

Hans Boutellier over Theodore Dalrymple DNFP

S&TD

1/2 2007

DOCUMENTATIECENTRUM
VOERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

**Linkse keuzes
voor de eeuw van
de energie**

DIEDERIK SAMSOM * SAID ZWERVER
& FRED JANSEN * JAN MARINUS WIERSMA
& GUIDO REEHUIS * FRANS SLUIJTER *
RINIE VAN EST & GEERT VERBONG

Politiek theater

Steeds meer mensen keren zich af van de politiek. Ze volgen het nieuws niet, en als ze dat wel doen, raken velen teleurgesteld: 'Allemaal een pot nat.' 'Que sera, sera.' Daarbij gaat het natuurlijk om de inhoud van het beleid, maar mensen reageren ook op de vorm, de stijl van de politiek. En daar was onmiskenbaar wat mis.

Politiek wordt vaak vergeleken met theater: het gaat om optredens, op Bühnes, met protagonisten en antagonist. In dit geval heeft het publiek de spelers gekozen en vormt het zich vervolgens een oordeel over de kwaliteit van hun optredens. Het is aan de politicus om zijn boodschap over het voetlicht te brengen. En net als in het theater kan een opvoering overtuigen — of niet.

De marathonzittingen in de Tweede Kamer van de afgelopen maanden waren weliswaar vol drama, maar de voorstellingen waren een blamage voor de politiek. Het progressieve kamp miste een duidelijke lijn. Van de oorspronkelijke daadkracht rond de motie voor een uitzettingsstop bleef niets over. Steeds gebeurde er iets wat schijnbaar onvoorzien was. En passant toereerden partijen — ook de PvdA — dat cruciale staatsrechtelijke afspraken werden geschonden. Niemand had de regie.

Buiten de Kamerdebatten verschijnt de politiek aan de burger via talkshows en interviews. De media zijn als podium in het politiek theater niet meer weg te denken. Maar in het spervuur van vraagjes en insinuaties door Pauw & Witteman weet de politiek zich nauwelijks te presenteren. Is het dan vreemd dat mensen teleurgesteld raken?

Juist in deze context is de lopende formatie interessant. Met Herman Wijffels deed een nieuwe dramaturg zijn intrede. De man die nooit in de politiek zat, begrijpt de politieke dynamiek het best. Het meest in het oog springt

zijn keuze voor locaties ver van het Binnenhof. Dat was bijna noodzakelijk, gegeven de onmogelijke situatie waarin de protagonisten zich voorafgaand aan zijn komst hadden gemanoeuvreed. Wijffels onttrok de onderhandeling hiermee niet alleen aan de media, maar hield de formatie ook uit de sfeer van ambtelijke voorbereiding. Wie de afgelopen maanden door de Haagse binnenstad fietste, kon het ambtelijke tandenknarsen op straat horen. Maanden van voorbereiding leken voor niets. In arren moede wendden sommigen zich tot de media om dan tenminste op die manier tot in Beetsterzwaag door te dringen: 'Belastinghervormingen zijn vóór 2009 absoluut ongewenst.'

Als ik dit schrijf, is de uitkomst van de formatie nog onbekend. Zeker is wel dat een onderhandeling met alleen de kleinst denkbare groep een groot afbreukrisico in zich draagt: achterbannen zullen moeten worden overtuigd. Maar daar staat tegenover dat we de politiek hier eindelijk weer eens zelfbewust en soeverein zien handelen. De partijen worden niet door incidentjes en versprekingen uit elkaar gedreven en wellicht dat de inhoud wint.

Die lijn verdient het om te worden doorgetrokken. De politiek moet nadrukkelijker nadenken over de vormen waarin ze in deze tijd overtuigend kan worden neergezet, en ook over wat dit veronderstelt in termen van vormelijkheid en rituelen. In de Kamer is dit een mooie opdracht voor de nieuwe voorzitter; daarbuiten moeten politici er met krachtig zelfbewustzijn voor zorgdragen dat hun verhaal weer centraal komt te staan, niet het uitgelokte relletje. Politiek gezag is nimmer vanzelfsprekend. Je kunt het verliezen maar ook herwinnen.

MAARTEN HAJER
Redacteur S&D

Klaas onder de boom

De Volkskrant bewaarde het beste voor het laatst. Wat een prachtige interviewbijlage op 23 december! Onder de elf geportretteerden was ook het afgezwaaide Kamerlid Klaas de Vries. Dat was het enige interview waarbij ik een gevoel van ergernis niet kon onderdrukken.

Het is misschien niet helemaal eerlijk dat ik juist door De Vries mijn toorn liet opwekken. De Vries is een buitengewoon aardige man met een heel bijzondere staat van dienst voor partij en samenleving. Maar daar, onder zijn Schoolse kerstboom, vertegenwoordigde hij plotseling alles wat mij zo tegenstaat aan de oud-linkse politiek.

De Vries blikte weemoedig terug op onze ooit zo open en tolerante samenleving. Maar was die samenleving wel zo open en tolerant? Waar en wanneer dan wel? In ieder geval niet (meer) in de Amsterdamse Pijp in het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Namens mijn PvdA-afdeling trok ik de oude wijken in. Wat ik bij die huisbezoeken hoorde, was niet mals. Er speelden nogal wat samenlevingsproblemen tussen oorspronkelijke Amsterdammers en hun nieuwe burens, die vooral afkomstig waren uit Turkije en Marokko. Als lokale PvdA vonden we het niet goed dat deze 'boze blanken' die problemen zo maar verwoordden. We gaven ze in reactie op hun gemopper een brochure met volksopvoedende lessen van de Anne Frank Stichting. Dat zou ze leren! Heel veel toenmalige buurtgenoten hebben zich overigens niets aange trokken van onze wijze raad: ze namen de wijk naar Almere en Purmerend.

Zelfreflectie — laat staan zelfkritiek — gaat ons, sociaal-democraten, niet zo goed af. Misschien, beste Klaas de Vries, was het samenleven tussen mensen met verschillende culturele achtergronden wel beter gegaan, als wij van 'de linkse kerk' wat minder hadden veroordeeld en wat meer geluisterd. Het voert te ver om te beweren dat we

de veenbrand zelf aangestoken hebben. Maar we — ikzelf inclusief — hebben wel verdomd weinig gedaan om het uitslaan van de brand te voorkomen. Er waren, tegen de stroom in, enkele partijgenoten die een ander geluid lieten horen, maar die hooften we weg. Een publiek excuus is niet nodig, maar misschien zouden we alsnog iets van waardering voor hun analyse kunnen laten blijken.

Dan iets anders, De Vries' boosheid richting Rita Verdonk. Geen vakvrouw, daar zijn we het gauw over eens. Maar IJzeren Rita is wel heel erg de personificatie geworden van alles wat mis is in dit land. Dat aardige gezin uit Soedan, waarvan de drie kinderen op de school van mijn zoon zitten, verkeerde ook al onder Paars in wurgende onzekerheid over hun status als ingezetenen van dit land. We verzuimden een fatsoenlijke regeling voor hen te treffen. Uiteindelijk mochten ze blijven, dankzij de bemoeienis van een dappere burgemeester van Amsterdam én van een dappere vrouw die in onze kringen ook niet erg populair is: Ayaan Hirsi Ali. Een vrouw die, in stilte maar daarom niet minder oprecht, sowieso erg veel voor 'de 26.000' heeft gedaan. Ook voor dit dossier geldt dat wat minder borstklopperij en wat meer zelfkritiek passend is.

Tot slot de bewondering van De Vries voor onze oude partijstructuren. Met onverholven vertederung kijkt hij terug op de tijd dat gewestelijke partijbaronnen en doorgewinterde partijtijgers veel — of moet ik zeggen: nog meer dan nu? — invloed hadden in onze partij. 'Ik was elke week wel ergens in de provincie te vinden', laat De Vries optekenen. En dat is nu precies de kern van het probleem. Want 'ergens in de provincie' was altijd tussen gelijkgestemden. Mensen die niet bereid waren om hun ideologische vanzelfsprekendheden te toetsen aan de maatschappelijke realiteit. En die oude vormen en gedachten dus niet konden laten sterven.

JOB VAN AMERONGEN

Politicooloog en oud-raadslid Amsterdam Oud-Zuid

Bosnisch Bartlehiem

Mislim na vas, ik denk aan u. Zo luidt de laatste regel van een briefje dat rondgaat op internet. Het is de bedoeling dat het wordt opgestuurd aan een van de organisaties van vrouwen uit Srebrenica door Nederlanders die zich boos maken over de erepenning, het herinneringskruisje, het draaginsigne of hoe de medaille ook mag heten die de leden van Dutchbat III, inclusief kolonel b.d. Thom Karremans, op 4 december 2006 ontvingen uit handen van minister Kamp van Defensie.

Wat een vertoning was dat. ‘Eindelijk erkenning’, zeiden Dutchbatters in de krant. Erkenning voor wat: knappe prestaties, geleden leed? Volgens het ministerie is het doel ‘eerherstel’ voor deze militairen die ‘onder moeilijke omstandigheden (...) naar eer en geweten hebben gehandeld’. Het speldje dat ze kregen opgeprikt schijnt vergelijkbaar te zijn met een Elfstedenkruisje of Vierdaagse-medaille: het drukt geen lof uit voor bijzonder optreden, maar geldt als eenvoudig bewijs van de voltooiing van een missie. Dutchbatters gingen naar Bosnië en kwamen terug, daarom krijgen ze nu dit lintje dat geen lintje mag heten. Srebrenica als een Bosnisch Bartlehiem.

Natuurlijk, de landgenoten die in de zomer van 1995, sommige waren nog geen twintig jaar oud, in de enclave getuige waren van een historische gebeurtenis die aan minstens 7500 mannen en jongens het leven kostte, zullen daar gevolgen van ondervinden. Sommige zijn getekend voor het leven. Op individueel niveau valt hun waarschijnlijk niet veel te verwijten: had Jan of Jannie Soldaat de loop van de gebeurtenissen kunnen keren? Moeilijk.

Hoe hogerop in de bevelsstructuur, hoe groter de twijfel inzake die schuldwestie. De wat-als-vraag is al vaak gesteld, het NIOD alleen al heeft er telefoonboeken over volgeschreven.

Maar laten we er, *for the sake of the argument*, nu eens van uitgaan dat Dutchbat gedaan heeft wat het kon, dat er niets, maar dan ook niets binnen de mogelijkheden van Karremans en de zijnen lag dat Ratko Mladic op andere gedachten had kunnen brengen, dat er, kortom, geen Nederlandse militair

ook maar iets te verwijten valt. Zou het dan een goed idee zijn om deze groep mensen een medaille op te spelden?

Verplaats je eens in de overlevenden, die nabestaanden die in Nederland zo vaak een slechte pers krijgen omdat ze zo irritant vasthoudend zijn en de zaken alsmaar niet willen laten rusten: de vrouwen van Srebrenica. Stel, je bent een van hen. Je verloor je man, je vader, je zoon of je verloor ze alle drie. Je verloor ook je huis en de gemeenschap waartoe je behoorde. Een decennium later probeer je zo goed en zo kwaad als het gaat de draad van het leven op te pakken. Als je geluk hebt, zijn je dierbaren inmiddels geïdentificeerd en fatsoenlijk begraven. Maar het kan ook zijn dat hun lichamen nog in een plastic zak in een zoutmijn in Tuzla liggen. Of ergens onder de grond geschoffeld, onontdekt. Hoe dan ook, je ploegt je voort door het leven en dan zit je een keer naar het avondjournaal te kijken en wat zie je: Thom Karremans met een speldje op zijn borst. Minister erbij, ceremonieel vertoon, wat vlaggen en pers enzovoort. Goh, wat zou er dan door je heen gaan?

Het is eenvoudig: geef die Dutchbatters alles wat zij nodig hebben om de draad van het leven op te pakken. Geef ze coaching, counseling, traumahulpverlening. Geef ze een opleiding, een baan. Help hun families, hun omgeving. Geef ze goed historisch onderzoek, gedenkboeken, documentaires en fototentoonstellingen, geef ze een podium. Geef ze alles, maar geef ze géén medaille.

MARE FABER
Eindredacteur s&d

Begrijp behoudzucht

Volgens veel commentatoren waren de verkiezingen van 22 november 2006 een overwinning voor het conservatisme. De partijen die winst boekten — SP, ChristenUnie, Partij voor de Vrijheid — zouden elk op hun eigen manier behoudzuchtig zijn en hervormingen willen tegenhouden. Los van de vraag of deze interpretatie juist is, moeten we ons afvragen hoe erg dergelijke behoudzucht eigenlijk

INTERVENTIE

is. PvdA-Kamerlid Martijn van Dam laat daarover in S&D 2006/12 geen misverstand bestaan: de PvdA dient niet te buigen voor deze conservatieve tegenwind, maar vast te houden aan een progressief hervormingsprogramma. In andere bewoordingen sluit zijn collega Frans Timmermans zich in hetzelfde nummer hierbij aan.

Het verwijt van conservatisme treft vooral gevestigde burgers, die weigeren om verworven rechten op te geven. Het gaat bijvoorbeeld om — vaak wat oudere — werknemers die zich vastklampen aan de zekerheid van een (vaste) baan en inkomen. Zij verzetten zich tegen versoepeling van de ontslagbescherming, tegen het openstellen van de grenzen voor arbeidskrachten uit Oost-Europa, tegen flexibilisering van de arbeidsmarkt, tegen beperking van uitkeringsaanpakken.

Wat is er mis met deze behoudzucht? Laten we ervan uitgaan dat baan- en inkomenszekerheid op zichzelf niet slecht zijn; de meeste mensen prefereren immers zekerheid boven onzekerheid. Toch zou behoud van oude zekerheden onwenselijk kunnen zijn, om drie redenen.

Het is denkbaar dat ontwikkelingen als globalisering en vergrijzing voor onze toekomst weinig goeds beloven; de welvaart en zekerheden van de naoorlogse verzorgingsstaat zijn eenvoudigweg niet meer te handhaven. In dat geval is het begrijpelijk dat de meeste mensen zo lang mogelijk vasthouden aan oude zekerheden. Maar op den duur zullen ze die onvermijdelijk moeten opgeven.

6 Van Dam, Timmermans, en andere criticasters van het huidige conservatisme, wijzen dit toekomstpessimisme echter resoluut af. Zij stellen dat de ontwikkelingen waar de behoudzuchtigen zich zorgen over maken, juist veel kansen bieden. Die moeten we met beide handen aangrijpen. Zoals Van Dam het formuleert: 'Europese integratie, vrije wereldhandel, (selectieve) migratie, een open blik op de wereld — dat alles pakt gunstig uit voor de Nederlandse economie en daarmee voor Nederlandse burgers. Protectionisme, gesloten grenzen en verzet tegen flexibilisering van de arbeidsmarkt helpen Nederland niet vooruit.'

Maar als dit waar is, waarom is het dan nodig dat bepaalde groepen eerst hun verworven rechten

opgeven? Moet een werknemer van vijftig die zijn baan verliest en na twee jaar in de bijstand belandt, dit werkelijk als vooruitgang zien? Misschien zijn 'we' hierdoor op den duur inderdaad beter af. Maar is het gerechtvaardigd om de offers die nodig zijn voor economische voorspoed eenzijdig bij een groep te leggen die er waarschijnlijk niet meer de vruchten van zal plukken?

Een derde reden waarom behoud van zekerheden van gevestigde werknemers onwenselijk kan zijn, is dat het de onzekerheid voor andere groepen vergroot. Ontslagbescherming voor werkenden met een vast contract — de *insiders* — gaat in deze redenering ten koste van de kans op (vast) werk van flexwerkers, werklozen en nieuwkomers op de arbeidsmarkt — de *outsiders*.

Als we de bescherming van insiders verminderen, verdwijnen de voordelen van een vaste baan: de zekerheid van insiders wordt kleiner. Maar het staat nog te bezien of de zekerheid van outsiders er groter door wordt. Zelfs al komen er werklozen aan de bak — hetgeen overigens nog de vraag is — we creëren een nieuwe groep outsiders, namelijk van oudere werknemers die hun baan verliezen. Als outsiders het liefste insider worden, is het toch niet verwerpelijk dat de insiders het liefst insider blijven?

Wie behoudzucht afwijst en een progressieve hervormingsagenda bepleit, zal degenen die hun gevestigde belangen verdedigen — belangen waarvoor de PvdA in het verleden gestreden heeft! — ervan moeten overtuigen dat het in hun eigen belang is om oude zekerheden op te geven. Als men daar niet in slaagt, zal deze groep in ieder geval enigerlei compensatie moeten worden geboden — bijvoorbeeld meer genereuze uitkeringen in ruil voor minder ontslagbescherming. Als de progressieve hervormingsgezinden dit nalaten en deze wensen als conservatief terzijde schuiven, moeten zij niet vreemd opkijken als een groeiend aantal kiezers zijn heil elders zoekt.

PAUL DE BEER
Redacteur S&D

Codewoord ‘progressief’

In s&D 2006/12 blikten de Tweede-Kamerleden Martijn van Dam en Frans Timmermans en WBS-medewerker René Cuperus terug op de verkiezingsuitslag van 22 november jl. — de op een na slechtste uit de geschiedenis van de PvdA. De algemene toon was dat de kiezers het bij het verkeerde eind hadden gehad. Zij hadden uit angst en conservatisme voor de verkeerde partijen gekozen, terwijl de PvdA toch echt wel wist wat het beste voor hen was! Toch vond met name Van Dam dat het verkiezingsprogramma dat niet genoeg had vertolkt. Er moet nog veel meer ‘vernieuwing’ en ‘modernisering’ komen. De agenda kan nog een stuk ‘progressiever’.

Er is een tijd geweest dat de woorden die hierboven tussen aanhalingstekens staan niets voorstelden. Dat is veranderd, zo blijkt uit deze bijdragen: het zijn codewoorden voor een verdere neoliberalisering van de PvdA. Karakteristiek is dat Van Dam als voorbeeld van zijn ‘progressieve agenda’ een verzwakking van het ontslagrecht bepleit, zonder daarvan het logische contrapunt op te voeren: een versterking van de sociale zekerheid. Wie van mensen vraagt dat ze zich ‘flexibel’ op de arbeidsmarkt opstellen, dient er — tenminste als hij of zij een sociaal-democraat is — ook voor te zorgen dat ze zich die flexibiliteit kunnen permitteren.

Al even karakteristiek is Van Dams klacht dat de PvdA toch vooral niet iets moet zeggen over, laat staan doen aan, inkomensverschillen (over vermogensverschillen hoor je al helemaal niets meer). Want die zijn een noodzakelijke voorwaarde ‘voor de transitie naar een kennis- en diensteneconomie’. Aldus wordt een klakkeloze aanvaarding van de machtsverschillen die tot die groeiende inkomensongelijkheid hebben geleid als onvermijdelijke ‘vernieuwing’ voorgesteld.

Ook bij Timmermans valt op dat hij de zorgen van burgers die niet op zijn partij hebben gestemd, onbekommerd wegzet als angst voor niks. Als iedereen maar veel bijleert, dan komt het allemaal goed. Wij gaan toch niet ons ‘progressief-linkse verhaal’ opgeven, vanwege de zorg van kiezers dat zij en hun kinderen daar niets mee opschieten?

In het voordeel van Timmermans pleit dat hij de term ‘progressief-links’ invoert. Dit wijst erop dat ‘progressief’ zonder meer in zijn ogen kennelijk ook rechts kan zijn. In zijn nadeel pleit echter dat hij tot ‘progressief-links’ wel PvdA, GroenLinks en D66 rekent, maar niet de SP. De steun van D66 aan de neoliberale hervormingen van Balkenende negeert hij evenzeer als kritiek daarop van de SP.

In beide bijdragen is de grondtoon: er is niets mis met wat wij willen, wij hebben het gewoon niet goed uitgelegd. En wat vooral niet moet gebeuren is de koers van de PvdA van rechts naar links verleggen. Precies deze arrogantie heeft de neergang van de PvdA en de opgang van SP en GroenLinks in de afgelopen jaren bevorderd. Ik zou zeggen: ga zo door! Met de teloorgang van D66 is er een gat in de kiezersmarkt ontstaan voor een ‘moderne’, ‘progressieve’, ‘vernieuwde’ PvdA, die op den duur zeker goed is voor zeven zetels.

René Cuperus is tenminste bereid om het verlies van de PvdA toe te schrijven aan feilen van partij en program zelf. Zeer terecht constateert hij dat de ‘beleidselite’ zich er geen rekenschap van wil geven dat de huidige dynamiek van het kapitalisme (‘globalisering’) winnaars kent, maar ook verliezers — een gezichtspunt dat volkomen ontbreekt in de stukken van Van Dam en Timmermans. Die suggereren dat de groeiende sociale ongelijkheid kan worden opgelost door bijscholing.

Maar ook Cuperus blijft steken in treurig geschied op de SP. Hij wil niet dat ‘de erfenis van Troelstra, Drees, Den Uyl en Kok beheerd gaat worden vanuit een rookworstenfabriek in Oss’. Als wij op dit niveau gaan redeneren, volgt de wedervraag of die erfenis in betere handen is bij een Shell-manager uit Hongkong. Maar waarom zo denigrerend doen over de eerste arbeider in de sociaal-democratische beweging — waar ik de SP toe reken — die een succesvol leider van een grote partij is geworden? Is dat nu niet juist een prachtig voorbeeld van emancipatie, een woord dat, naar verluidt, in het verkiezingsprogramma van de PvdA niet gebezigd mocht worden?

BART TROMP
Redacteur s&D

De plebiscitaire democratie past niet bij Nederland

Was democratische vernieuwing vroeger vooral een agendapunt van links, sinds enkele jaren is het rechts dat de trom roert. Douwe Jan Elzinga analyseert deze opmerkelijke accentverschuiving, zich baserend op een onderscheid tussen het klassiek-parlementaristische en het plebiscitaire gedachtegoed. Die eerste traditie is stevig geworteld in ons bestel en de politieke cultuur. De vraag is, hoe kansrijk is de plebiscitaire wind die waait sinds de opkomst van Pim Fortuyn? Een ding is duidelijk: 'Het debat over politieke vernieuwing wordt zinvoller naarmate er meer duidelijkheid ontstaat over de werkelijke beweegredenen van de vernieuwers.'

DOUWE JAN ELZINGA

8 Tijdens de kabinetten Balkenende-I en -II stond politieke vernieuwing hoog op de agenda. Het is in hoofdzaak een agendapunt gebleven, want er zijn de afgelopen jaren vrijwel geen resultaten geboekt. Op het oog verschilden de vernieuwingsvoorstellen niet veel van die uit eerdere periodes. Ook nu moest het kiesstelsel worden aangepast, moest de burgemeester door de bevolking worden gekozen, moest worden bezien of ook de minister-president voor rechtstreekse verkiezing in aanmerking kwam, et cetera.

In algemene zin is het dichten van de kloof tussen burger en bestuur het motief voor veran-

dering en hervorming. Het gaat daarbij om voorstellen die in de jaren zestig van de vorige eeuw werden gelanceerd en gedurende lange jaren in allerlei varianten zijn besproken en telkens afgevoerd. In dat opzicht kenmerkt het debat over politieke of staatkundige vernieuwing zich door een aanzienlijke continuïteit. De geschiedenis lijkt zich steeds te herhalen volgens een vast patroon en de argumentaties over en weer lijken dezelfde te zijn gebleven. Wie wat grondiger kijkt, ziet echter dat de discussie over politieke vernieuwing aanzienlijk van kleur is verschooten. Wat daarbij nog het meest opvalt is dat de democratische vernieuwing in de afgelopen vijf jaar een thema van 'politiek rechts' is geworden, terwijl 'politiek links' de hakken in het zand lijkt te zetten, aan de rem lijkt te hangen, behoudzucht lijkt te tonen.

Tot ongeveer het jaar 2000 was democrati-

Over de auteur Douwe Jan Elzinga is hoogleraar Staatsrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen. Deze tekst is een bewerking van een inleiding die hij hield bij de uitreiking van de Van Kemenadeprijs in september 2006.

sche vernieuwing een agendapunt van links. Denkt u maar aan de democratisering van politieke en maatschappelijke verbanden, ondernemingen en universiteiten, aan het referendum, de inspraak, et cetera. Stelselmatig werden deze voorstellen gedwarsboomd en afgeschoten door de politieke groeperingen die opereren aan de rechterzijde van het politieke spectrum. Ik gebruik hier gemakshalve maar even de termen politiek rechts en links. Die termen hebben weliswaar de laatste tijd een wat ingewikkeld karakter gekregen, maar het is wel duidelijk wat ik bedoel. Onder andere CDA en VVD hebben in de laatste decennia van de twintigste eeuw op het punt van de politieke vernieuwing actief gebruik gemaakt van de mogelijkheid om grondwetsherzieningen te blokkeren, met de nacht van Wiegel in 1999 als meest illustratieve gebeurtenis. In die nacht werd de grondwetsherziening die het referendum mogelijk moest maken door de Eerste Kamer verworpen.

Kijkt men echter naar de meest recente periode, dan lijken de panelen verschoven en de bakens verzet. De kabinetten Balkenende-I en -II namen een uitgebreid pakket aan democratiseringsvoorstellen op in hun regeerakkoorden. VVD en LPF bepleitten op onderdelen een radicale democratisering van het politieke bestel. Via U-bochtconstructies, zoals de Nationale Conventie en het Burgerforum Kiesstelsel, werd geprobeerd om het verzet van links tegen de vernieuwing te breken.

Wat is nu de verklaring voor deze opmerkelijke accentverschuiving? In de eerste plaats is er een politiek-conjuncturele oorzaak. Het feit dat de LPF en D66 nodig waren om de kabinetten Balkenende-I en -II aan een meerderheid te helpen, maakte dat deze groeperingen eisen konden stellen op het punt van de politieke vernieuwing. Zonder die politieke wipposities zou de politieke vernieuwing in de beide regeerakkoorden zeker minder profiel hebben gekregen.

Een tweede verklaring voor het feit dat de politieke vernieuwing over rechts meer profiel heeft gekregen, ligt in de ondersteunende houding van de media. Opmerkelijk is dat de

afgelopen jaren een aantal journalisten, met name van media die als behoudend kunnen worden gekwalificeerd, waaronder een deel van de commerciële omroep, de invoering van direct democratische instrumenten actief heeft gepromoot. Het zich uitbreidende en commercialiserende medialandschap heeft een steeds groter belang gekregen bij het uitvergroten van het persoonlijke element in de politiek. Persoonlijke concurrentiestrijd in de politiek is vanuit een mediaperspectief interessant. Men ziet graag winnaars en verliezers. Het personaliseren van inhoudelijke politieke tegenstellingen en vormen van persoonlijke polarisatie worden door de media sterk aangemoedigd omdat ze gemakkelijker en aantrekkelijker over het voetlicht gebracht kunnen worden. Illustratief is hier de onevenredige media-aandacht voor de lijsttrekkersverkiezingen binnen VVD en D66. Terwijl de wereld op diverse plaatsen in brand stond, opende menige RTL-nieuwsuitzending met het nieuwste statement van Rita Verdonk in haar strijd met Mark Rutte. Gebleken is derhalve dat de media een sterk belang hebben gekregen bij de invoering van persoonsverkiezingen en dat heeft de Haagse animo om hierop in te zetten nogal gestimuleerd.

Voor de karakterverandering van de politieke vernieuwing is er vervolgens nog een derde verklaring en die verklaring acht ik de belangrijkste. Het gaat daarbij om het volgende. Kijkt men naar de politieke en parlementaire geschiedenis in Nederland en in andere landen, dan kunnen vernieuwers of hervormers van het democratische politieke bestel in twee categorieën worden verdeeld. De eerste categorie duid ik aan als de *klassiek-parlementaristische vernieuwers*. De tweede categorie noem ik de *plebiscitaire vernieuwers*.

OVER ABRAHAM KUYPER EN PIM FORTUYN

De klassieke hervormers zetten zich in voor een versterking van de vertegenwoordigende democratie en oriënteren zich daarbij sterk op het parlementarisme. Het krachtiger worden van de volksvertegenwoordigende organen gaat

hun zeer aan het hart. De klassieke vernieuwer beoordeelt veelal het politieke domein als ruim bemeten en bij dit ruime politieke domein hoort het streven naar politisering van de samenleving. In algemene zin is er grote aandacht voor de filterende mechanismen in de politieke besluitvorming, waaronder politieke partijen en politieke overlegstructuren.

De plebiscitaire vernieuwer daarentegen is uit geheel ander hout gesneden. Plebiscitaire hervormers hebben vaak een sterke bestuurlijke oriëntatie. Ze zijn gefocust op leiderschap en politieke daadkracht. Het accent wordt sterker gelegd op regerende en bestuurlijke functies en minder op de volksvertegenwoordigende posities. Er is een zekere aversie tegen de vertragende effecten van politieke filtering, intermediaire organisaties en politieke overlegstructuren. De oriëntatie van de plebiscitaire vernieuwer is nogal eens a-politiek en soms zelfs anti-politiek. Men heeft een broertje dood aan het politiseren van de samenleving en het politieke domein zou dan ook moeten worden verkleind. Kleinere volksvertegenwoordigingen, minder politieke lichamen, meer zakelijkheid in de politiek zijn kenmerkend voor het denken van de plebiscitaire politicus. Hoofdkenmerk van dit denken is, ten slotte, dat men — bij voorkeur over de hoofden van intermediaire organisaties en structuren heen — directe mandaten zoekt bij kiezers en/of samenleving, zodat de politieke was op een snellere manier kan worden gedaan.

10 Als we dit onderscheid tussen klassiek-parlementaristische en plebiscitaire vernieuwers even vasthouden, dan kunnen vele politieke hervormingsbewegingen in dit onderscheid worden ondergebracht. Interessant in dit verband nu is dat het plebiscitaire denken in de wat bredere zin van het woord vooral voorkomt aan de rechterzijde van het politieke spectrum, terwijl het klassieke vernieuwingsstreven zich meer aan de linkerzijde manifesteert.

Voor Nederland is Abraham Kuypers een treffend voorbeeld van een plebiscitair denker. Zijn concepties over kerkelijke democratie in

de jaren na 1870 en zijn appèl op het volk achter de kiezers vertonen allerlei kenmerken van het plebiscitaire gedachtegoed. Ook bij de latere premiers Cort van der Linden en Colijn kan dit denken worden aangetroffen. Buiten onze grenzen zijn het voor de vroegere periode vooral De Gaulle en voor de huidige periode Berlusconi die in het oog springen. De Gaulle ontmantelde het Franse politieke mesoniveau in de naoorlogse periode en ook het Forza Italia van Berlusconi beoogde met directe kiezersmandaten het de-

Hoofdkenmerk van het plebiscitaire denken is dat men directe mandaten zoekt bij kiezers, zodat de politieke was sneller kan worden gedaan

mocratisch-parlementaire middenniveau te breken, hetgeen in Italië uiteindelijk niet is gelukt. De meest recente voorbeelden voor Nederland van plebiscitaire politici zijn Pim Fortuyn, Rita Verdonk en Marco Pastors. Overigens is het opvallend hoeveel overeenkomsten er zijn tussen de jonge Abraham Kuypers en Pim Fortuyn. Beide sterk polariserend, kruisvaarder, Messiaans, tegen het politieke establishment, verongelijkt en twistziek en beide sterk overtuigd van de betekenis van krachtig persoonlijk leiderschap.

ACCENTVERSCHUIVING

Politieke vernieuwing over rechts draagt dus vaak een plebiscitair karakter; politieke vernieuwing over links past in de regel beter bij het denkbeeld van het klassieke parlementarisme. Levert dit onderscheid nu iets op voor de beoordeling van het recente vernieuwingsstreven in ons land? Daar zijn wel aanknopingspunten voor, maar daaraan voorafgaand eerst twee relativerende opmerkingen.

De neiging om plebiscitaire accenten te leggen

is niet het monopolie van politiek rechts, maar komt af en toe ook bij politiek links voor. Voor Nederland zijn Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra duidelijke voorbeelden en ook het politieke opereren van Wouter Bos vertoont af en toe een plebiscitaire trek. Ook in de niet-democratische varianten kent het plebisciet en het daarbij behorende gedachtegoed allerlei toepassingsvarianten, bij autoritaire regimes van zowel linkse als rechtse signatuur. In Zuid-Amerika noemt men dat *democradura*: een combinatie van democratie en dictatuur.

Een tweede relativering hangt samen met de groeiende betekenis van het persoonlijke element in de politiek. Het sterkere accent op de personendemocratie mengt zich nogal eens met hele of halve plebiscitaire uitgangspunten, waardoor een enigszins diffuus beeld ontstaat.

Ondanks deze relativeringen kan de plebiscitaire denkwereld dienen als verklaring voor de recente karakterverandering van het streven naar politieke vernieuwing.

In ons land is de plebiscitaire denkwijze altijd aanwezig geweest, soms manifest geworden, maar uiteindelijk tot nu toe van secundaire betekenis gebleven. In onze nogal egalitaire en op collectiviteit gebaseerde samenleving houden we niet zo van aangezet leiderschap en regentendom. Na het jaar 2000 werd dit latente plebiscitaire denken echter fors nieuw leven ingeblazen door Pim Fortuyn en de resonanties daarvan zijn nog steeds aanwezig. Na 2002 heeft het streven naar politieke vernieuwing dan ook in belangrijke mate in dat teken gestaan. Dat betrekkelijk steile bewindslieden als Remkes en Donner ineens voorstander bleken te zijn van direct door de bevolking te kiezen bestuurders was bijvoorbeeld hoogst opmerkelijk. Enkele decennia geleden zou steun voor dit streven vanuit een dergelijke hoek volstrekt ondenkbaar zijn geweest. Ook een aantal burgemeesters — de burgemeester van Rotterdam, Opstelten, is een in het oog springend voorbeeld — verklaarden zich voorstander van direct aan de kiezers ontleende bestuursmandaten.

In de stellingname van deze bestuurders en

bewindslieden is de plebiscitaire invalshoek nogal impliciet. Dat is geheel anders bij de burgemeester van Maastricht — Gerd Leers. Leers heeft zich in woord en geschrift uitdrukkelijk bekeerd tot het plebiscitaire gedachtegoed. In zijn visie moet er sprake zijn van sterk bestuurlijk leiderschap, samen de schouders eronder, er moet worden doorgepaktd. Dit leiderschap moet worden geconstitueerd door de invloed van de volksvertegenwoordiging terug te dringen, door het politieke domein te beperken, door het aantal politici te beperken en vooral door bestuurders een eigen kiezersmandaat te geven en deze gekozenen waar mogelijk los te weken van vertragende partijpolitieke processen.

De pleidooien van Leers hebben in ruimere kring weerklank gevonden, vooral ook omdat ze uitdrukkelijk in het verlengde lagen van de denkwereld van Fortuyn en de oorspronkelijk grote LPF-aanhang. In de post-Fortuynperiode hebben Leers en andere plebiscitair geïnteresseerden geprobeerd om de politieke vernieuwing naar zich toe te trekken en

Na het jaar 2000 werd het latente plebiscitaire denken fors nieuw leven ingeblazen door Pim Fortuyn. De resonanties daarvan zijn nog steeds aanwezig

dat is in een bepaald opzicht ook zeker gelukt. Zo ontstond binnen de vvd een debat over politieke vernieuwing waarbij duidelijk wordt voortgebordurd op de lijn van Leers en anderen. In de liberale vernieuwingsvoorstellen moet het politieke domein worden ingekrompen en de ruimte voor bestuurlijk leiderschap worden vergroot. Daarnaast is Rita Verdonk bij uitstek de belichaming van een plebiscitair geïnteresseerde politica. Ook binnen PvdA en CDA is er een discussie langs deze lijn, maar deze partijen zijn in hoofdzaak sterk parlementaristisch geïnteresseerd.

EEN FLINTERDUNNE FILOSOFIE

De geschetste — soms nogal impliciete — accentverschuiving is er vervolgens de oorzaak van geweest dat het realiseren van de beoogde democratische vernieuwingen over de gehele linie is mislukt. Toen duidelijk werd welke prijs moest worden betaald voor de invoering van deze vormen van directe democratie, bundelde het verzet zich en werden de voorstellen — vooral op grond van parlementaristische uitgangspunten — steeds kritischer bejegend en uiteindelijk vakkundig het riet in gewerkt.

Het plebiscitaire denken heeft de diepgang van een pannenkoek

12 In die discussie is gebleken dat de wortels van het Nederlandse parlementarisme veel langer en sterker zijn dan door menigeen wordt verondersteld. De plebiscitaire filosofie refereert weliswaar aan noties die op een zekere populariteit kunnen rekenen — vooral bij de getatoeëerde samenleving, zou Jos de Beus zeggen — en ook lijkt de trend te wijzen op een steeds verdergaande personalisering van de politiek (sterk gestimuleerd door oude en nieuwe media), maar ondanks dat heeft het plebiscitaire denken — vooral wanneer men het relateert aan de gewortelde en doorgroeide fundamenten van het Nederlandse parlementarisme — de diepgang van een pannenkoek. De plebiscitaire vernieuwers worden veelal geïnspireerd door uitgangspunten die worden ontleend aan andere maatschappelijke sectoren, waaronder het bedrijfsleven. Deze uitgangspunten miskennen in de regel de eigen aard van het politieke bedrijf en door hun vaak regenteske inslag ontstaan er gemakkelijk strijdigheden met allerlei democratische waarden en culturen.

Vooral voor Nederland kan worden geconcludeerd dat het streven naar plebiscitaire vernieuwing flinterdunne uitgangspunten heeft

en niet goed past bij de politieke culturen en verhoudingen die zich hebben genesteld in de democratische stelsels op nationaal en decentraal niveau. Die uitgangspunten zijn flinterdun, omdat de suggestie wordt gewekt dat persoonsverkiezingen de democratie nieuw leven in kunnen blazen, terwijl het daadwerkelijke effect wel eens zou kunnen zijn dat een nieuwe klasse van gekozen 'regenten' ontstaat die als gemeenschappelijk kenmerk hebben dat ze de macht en positie van de volksvertegenwoordigingen willen terugdringen.

Een sterkere persoonlijkheidscultus in democratie en politiek — onder meer tot uitdrukking gebracht in persoonsverkiezingen — gaat bovendien ten koste van een ander personeel element van de nationale en decentrale democratie, te weten de sterke positie die in ons collegiaal bestuur wordt ingenomen door wethouders, gedeputeerden, ministers en staatssecretarissen. Door de bevolking gekozen premiers, commissarissen van de koningin en burgemeesters maken onherroepelijk een einde aan de vooraanstaande positie van deze bestuurders, terwijl het in de praktijk van alledag juist deze bestuurders zijn die — in verantwoordelijkheid aan de volksvertegenwoordigingen — het bestuur in ons land dragen en profiel geven. De verhouding tussen de gekozen volksvertegenwoordiging en de daaraan verantwoordelijke bestuurders vormt in de Nederlandse politieke cultuur de harde kern van het parlementarisme en het plebiscitarisme is erop uit daarop in te breken.

Er zijn tal van redenen om onze democratische stelsels in ontwikkeling te houden en bij te schaven. Dat lukt echter veel beter vanuit het parlementaristische perspectief, omdat dit aansluiting heeft bij en voortbouwt op de Nederlandse democratische tradities die door de jaren heen van grote waarde zijn gebleken.

OP HET SCHERP VAN DE SNEDE

Uit deze analyse zijn drie conclusies te trekken:

1. Het debat over politieke vernieuwing wordt zinvoller naarmate er meer duidelijkheid ont-

staat over de werkelijke beweegredenen van de vernieuwers. Het is de verdienste van Leers en andere plebiscitairers geweest dat zij in de post-Fortuynperiode duidelijk hun kaarten hebben laten zien, waardoor een fundamenteel debat kan worden gevoerd over de toekomst van de Nederlandse democratie. Er is in die discussie ruimte voor een nieuwe antithese en dat is die tussen het plebiscitaire en het klassiek-parlementaristische perspectief.

Het bijshaven van onze democratische stelsels lukt veel beter vanuit het parlementaristische perspectief, omdat dit voortbouwt op de Nederlandse democratische tradities

2. De politieke partij D66 heeft de afgelopen jaren geprobeerd om vast te houden aan het beeld dat de vernieuwingsvoorstellen van het kabinet Balkenende-II op dezelfde uitgangspunten waren gebaseerd als die uit eerdere periodes. De poging van D66 om dat beeld in stand te houden is faliekant mislukt. Wat betreft de politieke vernieuwing is D66 de afgelopen jaren in het verkeerde toneelstuk terecht gekomen, met uiterst negatieve electorale gevolgen voor

deze partij. Het noodlot van D66 is dat deze partij op basis van klassiek-parlementaristische uitgangspunten de democratie met plebiscitaire instrumenten tracht te verbeteren. Die sterke tegenstrijdigheid tussen uitgangspunten en instrumenten heeft nooit kunnen overtuigen en dat is de belangrijkste reden dat D66 op dit punt vrijwel niets van haar program heeft kunnen realiseren. Het parlementaristische en het plebiscitaire perspectief laten zich immers veel minder goed verenigen dan in D66-kring wordt gesuggereerd. De teloorgang van D66 heeft alles te maken met deze opmerkelijke inconsistenties.

3. Het streven naar politieke vernieuwing blijft voor Nederland onverminderd van betekenis. Er zijn diverse instrumenten van de directe democratie — zoals het referendum — die heel goed passen als aanvulling op het in Nederland diep gewortelde parlementarisme. Zelfs persoonsverkiezingen — zoals die van lijsttrekkers binnen politieke partijen en van bestuurders (zoals de burgemeester, waarbij een verkiezing door de raad voor zes jaar het meest voor de hand ligt) — kunnen in een bepaalde formule een goede aanvulling zijn op het parlementaire systeem. Wanneer politieke vernieuwing vanuit plebiscitair perspectief echter beoogt om de werking van de klassiek-democratische instellingen — waaronder de volksvertegenwoordigingen — te beperken of te belemmeren, dan moet wat mij betreft dat vernieuwingsstreven op het scherp van de snede worden bestreden.

Tegen de tweedeling tussen huurders en kopers

De Nederlandse woningmarkt piept en kraakt. De diagnose is eenvoudig: ‘De fundamentele oorzaak van de misère ligt in de financieringsystematiek. (...) Bovendien is er sprake van aanzienlijke krapte.’ Maar wat is het medicijn? Marnix Norder schetst de contouren van een nieuw woningmarktstelsel. Afschaffing, in stappen, van de hypotheekrenteaftrek ‘maakt de weg vrij voor de opbouw van een meer robuuste commerciële (middel-)dure huursector’. Een nieuwe woontoeslag voor de laagste inkomens vervangt de huidige huurtoeslag. Of de begunstigde ‘koopt of huurt doet niet ter zake’.

MARNIX NORDER & CAROLINE VAN DER MEER

14 Met de woningmarkt in Nederland is iets structureel mis. Dat wordt breed onderkend, maar effectieve oplossingen presenteerde politiek Den Haag tot dusver niet. In de afgelopen kabinetsperiode heeft minister Dekker van VROM weliswaar een aantal belangrijke dossiers overhoop gehaald, zoals het huurbeleid en het vraagstuk van de toekomst van de woningcorporaties, maar zij deed dat vooral uit financiële overwegingen (250 miljoen euro moest er worden bezuinigd) en op basis van een rechtse ideologie. Geen van de dossiers werd bovendien tot een goed einde gebracht.

Het actuele debat over de woningmarkt is in

Over de auteurs Marnix Norder is PvdA-wethouder Bouwen en Wonen in Den Haag. Caroline van der Meer is senior beleidsmedewerker Wonen bij de gemeente Den Haag.

Noten zie pagina 21

het oktobernummer van *Socialisme & Democratie* beschreven door Vincent Smit.¹ Zijn artikel biedt een mooi overzicht van de beleidsontwikkeling in de afgelopen vijftien jaar, de invloed van de economische conjunctuur en de politieke reactie daarop. Smit stelt de puur economische visie op de woningmarkt ter discussie en houdt een pleidooi voor sturing vanuit het publieke domein, gericht op keuzevrijheid voor de burger, het creëren van evenwicht tussen vraag en aanbod, het tegengaan van monopolies aan de aanbodkant, het versterken van de stabiliteit van de markt en het ondersteunen van de niet-koopkrachtige vraag. Hij kiest daarbij voor een niet al te rigoureuze hervorming: het beleid voor de huurmarkt kan in stand blijven, de hypotheekrenteaftrek dient wel te worden beperkt

In dit artikel doe ik er in alle opzichten een schepje bovenop. Vanuit een scherpe analyse van het huidige infarct op de woningmarkt, kom

ik tot een concrete schets van een nieuw stelsel. Mijn voorstel komt neer op een rigoureuze hervorming van het huidige woningmarktbeleid. Ik schets een eindbeeld en ook de weg daarheen, kortom: de agenda voor het volgende kabinet. Niets doen is geen optie. We kunnen de situatie op de woningmarkt niet ongemoeid laten.

PROBLEMEN EN OORZAKEN

Wat zijn op dit moment de grootste problemen? Om te beginnen zijn er onvoldoende betaalbare woningen beschikbaar voor lagere en middeninkomens. De sociale voorraad zit verstopt, er vindt in deze prijsklassen te weinig nieuwbouw plaats, een koopwoning is voor deze groepen veelal onbetaalbaar en het middensegment in de particuliere huursector is veel te krap bemeten.

Een tweede, hieraan verwante kwestie is de kloof die gaapt tussen de huurmarkt die overwegend goedkoop is (vanwege huurprijnsregulering en huurbescherming) en de koopmarkt die relatief duur is (als gevolg van subsidiëring via de inkomstenbelasting en langdurige krapte, die de prijs heeft opgedreven). De doorstroming stagneert, lagere en middeninkomens worden belemmerd in hun wooncarrière. Voor starters is de koopmarkt ontoegankelijk.

Het derde kernprobleem is de huidige woonlastenverdeling, die ongelijk en onrechtvaardig is. Huurders besteden gemiddeld een veel groter deel van hun inkomen aan wonen dan eigenaarsbewoners, terwijl ze in veel kleinere en soberder woningen wonen op beduidend minder aantrekkelijke plekken. De gemiddelde netto huurquote is 24%, tegen een gemiddelde netto koopquote van 17%.² Voor de aandachtsgroep van beleid³ komt de netto huurquote zelfs uit op 27%.

De conclusie moet luiden dat het huidige, sterk gereguleerde woningmarktsysteem voor starters, lagere inkomensgroepen en midden-groepen sterk nadelig uitpakt. Dat is opmerkelijk, gezien het feit dat overheidsregulering — het ingrijpen in een (vrije) markt — doorgaans juist dient ter bescherming van de zwakkere en kwetsbare groepen.

Wat ligt aan deze problemen ten grondslag? Allerlei adviesraden, deskundigen en belangenorganisaties hebben er het afgelopen jaar over gerapporteerd: van de VROM-Raad tot het Centraal Planbureau, de Stichting Economisch Onderzoek, de Raad van Economische Adviseurs en Aedes, de brancheorganisatie van woningcorporaties. Al die rapporten komen tot min of meer dezelfde conclusies. De fundamentele oorzaak van de misère ligt in de financieringssystematiek van de woningmarkt: in Nederland subsidiëren we aan de ene kant goedkope huurwoningen en aan de andere kant dure koopwoningen. Bovendien is er sprake van aanzienlijke krapte op de woningmarkt. Het aantal woningen in verhouding tot het aantal huishoudens is bijna nergens zo klein als in Nederland.⁴

Aan de bovenkant van de markt stimuleert de overheid via de hypotheekrenteaftrek overconsumptie en vermogensgroei, maar ook schuldvorming.⁵ Vanwege de lage kosten is het aantrekkelijk om een lening aan te gaan. Deze belastingsubsidie kost de overheid een bedrag van meer dan € 10 miljard per jaar.⁶ Dit bedrag is de afgelopen tien jaar explosief gestegen en groeit nog elk jaar. Wanneer de gemiddelde hypotheekrente, die momenteel historisch laag ligt, gaat stijgen zullen de kosten van de hypotheekrenteaftrek voor de schatkist snel oplopen. Daarbij heeft de aftrek, in combinatie met de krapte in het aanbod, een prijsopdrijvend effect en zorgt ze dus voor een relatief hoog prijsniveau van de koopwoningenvoorraad.

De forse financiële steun aan woningbezitters is er verder de oorzaak van dat het (middel-)dure huursegment — de particuliere huurmarkt — nagenoeg ontbreekt in Nederland. Dat is vervelend, want lang niet iedereen wil graag kopen. Veel ouderen zouden bijvoorbeeld graag willen overstappen van koop naar huur, zodat ze een deel van hun kapitaal vrijspelen en minder zorgen aan hun hoofd hebben. Maar ook hoogopgeleide buitenlanders die hier tijdelijk zijn (expats) hebben geen behoefte aan koop. Huren kan ook aantrekkelijk zijn voor mensen die in scheiding liggen, of die tijdelijk in een

ander deel van Nederland gaan werken. Binnen het huidige systeem ben je echter een dief van je eigen portemonnee wanneer je in het duurdere segment een huis huurt. Dat maakt dat segment onaantrekkelijk voor de meeste woonconsumenten en vaak ook voor investeerders.

Aan de onderkant van de markt zorgt huurprijnsregulering voor een omvangrijke voorraad van goedkope huurwoningen. De huurtoeslag matigt de woonlasten voor de laagste inkomensgroepen, opdat ook zij goed kunnen wonen. Ongeveer een miljoen huishoudens (van de circa drie miljoen huurders) ontvangen zo'n toeslag, wat de overheid circa € 1,7 miljard per jaar kost. Het aantal goedkope huurwoningen is op zichzelf toereikend. Een probleem is echter dat deze woningen lang niet allemaal beschikbaar zijn voor de doelgroep.⁷ Veel huurders moeten blijvend een beroep doen op het sociale segment, ook als in de loop der jaren hun inkomen stijgt, omdat de sprong naar het koopwoningsegment voor hen te groot is. 'Scheefwoners' worden ze genoemd. De gebrekkige doorstroming leidt tot wachtlijsten voor sociale huurwoningen voor de lage inkomens, de eigenlijke doelgroep.

Er dreigt een situatie te ontstaan waarin huurders en kopers in toenemende mate verschillende groepen zijn — qua inkomen en inkomensgroei, qua arbeidsparticipatie, qua gezinssamenstelling, qua woonplaats. Duidelijk is dat bij de aanpak van problemen op de woningmarkt beide categorieën burgers en woningmarktsegmenten moeten worden betrokken.

FALEND BELEID

16

Met de huidige aanpak van de problemen op de woningmarkt is veel mis. Tot nu toe blijft men op het ministerie van VROM en in kabinetskringen timmeren en zagen aan het huidige systeem, zonder dat het systeem als geheel ter discussie wordt gesteld. Er worden deeloplossingen voorgesteld die niet effectief zullen blijken of zelfs averechtse effecten hebben.

Tegen een hogere woningbouwproductie in een situatie van krapte zal niemand bezwaar

maken, dus dit beleid wordt tot nu toe van links tot rechts gesteund. Wel is de situatie op de woningmarkt al behoorlijk (regionaal) gedifferentieerd: er zijn gebieden met tekorten en een hoge druk (zoals de grote steden), waar dus flink op nieuwbouwproductie kan worden ingezet, maar er zijn ook gebieden met dreigende woningoverschotten (delen van Limburg). Daar wordt nu onvoldoende rekening mee gehouden. Ook over de nieuwbouwopgave als een kwalitatieve opgave — de noodzaak van voldoende differentiatie in woningtypen en woonmilieus — horen we niet zo veel meer.

Er gaapt een kloof tussen de huurmarkt die overwegend goedkoop is en de koopmarkt die relatief duur is

De huurwet van minister Dekker is voorlopig gestrand in de Eerste Kamer. Als stimulans voor doorstroming en voor productie van duurdere huurwoningen zou haar beleid niet hebben gewerkt. Als gevolg van de liberalisering zou voor veel zittende bewoners naast de koopmarkt nu ook een deel van de huurmarkt onbereikbaar worden. De bescherming die zittende bewoners — gelukkig — is gegund, zou bij een verhuizing komen te vervallen — wat hen er dus van zou weerhouden om door te stromen. En waarom zou de nieuwbouw in de duurdere huursector onder de nieuwe wet aantrekken? Dergelijke woningen vallen nu ook al onder het vrije deel van de huurmarkt, met marktconform vastgestelde prijzen. Dat het onaantrekkelijk is om in dit segment te produceren ligt niet aan de huurprijnsregulering, maar aan de hypotheekrenteaftrek, zo is hiervoor betoogd. Niet voor niets bouwen commerciële vastgoedbeleggers in het vrije huursegment slechts tweeduizend woningen per jaar.

Het nieuwe huurbeleid zoals minister Dekker dat ontwierp zal vooral leiden tot hogere

huurprijzen en opbrengsten in de bestaande woningvoorraad. Overigens vormen huurliberalisering en huurtoeslag op die manier een gevaarlijk mengsel: als de huren worden vrijgegeven, zullen de bijdragen aan de huurtoeslag stijgen.

Een ander bezwaar tegen dit nieuwe huurbeleid is dat het waarschijnlijk zou leiden tot verscherping van de ruimtelijke segregatie van bevolkingsgroepen. In het voorgestelde systeem bepaalt de woz-waarde of een woning wel of niet mag worden geliberaliseerd. Het is algemeen bekend dat de woz-waarde van een huurwoning in een welvarende wijk of randgemeente aanmerkelijk hoger is dan de woz-waarde van een vergelijkbare woning in een verpauperde stadswijk. De huren zullen dan ook vooral omhoog kunnen in de aantrekkelijke wijken van de stad en in de randgemeenten. Het effect is dat lagere inkomensgroepen nog meer dan nu het geval is aangewezen zullen zijn op de achterstandswijken in de grote steden. Een beter bewijs dat minister Dekker de stad-randproblematiek negeert en geen werk maakt van de wens van de Tweede Kamer (commissie-Blok) om de omvang en beschikbaarheid van de sociale voorraad in buurgemeenten uit te breiden, is er niet.

Startersondersteuning in de koopsector is als speerpunt van beleid ook geen goed idee. Het zou dan gaan om het bieden van ondersteuning aan koopstarters via startersleningen en koopsubsidies in het kader van de Wet Bevordering Eigen Woningbezit. Deze financiële arrangementen leiden in situaties van krapte tot opdrijving van de prijs van goedkopere koopwoningen, waardoor het gat tussen huur- en koopwoningen groeit. Contraproductief beleid dus.

Over de hypotheekrenteaftrek ten slotte hoorden we de minister en het kabinet de afgelopen periode niet, anders dan dat daar niet aan getornd zou worden. En dat terwijl iedereen met gezag inmiddels twijfelt aan het nut en de houdbaarheid van de onbeperkte aftrekmogelijkheden, zelfs de Vereniging Eigen Huis. In internationaal verband maakt Nederland er geen goede sier mee. Ons land heeft een 'unieke' en inconsistente fiscale regeling ontworpen voor

de eigen woning, door deze in box-1 te plaatsen (inkomsten uit arbeid) en de aftrek progressief te laten oplopen. Recent was het de OESO, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, die deze regeling weer eens aan de kaak stelde.

Uit dit alles mag blijken dat van een samenhangend en effectief woningmarktbeleid in de afgelopen periode geen sprake is geweest. De visie die het derde kabinet-Balkenende deze zomer presenteerde is uitermate conserverend en biedt geen zicht op het overbruggen van de kloof tussen huur en koop. Die plannen kan het nieuwe kabinet dan ook beter negeren.

CONTOUREN VAN EEN NIEUW STELSEL

De enige toekomstbestendige oplossing is een integrale hervorming van ons woningmarktstelsel. Bepaalde groepen op de woningmarkt moeten meer kansen en meer keuzevrijheid worden geboden. Nederland moet wat betreft zijn woningmarktbeleid en regels voor hypotheekrenteaftrek internationaal meer in de pas gaan lopen. Er is geen ander Europees land waar 40% van de totale woningvoorraad (en maar liefst 95% van de huurvoorraad) qua prijsvorming is gereguleerd. En er is ook geen ander Europees land waar midden- en hogere inkomensgroepen, via de eigen woning, zo overmatig worden gesubsidieerd.

Opmerkelijk is dat hoewel vele adviesorganen al hebben geanalyseerd wat er mis is op onze woningmarkt, er nog maar weinig pogingen zijn gedaan om te formuleren hoe een nieuw stelsel eruit zou moeten zien. Dat is ook geen eenvoudige opdracht en een die ligt op de grens van politiek en wetenschap bovendien, waardoor het voor politici al snel te ingewikkeld wordt en voor wetenschappers te veel afhankelijk van maatschappelijke keuzes om er iets zinigs over te kunnen zeggen. Toch denk ik dat de contouren van een nieuw stelsel te schetsen zijn.

Rechts en links moeten hun heilige huisjes omver durven schoppen. CDA en VVD erkennen het maatschappelijk probleem onvoldoende en

zitten daarmee op een doodlopende weg. Maar ook het PvdA-standpunt — beperkte aftrek voor het hoge belastingtarief — is meer een aspirientje tegen de pijn dan een vorm van genezing. Beter gezegd: het is een standpunt dat gaat over het verkleinen van de verschillen tussen arm en rijk. Dat is een doelstelling die ik van harte onderschrijf, maar met volkshuisvesting (de problemen van starters, het scheefwonen, de kloof huur-koop) heeft dit zeer weinig te maken. In mijn voorstel voor een nieuw woningmarktstelsel pleit ik dan ook niet voor beperking van de hypotheekrenteaftrek, maar voor een geheel nieuw systeem gebaseerd op woonquota.

Het PvdA-standpunt — beperkte aftrek voor het hoge belastingtarief — is meer een aspirientje tegen de pijn dan een vorm van genezing

18 Het nieuwe Nederlandse woningmarktbeleid zal verschillende publieke doelen moeten dienen. Ten eerste zal het goede kansen moeten bieden en voldoende bescherming geven aan huishoudens met een laag inkomen en andere kwetsbare groepen. Voor hen zullen de beschikbaarheid, toegankelijkheid, betaalbaarheid en de kwaliteit van het wonen gewaarborgd moeten zijn. Ten tweede zal het beleid de huur- en koopmarkt naar elkaar toe moeten brengen, om zo de keuzemogelijkheden voor alle inkomensgroepen te vergroten. Er is geen reden (meer) om in het overheidsbeleid kopen te laten prevaleren boven huren. Ten derde moet het beleid de doorstroming op de woningmarkt bevorderen, bijvoorbeeld uit de sociale voorraad bij stijgend inkomen, maar ook binnen de koopvoorraad. Ten vierde moet het beleid ongewenste vormen van ruimtelijke segregatie tegengaan, met name de concentratie van lage inkomensgroepen in achterstandswijken. De overheid zou zich, tot slot, niet méér moeten bemoeien met de

woningmarkt dan nodig. Dat betekent dat op bovenstaande punten moet worden gestuurd en anders niet.

Vaststaat dat de weg naar het nieuwe stelsel aan twee basisvoorwaarden moet voldoen. In de eerste plaats moet de aanpassing van het stelsel geleidelijk verlopen. Schokgolven zijn slecht voor de economie, slecht voor de woningmarkt en onnodig. We moeten twintig jaar de tijd durven nemen. In de tweede plaats moet de aanpassing geschieden via duidelijke stappen. De huidige discussies tussen politieke partijen maken mensen onzeker en de markt onrustig. Het is zaak om de komende periode heldere politieke besluiten te nemen over de stappen die we moeten zetten om te komen tot een situatie die vergelijkbaar is met die in andere EU-landen, om zo burgers in Nederland een meer voorspelbare financiële toekomst te garanderen.

De gewenste eindsituatie van een nieuw stelsel voor de Nederlandse woningmarkt laat zich samenvatten in vijf punten. Ik noem ook de hoofdlijnen van het beleid waarmee dat ideaal kan worden bereikt:

1. Het begint met een hogere *productie* van woningen van goede kwaliteit. Harde afspraken met gemeentes, corporaties en ontwikkelaars zijn nodig om te zorgen dat we in de toekomst een meer ontspannen woningmarkt zullen hebben. De huidige krapte op de woningmarkt moet worden opgelost. Gemeenten moeten daartoe op korte termijn nieuwe woningbouwlocaties aanwijzen.

2. *Doorstroming* moet worden bevorderd, niet belemmerd. Daarom moet de overdrachtsbelasting voor huizenkopers in stappen worden verlaagd. Verder is het zaak om de kloof tussen koop en huur te overbruggen. Dit kan door de overdrachtsbelasting voor starters per direct af te schaffen.

3. De kern van het nieuwe beleid zit hem in de ombouw naar een meer *sectorneutraal* woningmarkt- en woonlastenbeleid. Er is geen reden (meer) om via overheidsbeleid het kopen van een woning te stimuleren. De voordelen van eigenwoningbezit — zoals vermogensvorming,

onafhankelijkheid en zeggenschap — worden door burgers niet onderschat en dat maakt generieke stimulering overbodig.⁸ De geleidelijke afschaffing daarvan maakt, zoals gezegd, de weg vrij voor de opbouw van een meer robuuste commerciële (middel-)dure huursector. Kortom, er moet worden begonnen met het stapsgewijs afbouwen en uiteindelijk volledig afschaffen van het huidige systeem van hypotheekrenteaftrek en eigenwoningforfait, alsmede met het laten groeien van de huurmarkt voor midden- en hogere inkomens. In het algemeen zal dit leiden tot een meer gematigde ontwikkeling van de huizenprijzen in de koopsector en tot meer gedifferentieerde huurprijzen, waardoor de kloof tussen huur en koop wordt overbrugd.

4. De overheid dient zich te beperken tot steun aan diegenen van wie de woonlasten een naar verhouding te groot beslag op hun inkomen leggen (indicatief meer dan 20 à 25%). Dat kan worden geregeld in de vorm van een *woontoeslag* die afhankelijk is van de hoogte van het inkomen en de samenstelling van het huishouden, of via belastingsubsidie voor lagere en middeninkomens. Of iemand dan koopt of huurt doet niet ter zake. Een systeem via de fiscus lijkt op het eerste oog het meest eenvoudig en zuiver. De woontoeslag verandert daarbij van een volkshuisvestelijk instrument in een inkomensondersteunende belastingmaatregel. De woontoeslag zal, zoals gezegd, alleen afhankelijk zijn van het inkomen en de samenstelling van het huishouden, niet meer van de werkelijke woonuitgaven. De versturende werking van de vraagondersteuning is op deze manier zo klein mogelijk. Zo wordt deze groepen huishoudens bovendien de vrijheid geboden om zelf een keuze te maken op de woningmarkt — voor huur, koop of constructies daartussenin — en om enigszins zelf te bepalen wat men aan wonen kwijt wil zijn.

5. Om het wonen voor deze groepen betaalbaar te houden, wordt aan de aanbodkant een voldoende grote en gedifferentieerde kernvoorraad in stand gehouden met gereguleerde huren of huurkoopconstructies, op basis van een

herzien woningwaarderingssstelsel en onder verantwoordelijkheid van de *woningcorporaties*. De rijksoverheid en de lokale overheden zien daarop toe en maken met woningcorporaties harde prestatieafspraken over omvang en differentiatie van het aanbod, spreiding over stad en regio, de staat van onderhoud en voorzieningen. Woningcorporaties krijgen een sociale bouwplicht en tegelijkertijd de mogelijkheid om scheefwoning te stimuleren door te stromen naar een middeldure huur- of koopwoning door hun bij stijgend inkomen (stapsgewijs) een hogere huur in rekening te brengen. Mochten deze huishoudens toch in een als kernvoorraad gelabelde woning willen blijven wonen, tegen een hogere huur, dan is dat ook geen probleem, als de kernvoorraad door bijvoorbeeld nieuwbouw maar van voldoende omvang en differentiatie blijft. De winst uit markthuren en andere commerciële activiteiten van corporaties wordt, uiteraard na aftrek van de sociale investeringen, gewoon belast via de vennootschapsbelasting en komt daarmee via de belasting beschikbaar voor de dekking van de kosten van de woontoeslag.

WINST

Wat zijn de voordelen van een dergelijk systeem? Aan de ene kant introduceert het stelsel meer marktwerking op de woningmarkt en zorgt het voor deregulering. Aan de andere kant is de regulering die in stand blijft veel meer gericht op de groepen die dat echt nodig hebben. Het stelsel moet in die zin links én rechts kunnen behagen.

Het stelsel is tamelijk simpel, loopt via de fiscus en is niet paternalistisch zoals opgelegde maximum- of minimum-woonlastenquota dat zijn. Het biedt voor alle inkomensgroepen meer keuzevrijheid op de woningmarkt. De mogelijkheden om wooncarrière te maken en te switchen tussen huur en koop nemen enorm toe. Dat alleen al zal de doorstroming bevorderen. Dat geldt ook voor het opheffen van de rem op verhuizen (door het afschaffen van de overdrachtsbelasting) en het prikkelen van scheef-

woners om de kernvoorraad te verlaten (door bij inkomensstijging de huur te verhogen). Zo raakt de woningmarkt ontstopt en dat betekent meer kansen voor starters.

Het nieuwe stelsel brengt ook een rechtvaardiger woonlastenondersteuning en woonlastenverdeling met zich mee. Niet langer subsidieert de overheid overconsumptie bij de hoogste inkomens. In plaats daarvan voorkomt ze vooral onderconsumptie bij de laagste inkomens, via een gerichte fiscale woonlastenondersteuning. De directe koppeling tussen woonlastenondersteuning en prijsontwikkeling wordt verbroken, wat het door elkaar heen voeren van discussies over inkomensondersteunende belastingmaatregelen en jaarlijkse huurverhoging in de kernvoorraad voorkomt. Omdat het stelsel gefaseerd wordt ingevoerd en in algemene zin tot gemiddelde gemiddelde koopprijzen zal leiden, blijven de inkomenseffecten voor de hoogste inkomens beperkt.

De rol van de woningcorporaties wordt in dit stelsel helderder. Zij zijn volledig verantwoordelijk voor de omvang, betaalbaarheid, beschikbaarheid, kwaliteit en spreiding van de kernvoorraad. Vooral dit laatste is van belang om segregatie van bevolkingsgroepen tegen te gaan. Via harde, afrekenbare prestatie-afspraken kan de overheid goed blijven sturen op deze volkshuisvestelijke taak (in de gemeente Den Haag hebben we hier overigens goede ervaringen mee opgedaan). Corporaties blijven belangrijke maatschappelijke ondernemingen die dicht op hun huurders in de wijken staan.⁹ Met de introductie van vennootschapsbelasting over de winst worden ze gestimuleerd om sociaal te investeren. Die heffing leidt zo automatisch tot een vorm van verevening tussen corporaties onderling.

Ook voor andere spelers op de woningmarkt — bouwers en ontwikkelaars — is deze nieuwe ordening aantrekkelijk. Eindelijk kan er een substantiële middeldure particuliere huursector tot ontwikkeling komen. Daarmee wordt zeker in een behoefte voorzien. In ieder geval brengt het stelsel grotere flexibiliteit in wat er wordt

gebouwd: of dat op zeker moment koop is of juist huur zal afhangen van actuele marktomstandigheden. Ten slotte is de economie ermee gediend. Het Centraal Planbureau becijferde dat hervorming van de fiscale behandeling van de eigen woning tot welvaartswinst en een grotere werkgelegenheid leidt.¹⁰

AGENDA VOOR HET NIEUWE KABINET

Zoals gezegd, bij het realiseren van het hier voorgestelde plan is geleidelijkheid geboden en moet voorspelbaarheid worden ingebouwd. Met andere woorden: we moeten kleine stappen zetten op basis van duidelijke politieke keuzes. Wat kunnen deze eerste stappen zijn? Anders gezegd, hoe zou de agenda voor het nieuwe kabinet eruit moeten zien? Ik stel het volgende voor:

- > Begin met het opvoeren van de productie van woningen — koop zowel als huur — zodat de druk op de woningmarkt vermindert. Doe dit onder andere door het aanwijzen van nieuwe bouwlocaties. Maak hierover harde afspraken met gemeenten en dwing, indien nodig, bouw af via de Wet Ruimtelijke Ordening.
- > Verlaag de overdrachtsbelasting van de huidige 6% tot 0% voor mensen die voor het eerst een huis kopen en 3% voor huisbezitters.
- > Beperk de looptijd van de aftrekbaarheid voor alle nieuw af te sluiten hypotheek tot vijftien jaar, waarbij maximaal 50% van de hypotheek aflossingsvrij mag zijn (dit laatste om toekomstige financieringsproblemen voor eigenaren te voorkomen).
- > Zorg ervoor dat er naast de kernvoorraad van betaalbare woningen voor de lagere en middeninkomens meer ruimte komt voor een huurmarkt voor de hogere (midden-)inkomens. Maak hierover prestatieafspraken met marktpartijen. Op het moment dat de kloof tussen huur en koop kleiner wordt — als gevolg van het hier voorgestelde beleid — wordt het voor deze partijen interessant om te bouwen in het duurdere segment. Een beperkt deel van de bestaande woningen kan worden overgeheveld naar de vrije sector, maar alleen binnen de rand-

voorwaarde dat sociale segregatie wordt tegengegaan.

> Kom binnen twee jaar met een uitgewerkt voorstel voor hoe ná deze kabinetsperiode de overheidsbemoeienis met kosten van huisvesting verder wordt afgebouwd tot het sociaal wenselijke minimum.

Overigens moet goed worden bijgehouden wat de effecten van bovenstaande maatregelen op de huizenprijzen zijn. Die zouden niet abrupt moeten dalen, want grote schokken zijn slecht voor de economie. Laat de inflatie rustig de kloof tussen koop en huur overbruggen. Zonodig kan worden bijgestuurd. De huidige regels inzake de hypotheekrenteaftrek trekken een zware wissel op de rijksbegroting. De maatregelen die ik hier voorstel leveren uiteindelijk een besparing

voor de schatkist op van vijf tot tien miljard euro per jaar. Een deel daarvan kan (tijdelijk) worden gebruikt om een goede overgangsregeling te realiseren.

Het in dit artikel geschetste woningmarktstelsel is zoals gezegd een eindplaatje waar in twintig jaar naartoe moet worden gewerkt. Maar de eerste stappen moeten snel worden gezet. Uiteraard is mijn schets niet meer dan een raamwerk dat om nadere invulling vraagt en waarvan de financiële consequenties goed moeten worden doorgerekend. Er zal ook vast het een en ander op af te dingen zijn. Maar voor mij staat vast: als het aankomt op een integrale hervorming van het Nederlandse woningmarktstelsel, is elke levensvatbare oplossing geworteld in een analyse van het probleem — en niet in ideologie.

Noten

- 1 Vincent Smit, 'De woningmarkt bestaat niet', in: *Socialisme & Democratie* 2006/10
- 2 Ministerie vROM, 2004, *Betaalbaarheid van het wonen*. Gebaseerd op cijfers Woning Behoeft Onderzoek 2002. De netto huurquote is dat deel van het inkomen dat men kwijt is aan netto huur (dus minus de huursubsidie), exclusief bijkomende woonlasten. De netto koopquote is gelijk aan de netto woonuitgaven (dus minus fiscaal effect) gedeeld door het besteedbaar inkomen, exclusief bijkomende woonlasten.
- 3 Aandachtsgroep van beleid is afgebakend op basis van een inkomensgrens. Deze groep heeft een inkomen iets boven het minimum, ver onder modaal.
- 4 *Housing Statistics in the EU 2004* (Boverket, Sweden).
- 5 De hypotheekschuld van de Nederlandse huishoudens overtreft inmiddels het bruto binnenlands product en bedraagt meer dan € 500 miljard. Overigens dekt de waarde van de woningen de hypotheekschuld nog ruimschoots, wel groeit de hypotheekschuld de laatste jaren sneller dan de woningwaarde-index, die de waardeontwikkeling van bestaande koopwoningen meet (bron: CBS, webmagazine, nov. 2006).
- 6 De directe subsidie op koopwoningen was in 2004 € 9,3 miljard: € 11,3 miljard hypotheekrenteaftrek minus € 2 miljard eigenwoningforfait.
- 7 Ministerie vROM, INFO Wonen (www.vrom.nl), *Huursubsidietoekenningen*, 2004.
- 8 vROM-Raad, 2004, *Op eigen kracht; eigenwoningbezit in Nederland*, advies 044.
- 9 Over nut en noodzaak van dit type organisatie zijn de afgelopen jaren veel positieve adviezen uitgebracht. Zie bijvoorbeeld: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2004, *Bewijzen van goede dienstverlening*; Sociaal Economische Raad, 2005, *Ondernemen voor de publieke zaak*; WRR, 2006, *Vertrouwen in de buurt*.
- 10 Centraal Planbureau, 2006, *Economische effecten van aanpassing fiscale behandeling eigen woning*.

Linkse keuzes voor de eeuw van de energie

Hoe kan het urgente, complexe energievraagstuk — van voorzieningszekerheid en klimaat — het hoofd worden geboden? Zet in op duurzame energie, besparing en schoon fossiel, betoogt **Diederik Samsom**. Een PvdA die haar beginselen trouw blijft, plaatst het energiedossier ‘in het hart van haar politiek’.

Rinie van Est en **Geert Verbong** traceren de geschiedenis van het energiedebat en pleiten voor een ‘typisch Nederlandse poldermix’ van ‘harde’ en ‘zachte’ energie-opties. De overheid subsidieert incompetente zogenaamd ‘duurzame’ technologieën, waarschuwen

Saïd Zwerver en **Fred Jansen**. Intussen blijft de elektriciteitssector, zelf een grote vervuiler, buiten schot. **Frans W. Sluijter** breekt een lans voor kernenergie: ‘De nadelen zijn betrekkelijk, de voordelen zijn groot.’

Jan-Marinus Wiersma en **Guido Reehuis** blikken oostwaarts: de EU moet haar energiebetrekkingen met Rusland gebruiken om de vinger aan de pols te houden op de dossiers mensenrechten en democratisering.

Verantwoorde energie: duurzaam, degelijk, democratisch

DIEDERIK SAMSOM

Onze energievoorziening is — afgezien van een kleine oprisping rond de oliecrisis in de jaren zeventig — nooit een hoofdthema geweest voor de drie Nederlandse politieke hoofdstromingen, ook niet voor de sociaal-democratie. Nu de aandacht voor klimaatverandering en de eindigheid van fossiele-brandstofvoorraden snel toeneemt, lijkt daar verandering in te komen. En dat is zeker voor de PvdA geen dag te vroeg. Het gebrek aan duurzaamheid van onze energievoorziening bedreigt niet alleen het milieu, maar brengt op termijn de verwezenlijking van cruciale sociaal-democratische idealen in gevaar. Het wordt tijd dat de sociaal-democratie het streven naar een duurzame energievoorziening uit de goedbedoelende milieusfeer haalt en het plaatst in het hart van haar politiek.

24 Gelukkig is het nodige voorwerk al verricht met een op dit punt goed beginselmanifest, een uitstekend verkiezingsprogramma en een gedegen uitwerking in het onlangs verschenen boek *Nieuwe Energie*.¹ De komende jaren kan de PvdA — naar het zich laat aanzien vanuit de regering — laten zien wat deze woorden waard zijn in de rauwe praktijk van dagelijkse belangafwegingen.

Het probleem van onze energievoorziening is in essentie tweeledig: de grondstoffen die we

ervoor nodig hebben zijn eindig en de atmosfeer waarin we de afvalstoffen van onze energiewinning (co₂ en andere gassen) lozen is kwetsbaar.

Voorraden olie en gas zijn er nog wel voor enkele tientallen jaren, maar de snelheid waarmee de wereldwijde energievraag op dit moment stijgt, overtreft inmiddels bijna de snelheid waarmee de olie- en gaswinning kan worden opgevoerd. Onzeker is of het aanbod de vraag zal kunnen blijven bijhouden. Belangrijker nog is dat West-Europa en de vs het einde van hun olie- en gasvoorraden in zicht krijgen. Daarmee worden de twee grootste energieconsumerende blokken steeds afhankelijker van energievoorraden in landen als Rusland en het gebied rond de Perzische Golf. Binnenkort is Europa voor zijn energievoorziening voor meer dan 75% afhankelijk van deze regio's.

Dan het tweede probleem: de opwarming van onze aarde. De concentratie co₂ in de atmosfeer — bepalend voor de warmtebalans van onze aardbol — neemt sinds de industriële revolutie gestaag toe door de enorme hoeveelheid co₂ die de verbranding van fossiele brandstoffen veroorzaakt. De daaruit voortvloeiende temperatuurverhoging van de aarde kan, als ze boven de twee graden Celsius² uitkomt, grote tot dramatische gevolgen hebben. Veranderende neerslagpatronen, sterkere orkanen, een stijgende zeespiegel, smeltend landijs en een verstoorde drinkwatervoorziening zetten wereldwijd samenlevingen onder druk. De gevolgen verschillen sterk per

Over de auteur Diederik Samsom is lid van de Tweede Kamer voor de PvdA

Noten zie pagina 31

regio en zijn deels onvoorspelbaar, maar het lijkt onverantwoord om een temperatuurstijging van meer dan twee graden te riskeren. Om binnen die marge te blijven zal de jaarlijkse CO_2 -uitstoot rond 2050 wereldwijd met 25% tot 60% moeten zijn gedaald. Westerse landen zouden daarvan het leeuwendeel voor hun rekening moeten nemen, zodat anderen nog ruimte voor ontwikkeling houden. En er is haast bij, omdat we alle CO_2 -kilo's die nu nog in de atmosfeer belanden niet meer kwijtraken. Het is zaak om vóór 2025 de wereldwijde groei van CO_2 -uitstoot om te buigen in een daling.³

Zie hier de dubbele uitdaging: de afhankelijkheid van buitenlandse energievoorraden sterk verkleinen en tegelijkertijd de uitstoot van CO_2 drastisch verminderen. Het moet allebei en dat is minder triviaal dan het lijkt. Het is immers goed mogelijk om onze afhankelijkheid van olie- en gasvoorraden elders te verminderen zonder iets aan onze CO_2 -uitstoot te doen, door bijvoorbeeld massaal over te schakelen op kolen. Europa heeft er nog genoeg van. Ook andere en onconventionelere oliesoorten, zoals teerzand (zeer zware olie in zanderige oppervlaktelagen), zijn voldoende beschikbaar, bijvoorbeeld in Canada, dat in politiek opzicht dichter bij ons staat dan Iran of Saoedi-Arabië. Maar kolen en teerzand zijn zeer CO_2 -intensief en grootschalig gebruik ervan leidt dus tot extra CO_2 -uitstoot. Bovendien gaat de exploitatie van teerzanden in Canada gepaard met een vorm van dagbouw die in kwaliteit de Duitse bruinkoolwinning in haar slechtste jaren overtreft.

Omgekeerd is het mogelijk om iets aan de CO_2 -balans van onze aardbol te doen, door ontbossing tegen te gaan of massaal bos aan te planten, of door te investeren in betere fabrieken in China en Rusland. Dat is relatief goedkoop, maar het verandert niets aan onze energieafhankelijkheid.

Europa zal dus haast moeten maken met een structurele oplossing voor beide problemen. Dat betekent niets minder dan een energierevolutie: van een verspillende en vervuilende energievoorziening overschakelen op een zeer

efficiënte en schone energievoorziening. Dat is niet alleen nodig om ons eigen hachje te redden. Er staat meer op het spel. Klimaatverandering maakt, cynisch genoeg, juist de meeste slachtoffers in gebieden met de kleinste economische veerkracht. Vooral Afrika zal te lijden hebben onder veranderende neerslagpatronen. Honderden miljoen mensen langs de Golf van Bengalen zijn kwetsbaar voor enkele decimeters zeespiegelstijging. Bijna een miljard mensen zijn voor hun drinkwater afhankelijk van de Himalaya-gletsjers. De instabiliteit als gevolg van de strijd om grondstoffen in het algemeen en energievoorraden in het bijzonder, maakt op dit moment al veel slachtoffers en leidt tot stagnatie van democratiseringsprocessen. De manier waarop China in Afrika zijn grondstoffen veilig stelt, ondermijnt veel inspanningen om juist tot democratischer samenlevingen te komen. De destabiliserende concentratie van rijkdom bij de Russische elite is mede een uitvloeisel van de grondstoffenbonanza. En veel westerse landen slikken hun bezwaren tegen grove mensenrechtenschendingen in Kaukasische en Centraal-Aziatische republieken in, vanwege hun afhankelijkheid van de energievoorraden.

De crisis in onze energievoorziening raakt, kortom, aan veel meer dan onze eigen energiebehoefte. Ze ondermijnt de meest essentiële van onze sociaal-democratische idealen: vrijheid, democratie, rechtvaardigheid, duurzaamheid en solidariteit.

BESPARING EN DUURZAME ENERGIE

Kunnen we onze energiehonger stillen zónder fossiele brandstoffen? Kunnen we onze afhankelijkheid van deze eindige grondstoffen beëindigen, de wereldwijde CO_2 -uitstoot met 60% terugdringen en tegelijkertijd onze welvaart behouden en die van andere delen van de wereld nog drastisch zien groeien? Ja, dat kan.

Een volledig schone energievoorziening is theoretisch denkbaar en technisch mogelijk. De zon geeft ons iedere dag zesduizend keer meer energie dan we wereldwijd nodig hebben. Een

fractie daarvan hoeven we maar te grijpen om de fabrieken draaiende te houden, te rijden, onze huizen te verwarmen en te verlichten en de apparatuur gaande te houden. Tussen technisch mogelijk en praktisch uitvoerbaar zit natuurlijk een enorm verschil, maar ook praktische studies laten zien dat het potentieel van nu bekende technologieën voldoende groot is om de noodzakelijke omslag te maken.

Bij het maken van keuzes spelen uiteraard de kosten van de benodigde technische opties een

De crisis in onze energievoorziening ondermijnt de meest essentiële van onze sociaal-democratische idealen: vrijheid, democratie, rechtvaardigheid, duurzaamheid en solidariteit

26 rol, alsook de mogelijke reducties (het totale potentieel) ervan. Maar er zijn ook andere overwegingen, die voor sociaal-democraten minstens zo belangrijk zouden moeten zijn. Dat onze huidige energievoorziening gepaard gaat met ernstige problemen als buitensporige machtsconcentratie, mensenrechtenschendingen en extreme ongelijkheid noopt tot bezinning. Men spreekt in dit verband wel van een gewenste democratisering van de energievoorziening. Dat is nauwelijks een issue in onze westerse samenlevingen, maar des te meer in ontwikkelingslanden.

Een nieuwe energievoorziening moet dus niet alleen schoon zijn, maar ook 'democratisch', dat wil zeggen macht verspreidend in plaats van concentrerend en rekening houdend met minderheden. Het spreekt voor zich dat lang niet alle energie-opties aan die criteria voldoen. Een goed voorbeeld is grootschalige waterkracht. In een aantal opzichten is dat een schone methode, maar het is er wel een die de macht over

de energievoorziening concentreert bij die ene exploitant van een gigantische centrale en die gepaard kan gaan met sociale ontwrichting, door grootschalige en onvrijwillige relocations van de bewoners van een gebied.

Een optie die daar geen last van heeft en die ook anderszins de meest schone optie is, is uiteraard besparing: geen schonere en goedkopere energie dan géén energie. Ons energiegebruik kan een factor vier efficiënter. Met zuiniger auto's en verlichting, elektromotoren en vooral efficiëntere verwarming/koeling van gebouwen kunnen we wereldwijde vele miljarden tonnen aan fossiele brandstoffen besparen, tegen lage of zelfs negatieve kosten.

Besparing is niet uitsluitend een technisch vraagstuk. Techniek is maar beperkt in staat om onze energievraag te reduceren. Apparatuur is de afgelopen jaren veel zuiniger geworden, maar die winst is ruimschoots tenietgedaan door het grotere aantal elektrische apparaten per huishouden. Automotoren zijn zuiniger maar moeten steeds meer kilo's blik over steeds grotere afstanden verplaatsen. Ons steeds gulziger consumptiepatroon botst op niet al te lange termijn met de groeiende noodzaak tot minder energieverbruik. Moeten we persoonlijke sauna's, plasmaschermen van een meter breed en SUV's ongelimiteerd mogelijk blijven maken? Of grijpen we in en hoe dan? Het beïnvloeden van de keuze van consumenten door het extra beprijsen van energieverslindende televisies en auto's lost het probleem niet geheel op. Het helpt tot op zekere hoogte, maar wil je echt veel bereiken dan kan dat — door de zeer geringe prijselasticiteit van energie — alleen met zeer grote heffingen die het dilemma meteen verplaatsen richting een voor ons zo mogelijk nog pijnlijker vraagstuk: toegankelijkheid.

Ingrijpen in ons consumptiepatroon is uiteindelijk onvermijdelijk. Dat moet niet gebeuren via het verbieden van gedrag — een aantasting van de vrijheid — maar via strikte normering. We accepteren uit veiligheidsoverwegingen een maximum absoluut stroomverbruik voor een strijkijzer (anders slaat de stop

in de meterkast door), waarom zouden we geen absolute maxima op het verbruik van televisies of auto's mogen aanbrengen uit milieuoverwegingen?

De andere optie met grote potentie is duurzame energie. Binnen het duurzame spectrum is met name biomassa — energie uit gewassen — een aantrekkelijke keuze. Zo kan de mogelijke productie van vloeibare brandstoffen uit biomassa voldoende zijn om de wereldwijde vraag in de transportsector volledig te dekken, tegen relatief lage kosten. De verwachting is dat hierbij snel een verschuiving zal optreden van gewassen die concurreren met de voedselketen naar houtachtige gewassen. Dat is overigens ook een noodzakelijke voorwaarde om een hoge opbrengst van deze energievorm te genereren.

Wind, zon en waterkracht vormen de andere hoofdmoot van de duurzame energieopties. Alledrie hebben ze hun eigen voor- en nadelen. Waterkracht levert op dit moment de grootste bijdrage, maar de mogelijkheden voor uitbreiding zijn beperkt en het 'democratisch' gehalte is, zoals gezegd, dubieus. Windenergie is de komende decennia economisch een stuk aantrekkelijker dan zonne-energie. Na 2030 kan ook zonne-energie een rol gaan spelen. Uiteindelijk heeft die van alle duurzame bronnen de grootste potentie.

Critici van windenergie, zoals Saïd Zwerver en Fred Jansen elders in dit nummer, stellen dat subsidies voor windmolens weggegooid geld zijn en pleiten voor intensivering van bio- en zonne-energie. Dat maakt hun betoog weinig consistent. Windenergie en biomassa zijn op dit moment ongeveer even rendabel en de kostencurve van windenergie daalt sneller dan die van biomassa.⁴ Zonne-energie is nog een factor duurder en zal pas op termijn dezelfde prestaties leveren als windenergie nu. Wachten met duurzame energie tot zonne-energie rendabel is, spaart geen investeringen uit, maar verplaatst die slechts naar een later tijdstip. Dat is ongeoorloofd met het oog op klimaatverandering. Een duurzaam energiescenario is niet sluitend te maken zonder alle opties te gebruiken. De

kritiek dat windmolens het landschap aantasten is op zich valide, maar wordt ondervangen door de ontwikkeling van windmolentechniek ver op zee, onder de zichthorizon. Daar zijn windmolens heel goed te plaatsen, met als bijkomende voordelen hardere en stabielere wind en minder vogels.

Democratisering van de energievoorziening is nauwelijks een issue in westerse samenlevingen, maar des te meer in ontwikkelingslanden

Een niet te veronachtzamen aspect van zonne- en windenergie is dat dit 'stromingsbronnen' zijn: er wordt slechts energie geproduceerd als het licht is respectievelijk als het waait. Daardoor lopen vraag en aanbod niet parallel. Dit betekent dat opschaling van deze opties ook gepaard moet gaan met ofwel uitbreiding van de mogelijkheden om energie over grote afstanden te vervoeren, ofwel met de introductie van extra opslagmogelijkheden.

SCHOON FOSSIEL ALS TUSSENSTAP

Met energiebesparing en duurzame energieopties kan — zo tonen studies aan⁵ — op termijn de gehele energie- en klimaatopgave worden uitgevoerd. Er zijn daarvoor ruim voldoende mogelijkheden. Toch is het zeer onwaarschijnlijk dat met alleen besparing en duurzame energie ook op voldoende korte termijn de noodzakelijke CO_2 -reducties gehaald kunnen worden. De noodzakelijke daling van de wereldwijde CO_2 -uitstoot vóór 2025 is niet of slechts tegen exorbitante kosten haalbaar met alleen deze twee opties. We moeten dus op zoek naar mogelijkheden om, bij wijze van tussenoplossing, onze CO_2 -uitstoot tijdelijk te dempen.

Daarvoor dienen zich twee opties aan: kern-energie en CO_2 -opslag. Bij dat laatste (ook wel 'schoon fossiel' genoemd) worden wel fossiele brandstoffen ingezet, maar wordt de vrijkomende CO_2 opgevangen en in de grond opgeborgen, bijvoorbeeld in oude gasvelden, zodat het gas niet bijdraagt aan klimaatverandering. Kernenergie en schoon fossiel maken gebruik van eindige grond-

Moeten we persoonlijke sauna's, plasmaschermen van een meter breed en SUV's ongelimiteerd mogelijk blijven maken?

stoffen en zijn dus niet duurzaam. Beide dragen weliswaar niet bij aan de opwarming van de aarde, maar ze creëren wel een ander afvalproduct dat ons nog generaties lang kan bezighouden. Bovendien zijn zowel kernenergie als schoon fossiel grootschalige, hoogtechnologische energieopties die niet bijdragen aan een gewenste democratisering van onze energievoorziening.

Kernenergie is op dit moment een goedkopere optie dan schoon fossiel. Daar staat tegenover dat schoon fossiel een veel grotere potentie heeft en dat aan kernenergie extra bezwaren kleven, zoals veiligheidsrisico's en de proliferatiegevoeligheid van de gehele splijtstofketen (het gevaar van misbruik van materiaal voor nucleaire bewapening of terrorisme). In zijn uitstekende pleidooi over kernenergie schetst Frans Sluijters deze bezwaren en geeft hij tevens aan dat er mogelijkheden zijn om ze te onder-
28 vangen. Kort gezegd komen die erop neer dat er nog twee zeer belangrijke technologische doorbraken nodig zijn: de ontwikkeling van inherent veilige reactoren (zogenaamde 'generatie IV reactoren') en de toepassing (eveneens inherent veilig, naar ik aanneem) van reactoren die efficiënter kunnen omgaan met uranium en die actiniden kunnen verbranden.

De noodzaak van deze 'verduurzaming' van kernenergie onderschrijf ik volledig. De PvdA heeft al eerder het standpunt ingenomen dat deze ontwikkeling kernenergie acceptabel zou kunnen maken.⁶ Maar aangezien de benodigde technologische innovaties om aanzienlijke investeringen van tijd en geld vragen, belandt deze 'duurzamere' kernenergie op de ontwikkelingscurve voor energiebronnen wel áchter opties als biomassa en windenergie (zie figuur 1: 'generatie IV splijting' staat nog in de kinderschoenen). Daarmee vervalt ook de mogelijkheid om het gat richting de nu nog te kostbare echt duurzame energievoorziening te overbruggen. Voor dat laatste zou alleen de huidige generatie van kerncentrales en splijtstofcyclus kunnen worden ingezet, met alle bijbehorende nadelen.

Ook voor de optie van CO_2 -opslag moet nog technische vooruitgang worden geboekt en geld geïnvesteerd. Die kosten worden echter lager geschat dan de kosten voor de duurzame-kernenergievariant. Nederland heeft bovendien een extra, zeer voor de hand liggende reden om te kiezen voor CO_2 -opslag als tussenoplossing: wij hebben veel verstand van gasbehandeling en -opslag. Met kernenergie hebben we juist nauwelijks tot geen ervaring. Als het gaat om een combinatie van verduurzaming van onze energievoorziening met investeringen in innovatie en werkgelegenheid én een verbetering van de concurrentiepositie van onze nationale industrie, dan is de keus vrij eenvoudig.

DE PVDA-AMBITIES

Besparing, duurzame energie en waar nodig schoon fossiel. En dan niet een beetje, maar heel erg veel. Dat is de uitdaging die de PvdA heeft geformuleerd in haar verkiezingsprogramma. In cijfers: 20% duurzame energie in 2020 en 2% besparing per jaar; resulterend in 30% CO_2 -reductie in 2020. Wie zijn wenkbrauwen fronsen over de vraag hoe deze getallen zich tot elkaar verhouden moet bedenken dat de besparing er in combinatie met economische groei (naar verwachting tussen de 1,5 en 2% langjarig) voor

zorgt dat we netto in 2020 maar een fractie minder energie gebruiken dan nu. Wie dus 20% duurzame energie wil combineren met 30% minder CO₂-uitstoot zal nog flink wat moeten doen aan de tussenoplossing schoon fossiel en/of een deel van de reductie uit het buitenland moeten halen.

Maar de PvdA heeft naast de droge cijfers nog een uitdaging geformuleerd. Wij willen dat Nederland in 2020 de schoonste en meest efficiënte energievoorziening van Europa heeft. Daarmee introduceren we naast milieudoelen ook een ambitie op het gebied van innovatie, investeringen en concurrentiekracht. Nederland kan uitblinken en voorop lopen in Europa (en de wereld) op het gebied van offshore energiewinning. Onze tuinbouw kan de eerste energieneutrale of zelfs energieproducerende ter wereld zijn. Energiewinning uit de overgang tussen zoet en zout water kan in Nederland furore maken. Rotterdam, op dit moment hét fossiele brandstofknooppunt van Europa (inclusief overslag en raffinage) blijft dat knooppunt, maar dan voor biobrandstoffen (inclusief productie). En zo zijn er nog talloze andere voorbeelden.

En uiteraard eindigen onze ambities niet bij de landsgrenzen. Voor Europa en Nederland is de verduurzaming van de energievoorziening weliswaar een grote uitdaging, maar wel een redelijk overzichtelijke. Het opbouwen van een duurzame energievoorziening in zich snel ontwikkelende landen of in landen die nog aan die ontwikkeling moeten beginnen, vormt de echte opgave van de komende eeuw. Onze bijdrage daaraan is tweeledig. Allereerst scheppen we milieu- en daarmee ontwikkelingsruimte door zelf onze energiehuishouding te verduurzamen. Daarnaast dienen we zowel technologisch als financieel bij te dragen aan de opbouw en verduurzaming van de energievoorziening in Afrika en Azië. De discussie over de vraag of we onze klimaatdoelen in binnen- of buitenland moeten realiseren is dan ook grotendeels een valse: beide zijn nodig om het uiteindelijke doel te bereiken.

Voor het realiseren van de PvdA-doelen is nogal wat nodig. Nederland heeft al wel een efficiënte energiehuishouding, maar maakt minder progressie dan de landen om ons heen. Ons duurzaam-energiepercentage schommelt op dit moment rond een schamele 3%. Er zal dus veel moeten gebeuren. Daarbij wordt al snel aan geld, veel overheidsgeld, gedacht. Dat is een mis-

De noodzakelijke daling van de wereldwijde CO₂-uitstoot vóór 2025 is niet of slechts tegen exorbitante kosten haalbaar met alleen energiebesparing en duurzame energieopties

vatting. Natuurlijk, stimulering van onderzoek en toepassing van nieuwe technieken vergt subsidies en daar wil de PvdA dan ook de benodigde bedragen, in totaal 2 miljard euro per jaar, voor uittrekken. Maar het hart van het beleid moet worden gevormd door een stelsel van heldere doelen dat verplicht aan de gehele marktsector wordt opgelegd: voor energiebedrijven een gestaag oplopend verplicht aandeel duurzaam, voor transportbrandstofproducenten een verplicht aandeel biobrandstoffen. Daarnaast worden de energienormen voor woningen, bedrijfspanden en apparaten strenger, om zo besparing in de hand te werken. Zoals betoogd kan dat ertoe leiden dat sommige luxegoederen (tijdelijk) van de markt verdwijnen.

Dergelijke maatregelen kosten geen belastinggeld. Ze vergen wel politieke moed, omdat er maatschappelijke kosten mee gemoeid zijn. Berekeningen laten zien dat die tussen de 0,5 en 2,5 miljard euro per jaar bedragen.⁷ Niet alleen moet de machtige lobbies van projectontwikkelaars en industrie het hoofd worden geboden, we zullen ook de toorn van bijvoorbeeld het

Centraal Planbureau moeten trotseren. Dat presenteerde onlangs een rapport met negatieve adviezen over investeringen in duurzame energie. De lezer werd voorgerekend dat de reductie van broeikasgassen bij voorkeur niet via duurzame energieopties zoals offshore wind-energie zou moeten plaatsvinden.⁸ Buitenlandse investeringen in besparingen en bosaanplant

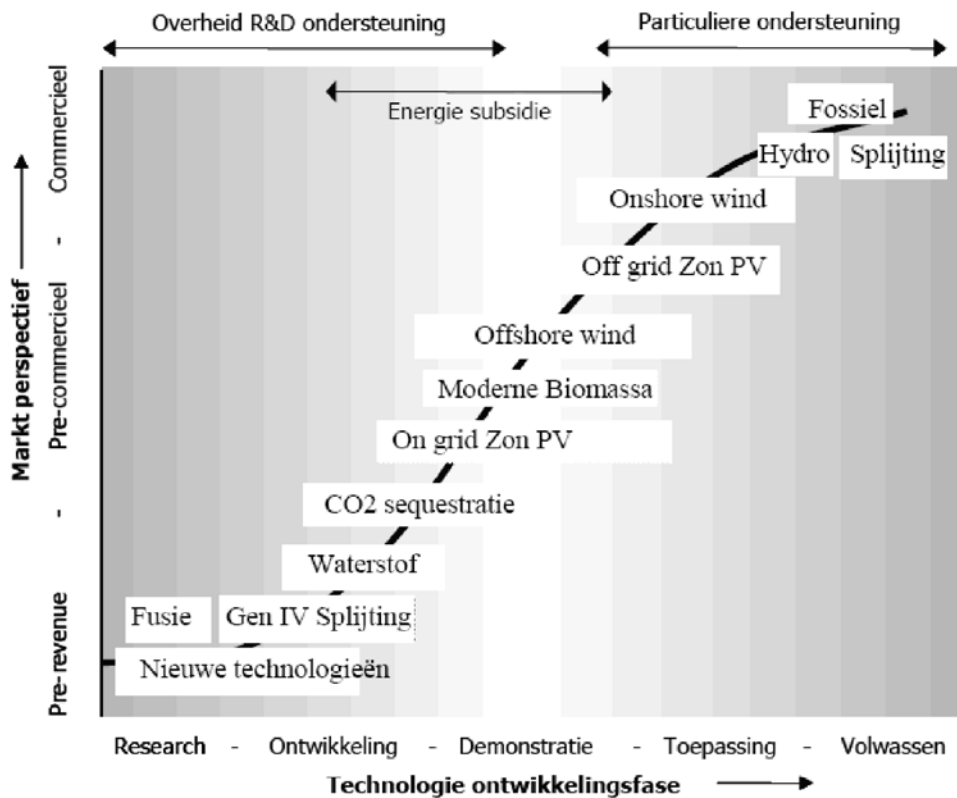
Besparing, duurzame energie en waar nodig schoon fossiel. En dan niet een beetje, maar heel erg veel. Dat is de ambitie van de PvdA

zouden kostenefficiënter zijn. Het realiseren van meer duurzame energie vereist volgens het CPB geen overheidsbeleid; dat gebeurt vanzelf als de olieprijs stijgen. Overheidsbeleid zou die 'marktwerking' alleen maar verstoren. Het is de typische fout van een eenzijdig economische benadering: in de wereld van het CPB wordt de strijd om grondstoffen louter met de portemonnee beslist. In werkelijkheid beslist in grote delen van de wereld de kalasjnikov, of erger. Dat gegeven past niet in de rekenmodellen, maar het is voor politici wel iets om rekening mee te houden en het is vooral iets waar we wat aan moeten doen. Dan maar wat minder kostenefficiënt.

Vanuit eenzelfde optiek als het CPB pleit de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in een recent rapport onder andere voor meer aandacht voor maatregelen tegen de gevolgen van klimaatverandering.⁹ Investerings in dijken hebben rechtstreeks nut voor onze eigen veiligheid en kunnen volgens de WRR op een groter draagvlak rekenen dan CO₂-reducties, waarvan het effect wordt uitgesmeerd over de hele aardbol en die bovendien toch teniet worden gedaan door groeiende CO₂-uitstoot elders in de wereld. De WRR levert in feite een pleidooi voor terugtrekking achter de dijken —

een weinig solidaire gedachte. Moeten wij vanachter onze comfortabele dijken toekijken hoe de bevolking van Bangladesh, voor wie solide dijken onbetaalbaar zijn, wordt bedreigd door een stijgende zeespiegel? Voor politici met internationale idealen is dat een onverteerbaar vooruitzicht. Internationale inspanning is inderdaad zeer ingewikkeld, zo laat het moeizame Kyoto-proces zien, maar de WRR faalt volstrekt in het noemen van een geloofwaardig alternatief. Het mislukken van de internationale klimaatonderhandelingen is simpelweg geen optie. Om wereldwijde samenwerking te realiseren dienen we ons niet terug te trekken achter onze dijken; we moeten juist meer inspanningen verrichten om ontwikkelingslanden over de streep te trekken en de confrontatie op dit punt met Amerika niet schuwen — ook als dat thuis geen populair verhaal oplevert.

Het energievraagstuk draait om meer dan techniek en milieu. Het raakt aan de kernwaarden van de sociaal-democratie. De PvdA streeft meer na dan alleen een goed draaiende economie. Duurzaamheid en internationale solidariteit zijn voor ons net zo belangrijk. Waar mogelijk proberen we zowel economie als duurzaamheid te bevorderen. Bij het oplossen van het energievraagstuk kan dat gelukkig tot op grote hoogte. Onze voorstellen zijn niet onnodig toberig en maken volop gebruik van de kansen die investeringen in technologie ons op economisch gebied bieden. Maar het valt niet te ontkennen dat voor een schone energievoorziening en een leefbare wereld ook offers gebracht moeten worden. Lang leek het een kansloze onderneming om die offers van kiezers te vragen, maar de recente stijging van klimaat en energie op de maatschappelijke prioriteitenlijst biedt misschien nieuwe mogelijkheden. Politici die die kans niet ten volle benutten, zijn geen knip voor de neus waard. Uiteindelijk komt het aan op ons vermogen om mensen te winnen voor een realistisch verhaal vol dromen en idealen. Ik ben ervan overtuigd dat we het kunnen.

Figuur 1

Bron: *Energieopties voor de 21ste eeuw*, WBS, 2004

Noten

1 René Rector, <i>Nieuwe energie. Schaarste, klimaat, duurzaamheid</i>. Amsterdam: WBS, 2006. 2 IPCC, <i>Third assesment report</i>, 2001 3 MNP, <i>Van klimaatdoel naar emissiereductie</i>, november 2006 4 Junginger, <i>Learning in renewable</i>	<i>energy technology development</i>, Utrecht, 2005 5 Bijvoorbeeld: EREC, <i>Energy [r]evolution. A world energy outlook</i>, 2006 6 Werkgroep Sociaal Democratisch Energiebeleid, internetpublicatie verslag workshops, pag 171 e.v. 7 ECN en MNP, <i>Potentieelverken-</i>	<i>ning klimaatdoelstellingen en energiebesparing tot 2020</i>, februari 2006 8 CPB, <i>Windenergie op zee. Een maatschappelijke kosten-baten-analyse</i>, 2005 9 WRR, <i>Klimaatstrategie, tussen ambitie en realisme</i>, 2006	31

Stop de windmolens

SAÏD ZWERVER & FRED JANSEN

Wereldwijde klimaatverandering, onzekerheid over de energievoorziening en geopolitieke spanningen als gevolg van onze afhankelijkheid van olie en gas bedreigen onze samenleving. Een effectieve politiek voor de verduurzaming van onze energiehuishouding is dringend geboden.¹ Tot dusver ontbreekt het aan overzicht en visie, waardoor het Nederlandse beleid ongericht en inefficiënt is² en voornamelijk tot symboolpolitiek beperkt blijft. Plannen voor de lange termijn, voor zover al aanwezig, alsmede de Europese en mondiale dimensies zijn niet goed in het beleid verdisconteerd.

De aanpak richt zich thans op incompetente middelen, zoals windturbines op land, die geen zinnige bijdrage leveren aan de oplossing voor het energie- en CO₂-probleem. De *inconvenient truth* is eenvoudig maar hard: er zijn momenteel geen duurzame energievormen beschikbaar die voldoende opbrengen om de fossiele brandstoffen te vervangen. Onze voorraad daarvan, inclusief kolen, is overigens toereikend voor meer dan honderd jaar.

32 Het huidige Nederlandse beleid legt de nadruk op subsidies voor onmiddellijke en grootschalige productie van energie die 'duurzaam' wordt genoemd, maar dat predicaat in feite niet

Over de auteur Saïd Zwerver en Fred Jansen zijn beroepsmatig actief geweest op het gebied van klimaatonderzoek- en beleid. Zij zijn sympathisant, respectievelijk lid van het Nationaal Kritisch Platform Windenergie (NKPW). Zij schreven dit artikel op persoonlijke titel.

Noten zie pagina 35

verdiend. Deze aanpak leidt tot een jacht op die subsidies en beschermt industriële grootverbruikers en de elektriciteitsbedrijven, die juist tot de grootste atmosfeyvervuilers behoren. De vervuiler betaalt niet, maar wordt betaald. Het is de hoogste tijd dat de politiek het roer omgooit en de elektriciteitssector in de richting van een schone productie stuurt.

INCOMPETENTE TECHNOLOGIE

De inspanningen van de overheid richten zich tot dusver voornamelijk op de productie van 'groene stroom', hoewel het totale Nederlandse stroomverbruik slechts 11% van onze energieconsumptie vertegenwoordigt en groene stroom minder dan 1%. Van een gezamenlijke en coherente aanpak door de ministers van EZ en VROM is geen sprake. Om de concurrentiepositie van bedrijven te beschermen ziet EZ nauwlettend toe op de energieprijzen voor industriële grootverbruikers, waardoor grote vervuilers niet worden aangepakt. Integendeel, de elektriciteitsbedrijven en industrie zitten voorlopig aangenaam ruim in hun CO₂-emissierechten en kunnen nog lang op de oude voet doorgaan zonder adequate technische voorzieningen te treffen voor de vermindering van hun CO₂-uitwerp.

De PvdA heeft dit beleid niet weten te veranderen. In de afgelopen jaren was de zeer betrokken bijdrage van de Tweede-Kamerfractie vooral *technology driven*, gecentreerd rond een sterke voorkeur voor windenergie en een afwijzen van kernenergie. De PvdA heeft daarmee niet kunnen voorkomen dat de problematiek

van klimaat en voorzieningszekerheid niet in de kern werd aangepakt, maar enkel in de marge beroerd.

De regering heeft veelal ingezet op verouderde en incompetentie technologie. Een voorbeeld daarvan is windenergie op land, een optie die te klein van omvang is om zelfs maar een schijn van een oplossing te kunnen bieden.³ De techniek is duur en de molens verrommelen het landschap. De nadruk op subsidies voor onmiddellijke en grootschalige inzet van windmolens op land heeft veel negatieve maatschappelijke effecten gehad. Er is een sterke lobby ontstaan van financieel belanghebbenden (de elektriciteitssector, projectontwikkelaars, banken en landeigenaren) die de onrijpe technologie als duurzaam aanprijst, om mee te eten uit de subsidiëruif en aldus een hoog rendement op hun investering veilig te stellen. De uitvoering van de Beleidsvereenkomst Landelijke Ontwikkeling Windenergie (BLOW)⁴ genereert veel problemen: onbehagen van burgers over lokaal bestuur en politiek, conflicten tussen burgers onderling en met de gemeente. Voorts is sprake van ondermijning van de democratische besluitvorming, doordat projectontwikkelaars niet schromen over te gaan tot financiële intimidatie van gemeenten en zelfs van individuele burgers.⁵

De elektriciteitssector, een grote vervuiler, bleef tot nu toe buiten schot. Anders dan het geval is bij de industrie⁶, waar intensief aan rendementsverbetering en CO₂-reductie wordt gewerkt, gaat van deze met de fluwelen handschoen aangepakte sector niets uit. Het principe 'de vervuiler betaalt' gaat hier niet op. Integendeel, via Milieuheffing en MEP-subsidies⁷ voor windmolens en biomassa financieren de kleinverbruikers van gas en elektriciteit (huishoudens en het midden- en kleinbedrijf) het onterecht groene imago van de sector. Er stroomt geld van consumenten naar de elektriciteitsbedrijven (circa een kwart miljard euro per jaar, ten minste € 2,8 miljard voor een periode van tien jaar), maar zij krijgen daar weinig waarde voor terug⁸ — in feite zelfs helemaal niets, want de bescheiden besparing van CO₂-uitstoot die de

windmolens opleveren verhoogt uiteindelijk de emissierechten van de sector en heeft dus geen netto positief effect.⁹

Wordt er geen paal en perk gesteld aan BLOW en de MEP-subsidie, dan gaat deze verspilling door. Dezelfde subsidiegelden zouden aanzienlijk meer maatschappelijke waarde opleveren als ze zouden worden ingezet voor (deels fundamenteel) wetenschappelijk en technologisch onderzoek en kleinschalige demonstratie- en opschalingsprojecten.

Wij opteren voor de gedachtegang in de recente rapporten van AER en VROM-Raad¹⁰ en WRR¹¹. Volgens de daarin ontwikkelde lijn loopt de transitie naar een duurzame energiehuishou-

In de afgelopen jaren was de bijdrage van de PvdA vooral 'technology driven', gecentreerd rond een sterke voorkeur voor windenergie en een afwijzen van kernenergie

ding via de weg van 'schoon fossiel' (waaronder 'schone kolen')¹², uiteraard met besparing op de energieconsumptie en rendementsverhoging van de energieproductie als basisvoorwaarden. Voor wind op land zien beide adviesraden geen rol weggelegd; de WRR spreekt zich er zelfs uitgesproken negatief over uit. Aanbevolen wordt om het onderzoek naar duurzame methoden en de ontwikkeling van systemen die voldoende potentieel hebben om de competitie met fossiele brandstoffen aan te kunnen, aanzienlijk te intensiveren.

Bij deze aanbevelingen sluiten wij ons van harte aan. Geboden is niets minder dan een 'wetenschappelijk/technologisch Deltaplan'. Grote potentie hebben zonne-energie en biotechnologie (grondstoffen voor de procesindustrie en energieproductie). Verder moet er steun komen

voor de ontwikkeling, demonstratie en marktintroductie van kleinschalige schone energie, zoals microwarmtekrachtkoppeling (de zogenaamde huiscentrale waarmee een huishouden op basis van zijn gasgestookte ketel zowel in zijn warmte- als elektriciteitsbehoefte voorziet) en de energieneutrale cq. energieproducerende kas en woning.

SCHONE KOLEN

Sinds 1 januari 2005 vallen de elektriciteitsbedrijven en de grote industrie¹³ onder het Europese regime van verhandelbare CO₂-emissierechten. Er is hun een emissieplafond opgelegd dat in de loop der jaren naar beneden zal worden bijgesteld. Deze emissierechten kunnen worden verhandeld. Rechten die bedrijven zelf niet gebruiken mogen ze op de beurs verkopen. Als ze rechten tekortkomen, kunnen ze die aankopen. Idealiter dwingt dit systeem bedrijven om hun technologie te verbeteren en op termijn koolstofarmer te produceren. Het werkt echter alleen

Dankzij de kortzichtige Nederlandse opstelling in Brussel zitten energiebedrijven ruim in hun emissierechten

34 adequaat bij een strikte normstelling. Op dit moment zijn de emissieplafonds, zoals betoogd, nog erg ruim.¹⁴ Daardoor is er op dit moment nog alle ruimte voor productiegroei en dus méér vervuiling.

Dat de bevoegdheid voor het beheer van dit politieke instrument in Brussel is gelegd, is om te voorkomen dat EU-landen op elkaar gaan wachten met het treffen van CO₂-uitworpbeperkende maatregelen die de concurrentiepositie van het eigen bedrijfsleven zouden benadelen. Als de Nederlandse politiek ernst wil maken met het klimaatbeleid, dan stelt zij zich in Brussel

coöperatief op. Tot dusver was het tegendeel het geval. Om de nationale industrie te beschermen deed Nederland (evenals grote broer Duitsland) moeilijk over verlaging van de emissieplafonds.

Door het plan van de Europese Commissie dat onlangs op tafel werd gelegd — met als kern-doelstelling ten minste 20% reductie van de CO₂-uitworp voor de gehele EU in 2020 — hartelijk en krachtig te ondersteunen, kan Nederland zijn fouten uit het verleden goedmaken. Daartoe zal Den Haag wel de machtige energielobby — haar kracht werd het afgelopen jaar in volle omvang zichtbaar tijdens het debat over de afsplitsing van de elektriciteitsnetten — moeten weerstaan. Voorlopig geeft die lobby immers de voorkeur aan extra emissierechten, die te halen zouden zijn bij andere sectoren van de economie, boven de ontwikkeling en toepassing van schone technologie.

Begin dit jaar besloot het Duitse energiebedrijf E.ON definitief om op de Maasvlakte een nieuwe kolencentrale te bouwen van 1100 megawatt.¹⁵ Ook andere maatschappijen ontwikkelen nieuwe kolencentrales, onder andere voor de Eemshaven. Het valt te vrezen dat als de aanpak van de sector niet verandert, dit geen schone, maar conventionele centrales zullen worden. Dankzij de kortzichtige Nederlandse opstelling in Brussel zitten de bedrijven immers ruim in hun emissierechten. Bovendien zullen ze het hogere rendement van nieuwe kolencentrales, hun door de technische ontwikkeling in de schoot geworpen, als eigen fantastische milieuprestatie opvoeren. Zo zou de sector wel heel gemakkelijk weggkomen en de CO₂-uitstoot voor tientallen jaren onwrikbaar vast liggen.

AANBEVELINGEN

Om de door de mens veroorzaakte klimaatverandering tegen te gaan zal in twintig tot dertig jaar de CO₂-uitworp drastisch moeten worden teruggebracht. Daarnaast is het voor Nederland en Europa om geopolitieke en veiligheidsredenen noodzakelijk om de afhankelijkheid van olie en gas te verminderen. De optie schone kolen biedt uitkomst voor de transitie naar een duurzame

energiehuishouding. Wat moet er gebeuren?
> Nederland moet de machtige energielobby weerstaan en zich ten volle committeren aan het nieuwe energieplan van de Europese Commissie, dat ambitieuze doelen formuleert voor het niveau van CO₂-uitstoot in 2020. Den Haag zou in Brussel moeten aansturen op harde emissienormen gekoppeld aan een duidelijke tijdshorizon voor ná de genoemde periode.
> Waar mogelijk moet de optie schoon fossiel worden benut. Aan elektriciteitsbedrijven die plannen maken voor de bouw van conventionele kolencentrales, bijvoorbeeld op de Maasvlakte en in de Eemshaven, moet een zodanige hoeveelheid emissierechten worden uitgegeven dat de inzet van schone kolentechnologie noodzakelijk wordt.
> Er moet volop worden ingezet op de implementatie van technieken voor energiebesparing en rendementsverbetering. Daarmee kan ons nationale energieverbruik met tientallen procenten worden teruggebracht.¹⁶ Sluis milieuheffingen op energie terug naar de kleinverbruikers, via projecten waarbij werk wordt gemaakt van grootschalige energiebezuiniging.
> Het subsidiebeleid voor duurzame energie moet op de schop. Helaas zijn er op dit moment nog geen duurzame technieken beschikbaar die voldoende opbrengen om de fossiele brandstoffen te vervangen. Doorgaan met subsidiever-

lening voor bijvoorbeeld windmolens op land is niet alleen geldverspilling, maar ook riskant omdat de slechte performance van deze technologie en de nadelige effecten ervan op de leefomgeving pleitbezorgers van kernenergie als 'het enige alternatief' in de kaart spelen.
> Kleinschalige schone of duurzame oplossingen verdienen wel overheidssteun. Veelbelovend zijn ontwikkelingen op het terrein van de energieneutrale woning, kassen die zelf — eventueel in combinatie met bodemwarmte — energie opwekken en microwarmtekrachtkoppeling.
> Bovenal is het zaak om ruim te investeren in onderzoek naar écht duurzame alternatieven, dat wil zeggen duurzame systemen die voldoende potentieel hebben om — op termijn — de competitie met fossiele brandstoffen aan te gaan, zoals zonne-energie en biotechnologie. Die twee opties zouden de spil moeten vormen van een 'wetenschappelijk/technologisch Deltaplan' van zowel toepassingsgericht als fundamenteel onderzoek.
> Gezien de nauwe relaties tussen het energie- en het klimaatvraagstuk is het raadzaam om in het nieuwe kabinet voor deze twee beleidsterreinen één coördinerend minister verantwoordelijk te maken. Die persoon zal Nederland met kracht en spoed naar een schoon energiebeleid moeten voeren. De kansen liggen er.

Noten

- 1 René Rector, *Nieuwe energie. Schaarste, klimaat, duurzaamheid*. Amsterdam: WBS, 2006.
- 2 ECN (2005), *Het EZ-beleid ter bevordering van een duurzame energiehuishouding. Evaluatieonderzoek 1999-2004*.
- 3 Zie www.nkpw.nl, website van het Nationaal Kritisch Platform Windenergie, dat vijftig lokale groepen vertegenwoordigt.
- 4 De Beleidsovereenkomst Landelijke Ontwikkeling Windenergie (BLOW) werd in 2001 op initiatief van de ministers Jorritsma (EZ) en Pronk (VROM) gesloten tussen Rijk, provincies en de VNG.
- 5 Ter illustratie: Een actievoerder in Delfzijl kreeg op de dag voor Kerstmis door de deurwaarder een exploit uitgereikt met een 'claim' van vijf miljoen euro van een projectontwikkelaar. Meer voorbeelden op: www.nkpw.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=176&Itemid=60.
- 6 Grote bedrijven waaronder Shell en Air France/KLM pleitten recent bij de EU om een duidelijk beleid voor de reductie van de CO₂-uitstoot.
- 7 MEP — Milieuvriendelijke Elektriciteitsproductie. Regeling op grond waarvan subsidies worden verstrekt aan o.a. windmolens, bijstook van biomassa in centrales enz.
- 8 CBP (2005), *Windenergie op de Noordzee, een maatschappelijke kosten-batenanalyse*.
- 9 Volgens onze berekening gaat

- het alleen voor de windmolens op land jaarlijks om een bedrag van ongeveer € 25 per huishouden. Dit is de helft van het bedrag dat het kabinet in 2006 teruggaf aan de burgers om de stijging van hun energierekening te compenseren.
- 10 AER in combinatie met VROM-Raad (2004), *Energietransitie: Klimaat voor nieuwe kansen*.
- 11 WRR (2006), *Klimaatstrategie tussen ambitie en realisme*
- 12 'Schoon' moet worden begrepen als vergassing gecombineerd met afvang en opslag in de ondergrond van CO₂, dus werkelijke reductie van de uitstoot.
- 13 Het Kyoto-Protocol gebiedt de EU voor de periode 2008-2012 een reductie van CO₂-emissies van 8% ten opzichte van de emissies in 1990. Voor Nederland komt de Kyoto-doelstelling neer op een reductie van 6%. Deze verplichting wordt deels gerealiseerd via aankoop van emissierechten in het buitenland door de Nederlandse overheid. Dit leidt tot een vergroting van de emissieruimte voor Nederland in de Kyoto-periode. Daarnaast wordt emissiebeperking gerealiseerd door industrie en elektriciteitsbedrijven met een CO₂-output van meer dan 20 MW emissierechten toe te wijzen tot een bepaald plafond.
- 14 Dat wordt ook weerspiegeld in de beurskoers voor CO₂ die veel lager is dan werd voorzien (nu € 4) en ook lager dan voor een goede werking van de beurs is vereist.
- 15 Bericht in het *Financieel Dagblad* van 19 januari 2007.
- 16 Greenpeace, september 2006, *Energy revolution. A sustainable way to a clean energy future for the Netherlands*.

Geen angst voor kerncentrales

FRANS W. SLUIJTER

De Partij van de Arbeid en de andere partijen aan de linkerkant van het politieke spectrum wijzen kernenergie onvoorwaardelijk af. Helaas is deze afwijzing niet gebaseerd op rationele overwegingen, maar op emoties en meningen die niet door feiten zijn te staven en die bovendien al twintig jaar oud zijn. Door alle kennis en inzichten die sindsdien zijn verzameld te negeren, gedragen de linkse partijen zich eerder reactionair dan progressief — en dit wonderlijk genoeg ten koste van de mogelijkheid om een aantal van hun linkse idealen te realiseren. Het vraagstuk kernenergie verdient een objectieve discussie op basis van actuele feiten.

ENERGIE EN IDEALEN

Wat verenigt linkse kiezers? De overwinning van links bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 was vooral gebaseerd op een breed gedeelde afkeer van het sociaal-economische beleid van de kabinetten-Balkenende. Veel linkse kiezers maken zich zorgen over het milieu; dat loopt van ongerustheid over klimaatverandering tot het idee dat we op de verkeerde weg zijn met onze landbouwproductiemethoden. Een

Over de auteur Frans W. Sluijter was van 1970 tot 2001 hoogleraar Theoretische Natuurkunde aan de Technische Universiteit Eindhoven. Hij is actief voor de PvdA.

Noten zie pagina 42

andere wens die de meeste linkse kiezers delen, is om behoud van onze eigen welvaart te laten samengaan met een sterke welvaartsverhoging in ontwikkelingslanden.

De partijen van links, ook de PvdA, hebben de plicht op deze wensen van hun kiezers met gepast realisme te reageren. De sociaal-democratie moet niet alleen formuleren wat zij wil, maar ook aangeven langs welke wegen het ideaal dichterbij gebracht kan worden. De beschikbaarheid van grote hoeveelheden energie is in deze context een belangrijke basisvoorwaarde. De schattingen lopen sterk uiteen, maar ook de laagste duiden op een enorme groei van de wereldenergiebehoefte.

Ter linkerkant leeft het besef dat met het voortgaande gebruik van conventionele energiebronnen de aarde steeds meer uitgewoond raakt. Bovendien worden de meest gebruikte primaire energiedragers, zoals de fossiele brandstoffen, alsnog schaarser — met prijsstijgingen als gevolg. De wereldwijde steenkoolreserve is weliswaar zeer aanzienlijk, maar de kolenindustrie is notoir onveilig en kent vele gezondheidsrisico's. Ieder jaar zijn er vele dodelijke ongelukken en zelfs de modernste mijnen plegen nog altijd een grote aanslag op de gezondheid van de mijnwerkers.

In het licht van de toenemende energievraag en de geringe bereidheid van de *haves* om bezuinigen ten behoeve van de *have-nots*, zit er weinig anders op dan om te zien naar

andere vormen van energieopwekking, die een meer duurzaam karakter hebben dan de traditionele. Nu is de term duurzaamheid nogal beladen en we doen er dan ook verstandig aan om die zo precies mogelijk te definiëren. Het liefste zou je willen dat een energiebron onuitputtelijk is, althans op een menselijke tijdschaal gezien, en dat deze het milieu absoluut niet belast. Dit zou de enige situatie zijn waarin toekomstige generaties helemaal niet worden belast met de gevolgen van ons energiegebruik. Helaas maken de wetten van de thermodynamica dat onmogelijk. Evengoed dient te worden gestreefd naar een minimalisering van de milieubelasting.

NAÏEVE 'DUURZAME' KEUZES

De laatste jaren is het perspectief op de mogelijkheden en onmogelijkheden van die minimalisering van milieubelasting bepaald niet stationair gebleven. Hoewel het inzicht in de oorzaken van klimaatverandering — natuurlijk en/of antropogeen — nog verre van volledig is, is links er terecht van overtuigd dat voorzichtigheid hoe dan ook geboden is: ook als (nog) niet vaststaat dat menselijk handelen de doorslag geeft, getuigt het van wijsheid om de emissie van broeikasgassen zo veel mogelijk te beperken.

De PvdA komt echter niet tot een realistische kijk op het probleem en overschat de mogelijkheden van energiebezuinigingen. Men loopt warm voor windenergie, biomassa en andere vormen van duurzaam geachte energieopwekking, die stuk voor stuk aan ernstige beperkingen in het gebruik onderhevig zijn.

38 Een voorbeeld van de naïeve omgang met het energieprobleem is het gemak waarmee gedacht wordt over de opvang en ondergrondse opslag van CO_2 en andere broeikasgassen. Problemen die zich kunnen voordoen met permanente opslag in geologische formaties en de moeilijkheden die het monitoren ervan met zich meebrengt, worden nog nauwelijks onderkend, laat staan opgelost. Naar veiligheidsvraagstukken en de mate waarin deze energie-optie 'duurzaam' genoemd mag worden, moet nog veel onderzoek

worden gedaan. Ook over de kosten ervan is onvoldoende bekend. Voorzichtige ramingen wijzen op een verdubbeling van de prijs per kWh als gevolg van deze opvang- en opslagkosten.

Kortom, er ontbreekt nog veel kennis en informatie om een juiste afweging te kunnen maken. De neiging bestaat echter om, als dat in de discussie van pas komt, een voorschot te nemen op gewenste technische vooruitgang. Men rekent er bijvoorbeeld op dat zich belangrijke prijsverlagende ontwikkelingen zullen voordoen en anticipeert daarop bij het maken van berekeningen.

Ten opzichte van kernenergie staat links aanzienlijk negatiever. Standpunten die twintig jaar geleden werden bepaald, worden nog altijd gekoesterd. De PvdA stelt zich op het standpunt dat kernenergie weliswaar grootschalig energie kan verschaffen zonder directe CO_2 -emissie, maar acht dit een onbegaanbare weg zolang voor 'veiligheidsrisico's, opslag en verwerking van nucleair afval en problemen rond proliferatie geen oplossing gevonden is'. Onder welke

De PvdA loopt warm voor wind-energie, biomassa en andere vormen van duurzaam geachte energieopwekking, die aan ernstige beperkingen onderhevig zijn

omstandigheden men dan wel bereid zou zijn om deze weg te gaan blijft in het duister. Zolang geen duidelijke condities worden gesteld en er dus geen concreet richtpunt is, blijft het mogelijk om het onderwerp voor altijd af te houden en vol te houden dat er nog altijd geen afdoende oplossing bestaat voor de problematische kanten van kernenergie.

Een recent voorbeeld van het rotsvaste wantrouwen in kernenergie zoals dat leeft binnen de PvdA, was een reactie van Tweede-Kamerlid Die-

derik Samsom op uitingen van staatssecretaris Van Geel naar aanleiding van diens bezoek aan een Finse kerncentrale in aanbouw. De staatssecretaris gaf aan dat ook in Nederland wellicht moest worden nagedacht over de voorwaarden waaronder kernenergie op termijn mogelijk zou zijn. Samsom verscheen onmiddellijk voor de microfoon om de traditionele, obligate argumenten tegen kernenergie uit de doeken te doen, maar ging in zijn betoog voorbij aan alle ontwikkelingen van de afgelopen decennia.

VEILIGHEIDSVRAAGSTUKKEN

De argumenten die Samsom gebruikt, stammen hoofdzakelijk uit de periode direct na het drama in Tsjernobyl, op 26 april 1986. De veiligheid van kerncentrales kwam toen op indringende wijze ter discussie te staan — en terecht, want het was een gigantische ramp en de vraag was gewettigd of je kernenergie überhaupt als energiebron moest accepteren, als dit de gevolgen konden zijn.

Bij een andere ramp, op 2 december 1959 met de stuwdam bij het Franse stadje Fréjus, kwam geen radioactiviteit vrij, wel vijftig miljoen m³ water. Er vielen vele slachtoffers. De reacties waren een stuk rationeler dan dertig jaar later naar aanleiding van Tsjernobyl het geval zou zijn. Men ging na hoe de ramp had kunnen gebeuren. Was het een constructiefout, een ontwerpfout of misschien een bedieningsfout? En kon herhaling worden voorkomen door het treffen van technische maatregelen? Pas als al dit soort vragen waren beantwoord, kon men met de bouw van een nieuwe dam beginnen.

Ook na de ramp in Tsjernobyl werd grondig onderzoek gedaan naar de oorzaken. Een belangrijke conclusie was dat bepaalde cruciale regelmechanismen van de reactor met opzet buiten werking waren gesteld, omdat medewerkers een elektrotechnisch experiment wilden uitvoeren waarbij het als hinderlijk werd ervaren dat de reactor automatisch door een noodstop zou kunnen worden uitgeschakeld. Aan de reactordeskundigen werd niets gevraagd. Toen

het misging, was er geen houden meer aan: de ingebouwde veiligheidsmechanismen functioneerden immers niet.

Wat kunnen we hiervan leren? Om te beginnen dat een centrale zo in elkaar moet steken dat ook de allerdomste operator de reactor niet kan oplazen. Menselijk ingrijpen moet niet tot een ramp kunnen leiden. Een reactor moet

Een voorbeeld van de naïeve omgang met het energieprobleem is het gemak waarmee gedacht wordt over de opvang en ondergrondse opslag van CO₂ en andere broeikasgassen

juist zo zijn geconstrueerd dat de wetten der natuur dit voorkomen. Anders dan de centrale in Tsjernobyl (een type dat alleen voorkomt in de voormalige Sovjet-Unie en haar satellietstaten), zijn alle kernreactoren in het Westen zo gebouwd dat zij een zogenaamde negatieve temperatuurcoëfficiënt hebben. Die zorgt ervoor dat als oververhitting dreigt, de reactor zichzelf uitschakelt. Vervalwarmte die na het stoppen van de reactor nog wordt geproduceerd, wordt door speciaal daarvoor ontworpen noodkoelsystemen afgevoerd. Momenteel wordt gewerkt aan een techniek waarbij ook dat laatste geen probleem meer is.

De geschiedenis van de kernindustrie in het Westen laat zien dat die tak van industrie tot de veiligste kan worden gerekend: ze is minder gevaarlijk dan de chemische industrie of de mijnindustrie. Alle bedrijfsongevallen met reactoren in ons deel van de wereld waren incidenten, waarbij de bevolking nooit in gevaar is geweest. Een ander veiligheidsargument dat vaak wordt opgevoerd is de bestendigheid van kernreactoren tegen terroristische aanslagen. Daartegen kan men een kerncentrale echter in hoge mate

— zo niet absoluut — bestand maken, door de mantel voldoende sterk te maken. Bij wolkenkrabbers en olieraffinaderijen, om maar eens iets te noemen, ligt dat heel anders.

De veiligheid van kernenergie is, kortom, geen probleem. Blijven hameren op dit punt heeft daarom meer weg van een leerstelling, dan van een rationele benadering van de kwestie (kern-)energie.

HET AFVALPROBLEEM

Een ander veelgenoemd bezwaar tegen kernenergie is het afvalprobleem.⁴ Sommigen rekenen daartoe alle restproducten die gevormd worden bij het splijttingsproces van licht verrijkt uranium. Dan gaat het bijvoorbeeld om plutonium, dat een halveringstijd heeft van 24.000 jaar. Dergelijke producten noemt men de actiniden. Besluit men deze op te bergen, dan moet men voor een daling van de radiotoxiteit tot het niveau van natuurlijk uraniumerts rekenen op een periode van 250.000 jaar. Daar zijn weliswaar goede en stabiele opbergmogelijkheden

Een kerncentrale moet zo in elkaar steken dat ook de allerdomste operator de reactor niet kan oplazen

40 voor — in zoutformaties of kleiafzettingen — maar dergelijke opslag is om verschillende redenen ongewenst.

Een andere optie is hergebruik van een aanzienlijk deel van het afval. Een restproduct als plutonium is met zijn hoge halveringstijd zelf bruikbaar als splijtstof voor een reactor. Op die manier is de tijd die nodig is om het grootste deel van het afval te laten vervallen tot eenzelfde niveau als het oorspronkelijke uraniumerts terug te brengen tot ongeveer 250 jaar.

Problemen met de monitoring van opgeborgen afval zijn er overigens niet, anders dan bij de opslag van CO_2 het geval is: metingen van radioactiviteit in opbergplaatsen voor kernafval zijn namelijk relatief eenvoudig uit te voeren. Uiteindelijk vervalt het afval wel, al duurt dat dan een flinke tijd. In dat opzicht is kernafval minder onaantrekkelijk dan bepaalde soorten gevaarlijk chemisch afval, die tot in lengte van jaren een bedreiging blijven voor de biosfeer.

Het via recycling terugbrengen van de hoeveelheid actiniden in de splijttingsproducten heeft uiteraard als voordeel dat de hoeveelheid op te bergen afval drastisch wordt verminderd. Het is ook van belang tegen de achtergrond van de eindigheid van de uraniumvoorraden in de wereld. Sommigen voorspellen dat de kernbrandstof over vijftig jaar is uitgeput. Maar door efficiënt gebruik te maken van de voorraad, onder andere dus door kernafval te recyclen, zou het goedkoop te winnen uranium goed zijn voor vijfduizend jaar.

HET PROLIFERATIEGEVAAR

Het enige werkelijke probleem dat aan conventionele kerncentrales kleeft is, dat deze in principe ook bruikbaar zijn voor de productie van plutonium, dat ingezet kan worden voor de fabricage van atoombommen. Daarvoor moet men de splijtstof wel binnen twee maanden na introductie uit de reactor halen. Als dat niet gebeurt, wordt het aangemaakte plutonium vervuild door niet splijtbare isotopen. Het is onmogelijk om zo'n vroegtijdige reactorstop in een kerncentrale ongemerkt uit te voeren.

Alleen landen die een strikt toezicht van het International Atomic Energy Agency toelaten en die dus een zorgvuldige boekhouding van de splijttingsprocessen bijhouden, zijn geschikt voor het exploiteren van kerncentrales. Nederland behoort tot deze groep, evenals alle andere landen van de Europese Unie.

Overigens is de hoeveelheid atoomwapens in de wereld inmiddels zo groot geworden, dat de bouw van kerncentrales die plutonium kun-

nen verwerken alleen al daarom een goed idee is: kernkoppen hebben een beperkte houdbaarheidsdatum en het ziet ernaar uit dat recycling in kerncentrales de enige manier is om van de grote voorraad van dit gevaarlijke materiaal af te komen. Nederland zou het kunnen betrekken uit bevriende landen, als Frankrijk, Groot-Brittannië en de vs.

CONCLUSIE

De nadelen van kernenergie zijn betrekkelijk, de voordelen zijn groot. Als we kernenergie gebruiken, hoeven we het land en de zee niet vol te zetten met windturbines die de horizon vervuilen en een opbrengst hebben die zo onvoorspelbaar is als het weer, zodat bij wijze van back-up altijd een aanzienlijk conventioneel vermogen beschikbaar moeten blijven. Kerncentrales doen een betrekkelijk gering beroep op de schaarse ruimte en leveren elektriciteit, voorspelbaar en betrouwbaar. Steenkool is er genoeg in deze wereld, maar de winning ervan is gevaarlijk. En als steenkoolcentrales 'schoon' moeten worden door voorzieningen te treffen voor afvang en opslag van CO_2 , zal de prijs van de aldus opgewekte elektriciteit ongetwijfeld sterk stijgen. Kernfusie — de technische uitbuiting van versmelting van lichte kernen, waarmee ook energie kan worden gewonnen — is een wenkend, maar uiterst onzeker perspectief.²

Met het bovenstaande hoop ik aangetoond te hebben dat de bezwaren tegen kernenergie die in linkse kringen leven, meer van emotionele dan van rationele aard zijn. De houding is bovendien enigszins hypocriet. We betrekken op dit moment een belangrijk deel van onze elektriciteit uit het buitenland. In feite zijn wij voor onze elektriciteitsbehoefte afhankelijk van drie à vier kerncentrales, al staat dan slechts één daarvan binnen onze landsgrenzen.

De bezwaren die in linkse kringen worden geuit tegen kernenergie, stammen stuk voor stuk uit de tijd dat aan fossiele brandstoffen hoge kosten noch milieubezwaren kleefden. Dat is nu wel anders. Bovendien hebben de

ontwikkelingen in de kerntechniek sindsdien niet stilgestaan. Door kernenergie als optie te omarmen, bevrijden we ons van de chantage van allerlei olie- en gasproducerende landen. Ontwikkelingslanden die het zonder olie- en gasrijkdommen moeten stellen, zullen van onze

*De linkse houding is hypocriet.
Wij zijn voor onze elektriciteits-
behoefte afhankelijk van drie à
vier kerncentrales; slechts één staat
binnen onze landsgrenzen*

keuze profiteren. Immers, met wind of zonne-energie alleen valt de strijd tegen de armoede in deze wereld moeilijk te winnen. Tegen deze achtergrond is er alle aanleiding voor een kritische heroverweging van het linkse standpunt.

Tot slot nog iets ter overdenking. Frankrijk heeft weinig moeite om aan haar Kyoto-verplichtingen te voldoen. Dat heeft alles te maken met de mate waarin Frankrijk zich bedient van kernenergie. Behalve met een grotere waardering voor techniek in het algemeen en een groter maatschappelijk aanzien van ingenieurs, hangt dat ruime gebruik van kernenergie samen met de vooruitziende blik van één man: Frédérique Jolliot-Curie. Jolliot-Curie was niet alleen een Nobelprijswinnaar, maar ook een prominent links politicus. Al vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog realiseerde hij zich wat de potentie van kernsplijting voor de energievoorziening was. Zijn ideeën legde hij vast in geheime octrooien, die gedurende de hele oorlog voor de bezetter verborgen bleven. Na de bevrijding werd Jolliot-Curie de eerste commissaris van het nieuwe Commissariat à l'Énergie Atomique en kon hij zijn ideeën grootschalig in praktijk brengen. Dat deed hij zo competent dat kernongelukken zich in Frankrijk nog nooit hebben voorgedaan.

Noten

- 1 Uit het proces van het opwekken van kernenergie komen twee soorten kernafval voort. Natuurlijk uranium bevat voor een zeer kleine fractie het splijtbare isotoop U-235 en voor het leeuwendeel U-238. Daar de natuurlijke fractie U-235 te klein is om te gebruiken in een kernreactor, wordt die fractie eerst verhoogd. Dit heet het verrijgingsproces. In een kernreactor splijt de U-235 kern in twee ongeveer even zware kernen,

waarbij veel energie vrijkomt. Tegelijk wordt een deel van de niet splijtbare U-238 kernen omgezet in plutonium. Dit aldus gevormde plutonium is op zich weer splijtbaar en daarom bruikbaar voor energieopwekking in een kernreactor. Er zijn dus twee wezenlijk verschillende restproducten. Het ene is het 'echte' afval dat ontstaat door de splijting van de U-235 kernen. Het andere is het 'on-echte' afval dat voortkomt uit het niet splijtbare U-238. Maar daar is dus iets nuttigs mee te

doen. Zie: A. van der Woude en R. de Meijer, *Radioactiviteit*, Maastricht: Wetenschappelijke Bibliotheek Natuur & Techniek, 2003.

- 2 In vergelijking met kernsplijting levert kernfusie onveiligere en dus minder bewerkelijk radioactief afval op. Anders dan stuwmeren en kernsplijtingcentrales heeft een kernfusiereactor een geringe energie-inhoud. Bovendien speelt het proliferatieprobleem bij kernfusie geen enkele rol.

Energie in de poldermix

RINIE VAN EST & GEERT VERBONG

In een paar jaar tijd is energie bovenaan de internationale politieke agenda komen te staan. Er lijkt sprake te zijn van een 'nieuwe' energieproblematiek — met als belangrijkste thema's klimaatverandering en voorzieningszekerheid. In deze bijdrage gaan wij op zoek naar de uitdagingen waarvoor het Nederlandse energiebeleid zich gesteld ziet. Dat doen we door de hedendaagse energieproblematiek te vergelijken met die uit de jaren zeventig en tachtig.

ENERGIE IN DE JAREN ZEVENTIG

In haar rapport *Grenzen aan de groei* uit 1972 (Meadows et al. 1972) wees de Club van Rome op de grote welvaarts kloof tussen het Westen en de Derde Wereld. De auteurs pleitten voor een eerlijkere verdeling van welvaart en natuurlijke hulpbronnen. De destijds geldende groeitrends in de wereldbevolking, industrialisatie, vervuiling, voedselproductie en de uitputting van natuurlijke hulpbronnen leken een dergelijke ontwikkeling echter te dwarsbomen. De boodschap van het rapport was dat de mensheid afstevende op een catastrofe. Alleen een drastische koerswijziging zou een wereldcrisis — gekenmerkt door economisch verval, ecologische rampen, voedseltekorten en massale sterfte — kunnen verhinderen.

Over de auteurs Rinie van Est is coördinator/trendcater bij het Rathenau Instituut en universitair docent Technology Assessment & Foresight aan de Technische Universiteit Eindhoven. Geert Verbong is hoofd-docent Techniekgeschiedenis & Innovatiestudies aan de Technische Universiteit Eindhoven.

Het rapport maakte grote indruk, met name in Nederland. Het paste in de tijdsgeest, die werd gekenmerkt door zorgen over de ecologische en sociale gevolgen van de kapitalistische consumptiemaatschappij. Toen in 1973 Arabische landen een olieboycot afkondigden tegen een aantal landen, waaronder de vs en Nederland, leek het doemscenario al werkelijkheid te worden. Hoewel het om een tijdelijke, politiek bepaalde schaarste ging, drong de noodzaak van een grondige wijziging van het energiebeleid door. Het Westen was verslaafd geraakt aan olie en daardoor afhankelijk geworden van het instabiele Midden-Oosten. Die olieverslaving was het resultaat van een lange historische transitie van kolen naar olie, van koolteerchemie naar petrochemie, gesymboliseerd door het ontstaan van nieuwe petrochemische complexen, zoals in de Rijnmond. Deze transitie was hand in hand gegaan met de economische groei in de vs en de naoorlogse wederopbouw van West-Europa en Japan.

Diversificatie van energiebronnen was het antwoord van de Nederlandse overheid op de afhankelijkheid van de olieproducerende en -exporterende landen, die hun krachten hadden gebundeld in OPEC. Nieuwe milieumaatregelen zouden de ergste verontreiniging door elektriciteitscentrales moeten aanpakken. De discussie draaide vooral om de vraag wat het alternatief was voor olie (en gas): kolen of kernenergie. Het gebruik van kolen was in Nederland juist sterk verminderd vanwege het vervuilende karakter daarvan en de introductie van aardgas. Kernenergie was in de jaren vijftig en zestig door de

overheid als dé oplossing van het energievraagstuk gepresenteerd.

In de loop van de jaren zeventig nam het maatschappelijke verzet daartegen echter toe. Theo Potma (1979) presenteerde 'het vergeten scenario': zwaar inzetten op energiebesparing zou tijd creëren om naar werkelijk duurzame oplossingen te zoeken. Dit werd ook wel het 'zachte' energiepad genoemd (Lovins 1977). Kolen en kernenergie waren de pijlers van het 'harde' energiepad. De voorstanders van zachte energie zagen de grootschalige energievoorziening als een van de oorzaken van de problemen. Deze grote technische systemen hadden de mens vervreemd van zijn natuurlijke omgeving. Het streven naar een alternatieve energievoorziening moet dan ook worden gezien in het kader van het streven naar een andere, meer humane en democratische samenleving. De tegenstelling tussen hard en zacht was vooral een ideologische. De algemene verwachting was overigens dat alternatieve bronnen zoals wind en zon alleen op de lange termijn, na 2000, een substantiële bijdrage zouden kunnen leveren.

... IN DE JAREN TACHTIG

De tweede energiecrisis in 1979 leidde tot ongekend hoge olieprijsen en tot een verdere aanscherping van het beleid. Groeiend protest vanuit de samenleving tegen kernenergie zorgde er tegelijkertijd voor dat de toepassing daarvan in Nederland, anders dan in de buurlanden, stagneerde. Hierdoor ontstond eind jaren zeventig een politieke impasse in het energiebeleid.

44 Een van de antwoorden daarop was de Brede Maatschappelijke Discussie (BMD) Energiebeleid. Energiebesparing werd een speerpunt en kolen werden geherintroduceerd; een Nederlandse 'polder'-mix van harde en zachte energiepaden. Uit de BMD volgde dat kernenergie op weinig maatschappelijke steun kon rekenen. Desondanks wilde het kabinet onder leiding van Ruud Lubbers doorgaan met kernenergie. Na het ongeluk met een kerncentrale in Tsjernobyl in 1986 werden die plannen echter in de koelkast gezet.

In dezelfde periode leek een sterke daling van de energieprijzen het vraagstuk van de voorzieningszekerheid minder ernstig te maken. De problematiek van de milieuvervuiling kwam juist steeds meer in de belangstelling. In 1987 zette de Noorse premier Brundtland met *Our common future* de uitdaging van duurzame ontwikkeling op de agenda van de wereldpolitiek. Dit VN-rapport legde net als *Grenzen aan de groei* een duidelijke koppeling tussen armoede, achterblijvende economische ontwikkeling en milieuproblemen,

Nog maar enkele jaren geleden was het milieu 'uit' en dacht men dat het goedkope-olie-tijdperk nog zeker een decennium zou duren

zoals klimaatverandering en aantasting van de ozonlaag. Eind jaren tachtig werd in Nederland via het Nationale Milieubeleidsplan duurzame ontwikkeling tot speerpunt van het milieubeleid gemaakt. Aandacht voor het milieu zien we terug bij de al genoemde herinstructie van kolen in onze elektriciteitsvoorziening; deze stap kon slechts worden gelegitimeerd door omvangrijk onderzoek naar milieuaspecten te starten. Ook de grote inspanningen op het gebied van kolenvergassing geven aan dat het hier gaat om 'schoon fossiel' *avant la lettre*.

... EN NU

Voor een goed begrip van de huidige energieproblematiek is het leerzaam om een vergelijking te maken met de situatie van dertig jaar geleden. Er zijn overeenkomsten, maar ook verschillen. Ook nu zijn voorzieningszekerheid en vervuiling de kernissues. De maatschappelijke en politieke aandacht voor deze twee problemen is door de jaren heen niet constant hoog geweest; ze wordt beïnvloed door onder andere de olieprijs, ontwikkelingen in de wetenschap en beeldvorming

in de media over de toestand van het milieu. Nog maar enkele jaren geleden was het milieu 'uit' (zie o.a. VROM-Raad en AER 2004: 9) en dacht men dat het goedkope-olie-tijdperk nog zeker een decennium zou duren. Net als in de jaren zeventig vindt nu de (her-)agendering van de twee centrale issues in snel tempo plaats. Anders dan toen zijn het milieuvragen waar de meeste aandacht naar uitgaat: de klimaatproblematiek.

Opnieuw dreigt er een harde politieke confrontatie tussen de verschillende energieopties, met aan de ene kant voorstanders van de harde opties, zoals kernenergie en fossiele brandstoffen, en aan de andere kant voorstanders van zachte opties, zoals energiebesparing en duurzame energie. Het feit dat in de afgelopen drie decennia een aantal harde en zachte technologische opties is gerealiseerd, zorgt echter voor een nieuwe technologische en maatschappelijke context. Een ander groot verschil betreft de rol van de overheid, vanwege de liberalisering en Europeanisering van de elektriciteitsvoorziening. Wat helaas niet is veranderd, is de focus van beleidsmakers op technologische oplossingen en de gebrekkige aandacht voor de maatschappelijke en beleidsmatige inbedding daarvan.

OLIE EN VOORZIENINGSZEKERHEID

In zijn *World Energy Outlook 2000* ging het Internationale Energie Agentschap (IEA 2000: 21) er nog vanuit dat tijdens het eerste decennium van deze eeuw de prijzen van olie en gas niet zouden stijgen. Het tegendeel bleek waar. Ondanks een bredere verspreiding van de beschikbare voorraden over de wereld blijft de oliemarkt volatiel. Met name de situatie in het Midden-Oosten is instabiel, zeker na de Amerikaanse inval in Irak. Olie blijft een belangrijk politiek wapen, zoals de opstelling van Rusland ten opzichte van Georgië en het gedrag van de Venezolaanse president Chavez illustreren.

Geopolitieke instabiliteit en stijgend energieverbruik vormen een explosief mengsel. Een drijvende kracht achter de continue stijging

van het energieverbruik is de groei van de wereldbevolking. In 1970 werd die geschat op 3,7 miljard, in 2007 leven er al 6,6 miljard mensen. Een afvlakking van de wereldbevolking, tot 9 miljard, wordt verwacht in het midden van de eenentwintigste eeuw.

Nog altijd maakt slechts een klein gedeelte van de wereldbevolking gebruik van de beschikbare olievoorraden — die trouwens veel groter bleken dan dertig jaar geleden werd aangenomen. Het absolute aantal mensen dat zich olie

Kernenergie en schoon fossiel ontpoppen zich als 'duurzame' oplossingen die met hernieuwbare energiebronnen strijden om de benodigde investeringen

in grote hoeveelheden kan veroorloven stijgt echter sterk. Het IEA (2006) verwacht dat de opkomende industriële mogendheden China en India verantwoordelijk zullen zijn voor meer dan tweederde van de toename van het energieverbruik. Duurzame groei blijft voorlopig een droom, onder meer doordat de energie-efficiëntie van technologie die in China en India wordt gebruikt vaak relatief laag is.

De hogere olieprijs zet de discussie over de eindigheid van de reserves op scherp. Stichting Peakoil Nederland (www.peakoil.nl) stelde recent dat tussen 2012 en 2017 de maximale productie van olie bereikt zal worden. Na dat hoogtepunt, de zogenaamde oliepiek, zal op de resterende reserves ingeteerd gaan worden. Het IEA (2006) stelt echter dat we tot 2030 zeker kunnen zijn van de beschikbaarheid van voldoende olie. De Nederlandse overheid neemt dit uitgangspunt over in haar *Energierapport 2005* (EZ 2005). Welke positie men ook kiest, het vraagstuk van de dreigende uitputting is weer volop terug. Olievoorraden waren, zijn en blijven een basis-

onzekerheid, die wordt bepaald door diverse factoren, zoals bepaling van wereldvoorraden (inclusief de onconventionele), de ontwikkeling van technieken om olie te winnen en hun economische haalbaarheid, alsmede (het tekort aan) investeringen in olie- en gaswinning en het gebrek aan alternatieven voor olie, met name op het gebied van transport.

Inmiddels is duidelijk dat ook duurzame energie bij introductie op grotere schaal maatschappelijk omstreden kan worden

De roep om alternatieven wordt steeds luider en leidt zelfs tot een nieuwe visie op de toekomst van het chemisch complex: een transitie van de petrochemie naar een *biobased* chemie of economie. Een ambitie van de *Taskforce Energie-transitie* is bijvoorbeeld om in 2050 ongeveer een derde van onze energie uit groene grondstoffen te halen: omzetting van biomassa in elektriciteit, warmte, chemicaliën en materialen.

HET KLIMAATDOEMDENKEN

46 De Club van Rome signaleerde in 1972 een exponentiële toename van CO_2 in de atmosfeer en vroeg zich af of dit tot onomkeerbare veranderingen in het klimaat zou leiden. Inmiddels bestaat er een grote wetenschappelijke consensus dat de klimaatverandering door menselijk handelen wordt veroorzaakt. Het broeikaseffect levert allerlei doemscenario's op. De ijskappen op de polen smelten steeds sneller, wat tot een grote zeespiegelstijging kan leiden. Beelden in Al Gore's politieke filmpamflet *An Inconvenient Truth*, van een eilandenrijk daar waar nu Nederland ligt, maken de mogelijke gevolgen aanschouwelijk. In een ander scenario komt de Warme Golfstroom tot stilstand, wat bij ons juist tot veel koudere winters zal leiden. Wrang genoeg zijn

juist de (energie-)arme ontwikkelingslanden het meest kwetsbaar voor droogtes en andere rampen, aangezien zij de middelen ontberen om zich aan veranderingen aan te passen.

Tegelijk met het groeien van de politieke aandacht voor de — ook economische — consequenties van het broeikaseffect, groeit het besef dat het tij niet meer (helemaal) te keren is. Een aantal jaren terug was de Bezinningsgroep Energie (2000) nog heel optimistisch: 'Er staan vele opties ter beschikking ter bestrijding van het klimaatprobleem. Die maken duidelijk dat de problematiek oplosbaar is.' Inmiddels is het debat van mitigatie naar adaptatie verschoven. De klimaatconferentie in Nairobi in 2006 was van te voren aangekondigd als de 'adaptatie'-top, de top die in het teken van de verdediging tegen de effecten van klimaatverandering zou staan. Nairobi leverde de oprichting van een fonds op, waaruit arme landen middelen kunnen krijgen om zich aan te passen aan de gevolgen van klimaatverandering. Geen enkele vooruitgang werd geboekt over het beleid dat na het aflopen van het Kyoto-protocol uit 1997 gevoerd moet gaan worden.

De ontwikkeling van de internationale aanpak gaat duidelijk met horten en stoten. Dat heeft onder andere te maken met de wetenschappelijke onzekerheden die rond het broeikaseffect hangen. Het meetbaar smelten van het poolijs ten spijt, blijven klimaatveranderingen — zowel op lokaal niveau als op wereldschaal — zeer lastig te voorspellen.

NIEUWE STRIJD TUSSEN 'HARD' EN 'ZACHT'

De actuele discussie over de oplossingen voor het energievraagstuk vertoont een opmerkelijke parallel met die in de jaren zeventig en tachtig: opnieuw staat de techniek centraal.

Zoals betoogd hadden dertig jaar geleden technische keuzes een stevige ideologische lading. Een keuze voor kernenergie stond symbool voor een keuze voor grootschalige technische systemen, beheerd door een technocratische elite. Het zachte energiep pad stond, althans in Europa,

voor kleinschalig, milieuvriendelijk en passend bij het ideaal van directe democratie (in de vs werden decentrale opwekkingsmethoden, zoals windmolens, juist ook gezien als instrumenten om monopolieposities van grote bedrijven te breken en marktwerking mogelijk te maken).

Hoewel in de loop der jaren de meeste van deze ideologische veren zijn afgeschud, lijkt het oude schisma tussen hard en zacht weer aan de oppervlakte te komen. Interessant genoeg worden nu zowel de zachte als de harde energieopties als duurzaam geafficheerd. Sinds begin deze eeuw ontpoppen kernenergie en schoon fossiel zich als concurrerende 'duurzame' oplossingen die met hernieuwbare energiebronnen strijden om de benodigde investeringen (Schoot 2000).

De recente terugkeer op de Nederlandse politieke agenda van kernenergie als 'duurzame' optie heeft de oude scheidslijn nog zichtbaarder gemaakt. CDA, VVD, SGP en Groep Wilders pleiten inmiddels voor kernenergie om de CO_2 -emissie en de afhankelijkheid van olie te verminderen. Dat doet ook de Taskforce Energietransitie. Zij vraagt onder meer politieke steun voor een tijdelijk 'acceleratiepakket' om reeds voor 2030 een flinke vermindering van de CO_2 -uitstoot te bereiken. In dat pakket van 2 miljard euro gaat het om forse investeringen in schone fossiele brandstoffen (bijvoorbeeld kolen met CO_2 -afvang en opslag, of kolenvergassing) en kernenergie. De milieubeweging stelt dat CO_2 -opslag nog geen ontwikkelde technologie is, is nog steeds fel gekant tegen kernenergie en pleit voor meer energiebesparing.

Stevenen we, net als in de jaren zeventig, af op een ideologische confrontatie op het gebied van energiebeleid met kernenergie als voorname spijlzwam? Dat is mogelijk, maar ook te vermijden als we enerzijds vanuit de doelstellingen en anderzijds vanuit zowel een internationaal als een maatschappelijk perspectief nuchter naar de hard/zacht-tegenstelling kijken.

Hoe ziet, om te beginnen, de actuele realiteit van de harde energie eruit? De economische modernisering in China en India wordt in hoge mate door kolengestookte elektriciteitscentrales

gedragen. Maar ook in de vs en bij ons in Nederland zijn nieuwe kolencentrales een reële optie. Fossiele brandstoffen vormen zodoende een realiteit voor de komende decennia. Aandacht voor schoon fossiel is daarom van belang. Succes is echter niet verzekerd. De techniek van scheiding en opslag van CO_2 in lege olie- en gasvelden staat volop in de belangstelling, maar het is nog niet bekend wat precies de risico's zijn en of deze mogelijkheid door de maatschappij zal worden geaccepteerd. In elk geval betreft het hier een nog te ontwikkelen techniek die tot lagere rendementen en hogere kosten zal leiden.

Anders dan in de jaren zeventig is kernenergie nu ook een Europese realiteit. Met een aandeel van 37% is kernenergie op dit moment de belangrijkste opwekkingsbron voor elektriciteit in Europa. Dat betekent dat het argument om kernenergie in te zetten met als doel diversifi-

Energiebesparing dient de hoogste prioriteit te krijgen: we kunnen op dat gebied niet ambitieus genoeg zijn

catie van energiebronnen nu geen hout meer snijdt. Dat deze optie bijdraagt aan CO_2 -reductie geldt nog wel. Daar staat tegenover dat de argumenten tegen kernenergie uit de jaren zeventig ook valide zijn gebleven: de problematiek van kernafval is nog niet opgelost en het proliferatiegevaar blijft reëel, denk aan Noord-Korea en Iran. De hoge investeringskosten, de risico's en de lange procedures maken de bouw van een nieuwe kerncentrale zonder aanzienlijke overheidssteun niet aantrekkelijk. Ook maatschappelijke weerstand blijft een obstakel. Alles overziend lijkt het vanuit Europees perspectief en vanuit het oogpunt van politieke stabiliteit voor Nederland onzinnig om sterk in te zetten op kernenergie.

Wat betreft de zachte opties is er ook veel ver-

anderd. Sinds de jaren zeventig zijn vele alternatieve bronnen zo ver ontwikkeld dat ze nu op grote(re) schaal (kunnen) worden toegepast. Dat geldt met name voor windenergie en biomassa, en minder voor zonnecellen. Inmiddels is echter duidelijk dat ook duurzame energie bij introductie op grotere schaal maatschappelijk omstreden kan worden. Denk aan het verzet van de milieubeweging tegen het plaatsen van windmolens langs de Afsluitdijk. En zo woedt er nu ook een discussie over het gebruik van vruchtbare landbouwgronden, vaak in ontwikkelingslanden, voor voedsel dan wel energie uit biomassa voor het rijke Westen.

Sinds de jaren tachtig zien beleidsmakers energiebesparing als de meest beloftevolle strategie om zowel internationale afhankelijkheid als milieuvervuiling tegen te gaan. De effecten van het zuiniger worden van apparaten worden echter tenietgedaan door de toename van het aantal apparaten en van het aantal functies waarvoor we ze gebruiken. Als gevolg hiervan blijft

De transitie naar een duurzame energievoorziening simpelweg overlaten aan marktpartijen — de praktijk van de afgelopen jaren — levert aantoonbaar te weinig op

48 het totale energieverbruik stijgen. Desalniettemin dient energiebesparing de hoogste prioriteit te krijgen: we kunnen op dat gebied niet ambitieus genoeg zijn. Het is van groot belang dat we onze technologie ter beschikking stellen aan ontwikkelingslanden, omdat daar een relatief grote milieuwinst kan worden geboekt.

Het voorgaande onderstreept nog eens dat de realisatie van iedere energieoptie — hard of zacht — niet alleen technische en economische, maar ook maatschappelijke dimensies kent. Les- sen uit het verleden weerhouden pleitbezorgers

van harde én zachte energie er echter niet van om de maatschappelijke inbedding van de door hen gewenste transitie, danig te verwaarlozen.

DRIE UITDAGINGEN

In de jaren zeventig was het vanzelfsprekend dat de overheid de regie voerde over het energiebeleid. In de context van de liberalisering van de elektriciteitssector en de vorming van een Europese energiemarkt veranderden de grondgedachten, het ontwerp en de implementatie van het energiebeleid. Dat gold ook voor het beleidsinstrumentarium. (Verbong 2004: 6) De laatste jaren groeit echter het besef dat het marktgerichte beleid van de afgelopen tien à vijftien jaar niet volstaat om de problemen van de toekomst op te lossen.

Nederland moet hoge ambities tonen, zo wordt gezegd. Een passieve en fatalistische houding — het zich verschuilen achter Brussel — dient plaats te maken voor een actieve en constructieve houding ten opzichte van energieproblematiek in eigen land, in Europa en in de wereld. Zo spreekt het partijprogramma van de PvdA de ambitie uit om in 2020 Nederland de meest schone en energie-efficiënte economie van Europa te laten zijn. En in een brandbrief vroeg onlangs een aantal bestuurders uit het bedrijfsleven om een actievere opstelling van de overheid met betrekking tot de bescherming van het milieu. Haar beleidmatige speelruimte lijkt dus langzamerhand weer groter te worden. Wat zijn de uitdagingen waar we voor staan?

1. *Verzacht de spanning tussen lange- en kortetermijnbeleid.* De grote vraagstukken van klimaatverandering en voorzieningszekerheid vereisen een energiebeleid met lange-termijn-doelen, maar onze relatief korte politieke cyclus van maximaal vier jaar bemoeilijkt de uitvoering daarvan. Inconsistent beleid, bijvoorbeeld inzake het stimuleren van windenergie, remt de innovatie. Crises stimuleren een gevoel van urgentie, maar dat ebt weg in tijden van internationale ontspanning of dalende energieprijzen.

De uitdaging ligt in het bereiken van een

brede politieke consensus aangaande de ambities van Nederland. Nu de voorstanders van harde en zachte energie langzamerhand dezelfde taal zijn gaan spreken, ligt er een historische kans om een breed gedragen lange-termijnvisie op energiegebied op te stellen. De traditionele Nederlandse 'polder'-energiemix ligt voor de hand. Anno 2007 betekent dat: inzetten op energiebesparing, schoon fossiel én duurzame energie. Kies niet voor kernenergie, omdat die optie een brede consensus in de weg staat. Bij het verduurzamen van het energiebeleid is fiscalisering het aangewezen instrument. Dat zorgt er ook voor dat het beleid minder conjunctuurgevoelig wordt.

2. *Stimuleer ecologisch en economisch slim handelen.* Hoewel sinds het rapport van Brundtland economische groei en duurzaamheid elkaar niet uitsluiten, blijft de integratie van ecologie en economie een moeilijk punt. Vanuit een lange-termijnvisie is de noodzaak daarvan echter evident. De Britse econoom Stern (2006) heeft er al op gewezen dat investeringen in klimaatmaatregelen nú veel kosteneffectiever zijn dan het oplossen van de problemen die straks zullen optreden als gevolg van klimaatveranderingen.

Voor Nederland in het bijzonder geldt — gezien het naderende einde van het tijdperk van olie en gas, een ramp voor onze economie — dat het streven naar een duurzame energievoorziening niet alleen een kwestie is van milieubewust toekomstdenken, maar ook van (economisch) zelfbehoud (Bruggink 2006).

Kortom, investeren in duurzaam is economisch slim. Om dit uitgangspunt te verwezenlijken is regelgeving nodig die gebaseerd is op inzicht in lokale praktijken en het investeringsgedrag van ondernemers. De transitie naar een duurzame energievoorziening simpelweg overlaten aan marktpartijen — de praktijk van de afgelopen jaren — levert aantoonbaar te weinig op. Opmerkelijk is dat ook iemand als Shell-topman Van der Veer (*NRC Handelsblad* 23-01-07) roept om duidelijke regels, omdat alleen langs die weg ambitieuze doelstellingen kunnen worden gerealiseerd. Juist in een context van

geliberaliseerde verhoudingen dient de overheid duidelijke randvoorwaarden te stellen aan bijvoorbeeld emissies, energiebesparingen en percentages energie uit duurzame bron.

3. *Draag zorg voor de maatschappelijke inbedding van technologische innovaties.* De kracht van het rapport van de Club van Rome lag in de gecombineerde aandacht voor sociale, ecologische en economische vraagstukken en het feit dat daar vanuit een mondiaal en lange-termijnper-

Op dit moment weerspiegelt het Nederlandse energiebeleid nog te veel het dominante geloof in een technologische fix

spectief naar werd gekeken. Op dit moment weerspiegelt het Nederlandse beleid nog te veel het dominante geloof in een technologische fix voor de energieproblematiek. Dat leidt tot een nadruk op R&D, iets waar Nederland naar verhouding goed op scoort. Met de valorisatie (verspreiding en exploitatie) daarvan is het echter droeviger gesteld (Verbong 2004).

In het energiebeleid moet veel meer aandacht uitgaan naar de maatschappelijke inbedding van innovaties. Dat betekent onder meer het bijtijds betrekken van stakeholders en burgers bij beleidsvorming, om zicht te krijgen op kansen en belemmeringen. Op nieuwe reguleringsvragen moet tijdig worden geanticipeerd. Indien bij nieuwe energietransitie-experimenten vanaf het begin de maatschappelijke en beleidsmatige aspecten integraal worden meegenomen, vergroot dat de kans van slagen aanzienlijk.

Een maatschappelijk perspectief houdt niet op bij de grens. Op internationaal niveau dient Nederland zich veel actiever op te stellen door bijvoorbeeld samen met andere Europese landen te werken aan energietransitie en door kennis en technologie beschikbaar te stellen aan ontwikkelingslanden.

Ten slotte: het is hoog tijd om, net als dertig geleden, kritisch naar onze eigen consumptie-maatschappij te kijken en op zoek te gaan naar

een aantrekkelijke sociale visie op een duurzame samenleving.

Literatuur

- Bezinningsgroep Energiebeleid (2000) *Klimaatprobleem: Oplossing in zicht*. Delft: Bezinningsgroep Energiebeleid.
- Bruggink, J. (2006) *Op weg naar de duurzame energievoorziening: De toekomst van het transitiebeleid voor energie en milieu*. Oratie. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- EZ (2005) *Energierapport 2005*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- IEA (2000) *World Energy Outlook 2000*. @: International Energy Agency.
- IEA (2006) *World Energy Outlook 2006*. @: International Energy Agency.
- Lovins, A. (1977) *Soft energy paths: Towards a durable peace*. New York: Harper.
- Meadows, D.L., D.H. Meadows, J. Randers, W. Behrens (1972) *Rapport van de Club van Rome: Grenzen aan de groei*. Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum.
- Meadows, D.H., J. Randers, D.L. Meadows (2004) *Limits to growth: The 30 year update*. Chelsea: Chelsea Green Publishing.
- Potma, T. (1979) *Het vergeten scenario: Minder energie, toch welvaart*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Simmons, M.R. (2000) *Revisiting the limits to growth: Could the Club of Rome have been correct, after all?* An Energy White Paper.
- Schot, J. van der (2006) *Wegen naar een duurzame energievoorziening: Verslag van het seminar 'Energie en onze toekomst'*, 12 mei 2000.
- Stern et al. (2006) *Stern Review: The economics of climate change*. London: HM Treasury.
- Taskforce Energietransitie (mei 2006) *Transitieactieplan Meer met energie: Kansen voor Nederland*. Den Haag: SenterNovem.
- Verbong, G. (2004) *Biedt de energietransitie kansen voor de Nederlandse industrie? Kansen en keuzen vanuit een lange termijn perspectief. Essay geschreven in opdracht van de Algemene Energierraad en VROM-raad*. Eindhoven: Stichting Historie der Techniek, Technische Universiteit Eindhoven.

Energie is niet het enige dat Rusland en Europa bindt

JAN MARINUS WIERSMA & GUIDO REEHUIS

In december 2005 draaide de Russische staatsmonopolist Gazprom de gaskraan dicht, naar aanleiding van de weigering van Oekraïne om een prijsverhoging van meer dan vierhonderd procent te betalen. Plots voelde héél Europa zich geconfronteerd met de risico's van eenzijdige afhankelijkheid. Een al langer sluimerende discussie over energie en buitenlandpolitiek werd in een stroomversnelling gebracht. Onlangs was er opnieuw een incident, een rel tussen Rusland en Wit-Rusland, ditmaal over een forse stijging van de olieprijs.

Een ding is duidelijk: Rusland onder president Vladimir Poetin is een ander Rusland dan dat onder Boris Jeltsin. Poetin heeft de Russische staat niet alleen sterk gecentraliseerd, onder meer door de autonome gouverneursbestuurslaag af te schaffen, hij heeft ook politieke tegenstanders van het Kremlin in de Doema gemarginaliseerd en de persvrijheid ingeperkt.¹ Volgens Poetin kan sterk leiderschap zonder al te veel *checks and balances* Rusland opnieuw de status van wereldmacht bezorgen. Het is een streven

Over de auteurs Jan Marinus Wiersma is lid van het Europees Parlement voor de PvdA en als vice-voorzitter van de sociaal-democratische fractie onder andere verantwoordelijk voor buitenlands beleid en EU-uitbreiding. Guido Reehuis is medewerker van de Anne Vondeling Stichting en gemeenteraadslid voor de PvdA in Maastricht.

Noten zie pagina 56

waarin een groot deel van de Russische bevolking hem lijkt te steunen (misschien doelde voormalig bondskanselier Schröder daarop, toen hij Poetin een 'loepzuivere democraat' noemde). Dat is een zorgwekkende ontwikkeling.

Tegen deze achtergrond is het van groot belang dat de EU verbindingen legt tussen de belangrijkste dimensies van haar relatie met Rusland: vraagstukken van mensenrechten en democratie; de zekerheid van energietoevoer; en het optreden van Rusland en de EU ten opzichte van de buurlanden die ze delen.

EEN GESLOTEN ENERGIESECTOR

De ontwikkelingen in de Russische energiesector van de afgelopen jaren passen naadloos in Poetins filosofie. In de wildgroei van het kapitalisme onder Jeltsin werden de voormalige sovjet-energiebedrijven voor een appel en een ei verkocht aan een select groepje oligarchen, die er vervolgens schatrijk mee werden. Toen Poetin in 2000 aan de macht kwam, was een van zijn eerste daden het terug onder staatsinvloed brengen van deze bedrijven. Wie zich verzette, of zelfs aspiraties had om de president openlijk uit te dagen, werd hard door het Kremlin aangepakt. Hoe ver Poetin durfde te gaan, werd wel duidelijk toen Yoekos, op dat moment het grootste — en private — energiebedrijf van Rusland, werd aangeklaagd voor belastingfraude. De Yoekos-top vluchtte of belandde in de gevange-

nis (topman Khodorovsky kreeg een celstraf van tien jaar). Het bedrijf werd ontdaan van haar belangrijkste productieonderdeel, Yuganskneftegaz, op een veiling die gerust dubieus genoemd mag worden.² Zonder overdrijving kan men stellen dat sindsdien alle bedrijven die er in de Russische energiesector toe doen, onder regie staan van het Kremlin. Van gasbedrijf Gazprom tot oliebedrijf Lukoil: alle hebben medestanders van Poetin aan de top. Een aantal van die contacten stamt nog uit zijn FSB/KGB-tijd.³

De Russische staat lijkt coûte que coûte greep op de binnenlandse energiemarkt te willen houden, ook als dat verlies van buitenlandse investeerders betekent

52 Tegelijkertijd worden buitenlandse bedrijven geweerd die de Russische markt op willen. Een actueel voorbeeld is de problematiek rond de Sakhalinvelden in Oost-Siberië. Er zijn nu tal van barrières opgeworpen, zowel via wetgeving als in presidentiele oekazes, om te voorkomen dat westerse bedrijven op eigen houtje energievelden kunnen exploiteren. Het tweehonderd miljard kostende Shakalinproject, waarin Shell de grote speler was, dateert echter van vóór deze wetgeving. Dat was de Russische autoriteiten — indachtig hun filosofie dat de staat de controle moet houden over de eigen natuurlijke bronnen — een doorn in het oog. Onder het mom van milieuwetgeving is men gaan heronderhandelen over de voorwaarden, waarbij Shell genoeg heeft moeten nemen met veel minder invloed binnen het project, ten gunste van Gazprom.

Een ander voorbeeld is de voorgenomen exploitatie van de Sthokmanvelden in de Barentssee. Waar een tiental westerse bedrijven zou mogen meedingen naar deelname in een *joint venture* met Gazprom, waardoor ook wes-

ters kapitaal — en invloed — in dit megaproject zou vloeien, besloot Gazprom op het allerlaatste moment⁴ af te zien van buitenlandse partners en zelf de velden te gaan exploiteren.

Dit type besluiten past in het patroon van een Rusland dat weigert zijn handtekening te zetten onder het Energiehandvest en het Doorvoerprotocol, waarin gelijke en transparante toegang tot energiemarkten een centrale doelstelling is. De Russische staat lijkt *coûte que coûte* greep op de binnenlandse energiemarkt te willen houden, ook als dat verlies van buitenlandse investeerders betekent. Een belangrijke factor in dit verband is de kunstmatige laagte van de binnenlandse gasprijzen, een erfenis van het communistische tijdperk. Openstelling van de Russische energiemarkt zou een stijging van die gasprijzen tot een marktconform niveau betekenen, iets wat voor Russische politici natuurlijk moeilijk aan het volk te verkopen is.

Juist het feit dat de Russische energiesector volledig wordt gecontroleerd door de staat maakt dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat Gazprom enkel om niet-betaalde rekeningen in december 2005 het gas afsloot voor Oekraïne. Poetin beschouwt de Russische energievoorziening als een geopolitiek instrument dat hij kan inzetten om de pro-westerse regimes in Oekraïne en Georgië⁵ zowel als de EU te waarschuwen dat Moskou geen veranderingen in zijn invloedssfeer duldt. Maar ook Wit-Rusland, normaliter een trouwe vazal, werd aangepakt toen het een stijging van de olieprijs dreigde te gaan compenseren met een verhoging van de transitiekosten.

Voor West-Europa ligt het gevaar niet zozeer in de mogelijkheid dat Moskou moedwillig de energiekranten dichtdraait, omdat dat voor Rusland onherstelbare imagoschade zou opleveren. Veel problematischer zijn de structuur van de Russische energiewinning en -distributie en het al genoemde slechte investeringsklimaat.

Het Russische systeem voor gasextractie en -distributie stamt uit het sovjet-tijdperk en is volkomen verouderd. Volgens de meeste schattingen heeft Gazprom meer dan honderd miljard

euro nodig om de achterstanden in het onderhoud van gasvelden en pijpleidingen in te lopen.⁶ Het gevaar is evident: als er niet in de Russische infrastructuur wordt geïnvesteerd, kan dit betekenen dat gammele pijplijnen instorten of dat gasvelden veel minder opleveren dan ze eigenlijk zouden moeten. Dat zou niet alleen ecologische consequenties hebben en de energietoevoer richting Europa in gevaar brengen, maar het kan er zelfs toe leiden dat aan de binnenlandse vraag niet kan worden voldaan.⁷ De ambitieuze plannen van Gasunie om in Nederland een grote opslagplaats voor Russisch gas te vestigen — een heuse ‘Gasrotonde van Europa’ moet het worden — zijn dus bijzonder risicovol. Want hoe zeker is de aanvoer van dat Russische gas?

Vanwege de verwickelingen rond Sakhalin en Sthokman, de weigering van Poetin om het Energiehandvest en het Doorvoerprotocol te ratificeren en de afwerende houding van de Russische autoriteiten ten opzichte van buitenlandse bedrijven, denken westerse investeerders op dit moment wel twee keer na voordat zij besluiten op de Russische energiemarkt te gaan opereren. Gazprom investeert zelf ook niet in de Russische winning en distributie, maar koopt zich met een groot deel van zijn vermogen in grote Europese projecten in. Het bedrijf wil zich ook gaan toeleggen op eindverkoop aan afnemers, om zo zijn omzet zeker te stellen.

EUROPESE VERDEELDHEID

Het streven van Gazprom naar afnamezekerheid resulteerde onder meer in het initiatief voor een pijplijn door de Oostzee, die West-Europa via Duitsland moet vastknopen aan de Russische gasvelden. De Europese lidstaten bleken hierover pijnlijk verdeeld te zijn. Het project was door Gazprom bilateraal ontwikkeld met Duitsland, later meldden zich ook andere West-Europese lidstaten, zoals het Verenigd Koninkrijk, België en Nederland. Polen en de Baltische staten wezen het project echter fel af. Deze landen zien in de aanleg van de pijplijn een poging van Moskou om de bestaande pijplijnen te omzeilen, om

op die manier gastoevoer te kunnen gebruiken als middel om Oekraïne, Polen en andere Centraal- en Oost-Europese landen onder druk te zetten zonder de gasleveringen aan de rest van Europa in gevaar te brengen.

Het Russische systeem voor gasextractie en -distributie stamt uit het sovjet-tijdperk en is volkomen verouderd

Het is niet te voorzien hoe ernstig een ‘sanctie’ van Moskou voor bijvoorbeeld Warschau zou kunnen zijn. Dat hangt er onder andere van af hoe solidariteitsmechanismen tussen Europese lidstaten in de praktijk uitpakken.⁸ De Europese Commissie heeft haar zorgen op dit punt al uitgesproken en doet voorstellen voor een versterkt toezicht op de interconnecties van elektriciteit en gas en een verbeterde uitwisseling van informatie.⁹

Veel relevanter echter dan enig *evil scheming* vanuit Moskou, is het naakte feit dat nu al, voordat ook maar van zulk een dreigende situatie sprake is, Europa zich uit elkaar laat spelen. Door het ontbreken van goede afspraken over hoe om te gaan met Rusland en bilaterale afspraken *vis-à-vis* de Europees belangen, is er wantrouwen ontstaan tussen de lidstaten onderling. Er is terughoudendheid om zaken op Europees niveau te coördineren en als het om strategische energietoevoer (en daarmee de samenstelling van de nationale energiemarkt) gaat, beroepen lidstaten zich telkens weer op het soevereiniteitsbeginsel. Als goede samenwerking uitblijft, is het gevaar groot dat ieder land zijn eigen korte-termijnbelangen zal nastreven, waarvan het saldo lager zal zijn dan dat van een coherente Europese aanpak.

Een dergelijke aanpak is nu juist precies wat nodig is. ‘Energie-onafhankelijkheid’ zal voor de EU nog lang een mooie droom blijven. Rusland voorziet op dit moment in een kwart van onze

energiebehoefte — een percentage dat de komende jaren fors gaat groeien. Intussen is, zoals betoogd, de levering vanuit Rusland uiterst onbetrouwbaar, vanwege achterstallig onderhoud aan de energie-infrastructuur. De Europese energiepolitiek moet daarom gebaseerd zijn op het principe van risicospreiding.

Veel relevanter dan enig 'evil scheming' vanuit Moskou, is het naakte feit dat nu al, voordat van een dreigende situatie sprake is, Europa zich uit elkaar laat spelen

Dat betekent allereerst een diversificatie in energiebronnen, waarbij de ambities ten aanzien van efficiëntie, duurzaamheid en innovatie die zijn neergelegd in het nieuwste Groenboek van de Europese Commissie over energie, ten volle dienen te worden nagestreefd. Gebruik van schonere energiebronnen is niet alleen noodzakelijk vanuit een geopolitiek perspectief, maar zeker ook vanuit onze zorgen om het klimaat.¹⁰ Fossiele brandstoffen zullen echter nog lange tijd het hoofdbestanddeel van onze energiemix vormen.

54 Ook in geografisch opzicht is risicospreiding geboden. De EU moet proberen om landen als Noorwegen en Algerije een grotere rol te geven in onze energietoevoer. Bovenal moet echter worden ingezet op een goed en helder energiepartnerschap met Rusland, waarbij de evidente interdependentie vorm krijgt in wederzijdse investeringen. De situatie van de Russische energiesector en het beleid van het Kremlin mogen een directe omschakeling naar een geliberaliseerde energiemarkt dan onmogelijk maken — denk in dat kader ook eens aan onze eigen problemen bij de totstandkoming van een interne, Europese energiemarkt — maar Poetin moet duidelijk gemaakt worden dat beide partijen op de lange

termijn baat hebben bij een stabiel en transparant investeringsklimaat in Rusland.

Van een nieuw af te sluiten Europees-Russisch partnerschapsverdrag moet ook de uiteindelijke ratificatie van het Energiehandvest en het Doorvoerprotocol deel uitmaken. Het Energiehandvest zou buitenlandse bedrijven die op de Russische markt willen opereren, garanties bieden en een einde maken aan de scheve situatie waarin Gazprom opereert op een geliberaliseerde Europese energiemarkt, maar in eigen land vasthoudt aan zijn monopoliepositie. Als het Doorvoerprotocol wordt nageleefd, stromen olie en gas onbelemmerd door de pijplijnen, zonder dat overheden uit politieke overwegingen de kraan plotsklaps dichtdraaien. Rusland zelf heeft vooral belang bij afnamezekerheid. Er staan reusachtige belangen op het spel: energieleveringen aan Europa zijn momenteel goed voor een kwart van het Russische Bruto Nationaal Product.

De *conditio sine qua non* voor het welslagen van een Europese externe energiepolitiek zoals wij die hier schetsen, is het vermogen van Europa om te spreken met één mond. De Europese energiepolitiek blijft een dode letter, zolang de lidstaten er niet in slagen om tenminste op hoofdlijnen externe energieleveranciers gezamenlijk tegemoet te treden. Die coördinatie kan deels bereikt worden door de Europese Commissie een duidelijk mandaat te geven, met vastomlijnde bevoegdheden om namens de hele EU met energieproducenten te onderhandelen. Verder heeft de Commissie begin januari voorgesteld om op Europees niveau een juridisch kader te creëren voor het aangaan van internationale energieprojecten. Europese coördinatoren zullen de EU-belangen in die projecten behartigen. Dat vereist wel de wil van lidstaten om zich nu eindelijk eens te richten op de belangen voor de lange termijn en voor heel Europa.

SOEVEREINE DEMOCRATIE

Tijdens de EU-top op 22 oktober jl. in Lahti werd tijd ingeruimd voor een informeel diner met Poetin als eregast. Onderwerp van gesprek

waren vooral de energierelaties tussen Europa en Rusland. Geheel volgens verwachting deed Poetin in zijn toespraak voorafgaand aan de artsjokkensoep en de in rozemarijn gebraden gans, geen enkele concessie ten aanzien van de ratificatie van het Energiehandvest. De vraag was: zouden de EU-leiders in staat zijn om een gezamenlijke standpunt uit te dragen?

Het antwoord luidt: ja en nee. Ja, in die zin dat de EU-leiders aangaven dat zij samen zouden optrekken in de hernieuwde energierelaties met Rusland. Nee, voor zover het ging om de definitie van die energierelaties. De premiers van Denemarken, Polen en Letland namen de gelegenheid te baat om de recente politieke sancties van Rusland jegens kleine buur Georgië en het oppakken van etnische Georgiërs aan de kaak te stellen. Poetins antwoord was even helder als ontluisterend: Georgië is de provocateur en heeft het volkomen in eigen hand of er bloedvergieten plaatsvindt of niet. De Europese verdeeldheid werd pijnlijk duidelijk toen de Franse president Chirac aangaf dat, wat Frankrijk betreft, enkel de energietoevoer aan de orde was. De Russische binnenlandse situatie en de relaties van Moskou met de buurlanden dienden volgens hem los gezien te worden van die discussie.¹¹ Zijn woorden zullen Poetin deugd hebben gedaan.

Poetin bereidt zich voor op zijn herverkiezing als president in 2008. Vanuit die positie onderhandelt hij in 2007 met de EU over een nieuw partnerschap- en samenwerkingsakkoord in het kader van het Europese Nabuurschapbeleid. Dergelijke verdragen zijn gebaseerd op conditionaliteit, 'voor wat, hoort wat'. De EU houdt het buurland een economische wortel voor — bijvoorbeeld toetreding op termijn tot de interne markt. Voorwaarde is dat het buurland bepaalde doelstellingen haalt op het gebied van bijvoorbeeld democratisering, mensenrechten en *good governance*.

Juist op die punten is er in Rusland veel mis. De persvrijheid is ingekrompen, onafhankelijke journalisten worden vermoord, het Kremlin heeft de parlementaire democratie grotendeels

gepacificeerd en mensenrechtenschendingen komen zowel in conflictgebieden als Tsjetsjenië als in Rusland geregeld voor. In al te intensieve buitenlandse bemoeienis heeft Moskou geen trek. De openlijke EU-steun voor de Oranjerevolutie in Oekraïne en de Rozenrevolutie in Georgië heeft al voor genoeg ergernis gezorgd over Europeanen die zich in de 'Russische invloedssfeer' menen te moeten mengen. De Russen spreken in dat verband over soevereine democratie, codeterm voor 'bemoei je met je eigen zaken'.

In het nieuwe partnerschapverdrag wil Moskou bij voorkeur praktische zaken als energie en handel centraal stellen en andere thema's laten verwateren. Dat mag de EU niet toestaan. Een onevenwichtig akkoord dat het Kremlin te

De Russen spreken over soevereine democratie, codeterm voor 'bemoei je met je eigen zaken'

veel ruimte laat is geen acceptabele basis voor de onderlinge betrekkingen. Europa mag niet buiten spel staan waar het gaat om stabiliteit en vrede in de buurlanden, noch mag het afstand doen van zijn kritische houding inzake Russische binnenlandse ontwikkelingen. Als aan deze voorwaarden niet wordt voldaan, heeft de EU geen andere keus dan het partnerschap met Rusland niet aan te gaan. Dreigen met deze uiterste maatregel werkt alleen als de lidstaten hun bilaterale deals met Moskou binnen een Europees kader plaatsen, in overeenstemming met het eerder genoemde voorstel van de Europese Commissie.

Wat de kou voor een deel uit de lucht zou kunnen halen, is de oprichting van een EU-Zwarte Zee Gemeenschap met daarin behalve Rusland en de EU een aantal buurlanden, zoals Oekraïne en Georgië, maar ook Turkije. Op dit neutrale onderhandelingspodium zou gespro-

ken kunnen worden over gevoelige thema's, bijvoorbeeld op het gebied van energie en democratisering, zonder dat de EU of Rusland het verwijt kan treffen dat zij andere landen voor hun karretje proberen te spannen.

TOT SLOT

Energie is niet het enige dat Rusland en Europa bindt. De EU moet de verschillende dimensies van haar relatie met Rusland in onderlinge

samenhang gestalte geven. Haar positie als 's werelds grootste energieconsument en Ruslands grootste handelspartner moet zij gebruiken om de verslechterende mensenrechtensituatie en de aantasting van de democratie in Rusland een halt toe te roepen én om een positieve factor te blijven in de democratiseringsprocessen in de buurlanden. Hoe lastig dat eerder ook is gebleken, om in dit streven te slagen zullen de lidstaten in hun contacten met het Kremlin de rijen gesloten moeten houden.

Noten

- 1 Rusland daalde van plaats 118 naar plaats 140 op de Press Freedom Index. Bron: *Press Freedom Index*, Reporters without Borders (www.rsf.org)
- 2 Acties die door de Raad van Europa veroordeeld zijn. Zie resolutie 1418 (2005) *The Circumstances surrounding the arrest and prosecution of leading Yukos executives*.
- 3 Robert Larsson (2005), *Russia's Energy Policy: Security Dimensions and Russia's Reliability as an Energy Supplier*. Swedish Defence Research Agency.
- 4 De Noorse minister van Buitenlandse Zaken vertelde tijdens een bijeenkomst van het European Policy Centre op 9 oktober jl te Brussel dat hij over de Russische beslissing moest horen in een uitzending van tv Moskou.
- 5 Georgië werd, evenals Moldavië en Armenië, met een prijsverhoging van honderd procent geconfronteerd.
- 6 Robert Larsson (2005), *idem*.
- 7 Arkady Ostrovsky, 'Russia faces the chilling prospect of a winter short of gas', in: *Financial Times*, 7 november 2006
- 8 Zo heeft de Duitse bondskanselier Angela Merkel de Poolse premier Kaczynski al aangeboden om een vertakking van de NEP naar Polen te leiden — wat vooralsnog niet door de Poolse regering werd geaccepteerd.
- 9 Communication from the Commission to the European Council And The European Parliament. *An Energy Policy For Europe*. 10 januari 2007.
- 10 Zie bijvoorbeeld het recent uitgebrachte rapport van de Engelse regering dat de totale kosten van onze klimaatverandering op 5500 miljard euro schat. Zie: www.hm-treasury.gov.uk/independent_reviews/stern_review_economics_climate_change/sternreview_index.cfm, www.hm-treasury.gov.uk/independent_reviews/stern_review_economics_climate_change/sternreview_index.cfmort.
- 11 Het verslag van deze bijeenkomst is gebaseerd op diverse krantenartikelen d.d. 23 oktober 2006: 'Putins Njet', in: *General Anzeiger*; 'Putin kam, sah — und zeigte es den Europaern', in: *Süddeutsche Zeitung*; 'Confident Putin swats EU criticism aside as tough talks on energy loom', in: *Financial Times*.

Kindertijdwerk

Pleidooi voor een dertigurige werkweek

In Nederland heeft het traditionele kostwinnersgezin plaatsgemaakt voor het anderhalfverdienersgezin. Hoe handig en verstandig is dat arrangement eigenlijk? Rutger Claassen constateert problemen op drie terreinen: de economische emancipatie van vrouwen, de bevolkingsaanwas en de combinatie van arbeid en zorg ‘in het spitsuur van het leven’. Hij breekt een lans voor een ander model: verlaging van de norm voor een volledige werkweek van veertig naar dertig uur, voor iedereen.

RUTGER CLAASSEN

Gezinnen en kinderen staan plotseling in het middelpunt van de politieke belangstelling. Heel lang leek het thema aan het CDA voorbehouden, maar nu afficheert ook de PvdA zich er nadrukkelijk mee: zie het uitgekende mediaplaatje van de PvdA'ers met jonge kinderen bij de presentatie van het laatste verkiezingsprogramma. In beleidstermen gaat het allemaal om het ‘combinatieprobleem’: hoe kunnen ouders hun werk en de zorg voor kinderen combineren (de zogenaamde *work-life-balance*, treffender zou eigenlijk zijn *work-care-balance*)?

Helaas getuigen de meeste recente discussies van een armzalige benadering van dit combinatieprobleem. Het gaat eigenlijk alleen over de wijze waarop de kinderopvang in Nederland moet worden betaald: door de ouders zelf — eventueel met hulp van de werkgevers

— of door de overheid, als ‘gratis’ voorziening. Wat slechts weinigen inzien is dat zo op slinkse wijze de fundamentele oplossingsrichting stilzwijgend al is voorondersteld, namelijk een verhoogde arbeidsparticipatie van zowel mannen als vrouwen tot idealiter twee fulltime banen — ieder grofweg veertig uur per week.

Dit artikel wil deze ogenschijnlijke consensus (onder politici) over dit fundamentele vraagstuk ter discussie stellen. De vraag is: welke vorm van arbeidsparticipatie past het best bij onze *commitments* aan zorg voor de kinderen? Ik zal betogen dat als gevolg van de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen een cluster van problemen is ontstaan, waarvoor de beste oplossing is de invoering van een 30-urige werkweek.¹

57

DRIE ACTUELE PROBLEMEN

Met de massale intrede van vrouwen op de arbeidsmarkt is het traditionele kostwinnersgezin grotendeels tot het verleden gaan behoren. Het

Over de auteur Rutger Claassen is promovendus aan de Faculteit Wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht en redacteur van S&D

Noten zie pagina 65

kostwinnersgezin verdeelde arbeid en zorg op een heldere maar zeer ongelijke wijze over beide partners. In plaats daarvan is nu een veel complexere situatie ontstaan, waarin sommige huishoudens overgegaan zijn naar een 'tweeverdienersgezin', maar de grootste groep opteert voor het 'anderhalfverdienersgezin'. Daarbij is arbeidsparticipatie van de vrouw grotendeels gerealiseerd, maar in termen van uren onvolledig (vaak rond de twintig uur per week, tegen veertig uur voor de man).² Met deze nieuwe situatie ontstaan nieuwe problemen. We zien ons namelijk tegelijkertijd geëngt aan drie idealen die niet gemakkelijk met elkaar te verenigen zijn: de (verdere) economische emancipatie van vrouwen, het realiseren van voldoende bevolkingsaanwas en het realiseren van een ontspannen combinatie van arbeid en zorg. Dat wil zeggen, een niet al te hoge 'combinatiedruk'.

Moeders die in deeltijd werken belanden bijna altijd op de 'slow track' en worden door zowel hun mannelijke collega's als hun kinderloze seksegenoten op de 'fast track' voorbijgestreefd

58 De combinatiedruk voor gezinnen in het algemeen en voor vrouwen in het bijzonder in wat tot 'het spitsuur van het leven' is gedoopt, lijkt steeds hoger op te lopen. Recent onderzoek bevestigde dat ook in de periode 2000-2005 de trend heeft doorgezet dat meer tijd wordt besteed aan verplichtingen (arbeid plus zorg).³ Vooral bij vrouwen hoopt de druk zich op: 41% van de vrouwen vindt de combinatie van arbeid en zorg zwaar, van de vrouwen met jonge kinderen zelfs 53%. De eigen arbeidstijd blijkt hierin een voorname rol te spelen.⁴ Begrijpelijkerwijs uiten velen de wens om minder te gaan werken. Zo is slechts 30% van de vrouwen die fulltime

werken naast een fulltime werkende man (tweeverdienershuishouden) tevreden met de eigen werktijden en wil 70% van hen het liefst minder werken. Maar ook van de fulltime werkende mannen in een anderhalfverdienershuishouden zou 26 tot 40% (afhankelijk van de door de vrouw gewerkte uren) minder willen werken. Frappant is overigens dat van de vrouwen met een kleine deeltijdbaan (1-11 uur) maar liefst 52% juist méér zou willen werken.⁵ Er lijkt dus een convergentie in de wensen op te treden naar een baan met een duur ergens tussen zo'n kleine deeltijdbaan en een fulltime baan volgens de huidige norm in.

De bevolkingsaanwas vormt een minstens zo groot probleem. Er worden veel minder kinderen geboren dan vroeger, mede doordat vrouwen het krijgen van kinderen steeds langer uitstellen.⁶ Dit probleem wordt extra pregnant in een tijd van vergrijzing. Kinderen vertegenwoordigen een 'publiek goed'; zonder een voldoende talrijke volgende generatie heeft de hele samenleving op termijn een onoverkomelijk probleem.⁷ Uit onderzoek onder kinderloze vrouwen tussen de 26 en 45 jaar blijkt dat vier op de tien vrouwen zichzelf als 'onvrijwillig kinderloos' beschouwt. Zes op de tien kinderloze vrouwen beschouwt zichzelf als 'vrijwillig kinderloos' — de voornaamste redenen die gegeven worden zijn 'kind belemmert de vrijheid' en 'kinderen opvoeden kost te veel tijd en energie'. Een kwart geeft aan dat werk en kinderen moeilijk te combineren zijn. De Gezinsraad werpt terecht de vraag op 'in hoeverre kinderloosheid bij deze categorie in feite als "vrijwillig" kan worden betiteld'.⁸

Ten slotte is er nog steeds een probleem met de emancipatie van vrouwen in termen van gelijkwaardige carrièreperspectieven. Om de combinatiedruk niet te hoog te laten oplopen en omdat vele paren toch graag kinderen willen krijgen, kiezen de meeste vrouwen eieren voor hun geld en opteren voor een deeltijdbaan. Daarmee belanden ze binnen hun bedrijf of organisatie bijna altijd op de 'slow track', en worden ze door zowel hun mannelijke collega's als

hun kinderloze seksegenoten op de ‘fast track’ voorbijgestreefd.⁹ Recent onderzoek bevestigt dat de carrière van vrouwen, ondanks de nieuwe levensloopregeling, veel schade lijdt door tijdelijke onderbrekingen en door de keuze voor deeltijdwerk. Het functieniveau en de sociaal-economische status van deze groep zijn blijvend lager ten opzichte van voltijdwerkende collega’s, ook nadat zij op termijn weer voltijd zijn gaan werken.¹⁰ De verschillen tussen de seksen in de keuze voor deeltijdwerk of voltijdwerk zijn enorm. In 2005 had bijna 70% van de vrouwen een deeltijdbaan, tegen slechts 15% van de mannen, bij mannen met kinderen ging het zelfs maar om 10% (deeltijdwerken voor mannen is vaak een aanloop naar het pensioen). Daarnaast blijft de zorg voor de kinderen bij uitstek nog een vrouwentaak. Van de actieve beroepsbevolking met kinderen jonger dan dertien jaar besteedde iets meer dan 40% van de mannen meer dan twintig zorguren per week aan de kinderen, tegenover bijna 80% van de vrouwen.¹¹

OPLOSSING: DE 30-URIGE WERKWEEK

Deze problemen zijn niet verwonderlijk als we ze beschrijven in termen van de eerder genoemde drie gezinstypen. Het traditionele

kostwinnersgezin weet een voldoende hoog kindertal te realiseren omdat één van beide partners volledig vrijgesteld wordt van de plicht (en de mogelijkheid) tot betaald werk. De vrouw kan zich volledig op huishouden en

Het huidige debat biedt ons een vals dilemma, namelijk de keuze tussen ‘moeder thuis wachtend met de thee’ of het ‘gesleep naar de crèche’

opvoeding richten. Het evidente nadeel is dat het model de emancipatie van vrouwen geen enkele kans biedt. Vandaar dat het steeds meer tot het verleden behoort — en terecht. In het anderhalfverdienersmodel is het effect op de emancipatie half geslaagd (de deeltijdbaan van de vrouw), maar loopt de combinatiedruk hoger op dan vroeger en lijdt het kindertal onder de verhoogde arbeidsparticipatie. Het tweeverdienersgezin trekt deze lijn nog verder door: de (arbeids-)emancipatie van vrouwen is daarin

Tabel 1. *Ideaaltypische arrangementen*

	Emancipatie vrouwen	Effect op Kindertal	Combinatiedruk
1. Kostwinnersgezin <i>Man werkt 40 uur, vrouw 0 uur</i>	--	++	++
2. Anderhalfverdienersgezin <i>Man werkt 40 uur, vrouw 20 uur</i>	+/-	+/-	+/-
3. Tweeverdienersgezin <i>Man en vrouw werken allebei 40 uur</i>	++	--	--

N.B. De ideaaltypische situaties dat beide partners 0 uur werken of dat de vrouw meer werkt dan de man komen (veel) minder voor en zijn daarom voor de overzichtelijkheid uit de tabellen weggelaten.

volledig verwezenlijkt, maar als gevolg daarvan is de combinatiedruk hoog opgelopen en wordt de kindervens bij velen uitgesteld of zelfs afgesteld.

Dit overzicht (zie tabel 1) maakt duidelijk dat in de huidige situatie de drie idealen tegen elkaar afgeruild moeten worden. Veel vrouwen (en enkele mannen) staan voor een keuze tussen drie kwaden: fulltime werken en afzien van kinderen; kinderen krijgen en fulltime werken maar afzien van een ontspannen combinatie tussen arbeid en zorg; of kinderen krijgen maar parttime werken en afzien van een carrière.¹² Geen van deze situaties is ideaal. Elke oplossing zal hoe dan ook aan alledrie de problemen recht moeten doen: het moet én de gelijkwaardigheid van vrouwen in carrièreperspectieven bevorderen én de combinatiedruk binnen gezinnen verlichten (of althans niet verder verzwaren) én het krijgen van kinderen stimuleren (of althans niet ontmoedigen). Zo bezien biedt het huidige debat ons een vals dilemma, namelijk de keuze tussen terug naar het kostwinnersmodel of de vlucht naar voren in volledige arbeidsparticipatie voor beide ouders, tussen 'moeder thuis wachtend met de thee' of het 'gesleep naar de crèche'.

De winst moet zitten in het verbeteren van de middelste optie — het anderhalfverdienersmodel. Om de combinatiedruk te verlichten en het krijgen van kinderen aantrekkelijker te maken zou de gemiddeld gewerkte tijd omlaag moeten. Om de emancipatie te voltooien zou die gewerkte tijd vervolgens beter verspreid moeten worden over man en vrouw. Dit kan alleen bereikt worden bij een algemene reductie van de werkweek. De 30-urige werkweek zou daarom de ideale oplossing zijn. Zij geeft lucht aan gezinnen, maakt daardoor het krijgen van kinderen aantrekkelijk en bevordert de gelijkwaardige arbeidsparticipatie van vrouwen.

Een van de manieren om de maatregel uit te voeren zou kunnen zijn om de werkdag te definiëren als een dag van negen uur 's morgens tot drie uur 's middags, in plaats van tot vijf uur 's middags. Schooltijden en werktijden lopen dan volstrekt synchroon. Niet voltijdwerk of

deeltijdwerk, maar 'kindertijdwerk'. Dit is geen utopie: de vacaturebank www.9tot3.nl speelt reeds in op de behoefte van vooral moeders, om alleen onder schooltijd te werken.¹³ Maar andere invullingen van een 30-urige werkweek — zoals een collectieve vrije vrijdag of een per werknemer te bepalen vrije dag (dan zou de werkweek bijvoorbeeld vier dagen maal acht uur is 32 uur tellen) — zijn desgewenst natuurlijk ook mogelijk. Hierover moet een discussie gevoerd kunnen worden. Ook is een discussie nodig over de vraag of afspraken over een nieuwe werkweek wettelijk moeten worden vastgelegd of dat deze tot stand moeten komen via overleg tussen werknemers en werkgevers.¹⁴

Kunnen mannen en vrouwen er niet zelf voor kiezen minder te gaan werken wanneer zij de verantwoordelijkheid krijgen voor het opvoeden van kinderen? Doen zij dat niet al? Deels is dat natuurlijk het geval: de vierdaagse werkweek wordt al steeds populairder. Maar de hierboven genoemde cijfers doen toch vermoeden dat er

De 30-urige werkweek geeft lucht aan gezinnen, maakt daardoor het krijgen van kinderen aantrekkelijk en bevordert de gelijkwaardige arbeidsparticipatie van vrouwen

nog een enorme discrepantie is. Blijkbaar is de keuze voor velen niet zo gemakkelijk te maken, ook al is de wil er wel.

In veel organisaties ligt er een grote druk op individuele werknemers om zich te conformeren aan de norm, op straffe van marginalisering. Elke individuele werknemer die thuis meer zou willen zorgen lijdt onder deze norm maar kan hier individueel niets tegen beginnen, tenzij hij/zij bereid is de consequenties te aanvaarden en van een carrière af te zien. Gegeven deze

structuur van het probleem is het dan ook niet verwonderlijk dat mogelijkheden tot verlof vaak niet of marginaal worden benut. Zo neemt iets minder dan 40% van de vrouwen die recht hebben op ouderschapsverlof deze verlofdagen ook daadwerkelijk op. Bij de mannen is dit zelfs slechts 18%.¹⁵ Alle bestaande regelingen die werknemers de mogelijkheid bieden om vrijwillig werktijd in te ruilen voor zorgtijd (zoals de

De vacaturebank www.9tot3.nl speelt reeds in op de behoefte van vooral moeders om alleen onder schooltijd te werken

levensloopregeling, ouderschaps- en zorgverlof), verlangen dus indirect van de werknemer dat deze zichzelf vrijwillig op een zijspoor manoeuvreert. Het wettelijk recht op deeltijdwerk is weliswaar een stap vooruit maar lijdt uiteindelijk toch aan hetzelfde manco. Zoals een krantenkop het treffend verwoordde: 'Wie hogerop wil, moet geen papadag opnemen.'¹⁶

In dit klassieke geval van een *collective action problem* kan alleen het collectief wijzigen van de norm de patstelling doorbreken. De enige manier om uit het dilemma te komen is dan ook om de norm voor volwaardige arbeidsparticipatie (fulltime werk) zo te definiëren dat zij compatibel is met het onderhouden van een gezin. Dat wil zeggen dat het voor vrouwen mogelijk wordt om enerzijds kinderen te krijgen en anderzijds op voet van gelijkheid te concurreren met mannen op de arbeidsmarkt en dat het voor mannen mogelijk wordt om op voet van gelijkheid te concurreren met hun collega's en toch een bijdrage te leveren aan de opvoeding van hun kinderen.¹⁷ Op die manier wordt een gelijk speelveld op de arbeidsmarkt gecreëerd.

Het pleidooi voor een 30-urige werkweek, hoewel pijnlijk afwezig in de discussies van van

daag, is niet bepaald nieuw. Al in 1978 pleitte een groep binnen de PvdA voor een 5-urige werkdag. De emancipatoire invalshoek was destijds sterk aanwezig en het hierboven beschreven kernargument lijkt dan ook gelijklopend. Zo schreef Joke Smit: 'bij een vijfjarige werkdag zijn binnendienst en buitendienst te combineren zonder dat vrouwen maatschappelijke randfiguren hoeven te blijven.'¹⁸ Met buitendienst is bedoeld werk buitenshuis, met binnendienst het huishouden. Toch waren de achtergrond en de argumentatie indertijd nadrukkelijk anders dan tegenwoordig. De combinatie druk speelde veel minder een rol en het probleem van afnemende bevolkingsgroei was zelfs geheel afwezig.¹⁹ De huidige discussie lijkt sterk gevoed te worden door de ervaringen die pas ontstonden in de afgelopen decennia doordat in veel gezinnen de man én de vrouw zijn gaan werken.

TEGENARGUMENTEN ONTKRACHT

De grootste weerstand tegen het voorstel van de 30-urige werkweek — zo is mijn sterke vermoeden — bestaat uit het verplichtende karakter van deze maatregel. Waarom moeten we iedereen, ook kinderlozen, dwingen om dertig uur te werken? Is dit niet weer typisch zo'n paternalistische maatregel om bepaalde gewenste maatregelen aan individuen op te leggen?

Het belangrijkste punt dat hiertegen ingebracht moet worden is dat elke standaardwerkweek een norm is met enerzijds een betwistbaar karakter en anderzijds een enorme invloed. Iedere samenleving heeft een vastgestelde werkweek, die definieert wat geldt als een fulltime betrekking. In het verleden is die zowel hoger geweest (zoals ten tijde van de Industriële Revolutie, toen niet zelden tien of twaalf uur per dag gewerkt moest worden) als lager (ver terug in primitieve stammensamenlevingen, toen vier uur per dag gewerkt werd²⁰) dan de huidige 36 à 40 uur. Elke vaststelling is een conventie — een maatschappelijk vormgegeven en geaccepteerde norm. In Nederland is de conventie voor het laatst gewijzigd toen de vrije zaterdag werd

ingevoerd. Maar gegeven de bovengenoemde problemen voldoet de norm op dit moment niet meer. Een herziening ligt daarom voor de hand.

De vraag rijst natuurlijk of een nieuwe norm van dertig uur geen onevenredige nadelen biedt voor diegenen die graag juist meer willen werken. Zij worden immers wel degelijk tegen hun zin gedwongen om minder te werken. Daar kan echter tegenin gebracht worden dat ook de huidige norm voor sommigen al een belemmering vormt. Vaak gaan zij meer werken in avonden en weekenden, overwerk dat meestal niet betaald wordt, maar wel grotere promotiekansen met zich meebrengt. Dit gedrag zou ook onder een nieuwe norm natuurlijk mogelijk blijven. Maar uitgaande van tien uur overwerk om de eigen ambitie te tonen zou men dan niet meer uitkomen op vijftig uur maar op veertig uur. Een win-win-situatie dus, behalve voor diegenen die echt een intrinsieke motivatie hebben om dag en nacht met niets anders dan hun baan bezig te zijn. Daar staat tegenover dat een nieuwe norm van dertig uur juist voordelen heeft voor diegenen die weliswaar geen kinderen hebben, maar toch graag carrière willen maken én daarnaast voor ouderen of zieke vrienden willen zorgen,

zich willen inzetten voor buurt of vereniging, of hun eigen hobby's op een hoger plan willen brengen.²¹

Ten slotte de vraag of dit plan wel effectief is. Ten aanzien van emancipatie en combinatiedruk schat ik de effectiviteit hoog in. Wel moet een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Zo bestaat de mogelijkheid dat als aanvulling ook andere maatregelen nodig kunnen blijken, vooral ten aanzien van het doorbreken van de *gender coding* van zorg. Daarnaast is het belangrijk om te beseffen dat effectiviteit in dit geval een relatief begrip is. Want hoewel in het kindertijdmodel de combinatiedruk lichter wordt en de stimulans om kinderen te krijgen groter, zullen zij nooit meer zo groot worden als onder het oude kostwinnersmodel (zie tabel 2 met een enkele '+' in plaats van '++' voor deze twee categorieën). Aan een lager kindertal en een zwaardere combinatiedruk zullen we moeten wennen. De emancipatie kent dus een blijvende prijs, maar deze wordt wel minder hoog.

Het grootste probleem is het geboortecijfer. Is het niet zo dat het feit dat mensen minder kinderen krijgen eerder een gevolg is van de toegenomen welvaart en de beschikbare anti-

Tabel 2. *Ideaaltypische arrangementen*

	Emancipatie vrouwen	Effect op Kindertal	Combinatiedruk
1. Kostwinnersgezin <i>Man werkt 40 uur, vrouw 0 uur</i>	--	++	++
2. Anderhalfverdienersgezin <i>Man werkt 40 uur, vrouw 20 uur</i>	+/-	+/-	+/-
3. Kindertijdgezin <i>Man en vrouw werken allebei 30 uur</i>	++	+	+
4. Tweeverdienersgezin-verbeterd <i>Man en vrouw werken allebei 40 uur</i>	++	-	-
5. Tweeverdienersgezin <i>Man en vrouw werken allebei 40 uur</i>	++	--	--

conceptie dan van de toegenomen arbeidstijden per huishouden? Als dat zo is, zal een reductie van die arbeidstijden wellicht niet helpen: men houdt ondanks de extra beschikbare tijd voor zorg vast aan de verworven vrijheid om het bestaan kinderloos in te richten. Dit probleem is moeilijk te ondervangen, het voorspellen van de effectiviteit van beleid op geboortecijfers blijkt uiterst lastig. Niettemin zien we dat veel landen pogingen doen om het geboortecijfer te beïnvloeden (te reduceren of juist te verhogen) door subsidies, verlofmogelijkheden en andere maatregelen. Zo heeft de Franse overheid relatief het meest gedaan aan kindvriendelijke maatregelen en scoort Frankrijk het op een na hoogste geboortecijfer in Europa, met een volgens demografen aantoonbaar verband.²² Ook de Nederlandse kinderopvangdiscussie gaat uit van de aanname dat gratis opvang een effect kan hebben op het gedrag.

Het plan voor de 30-urige werkweek staat er hoe dan ook niet slechter voor dan andere plannen met de pretentie de kinderwens te beïnvloeden. Het lijkt eerder beter, aangezien het inspeelt op dat wat mensen als het centrale probleem lijken te ervaren, namelijk de combinatie van werk en zorg.²³

EEN CONCURREREND MODEL?

Er is een levensvatbare concurrent van het kindertijdmodel, namelijk een verbeterd tweeverdienersmodel. In dit model werken beide ouders fulltime volgens de huidige norm, maar probeert men de problemen van combinatiedruk en laag kindertal te overwinnen door betere faciliteiten te creëren. Kinderopvang, maar ook flexibeler werktijden en het inkopen van allerlei huishoudelijke diensten kunnen de nodige tijdsbesparing opleveren, waardoor met twee fulltime banen toch een huishouden gerund kan worden. Generaliserend gesproken is dit de 'Amerikaanse oplossing' voor het probleem. Het verschil in de omvang van het aantal gewerkte uren per jaar tussen de EU en de VS blijkt namelijk grotendeels verklaard te kunnen worden

door het verschil in de mate waarin vrouwen aan weerszijden van de oceaan zelf werken en huishouddiensten inkopen (vs) of juist zelf het huishouden doen en minder werken (EU).²⁴

Het grote voordeel van het verbeterde tweeverdienersmodel lijkt te zijn dat de welvaart hierbij in financiële zin hoger ligt dan bij het model van de 30-urige werkweek: tachtig uur arbeid per huishouden levert nu eenmaal meer op dan zestig uur. Maar is dat zo? De welvaartsontwikkeling hangt namelijk niet alleen af van

Is het geforceerde uurtje 'quality time' voor het slapengaan zo'n succes gebleken?

het aantal gewerkte uren per persoon maar ook van de arbeidsparticipatie (aantal werkende personen) en van de arbeidsproductiviteit.

Een reductie van de werkweek hoeft geen negatieve gevolgen te hebben voor het aantal gewerkte uren als totaal. Weliswaar wordt er minder per persoon gewerkt, maar nog meer personen (vrouwen) zullen waarschijnlijk de arbeidsmarkt betreden. Bovendien zou een 30-urige werkweek onderdeel moeten uitmaken van een grootschalige cultuurverandering waarin langer doorwerken juist gestimuleerd wordt: als het spitsuur van het leven meer ontspannen is, hoeft het lontje ook minder snel op te zijn. Men zou in ieder geval tot 65 jaar daadwerkelijk werken, en wellicht nog wat langer. Het komt dus neer op een 'herverdeling van werk' van jong naar oud.²⁵ Daarnaast zou een lichte daling van het grote aantal vakantiedagen ook tot het verantwoorde totaalpakket kunnen horen waarmee de 30-urige werkweek wordt ingevoerd. En het belangrijkste: als het kindertal inderdaad weer stijgt, komt er op lange termijn meer arbeidskracht bij. Vanuit het oogpunt van de vergrijzing doet inzetten op een 40-urige werkweek, zoals het CDA doet, dan ook aan als *penny wise, pound foolish*.

Ook het effect op de arbeidsproductiviteit per uur is allerminst per se negatief. In sommige beroepen zal de productiviteit waarschijnlijk dalen; daar waar kleinere banen extra kosten en tijd aan overdracht en coördinatie met zich meebrengen. Aan de andere kant zal er in sommige andere beroepen juist efficiencywinst te boeken zijn. Deeltijders zijn vaak productiever dan voltijders.²⁶ De slim plannende, gemotiveerde en geconcentreerde deeltijder kan het dus nog wel eens winnen van de eindeloos vergaderende en koffiedrinkende voltijder. Arbeidsmarktonderzoeker Marcel Kerkhofs bepleit om die reden het 4/4-model, waarin beide partners vier dagen werken: ‘Het is de ideale verdeling, zowel voor de economie als voor de kwaliteit van leven. Veel beter dan de 5/3-verdeling die je nu nog veel ziet. Na de vierde dag valt de arbeidsproductiviteit van fulltimers sterk terug, terwijl productiviteit juist een grote sprong maakt als je van drie naar vier gaat. Dus als we het voor elkaar krijgen dat veel meer mannen vier dagen gaan werken, zodat hun partners ook naar vier kunnen opschuiven, valt er grote economische winst te behalen.’²⁷

Op dit punt aangekomen gaat het dus om een eerlijke keuze tussen twee alternatieven met voor- en nadelen, het kindertijdmodel en het verbeterde tweeverdienersmodel. Er zijn drie sterke redenen om voor het kindertijdmodel te kiezen. Ten eerste toont recent geluksonderzoek aan dat de subjectieve geluksbeleving boven ongeveer zeventienduizend euro per persoon per jaar niet meer stijgt — de toegevoegde waarde van toegenomen financiële welvaart moet vanuit dat perspectief op het huidige westerse welvaartsniveau niet te hoog worden aangeslagen.²⁸ Dat samenlevingen als geheel toch in een opwaartse spiraal van stijgende inkomens en consumptiepatronen terechtkomen, moet volgens dit onderzoek vooral verklaard worden uit het feit dat mensen proberen een voorsprong te boeken ten opzichte van anderen. Dat levert inderdaad meer geluk op voor diegenen die daarin slagen, maar omdat iedereen dat probeert en het toegenomen geluk van de winnaars tegen het

gedorven geluk van de verliezers kan worden weggestreept, schiet een samenleving als geheel daar weinig mee op.

Een ander punt draait om gewinning. We zijn nu nog niet gewend aan het eventueel hogere inkomensniveau van het tweeverdienersgezin. De evolutie van een situatie, na de Tweede Wereldoorlog, van veertig uur betaald werk per gezin tot zestig uur per gezin nu (man veertig uur en vrouw twintig uur) heeft al een grote welvaartswinst opgeleverd. Op dit punt in de geschiedenis hebben we de keuze om die zestig uur zo te herverdelen dat we er netto per gezin niet op achteruit gaan. Vanuit dat perspectief blijft de welvaart per gezin dus gelijk.²⁹ Doen we dit niet, maar kiezen we voor het stimuleren van het tweeverdienersmodel, dan groeien we waarschijnlijk toe naar het scenario dat per gezin tachtig uur betaald werk geleverd wordt. In die situatie zou de invoering van de 30-urige werkweek veel pijnlijker zijn en wél tot een inkomensachteruitgang over de hele linie leiden.³⁰ We bevinden ons dus in een uniek timeframe om de werkweek aan te passen.

Een tweede reden om voor het kindertijdmodel te kiezen, ligt in de geschatte effecten op de combinatiedruk, dit keer zowel voor ouders als voor kinderen.³¹ Een verbeterd tweeverdienersmodel functioneert door betere kinderopvang en mogelijkheden tot kortdurend verlof weliswaar beter dan het oorspronkelijke tweeverdienersmodel (zie tabel 2: een enkele ‘-’ in plaats van ‘--’ voor twee categorieën). Niettemin zal waarschijnlijk de combinatiedruk hoger en het kindertal lager blijven dan bij het kindertijdmodel. De reden daarvoor is dat zelfs met *outsourcing* van delen van het huishouden en van de opvoeding, er naast het leveren van tachtig uur betaalde arbeid nog een aanzienlijke last aan informele (zorg-)arbeid overblijft. Allerlei taken en klusjes laten zich immers moeilijk uitbesteden, van het opvangen van onverwacht zieke kinderen tot het organiseren van verjaardagen en vakanties, van het bezoeken van ouderavonden tot het aanhoren van liefdesverdriet.

Ten slotte is er de zeer belangrijke vraag wat het effect op kinderen is, als beide ouders vrijwel nooit thuis zijn en zij elke dag van 's morgens vroeg tot 's avonds laat elders 'geparkeerd' zijn. Dit is een zeer omstrede punt, dat ik daarom welbewust buiten het bestek van dit artikel heb gehouden. Niettemin speelt het een rol bij de aanvaardbaarheid van het tweeverdienersmodel. Werkende moeders zijn ook goede moeders (jawel, meneer Van Aartsen), maar daarmee kunnen we de vraag niet wegwuiven of de combinatie van twee fulltime banen, volgens de huidige definitie, werkende ouders voldoende tijd, rust en aandacht biedt voor hun kinderen. Is het geforceerde uurtje *quality time* voor het slapengaan zo'n succes gebleken? Maar het woord is wat dit betreft aan de pedagogen. De voorkeuren van Nederlandse ouders op dit punt verdienen in ieder geval niet de minachting die zij zo vaak krijgen.

CONCLUSIE

Tijdsbeleid is omstrede. Het CDA verraste Nederland onlangs met het voorstel in het ver-

kiezingsprogramma om de herinvoering van de 40-urige werkweek te stimuleren voor de sectoren waar deze in onbruik is geraakt. Het idee stuitte echter op veel onwil en wrevel.³² Ook ex-minister Brinkhorst hamerde de afgelopen jaren regelmatig op het belang van langer werken en minister De Geus pleitte regelmatig voor flexibele werktijden: niet van negen tot vijf, maar van zeven tot zeven.³³ En dan maar hopen dat scholen ook zo flexibel zijn en dat de kids hun biologische klok aan de ouders aanpassen...

Intussen vangen in dit klimaat vrouwen elkaar nog steeds vliegen af in eindeloze discussies over 'de goede moeder', of zij nu werkt of niet en zo ja, hoe lang. Vrouwen (en ook mannen) doen er echter goed aan deze onderlinge strijd te staken en in te zien dat hier een maatschappelijk probleem op het bordje van individuen wordt gelegd. Zodra ze dat inzien, is het niet moeilijk meer om gezamenlijk op te trekken in een streven naar het veranderen van die maatschappelijke condities. Tegen de politieke (hoofd-)stroom in, maar met de maatschappelijke stroom mee, zou de invoering van een 30-urige werkweek daartoe een krachtig breekijzer zijn.

Noten

1 Inspiratie voor dit artikel ontleende ik aan Nancy Fraser (1994). 'After The Family Wage: Gender Equity and the Welfare State', in: *Political Theory* 22 (4): 591-618. Een verwante analyse die ik na het schrijven van dit artikel tegenkwam is te vinden bij Johan Graafland (2001). 'Tussen kostwinner- en tweeverdienersmodel', in: M. Becker et. al. (red.). *Economie en ethiek in dialoog*, Assen: Koninklijke Van Gorcum, 154-178. In dit blad noemde Olga Fles in het kader van een bespreking van gezinspolitiek eerder een 'fundamentele herziening van het stelsel van school- en arbeidstijden'

noodzakelijk, helaas zonder dat te specificeren (Olga Fles, 'De rode familie en het paarse gezin', in *SE-D* 2001/9, 407-414).
 2 In 1978 besteedde *SE-D* een themanummer aan het thema 'Naar een vijfjarige werkdag; herverdeling van arbeid over de seksen' (1978/10).
 3 Het kostwinnersgezin daalde in de periode 1986-1998 van 53% naar 34%, het anderhalverdienersgezin steeg van 17% naar 37%, de tweeverdieners stegen van 11% naar 14%. *SCP, De kunst van het combineren*, Den Haag, 2000, p. 10.
 4 De tijd besteed aan verplichtingen nam toe van 43,4 uur tot 48,6 uur per week. De stijging komt vnl. op het conto van een

groter aantal arbeidsuren. *SCP, De tijd als spiegel*, Den Haag, 2006, p. 13.
 5 Kea Tijdens en Maarten van Klaveren, 'Is de combinatie van arbeid en zorg zwaar voor vrouwen met kinderen?', Amsterdams Instituut voor Arbeidsstudies, februari 2003
 6 *SCP, De kunst van het combineren*, Den Haag, 2000, p. 16 en 17. Zie ook de cijfers in Ingrid Beckers en Hans Langenberg, 'Hoge arbeidsdeelname, maar lage arbeidsduur', *Sociaal-economische Trends*, 4^e kwartaal 2006, p. 13-14.
 7 Het aantal geboren kinderen per duizend vrouwen in de vruchtbare leeftijd is gedaald van 90 in 1950 tot 48 in 2005.

- De gemiddelde leeftijd waarop een vrouw haar eerste kind krijgt, steeg in dezelfde periode van 26,4 naar 29,4 jaar. Bron: www.cbs.nl
- 7 Zie ook Gøsta Esping-Andersen, 'Investeer in kinderen', in: *Se-D* 2006/6: 12-24.
  - 8 Nederlandse Gezinsraad, *Gezin Anno Nu*, Den Haag, september 2005, p. 17. Dezelfde twijfel wordt geuit door Christien Brinkgreve en Egbert te Velde (2006). *Wie wil er nog moeder worden?* Amsterdam: Augustus. Zie p. 184 e.v.
  - 9 Beckers en Langenberg, 'Hoge arbeidsdeelname, maar lage arbeidsduur', p. 10-11.
  - 10 Wilma van Meteren, 'Vrouw lijdt schade door te korte deeltijd baan. Ook tijdelijk onderbreken benadeelt de carrière', in: *Trouw*, 16 oktober 2006. Gebaseerd op promotieonderzoek van sociologe Amelia Roman.
  - 11 Martijn Souren, *Zorgtaken en arbeidsparticipatie*, CBS (via www.cbs.nl), p. 34.
  - 12 Koen Breedveld (2000). *Van arbeids- naar combinatieethos. Maatschappelijke ontwikkelingen op het snijvlak van economie en cultuur*. Den Haag: SCP, p. 23.
  - 13 De site is een initiatief van de stichting www.mamas.nl. Zie ook 'Verbeter de wereld: werk van negen tot drie', in: *de Volkskrant* 13 mei 2006, p. 3.
  - 66 14 In goede poldertraditie ligt het meest voor de hand niet een wettelijk decreet, maar een afspraak tussen werkgevers en werknemers bij CAO-onderhandelingen.
  - 15 Cijfers zijn over 2004. Er is bij de mannen wel een stijging (in 2000 was het nog 9%). Ongeveer 60% van het ouderschapsverlof is nu geheel of gedeeltelijk doorbetaald. Zie Ingrid Beckers en Clemens Siermann, 'Steeds meer mannen nemen ouderschapsverlof op', *CBS Webmagazine*, 12 december 2005.
  - 16 Annemieke Diekman, 'Wie honger wil, moet geen papadag opnemen', in: *de Volkskrant*, 3 november 2006, p. 8.
  - 17 Of mannen daarmee daadwerkelijk meer tijd aan huishouden en zorg zullen besteden is natuurlijk niet gegarandeerd. Daarvoor is meer nodig — een cultuuromslag waarin zorg niet alleen appelleert aan feminiene maar ook aan masculiene waarden.
  - 18 Joke Smit, 'De minderheids-groep met de thuiswaarde', in *Se-D* 1978/10, p. 471.
  - 19 Ook stond de discussie toen nog in het teken van herverdeling voor werkloosheidsbestrijding (vgl. de Franse discussie over de *trente cinq heures*). De protagonisten van de 30-urige werkweek beklagden zich erover dat met name gehuwde vrouwen bij een recessie als eersten uit het arbeidsproces gestoten werden (zie Broer Akkerman en Lenie Kootstra, 'Naar een herverdeling van arbeid', in *Se-D*, 1978/10, p. 493). Het behoeft geen betoog dat vanwege de vergrijzing dit deel van de discussie nu is omgedraaid: met een krappe arbeidsmarkt in zicht is de dominante visie 'alle hens aan dek'.
  - 20 Marshall Sahlins, *Stone Age Economics*, Aldine de Gruyter, 1972.
  - 21 Een aparte vermelding verdient het volgende bezwaar: legt een 30-urige werkweek niet een onevenredige restrictie op aan ouderen (zonder kinderen of met kinderen die het huis uit zijn) die meer willen werken? Dat is wellicht het geval en dat zou reden kunnen zijn om de nieuwe norm alleen in te voeren voor 25-45 jarigen en niet voor 45-65 jarigen. Of dat de voorkeur heeft boven een categoriale norm voor de hele beroepsbevolking is wat mij betreft een punt dat open is voor discussie.
  - 22 Michael Balter, 'The Baby Deficit', in: *Science*, Vol. 312, 30 juni 2006, p. 1894-1897, zie p. 1896.
  - 23 Ook hier kan flankerend beleid echter nodig blijven, bijvoorbeeld meer voorlichting over de afnemende vruchtbaarheid van vrouwen na hun dertigste. Zie Brinkgreve en Te Velde, *Wie wil er nog moeder worden?*, p. 174 e.v.
  - 24 Richard B. Freeman & Ronald Schettkat (2005). 'Marketization of household production and the EU-US gap in work', in: *Economic Policy*, 5-50.
  - 25 James W. Vaupel en Elke Loichinger, 'Redistributing Work in Aging Europe', in: *Science*, vol. 312, 30 juni 2006, p. 1911-1913.
  - 26 Aldus een onderzoek van de Organisatie van Strategisch Arbeidsmarktonderzoek. Zie <http://www.uvt.nl/osa/nieuws/berichten/A210.html>
  - 27 Jacco Kroon, 'Moderne stellen doen het 4/4', in: *Carp webmagazine*, www.carp.nl.
  - 28 Richard Layard (2005), *Happiness. Lessons from a New Science*. New York: The Penguin Press.
  - 29 De andere kant van de medaille is dat het aantal gewerkte uren ook gelijk blijft. Het voorstel voor dertig uur moet het dus in zijn gewenste effecten op combinatiedruk en gerealiseerd kindertal uitsluitend hebben van een betere verdeling van de uren per gezin: een echte reductie van het aantal uren per gezin zou een (nog) radicaler voorstel vereisen.
  - 30 Een heikel punt is dat eenouder-

gezinnen en gezinnen waarin de man veel meer verdiende dan de vrouw er wel op achteruit gaan. Om dat laatste te compenseren zal op zijn minst de voortdurende ongelijke beloning tussen man en vrouw moeten worden aangepakt en de gemiddelde arbeidsproductiviteit van vrouwen moeten stijgen (gezien de inmiddels meerderheidsparticipatie van

vrouwen in het hoger onderwijs lijkt dat laatste geen probleem in de toekomst).

- 31 Een aspect dat ik hier buiten beschouwing laat, maar dat evenzeer relevant is, is het welzijn van degenen die, thuis of in crèches, dan voor de kinderen zorgen. In de vs worden hiertoe grote hoeveelheden meisjes en vrouwen uit ontwikkelingslanden aangetrokken, die vaak zelf
- 32 een gezin achterlaten. Zie Madeleine Bunting, 'Emotioneel imperialisme', in: *Vrij Nederland* 29 oktober 2005.
- 32 Anniek van den Brand, '40-urige werkweek. Nederlanders hechten aan hun deeltijdtag', in: *Trouw* 26 augustus 2006.
- 33 Toespraak De Geus bij de Tijdconferentie op 28 april 2005 in Rotterdam. Zie <http://home.szw.nl>.

Het gemakkelijke gelijk van Theodore Dalrymple

Leven aan de onderkant. Het systeem dat de onderklasse in standhoudt

Theodore Dalrymple, Utrecht, Het Spectrum 2004 (vert. van *Life at the Bottom. The Worldview that Makes the Underclass*, 2001)

Beschaving, of wat ervan over is

Theodore Dalrymple, Amsterdam, Nieuw-Amsterdam 2005 (vert. van *Our Culture. What's Left of It; The Mandarins and the Masses*, 2005)

Drugs. De mythes en de leugens

Theodore Dalrymple, Amsterdam, Nieuw-Amsterdam 2006 (vert. van *Romancing Opiates. Pharmacological Lies and the Addiction Bureaucracy*, 2006)

68 HANS BOUTELLIER

Er waart een plaaggeest door links Nederland.¹ Zijn naam is Theodore Dalrymple en hij brengt een *inconvenient truth*. Dat wil zeggen, hij heet

Over de auteur Hans Boutellier is algemeen directeur van het Verwey-Jonker Instituut en bijzonder hoogleraar Veiligheid & Burgerschap aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

Noten zie pagina 73

eigenlijk Anthonie Daniels en op zijn waarheid is ook wel wat af te dingen. Maar hij is een graag geziene gast. Hij mocht spreken op de jaarlijkse Nexus-conferentie, bezocht de departementen van Justitie en vws en staat met grote regelmaat in de dagbladkaternen en weekbladen. Dalrymple is een hit in het Nederland van Balkenende I-II-III-IV, en ook linkse opiniemakers, zoals Jos de Beus, omarmen hem. Dit is er weer zo een

die — net als Fortuyn — de gesel over de linkse Jan Salie-geest legt. En hoewel hij in eigen land, volgens eigen zeggen, geen poot aan de grond krijgt,² kunnen we in Nederland geen genoeg van hem krijgen. Maar Dalrymple slaat de spijker maar half op zijn kop.

BILLENKOEK

De opmars van Dalrymple begon in de bijlage *Letter & geest* van *Trouw*, in de tijd dat deze nog in handen was van de gezworen kameraden Jaffe Vink en Chris Rutenfrans. Die laatste mag de Brit beschouwen als zijn persoonlijke ontdekking; hij vertaalde (met Yoram Stein) zijn eerste boek, zocht een uitgever (Spectrum) en plaatste menig artikel van hem in het *Trouw*-katern. Dalrymple schrijft over wat Rutenfrans altijd al stoorde: de linkse hypocrisie. Liberaire praatjes over drugs, prostitutie, euthanasie en — het ergste van alles — ‘integratie met behoud van eigen identiteit’ zijn in feite uitingen van gemakzucht. Tolerantie als onverschilligheid — het is in Nederland inmiddels een veelgehoord geluid. ‘Het morele relativisme wordt verdedigd door intellectuelen die er niet over peinen het ook op zichzelf en hun eigen kinderen toe te passen’, aldus Rutenfrans in het voorwoord bij Dalrymples *Beschaving, of wat er nog van over is* (2005, p.13).

Rutenfrans komt de eer toe als een van de eersten van zijn generatie een authentiek conservatief geluid te hebben laten horen. Als criminoloog verzette hij zich tegen het dominante sociologisme, hij ging in de jaren tachtig met Ronnie Dessaur de strijd aan tegen de euthanasie, hij prees Gerrit Krols pleidooi voor de vergelding als strafdoel, hij schreef het artikel *Onze cultuur is de beste*, ver voor Scheffers analyse van het multiculturele drama en hij steunde Hirsi Ali in haar strijd tegen de islam. Rutenfrans, ooit verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting, vond in Dalrymple zijn cultuurkritische held — en dit keer had hij de tijdgeest mee. Het is inmiddels een dominante melodie geworden: de beschaving is te grabbel gegooid door de jaren-zestig-generatie. Deze brak alles van waarde af, behalve

voor zichzelf. In zijn boek *Leven aan de onderkant* (2004) laat Dalrymple zien hoe deze mentaliteit een onderklasse in stand hield, of zelfs creëerde. In plaats van aansporingen om wat van het leven te maken, wordt mensen voorgespiegeld dat zij slachtoffer zijn van hun omstandigheden.

Dalrymple legt klaarblijkelijk de vinger op een Nederlandse zere plek. In de afgelopen jaren zijn we de perverse effecten van de verzorgingsstaat steeds meer onder ogen gaan zien. We voelen aan ons water dat de ruwe omgangsvormen, de seks-en-geweldmedia, het drank- en drugsgebruik, criminaliteit en overlast, en islamitische haatzaaiers niet goed zijn voor dit land en voor onze kinderen. Dalrymple scherpt dit gevoel aan: we zijn te *soft* geweest voor onze onderklasse en hebben zodoende de beschaving ondermijnd. Of beter omgekeerd: we hebben onze beschaving afgebroken en daarmee een onderklasse gecreëerd! Zijn waarheid gaat erin als koek bij wie zich fatsoenlijk wil weten. En hij voegt daaraan toe: het is ook nog eens jullie eigen (links-intellectuele) schuld. ‘In feite heeft het grootste deel van de sociale pathologie die de onderklasse vertoont, zijn oorsprong in ideeën die vanuit de intelligentsia naar beneden zijn doorgesijpeld’ (2004, p. 18).

Dalrymple ontleent zijn recht van spreken aan zijn werk met junks, alcoholisten, hoeren en criminelen. Hij claimt in tien jaar tijd maar liefst vijftigduizend levens te hebben leren kennen, ‘die bijna zonder uitzondering worden gedomineerd door geweld, misdaad en vernedering’ (p. 15). Dat zijn — de weekenden niet meegerekend — twintig unieke gevallen per dag. Het moet flink aanpoten zijn geweest in zijn praktijk (in een ziekenhuis en een gevangenis). Maar Dalrymple houdt van de overdrijving en dat geeft zijn werk een enorme *power*: ‘In negen tiende van de gevallen (is mijn ervaring) is de ellende zelf veroorzaakt of in elk geval de consequentie van de onmacht om te leven’ (over drugsgebruikers, 2004, p. 45). Zijn recht van spreken is legitiem, maar wel oncontroleerbaar en zonder wetenschappelijke aanspraak. Hij levert cultuurkritiek, en dat gaat ‘van dik hout zaagt men planken’.

Zo zit tussen ‘zelf veroorzaakt’ en ‘onmacht om te leven’ nogal een verschil. Dalrymple overbrugt dat door te wijzen op de leegte van de samenleving. In zijn opgewonden opstellen in *Beschaving, of wat er van over is* fileert hij de verschijningsvormen van een verloren beschaving. Het verval heeft diepe wortels. Virginia Woolf en D.H. Lawrence behoorden tot de vroege doodgravers. Huxley (*Brave New World*, 1932) en Orwell (1984, 1949) gaven de klarenstoten: hun beider antiutopieën zijn profetisch gebleken, ‘bijna in bijbelse zin’ (2005, p.130). Beschaving is kwetsbaar, en de laatste decennia van links-libertaire praat leidden tot de definitieve kaalslag. Punkmuziek en tatoeages groeiden, met dank aan de cultuurrelativisten, uit tot hoogtepunten van cultuur. In een dergelijke situatie zonder culturele uitdaging zijn amusement en relaties (zonder verplichtingen of uitdagingen) het enige dat er nog toe doet. Maar dat amusement is verloederd en persoonlijke relaties zijn in deze tijd ‘zuiver instrumenteel’.

De relativistische en verontschuldigende ideologie (door het dominante freudianisme en marxisme) van de hulpverleners douwt mensen aan de onderkant alleen maar verder in de drek, in plaats van ze uit te dagen. Zij worden niet aangesproken als ‘auteurs van hun eigen gedrag’, maar vergoelijkend bejegend. ‘De onmacht om te leven’ ontbeert, met andere woorden, de prikkel om zélf aan de slag te gaan. Dalrymple is bereid om deze prikkel wel uit te delen. ‘Als een man me vertelt, als verklaring van zijn anti-sociale gedrag, dat hij gemakkelijk over te halen is, vraag ik hem of hij ook gemakkelijk is overgehaald om wiskunde te studeren of Franse werkwoorden te vervoegen.’ (2004, p. 17) Zo moeilijk is hulpverlening klaarblijkelijk niet. Er loopt een directe lijn tussen afbouw van beschaving en de creatie van een onderklasse. Beschavingsrelativisme leidt tot degeneratie, dat is de boodschap die op vrijwel iedere bladzijde van zijn werk doorklinkt.

Het is verleidelijk om citaat op citaat te stapelen. Dalrymple schrijft als een bezetene en zijn

schetsen van de onderkant van de samenleving zijn hartverscheurend, venijnig én wraakzuchtig. Zijn toon verraadt een afkeer van wat hem ooit heel nabij is geweest. Zijn vader was een hartstochtelijk communist (en ‘onverbeterlijk rokkenjager’) en zijn moeder vluchtte voor het Nazi-regime. Bij deze mensen thuis was het voor kleine Theodore bepaald geen pretje. ‘Mijn ouders kozen ervoor om te leven in de meest afschuwelijke conflictsituatie en creëerden voor zichzelf een soort hel op huiselijke schaal ...’ (2005, p. 39) Zij spraken geen woord met elkaar. Maar Dalrymple weigert de rol te spelen van man-met-slechte-jeugd: ‘Je verleden is niet je bestemming, en als je dat wel beweert, is het uit eigen belang’ (2005, p. 40). Het is de houding die hij ook zijn cliënten voorhoudt: er is niemand anders verantwoordelijk voor jouw leven en jouw geluk dan jijzelf. We kennen deze tjakka-taal wel uit de hoek van de counselors en coaches, maar bij Dalrymple gaat het om venijnige cultuurkritiek en die brengt hij met flair en eruditie.

Dalrymple reisde over de hele wereld, hij werkte in Tanzania en Zimbabwe. Nu, na zijn pensionering, lijkt hij helemaal leeg te lopen. Daarbij spreekt hij zich graag in negatieve zin uit over de academische wereld, die hem klaarblijkelijk nooit serieus heeft genomen. Zijn anti-linkse houding doet denken aan die van Gerard Reve. Maar waar diens homoseksualiteit en Maria-verering een opening lieten naar andere waarheden, tekent Dalrymple voor een hermetisch wereldbeeld van een voorspelbaar conservatisme van *family-values* en elitaire beschaving. Relativistisch gezwatel en vergoelijkend slachtofferisme maken dat vele honderdduizenden mensen zich nergens meer wat aan gelegen laten liggen. Dit soort van billenkoek doet het goed vandaag de dag — cultuurkritiek van deze soort is vooral lekker. Dalrymple schrijft *pageturners*, maar op een gegeven moment weet je het wel. Als je er veel van tot je neemt, leidt dat tot een wee gevoel. Zijn analyses zijn uiteindelijk te dun en te weinig constructief om te kunnen blijven boeien.

DE VLOEIBARE SAMENLEVING

Zijn belangrijkste voorstel voor hoe het anders kan, komt erop neer dat mensen in morele zin moeten worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor hun eigen daden en hun eigen leven. Dat is een belangrijke, maar beperkte vingerwijzing. Zijn kritiek staat haaks op de basishouding in het sociale beleid van de afgelopen decennia. Het is zonder meer een feit dat zelfontplooiing en slachtofferschap de richtinggevende begrippen waren in de benadering van problemen en probleemmakers, maar dit is allang niet meer het geval. Dat wil zeggen, slachtofferschap is geherdefinieerd. Alom wordt begrepen dat criminaliteit, overlast en hufte-righeid onacceptabel zijn. Daders kunnen nog maar op weinig mededogen rekenen. Er zijn tal van maatregelen genomen, met meer en minder succes. Inmiddels is het criminaliteitsprobleem drastisch aan het verminderen.³ Maar de problemen grijpen dieper. De culturele veranderingen zijn zo groot en radicaal dat die niet met een eenvoudige morele handgreep zijn terug te draaien.

Voor wie kennisneemt van het morele geworstel van professionals, zoals onlangs geboekstaafd in het *Handboek moraliseren*⁴, verschijnt de heldere stellingname van Dalrymple in eerste instantie misschien als een verademing. Maar de diagnose is te beperkt voor wie bereid is de vraag te stellen wat er aan de huidige morele crisis ten grondslag ligt en wat een antwoord daarop kan zijn. Waar komt 'het verraad' van de (linkse) intellectuelen aan de beschaving eigenlijk vandaan? Deze ontwikkeling kan toch niet het resultaat zijn van een tijdelijke hersenverwaking of een door hasjesj gedroegerde geest? De fragmentering van de publieke moraal dient begrepen te worden tegen de achtergrond van grote ontwikkelingen als de globalisering en de technologische revolutie. En die hebben meer invloed op het dagelijks leven dan men geneigd is te denken.

Deze grote veranderingen werden door Paul Schnabel⁵ op handzame wijze samengevat in vijf i's: individualisering, informalisering, informa-

tisering, internationalisering en intensivering. Het zijn stuk voor stuk ontwikkelingen die de samenleving in normatieve zin diffuser hebben gemaakt. *Individualisering* is een van de meest gebruikte woorden om de huidige samenleving te beschrijven. Individuen ervaren zichzelf als steeds minder afhankelijk van anderen en hebben een toenemende behoefte aan keuzevrijheid en zelfsturing. Dit betekent dat ook de morele

Er loopt een directe lijn tussen afbouw van beschaving en de creatie van een onderklasse.

Beschavingsrelativisme leidt tot degeneratie, meent Dalrymple

vrijheid is toegenomen. Naarmate de ruimte voor eigen beslissingen groter wordt, neemt de kans op verloedering toe. De tweede noemer, *informalizing*, sluit direct aan bij deze constatering. Zij verwijst naar de veranderde gezagsverhoudingen en morele organisatie van onze samenleving en op de inrichting van het eigen leven.

Ook de derde ontwikkeling, *informatisering*, heeft normatieve consequenties. Daarbij kan worden gedacht aan de invloed van het digitale netwerken op de relaties tussen mensen en instituties. Maar ik denk aan nog een ander effect. Het internet neemt de vorm aan van een amorele ruimte, die een unieke doorkijk levert op wat de menselijke geest allemaal vermag. Het internet is op te vatten als een veruitwendigde menselijke psyche. De surfer op het *world wide web* beweegt zich in een permanent beschikbare, anonieme en amorele wereld bij de vormgeving van het individuele levensproject. Ten aanzien van de *internationalisering* geldt een indirecter moreel effect. Door de vloed van Europese wet- en regelgeving verliest het nationale bestuursniveau aan kracht. Bovendien leidde de internationalisering tot migratiebewegingen met bijbehorende inte-

gratieproblemen. Dit heeft consequenties voor de natiestaat en het gevoel van verbondenheid dat deze teweegbrengt. De vijfde 'i', *intensive-ring*, verwijst naar de dynamiek van de huidige samenleving. Deze leidt tot een zekere uitbundigheid en onbegrensdsheid waarmee het eigen levensproject wordt vormgegeven.

Het gehamer op de verloren beschaving is irrelevant indien de nieuwe context waarin we verkeren niet wordt begrepen en verdisconteerd

De hier kort beschreven ontwikkelingen zijn indicaties van een veranderende wereld. Tezamen dragen zij bij aan een samenleving die voor burgers minder coherent, onzekerder, vloeibaarder is geworden. Het laatste begrip ontleen ik aan Zygmunt Bauman⁶ die spreekt van een *liquid modernity* (die staat tegenover de *solid modernity* van de laatste twee eeuwen). Het beschrijft een tijdperk waarin de moderniteit is geradicaliseerd en een ongekende vlucht heeft genomen. Het levert een toestand op die contexten zachter maakt, normen onduidelijker en identiteiten flexibeler. Deze toestand roept vanzelfsprekend het verlangen op naar de beschaving van weleer, waarin er heren en knechten waren, echte dames en hoffelijke heren, een beschavingselite en een te verheffen volk.

72

Dalrymple heeft gelijk met zijn kritiek op de links-libertaire mentaliteit, die het belang van de publieke moraal en de noodzaak om deze zorgvuldig te onderhouden, sterk heeft onderschat en daarmee ondermijnd. Maar zijn kritiek is onderdeel van een veel groter verhaal, namelijk dat van de sociale orde in een vloeibare samenleving. Hoe laat een cultuur, die op objectieve gronden op drift is geraakt, zich opnieuw ordenen? En welke rol speelt de publieke moraal

daarin? Naar mijn idee is dat het *Leitmotiv* van de huidige maatschappelijke discussie. Of het nu gaat om radicalisering, nationale identiteit of de opkomst van de religie, steeds opnieuw spelen de vragen van cultuur en identiteit. Dalrymple heeft gelijk, maar het is het gemakkelijke gelijk van de betweter. Hij staat voor een open goal en schiet de ballen stuk voor stuk naar binnen. Zo een wedstrijd verliest al gauw zijn aantrekkingskracht.

HERBEZINNING OP DE SOCIALE ORDE

We hebben op economisch en sociaal gebied te maken met een totaal veranderde morfologie. In plaats van een verticale ordening langs de lijnen van ideologisch geïnspireerd gezag, zien we een horizontale ordening op basis van verspreide machtscentra, gemengde culturen en meervoudige identiteiten. De huidige netwerksamenleving van staatsinstellingen, marktpartijen, maatschappelijke instituties en burgers kent een enorme complexiteit. De sociale orde verkeert daardoor in een proces van herdefiniëring. Daarbij gaat het onder andere om nieuwe relaties tussen staat, markt en burgers. Het politieke antwoord van Dalrymple is uiteindelijk dat van Hayek en neo-liberale denkers.⁷ De conservatieve kritiek leidt logischerwijs tot terugging van de staat en de daaraan gelieerde instituties. ('De Britten zijn daarentegen nog steeds gehecht aan hun staat als kalveren aan de uier.' (2005, p. 224))⁸

Minder staat en meer eigen verantwoordelijkheid van burgers is het credo. Maar dit leidt onherroepelijk ook tot meer markt, die — ook door Dalrymple — voor een belangrijk deel verantwoordelijk kan worden gehouden voor de beschreven ondermijning van de beschaving. De jaren onder Balkenende hebben laten zien dat morele herbewapening (normen en waarden) het aflegt tegen de onstuimige krachten van een globaliserende economie. Een conservatieve herinrichting van de samenleving is onder de geschetste condities onhaalbaar en zelfs onverantwoord. Eigen verantwoordelijkheid van burgers behoeft in

een *liquid society* nadrukkelijk de ondersteuning van instituties: van het recht, het onderwijs, zorg en welzijn, woningcorporaties, maatschappelijke organisaties en wat dies meer zij.

De door Dalrymple c.s. bekritiseerde samenleving ontleende haar succes aan de institutionalisering van de sociale orde. De vermaledijde culturele revolutie van de jaren zestig creëerde de condities voor een ongekende technologische vooruitgang⁹ en navenante welvaart. Vanzelfsprekend hebben deze eremedailles van vooruitgang keerzijdes. De open netwerksamenleving stelt ons voor nieuwe problemen van terrorisme, milieuproblematiek en — inderdaad — morele coherentie. De beschaving die we waren vormt daarvoor weliswaar een referentiepunt, maar ook niet meer dan dat. Herbezinning op de rol van het gezin, het onderwijs, de media en de cultuur in het algemeen is wenselijk. Het conservatieve gedachtegoed biedt daarvoor belangrijke methodische vingervijzingen.

Het gehamer op de verloren beschaving is echter irrelevant indien de nieuwe context waarin we verkeren niet wordt begrepen en verdisconteerd. Deze gemankeerde positie wordt bijvoorbeeld duidelijk in het integratiedebat, waarin het conservatisme is veroordeeld tot de verdediging van 'het vrije Westen', waarvan zij

de verschijningsvormen categorisch afwijst. Een nieuwe articulatie van waar dat Westen ooit voor stond — de democratische rechtsstaat, beschaving en economische vooruitgang — schiet tekort indien zij zich afsluit voor nieuwe realiteiten, zoals de inbreng van nieuwe culturen en identiteiten. Deze opening naar een nieuwe toekomst ontbreekt bij Dalrymple en de zijnen, en dat maakt hen uiteindelijk oninteressant. Hun cultuurkritiek is verhelderend, maar blijft steken in gesputter aan de zijlijn.

Dalrymple is als de nar aan het hof van de koning of, iets actueler, als Youp van 't Hek. Met plaagstoten en halve waarheden houdt hij ons een lachspiegel voor. Hij dwingt links-libertaire denkers in de verdediging, maar zet hen in politieke zin voor de verkeerde goal. Voor een vernieuwende politiek — ook in morele zin — is de inzet op de vitaliteit en dynamiek van de huidige samenleving een interessanter perspectief dan de sjablonen van het verleden ooit kunnen bieden. Morele bezinning is pas interessant als zij kan bijdragen aan nieuwe formuleringen voor de sociale werkelijkheid. Dalrymple lezen bevredigt de cultuurpessimistische lust waar we zo nu en dan graag aan toegeven. Maar als het aankomt op een geïnspireerde kijk op de toekomst, dan zet die uiteindelijk weinig zoden aan de dijk.

Noten

1 Dalrymple's eerste zin in <i>Leven aan de onderkant</i> is een opzichtige verwijzing naar Marx' Communistisch Manifest: 'Een spook waart door de westerse wereld: het spook van de onderklasse.' (2004, p. 15) 2 Hetgeen, zo wijst enig google-en uit, wel lijkt mee te vallen. 3 Een feit dat in Nederland curieus genoeg nauwelijks wordt gethematiseerd. 4 Tonkens, E., J. Uitermark, M.	Ham (red.) (2006), <i>Handboek moraliseren. Burgerschap en ongedeelde moraal</i>. Jaarboek r s s. Amsterdam: Van Gennep 5 Schnabel, P. (2000) Inleiding op CPB/SCP, <i>Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn</i>. Den Haag: CPB/SCP 6 Zygmunt, B. (2000), <i>Liquid Modernity</i>. Malden: Blackwell Publishing. 7 Zie bijvoorbeeld de publicaties van de Edmund Burke Stichting, toen die nog wat voorstelde.	8 In het hoofdstuk waaraan dit citaat is ontleend (getiteld <i>Het nut van corruptie</i>) komt Dalrymple tot een verrassend positieve bespreking van Italiaanse toestanden. 9 Zie in dit verband de analyse van Castells die aantoont hoe de informatisering zijn wortels vindt in het liberale klimaat op de campus van de Amerikaanse universiteiten. Castells, M. (2000), <i>The Rise of the Network Society</i> (2nd edition). Malden: Blackwell Publishing.

Vier uur wachten met moeder in de hal

De loden mantel. Zorg en verzorging in Nederland
Kirsten Emous, Amsterdam, Mets en Schilt 2005

EVELIEN TONKENS

De toekomst van de ouderenzorg gaat de komende decennia een majeur probleem worden. Veel dringender en pijnlijker dan de hypotheek-renteaftrek of de vraag wie er meebetalen aan de AOW. De politiek schuift de kwestie flink voor zich uit. De vergrijzing, de stijgende zorgkosten en het dreigende personeelstekort van vele honderdduizenden zorgverleners in de komende tien jaar maken scherpe politieke keuzen echter noodzakelijk.

Er zijn grofweg twee oplossingsrichtingen, maar die zijn geen van beide ideaal of gemakkelijk. De ene oplossing is fors investeren in professionele zorg. Dat kost vele miljarden aan extra salaris en bovendien moeten we het ontbrekende personeel nog wel zien te vinden. Allereerst door jongeren — lees: jongens — voor de professionele zorg te werven en behouden, en door de vrouwen die er al werken ertoe te verleiden om hun werkweek te verlengen. Mogelijk ook door meer arbeidskrachten uit het buitenland aan te trekken, maar die moeten dan wel goed Nederlands leren en liefst ook nog de dialecten van de regio waar ze komen te werken.

Over de auteur Evelien Tonkens is bijzonder hoogleraar Actief Burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam

De andere optie is om het te zoeken in uitbreiding van de onbetaalde zorg. Dat betekent dat we meer gaan vragen van mantelzorgers: veel meer uren mantelzorg, van veel meer mensen.

Het vorige kabinet zette geheel in op de tweede optie. Erg expliciet is die keuze niet geweest, wat voor zo'n ingrijpende ontwikkeling bijzonder zorgelijk is. De meeste onderzoeken tonen namelijk aan dat er in Nederland al veel mantelzorg wordt verricht door veel mensen. Er is weinig ongebruikt potentieel en degenen die het nu al doen, dreigen bij een nog groter beroep op hun inzet overbelast te raken. De Nationale Gezinsraad stelde al in 1997 dat de mantelzorg niet nog verder kon worden belast. Van de 3,7 miljoen mantelzorgers die ons land kent, zijn er nu al 150.000 à 200.000 overbelast, constateerde het Sociaal Cultureel Planbureau recent.

Toch wordt er steeds meer verwacht van mantelzorgers. Indicatiestellers bij het Centrum Indicatiestelling Zorg, de vroegere R10, moeten eerst kijken of er geen familie is die zorgtaken op zich kan nemen en pas als die er niet is, komt betaalde zorg in beeld. De nieuwe Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO), die in januari 2007 is ingegaan, versterkt deze tendens. Stapsgewijs transformeren onderdelen van de zorg (te beginnen met de huishoudelijke hulp)

van een recht dat is verankerd in de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) naar een voorziening in de wmo. Onder de AWBZ hadden mensen wettelijk recht op zorg als het CZ had vastgesteld dat zij inderdaad zorg behoeften. Met de invoering van de wmo vervalt dat recht. Het al dan niet krijgen van zorg hangt nu uiteindelijk af van de financiële situatie en de politieke prioriteiten van een gemeente.

Over mantelzorg wordt vooral in economische, kwantitatieve termen gesproken. Nu de vraag stijgt, vragen beleidsmakers zich af hoe het aanbod kan groeien. Is er nog een onbenut aanbod van vrijwilligers, van jonge carrière mannen misschien, of moeders zonder werk wier kinderen uit huis zijn? Gemeenten doen hun uiterste best om dit potentieel te ontdekken en te benutten, met vrijwilligersnota's en vrijwilligersprijzen. Anderzijds willen ze overbelasting van mantelzorgers voorkomen, bijvoorbeeld door voor deze groep steunpunten of gespreksgroepen in het leven te roepen.

Deze zoektocht naar evenwicht tussen vraag en aanbod is nuttig, maar gaat uit van een te simpele voorstelling van zorgverhoudingen als meetbare ruilartikelen. Zorgverhoudingen zijn namelijk doordrenkt met normen en met morele gevoelens als hoop, angst en schuld. Die emotionele en morele complexiteit maakt zorg zo waardevol en belangrijk, maar ook zo zwaar — dit geldt zeker ook voor mantelzorg. Naar die morele en emotionele facetten is echter maar weinig onderzoek gedaan. Juist daarom is het zo bijzonder dat wetenschapsjournaliste Kirsten Emous er met *De loden mantel* in slaagt om deze zeer leesbaar in beeld te brengen. Haar betoog steunt op vele interviews en op beleidsmatige, wetenschappelijke en journalistieke beschouwingen. Centraal staat de zorg voor ouderen in ons land en er is veel aandacht voor de rol en de ervaringen van mantelzorgers.

Emous beschrijft indringend hoe mantelzorg mensen kan uitputten en opeten, juist omdat er vaak liefde, schuld en dankbaarheid in het geding zijn en de overbelasting met even kleine en onzichtbare stappen gaat als de aftakeling zelf.

Aan de hand van vele persoonlijke verhalen van mantelzorgers wordt vooral het sluipende en daardoor, voor de mantelzorger zelf, onzichtbare karakter van dit proces duidelijk. Met name bij mantelzorg voor ouderen speelt dit een grote rol, omdat hun toestand vaak langzaam verslechtert. Mantelzorg begint klein, met een paar uur per week, maar wordt steeds groter naarmate de toestand van de ouder verslechtert. Mantelzorgers worden langzaam in dat proces getrokken en overschrijden steeds meer van hun eigen grenzen. Ze hebben steeds minder tijd voor hun eigen sociale netwerk, hun nachtrust en hun werk lijden eronder, ze gaan minder werken of stoppen daar helemaal mee, soms nemen ze hun hulpbehoevende ouder in huis, of gaan min of meer bij deze wonen — en raken zo hun eigen leven langzamerhand kwijt. Ze willen op dat moment ook niet anders, uit mededogen met de ouder.

Omdat veel mantelzorgers uiteindelijk uitgeput raken, moet meestal op een gegeven moment toch dat gebeuren wat ze koste wat kost wilden vermijden, namelijk dat hun ouder naar een verpleeghuis moet. Overbelasting van mantelzorgers is daarmee een heel groot probleem, dat bovendien door politiek en beleid moeilijk te beïnvloeden is.

Praktijkverhalen

De loden mantel maakt ook beschamend duidelijk hoe noodzakelijk het is om als patiënt, of familielid van een patiënt, voortdurend assertief, mondig of zelfs drammerig te zijn richting instanties. Mantelzorgers vertellen hoe vaak ze hebben moeten bellen, vragen, zeuren, klagen, dreigen met rechtszaken enzovoorts — alles op een beleefde maar toch zeer dringende wijze. Deze combinatie van assertiviteit en beleefdheid is moeilijk en dat zo'n opstelling nodig is, is onrechtvaardig. Ook de waanzin van het indicatiestellingssysteem en wachtlijsten wordt in het boek pijnlijk duidelijk.

Een illustratie van beide is het verhaal van een mantelzorger wiens moeder niet meer

zelf kon eten. Allereerst moest hij twee weken wachten totdat er een indicatie kwam voor thuiszorg, vervolgens kwam de moeder op een wachtlijst. De kinderen reden maandenlang per toerbeurt het land door om hun moeder te voeden. Toen de moeder uiteindelijk bovenaan de wachtlijst stond, was ze zo achteruitgegaan dat ze veel meer hulp nodig had en naar een verzorgingshuis moest — waarvoor weer een wachtlijst bestond. Toen daar plaats was, wilde men haar ondanks de indicatie niet opnemen, want men vond dat ze naar huis of naar het ziekenhuis moest. De moeder en haar kinderen hebben vervolgens vier uur in de hal van het verzorgingshuis gezeten. Het personeel vond dat ze weg moesten gaan, of een ambulance moesten bellen. Toen ze dat bleven weigeren, belde het verzorgingshuis zelf een ambulance, die echter werd geweigerd omdat er geen indicatie voor was. Pas toen nam het verzorgingshuis de moeder op. Als iedereen zo mondig was, zou niemand een plaats krijgen, was vervolgens het verwijt dat ze van het verzorgingshuis kregen.

Het boek staat vol met dit soort voorbeelden van hoe de ouderenzorg in de praktijk werkt en hoe betrokkenen dit beleven. Ook zijn er beschrijvingen van het leven in verpleeg- en verzorgingshuizen, maar deze bevatten ten opzichte van eerdere boeken van bijvoorbeeld Anne-Mei The en Bert Keizer niet veel nieuws. De onwaarschijnlijke werkdruk, de mensonterende zorgtekorten en de goedbedoelde machteloosheid van vrijwel alle betrokkenen blijft echter indrukwekkend.

76 Emous heeft een rijk boek geschreven, vooral de indringende rapportage van de ervaringen van direct betrokkenen is waardevol. Terwijl ik dit boek las werd ik zelf voor de tweede maal in mijn leven mantelzorger. Ik dacht vroeger altijd

dat mantelzorg betekende: bij je oude vader of moeder zijn en helpen met opstaan, eten, drinken, naar de wc gaan, wassen. Dat is ook zo, maar het is ook halfgare pizza's eten op tochtige stations, vijf uur reizen om één uur bij iemand te zijn, alsmear bellen om een dokter of verpleegkundige te spreken, dan weer met je broer en je zus overleggen over wat nu toe doen en zorgen dat het bezoekrooster rond is. Mantelzorgers verrichten gemiddeld drie uur per week mantelzorg, zegt het ene onderzoek. Nee, zeventien uur, zegt het andere. Het is waarschijnlijk maar wat je meerekent. Emous vestigt terecht ook aandacht op de zorg(en) om de directe zorg.

Het boek bevat geen duidelijke analyse van de sector, noch een visie op het probleem waarmee ik deze recensie opende. Het is een aanklacht tegen de zorgtekorten, de bureaucratie en vooral de overbelasting van mantelzorgers. Nog meer vragen van mantelzorgers is onmenselijk, zo luidt de boodschap. Maar hoe het wel moet geeft Emous niet aan. Wel geeft ze indirect steun aan de gedachte dat links een enorm punt moet maken van meer en beter betaalde ouderenzorg. Van vrouwen alleen kan dat niet komen. Er zijn dus meer mannen nodig in de verpleging en verzorging; zij vormen nu maar een zeer klein deel van het totaal. Dat kan alleen via een maatschappelijke stage of sociale dienstplicht, zo luidt de les van de vervangende dienstplicht van vroeger. Ook zijn langere werkweken voor vrouwen nodig. Dat vereist meer carrièremogelijkheden met behoud van cliëntencontact, betere salarissen en dus: een veel hogere zorgpremie. Anders keert de wal het schip, via heel veel schandalen over verwaarloosde ouderen en overbelaste mantelzorgers waar de kranten dan over een jaar of tien mee vol zullen staan. Wegkijken kan niet meer.

Liever blij dan vrij

Over de schaduwkanten van het fenomeen keuzevrijheid

The paradox of choice. Why more is less

Barry Schwartz, New York, Harper 2004

Vrijheid als ideaal

Bart Snels (red.), Amsterdam, SUN 2005

Vrijheid verplicht. Over tevredenheid en de grenzen van keuzevrijheid

Menno Hurenkamp en Monique Kremer (red.), Amsterdam, Van Gennep 2006

BAS VAN STOKKOM

Het begrip 'keuzevrijheid' heeft een hoge *feel-good-factor*, het suggereert autonomie en een oppermachtig zelf. Maar in werkelijkheid zou het wel eens een misleidend begrip kunnen zijn. Laten we het eens nader onder de loep nemen. Hoe verhoudt het zich tot identiteit? En tot welzijn en tevredenheid?

In de bundel *Vrijheid als ideaal* wordt betoogd

Over de auteur Bas van Stokkom is senior-onderzoeker aan het Centrum voor Ethiek van de Radboud Universiteit Nijmegen

dat links het emancipatoire ideaal van individuele vrijheid opnieuw zou moeten omarmen. De term 'liberaal' zou een linkse betekenis moeten krijgen. Volgens Bart Snels, directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, heeft links veel te winnen bij het radicaler omarmen van het vrijheidsbeginsel. De aloude tegenstelling tussen markt en overheid is volgens hem achterhaald. De politieke verschillen tussen links en rechts gaan alleen nog maar over de voorwaarden waaronder burgers vrij kunnen zijn. Goede marktwerking, betoogt Snels, is

juist voor linkse politiek van belang. Want niet alleen worden economische groei en efficiëntie bevorderd, maar marktwerking helpt burgers meer zeggenschap te geven over de producten en diensten die zij willen ontvangen. De markt vergroot individuele vrijheid.

Snels verwoordt daarmee een populair standpunt dat door marktideologen en beleidsmakers iedere dag opnieuw wordt verkondigd. Sommigen in de bundel plaatsen er echter kanttekeningen bij. Pieter Hilhorst heeft een prachtig essay geschreven waarin hij de tekorten van individuele vrijheid kernachtig onder woorden brengt. Vrijheid is niet 'ongebondenheid' en ook niet 'zo veel mogelijk deuren kunnen openen', maar 'vrede hebben met de manier waarop een beslissing tot stand is gekomen'. Je bent vrij als je in staat bent je identiteit te laten gelden. Dus ook als je je kunt identificeren met andermans beslissingen, bijvoorbeeld de afwegingen van je arts.

Veel van de keuzevrijheid en marktwerking die nu onder de vlag van vrijheid wordt verdedigd, heeft volgens Hilhorst niets van doen met 'mijn identiteit', met 'de persoon die ik wil zijn'. Maatregelen die keuzevrijheid vergroten hebben vaak betrekking op irrelevante zaken. Sterker, door het vergroten van keuzevrijheid worden mensen aangemoedigd een 'optimaliseerder' te worden. Ze gaan calculeren en vergelijken, en zien hun verbindingen met anderen als makkelijk te verbreken.

Deze visie wordt in de bundel *Vrijheid verplicht* nog pregnanter verwoord. Het regeringsbeleid om consumenten zelf het assortiment van publieke diensten te laten bepalen — of het nu ziekteverzekeringen, scholen of kinderopvang betreft — valt bij de auteurs niet in goede aarde. Veel Nederlanders, zo stellen de redacteurs Menno Hurenkamp en Monique Kremer, kunnen dat beleid niet volgen en staan niet te trappelen om tot in detail hun eigen voorzieningen te selecteren. Bijna de helft van de bevolking — zo blijkt uit onderzoek — wil geen tijd vrijmaken voor dergelijke keuzes. De keuzevermoeidheid en keuzestress zitten velen dwars. 'Vrije keuze' is niettemin een olievlek geworden. Het

keuzeparadigma is overal, ook daar waar het voor niemand iets lijkt op te leveren. Mensen worden aangesproken als individuele keuzedieren, en het is de vraag of er nog wel enige solidariteit is met mensen die regelmatig verkeerde keuzes maken. Dreigt keuzevrijheid onbedoeld te verworden tot een middel om zich te onttrekken aan als vervelend ervaren collectieve verplichtingen? Bevordert de markt eerste- en tweedeklas dienstverlening? Ontstaat er segregatie tussen beterbedeelden en minderbedeelden?

Annemarie Marangos en Janneke Plantenga laten in hun bijdrage zien dat de kinderopvang, ondanks invoering van keuzevrijheid, nauwelijks een markt genoemd kan worden. Op basis van het befaamde onderscheid tussen *exit*, *voice* en *loyalty* van Albert Hirschman geven ze aan hoe gebruikers omgaan met kinderopvang. *Exit* wil zeggen: ik ga naar een andere leverancier. Dat is volgens economen de kern van keuzege drag op de markt: is er onvoldoende kwaliteit of is het te duur, wegwezen dan. *Voice* wil zeggen: kritiek uiten, ten einde het aanbod te verbeteren. En *loyalty* duidt erop dat je je schikt in de bestaande situatie. Welnu, op de 'markt' van kinderopvang is er voornamelijk sprake van loyaliteit. Mensen laten het wel uit hun hoofd van crèche te veranderen. Want zij stellen de emotionele band met de leidster zeer op prijs. De relatie is persoonlijk en langdurig, waardoor zowel ouders als kinderen zich steeds vertrouwd voelen en gehecht raken aan persoonlijke contacten. Ook al zou het elders goedkoper zijn of laat de opvang in sommige opzichten te wensen over, het verbreken van de band tussen kind en leidster is domweg geen optie.

In de uitstekende bijdrage van Monique Kremer wordt duidelijk hoe sterk ideologisch gekleurd het vertoog van keuzevrijheid is. Zo wordt in de nota *Nieuwe accenten op sociale zekerheid en arbeidsmarkt* (2004) beweerd dat burgers in toenemende mate eigen keuzes willen maken. De impliciete boodschap is dat mensen zichzelf moeten zien als een investeringsproject. Wie werkloos is, moet beter zoeken naar een baan. En medeburgers hoeven niet op te draaien

voor mensen die verzuimen keuzes te maken of die niet genoeg vooruitzien. Maar, zegt Kremer, het is steeds duidelijker dat risico's niet gelijk verdeeld zijn. Zo lopen vrouwen veel meer risico om te moeten zorgen dan mannen, zeker als er kinderen in het spel zijn of oude, zieke ouders. Jonge, hoogopgeleide mannen lopen nog altijd het minste risico. Idealiter zouden die risico's, aldus Kremer, gedeeld moeten worden: iedereen heeft belang bij een goede collectieve verzekering. Maar keuzevrijheid tornt aan het principe van risicodeling: mensen met de minste risico's worden ertoe verleid om uit het systeem te stappen. Als je zelf ergens geen baat bij hebt, dan ligt exit voor de hand.

Volgens Kremer worden vrijheid en individuele keuze pas zinvol op het moment dat mensen zekerheid hebben. Pas dan durven zij ook risico te lopen, te zorgen en zich te scholen. De psychologische gemoedsrust van sociale zekerheid spoort mensen ertoe aan om meer te durven en te ondernemen. Zo is wisselen van baan minder angstaanjagend als er een goed financieel vangnet is. Collectieve regelingen gebaseerd op risicodeling geven dus juist meer vrijheid in plaats van minder.

Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens benadrukken in hun bijdrage dat het initiatief voor de introductie van keuzevrijheid niet van burgers is gekomen, maar van de overheid. De overheid verplicht burgers tegenwoordig tot keuzevrijheid. Veel (semi)-publieke organisaties beogen via de keuzes van burgers informatie te verkrijgen en zo kosten te besparen. Ze kunnen op die manier bovendien de last van verantwoordelijkheid van zich afschuiven. Het nieuwe beleid is dus niet bedoeld ter bevordering van vrijheid, het is eerder een alibi voor marktwerking. Kiezen is geen recht meer, maar een burgerplicht. Burgers ervaren dat kiezen dan ook eerder als keuzedwang.

De plicht van keuzevrijheid zou volgens de auteurs beperkt moeten blijven tot zaken waarbij geen sprake is van emotionele binding aan personen over langere tijd, zoals telefonie of elektriciteit. Bij zaken waar loyaliteit en binding wel belangrijk zijn, zoals in het onderwijs, moet

er veel ruimte zijn voor startkeuzes, maar vervolgkeuzes zouden afbreuk doen aan persoonlijke relaties. Dergelijke startkeuzes zijn van groot belang voor ieders welzijn — kiezen voor een partner, geloof of baan bepaalt zelfs je leven — maar dat heeft weinig te maken met het kiezen van een zorgpolis of een merk kippensoep.

Tevredenheidsdieren

Ook Olav Velthuis plaatst in zijn bijdrage veel vraagtekens bij het leerstuk van keuzevrijheid. We hebben nauwelijks kennis over de gevolgen van keuzes die we maken. Bovendien zijn er veel kosten verbonden aan het maken van keuzes. Er zijn vaak domweg te veel opties voorhanden. Het zou dan irrationeel zijn om eerst alle beschikbare informatie te willen vergaren, alvorens een keuze te maken. In het mensbeeld van de economische wetenschappen — een mens die altijd op zoek is naar optimale uitkomsten — wordt hiermee geen rekening gehouden. Die mens zweert bij 'nutsmaximalisatie' en beoordeelt alle keuzes rationeel. Maar in de praktijk zijn voor het doorrekenen van ieder alternatief zo veel denkstappen vereist, dat mensen genoeg nemen met acceptabele uitkomsten.

Opmerkelijk is, vervolgt Velthuis, dat massale migratie van consumenten na het 'vrijgeven' van markten is uitgebleven. Voorlopig is alleen de liberalisering van de markt voor telefonie geslaagd te noemen. In de zorgverzekeringssector en de energiesector hebben de vergrote keuzemogelijkheden niet de verwachte migratie voortgebracht. Het overgrote deel van de huishoudens zit nog steeds bij de oude zorgverzekeraar en heeft nog steeds dezelfde gasleverancier en hetzelfde elektriciteitsbedrijf. Volgens Velthuis heeft dat te maken met ingeslepen gedragspatronen, maar ook met het feit dat de baten van overstappen nauwelijks tegen de kosten opwegen. In de markt voor zorgverzekeringen zijn de informatiekosten zo hoog, en moet je op zo veel factoren letten (niet alleen prijzen maar ook kwaliteitsverschillen), dat consumenten er snel voor terugschrikken.

Waarom, zo vraagt Velthuis zich af, zou het überhaupt verkeerd zijn om keuzes voor burgers te maken? Paternalisme bij keuzegedrag is deels onvermijdelijk. De dokter weet nog altijd beter wat goed is voor de patiënt, terwijl de kok beter weet wat lekker is dan zijn klanten. Voor complexe beslissingen als de inrichting van het ouderdomspensioen geldt dat in nog sterkere mate: onze eigen keuzes zouden nauwelijks rationeel zijn.

Velthuis maakt in zijn bijdrage duidelijk dat mensen geen nutmaximaliseerders zijn maar tevredenheidsdieren, die bijtijds de zoektocht staken en intuïtief kiezen. Zij willen helemaal niet voortdurend het onderste uit de kan halen. Dat is ook de les die getrokken moet worden uit de studie *The paradox of choice* van de Amerikaanse psycholoog Barry Schwartz. Meer te kiezen hebben betekent in feite dat je met meer lasten wordt opgezadeld, zoals stress en de tijdrovende noodzaak meer informatie in te winnen. Er zijn dan ook afnemende meeropbrengsten aan keuzevrijheid verbonden. Een veelheid aan keuzes overweldigt ons. Schwartz laat veel empirisch onderzoek de revue passeren waaruit blijkt dat mensen die zich gedragen zoals neoklassieke economen veronderstellen — namelijk als maximaliseerders — heel wat minder gelukkig door het leven gaan dan tevredenheidsdieren. ‘Ben je een maximaliseerder, dan is iedere optie een potentieel web van onrust, spijt en twijfel waarin je verstrikt kunt raken.’

80 Ongelukkige mensen blijken sterk op de prestaties van anderen gefixeerd te zijn. Zij vergelijken zich suf. Gelukkige mensen daarentegen trekken zich niks aan van wat anderen doen. Zij bezitten het vermogen om zich af te leiden en door te gaan, terwijl ongelukkige mensen blijven piekeren en in een neerwaartse spiraal belanden.

Volgens Schwartz gaat de Amerikaanse ‘ge-

luksfactor’ al weer meer dan een generatie achteruit. Terwijl de welvaart toeneemt, neemt het aantal mensen dat zich depressief en eenzaam voelt alleen maar toe. Hoewel welvaart voor arme mensen van groot belang is om een gelukkig bestaan te verkrijgen, heeft een verdere toename van welvaart na het bereiken van voldoende materiële zekerheid nauwelijks effect op geluk. In Japan en Polen treft men gemiddeld evenveel gelukkige mensen aan, hoewel Japanners tien keer rijker zijn. Inwoners van IJsland zijn veel gelukkiger dan Amerikanen ondanks vergelijkbare welvaartsniveaus. Volgens Schwartz lijken nauwe sociale betrekkingen daarbij de doorslag te geven. Mensen die goede vrienden hebben en veel met hun familie optrekken, zijn gelukkiger. Betrokken zijn — ongeacht de vermindering van vrijheid die eruit voort kan vloeien — is veel belangrijker voor het subjectieve gevoel van welzijn dan veel geld hebben.

Kortom, Schwartz maakt duidelijk dat mensen veel meer naar zekerheid hunkeren dan naar keuzevrijheid. Weinig mensen blijken echt voorstander te zijn van kiezen, alle oprukkende consumentenmarkten en reclameverdwazing ten spijt. Mensen willen niet te veel tijd kwijt zijn met zoeken en beslissen. Zo blijkt uit onderzoek van De Nederlandsche Bank dat burgers in vrijheid bij het kiezen van een pensioen niet geïnteresseerd zijn. Een overvloed aan keuzemogelijkheden werkt verlamdend. Keuze staat ook gezinszins gelijk aan ‘meer controle’.

Ten slotte nog dit: keuzevrijheid verleidt tot een instrumentalisering van menselijke verhoudingen, afrekenen op resultaat. Dat kan perverse effecten hebben wanneer emotionele bindingen in het geding zijn, bijvoorbeeld op school of in de zorg. Het dienende ethos van de arts en de docent dreigt te worden ondermijnd. Als zij alleen een ‘product’ leveren, verspelen zij hun gezag en integriteit.

Portretten van een eigenwijze calvinist

Vier jaar Balkenende. WBS Jaarboek 2006

Frans Becker, Wim van Hennekeler en Menno Hurenkamp (red.), Amsterdam, Mets en Schilt 2006

ANTON C. ZIJDERVELD

Nederland, zo wordt wel eens gezegd, is in de war. Eerlijk gezegd vind ik dat het nogal meevalt. Natuurlijk zijn er internationaal en nationaal vreselijke dingen gebeurd: de even gruwelijke als absurde terroristische aanslagen in New York, Washington, Madrid en Londen, de alerminst gewonnen oorlog tegen en in Irak, de moorden op Fortuyn en Van Gogh, enzovoort. Het was en is allemaal behoorlijk beangstigend en verwarrend, maar het valt toch steeds weer op hoe veerkrachtig onze moderne maatschappijen zijn, hoe snel mensen de even ontglipte teugels weer in de hand nemen en voorkomen dat we in een chaotische *Götterdämmerung* ten onder gaan.

Ons land werd op politiek gebied door de on-Nederlands optredende Pim Fortuyn behoorlijk door elkaar geschud. Zijn fiolen van politieke toorn die een hoog theatergehalte hadden, richtten zich op de Paarse coalitie en in een zinderend populistische golf kwam een aantal politieke kopstukken ten val. Ze zouden verantwoordelijk zijn geweest voor wat Fortuyn hyperbolisch 'de puinhopen van Paars' noemde. Melkert moest bijvoorbeeld het veld ruimen, vertrok naar Wa-

shington en begon daar met zijn niet geringe kwaliteiten aan een tweede, succesvolle carrière. We huilden krokodillentranen om het vertrek van Ayaan, maar politiek en maatschappelijk gezien lijkt mij het vertrek van Melkert een veel groter verlies. In de PvdA mag zijn naam nauwelijks nog genoemd worden. Hetzelfde lot onderging Kok die volgens mij een succesvolle premier was en op smadelijke wijze het politieke veld heeft moeten ruimen. Hij 'emigreerde' naar het bedrijfsleven waar hij zijn talenten in verschillende commissariaten benut. Af en toe adviseert hij ook de politiek, zoals recentelijk in een opmerkelijk rapport over het bestuur van de Randstad.

Sta je even stil bij al dit gedoe van de laatste vier jaren, dan rijst een verwarrend en rommelig beeld op. Het is dan ook de grote verdienste van het *WBS Jaarboek 2006* dat een en ander in een aantal goede essays op lijn wordt gezet. Ik vond het verhelderend om de vier afgelopen jaren aan de hand van concrete onderwerpen nog eens de revue te zien passeren. Eerlijk gezegd verwachtte ik bij het lezen van de titel *Vier jaar Balkenende* weer geconfronteerd te zullen worden met het inmiddels behoorlijk oudbakken Balkenende *bashing*, maar dat is alerminst het geval. Afgezien van een paar bijdragen die wat

81

Over de auteur Anton C. Zijderveld is hoogleraar Algemene Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

beneden de maat blijven, wordt het beleid van de drie (eigenlijk twee-en-een-halve) kabinetten Balkenende serieus geanalyseerd. Er is waardering voor het feit dat hij in de penibele situatie na '9/11' en de twee politieke moorden in ons land, ondanks veel venijnige, niet altijd even *faire* kritiek, ondanks tengevolge van zwakke derde partijen (LPF en D66) moeizame coalities, een duidelijke hervormingsgezinde lijn heeft uitgezet en gedeeltelijk gerealiseerd. Met calvinistische eigenwijsheid liet hij zich niet van de wijs brengen. Ook niet door kritiek uit de eigen CDA-achterban. Uiteraard is er in dit jaarboek ook kritiek op het beleid van de Balkenendekabinetten, maar die wordt serieus en dus goed beargumenteerd.

Geen rancune

82 De inleiding van de drie redacteurs (Frans Becker, Wim van Henneker en Menno Hurenkamp) is een inhoudelijk fraaie ouverture. Ze zet de toon en geeft de hoofdlijnen aan. Terecht wordt vooral het feit benadrukt dat door de regeringsdeelname van de VVD het beleid onder Lubbers, Kok en Balkenende doortrokken was van de internationaal-politieke, liberale tijdgeest: marktwerking, deregulering en liberalisering. Dat betekende voor zowel de PvdA als het CDA een behoorlijk koerswijziging, want het internationaal triomferende liberalisme na het einde van het Sovjet-imperium in 1989 moet nou eenmaal niets hebben van sociaal-democratische ('controlerende') staatsinterventies en is allergisch op het christen-democratische penchant voor een ('stropkerig') maatschappelijke middenveld. Burgers zijn voor liberalen vooral individuen en consumenten. Kok deelde mee dat in zijn partij de ideologische veren waren afgeschud, wat bij Lubbers al eerder het geval was. Balkenende kwam weliswaar met een filosofie over 'gemeenschap' gebaseerd op waarden- en normen, maar die werd door de VVD afgedaan als een verzameling tegeltjeswijsheden. Waar Balkenende oproept tot een verantwoordelijke samenleving die niet langer vanuit de instituties

maar vanuit de individuele mensen zelf wordt gestuurd, kan Zalm instemmend roepen dat ze er dan ook zelf voor moeten betalen. Aldus werd de vrede in de coalitie gered.

Terecht zeggen de redacteurs dat de kabinetten-Balkenende in wezen een prolongatie van Paars zijn geweest. Waarom kwam er na de verkiezingen van januari 2003 niet een coalitie van CDA en PvdA tot stand, wat volgens de verkiezingsuitslag in de lijn der verwachtingen had gelegen? In een briljant essay blikt Frans Leijnse, destijds samen met Piet Hein Donner informateur, terug op de langdurige, moeizame en uiteindelijk mislukte onderhandelingen van toen — zonder enige spijt of rancune, heel analytisch en dus verhelderend. Leijnse wijst op een diep wantrouwen vanuit het CDA ten opzichte van de PvdA, gevoed door verkeerde informatie door de media (*spinning*). Maar veel belangrijker is het feit dat het CDA zich na een diepe politieke crisis (de affaire Lubbers-Brinkman, et cetera) heeft toegelegd op een fundamentele herbezinning op het eigen politieke programma — een 'herbronning' noemt Leijnse het. Een nieuwe groep jonge CDA-politici diende zich aan, onder wie Balkenende, die bijna bij toeval via het fractievoorzitterschap in de top van de politiek belandde. Leijnse: 'Het CDA van Balkenende in 2002 lijkt in niets meer op de met machtspolitiek gepreoccupeerde bestuurderspartij van Lubbers en Elco Brinkman. Het is veeleer een herboren volkspartij die zich con amore tot de spreekbuis van de niet geheel geruste (klein)burger heeft gemaakt en daardoor bij het groeiende oudere electoraat een solide herkenbaarheid heeft verworven.'

De PvdA daarentegen heeft volgens Leijnse in de jaren negentig 'een bijna diametraal tegenovergestelde ontwikkeling doorgemaakt.' Ze maakte zich los van de achterban, centraliseerde de kandidaatsstelling, regisseerde de partijactiviteiten vanuit de top en concentreerde zich op een voortzetting van de regeringsdeelname na 1994. De PvdA, concludeert Leijnse, werd 'een typische bestuurderspartij die alle contact met andere dan Haagse werkelijkheden verloor'. In plaats van te 'herbronnen' gaf ze zich over aan

‘het grote morele en intellectuele niets van de macht’. Leijnse gaat in zijn analyse van de moeilijke band tussen CDA en PvdA veel verder, maar dat kan hier niet verder uiteengezet worden.

Interessant is dat hij zich nog vóór de verkiezingsuitslag van november 2006 waagt aan een voorspelling van de komende coalitie. Volgens hem zijn beide partijen nu wel rijp voor een vruchtbare en hopelijk langdurige coalitie, wat op dit moment inderdaad bewaarheid schijnt te worden — niet in het minst dankzij de ‘vaderlijke’ aanpak van informateur Wijffels, die veel weg heeft van een *sensitivity training* buiten het Haagse gedoe. Leijnse kon natuurlijk niet voorzien dat de ChristenUnie de noodzakelijke derde partij zou worden. Hij zal overigens met velen wel genieten van de ironie dat twee calvinisten en één post-calvinist met elkaar onderhandelen onder leiding van een Zeeuwse katholiek!

Even analytisch sterk, inhoudelijk informatie en stilistisch goed geschreven als het essay van Leijnse, is het hoofdstuk van Paul Rusman, getiteld *De kabinetten-Balkenende op interventie-missie*. Hij beschrijft de buitenlandpolitiek van de kabinetten-Balkenende. De premier noemt hij ‘een enigmatische man, in elk geval iemand die we na persoonlijkheden als Lubbers en Kok niet meer gewend waren’. Dat waren ‘quasi-presidentiële’ premiers, terwijl Balkenende zichzelf meer ziet als de primus inter pares van het kabinet — een voorzitter dus ‘die van zijn ministers zoveel innerlijke sturing verwachtte dat de coördinatie op een lager pitje kon’. (Dat wordt volgens mij ten onrechte in de pers gezien als een gebrek aan regie.) Met minister Bot en vooral ook Henk Kamp — ‘deze hoekige, kort-regelige politicus’ — werkte hij aan een verdere

omvorming van de strijdkrachten van een verdedigingskrijgsmacht tot een geïntegreerde interventiemacht die inzetbaar is in brandhaarden elders in de wereld — zoals Irak en Afghanistan. De interventie wordt gecorreleerd met ontwikkelingssamenwerking. In Afghanistan, zo is de bedoeling, helaas nog niet de werkelijkheid, participeert Nederland in de ISAF om veiligheid en vrede tot stand te helpen brengen, zodat het land verder politiek en economisch tot een duurzame democratie kan worden uitgebouwd. ‘Over tien, twintig jaar’, concludeert Rusman, ‘zal men de missies in Irak en in het bijzonder Afghanistan waarschijnlijk vooral interpreteren als symptoom van een verlies aan nationale zeggenschap over onze buitenlandse politiek en het opgaan in grotere verbanden. Die laatste weg heeft Nederland altijd met de mond geprezen, maar met de voeten gemeden.’ Juist na zijn heldere analyses van de Nederlandse interventiemissies in de laatste jaren, is het de vraag of deze conclusie wel juist en fair is. Wel heeft hij gelijk als hij stelt dat we dit interventiebeleid gekoppeld aan ontwikkelingssamenwerking grondiger moeten bedenken. Een mooie opgave voor het komende kabinet van Balkenende.

Ten slotte moet worden opgemerkt dat dit jaarboek niet alleen wat inhoud maar ook wat vormgeving betreft voortreffelijk is uitgegeven. Een drietal bijdragen vond ik weliswaar beneden de maat, maar die hoeven hier niet genoemd te worden. Het merendeel van de essays is zowel wetenschappelijk als publicistisch van hoog gehalte. En de uitsmijter is een vondst: Simon B. Kool bespreekt aan de hand van kleurenfoto's *Vier jaar Balkenende in beeld*. Hij laat zien dat ook de politiek gevat is in de moderne beeldcultuur.

Als lemmingen de afgrond in

Een ongemakkelijke waarheid. Het gevaar van het broeikaseffect en wat we eraan kunnen doen

Al Gore, Amsterdam, Meulenhoff 2006 (vert. van *An inconvenient truth. The planetary emergency of global warming and what we can do about it*)

The weathermakers. The history and future impact of climate change

Tim Flannery, Londen, Penguin/Allen Lane 2005

HELEEN DE CONINCK

84 Als halverwege januari de narcissen in bloei staan, als de uitvoerbaarheid van twee volksfeesten — de Nijmeegse Vierdaagse en de Friese Elfstedentocht — steeds onzekerder wordt en Rijkswaterstaat verontrustende geluiden laat horen over toekomstige overstromingsrisico's bij een klimaat dat naar verwachting meer neerslagextremen zal kennen, zou je denken dat er ruim voldoende aanleiding is voor een breed maatschappelijk debat over klimaatverandering. Er was echter een Amerikaanse ex-presidentskandidaat voor nodig om de Nederlandse media en politiek wakker te schudden. En zelfs nu is het maar de vraag of er voldoende urgentie aan het probleem wordt toegekend om maatregelen die hard nodig zijn te verwezenlijken.

In de klimaatwereld wordt al vijftien jaar nagedacht over de broeikasstheorie. Nederland is een van de laatste bastions van ontkenners van

Over de auteur Heleen de Coninck is wetenschappelijk medewerker bij het Energieonderzoek Centrum Nederland en promovenda bij het Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit te Amsterdam

die theorie. Deze zogenaamde 'klimaatsceptici' gebruiken de onzekerheden die gepaard gaan met het voorspellen van een chaotisch en moeilijk te doorgronden systeem als het klimaat, om structureel twijfel te zaaien over een conclusie waar verreweg de meeste klimaatwetenschappers inmiddels hun handtekening onder willen zetten, namelijk dat het mondiale klimaat versneld verandert als gevolg van door mensen veroorzaakte uitstoot van broeikasgassen. De klimaatsceptici, die overigens doorgaans geen achtergrond in de meteorologie of aanverwante wetenschappen hebben, zeggen zich niet het hoofd op hol te laten brengen door wat zij noemen 'alarmerende geluiden van de door de milieubeweging geïndoctrineerde klimaatwetenschappers'. Die wetenschappers, zo zeggen zij, willen enkel de financiering van hun volgende onderzoek veiligstellen.

Achtervolgd door dergelijke aantijgingen voelen instellingen als het KNMI zich gedwongen om ieder woord over klimaatverandering op een goudschaaltje te wegen. Over de afgelopen herfst, waarvan de temperatuur een volle drie

graden boven het langjarig gemiddelde lag, zegt het KNMI voorzichtig dat de verklaring ligt in een aanhoudende zuidwestelijke stroming, die sinds juli het weer domineerde. Wat de oorzaak is van die langdurige aanvoer van warme lucht is niet zeker; over de invloed van klimaatverandering op het windregime bestaan binnen de klimatologie nog veel vragen. Bang om iets verkeerd te zeggen, houdt het KNMI zijn mond, terwijl heel Nederland aan zijn water voelt dat er iets mis is. Zelfs de veelgebruikte, veilige bewoordingen dat 'het warme weer in de verwachte trend van klimaatverandering past' durft het instituut niet in de mond te nemen.

Dat beroepsdissidenten, mede door een te weinig kritische houding van journalisten, jarenlang podia hebben gekregen om twijfel te zaaien, heeft eraan bijgedragen dat het Nederlandse overheidsbeleid inzake duurzame energie zwalkte, er onvoldoende prikkels tot energiebesparing werden gegeven en er een in het licht van klimaatverandering uiterst onverantwoord vervoersbeleid werd gevoerd. Bovendien is de Nederlandse concurrentiepositie op het gebied van milieutechnologie internationaal gezien verzwakt. In Duitsland, waar de sceptici al jaren geleden hun ongelijk hebben toegegeven, heeft de regering, met volmondige instemming van de bevolking, sterk ingezet op hernieuwbare energie. Het land is inmiddels 's werelds grootste exporteur van windturbines — een kennisindustrie die veel hoogwaardige banen oplevert. De Nederlandse windturbinefabrikanten (die met onze vaderlandse geschiedenis van windmolens toch geen slechte uitgangspositie hadden) hebben intussen hun deuren moeten sluiten vanwege de slappe interne markt.

Het lijkt wel alsof de onbevangenheid en branie waarmee Al Gore verkondigt dat klimaatverandering een feit is, precies is wat ons land nodig had om de patstelling tussen een overwelldigende meerderheid van wetenschappers en de koppige klimaatsceptici te doorbreken. De meeste aandacht gaat uit naar de film van Gore, *An inconvenient truth*, maar er is ook een boek met dezelfde inhoud en titel, in het Nederlands

vertaald als *Een ongemakkelijke waarheid*. Overigens stond die Nederlandse editie aanvankelijk helemaal niet gepland. Op eigen initiatief heeft Maurits Groen, eigenaar van een bureau voor milieucommunicatie, het vertaald en er een uitgever voor gezocht. Hoe dankbaar we Groen ook mogen zijn voor zijn initiatief, voor de leesbaarheid en accuratesse van het boek zou het goed zijn geweest als het vertaalwerk was overgelaten aan een professional.

Voor zijn betoog gebruikt Gore inhoudelijk correcte informatie: wetenschappelijke artikelen die door vakgenoten zijn beoordeeld en gegevens die zijn gebruikt in rapporten van het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC), het alom gerespecteerde VN-orgaan van klimaat- en energie-experts. Toch zou zijn boek de toets der kritiek van dat IPCC, of het KNMI, niet doorstaan. Daarvoor bevat het te veel insinuaties en conclusies die de auteur niet hard kan maken. Gore heeft het bijvoorbeeld uitgebreid over smeltende gletsjers, die verontrustende plaatjes opleveren, terwijl het verband van dat smelten met klimaatverandering tot nu toe niet is aangetoond. Hij citeert temperatuurreksen en toekomstprojecties, maar doet geen enkele poging om de kritiek die sceptici daarop hebben te weerleggen. Hij suggereert, maar zegt nergens letterlijk, dat de hevigheid van de orkaan Katrina aan klimaatverandering te wijten is. Zijn boodschap is belangrijk, maar Gore legt het er wel erg dik bovenop. Zo zijn de plaatjes van de gevolgen van zes meter zeespiegelstijging (een stijging die voor deze eeuw niet als onmogelijk, maar wel als onwaarschijnlijk wordt ingeschat) duidelijk bedoeld om het Amerikaanse publiek angst aan te jagen. Bij een simulatie van wat er met Nederland zou gebeuren bij een dergelijke zeespiegelstijging, worden de dijken voor het gemak even weggedacht.

Er valt dus wel het een en ander op het boek af te dingen. Evengoed slaagt Gore erin om twee belangrijke punten te maken. Ten eerste weet hij het aannemelijk te maken dat olie- en kolenbedrijven, zoals klimaatzondaar ExxonMobil, met opzet twijfel zaaien over de ongemakkelijke

waarheid van het veranderende klimaat. Op dit punt trekt Gore een vergelijking met de sigarettenindustrie, die jarenlang de tactiek volgde om wetenschappelijke gegevens over het verband tussen roken en kanker in diskrediet te brengen.

Het grootste gelijk van Gore schuilt in zijn boodschap dat klimaatverandering ook een moreel vraagstuk is: de minst weerbaren in de wereld worden slachtoffer van het gedrag van de meest weerbare. Rijke landen dragen de grootste schuld aan het probleem, maar hebben de (financiële) middelen om zich te beschermen tegen de gevolgen ervan. Een arm land als Bangladesh daarentegen draagt nauwelijks bij aan het probleem, maar lijdt wel onder de gevolgen. Het kan het zich financieel niet veroorloven om zijn kustlijn te verdedigen tegen het stijgende water, waardoor op den duur de tien miljoen grotendeels arme bewoners van het gebied een ander heenkomen zullen moeten zoeken.

Tim Flannery, de Australische auteur van *The weathermakers*, pakt zijn verhaal een stuk grondiger aan dan Al Gore. Hij beschrijft in levendige, genuanceerde bewoordingen welke factoren het klimaat, en daarmee het leven op aarde, beïnvloeden. Daarbij gaat hij ver terug in de geschiedenis van de aarde en weerlegt hij kritiek van sceptici, voornamelijk die op de toekomstprojecties van klimaatdeskundigen. Ondersteund door uitgebreide literatuurreferenties beschrijft Flannery het lot van het eerste aantoonbare geval van uitsterving als gevolg van klimaatverandering: de *golden toad*, of gouden pad, die tot voor kort in Costa Rica voorkwam. Hij beschrijft de waarschijnlijke ondergang van het Great Barrier Reef en waarschuwt dat wereldwijd een vijfde tot een derde van alle soorten zal uitsterven bij een temperatuurstijging van twee tot vijf graden. Over de klifduikende lemming in Noord-Europa, die tegen het einde van deze eeuw uitgestorven kan zijn als gevolg van het verdwijnen van de toendra's, zegt hij: 'The real tragedy will be that the lemmings didn't jump. They were pushed.' De grotere kracht van zijn argumenten en de bloemrijke schrijfstijl maken Flannery's betoeg beklemmender dan dat van Gore.

De boeken van Gore en Flannery leggen de nadruk op de agendering van het klimaatprobleem. Ze doen er alles aan om aan te tonen dat dat niet 'the greatest hoax ever perpetrated on the American people' is — het citaat is van de Republikeinse Senator James M. Inhofe — en dat de gevolgen wel degelijk zeer ernstig kunnen zijn. Beide auteurs besteden aan het einde van hun boek aandacht aan oplossingen voor het probleem, Flannery uitgebreider en grondiger dan Gore. Op dit punt stellen beide boeken echter teleur: de auteurs spiegelen de oplossingen voor het milieuprobleem wel erg eenvoudig en goedkoop voor. Terwijl het inzicht dat we alle opties om CO₂ te reduceren nodig hebben inmiddels in brede kring heeft postgevat, doet Flannery het voorkomen alsof een reductie van broeikasgasuitstoot van 70% met hernieuwbare energie en energiebesparing alleen te halen is. Voor schone-kolentechnologie, kernenergie en CO₂-opslag ziet hij slechts een bescheiden rol weggelegd.

Dat standpunt strookt niet met de verwachtingen van onder meer het Internationaal Energie Agentschap en het IPCC. Die organisaties laten er geen twijfel over bestaan: het vergaand reduceren van broeikasgasuitstoot betekent het volledig herzien van onze energievoorziening en daarmee van bijna al onze economische activiteiten. Dat is een zeer kostbare exercitie, vol barrières. Gevestigde belangen van de fossiele brandstoffenindustrie vormen een struikelblok, vooral in de vs en Australië, waar die industrieën meer macht hebben dan in de Europese Unie. Een ander probleem is dat het heel moeilijk blijkt te zijn om door middel van voorlichting en prijsprikkels het grote publiek ertoe aan te zetten minder auto te rijden, energiezuinigere producten te kopen, cd-spelers van de standby-stand te halen en niet naar Londen te vliegen voor een weekendje shoppen. Eenmaal vergaarde gemakken laten mensen zich niet eenvoudig afnemen.

Aan overheden wereldwijd, dus ook in Nederland, de taak om het voortouw te nemen. Het is te hopen dat de kernboodschap van Gore en Flannery bij publiek en politiek beklijft.

Vrijgeest Kalma

Paul Kalma is een anti-dogmaticus, die van de Wiardi Beckman Stichting en *Socialisme & Democratie* een vluchtplaats voor ongekamde gedachten heeft gemaakt.

Zoals een atheïst God nodig heeft om Hem te ontkennen, zo leefde Kalma op als hij de courante clichés in het sociaal-democratische gedachtegoed kon ontmaskeren. Modes als maakbaarheid, marktwerking en vraaggestuurd maatwerk gingen onbarmhartig over de knie. Kalma was geen partij-ideoloog die de praktische politiek voorzag van een intellectuele onderbouwing. Hij voorzag die praktische politiek vooral van alternatieven die op het moment zelf niet altijd even welkom waren. In arren moede besloot de politieke leiding het dan maar zonder ideologische pluimpjes te doen.

Juist nu de vrijgeest Kalma zich dient te voegen naar de fractiediscipline in de Tweede Kamer, zou die ideologische kaalheid de PvdA wel eens kunnen gaan opbreken. Het verbale deel van het regeerakkoord laat zich lezen als een communitaristisch manifest. Bij de PvdA zoals die door haar oprichters — Willem Banning voorop — werd ontworpen past dat beter dan de Paarse afspraken. Maar die verbetering lijkt met name toegeschreven te kunnen worden aan de ideologie van de christelijke partners. De nieuwe PvdA heeft immers haar ideologische veren afgeschud. Daarin verschilt Bos niet van Kok.

Tegelijkertijd kan de PvdA haar regeringsdeelname niet blijven rechtvaardigen door te wijzen op de onmogelijkheid van andere coalities. Dan ga je de weg van D66 onder Balkenende-II. Ook dat was een partij zonder ideologie.

We hebben behoefte aan een verhaal dat — al is het maar achteraf — onze koers voorstelbaar en daarmee herkenbaar maakt. Die

herkenbaarheid ligt niet in het opzoeken van de randen van het regeerakkoord. Want dat ondermijnt het vertrouwen tussen de regeringspartners en maakt de PvdA tot gijzelaar van de oppositie. De PvdA moet het regeerakkoord juist gebruiken om het verschil met de vorige Balkenende-regering te markeren: maatschappelijke consensus als basis voor politieke eensgezindheid. Daag de communitaristen ertoe uit om hun uitgangspunten werkelijk in politiek om te zetten. Dat zou een totaal ander beeld opleveren dan wat het polariserende Balkenende-II heeft laten zien.

In de komende periode lijkt mij profilering binnen de coalitie van minder belang dan het benadrukken van het onderscheid tussen de PvdA en andere linkse partijen. Dat is de onvermijdelijke consequentie van onze keuze om zitting te nemen in het kabinet, respectievelijk de keuze van de SP en GroenLinks om dat niet te doen.

De zwakte van de SP schuilt in haar vroege vlucht voor de verantwoordelijkheid (Balkenende-IV is Balkenende-II niet), haar anti-Europese gezindheid en de exclusieve concentratie op voorman Marijnissen. GroenLinks toont zich erfgenaam van het beschaafd libertijnse dat ooit het waarmerk van D66 was.

Het is een geluk voor onze Kamerfractie dat zij sinds kort een scherpe analyticus van ideologische tekortkomingen in haar midden heeft. Als ik fractievoorzitter was, dan wist ik wel een karwei voor Kalma. Hij is wellicht de beste exegeet van de wonderbaarlijke terugkeer van Banning via Bos. Eigenlijk blijkt de nieuwe PvdA nog steeds de oude te zijn.

THIJS WÖLTGENS

Voorzitter redactieraad S&D

Naturalisatie en recht

Geert Wilders is erin geslaagd om de dubbele nationaliteit als kwalijk op de kaart te zetten. De belangrijkste vraag is niet hoe hij het zo ver heeft gebracht, maar hoe de andere partijen het zo ver hebben laten komen. En dan vooral de PvdA, die immers twee staatssecretarissen met een dubbele nationaliteit naar het kabinet heeft afgevaardigd.

Die vraag is niet te beantwoorden zonder een verwijzing naar de geschiedenis van het naturalisatiebeleid. De praktijk van naturalisatie is in de loop van de jaren tachtig verruimd. Artikel 9 van de wet op het Nederlanderschap uit 1984 leert dat een verzoek tot naturalisatie kan worden afgewezen als ‘de verzoeker die een andere nationaliteit bezit, niet het mogelijke heeft gedaan om die nationaliteit te verliezen dan wel niet bereid is het mogelijke te zullen doen om, na de totstandkoming van de naturalisatie, die nationaliteit te verliezen, tenzij dit redelijkerwijs niet kan worden verlangd’ (cur-sivering BT). Die laatste zinsnede was een nieuwe toevoeging die vervolgens steeds ruimer werd geïnterpreteerd. Dat Turken die hun nationaliteit opgaven geen eigendomsrecht zouden kunnen hebben in Turkije, was bijvoorbeeld voldoende om Turken te laten naturaliseren met behoud van hun Turkse paspoort.

Een dergelijk beleid werd in die tijd breed gedragen. Het beleidsbepalende rapport *Allochtonenbeleid van de WRR uit 1989* stimuleerde naturalisatie. Het beval aan om fors rekening te houden ‘met juridische en emotionele overwegingen om de eerste nationaliteit nog niet los te laten’. En dat werd ook de praktijk. De wet op het Nederlanderschap is sindsdien regelmatig verscherpt, maar deze ontsnappingsroute naar een dubbele nationaliteit is, ondanks pogingen daartoe, nog steeds niet geschrapt.

Waarom is het van belang om deze geschiedenis terug te halen? Omdat sinds 1984 elke naturalisatie

getoetst is aan criteria die de staat, na instemming van het parlement, heeft opgesteld. Dus is ook in elk individueel geval de vraag of iemand ‘redelijkerwijs’ zijn andere nationaliteit moest opgeven, aan de orde geweest. En vervolgens verkreeg men het Nederlanderschap, met alle bijbehorende rechten en plichten, dus ook het actief en passief kiesrecht. Een rechtsstaat hoort die rechten te handhaven. Het feit dat er inmiddels besloten is tot een restrictief toelatings- en naturalisatiebeleid doet niets af aan de verworven rechten van naar schatting een miljoen Nederlanders. Dat beleid gaat immers over toelating, niet over verworven rechten.

Het is overigens niet onbegrijpelijk dat nu pas, vanwege een concrete casus, een discussie over de consequenties van dubbele nationaliteit is losgebrand. Misschien waren de juristen van de jaren negentig — en in hun voetsporen de politici — niet voldoende vooruitziend (of waren zij misschien hun tijd én de onze ver vooruit?). Dan zou het debat dááover moeten gaan. Dan kan de VVD uitleggen waarom de partij de dubbele nationaliteit altijd al heeft willen afschaffen en zouden partijen als CDA en PvdA hun beleidskeuzes kunnen verdedigen. Maar dat gebeurt niet. Daardoor richt de discussie zich uitsluitend op de vraag of de beide staatssecretarissen maar willen afzien van hun verworven rechten, om zo de geur van dubbele loyaliteit van zich af te schudden.

Wat valt de PvdA te verwijten? Het is lovenswaardig dat zij deel wil uitmaken van een veranderingsproces en daarbij zelfs voorop wil lopen door als eerste partij twee bewindslieden met een dubbele nationaliteit voor te dragen. Maar de partij had zich kunnen en moeten realiseren dat het er in een geval als dit om gaat een groot deel van de burgers achter je te krijgen. Vaak geldt in groepsprocessen dat een minderheid op voorhand tegen is, een minderheid op voorhand vóór en de meerderheid blanco. Om een omslag in het denken te realiseren is het zaak direct bij aanvang de verklaarde tegenstanders de wind uit de zeilen te

INTERVENTIE

nemen, de voorstanders in te zetten om de twijfelers te overtuigen en zo een grote groep voor je standpunt te winnen.

Bij de voordracht van Aboutaleb en Albayrak is eerder het omgekeerde gebeurd. Kennelijk onvoorbereid liet Kamervoorzitter Verbeet zich verleiden tot een emotionele reactie op de eerste de beste uiting van weerstand. Vervolgens kreeg Wilders alle kans om de aandacht vast te houden. Want de reactie van het kabinet en de PvdA beperkte zich tot de morele oordelen van enkele individuen. Substantiële inhoudelijke uitleg kwam er niet. Voor zover er wel een reactie kwam, ging deze niet verder dan het wijzen op de verdiensten van met name Aboutaleb. Maar daar draait deze kwestie juist niet om. De kwestie is of de Nederlandse staat integer omgaat met verworven rechten. Als naturalisatie plotseling niet meer voldoende is om politiek actief te kunnen zijn, verliezen op dat moment een miljoen Nederlanders hun rechtszekerheid. En wie kan garanderen dat er morgen, na een nieuwe opiniepeiling, niet opnieuw een stap wordt gezet om hun rechten af te breken?

De PvdA had in dit geval dus pal moeten staan voor die rechten. Zij had de historische keuze voor verruimde naturalisatie moeten verdedigen met een verwijzing naar het resultaat. Misschien had Bos zelfs de premier moeten pressen om daarover onmiddellijk een verklaring af te leggen. Balkenende had kunnen verklaren dat hij als premier uitgaat van de loyaliteit van alle Nederlanders. Hij had een oproep kunnen doen aan alle Nederlanders — met een enkel of een dubbel paspoort, autochtoon of allochtoon — om zich in te zetten voor de problemen van het land en van hun medeburgers. Daarmee had hij ten eerste zijn historische verantwoordelijkheid genomen voor de naturalisatiepraktijk uit het verleden en ten tweede een miljoen Nederlanders ontlast van de verdenking van een dubbele agenda.

Er bestaat in Nederland een sterk nationalistisch sentiment. Maar juist dat gegeven verplicht ons ertoe om onvermoeibaar te wijzen op de moderne realiteit waarin inzet en talent belangrijker zijn dan nationaliteit en afkomst. Als linkse partijen dat verhaal niet durven te vertellen, zetten zij

hun pioniers in de kou, bevrozen ze noodzakelijke veranderingen en leveren zij Nederland over aan de makelaars in angst.

BART TOP

Publicist

Een braakliggend beleidsterrein

Kun je een hele beleidssector over het hoofd zien? Een merkwaardige vraag. En toch is het gebeurd. In de formatie lijken CDA, PvdA en CU de ruimtelijke ordening (RO) domweg te hebben overgeslagen. Er wordt in het regeerakkoord op geen enkel punt bijgestuurd ten opzicht van het beleid van het vorige kabinet.

Hoe is het mogelijk... En dat terwijl ondernemers aan journalisten en nieuwe Kamerleden rondvluchten aanbieden boven het westen van Nederland om het hoge tempo van de verrommeling zichtbaar te maken. En terwijl rijksbouwmeester Crowel, rijksadviseur voor het landschap Sijmons en rijksadviseur Brouwer voor infrastructuur allemaal waarschuwen dat de ingeslagen weg een verkeerde is.

De vigerende Nota Ruimte van het vorige kabinet verdient het om onder de vlag van 'de lege nota' de geschiedenis in te gaan. In feite worden alle beleidsbeslissingen bij de lagere overheden over de schutting gekieperd. Dat zal ons de komende tijd op tal van nieuwe 'wethouderslaantjes' komen te staan aan de bosranden van dorpen, aan het water en op andere mooie plekken. Om van de aanleg van nieuwe bedrijventerreinen maar niet te spreken. Grote vraagstukken als de zorg voor het cultuurlandschap, de ruimtelijke consequenties van de klimaatverandering en de ontwikkeling van een ecologisch verantwoorde organisatie van de mobiliteit werden niet geagendeerd.

De sociaal-democratie heeft door de jaren heen de Nederlandse ruimtelijke ordening sterk medebepaald. Maar nu hebben we verzuimd om bij te sturen. Bijna was er, zo lijkt het, niet eens een bewindspersoon voor dit beleidsterrein geweest!

INTERVENTIE

Uiteindelijk werd milieuspecialist Jacqueline Cramer alsnog minister van volkshuisvesting, milieu én ruimtelijke ordening (VROM).

Nu doen we al een tijdje niet meer aan volkshuisvesting, dus dat deel van het acroniem had wel heroverwogen mogen worden. Maar de RO is en blijft een cruciale beleidstak. In het verleden wisselden minister en staatssecretaris elkaar af: was er een minister voor RO, dan een staatssecretaris voor milieu — en andersom. In deze formatie belandden beide beleidsterreinen op het bord van de minister. Een zware portefeuille, zeker gegeven het feit dat de minister van VROM een coördinerend bewindspersoon is. Maar het is er wel een met kansen.

Inhoudelijk kan en mag de *Nota Ruimte* niet als uitgangspunt worden genomen. Daarin worden de mooiste landschappen beschermd met een regime van ‘ja, mits’. Dat betekent zo veel als dat er ontwikkelingen mogen plaatsvinden mits er rekening wordt gehouden met de landschappelijke kwaliteit. In een drukbevolkt land als het onze werkt dat niet. Wanneer we nu nog mooie stukken van het land willen beschermen, ontkomen we niet aan een veel scherper sturingsregime: ‘nee’ of ‘nee, tenzij’.

In de afgelopen periode had het Rijk geen enkele ambitie op ruimtelijk gebied. De gevolgen daarvan zullen pas over een aantal jaren zichtbaar worden. Wanneer dit kabinet een bijdrage wil leveren aan de ontwikkeling van Nederland tot een innovatieve, meer duurzame en leefbare Europese regio, dan moet het alsnog nieuw strategisch ruimtelijk beleid definiëren.

6 MAARTEN HAJER
Redacteur S&D

Hoe de zorg wordt uitgekleeft

Het nieuwe kabinet oogt als een leuke ploeg mensen die er duidelijk zin in hebben en die van plan zijn om niet alleen *over* burgers te besluiten en te

regeren, maar samen met hen. Dat is een mooi uitgangspunt. Ik raad het kabinet aan om het vooral ook toe te passen in de zorg.

Toevallig zijn er op dit moment nogal wat mensen in mijn omgeving aangewezen op zorg. Wat opvalt in die sector is de voortdurende zoektocht naar wat goedkoper kan en het langzamerhand schrikbarende Taylorisme. Voor de niet-economen onder u: dat laatste houdt in dat werkzaamheden worden opgesplitst in deelhandelingen. Uitgeklede takenpakketten dragen bij aan de efficiency. In het bedrijfsleven is men er inmiddels achter dat werknemers alleen kunnen worden vastgehouden als hun werk aantrekkelijk is. Het moet mensen de mogelijkheid bieden om te groeien. Dit inzicht heeft hele afdelingen *human resource management* opgeleverd. Zo niet in de collectieve sector.

Een voorbeeld. Een van mijn broers woont in een tehuis voor begeleid wonen. Hij heeft daar een eigen kamer en er is een persoonlijk begeleider die op hem let en die aanspreekpunt is voor familie en vrienden. Dat is erg prettig. Als we zorgen hebben, weten we bij wie we moeten zijn. Maar het is de vraag of deze constructie houdbaar is. In een poging om te bezuinigen worden de werkzaamheden in het huis nu nageplozen en ‘gelabeld’. Zo zijn er huishoudelijke werkzaamheden, zorgtaken en klussen die aan het wonen gerelateerd zijn.

De kans is aanzienlijk dat de was, die de persoonlijk begeleider nu nog samen met mijn broer doet, uit zijn pakket wordt gehaald, omdat hij voor zulke handelingen ‘te duur betaald’ wordt. Op het oog geen onlogisch besluit, maar in de praktijk zijn de gevolgen groot. Dat samen de was doen biedt de persoonlijk begeleider namelijk een aardige indruk van de manier waarop mijn broer zichzelf verzorgt. Het is ook een mooie gelegenheid om een praatje te maken over van alles en nog wat. Juist dat soort gesprekje is van belang om de ontwikkeling van mijn broer in bredere zin (met zijn zorg-, woon-, sociale en huishoudelijke component) in de gaten te houden. Je zou hopen dat het opsplitsen van taken op zijn minst lagere kosten zou opleveren, maar dat is niet zo. Het overzicht over al die losse deeltaken moet worden bewaakt door heuse zorgcoördinatoren — een flinke extra klus.

INTERVENTIE

Een ander voorbeeld. Mijn schoonmoeder van 83 is opgenomen in het ziekenhuis. Ze mag naar huis als er voorzien is in persoonlijke en huishoudelijke hulp. Het ziekenhuis kan zelf de persoonlijke hulp regelen, maar de huishoudelijke hulp moet worden aangevraagd bij de gemeente. Dat mijn schoonvader van 85 nog gewoon rondloopt kan voor de gemeente voldoende reden zijn om die huishoudelijke hulp niet toe te wijzen, met als gevolg dat het ziekenhuis (terecht) besluit dat mijn schoonmoeder niet naar huis kan. Tel uit je winst!

Het samen werken en samen leven zou er een hoop op vooruitgaan als professionals elkaars oordelen op waarde zouden schatten. En als politici en de verantwoordelijke bestuurders van (zorg-)instellingen niet alleen zouden kijken naar hoe het werk zo goedkoop mogelijk kan worden ingericht, maar zij de zaken zo zouden regelen dat patiënten er maximaal baat bij hebben. Het lijkt mij een uitdagende opdracht voor dit nieuwe kabinet.

MARIJKE LINTHORST

Redacteur S&D

Haagse mateloosheid

Ooit, in de jaren vijftig, kende de PvdA een ‘Sociaal-Democratisch Centrum’: een clubje leden dat zich, buiten de reglementaire kaders om, onledig hield met het toetsen van de nieuwe doorbraakpartij op haar sociaal-democratisch gehalte. Het werd door de toenmalige partijbonzen met grote achterdocht bekeken. Men sprak misprijzend van ‘groepsvorming’ en een ‘partij in de Partij’, die de eenheid bedreigde en de gouvernementele missie in gevaar bracht. De woorden ‘verbod’ en ‘royement’ vielen wel eens.

Er werd nogal eens aan het SDC herinnerd toen in de *roaring sixties* Nieuw Links zijn plaats op de gevestigde orde in de PvdA veroverde. Eerst met openbare vergaderingen en met boekjes over respectievelijk alles, onderwijs- en cultuurpolitiek, economische vraagstukken en de partijstructuur en daarna ‘eigenkontig’ (Karel Nagel) in besturen en fracties. Maar de groep werd getolereerd, al

ging dat niet altijd van harte, en de leden vonden hun plaats in de partij, met medeneming van een deel van hun ideeën.

De jaren negentig kenden het kortstondige bestaan van Niet Niks als groep in de partij: een boekje, wat publiciteit en snel weer terug naar de eigen bezigheden.

Zelfs aan zo’n vluchtige schets valt af te lezen dat de lotgevallen van SDC, Nieuw Links en Niet Niks een afspiegeling vormden van de conjuncturele wisselingen in protesteren en riposteren in zaken van autoriteit, verantwoording en debat zoals die zich na de oorlog, ruwweg om de twintig jaar, in de maatschappij als geheel afspeelden. Op het tijdperk van gezag en gezagsgetrouwheid van de wederopbouw volgde de fase van confrontatie en debat, die overging in de openbaarheids- en verantwoordingscultus van de decennia daarna. Hierop volgde een eigensoortig mengsel van deels incorporeren, deels terugdraaien van de verworvenheden en overdrijvingen van de voorgaande periode.

Ook nu weer beleven we een omslag die een zuivere afspiegeling van de buitenwereld vormt: doorslaan in uitersten is een Hollandse wezens-trek geworden en de politiek volgt op de voet. Zie, bijvoorbeeld, de expliciet restauratieve verwijzing naar de ‘de saamhorigheid en lotsverbondenheid van de wederopbouw’ in het regeerakkoord; de wijze waarop en het tempo waarin het in oud-hollandse beslotenheid is uitonderhandeld; het afdwingen van goedkeuring door het PvdA-congres van een *doelstellingen*-akkoord zonder de concretering die in de komende honderd dagen nog rond moet komen.

Het nut, ja de onvermijdelijkheid van een zekere mate en duur van vertrouwelijkheid van het formatieoverleg is evident. Maar het onderscheid tussen ‘een zekere mate’, overmatig en mateloos blijkt in de jongste cultuuromslag verloren te zijn gegaan.

De constante in dit alles, door de jaren heen, is de spanning tussen degenen die het voor het zeggen (of zwijgen) hebben en degenen die zij heten te vertegenwoordigen. Deze betreft de inhoud en ruimte van het mandaat zoals dat door politici wordt ingevuld en door anderen — kiezers, partij-

INTERVENTIE

leden, beroepsbeoefenaars — wordt opgevat.

Ik heb dit nog niet opgeschreven of er komt een e-mail binnen van de partijvoorzitter zelf. Hij laat weten dat het congres 'ja' heeft gezegd tegen het glorieuze onderhandelingsresultaat en besluit met: 'Het is nu aan onze bewindslieden — onder aanvoering van vice-premier Wouter Bos — om het akkoord uit te voeren. Jacques Tichelaar, onze nieuwe fractievoorzitter in de Tweede Kamer, heeft gezegd de grenzen van het regeerakkoord op te zullen zoeken. Ondertussen zal de partij ervoor moeten waken niet één te worden met "Den Haag", de regering in het bijzonder. In de partij zal het denken niet stil komen te staan.' Een halfhartige oproep tot een onduidelijke vorm van dualisme.

De teksten van Bos, Van Hulten en Tichelaar over 'ruimte', 'afstand' en 'grenzen' suggereren mogelijkheden voor betrokkenheid, beïnvloeding en discussie van buiten het circuit van bestuurders in en om Den Haag, waarvan zij tot dusver niets moesten hebben. De vraag dringt zich op hoe de leiding van de partij, gepersonifieerd door deze drie, zal omgaan met de altijd bestaande én de opgeroepen spanning rond dit 'nieuwe begin'.

KEES KOLTHOFF

Oud-lid partijbestuur en Tweede-Kamerfractie PvdA

Bedroevend resultaat

Wat verklaart de Noord-Koreaanse taferelen waarmee het partijcongres van de PvdA op 17 februari jl. juichend instemde met de deelname van de PvdA aan het kabinet Balkenende-IV? Het antwoord lag 8 besloten in de wazige slottoespraak van Wouter Bos, met als centraal argument: meeregeren is altijd beter dan oppositie voeren. Het fameuze dictum van een van zijn voorgangers, Jaap Burger, dat de PvdA pas mee moet regeren als er ook iets te regeren valt, lijkt vergeten.

De prijs van dat meedoen is hoog. De PvdA aanvaardde Balkenende als premier, hoewel hij eerder — als premier en als lijsttrekker van het CDA — geen geheim had gemaakt van zijn afkeer van de sociaal-democraten. En ondanks zijn dubieuze rol

in de Nederlandse steun aan de oorlog in Irak. Niet alleen komt daar geen parlementair onderzoek naar, belangrijker — maar niet opgemerkt — is dat de PvdA met haar onvoorwaardelijke deelname aan dit kabinet het standpunt van de vorige kabinetten-Balkenende over de rechtmatigheid van deze oorlog heeft aanvaard.

De PvdA ging er verder mee akkoord dat het CDA zowel de sector buitenland als de sociaal-economische sector domineert. Ze vond het ook prima dat Bos zijn verkiezingsbelofte brak en toetrad tot het kabinet. Toch had hij die belofte juist gedaan om duidelijk te maken dat de PvdA gepaste afstand zou bewaren tot een kabinet waarin het een ondergeschikte rol zou spelen.

De PvdA heeft ook zonder meer de 'hervorming' van de verzorgingsstaat door de eerste drie kabinetten-Balkenende aanvaard. Dat maakt de kreet dat het nu 'sociaal' gaat worden tot een paskwil. Ze gaat ook akkoord met de laatste, onder Balkenende-III nog niet tot stand gekomen 'hervorming': de vermarkting van de zorgsector. Deze wordt nu door CDA-ideoloog Ab Klink in zijn nieuwe rol van minister ter hand genomen.

Kortom, in programmatisch opzicht zowel als wat betreft de verdeling van kabinetsposten is de PvdA de grote verliezer van deze formatie. Dat is mede een gevolg van het feit dat Bos en Jacques Tichelaar geen enkele moeite hebben gedaan om de mogelijkheid van een combinatie met de grote winnaar van de verkiezingen, de SP, serieus aan de orde te stellen. Gedwee hebben zij de uitsluiting van deze partij door Balkenende voor lief genomen. Daarmee ontnamen zij zich tenminste het zicht op een beter onderhandelingsresultaat.

Het zwakke onderhandelingsresultaat is opmerkelijk, gegeven het feit dat het CDA de PvdA meer nodig had dan omgekeerd. Voortzetting van de coalitie met de VVD was uitgesloten en daarmee was Balkenende gedwongen naar het midden terug te keren, al was het maar om de schijn te wekken dat het beleid socialer zou worden. Het gemak waarmee de PvdA zich voegde in de haar toebedachte rol van sociale schaamlap wekt verbazing.

De zo luid door de PvdA toegejuichte formatie van Balkenende-IV is in nog een opzicht markant.

INTERVENTIE

Zij negeert volledig twee historische inzichten, die na de verkiezingsnederlaag van 2002 zijn geboekstaafd. Les één was dat de PvdA er verkeerd aan doet om de partijleider in het kabinet zitting te laten nemen onder een CDA-premier die vlak daarvoor een kabinet met de VVD heeft geleid. Zowel het kabinet-Van Agt/Den Uyl als het kabinet-Lubbers/Kok liepen voor de PvdA immers uit op trieste mislukkingen.

Les twee luidt dat een regeringscombinatie met partijen die een geheel ander programma hebben (zoals bij Paars het geval was), leidt tot een bedrieglijke depolitisering, welke de deur openzet voor een populistische inbraak à la Fortuyn. En dat het voor de PvdA noodlottig uitpakt als ze zich zó monistisch opstelt dat de Tweede-Kamerfractie niets anders dan klapvee voor het kabinet wordt.

Verder dan twee jaar terugblikken geldt in PvdA-kringen echter als verdacht. Voorzitter Michiel van Hulten verklaarde voor de radio dat het met het kabinet-Lubbers/Kok uiteindelijk toch nog goed was gekomen. Inderdaad: de tot dan toe grootste nederlaag van de PvdA, min twaalf zetels, stak gunstig af bij het resultaat voor het CDA, min twintig.

BART TROMP

Redacteur S&D

Energie-agenda PvdA vol foute keuzes

De PvdA heeft grote plannen met 'duurzaamheid', die rechtstreeks in het regeerakkoord terecht zijn gekomen. In 2020 moet 20% van onze energievoorziening 'duurzaam' zijn. Tot die tijd moeten we 2% per jaar energie besparen en onze CO₂-emissies met 30% reduceren. Ambitie genoeg, maar die ambities zijn niet slim gekozen, onhaalbaar en veel te duur. Drie keer mis dus — en dat terwijl er miljarden euro's op het spel staan.

In S&D 2001/1-2 licht Diederik Samsom de plannen toe. Zijn betoog berust op twee verkeerd gekozen uitgangspunten. Ten eerste: het vizier is te smal. Dat staat enkel op Nederland gericht, de

geclaimde grote betrokkenheid bij mondiale problemen ten spijt. Ten tweede: er wordt een veel te rigide koppeling gehanteerd tussen onze bijdrage aan de omslag in mondiale broeikasgasemissies (die rond 2025 moet plaatsvinden) en de energie-zekerheid voor Nederland op de lange termijn ('fossiele brandstoffen zijn eindig, Rusland en Arabieren zijn niet te vertrouwen').

Die combinatie van doelen heeft ingrijpende consequenties. Het verbeteren van energiecentrales in Rusland en China of zorgen voor meer bos in de tropen is wel zinnig en goedkoop, maar helaas, dat helpt Nederland niet bij het beperken van zijn olie-import. Milieu- en ontwikkelingsruimte voor zich snel ontwikkelende of arme landen moeten we primair scheppen door zelf onze energiehuishouding te verduurzamen, vindt Samsom. Dat moet met wind, zon en biomassa. Welnu, grootschalig gebruik van zonne-energie is, gezien de stand van de technologie, voorlopig niet aan de orde. Samsom suggereert dat omvangrijke investeringen in windparken in de Noordzee een reële vergroting van onze energie-autonomie én emissieruimte voor kolencentrales in China zouden opleveren. Dat kan hij toch niet menen? Schone kolen aanvaardt hij slechts als noodzakelijke tussenstap om de 30%-reductie te kunnen halen. Een tussenstap? Zo'n centrale staat er al gauw vijftig jaar!

De groei van de mondiale CO₂-emissies tussen nu en 2025-30 wordt primair veroorzaakt door een sterke toename in het kolengebruik door China, India en de vs. De kernvraag is dan: zijn 'hernieuwbare bronnen' een alternatief dat voor die landen acceptabel is qua kosten en zekerheid en dat rijp is voor grootschalige toepassing in centrales die tussen nu en 2020 massaal worden gebouwd? Nee dus.

De sleutel voor een effectieve mondiale klimaatstrategie ligt de komende twintig jaar in efficiënte kolencentrales met afvang en opslag van koolstof. Schone kolen dus. Dáár zou Nederland in zijn klimaatstrategie op moeten inspelen. Draag bij aan de snelle ontwikkeling en mondiale toepassing ervan. Gebruik schone kolen juist als 'opstap' voor duurzame energie in de vorm van nieuwe cellulosehoudende vormen van biomassa. Steek daar je geld in en vergeet die windenergie.

9

INTERVENTIE

Wat ziet de PvdA eigenlijk in windmolens? Wat plaatsbaar is op het land draagt nagenoeg niets bij aan onze energievoorziening en offshore windmolenparken zijn erg duur. Samsom kiest ervoor omdat we ons op die manier onafhankelijk maken van de strijd om olie en gas; die wordt uitgevochten met kalashnikovs en dan moet je niet op een eurootje meer of minder letten (het staat er echt!). In werkelijkheid kan 'wind' niet meer dan 5% van onze hele energievoorziening dekken, waarbij ook nog eens fossiele centrales stand-by moeten draaien. Als de PvdA echt ruimte wil scheppen voor emissies in arme landen, moet ze dan niet bekijken hoe die euro's voor windmolenparken nuttiger kunnen worden besteed?

Kernenergie, daar zijn we tegen. Dat is makkelijk gezegd, want de centrale in Borssele levert slechts 4% van onze elektriciteit (1% van onze energievoorziening) en sluiting heeft op onze CO₂-uitstoot dus nauwelijks effect. Op Europees niveau is de afweging veel lastiger. In de hele EU dekt kernenergie een derde van de elektriciteitsproductie, in België 55%, in Frankrijk 75%. Wij importeren daar een deeltje van. Hoe kan de EU kernenergie afbouwen en toch voldoende bijdragen aan een mondiale ombuiging van de CO₂-emissie in 2025? En wat te denken van de vele kerncentrales die in minder welvarende landen worden gebouwd? Nee, dit PvdA-standpunt lijkt mij te veel op het wassen van onze handen in schone onschuld.

10 Kortom, de PvdA moet haar klimaat- en energiepolitiek nog eens goed doordenken. Tot slot een opmerking over Samsoms stijl. De wijze waarop hij in zijn artikel andersdenkenden behandelt is wellicht toelaatbaar voor een gepassioneerde actievoerder, maar een eerste woordvoerder van de PvdA-Kamerfractie onwaardig. Dat hij het WRR-advies *Klimaatbeleid — tussen ambitie en realisme* afdoet als een pleidooi voor aanpassing aan de gevolgen van klimaatverandering in plaats van CO₂-reductie ('terugtrekken achter de dijken') is tamelijk schandalig, maar ook wel komisch, gezien het hoge oogkleppengehalte van zijn eigen betoog.

PIETER VAN DRIEL

Zelfstandig onderzoeker, schreef mee aan het WRR-advies over klimaatbeleid

Cyprus in het kwadraat

Het diplomatieke geweld van de afgelopen weken doet misschien anders vermoeden, maar de internationale gemeenschap is nog lang niet klaar met Kosovo. Vorig jaar heeft de voormalige president van Finland, Martti Ahtisaari, met de Kosovaren en de Servische regering om de tafel gezeten, met als doel een oplossing te vinden voor de status van het gebied, dat formeel nog steeds een provincie van Servië is, maar streeft naar onafhankelijkheid.

Sinds 1999 wordt Kosovo bestuurd door de Verenigde Naties (VN) en al die tijd werd er niet gepraat over de politieke status. Nu de VN zich opmaken voor vertrek, zou er een knoop moeten worden doorgehakt. De kans dat de twee partijen het eens worden is echter verwaarloosbaar klein. Dat betekent dat een grote internationale betrokkenheid voorlopig noodzakelijk blijft.

Begin februari presenteerde Ahtisaari zijn plan. Hij stelt voor om het gebied een 'voorwaardelijke onafhankelijkheid' toe te kennen. Echte onafhankelijkheid wordt in het voorstel diplomatiek omzeild, maar Kosovo worden wel een grondwet en lidmaatschap van internationale organisaties gegund. Het verbaast dan ook niet dat Servië het plan categorisch afwijst. Intussen morren ook de Kosovo-Albanezen, die in meerderheid de onafhankelijkheid juist te voorwaardelijk vinden.

De voorwaarden hebben betrekking op zaken als goed bestuur, de openbare rechtsorde en de bescherming van minderheden. De Kosovo-Servische enclaves in het gebied krijgen een grote mate van zelfbestuur. De naleving van de voorwaarden zou moeten worden gecontroleerd door een 'Internationale Vertegenwoordiger'. Die constructie doet denken aan de situatie in Bosnië-Herzegovina, waar sinds 1995 een 'Hoge Vertegenwoordiger' van de VN met vergaande bevoegdheden zorg draagt voor de uitvoering van het Dayton-vredesakkoord. Onlangs rapporteerde de International Crisis Group dat Bosnië in de afgelopen twaalf jaar een transitie onderging van oorlog naar vrede; nu pas begint de opbouw van een zelfstandige democratie en markteconomie.

INTERVENTIE

Er valt iets te zeggen voor de stelling dat Kosovo anno 2007 niet veel verder is dan Bosnië was in 1995. Een sterke Internationale Vertegenwoordiger is daarom hard nodig. Met het oog op een mogelijk toekomstig lidmaatschap van de Europese Unie (EU) voor zowel Kosovo als Servië zou deze functionaris een dubbelrol krijgen: Internationale Vertegenwoordiger en Speciale Vertegenwoordiger van de EU. In die tweede functie moet hij erop toezien dat Kosovo zich ontwikkelt tot een toetredingskandidaat. Behalve deze functionaris zal Brussel ook een politiemissie naar Kosovo sturen. Verder is en blijft de EU de grootste donor voor wederopbouwinitiatieven ter plaatse.

De lange-termijnstrategie achter deze intensieve EU-betrokkenheid is om langs de weg van Europese integratie het conflict tussen Kosovaren en Serviërs op te lossen. Het plan-Ahtisaari is in het beste geval het begin van een oplossing, maar zeker niet het sluitstuk. Ooit zal er opnieuw een besluit moeten worden genomen over het al dan niet opheffen van de voorwaardelijkheid van de onafhankelijkheid. De hoop is dat Kosovo en Servië dan zo ver zullen zijn geïntegreerd in de Europese structuren dat ze zich meer zorgen maken om richtlijnen uit Brussel dan om elkaar.

Maar hoe realistisch is die verwachting? Tot nog toe heeft Europa Pristina en Belgrado er niet toe kunnen motiveren om hun fundamentele geschillen bij te leggen. Bosnië-Herzegovina, dat al nauwere banden is aangegaan met de EU, kent nog vele problemen tussen de verschillende etnische groepen. Heeft de Europese integratie ooit de Basken en Noord-Ieren ertoe kunnen bewegen hun strijd op te geven? En kijk naar het nog altijd verdeelde Cyprus, dat ook al bewijst dat EU-lidmaatschap niet zaligmakend is.

Als er in de komende jaren geen oplossing komt voor het Kosovo-conflict terwijl het perspectief op Europese toetreding steeds concreter wordt, dan dreigt er — net als indertijd rondom Cyprus is gebeurd — een situatie te ontstaan waarin de EU het toetredingsproces niet meer kan stoppen zonder grote (politieke) schade aan te richten. In dat geval is de kans groot dat Kosovo en Servië, al ruziënd, toch worden toegelaten. Hopelijk heeft Brussel zijn

les geleerd en wordt er dit keer voor gezorgd dat het conflict is opgelost vóórdat het lidmaatschap wordt toegekend.

NIELS VAN WILLIGEN

Promovendus Politieke Wetenschap Universiteit Leiden

Stop de nieuwe schoolstrijd

Het debat over het onderwijs in ons land dreigt danig uit de hand te lopen. Dat komt vooral doordat de deelnemers er nogal ideologisch geladen standpunten op nahouden. Aan de ene kant staan fervente vernieuwers uit de hoek van het 'Nieuwe Leren'. Zij claimen het gelijk van de zeepfabrikant: het product is beter omdat het nieuw is. Aan de andere kant beweegt zich een snel groeiende groep conservatieven, inmiddels verzameld in de belangenvereniging 'Beter Onderwijs Nederland'. Hun motto lijkt rechtstreeks ontleend aan Bordewijks klassieker *Bint*: onderwijs is kennis stampen en dat vereist nu eenmaal tucht, geen nieuwlichterij.

In de discussie worden voornamelijk drogredenen uitgewisseld. Laten we er eens twee bezien uit de gelederen van de zeepverkopers. 'Omdat de samenleving steeds sneller verandert, moet het onderwijs meebewegen.' Dat dit een loze kreet is, blijkt wel uit het feit dat de negatie ervan al even overtuigend klinkt: 'In een turbulente samenleving moet juist het onderwijs worden gekoesterd als bron van culturele stabiliteit.' Dat schiet niet op zo. Nog een andere dan maar: 'Informatie kan tegenwoordig gemakkelijk worden opgezocht, dus waar het op aankomt is te onderwijzen in opzoekvaardigheden.' Ook van deze stelling valt het tegendeel even goed (misschien zelfs beter) vol te houden. Immers, het is met alle onzinnigheden en halve waarheden op internet steeds moeilijker uit te maken wat ware kennis is, dus waar het op aankomt zijn klassieke leermeesters die de leergierige jongeling de weg wijzen.

De conservatieve club slaat, onder aanvoering van de filosoof Ad Verbrugge, een al even retori-

INTERVENTIE

sche toon aan. Neem het volgende argument: ‘Ons onderwijs is door de voortdurende stelselveranderingen alsmaar slechter geworden.’ Misschien is dat waar, maar het tegenovergestelde kan ook kloppen. Het enkele feit van voortdurende vernieuwing bewijst op zichzelf helemaal niets en bovendien: als ik me niet vergis staat ook Beter Onderwijs Nederland alweer een stelselwijziging voor. Een andere populaire klacht betreft het competentiegericht karakter van het Nieuwe Leren: ‘Straks hebben we burgers die over allerlei vaardigheden beschikken, maar niets meer weten.’ Dit argument doet vreemd aan. Rekenen, lezen en schrijven — de paradepaardjes van Beter Onderwijs Nederland — zijn toch ook vaardigheden? Wat de club vooral tot uitdrukking lijkt te willen brengen, is een verzet tegen een nieuw soort vaardigheden: niet googlen, maar lezen, niet voor je beurt spreken, maar eerst je vinger opsteken.

Er is warempel een nieuwe schoolstrijd gaande, dit keer niet over signatuur, maar over het leren zelf. De toon is er niet minder verbeterd om. Verbrugge, bijvoorbeeld, wijst in recente NRC-publicaties aan waar we de schuldigen kunnen gaan zoeken, namelijk in de ‘schil van bureaucratie en beleid’ die zich rond het onderwijs heeft genesteld. Ook weer zo’n ideologisch stokpaardje. Beter Onderwijs Nederland zet de klassieke leraar op een voetstuk, om vervolgens alles wat met bureaucratie, management en onderwijskunde te maken heeft te kapittelen. Wat Verbrugge kennelijk ontgaat, is dat zonder bureaucratische en beleidsmatige bemoeienis er helemaal geen publieke diensten mogelijk zijn. Wie onderwijs als een publiek goed wil zien, is verplicht zich af te vragen hoe algemene doelen als kwaliteit en toegang kunnen worden gewaarborgd — in ieder geval niet door het lerarenkorps, al is dat nog zo bevolgen. De filosoof komt er dan ook niet helemaal uit, getuige zijn paradoxale oproep om de inspecteurs beter te inspecteren. Toe maar, nog een schil erbij: wie is hier nu bureaucratisch?

Een parlementair onderzoek biedt geen uitkomst. De ruziezoekers zullen achterover leunen totdat de politiek het verlossende woord heeft gesproken. En dan? Het is niet erg waarschijnlijk dat partijen zich vervolgens zullen neerleggen bij

uitkomsten die hun niet bevallen. Eigenlijk is het van den gekke dat het onderwijsveld dit allemaal laat gebeuren. Waarom organiseert zij niet zelf een vorm van arbitrage? Huur een gezellig onderkomen in Beetsterzwaag en vraag een respectabele mediator om het overleg te leiden. Diens eerste taak moet zijn van partijen te eisen dat zij hun ideologisch wapengekletter staken. Dat wil zeggen: stop het oeverloze gezever over kennisgericht versus competentiegericht leren. Dit conflict gaat nergens over. Kennis en vaardigheden zijn twee kanten van dezelfde medaille: het ontwikkelen van expertise. Onderwijsland zou zich moeten buigen over een heel andere, meer urgente kwestie: past de inhoud van wat wij doceren nog wel bij de werkelijkheid van vandaag? Dit gaat over zowel kennis als competenties, maar vooral ook over hun onderlinge relatie. Ter illustratie een voorbeeld uit mijn eigen onderwijspraktijk.

Aan de Universiteit Twente leiden we al zo’n dertig jaar bestuurskundigen op. Inmiddels zijn alle collega’s het erover eens dat het klassieke beroepsprofiel bijstelling behoeft. De moderne bestuurskundige is een bruggenbouwer die moet laveren tussen een scala van conflicterende belangen en uiteenlopende kennisdomeinen, waaronder die van het recht, de economie, de politicologie en de sociologie. Betekent dit dat alleen nog maar procesvaardigheden aangeleerd hoeven te worden? Is het voldoende dat bestuurskundigen alleen nog leren communiceren en onderhandelen? Allerminst. Althans, wij vinden in Twente dat grondige kennis van de basisvakgebieden belangrijker is dan ooit. Tegelijkertijd zijn we ons ervan bewust dat studenten zich moeten bekwamen in het omgaan met uiteenlopende kennisclaims. Juist omdat vanuit steeds meer invalshoeken kennis moet worden betrokken, dienen nieuwe vaardigheden te worden aangeleerd. Praktisch oefenen met kennisintegratie staat dan ook prominent op het onderwijsmenu. Maar het zou een ernstige vergissing zijn om dit als competentiegericht leren te typeren.

Per onderwijssoort kan de afweging anders uitvallen. Op basisscholen ligt het bijvoorbeeld voor de hand om kinderen naast ‘begrijpend lezen’ ook ‘begrijpend kijken’ als vaardigheid bij te brengen.

INTERVENTIE

De hedendaagse beeldcultuur biedt interessante, nieuwe kennisbronnen, die echter zonder oefening niet zonder meer toegankelijk zijn. Op beroepsopleidingen kan het nuttig zijn om de studenten naast vakkennis ook sociale en culturele kennis bij te brengen, dit met het oog op hun toekomstige functioneren in een complex, cultureel gedifferentieerd beroepsveld. En ga zo maar door.

Erg moeilijk kan deze exercitie niet zijn. Evenmin valt in te zien waarom partijen het er niet over eens zouden kunnen worden. Vervolgens zou het onderwijsveld eendrachtig een vuist kunnen maken naar de politiek. Overigens staat ook op dit vlak onze mediator nog een lastige taak te wachten, namelijk de partijen aanzetten tot een minder destructieve toon. Staak toch het modieuze gejeremieer over bureaucraten, managers en aanverwante beroepsgroepen. Natuurlijk is er het een en ander mis, ook ik vind dat geleidelijk aan een dubieuze visie op onderwijs in het beleid is geslopen, gericht op doelmatigheid (in plaats van inhoud) en op concurrentie (in plaats van samenwerking). Maar hoe vallen hier verbeteringen te verwachten als het onderwijsveld zelf niet eens in staat is tot het formuleren van een coherente visie?

De sector zou zich moeten schamen, verwikkeld als ze is in een onvruchtbaar achterhoedegevecht over leermethoden. Staak het vuren, stop de verwijten en investeer in een mooi, eigentijds document over leerinhouden. De politiek moet beloven zich zolang gedeisd te houden: even geen stelselwijzigingen meer. Ik zou zeggen dat een half jaar toereikend moet zijn. Pas als er witte rook boven Beetsterzwaag hangt, mogen de vragen van beleid en bestuurlijke organisatie aan bod komen.

Ik kan het niet laten om een bescheiden schot voor de boeg te geven, tevens een advies aan minister Plasterk: wat een verademing zou het zijn als politici ophouden ons onderwijs te behandelen als een diplomamachine. Onderwijs voedt ook op — bijvoorbeeld in het vermogen om een debat waardig te voeren.

WILLEM TROMMEL

Universitair hoofddocent Bestuursociologie Universiteit Twente

Verbijsterend

Staat het er echt? Ja, het staat er echt: ‘Kunst en cultuur verbinden mensen, laten nieuwe inspirerende perspectieven zien, kunnen ontroeren en verwonderen en ons een spiegel voorhouden. Cultuurbeleid draagt bij aan sociale samenhang en aan een vitale economie. Een rijk cultureel leven is een bron van creativiteit en versterkt het internationale vestigingsklimaat. Het is essentieel bij het creëren van trots en gemeenschapsgevoel in onze samenleving.’

Mag kunst nog verontrusten, ontregelen, confronteren, aankaarten, verwarren, verbijsteren? Kennelijk niet. Kunst is in het regeerakkoord eigenlijk vooral goed als het een ander doel dient: de versterking van de sociale samenhang, het internationale vestigingsklimaat, onze nationale trots. Zou de realisatie van deze doelen straks ook de grondslag voor subsidiëring gaan vormen? ‘Helaas, uw projecten hebben ons de afgelopen vier jaar onvoldoende ontroerd.’

Het is mooi dat er meer aandacht komt voor cultuureducatie, maar laat dat dan toch vooral gebeuren vanuit de hoop dat dat meer vrije, onafhankelijke geesten zal opleveren. Het is goed als cultuurparticipatie wordt gestimuleerd, maar het doel daarvan moet méér zijn dan mensen laten kennismaken met de grondslagen van onze samenleving: het gaat er ook om dat ze op die samenleving kritisch kunnen reflecteren.

Er is meer in het leven dan de Rembrandtbijbel.

MAARTEN HAJER

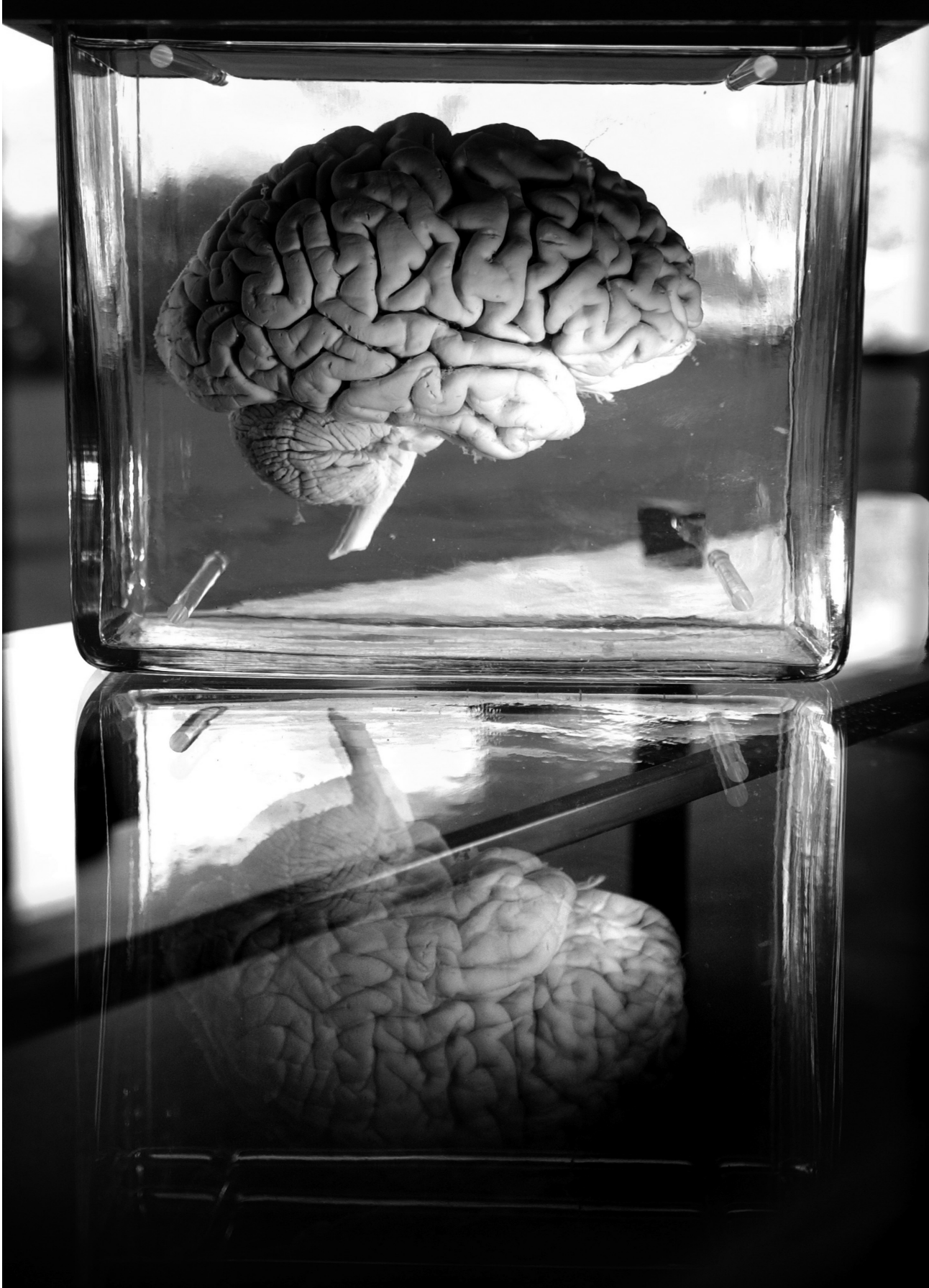
Redacteur s&d

De contramine van Kalma

Paul Kalma is lid geworden van de Tweede Kamer. Op 9 februari jl. werden zijn drie decennia bij de Wiardi Beckman Stichting afgesloten met een symposium getiteld *Het zondig ras der reformisten*. **Felix Rottenberg** zat voor en trapte af met een pleidooi voor een eigenzinnige wbs. **Marnix Krop** sprak over Nederland in Europa: de Unie moet politieker én socialer worden. **Paul de Beer** en **Paul Tang** twistten over wat de verzorgingsstaat solide maakt: toepassing van het profijtbeginsel of het principe van wederkerigheid? Boven het daaropvolgende tweegesprek zweefde de geest van Dalrymple. ‘Eerst rechten, dan plichten’, meende **Femke Halsema**. Nee, zei **Edith Hooge**, ‘menigeen is co-auteur van zijn eigen ellende’.

14 **Paul Kalma** fileerde dominante trends in het denken over politiek en markt en definieerde, ‘in een drietal korte stellingen’, de taak van de sociaal-democratie. **Job Cohen** sloot af met een portret van Kalma en twee van zijn inspiratiebronnen: Stuuf Wiardi Beckman en Joop den Uyl.

De contramine van Kalma (1)

Beschermheer van de originaliteit

FELIX ROTTENBERG

Paul Kalma was de achtste directeur van de Wiardi Beckman Stichting — of de negende, als we de vooroorlogse telling volgen en ingenieur Hein Vos meerekenen als de eerste directeur ten dienste van het wetenschappelijk socialisme.

Kalma was dertig jaar verbonden aan de wbs, waarvan zeventien als directeur. Dat is maar vier jaar langer dan Joop den Uyl, die in 1948 overstapte van *Vrij Nederland* naar de wbs, achten-twintig jaar oud. Het zegt iets over de pioniersgeest van de eerste jaren van de wederopbouw en de kracht van de jonge naoorlogse generatie: senioriteit of ervaring gaven toen niet de doorslag bij benoemingen.

Kalma resideerde de eerste jaren in een veredeld washok op de derde etage van het legendarische partijkantoor aan de voorzijde van de Telschadestraat 31, boven het typekamertje van de secretaresse van Ien van den Heuvel. In de winter dat Kalma zijn debuut maakte, leek het de PvdA voor de wind te gaan. Het kabinet-Den Uyl, met de premier als onbetwiste aanvoerder, maakte zich op voor een lange prolongatie. Den Uyls droom van de PvdA als 40%-partij werd bij de verkiezingen in mei 1977 net niet gerealiseerd. Op de derde etage van het partijkantoor hebben ze vast nuchter vastgesteld dat het CDA met de vvd over een meerderheid beschikte en dat er dus een keerpunt dreigde. Kalma heeft het

allemaal zien gebeuren, de langzame teloorgang van Den Uyl, leunend op de ooggetuigenissen van Wouter Gortzak, die in de staf van de wbs verslag uitbracht van de marathonzittingen van het partijbestuur.

Aanvankelijk was Kalma belast met het secretariaat van een studiegroep 'energie en economie', maar zijn ontdekker Gortzak begreep dat de jonge socioloog, juist nu de PvdA in grote rouw verkeerde vanwege de desastreus verlopen kabinetsformatie, het vergeten denken van Troelstra, Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman over de staat moest actualiseren. Het vraagstuk van de reikwijdte en de sturingskracht van de overheid vroeg om nieuwe reflecties. Den Uyl had vlak voor de verkiezingen een euforische — door Hans van den Doel beïnvloede — rede gehouden over de socialisatie van de vraag. Daarin stond de staat centraal. Zijn kabinet had een record aan nota's geproduceerd waarin de overheid een veelheid aan nieuwe taken werd toegerekend. Tot veel wetgeving kwam het niet, het kabinet viel al over de eerste grote hervormingsmaatregel: die inzake de grondpolitiek.

Kalma liet voor het eerst de kracht van zijn tegendraadse houding zien. Tegen de mode van de tijd in, plaatste hij fundamentele vraagtekens bij de overspannen verwachtingen die er in de PvdA leefden over het belang van toenemende staatssturing. Zijn boek *De illusie van de 'democratische staat'* raakte bij verschijning in 1982 een gevoelige snaar: eenzijdige staatsinterventie is

Over de auteur Felix Rottenberg is columnist van 'Het Parool' en abonnee van S&D

niet het éne instrument van het reformisme in de sociaal-democratie. Op een conferentie in de RAI werd Kalma gehegeld door de voorman van de radicale vleugel, Stan Poppe. Maar voor velen, ook voor mij, zette hij een norm. Zijn niet-modieuze manier van contra-denken, integer en helder geformuleerd, was werkelijk vernieuwend. Hij opende een urgent debat over de verwezenlijking van idealen en de grenzen aan politieke sturing.

INTUÏTIEF ANTICYCLISCH

De kracht van wetenschappers dicht in de buurt van de partijpolitiek, geborgen in het 'industriële complex' van de PvdA, is dat ze nooit roepen dat ze onafhankelijk zijn, maar gewoon als zodanig handelen. Wetenschappers ten dienste van het socialisme, gestationeerd bij de wbs, studeren, denken, redetwisten en publiceren met begrip voor de oprispingen en paniek van politici en houden tegelijkertijd afstand van het logische en soms noodzakelijke opportunisme. Zij beseffen dat het politieke handwerk lenige sprongen zijwaarts vergt en nederige aanpassingen.

Kalma is daar tot de dag van vandaag de wbs in voorgegaan. Met zijn bijna intuïtieve, anticyclische manier van redeneren, vraagt hij altijd naar feiten en argumenten die de waan van de tijd doorstaan. Ik houd van zijn ingehouden woede en drift, zowel in zijn schriftelijke als verbale polemieken. Zijn ergernis, bijvoorbeeld, over de gemakzuchtige manier waarop de experimenten van de jaren zestig tot flauwekul en speeltuin van de bevoorrechte middenklasse zijn bestempeld.

Maar ook zijn conservatieve opstelling in het migratiedebat. Daarin heb ik hem ooit voor lafaard uitgemaakt. Maar terecht hield hij niet op de migratie van de jaren tachtig en negentig in retrospectief te plaatsen, telkens benadrukkend dat het vraagstuk realisme en relativering behoeft, net als Daniel Cohn-Bendit, die in *Thuisland Babylon* op soortgelijke wijze de lessen van de migratiebewegingen aan het einde van de negentiende en begin-twintigste eeuw analyseerde.

Paul Kalma werd directeur van de wbs toen 'leerlingen' van Willem Drees hun stempel op de praktische politiek van de PvdA drukten: Wim Kok en Ad Melkert. Met de wetenschappers van de wbs onderhielden zij een dialectische verhouding, helaas eenzijdig, waarbij het beleidsautisme van de Haagse vakmannen maakte dat zij onvoldoende oog hadden voor het grote belang van zoektochten naar originaliteit, die waarde kan toevoegen aan het primaat van 'operationalisme'.

Dit bleef niet zonder gevolgen. De wbs raakte ietwat geïsoleerd. Maar dat gaf Kalma tegelijk een stimulans om zijn koers voort te zetten. Hij bleef consequent aan zijn oeuvre werken. *De verplaatsing van de politiek* was een logisch vervolg op de illusie van de staat. *Ondernemen of overnemen* is nu helemaal actueel in het licht van de gevaarlijke overnamepogingen door zee-

De kracht van wetenschappers dicht in de buurt van de partijpolitiek, is dat ze nooit roepen dat ze onafhankelijk zijn, maar gewoon als zodanig handelen

roverkapitalisten. *Links, rechts en de vooruitgang* was kennelijk te omvangrijk voor de voorhoede van de beroeps politici van de PvdA. Zeer ten onrechte is het te weinig bestudeerd. Het bood cruciale handreikingen voor wat nu het post-Fortuyn tijdperk wordt genoemd en definieerde heel precies de dilemma's van de progressieve middenklasse. Maar ja, het consumeren van — zeg maar — de vrije R&D van de wbs vraagt om zitvlees en tolerantie.

DE NOODZAKELIJKE WBS

Met enig recht van spreken, als oud-partijvoorzitter, wil ik er bij het afscheid van Paul Kalma nogmaals voor pleiten om de lastige *darlings* van

de wBs te koesteren en te beschermen. Stel hun eigenzinnigheid niet ter discussie. Werp niet iedere keer als hun studies ongelegen komen weer de vraag op of de wBs niet meer als beleidsontwikkelingsbureau en denktank zou moeten functioneren. Een wetenschappelijk bureau met een eigen ritme en autonomie is cruciaal voor de PvdA: als broedplaats, substantieel criticaster en vooruitdenker is de wBs hard nodig.

Wie haar geschiedenis bestudeert, de verschillende fasen met de acht, nee, negen directeuren op waarde schat, beseft dat de wBs met grote regelmaat haar tijd ver vooruit was en juist nieuwe nuances aanbracht, nieuw realisme aanreikte, dat voor de ontwikkeling van het denken over politiek en idealen in brede zin elementair is. Dus als die nu eenmaal ongemakkelijke verhouding tussen wBs en PvdA functioneert, heeft dat vooral voor de lange termijn betekenis. Dat

vraagt van partijleiders, fractievoorzitters en zeker van partijvoorzitters nieuwsgierigheid en onbevangenheid. Het vergroot de kans op consistentie in denken en handelen, maar garanties tegen falen kunnen nooit worden verstrekt.

Het gaat vooral om het beschermen van een mentaliteit: als de wBs bloeit en volop de ruimte krijgt, dan zullen het debat en de discussie in en om de PvdA daar maximaal profijt van hebben. Denk aan de woorden van Wiardi Beckman, die de Nederlandse sociaal-democraten altijd heeft voorgehouden goed te kijken naar de traditie van de vaderlandse geschiedenis, die in 'opstand en vrijheidsstrijd is begonnen en daarin is geworteld'. Daar heeft hij in bezettingstijd sociaal-democraten, zielsverwanten en pseudo-vernieuwers aan herinnerd: 'Liever den ondergang, dan slaaf!'

De contramine van Kalma (2)

De wonderbaarlijke terugkeer van Nederland in Europa

MARNIX KROP

Visie en volharding. Wat Paul Kalma in zijn dertig jaar Wiardi Beckman Stichting zo'n typische sociaal-democraat maakte, was zijn niet aflatende, inspirerende optimisme. Zodra het erop aankwam de weg voorwaarts te wijzen, dan wist hij het weer zeker: op naar het licht! Kijk maar naar de titels van twee van zijn belangrijkste werken: *De illusie van de 'democratische staat'* en *Het socialisme op sterk water*. U begrijpt, met zo'n boodschap van het wetenschappelijk bureau ten dienste van het democratisch socialisme konden de rechtgeaarde partijgenoten in hun strijd voor de rechtvaardige samenleving weer even vooruit.

En toch: visie en volharding. Want diezelfde Paul Kalma, inmiddels directeur geworden, kon ook op een andere manier tegen de stroom in gaan. Hij was het immers die in tijden van politieke vertwijfeling hoop wist te scheppen: hoop op effectieve politieke actie, hoop op een betere wereld. Wie herinnert zich niet zijn vlammende pleidooi uit 2004 voor eerherstel voor beproefde sociaal-democratische waarden: *Links, rechts en de vooruitgang*? En het mooiste voorbeeld van zijn verbeteren optimisme, tegen alle schijnbare logica in, was het geschrift uit 1995 dat is getooid met

Over de auteur Marnix Krop is Nederlands ambassadeur in Warschau. Van 1977 tot 1985 was hij verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting, eerst als wetenschappelijk medewerker en vanaf 1981 als adjunct-directeur.

de fraaie titel *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*.

Inderdaad: visie en volharding. Hoevelen zouden in een tijd van afgeschudde ideologische veren niet de moed hebben opgegeven en hun heil hebben gezocht in louter technische beleidsdiscussies? Zo niet Paul Kalma, die onvermoeibare vorser naar dat wat onze maatschappij samenhang moet bieden, naar democratie en solidariteit. De erfenis die hij bij de wv's achterlaat is indrukwekkend. Zijn opvolger krijgt grote schoenen te vullen. Kalma's toetreden tot de Tweede Kamer zal ons nationaal politiek debat ongetwijfeld verrijken. Ik ben zeker niet de enige die naar zijn parlementair optreden uitkijkt.

Bij al zijn belangstelling voor de Nederlandse politiek en voor de taken van de sociaal-democratie in Nederland, is Kalma geen nationaal politicus. Integendeel, steeds weet hij zijn vragen zo te stellen, dat ze raken aan de wereld. De sociale vooruitgang die hier bij ons is geboekt is, zo beseft hij, niet in een internationaal vacuüm tot stand gekomen. Dat vraagt om actie voor een rechtvaardigere wereld. Kalma is een internationalist, die om die reden ook Europeaan is. Niet een Europeaan die het ideaal van een Europese federatie heeft omarmd, maar wel een die de Europese integratie als een noodzakelijke voorwaarde ziet voor vrede, vrijheid en voorspoed — idealen waaraan de sociaal-democratie, juist vanuit haar nationale opdracht, steeds moet werken.

19

Om inzicht te bieden in Kalma's Europese geloofsbriefen wil ik hier de tiende en tevens laatste stelling citeren uit *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*:

'Europa speelt bij dit alles een sleutelrol. De Europese Unie is onmisbaar geworden voor de omgang met en de oplossing van veel problemen waarmee de lidstaten, afzonderlijk en gezamenlijk, geconfronteerd worden — op sociaal-economisch gebied, op het gebied van vrede en veiligheid, op dat van de immigratie, het milieu, grensoverschrijdende criminaliteit en dergelijke. Dat vraagt om een intensieve politieke ("communautaire" en "intergouvernementele") samenwerking, hoe moeilijk dat ook is in een zich verder uitbreidende Unie. Europese samenwerking is dan ook veel meer (zo niet: heel wat anders) dan een financieel-economische saneringsoperatie ter versterking van de nationale economieën. Wil ze werkelijk effect sorteren en door de bevolking van de respectievelijke lidstaten geaccepteerd worden, dan zal het technocratisch gehalte van de Unie aanzienlijk moeten verminderen. Dat veronderstelt een verdere democratisering van de Europese besluitvorming (een grotere openbaarheid, versterking van het Europees Parlement), maar in de allereerste plaats bezinning op de inhoud van het beleid, op de vraag hoe "Europa" een concrete, tastbare bijdrage kan leveren aan de verbetering van de kwaliteit van het bestaan, niet alleen in de lidstaten, maar ook in andere delen van de wereld.' (Kalma 1995: 68-69)

20 Let wel: Kalma schreef dit in 1995, dus tien jaar voordat een ruime meerderheid van de Nederlandse burgers, op 1 juni 2005, 'nee' zei tegen de Europese Grondwet. Kennelijk was het in de tussentijd niet gelukt de bevolking te doordringen van deze noodzaak van Europese integratie. In feite was Kalma's Tiende Stelling tamelijk profetisch. Uit kiezersonderzoek is gebleken dat een ruime meerderheid van de Nederlanders in beginsel wel degelijk de voordelen van Europese samenwerking ziet. Maar tegelijkertijd voelen ze

zich buitengesloten door het 'ondoordringbare' Brussel en vragen ze zich af wat Europa nu concreet aan hun leven toevoegt. In Kalma's stelling voorproef je het recente pleidooi van iemand als Tony Blair voor een Europa dat zich concentreert op de noden van de burgers: 'a Europe that delivers'. Ook in het nieuwe regeerakkoord zie je die nadruk op onderwerpen waarbij de burger het nodige van Europa verwacht: economie, milieu, energie, asiel/migratie en veiligheid. De vraag is: hoe nu verder met Nederland en de Unie?

VAN TWEE GESELS VERLOST

De titel van mijn verhaal luidt: *De wonderbaarlijke terugkeer van Nederland in Europa*. Ik bedoel dit op dezelfde manier als Kalma toen hij het indertijd over de solidariteit had. De terugkeer daarvan was wonderbaarlijk omdat ze uit nogal onverwachte hoek kwam — een gevolg van de toenemende hinderkracht van ontwikkelingslanden op migratie- en milieugebied. Maar tegelijkertijd was zijn boodschap moreel geladen, een oproep aan de sociaal-democratie van Paars om de solidariteit niet te vergeten. Mijn verhaal heeft, net als dat van Kalma, een normatieve dimensie. Ik meen dat de plaats van Nederland in Europa is en dat het zich daarvan niet mag afwenden — niet in de laatste plaats omdat het daaraan als open en democratische samenleving zo veel te bieden heeft. En ik meen dat die terugkeer mogelijk is, hoewel menigeen dit wonderbaarlijk zal voorkomen — helemaal omdat ik daarin voor de sociaal-democratie een belangrijke rol zie weggelegd.

Nu eerst iets over het succes en het falen van de Europese integratie. Dat het Europees project wonder boven wonder is geslaagd in zijn oorspronkelijke doelstellingen, wordt zowel erkend als over het hoofd gezien. Deze heel bijzondere mengvorm van bovenstatelijke en tussenstatelijke samenwerking heeft veel bijgedragen aan het bevrijden van het oude continent van twee gesels. Allereerst die van de oorlog. Nooit weer oorlog en nooit meer Auschwitz: dat zijn de diepere motieven voor de Europese integratie. Deze

werken nog steeds door en vormen thans onder meer de grondslag voor de uitbreiding van de Unie met de landen van het voormalige Oostblok en in een verdere toekomst met die van de Balkan. Ze is niet onproblematisch, die rasse uitbreiding, maar het vredes- en vrijheidsmotief staat wel recht overeind. Dat het in Europa niet vanzelf pais en vree is, weet ook Nederland sinds het drama van Srebrenica in 1995.

De tweede gesel waarvan Europa ons heeft verlost, is die van de economische crisis. Voor de oprichters van de Europese Gemeenschap, zoals onze eigen Beyen en Mansholt, was het een primair motief: hoe een herhaling van de ellende van de jaren dertig te voorkomen? Hoe ervoor te zorgen dat landen elkaar niet tegenwerken, maar juist met elkaar samenwerken voor economische groei en werkgelegenheid? Na het begin, met kolen en staal, kwam de echte doorbraak met de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap in 1957. Die legde de basis voor de gemeenschappelijke Europese markt, voor vrij verkeer van goederen, diensten, kapitaal en personen.

Met de totstandbrenging van die interne markt zijn we, vijftig jaar verder, een heel eind gekomen. Maar we zijn nog steeds volop bezig en dat kan soms tot heftige discussies leiden — denk aan de debatten over de euro of de dienstenrichtlijn. Wat nog wel eens wordt miskend is dat de interne markt bedoeld is om ons aller economisch vermogen te bundelen. Daarmee wordt een terugval in nationaal egoïsme en economisch protectionisme tegengegaan. Zo wordt de Europese landen gezamenlijk de kans geboden om niet defensief, maar open en constructief het hoofd te bieden aan de uitdagingen van de wereldeconomie. Het mes snijdt aan twee kanten. Zonder gemeenschappelijke markt wordt het intern-Europees vredesproject ondergraven en is er ook geen Europese antwoord mogelijk op de globalisering; dan staat elk land er weer alleen voor.

Deze twee successen van de Europese integratie hebben er sterk toe bijgedragen dat het oude continent na alle historische ellende niet in onbeduidendheid is weggezakt. Het heeft juist zijn

lot steeds meer in eigen hand kunnen nemen, zowel wat interne als externe aangelegenheden betreft. Europa is dankzij de Europese integratie een vreedzaam en welvarend continent geworden, waar democratie en mensenrechten steeds meer de regel vormen en waar markteconomie en sociale rechtsstaat hand in hand blijken te

Ongenoegen over het a-politieke Europa en vrees voor het asociale Europa, daar ligt de kern van de kiezersopstand tegen de Europese Grondwet en daar moeten dus ook de oplossingen worden gezocht

kunnen gaan. Kritische Europeanen zien zelf vooral de schaduwzijden van dit avontuur, maar in de Angelsaksische wereld is de bewondering voor Europa's prestaties onverbloemd. Denk aan Jeremy Rifkin die Europa's sociaal-economische verworvenheden looft: *The European Dream*. En denk aan Mark Leonard die vindt dat niet Amerika maar Europa het model biedt voor de wereld van de toekomst: *Why Europe will run the 21st century*. En in het deel van Europa waar ik nu zelf verblijf, het oosten, is het enthousiasme helemaal niet te stuiten: men ziet in de EU dé garantie voor veiligheid en voorspoed, ja zelfs voor democratische beschaving.

EEN POLITIEKER EUROPA

Wie kan na zo veel succes nog falen? Want dat is het toch, een mislukking, wanneer in twee landen die de Europese Unie mede hebben opgericht een meerderheid van de kiezers 'non/nee' zegt. En ook in landen waar geen referendum is gehouden, zoals België en Duitsland, gaven peilingen aan dat daar een 'ja' helemaal niet zeker was geweest. Waar is het misgegaan? Bij het zoeken naar een antwoord op deze prangende

vraag, is het beter weg te blijven van analyses die ervan uitgaan dat de kiezers helemaal niet over Europa hebben gestemd, maar alleen hun ongenoegen hebben geuit over de regering en het bezuinigingsbeleid. Dat klopt vast en zeker, maar het is niet de essentie.

Dichter bij de waarheid is, mijns inziens, de stelling dat we in Nederland kampen met een crisis in de vertegenwoordigende democratie. Daardoor is het vertrouwen in de politiek diep gezonken. Juist Europa maakt die vertrouwenscrisis zo voelbaar, omdat Europa zelf zo onzichtbaar en ongrijpbaar is. Onzichtbaar en ongrijpbaar maken ongeliefd. Dit is des te meer het geval waar Europa ook nog een belangrijke rol lijkt te spelen in het vergroten van de economische onzekerheid die menig burger in de greep houdt. Ongenoegen over het a-politieke Europa en vrees voor het asociale Europa, daar ligt de kern van de kiezersopstand tegen de Europese Grondwet en daar moeten dus ook de oplossingen worden gezocht.

22 Laten we met de politiek beginnen. Het zou flauw zijn erop te wijzen dat de Grondwet juist een aantal belangrijke verbeteringen inhield in de verhouding tussen de burger en Europa. Die blijde boodschap is kennelijk verloren gegaan in een veel dieper gapende vertrouwenskloof. Die is op twee manieren ontstaan. Ten eerste door een bewust gekozen depolitiseerde manier van beslissingen nemen, een methode die in zeker opzicht lange tijd juist hét geheim was van het succes van de Europese integratie. Ten tweede doordat die integratie, na vele jaren van Brusselse bemoeienis met nogal technisch aandoende onderwerpen, de laatste vijftien à twintig jaar in een enorme stroomversnelling is geraakt. Europa heeft zich tot een politieke unie ontwikkeld. De combinatie van die twee zaken — een gedepolitiseerde besluitvorming en een steeds politieker wordend proces — moest een keer gaan wringen. De burger voelt zich steeds meer buitengesloten, ook al doordat onze nationale democratie het op dit punt ook heeft laten afweten. Op 1 juni 2005 gaf de burger te kennen dat over het steeds belangrijker wordende Eu-

ropa niet meer achter zijn rug om besloten mag worden: Europa behandelt politieke kwesties en daarover moet dus politiek worden beslist. Europa is heel ver gekomen, juist door de politiek uit de politiek te halen. Vanaf nu kan het alleen nog verder komen, als de politiek terug in de politiek wordt gebracht.

Het wreekt zich dat Europa van oudsher meer nadruk heeft gelegd op vrijheid dan op gelijkheid en dat het daardoor aantrekkelijker leek voor ondernemers dan voor werknemers

Eén manier van omgaan met de kloof tussen de burger en Europa, is Europa kleiner te maken, figuurlijk althans. Daar is zeker aanleiding toe. Soms plaatst de Europese Commissie in haar communautair enthousiasme zaken op de Europese agenda die daar niet thuishoren, althans naar onze huidige beleving. En lidstaten doen dat soms ook, in een poging om nationale problemen te europeaniseren. Burgers geeft dat een sensatie van onnodige bemoeizucht. In iedere verdere regeling van de verhoudingen binnen Europa is een goede verdeling van bevoegdheden tussen de Unie en de lidstaten — wie gaat waarover en in welke mate? — dan ook onmisbaar.

Een verscherpt regime voor subsidiariteits-toetsing is dringend gewenst. Dat is een moeilijk woord om iets heel simpels aan te geven, namelijk de beantwoording van de vraag of in specifieke kwesties de Unie aan zet is of juist de lidstaten. Daarover moeten niet alleen de Commissie en de Raad van Ministers beslissen, ook de nationale parlementen moeten een stem in het kapittel krijgen. De Europese Grondwet regelde dit al, maar het kan zeker nog wat duidelijker worden aangezet. Ons nieuwe regeerak-

koord spreekt zelfs over de mogelijkheid van het geven van een ‘rode kaart’ door nationale parlementen. Zo’n rode kaart zou dan een Europees initiatief geheel stop kunnen zetten. Ik neem aan dat het de bedoeling is dat daarvoor de nee-stem van een *aantal* nationale parlementen nodig is. Anders worden we met z’n allen snel de gevangenen van heel specifieke nationale hobbies en kunnen we gezamenlijke vooruitgang — bijvoorbeeld inzake milieu, energie en klimaat — wel vergeten.

Nationale parlementen hebben een veel grotere rol te spelen in Europese zaken. Het zogeheven ‘democratisch tekort’ in Europa bevindt zich niet alleen in Brussel en Straatsburg, maar misschien nog wel meer in Den Haag. Nog te vaak beschouwt de Kamer Europa als buitenland om zich vervolgens onbekommerd aan zogenaamd binnenlandse onderwerpen te wijden. Europa is echter ook binnenland, een flink deel van onze wetgeving en onze politieke agenda wordt door Europa beïnvloed. Omgekeerd kunnen veel nationale problemen alleen maar goed van een oplossing worden voorzien als ze ook naar het Brusselse worden getild. De parlementariër van de toekomst is goed in Europa thuis. Hoe het zou moeten, laten de parlementen in Finland, Denemarken en het Verenigd Koninkrijk zien. Die zitten bovenop de Europese agenda, betrekken daar het maatschappelijk middenveld bij en zetten hun regeerders op scherp voor de onderhandelingen in Brussel. Langs die lijnen zou de Tweede Kamer haar werkwijze moeten europeïseren.

Europa verdient ook politisering in partijpolitieke zin. Over veel van wat in Europa wordt besloten kun je met rede partijpolitiek twisten, op eenzelfde manier als op nationaal niveau gebruikelijk is. Dat gebeurt natuurlijk al in het Europees Parlement, maar voor menig burger is dat een brug te ver. Wel moet worden gezegd dat het Europees Parlement zich de laatste jaren tot een echte volksvertegenwoordiging begint te ontwikkelen. Zo stond het in de discussie over de vrijmaking van het dienstenverkeer in Europa meer open voor de verschillende wensen

en zorgen vanuit de bevolking dan veel nationale parlementen. Het eindresultaat week dan ook behoorlijk af van het oorspronkelijke voorstel van Eurocommissaris Bolkestein. Versterking van de positie van het Europees Parlement is en blijft een goede zaak.

Europa politiek maken betekent niet alleen dat lidstaten in Brussel af en toe pal staan voor vitale nationale belangen. Het betekent ook dat nationale parlementen hun regeringen in een politiek debat dwingen om Europees positie te kiezen op basis van politieke uitgangspunten en visies. Onze Kamerleden zijn ook deelnemers aan de Europese besluitvorming en dus behoeven zij een Europees mandaat van de eigen kiezers. Juist daarom is het zo betreurenswaardig dat Europa geen enkele rol speelde in de afgelopen verkiezingscampagne, heel anders dan in Frankrijk momenteel. In de toekomst moet dat niet weer zo gebeuren. Europa is te politiek om aan bestuurders overgelaten te worden.

EEN SOCIALER EUROPA

Dan het sociale Europa, voor sociaal-democraten nogal een mijnenveld. Het is duidelijk dat onder de nee-stemmers veel mensen waren die tot de natuurlijke achterban van de PvdA behoren. Mensen die zich zorgen maken over hun toekomst en die van hun kinderen. Snelle technologische en economische veranderingen doen hen vrezen voor hun werk, inkomen en sociale zekerheid, terwijl de komst van migranten menigeen het gevoel geeft een ongenode gast in eigen buurt te zijn. Globalisering boezemt schrik in en doet verlangen naar oude zekerheden. De boodschap dat Europa juist mogelijkheden biedt om die globalisering in goede banen te leiden en bescherming te bieden bij de aanpassing eraan, was aan de meeste van deze kiezers niet besteed. Zij zien Europa eerder als deel van het probleem dan als deel van de oplossing, mede als gevolg van de jongste uitbreidingsronde (‘globalisering via de achterdeur’). Hier wreekt zich dat Europa van oudsher meer nadruk heeft gelegd op vrijheid

dan op gelijkheid en dat het daardoor aantrekkelijker leek voor ondernemers dan voor werknemers. Kortweg: meer 'kapitaal' dan 'sociaal'. Wat te doen?

Los van de kwestie van de verdere uitbreiding, die nu mede op Nederlands aandringen sterk is getemporiseerd, gaat het in hoofdzaak over twee vragen. Hoe voorkomen we dat Europa onnodig inbreuk pleegt op de sociale bescherming die we nationaal hebben georganiseerd? En hoe gebruiken we Europa voor het versterken van het vermogen van onze economie om op sociaal verantwoorde wijze op de globalisering in te spelen? Daartussendoor loopt de vraag op welk niveau we dat het beste doen: nationaal of Europees?

Het is duidelijk dat voor sociaal-democraten het antwoord op die laatste vraag niet onduidelzinnig de ene of de andere kant op kan wijzen: hoe meer of juist hoe minder Europa, des te beter. Geen van beide is waar. Enerzijds moet

De inrichting van het Europese huis wordt belangrijker dan het bouwen eraan. Om dit gegeven in verdrag en beleid te helpen vertalen moet Nederland zich actief en constructief opstellen

24 het antwoord zo gevonden worden dat de kloof met de burger zichtbaar overbrugd wordt. Dat wijst in de richting van nationale oplossingen, want dat is het niveau van besluitvorming waarin de burger nog het meeste vertrouwen heeft. Anderzijds gaat het natuurlijk om effectiviteit — ook het resultaat moet tellen — terwijl bovendien het Europese kind niet met het badwater van nationale voorkeuren mag worden weggegooid. Daarvoor heeft Europa ook voor sociaal-democraten te veel strategische en sociale waarde.

Sociale zekerheid is in beginsel een verantwoordelijkheid van de lidstaten, niet van Europa. Er bestaan op dit vlak dan ook behoorlijke verschillen tussen de lidstaten. Er zijn wel vier verschillende sociale modellen in Europa te onderscheiden. Toch wordt er op Europees niveau veel gesproken over de coördinatie van sociaal beleid. We kunnen namelijk veel van elkaar leren en we moeten elkaar niet onnodig beconcurreren. Bovendien kan regelgeving inzake de interne markt langs een omweg afbreuk doen aan de nationale beleidsvrijheid aangaande sociale bescherming. De vaststelling in het regeerakkoord dat er op Europees niveau afspraken moeten worden gemaakt over de verenigbaarheid van de interne-marktgedachte met de inrichting van publieke voorzieningen als de sociale zekerheid is in deze context dan ook logisch.

Sociale coördinatie past ook in een gezamenlijke agenda om van Europa een sterk concurrerende kenniseconomie te maken, gereed voor de uitdagingen die de globalisering biedt: de Lissabonstrategie. Die is moeizaam uit de startblokken gekomen, omdat de nationale verplichtingen zwak en de nationale bevoegdheden sterk waren aangezet. Maar mede dankzij oud-premier Wim Kok is er de laatste jaren vaart in gekomen, zodat er steeds meer sprake is van een gecoördineerd Europees economisch structuurbeleid. Het economisch groeipotentieel en het concurrentievermogen moeten sterker worden, terwijl ecologische duurzaamheid en sociale samenhang worden bevorderd.

Dit is een veelbelovend traject, dat krachtig moet worden voortgezet. Juist de mensen die sociaal-economisch het meest in de verdrukking zitten zijn gebaat bij een offensieve hervormingsstrategie, waarvan een activerend beleid met betrekking tot arbeidsmarkt, onderwijs en sociale zekerheid vast onderdeel uitmaakt. Bij de aanstaande onderhandelingen over 'hoe verder met de Grondwet', moet de Europese coördinatie van de Lissabonstrategie dan ook eerder worden versterkt dan verzwakt. Dat dient het Europa van de burger.

TOT SLOT

Over een politieker en socialer Europa valt veel meer te zeggen dan ik in dit bestek kan doen. Het wordt tijd dat Nederland uit zijn Europese dip komt. De boodschap van de kiezer bij het Grondwetsreferendum is goed verstaan: we willen niet méér Europa, maar een beter Europa. Dat is een Europa waar de burger greep op heeft en dat zijn sociale noden verstaat. De inrichting

van het Europese huis wordt belangrijker dan het bouwen eraan. Om dit gegeven in verdrag en beleid te helpen vertalen moet Nederland zich actief en constructief opstellen. Met het nieuwe kabinet aan het roer kan ons land een wonderbaarlijke terugkeer in Europa maken. Dat gaat niet vanzelf. Daarvoor zijn visie en volharding nodig. En het tegendraadse optimisme van een man als Paul Kalma, nu in zijn rol van parlementariër. Het ga hem goed.

Literatuur

- Berg, Joop van den (2004), 'De-politisering, op zijn Haags en op zijn Brussels', toespraak ter gelegenheid van de diploma-uitreiking in de Academie voor Wetenschap, Den Haag.
- Coalitieakkoord tussen de Tweede-Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie, 7 februari 2007.
- Kalma, Paul (1982), *De illusie van de 'democratische staat'*. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kalma, Paul (1988), *Het socialisme op sterk water. Veertien stellingen*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kalma, Paul (1995), *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Kalma, Paul (2004), *Links, rechts en de vooruitgang*. Amsterdam: Mets & Schilt /Wiardi Beckman Stichting.
- Krop, Marnix (2007), 'Europa in een hogere versnelling', in: E. Heijting en J.K. Wesseling (red.), *Veerkracht en vertrouwen. Liber amicorum Jan Willem Oosterwijk*, Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- Leonard, Mark (2005), *Why Europe will run the 21st century*. Londen: Fourth Estate.
- Merriënboer, Johan van (2006), *Mansholt. Een biografie*, Amsterdam: Boom.
- Nicolai, Atzo (2006), *Nederland & Europa, van droom naar daad*, Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Rifkin, Jeremy (2004), *The European Dream. How Europe's vision of the future is quietly eclipsing the American dream*. New York: Tarcher.
- Siedentop, Larry (2000), *Democracy in Europe*, Londen: Penguin Books.
- Timmermans, Frans, 'De democratisering van Europa begint met... de Europeanisering van de democratie', in: *se&d* 2006/5, pp. 32-37.
- Weenink, W.H (2005), *Bankier van de wereld, bouwer van Europa. Johan Willem Beyen, 1897-1976*, Amsterdam: Prometheus.

De contramine van Kalma (3)

Het profijt van de middenklasse

PAUL DE BEER

Wie zijn oor in ons land te luisteren legt, kan gemakkelijk de indruk krijgen dat het slecht is gesteld met de verhouding tussen de middenklasse en de verzorgingsstaat. Alom wordt geklaagd over de kwaliteit van de publieke dienstverlening: over het dalende niveau van het onderwijs, over de lange wachtlijsten in de gezondheidszorg, over 'pyjamadagen' in verzorgings- en verpleegtehuizen.

Bovendien lijkt de verzorgingsstaat steeds minder zekerheid te bieden: de houdbaarheid van de AOW staat onder druk, de maximale duur van de werkloosheidsuitkering (ww) is aanzienlijk verkort, de deur naar de nieuwe arbeidsongeschiktheidsverzekering (WIA) staat nog slechts op een kier. Tegelijkertijd gaat de middenklasse gebukt onder hoge belastingen en sociale premies.

Kortom, voor veel middenklassers lijkt de verhouding tussen de kosten en de baten van de verzorgingsstaat uit balans te zijn geraakt. Herstel van deze balans is van groot belang, niet alleen voor de middenklasse, maar ook voor de verzorgingsstaat. Als de middenklasse haar vertrouwen in de verzorgingsstaat verliest, ziet

het er slecht uit. De middenklasse heeft immers de electorale macht om de verzorgingsstaat te maken óf te breken.

KOSTEN EN BATEN

Om de relatie van de middenklasse tot de verzorgingsstaat te analyseren, ga ik uit van een eenvoudige driedeling van de samenleving in een onderklasse, een bovenklasse en een middenklasse. Vanzelfsprekend doet deze driedeling geen recht aan de complexiteit van de werkelijkheid, maar ze helpt wel om de kwesties die hier aan de orde zijn, scherp in het vizier te krijgen.

De onderklasse bestaat uit mensen die gedurende hun leven vooral een beroep doen op de voorzieningen van de verzorgingsstaat en er maar weinig aan (kunnen) bijdragen. Denk aan jonggehandicapten en kansarme laagopgeleiden. Zij vormen de bevolkingsgroep die het meest profiteert van de verzorgingsstaat en we mogen aannemen dat zij de voorzieningen van de verzorgingsstaat in hoge mate steunen.

Aan het andere einde van het spectrum bevindt zich de bovenklasse. Deze bestaat uit mensen die zo succesvol zijn dat ze nooit een beroep op de verzorgingsstaat hoeven te doen, maar er wel hun hele leven aan meebetalen. Het gaat om mensen die bij ontslag zo'n royale gouden handdruk krijgen dat ze niet eens op het idee komen een ww-uitkering aan te vragen, om mensen die hun kinderen naar een privéschool sturen, om

26

Over de auteur Paul de Beer is bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam en redacteur van S&D. Van 1982 tot 1993 was hij wetenschappelijk medewerker van de Wiardi Beckman Stichting.

Noot zie pagina 33

mensen die zich niet op de wachtlijst voor een behandeling in een Nederlands ziekenhuis laten zetten, maar naar een particuliere kliniek in het buitenland vliegen. Van deze bovenklasse hoeven we niet veel steun voor de verzorgingsstaat te verwachten, al zal een enkeling er wellicht uit overtuiging aan bijdragen.

Tussen de onderklasse en de bovenklasse bevindt zich de middenklasse. Die bestaat uit mensen die gedurende hun leven met enige regelmaat een beroep doen op de verzorgingsstaat, maar er ook veel aan bijdragen. Het zijn mensen die graag gebruik maken van het gesubsidieerde onderwijs, van de Nederlandse gezondheidszorg, van ouderenzorg en — als ze pech hebben — van een arbeidsongeschiktheids- of werkloosheidsuitkering. Diezelfde mensen dragen jarenlang een fors deel van hun inkomen af aan belasting en sociale premies. Het is deze middenklasse, die zeker meer dan de helft van de bevolking uitmaakt, in wier handen het lot van de verzorgingsstaat ligt.

In het vervolg van mijn betoog ga ik ervan uit dat de steun van de middenklasse voor de verzorgingsstaat primair wordt bepaald door haar afweging van de kosten ervan, in de vorm van belastingen, sociale premies en eigen bijdragen, en de baten, in de vorm van publieke diensten en inkomenszekerheid. Ik beschouw de verzorgingsstaat voor de middenklasse dus als een kwestie van verlicht eigenbelang. Dit is een in de literatuur veel gehuldigde opvatting. Verlicht eigenbelang staat centraal in Abram de Swaans verklaring voor het ontstaan van de moderne verzorgingsstaat in *Zorg en de staat* (1989). Paul Kalma en Marnix Krop betoogden in hun artikel *Zonder het 'midden' gaat het niet* uit 1991: 'Zonder een tastbaar belang in verzorgingsstaatarrangementen en in publieke voorzieningen zullen maatschappelijke middengroepen (...) hun steun aan de verzorgingsstaat onthouden. Solidariteit is niet alleen een moreel beginsel, maar ook een uiting van eigenbelang.' (Kalma en Krop 1991: 97).

Vermoedelijk is de opvatting dat de middenklasse de verzorgingsstaat alleen zal (blijven) steunen als kosten en baten min of meer in

evenwicht zijn, te pessimistisch. De laatste jaren heeft onderzoek veel aanwijzingen opgeleverd dat mensen onder bepaalde condities ook bereid zijn tot solidariteit met anderen zonder het vooruitzicht dat zij daar uiteindelijk voor worden 'terugbetaald' (zie bijv. Gintis et al. 2005, De Beer 2005, en de bijdrage van Paul Tang aan deze s&D). Door hierna niettemin uit te gaan van de veronderstelling dat de middenklasse haar steun laat afhangen van de verhouding tussen kosten en baten, voorkom ik dat ik het mezelf te gemakkelijk maak. Bovendien kent ook een beroep op de welwillendheid of zelfs het altruïsme van de middenklasse zijn grenzen als de verhouding tussen kosten en baten al te scheef wordt.

DRIE BEDREIGINGEN VOOR HET DRAAGVLAK

Vooralsnog zijn er niet veel concrete aanwijzingen voor een afnemende steun van de middenklasse voor de verzorgingsstaat. De periodieke enquêtes van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) wijzen steeds weer uit dat een stabiele meerderheid van de bevolking aan de overheid een belangrijke sociale taak toekent en van mening is dat de sociale uitkeringen eerder te laag dan te hoog zijn (Becker 2005). Andere onderzoeken, zoals *21minuten.nl* en de toekomstscenario's van het RIVM (2004), wijzen uit dat de meeste Nederlanders de voorkeur geven aan een solidaire samenleving met beperkte inkomensverschillen boven een concurrentiemaatschappij en grotere ongelijkheid, zelfs als die voor de gemiddelde burger meer welvaart oplevert.

Er tekenen zich echter ten minste drie ontwikkelingen af die de balans tussen kosten en baten voor de middenklasse zouden kunnen verstoren en die daarmee de steun voor de verzorgingsstaat onder druk kunnen zetten.

In de eerste plaats lijken de baten van de verzorgingsstaat steeds eenzijdiger bij een specifieke groep neer te slaan. De Raad voor de Volksgezondheid en Zorg becijfert dat 70% van de kosten van curatieve zorg wordt gemaakt voor slechts 10% van de verzekerden (Jeurissen 2005). De overige 90% van de bevolking, die slechts

30% van de kosten veroorzaakt, zou er daarom steeds minder (eigen-)belang bij hebben. Ook voorzien veel onderzoekers dat de werkloosheid en dus ook de baten van werkloosheids- en bijstandsuitkeringen zich steeds sterker concentreren bij de laagopgeleiden (zie bijv. Jacobs 2004) — een categorie die bovendien in toenemende mate samenvalt met de groep niet-westerse allochtonen — waardoor middelbaar en hoger opgeleiden steeds minder (eigen-)belang bij die voorzieningen hebben.

Nederlanders prefereren een solidaire samenleving met beperkte inkomensverschillen boven een concurrentiemaat- schappij en grotere ongelijkheid, zelfs als die voor de gemiddelde burger meer welvaart oplevert

In de tweede plaats zou het beroep dat mensen doen op sociale voorzieningen steeds minder door het lot worden bepaald en steeds meer door hun eigen gedrag en keuzes. Ook hier is de gezondheidszorg een goed voorbeeld. Als ziekte steeds sterker samenhangt met een ongezonde leefstijl — roken, drinken, te vet eten, te weinig bewegen — waarom zouden degenen die wel gezond leven daar dan nog aan meebetalen (vgl. Jeurissen 2005: 41 e.v.)? Bij werkloosheid doet zich iets soortgelijks voor. Als het risico op (langdurige) werkloosheid het grootst is voor personen die onvoldoende scholing en training hebben gevolgd, in plaats van voor mensen die het slachtoffer worden van een bedrijfssanering of een economische recessie, waarom zouden degenen die hun *employability* wel op peil houden, dan voor de kosten moeten opdraaien?

In de derde plaats zou de individualiserings-trend gepaard gaan met een toename van calcu-

lerend gedrag. Sommigen passen hun gedrag aan met het specifieke doel om een uitkering of voorziening te claimen (bijv. alleen gaan wonen om recht te krijgen op een bijstandsuitkering). Anderen trachten hun bijdragen aan voorzieningen te ontlopen. Zij huren een zwarte werk(st)er in, verzwijgen neveninkomsten voor de belasting of gaan werken als zzp'er (zelfstandige zonder personeel) zodat zij geen sociale premies hoeven af te dragen. Weinig is zo ondermijnd voor de bereidheid aan voorzieningen mee te betalen als de wetenschap dat anderen er ten onrechte een beroep op doen of er niet aan meebetalen.

De overeenkomst tussen elk van deze drie ontwikkelingen is dat er een steeds duidelijker scheiding komt tussen degenen die overwegend profiteren van de verzorgingsstaat en degenen die er vooral aan bijdragen. Anders gezegd, een deel van de middenklasse zou in het kamp van de bovenklasse komen en een ander deel zou zich bij de onderklasse aansluiten. Zelfs als degenen die voornamelijk profiteren van de verzorgingsstaat een meerderheid vormen, is het zeer de vraag of zij de anderen die voor het overgrote deel van de kosten opdraaien, ertoe kunnen bewegen dat te blijven doen. Die zouden hun heil dan wel eens elders kunnen gaan zoeken. Een scherpe scheiding tussen profiteurs en betalers lijkt funest voor de houdbaarheid van de verzorgingsstaat op langere termijn.

Overigens is enige scepsis over het realiteitsgehalte van de drie geschetste ontwikkelingen wel op zijn plaats. Feitelijk zijn er geen betrouwbare gegevens over een langere periode die erop duiden dat het profijt van de verzorgingsstaat bij een steeds eenzijdiger groep terecht komt. Het meest recente scp-onderzoek naar de (personele) verdeling van de overheidsuitgaven laat zien dat het profijt dat de lagere inkomensgroepen trekken van de overheid in de jaren negentig wel groter is geworden, maar in de meest recent periode (1999-2003) weer wat is verminderd (Kuhry en Pommer 2006: 116). In ieder geval profiteert de rijkste helft van de bevolking (in euro's uitgedrukt) nog altijd aanzienlijk meer

van de publieke voorzieningen dan de armste helft. Er zijn evenmin veel aanwijzingen dat werkloosheid of uitkeringsafhankelijkheid zich steeds meer bij laagopgeleiden concentreren (De Beer 2006). Ook zijn er weinig cijfers die erop duiden dat het oneigenlijke gebruik en misbruik van publieke voorzieningen toenemen.

Hier kan men echter weer tegen inbrengen dat de feitelijke ontwikkeling er minder toe doet dan de perceptie. Als eenmaal het beeld ontstaat dat de kosten en baten erg scheef verdeeld zijn, dat mensen hun risico's in hoge mate zelf beïnvloeden en dat er veel oneigenlijk gebruik en misbruik bestaat, dan volstaat dat om de steun voor de verzorgingsstaat aan te tasten. Hier geldt het bekende Thomas-theorema: als mensen situaties als reëel ervaren, dan zijn deze reëel in hun consequenties.

Als we ervan uitgaan dat het draagvlak voor de verzorgingsstaat onder de middenklasse afhankelijk is van de balans tussen kosten en baten, en als we veronderstellen dat deze balans in toenemende mate uit evenwicht raakt, hoe zouden we dan kunnen bevorderen dat dit draagvlak toch in stand blijft? In principe zijn er drie mogelijkheden om de balans tussen kosten en baten te herstellen: verlaging van de kosten voor de middenklasse, verhoging van de baten en versterking van de band tussen kosten en baten voor individuele burgers.

LAGERE KOSTEN

De aantrekkelijkste manier om de kosten van de verzorgingsstaat voor de middenklasse te verlagen is door de efficiëntie ervan te vergroten. Niet toevallig is deze 'oplossing' populair bij politieke partijen. Dat bleek wel uit de laatste verkiezingsprogramma's en ook het nieuwe kabinet meent 1,85 miljard euro op de bureaucratie te kunnen bezuinigen. Met dat geld moet een kwart van de extra uitgaven worden gefinancierd. Door de bureaucratie terug te dringen kun je de kosten verlagen zonder dat de kwaliteit eronder lijdt. Dit blijkt echter op papier heel wat eenvoudiger te zijn dan in de praktijk. Hoe vaak hebben

voorgaande regeringen al niet zogenaamde efficiencykortingen bij de overheid toegepast? Dit heeft niet kunnen voorkomen dat klachten over de overheidsbureaucratie telkens weer aanzwellen. Er lijkt sprake te zijn van een automatisme dat telkens weer nieuwe bureaucratie en overhead creëert. Misschien heeft het er iets mee te maken dat in overheidsorganisaties en publieke instellingen de 'bureaucraten' (d.w.z. managers, beleidsmedewerkers, etc.) een hogere

Weinig is zo ondermijnend voor de bereidheid aan voorzieningen mee te betalen als de wetenschap dat anderen er ten onrechte een beroep op doen of er niet aan meebetalen

status, een hoger loon en vooral meer macht hebben dan de uitvoerende medewerkers. Zolang dat zo blijft, zal na iedere efficiencykorting de bureaucratie vanzelf weer opbloeien.

Een tweede manier om de kosten te verlagen is de verzorgingsstaat goedkoper te maken door hem te versmallen. Richt de publieke voorzieningen op diegenen die ze het hardst nodig hebben en laat de rest over aan het particulier initiatief. Feitelijk komt deze aanpak erop neer dat er een zo scherp mogelijke scheidslijn wordt getrokken tussen degenen die aan de verzorgingsstaat bijdragen en degenen die ervan profiteren, zodat er niet onnodig geld wordt rondgepompt. Volgens sommige schattingen komt wel 70% of meer van de uitgaven van de verzorgingsstaat terecht bij dezelfde mensen die ze betaald hebben. Een doorsnee 'middenklasser' betaalt in feite zijn eigen AOW, het onderwijs van zijn kinderen en een flink deel van zijn zorgkosten. Streep je dat allemaal tegen elkaar weg, dan kan de omvang van de verzorgingsstaat tot een derde of minder worden teruggebracht en kunnen dus ook de belastingen en premies sterk worden ver-

laagd. Behalve de bijdrage wordt dan natuurlijk ook het profijt dat de middenklasse van de verzorgingsstaat trekt, veel kleiner. Terwijl de bijdrage van de middenklasse nu een combinatie is van eigenbelang en altruïsme, gaat het dan nog louter om altruïsme (afgezien van het verlichte eigenbelang om de onderklasse rustig te houden). Dit doet het ergste vrezers voor de steun van de middenklassers voor de verzorgingsstaat. De ervaringen in landen waarin de verzorgings-

Als eenmaal het beeld ontstaat dat de kosten en baten erg scheef verdeeld zijn, dat mensen hun risico's in hoge mate zelf beïnvloeden en dat er veel oneigenlijk gebruik en misbruik bestaat, dan volstaat dat om de steun voor de verzorgingsstaat aan te tasten

staat sterk op de onderklasse is gericht, zoals de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, beloven in ieder geval weinig goeds: deze bieden ook de onderklasse minder bescherming dan bredere verzorgingsstaten.

30 De keerzijde van een smallere verzorgingsstaat is dat de middenklassers de publieke voorzieningen waarvan zij nu profijt trekken, zelf zullen moeten aanschaffen. Als zij de huidige voorzieningen wensen te behouden en als de markt deze tegen dezelfde prijs aanbiedt als de overheid (die in de bekostiging voorziet via de belastingen), worden zij er natuurlijk niet wijzer van. Het voordeel van privatisering van publieke voorzieningen moet dan ook gelegen zijn in het feit dat ze de keuzevrijheid vergroot en/of dat ze in een lagere prijs resulteert.

Voor marktadepten en verzorgingsstaathouders zijn deze effecten vanzelfsprekend. Maar

de praktijk lijkt anders uit te wijzen. Zoals de laatste tijd meer dan eens is opgemerkt, lijkt de burger een beetje keuzemoe te worden. Terwijl ruim een jaar geleden nog een op de vier burgers van ziektekostenverzekeraar ruilde, was dat dit jaar nog maar een op de twintig. Onderzoek van het SCP naar keuzemogelijkheden in de sociale zekerheid leverde ook weinig aanwijzingen op voor een grote behoefte aan meer keuzes (Hoff en Vrooman 2002).

Als een verstikkende bureaucratie de efficiëntie van overheidsvoorzieningen smoort, zou je toch in ieder geval mogen verwachten dat commerciële aanbieders goedkoper zijn. De (prijs-)concurrentie die daarvoor nodig is, komt echter alleen van de grond als de markt voldoende doorzichtig is en als de burger-consumment bereid en in staat is een rationele afweging te maken tussen kosten en baten. Hier doemt een paradox op. Als een markt goed functioneert zullen prijsverschillen kwaliteitsverschillen weerspiegelen. Het is voor een consument die veel waarde hecht aan kwaliteit, dan heel rationeel om niet de goedkoopste aanbieder te kiezen. Maar als de informatie over de kwaliteit onvoldoende transparant is, zoals maar al te vaak het geval is, en de consument de prijs als kwaliteitsindicator beschouwt, vermindert dit juist de prijsconcurrentie. Het is dan allerminst zeker dat de markt een betere prijs-kwaliteitsverhouding biedt dan de overheid.

Daar komt nog bij dat commerciële aanbieders veel hogere marketing- en administratiekosten hebben en bovendien winst moeten maken. Een duidelijke illustratie hiervan bieden de pensioenen. De publieke AOW is een toonbeeld van efficiëntie met niet meer dan 0,24% uitvoeringskosten. De semi-publieke collectieve pensioenen zijn al een stuk minder efficiënt met ruim 2% uitvoeringskosten, terwijl bij de vrijwillige aanvullende pensioenproducten die particuliere verzekeraars aanbieden ongeveer een kwart (23%) van de premies en uitkeringen opgaat aan uitvoeringskosten. Dat is honderd maal zo veel als bij de AOW (Salverda 2006: 134-135)! De recente ophef over de hoge kosten van

beleggingshypotheke vormt een aanwijzing dat het hier een algemeen verschijnsel bij commerciële financiële producten betreft.

HOGERE BATEN

De perspectieven voor een beduidende verlaging van de kosten van (publieke) voorzieningen voor de middenklasse zijn dus niet erg gunstig. Waarom dan niet de tegenovergestelde weg gevolgd door de middenklassers méér of betere voorzieningen te bieden? Het kan hierbij zowel gaan om verhoging van de kwaliteit van bestaande voorzieningen (beter onderwijs, kortere wachtlijsten in de zorg) als om uitbreiding van bestaande of invoering van nieuwe voorzieningen. Denk aan voorzieningen die de combinatie van arbeid en zorg ondersteunen, zoals kinderopvang, de witte werkster en boodschappendiensten.

De consequentie hiervan is natuurlijk wel dat er meer belasting moet worden geheven. Niet iedereen zal echter van die (extra) voorzieningen gebruik maken. Zo komen de baten van meer of betere kinderopvang — in ieder geval in eerste instantie — alleen terecht bij ouders met kleine kinderen. Voor hen draagt dit bij aan een betere balans tussen kosten en baten. Maar voor middenklassers wier kinderen de crèche al zijn ontgroeid en voor hen die geen kinderen (willen) hebben, betekent het simpelweg een lastenverzwaring. Het zal niet eenvoudig zijn om die groepen ervan te overtuigen dat zij er uiteindelijk toch profijt van trekken, bijvoorbeeld doordat de belastinginkomsten uit de arbeid van vrouwen die extra gaan werken de meerkosten van de kinderopvang ruim overtreffen. Bereke-

Het is verstandig om alle middenklassers het gevoel te geven dat zij baat hebben bij de voorzieningen van de verzorgingsstaat, zelfs als dat hogere belastingen betekent

ningen van het Centraal Planbureau wijzen er overigens allerminst op dat dat laatste het geval zou zijn (CPB 2007). Voor uitbreiding van andere voorzieningen geldt in beginsel hetzelfde. Terwijl de kosten en baten voor de ene groep meer in evenwicht komen, wordt de balans voor een andere, meestal grotere groep verder verstoord.

De enige verbredingsstrategie die zou kunnen werken komt neer op de gehele middenklasse meer of betere voorzieningen bieden. Dan zou voor alle middenklassers de balans tussen kosten en baten gunstiger worden, doordat een groter deel van de totale baten bij hen neerslaat. Dit vergt echter een zeer uitgebalanceerd pakket aan extra voorzieningen. En dan nog zal het niet meevallen om de weerstand tegen de belastingverhoging die hiervoor nodig is te overwinnen. Niettemin zou deze strategie op langere termijn wel eens de aangewezen weg kunnen zijn. Onder meer vanwege de vergrijzing lijkt het onvermijdelijk dat we meer publieke middelen aan de verzorgingsstaat gaan spenderen. In plaats van die uitgavenstijging zo beperkt mogelijk te houden, is het verstandiger om iedere middenklasser het gevoel te geven dat hij/zij baat heeft bij de voorzieningen van de verzorgingsstaat, zelfs als dat hogere belastingen betekent.

HET PROFIJTBEGINSEL

Er is echter nog een derde strategie, die politiek gezien betere papieren heeft. Die houdt in dat er op individueel niveau een duidelijkere relatie wordt gelegd tussen het profijt dat men van publieke voorzieningen trekt en de bijdrage die men eraan levert. Het profijtbeginsel heette dit vroeger. De term is in onbruik geraakt, maar er zijn goede argumenten om het beginsel in ere te herstellen. Als voor individuele burgers de band tussen kosten en baten nauwer wordt, hebben zij immers minder reden om hun steun aan de verzorgingsstaat te onthouden.

Het profijtbeginsel kan op verschillende manieren worden vormgegeven. Allereerst is het een voor de hand liggend principe in die gevallen waarin burgers zelf bepalen of zij gebruik maken

van collectieve voorzieningen en zij er bovendien een substantieel eigen belang bij hebben. Naarmate bij een voorziening de individuele baten groter zijn dan de maatschappelijke baten, kan er redelijkerwijs een hogere eigen bijdrage worden gevraagd. Dit geldt bijvoorbeeld voor hoger onderwijs, kinderopvang, openbaar vervoer en cultuur. Het is natuurlijk geen toeval dat hiervoor nu ook al eigen bijdragen worden gevraagd, maar die zouden best wat hoger mogen.

Het profijtbeginsel moet in ere worden hersteld. Als voor individuele burgers de band tussen kosten en baten nauwer wordt, hebben zij minder reden om hun steun aan de verzorgingsstaat te onthouden

In het verlengde hiervan ligt de mogelijkheid om voorzieningen van een hogere kwaliteit te bieden aan wie bereid is er meer voor te betalen. Dit principe kennen we al bij het openbaar vervoer (1^e klas) en bij cultuur (1^e rang), maar het verdient ook serieuze overweging in het (hoger) onderwijs en in de gezondheids- en ouderenzorg. In sociaal-democratische kring is dit over het algemeen geen populaire gedachte. Maar ik zie niet goed wat erop tegen is, mits het principe niet ten koste gaat van de basiskwaliteit, waarvan iedereen verzekerd blijft. Waarom hebben we er geen bezwaar tegen als rijke mensen drie maal per jaar met vakantie gaan en een tweede huisje hebben, maar wel als zij een deel van hun inkomen aan luxere zorg willen besteden?

Een zekere differentiatie in de kwaliteit en prijs van publieke voorzieningen heeft het belangrijke voordeel dat welgestelden minder reden hebben om uit het publieke systeem te stappen. Zolang hun eigen bijdrage lager is dan

hetgeen zij op de private markt zouden moeten betalen, hebben zij er belang bij om in het publieke stelsel te blijven. Beter een zekere differentiatie in kwaliteit binnen het publieke bestel, dan een scherpe tweedeling tussen povere publieke voorzieningen voor de meerderheid en luxe private voorzieningen voor de *happy few*.

Maar: verminderen hogere eigen bijdragen niet de toegankelijkheid voor lagere inkomensgroepen? Oftewel: gaat meer profijt voor de middenklasse niet ten koste van minder profijt voor de onderklasse? Dat is een bekend en op zichzelf terecht bezwaar. Het zou echter geen reden moeten zijn om af te zien van verhoging van de eigen bijdragen. Wel is inkomenscompensatie voor de lagere inkomensgroepen geboden. Daarbij valt zowel te denken aan inkomensafhankelijke bijdragen als aan een verhoging van het vrij besteedbare inkomen. De financiële ruimte daarvoor kan deels worden gehaald uit de opbrengst van de eigen bijdragen.

Zou het profijtbeginsel ook moeten worden toegepast als het gebruik van een voorziening niet op vrije wil berust, maar wel (mede) het gevolg is van eerder gemaakte keuzes? Te denken valt aan ziekten die samenhangen met een ongezonde leefstijl en werkloosheid die het gevolg is van onvoldoende investeringen in de eigen *employability* of van voortijdig schoolverlaten. Het voordeel van een dergelijke differentiatie in eigen bijdragen is, dat wie verstandige keuzes maakt minder hoeft te betalen voor anderen die de verkeerde keuzes maken, hetgeen de prikkel voor gewenst gedrag vergroot.¹

Hier passen echter twee kanttekeningen bij. Ten eerste zal die prikkel weinig effect hebben als men deze pas lange tijd ná het onverstandige gedrag aan den lijve ervaart. Het is bijvoorbeeld zeer de vraag of een hoger eigen risico voor mensen met een ongezonde leefstijl tot gezonder gedrag zal leiden. Dit bezwaar kan men evenwel ondervangen door niet eigen bijdragen, maar de verschuldigde belastingen of premies te koppelen aan het gedrag.

Ten tweede berust onverstandig gedrag vaak niet op een bewuste keuze, maar op een gebrek

aan kennis of kunde. Zowel gedragsgerelateerde ziektes als (langdurige) werkloosheid zijn geconcentreerd bij laagopgeleiden en in lagere sociale milieus. Als bijvoorbeeld zwaarlijvigheid een reden is voor een hogere ziektekostenpremie, verschuiven de lasten niet alleen van slanke naar dikke mensen, maar ook van de middenklasse naar de onderklasse. Dat begint wel erg veel te lijken op *blaming the victim*.

Beter een zekere differentiatie in kwaliteit binnen het publieke bestel, dan een scherpe tweedeling tussen povere publieke voorzieningen voor de meerderheid en luxe private voorzieningen voor de 'happy few'

Een derde manier om de band tussen kosten en baten nauwer aan te halen is het bestrijden van oneigenlijk gebruik, misbruik en fraude. Dat is echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Bovendien dient men ervoor te waken dat degenen die minder goed hun weg in het bureaucra-

tische doolhof van de verzorgingsstaat weten te vinden niet te snel hun aanspraken verspelen als zij bijvoorbeeld fouten maken bij het invullen van formulieren. Bestrijding van misbruik kan anders gemakkelijk leiden tot een toename van onbedoeld niet-gebruik.

CONCLUSIE

Zelfs als men ervan uitgaat dat de balans tussen kosten en baten het draagvlak voor de verzorgingsstaat onder de middenklasse bepaalt en dat deze balans steeds meer dreigt te worden verstoord — zoals ik in deze bijdrage heb gedaan — maakt dit een 'versmalling' van de verzorgingsstaat nog niet onvermijdelijk. Integendeel, publieke voorzieningen toespitsen op de meest behoeftigen, zou het eigenbelang van de middenklasse bij de verzorgingsstaat alleen maar verder aantasten. Verbreding van de verzorgingsstaat, opdat de middenklasse juist meer gaat profiteren van publieke voorzieningen, is alleen haalbaar als de *gehele* middenklasse profiteert én als men de weerzin tegen belastingverhoging weet te overwinnen. Daarom biedt een meer directe koppeling tussen de baten en de lasten van de verzorgingsstaat, door een ruimere toepassing van het profijtbeginsel, de beste perspectieven om het draagvlak voor de verzorgingsstaat te behouden.

Noot

- 1 De afspraak in het regeerakkoord om mensen die vóór hun 65^e stoppen met werken na hun pensioen te laten meebetalen

aan de AOW lijkt hiervan ook een voorbeeld. Echter, het beroep dat men op de AOW doet hangt niet af van de leeftijd waarop men uittreedt, aangezien iedereen vanaf 65-jarige

leeftijd AOW ontvangt. Dit voornemen kan dan ook niet worden beschouwd als een toepassing van het profijtbeginsel.

33

Literatuur

21minuten.nl (2006), *21minuten.nl* editie 2006 (www.21minuten.nl).
Becker, Jos (2005), *De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002. Een analyse van*

trends in meningen, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Beer, Paul de (2005), 'Hoe solidair is de Nederlander nog?', in: Eelke de Jong en Martin Buijsen (red.), *Solidariteit onder druk? Over de grens tussen individuele en*

collectieve verantwoordelijkheid, Nijmegen: Thijmgenootschap/Valkhof Pers, 2005: 54-79.
Beer, Paul de (2006), 'Perspectieven voor de laagopgeleiden', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 22 (3): 218-233.

De contramine van Kalma Paul de Beer *Het profijt van de middenklasse*

- CPB (2007), *Een analyse van maatregelen gericht op de arbeidsparticipatie van vrouwen*, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Gintis, Herbert, Samuel Bowles, Robert Boyd en Ernst Fehr (eds.) (2005), *Moral Sentiments and Material Interests*, Cambridge (Mass.)/London: MIT Press.
- Hoff, Stelle en Cok Vrooman (2002), *Zelfbepaalde zekerheden*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jacobs, Bas (2004), 'The lost race between schooling and technology', in: *The Economist* 152, 1: 47-78.
- Jeurissen, P.P.T. (2005), *Houdbare solidariteit in de gezondheidszorg*, Zoetermeer: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- Kalma, Paul, en Marnix Krop (1991) 'Zonder het "midden" gaat het niet. Vernieuwing van de verzorgingsstaat en politieke strategie', in: Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam: De Arbeiderspers/Wiard Beckman Stichting.
- Kuhry, Bob, en Evert Pommer, m.m.v. Jedid-Jah Jonker en John Stevens (2006), *Publieke productie & persoonlijk profijt*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RIVM (2004), *Kwaliteit en toekomst. Verkenning van duurzaamheid*. Den Haag: RIVM /Sdu Uitgevers.
- Salverda, Wiemer (2006), 'Vergrijzing in Nederland: argumenten voor een betere balans in het debat', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 22 (2): 126-139.
- Swaan, Abram de (1989), *Zorg en de staat*, Amsterdam: Bert Bakker.

De contramine van Kalma (4)

Solidariteit berust op wederkerigheid

PAUL TANG

Voor wie is de verzorgingsstaat? 'Voor iedereen', zou het mooiste antwoord zijn. Als het zo zou zijn dat een ieder op steun kan rekenen via de verzorgingsstaat en daarom die verzorgingsstaat ook steunt, dan zou dit artikel niet nodig zijn. Maar de steun voor de verzorgingsstaat is niet vanzelfsprekend. Dat feit hangt onder meer samen met de trend van individualisering, die maakt dat onze verbondenheid met anderen en daarmee onze verbondenheid met collectieve voorzieningen erodeert. In dit licht wordt de vraag voor wie de verzorgingsstaat is wel degelijk belangrijk. Het antwoord kan bepalend zijn voor de steun van de middenklasse. Juist de steun van die klasse wordt vaak gezien als essentieel voor het behoud van de verzorgingsstaat. Het stelsel van sociale voorzieningen is gebaseerd op een verbond tussen de groep van sociaal-economisch zwakkeren en de middenklasse, zo is het idee.

Twee antwoorden op de vraag zijn denkbaar, die aan elkaar zijn tegengesteld. Welke de steun van de middenklasse verwerft, staat niet bij voorbaat vast. De verzorgingsstaat kan 'gericht' of 'specifiek' zijn: voorzieningen zijn dan alleen bedoeld voor mensen in een sociaal-economische zwakke positie. Maar de verzorgingsstaat kan ook breed zijn: dan staan voorzieningen alle lagen van de bevolking ter beschikking.

Over de auteur Paul Tang is econoom en lid van de Tweede Kamer voor de PvdA

Elk van beide modellen heeft zo haar aanhangers. Zo zien Bas Jacobs, Frank Kalshoven en Paul Tang (2003) in verschillende trends aanleiding om voorzieningen enkel te richten op degenen die ze nodig hebben. Voorzieningen waarvan iedereen gebruik maakt, zijn voor de middenklasse een sigaar uit eigen doos. De kwaliteit van dergelijke voorzieningen laat veelal te wensen over en om ze te realiseren zijn hoge belastingen noodzakelijk, die de economie verstoren. Paul Kalma (2004) loopt in *Links, rechts en de vooruitgang* deze en andere argumenten voor een versmalling van de verzorgingsstaat na. Hij brengt naar voren dat de voorzieningen van de verzorgingsstaat niet alleen solidariteit tot uitdrukking brengen, maar ook het gevoel van solidariteit versterken. Het omgekeerde geldt ook, aldus Kalma. Zo is het denkbaar dat invoering van eigen bijdragen voor bepaalde voorzieningen mensen ertoe aanzet hun eigen belangen meer centraal te stellen. Aan 'gerichte' voorzieningen kleeft het nadeel dat ze stigmatiserend kunnen werken. Het beroemde citaat van Goodin indachtig ('a service for the poor is a poor service') concludeert Kalma: 'Een stelsel voor iedereen is beter voor iedereen'.

Het is terecht dat Kalma opvattingen over solidariteit tot de kern van zijn betoog maakt. Aan dit punt gaan onder meer Jacobs, Kalshoven en Tang voorbij. In deze bijdrage probeer ik die opvattingen over solidariteit scherper in beeld te krijgen. Mijn analyse laat zich als volgt sa-

menvatten. Eigenbelang (egoïsme) speelt een rol als het gaat om steun aan de verzorgingsstaat, maar dominant is het niet. Andermans belang (altruïsme) is dat evenmin. Waar het om gaat is wederkerigheid: tegenover de steun aan de ander moet een inspanning van die ander staan. In het versterken van wederkerigheid schuilt een belangrijke mogelijkheid om het aanzien van de verzorgingsstaat te behouden en te vergroten.

GEEN EIGENBELANG...

Paul de Beer bekijkt elders in deze s&D in hoeverre de kosten en baten van de verzorgingsstaat voor de middenklasse zo kunnen veranderen dat hun steun voor die verzorgingsstaat toeneemt. Het idee daarbij is dat de middenklasse zich laat leiden door direct eigenbelang. Dat is een gangbaar idee, waarop ook Wouter Bos zich in zijn denken lijkt te baseren. Hij vreest dat de steun voor de verzorgingsstaat zal afkalven als steeds meer mensen de arrangementen niet meer nodig denken te hebben. Dat wil hij voorkomen door de verzorgingsstaat breed toegankelijk te houden: iedereen moet er profijt van hebben.

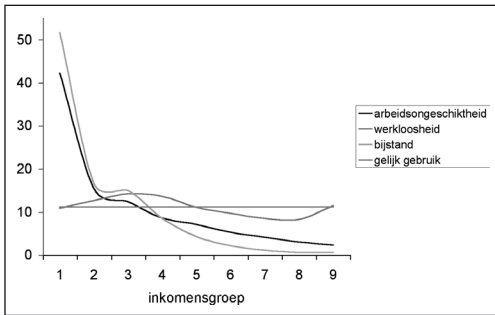
Eigenbelang kan ook indirect zijn. Veel mensen voelen zich bezwaard door zichtbare armoede. Sociaal-economische achterstanden kunnen bovendien criminaliteit en ander ongewenst gedrag in de hand werken. Zo beschouwd werkt een verzorgingsstaat die de ergste armoede wegneemt en achterstanden bestrijdt, indirect in het voordeel van de middenklasse. Dit argument voor een verzorgingsstaat is onder meer door Abram de Swaan naar voren gebracht.

36 Toch is het onwaarschijnlijk dat het voornamelijk eigenbelang is (direct of indirect) dat de basis vormt voor steun aan de verzorgingsstaat. Bij het illustreren van deze stelling komt figuur 1 van pas. Werknemers zijn in 2001 in negen ongeveer even grote inkomensgroepen verdeeld. Uitgebeeld wordt in hoeverre zij in 2002 een beroep deden op sociale zekerheid op drie gronden: bijstand, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid. Zou elke groep in gelijke mate van een regeling gebruik maken, dan zou er een

horizontale lijn te zien zijn. Dat is duidelijk niet het geval voor de bijstand en voor arbeidsongeschiktheid. De onderste drie inkomensgroepen doen een meer dan evenredig beroep op deze voorzieningen: zij ontvangen meer dan de helft van de uitkeringen. Het beroep op werkloosheidsvoorzieningen daarentegen is redelijk over de inkomensgroepen gespreid. De onderste inkomensgroepen voldoen vaak niet aan de voorwaarden voor een uitkering; de hoogste inkomensgroep benut de regeling bij wijze van vervroegd pensioen. Per saldo liggen voor de verschillende inkomensgroepen kosten en baten niet ver uiteen.

Eigenbelang vormt geen belangrijk motief achter de verzorgingsstaat. Dat neemt niet weg dat effectieve herverdeling belangrijk is voor de steun voor die verzorgingsstaat

Alleen de uitkering bij werkloosheid is op te vatten als een regeling die het directe eigenbelang van de middengroepen dient. Voor de andere regelingen geldt dat niet. Bijstands- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen komen immers vooral ten goede aan de laagste inkomensgroepen. Per saldo zullen de middelste inkomensgroepen betalen voor deze regelingen. Redenerend vanuit direct eigenbelang zouden middenklassers hun steun aan deze regelingen dus moeten ontzeggen. Zo zou voor hen een particuliere verzekering tegen arbeidsongeschiktheid een gunstiger saldo van kosten en baten opleveren. De bijstand is duidelijk gericht op het bestrijden van armoede: de uitkering is niet gekoppeld aan eerdere verdiensten, maar veronderstelt een minimumbehoefte en kent een vermogenstoets. Het is dus mogelijk dat indirect of

Figuur 1: Beroep op de sociale zekerheid in 2002 door werkenden in 2001
Bron: CBS/WRR

verlicht eigenbelang van de middenklasse bij de instandhouding van deze regeling een rol speelt.

De uitkering bij arbeidsongeschikt kent dergelijke voorwaarden echter niet, die is niet gericht op het bestrijden van armoede. De publieke verzekering tegen arbeidsongeschiktheid is, al met al, uit een mengeling van direct en indirect eigenbelang niet te verklaren. Dit voorbeeld uit de praktijk laat zien dat de verzorgingsstaat op meer gebaseerd moet zijn dan puur eigenbelang.

Er zijn nog andere manieren om te laten zien dat (direct) eigenbelang geen voornaam motief is voor de middenklasse bij de instandhouding van de verzorgingsstaat. In de omgeving van laboratoria wordt het menselijk gedrag in uiteenlopende situaties bestudeerd. De uitkomst is steevast dat een belangrijk deel van de mensen zich niet door eigenbelang laat leiden. Ook enquêtes bieden inzicht in de opvattingen over solidariteit en de determinanten van die opvattingen. Zo gebruiken de onderzoekers Fong, Bowles en Gintis (2005) de Eurobarometer, een enquête onder de bevolking van de Europese lidstaten. De onderzoekers hebben de bezorgdheid over armoede (gemeten aan de hand van vier vragen) gerelateerd aan twee karakteristieken van de geënquêteerden: hun inkomen en hun opvatting over de achtergrond van armoede. Inkomen blijkt geen belangrijke determinant te zijn. Bepalend voor de bezorgdheid is het al dan niet huldigen van de opvatting dat armoede gelijk staat aan luiheid. Anders gezegd, iemand die van mening is dat armoede het gevolg is van

een gebrek aan inzet zal zich waarschijnlijk niet druk maken over het verschijnsel, ook niet als hij of zij zelf een laag inkomen heeft.

Mijn stelling is, kortom, dat eigenbelang geen belangrijk motief achter de verzorgingsstaat vormt. Dat neemt niet weg dat effectieve herverdeling belangrijk is voor de steun voor die verzorgingsstaat. Wie een financiële bijdrage levert, is uiteraard geïnteresseerd in de besteding daarvan. Het moet de gever een gruwel zijn als zijn of haar euro's worden weggegooid. Hoe dit mechanisme werkt, zien we ook bij giften ter bestrijding van nood en armoede in de wereld. Die donaties komen in de regel niet direct en zelfs niet indirect aan de gevers zelf ten goede. Toch hechten die eraan dat het geld op de juiste plek belandt. Telkens weer moeten de goede doelen aantonen dat er niets aan de strijkstok blijft hangen en dat het geld in ontwikkelingslanden effectief wordt besteed. Een gebrek aan vertrouwen kan zeer schadelijk zijn voor een organisatie, zoals Fosters Parents Plan enkele jaren terug heeft ondervonden.

... MAAR WEDERKERIGHEID

De verzorgingsstaat is niet gebouwd op eigenbelang. Hij is evenmin gebouwd op andermans belang, op de onvoorwaardelijke aandacht van de een voor de behoeften en noden van een ander. Solidariteit berust op wederkerigheid. We willen ons wel inzetten voor anderen, maar alleen als die anderen zelf ook van inzet blijf geven. Die wederkerigheid is vaak indirect en globaal. (De Amerikaanse socioloog Putnam hoorde iemand het verschijnsel eens mooi samenvatten met de woorden: 'If I go to their funeral, they come to mine.') Er bestaat, in het algemeen, een natuurlijke bereidheid om mensen in nood te ondersteunen, ook als onze kans om zelf in nood te geraken bijzonder klein is. Die bereidheid is alleen niet onvoorwaardelijk: er moet tegenover staan dat er geen misbruik van wordt gemaakt. De persoon in nood heeft ook een verantwoordelijkheid. Zo mag zijn penibele situatie niet zijn voortgekomen uit opzet of nalatigheid en

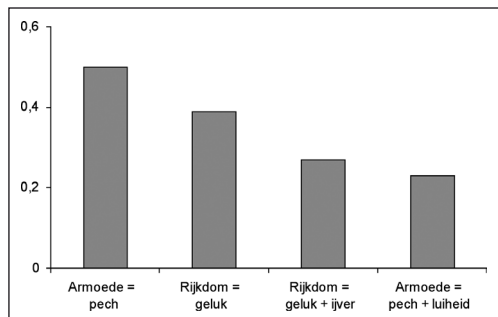
mag ondersteuning niet leiden tot passiviteit. Tegenover het recht op ondersteuning staat de plicht van de ontvanger om zo min mogelijk en zo kort mogelijk van die ondersteuning gebruik te maken.

De internetenquête 21 minuten biedt een voorbeeld van wederkerigheid. In die enquête is een vraag over werkloosheidsuitkeringen gesteld. De meeste respondenten vinden de hoogte van de uitkering goed of te laag. Slecht 16% van de ondervraagden vindt de uitkering te hoog. Een ruime meerderheid, 60% van de ondervraagden, vindt echter dat de druk om uit de ww te komen te laag is. Hier weerklinkt de opvatting 'voor wat hoort wat'. Een aanpassing van de werkloosheidswet in deze richting zou ongetwijfeld op de steun van deze meerderheid kunnen rekenen.

Tegenover het recht op ondersteuning staat de plicht van de ontvanger om zo min mogelijk en zo kort mogelijk van die ondersteuning gebruik te maken

Opvattingen over de oorzaken van armoede en rijkdom zijn bepalend voor de steun van burgers aan de verzorgingsstaat. De eerder genoemde onderzoekers hebben ook een Amerikaanse enquête gebruikt om dit inzichtelijk te maken. De geënquêteerden blijken verschillende opvattingen te koesteren. De een meent dat armoede en rijkdom berusten op puur toeval (pech cq. geluk), de ander zoekt het in een combinatie van toeval en inzet. Welke opvatting iemand heeft maakt veel uit voor zijn steun voor herverdeling van middelen via de verzorgingsstaat. Bij 'enkel toeval' is de steun voor herverdeling beduidend groter dan bij een combinatie van toeval en inspanning. Figuur 2 brengt dit alles in beeld.

De steun voor de verzorgingsstaat kan dus

Figuur 2: Steun voor herverdeling en de opvattingen van geënquêteerden

Bron: Fong, Bowles and Gintis (2005)

worden vergroot door in te spelen op de opvattingen over armoede en rijkdom. Belangrijk is het onderscheid tussen nood door pure pech en nood door eigen schuld. Laat ik twee voorbeelden geven. Ten eerste, ondersteuning moet worden geboden aan diegenen die door pech in de problemen zijn gekomen. Als een werknemer in zijn employability (kennis en vaardigheden) heeft geïnvesteerd en toch wordt ontslagen, is dat pech. Zo'n werknemer mag — zo schrijft ons rechtvaardigheidsgevoel voor — een beroep doen op de sociale zekerheid. (In de praktijk zal overigens blijken dat het begrip employability niet of nauwelijks te operationaliseren valt en daarom beperkte waarde heeft, maar dat is een ander verhaal.) Ten tweede, ondersteuning moet worden geboden aan hen die in moeilijkheden zijn geraakt en nu proberen weer op eigen benen te staan én aan hen die daartoe echt niet in staat zijn. De grenzen waarlangs de ondersteuning plaatsvindt, moet de verzorgingsstaat streng bewaken. Fraude moet nadrukkelijk worden bestreden en uitkeringen moeten niet vrijblijvend worden verstrekt.

Kortom, rechten en plichten moeten meer met elkaar verbonden worden. Dat is ook de boodschap van de PvdA-projectgroep 'Verzorgingsstaat' onder leiding van Han Noten waarvan ik lid ben geweest. Dit inzicht in het belang van wederkerigheid geeft een draai aan de discussie over de toegankelijkheid van de verzorgingsstaat. Bij de vraag 'voor wie?' spelen

De contramime van Kalma Paul Tang *Solidariteit berust op wederkerigheid*

inkomensgroepen, zoals de middenklasse, dan met problemen te maken hebben gekregen en niet langer een dominante rol. De verzorgings- die zelf proberen om die problemen — zo mogelijk — op te lossen. staat is er voor al diegenen die buiten hun schuld

Literatuur

- Beer, Paul de (2007), 'Het profijt van de middenklasse', in: *s&d* 2007/3, pp. 26-34.
- Jacobs, Bas, Frank Kalshoven en Paul Tang (2003), 'Noodzakelijk links', in: *s&d*, 2003/10-11, pp. 12-28.
- Kalma, Paul (2004), *Links, rechts en de vooruitgang*, Amsterdam: Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting.
- McKinsey (2005), *21 minuten*, zie www.21minuten.nl.
- Fong, C.M., S. Bowles en H. Gintis (2005), 'Reciprocity and the welfare state', in: Gintis et al. (eds.), *Moral sentiments and material interest*, Cambridge (Ma.): MIT Press.
- Projectgroep Verzorgingsstaat, *De wet van wederkerigheid*, zie www.pvda.nl.

De contramine van Kalma (5)

Emancipatie en eigen schuld

FEMKE HALSEMA

Toen ik in december werd gebeld door de wbs met het verzoek iets te zeggen bij het afscheid van Paul Kalma, was ik diep vereerd. Ook al gaat er een decennium overheen en bereik je een zekere ouderdom en zelfstandigheid, sommig ontzag — in mijn geval voor dit instituut en zijn voormalige directeur — verlies je nooit.

Emancipatie en eigen schuld is de door de organisatie van het symposium aangereikte titel van mijn verhaal. In een telefonische toelichting werd daar nog als ondertitel bijgegeven: 'wat progressieve mensen zich moeten aantrekken van Theodore Dalrymple'. Dalrymple! Die Britse psychiater die jarenlang de onderklassen bestudeerde en ze meedogenloos beschrijft, die kwelgeest voor linkse intellectuelen, die enigszins gehypete held van Jaffe Vink en consorten.¹ Een groot deel van de zaal zal zijn werk grondiger hebben bestudeerd dan ik, maar laat ik zijn twee centrale stellingen even samenvatten.

Stelling één: de individualisering van de burger en het verlies van sociale conventies en centrale culturele waarden in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw zijn door de progressieve elites als bevrijdend omarmd. Maar op het gedrag en de omgangsvormen van de onderklassen hebben deze trends desastreuze effecten gehad. Als gevolg van het waardenrelativisme — iedereen heeft recht op eigen keuzes en de ene

keuze is niet beter dan de andere — dat westerse samenlevingen regeert, is het onderscheid tussen gepast en ongepast gedrag, tussen hogere en lagere cultuur, tussen moreel en immoreel handelen verdwenen.

Stelling twee: in plaats van duidelijke voorbeelden te stellen en de onderklassen een moreel richtsnoer te geven, hebben diezelfde progressieve elites de onderklassen gevangen gezet in een discours van slachtofferschap en medelijden. In plaats van verantwoordelijkheid te nemen voor de verbetering van hun lot, leggen mensen in de taal van geitenharen-sociale-werkers de schuld bij de omstandigheden waarin ze verkeren. Die omstandigheden kunnen variëren van de buitenwereld, de regering of het kapitalistische systeem tot het ouderlijk huis of zoiets mystieks als 'de krachten waartegen je niet bestand bent'. Veelzeggend is de retorische vraag die Dalrymple stelt aan de zoveelste crimineel die zegt tot zijn daden te zijn gedreven en zichzelf niet te kunnen helpen, namelijk of hij zich ook wel eens gedreven heeft gevoeld tot een studie wiskunde of Franse grammatica.

CIRKELREDENERING

Heeft Dalrymple gelijk? Zijn waardenrelativisme en slachtofferdenken de twee grote boosdoeners? Hebben de progressieve elites met deze mentaliteit de onderklassen in stand gehouden of zelfs gecreëerd? De vraag verdient een serieus antwoord, niet in de laatste plaats omdat Dalrymples visie inmiddels model staat voor een door velen gedeelde, conservatieve denktrant.

40

Over de auteur Femke Halsema was van 1993 tot 1997 wetenschappelijk medewerker van de Wiardi Beckman Stichting. Tegenwoordig is zij fractievoorzitter van GroenLinks in de Tweede Kamer.

Noten zie pagina 44

Laat ik eerst een aantal kanttekeningen plaatsen. Om te beginnen heb ik de indruk dat de onderklassen al ruim vóór de opkomst van de sociale academie en studies als andragogiek, pedagogiek en sociologie bestonden. Sinds deze studies aanmerkelijk aan populariteit verloren en hun beoefenaars, vanaf eind jaren tachtig, verzakelijkten, zijn de problemen van de mensen aan de onderkant niet opgelost of vermindert. Regeringen onder leiding van Thatcher, Reagan en Bush of — in eigen land — Lubbers en Balkenende hebben de problemen ook niet werkelijk verminderd.

Dalrymples betoog is op diverse punten a-historisch en ongefundeerd. Zo wijdt hij de toename van het aantal gevallen van incest onder zijn cliënten aan de seksuele bevrijding, maar daarbij lijkt hij de toegenomen aangiftebereidheid van mensen te verwarren met het vaker voorkomen van het fenomeen. Zijn betoog is ook kwetsbaar voor culturele vergelijkingen, daar waar hij het slachtofferdenken en de misereabele staat van de onderklassen beschouwt als een typisch product van de moderne, westerse samenleving. Een willekeurige straatveger in India zal, daarnaar gevraagd, zichzelf vooral beschouwen als slachtoffer van het religieuze en culturele kastensysteem. Omdat hij dat als onveranderlijk beschouwt, zal hij zich bij zijn lot neerleggen.

Je zou kunnen stellen dat slachtofferdenken meer in het algemeen een religieuze oorsprong heeft. De gedachte dat over de mens wordt beschikt, dat zijn lot is bepaald, is in vrijwel alle religies terug te vinden. In de moderne westerse samenleving is het slachtofferdenken weliswaar seculier geworden, maar het berust nog altijd op dezelfde vooronderstelling van de weerloosheid van de mens tegenover hogere machten — of dat nu god is, onbeheersbare driften, de bureaucratie of het kapitalistische systeem.

Als slachtofferdenken een veel langere ontstaansgeschiedenis heeft en wijder verbreid is dan Dalrymple suggereert, wordt ook zijn stelling dat het bestaan en het voortbestaan van de onderklassen de schuld zijn van de progres-

sieve elites, discutabel. Uiteindelijk vind ik dit het grootste bezwaar van zijn betoog. Dat neigt namelijk naar een cirkelredenering: 'de schuld van de progressieve elites' is zowel zijn aanname als zijn conclusie. Zijn behoefte om af te rekenen overheerst uiteindelijk in zijn studies. Dat maakt hem deel van een conservatief-ideologisch offensief en devalueert hem tot munitie in andermans ideeënstrijd. Dat staat ons begrip van de problemen aan de onderkant in de weg. En dat is jammer.

Afgezien van de vraag of het vroeger even erg was, of het in andere culturen ook voorkomt en wiens 'schuld' het nu eigenlijk is, is het probleem dat Dalrymple beschrijft, ernstig, bekend en urgent. De cultuur van armoede die gepaard gaat met defaitisme, hoge criminaliteit, ongewenste tienerzwangerschappen, alcohol- en drugsmisbruik en ruwe, soms gewelddadige omgangsvormen kan en mag niet worden gerelativeerd.

Dalrymple heeft gelijk als hij stelt dat slachtofferdenken bij de betrokkenen zelf en bij degenen die zich over hen ontfermen een effectieve aanpak van sociale en onderklasseproblemen in de weg staat. En inderdaad is het waar dat waardenrelativisme, bijvoorbeeld ten aanzien van geweld of gedwongen seks, geen pas geeft. Hier ligt onmiskenbaar een grote verantwoordelijkheid voor de linkse, progressieve elite. Aangezien zij zich van oudsher sterk identificeert met het lot van de onderklassen, is zij nu ook aan zet als het erom gaat een antwoord te formuleren op het probleem van de armoedecultuur. Dalrymple kiest zelf — het zal niet verbazen — voor het klassiek-conservatieve antwoord van dwang, disciplineren en repressie. Dit kan niet het antwoord zijn van de progressieve gemeenschap. Het zou in ieder geval niet mijn antwoord zijn. Dat laat zich in vier stappen schetsen.

EEN PROGRESSIEF ANTWOORD

De eerste stap is een harde en expliciete veroordeling van het slachtofferdenken. Dat wil niet zeggen dat er geen sprake kan zijn van gevoel voor de kommervolle omstandigheden waarin

sommige mensen verkeren. Maar dan gaat het om 'gevoel' in het besef, zoals Paul Kalma het ooit in navolging van Jan Kassies formuleerde, dat 'de meeste mensen zoveel meer kunnen'.² Ze *willen* misschien niet altijd meer, maar ze kunnen het wel.

In Twente, waar ik vandaan kom, pleegt men te zeggen: 'Wil niet ligt op het kerkhof en kan niet ligt ernaast.' Medelijden is een slechte basis voor progressieve politiek. Wat we nodig hebben om mensen uit achterstand en armoede te bevrijden, is medestanderschap en gedeelde verantwoordelijkheid. Dat laat de individuele verantwoordelijkheid van mensen intact, maar verzacht deze tegelijkertijd door het doorleefde besef dat je alleen je verantwoordelijkheid kunt nemen als je ook keuzevrijheid hebt. Een tiern moeder heeft — bij het ontbreken van goede en goedkope kinderopvang en de echte

Wat we nodig hebben om mensen uit achterstand en armoede te bevrijden, is medestanderschap en gedeelde verantwoordelijkheid

mogelijkheid om in deeltijd te werken — weinig andere keuzes dan de bijstand. De beslissing van de nieuwe regering om jonge alleenstaande moeders weer vijf jaar ontheffing van de sollicitatieplicht te geven (in plaats van hen te bewapenen met gratis kinderopvang en gemakkelijke toegang tot deeltijdarbeid) zou dan ook niet de mijne zijn.

Stap twee: medestanderschap leidt tot een dwingend emancipatieperspectief. Dit staat haaks op de gedachte van 'individuele verantwoordelijkheid' van Balkenende waarin uitsluitend de plichten van mensen worden benadrukt. Emancipatie betekent dat de kansen en rechten van mensen voorafgaand aan (of gelijktijdig met) de plichten moeten worden ingevoerd. De

gesanctioneerde plicht tot inburgering, bijvoorbeeld, is enkel acceptabel als deze gepaard gaat met de kans en de mogelijkheid om snel de taal te leren, naar school te gaan en een baan te vinden. De overheid heeft hier een belangrijke faciliterende en financiële taak. Emancipatie is ook iets anders dan betutteling. Misschien was het een *slip of the tongue*, maar ik verbaasde me over een uitspraak van Wouter Bos in *de Volkskrant* over de interventieteams van PvdA-wethouders in de grote steden: 'Die gaan bij de mensen naar binnen en nemen ze aan het handje om de problemen op te lossen'.³

Stap drie: aan emancipatie ligt goed onderwijs ten grondslag. En hier moet de progressieve gemeenschap zich op zichzelf beraden. Het parlementair onderzoek naar de onderwijs hervormingen van de afgelopen jaren moet een kritisch zelfonderzoek zijn.

De achtergrond van de onderwijsrevoluties van de jaren zeventig (door Van Kemenade en anderen) werd gevormd door de wens om jongeren en kinderen te verheffen. Niet alleen door hun meer sociaal-economische kansen te bieden, maar ook door hen in aanraking te brengen met hogere cultuur, zodoende hun horizon te verbreden en hen in staat te stellen tot kritisch burgerschap. Hoewel progressieve politici altijd op de barricaden zijn blijven staan voor verbeterde toegang tot het onderwijs, is verbetering van de kwaliteit er vaak bij ingeschoten. Waar progressieve politici sinds decennia de ene na de andere onderwijshervorming hebben bepleit, hebben zij de ogen gesloten voor de ongewenste uitdijning van de bureaucratie waarmee dat gepaard ging en voor het verlies aan beroepstrots en -eer bij leraren en docenten.

De broodnodige investeringen in het onderwijs waarmee het nieuwe kabinet een bescheiden begin maakt, mogen dan ook niet opgesoupeerd worden door de zoveelste vernieuwing van het onderwijs. Ze zouden uitsluitend ten dienste moeten staan van drie zaken: de cognitieve vaardigheden van leerlingen en docenten, vergroting van hun culturele rijkdom en versterking van hun kritisch maatschappijbesef.

Als het gaat om de toekomst van onze jongeren, over de vraag hoe hen weerbaar en zelfstandig te maken, dan ben ik geen voorstander van Dijsselbloem-achtig moralisme, met voorstellen om bijvoorbeeld de seksuele perversie van MTV aan banden te leggen. Eerder zou ik, in navolging van mijn jonge collega Tofik Dibi, willen pleiten voor toevoeging van het vak mediageschiedenis en -kritiek aan het curriculum van scholen.

Of het nu gaat om vrouwen, laagopgeleiden, groepen allochtonen of gehandicapten, er is geen behoefte aan nieuwe onderwerping en disciplineren, maar aan voortgaande individualisering

De laatste stap gaat eigenlijk ook aan de eerste drie vooraf. Die draait om hernieuwde trots op progressieve waarden en de bereidheid om deze samen met een progressief samenlevingsideaal, tegen de stroom in, uit te dragen en te realiseren. Ik moet het nieuwe kabinet nageven dat men een duidelijk ideaal van de samenleving voorstaat, ook al is dat dan in retrospectief geformuleerd. Men denkt namelijk aan 'de saamhorigheid en de lotsverbondenheid van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, solidariteit in de klassieke verzorgingsstaat, een rijk verenigingsleven, een publieke sector die gestuurd werd door het beginsel van gelijkheid en gedeeld waardenbesef in een relatief homogene samenleving'. Het kost weinig moeite hierin een verlangen te herkennen als dat van Dalrymple (of de mildere variant van Etzioni) naar nieuwe vaderlijkheid en een duidelijk gestructureerde en enigszins hiërarchische samenleving. Daarbij dicteert de gemeenschap het welbevinden van het individu.

Het progressieve samenlevingsideaal dat ik zelf centraal zou willen stellen staat hier haaks op. Hiervoor keer ik terug naar die vermalelijde jaren zeventig, zij het dat die gecorrigeerd moeten worden op de gekte die onze herinnering aan dit decennium besmet — of het nu gaat om de vergoelijking van pedoseksualiteit of de flirt van veel linkse denkers en politici met totalitaire regimes. Als je er dit soort dwaasheden van afpelt, blijft er nog genoeg over als basis voor een moderne progressieve samenleving. Ik schets het beeld in grove penstreken.

Centraal moet staan het besef dat het individu boven de gemeenschap staat, dat de gemeenschap het individuele handelen wel kan versterken en met instemming kan begrenzen, maar nooit dwingend kan inperken. Ook van groot belang is het besef dat de emancipatie onaf is. Of het nu gaat om vrouwen, laagopgeleiden, groepen allochtonen of gehandicapten, er is geen behoefte aan nieuwe onderwerping en disciplineren, maar aan voortgaande individualisering. Net zo min is er behoefte aan nieuwe seksuele preutsheid. Wel aan seksuele bevrijding, met name waar de ongelijkheid tussen man en vrouw in seksuele relaties nog altijd een groot probleem is.

In nog een opzicht zou ik leentjebuurlingen willen spelen bij de jaren zeventig. Ook toen maakten internationale ontwikkelingen veel mensen onzeker (denk aan de eerste grote migratiestromen, de Koude Oorlog, de Club van Rome). Anders dan nu draaide het antwoord daarop niet om het verhogen van onze dijken, maar om het aanbrengen van een versnelling in de internationale samenwerking vanuit het besef dat de angst voor het buitenland alleen zou verminderen als dat buitenland ook minder beangstigend zou zijn. Vandaar de inzet op handhaving van de mensenrechten, internationale democratisering en versterking van de rechtsstaat (denk ook aan de alternatieve tribunaal — Russell), intensivering van de ontwikkelingssamenwerking en versterking van internationale instituties zoals de EU en de VN.

TOT SLOT

Sinds ik de wbs en de PvdA tien jaar geleden verliet, heb ik altijd bestreden dat ik daarmee ook het gedachtegoed van Paul Kalma losliet. Sterker, ik ben er nog altijd van overtuigd dat zijn opvattingen buiten de PvdA beter tot hun recht

komen. Maar het is een feit dat partijpolitieke grenzen ons sindsdien hebben gescheiden. Nu is dat nog steeds zo, maar sinds kort delen Paul en ik wel weer hetzelfde podium. Dat Paul nu lid is van de Tweede Kamer beschouw ik als een noodzakelijke en waardevolle versterking van de progressieve, politieke gemeenschap.

Noten

1 Dalrymple, Theodore (2005), *Our culture, what's left of it. The mandarins and the masses*, Chicago: Ivan R. Dee. Dalrymple,

Theodore (2001), *Life at the Bottom. The worldview that makes the underclass*, Chicago: Ivan R. Dee.

2 Kalma, Paul (2004), *Links, rechts en de vooruitgang*, Amsterdam:

Mets & Schilt/ Wiardi Beckman Stichting

3 Geciteerd in *de Volkskrant*, 9 februari 2007.

De contramine van Kalma (6)

Paternalisme op maat gevraagd

EDITH HOOGÉ

Het is een hele eer om ter gelegenheid van het afscheid van Paul Kalma bij de wbs iets te mogen zeggen over 'emancipatie en eigen schuld', in reactie op het betoog van Femke Halsema. Met plezier denk ik terug aan de discussies die ik het afgelopen jaar met Paul voerde over de zin en onzin van hetgeen Theodore Dalrymple te berde brengt. Graag vertoon ik mijn 'Dalrymple-nummer' hier nog een keer.

Hoewel Dalrymple met minder tekst had toegekund om het slachtofferdenken te veroordelen en aandacht te vragen voor wat mensen zelf van hun leven maken, zijn de observaties in zijn teksten raak en zetten ze tot denken aan.¹ Het is een heel menselijke neiging om het slachtofferdenken toe te passen op anderen die in een minder fortuinlijke positie verkeren dan wijzelf. Het doet prettig en humaan aan om ervan uit te gaan dat als het je goed gaat in deze samenleving, dit te danken is aan je eigen inzet, talenten en verdiensten, terwijl je tegelijkertijd diegenen die het minder hebben, ruimhartig voorziet van redenen en excuses voor hun achterblijven. Maar op die manier worden mensen niet serieus genomen. Sterker, ze worden afgeschreven, alsof ze niet in staat zijn om zelf de regie over hun leven te voeren.

Over de auteur Edith Hooge is lector Corporate Governance aan Avans Hogeschool en lid van de redactie-raad van s&d

Noten zie pagina 48

Zachte heelmeeesters maken stinkende wonden. Net als Femke Halsema pleit ik voor een harde en expliciete veroordeling van dit slachtofferdenken. Maar anders dan zij ben ik van mening dat voor gezonde volwassenen kansen en rechten niet per definitie en niet in alle gevallen vóór plichten gaan.

GEMEENSCHAP EN INDIVIDU

Eigen schuld of niet? Wat is het antwoord op deze vraag voor mensen die flink in de problemen zitten of die in moeilijke omstandigheden verkeren? Denk aan mensen die leven op het minimumniveau of daaronder, mensen met een te lage opleiding, mensen die een sociaal-economische achterstand hebben en kinderen opvoeden, verslaafden, wao-ers, chronisch zieken, gehandicapten.

Het is de afgelopen weken naar aanleiding van het nieuwe regeerakkoord al vaak gezegd en geschreven: het tij is aan het keren. Begrippen als verantwoordelijkheid en discipline worden niet meer direct als tuttig weggezet. Integendeel, we raken er opnieuw door geïnspireerd, we zoeken naar een evenwicht tussen rechten en plichten, tussen slachtofferschap en eigen schuld. Daarmee zijn het anti-autoritaire denken, het verwerpen van burgerlijkheid en het morele, culturele en intellectuele relativisme — erfgoed van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw — op hun retour.

45

Femke Halsema lijkt niet erg gecharmeerd van deze omslag. In haar betoog grijpt zij juist terug op noties uit die jaren zestig en zeventig als basis voor een moderne progressieve samenleving: 'Het besef dat het individu boven de gemeenschap staat, dat de gemeenschap het individuele handelen wel kan versterken en met instemming kan begrenzen, maar nooit dwingend kan inperken.' De progressieve oplossingen die Halsema en Ineke van Gent voorstellen in hun boek *Vrijheid eerlijk delen* leggen ook het primaat bij de 'rechten van het individu'.² Ze hameren op het recht van mensen op werk, op ontspanning, op niet arm hoeven zijn, op 'dat je meetelt'.

Kansen en rechten van mensen moeten voorafgaand aan — of hoogstens gelijktijdig met — hun plichten worden gerealiseerd, aldus Halsema. Opvallend in haar betoog is dat als zij over rechten spreekt, zij het over individuen heeft, terwijl als de plichten aan de orde komen, zij haar blik richt op het collectief: 'de overheid'. Die overheid moet faciliteren en betalen, kansen cre-

Mensen zoeken vaak geen oplossingen voor hun problemen uit luiheid of gemakzucht, uit gebrek aan doorzettingsvermogen en levensdiscipline, of omdat ze ervoor terugdeinzen om de regisseur van hun eigen leven te worden

46

eren, mogelijkheden bieden, enzovoort. In *Vrijheid eerlijk delen* wordt een totaalpakket van arrangementen en regelingen voorgesteld dat niet bedoeld is om eens vrijelijk in te shoppen: het ene voorstel is een voorwaarde voor het andere. Dit totaalpakket moet rechtvaardige vangnetten en vluchtwegen scheppen waarmee mensen uit

de ellende kunnen komen, zich emanciperen en zich bevrijden. En pas als de overheid haar plicht op dit punt heeft gedaan, mag worden gesproken over de plichten van individuen. In *Vrijheid eerlijk delen* worden die plichten vooral beschreven in termen van participeren in de samenleving.

Hier scheiden zich onze wegen. Dat ik een andere route kies hangt samen met het naar mijn idee onbevredigende antwoord van Halsema op een cruciale vraag én met het feit dat zij een tweede vraag in het geheel verzuimt te stellen. Geïnspireerd door de tirades van Dalrymple zou ik die vragen hier willen opwerpen en beantwoorden.

REGIE OVER HET EIGEN LEVEN

De eerste vraag luidt: waaróm geraken mensen in de problemen? In hoeverre zijn ze slachtoffer van omstandigheden? Natuurlijk overdrijft Dalrymple als hij zegt dat mensen altijd een keuze hebben: om wel of niet het goede of verstandige te doen, om het leven een wending te geven. Maar hij heeft gelijk met zijn constatering dat veel mensen er — zeker op korte termijn — psychologisch voordeel bij hebben om bepaalde keuzes niet te maken. Mensen zoeken vaak geen oplossingen voor hun problemen uit luiheid of gemakzucht, uit gebrek aan doorzettingsvermogen en levensdiscipline, of omdat ze ervoor terugdeinzen om de regisseur van hun eigen leven te worden en daar dus ook op aangesproken te kunnen worden. Zo beschouwd is menigeen dus co-auteur van zijn eigen ellende.

Dalrymple heeft hier zeker een punt te pakken. Helaas verzuimt hij aandacht te vragen voor mensen die werkelijk geen keuze (meer) hebben of die het heft niet in eigen hand kunnen nemen. Kinderen bijvoorbeeld, of ernstig zieke mensen, psychiatrisch gestoorden, dementerende bejaarden, enzovoort. Hij scheert te gemakkelijk iedereen over een kam.

Mijn tweede vraag luidt dan ook: durven we verschil te maken in wat we vragen en eisen van mensen? Niet iedereen is even weerloos, afhan-

kelijk en handelingsonbekwaam. Het is evident dat een klein kind zichzelf niet kan bevrijden uit een uitzichtloze situatie, maar in hoeverre

De bereidheid van individuen om bij te dragen aan collectieve arrangementen wordt groter als we verschillen durven te benoemen in de eisen die we stellen aan de mensen die daarvan profiteren - verschillen in plichten dus

geldt dat voor volwassenen zonder werk of voor gezonde ouderen? Dalrymple beschrijft bejaarde dames die zogenaamd met van alles geholpen moeten worden, zoals het invullen van belasting- en verzekeringspapieren. In de bingoal blijken ze echter prima in staat om tien kaarten simultaan in te vullen en tussendoor grappen te maken met hun burens.³ Ik denk dat de bereidheid van individuen om bij te dragen aan collectieve arrangementen groter wordt als we verschillen durven te benoemen in de eisen die we stellen aan de mensen die daarvan profiteren — verschillen in plichten dus.

Laat ik het antwoord op deze twee vragen maar eens heel simpel samenvatten. We moeten strenger worden — strenger dan nu het geval is — voor weldenkende volwassenen die in deze welvaartsmaatschappij leven. Het credo mag niet zijn: 'De overheid lost uw problemen op, u bent tegen alle gevaar en onheil verzekerd'. Zo'n verzorgingsstaat wordt 'opgegeten door haar eigen kinderen' omdat de regelingen en constructies die oorspronkelijk als vangnet en ondergrens bedoeld waren, verworden tot ruimere arrangementen waar mensen recht op menen te hebben. Recht op inkomen, recht op werk, recht op een woning, recht op ontspanning, recht op ontspanning, zelfs recht op geluk.

Voor alle gezonde volwassenen zou het credo moeten luiden: 'U hebt een probleem, u lost het op en de overheid kan daarbij helpen.' Mensen mogen worden aangesproken op de regie over hun eigen leven en hun aandeel in de verantwoordelijkheid voor zaken die mis zijn gegaan. Gelukkig klinkt in het nieuwe regeerakkoord deze opvatting meer dan ooit door.

Tegelijkertijd moeten we zorgzaam zijn — zorgzamer dan nu het geval is — voor kinderen en weerloze volwassenen. Bij zorgzaamheid hoort ook ingrijpen in onveilige en ongewenste omstandigheden. Laten we de discussie over wat dan precies onveilige en ongewenste omstandigheden zijn niet meteen afdoen met grove relativeringen als 'dat dat voor iedereen anders is'. Grijs gebied zullen er altijd zijn. Het is wel degelijk de moeite waard om een normatief-inhoudelijke discussie te voeren over de grenzen die we willen trekken.

NORMEN EN SANCTIES

Waar grenzen worden overschreden, moet de overheid het handelen van individuen inperken. Ik zou dat 'paternalisme op maat' willen noemen: geen algemeen generiek ingrijpen, maar alleen dáár waar het welbevinden en de veiligheid van kinderen en kwetsbare volwassenen op het spel staat. Het meest schrijnende voorbeeld is de discussie die een paar jaar geleden, naar aanleiding van de dood van de peuter Savannah, op gang is gekomen over het functioneren van de Jeugdzorg en over de belangen van ouders versus de belangen van hun kinderen. Gelukkig lijkt anno 2007 het belang van het kind weer voorop te worden gesteld en juridisch te worden verankerd.

Een ander ernstig voorbeeld, zij het minder beladen, is dat van kinderen met overgewicht. Jonge kinderen kunnen er niets aan doen als ze te zwaar worden, maar eenmaal volwassen zitten ze wel opgescheept met ernstige gezondheidsproblemen, mogelijk resulterend in een vroege dood. Durven we leraren op scholen en verpleegkundigen op consultatiebureaus de

macht te geven om in te grijpen? Bijvoorbeeld door zulke kinderen en hun ouders een verplicht voedingsprogramma aan te bieden, het daadwerkelijk doorlopen daarvan te controleren en in geval van nalatigheid sancties in te zetten?

Zo'n stok achter de deur kan prima werken, maar in de praktijk zal het lang niet altijd zo ver hoeven te komen — althans, mits diezelfde leraren, verpleegkundigen en andere professionals de ruimte krijgen en durven nemen om normatief en directief op te treden als zij dat nodig achten: paternalisme op maat dus. In de publicatie *Leergeld* constateer ik dat zulk optreden nog veel te weinig voorkomt.⁴ Er is sprake van een enorme *overkill* aan professionalisering en institutionalisering, in combinatie met een gebrek aan een menselijke benadering, disciplinerend, aandacht, bescherming en gezond verstand.

Daar wringt de schoen.

Halsema citeert een uitspraak van Wouter Bos over de interventieteams van PvdA-wethouders in de grote steden ('die gaan bij de mensen naar binnen en nemen ze aan het handje om de problemen op te lossen'), waarvan zij hoopt dat het een *slip of the tongue* was. Zelf hoop ik juist dat Bos zijn woorden meende. Misschien zijn het juiste evenwicht en de juiste terminologie nog niet gevonden, maar dergelijke maatregelen zie ik als een belangrijke eerste stap op weg naar een strenge, maar zorgzame overheid.

Tot slot nog een hart onder de riem voor iedereen die allergisch reageert op termen als paternalisme, disciplinerend en dwang: het is bekend dat juist de negatieve en beklemmende kanten hiervan de kiem leggen voor bevrijding en emancipatie. Laat dat een troost zijn.

Noten

- 1 Dalrymple, Theodore (2001). *Leven aan de onderkant. Het systeem dat de onderklasse instandhoudt*. Utrecht: Het Spectrum. Dalrymple, Theodore (2005). *Beschaving, of wat ervan over is*. Amsterdam: Nieuw-Amsterdam.
- 2 Halsema, Femke en Ineke van

- Gent (2005). *Vrijheid eerlijk delen. Achttien vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek*. Den Haag: GroenLinks.
- 3 Zie ook 'Bingo! Gokken om grof geld in het partycentrum'. In: *Het Parool*, 15 van de Week, 10 februari 2007, pp. 6–11.
- 4 Hooge, Edith (2005), 'Sturen op gemiddelden leidt tot een

pervers onderwijssysteem'. In: Karsten, Sjoerd en Wim Meijnen (2005). *Leergeld. Sociaal-democratische onderwijspolitiek in een tijd van nieuwe verschillen*. Amsterdam: Mets & Schilt / Wiardi Beckman Stichting / Kenniscentrum van de Partij van de Arbeid, pp. 95-110.

De contramine van Kalma (7)

Het verwaarloosde kapitalisme

PAUL KALMA

Het moet een zaterdag aan het eind van de jaren tachtig geweest zijn. Ik zou op mijn dochter Livia passen, maar er werd op diezelfde dag ook een wbs-conferentie over de toekomst van de volkshuisvesting gehouden. En omdat een oppas niet beschikbaar was, ging de vijfjarige met mij mee. Achterin de goedgevulde zaal vonden we enkele oudere sociaal-democrates, bij wie ze gezellig gingen zitten tekenen en kleuren. De conferentie was een half uur aan de gang (en Arie van der Zwan was net bezig een grondig betoog over markt en volkshuisvesting op te bouwen), toen Livia op een holletje naar voren kwam, en mij — onder het gehoor van een groot deel van de zaal — toeriep: ‘Papa, word je hier niet helemaal gék van?’

Om eerlijk te zijn: er is tijdens mijn directeurschap wel eens een moment geweest dat ik, op mijn kamer aan de Herengracht, uit het raam zat te staren en mezelf hoorde mompelen: ‘Papa, word je hier...’. Maar die momenten waren schaars. Laat ik het ronduit zeggen: ik heb van mijn lange verblijf bij de wbs genoten. De Wiardi Beckman Stichting is een uniek instituut. Ik heb dat verder helpen vormgeven, maar ik heb er zelf, zo realiseer ik me, ook erg veel aan te danken. Zo-

Over de auteur Paul Kalma is lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid. Van 1977 tot en met 2006 was hij verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting, eerst als wetenschappelijk medewerker en vanaf eind 1989 als directeur.

Noten zie pagina 58

als ik me ook zeer thuis heb gevoeld bij de collegialiteit, de kritische verknochtheid aan onze partij en de humor die de sfeer bij de wbs bepaalden. Namen noem ik niet, maar ik maak één uitzondering: Frans Becker, met wie ik vijftien jaar lang veel van het directeurswerk heb gedeeld — en aan wie ik erg veel steun heb gehad.

Ik wil allen die een bijdrage leverden aan mijn afscheidssymposium (en aan dit nummer van s&d) hartelijk bedanken voor hun inzet en voor wat ze over mij en mijn werk bij de wbs hebben gezegd. Het verdient in minstens één opzicht krachtige relativering. Een paar jaar geleden bezocht ik met een wbs-collega en een groep jonge wetenschappers de Tweede Kamer. In een gesprek met een PvdA-Kamerlid kwam de vraag naar voren, hoe hij het huidige tijdperk van de gepersonaliseerde politiek ervaart, waarin zowat alles om de lijsttrekkers draait. ‘Ach’, zei hij, ‘eens in de vier jaar rijden we die lijsttrekker uit. Dat is een belangrijk moment, maar overschat het niet.’ En zo ging het ook bij de wbs. De directeur werd uitgereden (of hij reed zichzelf uit), maar het was toch vooral teamwork.

In het navolgende maak ik, onder de wat zwaarmoedig-linkse titel *Het verwaarloosde kapitalisme*, een aantal opmerkingen over de heersende opvatting van politiek; over de opmars van de markt en hoe de beleidselite in ons land daarop reageert; en over de taak van de sociaal-democratie. En aan het eind beantwoord ik een veel gestelde persoonlijke vraag.

49

EEN BESCHIEDEN VOORUITGANGSGELOOF

Politiek is, ook in ons land, steeds meer in het teken komen te staan van het leveren van publieke goederen en diensten. We beleven de opkomst van de politicus als leverancier. Partijen beloven de kiezers voor bepaalde prestaties te zullen zorgen en laten zich afrekenen op resultaat. 'In 2006 zullen alle wachtlijsten in de zorg zijn opgeheven.' Of: 'Ambulances zijn voortaan binnen tien minuten ter plaatse.'

Programma's zijn in die optiek vooral prestatiecontracten, met korte algemene uitgangspunten en vervolgens een lange reeks *bullet points*. In de programma's van de Partij van de Arbeid komen ze ook veelvuldig voor. De relatief korte veiligheidsparagraaf van *Samen sterker*, bijvoorbeeld, telt er maar liefst tweëëndertig. Fortuyn-aanhangers zouden tegenwoordig kunnen zeggen: 'De *bullet points* kwamen van links'. Maar de trend is over de volle breedte van de politiek waarneembaar.

Hoe moet deze ontwikkeling worden gewaardeerd? Dat partijen toezeggingen aan de kiezer doen, waarop ze worden aangesproken, is vanzelfsprekend. Maar de nadruk op het leveren van meetbare prestaties is wel erg sterk geworden. Het maakt de politiek kwetsbaar, omdat haar greep op de productie van publieke goederen (zelfs van veiligheid) veel minder groot is dan ze zelf suggereert. Het is bovendien een verarming. De politiek wordt gereduceerd tot een beleidsmachine, ten koste van haar bredere, oriënterende functie. Enerzijds te veel pretenties dus, anderzijds te weinig. De politiek als een goed lopende supermarkt.

50

Deels in reactie op deze benadering maakt tegenwoordig een heel andere interpretatie van politiek opgang. Daarin gaat het vooral om waarden; om normen en waarden, zoals we in Nederland zeggen. Het is op zichzelf een vooruitgang ten opzichte van de zojuist genoemde interpretatie. Alleen: om welke waarden gaat het eigenlijk? En vooral: welke politieke vertaling krijgen ze? Op welke terreinen? Daar ontbreekt het meestal aan. Het gevolg is dat waarden

vooral strijdwapens geworden zijn in een sterk gepersonaliseerde politiek; hulpmiddelen bij de *styling* en *restyling* van top-politici tot integere, betrouwbare en sympathieke mensen, die de kiezer graag in zijn huiskamer ontvangt.

De politiek wordt gereduceerd tot een beleidsmachine, ten koste van haar bredere, oriënterende functie. Enerzijds te veel pretenties dus, anderzijds te weinig

Welk soort beleid die politici vervolgens gaan voeren, raakt op die manier uit beeld. Het kan zelfs het hyper-instrumentele beleid van de 'presterende overheid' zijn. Dezelfde supermarkt dus, maar dan onder leiding van heel integere en sympathieke mensen. Ik ontken daarmee allerminst dat waarden, beginselen, of hoe we ze ook noemen, van fundamentele betekenis zijn in de politiek. Maar ze gaan hun oriënterende functie (programmatisch, electoraal) pas vervullen als ze betrokken worden op het type samenleving dat een partij voor ogen staat; in combinatie met een bepaalde maatschappelijke problematiek waarmee ze zich duurzaam identificeert.

Voor sociaal-democraten was en is dat vooral de sociale kwestie. Maar die kan breder worden geformuleerd. De sociaal-democratie, schreef de socioloog Van Doorn eens, moet in de eerste plaats in verband worden gebracht met de strijd tegen onze afhankelijkheid van economie en technologie en tegen de heerschappij van het geld over de mens en zijn leefomgeving. Van Doorn: 'Daartegen te hebben geprotesteerd, is de grote historische verdienste van de sociaal-democratie. Het blijft haar toekomstige roeping.'¹ Ik vind het een prachtige omschrijving — vanwege de bredere, culturele aspiratie die erin doorklinkt, maar ook vanwege de nadruk op het

niet-voltooid; op een strijd die nooit voorgoed gewonnen is.

Dat staat haaks op een ander bedenkelijk aspect van de huidige politieke cultuur: zonnig optimisme. Politici zijn al gauw *modernizers*, die zeker weten dat hun plannen fantastisch zullen uitpakken. En linkse moderniseerders zijn jaloers op de neo-conservatieven, die er met hun maakbaarheidsgeloof en vooruitgangsoptimisme vandoor zijn gegaan — ze willen het terug hebben. Maar de sociaal-democratie is, als het goed is, wijzer. De samenleving is maakbaar én breekbaar, zo heeft ze ondervonden. Economie en technologie leveren een grote bijdrage aan welvaart en vrijheid, maar maken ook gekoesterde leefvormen kapot. Ze verhogen het productie-, maar ook het destructiepotentieel in de samenleving. Economische vooruitgang leidt niet tot morele vooruitgang; achteruitgang is mogelijk.

Dat geldt ook voor het kapitalisme. De sociaal-democratie heeft in de loop van de vorige eeuw een belangrijke historische ervaring opgedaan: dat een vrije, aan zichzelf overgelaten markteconomie een even gevaarlijke utopie is als haar tegendeel, de afschaffing van het privébezit. De vorm van het compromis met het kapitalisme zal per periode verschillen, maar de noodzaak van democratische beïnvloeding, van macht en tegenmacht en van verantwoording zal altijd blijven bestaan.

MARKTECONOMIE EN ONGELIJKHEID

Bezien vanuit een dergelijk perspectief biedt onze markteconomie aan het begin van de 21^e eeuw geen geruststellende aanblik. Wat is er veranderd? Om te beginnen heeft onze economische structuur wijzigingen ondergaan. De industriële economie werd veel meer een diensteneconomie; kennis en innovatie zijn belangrijke productiefactoren geworden. Schaalvergroting en schaalverkleining lopen op een intrigerende manier door elkaar heen.

Deze veranderingen gaan vergezeld van twee andere belangrijke ontwikkelingen, die ik hier

in trefwoorden aanduid. Het eerste is (hoe kan het ook anders) 'globalisering'. De internationalisering van de economie is, mede onder invloed van technologische doorbraken en van een liberalisering van kapitaal- en productmarkten, in een nieuwe fase beland. De belangrijkste kenmerken daarvan zijn:

- > nieuwe groeipolen in de wereldeconomie, van Latijns-Amerika tot Azië;
- > een toename van de internationale mobiliteit van kapitaal en — in mindere mate — van arbeid;
- > vergrote mogelijkheden voor ondernemingen tot spreiding en verplaatsing van productie en productie-onderdelen.

Economie en technologie verhogen het productie-, maar ook het destructiepotentieel in de samenleving

Het is onmogelijk om niet onder de indruk te raken van de economische dynamiek die dit globaliseringsproces kenmerkt; van de creatieve krachten die het losmaakt en van de sociale vooruitgang die het bewerkstelligt, zoals het ontstaan van een middenklasse in een land als China. Maar het proces brengt ook grote nadelen en risico's met zich mee, die het globaliseringsproces zelf in de weg kunnen gaan zitten.

Neem de liberalisering van het kapitaalverkeer. De financiële handel ontwikkelde zich van een marginale activiteit tot een sterk expanderende sector, die de transacties in de 'reële' economie verre in de schaduw stelt. Daarmee worden in de wereldeconomie risico's geïntroduceerd, waarvan de Azië-crisis aan het eind van de jaren negentig een voorproefje gaf. Verder zijn er de spanningen in de nieuwe groeilanden zelf. In China ontstaat een welvarende middenklasse, maar tegelijkertijd moeten miljoenen arbeiders er onder erbarmelijke omstandigheden werken.

Dat gaat tot harde sociale conflicten leiden, zeker als de economie stagneert. Wat dat betreft krijgt het sociaal-democratisch programma een hernieuwde, wereldwijde actualiteit.

Het arbeiderszelfbestuur is in de PvdA een papieren exercitie gebleven, maar het aandeelhouderszelfbestuur is 'alive and kicking'

En dan de gevolgen van het globaliseringsproces in de westerse wereld zelf. Voor laaggeschoolden bijvoorbeeld, onder wie veel migranten, die toch al onder druk van de kenniseconomie staan. Zij worden geconfronteerd met concurrentie van nieuwe migranten op de arbeidsmarkt en met de export van routinematige arbeid. Maar ook grote delen van de midden-groepen zullen hun positie meer of minder zien verslechteren. En dat terwijl de inkomens en vermogens van een kleine bovenlaag exorbitant blijven stijgen. Dit zijn niet de opvattingen van radicale anti-globalisten, maar van een groeiende groep gevestigde en gematigde economen. Van oud-Wereldbank-econoom Stiglitz bijvoorbeeld, die schrijft: 'Groeierende ongelijkheid in de ontwikkelde industrielanden is een lang voorspelde, maar zelden van de daken geroepen consequentie van globalisering.'²

52 Stiglitz bepleit een 'krachtig herverdelingsbeleid door de overheid'. Scholing is noodzakelijk, maar overheden 'moeten ook hun vangnetten verstevigen en de progressie in de inkomstenbelasting verhogen'. Andere economen in de vs en elders maken vergelijkbare analyses en verdedigen een beleid dat eerder de factor arbeid dan de factor kapitaal ondersteunt. Ben Knapen (oud-directeur concernvoorlichting van Philips en ook anderszins geen radicale actievoerder) concludeerde eind vorig jaar in *NRC Handelsblad*

dat het aantal wetenschappelijke critici van de huidige globalisering sterk aanzwelt. En hij vroeg zich af: waar blijft Nederland?³

En dan het tweede trefwoord, de tweede belangrijke economische verschuiving: de aandeelhouderseconomie. Met het sterk toegenomen gewicht van financiële markten is ook het gedrag van grote ondernemingen veranderd. Aandeelhouderswaarde is centraal komen te staan. Maximalisering van de winst per aandeel op korte termijn verdringt een beleid gericht op continuïteit van de onderneming. Inmiddels begint ook Nederland op ruime schaal kennis te maken met het harde, snelle kapitaal, zoals belichaamd in *hedge funds*.

Het is lang geleden, realiseer je je dan, dat de wbs een loflied publiceerde op het 'arbeiderszelfbestuur' als alternatief voor het kapitalisme. Dat was in de jaren zeventig. Hoe merkwaardig om ruim dertig jaar later precies dezelfde misverstanden en denkfouten, maar dan in spiegelbeeld, terug te zien in het streven naar 'aandeelhouderszelfbestuur'. Met één verschil: het arbeiderszelfbestuur is in de PvdA een papieren exercitie gebleven, maar het aandeelhouderszelfbestuur is *alive and kicking* — zoals management en werknemers bij bedrijven als Stork ervaren.

De aandeelhouderseconomie kent een aantal nadelen en gevaren:

- > een te grote nadruk op de korte termijn, sterk opgeschroefde rendementseisen. Winsten zijn tegenwoordig niet meer goed genoeg; het moeten superwinsten zijn;
- > sociale én economische schade als gevolg van een ongeremd proces van fusies en afslankingen; van een *hire and fire*-beleid dat de arbeidsonzekerheid waarmee de globalisering gepaard gaat verder aanscherpt;
- > en ten slotte: een onafgebroken concurrentiestrijd met als motto 'economie is oorlog', die zijn stempel drukt op het maatschappelijk klimaat als geheel.

De markteconomie, schreef de Britse filosoof John Gray, is bezig om zich van haar politieke, sociale en culturele omgeving los te maken, te 'emanciperen'. Ze wordt, opnieuw, 'footloose'.⁴

Dat is misschien wat somber. Niet alles aan deze ontwikkeling, zeg ik namens het verbond van zondige reformisten, is verkeerd. Soms vervult het harde, snelle kapitaal een zuiverende of in-noverende functie. Maar de verschuiving als geheel is wel degelijk problematisch.

En dan een tweede relativering: laten we niet te gemakkelijk verbindingen leggen met de twee grote vraagstukken van deze tijd: de zeer ongelijke verdeling van welvaart en vrijheid in de wereld en een milieu- en energieproblematiek

Het dominante beleidsdenken verwaarloost niet alleen de harde, onaangename kanten van globalisering en het nieuwe kapitalisme, maar dreigt de sociale problemen die eruit voortkomen — ongewild — te versterken

die met de economische groei in ontwikkelings-landen alleen maar ernstiger zal worden. Het ongebonden kapitalisme is niet de grote oorzaak van deze problemen. Maar het is, anders dan de 'marketeers' aller landen beweren, zeker ook niet de oplossing. Sterker nog, het doet de blik in de rijke landen naar binnen keren, bevordert een fixatie op interne conflicten en duwt zo de aandacht van genoemde hoofdproblemen weg.

HET DOMINANTE BELEIDSDENKEN

Hoe wordt in Nederland op deze dubbele problematiek van globalisering en aandeelhouderskapitalisme gereageerd? Over het algemeen nogal lauw. Dat geldt voor het maatschappelijk middenveld, voor de relatief zwak ontwikkelde anders-globalistenbeweging en het geldt zeker voor de beleidselite in ons land — als ik de gemeenschap van planbureaus, beleidsadviseurs,

ambtenaren en gevestigde politieke partijen zo mag aanduiden. Er heerst een consensus van 'aanpassen', 'meebewegen' en 'weinig aan de hand'. Het Centraal Planbureau zet de toon. De verschuiving binnen onze economische orde, weg van het Rijnlandse model, wordt eigenlijk helemaal niet waargenomen. En de sociale gevolgen van het globaliseringsproces worden zeer vriendelijk ingeschat. Groeiende internationale concurrentie, aldus het CPB, zal gunstig zijn voor onze welvaart. De effecten van globalisering op de inkomensongelijkheid zijn volgens het bureau zeer bescheiden.

Binnen deze consensus blijft ook het recente rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *De verzorgingsstaat herwogen*.⁵ Het bevat waardevolle aanbevelingen ten gunste van een sociale investeringsagenda. Maar daar blijft het bij. Het globaliseringsproces en zijn gevolgen worden positief gewaardeerd. 'Er is te veel bezorgdheid', aldus de auteurs. De inkomensverhoudingen zijn en blijven bevredigend, en hooguit de laaggeschoolden kunnen het moeilijker krijgen. Daarvoor is dan extra onderwijs de oplossing.

Maar dat wordt nu juist betwist in het internationale debat dat ik zonet noemde. De WRR wil dat kennelijk niet aangaan. En wat die bevredigende inkomensverhoudingen betreft, daar geldt de lijfspreuk van mijn eerste leermeester in de sociologie, A. N. J. den Hollander: 'De ervaring leert al anders.'

Het is niet het enige bezwaar tegen het dominante beleidsdenken in ons land. Het verwaarloost niet alleen de harde, onaangename kanten van globalisering en het nieuwe kapitalisme, maar dreigt de sociale problemen die eruit voortkomen — ongewild — te versterken. Als een goede sociale bescherming haar nut bewijst, zou men zeggen, dan wel in deze tijd van toegenomen economische onzekerheid. Maar overal in het Westen wijst het beleid in de richting van verminderde sociale bescherming. Waar afremming van het moderniseringstempo geboden is, doet men er een schepje bovenop. Het is geen anti-, maar pro-cyclisch beleid.

Die beperking van de sociale bescherming dreigt onder meer bij het arbeidsrecht en bij de sociale zekerheid. Verdere flexibilisering van de arbeidsmarkt is het devies, waaronder versoepeling van het ontslagrecht (al dan niet in ruil voor meer scholing voor werknemers). Die versoepeling zou de groei bevorderen en bedrijven ertoe brengen om veel meer mensen aan te nemen. Alleen: de arbeidsmarkt in Nederland is al heel behoorlijk geflexibiliseerd, zoals elk onderzoek aantoonde. Bovendien heeft flexibilisering aantoonbare nadelen. Het risico van terugloop van werkgelegenheid wordt eenzijdig op de factor arbeid afgewenteld. Verder ontmoedigt een al te soepel ontslagrecht bedrijven nu juist om in de scholing van hun medewerkers te investeren. En het biedt hun de kans om zogenaamde 'laag-productieve' werknemers nog makkelijker te lozen.

In Nederland is het debat over marktwerking in de publieke sector inmiddels op gang gekomen. Minder aandacht krijgt het bedrijfseconomisch denken binnen het bestuur zelf

Daar komt nog iets bij. De positie van 'outsiders' op de arbeidsmarkt moet worden versterkt, is de heersende gedachte (ook in het genoemde WRR-rapport). Maar verdere flexibilisering betekent dat die outsiders, zoals jongeren met een halve of helemaal geen baan, worden ingezet om de positie van insiders te verslechteren — zonder dat ze er zelf veel mee opschieten. En een 'outsider' is bijvoorbeeld ook de oudere laaggeschoolde werknemer die ontslagen wordt. Specifieke achterstelling van outsiders moet worden bestreden — maar op deze manier wordt *ieder* op den duur outsider.

Intussen wordt ook op andere terreinen de traditionele verzorgingsstaat de wacht aange-

zegd. Sociale zekerheid, luidt de nieuwe toverformule, moet voortaan minder 'nazorg' en meer 'voorzorg' zijn. Als 'voorzorg' meer scholingsmogelijkheden voor werknemers en werkzoekenden inhoudt, dan kan dat alleen maar worden verwelkomd. Maar de bedoeling van de hervormers is juist dat het een (de voorzorg) ten koste gaat van het ander (de nazorg). De collectieve lastendruk moet namelijk omlaag. Werknemers, meent econoom Lans Bovenberg, moeten meer verantwoordelijkheid gaan dragen voor hun arbeidsongeschiktheid of werkloosheid.

Het wordt, zo stelde hij eind 2005 in *NRC Handelsblad*, steeds moeilijker onderscheid te maken tussen wat je eigen verantwoordelijkheid is en wat je door het noodlot overkomt. Het is daarom, zo meent hij, 'onontkoombaar dat je mensen grotere eigen risico's moet geven.'⁶ Maar zo wordt bescherming verminderd op een moment dat die juist dringend nodig is.

Als de vraag luidt wat er verwaarloosd is aan het kapitalisme, dan is dit ongeveer mijn antwoord. Maar één belangrijke kant van de zaak heb ik nog niet genoemd: de lange mars van het marktdenken door de overheid en de publieke voorzieningen.

In Nederland is het debat over marktwerking in de publieke sector inmiddels op gang gekomen. Minder aandacht krijgt het bedrijfseconomisch denken binnen het bestuur zelf. Dat uit zich bijvoorbeeld in de behoefte van bestuurders om hun eigen sector na aantreden direct 'op de schop' te nemen; om hun beleidsterrein organisatorisch en anderszins aan de eisen van de moderne tijd aan te passen. En het ambtelijk apparaat zelf biedt daar meestal weinig weerstand tegen.

Ik geef een paar citaten: 'Bedrijfsmatig werken vormt voor het functioneren van de ambtelijke organisatie nog vrijwel de enige maatstaf.' En: verzelfstandiging, privatisering en stimulering van de interne mobiliteit 'hebben geresulteerd in een terugtred van de politiek en een verschraving van de inhoudelijke deskundigheid binnen het bestuur.' En: 'De overheid is uit de rails gelopen.' Is hier Jan Marijnissen aan het

woord? Nee, de vice-voorzitter van de Raad van State, Herman Tjeenk Willink. In de inleiding van het *Jaarverslag 2005* van de Raad (en in een krantenartikel) geeft hij een afgewogen, maar uiterst kritisch oordeel over het management-denken bij de rijksdienst.⁷

De overheid, zo concludeert hij, is naar veler oordeel op verschillende terreinen geen inhoudelijke gesprekspartner meer. De mogelijke consequenties van de bureaucratisch-bedrijfsmatige logica zijn volstrekt onvoldoende doordacht. Bij verdere hervormingen van het ambtelijk apparaat, zoals ook geagendeerd door het nieuwe kabinet, kunnen we niet langer om deze pertinente kritiek heen.

KRACHT EN ZWAKTE VAN DE SOCIAAL-DEMOCRATIE

Wat is de positie van de sociaal-democratie ten opzichte van al deze ontwikkelingen — van globalisering tot het management-denken bij de overheid? Waar moet het heen? Ik zal die vragen in de vorm van een drietal korte stellingen beantwoorden.

In de eerste plaats: de grote kracht van de sociaal-democratie (ook van de Partij van de Arbeid) schuilt in de omslag die ze gemaakt heeft naar een activerende verzorgingsstaat; naar een betere afstemming van sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid. Stimulering van het eigen initiatief van uitkeringsgerechtigden, inclusief intensieve (en dus kostbare) begeleiding staat daarbij voorop. ‘Werk boven inkomen’ vormt een ander uitgangspunt, maar met oprekking van het arbeidsbegrip als dat nodig is, en met garanties voor rechtszekerheid en een behoorlijk niveau van bestaan.

Dat programma is nog lang niet voltooid — en vraagt om grote beleidsinspanningen, nationaal en lokaal. Laten we de verleiding weerstaan om in plaats daarvan weer een nieuw programma te omhelzen, dat onder het motto ‘van nazorg naar voorzorg, van genezen naar voorkomen’, de traditionele verzorgingsstaat wil kortwieken, net nu die weer zo hard nodig

wordt. De PvdA zou zich krachtiger moeten keren tegen deze beleidstrend, waarin een liberale opvatting over de arbeidsmarkt samengaat met een overmatige belasting van de eigen verantwoordelijkheid van burgers.

In de tweede plaats moet de sociaal-democratie zich realiseren dat ze de dubbele problematiek van economische ontwikkeling en economische orde de afgelopen periode danig

Laten we de verleiding weerstaan om een nieuw programma te omhelzen, dat onder het motto ‘van nazorg naar voorzorg, van genezen naar voorkomen’, de traditionele verzorgingsstaat wil kortwieken, net nu die weer zo hard nodig wordt

verwaarloosd heeft. Waar waren, vroeg een Nederlandse topondernemer onlangs, de natuurlijke verdedigers van het Rijnlandse model, toen dat jaren geleden voor het eerst onder vuur kwam te liggen? Waar waren de vakbeweging en de PvdA? Hij heeft gelijk. Die verdediging van dat Rijnlandse model hoeft overigens geen puur defensieve aangelegenheid te zijn. Er bestaat een intrigerende tegenstelling tussen de huidige nadruk op snelle, haastige *shareholder value* en de steeds belangrijker plaats die arbeid, sociaal kapitaal, in de kenniseconomie zal gaan innemen.⁸

De sociaal-democratie kan daar vorm aan geven met nieuwe opvattingen over een coöperatief kapitalisme, waarin vertrouwen een belangrijke productiefactor is; de onderneming vooral een samenwerkingsverband; en waarin werknemers veel sterker bij de organisatie van het werk zijn betrokken. Daarnaast zou de vormgeving van zo'n nieuw Rijnlands model niet een

puur nationale aangelegenheid moeten zijn. Als de vormgeving en het beleid van de Europese Unie een te liberaal karakter hebben gekregen, dan zal daar ook op Europees niveau tegenspel aan moeten worden gegeven. Niet *minder* Europa, maar anders.

En ten slotte: de grootste zwakte van de sociaal-democratie (ook van de PvdA) schuilt misschien wel in het verloren gaan van cultuurpolitieke noties en gevoeligheden. Dat komt ook niet zomaar terug, maar de traditie kan helpen. Om nog één keer (ik deed het bij de wbs tot vervelens toe) de Britse, vooroorlogse cultuursocialist Richard Tawney te citeren: het komt niet alleen op de productie en verdeling van rijkdom aan, maar ook op het gebruik dat van die rijkdom wordt gemaakt.⁹

Daarbij gaat het lang niet alleen om kunst- en cultuurbeleid, hoe belangrijk ook. Het kan de sociaal-democratie ook helpen om in de publieke sector aan de fixatie op verantwoordelijkverdeling en 'governance' te ontkomen; om de nieuwe populariteit van de professional te gebruiken om weer *inhoudelijke* vragen te gaan stellen. Wat is goed onderwijs? Wat betekent zorg in een sterk vergrijzende samenleving? Verder zouden we weer de kwaliteit, en niet alleen de bedrijfsmatige effectiviteit, van de overheid moeten gaan waarderen.

Ook de culturele kant van arbeid en arbeidsparticipatie zou sterker benadrukt moeten worden. Die ontbreekt allerm minst in het huidige programma van de PvdA. Maar de strijd tegen een puur instrumentele definitie van betaalde arbeid ('langer en harder werken omdat de samenleving en de economie dat vragen') kan wel wat krachtiger. Dat betekent:

- > veel meer aandacht voor de kwaliteit van de arbeid;
- > werk als onderdeel (niet meer en niet minder) van het goede leven, geïntegreerd in — ik citeer het Beginselprogramma — 'een ontspannen arbeidsbestel';
- > kinderopvang als middel voor vergroting van keuzemogelijkheden en emancipatie, in plaats van als middel om ouders voor de arbeidsmarkt te ronselen.

Wie daar tegenover *maximalisering* van de arbeidsparticipatie blijft bepleiten, als in de Scandinavische landen, wil ik vragen onderzoek te doen naar het verband tussen zo'n maximale arbeidsdeelname en het behoorlijk tot overmatig gebruik van alcohol.

In dat verband nog een kleine wbs-anekdote. We hebben jaren geleden een netwerk van sociaal-democratische denktanks in Europa helpen oprichten. Bij dergelijke internationale discussies roeren we ons meestal behoorlijk. Soms tamelijk direct, naar goed Nederlands gebruik. Eén keer ging dat, vonden we achteraf, iets te ver. Het was een bijeenkomst in Barcelona, en de hoofdspreker was Goesta Esping-Andersen. Een invloedrijk socioloog, die regelmatig pleit voor invoering van kinderopvang naar Scandinavisch model, met als doel de arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen te bevorderen; alleenstaande moeders via betaald werk aan armoede te helpen ontkomen; en de verhoging van het geboortecijfer te bevorderen.

De grootste zwakte van de sociaal-democratie (ook van de PvdA) schuilt misschien wel in het verloren gaan van cultuurpolitieke noties en gevoeligheden

Interessante voorstellen, maar de wijze waarop hij ze presenteerde, wakte bij de wbs-delegatie toch bevreemding — vanwege de sterke nadruk die hij legde op de ontgroeningsproblematiek ('babies, babies, babies', luidde zijn motto), maar ook vanwege zijn wel zeer krachtige pleidooi om kinderen uit achterstandsgroepen zo vroeg mogelijk aan voorschoolse opvang te laten deelnemen. Die opvang zou niet in een markt-setting of informeel (binnen het ouderlijk milieu) moeten plaatsvinden, maar uitdrukkelijk in publiek verband.

Een van ons stelde de vraag of dat niet te veel aan staatspedagogiek deed denken. En een ander verwees zelfs even naar het debat in de jaren dertig in Zweden over eugenetica. Zelf moest ik aan Plato denken, die talentvolle kinderen van ouders uit de onderklasse af wilde pakken. Achteraf hadden we van onze opmerkingen, zoals gezegd, spijt. De spreker reageerde stoïcijns en daar had hij, vonden we, eigenlijk ook wel gelijk in. We waren te wantrouwend geweest.

Vorig jaar verscheen een uitgewerkte versie van Esping-Andersens bijdrage in de bundel *The new egalitarianism*. Ik nam het artikel met enig schuldbesef ter hand. En inderdaad: het was een genuanceerd pleidooi — niets op aan te merken. Tot pagina 33. Daar pleit hij ervoor om de culturele achterstanden die ouders op kinderen overdragen, aan te pakken. Ik citeer: 'Indeed, this is hardly a new argument. Plato proposed that gifted children of uncultured parents be removed from the family.' Met hun 'universal pre-school daycare', zo concludeert Esping-Andersen, hebben de Scandinavische verzorgingsstaten 'unwittingly heeded' (onbewust uitvoering gegeven) aan Plato's advies.¹⁰

Ik geef u dit graag mee — ter nadere overdenking in het algemeen en van de spanning tussen gelijkheid en vrijheid in het bijzonder.

VAN WBS NAAR TWEDE KAMER

Ik hoop in de Tweede Kamer op een of meer van de hier behandelde terreinen actief te zijn. 'Het nieuwe kapitalisme', 'de bedrijfsmatige overheid': ze staan niet in het regeerakkoord en het zijn dus vrije kwesties! Het PvdA-programma dient daarbij voor mij als leidraad, en toch ook wel een beetje als prestatiecontract. Maar ik beloof plechtig me niet te laten ontmoedigen door de zinsnede op pagina 112: 'We hebben meer doeners en minder denkers nodig.' En in het verlengde daarvan: Marnix Krop en ik zullen de komende tijd brede steun gaan zoeken voor invoering van een generaal pardon voor intellectuelen in de Partij van de Arbeid.

En dan echt tot slot: waarom die overstap

naar Den Haag — door een enkeling vriendelijk vertaald als: 'Wat ga jij in hemelsnaam in de politiek doen?' Het antwoord moet niet in de verschillen tussen mijn werk bij de WBS en mijn Kamerlidmaatschap worden gezocht, maar in de overeenkomsten. Die zijn er óók. Ik noem er drie. Om te beginnen: politiek moet onvermijdelijk acht slaan op de waan van de dag, maar er niet mee op de loop gaan. Het is machtsuitoefening, maar ook controle op de macht; *countervailing power*.

Ik beloof plechtig me niet te laten ontmoedigen door de zinsnede op pagina 112 van het PvdA-programma: 'We hebben meer doeners en minder denkers nodig.'

In de tweede plaats: ik wilde mijn kritiek op de verwatering van de sociaal-democratische traditie, zoals verwoord in mijn boek uit 2004, niet uitsluitend vanaf de zijlijn blijven uitoefenen. Mijn nieuwe werk ligt wat dat betreft in het verlengde van het vorige.

En ten slotte: mijn karakter (zoals dat bij de WBS verder is gevormd) verhoudt zich, denk ik, niet heel slecht tot de politieke opdracht waarvoor de sociaal-democratie zich gesteld ziet — misschien wel vanaf haar oprichting, maar zeker tegenwoordig. Die opdracht sluit constructief, praktisch gericht hervormingswerk allerminst uit, integendeel. Maar ze zegt wel iets over onze houding tegenover het bestaande — en over onze feitelijke machtspositie. Ze werd vijftienvintig jaar geleden, in 1981, aan het begin van het huidige tijdperk van liberalisering, door Joop den Uyl als volgt verwoord: 'Tegen de stroom in.'¹¹

Noten

- 1 J.A.A. van Doorn, 'Het socialisme als kameleon', in: G. van der List (red.), *De draagbare Van Doorn*, Amsterdam: Prometheus, 1996, p.258-259.
- 2 J. Stiglitz, *Eerlijke globalisering*, Utrecht: Spectrum, 2006.
- 3 M. Chavannes, 'Globalisering: win-win met verliezers', in: *NRC Handelsblad*, 1 november 2006.
- 4 J. Gray, *False dawn. The delusions of global capitalism*, London: Granta Books, 1998, p.10.
- 5 WRR, *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- 6 L. Bovenberg, geciteerd door E. Jorritsma en M. Schinkel in 'Dit is een renteniersland, daar moeten we vanaf', in: *NRC Handelsblad*, 30 december 2005.
- 7 H. Tjeenk Willink, 'De overheid is uit de rails gelopen', in: *NRC Handelsblad*, 29 april 2006.
- 8 Ik heb dit nader beargumentteerd in *Links, rechts en de vooruitgang*, Amsterdam: Mets & Schilt/Wiard Beckman Stichting, 2004, hoofdstuk 5.
- 9 Vgl. R.H. Tawney, *The acquisitive society*, Brighton: Wheatsheaf Books, 1982 (1921).
- 10 G. Esping-Andersen, 'Inequality of incomes and opportunities', in: A. Giddens/P. Diamond (eds.), *The New Egalitarianism*, Cambridge: Polity Press, p.8-38.
- 11 J.M. den Uyl, *Tegen de stroom in*, Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1981.

De contramine van Kalma (8)

Laveren tussen traditie en vernieuwing

Over Stuuf, Joop en Paul

JOB COHEN

In de kamer van Paul Kalma bij de Wiardi Beckman Stichting zijn twee opvallende portretten aanwezig, zij het van geheel verschillende soort: een foto van Joop den Uyl en het dodenmasker van Stuuf Wiardi Beckman.

Laat ik beginnen met het portret van Joop den Uyl. Zonder hem zou Pauls afscheidssymposium niet *Het zondig ras der reformisten* hebben geheten. Voor Den Uyl was dat een geuzennaam voor sociaal-democraten zoals hijzelf, van de veranderaars en de smalle marge. Hij tooide zich ermee toen hij in het hol van de leeuw moest spreken, in 1975, bij de Industriebond nvv van de radicale vakbondsleider Arie Groenevelt. Even een historisch terzijde, Willem Breedveld, die toen voor Den Uyl werkte, beschrijft hoe Den Uyl daarbij te werk ging:

‘Ik zal nooit vergeten hoe Den Uyl een nacht lang geworsteld heeft met de tekst van zijn toespraak, waarin hij enerzijds niet wilde verloochenen dat hij behoorde tot het “zondige ras der reformisten”, maar hij zich anderzijds toch ook wilde opwerpen als de inspirerende leider van een kabinet, dat, ondanks de kleine

stapjes, de beste garanties bood voor een radicale vakbondspolitiek. Om elf uur ’s avonds namen we samen nog ontspannen de stapel documentatie door. Filosoferden wat over de uit te stippelen beleidslijn. Namen ontwerp-teksten door. Sigaartje, glaasje whisky. Om één uur was het echter gedaan met de rust. Het colbertjasje verdween ergens in de hoek, even later vloog de stropdas met een grote boog door de kamer. Driftig gekras in concept-teksten tot en met het nijdig tot proppen verfrommelen van hele vellen papier. Tot wanhoop van de secretaresse, die in een belendend kamertje telkens opnieuw de gaaf door haar afgeleverde teksten als een puinhoop terugkreeg. Om vijf uur was ze de wanhoop nabij en bezwoer ze niet opnieuw in de tekst te knoeien. Het lukte. Joop bromde iets onverstoorsaars en toch nog een beetje tegenstribbelend kon ik hem in m’n oude eend afleveren op het Catshuis. Een paar uur later zat hij al weer monter op zijn departement en om tien uur zat hij op het congres van de Industriebond in Rotterdam. Daar in het hol van de leeuw hield hij als “zondige reformist” een rede die klonk als een klok. Een daverend applaus was de beloning voor zijn nachtelijke arbeid.¹

Paul Kalma voelt zich verwant met Den Uyl (het zal meer zijn met zijn manier van denken dan met de hier geschetste werkwijze!), zoals hij

59

Over de auteur Job Cohen is burgemeester van Amsterdam en voorzitter van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting

Noten zie pagina 62

op de website van de Tweede Kamer heeft laten noteren: 'Een voorbeeld voor mij is een van mijn voorgangers als directeur van de wbs, Joop den Uyl. Hij was als geen ander in staat om het praktische handwerk en de grote lijn te combineren.'²

De verwantschap tussen Kalma en Den Uyl is er; maar meer met de Den Uyl van de jaren vijftig dan met die van de jaren zeventig en tachtig — en in zoverre is het terecht dat Paul spreekt over Den Uyl als zijn voorganger als directeur van de wbs. In de jaren zeventig en tachtig kwam er van de kant van Paul en sommige van zijn wbs-collega's (zoals Marnix Krop) ook kritiek op Den Uyl. In 1989 schreven zij: 'Kritisch moet het voorlopig oordeel zijn voor zover Den Uyl de neiging had om de pretentie van democratische politiek sterk op te blazen. In plaats van middel tot een welomschreven doel, leek die politiek in toenemende mate een doel in zichzelf

Verwantschap is er vooral tussen Kalma en de Den Uyl van de jaren vijftig — met zijn afscheid van te ideologisch denken; zijn institutionele hervormingskoers; zijn cultuurpolitieke opvattingen; en zijn benadering van het vrijheidsbegrip

60

te worden.'³ Al in het begin van de jaren tachtig had Paul het overheidsdenken in de PvdA op de korrel genomen met zijn *De illusie van de 'democratische staat'*. Zijn kritiek betrof beslist ook de opvattingen van Den Uyl.

De verwantschap is er vooral met de Den Uyl van de jaren vijftig — met zijn afscheid van te ideologisch denken; zijn institutionele hervormingskoers; zijn cultuurpolitieke opvattingen; en zijn benadering van het vrijheidsbegrip. Paul

schreef erover in *Het revisionisme van J. M. den Uyl* — een artikel dat oorspronkelijk had moeten uitgroeien tot een proefschrift.⁴ Hij schreef er ook over in *Links, rechts en de vooruitgang* uit 2004 — het boek dat in plaats van het proefschrift kwam. Daarin haalde hij het vrijheidsbegrip van Den Uyl onder het stof vandaan en gaf het actualiteitswaarde.

Met dat boek heeft, kunnen wij nu constateren, Paul afscheid genomen van de wbs. Hij was er vanaf 1977 medewerker en vanaf 1989 directeur. Hij was er, met een eigen signatuur. Hij heeft een stempel op de wbs gedrukt — individueel, met zijn bijdragen over de koers van de sociaal-democratie; institutioneel, door dwars tegen alle modes en andere krachten in aan het idee van de wbs als vrijzinnige denktank vast te houden.

Paul droeg aan die vrijzinnigheid bij, niet alleen door de mensen die hij bij de wbs aantrok, maar ook door zijn eigen geruchtmakende geschriften, die niet alleen de PvdA wakker schudde — soms iets te wakker — maar ook daarbuiten stof deden opwaaien. Hij trad daarmee op als bruggenbouwer tussen de wereld van de politiek en de wereld van de wetenschap, de wereld van het beleid en de wereld van kunst en cultuur. Hij was de luis in de pels van de sociaal-democratie, maar ook de vernieuwer ervan, die onverwachte en door sommigen ongewenste perspectieven opende.

Paul verkeert eigenlijk steeds in een soort judobeweging met heersende opvattingen in de PvdA — zeker als hij die iets te modieus vindt. Dat gold voor *De illusie van de 'democratische staat'*, waarin hij de sturingspretenties van de centrale overheid aan de kaak stelde. Het gold voor *Het socialisme op sterk water*, waarmee hij het afscheid bezegelde van het radicale socialis-tische denken van de jaren zeventig en liet zien dat de sociaal-democratie veeleer de organisator van de liberale samenleving is. Het gold voor *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*, dat de dominantie van het financiële perspectief in de politiek bekritiseerde en de doorgeslagen zakelijkheid. Het gold voor *Ondernemen of over-*

nemen, waarin hij samen met anderen verzet aantekende tegen het ongegeneerde aandeelhouderskapitalisme. En het geldt voor *Links, rechts en de vooruitgang*, waarin hij de sociaal-democratie ertoe oproept afstand te nemen van het overheersende neoliberale denken, dat met de Derde Weg ook tot diep in de eigen gelederen is doorgedrongen. Ik ben benieuwd wat hij van het nieuwe regeerakkoord vindt.

In de laatste pagina's van *Links, rechts en de vooruitgang* vat Paul zijn credo zo samen: 'Tegenover de hybris waarop het geloof in het technisch kunnen van de mens vaak uitloopt, zou bescheidenheid in de omgang met de techniek en ten opzichte van de maakbaarheid van de samenleving als politieke deugd verdedigd moeten worden. Dat geldt ook voor ideële of belangengebonden militaire interventie.

De historische kracht van de sociaal-democratie heeft altijd gescholen in haar ambivalentie, haar constructieve verzet tegen het moderniseringsproces — ook al zagen veel sociaal-democraten dat zelf vaak anders, bevlogener. Ze heeft dat proces, met economie en technologie als krachtige motoren, proberen te beteugelen, in goede banen proberen te leiden. Ze heeft het leed dat het veroorzaakte en de slachtoffers die het maakte (vooral onder de arbeidersklasse in de opkomende industriële maatschappij) zo veel mogelijk trachten te beperken. Die strijd is in veel opzichten succesvol geweest, maar ze is nooit voorgoed gewonnen en zal altijd opnieuw gevoerd moeten worden.⁵

Met deze woorden betoont Paul zich een hartstochtelijk pleitbezorger van matiging en bescheidenheid.

Zelf kwam ik in meer directe zin voor het eerst in aanraking met de wbs toen mij werd gevraagd met anderen een rapport over de toekomst van het hoger onderwijs samen te stellen, in het begin van de jaren negentig. Mijn contacten met de wbs en vooral met Paul zijn sinds die tijd in stand gebleven. Ze zijn verstevigd en verdiept sinds ik voorzitter werd van het curatorium van de wbs. Veel van wat ik hiervoor heb gezegd, vond ik terug in onze contacten. Heel

veel hart voor de wbs en voor de mensen die er werken. Ik herinner me natuurlijk als de dag van gisteren zijn zorg om Ayaan Hirsi Ali, toen wij voor het eerst in deze mate geconfronteerd werden met het fenomeen van bedreiging. Heel veel hart ook voor de sociaal-democratie, heel veel kennis daarvan en een grote gehechtheid aan de onafhankelijke positie van de wbs. Een onafhankelijke positie die door de jaren heen kritisch is

Paul verkeert eigenlijk steeds in een soort judobeweging met heersende opvattingen in de PvdA — zeker als hij die iets te modieus vindt

bevraagd en zelfs betwist. Laat ik zeggen, Paul, dat je daar niet altijd vrienden mee hebt gemaakt. Maar je vond op dit punt wat je vond, en je verdedigde dat standpunt tot het gaatje.

Dan is er het tweede portret in zijn kamer: dat van Wiardi Beckman. Het is het dodenmasker dat van hem is gemaakt direct na zijn dood in Dachau, in maart 1945. De relatie met de naamgever van de wbs is afstandelijker, indirecter, maar wie goed kijkt ziet belangrijke parallele inspiratiebronnen. Zoals de Franse denktraditie: Wiardi Beckman liet zich inspireren door Jean Jaurès, Paul zocht het in het werk van Touraine, Gorz, Rosanvallon en Manin. En zoals ook de combinatie van morele bevlogenheid, idealisme en gedrevenheid voor vernieuwing; het streven om de sociaal-democratie een constructieve plaats in de maatschappij te bezorgen.

Dankzij zijn dochter, Marijke Halbertsma, is de verbinding met het werk van Wiardi Beckman versterkt. Zij en Paul bezochten samen de herdenkingsbijeenkomst in Dachau in 2005. Dankzij hun inspanningen en die van enkele anderen zullen binnenkort de brieven worden uitgegeven die Stuuf Wiardi Beckman tussen

1919 en 1934 schreef aan Marinus van der Goes van Naters.

Zo laveert Paul tussen traditie en vernieuwing. Hij treedt uiteindelijk in de voetsporen van hen die na hun werk bij de wBs voor de praktische politiek in het parlement kozen. Zijn voormalige collega's Jeltje van Nieuwenhoven, Femke Halsema en Ayaan Hirsi Ali. Vele andere voormalige wBs-ers, zoals Max van der Stoel en Ed van Thijn. En zijn voorgangers Joop den Uyl, Wouter Gortzak en Joop van den Berg, die de PvdA in de senaat vertegenwoordigde.

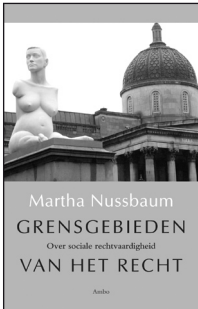
Paul, ook voor jou is het een mooie overgang

en ik weet dat je er trots op bent. Vanuit de wBs vinden wij het wel prima dat een man met zo veel sociaal-democratische bagage en zo veel sociaal-democratische geschiedenis de Tweede-Kamerfractie is komen versterken. Dat kan, zal ik maar op zijn Gronings zeggen, geen kwaad.

Paul, dank je wel voor het vele, vele werk dat je met zo veel plezier en zo veel acribie voor de wBs en voor de sociaal-democratie tot nu toe hebt verricht. Wij gaan je voor het vervolg scherp in de gaten houden, en wij wensen je vooral ongelofelijk veel plezier en succes toe in Den Haag.

Noten

1 Willem Breedveld, 'Joop den Uyl, zijn kabinet — en waarom het niet werd voortgezet', in: <i>s&D</i> 1989/1, pp. 32-33.	2 Paul Kalma over zichzelf op www.tweedekamer.nl .	van J.M. den Uyl', in: <i>s&D</i> 1997/12, pp. 507-529.
	3 Paul Kalma en Marnix Krop, 'Politiek als program', in: <i>s&D</i> 1989/1, p.29.	5 Paul Kalma (2004), <i>Links, rechts en de vooruitgang</i> , Amsterdam: Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting, pp. 346-347.
	4 Paul Kalma, 'Het revisionisme	

Het kwaad van de jagende leeuw

Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid
Martha Nussbaum, Amsterdam, Ambo 2005

PAUL DE BEER

De entree van de Partij voor de Dieren in de Tweede Kamer, eind vorig jaar, riep twee soorten reacties op. Sommigen zagen de verkiezing van de PvdD als het toppunt van decadentie: terwijl wereldwijd miljoenen mensen verstoken zijn van voldoende eten, drinken, onderdak en gezondheidszorg, maken wij ons druk om het welzijn van dieren, die vaak beter worden verzorgd dan de armen elders op de wereld. Volgens anderen markeert de steun voor de PvdD een nieuwe fase in de ontwikkeling van grondrechten: nadat deze in een eerdere fase werden uitgebreid naar niet-blanken en vrouwen, is nu het moment daar om ook rechten aan dieren toe te kennen.

Ogenschijnlijk kunnen degenen die het succes van de PvdD toejuichen de meeste steun ontleen aan het nieuwe boek van filosofe Martha Nussbaum, dat onder de — ongelukkig vertaalde — titel *Grensgebieden van het recht* onlangs in het Nederlands verscheen. In het laatste en meest ambitieuze hoofdstuk breekt Nussbaum namelijk een lans voor het toekennen van grondrechten aan dieren. Toch zouden, na zorgvuldige lezing, ook de tegenstanders van de PvdD aan Nussbaums betoog sterke argumenten

kunnen ontleen. Dat tekent de kracht, maar tegelijkertijd ook de zwakte van dit rijke, maar ambivalente boek.

Rawls en rechtvaardigheid

Zoals bijna alle politiek-filosofische werken die de afgelopen decennia zijn verschenen, is ook *Grensgebieden van het recht* in de eerste plaats een commentaar op het werk van John Rawls. Nussbaum wil drie wat zij noemt 'onopgeloste problemen' in Rawls' hoofdwerk *A Theory of Justice* oplossen. Deze onopgeloste problemen betreffen drie soorten wezens die er bij Rawls bekaaid van afkomen: gehandicapten, arme wereldburgers en dieren. Rawls heeft zelf erkend dat zijn rechtvaardigheidstheorie geen criteria oplevert voor de behandeling van deze drie groepen. Zij vallen volgens hem buiten het bestek van sociale rechtvaardigheid. Feitelijk hebben zij niet dezelfde burger- en sociale rechten als de 'doorsnee' burgers van ontwikkelde democratische landen, op wie zijn theorie zich richt, maar zijn zij aangewezen op hun mededogen en welwillendheid. Nussbaum is zeker niet de eerste die deze tekortkomingen van Rawls' rechtvaardigheidstheorie blootlegt, maar zij is wel de eerste die voor elk van de drie problemen in een

63

Over de auteur Paul de Beer is redacteur van s&d

samenhangend theoretisch kader een alternatieve oplossing aandraagt.

Cruciaal in haar kritiek op Rawls is dat zij het veronachtzamen van de rechten van gehandicapten, armen in de Derde Wereld en dieren niet slechts als een onvolkomenheid beschouwt die met enige moeite wel te repareren valt, maar als een bewijs voor het falen van de theorie als geheel. Juist de aandacht die een rechtvaardigheidstheorie schenkt aan de meest kwetsbare wezens bepaalt of die theorie aanvaardbaar is — niet of de theorie recht doet aan de doorsnee burger die zich toch wel weet te redden. Dat is een dwingende redenering waarmee Nussbaum overtuigend laat zien dat er iets wezenlijk mis is met Rawls' rechtvaardigheidstheorie. Ondanks haar grote bewondering voor Rawls ziet zij dan ook geen andere mogelijkheid dan zijn theorie te verwerpen en te vervangen door een andere.

De kern van het probleem is het sociale contract waarop Rawls zijn theorie baseert. Dit sociale contract is een denkbeeldige overeenkomst tussen burgers die moeten beslissen over de inrichting van de samenleving, zonder dat zij weten welke plaats zij in die samenleving zullen innemen (de zogenaamde 'sluier van onwetendheid'). Omdat degenen die het sociaal contract overeenkomen in 'globale' zin gelijk zijn — dat wil zeggen: over ruwweg gelijke capaciteiten en middelen beschikken — maken zij afspraken om alle burgers gelijke rechten te geven. Bovendien organiseren zij de maatschappelijke verdeling volgens Rawls zó, dat degenen die het slechtst af zijn, het zo goed mogelijk hebben (het fameuze verschilprincipe of *difference principle*).

64 In die globale gelijkheid van de contractanten zit volgens Nussbaum nu juist het probleem. Die sluit namelijk bij voorbaat die groepen uit die over minder capaciteiten en middelen beschikken: gehandicapten, arme wereldburgers en dieren. Daarom krijgen deze in het sociaal contract geen gelijke rechten. Dit probleem valt niet eenvoudigweg op te lossen door deze drie groepen ook aan de onderhandelingen over het sociaal contract te laten deelnemen zonder dat men weet of men tot een van deze groepen behoort.

Bij dieren is dit sowieso niet goed denkbaar — hoe stel je je een contractant voor die niet weet of hij later een mens of een dier zal zijn? — maar dat geldt ook voor gehandicapten en arme wereldburgers. Het sociaal contract wordt namelijk gebaseerd op de veronderstelling dat het tot wederzijds voordeel van alle contractanten strekt en dat sluit bij voorbaat een al te grote mate van ongelijkheid uit. Als de contractanten weten dat sommige van hen 'later' zwaar gehandicapt of straatarm zullen zijn, zullen zij, naar de mening van zowel Rawls als Nussbaum, niet bereid zijn een sociaal contract af te sluiten dat uitgaat van gelijke (sociale) rechten.

Deze redenering overtuigt mij niet geheel. Het sociaal contract is immers niets meer dan een gedachte-experiment om mensen te dwingen zich in een zo onpartijdig mogelijke positie te verplaatsen. Waarom zou je dan niet volledig kunnen abstraheren van de positie die je zelf in de maatschappij inneemt? (Zouden we bijvoorbeeld niet ook aan een Marsmannetje kunnen vragen om een rechtvaardige samenleving voor mensen te ontwerpen?)

Tien essentiële vermogens

Nussbaum concludeert dat er niets anders op zit dan een geheel andere rechtvaardigheidstheorie te ontwerpen. Het alternatief dat zij voorstelt is de door haar, samen met econoom en filosoof Amartya Sen ontwikkelde 'vermogensbenadering' (*capability approach*). Deze benadering komt er in essentie op neer dat ieder menselijk wezen recht heeft op een minimumniveau van tien vermogens die hem/haar in staat stellen als (vol-)waardig mens te functioneren: leven, lichamelijke gezondheid, lichamelijke onschendbaarheid, zintuiglijke waarneming, verbeeldingskracht en denken, gevoelens, praktische rede, sociale banden, andere biologische soorten, spel en vormgeving van de eigen omgeving (pp.76-77). Zo op het eerste gezicht een wat willekeurige lijst, die zeker nadere argumentatie behoeft. Die zal men echter tevergeefs in Nussbaums boek zoeken.

Zij erkent dat haar lijst van elementaire menselijke vermogens in hoge mate een intuïtief karakter heeft en hooguit op een zekere plausibiliteit kan bogen. Maar, stelt zij, dat geldt ook voor de uitgangspunten van het sociaal contract in Rawls' rechtvaardigheidstheorie, die ook niet verder (kunnen) worden beargumenteerd. Dat overtuigt maar half. Rawls heeft de condities voor de 'oorspronkelijke positie' waarin het sociaal contract wordt afgesloten zo gekozen dat ze op het eerste gezicht onweerlegbaar lijken. Van de tien elementaire vermogens van Nussbaum kun je dat niet zeggen. Hoe plausibel is het bijvoorbeeld dat 'het vermogen te leven met zorg voor en in relatie met dieren, planten en de wereld van de natuur' een essentieel menselijk vermogen is waarvan niemand verstoken mag blijven?

Als men eenmaal deze lijst van tien essentiële menselijke vermogens accepteert, is het nog maar een kleine stap om te erkennen dat ze voor alle menselijke wezens moeten gelden, dus ook voor gehandicapten en voor armen in de Derde Wereld. Geheel onproblematisch is dat echter niet. Kenmerkend voor gehandicapten is nu juist dat zij het vermogen 'lichamelijke gezondheid' en soms ook het vermogen 'zintuiglijke waarneming, verbeeldingskracht en denken' tot op zekere hoogte missen. Dat is immers de reden dat we ze als 'gehandicapt' beschouwen.

Het probleem is nu dat Nussbaum elk van de tien vermogens afzonderlijk als onmisbaar beschouwt. Een tekort aan lichamelijke gezondheid kan dus niet worden gecompenseerd door iemand wat meer van een van de andere vermogens te geven. Maar dat betekent dat het per definitie niet mogelijk is gehandicapten voor elk van de tien essentiële vermogens een minimumniveau te garanderen. Weliswaar biedt de vermogensbenadering een sterk argument om in ieder geval zo veel mogelijk van die vermogens te realiseren, maar als Nussbaum werkelijk elk van de tien vermogens als essentieel beschouwt, zou zij moeten erkennen dat ook in haar benadering gehandicapten niet werkelijk rechtvaardig kunnen worden behandeld — al is dan niet onwil, maar menselijk onvermogen de oorzaak.

Deze problemen doen zich niet voor bij het realiseren van de tien essentiële vermogens voor arme wereldburgers. Maar hier stapt Nussbaum wat al te gemakkelijk heen over een probleem dat in de literatuur over internationale en mondiale rechtvaardigheid veel aandacht krijgt: hoe verhoudt onze verantwoordelijkheid ten opzichte van onze hulpbehoevende landgenoten (zoals gehandicapten) zich tot die voor arme burgers elders op de wereld? Als wij de morele plicht hebben voor alle wereldburgers een minimumniveau van de tien vermogens te garanderen, betekent dat dan niet dat wij zelf ook met een minimumniveau genoeg moeten nemen, zolang er nog ergens iemand op de wereld in armoede leeft?

De filosoof Peter Singer heeft in het verleden inderdaad deze uiterste consequentie getrokken. In zijn meer recente werk neemt hij vanwege de zeer ingrijpende gevolgen genoeg met een meer gematigde verplichting voor de bewoners van de rijke landen. Nussbaum stelt dat de rijke landen al 'in de buurt zou[den] komen van wat moreel aanvaardbaar is' als zij twee procent van hun bruto nationaal product aan arme landen zouden schenken (p.270), maar maakt niet aannemelijk dat daarmee inderdaad wereldwijd de tien essentiële vermogens zouden kunnen worden gerealiseerd.

Tot slot de rechten van dieren. De fundamentele reden waarom deze volgens Nussbaum ook rechten hebben en daarom aandacht behoeven in een rechtvaardigheidstheorie is, dat zij als levend wezen recht hebben op een 'waardig bestaan'. Een waardig bestaan betekent volgens Nussbaum dat een dier kan 'floreren', dat wil zeggen dat het in staat is te leven naar zijn aard, die natuurlijk verschilt per soort (*species*). Een hond heeft andere rechten dan een mug, maar ook een mug zou je alleen mogen doden om te voorkomen dat hij jou schade toebrengt. Een groot probleem met het toekennen van rechten aan dieren is, dat deze gemakkelijk tot absurde consequenties leiden als we vasthouden aan ons menselijk perspectief. Zo erkent Nussbaum dat een leeuw alleen kan floreren als hij op andere

dieren kan jagen, maar omdat een gazelle een gelijk recht heeft om te floreren, beschouwt zij het toch als een (onvermijdelijk) kwaad als een leeuw een gazelle doodt.

Hoewel Nussbaum hieraan alleen consequenties wil verbinden voor situaties waarin dieren in gevangenschap leven, wekt zij niettemin de indruk dat zij eigenlijk het liefst ook de natuur aan onze rechtvaardigheidscriteria zou onderwerpen. 'Respect voor de natuur hoort niet in te houden, en kán ook niet inhouden, dat we de natuur gewoon laten voor wat ze is', stelt zij dan ook (p. 313). Uiteindelijk tracht zij ook voor dieren een lijst met tien aangepaste essentiële vermogens op te stellen die in ieder geval als leidraad zouden moeten dienen voor onze omgang met dieren.

Noodzakelijke keuzes

Het grootste manco van Nussbaums benadering is dat zij weigert afwegingen te maken. Doordat zij aan de tien menselijke vermogens een absolute betekenis toekent, ontnemt zij zichzelf de mogelijkheid om keuzes te maken

— keuzes tussen vermogens en keuzes tussen levende wezens. Een meervoudig gehandicapte in onze directe omgeving komt daarmee op één lijn te staan met een ondervoed kind in Somalië en een leeuw in Artis. Voor praktische politieke doeleinden schiet haar benadering daarom verre tekort. Politiek is immers bij uitstek een kwestie van keuzes maken, van afwegingen tussen de belangen van mensen (en dieren). Ieder mens en zelfs ieder dier principieel even belangrijk maken klinkt misschien heel mooi en rechtvaardig, maar het betekent uiteindelijk dat men zijn verantwoordelijkheid ontloopt om aan te geven wie (of wat) de hoogste prioriteit verdient.

Deze kritiek neemt niet weg dat *Grensgebieden van het recht* een moedig boek is, waarin Martha Nussbaum daadwerkelijk de grenzen van het denken over rechtvaardigheid tracht te verleggen. Dat een dergelijke onderneming niet in alle opzichten slaagt, is niet verwonderlijk. Dat Nussbaum ons dwingt na te denken over de vraag tot hoe ver onze opvattingen over rechtvaardigheid strekken, maakt het boek het lezen meer dan waard.

De fictie van het zichzelf besturende volk

Hart voor de publieke zaak. Aanbevelingen van de Nationale Conventie voor de 21e eeuw
Ministerie van BZK, Den Haag oktober 2006

Met één stem meer keus. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel
Ministerie van BZK, Den Haag november 2006

DICK PELS

Hart voor de publieke zaak, het rapport van de Nationale Conventie, is met een mooie strik erom in een diepe la verdwenen. En dat was ook de bedoeling van het vorige kabinet en van Conventie-voorzitter Rein Jan Hoekstra. Het 'speeltje van Pechtold' moest vooral een zoethoudertje blijven. Het thema van de staatkundige vernieuwing speelde in de verkiezingscampagne en de kabinetsformatie geen enkele rol. Het zinnige voorstel om de Kamer over de verkiezingsuitslag te laten debatteren en zelf een informateur of zelfs formateur te laten voorstellen, was een maand later alweer verdampt, toen nota bene Hoekstra zelf mocht aantreden als verkenners voor een nieuw kabinet.

Ook het met veel tamtam geïntroduceerde en door Jacobine Geel geleide Burgerforum Kies-

stelsel stierf in schoonheid. 'Het is voor het eerst in de geschiedenis dat een groep burgers is uitgenodigd om een advies uit te brengen aan het kabinet' — maar de presentatie van het advies trok nauwelijks aandacht en de reacties waren lauw. Geen wonder, als het resultaat past op de achterkant van een postzegel en niet uitblinkt in originaliteit. Het voorstel om de voorkeursstem meer gewicht te geven is bijvoorbeeld al te vinden in het PvdA-rapport *De leidende burger* uit 2005. Voordat het advies verscheen had minister Nicolai het (verdergaande) wetsvoorstel van zijn voorganger Pechtold om de voorkeursdrempel te verlagen al ingetrokken en de besluitvorming over beide adviezen vooruitgeschoven naar het volgende kabinet.

Nationale Conventie: een weidse benaming voor een staatscommissie die niet zo wilde heten, maar zich liever hulde in de democratische

67

Over de auteur Dick Pels is socioloog en publicist

romantiek van de Franse Nationale Conventie van 1789 (waar ook de Europese Conventie van 2002-2003 op parasiteerde). Maar in plaats van een soort Atheense volksvergadering te zijn, bestond zij uit veertien deskundigen, van wie de helft hoogleraren en universitair hoofddocenten staatsrecht en politicologie, onder leiding van de al genoemde zeer Haagse staatsraad Hoekstra. Van haar 34 adviseurs, zogenaamd gerekruteerd uit 'een breed spectrum van sectoren uit de samenleving', was ook al minstens een derde werkzaam als ter zake kundig academicus. Ondanks haar openheid naar buiten (openbare vergaderingen, een goed bezochte website), was de Conventie daarom net zo weinig representatief als het flankerende Burgerforum. Dat werd samengesteld uit 140 zogenaamd gewone burgers, maar die werden tien weekenden lang tegen een vergoeding bijgespijkerd met stoomcursussen staatsrecht en politicologie: een (laag-)geschoolde en (laag-)betaalde selectie van beroepsburgers-in-deeltijd.

68 Het Conventie-rapport bevat een groot aantal hervormingsvoorstellen voor de korte en de lange termijn. Zo wil men een aparte minister aanstellen voor een 'operatie-Kafka', die naar Belgisch voorbeeld het veelkoppige monster van de bureaucratie moet bestrijden. Men wil een breed maatschappelijk debat bevorderen over een inspirerende preambule bij de Grondwet en men is voorstander van de grondwettelijke toetsing van wetsvoorstellen en van een vereenvoudiging van de procedure voor grondwetswijziging. Men roept op tot een intensief debat over de 'finaliteit' van de Europese Unie en stelt voor om voortaan het begrip statenverbond te hanteren als gulden middenweg tussen de federalistische notie van een bondsstaat en het (te) vrijblijvende idee van een statenbond. Hierbij is een 'blijvende hoofdrol' voor het nationale parlement bij de Europese besluitvorming gegarandeerd, onder meer via het herstel van het dubbelmandaat. Ook wil men experimenteren met de invoering van burgerfora (zoals het Burgerforum Kiesstelsel), wil men vrijwilligerswerk ook in fiscale zin stimuleren, bepleit men een maatschappelijke

werk- of leerstage voor jongeren (een idee dat bij uitzondering het regeerakkoord wél heeft gehaald) en de verruiming van de mogelijkheid om correctieve, bindende referenda te houden over eerder aangenomen wetten.

Volk en vertegenwoordigers

In plaats van beide rapporten gedetailleerd langs te gaan, richt ik me hier op hun kerngedachten over politieke vertegenwoordiging en democratisch burgerschap. Niet alleen de zelfpresentatie, maar ook de achterliggende filosofie van beide rapporten lijkt te worden getekend door dezelfde democratisch-romantische fictie: die van het zichzelf besturende volk. Volgens de Conventie gaat een levende politieke gemeenschap uit van 'toewijding aan de publieke zaak, actieve inzet en zeggenschap van iedereen'. De burger is in feite 'drager van een publiek ambt'. Dit Atheense burgerschapsideaal vertaalt zich in de norm dat alle burgers zich actief moeten inzetten voor het algemeen belang en een 'redelijke inzet leveren voor de publieke zaak en voor de medemens', bijvoorbeeld via het al genoemde vrijwilligerswerk, de niet-vrijblijvende sociale stage en nieuwe vormen van burgerparticipatie.

Maar dit republikeinse, monistische burgerschapsideaal veronachtzaamt het feit dat de politieke vertegenwoordiging in moderne democratieën altijd een scheiding (een kloof) aanbrengt tussen het volk en zijn vertegenwoordigers. Politiek is een vak, en ook de democratie is onvermijdelijk een heerschappij van elites. Zoals opnieuw blijkt uit de kabinetsformatie, zijn het in Nederland niet zozeer de burgers als wel de politieke partijen die het land besturen. Zij vormen de parlementaire vertegenwoordiging en bepalen wie er in de regering komt. Het gevaar van de republikeinse visie is dat die elites onzichtbaar worden, omdat gewone burgers en beroepsburgers met elkaar stuivertje wisselen. Het schone participatie-ideaal vertroebelt het feit dat niet alle burgers daarvoor de ambitie of de capaciteiten hebben. Niet iedereen heeft 'hart voor de publieke zaak' of hoeft dat te hebben. Er

bestaat ook nog zoiets als een recht op politieke onverschilligheid.

Beide rapporten willen bijdragen aan het herstel van vertrouwen tussen burgers en politiek. Dat loffelijke streven wordt vaak gelijkgesteld aan het dichten van de eerdergenoemde 'kloof'. Maar de verticale arbeidsdeling tussen politieke leken en politieke professionals vormt juist een kernelement van de moderne democratie. Haar centrale mechaniek ligt niet in de representatie van het soevereine volk maar in het *evenwicht* en de *wisselwerking* tussen het volk en zijn vertegenwoordigers. Die wisselwerking maakt de kloof tot een dubbelzinnig gegeven. Zij heeft zowel goede als kwade kanten. Zij moet niet zozeer worden opgeheven als wel democratisch worden 'gemanaged'. Politieke elites vervullen belangrijke functies in de democratie maar kunnen altijd degenereren tot een regentenkaste. Dat wil zeggen dat het voor een democratie even belangrijk is om een systematisch wantrouwen in te bouwen als om politiek vertrouwen te mobiliseren.

Monisme vs. dualisme

Terecht beschouwt de Conventie de vertegenwoordigende democratie als het voorlopig 'beste' systeem, dat echter 'aan de onderkant' aanvulling en verdieping behoeft. Daarnaast pleit zij 'aan de bovenkant' voor een ontvlechting van de verhouding tussen Tweede Kamer en kabinet. Parlement en regering staan nu te veel 'met hun gezichten naar elkaar toe'. De Kamer is te sterk bestuurlijk gericht, hetgeen ten koste gaat van haar vertegenwoordigende en controlerende functies. Regering en volksvertegenwoordiging moeten daarom nadrukkelijker als macht en tegenmacht tegenover elkaar worden geplaatst — bijvoorbeeld door het instellen van parlementaire thema-commissies met een eigen politieke agenda die de departementale indeling doorkruisen en via de al genoemde 'parlementarisering' van de formatie.

Op dit punt ontstaat echter een spanning in het denken van de Conventie. Enerzijds volgt

zij een vorm van parlementair monisme, omdat zij de uitvoerende macht sterker wil binden aan het parlement, dat wordt gezien als het 'hart' van de representatieve democratie en als de primaire belichaming van de volkssoevereiniteit. Maar anderzijds komt zij dichtbij een dualistisch model waarin beide machten uit elkaar worden getrokken en 'in concurrentie' met elkaar worden gebracht. Die onderhuidse spanning wordt opgevoerd zodra de Conventie meer ruimte vraagt voor slagvaardig democratisch leiderschap, onder andere via een duidelijkere profilering van de rol van de minister-president, die een bindende aanwijzingsbevoegdheid moet krijgen en het recht om ministers te benoemen en te ontslaan. Maar men schrikt ervoor terug om die leiderschapsrol radicaler vorm te geven via een zelfstandig mandaat voor een direct gekozen minister-president. Het rapport meldt dat de stemmen op dit punt staakten (zeven tegen zeven). In de wandelgangen werd gefluisterd dat voorzitter Hoekstra in zijn hart eigenlijk vóór was (acht tegen zes), maar die opvatting inslikte uit respect voor de CDA-partijlijn (mordicus tegen).

Het siert de Conventie dat zij de directe en indirecte verkiezing als evenwaardig presenteert en daarmee het democratisch dilemma op scherp stelt. Eerst legt zij alle argumenten op tafel die pleiten voor een effectief dualisme via een zelfstandig kiezersmandaat voor de regeringsleider. Op bijna fortuynistische wijze wijst zij op de geslotenheid van het politieke systeem en de kartelpolitiek der politieke partijen, zich realiserend dat een direct mandaat voor de MP zou kunnen inhouden dat de partijen buitenom worden gepasseerd. Maar dat is volgens deze helft van de Conventie niet erg, want 'pas de rechtstreekse verkiezing van de minister-president legt de beslissing over de leiding van het kabinet daar waar die (...) behoort te liggen: in de handen van het volk'.

Vervolgens neemt de andere helft het woord, die vindt dat directe verkiezingen niet verenigbaar zijn met de essentie van het parlementaire stelsel, omdat de vertrouwensregel daarmee

feitelijk wordt afgeschaft. In geval van een onoverbrugbaar conflict ontstaat een patstelling, die kan leiden tot een jarenlange verlamming van het openbaar bestuur. Daarnaast monden verkiezingen op basis van evenredige vertegenwoordiging onvermijdelijk uit in coalitiekabinetten. Hoe is dat te verenigen met een gekozen kabinetsleider, die immers altijd op zijn coalitiegenoten aangewezen blijft?

Pijnpunt: partijstelsel

Dat er binnen de Conventie zelf een patstelling ontstond tussen voor- en tegenstanders van de personendemocratie hoeft niet te verbazen. Zij weerspiegelt immers het grondprobleem van de groeiende spanning tussen de representatieve democratie en het partijstelsel. Men signaleert met zoveel woorden dat de vertegenwoordigende functie van politieke partijen steeds problematischer is geworden, doordat het ledental tot ver onder de drie procent van de Nederlandse bevolking is gedaald en de partij-identificatie aanzienlijk is verzwakt. Bij het ontwikkelen van maatschappijvisies en het aanjagen van het publieke debat ondervinden de partijen steeds meer concurrentie van andere spelers, zoals belangenorganisaties en de media. Tegelijkertijd is het partijlidmaatschap zwaarder gaan wegen als informeel entreebewijs voor een toenemend aantal functies in de publieke sector.

De Conventie ziet echter op voorhand geen alternatieven voor de politieke partij. Zij bepleit een 'toegankelijk partijstelsel', met hogere overheidssubsidies die ook toevallen aan nog niet in het parlement vertegenwoordigde partijen. Maar die strategie zou juist de (betreunde) innige band tussen partijen en de staat versterken en weinig doen tegen de dominante (en strikt genomen illegale) rol van partijen bij de rekrutering voor publieke functies. De Conventie vindt wél dat bestuurs- en adviesfuncties voor iedereen, ongeacht partijlidmaatschap of politieke gezindheid, toegankelijk moeten zijn en dat elke schijn van het tegendeel moet worden vermeden. Maar zij geeft niet concreet

aan hoe dat moet gebeuren en blijft op dit punt steken in een vrome wens.

Ook het Burgerforum wil dat het kiesstelsel weer een stelsel 'van de kiezers wordt en niet van de politieke partijen'. Het is duidelijk dat hier het grote pijnpunt zit van het debat over democratische vernieuwing. Dat wil niet zeggen dat politieke partijen moeten worden afgeschaft, maar wél dat de voortgaande tendens van mediatisering en personalisering van de politiek druk zet op het klassieke collectivistische partijmodel. De mediademocratie maakt het bijvoorbeeld mogelijk om buiten de gevestigde partijen om als politieke *celebrity* macht te verwerven (zie Pim Fortuyn, Peter R. de Vries en Rita Verdonk). Zowel kiezers (denk aan het toenemende gebruik en gewicht van de voorkeursstem) als politici zelf (persoonlijke weblogs en podcasts, semi-autobiografische boeken, persoonlijke campagnes) zijn geïnteresseerd in directere vormen van politieke communicatie en contact en in directere, persoonsgebonden mandaten.

Zowel de nieuwe directheid van de tv-democratie als deze behoefte aan een meer individualistische politieke vertegenwoordiging zoeken naar een vertaling in de vorm van een 'directer' kiesstelsel. Het door D66 en Wouter Bos voorgestane districtenstelsel heeft grote nadelen en lijkt inmiddels een gepasseerd station. Betere middelen zijn het aanzienlijk verzwaren van de voorkeursstem en/of de mogelijkheid om op meer partijen tegelijk te stemmen. In dit opzicht is het voorstel van het Burgerforum om de voorkeursdrempel te slechten een stap in de goede richting. Helaas neemt noch de Conventie, noch het Burgerforum de mogelijkheid van 'meerstemmigheid' serieus in overweging. Een drastischer middel is het organiseren van directe verkiezingen van gezagsdragers zoals burgemeesters, Commissarissen der Koningin en de minister-president. Op dit punt is het de Nationale Conventie niet gelukt om de Gordiaanse knoop door te hakken. Maar zij heeft het dilemma zo duidelijk op tafel gelegd, dat het onontkoombaar is geworden om er in deze principiële termen over te spreken.

Historische lessen

Voor de uitzending van *Buitenhof* op 11 maart 2007 had socioloog Gabriël van den Brink een stelling voor de PvdA bedacht. Volgens hem was het de centrale opgave voor het nieuwe kabinet te verhoeden dat de PvdV van Wilders (nationalisme) en de SP van Marijnissen (socialisme) elkaar zouden vinden in een nationaal-socialisme. Zo iets was tenslotte eerder gebeurd. Een verbijsterde Jan Marijnissen reageerde met de opmerking dat juist socialisten de voornaamste politieke tegenstanders en slachtoffers van het nationaal-socialisme waren geweest.

Een dag eerder had de fractievoorzitter van de PvdA in de Eerste Kamer, Han Noten, in *NRC Handelsblad* de Republiek van Weimar ook al als schrikbeeld opgevoerd. 'Bondskanselier Ebert is het regeren onmogelijk gemaakt door links, niet door rechts. Het midden was de enige plek waar partijen nog bestuurlijke verantwoordelijkheid namen. (...) Zo is dat land onbestuurbaar geworden en is de republiek in 1933 gevallen.'

De sociaal-democraat Friedrich Ebert was de eerste president (*Reichspräsident*) van de Republiek van Weimar. Een bondskanselier bestond niet, de republiek was een parlementaire democratie waarin de regering onder leiding van een rijkskanselier het vertrouwen van de Rijksdag moest genieten. De tragiek was dat noch de communisten, noch de rechtse partijen — waarvan de NSDAP de grootste zou worden — de republiek als zodanig accepteerden. De SPD en de centrum-democratische partijen waren de enige die de democratie principieel ondersteunden.

Wat wilde Noten met zijn warrige en onjuiste betoog eigenlijk beweren? Ik kan er alleen maar uit opmaken dat hij de SP de rol van de communisten, de KPD, heeft toebedeeld, een partij die erop uit was de parlementaire democratie te ondermijnen en daartoe samen optrok met de nationaal-socialisten. Maar in

datzelfde interview noemt hij de SP in Brabant en Limburg 'de nieuwe KVP', omdat deze daar maatschappelijk zo goed geworteld is.

Voor de top van de PvdA is de SP de voornaamste vijand geworden. Daarom klemt men zich vast aan karikaturen over het oorspronkelijk maoïstische karakter van de SP en de alleenheerschappij van Marijnissen. Een partij die haar succes dankt aan het feit dat ze nog nooit regeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen (Noten weer).

De SP is echter allang een doodnormale sociaal-democratische partij, die op lokaal niveau bewezen heeft bestuursverantwoordelijkheid te kunnen dragen. Wat Noten en anderen nog steeds niet onder ogen zien, is dat de onder Wim Kok begonnen 'vernieuwing' van de PvdA bovenal ideologische verrechtsing en organisatorische zelfdestructie heeft ingehouden. Deze koers is onder Wouter Bos voortgezet. Dat heeft de SP in staat gesteld een terrein te bezetten dat traditioneel was voorbehouden aan de PvdA.

Noten meldt dat 'we' als PvdA ervoor gekozen hebben om tegen onze kiezers in met CDA en CU een regering te vormen. Een onthullende zin. De top van de PvdA heeft dus met de verkiezingsuitslag op zak besloten om hoe dan ook zonder de SP regeringsverantwoordelijkheid te gaan dragen — dit in de veronderstelling dat verdwaaide kiezers wel weer van de SP naar de PvdA terugkeren als zij zien hoe goed de PvdA als bijwagen van het CDA kan optreden.

De groei van de SP is een product van de verrechtsing van de PvdA. Daarom wordt het tijd dat de PvdA het realisme opbrengt om de SP serieus te nemen als zusterpartij, in plaats van deze te verdoemen omdat ze staat voor zaken die de PvdA al een tijd geleden heeft opgegeven.

BART TROMP
Redacteur S&D

Make-over voor de provincie

Zeven maart 2007, een pijnlijk moment bij het stemlokaal: voor de tv-camera kan de burgemeester van Amsterdam niet één naam produceren van een Noord-Hollandse gedeputeerde. En de kiezers? De meerderheid komt niet op bij statenverkiezingen en wie al de moeite neemt stemt ‘landelijk’.

Telkens weer vormen statenverkiezingen aanleiding tot misprijzende beschouwingen over de Nederlandse provincie, die gretig door de media worden opgepikt. Dit keer stal bestuurskundige Klaartje Peters de show. Met haar boek *Het opgeblazen bestuur* schetste zij een weinig vleidend portret van een provincie die tobt met haar missie en zelfbeeld en daarom vlucht in allerlei pretenties en programmaatjes op terreinen waar ze weinig te zoeken heeft.

Er klinken meer verwijten: de provincie laat haar *core-business*, de ruimtelijke ordening, door de vingers glippen. En wie met de provincie te maken heeft ervaart haar vaak als traag, bureaucratisch en betuttelend. Conflictmijdend gedrag, interne gerichtheid en procedureel denken voeren de boventoon op de provinciehuizen.

De provinciale malaise verdient serieuze politieke aandacht. De waarde van de provincie wordt in Nederland nogal eens onderschat. Voor een land waar leefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit permanent onder druk staan en waar weinig ontwikkelingen nog strikt lokaal zijn, is een zelfbewuste regionale overheid bepaald geen luxe. Wie de provincie negeert, gaat ook voorbij aan de groeiende betekenis van het regionale niveau in de context van de mondiale (kennis-)economie en een Europa met vervagende nationale grenzen.

De bleke Nederlandse provincie is hard toe aan een *make-over*. Van de provincies zelf valt geen ver-

nieuwing te verwachten, die besturen gewoon door — en als het even kan zonder de SP. Maar via het bestuursakkoord dat later dit jaar met de provincies gesloten wordt, kan het kabinet wel degelijk veranderingen in gang zetten. De basis zou moeten worden gevormd door het volgende:

1. Wat de provincies nodig hebben is meer focus. Ze moeten zich concentreren op de terreinen waar ze ook echt wat te vertellen hebben: ruimtelijke inrichting, milieu, water, natuur, infrastructuur, cultureel erfgoed — plus eventueel de regionale economie (Europese fondsen). Zo'n profiel geeft de bestuurslaag smoel: de provincie is er voor *de omgeving*. Zo wordt het een *brand* dat aan elke burger is uit te leggen. Bijkomend voordeel: geen getob meer over missie en zelfbeeld.

2. De keuze voor ‘de omgeving’ als focus maakt een stevige afslanking mogelijk. *Less is more*. Geen uitwaaiering meer naar terreinen waar de provincie slechts een marginale bijdrage heeft. Zonodig zet minister Ter Horst dit streven kracht bij met besparingen op het Provinciefonds. De jeugdzorg, toch maar een *Fremdkörper* binnen een omgevingsbestuur, gaat naar de gemeenten.

3. Zo wordt bespaard op bestuur en ambtenarij: minder beleidsambtenaren, minder voorlichters én minder gedeputeerden. In het nieuwe format kan het bestuur het best af met drie, in plaats van zes of zeven. Van de weeromstuit wordt de provincie *lean and mean*.

4. Het kabinet belooft de wijze zelfbeperking door de provincies met extra verantwoordelijkheden voor de omgeving. Bij grote, infrastructurele werken krijgen ze, op basis van afspraken met het kabinet, een leidende rol en eigen budgetten. Een drama als Randstadrail, waarbij tramstad Den Haag en metrostad Rotterdam elkaar jarenlang tegenwerken, kan zo voorkomen worden.

5. Het beeld van extra bureaucratische schakel maakt plaats voor uitstraling van strategische meerwaarde. De provincie zet niet alleen ontwikkelingslijnen uit voor de regio, ze benut daarbij op

INTERVENTIE

een slimme manier haar instrumenten om lokale overheden en particulieren in staat te stellen die te realiseren. Een strategisch opererende provincie doet meer dan nee verkopen op basis van eenmaal getrokken lijntjes op de kaart; haar bijzondere kwaliteit ligt in het verbinden van particuliere of lokale initiatieven aan het publieke regionale belang.

6. Strategisch handelen vraagt om afstand en schaalvergroting, niet om provinciale detailzucht. Sowieso gaan veel maatschappelijke ontwikkelingen de huidige provinciale schaal te boven. Grotere eenheden zijn nodig, om te beginnen in de Randstad. Het kabinet spoort andere provincies aan om 'groter' te denken en te handelen. De bestaande samenwerking tussen de noordelijke provincies geldt daarbij als voorbeeld, met name voor de beide oostelijke provincies. Delen van het ambtelijk apparaat kunnen in elkaar worden geschoven, met daadwerkelijke fusies hoeft dan geen haast te worden gemaakt. Noord-Brabant lijkt voldoende aan de maat. Zeeland en Limburg worden aangemoedigd om de samenwerking met Belgische en Duitse buurregio's te intensiveren.

7. En de statenverkiezingen? Die vallen voortaan samen met de gemeenteraadsverkiezingen. Dat is geen verlegenheidsoplossing, maar een logische zet, waar beide bestuurslagen mee zijn gebaat. Gemeente en provincie verhouden zich immers tot elkaar als communicerende vaten.

Een provinciaal bestuursakkoord met deze *make-over* in zeven stappen kan nog reuze interessant worden.

PIETER NIEUWENHUIJSEN

Freelance journalist

Bondgenootschap der nee-stemmers

De afwijzing van de Europese Grondwet was een noodzakelijke stap in de foute richting waaruit Den Haag nog te weinig conclusies voor een sprong voorwaarts heeft durven trekken. De retraite die na

het referendumdebaacle was bedongen lijkt vooral voor een winterslaap te zijn benut. Veel verder dan Bots 'nee is nee' en 'dood is dood' is de regering nog niet gekomen.

Barroso en Merkel, die als goede christen-democraten in een leven na de dood geloven, pogen evenwel verwoed het lijk nieuw leven in te blazen, en dan kan men met het stug constateren van een hartstilstand niet volstaan, omdat men dan mogelijk met een onverwachte Wederopstanding wordt geconfronteerd. 'Wie te laat komt, dien straft het leven', zoals Gorbatsjov in de herfst van 1989 de achterlopende DDR-top liet weten. Een dergelijk lot ligt bij voortgezette lethargie ook op de loer voor onze nieuwe regering, die door veel commentatoren toch al in de jaren vijftig wordt gedateerd.

Kort en goed: van Balkenende IV worden eindelijk die stappen verwacht, die Balkenende II, IIIA, IIIBis, of in welk onoverzichtelijk stadium van ontbinding wij intussen ook waren aangeland, niet heeft durven zetten.

Ten eerste een antwoord op de vraag, wat men zélf met Europa wil. Wil men een sterk en krachtig Europa op politiek terrein, om mondiaal een noodzakelijk tegenwicht tegen Amerika te kunnen bieden? Dan heeft dat direct consequenties voor de omvang, tenzij Brussel veel zaken via meerderheidsbesluiten gaat doordrukken — waarmee men echter velen nog verder van de EU vervreemdt. Alleen wie niet meer wil dan een vrije markt kan alsmaar verder uitbreiden. Niet voor niets zijn de Britten daarvoor, omdat dat Europa politiek zwak zal houden en zo Londen van de eigen transatlantische spagaat bevrijdt.

Een spagaat waarmee ook Nederland kampt, omdat het krampachtig aan haar status als lievelingsjunior van Washington vasthoudt, teneinde gezellig de cornflakes van Bush op te kunnen blijven peuzelen. Want u weet: Jaap de Hoop Scheffer in de NAVO en wij in Irak was een deal. Kortom: Den Haag zal eindelijk de discussie moeten aangaan over hoe de NAVO zich tot de EU verhoudt.

Ten tweede een antwoord op de vraag, wat men met Europa níét moet willen, in het licht van de massale nee-stem van twee jaar terug. Onder de

INTERVENTIE

kiezers leefden uiteenlopende bezwaren, maar drie zijn dominant: de grenzeloze uitbreiding, de grenzeloze bemoeienis met nationale aangelegenheden en de grenzeloze vermarkting. Het woordje ‘grenzeloos’ zegt het al: aan al die drie ontwikkelingen moeten dus grenzen worden gesteld. Dat dient dus ook de Nederlandse inzet te zijn.

Om iets te bereiken heeft men, ten derde, bondgenoten nodig. Het kan zijn dat BZ inmiddels tal van briljante contacten heeft aangeknoopt, maar dat is dan iedereen buiten de Apenrots ontgaan. De eerstaangewezen bondgenoot is uiteraard Frankrijk, het andere land van een ‘nee’. Zonder Franse steun komt Nederland nu vermoedelijk nergens. Den Haag zal dus zijn minstens tot Lodewijk XIV teruggaande weerzin tegen afstemming met Parijs moeten overwinnen.

Tot die potentiële bondgenoten behoren ook de landen die zich vanwege een dreigend ‘nee’ nog niet aan een referendum hebben gewaagd. De zelfbenoemde middelgrote mogendheid Nederland moet dus haar klassieke minachting voor het ‘onbeduidende’ Denemarken maar even inslikken. Ten slotte zijn er de Britten, die ook ditmaal anderen de kastanjes uit het vuur hebben laten slepen. Zij moeten in het onuitgesproken nee-kamp gesitueerd worden, maar wel met een dubbele agenda, die men in Den Haag te weinig durft te doorzien: zij willen een zwakkere unie om zelf een bemiddelarsrol tussen Amerika en Europa te spelen.

Voorzichtigheid is dus geboden, want anders dan Engeland is Nederland geen afgedreven eiland voor de kust van Newfoundland, maar een uitloekje van het Euro-aziatische continent. Go East, young men! Ook dat lijkt mij een toepasselijke oproep aan de drie jeugdige VU-knappen van ons nieuwe kabinet. Niet alleen zijn wij immers, om met Napoleon te spreken, slechts het aanslibsel van Frankrijks grote rivieren, ook zijn wij de voorhaven van de Duitse Rijn. Zoek dus ook contact met Berlijn, dat zich van het complot der ja-landen distantieert.

Eén ding tot slot: voor een puur Spaans-Italiaanse as hoeft Nederland, mits het Fransen en Duitsers weet te koesteren, niet ontzettend bang te zijn. Uit een samengaan van alleen Madrid en

Rome is de laatste duizend jaar niets van belang voortgekomen, van de pauselijke inquisitie afgezien.

THOMAS VON DER DUNK
Cultuurhistoricus en publicist

Vaderlijke willekeur

Op een recente bijeenkomst van partij-intellectuelen liet een van de sprekers weten dat er een flinke dosis ‘vaderlijke willekeur’ nodig is in het overheidsbeleid: leraren, verpleegkundigen en andere professionals moeten de ruimte krijgen om normatief en directief op te treden als zij dat nodig achten. De zaal, voornamelijk vrouwen, ontstak in verontwaardigd gesis. De voorzitter legde de spreker fijntjes uit waarom willekeur nooit de leidraad van overheids-, ouderlijk of professioneel handelen kan zijn. De spreker — ook de domste niet — zag al snel haar dwaling in en beloofde beterschap.

Niets van dat alles gebeurde op de middag dat de PvdA afscheid nam van Paul Kalma als directeur van de WBS. Dat kwam doordat de zaal vol zat met mannen en doordat Edith Hooge — want om deze sprekerster gaat het (zie S&D 2007/3) — niet om vaderlijke willekeur vroeg, maar om ‘paternalisme op maat’ en zij haar betoog introduceerde als haar ‘Dalrymple-nummer’. Die twee retorische middelen — een onverwacht woord en het aanroepen van een omstreden auteur — verlamden kennelijk het kritische vermogen in de zaal en in plaats van boegeroep was er instemmend geknik.

Maar ‘paternalisme op maat’ laat zich echt alleen maar vertalen als vaderlijke willekeur. Paternalisme is, aldus Van Dale: ‘bevoogding, het optreden van een overheersend volk in vreemd gebied (kolonie of vroegere kolonie) of van een gezaghebber als een vader of voogd die het goede met het volk, zijn kinderen of pupillen voorheeft, maar hun geen invloed van belang geeft op hun eigen aangelegenheden.’ En dat nog op maat ook, dus sommige kinderen krijgen geen invloed op hun eigen aangelegenheden en andere wel, al naar gelang vaders Salomonsoordeel.

INTERVENTIE

Het lijkt flauw om te vallen over woorden die een beetje opripend en niet letterlijk bedoeld zijn. Maar als vrouw met nogal onbedwingbare radicaal-feministische impulsen wantrouw ik ten diepste elk woord dat de macht van mannen uitdrukt. Als je dan zonodig de staat met ouderlijk gezag moet vergelijken, waarom dan niet voor maternalisme gepleit? Dat woord staat overigens niet in het woordenboek. Tussen *materiegolf* en *materniteit* ontbreekt *maternalisme* — onbelangrijk, onvoorstelbaar? Als Hooge echt een provocatie had willen lanceren, dan had ze in het herengezelschap van die middag voor maternalisme op maat moeten pleiten: uitsluitend vrouwen besluiten naar eigen inzicht wie staats- of opvoedingsinterventie behoeft en wie niet. Dat voelt al veel beter.

Stappen we over haar onbezonnen woordkeuze heen en beoordelen we haar betoog inhoudelijk, dan blijkt dat ze — hoewel ze haar verhaal met mitsen en maren doorspekt — *head over heels* gevallen is voor Dalrymple, wiens visie op de onderklasse in vier woorden samen te vatten is: eigen schuld, dikke bult. Met zijn mensbeeld doet hij niet onder voor de ‘tussen-de-oren-maffia’ (de term is van Karin Spaink) van de alternatieve geneeskunde die ziekte als een gevolg ziet van een negatief gestemde psyche. Zo vinden conservatisme en *new age* elkaar in een analyse waarin zowel armoede als kanker het resultaat zijn van een foute karakterstructuur. Hans Boutellier geeft in s&d 2007/1 een intelligentere en minder demagogische bespreking van Dalrymple, maar met hetzelfde resultaat.

Is Dalrymple — en Hooge in zijn kielzog — behalve klassistisch en misantroop, ook seksistisch? Aan de ene kant moet je vaststellen dat vrouwen vaker slachtoffer zijn dan mannen, we hebben niet voor niets een feministische beweging achter de rug. Aan de andere kant hebben juist vrouwen het slachtofferschap tot kunst verheven. Het is niet toevallig dat Dalrymple Hooge weet aan te spreken met zijn verhaal over bejaarde dames die wel tien bingo-kaartjes tegelijk kunnen invullen, maar geen belastingformulieren. Kijk je achter de oppervlakte, dan zie je strategisch onvermogen van een eenzame bejaarde die buiten de bingo-weekenden nooit iemand ziet, maar met dat belastingformulier

tenminste nog eens een kind, kleinkind, buurman of behulpzame vakbondsconsulent naar binnen weet te lokken. Sociologisch onderzoek naar de dubbele belasting van werkende moeders laat datzelfde strategische onvermogen zien als zij fysiek en technisch onvermogen voorwenden om te voorkomen dat ze ook nog eens opgezadeld worden met de klusjes, het herstel van de pc en de vuilniszakken. Onvermogen en slachtofferschap zijn de tactieken waarmee vrouwen in dit geval de alledaagse gevolgen van structurele ongelijkheden tussen mannen en vrouwen tegemoet treden.

Gaan we die vrouwen nu ‘aan het handje nemen’ (de woorden zijn van Wouter Bos in een andere context, maar Hooge haalt de symboliek met instemming aan) om te leren timmeren en boren, om digitaal vaardig en fysiek sterk te worden, zodat ze werkelijk Superwoman worden? Ja, zegt Hooge want ‘mensen zoeken vaak geen oplossingen voor hun problemen uit luiheid of gemakzucht, uit gebrek aan doorzettingsvermogen en levensdiscipline’ (p. 46). Ja, zeg ook ik, als voorstander van vrouwenmacht, maar dan spreken we de echte auteurs van de ellende aan en nemen we die mannen bij het handje en leren we ze hun eigen overhemden te strijken. Ja, zeg ik ook op de vraag of vrouwen die thuis mishandeld worden hun leven zelf in de hand moeten nemen, maar dan gaan die vrouwen niet naar Blijf-van-mijn-lijf, maar halen we die mannen hun huis uit. Ik ben helemaal voor Dalrymple en Hooge, mits maternalistisch. Radicaal-feminisme heette dat vroeger, maar dat is nooit zo salonfähig geworden.

LIESBET VAN ZOONEN

Lid redactieraad s&d

Formatiebespiegelingen

Wie een oordeel wil vellen over het nieuwe kabinet, moet niet alleen de krant en een handboek politicologie ter hand nemen, ook historische kennis komt van pas — en enig Latijn. ‘*Quod licet Iovi (de LPF) non licet bovi (de SP)*’, merkt **Joop van den Berg** op. Een lichtpunt is de ‘inventieve en sterke personele bezetting van de ministersportefeuilles’ van de PvdA, plus delen van het coalitieakkoord. Maar hij zou niet vreemd opkijken als Balkenende IV het droeve lot van Colijn IV beschoren is. ‘Hoe te voorkomen dat de zedenleer het politieke debat gaat overwoekeren?’, is de hamvraag volgens **Lambert Giebels**. Een vergelijking van het nieuwe kabinet met de rooms-rode coalitie onder leiding van Louis Beel (1946-1948) levert treffende overeenkomsten op, zoals een stevig accent op de sociaal-economische paragraaf. Als de PvdA en de CU elkaar daarin vinden, biedt dat kansen. Na twee jaar ‘Beel’ zetten vier kabinetten-Drees het wederopbouwbeleid voort. ‘Misschien wordt Balkenende IV de opmaat voor kabinetten-Bos, die het coalitieakkoord dat onder leiding van Wijffels tot stand is gekomen blijven koesteren.’

LEES
DE
BIJBEL
HET
BOEK
VOOR U

Kabinet op zwakke pootjes

J.T.H.J. VAN DEN BERG

Als iemand binnen de PvdA in de jaren tachtig zou hebben geopperd om samenwerking te zoeken met een of meer kleine christelijke partijen, toen steevast 'klein rechts' genoemd, was hij waarschijnlijk voor een niet ongevaarlijke gek gehouden. Als redactiesecretaris van *SED* kon ik de 'chef zelf', Joop den Uyl, in 1984 maar nauwelijks afhouden van zijn voornemen om over *SGP*, *RPF* en *GPV* te schrijven als 'ondemocratische partijen'.¹ Hij maakte er uiteindelijk 'ademocratisch' van, waarmee een hoofdprobleem onopgelost bleef: het over één kam scheren van Gert Schuttens *GPV* en de *RPF* met de *SGP*. De laatste stond, althans formeel, nog op gespannen voet met de democratie en de daarbij behorende maatschappelijke pluriformiteit.

10 Als de chef er al zo over dacht, hoe moest het dan niet gaan bij al die partijgenoten die vanaf de jaren zeventig waren gaan denken dat, na hun eigen uittreden, het christendom in Nederland *sowieso* zijn tijd had gehad? Laat staan dat er serieuze aandacht zou moeten zijn voor de kleine orthodoxe stromingen die in de Tweede Kamer drie fracties kenden: de *SGP*, de theocratische oudste van het stel; het *GPV*, product van de gereformeerde kerkscheiding van 1944; en de *RPF*, een samengaan van evangelischen met niet

naar het *CDA* overgegangene Anti-Revolutionairen.

Af en toe leken deze groeperingen politiek relevant te worden, als *CDA* en *VVD* niet of nauwelijks aan een parlementaire meerderheid konden komen, zoals in 1977 toen het nieuwe kabinet-Van Agt moest vrezen voor de actieve steun van sommige fractieleden van het *CDA*. (Dat zou later reuze meevallen.) Ook in 1981 kwamen de fracties van 'klein rechts' nog even ter sprake als alternatief voor een onvermijdelijk nogal onvaste coalitie van *CDA*, *PvdA* en *D66*, die het inderdaad niet lang zou maken. Steevast werden destijds mogelijke coalities met de kleine christelijke partijen aangeduid als de 'Staphorster variant'. Dat was niet bedoeld ter aanmoediging.

Nu is het zover. De in de ChristenUnie samengebrachte *RPF* en *GPV* zijn partner geworden; niet in een coalitie met *CDA* en *VVD*, maar met *CDA* en Partij van de Arbeid. Wij vinden dat ook niet werkelijk vreemd. Ten dele komt dat doordat in de *PvdA* intussen wat subtieler wordt gedacht over godsdienst en orthodox christendom en vooral over de democratische gezindheid van de ChristenUnie. Ten dele blijkt de *CU*, dankzij politici als Rouvoet, Huizinga, Midelkoop en eerder al Kars Veling, erin geslaagd te zijn zich van associaties met 'Staphorst' te bevrijden. In een aantal ethische kwesties mag zij rechts van het *CDA* staan; in sociaal-economisch en vooral in ecologisch opzicht staat zij tussen *CDA* en *PvdA* in. De *CU* neemt daar de plek in die, van 1952 tot 1958, de Anti-Revolutionaire Partij, tot verrassing van de *PvdA*, bleek in te nemen in de coalities van *KVP* en *PvdA*.²

De ChristenUnie bleek aldus de reddingsboei

Over de auteur J.Th.J. van den Berg is emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis aan de Universiteit Leiden en hoogleraar parlementair stelsel aan de Universiteit Maastricht. Hij was van 1992 tot 1996 lid van de Eerste Kamer voor de *PvdA* en van 1981 tot 1989 directeur van de Wiardi Beckman Stichting.

Noten zie pagina 15

in een situatie waarin CDA en PvdA weliswaar tot elkaar waren veroordeeld maar, dankzij de sterk centrifugale verkiezingsuitslag, geen parlementaire meerderheid konden vormen. Dat was al voor de derde keer in twaalf jaar zo: in 1994 kwamen beide partijen niet verder dan 68 zetels; in 2002 werden het er 67 en nu tellen CDA en PvdA samen 74 zetels. Niet alleen worden verkiezingen in Nederland gekenmerkt door hoge volatiliteit. Daarenboven verliezen de grote gevestigde partijen sterk aan stabiele aanhang. Beide verschijnselen zijn in heel Europa bekend, maar ze zijn nergens zo sterk ontwikkeld als in Nederland, zoals de politicoloog Peter Mair³ heeft laten zien.

Bekend is dat die andere politicoloog, Hans Daudt⁴, naar analogie van een uitspraak van de katholieke leider uit het interbellum, mgr. W.H. Nolens, de stelling heeft geponereerd dat christelijke partijen — de KVP eerst en het CDA nadien — alleen ‘in uiterste noodzaak’ met links willen samenwerken: ofwel als de democratie bedreigd wordt, ofwel als er op geen andere wijze een meerderheid valt te vormen. Indien christendemocraten een reële keuze hebben zullen zij samenwerking met de VVD prefereren. Daudts stelling moge niet echt een wetenschappelijke wet zijn, maar zij gaat wel dikwijls op. En dan leverde die ‘uiterste noodzaak’ deze keer niet eens een meerderheid op..

Dat houdt tegelijk een waarschuwing in. Een coalitie van CDA en PvdA zal vrijwel zeker een stuk stroever functioneren dan een verbond van CDA en VVD en wellicht zelfs van PvdA en VVD. Daar staat tegenover dat de PvdA, net als in de eerste naoorlogse jaren, zal worden gezien als het te prefereren alternatief boven een, door het CDA gevreesde, machtspositie van de SP. Zolang de SP een stevige omvang heeft (zoals ook de CPN kort na 1945) zal de sociaal-democratie worden gekoesterd. Wee echter de Partij van de Arbeid, wanneer geleidelijk aan zou blijken dat de bedreiging door de SP afneemt en/of de PvdA zelf weer de weg omhoog vindt. Toen de PvdA in de jaren vijftig begon te groeien, vooral ten koste van de CPN, werd de liefde van de KVP snel min-

der groot. Zij verkeerde in het tegendeel zodra de PvdA groter werd dan de KVP: in aantal stemmen in 1952; in zetels in 1956.

Waarmee de positie van de SP onder de aandacht is gekomen.

AMBTELIJK AFVINKEN

Niemand zal zijn vergeten hoe groot de winst was in 2002 van de Lijst Pim Fortuyn. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer verwierf de partij van de kort daarvoor vermoorde leider in één keer 27 zetels. De kabinetsformatie van dat jaar moest dienen om de opgewonden verhoudingen in de vaderlandse politiek te pacificeren. De latere minister Donner zou zich van die taak bekwaam kwijten. In alle ontredde bestond er over twee elementen consensus: het CDA zou

Waarom werd een succesvol maar wanordelijk gezelschap als de LPF in 2002 wel vergund wat nu aan de ordelijke, goed gewortelde SP niet is toegestaan?

de leiding moeten nemen in het proces van regeringsvorming; de LPF moest van het kabinet deel uitmaken.

Dat laatste lag, zakelijk gesproken, helemaal niet zo voor de hand. De LPF had, tragisch genoeg, geen leider meer. Zij had nauwelijks een politiek programma. Er waren geen voor de hand liggende kandidaat-ministers, hoewel de LPF het anders wilde doen voorkomen. Niettemin kwam er een kabinet met de LPF en niemand die dat gek vond. Het duurde maar kort. Toen de aanhoudende rellen en ruzies in de LPF tot in het kabinet waren doorgedrongen, was het met het eerste kabinet-Balkenende spoedig afgelopen.

Vorig jaar, in november, schoot de SP in één klap van negen naar 25 zetels in de Tweede Ka-

mer. Zij werd bijna even groot als eerder de LPF. Maar zij had en heeft wel een politieke leider; zij heeft wel een programma. Zij heeft intussen ervaren politici in huis, alsmede ervaren gemeentebestuurders. Die weten allemaal wat zij van elkaar hebben te verwachten. Toch (of daarom?) is het met de SP niet tot een begin van serieus gesprek gekomen. *Quod licet Iovi (de LPF) non licet bovi (de SP)*.

Het grote risico voor de PvdA is haar behoefte zich met een coalitie te vereenzelvigen en compromissen te presenteren, alsof zij het zelf niet mooier had kunnen bedenken

Door informateur Hoekstra is de partij ijlings uit de kabinetsformatie gestoten. Begrepen wij het wel, dan was de politieke afstand tussen CDA en SP te groot; kennelijk dus groter dan in 2002 tussen CDA en LPF. Dit is echter slechts een vermoeden, want aan de Nederlandse kiezers is daarover nauwelijks enige toelichting verschaft. Voorts vond het CDA dat, met SP en PvdA, een kabinet een al te linkse signatuur zou krijgen en het CDA in de coalitie een minderheid zou worden. Merk op dat zo'n minderheidspositie naast twee partijen van rechts in 2002 geen bezwaar vormde.

12   Waarom werd een weliswaar succesvol maar ook uiterst wanordelijk functionerend gezelschap als de LPF in 2002 wel vergund wat nu aan de even succesvolle maar bovendien ordelijke en goed gewortelde SP niet is toegestaan? Natuurlijk, Jan Marijnissen deed zelf opvallend weinig moeite om deelnemer aan het spel te blijven, maar dat mag voor eliminatie geen afdoende reden zijn; integendeel.

Wie het eindverslag van informateur R. J. Hoekstra nauwkeurig leest, ziet inderdaad dat Marijnissen het zichzelf niet moeilijk heeft ge-

maakt en dat het CDA geen samenwerking met de SP wilde. Zeker, er staat ook dat de PvdA nog wel verder had willen spreken met de SP.⁵ Waar het echter om gaat, is dat Wouter Bos opvallend weinig inspanning heeft getoond om beide andere partijen te dwingen tot meer dan een vruchteloos kennismakingsgesprek. Zo makkelijk hadden CDA en SP er niet vanaf mogen komen. Dat GroenLinks vervolgens met nog meer spoed uit de formatie verdween, is grotendeels aan zijn eigen leidsvrouw te wijten. Dit, terwijl GroenLinks nog nimmer in zijn geschiedenis zo dichtbij regeringsdeelname is geweest. De partij heeft zichzelf daarmee politiek irrelevant gemaakt.

Het had allemaal anders kunnen lopen als de informateur wat minder ambtelijk had zitten 'afvinken' — al zullen Hoekstra's politieke vrienden dit niet onprettig hebben gevonden — maar, net als informateur Wijffels na hem, de vraag voorop had gesteld: wat is er met dit land aan de hand, mevrouw en mijne heren, en wat gaan wij daaraan doen? Wie weet, was de SP er dan ook uit gevallen, maar dan hadden de burgers het misschien kunnen begrijpen. Kiezers formeren mee — niet aan de onderhandelingstafel, maar wel na afloop, tijdens de verantwoording. Uit het eindverslag van informateur Hoekstra valt echter niet af te leiden waarom het tussen CDA, PvdA en SP niets heeft kunnen worden.

Formeren is allereerst elimineren.⁶ Nu dit proces niet voldoende nauwgezet en overtuigend is afgewerkt, riskeert de coalitie van CDA, PvdA en CU aldoor te worden achtervolgd door een 'ontrechte' SP. Dat bedreigt vooral de PvdA, maar indirect kan ook het CDA er last van krijgen. Informateur Hoekstra moet dat worden aangerekend, maar ook Bos en zelfs Balkenende. Het maakt de pootjes onder het kabinet onnodig zwak.

TUSSEN STAD EN DORP

Wij worden weer eens geconfronteerd met een typisch voorbeeld van wat Troelstra ooit zijn naam gaf en Drees na hem: 'een kabinet van

gemengde samenstelling'. Dat is een coalitie die ontstaat, doordat partijen een tot voor kort als onoverbrugbaar beschouwde kloof oversteken. Ooit was dat de kloof tussen een toen nog proletarische PvdA en de burgerlijke KVP. In 1994 was dit het overschrijden van de scheidlijn tussen de 'arbeidersklasse' en haar 'bazen' in het kabinet-Kok I. Nu gaat het over de grens tussen vrijzinnigheid en orthodoxie, tevens tussen stedelijke oriëntatie en gerichtheid op het landelijke, tussen 'stad' en 'dorp'.

Zo'n combinatie kan een succes worden, maar dan dient aan twee voorwaarden te worden voldaan.⁷ De eerste is dat waar afspraken zijn gemaakt, deze dienen te worden nageleefd, wat met het CDA traditioneel niet gemakkelijk is. Waar die afspraken er niet zijn, mag het kabinet niet bij voorbaat rekenen op een parlementaire meerderheid. Daar zou men aan kunnen toevoegen: beperk het aantal afspraken tot het noodzakelijke en houd vooral vast aan duurzame parlementaire distantie, ook als coalitiepartij. Suggereer niet meer 'eenheid des geestes' dan strikt nodig, om het maar eens protestants uit te drukken.

Het grote risico voor de Partij van de Arbeid is altijd weer haar behoefte zich met de coalitie te vereenzelvigen en compromissen te presenteren, alsof zij het zelf niet mooier had kunnen bedenken. Wat haar jegens een kabinet van gemengde samenstelling bij uitstek zou moeten leiden zijn haar beginselen en niet de loyaliteit aan het kabinet of zelfs aan haar eigen leider daarin. Met 'paars' is dat niet erg gelukt, hoewel er ook toen alle redenen toe was. De partij heeft in 2002 de gevolgen ondervonden. Die fout zou niet moeten worden herhaald. De opmerking van Jacques Tichelaar over het opzoeken van de grenzen van het regeerakkoord stelt alvast enigszins gerust.

De totstandkoming van het regeerakkoord is een klassiek product geworden van wat Giovanni Sartori *invisible politics* heeft genoemd⁸ en wat de meeste media niet zullen nalaten 'achterkamertjespolitiek' te noemen. Maar ja, alleen zo is er een kans dat met een zekere rust kan wor-

den gewerkt aan een krachtig en samenhangend regeringsprogramma. Onderhandelaars worden aldus niet alleen niet door de media achterna gezeten, maar ook niet door ambtenaren en belangenorganisaties.

Het resultaat van de coalitieonderhandelingen is een onmiskenbaar krachtig programma

Het is een onmiskenbaar krachtig programma geworden. De inleiding die, door zijn PR-proza, meer eenheid suggereert dan een kabinet van gemengde samenstelling vermag, had achterwege kunnen blijven. Wat positief opvalt is de prioriteit die wordt toegekend aan de internationale politiek en onze plaats in Europa. Dat duidt in elk geval niet op dorpspolitiek. Al valt daardoor de bijna panische angst voor een tweede referendum over het Grondwetsverdrag des te meer op. Voorts betekenen de paragrafen over arbeid, inkomen en sociale zekerheid, inclusief de correcties in het zorgstelsel, een verheugende breuk met het beleid van voorafgegangene kabinetten. Hetzelfde geldt voor de aanpak van wijken, de integratie en de volwaardige rol die daarbij (ook op andere gebieden, trouwens) aan gemeentebesturen wordt toegekend. Waarachtig, de Nationale Conventie heeft op één punt succes gehad: aan een staatscommissie zal worden gevraagd de Grondwet tot een ook voor burgers toegankelijk en betekenisvol document te maken. Dat moet ook de Amsterdamse wet- houder Lodewijk Asscher goed doen, die in de partijcommissie-Andeweg voor zulk een Grondwet heeft gepleit.⁹

Daar staan uitgesproken provinciale teksten tegenover: over een handvest van burgerplichten en een mogelijk algemeen burkaverbod (door Ella Vogelaar gelukkig prompt naar de prullenbak verwezen), alsmede de droevig stemmende zinnen over kunst en cultuur. Veilig-

heid is weer louter sociale veiligheid (zeg maar: contra junks, jihadisten en andere boeven) en niet ook fysieke veiligheid, hoewel wij juist op dat terrein in recente jaren ernstig leed hebben ondervonden, zoals in Enschede, Volendam, Eindhoven, op Schiphol en elders.

Het belangrijkste zijn en blijven twee gemiste kansen. Wie met stadswijken echt aan het werk wil, fysiek en sociaal, zal de samenwerking moeten zoeken met de woningcorporaties. Prachtwijken komen er echter alleen, als de huurprijs niet voor vier jaar op slot gaat en er wel over de hypotheekrenteaf trek mag worden gesproken. Zo wordt de nieuwe minister van Wonen, Wijken en Integratie het werk onevenredig lastig gemaakt. De tweede misser is het gekunstelde compromis over de AOW, dat zelfs voor het ge oefende oog van het Centraal Planbureau als onuitvoerbaar geldt. De Belastingdienst heeft het al moeilijk genoeg: ze heeft door de noodgedwongen uitvoering van de zorg- en huurtoeslagen, onder gelijktijdige inkrimping van personeel, veel van haar oude souplesse en efficiency verloren, zoals intussen ook de Nationale Ombudsman in zijn jaarverslag heeft vastgesteld.

Hoe ten slotte een effectief offensief voor de Randstad moet worden gecombineerd met bestuurlijke herstructurering die alleen van onderop mag komen, blijft een raadsel. Eén Randstadprovincie mag dan het verkeerde middel zijn; zonder bestuurlijke ingrepen zal het niet lukken.

TOCH WEER TE GRETIG GEWEEST?

14 In de jaren zeventig en tachtig klonk tijdens partijcongressen dikwijls het verwijt van 'regeergeilheid' waar een normaal mens zou spreken van 'verlangen verantwoordelijkheid te aanvaarden'. Toch is het wel waar dat de Partij van de Arbeid opvallend *greedy* kan zijn om mee te gaan regeren, vooral na jaren van oppositie. Hoe begrijpelijk ook, zij neemt dan dikwijls on evenredige risico's. Vondeling deed dit in 1965, wat hem een jaar later al lelijk opbrak; Den Uyl deed het in 1981, met binnen een jaar een ver ge lijikbaar effect.

Wouter Bos heeft zich in deze traditie weten te voegen: de veel te vroege af drijving van de SP en GroenLinks wijzen daarop, maar ook de aanvaarding van slechts zes ministerszetels tegen acht zetels en het premierschap voor het CDA. Bovendien zijn de kernministeries in bijna elke sector naar het CDA gegaan: Buitenlandse

De Partij van de Arbeid kan opvallend 'greedy' zijn om mee te gaan regeren, vooral na jaren van oppositie

Zaken (internationaal beleid), Verkeer en Waterstaat (infrastructuur en ruimtelijke ordening), Justitie (orde en veiligheid) en vws (publieke voorzieningen) gingen alle naar de christendemocraten. Alleen het economische kernministerie, Financiën, kwam bij de PvdA terecht. De wat 'ondankbare' trekken van dat ministerie mochten niet worden vergoed door bezetting van szw, zoals onder Drees gebruikelijk was. Het enige echte departementale lichtpunt werd het nieuwe, van stevige middelen voorziene, ministerschap van Wonen, Wijken en Integratie. Rekenkundig is dit kabinet de omkering van het kabinet-Den Uyl: destijds tien progressieve ministers tegen zes christelijke in een 'rood kabinet met witte rand'; nu tien christelijke ministers tegen zes vertegenwoordigers van links — en dat dertig jaar verder op de weg naar secularisatie in Nederland.

De belangrijkste troost wordt geboden door de inventieve en sterke personele bezetting van de ministersportefeuilles. Dat geldt niet alleen vrouwen en mannen als Cramer, Plasterk, Vogelhaar, Koenders en Ter Horst (hier natuurlijk keurig om en om weergegeven) maar ook de bijna ministeriële staatssecretaris voor Europese Zaken, Timmermans. Toch blijft er een knagend gevoel bij de gedachte aan zo weinig leden van de Tweede Kamer die blijkbaar van voldoende

gewicht werden geacht voor een ministerschap.

Die personele troost is wel nodig, want met erg weinig mensen op weinig sleutelposten moet een kabinet op koers worden gehouden dat niet op sterke pootjes staat, onder leiding van een minister-president die niet bekend staat als een bedreven en inventieve regisseur. Balkenende IV is zeker zo interessant als ooit het kabinet-Colijn IV (1937-1939), toen met frisse

jongens uit vooral RK-kring; zeker zo fris als de meisjes en jongens van de PvdA in Balkenende IV. Colijn, Balkenendes grote voorbeeld, was bovendien een heel bedreven regisseur, zij het een tikje oud geworden. Niettemin ging zijn kabinet al na twee jaar ter ziele. Nu maar hopen dat straks deze historische analogie niet blijkt te zijn opgegaan.

Noten

- 1 J.M. den Uyl, 'Negentig jaar sociaal-democratie', in: *s&d*, 41 (1984), 235.
- 2 Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees-III. Barsten in de brede basis*, Den Haag (Sdu), 2001; Doeko Boscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)*, Alphen aan den Rijn (Sijthoff), 1980; Jan-Jaap van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie (1956-1970)*, Kampen (Kok), 1999.
- 3 Peter Mair, *Polity-Scepticism, Party Failings and the Challenge to European Democracy*, (Uhlenbeck Lecture 24), Wassenaar (NIAS), 2006, te raadplegen via www.niasknaw.nl; voorts: Michael Gallagher a.o., *Representative Government in Modern Europe*, New York (McGraw-Hill), 2006.
- 4 H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945', in: H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek*, Amsterdam (Bert Bakker), 1995, 395-414.
- 5 Eindverslag informateur R.J. Hoekstra in brief aan de koningin, 18 december 2006, 4-5. Te raadplegen via www.regering.nl.
- 6 Over het essentiële belang van elimineren: J.Th.J. van den Berg, 'Het merkwaardige karakter van Nederlandse kabinetsformaties', in: *s&d*, 60 (2003), 69-75.
- 7 Over 'kabinetten van gemengde samenstelling' en hun bestaansvoorwaarden, die ik heb ontleend aan W. Drees: 'De formatie van het kabinet-Kok in zeven paradoxen', in: *s&d*, 51 (1994), 457.
- 8 Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge Mass. (Cambridge University Press), 1976.
- 9 Carla Zoethout e.a., *Een grondwet voor de 21e eeuw. Voorstudie van de werkgroep Grondwet van de Nationale Conventie*, Den Haag 2006; Commissie-Andeweg, *De leidende burger*, Amsterdam (PvdA), 2005.

Proeve van een poldermodel

LAMBERT J. GIEBELS

In het *Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie* wordt met enige nostalgie teruggekeken op het gevoel van saamhorigheid tijdens de wederopbouwperiode, de tijd van het kabinet-Beel en van de kabinetten-Drees die ermee werden ingeluid. Er zijn critici die menen dat het document spruitjeslucht ademt. Er zijn er ook, zoals Herman Pleij, die het toejuichen dat het nieuwe kabinet-Balkenende het ik-tijdperk de rug heeft toegekeerd, en die hopen dat het wij-gevoel van weleer zal herleven. Kortom, er is alle reden om de overeenkomsten tussen Beel I en Balkenende IV, waar zestig jaar tussen ligt, eens nader te beschouwen — zowel de totstandkoming van de beide kabinetten als de bijbehorende regeerakkoorden.

CONCURRENTIE OP LINKS

16 Het kabinet-Beel was het resultaat van de eerste naoorlogse parlementsverkiezingen van 17 mei 1946. Op 9 februari van dat jaar was de oude socialistische partij, de SDAP, omgevormd tot de PvdA. De nieuwe partij wilde een 'doorbraakpartij' zijn: zij wilde ook buiten de oude socialistische kaders kiezers winnen, vooral onder confessionele arbeiders. Net als bij de verkiezingen van 2006 dacht de PvdA op een eclatante verkiezingsoverwinning af te koersen. In april 1946 kondigde een 'proefverkiezing', zoals een

Over de auteur Lambert J. Giebels is oud-lid van de Tweede Kamer voor de PvdA en biograaf van L.J.M. Beel

Noten zie pagina 21

verkiezingspoll toen nog werd genoemd, voor de PvdA een resultaat aan van 37%. Zoals Wouter Bos vorig jaar de verkiezingspolls overschatte, deed Willem Drees dat in 1946 de proefverkiezing. Op een bestuursvergadering van zijn partij kwalificeerde hij 37% als 'wel goed, maar niet daverend'.

Volgens het katholieke dagblad *De Tijd* had de proefverkiezing uitgewezen dat de PvdA flink wat aanhang had verworven onder katholieke arbeiders. Dit bracht het episcopaat in het geweer. 's Zondags voor de verkiezingen lieten de bisschoppen een brief van de kansel lezen waarin gelovigen werden gemaand op de Katholieke Volkspartij (KVP) te stemmen. De KVP was op 22 december 1945 in de plaats getreden van de Rooms-katholieke Staatspartij. Ook deze nieuwe partij wilde het oude kader verbreden. Zij presenteerde zich als een progressieve volkspartij, waarin ook niet-katholieken welkom waren.

Niet de PvdA, maar de KVP kwam als overwinnaar uit de stembus. Zij behaalde 32 van de honderd Kamerzetels; de PvdA bleef steken op 29. Drees weet het teleurstellende resultaat aan het bisschoppelijke schrijven. Hij had evenwel nagelaten, net als Bos, de linkerflank af te dekken. Werden Bos en de zijnen vorig jaar verrast door de Socialistische Partij (SP), in 1946 werden de socialisten geconfronteerd met een stevige winst van de CPN, de Communistische Partij Nederland. De communisten hadden vóór de oorlog nooit meer dan vier zetels in de Tweede Kamer gehad, nu sprongen ze naar tien zetels. De communistische partij oefende met het

prestige dat zij in het verzet had verworven, met haar veelgelezen dagblad *De Waarheid* en met de activistische, met haar geaffilieerde Eenheidsvakcentrale aantrekkingskracht uit op socialisten die de gedaanteverandering van de oude, vertrouwde SDAP in de nieuwerwetse doorbraakpartij PvdA met argwaan hadden gadeslagen — net zoals socialistische kiezers in 2006 argwanend gadesloegen hoe Bos op een coalitie met het CDA aanstuurde.

ANIMOSITEIT EN SYMPATHIE

Zoals koningin Beatrix een hand heeft gehad in de aanwijzing van kabinetsinformatuur Herman Wijffels, zo heeft haar grootmoeder in 1946 haar oog laten vallen op kabinetsformateur Louis Beel. Met voorbijgaan van de demissionaire minister-president W. Schermerhorn, met voorbijgaan ook van de fractievoorzitters van KVP en PvdA C.P. Romme en jhr. M.M. van der Goes van Naters, ontbood koningin Wilhelmina vijf dagen na de verkiezingen minister Beel naar paleis het Loo, en verzocht hem zijn collega Drees eveneens naar het Loo te ontbieden. De twee vrienden Louis en Wim besloten samen één auto te nemen. Tijdens deze autorit is de grondslag gelegd voor het kabinet-Beel.

Blijkens herinneringen die Beel over de formatie op papier heeft gezet, heeft hij Drees tijdens hun tocht voorgesteld dat 'een vooruitstrevend program, m.n. op sociaal-economisch terrein', het samengaan van PvdA met KVP vereiste.¹ Drees was het roerend met hem eens. Hij vertelde dat hij daarom aan de koningin zou voorstellen een kabinetsformateur te benoemen uit het katholieke en een uit het socialistische kamp. Hij zei dat hij namens zijn partij Schermerhorn zou voordragen. Drees verklaarde meteen ook dat voor zijn partij de in hun ogen conservatieve Romme als kabinetsformateur onaanvaardbaar was. Daarmee gaf hij impliciet te kennen Beel te zien als de katholieke partner van Schermerhorn.

Beel heeft de rest van de autorit gebruikt om zich de bevlogen Schermerhorn van het lijf te

houden. Hij betoogde dat de minister-president door zijn provocerende optreden tijdens de verkiezingscampagne 'veel aan sympathie [had] ingeboet'. Hierdoor zou hij voor de grote synthese die ze beiden voorstonden, eerder als een splijtzwam dan als een bindweefsel werken. 'Hoe hoge waardering ik voor de persoon

Wijffels had kunnen overwegen om — net als Beel destijds deed — de leiding op zich te nemen van het kabinet dat hij tot leven had gebracht

van Schermerhorn ook koester', voegde Beel er minzaam aan toe, en opperde de gedachte om de aftredende premier met het burgemeesterschap van Amsterdam 'een passende retraite' aan te bieden. En zo tekende zich op weg naar paleis het Loo een rooms-rode coalitie af, waar Schermerhorn buiten zou blijven en waarover Beel de leiding zou hebben. Het illustreert hoe in *politicis* altijd weer de menselijke factor op de loer ligt. Ook na de verkiezingen van 2006 leek animositeit tussen de leiders van PvdA en CDA, die in de verkiezingsstrijd was gegroeid, een samengaan van hun beiden in het kabinet te blokkeren. Hier is de rivaliteit evenwel door *Seelenmassage* van Wijffels bezworen.

Tegenover de koningin bracht Beel een constitutioneel bezwaar in stelling om zich te vrijwaren van een socialistische medeformateur, met wie, wist hij nu, Drees dadelijk zou aankomen. Beel betoogde dat als Hare Majesteit de formatieopdracht zou verlenen aan een katholieke en een socialistische formateur, zij daarmee zou 'préjucieren' op de uitkomst van de kabinetsformatie, waardoor de onpartijdigheid van de Kroon in het geding zou komen. Wilhelmina liet zich gemakkelijk overtuigen door Beel, die sedert de Londense regeringsperiode een

vertrouwde vazal van haar was geworden. Zij liet het aan hem over om haar opdracht voor zijn kabinetsformatie te formuleren.

FRISSE START

Beel kreeg in 1946 dezelfde rol te vervullen als zestig jaar later Wijffels, zij het dat Beel niet als kabinetsinformatie optrad — die figuur bestond toen nog niet — maar als kabinetsformateur. De consequentie was dat, mocht hij erin slagen een kabinet te formeren, hij zelf daarvan de gedoodverfde premier was. Beel heeft op grond van zijn formatiepraktijk verklaard dat de *king-maker* van een kabinet daarna niet aan de zijlijn behoort toe te kijken hoe zijn creatie het ervan afbrengt, maar dat hij zelf de leiding ervan op zich dient te nemen. Ook Wijffels had kunnen overwegen de leiding op zich te nemen van het kabinet dat hij tot leven had gebracht. Wellicht zou de geboren onderhandelaar een duurzamer basis aan dit kabinet hebben gegeven, in het regeringsakkoord waarvan zo vaak de woorden ‘duurzaam’ en ‘duurzaamheid’ worden gebezigd. Balkenende was dan de aangewezen fractievoorzitter van het CDA geweest en Bos had voor eenzelfde rol kunnen kiezen, om in de Tweede Kamer een verdere opmars van de SP tegen te houden.

18 Beel heeft over zijn kabinetsformatie van 1946 geschreven dat hij er bewust van had afgezien te zoeken naar, wat hij noemde, ‘de grootste gemene deler’ van de verkiezingsprogramma’s van KVP en PvdA. Hij wilde een frisse start maken, omdat hij deze voor de naoorlogse politieke verhoudingen nodig achtte. Hij sprak van ‘Het nieuwe bestand’, waarmee hij bedoelde dat een rooms-rode coalitie het samengaan zou betekenen van twee zich emanciperende politieke groeperingen: de katholieken, die hun partij de naam ‘volkspartij’ hadden gegeven, en de socialisten die hun aanhang vooral onder de arbeidersstand vonden. Het betekende een breuk met de vooroorlogse verhoudingen, waarin de protestantse en liberale elite het politieke veld hadden gedomineerd. Ook Wijffels heeft kennelijk met opzet vermeden de partijprogramma’s van

de beoogde coalitiepartners in elkaar te schuiven. Ook hij wilde een nieuwe start en gaf deze het motto mee ‘Samen werken, Samen leven’. Rouvoet heeft over het besloten beraad in Beetsterzwaag verteld: ‘Dus in plaats van te vergelijken: hoe zit het met jouw programma en hoe zit het met mijn verkiezingsprogramma, hebben we elkaar in de ogen gekeken en gevraagd: wat zijn de uitdagingen waarvoor we gezamenlijk staan?’² Die verfrissende vraag zal wel door Wijffels op tafel zijn gelegd.

Net als Bos en Balkenende ging het Van der Goes van Naters, die gesouffleerd werd door Drees, maar ook Romme, daartoe gesterkt door Beel, bovenal om de sociaal-economische paragraaf

Beel had zich voorzien van een formatieassistent. Dit was de parlementair journalist van *De Maasbode*, Hans Hermans. Hermans was Beels vertrouwde praatpaal geworden toen hij zich als minister in het kabinet-Schermerhorn/Drees nog onwennig voelde in de Haagse slangenkuil. Beel koos, net als Wijffels, voor beslotenheid bij de kabinetsformatie. Hij zocht daarvoor geen dure etablisementen op, maar formeerde bij voorkeur bij hem thuis onder het genot van een kopje koffie of thee met een mariakaakje. Terwijl Hermans’ collega’s voor het huis van Beel aan de Rijksstraatweg in Wassenaar probeerden te achterhalen wie er zoal door de kabinetsformateur werden ontvangen, placht Hermans via een bosschage achter de tuin van Beel het huis binnen te sluipen.

HET GEZIN ALS HOEKSTEEN

Op 30 mei 1946 schreef Hermans in zijn dagboek: ‘Vanochtend heeft minister Beel mij laten halen en heb ik van 11 tot 4 uur met hem gecon-

fereerd over zijn programma. Hij begon met dit programma voor te lezen. Mijn eerste opmerking was dat het naar mijn mening te hybridisch was, te veel het midden hield tussen het Regeeringsprogramma en de Troonrede, maar niet in harmonische zin.³

Hermans deed Beel de suggestie aan de hand het programma in te delen in principiële uitgangspunten en deze in praktische beleids-punten uit te werken. Beel greep de suggestie dankbaar aan, evenals het motto 'Het nieuwe bestand' dat hem door Hermans werd aange-reikt. Beel noemde de overeenkomst die hij de beide regeringspartners voorlegde bescheiden *Proeve van een Regeeringsprogramma*. Het bleef een onderlinge overeenkomst en werd zelfs niet gepubliceerd — 'openbaarheid van bestuur' was toen nog niet uitgevonden. Ook het coalitieakkoord van CDA, PvdA en CU is opgebouwd uit principiële uitgangspunten, die in concrete be-leidsvoornemens zijn uitgewerkt. Beide, *Proeve* en coalitieakkoord, staan bol van waarden en normen en in beide is het gezin de hoeksteen van de samenleving. Bij Wijffels heet het: 'Het gezin is een belangrijke bron voor het kweken van betrokkenheid bij de samenleving.'⁴ Zestig jaar eerder schreef Beel over 'erkenning van de hoge waarde van het gezin, als vormingsschool voor het leven en als bron van de samenleving'.⁵

Voor de inbreng van ethische punten was destijds geen CU nodig. De KVP had die zelf in huis. Romme, die bij de formatie van het kabinet-Beel de rol van Balkenende en Rouvoet in zich verenigde, zorgde ervoor dat in het regeringsprogramma zulke punten werden opgenomen als: 'maatregelen tegen aanstootge-vende propaganda voor Neo-Malthusianisme', waarmee de strijd tegen kunstmatige geboor-tebeperking werd bedoeld; 'voorkomen van lichtvaardige echtscheidingen', door een wacht-tijd in te voeren; en 'zondagheiliging', waartoe sportwedstrijden naar de vrije zaterdagmiddag zouden worden verschoven. Rouvoet moet heb-ben begrepen dat hij de libertijnse moraal die in Nederland is gegroeid, niet kan terugdraaien en dat hij op het terrein van de zedenleer slechts

kan volstaan met een achterhoedegevecht tegen verschijnselen waarvan men in 1946 nog niet eens weet had: euthanasie en stamcelonderzoek. Van der Goes van Naters, die in zijn advocaten-praktijk in Zuid-Limburg vertrouwd was geraakt met roomse preoccupaties, had geen moeite met Rommes ethische wensen. Hij bracht als zijn ei-

Het kabinet-Beel koos voor overleg met de maatschappelijke organisaties, om aldus tot consensus te komen over het te voeren wederopbouwbeleid

gen stokpaardje in: 'bevordering van de schoonheid van het land' — een eerste glimp van wat later milieubescherming zou gaan heten.

Net als Bos en Balkenende ging het Van der Goes, die gesouffleerd werd door Drees, maar ook Romme, daartoe gesterkt door Beel, bovenal om de sociaal-economische paragraaf van het regeringsprogramma. Deze werd ingeleid met een principiële uitgangspunt, dat ondanks zijn ouderwetse taalgebruik een geest ademt die ook in het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende IV te proeven is: 'Uitgaande van den mensch als persoonlijkheid met eigen doelstellingen en erkennende de hoge waarde van de zelfwerkzaamheid van den mensch individueel en door middel der door hem gevormde maatschap-pelijke organisaties moet bij eenieder de plicht vooropstaan het individueel goed en dat dezer lagere gemeenschappen te coördineren met het bonum commune [algemeen belang]'.⁶

Op dit vrome uitgangspunt werd een pro-gressief programma van sociaal-economische beleidsvoornemens opgetrokken. Evenals Bal-kenende IV dat wil gaan doen, koos het kabinet-Beel voor overleg met de maatschappelijke orga-nisaties, om aldus tot consensus te komen over het te voeren wederopbouwbeleid. Daarmee

heeft het kabinet-Beel het kader geschapen voor wat het ‘poldermodel’ is gaan heten — waarin Wijffels zich zo thuis voelt.

Het kabinet-Beel werd een rooms-rode coalitie, waarin Beel premier en Drees vice-premier was. Aan het kabinet-Beel kwam een einde toen vanwege de grondwetswijziging van 1948 nieuwe verkiezingen nodig waren. Daarna volgden vier kabinetten op rij waarvan Drees de leiding had, met in twee daarvan Beel als tweede man. De kern van deze kabinetten bleef de rooms-rode coalitie; daaromheen werden achtereenvolgens de CHU, VVD en ARP gedrapeerd. Beels *Proeve* bleef het regeringsprogramma voor het wederopbouwbeleid van de kabinetten-Drees. Wie weet herhaalt zich de geschiedenis. Misschien wordt het kabinet-Balkenende IV de opmaat voor kabinetten-Bos, die het coalitieakkoord dat onder leiding van Wijffels tot stand is gekomen blijven koesteren.

OM DE SOCIALE RECHTVAARDIGHEID

Beels *Proeve van een Regeeringsprogramma* bond de strijd aan met de ‘zederverwildering’ die men als erfenis van de oorlogstijd en de bevrijding meende te ontwaren. Voor katholieken van die tijd was de zedenleer identiek met het zesde en negende gebod. Van der Goes van Naters had er, zoals gezegd, geen moeite mee dat Beel daarover enkele punten in het regeringsprogramma opnam, al was het maar omdat ook in de socialistische gelederen het kuisheidsdenken populair was.

20 Maar wanneer de socialist het had — en nog steeds heeft — over politieke moraal dan staat bij hem rechtvaardigheid voorop. Sociale rechtvaardigheid was de katholieke politicus niet vreemd. Het begrip was hem aangereikt in de pauselijke encyclieken *Rerum Novarum* en *Quadragesimo Anno*. Het streven om sociale rechtvaardigheid handen en voeten te geven was het bindmiddel van de rooms-rode coalitie. Beels *Proeve* heeft zo lang de rooms-rode politieke samenwerking gedragen vanwege het sociaal-economisch beleid dat daarin was uitgezet. Het

sociaal-economisch beleid lijkt mij ook het bindmiddel van de huidige coalitie. Tijdens de wederopbouwperiode betekende sociale rechtvaardigheid eerlijke verdeling van de armoede. Waar de huidige coalitie voor staat is een eerlijke verdeling van de rijkdom. Door Bos is deze eerlijke verdeling van de rijkdom, in slaafse navolging van het politieke wonderdier Jan Marijnissen, met een wat oneigenlijk aandoende hyperbool als ‘armoedebestrijding’ bestempeld. Het zal al een hele opgave worden om het consumptisme wat in te tomen — een intentie die ik in het coalitieakkoord proef.

Een gevaar dat voor de PvdA in de huidige coalitie schuilt, is dat zij wordt afgerekend op de zedenleer die door de CU in het regeringsprogramma is ingebracht. Boven heb ik de veronderstelling geuit dat Rouvoet op dat terrein slechts een achterhoedegevecht rest. Maar met het binnenhalen van de CU in de coalitie is in den lande de indruk ontstaan dat het kabinet verworvenheden als de abortus- en euthanasiewetgeving en het homohuwelijk op de tocht zal zetten en verdere voortgang van het stamcelonderzoek zal blokkeren. De oppositie heeft al laten blijken op deze ‘betutteling’ het zoeklicht te gaan richten. In het politieke debat over de zedenleer loopt de PvdA het gevaar klem te komen zitten tussen de coalitiepartner en haar achterban.

Een gevaar voor de PvdA is dat zij wordt afgerekend op de zedenleer die door de CU in het regeringsprogramma is ingebracht

Hoe te voorkomen dat de zedenleer het politieke debat gaat overwoekeren? De PvdA dient in de coalitie zo snel mogelijk resultaten te laten zien op sociaal-economisch terrein. Zij vindt daarvoor in de CU een sterkere partner dan in

het CDA. Indien het PvdA-smaldeel samen met de CU met aansprekende sociaal-economische punten uit het regeringsprogramma successen weet te boeken, dan biedt dat haar verscheidene voordelen. De PvdA-CU combinatie profileert zich daarmee tegenover de voorgaande coalitie CDA-VVD. Voorts neemt de PvdA op die manier

de SP de wind uit de zeilen. Maar bovenal zullen deze successen in den lande vertrouwen wekken in de CU, hetgeen deze christenen duidelijk kan maken dat met sociale rechtvaardigheid meer politieke eer — en straks electorale winst — valt te behalen dan met hun particularistische zedenleer.

Noten

1 <i>De formatiedagboeken van Beel 1945-1973, formatie-1946</i> , onder redactie van R.J.J. Stevens, L.J. Giebels en P.F. Maas (Den Haag, 1994).	3 Dagboek Hans Hermans d.d. 30 mei 1946; niet gepubliceerd; kopie in bezit van de auteur.	6 Ibid. II, 'Opbouw van het maatschappelijk leven'.
2 Verklaringen van de fractievoorzitters van CDA, PvdA en ChristenUnie bij de presentatie	4 <i>Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie</i> , 7 februari 2007, p. 23.	
	5 <i>Proeve van een Regeeringspro-</i>	gramma I, 'Versterking der geestelijke en zedelijke grondslagen van ons volksleven', onder 3.

Macht en tegenmacht in de Partij van de Arbeid

Over de praktijk van de partijdemocratie

In een parlementaire democratie als de Nederlandse is een gezonde partijdemocratie een basiseis die aan elke politieke partij mag worden gesteld. Met dit uitgangspunt neemt Arie de Jong de PvdA de maat. Ledenparticipatie, de beschikbaarheid van informatie, de balans tussen macht en tegenmacht, kandidaatstellingscommissies en ledenraadplegingen — vele facetten passeren de revue. De Jong ziet zeker ruimte voor verbetering: ‘Op papier is de partijdemocratie in de PvdA overwegend goed geregeld. De praktijk stemt echter tot somberheid.’

ARIE DE JONG

Een politieke partij is een vereniging. In theorie zou je de leden op afstand kunnen zetten en de top het voor het zeggen laten hebben (het zogenaamde Greenpeace-model). Maar aangezien een politieke partij in een parlementaire democratie zelf democratisch hoort te zijn, kan zij niet buiten een vitale ledenorganisatie.¹

22 In dit artikel licht ik het democratisch karakter van de Partij van de Arbeid door. Ik beperk me daarbij tot de volgende vragen. Hoe hoog is

Over de auteur *Arie de Jong is voorzitter van de Commissie Statuten en Reglementen van de PvdA, voorzitter van het gewest Zuid-Holland en secretaris van de werkgroep Partijpolitieke Processen van de WBS. Hij was namens de PvdA lid van de Tweede Kamer en van de Provinciale Staten van Zuid-Holland.*

Noten zie pagina 30

de drempel voor leden om deel te nemen aan het inhoudelijke debat en aan de besluitvorming? Hoe staat het met de beschikbaarheid en toegankelijkheid van relevante informatie binnen de PvdA? En wat is de verhouding tussen de macht van de politieke en organisatorische top en de tegenmacht van de rest van de partij? In samenhang met dit alles ga ik in op het selectieproces van politieke vertegenwoordigers — de ultieme toets voor de partijdemocratie en de uitstraling daarvan naar buiten.

PARTIJ VAN ALLE LEDEN?

De PvdA heeft een gelaagde structuur. Alle leden zijn ingedeeld bij afdelingen, die bijna allemaal een rechtstreekse relatie met de lokale politiek hebben. In 1989 werd bij een ingrijpende

aanpassing van de reglementen bepaald dat de organisatie van de PvdA de inrichting van het Nederlandse openbaar bestuur zou weerspiegelen. De belangrijkste verandering was toen dat de gewesten gingen samenvallen met de provincies, terwijl voordien gewesten een optelsom van afdelingen in een Kamerkieskring waren.

Formeel ligt de basis van de PvdA bij de afdelingen, met als hoogste orgaan de ledenvergadering. Daar wordt het debat gevoerd over de lokale politiek. Alle leden hebben gelijke toegang en een even zware stem. Op papier is de partijdemocratie op afdelingsniveau dus uitstekend geregeld. Maar hoe is de praktijk? Die is weerbarstig.

Een groot aantal afdelingen vergadert zelden of nooit. En als er wordt vergaderd, is de opkomst matig. Ook in actieve en op het eerste gezicht goed functionerende afdelingen verschijnt minder dan 5% van de leden in een ledenvergadering.² De meeste aanwezigen zijn geen 'gewone' partijgenoten, maar lid van de gemeenteraad of het afdelingsbestuur. Terwijl de ledenvergadering primair de koers en de werkzaamheden van die organen zou moeten bespreken, domineren leden daarvan de vergadering. Gewone leden, zeker nieuwelingen, kunnen zich daardoor snel buitengesloten voelen. De discussie zal immers vaak terugrijpen op wat in vergaderingen van het bestuur of van de raadsfractie al is besproken. Mensen wordt de mond gesnoerd met dooddoeners: 'Daar hebben we het al over gehad'.

Meedoen in een politieke partij kost tijd. Mensen willen dat de investering van hun schaarse tijd ook wat oplevert. Als een goede en constructieve sfeer ontbreekt, stoot dat menig een al op voorhand af. Ziehier de paradox: de lage participatie in de PvdA verhoogt de drempel om te participeren. Er is sprake van een zichzelf versterkend mechanisme. Het probleem van de lage participatiegraad en het lage activiteitsniveau van een groot aantal afdelingen is dan ook niet gemakkelijk op te lossen.

Toch is de situatie niet uitzichtloos. De ervaringen van gewestelijk bestuurders en

partijbureau-medewerkers die bij conflicten in afdelingen worden betrokken is dat er onder de niet-actieve leden altijd wel potentie zit om de afdeling te vernieuwen. Er moet dan wel aan die mensen getrokken worden en leden die de cultuur van conflict of lethargie bepalen, moeten van het speelveld verdwijnen of zich fundamenteel anders gaan opstellen.

De lage participatie in de PvdA verhoogt de drempel om te participeren — een zichzelf versterkend mechanisme

In de gelaagde structuur van de PvdA vormt de afdeling ook de toegang tot de provinciale en de landelijke politiek. De besluitvorming in de landelijke politiek vindt plaats op het partijcongres, die over de provinciale politiek in de gewestelijke vergadering. Congres en gewestelijke vergadering bestaan uit afgevaardigden van de afdelingen. Als een lid invloed wil uitoefenen, dan moet dat dus via de afgevaardigde van de afdeling waarvan hij of zij lid is.

Het grootste deel van de afdelingen vergadert zo zelden dat deze inspraak een wassen neus is. De afgevaardigde bespreekt de agenda van congres of gewestelijke vergadering meestal niet met de afdelingsgenoten, zelfs niet in de grotere en actieve afdelingen. Daar komt bij dat veel afdelingsafgevaardigden het op gewestelijke vergaderingen laten afweten. Bij gewestelijke vergaderingen in Zuid-Holland bijvoorbeeld, ontbreekt over het algemeen driekwart van de afdelingen — en daarmee is dus ook de indirecte invloed van hun leden op de provinciale politiek nul. Partijcongressen worden door het overgrote deel van de afgevaardigden wel bezocht. Maar wat er in hun afdeling leeft over de onderwerpen die besproken worden, zullen de meeste van hen niet of nauwelijks weten.

De conclusie moet luiden dat per saldo de in-

vloed van PvdA-leden op discussies en besluitvorming over landelijke en provinciale thema's nihil is. Nu gaan er stemmen op om partijleden directe toegang te geven tot gewestelijke vergadering en congres. Dat zou echter alleen maar nieuwe problemen creëren. Het openstellen van de gewestelijke vergaderingen voor alle leden betekent allerm minst dat ze plotseling in groten getale komen opdagen. Als er al eens een stuk of dertig zouden komen, zou dat verbaazingwekkend veel zijn. Met een in feite betrek-

Per saldo is de invloed van PvdA-leden op discussies en besluitvorming over landelijke en provinciale thema's nihil

kelijk klein aantal mensen kan dan een grondige vertekening in de besluitvorming worden bewerkstelligd. Zo is het voor mensen die wonen in de plaats waar vergaderd wordt een kleine moeite om de kandidaat van hun keuze te komen ondersteunen. Het valt te verwachten dat in het landelijk congres meer leden geïnteresseerd zullen zijn. Maar hetzelfde bezwaar van vertekening van de besluitvorming geldt ook hier.

Het openstellen voor alle leden van gewestelijke vergadering en congres is dus een schijnoplossing. Het zit er zelfs dik in dat het tegenovergestelde wordt bereikt van wat wordt beoogd, namelijk dat als gevolg van de introductie van directe ledendeelname de macht van fracties en besturen — regionaal zowel als landelijk — wordt versterkt. Een vergadering die openstaat voor alle leden heeft namelijk een oppervlakkeriger agenda en is meer een applausmachine dan een vergadering van afgevaardigden, zoals goed zichtbaar is geworden bij het CDA. Natuurlijk, ook in het huidige systeem met congresafgevaardigden die nauwelijks terugkoppelen naar hun achterban is de representativiteit niet

optimaal. Maar die afgevaardigden zijn zich er wel van bewust dat ze representanten zijn en ter vergadering handelen zij daarnaar (zoals dat ook opgaat voor bijvoorbeeld de leden van de Tweede Kamer).

KENNIS IS MACHT

Een democratische partij is een forum voor debat. Om goed met elkaar te kunnen debatteren, moeten deelnemers aan het debat goed geïnformeerd zijn: over feiten, standpunten, mogelijke oplossingen en de consequenties daarvan. Sinds de ontzuiling zijn er geen media meer die min of meer exclusief fungeren als informatiebron van sociaal-democraten. Tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw gold dit voor *Het Vrije Volk*, *Het Parool* en de VARA, later voor *de Volkskrant*.

Voor de PvdA zo goed als voor andere organisaties is het internet revolutionair geweest — en het einde van die ontwikkeling is nog niet in zicht. Informatie wordt beter ontsloten, vooral dankzij de archief functie. Ook binnen partijafdelingen is dit nieuwe informatiemedium opgepakt. Vooral grotere afdelingen geven via het web toegang tot allerlei documenten en bieden er ruimte voor onderling debat — en als het bestuur het niet doet, doet de raadsfractie het wel. In verschillende afdelingen verschijnt regelmatig een digitale nieuwsbrief, zodat de op internet aangesloten leden goed op de hoogte worden gehouden van het verenigingsleven, standpunten die de raadsfractie heeft ingenomen of de dagboekaantekeningen van een wethouder of een raadslid.

Aan de ene kant is daardoor het informatieniveau van een deel van de leden geweldig gestegen. Maar aan de andere kant is de afstand tussen de goed geïnformeerde leden en de overige leden erg groot geworden. Ondanks allerlei vrome woorden over de wenselijkheid om iets aan die kloof te doen, lijkt die voorlopig onoverbrugbaar. In sommige gevallen is de kloof zelfs geïnstitutionaliseerd: de leden van het Politiek Forum hebben toegang tot een gemeenschappe-

lijke digitale informatiebron waar anderen van zijn uitgesloten. Daar discussiëren ze met elkaar. Het is de vraag of de openbaarheid van opereren in een politieke partij hier niet in het geding is.

Alle leden ontvangen het ledenblad, *Rood*, waarvan de inhoud geheel wordt gecontroleerd door de partijleiding. De betekenis ervan is be-

‘Rood’, het enige forum waarop alle leden zijn aangesloten, is summier en fungeert niet als vrijplaats voor debat

perkt. Hoezeer de kleine redactie ook haar best doet, *Rood* heeft alle kenmerken van een clubblad van een supportersvereniging. Van politiek debat tussen de leden is geen sprake — en dat terwijl dit de enige periodiek is waartoe alle leden toegang hebben. Veel afdelingen geven nog een plaatselijk blad uit, dat soms nog door vrijwilligers wordt bezorgd. Maar met de opkomst van internet verdwijnen de afdelingsbladen één voor één. Voor betalende abonnees is er het maandblad van de Wiardi Beckman Stichting, *Socialisme & Democratie*. Het heeft een hoge kwaliteit, maar de oplage is beperkt en de doorwerking van de inhoud onmeetbaar.

Maken we de balans op van de huidige ‘informatiehuishouding’ van de PvdA, dan is het beeld gemengd. In principe is veel informatie beschikbaar, maar dan met name via internet en op eigen initiatief van de informatievrager. Het enige gemeenschappelijke forum waarop alle leden zijn aangesloten is summier en fungeert niet als vrijplaats voor debat.

Een jaar of dertig geleden kende de PvdA *Roos in de Vuist*, een blad met een onafhankelijke redactie en veel ruimte voor de abonnees om artikelen te publiceren en met elkaar in debat te gaan. Ook al verdween dit blad na verloop van tijd, vanwege een combinatie van terugloop van het aantal abonnees en bemoeienis van de

toenmalige partijvoorzitter, het kán dus wel. Een ander voorbeeld is het sp-blad *De Tribune*, waarin interessante interne discussies worden gevoerd. Zoiets kan de PvdA zeker ook gebruiken. Op internet slagen zulke discussies niet, omdat een goede redactie ontbreekt en vanwege de massaliteit van het medium (de discussie staat permanent voor iedereen open). Het verdient aanbeveling om te proberen opnieuw een opinieblad voor alle PvdA-leden van de grond te krijgen. De vraag is of de huidige politieke leiding en de leiding van de vereniging het incassersvermogen en de tolerantie hebben om er ruimte aan te geven.

‘CHECKS AND BALANCES’

Robert Michels formuleerde in zijn publicatie over de ‘sociologie van het partijwezen in de moderne democratie’ in 1911 de ijzeren wet van de oligarchie: de onvermijdelijke neiging van de partijtop om de eigen machtspositie te bestendigen. Ik kan het niet nalaten het slot van zijn boek te citeren, want raker kan het moeilijk getypeerd worden (let op: Michels had toen hij dit schreef vooral sociaal-democratische partijen voor ogen):

‘Zodra de democratie een zeker stadium in haar ontwikkeling heeft bereikt, zet een onttaardingsproces in; zij neemt daarmee een zekere aristocratische allure, soms ook aristocratische vormen aan en gaat lijken op dat waartegen zij eens ten strijde trok. Vervolgens ontstaan uit haar eigen schoot nieuwe aanklagers, die haar van oligarchie betichten. Maar na een periode van eervolle strijd en een periode van eerloze participatie in de macht gaan ook zij ten langen leste in de oude dominerende klasse op. Doch tegen deze verheffen zich nu uit naam van de democratie weer nieuwe vrijheidsstrijders. Aan dit wreedaardige spel tussen ongeneeslijk idealisme van de jongeren en de ongeneeslijke heerszucht van de ouderen komt geen einde. Voortdurend breken nieuwe golven op altijd dezelfde branding. Dat is de meest wezenlijke essentie van de partijgeschiedenis.’³

Toen de Nederlandse vertaling van het boek van Michels werd gepubliceerd, was de inhoud bijzonder actueel. Nieuw Links had zich gevormd — de schoenendoos van André van der Louw met ruim honderd deelnemers — en de ‘leden’ daarvan rammelden aan de poort van de PvdA: ze presenteerden publicaties, namen actief deel aan partijcongressen en partijraden en kandideerden zich voor functies. Nauwelijks tien jaar later was Nieuw Links geïncorporeerd

*De ‘ijzeren wet van de oligarchie’
blijkt niet altijd op te gaan.
Gaandeweg is ‘verjonging’ in de
PvdA meer een aangelegenheid
van de top geworden*

in de partij. In 1977 ontstond er een crisis, als gevolg van de voor de PvdA mislukte kabinetsformatie na de verkiezingsoverwinning eerder dat jaar. Het partijkader vond dat de polarisatiestrategie die uit de koker van Nieuw Links was gekomen niet ver genoeg ging.⁴ De generatie van Nieuw Links was echter te jong om zich al te laten aflossen, zodat het nog een aantal jaren zou duren voordat een nieuwe generatie kon worden opgenomen in de voorste rijen. De ijzeren wet van de oligarchie bleek niet altijd op te gaan.

Daarna is ‘verjonging’ in de PvdA gaandeweg meer een aangelegenheid van de top geworden. Het verdient nadere studie waarom dat zo is en wat het gevolg is als nieuwe generaties hun plaats niet meer hoeven te bevechten. Niet Nix, bijvoorbeeld, werd gesteund en geholpen door de toenmalige partijvoorzitter (je zou zelfs kunnen zeggen: was een instrument van de partijvoorzitter). Bij de samenstelling van de Tweede-Kamerlijst van 1994 werd, met behulp van een ‘onafhankelijke commissie’, een onstuitbare personele vernieuwing ingezet — een trend die tot op de dag van vandaag aanhoudt.

Hoe zit de macht in de PvdA in elkaar? De meeste macht berust bij de partijleider. Dat is een ‘niet-geregelde’ functie, maar uiteraard weet iedereen wie het is: de lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen. In 2002 deed zich een interessante ontwikkeling voor: het kiezen van de lijsttrekker via een referendum onder alle leden van de partij. Vooral als er een nieuwe leider moet worden aangewezen, is er sprake van een open speelveld waarbij de persoonlijke kwaliteiten van de winnaar en diens overtuigingskracht naar de leden toe de doorslag moeten geven. Het verkozen worden plaatst de partijleider in een machtspositie, omdat het hem of haar een eigen mandaat geeft, onafhankelijk van de andere machten in de partij: congres, partijbestuur en Tweede-Kamerfractie.

Formeel is het congres het hoogste orgaan van de partij en met een gekwalificeerde meerderheid kan het congres de keuze van de leden voor een bepaalde partijleider ongedaan maken. Maar de kans dat zo’n situatie zich voordoet is nihil.

De positie van de partijleider is verder versterkt, doordat hem een expliciete adviserende stem is gegund inzake de samenstelling van kandidatenlijsten en de inhoud van het partijprogramma. Wouter Bos heeft van deze bevoegdheden tamelijk intensief gebruik gemaakt. Volgens de reglementen berusten beide taken bij het partijbestuur, dat voorstellen doet aan het congres. Het partijbestuur kiest er in de praktijk voor om haar eigen handelingsruimte in te perken door gebruik te maken van commissies die adviezen uitbrengen die formeel vertrouwelijk zijn, maar waarvan te veel mensen afweten om geheimhouding te verzekeren.

Waar het gaat om belangrijke beslissingen is de ‘tegenmacht’ in de PvdA op papier goed geregeld. Maar de dagelijkse gang van zaken leert dat er zorgen mogen zijn. De Tweede-Kamerfractie heeft behoorlijk de vrije hand. In het verleden werd de Kamerfractie geconfronteerd door een frequent vergaderende ‘partijraad’ — een vergadering van ongeveer honderd in gewestelijke vergaderingen gekozen leden, die tussen de jaar-

lijkse congressen door veel invloed uitoefende. Ook het partijbestuur speelde een actieve rol richting de Kamerfractie. Tot en met 1989 werd die fractie opgebouwd uit leden die afkomstig waren van lijsten die door de gewesten werden vastgesteld, met als gevolg dat ook de gewestelijke vergaderingen voor Kamerleden een forum vormden. Bij zijn vertrek uit de actieve politiek, eind 2006, liet Klaas de Vries weten dat het grote betekenis had voor Kamerleden om zich een keer of tien per jaar te moeten verantwoorden aan het gewestelijk bestuur of de gewestelijke vergadering — en dan niet alleen over de eigen portefeuille, maar over de hele breedte van wat er politiek speelde.

Met het centraliseren van de kandidaatstelling — wat een verstandige zet leek vanuit een oogpunt van het creëren van meer samenhang en een hogere kwaliteit binnen de Tweede-Kamerfractie — gleden de gewesten onderuit, terwijl het tegelijkertijd opheffen van de partijraad per saldo betekende dat de tegenmacht bij de dagelijkse gang van zaken werd gereduceerd tot die van het partijbestuur. Toen Felix Rottenberg als eerste partijvoorzitter liet weten er geen behoefte aan te hebben om de dagelijkse gang van zaken van de Kamerfractie te volgen (vanuit een begrijpelijke vrees medeverantwoordelijk te zijn, terwijl hij in zijn eentje toch niet alles kon volgen), kwam de Kamerfractie helemaal in de lucht te hangen. Het instellen (in 2001) van het Politiek Forum, dat vooral geen herstelde partijraad mocht zijn, bracht wel enig debat in de richting van de Kamerfractie terug, maar de tandenloosheid van het Forum — waarvan de bevoegdheden zich niet afspelen in het domein van de macht — impliceert dat van echte tegenmacht nog altijd geen sprake is.

Dit manco laat zich illustreren aan de hand van een recent voorbeeld: de burgemeesterskwestie van enkele jaren geleden. De Tweede-Kamerfractie wilde inzake de aanstellingswijze van burgemeesters tegen het eigen partijprogramma in gaan opereren. Toen in een ledenraadpleging⁵ met een hoge opkomst de beoogde koerswijziging met tweederde meerderheid

werd afgewezen, zette de partijleider vraagtekens bij de uitkomst. Blijkbaar voelde hij zich vrij om zo te opereren. Zijn eigen Kamerfractie moest hem duidelijk maken dat de discussie gesloten was. Deze geschiedenis illustreert — los van de precieze inhoud van dit ene dossier — waar het om gaat, namelijk dat de *checks and balances* bij de dagelijkse gang van zaken in de PvdA niet goed geregeld zijn.⁶

Al met al is het een somber verhaal. De partijleider is, met het eigen mandaat dat hij krijgt van de leden, lossier komen te staan van de Kamerfractie en zelfs van de partij als geheel: aan het partijcongres en het Politiek Forum heeft hij immers nog maar in beperkte mate een boodschap. In de toekomst zullen ledenraadplegingen voor het partijleiderschap met grote risico's gepaard kunnen gaan. Zie de schade die de ledenraadplegingen in de vvd en d66 hebben aangericht: de nummers twee werden in een vreemde positie gemanoeuvreed, ook de winnaars raakten beschadigd en één verliezer zag zich zelfs genoodzaakt uit de politiek te stappen.

De partijleider is, met het eigen mandaat dat hij krijgt van de leden, lossier komen te staan van de Kamerfractie en zelfs van de partij als geheel

Intussen is de Tweede-Kamerfractie vrijwel in de lucht komen te hangen. De grote personele doorstroming bij elke verkiezing versterkt het gebrek aan regelmatige confrontatie van Kamerleden met de eigen partij. Er zit dus weinig anders op dan te overwegen het Politiek Forum van zijn vrijblijvende status te verlossen en het te voorzien van voldoende bevoegdheden om als stevig tegenwicht voor de politieke top te functioneren.

SELECTIE VAN VERTEGENWOORDIGERS

Het selectieproces van mensen die namens een partij politieke en bestuurlijke functies bekleeden is de ultieme toets van de wijze waarop de partijdemocratie functioneert. Wie selecteert, wie bepaalt en wie zijn de gelukkigen?

Formeel is het selectieproces van kandidaten voor een vertegenwoordigende functie in de PvdA een zaak van de besturen in de partij: partijbestuur, gewestelijke bestuur, afdelingsbestuur. De afgelopen vijftien jaar is het instellen van 'onafhankelijke commissies' in zwang geraakt. Deze fungeren formeel als adviescommissies voor de besturen: pas als deze besturen een advies, eventueel in gewijzigde vorm, hebben overgenomen, is er sprake van een voorstel aan de leden. Slechts zelden wordt aan het voorstel van de onafhankelijke commissie gemorrelt en als het gebeurt, gaat het om marginale veranderingen. Dat is niet verrassend, aangezien een dergelijke commissie wordt samengesteld door het bestuur. Vaak nemen enkele bestuursleden er zelf aan deel. Bovendien werkt de commissie met een profielschets. De commissie rapporteert aan het bestuur dat haar heeft ingesteld en legt geen publieke verantwoording af.

Juist waar het gaat om de belangrijkste kwaliteiten van te selecteren mensen, is het selectieproces vaak beneden de maat

28

Bij het selectieproces worden steeds meer initiatieven ontwikkeld om mensen van buiten de bekende kring op te sporen: er worden advertenties gezet, ruim vóór de sluiting van de kandidaatstellingstermijn worden kandidaten benaderd, er worden talentencursussen gegeven, enzovoort. Een commissie zal eerder dan een bestuur durven komen met kandidaten die buiten het partijcircuit hun sporen hebben verdiend of

die weliswaar niet veel ervaring hebben, maar interessante talenten lijken te zijn. Deze aanpak wordt gewaardeerd.

De selectie is dus minder amateuristisch geworden, maar het risico dat mensen worden gekandideerd die eigenlijk niet geschikt zijn is nog steeds groot. Hoe komt dat? Juist bij kandidaten die niet bekend zijn, is de basis om te oordelen erg smal: niet-gecontroleerde schriftelijke informatie (die gemakkelijk door een ander is te schrijven of waarbij mensen zich laten soufieren), een of enkele gesprekken plus een combinatie van uiterlijke kenmerken (man/vrouw, leeftijd, herkomst, woonplaats). Of iemand een goed gevoel heeft voor politieke verhoudingen en bestuurlijke procedures, een begroting kan voorzien, initiatieven neemt, effectief communiceert met kiezers, gezag en persoonlijkheid uitstraalt, maar ook welke politieke opvattingen hij of zij erop nahoudt, dat alles komt in het selectieproces op zijn best oppervlakkig tot uitdrukking. Met andere woorden, juist waar het gaat om de belangrijkste kwaliteiten van te selecteren mensen, is het selectieproces over het algemeen beneden de maat.

Het selecteren van mensen die hun sporen in de partij (nog) niet hebben verdiend, zoals dat binnen de PvdA nu ruim tien jaar praktijk is, heeft ook een belangrijk effect op het niveau van de partijdemocratie: veel vertegenwoordigers hebben geen boodschap aan discussies die binnen de partij worden gevoerd of aan de controlemechanismen die zij kent. Ze zijn zonder partijverleden op het pluche gekomen, hun vermogen om netwerken binnen de partij te ontwikkelen schiet tekort of ze zien daar het nut niet van in en dus gaat men zich los van de partij gedragen.

Al met al is het teleurstellend dat de centralisatie van de kandidaatstelling voor de Tweede en Eerste Kamer, bedoeld om de kwaliteit van de fractie te verhogen, een mechanisme heeft bewerkstelligd dat die verbetering helemaal niet tot stand heeft gebracht. Terugverlangen naar de oude situatie met aparte lijsten die per provincie werden vastgesteld, is verleidelijk, maar niet verstandig. Het is zaak te investeren in zowel

de zittende vertegenwoordigers als in nieuw talent. Ter wille van versterking van de band tussen partij en vertegenwoordigers verdient het aanbeveling om talenten sneller op te sporen en hen eerst functies in de partij te laten vervullen voordat zij bijvoorbeeld raadslid of Kamerlid worden. Eenmaal in dat soort functies beland, hebben mensen daar vaak de tijd niet meer voor. Verder zou iedereen die namens de PvdA een vertegenwoordigende functie bekleedt, aangevoerd moeten worden tot het actief onderhouden van een breed netwerk binnen de partij

Tot slot nog een opmerking over ledenraadplegingen als instrument om vertegenwoordigers te kiezen. Die voor de functies van partijleider en partijvoorzitter hebben tot nu toe een acceptabele opkomst gekend. Bij alle andere was dat echter niet het geval. Waarom onlangs ook de fractievoorzitter van de Eerste Kamer via een ledenraadpleging verkozen moest worden, is raadselachtig, aangezien de Eerste Kamer zelf niet eens rechtstreeks wordt gekozen. De ledenraadplegingen voor het lijsttrekkerschap bij de Statenverkiezingen hebben een beperkte betekenis vanwege de relatief grote onbekendheid van de kandidaten. De ledenraadpleging bij de verkiezing van dertig leden van het Politiek Forum is uitgelopen op een fiasco: de opkomst was ongeveer 3% en de kiesdeler nauwelijks een promille van het PvdA-ledenbestand.

Kortom, het zou beter zijn om het instrument van de ledenraadpleging alleen toe te passen als het betekenis heeft voor de koers van de partij, dat wil zeggen bij de selectie van de lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen en van de partijvoorzitter. In alle andere gevallen pakt het instrument voor de partijdemocratie contraproductief uit.

TOT SLOT

Een politieke partij in een parlementaire democratie kan alleen goed functioneren als het erin die partij zelf democratisch aan toe gaat. Op papier is de partijdemocratie in de PvdA overwegend goed geregeld. De praktijk stemt echter

tot somberheid. Het basisprobleem is de lage ledenparticipatie. De invloed van partijleden, direct of indirect, op provinciale of landspolitieke vraagstukken is nihil, tenzij men afgevaardigde is naar de gewestelijke vergadering of het partijcongres. Daar opereert men doorgaans zonder last of ruggespraak, van voeding uit of terugkoppeling naar de afdeling is nauwelijks sprake.

Het verdient aanbeveling om talenten sneller op te sporen en hen eerst functies in de partij te laten vervullen voordat zij bijvoorbeeld raadslid of Kamerlid worden

Internet biedt prachtige mogelijkheden om informatie te ontsluiten en debatten te ondersteunen, maar een nadeel is dat de kloof tussen leden die wel en leden die niet op de voet volgen wat er in de partij gebeurt er sterk door wordt vergroot. Er is geen medium dat partijdiscussies adequaat ondersteunt. Het ledenblad is een supportersblad dat deze taak niet kan uitoefenen.

De partijdemocratie in de PvdA heeft een impuls gekregen door de introductie van ledenraadplegingen over belangrijke onderwerpen als de aanwijzing van de lijsttrekker bij Kamerverkiezingen. Andere partijreferenda kenden echter zo'n lage opkomst dat de legitimiteit ervan twijfelachtig is. Het direct verkiezen van partijleider en partijvoorzitter versterkt op één moment de macht van de leden, maar in de dagelijkse gang van zaken is een gezonde balans tussen macht en tegenmacht ver te zoeken.

De snelle opkomst van onafhankelijke commissies bij kandidaatstellingen wijst erop dat deze aanpak wordt gewaardeerd. De professionaliteit van het selectieproces laat echter nog steeds te wensen over: juist de kerncompe-

tenties van vertegenwoordigers worden slecht gemeten. Nu bij opeenvolgende verkiezingen voor de vernieuwing van fracties flink is geput uit de categorie kandidaten zonder binding met de partij, is de afstand tussen partij en vertegenwoordigers erg groot geworden. Uit een

oogpunt van partijdemocratie is dat uiterst be-
zwaarlijk.

Kortom, er valt aan de partijdemocratie bin-
nen de PvdA heel wat te verbeteren. Het zou
mooi zijn als dat het *Leitmotiv* wordt bij de vol-
gende verkiezing van een partijvoorzitter.

Noten

- 1 Het voert te ver om dit axioma hier verder toe te lichten. Op-
merkelijk is dat de Partij voor de
Vrijheid van Geert Wilders een
uitzonderingspositie bekleedt
in het Nederlands bestel: de PvdV
is een stichting, zonder leden.
- 2 Ik ben zelf lid van een actieve
afdeling, de afdeling Leiden. Die
heeft meer dan achthonderd leden.
Een normale ledenvergadering
wordt bezocht door dertig
à veertig leden. Zeker vijf van
hen zijn lid van het afdelings-
bestuur en tien zijn raadslid of
wethouder.
- 3 Robert Michels, *Democratie en
organisatie* (oorspronkelijk:
*Zur Sociologie des Parteiwesens
in der modernen Demokratie*,
1911/1925). Vertaling: drs. P.A.
de Ruiter. Uitgegeven bij de
Universitaire Pers Rotterdam in
1969.
- 4 De polarisatiestrategie vormde
jarenlang de kern van de
machtsstrategie van de PvdA. In
de jaren zestig, aangewakkerd
door de val van het kabinet-Cals
in de 'Nacht van Schmelzer',
groeide de weerzin in de PvdA
tegen de gang van zaken waar-
bij de confessionele partijen
altijd konden regeren met naar
keuze de PvdA of de VVD. De
wens in PvdA-kringen was om
een tweedeling in de Neder-
landse politieke verhoudingen
te bewerkstelligen met aan de
ene kant een progressief blok

(met de PvdA als kern) en aan
de andere kant een conserva-
tief-liberaal blok (met de VVD
als kern). Met een schuin oog
naar de verhoudingen in Groot-
Britannië propageerde onder
meer Ed van Thijn een distric-
tenstelsel, in de overtuiging
dat daarmee de confessionele
partijen wel vermorzeld zou-
den worden. Er werd ook een
poging gedaan om aan progres-
sieve zijde tot blokvorming te
komen door het maken van
een gemeenschappelijk ver-
kiezingsprogramma (*Keerpunt*
72) en door PvdA, D66 en PPR te
laten fuseren tot een 'progres-
sieve volkspartij'. Dat laatste
mislukte. Om politieke dui-
delijkheid te creëren nam het
PvdA-congres in 1969 een anti-
KVP-motie aan: de PvdA zou
geen kabinet meer vormen met
de KVP, tenzij die partij voor de
verkiezingen een coalitieak-
koord zou sluiten met de PvdA.
Bij de vorming van het kabinet-
Den Uyl bleek dit een belangrijk
struikelblok. Voormannen van
Nieuw Links, inmiddels op het
pluche geraakt, wilden daarom
genueancerder omgaan met de
polarisatiestrategie. Bij de for-
matie in 1977, die voor de PvdA
mislukte, kreeg men die ruimte
echter nog niet. In de loop van
de jaren tachtig raakte de polari-
satiestrategie op de achtergrond
en werd ze ingewisseld voor
een strategie van opereren op
eigen kracht.

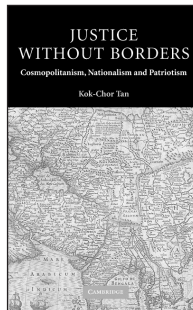
- 5 Men kan betogen dat er in dit
geval juist wel sprake was van
'tegenmacht', namelijk via deze
ledenraadpleging. Dat klopt,
maar het betreft in dit concrete
geval een incidentele correctie.
Waar het om gaat is dat er een
vanzelfsprekende dialoog hoort
te zijn tussen partijleiding en
partij over inhoudelijke keuzes
en eventuele koerswijzigingen:
openbaar, op niveau en met uit-
wisseling van argumenten.
- 6 Op provinciaal niveau is de
situatie nog slechter, omdat
de deelname aan gewestelijke
vergaderingen beperkt is en de
debatcultuur over provinciale
onderwerpen weinig voorstelt.
Op lokaal niveau is de situatie
van 'macht en tegenmacht'
tamelijk diffuus, met name
doordat in de praktijk alles
om een kleine kring mensen
draait. Het partijleiderschap is
niet altijd duidelijk geregeld.
Als de PvdA wethouders levert,
hebben die automatisch, als
bestuurder, een sterke positie,
maar in de fractie en vooral in
de fractievoorzitter treffen ze
een tegenmacht. Het maakt
vaak niet uit wie bij de verkie-
zingen nu precies lijsttrekker is
geweest. De zaak wordt gecomp-
liceerd doordat veel afdelingen
(en gewesten) worstelen met
de invoering van het dualisme.
Bij het opstellen van de kandi-
datenlijst wordt vaak de opvat-
ting gehuldigd, dat iemand die
wethouder (of gedeputeerde)

wil worden geen lijsttrekker kan zijn: die moet immers fractievoorzitter worden. Al is een kandidaat-wethouder de sterkste persoonlijkheid, deze komt dan toch niet in aanmer-

king om de lijst te trekken. Voor zover een afdeling een normale gang van zaken kent en niet wegens gebrek aan actieve leden vergaderingen schrapt, fungeert de ledenvergadering

als tegenwicht voor fractie en wethouders. In het dagelijks leven komen de betrokkenen elkaar vaak tegen: de contacten op lokaal niveau zijn nu eenmaal tamelijk direct.

Van Kant tot Benedictus, bouwstenen voor een mondiale ethiek

Eén wereld. Ethiek in een tijd van globalisering

Peter Singer, Lemniscaat, Rotterdam 2003

Justice Without Borders, Cosmopolitanism, Nationalism and Patriotism

Kok-Chor Tan, Cambridge University Press, Cambridge 2004

Internationale rechtvaardigheid. Over politiek en ethiek in een mondiaal tijdperk

Gert Verschraegen en Ronald Tinnevelt (red.), Klement, Kapellen/Kampen 2005

KOOS VAN DER BRUGGEN

32 Volgens velen is in de jaren negentig van de vorige eeuw — na het einde van de Koude Oorlog — het tijdperk van de globalisering pas echt begonnen. Deze ontwikkeling heeft mede geleid tot een nieuwe specialisatie binnen de ethiek: 'global ethics'. Dat een nieuwe generatie filoso-

Over de auteur *Koos van der Bruggen is politicoloog en ethicus. Hij is programmacoördinator bij het Rathenau Instituut en onderzoeker aan de faculteit Rechten van de Universiteit Leiden.*

Noten zie pagina 40

fen en ethici zich daarmee bezighoudt, betekent overigens niet dat direct helder is wat onder de term dient te worden verstaan. In 2006 vond in Gent de eerste *World Conference on Global Ethics* plaats. In een van de keynote speeches werden verschillende invullingen gegeven van het begrip: 'The field of Global Ethics is and should be multidisciplinary. Some define it as a branch of Applied Ethics, yet there are several other core fields that contribute to it. Existing areas of study that can be seen as part of the new field of Global Ethics are Development Ethics, Global

Bioethics, Human Rights, Environmental Ethics, Global Justice, Global Governance, Humanitarian Intervention and Transitional Justice.¹

De meeste van de in dit citaat genoemde deel-terreinen komen terug in de eerste Nederlandstalige introductie op het terrein van mondiale

Als twee of meer volken binnen de eigen samenleving tot een rechtvaardige verdeling zijn gekomen, is er geen noodzaak tot een kosmopolitische herverdeling tussen die samenlevingen — aldus Rawls

ethiek, onder redactie van Gert Verschraegen en Ronald Tinnevelt.² Zij besteden onder meer aandacht aan internationale distributieve rechtvaardigheid, liberalisme, culturele rechten, soevereiniteit en mensenrechten. Dezelfde thema's — die uiteraard nauw met elkaar samenhangen — zijn te herkennen in andere literatuur op het terrein van mondiale ethiek. In dit overzichtsartikel concentreer ik me op twee thema's die mede vanwege de politieke (Irak) en economische (globalisering) actualiteit de meeste aandacht hebben gekregen: internationale distributieve rechtvaardigheid en de relatie tussen staten en bovenstatelijke organisaties.

RAWLS OVER RECHTVAARDIGHEID OP WERELDSCHAAL

Het thema distributieve rechtvaardigheid is onverbreekbaar verbonden met de naam van John Rawls. Sinds het verschijnen van zijn vermaarde studie *A Theory of Justice*³ hebben tal van filosofen en ethici het standpunt ingenomen dat deze theorie niet alleen binnen nationale samenlevingen van toepassing zou zijn, maar evenzeer op mondiaal niveau. Om het geheugen op te

frissen: de kern van de rechtvaardigheidstheorie van Rawls is gebaseerd op een gedachte-experiment waarbij personen vanachter een sluijer van onwetendheid (*veil of ignorance*) betreffende hun eigen concrete positie kiezen voor een systeem van verdelende rechtvaardigheid dat optimaal is voor degenen die in dat systeem het slechtst af zijn. Rawls probeert hiermee factoren als ras, geslacht, talenten en andere eigenschappen moreel irrelevant te verklaren. Auteurs als Thomas Pogge en meer recent Kok-Chor Tan, leerlingen of aanhangers van Rawls, stellen nu dat een dergelijke rechtvaardigheidsopvatting ook op mondiaal vlak van toepassing is. Want is nationaliteit in moreel opzicht niet evenzeer een niet-relevante eigenschap? Vanuit een utilistisch perspectief voegt ook Peter Singer zich bij dit gezelschap.

Het vervelende voor deze auteurs is nu dat Rawls zelf niet vindt dat zijn theorie zonder meer op mondiaal niveau is toe te passen. In 1999 publiceerde hij *The Law of Peoples*⁴, waarin hij zijn visie op rechtvaardigheid in de internationale samenleving ontvouwt. In dat boek doet hij, in aansluiting op het idee van 'justice as fairness' uit zijn *A Theory of Justice*, een poging om een politiek concept over recht en rechtvaardigheid te ontwikkelen voor de internationale samenleving, door hem betiteld als 'gemeenschap van de volken' ('society of peoples').

Mede op basis van de empirie onderscheidt Rawls vijf soorten samenlevingen: redelijke liberale volken (de westerse democratieën), fatsoenlijke volken (niet liberaal, maar wel respectvol), 'outlaw states', samenlevingen die belast zijn met ongunstige omstandigheden en tot slot volken met een systeem van welwillend absolutisme. Over deze indeling valt heel wat op te merken; in elk geval blijkt eruit dat Rawls zijn eigen westerse samenleving als uitgangs- en referentiepunt heeft genomen — iets wat hij overigens ook niet ontkent.

In de door hem beschreven samenleving van de volken zou een 'wet van de volken' moeten heersen die gebaseerd is op een achttal principes.⁵ Deze principes bevatten veel elementen die

inmiddels hun vertaling hebben gevonden in internationale verdragen en gedragsregels, zoals het Handvest van de Verenigde Naties, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en ook de traditie van de rechtvaardige oorlog.

Toch beoogt Rawls er wat anders mee. Die principes zijn volgens hem de uitkomst van een gedachte-experiment vanuit de 'second original position', vergelijkbaar met de '(first) original position' in *A Theory of Justice*. Rawls beweert dat, geredeneerd vanuit de 'original position', de hier geformuleerde acht principes superieur zijn aan alle andere. Dit gegeven, gecombineerd met de vaststelling dat veel van deze principes inmiddels zijn neergelegd in internationale verdragen, zou tot de conclusie kunnen leiden dat de wereld intussen een heel eind gevorderd is op de weg naar de ideale mondiale samenleving.

Juist ook omdat Rawls zelf abstraheert van de mondiale politieke realiteit, blijft het de vraag of en in hoeverre zijn *Law of Peoples* een leidraad

Pogge betoogt dat, gezien de talrijke slachtoffers van onze kapitalistische wereldorde, de rijke landen een negatieve plicht hebben om tot een andere wereldorde te komen

34 kan zijn bij het zoeken naar de rol van verschillende actoren op het vlak van de internationale moraal in een tijd van globalisering. Wie dat gaat onderzoeken maakt onvermijdelijk de vertaalslag naar die mondiale politieke realiteit. Daarbij kan worden vastgesteld dat — hoewel Rawls het begrip 'staat' tracht te vermijden — zijn *Law of Peoples* toch wel erg staat-georiënteerd is. Andere actoren worden nauwelijks opgevoerd en waar dat wel gebeurt, is dat vooral in de rol van 'cooperative organisations'.⁶ Hier-

onder verstaat hij bijvoorbeeld een organisatie die gericht is op 'fair trade', maar ook een 'Confederation of Peoples', in zijn theoretisch kader het equivalent van de Verenigde Naties.

Uiteindelijk gaat het Rawls ook niet om het individu. In dat opzicht onderscheidt zijn theorie zich van kosmopolitische theorieën: 'The ultimate concern of a cosmopolitan view is the well-being of individuals and not the justice of societies.'⁷ Rawls verdedigt echter het standpunt dat als twee of meer volken binnen de eigen samenleving tot een rechtvaardige verdeling zijn gekomen volgens de principes van *A Theory of Justice* (dus gericht op individuen), er geen noodzaak is tot een kosmopolitische herverdeling tussen die samenlevingen.

IN DEBAT MET RAWLS: POGGE EN TAN

De in de vs werkzame Duitse ethicus Thomas Pogge is de afgelopen jaren uitgegroeid tot een van de belangrijkste auteurs over internationale distributieve rechtvaardigheid. In zijn bijdrage aan de bundel *Internationale rechtvaardigheid*⁸ betoogt hij op basis van empirische gegevens over de talrijke slachtoffers van onze kapitalistische wereldorde dat de rijke landen een negatieve plicht hebben om tot een andere wereldorde te komen. Een negatieve plicht weegt in de ethiek zwaarder dan een positieve plicht. Alles moet worden gedaan om aan die plicht te voldoen, van vrijblijvendheid is geen sprake. Verlenen van ontwikkelingshulp, bijvoorbeeld, is goed, maar niet voldoende omdat ontwikkelingssamenwerking de bestaande onrechtvaardige verhoudingen in stand laat. De noodzakelijke distributieve rechtvaardigheid wordt er niet door bereikt.

De visie van Pogge heeft behalve instemming ook veel discussie en kritiek opgeroepen. Zo is er kritiek op zijn empirische beschrijvingen. Veel van zijn artikelen bevatten indrukwekkende lijsten met aantallen doden ten gevolge van armoede en honger. Maar het is op zijn minst dubieus te noemen dat Pogge de zes miljoen joodse holocaust-slachtoffers plaatst naast tientallen miljoenen hongerdoden waar dan ook

ter wereld, door de jaren heen. Bovendien is het de vraag of al zijn cijfers en interpretaties wel correct zijn. Zo stelt Pogge dat het percentage extreem armen is toegenomen, terwijl Vandevelde⁹ elders in dezelfde bundel over een vergelijkbare periode het omgekeerde beweert.

Evenals Pogge stelt de politiek filosoof Kok-Chor Tan dat er meer nodig is om tot een Rawlsiaanse *Justice without Borders* te komen dan ontwikkelingssamenwerking. Hij volgt Rawls in zijn op rechten gebaseerde rechtvaardigheidsopvatting, die hij onderscheidt van een utilistische benadering en een benadering in de termen van plichten. Maar die rechtvaardigheid dient dan over de landsgrenzen heen te gelden. Tan toont zich een expliciete aanhanger van het kosmopolitisme. Maar hij stelt ook dat nationalisme en patriottisme niet in strijd hoeven te zijn met idealen van mondiale rechtvaardigheid. Hij wil aantonen '(i) that cosmopolitan justice is compatible with liberal forms of nationalism (...) and (ii) that the patriotic ideal that people have special obligations to their compatriots can be taken seriously without threatening the global egalitarian commitments of cosmopolitan justice'.¹⁰

Zijn verwijt aan Rawls is dat deze zijn in *A Theory of Justice* ontwikkelde ideale theorie over rechtvaardigheid voor de wereldsamenleving naar beneden bijstelt vanwege de realiteit van die internationale samenleving. Natuurlijk kan Tan accepteren dat om tot een *modus vivendi* te komen niet-ideale scenario's worden geaccepteerd, maar dat zou niet — zoals bij Rawls — het aspiratieniveau moeten zijn. Volgens hem is dat ook in strijd met de visie van Rawls zelf. In *A Theory of Justice* presenteert die zijn theorie immers als een 'conception of just society that we are to achieve if we can'.¹¹

Om zijn uitgangspunten te verdedigen bestrijdt Tan opvattingen die stellen dat het liberalisme samengaat met, zo niet wortelt in nationalisme. Want als dat zo zou zijn, zou het liberalisme onverenigbaar zijn met kosmopolitische visies. Zijn stelling is dat het liberale nationalisme een universeel principe is. Het is immers niet consistent om het wel voor je

eigen land te claimen, maar niet voor andere landen. De volgende stap in zijn redenering is dat het liberale nationalisme alleen dan mondiaal gerealiseerd kan worden indien aan een aantal materiële voorwaarden is voldaan. En dat

Kok-Chor Tan stelt dat nationalisme en patriottisme niet in strijd hoeven te zijn met idealen van mondiale rechtvaardigheid

vergt weer een op rechtvaardigheid gebaseerde verdeling die consistent is met kosmopolitische opvattingen. Dit alles brengt Tan ertoe om grenzen te stellen aan belangen en overwegingen die uit nationalisme of patriottisme voortkomen. Hij ontkent of bagatelliseert dergelijke overwegingen niet, maar vindt ze uiteindelijk ondergeschikt aan de principes van kosmopolitische rechtvaardigheid.

Tan realiseert zich dat zijn argumenten vooral gelden in het debat met liberale nationalisten. Er zijn echter ook communautaire nationalisten, van wie Michael Walzer de bekendste vertegenwoordiger is. Dezen gaan ervan uit dat naties een te onderscheiden ethische gemeenschap vormen met een eigen 'sphere of justice'. Tan gaat niet mee in deze redenering. Het feit dat een natie een morele gemeenschap is, impliceert zijn inziens niet dat het bereik van morele waarden ook tot die morele gemeenschap beperkt blijft.

KANT, MARX EN ENGELS OVER STATELIJKE ORDERING

Sinds 1648 (Vrede van Westfalen) zijn soevereine staten de belangrijkste actoren in de mondiale ordening. Soevereiniteit komt tot uiting in het gezag van een (nationale) overheid, met als een van de belangrijkste kenmerken het

geweldsmonopolie: alleen de overheid bezit de ‘zwaardmacht’. Noch individuele burgers noch buitenlandse machten mogen daarop inbreuk maken. Soevereiniteit werd en wordt, zeker in het volkenrecht, nog steeds beschouwd als een vrijwel onaantastbare waarde. Dit impliceert onder meer dat non-interventie in binnenlandse aangelegenheden de regel is en interventie de uitzondering.

Volgens Singer is het principe van nationale soevereiniteit ondergeschikt aan de plicht tot bescherming van de bevolking

Toch zijn er ook altijd vragen gesteld bij deze vanzelfsprekend lijkende ordening van staten — en niet door de minste filosofen en andere denkers. In haar oratie gaat de Leidse hoogleraar filosofie Pauline Kleingeld uitvoerig in op het kosmopolitische ideaal van de beroemde achttiende-eeuwse filosoof Immanuel Kant: ‘Alle mensen (überhaupt alle redelijke wezens) dienen als burgers van één en dezelfde morele wereld te worden beschouwd, volgens Kant. Kant duidt deze wereld met een op het eerste gezicht wat esoterische benaming aan als een “rijk van doelen”. (...) Een ieder behoort zo te handelen, argumenteert Kant, dat de stelregel van zijn handelen kan gelden als een wet in zo’n gemeenschap, dat wil zeggen als een wet die anderen respecteert, die anderen niet slechts als middel gebruikt, en die universeel als wet in zo’n rijk kan gelden, voor allen en te allen tijde. Volgens Kants egalitaire kosmopolitisme is deze morele gemeenschap dus een gemeenschap van gelijken. Dit betekent niet alleen dat alle morele personen het potentiële *object* van kosmopolitisch handelen zijn, maar ook dat ze allen gelijkelijk kosmopolitisch *subject* zijn, dat wil zeggen dat allen mede-wereldburgers zijn en elkaar als zodanig behoren te behandelen’.¹²

36

Deze visie impliceert niet dat Kant andere loyaliteiten, zoals die naar de nationale staat uitsluit. Kleingeld memoreert dat hij patriottisme zelfs als een kosmopolitische plicht beschouwt. Zijn ideaal is een soort volkenbond: een federatie van staten. In zijn visie zijn mensenrechten niet gebonden aan nationaliteit maar aan mensen als mensen.¹³

Hoe vanzelfsprekend is het (voort-)bestaan van staten? Het wetenschappelijke socialisme van Marx en Engels had wel een antwoord op die vraag: ‘Zodra er geen maatschappelijke klasse meer onderdrukt behoeft te worden, zodra met de klassenheerschappij en de strijd om het individuele bestaan, die op de tot dusver bestaande anarchie in de productie berustte, ook de daaruit voortvloeiende botsingen en buitensporigheden zijn opgeruimd, valt er niets meer te onderdrukken dat een bijzondere onderdrukingsmacht, een staat, nodig zou maken. De eerste daad waarbij de staat werkelijk als vertegenwoordiger van de gehele maatschappij optreedt – de inbezitting van de productiemiddelen in naam van de maatschappij – is tegelijkertijd zijn laatste zelfstandige daad als staat. Het ingrijpen van een staatsmacht in maatschappelijke verhoudingen wordt op het ene gebied na het andere overbodig en slaapt dan vanzelf in. (...) De staat wordt niet “afgeschaf’t”, hij sterft af’.¹⁴

De geschiedenis heeft geleerd dat het zo niet gegaan is en dat er geen reden is om aan te nemen dat het in de afzienbare toekomst wel zo zal gaan. Maar dat neemt niet weg dat er in de loop der eeuwen veel is nagedacht over alternatieven voor de soevereine staat. Ideeën over een wereldregering of minstens een wereldfederalisme kennen een lange historie. Neem de Wereld Federalisten Beweging Nederland, die al meer dan vijftig jaar bestaat en als doelstelling hanteert: ‘het instellen van wereld gezagsorganen met wettelijke en politieke autoriteit om problemen op te lossen die alleen op wereldniveau kunnen worden opgelost, en tegelijkertijd de soevereiniteit van de afzonderlijke staten bewaren als het gaat om zaken die in essentie als intern beschouwd worden’.¹⁵

SINGER: ÉÉN WERELD

Deze wereldfederalisten zijn — in lijn met Kant — dus niet uit op een wereldregering, waarin alle staten zouden moeten opgaan. Een dergelijk vergaand standpunt is zeer uitzonderlijk in het hedendaagse debat. Zelfs een auteur als Peter Singer, die uiterst kritisch is over de huidige mondiale ordening, gaat niet zo ver. Met zijn studie *One World. The Ethics of Globalization*¹⁶ heeft Singer zich gevoegd in het rijtje van auteurs die een visie hebben ontwikkeld op een mondiale ethiek.¹⁷ Zoals uit de titel van zijn boek blijkt, vat Singer mondiaal op als letterlijk 'de wereld'. Dat is de belangrijkste these van zijn boek, die hij uitwerkt in vier hoofdstukken over respectievelijk milieuvraagstukken, economische en handelsrelaties, vredes- en veiligheidsvraagstukken en, tot slot, armoede en ongelijkheid. Tal van actuele kwesties komen hierbij aan de orde: het Kyoto-verdrag, WTO-afspraken, terrorisme, humanitaire interventie en de ongelijke verdeling van welvaart over de wereld en tussen staten.

Op grond van zijn utilitaristische ethiekopvatting¹⁸ komt Singer tot aanbevelingen en conclusies die zeer kritisch zijn over de bestaande ordening in de wereld. Deze ordening draagt eraan bij dat (westerse) staten — de Verenigde Staten voorop — en door hen opgezette organisaties (met name de WTO wordt in dit verband genoemd) een beleid doorzetten en voortzetten dat ten koste gaat van het milieu op korte en langere termijn en dat vooral in de Derde Wereld rampzalige gevolgen heeft voor de bevolking.

De oplossing zoekt Singer in een wereldorde waarin de positie van soevereine staten gerealiseerd — maar dus niet afgeschaft — wordt. 'Nationale soevereiniteit heeft geen intrinsiek moreel gewicht', zo stelt hij.¹⁹ Hij ziet die soevereiniteit als een 'ondergeschikt principe', een overigens niet te bagatelliseren vuistregel, gebaseerd op inmiddels jarenlange ervaringen bij het voorkomen van oorlog. Het principe is ondergeschikt aan bijvoorbeeld de plicht tot bescherming van de bevolking. Gegeven recente en minder recente mondiale ontwikkelingen wordt

dit tegenwoordig ook in het internationale recht erkend. Singer noemt Cambodja, voormalig Joegoslavië, Rwanda, Somalië en Indonesië als landen waarin het onvermogen of de onwil van de overheid om de eigen burgers te beschermen rampzalige consequenties heeft gehad.

Hij pleit daarom voor een versterking van de rol van de Verenigde Naties. Hij ergert zich eraan dat ook ondemocratische landen daar gewicht in de schaal kunnen leggen. Maar vanuit utilitaristisch gezichtspunt ziet hij in dat een VN waaruit dergelijke landen geweerd zouden worden in de praktijk nog minder doeltreffend zou

Nadere reflectie is geboden op de vraag wat de rol, de rechten en de plichten van individuen kunnen, mogen en moeten zijn in allerlei denkbare ordeningen van de mondiale samenleving

zijn dan de huidige VN. Onder verwijzing naar de vroegere Britse minister van Buitenlandse Zaken Bevin oppert hij de gedachte om te komen tot een door de bevolking gekozen Wereldassemblee (te vergelijken met het Europese Parlement) die de plaats zou kunnen innemen van de huidige Algemene Vergadering.²⁰

WALZER: WERELDPLURALISME

Al voordat er sprake was van het begrip 'global ethics' publiceerde Michael Walzer over tal van internationale vraagstukken. Vooral zijn bijdrage aan de traditie van de rechtvaardige oorlog is van grote invloed op het recente denken hierover. Wat Walzer met name onderscheidt van andere auteurs is zijn streven om zijn filosofische inzichten direct te koppelen aan de politieke realiteit. Daar waar anderen vaak

vooral met elkaar in debat lijken te gaan, kiest hij voor een praktijkgerelateerde benadering. Walzer heeft zijn gedachten over de inrichting van de internationale samenleving onder meer weergegeven in een lezing die hij in 1999 hield in Leuven.²¹

Walzer onderscheidt een continuüm van zeven verschillende ordeningen van de internationale samenleving, variërend van totale eenheid (één wereldstaat) tot totale anarchie (staatkundige eenheden die geen enkele internationale regeling kennen en uitsluitend handelen uit eigenbelang). Hij bouwt zijn betoog op door vanuit beide extremen naar de middenposities toe te redeneren en spreekt uiteindelijk zijn voorkeur uit voor een model in het midden van zijn continuüm: 'wereldpluralisme in de derde graad'. Maar het zou niet terecht zijn om te stellen dat hij simpelweg tot de conclusie komt dat de deugd in het midden ligt. Hij beschrijft alle varianten tamelijk uitvoerig, waarbij hij ze toetst aan de wijze waarop ze bijdragen aan de realisering van vier morele waarden: vrede, verdelende rechtvaardigheid, cultureel pluralisme en individuele vrijheid.

38 Wereldpluralisme in de derde graad ziet er als volgt uit: de huidige staten anarchie, verzacht en gecontroleerd door een drietal krachten, namelijk organisaties zoals de Verenigde Naties (maar dan sterker dan nu, dus met eigen strijdkrachten), de internationale 'civil society' en regionale verbanden, waarbij Walzer als voorbeeld de Europese Unie noemt. Deze ordening is volgens hem de best denkbare om de vier door hem genoemde waarden in samenhang te bevorderen, met daarbij het kleinste risico op een mondiale tirannie, zoals in de meer gecentraliseerde ordeningen — vandaar ook de rol die hij weggelegd ziet voor regionale verbanden.

Walzer heeft zijn keuze meer laten beïnvloeden door overwegingen om falen te voorkomen dan door een utopisch beeld van een ideale wereld. Het door hem geprefereerde systeem biedt zijn inziens de minste risico's voor aantastingen van vrede, gelijkheid en zeker ook individuele vrijheid. Hij benadrukt dat er nog een hele weg

is af te leggen van de huidige eerste graad van wereldpluralisme naar de door hem gewenste derde graad: 'We have many miles to go before we rest'.²²

WORDT VERVOLGD

De verzuchting van Walzer zullen velen onderschrijven, maar over de vraag langs welke weg die mijlen moeten worden afgelegd lopen de meningen uiteen. Kortom, het debat over mondiale ethiek wordt vervolgd! Maar wat zou de agenda voor dat debat moeten zijn? Ter afsluiting van dit overzichtsartikel stel ik in navolging van enkele van de hier besproken auteurs twee urgente agendapunten voor. Het eerste heeft betrekking op de kleinste eenheden in de internationale samenleving, individuele personen; het tweede op de grootste eenheden, bovenstatelijke organisaties.

Het idee van een supranationaal gezagsorgaan als voorwaarde voor een meer vreedzame, rechtvaardige, democratische en duurzame wereld blijft bij velen leven

In lijn met de discussie tussen auteurs als Rawls, Pogge en Tan over distributieve internationale rechtvaardigheid acht ik het van belang om het debat voort te zetten over de positie van individuele personen. Het belang van het individu heeft in internationaal, zo niet mondiaal perspectief erkenning gekregen via onder meer de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Maar dat betekent nog niet dat daarmee hun positie als actor in de internationale betrekkingen ook helder is. In eerste en laatste instantie worden individuen toch nog altijd als

burgers van een bepaald land beschouwd. Dat is uiteindelijk ook een van de kernelementen in het debat tussen enerzijds Rawls en anderzijds Pogge, Tan en anderen.

Maar is dat ook altijd het meest wenselijke normatieve kader? Of zou vanuit moreel perspectief een rol als wereldburger meer verdedigbaar zijn? En zou in dat verband het aan Bevin ontleende voorstel van Singer om de Algemene Vergadering van de VN door wereldburgers te laten kiezen een begaanbare weg zijn? Of is dat vooralsnog een brug te ver? Dat zou wel de conclusie kunnen zijn als we constateren hoe weinig het 'Europa van de burgers' in de meeste lidstaten van de Europese Unie leeft. Van 'post-nationaal burgerschap' is nog geen sprake.²³

Nadere reflectie is geboden op de vraag wat de rol, de rechten en de plichten van individuele personen kunnen, mogen en moeten zijn in allerlei denkbare ordeningen van de mondiale samenleving. Uiteraard zullen in dit verband de gevolgen van die ordeningen voor de economische en sociale positie, voor de veiligheid en het leefmilieu en voor de politieke rechten op persoonlijk vlak meegewogen dienen te worden, opdat het individu het startpunt en niet het sluitstuk wordt van de wereldordering, of die nu nieuw is of niet.

Supranationale organisaties — de VN voorop — hebben het tij niet mee. Er is veel kritiek op hun optreden, of juist het gebrek daaraan. Organisaties als de WTO treft het verwijt van partijdigheid of eenzijdigheid. De grootse verwachtingen die er aan het einde van de Tweede Wereldoorlog en misschien opnieuw aan het einde van de Koude Oorlog bestonden, zijn niet of onvoldoende waargemaakt. Toch blijft het idee van een supranationaal gezagsorgaan als voorwaarde voor een meer vreedzame, meer rechtvaardige, meer democratische en meer

duurzame wereld bij velen leven, zoals blijkt uit de hier besproken visies voor een mondiale of supranationale ordening vanuit normatief gezichtspunt, zoals die van Michael Walzer. Waar volkenrechtgeleerden zich buigen over juridische structuren die zouden kunnen leiden tot een krachtiger supranationaal gezag, zou vanuit de politieke filosofie en vanuit de ethiek een verdere uitwerking gegeven moeten worden aan de normatieve grondslagen voor een mondiale ordening die de huidige statenwereld overstijgt.

Er valt nog veel werk te verzetten. Per slot van rekening heeft het denken over een bovenstatelijke mondiale ordening onder invloed van klassieke denkers als Hobbes en Machiavelli tot en met de moderne school van het politieke realisme een uitermate ondergeschikte plaats ingenomen. De visie van Kant, die in *Zum ewigen Frieden*²⁴ pleitte voor een volkenrecht dat gebaseerd was op een federalisme van vrije staten heeft nooit echt school gemaakt — behalve, opvallend genoeg, in de rooms-katholieke kerk. Versterking van de internationale ordening — in het bijzonder de Verenigde Naties — wordt daar sinds de publicatie van de encycliek *Pacem in Terris*²⁵ bij alle voorkomende gelegenheden bepleit, zoals blijkt uit recente verklaringen van paus Joannes Paulus II en paus Benedictus XVI ter gelegenheid van wereldvrede(s)dag (1 januari 2004 en 1 januari 2006).²⁶

De actualiteit biedt allerlei aanknopingspunten. Zie bijvoorbeeld het initiatief van de inmiddels afgetreden secretaris-generaal Kofi Annan om de VN te transformeren in een meer effectieve organisatie voor 'global governance'. Op het theoretische vlak verdienen de hier genoemde aanzetten van Singer en Walzer om tot een actuele boven- en interstatelijk gerichte normatieve theorie voor de internationale ordening te komen, zeker nadere uitwerking.

Noten

- 1 Christien van den Anker, *What is global ethics? Bridging the gap between universal and contextual theories*. Keynote speech tijdens 'First World Conference on Global Ethics', wordt gepubliceerd in tijdschrift *Global Ethics*.
- 2 Gert Verschraegen en Ronald Tinnevelt (red.) (2005), *Internationale rechtvaardigheid. Over politiek en ethiek in een mondiaal tijdperk*. Kapellen/ Kampen: Klement.
- 3 John Rawls (1971), *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press
- 4 John Rawls (1999), *The Law of Peoples*. Cambridge/Londen: Harvard University Press
- 5 Idem, p. 37 e.v. Het gaat om de volgende principes: (1) Volken zijn vrij en onafhankelijk, en hun vrijheid en onafhankelijkheid dienen gerespecteerd te worden door andere volken; (2) Volken moeten verdragen en afspraken naleven; (3) Volken zijn gelijk en zijn partijen bij de overeenkomsten die hen binden; (4) Volken moeten de plicht tot non-interventie naleven; (5) Volken hebben het recht op zelfverdediging, maar geen recht om oorlog te beginnen voor andere redenen dan zelfverdediging; (6) Volken moeten mensenrechten honoreren; (7) Volken moeten bepaalde gespecificeerde restricties in acht nemen bij de oorlogvoering; (8) Volken hebben de plicht andere volken te helpen die leven onder ongunstige voorwaarden waardoor zij geen rechtvaardig of fatsoenlijke politiek en sociaal regime hebben.
- 6 Idem, p. 42-44
- 7 Idem, p. 119
- 8 Thomas Pogge, 'De prioriteiten van internationale rechtvaardigheid', in: Gert Verschraegen en Ronald Tinnevelt (red.), *Internationale rechtvaardigheid. Over politiek en ethiek in een mondiaal tijdperk*. Kapellen/Kampen 2005, p. 54-72.
- 9 Toon Vandevelde, 'Wat zijn we de armen op wereldvlak verschuldigd? Internationale rechtvaardigheid in tijden van globalisering', in: Gert Verschraegen, Ronald Tinnevelt (red.), *Internationale rechtvaardigheid. Over politiek en ethiek in een mondiaal tijdperk*. Kapellen/Kampen 2005, p. 21-36 (zie p.34-35).
- 10 Kok-Chor Tan, *Justice Without Borders, Cosmopolitanism, Nationalism and Patriotism*. Cambridge 2004, p. 3
- 11 Idem, p.82
- 12 Pauline Kleingeld, *Wereldburgers in eigen land. Over kosmopolitisme en patriottisme*. Leiden 2005, p. 5-6.
- 13 Idem, p. 5-6
- 14 <http://www.marx.org/nederlands/marx-engels/1877/antiduhring>: Friedrich Engels, *Anti-Dühring. De heer Eugen Dührings omwenteling van de wetenschap*
- 15 <http://www.wfbn.nl/ned.htm/dol.htm>
- 16 Peter Singer (2002), *One World. The Ethics of Globalization*. New Haven/Londen: Yale University Press. Vertaald als: *Eén wereld. Ethiek in een tijd van globalisering*. Rotterdam: Lemniscaat, 2003
- 17 Singer bevindt zich hierbij overigens onder meer in gezelschap van de bekende theoloog Hans Küng, die eveneens een pleidooi voor een mondiale ethiek heeft gehouden. Opvallend genoeg is dit pleidooi onder meer terug te vinden op een website van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken: http://kvc.minbuza.nl/nl/archief/amsterdam/verslag_kung.html.
- 18 Heel expliciet werkt hij dit bijvoorbeeld uit in het 'milieuhoofdstuk', waar hij onder het kopje 'het beginsel van het grootste geluk' een aantal handelingsprincipes op utilitaristische gronden rechtvaardigt. Zie p. 44-46.
- 19 Idem, p. 131
- 20 Idem, p. 130-131
- 21 Michael Walzer, *International Society. What is the Best We Can Do?* Gepubliceerd als paper nummer 8 op: <http://www.sss.ias.edu/home/papers.html> (2000). Andere versies verschenen in *Ethical Perspectives* (december 1999) en in *Dissent* (Fall 2000)
- 22 Idem, p. 11
- 23 Aldus Stanley Hoffmann, 'Clash of Globalizations', in: *Foreign Affairs* 81 (2002), nr. 4, p. 104-115.
- 24 Immanuel Kant (1984), *Zum ewigen Frieden*. Leipzig
- 25 Paus Johannes XXIII, *Pacem in Terris* (1963). Bron: www.rkddocumenten.nl
- 26 'A "new international order" can build justice, peace', in *L'Osservatore Romano*, 7 januari 2004 (Engelstalige editie). Paus Benedictus XVI, *In de waarheid van de vrede*. Boodschap voor de 39^e wereldvredestdag 2006, december 2005. Bron: www.rkddocumenten.nl

De lange schaduwen van het 'andere Duitsland'

Das Leben der Anderen

Regie: Florian Henckel von Donnersmarck, productie: Max Wiedemann en Quirin Berg, Sony Classics 2006

GEORGI VERBEECK

Over de Duitse Democratische Republiek, de mistroostige Duitse staat tussen Oder en Elbe die zichzelf gedurende veertig jaar overleefde en in 1989 uiteindelijk roemloos ten onder ging, zijn merkwaardig genoeg alleen maar amusante films gemaakt. *Sonnenallee*, *Good bye, Lenin!* en recentelijk nog *NVA*, een klucht over het Oost-Duitse Nationale Volksleger. Ze blikken allemaal met milde ironie terug op een kunstmatig arbeidersparadijs, die onschuldige speelbal van de grote wereldmachten, waar het ondanks alles toch nog goed was om te leven. Vast bestanddeel in de nog niet helemaal verdwenen *Ostalgie* is

Over de auteur Georgi Verbeeck doceert geschiedenis van Duitsland aan de Universiteit Maastricht en de Katholieke Universiteit Leuven

een volstrekt misplaatst Calimero-effect: een klein volk dat ondanks de vreedzame en veelbelovende *Wende* van 1989 tegen wil en dank werd opgeslorpt door de arrogante grote broer in het westen. In deze sfeer gedijt de politieke kitsch van *Trabi*-nostalgie en *Spreewaldgurken*-romantiek. De straatverkoop van de laatste muurrestanten of de ontroerende solidariteit met het met uitsterven bedreigde *Ampelmännchen* in Berlijn. Dat is wat de laatste tijd nog het meeste opvalt. Wat over de DDR verteld wordt, zweemt naar ironiserende travestie. Zowel aan de DDR zelf als aan de herinnering eraan, kleeft een zwaar gevoel van onechtheid. De mythe van de tweede Duitse staat heeft zich over haar einde heen overleefd. De DDR was nooit datgene wat ze pretendeerde te zijn. En in wat men zich ervan

herinnert, leeft de illusie voort.

Voorlopig de beste post-Wende-film heeft juist geen boodschap aan een geromantiseerde versie van het 'reëel bestaande socialisme' op Duitse bodem. Geen vriendelijke karikatuur ditmaal, maar een melodrama met de pretenties van een historisch-fotografische weergave. Het regiedebuut van Florian Henckel von Donnersmarck is meteen een voltreffer geworden. *Das Leben der Anderen* is een politieke thriller die de kern bloot legt van de ten ondergegane DDR: de systematische controle en onderdrukking door de staat van zijn eigen burgers. De DDR was de Oostblok-staat waar die controle de meest absurde vormen aangenomen had. De Stasi — het 'schild en zwaard van de partij' — was er tot in de verste uithoeken van de samenleving doorgedrongen. In geen enkel ander Oost-Europees land, de Sovjet-Unie inbegrepen, bereikten de veiligheids- en inlichtingendiensten een penetratiegraad die te vergelijken was met die van de Stasi. En gemeten aan het aantal partijleden, was de maatschappij ook op die manier grondig geïdeologiseerd. In weinig landen heeft de bevolking zo aan nationale schizofrenie geleden als in de DDR.

DUIVELSE MACHINE

42 *Das Leben der Anderen* heeft alle ingrediënten van een spannend politiek drama met erotische touch. Op aandringen van de machiavellistische Cultuurminister Bruno Hempf wordt de Stasi ingezet om te gaan spitten in het privé-leven van dichter en toneelschrijver Georg Dreyman (Sebastian Koch) en diens vriendin Christa-Maria Sieland (Martina Gedeck). Gerd Wiesler (Ulrich Mühe) is een stramme Stasi-officier die de leer van Feliks Dzerzinski onversneden aan zijn kadetten wil doorgeven en gedachteloos het bevel van zijn overste uitvoert om de staatsmacht tot in de slaapkamer van zijn slachtoffers te laten doordringen. Met bureaucratische precisie wordt 'Operatie Lazslo' in gang gezet, Stasi-jargon voor *operativer Vorgang* gericht tegen Dreyman. Wiesler geraakt echter 'geïnfec-

teerd' door de nabijheid van zijn slachtoffer en 'bekeert' zich. Als de gevangene van zijn eigen geweten verandert hij in de beschermengel van zijn slachtoffers. Het drama eindigt in de dood en de ontdekking van het verraad. De film snijdt ook het thema van de mislukte 'destasificatie' na de hereniging aan. Ontelbare kleine informanten worden ontmaskerd en hun wordt het leven moeilijk gemaakt. Maar de top van het oude establishment en het ambtelijke Stasi-apparaat wordt, op een paar uitzonderingen na, geen haar in de weg gelegd.

'Das Leben der Anderen' is een schitterend portret van de troosteloosheid van de macht en van het dagelijks leven in de DDR

Het autoritaire staatssocialisme van de DDR heeft beide protagonisten in een rol gedrukt die met Hegel als de dialectiek tussen heer en knecht kan worden omschreven. Slachtoffer en dader zijn in een luguber machtsspel, met vergelijkende rolpatronen, verwickeld. Zowel de Stasi-officier als de aanvankelijk loyale staatsdichter worden in het begin als overtuigende DDR-burgers en gelovige communisten geportretteerd. De Stasi-officier maakt vervolgens een louteringsproces door, terwijl de dichter in de tentakels van de staatsmacht verstrikt geraakt. Vooral de rol van Christa-Maria Sieland als vrijwillig informant is bijzonder tragisch. Hier toont de Stasi zijn ware en perverse gelaat. Hij ondermijnt genadeloos het onderscheid tussen trouw en verraad, liefde en haat, waarheid en leugen. De dictatuur roept haar eigen vijanden in het leven. In een Orwelliaanse nachtmerrie worden partijtrouwe burgers tot dissidenten gemaakt. Onderdrukkers en onderdrukten zijn slachtoffer van eenzelfde macht, een systeem dat zijn kracht en bestaansrecht put uit het in

het leven roepen van staatsvijanden. Natuurlijk heeft de Stasi niet dezelfde bloedige sporen nagelaten als zijn voorganger op Duitse bodem, de Gestapo. Maar in de mate dat de dienst ontelbare mensenlevens moreel en psychologisch kapot heeft gemaakt, kan hij met recht een duivelse machine worden genoemd.

Een speelfilm maken over de Stasi leidt er onvermijdelijk toe dat een verhaal wordt geconstrueerd met ingrediënten die zich in deze samenstelling praktisch nooit in de realiteit hebben kunnen voordoen. Leidt de bekering tot het goede — zij het via de muziek van Beethoven, de gedichten van Brecht of de schoonheid van Martina Gedeck — niet tot de verkitching van een immoreel repressie-apparaat? Hoe kunnen cynisme en barmhartigheid zich probleemloos verenigen in de figuur van één mens (Gerd Wiesler)? Hoe is de melancholieke blik te verklaren in het gezicht van iemand die gedurende jaren genadeloos jacht maakte op 'staatsvijanden'? Kenners van de DDR, zoals de historicus Jens Gieseke, die al jarenlang onderzoek verricht in de Stasi-archieven, hebben zo hun twijfels bij het 'idealisme' en de bekeringsgezindheid van Stasi-officieren. Figuren zoals Gerd Wiesler hebben dus, volgens hem, nooit bestaan. Van een bepaald soort idealisme was alleen maar sprake bij diegenen die juist nog harder wilden toeslaan, omdat het apparaat zelf te laks zou zijn geworden. Maar Florian Henckel von Donnersmarck heeft een film gemaakt en daarom een verhaal moeten uitvinden. Wie daar geen genoeg mee neemt, bekijkt beter een documentaire of leest een historisch boek. De regisseur kan niet de verdienste ontzegd worden — en daar kunnen ook historici alleen maar blij om zijn — een andere kijk op de DDR te hebben geworpen. Eindelijk eens een film over de DDR die niet dolkomisch is.

De euforie rond de uitreiking van de Oscar voor beste buitenlandse film doet vergeten dat Von Donnersmarck (Keulen, 1973) in het begin op glad ijs stond. Men had in hem een irriterende wijsneus en *Besserwessi* kunnen zien, iemand die 'te jong' was en vooral 'niet uit eigen

ervaring' heeft kunnen putten. Maar de reacties in West en in Oost vielen reuze mee. Voor de regie heeft hij zich laten leiden door de geest van het verleden, zoals die nu nog te proeven is op locaties als de Normannenstraße in Berlijn, de centrale van het voormalige *Ministerium für Staatssicherheit*. En verder heeft hij zich moeten laten adviseren door een hoogleraar Politieke Wetenschappen, die niet bepaald bekend staat omwille van zijn genuanceerde uitspraken over het SED-regime (Manfred Wilke) en door een op rust gestelde Stasi-officier (Wolfgang Schmidt). De eerste heeft weinig zinvol bijgedragen, de tweede staakte al spoedig zijn medewerking aan het project.

EINDE VAN EEN ILLUSIE

Meer nog dan vanwege de plot is de film interessant als een schitterend portret van de troosteloosheid van de macht en van het dagelijks leven in de DDR. Met veel bruine en grijze tinten wordt de kleine republiek opnieuw tot leven geroepen. Van overdreven communistische agitprop is weinig meer te merken. *Das Leben der Anderen* brengt de kijker terug naar 1984. In Oost-Europa heerst nog altijd de gerontocratie van pensioengerechtigde partijleiders. In *Berlin, Hauptstadt der DDR* hoeven de machthebbers zich voorlopig nog geen zorgen te maken over Glasnost en Perestrojka. De idylle van een 'ontwikkeld socialisme', dat ieder moment op het punt staat om 'het Westen in te halen', kan nog ongehinderd gekoesterd worden. De levensomstandigheden in het post-stalinisme doet mensen genieten van een bedrieglijke 'socialistische welvaartstaat'. Van grote schaarste is geen sprake meer, maar de kloof met het kapitalisme blijft groot. De propagandamachine van de overheid moet verhullen dat het land economisch bankroet is. Het land kan niet zonder de injecties van westerse geldtransfers. De culturele dooi kent zijn grenzen, getuige het alziende oog van het regime. Dat controle-apparaat moet zich behelpen met ordinaire trucs, geneesmiddelen als omkoopmiddel of *hauseigene* Stasi-hoeren

bijvoorbeeld, en met snufjes van socialistische spitstechnologie die nu alleen nog maar de lachlust kunnen opwekken. Onwillekeurig roept de film ook de vraag op: is een repressief en claustrofobisch regime als dat van de DDR denkbaar in het internet-tijdperk van massale en razendsnelle communicatie?

Das Leben der Anderen maakt brandhout van iedere zweem DDR-romantiek. De film legt met pijnlijke nauwkeurigheid het destructieve karakter van het Oost-Duitse staatsocialisme bloot. Het regime belichaamde geen ‘verraden ideaal’, maar was al bij aanvang tot mislukken gedoemd. De DDR is — om het in goed marxistische termen te stellen — aan haar eigen contradictie ten onder gegaan. Het was de enige staat in Europa waarvan het nationale fundament op trouw aan een ideologisch systeem was gebaseerd. Natie, staat en ideologie vielen samen. De ideologie is weggevaagd met de democratisering van Oost-Europa, en het bestaansrecht voor een aparte tweede Duitse staat was daarmee van de baan. Niet de dictatuur zelf, maar de pretenties om een ‘betere wereld’ te creëren, steunden op een fictie en konden de toets met de realiteit niet weerstaan. De DDR was van begin af aan op deze fictionele basis gegrondvest en het duurde tot de storm van 1989 vooraleer het systeem als een kaartenhuisje in elkaar stortte. De illusies over een ‘ander en beter Duitsland’ bleven nog een tijdje bestaan in een retoriek over de ‘derde weg’, maar ook die waren geen lang leven beschoren en sloten allerminst aan bij wat brede lagen van de bevolking wilden. De Franse historicus en ex-marxist François Furet noemde 1989 ‘het einde van een illusie’. De democratische revolutie is er niet gekomen door de ontgoocheling om een verraden ideaal, maar door de ontmaskering van een illusie die in de oorsprong van het communisme zelf vervat zit.

Aan de zogenaamde *heile Welt der Diktatur* ligt een paradox ten grondslag. Een betere wereld wordt niet met geweld opgelegd. Wie het goede decreeteert, bewandelt het pad naar de hel. De DDR kon slechts met moeite de façade van een *Gefälligkeitsdiktatur* ophouden. Ze steunde op een

ogenschijnlijke maatschappelijke consensus. Maar dat kon alleen maar door de fictie van een ‘arbeiders- en boerenstaat’ in stand te houden. Met 2,3 miljoen leden, waar van een meerderheid in de categorie van de ‘arbeiders’ werd ingedeeld, had de SED, gemeten aan een totale bevolking van iets meer dan 16 miljoen inwoners (en een actieve bevolking van iets meer dan 8 miljoen mensen) verhoudingsgewijs de groot-

Deze film maakt brandhout van iedere zweem DDR-romantiek. Met pijnlijke nauwkeurigheid wordt het destructieve karakter van het staatsocialisme blootgelegd

ste partijaanhang in de communistische wereld. Om de controle over de eigen bevolking te garanderen had het regime in 1989 de beschikking over een inlichtingenapparaat waarbij iedere medewerker circa vijftig medeburgers kon controleren.

De Stasi was geen politiedienst als een andere, ze vormde de ruggengraat van het regime. Men heeft de dienst ooit beschreven als het grootste binnenlandse leger op Duitse bodem, een staat binnen de staat, een apparaat om oorlog tegen de eigen bevolking te voeren. Een vergelijking met andere geheime politiediensten, hoe delicaat dit misschien ook is, leert juist hoe uniek de Stasi wel was. In omvang en getalsterkte moest de Stasi alleen de KGB en de CIA laten voor gaan, twee geheime diensten van supermogendheden met wereldwijde ‘verplichtingen’. De reikwijdte van de Stasi ging veel verder dan die van de Britse of Franse geheime diensten, en met de inlichtingendiensten van andere kleine landen, in omvang te vergelijken met de DDR (Nederland of België bijvoorbeeld), is er nauwelijks overeenkomst te vinden. In termen van politie- en informatiediensten be-

schikte de DDR proportioneel over vijf keer zo veel personeel om inlichtingen te verzamelen als de oude Bondsrepubliek.

Nog opvallender valt de vergelijking met het repressie-apparaat van de nazi's uit. De terreur-mechanismen van het NS-systeem, de Gestapo bijvoorbeeld, beschikte verhoudingsgewijs over vrij weinig mensen. Zij konden het ook met beduidend minder mankracht doen, omdat de bereidheid om medeburgers te verklikken veel groter was. De vervolging van joden, communisten, homo's, 'asociale' en zigeuners in het Derde Rijk was mogelijk dankzij de spontane medewerking van ontelbare 'gewone Duitsers'. Op een dergelijke verbondenheid met de *Volks-gemeinschaft* kon de SED-dictatuur nooit rekenen. De verankering van de Stasi in de samenleving was aanzienlijk zwakker en kon alleen maar gecompenseerd worden door een hogere mate van ideologisering en druk van bovenaf. De Oost-Duitse communisten konden zich niet de luxe permitteren van het NS-regime om vrijwel blindelings op de volkstrouw te steunen. De SED had een apparaat nodig dat haar eigen bevolking in het oog hield.

REVISIONISME

De vergelijking met de nazi-terreur ligt om begrijpelijke redenen niet erg goed bij diegenen die nu een oogje willen dichtknijpen bij de rol van de Stasi. Men kijkt liever weg van het sluipende gif dat men in de Oost-Duitse bevolking heeft achtergelaten en de hoge sociaal-psychologische tol die dit heeft geëist, in de vorm van stilzwijgen, achterdocht en gebroken biografieën. De bekende Oost-Duitse psychotherapeut Hans-Joachim Maaz heeft vlak na de hereniging in zijn boek *Der Gefühlsstau* een uitstekend psychologisch portret van de DDR geschilderd. Daarin beschreef hij de Stasi als 'een symptoom van geestelijk zieke heersers die om de eigen innerlijke onzekerheid af te weren een werkzame bescherming nodig hadden'. Hij bracht dit terecht in verband met de politiek van de DDR die levenslang tevergeefs gestreefd heeft

naar erkenning en soevereiniteit. Dit politiek inzicht begint men vandaag stilaan te verliezen. Voormalige Stasi-medewerkers treden de laatste jaren steeds driester op in de media en in het publieke debat, profileren zich als miskende idealisten en vernederen hun slachtoffers. Aan het einde ontstaat een nieuwe *Lebenslüge*, bedoeld om de geschiedenis te herschrijven en de handen in onschuld te wassen: 'De Stasi, dat was een normale inlichtingendienst zoals alle andere waar ook ter wereld.'

Frustratie en ontgoocheling vormen een dankbare voedingsbodem voor een dergelijk revisionisme. Demagogen en populisten — van links en van rechts — spelen hier latent op in. De toetreding van de DDR tot de Bondsrepubliek in 1990 heeft voor velen niet de hooggespannen verwachtingen ingelost. De meerderheid van de Oost-Duitse bevolking heeft het leerproces zonder twijfel met succes doorlopen, maar voor een aanzienlijk deel is dit minder het geval.

Voormalige Stasi-medewerkers treden steeds driester op in het publieke debat en profileren zich als miskende idealisten

Hier krijgt *Ostalgie* een kans. Men kan dit beschouwen als een soort leken-discours over de geschiedenis van het Oosten. Mensen gebruiken een communicatiestrategie met een dubbele functie: enerzijds relateert men de onaan-gename waarheden over zichzelf en het eigen leven, anderzijds wil men reageren op wat wordt gezien als de kolonisering van de eigen herinnering door een dominante visie op de geschiedenis van de DDR. Die laatste wordt uitgedragen door vooral de westerse media, maar ook door diegenen die onder de SED-dictatuur hebben geleden. Dit is een duidelijke trend die in de Duitse *Erinnerungskultur* van vandaag is vast te stellen. De collectieve herinnering wordt gere-

duceerd tot een persoonlijke aangelegenheid. En hoe langer hoe meer verzet men zich tegen een geschiedenisbeeld dat geen recht zou doen aan 'ons verleden', 'ons volk', 'onze regio', kortom aan 'ons Oost-Duitsers'. De persoonlijke biografie als waarheidscriterium voor de geschiedenis dus. Een dergelijke ingesteldheid is per definitie illiberaal en onverdraagzaam. Het doet denken aan de denkverboden voor diegenen die 'er niet bij waren': diegenen die te jong waren om zelf het te hebben meegemaakt, of erger nog: diegenen die aan de andere kant van de grens zijn geboren.

In de omgang met het DDR-verleden is, na de aanvankelijke euforie van de eerste jaren na de hereniging, van een zekere restauratie sprake. Stasi-officieren en voormalige partijbonzen mengen zich ongegeneerd in het publieke debat met hun gekleurde levensverhalen. Veel gevaar gaat er van deze *Altherren*-clubs zeker niet meer uit. Maar men kan niet blind zijn voor de effecten van sommige waarden en mentaliteiten die in het oosten van Duitsland de cesuur van 1989 probleemloos hebben overleefd. Het doet spontaan terugdenken aan het feit dat het westen van Duitsland er ook minstens twintig jaar over gedaan heeft om psychologisch en cultureel af te rekenen met de erfenis van het nazi-verleden. Is het dan nog even wachten vooraleer het oosten van Duitsland ook zijn 'generatie van 68'ers' krijgt? Dat is weinig waarschijnlijk. In het westen ging de clash gepaard met een generatieconflict. In de ex-DDR stond bij voorbaat al de uitkomst van de confrontatie met het eigen verleden vast. Media en publieke opinie in het westen gingen hand in hand met het slachtofferperspectief van diegenen die in de DDR onder vervolging hadden geleden. Dat de DDR als *Unrechtsregime* gekapitteld moest worden, stond van begin af aan vast, en dit is ook tot op heden de politiek correcte voorstelling van zaken. Maar het gros van ex-DDR-burgers, diegenen die hun

dagelijks gezapige bestaan in de luwte van de kleine republiek hadden ingericht, heeft nog steeds grote moeite om deze sacrosancte waarheid in zijn geheel te verteren.

Das Leben der Anderen gaat over de 'tristesse van de macht' die geen nostalgie verdraagt. De film legt een nieuwe maatstaf aan voor de manier waarop we op het verleden van de DDR kunnen terugkijken. En dat is een verademing in een tijd waarin de geschiedenis van de DDR in Duitsland steeds meer wordt gedepolitiseerd en tot een persoonlijke biografie wordt herleid. Vooral in het oosten van Duitsland wordt het bon ton om het over 'DDR-tijden' te spreken, waarbij angstvallig de omschrijving 'SED-dictatuur' wordt vermeden. Alsof men het consequent over 'de jaren dertig en veertig' zou hebben, en niet langer meer over de 'nazi-dictatuur'. Op die manier wordt collectieve geschiedenis gepersonaliseerd en van zijn politieke karakter ontdaan. De mechanismen van de dictatuur worden daarmee onder tafel geveegd. Even misleidend is de modieuze herinterpretatie van de breuk van 1989. Bijna altijd wordt over de *Wende* gesproken en geraakt 'Duitse hereniging' in onbruik, als misprezen restant uit het Kohl-tijdperk. Alsof het beschaafde protest van de burgerrechtbeweging in de DDR en niet de aansluiting van het land bij de Bondsrepubliek het leven aan de Oost-Duitse burgers drastisch heeft veranderd. Men kan dit begrijpen als een machteloos protest van de Oost-Duitse bevolking tegen het overwicht van het Westen en een krampachtige poging om haar rol in de recente geschiedenis van Duitsland zo veel mogelijk gevrijwaard te zien. Het trauma dat de DDR heeft achtergelaten, moet zo veel mogelijk worden weggestopt in een persoonlijke niche waarin de herinneringen aan een *heile Welt* worden gekoesterd. Het is belangrijk om het 'socialistische experiment' van de DDR blijvend en kritisch onder de aandacht te houden.

De wonderere wereld der belastingen

Fiscale fascinatie. Fiscaal beleid 2006
Leo Stevens, Deventer, Kluwer 2006

DAVID HOLLANDERS

Politiek gaat over belastinggeld, zo bleek weer eens tijdens de campagne voor de parlementsverkiezingen in 2006. Zo uitte de PvdA het voor-nemen om de huurwet geen doorgang te laten vinden, het CDA wilde de hypotheekrenteaftrek ongemoeid laten en de CU wilde niet tornen aan de 'aanrechtssubsidie', de aan werkende partners overdraagbare heffingskorting. En partijen overtroffen elkaar met het aantal dagen kinderopvang dat gesubsidieerd worden zou.

Achter de politieke debatten over belastingen, subsidies en aftrekkosten gaat een dieper gravende fiscale discussie schuil. Fiscalisten vragen zich af wat de heffingsgrondslag of het belastbare feit is, of het uiteindelijke voorstel uitvoerbaar, efficiënt en effectief is en op grond van welk fiscaal beginsel de belasting geheven wordt. In de politieke discussie spelen dit soort overwegingen zelden een expliciete rol. Met zijn boek *Fiscale Fascinatie*, dat voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 uitkwam, wil Leo Stevens hier verandering in brengen. Het boek is bedoeld als 'een voedingsbodemp (...) voor constructief debat, ook na de verkiezingen.'

Over de auteur David Hollanders is onderzoeker bij de Stichting Economisch Onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam

Fiscale Fascinatie leest in de eerste plaats als een leerboek. De eerste vier hoofdstukken vormen een algemene inleiding in het Nederlandse belastingstelsel en de daaraan ten grondslag liggende beginselen. In de andere hoofdstukken wordt steeds een bepaald beleid nader fiscaal toegelicht en uitgewerkt, zoals gezinsbeleid, arbeidsmarktbeleid of ouderdagsvoorzieningen.

In 2006 vormde de totaalsom van directe belastingen (zoals inkomstenbelasting, loonbelasting en vennootschapsbelasting) en indirecte belastingen (premieheffingen voor volks-, werknemers- en zorgverzekeringen) per persoon 39,7% van het BVP. Dit percentage is in de afgelopen jaren enigszins gedaald — in 1993 was het 45% — voornamelijk door een verschuiving van de lasten van de collectieve sector naar de private sector. Toch is het nog altijd een aanzienlijk bedrag. Aan de belastingdiscussie gaat daarom de vraag vooraf wat de rechtvaardigingsgrond is voor de hoogte van de collectieve lasten is.

Een eerste antwoord is dat belasting het prijskaartje is van collectieve goederen — of, zoals Stevens het zelf stelt, 'de kwitantie van de welvaartsstaat'. Het gaat daarbij om goederen die voor iedereen beschikbaar zijn, zoals dijken of defensie. Omdat niemand hiervan kan worden uitgesloten werkt het prijsmechanisme niet en

moet de financiering worden verzorgd via een ander systeem dan dat van de markt. Over het idee van collectieve financiering van collectieve goederen is men het over de hele breedte van het politieke spectrum eens. Politieke meningsverschillen dienen zich echter aan op het moment dat de vraag wordt gesteld wat wel en niet aange-merkt kan worden als een publiek goed.

Stevens spreekt in dit verband over quasi-collectieve goederen, waaronder hij onder andere politie, scholen en ziekenhuizen schaaft. Dit zijn goederen die in beginsel via de markt verhandelbaar zijn, maar waarbij dit in de praktijk lastig is doordat de politieke besluitvorming over het beleid en de uitvoering ervan direct met elkaar verbonden zijn. Over de (mate van) collectieve financiering van dergelijke quasi-collectieve goederen bestaan in de politiek de nodige meningsverschillen. Links ziet deze voorzieningen, in meer of mindere mate, graag algemeen toegankelijk en collectief gefinancierd terwijl men aan de rechterkant juist graag meer marktwerking ziet ontstaan. Daarmee neemt de toegankelijkheid weliswaar af, maar de druk op de collectieve lasten wordt dan ook verlaagd.

Van meningsverschillen is ook sprake waar het gaat om goederen waarbij de overheid maatschappelijke waarden dient te waarborgen, zoals vitale belangen (vliegvelden), milieu of veiligheid, of wanneer er paternalistische gronden zijn om goederen te subsidiëren (musea). Hierbij verschuift de functie van belastingheffing van een budgettaire (uitsluitend ter financiering van overheidsuitgaven geheven belasting) naar een instrumentele. De overheid gebruikt belastingheffing dan niet enkel om uitgaven te financieren maar als middel om een ander concreet doel te bereiken. Milieubelasting levert niet alleen geld op, maar stimuleert mensen ook om vriendelijker met het milieu om te gaan.

Stevens gaat ook in op de verschillende methodes van financiering van overheidsuitgaven: het profijtbeginsel (eigen bijdrage), het draagkrachtbeginsel (progressieve belastingen) en het beginsel van de bevoorrechte verkrijging (de verkrijger verkeerde bij de verkrijging in een

bevoorrechte positie ten opzichte van anderen), dat de basis vormt voor de verhoging van de kansspelbelasting door het nieuwe kabinet.

Hypotheekrenteaftrek

In de andere hoofdstukken worden verschillende terreinen gedetailleerd uitgewerkt, waarbij de auteur zich goed geïnformeerd toont. *Fiscale fascinatie* is daarmee een nuttig en goed studieboek en een inzichtelijk en zeer bruikbaar naslagwerk. Wie wil weten wat het beginsel van de minste pijn inhoudt, hoe het zit met Zalmnorm en de Bosnorm, de belastingherziening van 2001, de verlaging van de vennootschapsbelasting (in tien jaar verlaagd van 35,5% tot 25,5%) en fiscale overwegingen bij 'vlaktaks' en 'kleptocratentaks', kan dit boek zonder aarzelen ter hand nemen. Het werk voldoet daarmee aan het door de auteur gestelde doel om een voedingsbodem te zijn voor discussie.

Voor de politiek geïnteresseerde is het evenwel jammer dat Leo Stevens met zijn boek niet de ambitie heeft om zelf aan de politiek-economische discussie deel te nemen. Neem de hypotheekrenteaftrek, het schoolvoorbeeld van een systeem dat in zijn huidige omvang economisch moeilijk valt te rechtvaardigen. Stevens geeft aan dat de belastingbesparingswaarde van de regeling toeneemt naarmate de ontvanger in een hoger belastingtarief zit; hogere inkomens hebben er dus meer profijt van dan lagere inkomens. Bovendien leidt het systeem tot gedetailleerde en gecompliceerde regelgeving en heeft het nu al een versmalling van de heffingsgrondslag tot gevolg, waardoor opwaartse druk op de tarieven ontstaat.

Stevens schetst vervolgens zes alternatieven. Een daarvan is verplaatsing van de 'eigen woning' van box 1 (inkomen uit werk en inkomen, belast tegen toptarief 52%) naar box 3 (vermogensrendementsheffing), wat op jaarbasis 6,1 miljard euro aan extra belastingopbrengsten zou opleveren. Dat is een groot bedrag. Zo groot, dat het de vraag oproept waarom bij deze variant gestopt zou moeten worden, oftewel: wat kan

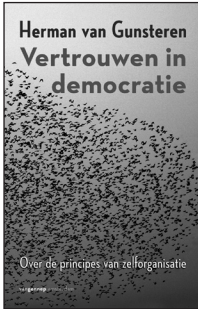
überhaupt de reden zijn voor het fiscaal bevorderen van een lening fiscaal? De economische rechtvaardiging voor (enige) hypotheekrenteaftrek is het stimuleren van eigenhuizenbezit. Dat effect is reëel, maar wel klein. Het lijkt in ieder geval de huidige omvang van de regeling maar nauwelijks te kunnen verklaren. In de politiek gaat het kennelijk om andere zaken.

In de woorden van Lasswell gaat politiek over 'who gets what, when and how'. Huizenbezitters zullen doorgaans voorstander zijn van de hypotheekrenteaftrek, huurders willen de nieuwe

huurwet van tafel. En dus verklaart de ene partij voorafgaand aan verkiezingen niet aan de aftrek te komen, en de ander belooft de huurwet te laten zoals die is. Stevens merkt in *Fiscale Fascinatie* evenwel fijntjes op: 'Alhoewel de politiek plechtig beloofde gedurende de lopende kabinetsperiode niet aan de renteaftrek te tornen, zijn in de Wet 1B 2001 toch reeds voorzichtige stapjes gezet in de richting van aftrekbeperking.' Vreemd is dat niet, want verkiezingsvoornemens moeten ergens van worden betaald. Politiek gaat, uiteindelijk, altijd over geld.

Het ulti­maat van de politiek

Vertrouwen in democratie. Over de principes van zelforganisatie

Herman van Gunsteren, Amsterdam, Van Gennep 2006

Rituelen van beraadslaging. Reflecties over burgerberaad en burgerbestuur

Bas van Stokkom, Amsterdam, Amsterdam University Press 2006

WILLEM WITTEVEEN

Op de omslagfoto van Herman van Gunsterens boek over democratie zien we een vlucht vogels overkomen: allemaal individuen die zonder dat er een leider te bekennen is zich zó gedragen dat er niet alleen een herkenbaar patroon ontstaat, maar ook het vermoeden van een zichzelf organiserend systeem. Ook het boek van Bas van Stokkom gaat over democratie. Op de cover zien we een vijftiental pasfoto's van mensen die blijmoedig de camera inkijken. Het blijken leden te zijn van het Burgerforum Kiesstelsel: allemaal individuen, geen leider te bekennen, het patroon dat we zien is er door de vormgever ingelegd. Het is onduidelijk of er sprake is van zelforganisatie of samenwerking.

De twee omslagen weerspiegelen verschillende benaderingen van democratische verschijnselen. Het gaat Van Gunsteren met zijn

Over de auteur Willem Witteveen is hoogleraar Encyclopedie der rechtswetenschap aan de Katholieke Universiteit Brabant, lid van de Eerste Kamer voor de PvdA en lid van de redactieraad van S&D

visuele vogelmetafoor om de veerkracht van ons democratische systeem, het vermogen om zo met verrassingen om te gaan dat kernwaarden behouden blijven. Die veerkracht is te vinden in de intelligente adaptatie van burgers die tot zelforganisatie in staat zijn. Kundig leiderschap is daarvoor een voorwaarde. Inzicht in de mechanismen die zelforganisatie bevorderen ondersteunt ons vertrouwen in de democratie als een veerkrachtig systeem dat ieder van ons vrijheid en ontplooiingsmogelijkheden biedt.

Van Stokkoms collage van vijftien burgerportretten staat voor de kwestie hoe de kwaliteit van deliberatieve besluitvormingsprocessen in een democratie gewaarborgd of zelfs vergroot kan worden. Hem is het niet om zelforganisatie te doen, maar om nauwgezet institutioneel ontwerp dat op basis van psychologisch onderzoek over besluitvormingsprincipes zo is ingericht dat stemmende en met elkaar overleggende burgers tot hoogwaardige uitkomsten komen, die door experts niet onmiddellijk zullen worden weggevuurd. Dat de figuren los van elkaar zijn

afgebeeld, tekent het beginpunt van de beraadslagingen. Van Stokkom presenteert, op basis van zijn onderzoek, een heus voorstel voor een type burgerbestuur dat de taak van de wetgever deels kan overnemen. Van Stokkom en van Gunsteren zijn beiden geïnteresseerd in de lerende democratie, maar ze benaderen die elk op een andere manier.

Burgerberaad en Platoonse angsten

Het ligt in een politiek systeem dat zich democratisch noemt voor de hand dat burgers ook daadwerkelijk iets te zeggen hebben over politieke aangelegenheden. Het aanwijzen van vertegenwoordigers is dan een wel erg minimale invulling. Zodra men echter verder gaat en burgers laat deelnemen aan volksvergaderingen, juryrechtbanken, referenda en wat dies meer zij, steken oeroude, ja Platoonse angsten de kop op. Zullen de burgers wel rationeel besluiten? Zal het gevoel het verstand niet overvleugelen? Is het niet beter om politiek en bestuur aan deskundigen over te laten? Ontwerpers van vormen van deliberatieve democratie vertrouwen erop dat in de juiste setting en met de juiste spelregels er sprake zal zijn van rationele argumentatie over het algemeen belang. En gaat het een keer mis, dan hopen de deliberatieve denkers op het ontstaan van een leerproces.

Van Stokkom plaatst zichzelf in het kamp van degenen die de burgers meer invloedsmogelijkheden willen toekennen. Maar hij komt op basis van onderzoek naar door de overheid al geëntameerde vormen van interactief bestuur tot de conclusie dat er wel degelijk veel waarheid schuilt in de Platoonse kritiek. Burgerberaad blijkt meer een groepsritueel te zijn dan een rationele uitwisseling van argumenten. Een belanghebbendenoverleg doet het soms beter dan een burgerforum. Deelnemers hebben minder belangstelling voor het debat als zodanig, ze willen geïnformeerd worden, ze willen leren of ontlenen genoeg aan het sociale gebeuren. De verwachting van de deliberatieven dat burgers als gelijken met elkaar het gesprek aangaan,

gaat ook niet op. Er zijn altijd informele leiders die meer gelijk zijn dan anderen. Er treden 'emotiedynamiëken' op die het leren in de weg staan; angst voor het onbekende verdringt bijvoorbeeld nieuwsgierigheid naar een betere manier van zien. De inbreng van deskundigen is gewenst, maar de manier waarop zij hun inbreng moeten leveren zonder op hun beurt de gedachtegang in de groep te overheersen, is nog weinig onderzocht.

Desondanks meent Van Stokkom dat er wel degelijk succesvolle vormen van burgerberaad zijn ontwikkeld en dat burgers in de juiste settings en met passende spelregels ook heel goed in staat zijn om zich een oordeel te vormen over complexe aangelegenheden. Hij sluit daarbij aan bij de interessante experimenten van Fishkin c.s. in de Verenigde Staten met deliberatieve opiniepeilingen. Een groep burgers wordt daar bijeengebracht voor een bepaalde periode, om met elkaar en met deskundigen te overleggen. Aan het eind van de sessie blijkt het oordeel anders te zijn dan aan het begin en beter gefundeerd. De hele werkwijze is duidelijk afgekeken van de juryrechtspraak, die in de Verenigde Staten als een democratisch fenomeen wordt beschouwd. Dit brengt Van Stokkom tot het volgende voorstel. Voortaan gaat een Burgerkamer deliberatief stemmen over een wetsvoorstel dat is aangevraagd door een volksinitiatief (op verzoek van veertigduizend burgers) of dat door de overheid aan het volk wordt voorgelegd. Deze Burgerkamer wordt voor de gelegenheid samengesteld via een aselechte steekproef van vijfhonderd burgers. 'Zij trekken zich twee dagen terug voor beraad, bediscussiëren in kleine groepen welke vragen zij uiteenlopende getuigen-experts zullen stellen, onderwerpen hen plenair aan kruisverhoren, bediscussiëren opnieuw de gevolgen van hun inbreng, en stemmen tenslotte over een veelheid van aspecten van het wetsvoorstel.' (p. 134) Deze stemming is beslissend.

Op het oog is dit een eenvoudig voorstel. Maar het is interessant om te zien dat bij Van Stokkom zelf meteen de twijfel toeslaat. De Platoonse vraag laat zich niet zo gemakkelijk

wegdrukken. Zullen machtsoverwegingen niet bijvoorbeeld het besluitvormingsproces gaan domineren? Zullen informele leiders — in een groep van vijfhonderd personen onvermijdelijk — er een visie doordrukken die niet grondig is uitbediscussieerd in de twee dagen die voor het hele proces beschikbaar zijn? Van Stokkom splitst zijn eigen voorstel meteen in twee varianten, een waarin de politiek het eindoordeel over wetgeving overneemt en een waarin de Burgerkamer een bindend advies uitbrengt aan de volksvertegenwoordiging. Bindend? 'De Burgerkamer biedt als het ware het ruwe skelet van het wetsvoorstel. Het parlement zou dan de taak hebben het wetsvoorstel zodanig te herformuleren dat daarin de uiteenlopende stemuitslagen van de Burgerkamer adequaat tot uitdrukking komen. (...) Het parlement behoudt aldus het politieke primaat over de uiteindelijke compositie van het wetsvoorstel.' (p.135) Te vrezen valt dat deze variant, die Van Stokkom uiteindelijk de beste vindt, snel ontardt in een complex en onoverzichtelijk proces van wetgeving dat veel kansen biedt om op de ouderwetse manier door belangencoalities en uitruil van wensen het oordeel van de Burgerkamer weer te omzeilen. De wil van de politici zal het 'algemeen belang' naar zich toetrekken, het oordeel van de Burgerkamer zal in deelaspecten uiteenrafelen.

52 Zo laat dit voorstel — uit een overigens evenwichtige en boeiende studie — zien wat er problematisch is aan het verbeteren van de lerende democratie langs rationele weg. Er wordt een vorm van democratische vernieuwing onderzocht die rationeel ontworpen wordt, volgens de leerweg van analyse en instructie. Het institutionele ontwerp wordt vervolgens zo opgezet dat ook de deelnemers kunnen leren door analyse en instructie. Dan komt het echter op details van details aan, elke verkeerde ingreep kan tot een fataal verkeerde afloop van de beraadslagingen leiden. Misschien komt er in de praktijk iets uit de bus dat niet veel beter werkt dan de bestaande democratische instituties. De vraag komt op of er geen andere manieren zijn om een lerende democratie te vormen.

Zelforganisatie en Aristotelisch optimisme

Dat brengt ons bij Van Gunsteren, die immers al sinds vele jaren bekend staat als iemand die een radicaal andere leerweg voorstaat: variatie en selectie. Niet centrale planning en politiek primaat leiden tot een democratie die leervermogen toont en over veerkracht beschikt, maar het zo inrichten van het politieke proces dat zelforganisatie door burgers een kans krijgt. Stelsels van elkaar in evenwicht houdende machten zijn beter geschikt om door het genereren van variatie (vele voorstellen en standpunten) tot een goede selectie (van het bindende besluit) te komen. De markt is zo'n systeem. 'Andere systemen die veerkracht ontwikkelen door variëteit te representeren en daaruit te selecteren zijn: het recht met zijn hoor en wederhoor, de politiek met zijn regering en oppositie en de wetenschap met zijn publieke confrontatie van en oordeel over conflicterende visies op wat waar is. Allemaal systemen die veerkracht realiseren door een vorm van variëteit en selectie.' (p.37) Dit leidt tot een brede kijk op wat democratische instituties zijn.

Burgerschap, vervolgens, is voor Van Gunsteren niet iets wat je als lid van de gemeenschap er even bij doet (als je bijvoorbeeld door het lot bent aangewezen voor de Burgerkamer) maar het is het primaire politieke ambt, waar alle andere ambten, tot aan dat van minister-president aan toe, van zijn afgeleid. Leaders moeten indirecte vormen van sturing ambiëren die de condities voor zelforganisatie in stand houden. Deze lijn van redeneren lijkt verwant aan die van Aristoteles, die in tegenstelling tot Plato geen ideaalbeeld van de beste politieke orde nastreefde, maar oog had voor de condities waaronder regimes in de praktijk optimaal functioneren.

Van Gunsteren heeft uit de inzichten die de laatste jaren zijn ontwikkeld in de cognitieve wetenschap de conclusie getrokken dat er bepaalde principes zijn die ervoor kunnen zorgen dat 'baasloze interacties binnen een verzameling van mensen de collectieve uitkomst van hun handelen slimmer maken'. (p.65) Die principes

zijn: diversiteit, 'multiple mapping', selectie en indirecte controle. De aanwezigheid van zo'n principe in een mechanisme op zich is niet genoeg, het moet goed worden verwerkt om het beoogde effect te hebben. 'Multiple mapping', bijvoorbeeld, is een reflectief mentaal proces dat verbindingen legt tussen met waarden geladen herinneringen en gebeurtenissen in het heden; iedereen doet daaraan, maar het heeft alleen het beoogde effect van collectief leren wanneer er een institutie is die communicatie en interactie met anderen over hun 'multiple mappings' vergemakkelijkt — zoals het geval kan zijn in het door professionals beheerde rechtsgeding of in het naar binnen gekeerde politiek bedrijf. (Het is duidelijk dat het rechtsgeding ook zo kan zijn ingericht dat er geen betekenisvolle interactie plaatsvindt tussen *alle* betrokkenen; zo kwamen de slachtoffers van delicten in het traditionele strafproces niet aan het woord.)

Bij nader inzien voegt Van Gunsteren nog een vijfde principe van zelforganisatie toe: 'onafhankelijkheid maar geen isolement'. Burgers moeten zichzelf kunnen zijn en beslissingen over hun eigen leven kunnen nemen, maar tegelijkertijd in contact staan met anderen en zich door anderen laten beïnvloeden. De instellingen van de rechtsstaat bieden volgens Van Gunsteren zowel onafhankelijkheid (het recht als waarborg voor vrijheid) als een stimulans tot het doorbreken van isolement (men kan de ander in rechte aanspreken of gebruik maken van juridische middelen om samen iets te ondernemen).

De redenering van Van Gunsteren beweegt zich in deze samenvatting op een hoog abstractieniveau. Dat is echter schijn. Hij slaagt er goed in om de praktische uitwerking van het streven naar zelforganisatie door burgers in beeld te brengen. 'Multiple mapping' leidt er bijvoorbeeld toe dat er een kloof lijkt te zijn tussen politiek en burgers. De politici zijn betrokken op elkaar, ze spreken een ongewone taal (een jargon) en dat is juist een teken dat zij gebruik maken van hun vermogen om vanuit hun eigen referentiekaders naar een gezamenlijk herinnerd verleden te zoeken dat aanwijzingen geeft

voor intelligente reacties op nieuwe problemen. Die kloof vindt Van Gunsteren dan ook niet een echt probleem. Wie de kloof wil opheffen door als politicus de veranderende meningen onder de bevolking te volgen en strategisch uit te buiten, wordt populist en verliest juist aan reflectief vermogen. Wie zoekt naar democratische vernieuwingen om de kloof op te heffen (zoals de introductie van het referendum of de gekozen burgemeester) en zo de macht van de volksvertegenwoordiging te verkleinen, heeft het verkeerde motief voor een wellicht verstandig idee.

Het gaat er volgens Van Gunsteren niet om vertegenwoordigende politiek te vervangen door directe burgerinvloed, maar om het bestuur beter te laten functioneren door meer ruimte te laten aan zelforganisatie door burgers. Sturen vooraf, vanuit een politiek centrum dat gezag claimt, is dan van minder belang dan verantwoording achteraf van op basis van een breed mandaat gevoerd beleid. Een citaat: 'Vanuit de principes van zelforganisatie bezien is het benadrukken van het primaat van de politiek niet verstandig. In plaats van het primaat kan de politiek beter het ultiemaat claimen, het recht om het laatste woord te spreken. In een zichzelf organiserende democratie komt gezaghebbende centrale besluitvorming vooral aan het eind van een recursief proces van bewerken van diversiteit en conflicten, bij het knopen doorhakken en verantwoording afnemen. Dat kan ook meebrengen dat de voorwaarden waaronder zelforganisatie plaatsvindt worden bijgesteld, dat wordt aangegeven wat binnen en buiten de spelregels valt. Dat is inderdaad een vorm van sturen vooraf. Maar niet een sturen naar een plaatje van een gewenste eindtoestand. Het gaat erom de voorwaarden voor zelfsturing en zelforganisatie van burgers bij de tijd te houden en voor verval te behoeden.' (p. 161)

Combinatie van methoden

Deze passage brengt Van Gunsteren dicht in de buurt van Van Stokkom — ook al zijn hun visies op de principes en mechanismen van

een lerende democratie zo verschillend. Een politiek die niet meer maar ook niet minder dan het ultiemaat claimt, kan immers onder omstandigheden heel wel gebruik maken van een of andere variant van de Burgerkamer. Institutioneel ontwerp zal er aan te pas moeten komen om het bestaande politieke bestel gevoeliger te maken voor vormen van zelforganisatie en het leiderschap te richten op de taak om aan zelforganisatie vorm en richting te geven. Het is dus zaak aandacht te besteden aan de kunst van het ontwerpen van instituties.

Uit beide boeken gezamenlijk kunnen we de conclusie trekken dat daarvoor vermoedelijk beide leerwegen nodig zijn: leren door analyse en instructie én leren door variatie en selectie. We kunnen dan — volgens de methode van analyse en instructie — het referendum over de Europese grondwet dat in Nederland en Frankrijk tot een ‘nee’ leidde en dat vergaande gevolgen bleek te hebben, zien als een casus die goed onderzocht moet worden om een type referendum te ontwerpen dat minder verstoring van bestaande politieke systemen (het Nederlandse en het Europese) met zich meebrengt, maar dat toch aan fundamentele wensen van kiezers recht

kan doen. Dat leidt er bijvoorbeeld toe dat men het officiële karakter van het raadgevend referendum moet bekritisieren omdat het in feite onvermijdelijk als een beslissend referendum functioneerde.

Maar we kunnen ook — overeenkomstig het idee van variatie en selectie — het Europese referendum zien als onderdeel van een langdurig leerproces over het soort ordening en het soort juridische vormgeving dat voor de burgers van de landen van de Europese Unie aantrekkelijk en aanvaardbaar is; in een langere tijdshorizon is de vraag wat voor nieuwe initiatieven het ‘nee’ teweegbrengt veel interessanter dan de vraag wat voor pogingen tot politiek primaat het doorkruiste. Het raadgevende karakter van het referendum is dan niet alleen geen probleem, maar zelfs een voordeel: het laat de mogelijkheid immers open dat politici die van eigen kracht en overtuiging uitgaan ook wel eens nee tegen het ‘nee’ zouden kunnen zeggen, met stevige argumenten. En dat zou democratie tot een deliberatief proces maken op basis van een uit theoretisch oogpunt onvolkomen besluitvormingsmechanisme.

De paradox van een permanente crisis

De verzorgingsstaat verkeert in een permanente crisis, zo wordt gezegd. Al in 1983 stelden Jacques van Doorn en Kees Schuyt een bundel samen onder de titel *De nadagen van de verzorgingsstaat*. En inderdaad, sinds het eerste kabinet-Lubbers in 1984 alle uitkeringen met drie procent verlaagde, is een onafzienbare reeks van bezuinigingen en hervormingen gevolgd, met als doel de verzorgingsstaat toekomstbestendig te maken. Na meer dan twintig jaar van hervormingen lijkt de crisis van de verzorgingsstaat nog niet bedwongen. Tegelijkertijd zien we dat de verzorgingsstaat nog steeds een onmisbaar bestanddeel van onze moderne samenleving vormt. Zelfs alle pogingen om de verzorgingsstaat een nieuwe naam te geven — van verzorgingsmaatschappij tot activeringsstaat en van participatiemaatschappij tot sociale investeringsstaat — zijn op niets uitgelopen.

De Partij van de Arbeid kan hieruit hoop putten. Ook zij lijkt al twintig, of misschien wel dertig jaar in een crisis te verkeren. Er valt over te twisten of het beginpunt ligt bij het tweede kabinet-Den Uyl dat er in 1977 uiteindelijk toch niet kwam, of bij het onfortuinlijke tweede kabinet Van Agt dat in 1982 al binnen een jaar viel, of bij de verkiezingen van 1986 toen de PvdA ondanks vijf zetels winst er niet in slaagde Lubbers uit het zadel te wippen. En daarna volgden dan nog — zonder pretentie van volledigheid — de wao-crisis van 1991, de ‘overwinningnederland’ van 1994 en de afstraffing door wijlen Pim Fortuyn in 2002. Ook met voortijdig aftredende voorzitters heeft de PvdA een rijke ervaring. De jaargangen van *s&d* bevatten talrijke analyses die de crisis waarin de PvdA verkeerde, verklaren. Een terugkerend element is dat de PvdA niet langer zou beschikken over een samenhangende en aansprekende visie op hoe het verder moet met onze samenleving. Sommigen meenden dat

de sociaal-democratie haar belangrijkste doeleinden had bereikt en daarmee zichzelf overbodig had gemaakt, anderen dachten dat de PvdA te lang vasthield aan achterhaalde ideeën als inkomensnivellering en staatssturing, en weer anderen kritiseerden dat zij haar ideologische veren had afgeschud en al te soepel meeboog met de neoliberale westenwind.

Na twintig of dertig jaar crisis toch de tweede partij van het land worden, de vice-premier leveren en een flinke koerswijziging in het regeringsbeleid bewerkstelligen: dat mag een heel behoorlijk resultaat heten. De Partij van de Arbeid lijkt al even taai als de verzorgingsstaat, waarmee zij zich, niet geheel toevallig, sterk verbonden voelt.

Het grootste gevaar dat de PvdA momenteel bedreigt is een al te diep crisisbesef. Als we elkaar voortdurend aanpraten dat we een antwoord op de problemen van vandaag ontberen, dat de sociaal-democratische beginselen geen houvast meer bieden voor hedendaagse politiek, en dat we in het verleden alles verkeerd gedaan hebben, kortom, dat we anno 2007 met lege handen staan, tja, dan moeten we niet gek opkijken als ook de kiezer zijn vertrouwen in de PvdA verliest. Een partij die niet meer in zichzelf gelooft, kan zichzelf beter opdoeken. Er resteert de PvdA tot de volgende Tweede Kamerverkiezingen nog drieënehalf jaar om te laten zien dat zij er wel degelijk toe doet. Dat moet genoeg zijn.

PAUL DE BEER
Redacteur *s&d*

Nationalistisch sentiment

Links betekent niet per definitie ruimdenkend. De geschiedenis van de internationale socialistische beweging bewijst dit afdoende. Doorgaans waren er twee stromingen, de een naar binnen gericht en uit op het behoud van verkregen posities en rechten, de ander met internationale samenwerking hoog in het vaandel en meer oog voor het opheffen van de achterstelling van anderen dan voor het behoud van de eigen macht.

In de discussies hebben deze groepen, die elkaar niet immer vriendelijk behandelden, verschillende namen en bijnamen gekregen: nationalisten versus internationalisten, patriotten tegenover kosmopolieten en zelfs boeren tegenover joden. Een ding was normaal gesproken helder: de nationalistische variant viel grotendeels samen met een klassiek communistische opstelling terwijl de sociaal-democratie veeleer een internationale opstelling verdedigde.

In dit kader is het dus niet vreemd dat de Socialistische Partij van Jan Marijnissen, met zijn KEN, ml-wortels, zich in het debat over de toekomst van Europa nationalistisch opstelt terwijl de Partij van de Arbeid in de referendumcampagne voor Europese samenwerking pleitte.

4 Voor de jongeren onder ons: KEN, ml stond voor Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland, maoïstisch-leninistisch, een club die, hoezeer naam en spelling ook eenheid en een progressieve ideeënwereld suggereren, meer een sekte was van behoudende gestaalde kaders.

Wel verbazingwekkend is het nu de naam van een PvdA-staatssecretaris voor Europese Zaken te zien prijken onder een brief van het kabinet over een toekomstig Europees Verdrag die een duidelijk nationalistische geur verspreidt (Brief inzake EU-verdragwijziging d.d. 19 maart 2007). Temeer

daar deze staatssecretaris, partijgenoot Frans Timmermans, zichzelf met een beroep op zijn eigen afkomst, opleiding en ervaring terecht als internationalist afficheert.

Om het verwijt van een nationalistisch sentiment kracht bij te zetten, twee voorbeelden. De brief spreekt met nadruk over een grotere rol van het parlement 'bij de toetsing van de wetgevingsvoorstellen uit Brussel'. Maar hierbij denkt de regering niet, zoals tot voor kort staand beleid was, aan een versterking van de rol van het Europese Parlement. 'Leidend beginsel is een grotere rol van de nationale parlementen'. Geen woord over het Europees Parlement.

In de paar kantjes van de brief gaat een hele alinea over wat er 'behouden' moet worden voor de nationale staat. Dat zijn bijvoorbeeld de zorg voor de pensioenen, sociale zekerheid, fiscaliteit, cultuur, onderwijs en gezondheidszorg. Wederom geen woord over de grensoverschrijdende aspecten van zorg, cultuur, onderwijs en belastingvlucht. Het perspectief is binnenlands.

Ongetwijfeld is de staatssecretaris oprecht en twijfelt hij nu zeer aan de juistheid van eerder door de Partij van de Arbeid en door hemzelf ingenomen standpunten. Curieus blijft het wel, want hoe kan een internationaal georiënteerde beweging nu ineens en zonder veel interne discussie overlopen naar een nationalistisch kamp?

Het antwoord is even simpel als teleurstellend: standpunten worden blijkbaar niet meer bepaald op basis van eigen ideeën en programma's maar op basis van de markt. De *vox pop* is, mede onder invloed van een vakkundig geregisseerde campagne van nationalistisch links, omgeslagen en dus de Partij van de Arbeid ook. Dit is een verontroostend verschijnsel: een sociaal-democratische beweging die niet langer probeert de wetten van de markt te regelen maar die de markt volgt.

CAMIEL HAMANS
Directeur Anne Vondeling Stichting

Moderniseringsverliezers zijn we allen

In de analyse van de bewegingen onder het electoraat duikt steeds vaker het begrip 'moderniseringsverliezer' op, ontleend aan het Duitse *Modernisierungsverlierer*. De modernisering brengt ons een flexibeler economie met meer marktwerking en open grenzen. Dat leidt tot economische groei, waarvan wij allen profiteren. De Europese Unie is daarbij een belangrijk instrument.

Maar niet iedereen profiteert van de modernisering. Laaggeschoolde werknemers zien hun werk verdwijnen naar het buitenland, of worden gedwongen met een lagere beloning genoegen te nemen willen ze hun werk in Nederland behouden. Het zijn dezelfde mensen die hun woningomgeving zien veranderen omdat er steeds meer buitenlanders komen wonen. Die spreken vaak een andere taal en hanteren andere normen en waarden, vooral inzake seksualiteit.

Vrachtwagenchauffeurs ondervinden de concurrentie van hun Poolse collega's die veel minder verdienen. De introductie van marktwerking bij de postbezorging leidt ertoe dat postbodes met een vast salaris worden ingeruild voor mensen die op stukloon werken. KPN doet de telefonistes over aan een ander bedrijf waar ze minder verdienen, want de beloning moet marktconform worden.

Maar er zijn ook andere gedupeerden. WAO'ers met een caravan op een kampeertrein als tweede huis, krijgen te horen dat hun de huur wordt opgezegd. Volkstuinen moeten verdwijnen omdat de gemeente vindt dat het terrein zich prima leent voor kantoren.

De PvdA staat erbij en kijkt ernaar. We worden pas verontwaardigd wanneer ambtenaren van de burgerlijke stand het voltrekken van een huwelijk tussen twee mensen van hetzelfde geslacht aan een collega willen overlaten. Wanneer we opkomen voor de zwakken in de samenleving, zijn dat mensen die dakloos, verslaafd en zwart zijn, en liefst alledrie tegelijk. Dat zijn onze troetelkinderen, anderen moeten niet zeuren.

De kring van moderniseringsverliezers is echter veel breder dan de autochtone onderklasse. In de uitslag van het referendum over de Europese grondwet was duidelijk terug te zien dat mensen eerder vóór stemden naarmate zij meer van de modernisering profiteerden. Maar de totaaluitslag was een afwijzing, en dat betekent dat de sentimenten van de autochtone onderklasse breed gedeeld worden. Dat verklaart ook de opkomst van de SP. Steeds meer mensen voelen zich de dupe van flexibilisering en marktwerking.

Vertalers en schrijvers dienen elkaar te beconcurreren met een zo laag mogelijk tarief; dat is vooruitgang.

De Nederlandse Reisopera (voorzitter Jacques Wallage) voelt de hete adem in de nek van de Stichting Internationale Operaproducties (voorzitter Max van den Berg) die Oost-Europese gezelschappen naar Nederland haalt waarvan de medewerkers veel minder verdienen, en die daardoor niet zo'n hoge subsidie nodig hebben.

De modernisering heeft het APAX mogelijk gemaakt om met een soort balletje-balletje tientallen miljoenen uit PCM te halen, de organisatie berooid achterlatend. Allerlei adviseurs hebben daarvan geprofiteerd, maar de journalisten zijn de verliezers.

Maar ook de leraar die van de boven hem gestelde managerskaste te horen krijgt dat hij niet normaal meer les mag geven, is een moderniseringsverliezer. Net zo goed als de huisarts die steeds meer in de tang van de ziektekostenverzekeraars komt te zitten. Alleen is de PvdA meer de partij van de onderwijsmanagers en de ziektekostenverzekeraars dan van de leraren en de huisartsen, meer van de bazen dan van de knechten.

Modernisering betekent voor de gewone werknemer dat hij zich moet spiegelen aan de salarissen in China en India, en voor de leiders van grote ondernemingen dat de salarissen in Amerika maatgevend zijn.

Op zijn tijd hebben we echter allemaal last van de modernisering. Wanneer de Casema besluit andere frequenties te gaan gebruiken, moeten we allemaal op zoek naar de handleiding van onze tv en onze video om die apparaten opnieuw in te stellen. Steeds meer mensen associëren economische

INTERVENTIE

groei niet meer met vooruitgang, maar alleen maar met grotere inkomensverschillen en milieubederf. Wanneer iets het gevolg is van de modernisering, is dat wel de klimaatverandering.

Op zijn Europees: *in the end we are all Moderniseringsverlierer*.

PAUL BORDEWIJK

Paul Bordewijk is publicist, adviseur en onderzoeker

Actieve solidariteit

Het debat met de SP had scherper gevoerd moeten worden. Dat is in de PvdA-gelederen na het verlies van 22 november wel duidelijk. En hoewel de volgende verkiezingen nog lang niet in zicht zijn, lijkt het me nooit te vroeg de verschillen tussen de twee partijen te belichten. Want zoals Wouter Bos in de Volkskrant van 14 april al heel goed verwoordde, is de basis voor succes niet het volgen van de SP, maar het vertrouwen in de eigen koers. De vraag die velen deze dagen stellen is wat die koers moet zijn. Alsof de PvdA een resthoopje is met op oude idealen gebaseerde, vage oplossingen.

Volgens mij kan het onderscheidende van de PvdA worden omschreven in twee woorden: 'activerende sociaal-democratie'. Waar de partijen rechts van de PvdA het woord solidariteit uit hun vocabulaire hebben geschrapt, staat dat ideaal bij de PvdA centraal. Hoe je het ook wilt noemen — gelijke kansen, eerlijk delen, zekerheid in slechtere tijden — solidariteit wordt op alle vlakken nagestreefd.

6 Nu is deze omschrijving ook op de SP van toepassing. Maar hier stopt de gelijkenis. De kracht van de SP is dat die partij aandacht vraagt voor problemen door protest en verongelijkheid. De PvdA gaat verder door de kracht van mensen te benadrukken, niet hun nood. Net als de PvdA vecht de SP tegen armoede. Maar de manier waarop armoede wordt bestreden, verschilt. De SP wil hogere uitkeringen, de PvdA wil mensen versterken zodat ze uit hun problemen komen

Een voorbeeld: De SP wil alleenstaande ouders in de bijstand met kinderen tot twaalf jaar vrij-

stellen van sollicitatieplicht. Dat lijkt heel gul en sociaal. Tot we gaan kijken wat dat voor een vrouw gaat betekenen die twaalf jaar niet werkt. Want de SP bezorgt haar daarmee een enorm CV-gat. Dat is voor niemand een gunstige uitgangspositie om te gaan solliciteren. Bovendien is haar pensioenopbouw ook twaalf jaar stil komen te liggen, wat haar ook nog eens kwetsbaar maakt voor haar oude dag.

De PvdA gelooft niet in dit pappen en nathouden, maar in de kracht van mensen en hun mogelijkheden. Geen betaalde erkenning voor de moeilijke positie waarin ze zich bevindt, maar een aanbod van mogelijkheden om eruit te komen, dat is wat een alleenstaande moeder in de bijstand nodig heeft. De PvdA geeft alleenstaande ouders in de bijstand vrijstelling van sollicitatieplicht tot hun kinderen vijf jaar zijn, maar stelt daar wel verplichte scholing tegenover. Na die periode wil de PvdA dat de alleenstaande ouder weer gaat werken. En omdat dat dan waarschijnlijk deeltijdwerk is, wordt een toeslag gegarandeerd.

De SP biedt een alleenstaande moeder in de bijstand dus enkel een iets groter budget, maar denkt verder niet na over de gevolgen. Door vanuit protest te denken en elke hervorming angstig af te wijzen, remt de SP uiteindelijk de kansen af van de mensen waarvoor zij zegt op te komen.

De passieve solidariteit van de SP komt ook tot uiting in hoe de partij werkloosheid onder allochtone jongeren wil oplossen. Op de site van de SP staat het standpunt dat bedrijven aangesproken moeten worden op hun verantwoordelijkheid om werk te scheppen voor kinderen van migranten. Alsof dat een categorie mensen is zonder eigen capaciteiten die anders niet goed terecht komt!

De PvdA wil jongeren verplichten te werken of te leren en daarnaast wil de PvdA discriminatie op de arbeidsmarkt hard aanpakken. Maar geen bedachte banen voor migrantenkinderen, alsof zij niet capabel zijn.

Nu de PvdA in het kabinet zit, krijgt zij volop de mogelijkheid haar activerende solidariteit in daden te tonen. Het moet alleen wel met trots en met verve worden benoemd. Er moet duidelijker naar voren worden gebracht wat de SP biedt: protest,

INTERVENTIE

niets minder en vooral niets meer dan dat. Voor mensen die verder willen, die kansen zoeken, is de PvdA op papier nog altijd dé partij. Nu moeten we dat zelf weer gaan geloven en uitdragen.

EEFJE STEENVOORDEN

Vertegenwoordigt de Jonge Socialisten in het Politiek Forum PvdA

Daddy knows best

In *Verloren slag* analyseert de Wiardi Beckman Stichting de verkiezingsuitslag van 22 november 2006. De kiezers, zo stellen Becker en Cuperus, hebben de PvdA opnieuw een *surprise party* voorgeschoteld. Tussen het voorjaar en het najaar van 2006 brokkelde de kiezersgunst voor de PvdA in rap tempo af. Wat ging er mis?

In *Verloren slag* hekelen de auteurs de partijleiding. Die verloor zich bijvoorbeeld bij de samenstelling van de kandidatenlijst in ‘zelfdestructief feminisme’ door vast te houden aan een verplicht aantal vrouwen op de kieslijst. Zij vragen zich af: ‘Hoeveel goeds doet men de vrouwenzaak in de politiek door- (...) een om- en om- systeem van man/vrouw rücksichtslos te willen hanteren?’ Ik heb Becker en Cuperus in januari 2007 niet gehoord bij het zien van de beelden van de mannen die zich bogen over de formatie van de volgende regering. Dat mannengezelschap ging onder meer bepalen wat er met de uitstekend functionerende abortuswetgeving moest gebeuren. Zo werd er over de hoofden van vrouwen heen beslist over zo ongeveer de belangrijkste verworvenheid van het feminisme van de afgelopen dertig jaar. Er werd niet met vrouwen gesproken, alleen maar over de eventuele voortplanting door vrouwen. Becker en Cuperus zwegen en stemden dus in met een dergelijke gang van zaken waar de heren weten wat beter is voor vrouwen. Uiteindelijk vinden ook zij blijkbaar dat *daddy’s knows best*.

De uitspraak van Becker en Cuperus doet mij sterk denken aan het akkefietje over de aanvankelijk lage plaats van Klaas de Vries. De Vries was volgens Michiel van Hulten slachtoffer geworden

van de wens om evenveel mannen als vrouwen in de Senaat te krijgen. Daardoor was er minder ruimte voor mannen. Van Hulten gaf hiermee aan dat hij de elf vrouwen die boven de Vries stonden minder gekwalificeerd vond.

Ik kan me herinneren dat, toen Ella Vogelaar de eerste vrouwelijke voorzitter van de onderwijsbond werd, dat mijn zelfvertrouwen een enorme push gaf. Ik identificeerde me met haar. Wat zij kon, kon ik op mijn manier ook. Als de PvdA een emancipatiepartij wil zijn, zal zij vrouwen in de partij een stem moeten gunnen en niet op cruciale momenten en posities steeds maar weer dezelfde soort mannen naar voren schuiven.

De uitspraak van Becker en Cuperus doet me ook denken aan de actie van Groen Linksers Leo Platvoet en Jos van der Lans tegen Femke Halsema. Zij doet volgens deze heren te elitair en te intellectueel. In een interview noemen ze haar dat betweterige meisje. Een vrouw die iets moois bedenkt, een intellectueel met visie, de heren moeten er niets van hebben. Het lijkt alsof ze zeggen: ‘laat het intellectuele en politieke spel maar aan ons over meisje. *Daddy knows best!*’

Het CDA en de ChristenUnie bepleiten het gezinsdenken met, laat me raden, vast de man als kostwinner en hoofd van het gezin. Het standpunt van de linkse heren van de PvdA en Groen Links wijkt daar uiteindelijk niet veel vanaf, want als het erop aankomt zijn zij voor een democratie waarin *daddy knows best*.

De tegenvallende resultaten van de verkiezingsuitslag van 22 november 2006 kunnen tot hele andere analyses leiden. Wat mij betreft is dat een feministische agenda waar vaderschap staat en patriarchale gewoontes en de uitbuiting van vrouwen ter discussie staan. Waar onderwerpen als hoerrenlopen, eerwraak en de ongelijke beloning van vrouwen op de arbeidsmarkt op de agenda staan. Waar het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen en kinderen voorop staat. Misschien is dat laatste iets waar de Wiardi Beckman Stichting eens studie naar kan verrichten?

EVELIEN POLTER

Redactielid van het PvdA Magazine

Het internationale profiel

De buitenlandse politiek heeft geen rol gespeeld in de verkiezingsstrijd, ook niet vanuit de Partij van de Arbeid. En dat terwijl het verkiezingsprogramma ruim aandacht besteedde aan vrede en veiligheid, ontwikkelingssamenwerking en Europa. Tegelijkertijd doet de uitslag vermoeden dat onzekerheden bij de kiezers over het buitenlands beleid wel degelijk een rol hebben gespeeld. Kortom, de regering zit in een lastig parket.

Lastige issues die in verkiezingstijd zijn omzeild, zoals de Nederlandse aanwezigheid in Afghanistan, en de totstandkoming van een nieuw Europees verdrag, moeten nu zonder duidelijk mandaat van de kiezers opgelost worden.

Vandaar dat de Zuid Noord Commissie van de PvdA op 23 januari jongstleden een seminar hield over 'het internationale profiel van de PvdA'. Twee thema's stonden centraal: globalisering, en vrede en veiligheid.

Het seminar blikte terug op de campagne, maar keek ook vooruit. s&d publiceert de bijdragen van **Robert Went**, **Bart Tromp** en **Ko Colijn**. Daarin komen prangende vragen aan de orde. Waarom speelden politiek cruciale issues als globalisering, en buitenlandse interventies geen rol in de verkiezingen? Leefden deze kwesties en onze standpunten niet onder het electoraat? Waren sommige PvdA-standpunten kwetsbaar gegeven het huidige electorale klimaat? Maar ook: welke kwesties van buitenlandse politiek moet de PvdA agenderen en politiseren in de komende kabinetsperiode en hoe kan dat op een politiek aansprekende wijze gebeuren?

Het internationale profiel (1)

Geen gezicht: de PvdA en globalisering

ROBERT WENT

Wie de internationale paragrafen van de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen achter elkaar doorneemt, zal zich net als ik verbazen over de eensgezindheid van met name PvdA, SP en GroenLinks over globalisering — een woord dat overigens ontbreekt in het coalitieakkoord van CDA, CU en PvdA.¹ Er zijn natuurlijk accentverschillen, maar de buitenlandparagrafen van deze drie partijen lijken opvallend veel op elkaar.

In alle programma's wordt, om positief te beginnen, een aantal zeer terechte punten gemaakt:

- > het belang van armoedebestrijding, waar handelsliberalisering cruciaal voor zou zijn;
- > de noodzaak van schuldenreductie voor ontwikkelingslanden;
- > het risico van vervuiling van het ontwikkelingsbudget²;
- > de Millenniumdoelen, die ook in het nieuwe regeerakkoord een plek hebben gekregen;
- > *good governance* en de noodzaak om corruptie te bestrijden;
- > *last but not least*: het recht van landen om zelf te bepalen óf en, zo ja, op welke wijze zij willen integreren in de wereldeconomie.³

Over de auteur Robert Went is econoom en werkt als wetenschappelijk medewerker voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hij is tevens Research Associate bij de Amsterdam School of Economics van de UvA.

Noten zie pagina 15

Maar geen van de partijen maakt een structurele analyse. Het voorgestelde beleid in de drie programma's blijft een beperkte lijst met veelal mooie actiepunten, zonder veel samenhang en richting. Ik onderbouw deze claim met drie thema's die me voor de komende periode van groot belang lijken op het gebied van globalisering.⁴

HANDEL ALS PANACEE

'De helft van de wereldbevolking leeft van minder dan twee dollar per dag terwijl de gemiddelde gesubsidieerde koe in Europa twee dollar twintig per dag krijgt.'⁵ Het is inmiddels een bekende uitspraak, die het goed doet als *onliner* in de media om het scheve subsidiebeleid van de VS en de EU aan de kaak te stellen. Zij geven subsidie aan de eigen agrarische sector, die een deel van haar producten exporteert naar ontwikkelingslanden, terwijl de arme landen handelsinkomsten mislopen omdat het importeren van goederen uit deze landen door de VS en de EU wordt belemmerd. In het kielzog van de succesvolle campagne van NGO's en de Wereldbank op dit punt, wordt in de genoemde verkiezingsprogramma's een directe positieve relatie gelegd tussen de bestrijding van armoede in *emerging markets* en verdergaande handelsliberalisering.

Meer handel leidt tot meer groei en dat is goed voor de armen, zo luidt kortweg de redenering. Maar econoom Dani Rodrik (2001) onderzocht de literatuur die aan deze claims ten

grondslag ligt, en concludeerde: 'There is no convincing evidence that trade liberalization is predictably associated with subsequent economic growth'.⁶ Bovendien constateerde de UNCTAD met betrekking tot de 49 allerarmste landen van de wereld dat 'better export performance rarely translates into sustained and substantial poverty reduction'.⁷ Kortom, de winst van meer internationale handel voor ontwikkelingslanden wordt vaak schromelijk overschat.⁸ Zelfs de Wereldbank is inmiddels niet meer zo zeker van haar zaak: 'In 2003, the World Bank estimated that a successful Doha Round of trade negotiations would generate \$500 billion for Third World economies. After the report's methodology was criticized, the Bank lowered its estimate to \$90 billion. Further adjustments by economists at Tufts University brought the estimate down to \$39 billion, implying a benefit to those in the developing world of less than a penny a day.'⁹

Impliciet lijkt in de linkse verkiezingsprogramma's aangesloten te worden op wat door Raphael Kaplinsky de 'residu-benadering' van globalisering wordt genoemd: 'The poor is made up of those who have held back from participating in the global economy. As they change their attitudes, and as globalization deepens, so the poor will be mopped up. And, far from income inequality being caused by globalization, the expansion of labour-intensive exports leads to greater equality.'¹⁰ Daarmee wordt veronachtzaamd dat een substantieel deel van de mondiale armoede en inkomensongelijkheid een gevolg is van globalisering. Vanuit VN-organisaties als de UNCTAD en het UNDP wordt bijvoorbeeld al jaren in rapporten over de minst ontwikkelde landen en de mondiale staat van de menselijke ontwikkeling gesteld dat de inschakeling van arme landen in de wereldeconomie op zich weinig oplost en ook weer tot nieuwe problemen kan leiden. Oorzaak hiervan is de aanwezigheid van structurele mechanismen binnen het huidige wereldwijde kapitalisme die ervoor zorgen dat mondiale armoede en sociale ongelijkheid niet of nauwelijks — daarover verschillen de meningen — afnemen. Denk bijvoorbeeld aan

de ondergeschikte rol van bedrijven in deze landen (onder)in productieketens, de toenemende concurrentie tussen landen op arbeidsvoorwaarden, de afhankelijkheid van grondstoffen en producten met weinig toegevoegde waarde van (sterk) fluctuerende prijzen en de mondiale concentratie van inkopers en distributeurs van producten. In deze contrasterende 'relationele benadering' (Kaplinsky) van globalisering is het 'in the very nature of globalization that poverty is sustained and distribution worsened.'

Het *ad hoc* karakter van de globaliseringparagrafen van de linkse verkiezingsprogramma uit zich ook in de afwezigheid van de financiële sector in het voorgestelde beleid. Er zijn sterke argumenten voor de claim dat juist deze sector dominant is binnen de huidige wereldeconomie. Mondiale financiële normen bepalen de

Toen in 2006 aan EU-inwoners gevraagd werd of zij globalisering zien als een dreiging of als een kans, koos 47 procent voor het eerste antwoord en slechts 37 procent voor het tweede

smalle marges waarbinnen beleid gemaakt 'mag' worden en er is veelal een ongezonde fixatie op rendement op korte termijn. Ontwikkelingslanden hebben hier misschien nog wel meer last van dan van de bestaande handelsbelemmeringen.¹¹ Het is daarom nogal opmerkelijk dat, met uitzondering van de SP, die in haar programma pleit voor het belasten van (alle?) kapitaalverkeer, niemand het meer heeft over de financiële sector.

De visie en het beleid op het gebied van ontwikkelingshulp lijkt sowieso flink te worden beïnvloed door de waan van de dag. Nog maar een paar jaar geleden liep bijna iedereen in reactie op de 'Azië-crisis' bijvoorbeeld nog weg met

het idee van een Tobin-tax. Een dergelijke kleine belasting op de aanzienlijke valutatransacties die dagelijks wereldwijd plaatsvinden, werd gezien als een instrument om de speculatieve dimensie in die handel enigszins af te remmen. Met als prettige bijkomstigheid dat de opbrengsten voor mooie doelen — zoals armoedebestrijding — zouden kunnen worden ingezet. Nu hebben de programma's het hier niet meer over en evenmin over andere manieren om de financiële markten onder controle te houden. Toch is er geen reden om aan te nemen dat er geen financiële crises meer kunnen ontstaan. Zo waarschuwt het IMF in haar meest recente *World Economic Outlook* dat de economische risico's in de wereld de laatste tijd weliswaar zijn afgenomen, maar dat het risico van financiële instabiliteit juist is toegenomen.

HOEZO MONDIALE REGULERING?

Terwijl in de rest van de wereld steeds meer wordt nagedacht en gediscussieerd over vormen van mondiale regulering om de gapende kloof te verkleinen tussen de toenemende economische internationalisering enerzijds en de ver achterblijvende mondialisering van democratie, sociale rechten en milieunormen anderzijds, heeft het verkiezingsprogramma van de PvdA hier helaas weinig over te melden. Datzelfde geldt voor de programma's van GroenLinks en de SP.

Buiten de grenzen van de Nederlandse politiek leeft dit onderwerp gelukkig wel. Denk bijvoorbeeld aan het rapport van de World Commission on the Social Dimension of Globalization, waaraan naast Nobelprijs-winnaar Joseph Stiglitz ook Eveline Herfkens meewerkte.¹² Hierin staan veel relevante voorstellen en ideeën voor een rechtvaardiger wereldorde. De International Labour Organization (ILO), die het rapport sponsorde, werkt op dit moment aan een follow-up. Of denk aan het eerder gememoreerde idee van de Tobin-tax, dat in ons land al weer op z'n retour lijkt; internationaal is er de afgelopen jaren gewerkt aan nieuwe invullingen en uitwerkingen voor een dergelijke interna-

tionale heffing. De discussie is inmiddels ook verder verbreed naar mondiale belastingheffing in het algemeen, bijvoorbeeld in een rapport van de presidenten van Brazilië, Chili en Frankrijk gericht aan de VN¹³ en via een studie van een Franse commissie van academici, experts van financiële instellingen, plus de sociale beweging ATTAC. In deze door nota bene Chirac in de G8 ingebrachte studie worden voorstellen gedaan voor mondiale belastingheffing.¹⁴ Dit alles lijkt helaas grotendeels aan politiek Nederland voorbij te gaan.

GLOBALISERING ZONDER NEDERLAND

Tot slot is opvallend dat de programma's evenmin veel woorden vuil maken aan de relatie tussen globalisering en binnenlandse uitdagingen en problemen. Opmerkelijk, want inmiddels heeft zelfs de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) vastgesteld dat de inkomensverschillen de afgelopen globaliseringdecennia overal zijn toegenomen;¹⁵ om over vermogensverschillen nog maar te zwijgen.¹⁶ Ook is er samenhang tussen de toenemende internationalisering van handel, financiële stromen, en productie, en de vrees bij velen dat hun baan verplaatst zou kunnen worden naar een ander land. Immers, mondiaal bestaat er inmiddels een immens arbeidsreserveleger en bedrijven kunnen veelal geloofwaardig drei-

Nationale staten kunnen om te beginnen verliezers van handel en off-shoring compenseren en weerbaar maken

gen met een exit-optie, dat wil zeggen met het verplaatsen van delen van de productie.¹⁷

Niet voor niks woeden in veel landen discussies over dit probleem. Toen in 2006 aan EU-woners gevraagd werd of zij globalisering zien

als een dreiging of als een kans, koos 47 procent voor het eerste antwoord en slechts 37 procent voor het tweede. Internationale economische integratie wordt verantwoordelijk gehouden voor het verlies van banen, sterkere economische onzekerheid, en toenemende ongelijkheid.¹⁸ En een peiling in 2004 in de Verenigde Staten liet zien dat 61 procent van de Noord-Amerikanen vreest dat zijzelf of iemand in hun directe omgeving baanloos wordt omdat haar werkgever besluit naar een ander land te vertrekken.¹⁹ Robert Reich, Minister van Arbeid onder Bill Clinton, sprak tijdens een Labor Day speech in dat verband over het volgens hem nieuwe fenomeen van de 'anxious class'. Deze bevindt zich tussen de 'overclass' en de groeiende 'underclass', wordt groter en is vooral bang om af te glijden langs de sociale ladder.²⁰

MONDIAAL TRILEMMA

Je hoeft geen Maurice de Hond te zijn om een relatie te veronderstellen tussen deze toenemende onzekerheid bij (grote) delen van de bevolking over de toekomst van werk, sociale zekerheid en leefomgeving, en de uitslag van de Kamerverkiezingen. In de *Financial Times* en *Economist* verschijnen regelmatig bijdragen waarin bezorgd wordt vastgesteld dat de meeste Europeanen en Noord-Amerikanen zich tot de verliezers van globalisering rekenen. Waarna een betoog volgt dat dit niet veel langer zo door kan gaan zonder dat het leidt tot onhoudbare situaties — en mogelijk een nieuwe roep om protectionisme.²¹

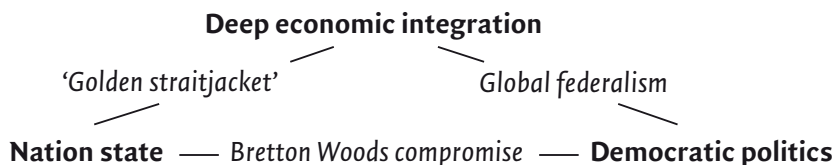
Politieke partijen positioneren zich in deze discussie, en dat moet natuurlijk ook. Al dan niet bewust kiezen zij daarbij positie in wat Dani Rodrik het 'politieke trilemma van de mondiale economie' heeft genoemd.²² De essentie van

dit trilemma (zie figuur) is dat je maar twee van de volgende drie zaken kunt hebben: diepe economische integratie, oftewel globalisering; een democratisch beleid, oftewel de mogelijkheid om in een land zonder dreigende veto's van investeerders of financiële markten je eigen prioriteiten te stellen voor economisch en sociaal beleid; en de natiestaat, oftewel een nationale staat zoals ons land er één is. Alledrie tegelijk kan niet, zegt Rodrik, je moet er twee kiezen.

Kies je voor globalisering plus de natiestaat, dan moet je accepteren dat zeer sterke grenzen worden gesteld aan het beleid dat je kunt voeren. Als belangrijke partijen op de financiële markten of grote investeerders niet blij zijn met je prioriteiten kunnen daar kapitaalvlucht en investeringsstakingen op volgen. Dat merkte bijvoorbeeld de Braziliaanse president Lula da Silva, toen hij voor de eerste keer kandidaat-president was. Anticiperend op zijn eventuele overwinning werd op de financiële markten gespeculeerd tegen de Real, de Braziliaanse munt. Zodat Lula zich gedwongen voelde om nog tijdens de verkiezingscampagne een contract te tekenen met het IMF, waarin hij beloofde de nationale schuld binnen de gestelde termijnen af te betalen. Thomas Friedman noemt dit de 'gouden dwangbuis van de globalisering'. 'Dwangbuis' omdat meedoen betekent dat je weinig te kiezen overhoudt, 'gouden' omdat hij denkt dat dit meer groei en welvaart oplevert.²³

De tweede optie is te kiezen voor een sterke natiestaat en de mogelijkheid zelf prioriteiten te kunnen blijven stellen. Dan moet je globalisering afremmen of aan banden leggen. Dat gebeurde na de Tweede Wereldoorlog tot midden jaren '70. Met name de financiële sector werd in deze periode sterk gereguleerd. Dit was door onder andere Keynes (Engeland) en Dexter White

Figuur 1

(vs) afgesproken tijdens de internationale conferentie van Bretton Woods (1943), om te voorkomen dat de eigen economische prioriteiten van landen gefrustreerd zouden worden door de financiële markten.

Een derde mogelijkheid, tot slot, is de combinatie van economische globalisering met democratisch beleid op mondiaal niveau (mondiaal federalisme). Dat betekent dat je een mondiaal politiek systeem nodig hebt, zoals bijvoorbeeld de socioloog Zygmunt Bauman bepleit. Het gewicht en de rol van nationale staten nemen dan af, maar democratie en zeggenschap op mondiaal niveau komen ervoor in de plaats.

Als we onze politieke partijen binnen dit trilemma proberen te plotten, dan valt op dat één kant van de driehoek niet of nauwelijks gedekt is.²⁴ Dat, om te beginnen, de vvd en d66 zichzelf uitdrukkelijk linksboven langs de 'gouden dwangbuis'-as hebben gepositioneerd, lijkt een weinig controversiële constatering. Mark Rutte en ex-minister van Economische Zaken Laurens Jan Brinkhorst stelden beide dat we van alles en nog wat aan verworvenheden ter discussie moeten stellen, omdat we anders binnen de kortste keren ingehaald worden door China en India en dreigen te verarmen. Dat is een zeer eenzijdige en sterk overdreven stelling. Als we de verkiezingsuitslag als indicatie nemen zien weinig mensen deze optie als wenkend perspectief. Het cda is op dit punt veel genuanceerder en komt het meest in de buurt van de onderkant van de 'gouden dwangbuis'-as.

14 Veel populairder zijn sceptische benaderingen van internationalisering, die corresponderen met de horizontale 'Bretton Woods'-as. Er bestaan natuurlijk enorme verschillen tussen deze partijen, maar in de aanloop naar het referendum over de Europese grondwet werd deze invalshoek op uiteenlopende wijze verwoord door de sp, Geert Wilders (pvv) en de ChristenUnie (cu). Er is duidelijk een grote (kiezers)markt voor politiek die ervoor staat dat er onder geen beding een Europese grondwet moet komen, dat de eu geen eigen rol in de wereld moet spelen, en dat onze nationale belangen — wat die ook

mogen zijn — goed moeten worden behartigd.

Blijft tot slot de meer kosmopolitische rechter 'mondiaal federalisme'-as over, waar je de PvdA en meer nog GroenLinks op zou verwachten. Maar als dat de bedoeling was, is het slecht uit de verf gekomen. Want zoals hierboven betoogd laten de programma's van beide partijen het grotendeels

Wordt het geen tijd om een parlementair onderzoek in te stellen naar globalisering en zijn gevolgen?

afweten voor wat betreft een structurele analyse van globalisering, elders gevoerde discussies over mondiale regulering, en de — terechte — vrees bij velen in eigen land dat ze de prijs moeten betalen voor globalisering. Onderzocht heb ik het niet, maar aangezien beelden en *oneliners* erg belangrijk zijn in de politiek en de PvdA en GroenLinks zich niet altijd even duidelijk als verdedigers van de verworvenheden van de welvaartsstaat hebben gepresenteerd — denk bijvoorbeeld aan discussies over ontslagbescherming — vrees ik dat bij gebrek aan een onderscheidend geluid op dit punt beide partijen door velen in de buurt van d66 en de vvd geplaatst zijn

VERLIEZERS EN WINNAARS

Als — en wat mij betreft is dat te hopen — de PvdA en GroenLinks zich meer aan de onderkant van de rechter 'mondiaal federalisme'-as willen positioneren, is de kern van de daarbij passende benadering niet al te moeilijk te formuleren. De essentie daarvan is dat globalisering behalve winnaars ook veel verliezers kent — in eigen land, de eu, de vs en ontwikkelingslanden — maar dat dit geen fataliteit is. Oftewel: er is wat aan te doen.

Nationale staten kunnen om te beginnen — (veel) meer dan nu gebeurt — verliezers van

handel en *off-shoring* compenseren en weerbaar maken. Het serieus nemen van de problemen en zorgen van de 'bezorgde klasse' heeft niks met behoudzucht te maken. Als globalisering werkelijk de welvaartswinst oplevert die de voorstanders claimen, kan er toch niemand tegen zijn dat een deel daarvan wordt aangewend om de verliezers te ondersteunen?²⁵ En om — als bijeffect — draagvlak voor globalisering met een menselijk gezicht te creëren. Dit zal overigens niet altijd makkelijk zijn, want we weten veelal nog niet eens wie die verliezers zijn, wat ze verliezen en hoe ze het beste gecompenseerd kunnen worden. Collega-economen zullen overigens graag wijzen op de vele valkuilen en risico's die daarbij kunnen opduiken.

Maar daarmee zijn we er niet. Want op morele gronden — de onnodige mondiale armoede en grote sociale ongelijkheid — alsmede om dergelijke nationale of Europese arrangementen ook op langere termijn te waarborgen, is tevens een actieve inzet nodig om een rechtvaardige internationale economische orde te scheppen als alternatief voor de huidige neoliberale globalisering. Dat vereist op veel punten méér en andere — dus niet minder — vormen van Europese²⁶ en mondiale regulering en coördinatie. De ruimte ontbreekt om dit hier verder uit te werken, maar denk daarbij bijvoorbeeld aan een beleid van het IMF, de Wereldbank en de Wereldhandelsorganisatie dat ruimte geeft aan ontwikkelings-

landen om hun eigen prioriteiten te bepalen; aan mondiale belastingen en herverdeling van inkomen en vermogen om ontwikkeling te financieren; en aan dwingende mondiale regels in plaats van vrijblijvende aanbevelingen voor maatschappelijk verantwoord ondernemen.

EEN PARLEMENTAIR ONDERZOEK?

Behalve tijdens het grote globaliseringdebat — toentertijd ook wel gekscherend de 'Koos Clinton show' genoemd — dat in 1994 door de toenmalige minister van EZ Koos Andriessen werd georganiseerd en zelfs op de televisie werd uitgezonden, is in ons land eigenlijk nooit meer geprobeerd een serieuze discussie te initiëren over globalisering; over wat het is en wat het betekent voor eigen land en voor de rest van de wereld. We weten een heleboel dingen nog niet, veel gepubliceerde rapporten en studies zijn anekdotisch of *self-serving*, en verschillende departementen zijn op hun eigen manier met (de gevolgen van) globalisering bezig, zonder expliciete gedeelde visie. Wordt het geen tijd om in die lacunes te voorzien door bijvoorbeeld een parlementair onderzoek in te stellen naar globalisering en zijn gevolgen, zoals onze oosterburen aan het begin van deze eeuw reeds gedaan hebben, of er een breed maatschappelijk debat over te organiseren?²⁷

Noten

- 1 Volgens de Haagse topambtenaar die me op deze afwezigheid van het g-woord wees, wordt het regeerakkoord in tijden van taakstellingen — zoals de huidige — op departementen door iedereen gespeld om te kijken of zijn of haar 'ding' er in voorkomt en dus belangrijk blijft.
- 2 Wat overigens ook kan komen door hoe aan schuldenreductie vormgegeven wordt. Zie Jan Willem Gunning en Sweder van Wijnbergen, 'Regeerakkoord werkt arme landen tegen', Financieel Dagblad, 21 februari 2007.
- 3 Zie het prijswinnende boek van Cambridge-econoom Ho-Joon Chang (2002), *Kicking Away the Ladder. Development Strategy in Historical Perspective*. London: Anthem Press.
- 4 Zoals uit dit artikel blijkt behoort ik niet tot de onderzoekers die menen dat met de hedendaagse globalisering niks nieuws onder de zon is. Zie voor dat standpunt bijvoorbeeld Alfred kleinknecht, Ro Naastepad en Servaas Storm (2006), 'Links conservatisme: opmerkingen bij het manifest van Waterland', Waterstof 19, www.waterlandstichting.nl.
- 5 Vraaggesprek met Sylvia Boren, algemeen directeur van de novib, op www.novib.nl
- 6 'The only systematic relation-

- ship is that countries dismantle trade restrictions as they get richer, which accounts for the fact that most of today's rich countries embarked on economic growth behind protective barriers, which they subsequently lowered' (Rodrik 2001: 7). Wereldbankeconomen Dollar en Kraay (2000) stellen in hun bekende studie *Trade, Growth and Poverty* dat grotere openheid voor handel goed is voor economische groei en (dus) voor het bestrijden van armoede. Er was echter veel mis met de door hen gebruikte data en Rodrik (2002) noemde deze analyse daarom 'extreem misleidend'. Hij deed de berekeningen over en vond geen enkel bewijs dat landen die snel en verre gaand hun handel liberaliseren het economisch beter doen dan andere landen, en zelfs enige aanwijzingen voor het tegendeel: 'De claim van de auteurs over de heilzame effecten van handelsliberalisering op armoede moeten gezien worden als beweringen die meer zijn gebaseerd op geloof dan op bewijs.'
- 7 United Nations Conference on Trade and Development (unctad) (2004), *The Least Developed Countries Report 2004*. Genève: UNCTAD.
  - 8 Weisbrot en Baker noemen een aantal redenen waarom landen, anders dan modelberekeningen suggereren, niet noodzakelijk profiteren van handelsliberalisering of daar zelfs slechter van kunnen worden. Weisbrot en Baker (2002), *The Relative Impact of Trade Liberalization on Developing Countries*, Center for Economic and Policy Research, www.cepr.net.
  - 9 Jeff Faux (2007), 'Globalization that works for working Americans', EPI Briefing Paper 179. Washington DC: Economic Policy Institute, www.epi.org.
  - 10 Raphael Kaplinsky (2005), *Globalization, Poverty and Inequality*. Cambridge, Polity Press.
  - 11 Zie Mark Weisbrot en Dean Baker t.a.p.
  - 12 World Commission on the Social Dimension of Globalization (2004), *A Fair Globalization: Creating Opportunities for All*. Genève: ilo. www.ilo.org.
  - 13 Technical Group on Innovative Financing Mechanisms (2004), *Action Against Hunger and Poverty*. www.diplomatie.gouv.fr/en/IMG/pdf/rapportdugroupequadripartite.pdf.
  - 14 Groupe de travail sur les nouvelles contributions financières internationales (2004), *Rapport à Monsieur Jacques Chirac, Président de la République*. http://www.diplomatie.gouv.fr/actual/pdf/landau_report.pdf (English version)
  - 15 Aldus Raymond Torres, Head of Employment Analysis and Policy Division van de OESO, tijdens zijn inleiding op een expertbijeenkomst over de sociale dimensie van globalisering van het ministerie van szw, waaraan ik 13 december j.l. mocht deelnemen.
  - 16 Zie voor een serieuze poging de mondiale vermogensverdeling te berekenen James Davies e.a. (2006), *The World Distribution of Household Wealth*, www.wider.unu.edu. Een citaat uit dit rapport: 'Our wealth Gini [index] estimates for individual countries range from a low of 0.547 for Japan to the high values reported for the USA (0.801) and Switzerland (0.803), and the highest values of all in Zimbabwe (0.845) and Namibia (0.846). The global wealth Gini is higher still at 0.892. This roughly corresponds to the Gini value that would be recorded in a 10-person population if one person had \$1000 and the remaining 9 people each had \$1.'
  - 17 Leidende handelseconomen komen inmiddels tot de conclusie dat een 'nieuw paradigma' nodig is om te begrijpen wat de gevolgen zijn van het feit dat de productie van goederen en in toenemende mate diensten in deeltaken opgeknipt kan worden, die niet op dezelfde locatie uitgevoerd hoeven te worden. Zie bijvoorbeeld Gene Grossman en Esteban Rossi-Hansberg (2006), *The Rise of Offshoring: It's Not Wine for Cloth Anymore*. Paper gepresenteerd tijdens de Jackson Hole conferentie van de Fed van Kansas. www.kc.frb.org/
  - 18 Jeffrey Frieden, *Will Global Capitalism Fall Again?*, Bruegel Essay and Lecture Series, www.bruegel.org.
  - 19 Jeff Faux, t.a.p. De auteur van het paper voegt daar terecht iets aan toe: 'The threat to off-shore production, real or exaggerated, gives employers substantial leverage over their employees.'
  - 20 Zie Raphael Kaplinsky t.a.p. en Louis Uchitelle (2006), *The Disposable American. Layoffs and their Consequences*. New York: Alfred A. Knopf.
  - 21 Zie ook Jeffrey Frieden, t.a.p.
  - 22 Dani Rodrik (2002) *Feasible Globalizations*. <http://ksghome.harvard.edu/~drodrik.academic.ksg/papers.html>.
  - 23 Thomas Friedman (2000) *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*. New York: Anchor Books.
  - 24 Voor de zekerheid: deze exercitie is er niet op gericht om wie dan ook in een bepaalde

logica te drukken, dus correcties zijn welkom wanneer daarbij (een) partij(en) onrecht gedaan wordt. Niet verrassend wellicht, maar het was het moeilijkst om te bepalen waar het CDA in deze discussie staat.

25 Zie Paul de Beer (2007), 'Begrijp behoudzucht', *SE-D* 1-2. Zie ook Robert Went (2006), 'Compenseer de verliezers', *SE-D*, 11. Volgens Jacques Delpla and Charles Wyplosz hoeft het eenmalig slechts 20 procent van het Franse *BNP* te kosten om alle

insiders op de arbeidsmarkt in Frankrijk volledig te compenseren voor het opgeven van hun relatieve privileges t.o.v. outsiders. Zie 'The French will accept reforms, for the right price', *The Financial Times*, 21 maart 2007.

26 Zie bijvoorbeeld Bastiaan van Apeldoorn (2007), 'Is een ander Europa mogelijk? Linkse dilemma's tegenover een neoliberaal project', *Waterstof 22*, www.waterlandstichting.nl.

27 Zie Robert Went (2002), 'De politiek van de economie', *De*

Groene Amsterdammer, 30 november 2002. In Finland publiceerde de Economische Raad van de Premier eind 2006 twee rapporten over globalisering en de gevolgen voor de eu en Finland — zie <http://www.government.fi/hallitus/talousneuvosto/en.jsp>. Maartje van Putten wees me, als andere mogelijk bruikbare vorm, op de National Roundtables on Corporate Social Responsibility die de Canadese regering onlangs organiseerde.

Vechten overzee: de PvdA en militaire interventies

BART TROMP

In de verkiezingscampagne probeert een politieke partij enerzijds zoveel mogelijk stemmen te winnen, anderzijds toch ook doelen te stellen waaraan zij in de komende periode vast wil houden, of zij nu regeringsverantwoordelijkheid draagt, dan wel in de oppositie verblijft. In deze bijdrage is het onderliggende thema hoe in de PvdA de logica van het campagne voeren, althans de wijze waarop die de laatste tijden door de partijleiding is 'ingevuld', zich moeizaam verhoudt met de vereisten van een politiek programma dat inhoudelijk richting geeft, toegespitst op een kwestie die de Nederlandse buitenlandse en defensiepolitiek steeds meer beheerst: de deelname aan buitenlandse interventies.

PSEUDO-DESKUNDIGHEID

18 In de campagne voor de Tweede Kamer speelden kwesties van buitenlandse politiek geen rol. In zekere zin was dit niet opmerkelijk. Vanaf de verkiezingen van mei 2002 is er in de Nederlandse politiek, gevolgd door de media, sprake van een binnenwaarts gericht perspectief. Het regeerakkoord van het eerste kabinet Balkenende (dat niet zo mocht heten, want dat was

Over de auteur Bart Tromp is bijzonder hoogleraar in de theorie en geschiedenis van de Internationale Betrekkingen aan de Universiteit van Amsterdam en redacteur van S&D

Noten zie pagina 22

'oude politiek') besteedde nauwelijks anderhalf van de zestig pagina's aan defensie, buitenlandse politiek en ontwikkelingssamenwerking. Dit voorbeeld is representatief voor het huidige politieke klimaat in Nederland, dat door het referendum over het grondwettelijk verdrag voor Europa in 2005 in dit opzicht nog guurder is geworden.

Die verwaarlozing is nog vreemder, waar de meeste politieke partijen er juist in hun verkiezingsprogramma's op wezen dat ons land te maken heeft met vergaande consequenties van mondialisering en europeanisering; dat 'Nederland geen eiland is', zoals de zin luidt waarmee de internationale paragraaf van het verkiezingsprogramma van de SP opent. Geen enkele partij heeft echter getracht thema's van buitenlandse politiek in de campagne centraal te stellen, wat ze daarover ook te melden hadden in hun verkiezingsprogramma's. Evenmin hebben de media, een enkele uitzondering daargelaten, hier de aandacht op gevestigd.

Nu hebben verkiezingsprogramma's een drievoudige functie. Zij zijn in eerste instantie bedoeld om op belangrijke punten een voor de partij geldend standpunt en daarbij passend beleid vast te leggen. In deze fase gaat het om de uitkomst van een interne discussie — als die er al is geweest. Daarna krijgt het programma een externe functie: het moet bestaande en potentiële kiezers van de partij overreden de juiste keuze te maken. Na de verkiezingen krijgt

het programma een derde functie. Het is inzet bij programmatische onderhandelingen over regeringsdeelname en uitgangspunt voor het optreden van de fractie in de Tweede Kamer.

Deze drie functies liggen wel in de tijd, maar niet in het gebruik in elkaars verlengde. Er is een onmiskenbare tendens om de wervende functie al bij de opstelling veel zwaarder te laten wegen dan de andere. Tijdens de verkiezingscampagne maakt het campagneteam de inhoud ondergeschikt aan wat als een succesvolle manier van stemmen-maximalisering wordt gezien. Wanneer zaken van buitenlands beleid worden beschouwd als te ver van het kiezersbed, komen ze daarom niet aan de orde.

De vraag of dit vanuit electoraal of democratisch oogpunt verstandig is, komt daarbij niet aan bod. Hedendaagse campagneteams, overigens niet alleen die van de PvdA, menen dat het in de politiek om personen gaat en veel minder om ideeën en programma's. Dit is een hardnekkig misverstand dat geen steun vindt in serieus wetenschappelijk onderzoek. Alleen al bij deze verkiezingen is het weersproken door de meer dan vier miljoen kiezers die hun heil zochten bij stemwijzers op internet — wat men van overigens ook van de validiteit van dit instrument vindt.

Van een andere orde is dat het bij verkiezingscampagnes niet alleen gaat om het winnen van stemmen, maar ook om het informeren van de burger. Dit is vanuit het oogpunt van democratische legitimiteit van groot gewicht, aangezien er voor deze functie geen alternatief is. Uitoefening van deze functie vereist wel dat de inhoud van het programma niet wordt geofferd aan de behoefte aan reclame of de neiging tot verheimelijken in plaats van verhelderen. Ik noem twee voorbeelden.

Allerst de poging die Kamerlid Crone inder tijd ondernam door te betogen dat fiscalisering van de AOW al deel uitmaakte van het vorige verkiezingsprogramma. Iets dat alleen door gevorderde ontcijferaar van geheimschrift uit de tekst van het programma kon worden afgelezen.

Als tweede de bezwering in het PvdA-pro-

gramma dat een nieuw grondwettelijk verdrag niet langs de achterdeur, dat wil zeggen, zonder een nieuw referendum, tot stand mag komen. Maar het programma gaat, evenmin als dat van andere partijen, precies in op de vraag hoe de reële problemen van ordening en besluitvorming, waarop het oorspronkelijke grondwet-

Dat het in de politiek om personen gaat en veel minder om ideeën en programma's is een hardnekkig misverstand

telijke verdrag toch allereerst een antwoord formuleerde, volgens haar dan wél bedwongen kunnen worden. Noch of het paardenmiddel van een grondwettelijk verdrag en een daaraan voorafgaande 'conventie' verlaten wordt voor het oude procédé van een intergouvernementele conferentie afgesloten met een gewoon verdrag. Maar juist dit was van grote waarde geweest, niet om stemmen te winnen, maar om de burger te informeren over wat de partij te zijner tijd op dit punt zou gaan doen. Door dit achterwege te laten is de kiem gelegd van nieuw wantrouwen tegen 'Europa'.

Kortom, het verkiezingsprogramma is er niet alleen en niet in de eerste plaats om potentiële kiezers te behagen, maar ook en vooral om ze te informeren. Het is bij uitstek een middel om de politieke agenda te bepalen, maar ook om legitimiteit te verwerven voor latere, op grond van het programma te nemen besluiten. Veel van de instabiliteit van de Nederlandse politiek van de laatste twintig jaar is mede veroorzaakt doordat politieke partijen hun programma verwaarlozen en ná de verkiezingen tot regeerakkoorden komen die geenszins herleid kunnen worden tot wat ze daarvoor de kiezers hadden voorgehouden en beloofd.

Niet alleen de PvdA, vrijwel alle partijen zijn deze weg gegaan. Niettemin is het mijn stellige

indruk dat de PvdA hier weer eens het voortouw heeft genomen. Sinds de PvdA ruim vijftien jaar geleden tot 'professionalisering' van de verkiezingscampagne overging, heeft de partij op één na alle landelijke verkiezingen verloren. Dat is weinig opbeurend. Misschien heeft het er mee te maken dat 'professionalisering' hier niet inhoudelijke en bewezen kwaliteit betreft, maar het voltijds betalen van praatjesmakers.

Mijn eerste conclusie luidt dat de PvdA politieke inhoud niet langer ondergeschikt mag maken aan pseudo-deskundigheid over het winnen van verkiezingen.

MINDER GEMAKZUCHTIG

Nu wat betreft buitenlandse interventies. Het centrale gegeven hier is dat Nederland een oorlogvoerende staat is geworden. Het is echter niet een staat die dat op eigen houtje doet. Nederlandse bijdragen vinden altijd plaats in een groter verband, dat van de VN, dat van de NAVO, een daarvan afgeleide 'coalitie van bereidwilligen', of in dat van de EU. In al deze gevallen heeft ons land weinig of niets te zeggen over de casus zelf, noch over de bevelvoering en strategie. Haar politieke en militaire autonomie beperkt zich tot het tactische niveau waarop Nederlandse eenheden opereren.

20 Bij het raadplegen van de verkiezingsprogramma's van de meest relevante partijen blijkt dat zij de draagwijdte daarvan niet echt onder ogen zien. De VVD al helemaal niet. Haar als tabloidkrant uitgegeven verkiezingsprogramma heb ik elders gekarakteriseerd als de wekelijkse Aldi-advertentie. Maar dan een advertentie zonder vermelding van wat het artikel voorstelt en wat het kost. 'Nederland moet de beschikking blijven houden over een moderne krijgsmacht, die zonodig in moeilijke omstandigheden en ver van huis kan worden ingezet.' Dat is alles. Achteraf valt te constateren dat de VVD zich met deze passage als mogelijke regeringspartij ecarteerde. Blijft de VVD daarom verder buiten beschouwing, dan valt op basis van de verkiezingsprogramma's te constateren dat de andere grote par-

tijen, CDA, PvdA en SP op een aantal punten niet ver van elkaar staan. Het voornaamste verschil is tussen enerzijds CDA en anderzijds SP en PvdA dat de laatste twee deelname aan buitenlandse interventies willen beperken tot vredesoperaties onder mandaat van de VN.

Blijft staan dat geen enkele partij een duidelijk antwoord heeft op de centrale vragen voor het Nederlandse buitenlands beleid. Deze komen voort uit het feit dat de uitgangspunten van de Nederlandse buitenlandse politiek van de afgelopen vijftig jaar niet meer gelden. Dat was in de eerste plaats: de NAVO als defensief militair bondgenootschap zowel als overleginstituut tussen de VS en de andere lidstaten. En daarnaast de Europese integratie, die verder gaat dan het vrije verkeer van goederen, mensen, kapitaal en diensten, zoals vastgelegd in artikel drie van het EEG-Verdrag, en sinds 1992 gestalte krijgt in het kader van de toen opgerichte Europese Unie¹. Nederland heeft veel eerder dan andere lidstaten van de NAVO de transformatie van zijn krijgsmacht van verdediging van het grondgebied tot een interventiemacht ten dienste van het nationaal belang bewerkstelligd.

Geen enkele partij heeft een duidelijk antwoord op de centrale vragen voor het Nederlandse buitenlands beleid

Dat is gebeurd op een hoog niveau van militaire bekwaamheid, zowel wat uitrusting en ondersteuning aangaat, als de personele bezetting. De prijs daarvan is dat er eerder op ons land een beroep wordt gedaan tot deelname aan militaire acties in het buitenland, dan op de meeste andere lidstaten — of het nu om de NAVO, de EU dan wel de VN gaat. Met het gevaar dat de Nederlandse krijgsmacht in zulke operaties een variant van het vreemdelingenlegioen wordt. Tot dergelijke operaties wordt immers besloten

op een niveau waartoe Nederland meestal niet eens toegang heeft, laat staan dat het aan de besluitvorming deelneemt. Noch is er sprake van rechtstreekse invloed op de gekozen strategie. Dat is een fundamenteel verschil met de traditionele bijdrage van de Nederlandse defensie in bondgenootschappelijk verband aan de verdediging tegen een Sovjet-Russische aanval.

Waar deze bijdrage plaats zou vinden in het kader van de verdediging van de staat der Nederlanden deed zich geen spanning voor tussen nationale autonomie en internationale samenwerking in NAVO-verband. Dat ligt anders bij buitenlandse interventies waar daadwerkelijk militair wordt opgetreden. Dat vereist een echte integratie van gevechtseenheden die bij vredesoperaties ontlopen kan worden, maar nu onherroepelijk het feitelijk opgeven van nationale soevereiniteit inhoudt. Zoniet, dan is er geen sprake van een militair bruikbare eenheid. Een voorbeeld vormt de zogenaamde internationale divisie die aan de kant van de vs in Irak is gestationeerd.²

Defensie is door de transformatie van de krijgsmacht en de mogelijke deelname aan interventies in het buitenland een instrument van buitenlandse politiek geworden. Dit gegeven vraagt om een veel zelfstandiger afweging door Nederland van de voors en tegens van deelname dan in de afgelopen tien jaar, van Bosnië tot en met Afghanistan, het geval is geweest. Het vraagt ook om een veel nauwere afstemming tussen Defensie, Buitenlandse Zaken en Ontwikkelingssamenwerking.

Zo'n zelfstandige afweging dient gebaseerd te zijn op een politieke belangenafweging, maar evenzeer op volkenrechtelijke legitimiteit. Het is te gemakkelijk om ervan uit te gaan dat deze gewaarborgd is als er sprake is van een mandaat van de vn. Terecht constateerde in het geval van Afghanistan de volkenrechtsgeleerde Nollkaemper dat deze tamelijk dubieus is.³ Het is te gemakzuchtig de internationale rechtsorde gelijk te stellen aan het optreden van de vn en de Veiligheidsraad. Ik noem als voorbeeld het anti-terrorismebeleid van de vn, waarbij de

Veiligheidsraad optreedt als wetgever, openbaar aanklager en rechter, zonder dat sprake is van enige vorm van rechtsbescherming.⁴

Mijn suggestie: bouw een barrière tegen het systematisch vergeten wat de prijs is van continue improvisatie

Mijn conclusie: de PvdA dient in campagnes minder gemakzuchtig dan tot nu toe de drie belangrijkste problemen op het gebied van de buitenlandse politiek aan de kiezers voor te leggen: met betrekking tot Europa, NAVO en vn. Minder gemakzuchtig: door ze in de eerste plaats onder ogen te zien en in de tweede plaats ook oplossingen voor deze problemen voor te leggen.

VERGETEN

Tot slot enkele opmerkingen over het programma van de PvdA, niet alleen als het gaat om internationale politiek.

Als iemand die al tientallen jaren politieke partijen, en soms in het bijzonder de PvdA volgt en bestudeert, valt het mij op hoe weinig die partijen erin slagen gebruik te maken van het feit dat het formeel, en formeel democratische organisaties zijn. In plaats daarvan zie je — zeker de laatste vijftien jaar — altijd gescheld op 'formalisme', 'regeltjes' en 'procedures'. De voordelen van een klassieke organisatie worden eerder genegeerd dan gebruikt (behalve bij de ledenadministratie, vermoed ik). Zo'n organisatie kent arbeidsverdeling en hiërarchie gebaseerd op professionaliteit, continuïteit (onder andere tot uiting komend in standaardoperatieprocedures voor vergelijkbare situaties), cumulatie van kennis en deskundigheid, toewijzing van posities op basis van kwaliteit via democratische procedures die legitimiteit garanderen, maar ook gedeelde kennis en ervaring.

In plaats daarvan is het gebruikelijke beleidsproces in de PvdA een aaneenschakeling van *ad hoc* beslissingen, *ad hoc* ingestelde werkgroepen, los van elkaar uitgegeven nota's en rapporten die niet onderdeel van een interne discussie en besluitvorming zijn geweest, en op een willekeurig tijdstip weer door andere vervangen worden.

De opstelling van een verkiezingsprogramma is steeds weer het hoogtepunt in een cyclus van improvisatie, waarbij het enige uitgangspunt

is dat alles heel anders moet dan de vorige keer, als er al mensen bij betrokken zijn die de vorige keer nog hebben meegemaakt. Ik eindig daarom met de suggestie een volgende keer te beginnen met na te gaan wat er met het vorige programma is gedaan, alvorens een nieuw op te stellen, en meer in het algemeen een barrière op te bouwen tegen het systematisch vergeten wat de prijs is van continue improvisatie.

Noten

- 1 Zie mijn bijdrage aan *De herontdekking van de wereld*.
- 2 Cf. de passages over multinationale eenheden in Rupert Smith,

The Utility of Force. The Art of War in the Modern World, London, Penguin, 2006.

- 3 André Nollkaemper, 'Nederland laat recht wijken voor macht', *NRC Handelsblad*, 30 november

2006.

- 4 Zie *Terrorismebestrijding in mondiaal en Europees perspectief*, Den Haag, Adviesraad Internationale Vraagstukken, No. 49, September 2006.

Buitenland: best belangrijk

KO COLIJN

Als onderdeel van de kater na het ongunstige verkiezingsresultaat voor de PvdA gold, misschien zelfs al voor de uitslag op 22 november bekend werd, een onaangenaam gevoel dat 'het buitenland' in de campagne afwezig was geweest. Ik meen met een voorlopig antwoord op dat onaangename gevoel te kunnen komen.

Wat als eerste opvalt is dat de PvdA op de belangrijkste buitenlandspolitieke issues helemaal geen significant ander standpunt inneemt dan de concurrerende partijen. Aan de snelle conclusie dat de inhoudelijke verschillen niet zeer groot waren zou de conclusie verbonden kunnen worden dat het logisch was dat het 'buitenland' nauwelijks een rol in de campagne heeft gespeeld, het scorebord komt immers pas in beweging als het spel spectaculair op en neer golft en kansen voor beide doelen ontstaan, om in voetbaltermen te spreken.

Maar deze korte redenering moet wel aangevuld worden. Het onderbelicht blijven van buitenlandse politiek zou ook te maken kunnen hebben met de vrees van kwetsbaarheid, wat tot vermijndend gedrag heeft geleid. Hier dienen zich twee mogelijkheden aan: het specifieke PvdA-standpunt ter zake van belangrijke issues zoals het al dan niet steunen van de missie Uruzgan of van de Europese Grondwet kan kwetsbaar zijn. Of: het onderwerp als zodanig is bij de kie-

zer niet populair (Europa, geeuw) en kan maar beter *weggezwegen* worden.

Keuzes kunnen pijnlijk zijn en blijven, of ze kunnen het alsnog worden. Wie (tegen beter weten in?) hoopte op een succesvolle wederopbouwmissie in Uruzgan, moet niet rekenen op hulp van de Taliban. Wie destijds op integere gronden voor de verwijdering van Saddam Hoessein was, is nu beland in het kamp dat medeverantwoordelijkheid draagt voor de schandelijke nasleep, of erger nog, van leugens wordt beschuldigd. En ook politieke partijen kunnen daar collectief last van hebben.

Daarnaast speelt ook de generieke impopulariteit van het thema. Als het waar is dat buitenlandse politiek *überhaupt* niet scoort en verboden terrein is in verkiezingstijd, dan is de stilte ook verklaard. De spin doctors verbieden het eenvoudig, en we zijn weer terug bij het oeroude 'af' waarin buitenlandse politiek werd beschouwd als een zaak van de elites, de rest van het volk wilde of kon het toch niet begrijpen.

Gecompliseerd, en lastig uit te leggen, is buitenlandse politiek zeker. Het komt immers zo vaak neer op het zoeken naar het minste kwaad, de jungle van de wereldpolitiek kent andere omgangsvormen dan die van de nationale rechtsstaat. Maar de gevolgen van zwijgen kunnen ingewikkelder en ernstiger zijn.

23

Over de auteur Ko Colijn is bijzonder hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam

Noten zie pagina 30

PARTIJPROGRAMMA'S NAAST ELKAAR

Van de grote overeenkomsten nu terug naar de kleine verschillen in de verkiezingsprogramma's.¹ Ook kleine verschillen kunnen immers

significant zijn, misschien leggen zij de gevoeligheden bloot die hierboven als mogelijke verklaring voor 'stilte' zijn aangegeven. Ik beperk me tot de marginale verschillen tussen PvdA-standpunten en die van de SP, het CDA en de CU. GroenLinks en de VVD komen er bij mij bekaaid af: de eerste partij heeft zichzelf vroegtijdig buitenspel verklaard en is nu partner noch concurrent, de tweede is dat — electoraal gezien — nauwelijks omdat zij aan de andere kant van het politieke spectrum opereert.²

> *De Socialistische Partij*

De SP had welbeschouwd een matig onderbouwd en incoherent programma. Individuele standpunten fungeerden als blikvangers ten koste van de samenhang. Zo wordt de Navo in Afghanistan nog steeds gemakkelijk neergezet als 'het instrument van Amerikaanse interventiepolitiek', tegelijkertijd wordt de organisatie zelf niet meer in de ban gedaan, met name niet als ze een rol vervult in wat ook door de SP wordt gezien als 'het nemen van verantwoordelijkheid voor vrede en veiligheid'.

De kans dat de 'waarheid' over Irak spontaan boven water komt is vrij groot

24 De aanwezigheid van coalitietroepen in Irak wordt consequent aangezien voor 'bezettingpolitiek'. Nu kun je veel kritiek hebben op het optreden van de Amerikanen in Irak maar ik geloof niet dat *bezetten* het oogmerk was. De SP zoekt haar toevlucht tot de Raad van Europa en de OSSE als de twee belangrijkste organisaties die ons vrede en veiligheid hebben gebracht — een bizarre historische manoeuvre die slechts verraadt dat het Marijnissen c.s. meer om haar generieke afkeer van de EU en de NAVO te doen is dan om de historische werkelijkheid

De veelgehoorde stelling dat de SP een ouderwetse, nationalistische partij is, zie ik enerzijds

ontkend in het verkiezingsprogramma van de partij waarin staat dat de wereld heel verweven is geraakt en dat internationale samenwerking daardoor hoogst nodig is, maar anderzijds bevestigd door de eis dat Nederland volledig 'zelf verantwoordelijk moet blijven voor zijn buitenlands beleid', ook als het gaat om bestrijding van het terrorisme.

Dit overziende concludeer ik dat de drie pijlers van de buitenlandparagraaf van de SP een wankel bouwwerk opleveren, te weten een onmogelijke combinatie van 'warm' internationalisme en de gevoelde verantwoordelijkheid voor vrede en veiligheid, de koude afkeer van het Europese gemeenschappelijke buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB) en de NAVO (omdat het eerste in de visie van de SP alleen succesvol is als het zich aan het Amerikaanse beleid conformeeert), en ten slotte de eis om zelf verantwoordelijk te zijn op het terrein van de buitenlandse politiek

> *De ChristenUnie*

Bij vergelijking van het verkiezingsprogramma van de CU en het PvdA-programma is duidelijk dat de overeenkomsten belangrijker zijn dan de verschillen, al zijn de laatste zeker niet onvindbaar. De CU spreekt zich uit voor crisisbeheersingsoperaties onder leiding van de Navo 'bij voorkeur gesteund door een duidelijk VN-mandaat' en met instemming door 'het parlement'.

Afgezien van het religieuze accent in het mensenrechtenbeleid kan de buitenlandparagraaf van de CU niet onverenigbaar met PvdA-doelstellingen genoemd worden. Sterker nog, in sommige opzichten klinkt het CU-wensenlijstje segmenten van het progressieve electoraat als muziek in de oren: bijvoorbeeld het voorstel voor de eis van een VN-mandaat voor interventies, en de verwijdering van kernwapens uit Nederland.

> *Christen-Democratisch Appèl*

Afgezien van het grote pijnpunt, het door de PvdA verlangde onderzoek naar de politieke steun die het kabinet-Balkende in 2002-3

verleende aan de invasie tegen het Irak van Saddam Hoessein, is het CDA-programma op hoofdlijnen compatibel met het PvdA-buitenland-programma. Het CDA wijst de Navo aan als 'global security provider'. Het kiest het concept van *Responsibility to Protect* (R2P) expliciet tot het uitgangspunt bij de vraag of crisisbeheersingsoperaties en vredesmissies gerechtvaardigd zijn. Het heeft voor de aanpak van nucleaire proliferatie als concreet voorstel de supranationalisering van het IAEA, in casu de verzekerde voorziening van splijtstof voor civiele ('vreedzame') doeleinden aan landen die zich aan de verdragsnormen houden.

Het betreft hier naar mijn mening punten die niet in ongunstige zin afwijken van het PvdA-programma en daar zelfs deel van (hadden) kunnen uitmaken.

> *Partij van de Arbeid*

Wie de PvdA standpunten hiernaast legt, ziet op grote lijnen veel overeenstemming, respectievelijk weinig mogelijkheden tot profilering. Ex post, dat wil zeggen nu het regeerakkoord bekend is, weten we dat de PvdA het als een gevoelig verlies erkent dat er geen onderzoek naar de politieke steun aan de invasie van Irak in 2003 zal komen. Het is waar dat het hier om een zwaarwegend principiële punt gaat: waarheidsvinding over de meest soevereine, besluitvormingskwestie waarvoor een land zich gesteld ziet. Toch veroorloof ik me enige relativering van het verlies. Allereerst is de kwestie van het Irakonderzoek betrekkelijk laat, en niet zeer scherp in de campagne naar voren geschoven. De kwestie is 'offensief' door GroenLinks en SP ingezet, de PvdA sloot zich direct aan, maar het gevoelde verlies lijkt me achteraf iets groter dan de hartstocht vooraf.

In de deemoedigheid over het 'verlies' moet de PvdA trouwens ook weer niet te ver doorslaan. Het onderzoek is niet in het regeerakkoord gekomen. Dat zou de PvdA zelfs als 'winst' kunnen beschouwen. Deze voorzet kan door de Eerste Kamer zo in het doel worden gelopen — een mooie gelegenheid voor de senaat om zijn

bestaansrecht en onafhankelijkheid te bewijzen. Zelfs als de Eerste Kamer de handschoen niet zou oprapen, is er waarschijnlijk geen reden tot wanhoop voor de voorstanders van een Irak-onderzoek. De kans dat de 'waarheid', hoe triviaal of juist onthullend ze misschien ook mag zijn — liep Nederland in blind vertrouwen achter Bush en Blair aan? Deed Nederland misschien in het geheim mee aan Iraqi Freedom? — spontaan boven water komt is vrij groot en zal, al of niet op

De PvdA is halfslachtig: ze vindt de EU en de NAVO om tal van redenen belangrijk, maar houdt ook de optie van gelijkgezinde coalities open

basis van het argument dat een 'nieuwe situatie' is ontstaan de druk op de verklaarde tegenstanders van het onderzoek (CDA, VVD) aanzienlijk opvoeren.³ Ter rationalisatie voeren PvdA-politici aan dat het ongelukkige gevoel over een beslissing uit het verleden wordt gecompenseerd door de 'goede passage' in het regeerakkoord waarin voor toekomstige besluitvorming in elk geval een adequaat volkenrechtelijk mandaat voor buitenlandse interventies zal zijn vereist.

Deze geruststelling vind ik niet geloofwaardig. Ook de CU stelde in zijn verkiezingsprogramma dat interventies 'bij voorkeur gesteund moeten zijn door een duidelijk VN-mandaat'. Dit geldt a fortiori voor 'operaties die tot doel hebben vrede af te dwingen worden', waarbij de CU stipuleert dat dit alleen maar kan 'na goedkeuring door de VN'. Ergo: het 'bij voorkeur' laat het in die gevallen weg. Het CDA legde zich in zijn verkiezingsprogramma inderdaad niet juridisch vast op een volkenrechtelijke formule, maar schreef dat het principe van R2P als uitgangspunt moest dienen voor crisisbeheersingsoperaties en voor vredesmissies. Ik vind dat een zeer acceptabel — zij het een politiek, geen hard juri-

disch — substitueert voor wat ook de PvdA wenst, en zegt te hebben binnengehaald. Overigens is ook het ‘adequate volkenrechtelijke mandaat’ uit het regeerakkoord juridisch gezien een zacht begrip, omdat de term ‘adequaaf’ nog genoeg interpretatieruimte schept voor interventies buiten het klassieke vereiste van een expliciet groen licht van de VN-veiligheidsraad, en dus een recept voor controversie is. In het verkiezingsprogramma van de PvdA stond *after all*: ‘een VN mandaat is altijd vereist’. De PvdA moet kortom voorzichtig zijn om compromisformules uit het regeerakkoord als compensatie voor Irakverlies te presenteren.

Minder beroering is tot nu toe ontstaan over een ander ‘verliesdossier’ van de PvdA, namelijk de wens om uit het JSF-project te stappen.⁴ Ook dit had een profileringspunt in de campagne kunnen zijn, althans ten opzichte van de CU en het CDA die de JSF niet ter discussie stellen. Dat werd het niet, want het regeerakkoord zegt dat tot 2009 deelname wordt gecontinueerd, waarna definitieve beslissingen over contracten in 2009-2010 worden genomen.

De SP onderscheidt zich door aan te geven welk kader zij niet ziet zitten

26 Ik vind het geen strategisch punt. Het is ook maar de vraag of ‘uitstappen’ verstandig geweest zou zijn. Indien de PvdA op defensie terecht zou zijn gekomen, had de bewindsman goede argumenten moeten hebben om het ‘beste’ krijgsmachtdeel — in termen van kwetsbaarheid en performance tijdens recente crisisoperaties — *the state of the art* te willen ontnemen. Natuurlijk kampt de JSF met het in de defensie-industrie bijna traditionele risico van stijgende projectkosten, maar als het toestel te duur wordt kunnen er navenant minder aangeschaft worden en kan Nederland het bijvoorbeeld op twee squadrons houden: circa veertig toestellen. Met min-

der dan die sterkte kon destijds de Koninklijke luchtmacht in Kosovo (Allied Freedom), vanuit Kirgizië (Enduring Freedom) heel goed uit de voeten en in Zuid-Afghanistan (ISAF) gaat dat nog steeds. Bovendien moet de politieke waarde van de inzet van de beste beschikbare vliegtuigen in crisisoperaties niet onderschat worden. Luchtoperaties liggen over het algemeen minder gevoelig dan grond- of maritieme operaties en ontlasten in die zin de druk op Nederland om een steentje bij te dragen aan ‘moeilijke’ missies.

SAMENWERKING ONDER DRUK

Misschien is het teveel gevraagd van kempnen in verkiezingstijd om diepgaande discussies over de oriëntatie van het Nederlands buitenlands beleid met elkaar aan te gaan. Toch hangen omstreden dossiers, zoals de steun aan de oorlog in Irak, terrorismebestrijding, nucleaire kwesties als Iran en Noord-Korea, het conflict in het Midden-Oosten, de aanschaf van groot militair materieel, Darfur, Kosovo en de toetreding van Turkije tot de EU nauw samen met een keuze voor fundamenteel-institutionele kaders van ons buitenlandse beleid. Al decennialang, staan Nederland grofweg vier kaders ter beschikking: het VN-kader, het Europese kader, het transatlantische (NAVO)kader en, voor de volledigheid: de nuloptie, waarin Nederland verkiest zijn eigen gang te gaan, al of niet in politieke afzijdigheid. Idealiter conflicteren deze kaders niet, maar in afzonderlijke kwesties kan er wel spanning tussen verschillende kaders ontstaan en dan zijn voor de partij standpunten belangrijk.

De verkiezingsprogramma's geven een aanwijzing voor de positie van de partijen in deze inderdaad niet gevoerde discussie. Zowel CDA als CU lijken zich duidelijk op de NAVO te oriënteren. De SP onderscheidt zich door aan te geven welk kader zij niet ziet zitten, om het per saldo op te nemen voor het wel heel klassieke resterende kader van een voornamelijk nationaal buitenlands beleid, samenwerking waar mogelijk. In het nieuwe realisme past vooralsnog slechts dat het uittreden van Nederland uit

de NAVO niet langer wordt geëist. Die eis valt nu in de rubriek 'overblijfselen uit het oude linkse politieke discours'.⁵ Ook de EU staat niet in de gunst. Het SP-verkiezingsprogramma stelt zelfs: 'De meest positieve inbreng in het buitenlands beleid wordt in het algemeen niet geleverd door de EU, maar door afzonderlijke lidstaten (...) De EU is (...) log, traag en vooral gericht op het behalen van voordelen voor grote Europese bedrijven en op het vergroten van de eigen invloed als wereldmacht'.

Ook de PvdA legt enige scepsis ten aanzien van de EU aan de dag, maar overigens moet geconstateerd worden dat duidelijke keuzes worden vermeden.

'De Europese Unie moet het vertrouwen van de burgers verdienen door de Nederlandse belangen en sociaal-democratische idealen te dienen en democratisch en effectief te functioneren. Door de oorlog in Irak is de samenwerking tussen Europa en de Verenigde Staten onder druk komen te staan. We moeten samen de strategie bepalen: dus niet Europese soldaten voor Amerikaanse plannen. Daarvoor is het belangrijk dat Europa eensgezind optreedt. De NAVO blijft een belangrijk middel voor samenwerking tussen VS en EU'. Natuurlijk wordt het VN-kader niet vergeten. Het programma schrijft ook: 'De PvdA maakt werk van de sterke Nederlandse internationale traditie: ons land neemt deel aan VN-missies voor vrede en veiligheid — ook in vergeten gebieden. Nederland heeft een sterke internationale traditie'. Het klinkt niet overenthousiast, en is al met al misschien samen te vatten als: EU, NAVO en VN — alledrie best wel belangrijk.

TWEE MODELLEN

In een door het instituut Clingendael geïnspireerde discussie over het Nederlands buitenlands beleid heb ik de afgelopen jaren gesproken over twee modellen die voor Nederland open lijken te staan, met misschien een derde tussenweg.⁶

Mogelijkheid één is dat Nederland een *casca-demodel* volgt: in een min of meer hiërarchisch

menu proberen we onze doelstellingen altijd eerst bovenaan, in NAVO-verband, te realiseren. Daar zitten, en zaten, onze vrienden en in dat verband lossen we onze veiligheidsproblemen het beste op. Lukt dat niet, dan dalen we af naar een tweede plateau, namelijk dat van de EU. Faalt

De transitie van Koude Oorlog naar 21ste eeuw heeft de internationale politiek ongetwijfeld de kater van een 'institutionele menopauze' opgeleverd

de Europese optie, dan kan Nederland zijn buitenlandse politiek altijd nog dienstbaar maken aan de doelstellingen van VN: we doen vroom mee aan de weinige VN-vredesoperaties, we betalen onze contributie op tijd en we zijn een keurig lid van de wereldgemeenschap maar hebben verder geen pretenties en vallen niet op.

Mogelijkheid twee is niet het verticale cascademodel, zoals net geschetst, maar een plat 'menu'. Het buitenlands beleid wordt niet meer geregeerd door de hiërarchie van de NAVO, de EU en de VN, maar door een 'principeel opportunisme': ad hoc kiest Nederland voortaan zijn partners, 'the mission defines the coalition', Nederland gaat 'à la carte'.

Waar ik de CU en het CDA met hun geprononceerde voorkeur voor het NAVO-kader tot aanhangers van het eerste model zou rekenen, komt de SP in de praktijk misschien wel het dichtst bij het laatste, à la carte-model. Door te hameren op nationale verantwoordelijkheid en de facto de NAVO en de EU af te wijzen leidt de weg van de SP in de praktijk naar een buitenlands beleid dat nationale belangen dient, gegoten in een symbolisch (OVSE, Raad van Europa) internationalisme.

De PvdA is halfslachtig: ze vindt de EU en de NAVO om tal van redenen belangrijk, maar

houdt ook de optie van gelijkgezinde coalities open. Dat impliceert de bereidheid om de eenheid van de EU te verlaten als dat beter uitkomt. Vreemdgaan is soms lekker, aldus Bert Koenders in reactie daarop tijdens een discussie op 23 januari.

Als er al liefde spreekt uit deze benadering van de EU als veiligheidsinstrument, dan is het instrumentele, geen 'romantische liefde'. Dat laatste is misschien ook wat hoogdravend, maar de EU is inmiddels door toedoen van de Euro-bashers een economische nutsgemeenschap geworden en dat is niet in de laatste plaats de 'verdienste' van de VVD en het CDA in het kabinet Balkenende-3 geweest. Geen wonder dat de levensgrote val dreigt om de EU dan ook op zijn 'nut' te willen afrekenen. De instrumentele liefde van de PvdA is beslist te zien als een stap in de richting van het 'platte menu'. In de perceptie van de SP is de Eurosceptis nu ook bij de PvdA geen vies woord meer en zelfs gemeengoed in de Tweede Kamer geworden, 'behalve bij 'D66 en GroenLinks'.⁷

De moderne versie van het conflict tussen de koopman en de dominee woedt in alle partijen

Waar de andere partijen op het 'menuniveau' vrij duidelijke keuzen maken, heeft de PvdA dit mijns inziens nagelaten. Het onvermijdelijke gevolg is dat het buitenlandprogramma een wat stuurloze indruk maakt en per ongeluk in het à la carte model lijkt te belanden. Niets wordt afgewezen, niets wordt gekoesterd. Van een grote partij als de PvdA mag meer verwacht worden.

Ik ben geen voorstander van een à la carte benadering voor ons land. Niet alleen omdat we niet voldoende 'vrije massa' hebben voor een dergelijke benadering, maar omdat we de vaste institutionele kaders te hard nodig hebben als schokbrekers tegen externe klappen die de wereldpolitiek ons toedient.

De transitie van Koude Oorlog naar 21ste eeuw heeft de internationale politiek ongetwijfeld de kater van een 'institutionele menopauze' opgeleverd, waarin tekortkomingen aan het licht kwamen en vertrouwde instellingen aan legitimiteit inboetten. Tegenover die tekortkomingen moeten we echter ook erkennen (en durven uit te leggen) dat de NAVO en de EU in bepaalde opzichten wel degelijk 'leveren' en dan niet alleen in de utilitaire zin van het woord. De NAVO heeft als bondgenootschap bijgedragen aan de 'Deutschiaanse' veiligheidsgemeenschap waarin we althans op het noordelijk halfrond leven en verdient een kans om uit te groeien tot service-instituut van de VN. De Europese eenwording heeft de economische kracht en 'soft power' voortgebracht die de veiligheidsgemeenschap, ook in de bredere zin van een stabiele en verzorgende samenleving, financieerbaar maakte. De EU-uitbreidingsdiplomatie is een voorbeeld van een ongemeen succesvol veiligheidsbeleid.

Het is verbazingwekkend dat die merites tegenwoordig onvoldoende zijn om de legitimiteit van EU en NAVO te schragen. Natuurlijk is er een falen in tal van andere opzichten moeilijk verteerbaar. Hun falen in de Balkan in de jaren '90, in Rwanda 1994, in Irak post-2003, in Soedan nu of straks, bewijst dat een repertoire dat bestaat uit de combinatie van globale afschrikking en selectieve interventies (NAVO), aangevuld met pure soft power (EU) geen toereikende en universeel geaccepteerde vredesinstrumenten zijn in de wereld van de 21ste eeuw. Des te meer reden voor verantwoordelijke politieke partijen om een visie te ontwikkelen op de evolutie van de VN, de NAVO en de EU, in plaats van weg te vluchten in ad hoc formules.

Hoe kan het buitenland de plaats herkrijgen die het verdient in verkiezingscampagnes? Ik constateer dat de verschillen tussen de partijen niet zeer groot zijn, en dus electoraal oninteressant. Op wezenlijke punten staan de partijen niet tegenover elkaar. Eerder huist de tegenstander in eigen gelederen. De moderne versie van het conflict tussen de koopman en de dominee woedt in alle partijen. In de arena van vrede en

veiligheid gaat het om de allegorie van de soldaat en de hulpverlener. Het goede lijkt soms de vijand van het noodzakelijke.

Ook de PvdA ontkomt niet aan deze strijd. De vertwijfeling over strijdige belangen en rechtvaardigheden bleek vorig jaar bij de Uruzgandiscussie binnen de PvdA, waar de dichotomie over vechtmissie-opbouwmissie de partij verscheurde. Er is wel geklaagd over het feit dat de dichotomie een kunstmatige is en aan de partijen werd opgedrongen. Maar een feit is óók dat dezelfde dichotomie handig was om een consensus te creëren: in het duel konden de opbouwoptimisten het uiteindelijk winnen van de vechtseptici. Voor een werkelijkheidsgetrouwe, genuanceerde discussie was geen plaats — en misschien was de term ‘duel’ ook misplaatst. De huidige en toekomstige realiteit was zo lastig dat de keus om wel of niet naar Uruzgan te gaan in vertwijfeling had moeten eindigen, maar daar neemt de politiek geen genoegen mee.

In de geconstrueerde tweestrijd tussen vechten en opbouwen vielen voor beide (soorten) missies valide argumenten te geven. Vechten in Afghanistan kan gerechtvaardigd worden in zowel termen van militaire veiligheid als ontwikkeling, maar partijdemocratie gebiedt dat debatten als deze in een gekunstelde ‘evenhandness’ gevoerd worden, in termen en uitkomsten die de achterban bedienen, desnoods ten koste van de realiteit, en met een eenduidige uitkomst. Gezien de specifieke krachtsverhoudingen rond de Uruzganmissie vorig jaar is het overigens misschien beter om te zeggen dat de opbouwoptimisten niet mochten verliezen, en de vechtpessimisten niet mochten winnen. De ruimte voor debat tussen die twee was zeer beperkt. Het resultaat is in het beste geval een verkrampte discussie, met een partijstandpunt dat spoedig de uiterste houdbaarheidsdatum overschrijdt en de gemoederen zal blijven kwellen.⁸

Uruzgan is een metafoor voor veel buitenlandspolitieke kwesties. Fractiespecialisten en ministers voeren in vele arena's een koorddans

uit tussen soldaten en opbouwers, geen van beide mag het onderspit delven. Mijn veronderstelling is dat politieke partijen – want nogmaals, niet alleen de PvdA kent de koorddans maar andere partijen evenzeer – niet goed raad weten met deze contradicties en vertwijfeling. Dat zou

Het ministerie van Buitenlandse Zaken is eigenlijk een ministerie van Ongemakkelijke Zaken

kunnen leiden tot, stilzwijgend overeengekomen, collectief mijddedrag. In speltheoretische termen: liever de salonremise dan een debat aangaan op een wijze die het wankele evenwicht binnen de partij zou kunnen schaden.

Heb ik een oplossing? Nee, maar het ongemak moet bespreekbaar worden. Het ministerie van Buitenlandse Zaken is eigenlijk een ministerie van Ongemakkelijke Zaken. Impopulariteit is een van de oorzaken geweest van het campagne-taboe.

Politieke partijen die dat ongewenst vinden, en willen voorkomen dat buitenlandse zaken via ‘ongemakkelijke zaken’ zelfs transformeren tot onbespreekbare zaken, zouden voorafgaand aan een volgende campagne onderling moeten afspreken dat ze gezamenlijk een deel van hun zendtijd aan het ongemak moeten besteden. Doen zij dat niet, dan ontlopen zij hun verantwoordelijkheid.

VERANTWOORDING THEMA

De artikelen in dit thema zijn gebaseerd op inleidingen tijdens het seminar *Het internationale profiel van de PvdA* georganiseerd door de Zuid Noord Commissie. De redactie van de inleidingen op het seminar was in handen van Monika Sie Dhian Ho.

Noten

- 1 Als bronnen voor het nu volgende overzicht van partijstandpunten is geput uit verkiezingsprogramma's 'Beter Samenwerken' (SP), 'Vertrouwen in Nederland, Vertrouwen in Elkaar' (CDA), 'Werken aan een veilige en solidaire wereld' (PvdA) en (voor wat betreft het kabinetsbeleid) uit de tekst van het regeerakkoord. 'Samen Werken, Samen Leven' van het kabinet Balkenende-IV.
- 2 Het vvd-programma is bovendien zeer kort en weinig expliciet, en overigens zijn de meeste standpunten van de vvd wel duidelijk: meer geld voor een goede krijgsmacht, actief meedoen in de NAVO en een sterke loyaliteit aan de vs.
- 3 Zie 'De Worsteling — Kwestie Irak blijft kabinet plagen', in: *Vrij Nederland*, 28 maart 2007, <http://www.vn.nl/web/show/id=59318/contentid=1582>.
- 4 'Nederland stapt uit het JSF-project' vat ik op als 'trekt zich terug uit de ontwikkeling en voorbereiding van de productie van de JSF' maar ook als een besluit om voorlopig niet tot aanschaf van de JSF over te gaan. Deze laatste fase is overigens nog niet aan de orde, zodat 'trekt zich terug uit het JSF-project' letterlijk genomen slechts betrekking kan hebben op de huidige, economische participatie in de ontwikkeling van het toestel.
- 5 De werkelijkheid verandert, de partij ook — kamerlid van Bommel over gematigd buitenlands beleid van SP', interview met Harry van Bommel in *NRC-Handelsblad*, 30 maart 2007.
- 6 Lezing voor de Algemene Ledenvergadering van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken (NGIZ) 13 juni 2006, *Buitenlands beleid à la Carte?*, geïnspireerd door 'De herontdekking van de wereld — Nederlands buitenlands beleid in revisie?', Clingendael (div. auteurs), 2004. Enige gepubliceerde samengevatte versie in: Ko Colijn, Nederland, specialist van het hellende vlak, in: *Je Maintiendrai, symposiumuitgave 'Nationaal belang en Buitenlands Beleid'*, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag 2004, pp.64-72.
- 7 Zie 'De werkelijkheid verandert etc.', op cit.
- 8 Over het dilemma in de PvdA o.a.: 'Is Nederland te goed voor Oorlog?', Ko Colijn, *Vrij Nederland*, 5 februari 2006.

Hoe win je een referendum?

Volgens de huidige plannen komt er een nieuw voorstel voor een verdrag voor de Europese Unie. Of dat verdrag ‘grondwet’ gaat heten is onzeker. Zo ja, dan krijgen we een nieuw referendum, maar zelfs bij een nieuw verdrag is een referendum niet uitgesloten. Tegenstanders tijdens het vorig referendum vinden zonder uitzondering dat er opnieuw een referendum moet komen. Het regeerakkoord van PvdA, CDA en ChristenUnie het ‘r-woord’ omzeilt via een advies van de Raad van State, terwijl het PvdA-programma in het geval van een nieuwe grondwet een referendum belooft. Een referendum is dus zeker niet uitgesloten. Dit artikel onderzoekt hoe de PvdA in zo’n geval zou kunnen opereren, aan de hand van met name een onderzoek¹ naar vier lokale referenda in Zwolle, Amsterdam en twee in Groningen.

JAN R. LUNSING

Allereerst is het zinvol om onderscheid te maken tussen twee soorten referenda: vanuit bestuurlijk oogpunt gewenste en ongewenste referenda. De eerste zijn referenda waarin een vraag wordt voorgelegd, die naar verwachting leidt tot een uitslag die het bestuur welgevallig is. Dat komt nogal eens voor. Een aantal gemeentelijke herindelingen is gestopt of vertraagd doordat het bestuur aan de inwoners vroeg of ze bij een andere gemeente gevoegd wilden worden. Het bestuur wilde niet en vaak willen de burgers dat evenmin. Uitslagen van meer dan negentig procent

tegen samenvoeging zijn normaal. Het record is voor een referendum in de gemeente Berkel-Enschot in 1994, waar 98,4 procent tegen de opsplitsing en samenvoeging met Tilburg en Oisterwijk stemde. Een andere vorm van gewenste referenda is wat ooit in Arnhem het *preferendum* is genoemd. Daar mogen burgers niet kiezen of ze voor of tegen een bepaald plan zijn, maar mogen ze kiezen tussen alternatieve plannen. Ook deze vorm is vaak door het bestuur gewenst, omdat ze helpt bij het vergroten van het draagvlak voor het winnende plan. Als burgers later klachten hebben over kosten of overlast, kan het bestuur altijd teruggrijpen op de uitslag van het *preferendum*.

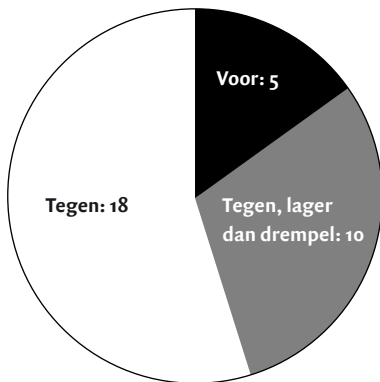
Bij een door het bestuur ongewenst referendum² gaat het om een plan dat door het bestuur

31

Over de auteur Jan R. Lunsing is voormalig bestuurslid en voormalig campagnecoördinator van de PvdA afdeling Groningen stad

Noten zie pagina 41

gesteund wordt en waar voor of tegen gestemd kan worden. Het bestuur vindt, als het ook maar een knip voor de neus waard is, het plan het beste alternatief voor de toekomst van haar burgers en acht het dus noodzakelijk dat het plan uitgevoerd wordt. Een referendum is dan ongewenst, omdat bij dit type referenda meestal de tegenstanders winnen. In *figuur 1* is te zien, dat bij vijf van de 33 Nederlandse referenda van dit type de meerderheid voor het voorstel stemde. Bij een dubbel zo groot aantal kon toch tot uitvoering worden overgegaan, omdat een vooraf bepaalde drempel niet door de tegenstanders werd gehaald. Bij achttien referenda (54,5 procent) werd het plan afgeblazen. Deze uitslagen passen overigens bij de aard van referenda, die haaks staat op het karakter van de Nederlandse polderpolitiek. Bij een referendum kun je niet onderhandelen. Er is geen uitruil mogelijk. Het voorstel ligt vast en het is alles of niets.

Figuur 1. Uitslagen bij 33 referenda in Nederland

32

BURGERCOMITÉS

Daarom heeft het zin om op Amerikaanse wijze, dus keihard campagne te voeren. Bush heeft twee verkiezingen gewonnen door de integriteit van de tegenstander aan te vallen.

Bij referenda kan dat ook en gebeurt het ook. Een deel van de SP-campagne tegen de grondwet was gericht tegen het vorige kabinet-Balke-

nende. Bij normale Nederlandse verkiezingen leidt een persoonlijke aanval op een tegenstrever niet tot een overwinning voor de eigen partij. De PvdA verloor elke keer stemmen als Bos door het CDA werd aangevallen, maar niet aan het CDA. Kiezers gingen naar de SP. Bij een referendum is elke stem die jouw tegenstander verliest op zijn minst een relatieve overwinning.

Referenda worden gewonnen door de best betaalde campagne

Campaigners weten dat en maken er gebruik van. Voormannen in Zwolle 2005 en Groningen 2001 kunnen meepraten met Balkenende: de vvd-burgemeester van Zwolle en de PvdA-wethouder in Groningen voelden zich tot hun verrassing voor het eerst in hun langjarige carrière serieus op hun integriteit aangevallen. Dat kan overigens ook andersom: de toenmalige Amsterdamse burgemeester Patijn viel bij het referendum over IJburg in 1997 Natuurmonumenten op zijn geloofwaardigheid aan. Hij sprak onder meer van 'chequeboekdemocratie'³.

Referenda worden ook veel feller gevoerd, omdat er vaak een drempel is voordat de uitslag geldig wordt verklaard. Het grootste gevaar dat tegenstanders lopen is niet dat er meer voorstanders dan tegenstanders zijn, maar dat er te weinig mensen naar de stembus gaan. Daarom wordt het plan voorgesteld als een groot gevaar. In Groningen 2001 werd een poster gebruikt, waar de Martinatoren schuin op afgebeeld stond. Hiermee wisten de tegenstanders, hoewel ze wisten dat het onzin was, de indruk te wekken dat de toren zou kunnen omvallen als het plan zou worden uitgevoerd.

Het idee dat het referendum een kans voor politieke partijen is om zich te profileren⁴ kunnen we vergeten. Zij duiken meestal als eerste weg. In Zwolle werd het zelfs een discussiepunt of het referendum was aangevraagd door burgers of een politieke partij. Volgens de Zwolse politiek hoorde dat laatste niet. In Groningen

2005 werd het een strijd tussen twee burgercomités, die van elkaar wisten dat ze door politieke partijen waren opgericht en voor een belangrijk deel steunden op leden van die partijen: tegen waren de Stadspartij, SP en Student en Stad, voor de PvdA en GroenLinks.

UITNODIGING

Hoe ver de invloed van referenda gaat, laat Zwitserland zien. Het land heeft een van de meest stabiele regeringen omdat alle grote politieke partijen er aan deelnemen. Hun vaste regeringsstelsel, de zogenaamde *Konkordanz*, is een afspiegelingsregering, als het ware, een VVD-CDA-PvdA regering en dat niet voor acht jaar! Nee, de FDP, CVP, SP en SVP vormen sinds 1959 onafgebroken de regering volgens een verdeling van 2:2:2:1. In 2003 is dat bijgesteld naar 2:1:2:2⁵ omdat de partij die één minister mocht leveren, voor de tweede (!) achtereenvolgende maal niet de kleinste was.

Bij een referendum gaat het nauwelijks om het rationele debat: het gaat er niet om gelijk te hebben, maar om gelijk te krijgen

Dit systeem is volgens waarnemers het gevolg van de vele referenda die gehouden worden. Politieke partijen buiten de regering gebruikten referenda voortdurend om besluiten te blokkeren. Door deze partijen op te nemen in de regering, raakten ze betrokken bij het tot stand komen van het besluit en werden er minder referenda aangevraagd. In Zwitserland volstond vrijwel altijd een willekeurige combinatie van drie van de vier partijen voor het vormen van een meerderheid. De grootste partij was na 1959 slechts twee maal absoluut nodig voor het vormen van een meerderheid en toch omarmden de grote vier elkaar steeds weer.

Zo ging het ook in Groningen nadat GroenLinks in 2001 succesvol het plan voor de Noordzijde had geblokkeerd. De partij werd in de coalitie opgenomen, hoewel ze niet echt nodig was voor een meerderheid. Het bleek handig voor een volgend referendum.

Een belangrijke reden voor het wegduiken van politieke partijen is dat zij vaak intern verdeeld zijn over het onderwerp van het referendum. Een ledenvergadering kan wel stellen dat de hele partij voor is, maar als slechts tien procent van de leden afwezig is, kunnen die anderen best een actie organiseren voor het andere standpunt.

In Groningen 2001 bijvoorbeeld wist een tegenstander ex-wethouders aan zijn kant te krijgen, omdat de besluitvorming over de standpuntbepaling in de partij niet democratisch geweest zou zijn.⁶ Een poster met de tekst *PvdA is voor* werd algemeen beschouwd als een van de blunders van de voorstanders in de campagne. Het was een uitnodiging aan de tegenstanders binnen de PvdA om zich te roeren.

PLANNEN EN CAMPAGNES

Een ander aspect van referenda, in het bijzonder in de Verenigde Staten, is dat referenda worden gewonnen door de best betaalde campagnes. Handtekeningen verzamelen voor het aanvragen van een referendum hoeft in de VS niet met behulp van vrijwilligers. Je kunt voor een dollar per handtekening bureau's inschakelen. Lobbyorganisaties, bedrijven maar evengoed ideële organisaties, gebruiken referenda om standpunten door te drukken. Natuurmonumenten had die rol tijdens het referendum over IJburg. Bij andere gemeentelijke referenda in Nederland is de rol van het kapitaal beperkt geweest, maar ook het voorstandercomité in Groningen 2005 heeft veel steun gehad vanuit het bedrijfsleven. De bedragen zijn — nog — niet beslissend, maar spelen een rol bij de kwaliteit van de campagne. De uitslag kan in feite zelfs gekocht worden en het is dan ook zaak te voorkomen dat hij door de tegenstanders gekocht wordt.

Dit leidt ons naar de vraag of kiezers na zorgvuldige persoonlijke afweging voor het beste voorstel kiezen of dat ze hun keuze laten afhangen van de kwaliteit van de campagne. Als ze kiezen voor het beste voorstel, geeft dat een somber beeld over onze gemeenten. Bij 84,5 procent van de referenda stemde de kiezer in meerderheid

Omdat voor- en tegenstanders bij een referendum vaak binnen alle politieke partijen te vinden zijn, moeten voorstanders een eigen platform hebben

tegen (zie *figuur 1*). Het zou ook betekenen dat het plan van Groningen 2001 veel slechter was dan dat van 2005. Een vergelijking van de plannen kan dat verschil echter niet verklaren. De parkeergarage is tweehonderd meter verplaatst en de gemeente moet bij het tweede plan tientallen miljoenen meer investeren. Maar een vergelijking van de campagnes verklaart het verschil heel goed.

INHOUDELIJK DEBAT

34 Maar nu eerst de vraag of het mogelijk is ongewenste referenda te winnen met behulp van het inhoudelijk debat. Het ideaal van een referendum is dat de burgers invloed krijgen op het bestuur doordat ze voor- en nadelen van het plan afwegen en de keus maken die overeenkomt met hun wil. We gaan dan even voorbij aan het feit dat de meeste besluiten van volksvertegenwoordigers moeizaam bereikte compromissen zijn. Het gaat dus om de vraag of kiezers alle voor- en nadelen van een plan kunnen doorzien. Volgens alle partijen die campagne voeren, kunnen ze dat niet.

Bij het referendum over Amsterdam IJburg klaagde Natuurmonumenten dat kiezers de

waarde van de natuur onder water niet op waarde konden beoordelen. 'We kunnen alleen maar voor de vogels vechten, de vissen zien ze niet.' Maar de gemeente had weer last van het probleem dat mensen die een woning hebben, moeilijk kunnen begrijpen dat er nieuwe woningen nodig zijn. Dezelfde problemen speelden in Zwolle en Groningen en ook bij de campagne voor de Europese grondwet. In al die gevallen speelden zoveel aspecten een rol dat het voor een eenvoudige kiezer moeilijk was om een afgewogen standpunt in te nemen.

Ik neem mijzelf als voorbeeld. In Groningen 2005 was ik niet overtuigd, maar heb ik campagne aan de voorstanderskant gevoerd, omdat ik als bestuurslid van de PvdA vond dat ik besluiten van de afdelingsvergadering moest uitvoeren. Bij het referendum over de Europese Grondwet heb ik de argumentatie van PvdA-Europarlementariër Thijs Berman gevolgd, maar ik had ook voor PvdA-staatsrechtgeleerde Frank de Vries kunnen kiezen en zou dan heel anders gestemd hebben. Ik beschik als actief PvdA-lid over meer informatie dan de gemiddelde burger, als universitair geschoolde zou ik het een en ander op waarde moeten kunnen inschatten. Maar ik kom er niet uit. Mocht u overigens denken dat ik daar alleen in sta, dan verwijs ik naar het kader op pagina 35. Daarin staat een aantal uitspraken van burgers op de dag van het referendum in Groningen.⁷

Is er bij een referendum dan in het geheel geen sprake van een inhoudelijk debat? Ja en nee. Mensen hebben standpunten voordat een campagne begint. Sommige van die standpunten zijn voor de kiezer onvoorwaardelijk. Andere standpunten kunnen ingeleverd worden. In Groningen was het bijvoorbeeld ondenkbaar dat er risico met de Martinitoren gelopen zou worden. Elk voorstel dat de toren bedreigde zou bij een referendum verliezen. Tegenstanders die mensen ervan zouden kunnen overtuigen dat de toren risico liep bij het doorgaan van een plan, hadden het pleit al gewonnen.

De vraag of de toren werkelijk risico zou hebben gelopen is echter een heel ander verhaal. Het

gaat er in zo'n geval om wat de mensen geloven. Ervan uitgaande dat niemand de risicoanalyses van ingenieursbureaus leest, gaat het er om wat het publiek van de conclusies maakt. Veel mensen kijken dan naar wie het meest vertrouwenwekkend kan uitleggen of het wel of geen risico is. Als iets heel heilig is, zoals de Martinitoren, is echter zeer grote overtuigingskracht nodig. Bij twijfel zal de kiezer toch voor de zekerheid kiezen dat de toren het veiligst is, als het plan niet doorgaat. Is het object minder belangrijk, bijvoorbeeld een boom op het plein achter de Grote Markt, dan is er meer ruimte om risico te nemen. Andere punten kunnen dan een rol gaan spelen.

Bij een referendum gaat het dus nauwelijks om het rationele debat: het gaat er niet om gelijk te hebben, maar om gelijk te krijgen. En daarbij gaat het om alle details. Details die te maken hebben met het onderwerp waarover gedebatteerd wordt, details die te maken hebben met de grootte van de risico's die genomen worden, details die te maken hebben met hoe erg het is als het geld kost. Kiezers zijn beïnvloedbaar door de kleur van de posters, de aantrekkelijkheid of afstotelijkheid van

sprekers, de mening van hun vrienden en vijanden en ga zo maar door. Uit mijn onderzoek van de vier referenda blijkt dat het imago van de clubs die campagne voeren een grotere rol speelt dan de inhoud van het plan zelf. Dat zou niet moeten verbazen. Bij het referendum over de Europese grondwet werd het stemgedrag toch ook bepaald door kwesties als de euro, het

Als we een nieuwe Europese Grondwet of het nieuwe verdrag van groot belang vinden en we vinden dat er een referendum moet komen, dan ligt het voor de hand om voluit campagne te voeren

voortbestaan van Nederland, de vraag of Turkije lid mag worden en de kwaliteit van de premier? Uiteindelijk gaat het alleen maar om de kwaliteit van de campagne.

Uitspraken Groningen

- > Het is alleen maar een prestigekwestie met al die grote gebouwen. Ze doen toch wat ze willen. Het geld regeert!
- > Ik wist niet wat ik moest stemmen. Het is allemaal zo onduidelijk.
- > Je kiest politici om keuzes te maken en ze spelen alles maar weer terug naar de burger. Ze durven zelf niet eens keuzes te maken.
- > Ik vind het hele referendum grote onzin. Voor belangrijke zaken hebben ze geen meningen van bewoners nodig.
- > Ik heb helemaal geen stembiljet gekregen. En wel al die papieren met 'voor' en 'tegen' natuurlijk.
- > Mijn dochter zei: ga maar niet stemmen.
- > Ik vind het een waardeloos plan.
- > Ik heb zomaar wat gestemd. Ik snap er toch niets van.

- > Het is mij allemaal goed.
- > Ik ben neutraal. Over dit heb ik geen mening.
- > Ik heb er geen tijd voor.
- > Volgens mij heb ik helemaal geen kaart gehad.
- > ja, dat is vandaag hè, goed dat u me helpt herinneren.
- > Ik denk niet dat ik ga stemmen, maar als u me niet geuraagd had, was ik het ook vergeten.
- > Ik stem nooit.
Ik heb hier geen belang bij.
- > Ik ga niet altijd stemmen en dit is me te moeilijk.
Dit is toch helemaal geen plan. Ik snap er niets van.
- > Het maakt toch niets uit wat we stemmen.
- > Als ik nog ga, stem ik tegen. Laat ze heel de boel maar platgooien.
- > Omdat ons geen keus wordt gelaten. Het is slikken of stikken.

Bron: Dagblad van het Noorden 30-6-2005

DE DOORSLAGGEVENDE CAMPAGNE

Als er een referendum over een nieuw Europees verdrag komt, wordt het voor de voorstanders moeilijk om die te winnen. Maar is een succesvolle strategie voor de voorstanders denkbaar? Uit het onderzoek *Besluitenguillotine* komen 25 aanbevelingen voor het voeren van een campagne. Het gaat te ver om ze hier allemaal te behandelen, maar hier volgen de belangrijkste:

1. Doe vooronderzoek

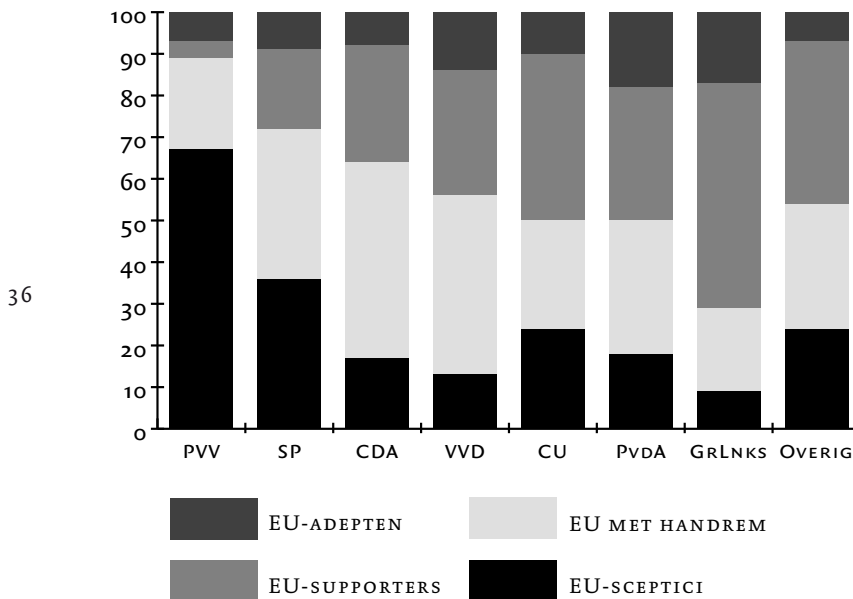
De eerste aanbeveling is : weeg het belang van de overwinning, de kans op een overwinning en daarvoor benodigde campagnekosten tegen elkaar af. Het heeft geen zin campagne te voeren over zaken die er niet toe doen en evenmin als de uitslag zeker is. Bijvoorbeeld: een referendum over het doorsteken van alle dijken in Nederland, hoewel van groot belang, vraagt weinig campagne-activiteiten van de overheid omdat het uitgesloten is dat er een meerderheid te vinden is die voor het doorsteken van alle dijken

is. Omgekeerd, een referendum over de vertienvoudiging van het salaris van de premier is bij voorbaat een verloren zaak. Ook als de premier daar groot belang aan hecht, kan hij beter geen energie en geld in de campagne steken. Hij verliest toch.

Een referendumcampagne is feller en eendimensionaler dan gewone Nederlands verkiezingen. Het kabinet moet dus met één mond spreken

De Hond heeft na de laatste parlementsverkiezingen al een meting gedaan van de Europegezindheid van de kiezers. De kiezers van de pvv en sp blijken in meerderheid nog steeds sceptisch te staan tegenover Europa. Maar zelfs de sp-ers zijn niet allemaal Eurosceptici (zie

Figuur 2. Categorieverdeling per partij

36

figuur 2). De grote groep die wel een verenigd Europa wil, maar met de handrem erop, zou best eens over te halen zijn tot een voor-stem. Voor hen is de Europese Unie op zich acceptabel. Het is dus van het grootste belang welk gevoel kiezers krijgen bij het voorstel waar ze ja of nee tegen mogen zeggen. Als dat in hun ogen per saldo goed is, kunnen ze best voor stemmen. Op die manier moet er een meerderheid te vinden zijn, die voor een nieuwe grondwet gaat stemmen.

Het voorbeeld van de Grote Markt in Groningen laat zien dat na het verliezen van een referendum, een nieuw referendum over nagenoeg hetzelfde onderwerp gewonnen kan worden. Denemarken en Ierland⁸ hebben vergelijkbare ervaringen met referenda over Europese onderwerpen.

2. Voer voluit campagne

De tweede aanbeveling is om voluit te gaan. Als we een nieuwe Europese Grondwet of het nieuwe verdrag van groot belang vinden en we vinden dat er een referendum moet komen, dan ligt het voor de hand om voluit campagne te voeren. De regering moet zich niet inhouden, zoals bij het vorig referendum gebeurde. De regering moet evenmin een minister hebben die ronduit verklaart dat Europa te duur is. Een referendumcampagne is feller en eendimensionaler dan gewone Nederlands verkiezingen. Het kabinet moet dus met een mond spreken. Vaak is het verstandig

Een referendum is niet een strijd van velen tegen velen, maar van enkelingen tegen enkelingen om de gunst van velen

de campagne in handen van een enkele man of vrouw te geven. Maar dat alleen is onvoldoende. In Groningen 2001 was het duidelijk welke wethouder de campagne voerde, maar hij deed het zo weinig overtuigend, dat er voor tegenstanders

voldoende ruimte was om deze man allerlei verdachtmakingen in de schoenen te schuiven. Zo zou er nog een schuld aan v&D afgekocht moeten worden. De ondergrondse parkeergarage zou niet voor klanten van winkels, maar voor ambtenaren in het stadhuis zijn. Volstrekte onzin, maar het zong rond in de stad. De ruimte voor dit soort argumenten ontstond doordat de voorstanders hoopten dat weinig campagne voeren zou leiden tot een opkomst die te laag zou zijn. De les die het Groningse college daaruit trok, was dat je vanaf het begin het initiatief moet nemen en vasthouden. Degene die het initiatief heeft, bepaalt waarover gediscussieerd wordt.

Bij het referendum in Amsterdam, waar voor en tegenstanders aan elkaar gewaagd waren, ontstond er een heftige strijd over welk onderwerp ter discussie stond: ging het over wonen of over het milieu? Dat was de keuze waar de stad voor stond. Toen tegenstanders alternatieve bouwlocaties gingen aanwijzen, gaven zij toe dat het wonen inderdaad een belangrijk argument was, en hoefde de gemeente deze alternatieven alleen maar van de kaart te vegen om in de discussie een punt te scoren. Het gaat er om dit soort kansen te grijpen.

3. Vorm een coalitie van voorstanders

De derde aanbeveling is: vorm een coalitie van voorstanders. Bij het Europees referendum is dat nooit gebeurd. Nicolai was campagnetrekker, maar al heel vroeg lieten andere ministers, als Zalm en Peijs, merken dat zij het referendum geen prioriteit vonden: 'Wij gaan niet folderen.' De ministeries van Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken gingen naast elkaar campagne voeren. Er werd een groep gevormd onder leiding van Goeijenbier en Lousewies van der Laan richtte de club *Beter Europa* op, waar de zojuist afgetreden PvdA-voorzitter Michiel van Hulten voorzitter van werd.

Ondertussen bleek het moeilijk bekende Nederlanders te strikken. Johan Crujff, Erica Terpstra en nota bene Tony Blair werden gevraagd de campagne te ondersteunen en allen weigerden. Kortom, het was een zootje.⁹

Hoe anders was dat in Amsterdam 1997 en Groningen 2005. Daar richtte het bestuur achter de schermen een burgercomité op. Voor referendapuristen, die het debat aan het volk willen overlaten, is dat misschien wat al te Machiavellistisch, maar het heeft gewerkt. Bij beide referenda voorkwamen de burgercomités dat het een populariteitsmeting van een zittend

Een bestuur kan en mag de media niet controleren maar ze kan wel een onafhankelijke instantie oprichten die tijdens het referendum de pers volgt

bestuur werd. Als kiezers het gevoel krijgen dat het een strijd wordt tussen hen en bestuurders is het voor de laatsten moeilijk om de kiezers over te halen toch vóór te stemmen. Wie tijdens een referendum wel eens op straat campagne heeft gevoerd moet de zinsnede: “Ik stem tegen, ze doen toch wat ze willen”, bekend voorkomen. Overigens zou Machiavelli ter verdediging kunnen opmerken: de tegenstanders in Groningen bestonden ook uit vertegenwoordigers van politieke partijen, terwijl de tegenstanders in Amsterdam bestonden uit mensen die actief lid waren van, of werkten voor lobbygroepen. Een referendum is niet een strijd van velen tegen velen, maar van enkelingen tegen enkelingen om de gunst van velen.

Twee bijkomende voordelen van een dergelijke burgercomité zijn dat geldgevers uit het bedrijfsleven een plek hebben om de campagne te steunen en dat vrijwilligers een adres hebben om zich aan te melden. Juist omdat voor- en tegenstanders bij een referendum vaak binnen alle politieke partijen te vinden zijn, moeten voorstanders een eigen platform hebben, los van de partijen, om zich aan te melden. Mensen sluiten zich bij een referendum niet aan bij politieke

partijen en gaan geen geld storten in de campagne van de gemeente. Bovendien zijn politieke partijen meestal intern verdeeld en is het image van ‘de politiek’ slecht.

4. Verzwak de tegenstander

De vierde aanbeveling sluit daarbij aan. Als er een burgerplatform is, kan dat zelf op zoek naar bondgenoten. Bij de referenda waar een dergelijk platform ontbrak, Groningen 2001 en Zwolle 2005, waren de meeste voorstanders meteen belanghebbend. In Zwolle bijvoorbeeld, waren dat er drie: FC Zwolle, dat het stadion eindelijk vernieuwd wilde zien; het bestuur van de voetbalvereniging Be Quick '28, want die zouden eindelijk nieuwe kleedkamers krijgen, en het bedrijf Flash Casino omdat dit speelautomaten (gokkasten) kon gaan plaatsen. Een nadeel van zo'n verbond is dat mensen zich, door het ontbreken van idealisten, er minder snel bij aansluiten. Idealisten zijn overtuigender, omdat ze niet vanuit eigen, maar vanuit een algemeen belang handelen.

In die gevallen waar de overwinning binnengehaald werd, slaagde het burgercomité erin om mensen aan zich te binden die zich anders bij de tegenstanders hadden aangesloten. In Groningen 2005 was de populaire voetballer Martin Drent gestrikt voor een filmpje van de voorstanders, waarin hij de tekst ‘Ik ben voor’ uitsprak. Een paar dagen later bleek dat hij ook de start van de campagne van de tegenstanders zou aftrappen. Een bliksemactie voorkwam dat laatste. Drent zou zich waarschijnlijk nooit bij de voorstanders hebben aangesloten als hij door een ambtenaar of een politieke partij was gevraagd mee te doen in de campagne.

Een burgercomité kan overigens niet alles alleen opknappen. Het debat zelf kan deels worden gevoerd door woordvoerders van het burgercomité, maar het primaat ligt bij de politici. Het gezag van een minister of een premier kan helpen. Zij moeten dan wel op hun woorden passen en niet zoals bij het Europees referendum waarschuwen voor Joegoslavische toestanden (Donner), Auschwitz (Balkenende), ons land op

slot (Brinkhorst), een economische dip (Bot) of suggereren dat de campagne van de tegenstanders van zo'n laag allooi is, dat hij niet in zee wil met de SP in een volgend kabinet¹⁰ (Bos). Dat soort campagne heeft averechts gewerkt, omdat er geen enkele aandacht besteed is aan motieven om voor te stemmen. Winnaars bepalen waar de discussie over gaat. In de bovenstaande voorbeelden gaat het om reacties en die versterken juist de tegenstander.

De tegenstanders kunnen wel verzwakt worden door hen uit te dagen alternatieven voor te stellen om vervolgens die alternatieven aan te vallen. Dit is in 1997 gedaan, toen het Milieucentrum Amsterdam alternatieve plekken ging aanwijzen waar ook gebouwd zou kunnen worden. De omwonenden van die locaties konden zo gemobiliseerd worden voor het alternatief IJburg.

Als de tegenstanders geen alternatieven aandragen, kun je ze verzwakken door toezeggingen te doen. Ook dat is in 1997 in Amsterdam gebeurd: de gemeente maakte afspraken over het maximaal aantal woningen dat op IJburg gebouwd zou worden en over compensatie van natuurwaarden. Volgens een zegsman van de gemeente was dat niet bedoeld als onderdeel van de campagne, maar wilde men zo voorkomen dat na het referendum een hausse van bezwaarschriften de bouw zou vertragen. Echter, de timing en de manier waarop deze toezeggingen bekend zijn gemaakt, doen anders vermoeden. Het burgercomité schreef een brief aan de minister De Boer om haar over te halen het aantal woningen omlaag te brengen (Lusing 2007).

5. Volg de media

De media spelen tijdens een referendum een cruciale rol. Op het hoogtepunt van de campagne over de Europese grondwet verscheen een artikel in *Het Parool*¹¹, dat de gulden 'te goedkoop de euro in' was gegaan. Volgens het artikel zou de Nederlander er vijf tot tien procent op achteruit zijn gegaan.

Dit artikel lag al wat langer op de plank en was voor de gelegenheid *opgeleukt*. Sommigen

menen dat dit artikel cruciaal was voor de campagne, maar dat is maar de vraag. Het is eerder zo, dat *Het Parool* de stemming aanvoelde en olie op het vuur gooide. Zo'n artikel werkt alleen als er een voedingsbodem voor is, zoals het tegen spreken van zo'n bericht ook uitsluitend werkt als daar een voedingsbodem voor is.

De media hebben in beginsel de neiging de politiek kritisch te volgen. En terecht. Vaak worden bestuurders omringd door een cordon voorlichters en zijn de politici meesters in het verhullen van hun bedoelingen. Die neiging kan echter doorslaan¹² en dat zou ook kunnen gebeuren bij referenda. Bij het referendum in Zwolle 2005 kwam het daar dichtbij. Uit interviews met tegenstanders blijkt dat zij beschaamd waren over de eenzijdigheid van de pers. De kritische houding lijkt te zijn doorgeschooten.

De kloof is geen objectief gegeven, hij is geen Grand Canyon, maar een model, een beschrijving van de werkelijkheid

Dit leidt tot misschien wel de meest spannende aanbeveling die ik hier wil bespreken. Een bestuur kan en mag de media niet controleren maar ze kan wel een onafhankelijke instantie oprichten die tijdens het referendum de pers volgt. Als de pers wat al te eenzijdig verslag doet van de campagne, of als ze onjuistheden publiceert, kan zo'n instantie daarover een bericht aan de pers sturen. Die kan dan zelfstandig onderzoeken of dat juist is.

Een referendum gaat te snel voor een rechterlijk onderzoek. Bovendien moeten we heel voorzichtig zijn met de persvrijheid, ook en misschien wel juist tijdens referenda. Maar het lijkt me verstandig te beschikken over een instantie die met een afstandelijke en koele blik naar de campagne kijkt om ervoor te zorgen, dat de berichtgeving niet eenzijdig wordt.

6. Denk na over de toekomst

Als laatste is het belangrijk al tijdens de campagne bezig te zijn met de tijd er na. Het kabinet Balkende II had geen plannen klaarliggen voor als het mis ging en dat heeft misschien wel heel Nederland opgebroken. Het kabinet hulde zich in stilzwijgen.

In Groningen 2001 werd direct na het verloren referendum een forum opgericht met vertegenwoordigers van allerlei groeperingen. Voorzitters van wijkorganisaties, maar ook milieuorganisaties, de Fietsersbond en allerlei clubs die zich hadden aangesloten bij de tegenstanders werden er voor uitgenodigd. Dat had een paar effecten. Ten eerste kregen de mensen in de stad de indruk dat er wel degelijk een probleem was. Ten tweede werden de vertegenwoordigers meegenomen in het denken naar een nieuwe oplossing.

Het is de kunst om niet meer manipulatie toe te passen dan tegenstanders acceptabel vinden

Ook in Zwolle zijn de kerken, die bepalend waren voor de uitslag van het betreffende referendum, uitgenodigd bij het denken over een nieuwe oplossing. Deze groeperingen voelden zich nu serieus genomen en werkten inderdaad mee. Een gevolg is dat de kerken de nieuwe voorstellen van de gemeente voor het FC Zwolle stadion toejuichten.

40 Zelfs als het verloren gaat, is een referendum niet het einde der tijden. Balkenende heeft na het vorig referendum gezwegen, maar mocht er een nieuw voorstel zijn, dan valt het te verwachten dat de regering en de PvdA voor zullen zijn. Het is te laat om dan pas met de campagne te beginnen. Nu al kan gezocht worden naar bondgenoten, om zo een bodem te leggen voor positieve gedachten over Europa. We kunnen altijd nog zien of het voorstel waar Europa straks mee komt inderdaad in ons gedachtegoed past.

MACHIAVELLI

Voorgaande zou cynisch kunnen stemmen. Het zou opgevat kunnen worden als een pleidooi om, als we de kiezers niet kunnen overtuigen, ze dan maar voor te liegen zodat ze op de door ons gewenste manier gaan stemmen. Nemen we kiezers dan nog wel serieus? Vergroten we de kloof dan niet op een onaanvaardbare wijze?

Dat is een vraag. Maar de kloof is geen objectief gegeven, hij is geen Grand Canyon, maar een model, een beschrijving van de werkelijkheid. Hij bestaat, omdat we denken dat hij bestaat of, in de woorden van W. I. Thomas: 'If men define situations as real, they are real in their consequences.' De kloof kunnen we niet aanraken, maar de gevolgen zijn voelbaar. Als een referendum verloren gaat, ervaren we een kloof. Maar het omgekeerde zou dan ook moeten gelden. Een bestuurspartij die een referendum wint, zou een kleinere kloof met de kiezer moeten hebben.

Maar nee. Dat geldt niet als de kloof gedicht is met leugens. Ik heb echter nog nooit van de SP of Wilders gehoord dat zij last hebben van een kloof, terwijl ze tijdens een campagne over de grondwet de grootste onzin hebben verkondigd. Ze hebben namelijk gewonnen door mensen onzeker te maken, door Europa voor te stellen als een gevaar dat over ons regeert. Terwijl de EU in feite één van de laatste middelen is om nog enige invloed op de wereld om ons heen te houden. Waarom is het een bestuur niet toegestaan onzin te verkopen en de tegenstanders wel? Het is maar een vraag.

Ik geloof overigens niet dat liegen werkt. Als een bestuurder liegt, zal hij vroeg of laat door de media terecht genadeloos worden afgestraft. Het beeld van arrogante bestuurders die over de hoofden van gewone mensen proberen te regeren zal het toch al zwakke vertrouwen van kiezers in het bestuur voor jaren schaden. Maar er is wel degelijk een agressieve campagne nodig, zodat mensen de indruk krijgen dat het echt ergens om gaat en dat er echt iets te winnen valt bij het voorstemmen. Daarbij lijkt enige manipulatie onvermijdbaar. Het is de kunst om niet

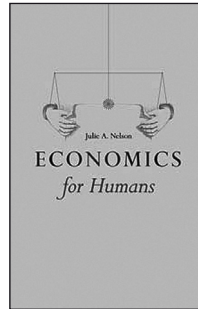
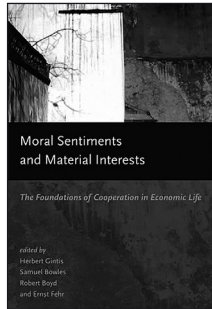
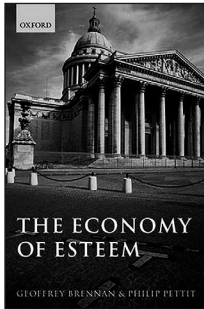
meer manipulatie toe te passen dan tegenstanders acceptabel vinden. Politieke tegenstanders zullen enige manipulatie acceptabel moeten vinden, omdat zij dergelijke middelen immers ook gebruiken. We mogen ervan uitgaan dat de oppositie, SP en PVV, alles uit de kast zal halen om de regering opnieuw een nederlaag toe te brengen. Voorstanders zullen dan ook minimaal

even krachtig campagne moeten voeren als ze tenminste een kans willen maken. Kortom: doe voorwerk, zoek bondgenoten, neem het initiatief, houdt het initiatief, hou de media in de gaten en denk na over de toekomst. Want meestal winnen tegenstanders. In Nederland. In Zwitserland. In de hele wereld¹³.

Noten

- 1 Jan R. Lunsing, Michiel Herweijer, *Besluitenguillotine*, op www.janrlunsing.nl, 2007.
- 2 Ik krijg nogal wat kritiek op de term ongewenst referendum, maar er is nog steeds geen betere term gevonden.
- 3 In *de Volkskrant*, 7 oktober 1996.
- 4 D.J. Elzinga, *Het Lokale Referendum*, Alphen a/d Rijn, Samson, 1996.
- 5 A. Tognina, *Wahlen die sowieso nichts ändern*, www.swissinfo.nl, 2003.
- 6 In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 februari 2001.
- 7 In: *Dagblad van het Noorden*, 30-6-2005.
- 8 B. Steur, *De keuze om te kiezen*, 's Gravenhage, Elsevier, 2005.
- 9 In: *NRC Handelsblad*, 4 juni 2006.
- 10 In: *NRC Handelsblad*, 4 juni 2006.
- 11 In: *Het Parool* 28 mei 2005.
- 12 J. Lloyd, *What the media are doing to our politics*, Constable, London, 2004.
- 13 Butler & Ranney, *Referendums around the world*, MacMillan, London, 1994.

Altruïstisch straffen: de sleutel voor sociaal gedrag?

The Economy of Esteem: An Essay on Civil and Political Society

Geoffrey Brennan en Philip Pettit, Oxford/New York: Oxford University Press 2004

Moral Sentiments and Material Interests: The Foundations of Cooperation in Economic Life

Herbert Gintis, Samuel Bowles, Robert Boyd en Ernst Fehr (red.), Cambridge (Mass.)/London: The MIT Press 2005

Economics for Humans

Julie A. Nelson, Chicago/London: The University of Chicago Press 2006

PAUL DE BEER

- 42 Nu het marktdenken in de politiek over zijn hoogtepunt heen lijkt, dringt een ander marktfeenomeen steeds nadrukkelijker op de voorgrond. Het ongeduldige kapitaal, dat via *private equity* en *hedge funds* in zo kort mogelijke tijd een zo hoog mogelijk rendement wil behalen, tracht de macht te grijpen in beursgenoteerde ondernemingen

Over de auteur Paul de Beer is bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam en redacteur van S&D

die het aandeelhoudersbelang onvoldoende prioriteit zouden geven. Stork, Nielsen (voorheen VNU), Ahold, PCM, ABN-AMRO — het zijn niet de kleinste bedrijven die door de aandeelhouders onder druk worden gezet om hun koers te wijzigen. Het lijkt erop dat de harde wetten van het hedendaagse globale kapitalisme steeds minder ruimte laten voor een compromis tussen economische en sociale belangen, tussen welvaart en welzijn, tussen eigenbelang en solidariteit.

De Amerikaanse econome Julie Nelson verzet

zich in haar boek *Economics for Humans* echter fel tegen het idee dat de ‘economische machine’ — die draait op geld, winst, markten en bedrijven — een geestloos, amoreel lichaam is (‘soulless body’), terwijl we voor ethiek en moraal (‘soul’) buiten de economische sfeer moeten zijn. Zowel

*In de economische sfeer telt niet
louter eigenbelang, zo min als
buiten de economische sfeer louter
sociale motieven zouden tellen*

de aanhangers als de tegenstanders van het vrije-marktdenken vergissen zich als zij een scherpe scheidslijn trekken tussen de economische sfeer, waarin het najagen van het eigen belang centraal staat, en de sociale sfeer, waarin moraliteit en altruïsme leidende beginselen zijn. Volgens de aanhangers van het marktmechanisme is het onvermijdelijk dat in de economische sfeer geld, winst en eigen belang de dominante drijfveren zijn. Die staan immers garant voor efficiëntie en een zo hoog mogelijke welvaart. Voor hun tegenstanders is dit juist een belangrijke reden om het economische domein te willen indammen om meer ruimte te creëren voor sferen waarin economische motieven er niet toe doen.

Nelson vindt dit een schijntegenstelling. In werkelijkheid zijn ‘soul’ en ‘body’ onlosmakelijk met elkaar verbonden. ‘Liefde en geld’ en ‘zaken en ethiek’, zoals de twee centrale hoofdstukken van haar boek heten, gaan wel degelijk samen. De eerste combinatie is bijvoorbeeld aan de orde voor mensen die zorg verlenen. Het is een misverstand dat een financiële vergoeding voor het bieden van zorg — of het nu om professionele zorgverleners of mantelzorgers gaat — ten koste zou gaan van de intrinsieke motivatie om kwalitatief hoogwaardige zorg te verlenen. Wat betreft de combinatie ‘zaken en ethiek’ is het een misvatting dat bedrijven per definitie alleen uit zijn op winstmaximalisatie, *ten koste* van bredere

maatschappelijke doeleinden. In werkelijkheid streven bedrijven bijna altijd ook andere, bijvoorbeeld maatschappelijke doelen na. Zij kunnen zich dit permitteren omdat op de meeste markten geen sprake is van ‘volkomen concurrentie’ die ervoor zorgt dat alleen de meest efficiënte bedrijven overleven. Vooral grote bedrijven hebben vaak monopoliede macht, die hen de ruimte biedt om zich ook op andere doeleinden te richten, zoals maatschappelijk verantwoord ondernemen.

In zulke algemene termen geformuleerd valt er op Nelsons betoog weinig af te dingen. Er is geen reden om te veronderstellen dat mensen en organisaties in de economische sfeer louter door eigenbelang en buiten de economische sfeer louter door sociale motieven worden gedreven. Veelal zal er sprake zijn van een mengeling van motieven. Maar daarmee is natuurlijk niet gezegd dat er geen tegenstellingen en spanningen tussen die motieven bestaan. Of dat de balans tussen beide in de loop van de tijd kan verschuiven. In feite erkent zij dit aan het slot van haar boek wanneer zij zowel spreekt van een crisis in de zorg (vanwege het tekort aan publieke middelen) als van een crisis in het bedrijfsleven (vanwege de vele boekhoudschandalen). Toch lijkt Nelson te geloven dat deze crises simpelweg kunnen worden bezworen als we maar over de scherpe tegenstelling tussen de ‘body’ en de ‘soul’ van de economische machine heen stappen.

Altruïsme

Ook de bundel onder redactie van Herbert Gintis, Samuel Bowles, Robert Boyd en Ernst Fehr gaat over de (vermeende) tegenstelling tussen *Moral sentiments and material interests*. Waar Nelson zich baseert op algemene observaties van het gedrag van individuen en organisaties, maakt deze bundel gebruik van de inzichten die experimenteel economisch-psychologisch onderzoek recent heeft opgeleverd. Sinds de jaren negentig hebben economen steeds meer belangstelling gekregen voor gedrag van mensen dat moeilijk te rijmen valt met het neoklassieke

paradigma van de *homo economicus* die alleen zijn eigenbelang najaagt. Veel voorkomende gedragingen als (anonieme) giften aan goede doelen, vrijwilligerswerk, het geven van fooien en stemmen bij parlementsverkiezingen golden lange tijd als anomalieën, waaraan men als uitzonderingen op de regel achteloos voorbij kon gaan. Experimenten in een laboratoriumomgeving, waarin proefpersonen om geld een spel spelen, hebben echter uitgewezen dat dergelijk ogenschijnlijk 'irrationeel' gedrag veel algemener is dan de meeste economen veronderstellen. Telkens bleek weer dat mensen zich veel minder eenzijdig op hun directe eigenbelang richten dan het standaard economische model veronderstelt.

Een mooi voorbeeld hiervan is het publieke-goedspel dat onder meer wordt beschreven in het inleidende hoofdstuk van de bundel. In het publieke-goedspel ontvangt een aantal (bijvoorbeeld vier) spelers, die voor elkaar anoniem blij-

In economisch opzicht irrationeel gedrag blijkt voor iedereen beter uit te pakken dan wanneer ieder zijn directe eigenbelang zou najagen

44 ven, een bedrag van de spelleiding, zeg vier euro. Iedere speler kan vervolgens, onafhankelijk van de anderen, een deel van dat bedrag in de gezamenlijke pot stoppen, in de wetenschap dat dit bedrag door de spelleiding wordt verdubbeld en vervolgens over alle spelers wordt verdeeld. Als iedere speler het volledige bedrag van vier euro in de pot zou stoppen, ontvangen allen na afloop dus een bedrag van acht euro. Een individuele speler is echter het beste af als hij of zij niets in de pot stopt, terwijl de anderen wel het hele bedrag in de pot doen. Dan eindigt hij/zij immers met tien euro (zes euro uit de pot plus de oor-

spronkelijke vier euro). Maar als iedere speler zo redeneert en dus niets in de pot stopt, houdt iedereen precies de vier euro die hij/zij aan het begin gekregen heeft. Volgens de standaard economische theorie is dit de dominante strategie, zodat het spel in een maatschappelijk suboptimale uitkomst resulteert. Als het spel in het laboratorium wordt gespeeld, blijken de spelers gemiddeld echter de helft van hun vier euro in de pot te doen en dus met zes euro te eindigen. Dat is weliswaar minder dan het maximaal haalbare, maar méér dan wanneer iedereen zuiver egoïstisch zou redeneren en al zijn of haar geld zou houden. Gedrag dat volgens economen irrationeel is, blijkt voor iedereen beter uit te pakken dan wanneer ieder zijn directe eigenbelang zou najagen.

Zo bezien is het niet verwonderlijk dat ook in een 'marktomgeving' sociaal gedrag veelvuldig voorkomt: dat levert immers voor iedereen een gunstigere uitkomst op. Maar die verklaring is te simpel. Als de meeste mensen zich sociaal gedragen zullen immers degenen die zich asociaal gedragen het meest profiteren. Dat zijn de *freeriders* die geen belasting betalen maar wel profiteren van de publieke voorzieningen. Als asociaal gedrag in een sociale omgeving het meeste voordeel oplevert, zou men verwachten dat steeds meer mensen asociaal gedrag gaan vertonen. De socialen worden door de asocialen weggeconcurrereerd. Het laboratoriumexperiment bevestigt dit. Als we het publieke-goedspel meerdere keren achter elkaar spelen, wordt het bedrag dat de deelnemers gemiddeld in de pot doneren, snel kleiner. Na acht ronden bedraagt de gemiddelde donatie minder dan een euro en daarna daalt ze nog verder. De verklaring hiervoor is eenvoudig: als een speler constateert dat een andere speler minder in de pot heeft gestopt dan hij of zijzelf, maar wel een even groot bedrag uit de pot ontvangt, besluit hij of zij de volgende ronde ook minder bij te dragen. Zo zet zich een neerwaartse spiraal in beweging.

Maar als mensen die zich aanvankelijk sociaal gedragen, hun gedrag aanpassen aan de asocialen, hoe komt het dan dat er toch nog

steeds sociaal gedrag voorkomt? De Zwitserse experimenteel-economen Ernst Fehr en Urs Fischbacher vonden hiervoor een mogelijke verklaring door de spelers een extra optie te bieden: zij kunnen een andere speler straffen door hem een boete op te leggen. Maar wie een ander een straf oplegt, betaalt daarvoor zelf ook een prijs: om een boete van een euro op te leggen, moet men zelf een halve euro betalen. Spelers ergeren zich echter zozeer aan asociaal gedrag van medespelers dat zij hiertoe maar al te graag bereid zijn! En dat blijkt uiterst effectief: als het spel wordt voortgezet loopt de gemiddelde bijdrage aan de pot al na een paar ronden op tot bijna het maximale bedrag. Als de spelers elkaar kunnen straffen voor asociaal gedrag, gedraagt iedereen zich sociaal. Met als resultaat dat iedereen beter af is.

In de bundel wordt dit verschijnsel aangeduid als ‘sterke reciprociteit’, dit is een vorm van gedrag dat het midden houdt tussen eigenbelang en altruïsme. Economen gaan doorgaans uit van eigenbelang: een persoon is alleen bereid iets voor een ander te doen als hij ervan verzekerd is dat de ander met gelijke munt terugbetaalt. Altruïsme houdt in dat men iets voor een ander doet *ongeacht* of die ander iets terugdoet. Sterke reciprociteit betekent dat men zich in eerste instantie sociaal (coöperatief) gedraagt, maar een ander straft als blijkt dat deze zich asociaal gedraagt, zelfs als dat voor eerstgenoemde extra kosten en geen voordeel met zich meebrengt. In geval van sterke reciprociteit zijn mensen volgens de samenstellers van de bundel zowel *conditional cooperators* als *altruistic punishers*.

Erosie

Dat sterke reciprociteit in een laboratorium-experiment met een beperkt aantal spelers een succesvolle strategie blijkt te zijn, is echter nog niet voldoende om te verklaren waarom zij ook in een moderne samenleving nog voorkomt. Daarin is immers lang niet altijd sprake van een spel dat men een groot aantal keren met dezelfde spelers speelt. Binnen relatief kleine

groepen, zoals een club of een (afdeling van een) bedrijf, doen zich misschien vergelijkbare omstandigheden voor, maar dat geldt veel minder in de openbare ruimte waar men veel anonieme mensen slechts éénmaal ontmoet. Waarom zou

Respect kost degene die een ander respecteert niets terwijl het voor de ander toch van grote waarde kan zijn

men een fooi geven in een restaurant dat men niet verwacht nog ooit te bezoeken of waarom zou men een donatie doen aan een goed doel?

Verskillende auteurs doen pogingen om dergelijk gedrag te verklaren. Robert Boyd, Herbert Gintis, Samuel Bowles en Peter Richerson laten in hun bijdrage aan de bundel zien dat ‘sterke reciprociteit’ zich in een samenleving kan handhaven als er maar genoeg mensen zijn die dit gedrag vertonen. Immers, als veel mensen bereid zijn asociaal gedrag te straffen, ook als zij daar zelf niet direct baat bij hebben, dan levert asociaal gedrag zo weinig voordeel op, dat slechts weinigen zich asociaal zullen gedragen. En naarmate minder mensen zich asociaal gedragen kost het ook minder om die paar asociale te bestraffen.

Deze verklaring overtuigt echter maar half. Zolang het kosten met zich meebrengt om iemand te straffen (al is het maar vanwege het risico dat de ander terugslaat), is de meest aantrekkelijke strategie om jezelf wel sociaal te gedragen, maar asociale niet te straffen. Maar als dat het dominante gedrag wordt, lopen asociale steeds minder risico om gestraft te worden. Als gevolg daarvan zullen steeds meer mensen asociaal gedrag gaan vertonen, tot dit het dominante gedragspatroon wordt.

De genoemde auteurs stellen dat dit gevaar niet zo groot is, omdat de kosten van straffen in het begin zo laag zijn dat de sociale die niet

straffen nauwelijks een voordeel hebben ten opzichte van de socialen die wel straffen. Het is echter de vraag of dit kleine voordeel op den duur toch niet tot erosie van het aantal 'altruïstische straffers' zal leiden.

Niet fair

De analyse zou echter veranderen als degenen die asocialen straffen, daarvoor worden beloond. Nu is het belonen van goed gedrag in het algemeen veel kostbaarder dan het straffen van ongewenst gedrag. Immers, naarmate straffen effectiever is, hoeft men het minder toe te passen en wordt het goedkoper. Naarmate belonen effectiever is, moet men het juist steeds vaker doen, waardoor het kostbaarder wordt. Dat geldt echter alleen als belonen inderdaad kosten met zich meebrengt. Bij een financiële beloning is dit evident, maar bij een immateriële beloning niet.

De econoom Geoffrey Brennan en de politiek-filosof Philip Pettit betogen in hun boek *The Economy of Esteem*, dat mensen vaak minstens zo gevoelig zijn voor immateriële blijken van goed- en afkeuring als voor materiële straffen en beloningen (zoals een geldboete of gevangenisstraf). De behoefte van mensen aan eer, waardering en respect van anderen is zo groot, dat deze een belangrijke drijfveer vormt voor hun gedrag. Naast financieel voordeel, dat de voornaamste prikkel vormt in de economische sfeer, en macht, dat in hiërarchische relaties het gedrag beïnvloedt, vormt de markt van eer en respect (*esteem*) volgens hen een cruciaal derde coördinatiemechanisme. Behalve door de onzichtbare hand van de markt en de ijzeren hand van de staat wordt het gedrag van mensen ook gereguleerd door de 'ontastbare' (*intangible*) hand van eer en respect. Een belangrijk kenmerk van respect is dat het degene die een ander respecteert niets kost, terwijl het voor de ander toch van grote waarde kan zijn. Eerbetoon, een blijk van waardering en respect geeft men vaak spontaan, zonder merkbare inspanning, maar hij kan toch van grote invloed zijn op het gedrag van de ander. Hetzelfde geldt voor blijken van

afkeuring en minachting. Naarmate men die (min)achting van meer mensen ondervindt en van mensen die men zelf hoger acht, is het effect groter.

Als we de analyse van Brennan en Pettit verbinden met die van Boyd et al. kunnen we beter begrijpen hoe sterke reciprociteit zich in een samenleving duurzaam kan handhaven. Als het altruïstisch straffen van mensen die zich asociaal gedragen bij anderen veel waardering oproept, staat er tegen de kosten van straffen namelijk een beloning in de vorm van respect. Hierdoor zijn de altruïstische straffers toch niet in het nadeel ten opzichte van degenen die zich wel sociaal gedragen maar die asocialen niet straffen. Aldus kan er een stabiele situatie ontstaan waarin de grote meerderheid van de bevolking zich sociaal gedraagt, doordat degenen die zich asociaal gedragen een grote kans lopen daarop aangesproken te worden.

Keren we terug naar het publieke-goedspel waarin de spelers de mogelijkheid hebben elkaar te straffen, dan lijkt de behoefte aan achting en respect echter niet te verklaren waarom spelers bereid zijn kosten te maken om een 'valsspeler' te straffen. Omdat de spelers voor elkaar anoniem blijven en niet met elkaar kunnen communiceren, is het onmogelijk om respect te betuigen aan een altruïstische straffer. Deze zou de waardering door anderen dan zo vanzelfsprekend moeten achten, dat hij of zij er geen concreet bewijs van nodig heeft. Als na afloop van het spel aan de spelers wordt gevraagd waarom zij een medespeler hebben gestraft, dan antwoorden zij echter dat zij boos waren op het feit dat een ander geen faire bijdrage heeft geleverd. En boosheid is toch een geheel ander motief dan de behoefte aan eer en respect.

Het gaat hier om meer dan een puur academische discussie. Inzicht in de motieven van mensen om zich coöperatief te gedragen, en om anderen die dat niet doen op hun gedrag aan te spreken, is van groot belang voor veel actuele maatschappelijke kwesties. Te denken valt bijvoorbeeld aan de (vermeende) toename van normoverschrijdend gedrag ('hufferigheid', kleine

criminaliteit, boekhoudfraude), maar ook aan de (vermeende) erosie van het draagvlak onder de verzorgingsstaat en de bereidheid van mensen om zich onbaatzuchtig in te zetten voor anderen (vrijwilligerswerk, mantelzorg).

Neerwaartse spiraal

Het recente psychologisch-economische onderzoek laat onomstotelijk zien dat de traditionele economische benadering, waarin mensen worden verondersteld louter op hun eigenbelang gericht te zijn, tekortschiet bij de analyse van dit gedrag. De maatregelen die uit een dergelijke eenzijdige analyse voortvloeien, zullen waarschijnlijk dan ook onvoldoende effect sorteren.

Als de bereidheid om aan collectieve voorzieningen bij te dragen vooral afhankelijk is van de perceptie van de bijdrage van anderen, dan wordt het draagvlak voor die voorzieningen niet versterkt door erop te bezuinigen om zodoende de belasting te kunnen verlagen. Dat zal eerder een neerwaartse spiraal in beweging zetten, waarbij de steun voor de publieke sector steeds verder afkalft. Veel belangrijker is het dat mensen die voorzieningen als *fair* ervaren, dat wil zeggen dat ze ten goede komen aan degenen die er het meest behoefte aan hebben en die behoefte niet aan eigen gedrag te wijten hebben en dat iedereen er naar draagkracht aan bijdraagt. Komt dat niet aardig in de buurt van wat sociaal-democraten altijd al voor ogen stond?

De gelukke lobby van een ‘comateuze’ bestuurslaag

Het opgeblazen bestuur. Een kritische kijk op de provincie
Klaartje Peters, Boom, Amsterdam 2007

JAN-JAAP VAN DEN BERG

Op 7 maart vonden er verkiezingen plaats voor de Provinciale Staten. Wellicht bent u toen gaan stemmen. Dan behoorde u wel tot een minderheid. De opkomst was ditmaal nog geen 47 procent en hiermee werd het laagterecord van vier jaar geleden verbroken. Deze electorale desinteresse is illustratief voor de geringe populariteit van de provincie. En dan zijn de opkomstcijfers nog geflatteerd ook, want de campagne in aanloop naar de Statenverkiezingen werd zoals altijd gedomineerd door landelijke thema's. Een verkiezing met puur provinciale onderwerpen zou beslist nog veel minder kiezers hebben getrokken. De grote meerderheid van de bevolking weet weinig tot niets over de taken van de provincie. Praktisch niemand is in staat ook maar één provinciaal politicus bij naam te noemen.

48 De problemen van de provincie kregen dit jaar in aanloop naar de Statenverkiezingen de nodige aandacht, mede door de publicatie van *Het opgeblazen bestuur* van bestuurskundige Klaartje Peters. Peters vertelt hierin geen vrolijk verhaal, hoewel de vaak treffende voorbeelden die ze geeft niet van humor zijn ontbloot. De studie — Peters spreekt zelf van een ‘pamflet’

Over de auteur Jan-Jaap van den Berg is secretaris van het Centrum Lokaal Bestuur van de PvdA

— analyseert de slechte gezondheidstoestand van de provincie en laat daarbij zien dat de provincies zelf hun eigen problemen nog verergerd hebben. Vooral op basis van deze laatste interessante conclusie heeft *Het opgeblazen bestuur* het nodige stof doen opwaaien.

Provinciale overlevingsstrategie

De zoektocht van de provincies naar legitimiteit draait om twee aspecten: ‘goed je bestuurlijke taken verrichten’ en ‘populair willen zijn bij de bevolking’. Deze twee bestuurlijke ambities zijn echter niet altijd even goed te verenigen, zo wordt uit dit boek wel duidelijk. Peters betoogt dat provincies zichzelf, in een streven naar meer zichtbaarheid en bekendheid bij de bevolking, met lucht hebben ‘opgeblazen’. Ze zijn allerlei nieuwe taken gaan uitvoeren, die vooral liggen op het terrein van sociaal beleid. Maar de uitvoering van dit beleid laat zeer te wensen over, aldus Peters. Bovendien vindt zij dat de provincies zich überhaupt niet met dit beleidsterrein zouden moeten inlaten. Een prikkelende stelling, niet in de laatste plaats voor de PvdA. De partij hecht immers veel waarde aan sociaal beleid en is bovendien sterk aanwezig in de twaalf provinciebesturen.

Hoe is dit alles zo gekomen? Eind jaren tachtig concludeerden de twaalf provinciebesturen dat het wegsmelten van de provinciale machtspositie een halt moest worden toegevoerd. In deze periode leefde sterk het idee dat regionale, bovengemeentelijke problemen het beste aangepakt konden worden met de grotere centrumgemeenten als middelpunt en niet vanuit een provinciaal perspectief. Uitgaande van deze gedachte stelde het derde kabinet-Lubbers (1989-1994) een grootstedenbeleid op. De Kaderwet 'Bestuur in verandering' (1994) lichtte de zeven grootste steden met ommeland uit de provinciale jurisdictie, en gaf deze regio's als zogeheten 'Kaderwetgebieden' eigen bevoegdheden en rechtstreekse geldstromen vanuit het Rijk. Dit alles vooruitlopend op een nieuwe bestuurlijke blauwdruk waarbij er op termijn zelfs volwaardige stadsprovincies zouden moeten komen. Een forse aderlating voor de provincie, die hiermee flink aan macht en invloed inboette. Natuurlijk, in 1995 zette een overweldigend referendum 'nee' een dikke streep door de komst van een stadsprovincie Amsterdam en daarmee ook van eventuele andere stadsprovincies, maar op dat moment hadden de verenigde provincies al de stormbal gehesen.

In nauw onderling overleg binnen het kader van hun club Interprovinciaal Overleg (IPO) besloten zij tot een omvangrijk tegenoffensief. Deze provinciale overlevingsstrategie was, aldus Peters, opgebouwd uit een aantal samenhangende elementen. In de eerste plaats startte een (partijpolitieke) lobby om de cruciale bestuurlijke betekenis van de provincie onder de aandacht te brengen van de politici op het Binnenhof. De lobby ging vergezeld van een vernieuwing van de eigen provinciale organisatie en werkwijze. Ook werden plannen uitgedacht om de stoffig ogende provinciale politiek te vitaliseren (bijvoorbeeld door de invoering van het dualisme).

Veel provincies begonnen strategische discussies over de provincie van de toekomst en de gewenste rol van deze bestuurlijke laag. De uitkomst hiervan was dat de provincie zich niet

langer meer tevreden moest stellen met het klassieke (wettelijke) takenpakket, maar een meer regisserende rol zou moeten claimen. Dit was immers dynamischer en meer sexy. Belangrijker nog was dat een dergelijke vernieuwde, regisserende rol voor de provincie een prima schepnet kon creëren om nieuwe taken naar zich toe te trekken en zo meer zichtbaar te worden. Sluitstuk van de overlevingsstrategie was het bewerkstelligen van een imagoverbetering bij de burgers, met behulp van folders, advertenties, open dagen etcetera.

Nu, een kleine tien jaar later, kun je constateren dat de overlevingsstrategie ten dele succesvol is geweest. Deze bevinding raakt in het kritische betoog van Klaartje Peters wat ondergesneeuwd, maar de provinciale lobby heeft wel degelijk resultaten gehad. Want van bestuurlijke nieuwigheden als regio's en een futuristische Randstadprovincie is niets terechtgekomen, terwijl het takenpakket van de provincie zelfs is uitgebreid. Vooral op het gebied van sociaal beleid. Het IPO is erin geslaagd in politiek Den Haag erkenning te krijgen voor de gedachte dat veel sociale problematiek ook een regionale dimensie heeft en het dus op de weg van de provincie ligt daar eveneens werkzaam te zijn. En zie: in de nieuwe Wet op de Jeugdzorg uit 2005 zijn de provincies hoofdverantwoordelijk voor het bieden van jeugdzorg. Voor deze nieuwe sociale provinciale kerntaak keert het Rijk op jaarbasis een miljard euro uit.

De interbestuurlijke lobby hebben de provincies dus goed op orde. Met enkele andere elementen van de overlevingsstrategie is het minder goed gesteld. Ondanks de miljoenen die er de laatste jaren aan publiciteit zijn besteed, is de provincie nog steeds een grote onbekende voor de bevolking, dalen de opkomstcijfers bij de verkiezingen verder en is ook het politieke debat in de Statenzaal niet veel levendiger geworden.

Sociaal wanbeleid

Maar bij de toewijzing van meer sociale taken beginnen de problemen juist echt, zo betoogt Pe-

ters. Het echte venijn in *Het opgeblazen bestuur* — de reden dat Klaartje Peters haar boek met recht als ‘pamflet’ mag betitelen — zit in haar analyse van het gevoerde sociale beleid. Daar schort van alles aan. De sociale activiteiten van de provincies hebben zich dusdanig uitgebreid dat gemeenten regelmatig voor de voeten worden gelopen. Doordat provincies een zogeheten ‘open huishouding’ kennen, hebben zij de vrijheid om zich bezig te houden met alles wat zij zelf nuttig achten, mits het niet in strijd is met landelijke regelgeving. Met gemeentelijk beleid en gemeentelijke regelgeving hoeft geen rekening te worden gehouden. Voor gemeenten levert dit flinke problemen op omdat provincies met hun sociale activiteiten, tot op wijk- en straatniveau aan toe regelmatig inter-veniëren in het gemeentelijk beleid. Traditioneel gemeentelijke aangelegenheden, zoals sport voor gehandicapten, straatspelende kinderen, opvang voor daklozen, vallen tegenwoordig ook binnen het provinciaal beleid.

Wethouders hebben hier nogal eens *mixed feelings* over. Enerzijds noodzaken de provinciale interventies tot extra afstemming en bestuurlijke drukte en voldoen zij niet altijd precies aan de vraag. Anderzijds kunnen gemeenten het provinciale geld vaak niet missen. Met een zak geld in plaats van deze opgedrongen hulp, met alle verantwoording die daarbij

hoort, waren de gemeenten gelukkiger geweest.

Peters stipt nog een probleem aan, namelijk dat provincies veel van hun sociale beleid uitvoeren in de vorm van projecten. Zij spreekt zelfs van een ‘projectenmachine’. Omdat projecten doorgaans een incidenteel karakter hebben, is de projectmatige aanpak niet bijster geschikt om langdurige sociale problematiek op te lossen. Vooral ook omdat gemeenten geen geld hebben om afgeronde provinciale projecten een structureel vervolg te geven. Daar komt bij dat het maatschappelijk rendement van veel van de projecten moeilijk meetbaar is. Ook provincies zelf zijn niet in staat daarover harde gegevens boven tafel te krijgen.

Klaartje Peters toont zich al met al erg negatief over de effecten van het provinciaal sociaal beleid. Provincies overspelen hun hand, maken hun eigen ambities bij lange na niet waar en er vindt verspilling plaats van belastinggeld. *Het opgeblazen bestuur* is dan ook een pijnlijk boek, zeker ook voor de provinciale PvdA omdat sociaal beleid bij uitstek de mogelijkheid biedt om het provinciebestuur een zichtbare ‘rode kleur’ te geven. Voor de het zojuist aangetreden provinciebestuur rest niet veel anders dan hun voordeel te doen met de goed onderbouwde kritiek van Peters. Laten zij hun sociaal beleid maar eens goed tegen het licht houden.

Schoonheid en commercie

Het reusachtige billboard van een vrouw in gouden bikini aan de Utrechtse Oudegracht was onlangs voor de ChristenUnie reden een kleine *Kulturkampf* te ontketenen. De kritiek was niet van de lucht: wee de nieuwe spruitjesgeur die Nederland overspoelt...

Wie denkt dat dit alleen de manifestatie was van een hernieuwd assertief christendom heeft het echter mis. Een aantal jonge vrouwen schreef onlangs een manifest om het heersende schoonheidsideaal aan de kaak te stellen. Een van de initiatiefneemsters, historica en journaliste Larissa Pans, mocht bij Pauw & Witteman kritiek leveren op de gratis Botox-behandelingen die het blad *Santé* weggaf voor elke nieuwe abonnee. Ze had het niet gemakkelijk. Het immer cynische interviewduo verwoordde wat het klaarblijkelijk beschouwde als de *communis opinio*: wat is er mis mee als mensen er zelf voor kiezen?

Deze reactie is kenmerkend voor een bepaald type progressief-liberale houding tegenover veel culturele vraagstukken: zij reduceert deze tot een zaak van individuele keuzevrijheid. In haar reactie op Pauw en Witteman koos Pans aanvankelijk de verkeerde strategie. Ze wierp tegen dat er aan dergelijke Botox-behandelingen gezondheidsrisico's verbonden waren. Daarmee speelde zij het spel van de tegenstander: keuzevrijheid blijft on-aantastbaar, mits geen van de partijen de ander misleidt en zo diens vrije keuzes manipuleert.

Daarna wist Pans gelukkig haar eigen speelveld te heroveren. Het gaat er niet om het recht op een bepaalde keuze te betwisten, maar om de vraag of de keuzevrijheid van de één gevolgen heeft voor de leefwereld van de ander. Mensen leven in een wereld vol onderlinge afhankelijkheden; in een *cultuur*. Een neutrale cultuur bestaat niet. Er zal altijd een schoonheidsideaal zijn dat druk uitoefent op vrouwen — en mannen — om zich te conformeren. En daarmee is

er ruimte voor debat over die cultuur, waarbij keuzevrijheid niet het eindpunt, maar het beginpunt is. Alleen in zo'n open samenleving kan er in openbaarheid door verschillende partijen invloed uitgeoefend worden op de richting die haar cultuur neemt. Het is raar die strijd vanaf het begin illegitiem te verklaren onder het mom van keuzevrijheid. Terecht pleitte Pans daarom voor 'meer verschillende vrouwbeelden' in media en reclame. De druk op elk individu afzonderlijk vermindert naarmate het schoonheidsideaal versplinterd raakt. Paradoxaal genoeg maakt dát pas een echte keuze mogelijk.

Twee jaar geleden waren de gevelgrote billboards aan de Oudegracht al eens reden voor een debat. Toen ging het echter niet om het vrouwelijk bloot maar om de wenselijkheid van de daarmee gesymboliseerde uitverkoop van de publieke ruimte aan commerciële belangen. De ondernemer die deze billboards maakt argumenteerde dat als de gemeenteraad de exploitatie toestond, hij er niet vrijwillig van af hoefde te zien. Ook hij verschool zich achter de hem toegestane keuzevrijheid. Misschien had hij wel een punt: in het geval van de openbare ruimte kan alleen de gemeenteraad besluiten om de vergunningen voor deze billboards eens een keer niet aan commerciële reclame, maar bijvoorbeeld aan kunstenaars te verlenen. En daarmee een meer gemengde cultuur van de openbare ruimte te creëren.

De Botox-behandelingen werden een stormachtig succes, net als de bikini op het billboard. Negatieve publiciteit is immers ook publiciteit. Voor Pauw & Witteman een teken dat het publiek het zelf blijkbaar wil. Voor anderen wellicht een teken dat onze cultuur nog niet pluralistisch genoeg is.

RUTGER CLAASSEN
Redacteur S&D

Nationalisme en rode rozen

Camiel Hamans maakt het wel erg bont in de laatste S&D. De ismen vliegen je om de oren: nationalisme, socialisme, communisme. Crux van het verhaal: Frans Timmermans en de huidige regering zijn (net als de SP) nationalistisch, omdat zij de macht van het nationale parlement willen vergroten en niets expliciet zeggen over het Europees Parlement. Ik vind het opmerkelijk dat hij zich ergert dan wel verwondert, want het is zijn eigen Anne Vondeling Stichting, die onlangs bij monde van Max van den Berg ook pleitte voor meer invloed van nationale parlementen. Sterker nog het is een consequente PvdA-lijn vanaf 2004. Dat er in de Kamerbrief inzake de EU-verdragwijziging van de regering niets staat over het Europees Parlement zegt niets. Er staat wel meer niet in. Uitbreiding van de macht van de nationale parlementen sluit uitbreiding van de macht van het EP ook niet uit.

4 Klopt de stelling van Hamans dat er in de PvdA weinig interne discussie is geweest? Dat lijkt me niet. Al in 2004 stond in het Europees verkiezingsmanifest van de PvdA te lezen: 'De rol van de nationale parlementen bij de Europese besluitvorming moet worden vergroot. De parlementen van alle lidstaten bespreken ieder jaar in dezelfde week het jaarlijkse werkprogramma van de Europese Commissie en spreken dan een oordeel uit over de vraag of de onderwerpen die de Commissie wil aanpakken ook een zaak zijn van de Europese overheid, of eerder in het eigen land thuishoren. (P.14)'

In haar notitie *Europa: Vertrouwen Herwinnen*, de discussienotitie van de werkgroep Europa na het referendum, concludeerde de commissie Koole-Duivesteyn ook al: 'Er wordt een verplichte toets ingesteld waarbij voor elke nieuwe Europese maatregel wordt bekeken of het wel nodig is om

op Europees niveau te regelen, of dat het nationaal kan. De nationale parlementen vervullen hierbij een doorslaggevende rol. (P.33)' Verderop staat: 'Aan de andere kant dienen Europarlementariërs zich veel meer te gedragen als vertegenwoordigers van hun (Nederlandse) kiezers in Brussel dan als ambassadeurs van de Europese Unie onder de kiezers. (p.35)'

In het meest recente verkiezingsprogramma van 2006 tenslotte: 'Uitgangspunt is dat de kern van de democratie op nationaal niveau ligt en daarom zaken alleen Europees geregeld worden als het nationaal niet goed kan.' Verder in de tekst: 'Nationale parlementen en het Europees parlement krijgen meer te zeggen over de Europese besluitvorming.' Uitbreiding van de macht van de nationale parlementen sluit uitbreiding van de macht van het EP dus niet uit. Dat wat Hamans nationalistisch noemt is al meer dan drie jaar staand PvdA beleid en uitvoerig op partijcongressen en in afdelingen aan de orde gekomen.

Dan nu de Kamerbrief inzake EU-verdragwijziging van het kabinet. Hamans vindt dat die brief 'een nationalistische geur verspreidt en omdat de handtekening van Timmermans eronder staat is onze staatssecretaris een nationalist. Dat laatste vind ik een domme en onterechte typering. Het citaat dat Hamans gebruikt is daarbij nog misleidend ook. Ja, het kabinet wil de nationale parlementen versterken, maar dat stond ook al in de afgewezen grondwet. Dat dit kabinet: 'de positie van de nationale parlementen met betrekking tot de subsidiariteitstoets...' wil versterken, is dat 'nieuw'? En als dat nationalistisch is, werkt Hamans trouwens zelf voor een nationalistische organisatie. Wat zegt Hamans' broodheer, Max van den Berg, hier namelijk over? Uit *De toekomst van Europa, naar een nieuw verdrag*: 'Zowel de nationale parlementen als de lokale overheden moeten een grotere rol toebedeeld krijgen bij de bepaling van wat op Europees niveau en wat op een lager niveau geregeld moet worden... Een meer decentraal Eu-

INTERVENTIE

ropa waarbij nationaal en lokaal bestuur meer invloed heeft, zal ook leiden tot meer betrokkenheid bij Europa.’

Voor burgers zijn de lokale overheid en het nationale parlement uiteindelijk het meest overzichtelijke en betrouwbare niveau waarop beslissingen worden genomen. Dat heeft Max van den Berg goed gezien en de opkomstpercentages bij de verkiezingen tonen dat ook aan. Probleem is het totale gebrek aan inzichtelijkheid in de Europese democratische processen. Dat heeft tot een legitimiteitscrisis geleid. Om te begrijpen hoe in Brussel een besluit genomen wordt, moet je eerst een universitaire studie volgen... Daarom wordt het project niet (meer) vertrouwd. Het is zo ingewikkeld en technocratisch geworden dat alleen de elite het nog kan volgen. Vroeger was dat niet erg, want toen was de EU veel kleiner en had men nog blindelings vertrouwen in de politiek leiders, maar die tijd is voorgoed voorbij.

De PvdA en Frans Timmermans in dit kabinet doen een poging de kloof te dichten en Europa en de burger dichter bij elkaar te brengen. Dat is geen nationalisme, maar wel in het nationaal belang en in het belang van de burgers. Om de crisis te overkomen moet Europa de komende jaren democratiseren, versimpelen, presteren, bescheidenheid tonen en investeren in informatie en debat. Daarbij hoort een grotere macht van de Tweede Kamer en van het Europees Parlement. Als je bij voorbaat je tegenstanders als Marijnissen en bondgenoten als Timmermans wegzet als nationalistisch, dan plaats je jezelf buiten het debat. Of ruikt het nationalisme bij Hamans naar rode rozen?

ARJEN BERKVEN

Directeur van de Alfred Moser Stichting, internationale stichting voor sociaaldemocratie

It's Irak, stupid

Irak, Irak en Irak. Dat zijn — in die volgorde — de drie belangrijkste thema's voor de komende Amerikaanse presidentsverkiezingen. Wie wij ook spraken in Washington bij de Democraten, uit

het kamp van Obama, Clinton, Edwards, Biden of Richardson, men liet er geen twijfel over bestaan: deze oorlog is niet vol te houden. Om praktische redenen gaat het zo niet langer. Alleen al om de troepenmacht op peil te houden, is een onhoudbaar beroep op hen die een uniform dragen vereist, om maar niet te spreken van de gevolgen van uitbreiding.

De impact van deze oorlog op de Amerikaanse samenleving is onvergelijkbaar met die in Vietnam — er vallen minder slachtoffers, de anti-oorlogsprotestbeweging is minder heftig. Nu de dienstplicht is afgeschaft knapt de Amerikaanse onderklasse het vuile werk op en ontlopen de kinderen uit de middenklasse de geüniformeerde dans. Desondanks laten de polls geen twijfel bestaan over de stemming onder de Amerikanen: eruit! De hoofdprijs zal zijn weggelegd voor de presidentskandidaat die erin slaagt Amerika zich patriottistisch uit het Iraakse wespennest te laten terugtrekken. Zonder gezichtverlies, maar met eer. Immers, het onaantastbare credo luidt: Amerika verliest geen oorlogen. Vietnam of geen Vietnam.

Terugtrekking van troepen is nu nog vooral een thema aan Democratische zijde. In verschillende gradaties en toonsoorten bepleiten Hillary Clinton, Barack Obama, John Edwards, Senator Biden en New Mexico gouverneur Bill Richardson *redeployment* of *withdrawal* van de Amerikaanse troepen uit Irak. Binnenlandse electorale motieven lijken daarbij te overheersen. *Bring our boys back home*. Over de post-terugtrekkings-toekomst van Irak is men een stuk minder uitgesproken. Volgens insiders bestaat er geen serieus debat bij de Democraten hoe verder om te gaan met de verantwoordelijkheid ten opzichte van de Iraakse samenleving. Sommigen speculeren losjes over een federale oplossing, sommigen staan een politiek-geografische deling van het land voor, anderen zien een verhevigde burgeroorlog in het verschiep, maar het voornaamste is dat Amerika daar niet meer in directe zin door getroffen zal worden, in termen van slachtoffers, internationaal isolement en geld. ‘Eerst weg uit Irak en daarna zien we wel verder.’

De Democratische Partij beschikt naar eigen zeggen over een fantastisch deelnemersveld van

INTERVENTIE

presidentskandidaten. Zij verkeert bovendien in een gunstige uitgangspositie. Iedereen die we in Washington spraken verklaarde zonder spoor van twijfel dat de Bush-era over en al bijna begraven is. Dat impliceert overigens allesbehalve vanzelf dat de Democratische era aanstaande is. Wat wordt de precieze electorale impact van de ontwikkelingen in Irak? Gaat het de Democraten lukken zich eensgezind achter een kandidaat te stellen? Zullen zij erin slagen het Kerry-debâcle van 2004 te vermijden?

Presidentsverkiezingen in Amerika gaan over geld, campagne en karakter. Maar ook over de mate waarin het een Democratische kandidaat lukt de verbinding tot stand te brengen met de 'gewone, hard werkende Amerikanen' die niet gestudeerd hebben, niet aan de kusten wonen; Amerikanen die werken in die sectoren van de economie waar hun banen bedreigd worden en voor wie het leven er opeens een stuk onzekerder uitziet dan vijftien, twintig jaar geleden. Ohio, Michigan: de eens zo welvarende industriestaten waar nu de globalisering als een tornado huishoudt en staal- en autofabrieken als sneeuw voor de zon laat verdwijnen, een industriële en sociale woestijn achterlatend. Deze staten vormen het slagveld waarop het industriële Amerika teloor is gegaan, en dus een *battlefield* om de teleurgestelde kiezer.

6 Het veroveren van het grote maatschappelijke midden is de opgave van politieke partijen in alle tweepartijensystemen. In de vs heeft dat de uitdrukking gekregen van een andere vorm van populisme dan in Europa. Wij spraken in Washinton, waar we ter voorbereiding van een Amerika-project van de WBS vertoefden, met Michael Kazin, historicus van naam op dit terrein. Hij schreef over het populisme in *The populist persuasion* en onlangs opnieuw in *A Godly Hero. The Life of William Jennings Bryan*, een prachtige biografie over Bryan, de populistische presidentskandidaat uit de jaren rond de vorige eeuwwisseling. De electorale kernvraag is of ook één van de huidige Democratische presidentskandidaten een meer populistische verbinding kan leggen met de middengroepen die zich door de internationale economische ontwikkelingen en de nieuwe technologie in hun bestaan bedreigd voelen.

De Republikeinen hebben God als bindmiddel gekozen. Hebben de Democraten vergelijkbare hulptroepen? Wat hebben zij de beknelde en getormenteerde Amerikaanse arbeiders- en middenklasse te bieden? Juist nu er een enorme behoefte is aan goede gezondheidszorg, een behoorlijk sociaal vangnet en een robuust pensioenstelsel lijken al deze voorzieningen in de vs op een lekkende Texaanse boerenschuur. Compensatiemaatregelen voor door vrije handel getroffen werknemers vervangen behoorlijke verzorgingsstaatarrangementen. Achter de oorlog in Irak doemt, kortom, een heel ander probleemcomplex op dat aandacht vraagt van progressieve politici. Aloude vraagstukken van sociale ongelijkheid, armoede, raciale ongelijkheid; van negentiende-eeuwse arbeidsverhoudingen en van een overmacht van *Corporate America*. Welke Democratische presidentskandidaat heeft de moed om zich minder afhankelijk te maken van *corporate funding*, verklaart de verzekeraars en de farmaceutische industrie de oorlog en zorgt voor een goed stelsel van gezondheidszorg in de vs?

FRANS BECKER & RENÉ CUPERUS
Medewerkers WBS

Moedwillige verblindings

Wat doen politici en publicisten als zij jarenlang met grote hardnekkigheid iets hebben beweerd dat volstrekt onzin blijkt te zijn? Die vraag wordt steeds dringender, met het oog op de mislukking van 'Irak'. Die onvermijdelijke mislukking is nu immers langzamerhand ook in Nederland wel tot vrijwel alle aanvankelijke voorstanders van de Amerikaanse inval doorgedrongen. Zodat velen die eerst heel hoog van de toren bliezen en alles beter wisten gaandeweg zijn gaan draaien, met als summum politicoloog-annex-kersvers Kamerlid Arend-Jan Boekestijn, wiens argumenten pro-inval met het seizoen wisselden tot hij er geen enkel meer over had. Want ook zijn laatste, de democratisering, blijkt inmiddels geen stand te kunnen houden, nu soennieten en sjiieten elkaar met

INTERVENTIE

overgave de hersens inslaan en het land volledig desintegreert. Afgelopen herfst was in feite het moment van erkenning daar: binnen één week gaven zowel de Engelse als de Amerikaanse bevelhebber ter plekke toe dat de zaak volledig uit de hand gelopen was en niet meer te redden viel.

Sindsdien halen eigenlijk nog maar slechts drie mensen regelmatig de Nederlandse pers die dit gegeven niet onder ogen willen zien en hardnekkig volhouden dat ginds iets groots wordt verricht: Bush, Blair en Boekestijns naaste collega Hans van Baalen. Toen de bewuste Engelse commandant in oktober liet weten dat de bezetting uitzichtloos was, gaf Van Baalen te kennen dat Blair die commandant direct diende te ontslaan. Als universitair docent geschiedenis ben ik hem voor zijn scherpe reactie uiteraard zeer dankbaar: ik heb mijn studenten nog nooit zo mooi kunnen uitleggen wat een struisvogel is. Als de boodschap niet gewent is, wordt de boodschapper opgeknoopt. Bij de vvd kun je het met die krachtadige aanpak kennelijk tot buitenlandwoordvoerder schoppen.

Over de amerikanofiele volgzzaamheid, die aan die Nederlandse houding ten grondslag ligt, is elders al voldoende gezegd. *Volkskrant*-commentator Arie Elshout, ooit eveneens fervent fan van de invasie, gaf dit tijdens de discussiedag ter gelegenheid van 60 jaar *Internationale Spectator* op Clingendael eind vorig jaar na enig aandringen ook ruiterlijk toe: zijn vertrouwen in Washington en zijn wantrouwen jegens Parijs had hem indertijd 'ja' doen zeggen. Zou daarentegen omgekeerd Chirac vóór, en Bush tegen de invasie zijn geweest, dan had hij er niets in gezien. Met andere woorden: zij werd niet beoordeeld op haar eigen merites, maar op haar auteur. Een opmerkelijke opvatting, maar Elshouts medeforumlid, de Antwerpse hoogleraar Yves van den Berghe toonde zich over die gang van zaken in het geheel niet verbaasd: in België weet men allang dat als Washington iets beschikt, Den Haag gewoon braafjes knikt.

Dat Irak mislukt is, zien de meeste Nederlandse politici nu wel in, maar dat zij ook bij voorbaat *gedoemd* was om te mislukken — dat ziet nog lang niet iedereen. Dat bleek bij een discussie in het tv-programma *NOVA-politiek* op 9 maart, toen het

gesprek kwam op de manier waarop premier Balkenende stelselmatig voor zijn op valse gronden gebaseerde politieke medeplichtigheid wegliep en elk onderzoek daarnaar weet te dwarsbomen. Ongetwijfeld heeft hij daar dan ook goede persoonlijke redenen voor; anders laat zich die hardnekkige obstructie ten aanzien van een parlementaire enquête, waarop de premier eventueel zelfs de kabinetsformatie had willen laten springen, niet verklaren. Maar waar het mij hier nu om gaat: vvd-senator Helen Dupuis verklaarde in die uitzending dat men toch niet van tevoren kon weten dat het op een mislukking zou uitlopen.

Dat is onzin. Ieder die zich een beetje in de kwestie had verdiept en de moed had de verhoudingen in Irak werkelijk onder ogen te zien, zou dit hebben kunnen voorzien — en heeft dit ook voorzien, van Frits Bolkestein tot Harry van Bommel. Hele rijen Midden-Oosten-deskundigen, in Nederland, Europa en Amerika, hadden ook precies zo'n uitkomst voorspeld. Alleen ontbrak het in Washington, en in navolging daarvan ook in Den Haag, aan de wil om daar naar te luisteren, omdat hun waarschuwende boodschap niet van pas kwam — in Washington om ideologische redenen, in Den Haag om niet uit de pas te lopen. Het is deze moedwillige verblindings, die eindelijk door eenieder onder ogen gezien dient te worden — door eenieder, dus inclusief mevrouw Dupuis.

THOMAS VON DER DUNK
Cultuurhistoricus en publicist

Arbeidsmarkt nog flexibeler?

In Nederland staat flexibilisering van arbeid hoog op de sociaal-politieke agenda. Internationalisering van de economie en een voortschrijdende technologische verandering vragen daar volgens velen om. De Nederlandse economie is vanuit deze optiek het meest gebaat bij versoepeling van het ontslagrecht en vergroting van de arbeidsmobiliteit van werknemers. Het uiteindelijke beleidsdoel

INTERVENTIE

is het bevorderen van de concurrentiebestendigheid van het Nederlandse bedrijfsleven en de vergroting van de duurzame arbeidsparticipatie van individuele werknemers.

De roep om de flexibele arbeidsmarkt lijkt in eerste instantie dan ook niet meer dan logisch. Het is waar dat onder invloed van de factor technologie bedrijven op andere wijzen kunnen produceren en dat de internationale concurrentieverhoudingen intensiveren. Bovendien worden consumenten alsmaar veeleisender en grilliger in hun keuzes. Bedrijven moeten zich in dit krachtenspel maar zien aan te passen. Minder ontslagbescherming voor werknemers kan voor bedrijven een manier zijn om met deze dynamiek in haar omgeving om te gaan. Ook zouden de mensen met een zwakkere arbeidsmarktpositie zo sneller door werkgevers worden aangenomen en zijn er marginale maar positieve werkgelegenheidseffecten te verwachten.

Aan de andere kant worden werknemers geconfronteerd met nieuwe eisen vanuit de marktomgeving. In de Nederlandse kenniseconomie is er een toename van de vraag naar hoger opgeleide werknemers met voldoende competenties om met verandering om te gaan. Des te meer van belang is het voor werknemers om te ‘hoppen’ tussen verschillende bedrijven en functies. Mobiliteit zorgt er immers voor dat het arbeidskapitaal van werknemers op peil blijft. Daarnaast zou arbeidsmobiliteit helemaal passen bij de preferenties van de ‘moderne’ werknemer.

Bij deze dominante gezichtspunten in de discussie over de flexibele arbeidsmarkt zijn mijns inziens twee belangrijke kanttekeningen te maken.

- 8 Allereerst is het de vraag of de ontslagbescherming in Nederland werkelijk zo ‘star’ is. De media berichten immers regelmatig over (dreigend) collectief ontslag van grote groepen werknemers. Hoewel het ontslagrecht inderdaad ingewikkeld in elkaar steekt (zie Van der Heijden, s&d 7/8, 2006), is het mij — zeker in het geval van collectief ontslag — niet duidelijk waarom een verdere inperking van ontslagrechten gewenst is. Daarnaast is het maar de vraag of de positie van ‘outsiders’ op de arbeidsmarkt werkelijk structureel verbetert. De in 1999 ingevoerde wet Flexibiliteit en Zekerheid

biedt werkgevers nu al voldoende mogelijkheden om hen aan te nemen. Ik zie niet in welke voordelen verdere versoepeling deze groep biedt.

Bovendien krijgen via ontslagversoepeling ook zwakkere ‘insiders’ op de arbeidsmarkt te maken met afnemende zekerheden op het werk. Deze effecten dienen beleidsmakers zeker mee te nemen in de overweging om centrale instituties als de ontslagbescherming te willen wijzigen. Ook wat betreft de arbeidsmobiliteit zie ik een mismatch met de realiteit. Centraal in deze benadering staat de idee dat arbeidsmobiliteit naar een hoger niveau moet. Dit zouden werkgevers en werknemers met veel gejuich verwelkomen. Maar dat is zeer de vraag. Ten eerste ligt de arbeidsmobiliteit in Nederland internationaal gezien al op een bovengemiddeld niveau. Daarnaast weten we uit onderzoek dat veel werkgevers en werknemers gebaat zijn bij een zekere mate van zekerheid en coninuiteit in het werk. Een eenzijdige benadering vanuit het belang van mobiliteit sluit ook in dit geval denk ik onvoldoende aan bij de realiteit. Ik vraag mij bijvoorbeeld af of werkgevers wel zitten te wachten op werknemers die na een jaar — met de opgedane bedrijfskennis en al — het bedrijf verlaten. Kortom, er moet volgens beleidsmakers en wetenschappers heel veel gebeuren. Het moet vooral dynamischer en flexibeler, maar ondoordachte beleidskeuzes kunnen het doel wel eens voorbij schieten. Versoepeling van het ontslagrecht kan zorgen voor een aantal negatieve maatschappelijke neveneffecten. Zo kan het een belemmering zijn om langdurige relaties op te bouwen op het werk. Waar de negatieve effecten duidelijk zijn, wordt de urgentie van een toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt niet met cijfers onderbouwd.

FABIAN DEKKER

Arbeidssocioloog en onderzoeker naar flexibilisering van arbeid

Ad Geelhoed

De eerste keer dat ik hem ontmoette was tijdens een vergadering ter voorbereiding van de Staatsrechtconferentie 1980. Het moet een heel gezelschap zijn geweest: minstens twee vertegenwoordigers van de organiserende afdeling staatsrecht van de VU en vier preadviseurs. Ik herinner mij slechts één deelnemer: Ad Geelhoed. Hij maakte een overdonderende indruk.

Zonder hapering sprekend in de zinnen van een pleitnota, zette hij uiteen wat hij met zijn preadvies over democratie en economische orde zou gaan doen. Hij sprak voorts met grote zelfverzekerdheid. Ik hapte naar adem, raakte een beetje geïrriteerd. Was twijfel nog toegestaan? Ads antwoord zou waarschijnlijk zijn geweest: wel toegestaan maar niet zinvol.

Een bijzonder neveneffect van zijn optreden was, dat ik het gevoel kreeg in mijn eigen preadvies erg mijn best te moeten doen. Wat ook is gebeurd, maar niet tot mijn mooiste tekst heeft geleid, onder andere uit beduchtheid voor Geelhoeds kritiek. Niet ons beider preadviezen zijn beroemd geworden, maar dat van Scheltema en Lubberdink over de ministeriële verantwoordelijkheid. Dat heeft jaren lang de staatsrechtelijke discussie geteisterd, al was het maar dankzij de algemene behoefte tot bestrijding ervan.

Irritatie en beduchtheid zijn betrekkelijk snel geweken. Tijdens de staatsrechtconferentie zelf, in de aula van de VU, hadden wij toenemend plezier in elkaars pogingen om de geleerden op de kast te jagen, in het algemeen in elkaars oefeningen in snedigheid. Die laatste won Ad met glans.

Ad Geelhoed bleek een overtuigende sociaal-democraat, hoezeer ook afkomstig uit een gere-

formeerd milieu, maar tegelijk een technocraat van het zuiverste water zoals je die dikwijls in de sociaal-democratie tegenkomt. Bestuur moest zich aan de feiten houden en aan objectieve gegevens; het moest de diepere waarden en weerstanden van het recht eerbiedigen; het moest ook de harde wetten van de economie aanvaarden. Hij vond voorts dat juist het minder welvarende deel van de bevolking het meest was gediend met zo volledig mogelijke mededinging op de markt. In zijn visie vergde dit overigens een alerte en actief interveniërende overheid ter waarborging van deze concurrentie. Zijn preadvies van 1980, maar ook tal van andere publicaties, legt daarvan getuigenis af.

EUROPEAAN

Geelhoed was geen liefhebber van het poldermodel of, zoals het toen werd genoemd, van corporatistische verhoudingen tussen politiek en maatschappij. Belangenorganisaties dienden deugdelijk te worden geraadpleegd, maar vervolgens diende er door de staat — lees: regering en parlement — onafhankelijk te worden gekozen en beslist. Hij was allergisch voor beslissingen, in overleg met sociale partners tot stand gekomen en vervolgens als voldongen feiten aan het parlement opgedrongen. Het 'Groene Front' beschouwde hij als een welhaast perverse aberratie van alles wat kon worden beschouwd als ordelijk en democratisch bestuur.

Toen wij elkaar leerden kennen was Ad Geelhoed lid van de WRR. Hij had toen al een loopbaan achter de rug als medewerker van mr. A. M. Donner, toen president van het Euro-

pese Hof van Justitie. Vervolgens was hij gaan werken bij het ministerie van Justitie, waar hij behalve voorstellen van wet ook belangrijke beleidsnota's heeft geschreven. In een van onze gesprekken werden wij het erover eens dat er in en buiten Den Haag maar zeer weinigen zijn die een heldere en deugdelijke beleidsnota kunnen schrijven. Dat hij daar een van was, sprak voor ons vanzelf.

Zijn mooiste one-liner: 'Besturen is leed toebrengen'

Voorts was hij korte tijd hoogleraar in Rotterdam, maar daar was hij 'gillend' vandaan gevlucht. Onderwijs geven vond hij belangrijk en prettig, maar het administratieve en bestuurlijke gedoe er omheen stond hem ernstig tegen. Hij miste ook de reuring die een ministerie met zich meebrengt. Als hoogleraar had hij voorts niet half de invloed die hij wel had gehad als ambtenaar. Of als WRR-lid vanaf 1980, omdat de raad hem voortdurend in contact hield met diverse ministeries.

10 Dat bleek toen hem door het kabinet Lubbers I werd gevraagd een der 'grote operaties' voor te bereiden als voorzitter van de commissie deregulering. In feite betekende het dat hij zelf de belangrijkste, algemene hoofdstukken schreef van het rapport van deze commissie. Wat er zo mooi aan was: hij wist de regering ervan te overtuigen dat het niet, althans niet aldoor, om minder regels ging maar eerst en vooral om betere regels. Dat het niet moest gaan om beëindiging van staatsoptreden maar om ordelijk en overzichtelijk optreden. Ook in dit geval manifesteerde Geelhoed zich als scherpzinnige jurist en sociaal-democraat, die hoge eisen stelt aan de staat, omdat juist minder welvarende en minder toegeruste burgers daarvan afhankelijk zijn. Hij kreeg voor zijn rapportage en aanbevelingen de onverkorte steun van zijn opdrachtgever, de liberale minister van

Justitie, F.A. Korthals Altes. Voortaan moest elk wetsvoorstel een 'dereguleringsstoets' ondergaan op basis van dertien criteria. Wegens volledig gebrek aan parlementaire belangstelling is die toets na enige jaren teloor gegaan.

Omdat ik destijds lid was van de commissie wetgevingsvraagstukken (die in 1985 van zijn eindrapport beviel) hechtte ik belang aan periodiek gesprek met Ad Geelhoed. Daarvoor stond hij open en daarvan heb althans ik veel geleerd. Daargelaten dat het heel aangenaam was broederlijk te roddelen over en te mopperen op dezelfde 'dwaasheden' in politiek en ambtenarij. In die jaren, maar ook nog nadien, heeft hij een paar erg mooie artikelen geleverd voor s&D. Bij voorbeeld over de 'semi-soevereine staat', die zijn gezag moet delen met de instellingen van de Europese Unie. Geelhoed was immers een uitgesproken Europeaan en dat is door het negatieve referendum van 2005 niet anders geworden.

LEED TOEBRENGEN

Het zou mij en anderen niet hebben verbaasd als hij in 1989 minister was geworden in het derde kabinet Lubbers, waaraan de PvdA na lange jaren weer volop meedeed. Dit temeer, omdat hij in de eerste fase van voorbereiding had deelgenomen aan de programmacommissie van de PvdA. Die moest de resultaten van de partijdiscussie over *Schuivende Panelen* verwerken in een nieuw verkiezingsprogramma. Ad werd echter geen minister maar wel secretaris-generaal bij Economische Zaken. Daar en later als sg bij Algemene Zaken, toen Wim Kok daar resideerde, zou hij veel werk maken van de totstandkoming van het Fonds Economische Structuurversterking (FES) en de bijbehorende interdepartementale commissie (ICES). Vanaf de jaren negentig was immers de tijd weer aangebroken voor grootscheepse overheidsinvesteringen, na de vele jaren van krimpen en bezuinigen. Als sg was hij meer de eerste adviseur van zijn minister dan de dagelijkse chef van het departement. Ik heb hem in elk geval nooit een woord horen vuil maken aan de schoonheid van het management.

Het grote geluk kwam door zijn benoeming tot advocaat-generaal bij het Europese Hof van Justitie. Dit ambt deed immers bij uitstek een beroep op zijn kwaliteiten: inventiviteit, conceptueel en analytisch vermogen, beheersing van het ambacht, politiek inzicht en *last but not least* persoonlijke moed. Hij gaf in gesprekken toe het heerlijk te vinden in deze functie 'het rijk alleen' te hebben; Ad was op zijn best als solist. Luxemburg was daarnaast wat rustiger dan Den Haag, zeker gedurende de tijd als sg, zodat zijn vrouw Saskia en zijn beide dochters wat meer van hun man en vader te zien kregen.

Als advocaat-generaal leidde hij, op verzoek van de verenigde provincies, in 2001-2002 een zware commissie die zich met de toekomst van het provinciaal bestuur moest bezighouden. Dat leverde een uitzonderlijk knap werkstuk op, *Op schaal gewogen*. Het legde de vinger bij het vraagstuk van de 'bestuurlijke dichtheid' in ons land en bij de dreigende economische stagnatie van de Randstad.

Bij al wat hij adviseerde had Geelhoed een bestuur voor ogen dat bereid is keuzes te doen en besluiten te nemen; een ander bestuur dus dan waar wij aan gewend zijn. Niet dat hij dat niet beseftte, maar hij hield hardnekkig vast aan de norm. Zijn mooiste *one-liner*: 'Besturen is leed toebrengen'. In ons land wordt echter telkens

weer geprobeerd leed te vermijden. 'Draagkracht' wordt dat genoemd. Maar met besturen heeft het niets te maken.

ORATIE

Wetend dat het einde van zijn ambtstermijn in Luxemburg naderde, besloten wij een paar jaar geleden Ad Geelhoed te vragen de Den Uyl-leerstoel te komen bezetten. Op 16 februari van dit jaar zou hij zijn oratie houden, maar er moest worden besloten tot afgelasting. Ik veronderstelde dat het uitstel zou zijn, totdat ik begreep hoe ernstig het met hem was. Eind januari had ik hem echter nog gesproken aan de telefoon. Hij deed toen iets wat hij nog nooit had gedaan: klagen over pijn als gevolg van ernstige krampen. Met de toevoeging dat hij onder behandeling was en ervan uitging dat het weer helemaal goed zou komen. Het is niet meer goed gekomen: buiten bewustzijn werd Ad een paar dagen vóór zijn oratie naar het ziekenhuis gebracht. Hij is, hoewel pas 64 jaar oud, nooit meer ontwaakt.

JOOP VAN DEN BERG

Prof. dr. J.Th.J. van den Berg is voorzitter van het curatorium van de Dr. J.M. den Uyl-leerstoel aan de Universiteit van Amsterdam en oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting

Het aandeelhoudersdrama

Piramidespel van buitenlandse investeerders is niet loyaal

De zeggenschap over het Nederlandse bedrijfsleven is voor tweederde in buitenlandse handen. Daarmee is Nederland, na Hongarije, koploper in Europa. Het drama rond de overname van ABN AMRO illustreert dat het de hoogste tijd is het zwijgen over deze situatie te verbreken: ‘Zeker is dat zodra dergelijke percentages op Wall Street in zicht komen, de Amerikaanse president met steun van het Congres zal ingrijpen.’

ARJEN VAN WITTELOOSTUIJN

Dag in dag uit worden verwilderde discussies gevoerd over de invasie van buitenlanders. De beerput die jaren geleden door Pim Fortuyn en Paul Scheffer is opengetrokken, wordt permanent bijgevuld door de Geert Wilders en Rita Verdonk en Jan Marijnissen van onze kikkerdelta. En inderdaad is ruim tien procent van de Nederlandse bevolking eerste of tweede generatie allochtoon. En die ruim tien procent is in grote meerderheid van Marokkaanse of Turkse afkomst.

12 Over een andere buitenlandse invasie is de opwindendheid heel wat minder groot: bijna zeventig procent van de aandelen van in Amsterdam genoteerde ondernemingen was eind 2005 in buitenlandse handen. En de overgrote meerderheid daarvan is van Amerikaanse of Britse origine. Als ABN AMRO wordt overgenomen

Over de auteur Arjen van Witteloostuijn is hoogleraar economie en management aan de Universiteit Antwerpen, University of Durham (UK) en Utrecht Universiteit

Noten zie pagina 19

door Barclays of The Bank of Scotland, verandert er bar weinig. De aandelen verschuiven eenvoudigweg van de ene buitenlander naar de andere. Met dat hoge percentage van bijna 70 is Nederland nummer twee in Europa (zie tabel 1). De zeggenschap over Duitse, Franse en Italiaanse bedrijven is over het algemeen in nationale handen. En zelfs van tweederde van het bedrijfsleven in het Verenigd Koninkrijk zijn de aandeelhouders Brits.

Van de ongeveer 7.000 Europese beursgenoteerde bedrijven, die een gezamenlijke waarde van plusminus 12.000 miljard euro vertegenwoordigen, is binnen Europa gemiddeld 33 procent buitenlands. Daar zit Nederland met 69 procent ver boven. En het einde is nog niet in zicht. Alleen al in 2006 staken zogenaamde *private equity*-financiers meer dan 25 miljard euro in Nederlandse bedrijven.

Als morgen bekend werd dat Walt Disney de Amsterdamse grachtengordel heeft overgenomen of dat de Veluwe voortaan een Chinees bos is, zijn Den Haag en Nederland te klein. Met rode koppen van verontwaardiging zouden ook

Jan Peter Balkenende en Wouter Bos bij een populaire talkshow aanschuiven om overduidelijk te maken dat hier een stokje voor moet worden gestoken. Zeker is dat zodra dergelijke percentages op Wall Street in zicht komen, de Amerikaanse president met steun van het Congres zal ingrijpen. Dat in Helsinki, Londen, New York, Peking en Tokio uiteindelijk wordt besloten over de koers van het overgrote deel van het 'Nederlandse' grootbedrijf, wordt hier blijkbaar als probleemloos ervaren. En misschien hebben de

zwijgers ook wel gelijk. Misschien is de export van aandelen naar het buitenland alleen maar goed voor de Nederlandse bevolking. Misschien vormen het hoofddoekje van Ayse en het macho-gedrag van Mohammed een veel grotere bedreiging. Misschien is het multiculturele drama veel groter dan zijn tegenvoeter: het drama van de *mono-aandeelhouder-waarde*. Maar omdat het laatste stil gezwegen wordt, kunnen we daar niet zeker van zijn.

DE STAND DER DINGEN

Met de sluipende overneming van Nederlandse beursgenoteerde ondernemingen door buitenlandse aandeelhouders staan de schijnwerpers slechts op de vervanging van het dak van het huis van het Nederlandse bedrijfsleven. Intussen werd en wordt driftig gewerkt aan de volledige verbouwing van deze woning. In de loop van de jaren tachtig van de vorige eeuw is de neo-liberale revolutie gelanceerd. De markt werd heilig verklaard. Privatiseringen en liberalisering zijn sindsdien schering en inslag. In

Onderzoek, ontwikkeling en scholing zijn het kind van de rekening

het kielzog van deze revolutie op macroniveau zijn op microniveau de bakens verzet in de richting van een versterking van het aandeelhouderkapitalisme. Beide revoluties vormen een tandem. Tot diep in de jaren tachtig van de vorige eeuw was het belanghebbenden-model van bedrijfsvoering in zwang. Het was de tijd waarin binnen de Verenigde Staten diepgravende analyses werden gepubliceerd over het grote Japanse gevaar. Het Continentaal-Europese of Rijnlandse, en het Oost-Aziatische harmoniemodel werden superieur geacht aan hun Angelsaksische tegenvoeter, die uitging van conflict.

13

Land	Percentage aandelen in buitenlandse handen (eind 2005)
1 Hongarije	77,7
2 Nederland	69,0
3 Ierland	65,0
4 Estland	61,0
5 Slowakije	60,7
6 België	53,2
7 Finland	50,9
8 Portugal	39,7
9 Frankrijk	39,5
10 Zwitserland	37,9
11 Noorwegen	37,1
12 Zweden	35,3
13 Spanje	34,2
14 Verenigd Koninkrijk	32,6
15 Malta	25,4
16 Denemarken	24,1
17 Duitsland	21,0
18 Cyprus	18,6
19 Slovenië	13,4
20 Italië	13,2
Europees gemiddelde	33,0

Tabel 1. Marktaandeel buitenlandse investeerders in EU-landen

Bron: Federation of European Securities Exchanges (www.fese.eu)

Met de val van de Berlijnse muur en de ineenstorting van de Japanse economie stond alles weer op zijn kop. Duitsland raakte verstrikt in pogingen de failliete Oost-Duitse economie te revitaliseren, en het starre Japanse systeem werd weggeblazen in de storm die opstak ten gevolge van de mondiale liberalisering van financiële markten. In het kielzog van deze Reaganiaanse en Thatcheriaanse verbouwing van de wereld-economie kreeg de aandeelhouderrevolutie op het microniveau van het grote bedrijfsleven de wind in de rug. Het economische tijdsbesef is van karakter veranderd met de opkomst van deze filosofie van de *aandeelhouderwaardemaximalisatie* — een woord dat met recht onuitsprekelijk is. Daarom wordt in het bedrijfsleven liever met acroniemen gewerkt. Een bekend voorbeeld daarvan is EVA: 'Economic Value Added'. Het acroniem EVA heeft het bijkomende voordeel van snelle uitsprekbaarheid en soepele meertaligheid. In een EVA-wereld is het richtsnoer van de onderneming ééndimensionaal: het bedrijf is alleen op aarde om de waarde voor de aandeelhouder te maximaliseren in de vorm van stijgende beurskoersen en dito dividenduitkeringen. En zo is de mode van de aandeelhouderwaarde een stokoude filosofie in een modern jasje, die in de kern teruggaat tot het gedachtengoed van vermaarde economen als Adam Smith, Friedrich von Hayek en Milton Friedman. Ten behoeve van de maximalisatie van de maatschappelijke welvaart moet het bedrijfsleven niet worden overvraagd. Door winstmaximalisatie na te streven zorgen ondernemingen via de onzichtbare hand van marktwerking vanzelf voor maximale welvaart. Het moet heerlijk leven zijn in de utopische wereld van perfecte marktwerking.

AMERIKANISERING

Met de liberalisering van financiële markten en Westerse economieën zijn de spelregels drastisch van karakter veranderd: het korte-termijnspel van de beurs is dominant geworden. Onder deze veranderde omstandigheden verslaat het Angelsaksische aandeelhouderbedrijf

de Rijnland-belanghebbenden-onderneming met — in wielrenjargon — twee vingers in de neus. De EVA-onderneming stelt immers het directe korte-termijnbelang van de kapitaalverschaffer centraal, terwijl in die ouderwetse belanghebbendenonderneming het aandeelhouderbelang wordt afgewogen tegen dat van allerlei andere partijen. De beslissing is niet

Via onderlinge inteeltcontacten in de bestuurswereld wordt iedere topmanager op de hoogte gehouden van de volgende mode

moeilijk: de aandeelhouder kiest voor het bedrijf dat het directe aandeelhouderbelang als het dominante richtsnoer hanteert. Naarmate dergelijke bedrijven in aantal toenemen, wordt het kapitaalresidu dat zijn weg toch nog naar belanghebbenden-ondernemingen weet te vinden, steeds kleiner. De macht van het mobiele kapitaal is dusdanig groot geworden dat de verspreiding van het virus van de aandeelhouderwaarde onstuitbaar is.

Deze ontwikkeling wordt verder versterkt via processen van imitatie. Ondernemingen kopiëren aandeelhoudergedrag en overheden nemen aandeelhoudermaatregelen. ABN AMRO raakt in paniek zodra een Brits *hedge fund* met een klein aandeel aan de bel trekt. De Nederlandse overheid verheft de Code Tabaksblat tot wet. In het ene land zijn de formele bevoegdheden van de aandeelhouder — vaak via stemmingen op de jaarlijkse Algemene Vergadering van Aandeelhouders — verder opgetuigd dan in het andere; en in het ene land zijn de financiële markten verder vrijgemaakt dan in het andere. Hierover maken Moris Tabaksblat, Jaap Peters, Peter Jan de Vries en hun geestverwanten zich met enige regelmaat buitengewoon druk omdat in de aandeelhouderwereld de Nederlandse natie nog niet wordt gezien als de 51ste staat van de Ver-

enigde Staten. In de dagelijkse praktijk is echter in de afgelopen twee decennia *de facto* sprake van een Amerikanisering van het Nederlandse bedrijfsleven.

VOORDELEN

De verbouwing van het Nederlandse bedrijfsleven past in een ontwikkeling die in de jaren tachtig van de vorige eeuw in gang is gezet. En inderdaad: de disciplinerende werking van de druk van de financiële markten kan louterend werken. Zonder volledig te zijn kunnen vijf pro-marktargumenten worden opgevoerd. Omdat deze gesneden koek zijn in de economische en financiële literatuur, kan hier met een *staccato*-introdactie worden volstaan.

1. De moderne theorie terzake financiering is grotendeels geënt op de zogenaamde efficiënte-marktenhypothese. Op de aandelenmarkt wordt *alle* beschikbare informatie van *alle* marktpartijen direct in de prijzen verwerkt. Het is de onzichtbare hand van Adam Smith in topvorm. Het collectief van de financiële markt is superieur in vergelijking met de kleine verzameling van topmanagers binnen een onderneming. Via de financiële markt zoekt het geld naar optimale rendementen. Daar kan geen enkele topmanager tegenop. Dit is het *allocatie*-argument.
2. De dreiging van boze aandeelhouders of vijandige acquisities houdt het topmanagement scherp. Bij ondermaatse prestaties wacht ontslag of verkoop. Daarom worden topmanagers geprikkeld om het belang van de aandeelhouder te waarborgen. Als eigenbelang te veel wordt gekoesterd of als *hybris* gaat domineren, grijpt de markt in — direct via ontslag of indirect via een overneming. De markt werkt zuiverend. Deze redenering weerspiegelt het *discipline*-argument.
3. Ondernemen vergt kapitaal. Zonder kapitaal blijven risicovolle investeringen noodgedwongen achterwege. Banken zijn te conservatief. Die enkele stinkend rijke belegger is te zeldzaam. Via financiële markten kan veel kapitaal worden gemobiliseerd via de som van veel

kleinere bedragen. Daarmee is het *investeer*-argument afgedekt.

4. Op financiële markten kunnen succesvolle ondernemers hun investering te gelde maken. Omdat via financiële markten succesvol ondernemerschap ruimhartig wordt beloond, gaat hiervan een stimulerende werking op ondernemende dynamiek uit. Dat komt de gehele economie ten goede. Deze logica kan het *ondernemerschaps*-argument worden genoemd.
5. De financiële markt is een zeef. Wat werkt, mag verder en wordt beloond; wat niet werkt, gaat ten onder en wordt afgevoerd. Via financiële markten worden successen van mislukkingen gescheiden. De financiële markt leert via schifting. Ook dat heeft positieve macro-effecten. Hiermee is het *selectie*-argument opgevoerd.

Het grotere gewicht van het financiële piramidespel, vooral gespeeld door deloyale buitenlandse investeerders, gaat gepaard met een vergrote kans op crises

Volgens deze logica zijn vrije financiële markten een essentieel onderdeel van de welvaartgenererende kapitalistische machine. Voor nationale sentimenten is geen plaats. Bescherming is uit den boze. *Laissez fair* is het *leitmotiv* — om maar eens in goed on-Engels Nederlands te spreken.

NADELEN

‘Elk voordeel heb z’n nadeel’ — dat is een wet van Meden en Perzen. Zonder ook hier volledig te zijn, kunnen — bij wijze van balans — vijf schaduwzijden van de verbouwing van het bedrijfsleven worden opgesomd. Omdat deze tegenargumenten vaak onderbelicht blijven, geef ik ze hier wat meer ruimte.

1. Momenteel zijn vooral Amerikaanse en

Britse investeringsmaatschappijen in zwang. De groei van de zogenaamde *hedge funds* en *private equity*-investeerdere is ongekend, wereldwijd maar zeker ook in Nederland. Die kopen vaak bedrijven op door hoge schulden aan te gaan, die de aangekochte ondernemingen vervolgens zelf moeten zien terug te verdienen — met veel winst uiteraard. Het eigen vermogen verdwijnt als sneeuw voor de zon. PCM kan hierover meepraten. De volgende flitsaankoop is ongetwijfeld alweer in de maak. Misschien is dat Corus-veilingidee wel wat: gooi ondernemingen in de uitverkoop via strak georganiseerde biedingen zodat de prijs lekker hoog oploopt. TCI — het *hedge fund* dat ABN AMRO op de hielen zit — heeft daarvoor *de facto* gepleit. Ook hier gaat de koper ongetwijfeld schulden aan die het nieuwe bezit vervolgens in de jaren daarna moet ophoesten. Dit is het *roofbouw*argument.

Binnen de grenzen van het kapitalisme is ruimte voor veel meer variatie dan vaak wordt gesuggereerd

16 2. De interne motivatie van de bedrijfsleiders wordt in overeenstemming gebracht met de externe verwachting van de markt via het ontwerp van uitzinnige schema's voor prestatiebeloningen. Ook binnen de financiële wereld wordt de ene hoge *fee* op de andere indrukwekkende *fee* gestapeld. Met behulp van een variabele prestatiebonus, een aandelenpakket en/of een optieregeling wordt gewaarborgd dat de belangen van de topmanager parallel lopen met die van de aandeelhouder. De relatie met prestaties bestaat echter helemaal niet. Zelfs als een topmanager vanwege mismanagement wordt weggestuurd, wacht een gouden handdruk. De zelfverrijking van de top van het bedrijfsleven leidt tot ongekende denivellering zonder dat werkelijk duide-

lijk wordt gemaakt dat de bedrijfselite deze multimiljoenen waard is. Sterker nog: de beurs is vaak blij als de vervanging van een *Chief Executive Officer* wordt aangekondigd. Het *overbelonings*argument is populair in de pers.

3. Omdat via het veelgeroemde systeem van prestatiebeloningen de korte-termijn belangen van de aandeelhouder naadloos aansluiten op die van de topmanager, zijn geoliede machines ontstaan die aandeelhouderwaarde creëren. Deze machines doen vooral wat de aandeelhouder en/of beurs vraagt: acties die op korte termijn de rendementen en de koers omhoog stuwten. Aan de ene kant komt daarmee de nadruk te liggen op het verhogen van de interne efficiëntie: hoe goedkoper, hoe beter. Omdat vooral via personeelssaneringen kostenposities snel kunnen worden verbeterd, is daarmee de *anorexia*-strategie gelanceerd. Dergelijke saneringen komen immers direct ten goede aan de winstpositie omdat personeel op de balans aan de debetzijde wordt opgevoerd. Omdat het effect van saneringen tijdelijk is, moet met grote regelmaat een nieuwe saneerdosis worden toegediend. Geen wonder dat de ene reorganisatie nog niet is verwerkt of de volgende afslanking wordt alweer aangekondigd. Aan de andere kant wordt vanwege de dwangmatige oriëntatie op de korte termijn voor lange-termijn investeringen minder geld en tijd beschikbaar gesteld. Onderzoek, ontwikkeling en scholing zijn het kind van de rekening. De noodzaak om de aandeelhouder hogere rendementen voor te schotelen wordt uiteraard vertaald in stijgende interne rendementen. Als de aandeelhouder verwacht dat het aandelenrendement zal stijgen van 10 naar 15 procent, dan moeten vergelijkbare voorwaarden worden gesteld aan interne investeringsvoorstellen. Niet alleen worden voortdurend hogere rendementseisen aan interne investeringen gesteld, maar daarnaast moet ook het hogere verdientempo van de beurswereld worden overgenomen. De hogere rendementen moeten in kortere tijd worden gehaald. De tijdnood van de aandeelhouder wordt ook de tijdnood van de onderneming. Het volgende kwartaal is dichtbij.

Geen wonder dat het met de Nederlandse investeringen in de drie O's van de kenniseconomie — onderzoek, ontwikkeling en onderwijs — maar niet wil vlotten. Dit is het *anorexia*-argument.

4. Een strategie van permanente efficiëntieverbeteringen is echter niet genoeg. Immers: zonder groei is de weg naar continue creatie van aandeelhouderwaarde afgesloten. Groeien kan op twee manieren: extern of intern. Interne groei is niet erg *sexy*. Het gaat gepaard met de moeizame en vaak langzame uitbreiding van capaciteiten en volumina. Met externe groei kan men goede sier maken. Een leuke acquisitie heeft veel voordelen. Het schiet lekker op. De beurs houdt ervan, althans op korte termijn. Het biedt een aantrekkelijke managementuitdaging. Adviseur en bank pikken een graantje mee. Het zorgt voor aandacht in de pers en op de golfbaan. Deze *boulimia*-strategie impliceert een hyperactief acquisitiebeleid. Snel groter worden kan door andere bedrijven op te kopen. Omdat alle EVA-bedrijven hiervan doordrongen zijn, ontstaat een hyperactieve acquisitiemarkt. De ene acquisitiegolf volgt op de andere: het is een kwestie van eten of gegeten worden. Zonder aansprekende groeicijfers is de aandeelhouder ontevreden. Als de groeitarget niet wordt gehaald, ligt een koersdaling in het verschiet. De beloning van het topmanagement is in het algemeen voornamelijk afhankelijk van de omvang van het bedrijf, en niet of nauwelijks van de financiële prestaties. Omdat de populariteit van optieregelingen endemisch is, snijdt het zwaard van de groei aan twee kanten: leuk voor de beloning en nog leuker voor het optiepakket. Alleen nog groter is groot genoeg. Het *boulimia*-argument is geboren.

5. Ook menselijk kapitaal wordt vooral als een kostenpost beschouwd. Ondernemingsraden worden om de haverklap geconfronteerd met het verzoek in te stemmen met weer een majeure koerswijziging. Vaak gaat het om bezuinigingen, saneringen of sluitingen. Het management is volledig vervreemd van de werkvloer. Het topmanagement is druk in de weer met de

financiële wereld, met managementconsultants en met elkaar. Contact met de werkvloer is echter schaars. Het personeel voelt zich niet serieus genomen. De moderne werknemer weet dat hij de speelbal is van hogere financiële belangen in de aandeelhouderwereld. Winst maken is niet

Beter directeur van een kauwgomballenfabriek dan minister-president van Nederland

genoeg. Veel winst maken ook niet. Het moet heel veel zijn. Als dat kan worden bewerkstelligd via reorganisaties, saneringen of sluitingen, dan is er geen houden aan. Daarom wordt de moderne werknemer voortdurend geconfronteerd met de volgende operatie om de winst te verbeteren. Eerst moet met steeds minder mensen steeds meer worden geproduceerd. Later volgt vaak verkoop of sluiting. Geen wonder dat op de werkvloer het cynisme overheerst. De kloof tussen het topmanagement en de werkvloer is diep. Inmiddels worden de onrust en onvrede die sinds jaar en dag op de werkvloer heersen, meer en meer hoorbaar. Tirades tegen het management zijn niet van de lucht. De moderne werknemer is die bemoeizuchtige verbetermanager spuugzat. Hiermee is het *demotivat*ie-argument opgevoerd.

Anti-globalisten gaan nog veel verder. Zij verwijten het mondiale grootbedrijf ook nog maatschappelijk onverantwoord ondernemen in de vorm van machtsmisbruik, milieu-afbraak en uitbuiting. De wereld van adviseurs, analisten, beleggers en managers is ongevoelig voor deze tegenargumenten. Kuddegedrag is schering en inslag in de grote-mensen wereld van het bedrijfsleven. Met het inhuren van dezelfde adviesbureaus doen overal dezelfde holle PowerPoint-presentaties hun intrede. Overal is het advies de processen te herontwerpen, niet-kernactiviteiten uit te besteden, prestatiebeloningen in te voeren, afdelingen en fabrieken naar

lage-lonenlanden te verkassen, de organisatie te kantelen, et cetera. Met het aantrekken van gekloonde managers wordt de groep van gelijkgezinden verder vergroot. De ene topmanager is inwisselbaar voor de andere. Vaak weten deze procesmanagers weinig van het eigenlijke werk. Veel ziekenhuismanagers hebben nog nooit een patiënt behandeld. Of toch: zij beschouwen hun organisatie immers als een patiënt die behandeling behoeft. Kennis van het eigenlijke werk doet niet terzake: processen zijn processen, en geld is geld. Via onderlinge inteeltcontacten in de bestuurswereld wordt iedere topmanager op de hoogte gehouden van de volgende mode.

HET DRAMA VAN HET AANDEELHOUDERBELANG

18 Natuurlijk is het de vraag of de nadelen van de verbouwing van het bedrijfsleven ook macro-economische consequenties heeft. Mogelijk is immers sprake van een productief proces van creatieve destructie, waarbij de voordelen van de verbouwing van het bedrijfsleven de nadelen ervan (ver) overstijgen. In dat verband kan echter ook op ten minste drie mogelijke schaduw-effecten worden gewezen. In de eerste plaats neemt de ongelijkheid gestaag toe. Aan de ene kant lijkt het erop alsof aan de bovenkant van het loongebouw de *sky de limit* is. Aan de andere kant wordt de druk om verder te matigen aan de onderkant voortdurend opgevoerd. In de tweede plaats wordt de kwetsbaarheid en volatiliteit van de economie vergroot. Het grotere gewicht van het financiële piramidespel, vooral gespeeld door deloyale buitenlandse investeerders, gaat gepaard met een vergrote kans op crises. Daarnaast worden de bewegingen omhoog en omlaag scherper en dieper. In de derde plaats kan het effect op macro-economische groei negatief zijn. Enerzijds impliceert de *boulimia*-strategie immers waardevernietiging, terwijl anderzijds de *anorexia*-strategie gekoppeld is aan dalende investeringen in de drie O's.

De vervolgvraag is hoe in ieder geval de nadelen van het geliberaliseerde bedrijfsleven

kunnen worden geminimaliseerd zonder de voordelen ervan te ondermijnen. Omdat er in dit kader geen plaats is voor een diepgaande analyse, moge een korte schets van enkele mogelijke contouren hier volstaan.

Misschien moet de Vergadering van Aandeelhouders worden vervangen door een Vergadering van Belanghebbenden. In dat geval wordt een afweging van korte- en lange-termijn belangen in het ultieme machtscentrum van de onderneming geborgd. Misschien is het een overweging waard medezeggenschap om te bouwen tot (partiële) zeggenschap. Daarmee krijgt het personeel meer in de melk te brokkelen. Misschien is een *kleptocratentax* op zijn plaats, in combinatie met het afsnijden van sluiproutes. Zodoende worden denivellering en solidariteit afgedwongen. Misschien moet maatschappelijk verantwoord ondernemen van zijn vrijblijvenheid worden ontdaan. Op die manier kunnen allerlei externe effecten worden geïnternaliseerd. Misschien moeten op aandelentransacties flinke belastingen worden geheven. Langs deze weg wordt de stroom van flitskapitaal gedempt.

Misschien moet het mogelijk worden de macht van een aandeelhouder afhankelijk te maken van lange-termijn loyaliteit. Hiermee krijgen lange-termijn overwegingen een groter gewicht in de Vergadering van Aandeelhouders. Misschien moet de ouderwetse juridische conceptie van de onderneming — met alleen aandeelhouders als eigenaren — op de schop. Zodoende neemt de onderneming 'vanzelf' een ander karakter aan. Zeker is dat de aandacht voor mogelijke antwoorden op dergelijke vragen beperkt is, in Nederland en daarbuiten. Iemand die dergelijke vragen stelt, wordt snel bestempeld als een proto-communist die niet heeft begrepen dat Karl Marx allang dood is. Binnen de grenzen van het kapitalisme is echter ruimte voor veel meer variatie dan vaak wordt gesuggereerd.

Het podium waarop deze kwesties uiteindelijk zouden moeten worden geagendeerd, is de Europese Unie. Die is groot, machtig en autarkisch genoeg om een eigenwijze koers te kunnen varen.

Nu de 100 dagen van verkennen voorbij zijn, zou het wenselijk zijn indien het Kabinet Balkenende-Bos-Rouvoet in ieder geval met een aantal aansprekende initiatieven komt die een andere richting geven aan de verbouwing van het Nederlandse bedrijfsleven.¹ Om te beginnen kan de hervorming van het regime van *corporate governance* van een nieuw evenwicht worden voorzien door de rol van het personeel te versterken. De bevoegdheden van de OR kunnen worden uitgebreid zodat medezeggenschap een werkelijk strategisch karakter krijgt. Het is bij-

De kloof tussen de bedrijfstop en de burger is veel dieper dan die tussen de overheid en diezelfde burger

voorbeeld denkbaar de stem van het personeel bij verkoop van de onderneming een zwaarder gewicht te geven, en de werknemercommissaris aan te vullen met een werknemerbestuurder. Daarnaast kan maatschappelijk verantwoord ondernemen worden verankerd in regelgeving. Hierbij valt te denken aan de verplichting tot de benoeming van een milieucommissaris in de Raad van Commissarissen en de publicatie van integrale jaarverslagen. Ten slotte kan het belastingstelsel worden herzien via een verschuiving van heffingen van arbeid in de richting van kapitaal- en milieubelastingen.

Dat de top van het Nederlandse bedrijfsleven drastisch is en wordt verbouwd, staat buiten kijf. Dat is een neveneffect van de verregaande liberalisering van de financiële markten en de versterking van de macht van de aandeelhouder. Via de top worden ook grote delen van het kleinere

bedrijfsleven geïnfecteerd omdat ook daar moedigevoeligheid overheerst of omdat grote ondernemingen praktijken opdringen aan kleine leveranciers. Zelfs de (semi-)overheid doet vaak mee.

Die liberalisering heeft voordelen. De schaduwzijden kunnen echter dominant worden. Over de kloof tussen burger en overheid zijn boekenkasten vol geschreven. Sinds een kwart eeuw staat de overheid bijna permanent in het beklagdenbankje. Vrijwel niks dat de overheid doet, deugt. Het bedrijfsleven is daarentegen juist op het schild gehesen. Alleen daar wordt werkelijke waarde geproduceerd. Beter directeur van een kauwgomballenfabriek dan minister-president van Nederland — dat idee. De reportage in *NRC Handelsblad* in december van vorig jaar over Wim Kok in commissarissenland sprak boekdelen. De onuitgesproken ondertoon: het was jammer van zo'n talent dat hij decennia had verprutst met gescharrel in het publieke domein. Deze badinerende toon staat symbool voor cardinale ontwikkelingen in de afgelopen decennia. Het maakt duidelijk dat de top van het bedrijfsleven de vroegere bewoners uit de ivoren toren heeft verjaagd. De moderne topmanager is zover verheven boven het geploeter in de 'echte' wereld dat het contact met de werkelijkheid verloren is gegaan. De kloof tussen de bedrijfstop en de burger is veel dieper dan die tussen de overheid en diezelfde burger. Omdat niemand het daarover heeft, lijkt het alsof het tegendeel het geval is. En door zelf voortdurend het bedrijfsleven de hemel in te prijzen en door zelf allerlei bedrijfspraktijken over te nemen, versterken overheid en politiek deze indruk. De illusie regeert. Het is hoog tijd het debat over het drama van het mono-aandeelhouderbelang te openen².

19

Noten

1 Dit artikel werd, gelet op de productietermijn van S&D afgesloten voor de definitieve

presentatie van de nieuwe kabinetsplannen.

2 Deze bijdrage is een vorm van zelfplagiaat omdat veel van de argumenten in deze of gene

vorm eerder zijn verschenen. Een voorbeeld daarvan is *De anorexiastrategie: over de gevolgen van saneren*, in 1999 verschenen bij De Arbeiderspers.

Veiligheid, tot welke prijs?

Veiligheid staat terecht hoog op de politieke agenda. Een te hoge criminaliteit en de dreiging van terrorisme vormen een bron van angst en onlust. Maar hoe zit het met de respons op concrete bedreigingen en gevoelens van onveiligheid? Is die effectief of juist contra-productief? En welke prijs is veiligheid waard? In deze s&d komen drie aspecten van dit thema aan bod.

Josine Junger-Tas schetst de omslag binnen het strafrecht van een op resocialisatie gericht welzijnsmodel naar het Amerikaanse neo-klassieke model. Zij pleit voor een veel bredere aanpak van de oorzaken van criminaliteit en gevoelens van onveiligheid. Sociaal beleid, investeren in het onderwijs en het beteugelen van immigratie behoren daartoe.

Ronald van Steden brengt de opkomst van de beveiligingsbranche in kaart. Hij laat zien hoe steeds meer functies die vroeger door de overheid werden vervuld, overgenomen worden door particuliere beveiligers. Die ontwikkeling vraagt van de overheid een nieuwe visie.

Ten slotte motiveert **Cyriel Fijnaut** waarom de zeer specifieke terreurdreiging vanuit islamistische hoek zowel ruimere opsporingbevoegdheden en -mogelijkheden rechtvaardigt, als een grotere coördinatie tussen verschillende diensten. **Aleid Wolfsen** plaatst daar kanttekeningen bij. Een grondige evaluatie van de effecten van verruiming is op zijn plaats.

Veiligheid, tot welke prijs? (1)

Ruimte scheppen voor een ander strafrechtelijk beleid

JOSINE JUNGER-TAS

Als Nederlanders gevraagd wordt naar de belangrijkste problemen waar zij in hun dagelijks leven mee geconfronteerd worden, staat onveiligheid meestal bij de top drie. Elke keer weer komt uit peilingen naar voren dat het verlangen naar veiligheid een van de voornaamste preoccupaties is van de burgers. De meeste politici denken dat hiermee 'de groeiende criminaliteit' en 'de vele overlast gevende jongeren' in de woonomgeving bedoeld worden en in reactie hierop voert de overheid steeds meer controles in en laat steeds meer strafrechtelijk ingrijpen.

De vraag is echter of criminaliteit en overlast een afdoende verklaring vormen voor de gevoelens van onveiligheid. In dit artikel wil ik onder meer bekijken waarom deze gevoelens wijdverbreid zijn.

Eerst beschrijf ik wat de gevolgen van de angstgevoelens onder Nederlanders zijn met betrekking tot de reactie van de politiek en van het strafrecht. Vervolgens analyseer ik kort de criminaliteitssituatie in ons land als de meest voor de hand liggende oorzaak en zie ik de werkelijkheid van de steeds maar toenemende criminaliteit, zoals die uit de politiecijfers naar voren komt en in de media breed wordt uitgemeten.

Over de auteur Josine Junger-Tas is gast-hoogleraar Criminologie aan het Willem Pompe Instituut, Universiteit van Utrecht'

Noten zie pagina 30

Daarna geef ik een aantal andere mogelijke oorzaken aan van de soms ware obsessie met veiligheid, die zowel onder de bevolking als in de politiek zo'n belangrijke rol lijkt te spelen. De stelling die ik daarbij zou willen verdedigen is dat de ingrijpende sociale en economische veranderingen in de westerse samenleving sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw twee belangrijke gevolgen gehad hebben: gevoelens van onveiligheid en een bijzondere verharding van ons strafklimaat.

Tenslotte beschouw ik kort het effect van strafrechtelijke interventies op de angst voor criminaliteit en ik besluit met enkele ideeën over een — naar ik meen — wenselijker richting voor preventief en strafrechtelijk ingrijpen.

VERANDERINGEN IN HET STRAFRECHT

In ons land is in zo'n 25 jaar het op resocialisatie gerichte 'welzijnsmodel' veranderd in het (Amerikaanse) 'neo-klassieke model'. De essentie van dat laatste model is dat het in het strafrecht voornamelijk gaat om de beveiliging van de maatschappij tegen de delinquent en niet om de resocialisatie van de dader. Dit model is gebaseerd op het principe dat de pleger van een delict straf verdient (*just desert*), dat die straf proportioneel aan de ernst van het delict moet zijn (*proportionality*), en dat gelijke gevallen op gelijke wijze gestraft moeten worden (*equality*). Daarbij behoren de persoonlijkheid van de verdachte

en de omstandigheden van het delict geen rol te spelen.¹ Dit systeem heeft in de vs geleid tot een exponentiele groei van het aantal gedetineerden tot meer dan twee miljoen. De Angelsaksisch georiënteerde Europese landen, waaronder Nederland, hebben de essentie van dit model overgenomen, hoewel ze daarbij wel eigen accenten gelegd hebben.

Voorals sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft de wetgeving in Nederland drastische wijzigingen ondergaan. Zo zijn er talloze nieuwe sanctiemodaliteiten bijgekomen: de Wet Strafrechtelijke Opvang Verslaafden; de invoering van inrichtingen voor stelselmatige daders (de zogenaamde veelplegers); het preventief fouilleren; de invoering van de DNA Databank van verdachten en veroordeelden en de terrorismewetgeving die het makkelijker maakt mogelijke verdachten te volgen, af te luisteren, en ze te detineren voor het plannen of voorbereiden van mogelijke terreurdaden. Daarnaast maakt een wet van 1 februari 2005 het mogelijk van kinderen van 12 jaar en ouder die met justitie in aanraking zijn gekomen, het DNA-profiel in een databank te registreren, de zgn. boefjesbank. Dit overkwam een jongen van 14 voor het stelen van een pakje kauwgom en een 13-jarige voor het helen van een strippenkaart.²

Wat we zien is dat ons strafrecht — naar het voorbeeld van de vs en Engeland — langzaam verandert in wat men wel *actuarial justice* noemt, een term uit het verzekeringswezen, waarbij het gaat om toekomstige risico's te berekenen en zoveel mogelijk te elimineren.³ Zo wil men ook risicogroepen opsporen en daar — als het even kan — te voren al maatregelen tegen nemen teneinde de door de bevolking verlangde veiligheid te vergroten. Met dit doel worden er allerlei risico-inschatting instrumenten ontwikkeld en verschuift het accent naar vergelding in plaats van resocialisatie. Dat heeft vanzelfsprekend tot een aanzienlijk repressiever beleid geleid. De tabel op deze pagina toont bijvoorbeeld dat er in ons land steeds meer gevangenisstraffen worden opgelegd.

In sommige West-Europese landen, zoals Frankrijk, Zweden en Finland is die stijging betrekkelijk gering. Landen die er echt bovenuit steken zijn Engeland en Nederland. Het Engelse detentiecijfer is in 12 jaar met 60 procent gestegen, terwijl Nederland nu twee en half keer zoveel gedetineerden heeft als in 1992. Daar werken de meermanscellen ook aan mee, evenals de steeds langere straffen — waaronder meer straffen tot levenslang — die de rechters opleggen. Nederland is dan ook de snelste stijger in Europa en er

Tabel 1. Detentiecijfers per 100.000 van de bevolking in enkele Europese landen

Land	Gedetineerden-populatie	Detentiecijfer in 1992	Detentiecijfer in 2004	Percentage vrouwen
Spanje	62.642	90	138	7,9
Engeland en Wales	76.946	88	141	5,7
Frankrijk	52.908	84	91	3,7
Duitsland	80.413	71	96 (2003)	5,0
Nederland	20.747	49	123	8,8
Oostenrijk	8.883	87	85 (2001)	5,3
Zweden	7.054	63	81	5,2
Finland	3.954	65	66	6,3

Bron: International Centre for Prison Studies — Kings College London (2006), *World Prison Brief*

zijn absoluut geen tekenen dat er een eind komt aan die groei. Het verlangen naar veiligheid is immers een absoluut verlangen en kent dan ook geen grenzen.

Door bezuinigingen is er bovendien nauwelijks gelegenheid voor resocialisatie. Alleen 'gemotiveerde' gedetineerden komen in aanmerking voor werk en scholing in zogenaamde penitentiaire programma's. Zoals Moerings stelt: 'Resocialisatie wordt een gunst' voor sommigen, de anderen zitten hun tijd voornamelijk achter de deur uit.⁴

GEEN BEWIJS

Waar het de jeugd betreft ziet men dezelfde ontwikkeling. Een sterke focus op deze bevolkingsgroep leidde tot prestatiecontracten met de politie. Daardoor is het aantal jongeren dat door de politie geregistreerd wordt sterk toegenomen. Ook worden zeer veel jongeren in inrichtingen geplaatst, zowel in vergelijking met het verleden als vergeleken met het buitenland. Plannen om in Almere nog een jeugdinstelling te bouwen, betekenen dat nog meer jongeren in inrichtingen zullen worden geplaatst. Zo kregen in 1997 3000 jongeren jeugddetentie opgelegd en in 2004 6.000!⁵ Neemt men de samenstelling van de gedetineerde populatie in beschouwing dan blijkt dat in 2004 27 procent van de jongeren in inrichtingen een vermogensdelict zonder geweld heeft gepleegd terwijl 46 procent vóór de plaatsing slechts 1-2 delicten pleegde. Ook de recidive van jongeren uit Justitiële Jeugd Instellingen (JJI's) bestaat, over de jaren heen, voor de helft uit vermogensdelicten zonder geweld. De vraag is of het werkelijk nodig is voor dergelijke delicten zo veel jongeren in een JJI te plaatsen, temeer omdat een (langdurig) verblijf in een JJI samen met andere delinquente of problematische jongeren ongunstig blijkt voor hun ontwikkeling.⁶ Zo blijkt bijvoorbeeld dat de recidive van jongeren die vóór plaatsing geen eerdere justitiecontacten hadden, 4 jaar na verblijf in een JJI toch 41 procent was.⁷ Vergelijkbare negatieve gevolgen gelden ook voor volwassenen in detentie.

Maar bij jeugdigen klemmt het des te meer omdat we het als samenleving nog zo lang met hen zullen moeten doen.

Dit alles betekent dat we de functie van detentie zouden moeten heroverwegen. Natuurlijk heeft detentie niet primair een resocialisatiefunctie maar een straffunctie. Deze zou echter ook op een andere en effectievere wijze tot uiting kunnen komen. Men verwacht veel te veel effect van detentie, zowel wat afschrikking als wat resocialisatie betreft. In de praktijk treden beide effecten echter nauwelijks op. Bovendien is er geen bewijs dat de veiligheid in de samenleving daardoor werkelijk toeneemt.

ACHTERGRONDEN

Wat zijn nu de oorzaken van de wijzigingen in ons strafrecht van een wereldbekend mild interventieklimaat tot de karakteristieke kreet 'we gaan er kei- en keihard tegen optreden'?

Ik noem er drie. Ten eerste, als men de ontwikkeling van de criminaliteit na de jaren tachtig beziet, dan geven de politiecijfers een doorlopende stijging te zien. Volgens de politiestatistiek is de vermogenscriminaliteit in de periode 1980-2004 met 36 procent gestegen en is het aantal geweldsdelicten viermaal groter geworden.⁸ Kijkt men echter naar een andere gegevensbron, 25 jaar slachtofferstudies, dan blijkt een grote stabiliteit in het optreden van criminaliteit.⁹ Zo blijft over

Men verwacht veel te veel effect van detentie, zowel wat afschrikking als wat resocialisatie betreft

de hele periode het aantal geweldsdelicten op een niveau van rond de 800 per 10.000 inwoners. En de vermogenscriminaliteit is zelfs gedaald, waarbij ook de ernst gelijk is gebleven.¹⁰ Verder blijkt zowel de neiging van mensen om delicten bij de politie te melden als de bereidheid van de politie om een aanklacht te registre-

ren te zijn gestegen, terwijl de tolerantie voor geweld is afgenomen. Maar dit geldt niet voor het aantal door slachtoffers ervaren delicten. Tenslotte geeft ook de laatste *European Crime Victimization Survey* uit 2004¹¹ vergelijkbare resultaten te zien: in 13 van de 18 Europese landen, waaronder Nederland is de criminaliteit gedaald.¹²

Waar het jongeren betreft wordt in de media voortdurend bericht over jonge boefjes, overlastgevende jongeren en zogenaamde 'harde kern'-jongeren. De uitdrukking 'we moeten keihard optreden' is niet van de lucht, zowel in de media als bij kamerleden. Maar ook hier blijkt uit self-report enquêtes¹³ over de jaren een grote stabiliteit, waarbij ernstige vormen van geweld een uitzondering blijven.¹⁴ Hoewel het criminaliteitsniveau in ons land, zoals in alle westerse geïndustrialiseerde landen, zich op een hoog niveau bevindt, blijkt deze stabielere dan men in het algemeen wil aannemen.

Een tweede verklaring is dat het nieuwe geloof in harde straffen het gevolg is van de toenemende aandacht in de media voor ernstige en zeer emotionele, maar zeldzame misdrijven. Zo spelen de media een belangrijke rol bij de verbreiding van het gevoel van angst, geven zij mensen de indruk dat de criminaliteit voortdurend stijgt en dat afschrikking en vergelding nodig zijn om voldoende sociale controle te handhaven. Daarbij volgen politici de media vaak en komen ze in actie als reactie op de vermeende onrust en angstgevoelens van de bevolking. Zij oefenen druk uit op de regering, het OM en de rechters om hard op te treden en strenge straffen uit te spreken. De druk van de publieke opinie leidt zo tot een steeds repressievere straftoemeting die de criminaliteit zou doen dalen. Dit is echter niet het geval. Amerikaans onderzoek heeft aangetoond dat de toepassing van verschillende sancties slechts een marginaal effect heeft op het niveau van de criminaliteit.¹⁵ Daarbij laat de laatste Europese slachtofferstudie zien dat in de EU landen de criminaliteit net zo hard daalt als in de VS ondanks de verschillen in straftoemeting.¹⁶ Er

kan dan ook geen verband worden vastgesteld tussen de hardheid van het strafklimaat en de ontwikkeling van de criminaliteit.

SOCIALE DESTABILISATIE

Een derde en belangrijke oorzaak lijkt mij echter te vinden in enkele fundamentele veranderingen in de technologische, economische en sociale make up van de westerse samenleving: de ingrijpende verandering van de arbeidsmarkt veroorzaakt door technische innovatie; de invloed van de globalisering op de verzorgingsstaat en de massale immigratiegolven.

Er kan geen verband worden vastgesteld tussen de hardheid van het strafklimaat en de ontwikkeling van de criminaliteit

De technologische vernieuwing heeft gezorgd voor de geleidelijke verdwijning van ongeschoold werk uit de economie en de opkomst van een sterke dienstensector. De nieuw gecreëerde banen vereisen aanzienlijk meer scholing, flexibiliteit, aanpassingsvermogen aan veranderde omstandigheden en ontwikkelde verbale, sociale en communicatieve vaardigheden. De toegenomen interdependentie van mensen en instituties vereist een gecontroleerde omgeving, betrouwbare en voorspelbare interacties en het absoluut afwijzen van fysieke agressie en geweld. Daarom leggen de moderne samenleving en de arbeidsmarkt zo'n sterke nadruk op zelfbeheersing, de controle van emoties, een meer planmatige en rationele benadering van problemen en een sterke nadruk op geïnternaliseerde (morele) gedragsnormen. Een van de gevolgen hiervan is de hoge werkloosheid van hen die niet aan deze eisen kunnen voldoen, onder wie veel jongeren uit achterstandswijken.¹⁷ In de hele Europese Unie heeft 22 procent van de jongeren na

het basisonderwijs de opleiding niet afgemaakt: dit percentage is 30 procent in Ierland, Italië, Spanje en Engeland, maar slechts 15 procent in de Scandinavische landen. Bovendien heeft 20 procent van de jonge mannen 5 jaar na het verlaten van de school nog steeds geen werk.¹⁸ Beziemen de OECD-landen dan blijkt gemiddeld 64 procent van de 25- tot 65-jarigen een middelbaar diploma te hebben, terwijl slechts 56 procent van hen werk heeft. De effecten treffen vooral jongeren uit de lagere inkomensgroepen.

Hoewel de politie in de grote steden aangeeft dat de criminaliteit daalt, heeft dit nauwelijks gevolgen voor de onveiligheidsgevoelens van de bevolking

Daarnaast speelt de sterk uitgebreide markteconomie een rol. Hoewel de westerse wereld daar al lang op gebaseerd is, werden tussen 1950 en 1970 negatieve effecten van de markteconomie op het leven van mensen opgevangen door een omvangrijk stelsel van verzorgingsarrangementen, aangeboden door de staat. Toen als gevolg van verschillende recessies een steeds zwaarder beroep op die voorzieningen werd gedaan en het stelsel daaronder dreigde te bezwijken, werd het in veel westerse landen geleidelijk ontmanteld. Hoewel de economie vervolgens weer aantrok en de rijkdom in het land groeide, bleven voor veel mensen, vooral onder gezinnen met kinderen en alleenstaande moeders, de negatieve effecten dominant, zoals groeiende sociale en economische ongelijkheid en een toename van de armoede. Bovendien is het aantal gezinnen zonder inkomen door werk gestegen, terwijl de werkloosheidscijfers een daling lieten zien.¹⁹ Werkloosheid in gezinnen heeft ernstige gevolgen voor kinderen: het verdubbelt het scheidingsrisico van de ouders en verhoogt de

kans op eigen latere werkloosheid. Daarnaast is er een sterk verband met alcoholisme, geweld en detentie van de ouders.²⁰ Onder kinderen die in armoede opgroeien — en in ons land zijn dat er zo'n half miljoen — bestaat een grotere kans op minder onderwijs, meer voortijdige schooluitval, meer crimineel gedrag en meer psychosociale stoornissen. Bovendien is de kans groot dat zij zelf ook onmachtige ouders worden.²¹ Enerzijds draagt dit soort omstandigheden bij aan marginalisering en uitsluiting van achterstandsgezinnen met weinig opvoedingsvaardigheden, terwijl ze anderzijds de behoefte scheppen aan striktere controle op de groep overlastgevende, ongedisciplineerde en delinquente adolescenten en jonge mannen. Een van de antwoorden op de sociale destabilisatie die dit meebrengt is dan ook een groeiende druk op het strafrechtstelsel om vrede en orde te herstellen. Sociale omstandigheden worden daarbij nauwelijks nog betrokken omdat de nadruk ligt op 'de eigen verantwoordelijkheid van de persoon waar onvoldoende sociale controle op werd uitgeoefend en die derhalve gestraft dient te worden voor zijn misdadig gedrag'.²²

VERSTOORDERS

De laatste belangrijke factor in het veranderen van de samenleving wordt gevormd door de grote immigratiegolven die we sinds 1945 gekend hebben, zowel in Noord-Amerika als in Europa. 18 miljoen immigranten van niet-westerse origine gingen naar de VS, en zo'n 15 miljoen naar Europa. De meeste Europese migranten werden in eerste instantie gerekruteerd voor ongeschoold fabriekswerk.²³ Maar er blijft in Europa een constante stroom gaande van ongeschoolden uit de Derde wereld en vluchtelingen uit oorlogsgebieden of dictaturen. Het zorgde voor een ingrijpende verandering in de samenstelling van de bevolking vooral in onze grote steden. Zo behoort in steden als Amsterdam en Rotterdam al de helft of meer van de jongerenbevolking tot een van de etnische minderheidsgroepen. Hetzelfde verschijnsel vindt men in

steden als Londen en Parijs, maar ook in Canadese steden als Toronto en Vancouver. Vooral deze groepen worden extra hard getroffen door de veranderingen in de arbeidsmarkt, met hoge werkloosheidscijfers als gevolg. Mede daardoor ontstonden in de steden een aantal gesegregerde en verloederde wijken, die een soort 'onderklasse' huisvesten van overwegend — maar niet uitsluitend — etnische minderheden.²⁴

Deze ontwikkelingen ondermijnen de sociale stabiliteit en sociale cohesie van de samenleving en veroorzaken processen van sociale uitsluiting. Het belangrijkste gevolg is echter wijdverspreide gevoelens van onveiligheid en angst voor het verlies van de sociale cohesie in de wijk en in het land. Ook is er angst voor de eigen toekomst en vooral voor die van de kinderen voor het steeds dreigende verlies van werk, voor armoede, voor criminaliteit en voor terrorisme en oorlog. Die angsten worden geprojecteerd op voornamelijk twee groepen: een slecht gedefinieerde groep van etnische minderheden, inclusief vluchtelingen en buitenlandse werknemers, en op de groep van gemarginaliseerden en delinquenten. Deze laatste wordt gezien als de grootste bedreiging voor de sociale cohesie en sociale vrede.

Ik zou er voor willen pleiten de politie weer een grotere beslissingsbevoegdheid toe te kennen en het politiesepot weer mogelijk te maken

In de 19^e eeuw bestonden er invloedrijke sociale instituties — het schoolsysteem, de fabriek en de militaire dienstplicht — die slecht geïntegreerde jongeren opvoedden en socialiseerden tot normconform gedrag, een aanvaardbaar sociaal functioneren en respect voor het heersende systeem van waarden en

normen. Deze instituties zijn nu verdwenen of in ernstig verval.²⁵ In feite is het strafrechtstelsel de enige normbevestigende institutie die volledig overeind bleef en de pretentie heeft de sociale orde te kunnen handhaven. Dit systeem interenieert dan ook steeds sterker in de levens van mensen, zowel door uitbreiding van zijn bevoegdheden en velerlei controles, als door middel van meer gevangenisstraffen en jeugddetentie. Als sociale onrust, gevoelens van onveiligheid en vrees voor de toekomst blijven domineren, zullen burgers van het strafrechtstelsel verwachten dat het de samenleving pacificeert en de sociale cohesie opnieuw bevestigt. Ze zullen eveneens druk blijven uitoefenen op de rechterlijke macht om hen die gezien worden als de grootste verstoorers van de sociale vrede uit de samenleving te verwijderen.

MAATREGELEN

In de context van deze verwachtingen van de burger proberen politie en justitie met alle macht de criminaliteit te bestrijden en de burger tevreden te stellen. Hoewel de politie in de grote steden aangeeft dat de criminaliteit daalt, heeft dit echter nauwelijks gevolgen voor de onveiligheidsgevoelens van de bevolking. De voor de hand liggende conclusie is dat de overheid (inclusief justitie) er goed aan zou doen vooral dit verlangen naar een zekere sociale basisveiligheid, naar sociale cohesie en saamhorigheid, aan te pakken. De veranderingen van de arbeidsmarkt zijn blijvend, daar is niet veel aan te doen. Maar er is op cruciale terreinen wel een serie maatregelen mogelijk. Ik noem de belangrijkste:

27

1. Men zou veel meer kunnen investeren in het onderwijs: leerlingen op alle niveaus beter opleiden voor de hogere eisen van de arbeidsmarkt; gecombineerde leer-werk trajecten scheppen in samenwerking met het bedrijfsleven; meer investeren in het onderwijs voor jongeren uit achterstandswijken en in het toeleiden naar de arbeidsmarkt. Met name de jongeren uit etnische minderheidsgroepen hebben dan veel te

winnen bij normconform gedrag. Een voorspoedige schoolcarrière en een bevredigende werksituatie helpen armoede, uitkeringsafhankelijkheid, criminaliteit, vervreemding en radicalisme voorkomen en zijn een belangrijke motor voor een goede integratie.

2. Daarnaast is de rol van de gemeenten in zwakke wijken absoluut cruciaal, hoewel ze duidelijk gesteund dienen te worden door de rijksoverheid. Niet alleen behoort de gemeente samen met de politie een behoorlijk niveau van veiligheid, orde en rust te garanderen, maar ze is ook verantwoordelijk voor een adequaat voorzieningenniveau, zoals huisvesting, onderwijs, maatschappelijk welzijn, gezondheid en recreatiemogelijkheden voor de jeugd, en *last but not least* stadsvernieuwing. Alleen zo kan in de wijken waarin kinderen opgroeien een veiliger en prettiger leefklimaat ontstaan.²⁶

3. Het is vervolgens van belang dat men naar andere wegen zoekt voor financiële problemen en stopt met het afwentelen van bezuinigingen op de sociaal zwakken. Daardoor zal de angst voor werkloosheid, bijstand en armoede afnemen en het vertrouwen in de overheid weer stijgen. Dit klemt te meer waar het aantal kinderen dat in een achterstandsituatie opgroeit, toeneemt.

4. Verder zou de immigratie geremd moeten worden en zou men alles op alles moeten zetten om de aanwezige migranten in de samenleving op te nemen, een proces dat op wederkerigheid gebaseerd moet zijn.

28

MEDESPELER

Als zo de essentiële bestaanszekerheid van de bevolking wordt versterkt, verwacht ik dat de gevoelens van onveiligheid zullen afnemen en onze traditionele verdraagzaamheid voor wat afwijkt van de norm terugkeert. Deze ingrijpende maatregelen zouden dan ook ruimte scheppen voor een ander strafrechtelijk beleid.

In dat kader zou ten eerste moeten worden

geïnvesteerd in preventie van latere problemen en het bevorderen van een succesvolle opvoeding en opleiding van kinderen. Nu is preventie een enigszins beladen begrip omdat het veronderstelt dat er ingegrepen wordt voordat er sprake is van enig strafbaar of ander problematisch gedrag. Sommigen denken bovendien dat preventieve activiteiten alleen worden ondernomen als men bevreesd is voor latere criminaliteit. Preventie bestrijkt echter een heel breed terrein. Delinquenten plegen niet alleen delicten maar zijn ook vaker slachtoffer van allerlei (verkeers)ongevallen, belanden vaker in het ziekenhuis, lijden vaker aan psychosociale en psychiatrische stoornissen, en hebben een

Men zou zoveel mogelijk niet-gewelddadige vermogensdelinquenten buiten de gevangenis moeten houden en de gevangenis uitsluitend moeten reserveren voor gewelddadige delinquenten

slechtere gezondheid, onder meer door alcohol- en drugsmisbruik. Ze zijn daarnaast vaker werkloos, leven in armoede, zijn slechte opvoeders en hebben onstabiele huwelijken. Met andere woorden: de kosten die de samenleving maakt voor criminelen zijn buitengewoon hoog. Daarom is een breed preventiebeleid, gedragen door zowel de rijksoverheid als de lokale overheid, van groot belang voor beleidssectoren als gezondheid, onderwijs, arbeidsmarkt, huisvesting, welzijnssector en jeugdbeleid.

Er zijn inmiddels preventieprogramma's voor het onderwijs ontwikkeld. Dat zijn in de eerste plaats de zogenoemde 'Brede scholen', waarbij alle lokale diensten die met kinderen te maken hebben, zoals GGD, het schoolmaatschappelijk

werk, de Jeugdhulpverlening en de Jeugdzorg, met de school onder één dak gebracht zijn. Daardoor wordt het contact tussen de verschillende diensten veel intensiever, terwijl problemen met kinderen meteen bij de betreffende diensten terecht komen en men direct kan ingrijpen. Brede scholen zijn vooral gerealiseerd in het basisonderwijs maar het concept is ook goed toepasbaar in het voortgezet (beroeps)onderwijs. Daarnaast past een aanzienlijk aantal gemeenten in het land evenals de provincie Zuid-Holland een nieuwe sturingsstrategie van het preventieve jeugdbeleid toe, dat een wetenschappelijke fundering heeft en leidt tot meer rationele keuzes, *evidence based* preventieprogramma's en een planmatiger beleid.²⁷

De gemeente dient hierbij de condities te scheppen voor een meer op individuele preventie gerichte aanpak voor (jonge) kinderen en hun ouders. Hiervan zijn inmiddels veel voorbeelden, deels van eigen bodem, deels overgenomen uit het buitenland. Een eerste type omvat een scala van interventies gebaseerd op de predictie bij jonge kinderen van mogelijke latere problemen. Men probeert dan door middel van die programma's een negatieve ontwikkeling te voorkomen. Het programma Kaleidoscoop dat gericht is op jonge kinderen van 3-5 jaar en waarvan het doel is de schoolcarrière gunstig te laten verlopen, is effectief gebleken. Daarnaast worden opvoedingscursussen georganiseerd voor ouders. Ook justitie past dit type interventies toe in het kader van de kindbescherming. Andere programma's richten zich op specifieke probleemgroepen, zoals agressieve leerlingen in het onderwijs. In dit kader zijn in het basisonderwijs onder meer programma's sociale competentie geïntroduceerd. Ook de (jeugd)politie heeft in sommige gemeenten op eigen initiatief projecten opgezet om overlast en jeugddelinquentie te voorkomen. In dat kader zou ik er voor willen pleiten de politie — zoals voorheen — een grotere beslissingsbevoegdheid toe te kennen en het politiesepot weer mogelijk te maken. Vooral de wijkagenten kennen de wijken goed en hebben dikwijls een

zeer realistische benadering van probleemjongeren. Het is zeer te betreuren dat de vorige minister van Justitie zowel preventie als nazorg bij justitiële interventies, vanwege bezuinigingen geheel naar de gemeente heeft verwezen, terwijl hier wel degelijk ook een taak voor Justitie als medespeler ligt.

HOGESCHOOL

Waar het om strafrechtelijk ingrijpen gaat, ligt het voornaamste probleem echter bij de politiek. Het gebrek aan kennis van de praktijk in het justitieveld bij de Tweede Kamer is ontstellend. Door steeds maar weer nieuw gedrag strafbaar te stellen voor steeds minder ernstige feiten, de straftoemeting voortdurend te verzwaren en bij iedere begroting nieuwe cellen te eisen is het aantal gevangenisstraffen, meermanscellen,

Het is duidelijk dat samenwerking met een goed geëquipeerde reclassering essentieel is voor het terugdringen van de recidive

jeugdgevangenis en veroordelingen tot TBS en PIJ (jeugd-TBS) explosief toegenomen. En dit alles terwijl de effectiviteit van dit type sancties op zijn minst dubieus is.

Men zou zoveel mogelijk niet-gewelddadige vermogensdelinquenten buiten de gevangenis moeten houden en de gevangenis uitsluitend moeten reserveren voor gewelddadige delinquenten. In gevallen waar de rechter intramuraal en extramuraal wil combineren, zou de sanctie zo snel mogelijk buiten de inrichting uitgevoerd moeten worden. Daarnaast zou men vooral voor jongeren moeten streven naar kleinere inrichtingen en naar slechts een klein aantal zogenaamde *secure units*, waar jongeren strikt gesloten vastzitten. Er dient meer geïnvesteerd te worden in half open en open inrichtingen,

in meer en kwalitatief goed personeel en betere — effectieve — resocialisatieprogramma's (zie kader).

Ook zou veel meer moeten worden geïnvesteerd in toepassing van ambulante sancties, zoals elektronisch huisarrest, effectieve taakstraffen, vormen van verslavingstherapie en intensieve individuele en gezinstherapie. Het streven zou moeten zijn om veel meer effectieve alternatieven toe te passen in plaats van de meestal schadelijke en ineffectieve detentie.

Internationaal project

Een goed voorbeeld, dat in de meeste jeugdinstellingen wordt uitgevoerd, is een door Europees geld gesteund internationaal project waarbij jongeren, in samenwerking met lokale ROC's, meteen vanaf binnenkomst in de instelling worden geschoold. Via contacten met lokale ondernemers wordt vervolgens zo snel mogelijk een stageplek buiten gezocht en later ook werk en woonruimte. Zeer belangrijk is dat de instelling daarna deze jongeren nog gedurende 6 maanden nazorg biedt. Dat is essentieel omdat uit onderzoek blijkt dat anders terugval in de criminaliteit zeer waarschijnlijk is. In beginsel biedt de wet ruimte voor dit soort initiatieven, maar de procedures zijn omslachtig en de resultaten tot nog toe teleurstellend.²⁸

Deze zouden als op zichzelf staande sanctie opgelegd kunnen worden, of als bijzondere voorwaarde na een korte detentie. Daarbij moet door nieuwe wetgeving en maatregelen de nazorg beter ontwikkeld worden, zodat de rechter deze uitdrukkelijk in het vonnis kan opnemen. Wel is een noodzakelijke voorwaarde dat ambulante sancties onder strikt toezicht worden toegepast. Een logische keus zou dan ook moeten zijn om meer geld te steken in reclasseringstaken in plaats van in meer cellen. De reclassering is nu uitgesloten van zowel preventie als van nazorg, taken die door dit kabinet toegewezen zijn aan de gemeenten, maar het is duidelijk dat samenwerking met een goed geëquipeerde reclassering essentieel is voor het terugdringen van de recidive.

Tot slot: een kwalitatief goede strafrechtspleging dient zowel consequent en humaan als pragmatisch en effectief te zijn. Een dergelijke strafrechtspleging is in het geheel niet in tegenspraak met het streven naar een daling van criminaliteit en evenmin in tegenspraak met het ontwikkelde slachtofferbeleid. Bovenal moeten mensen beseffen dat gedetineerden op enig moment weer in de samenleving terugkomen. Het is in ons aller belang dat zij niet totaal verbitterd vanuit deze hogeschool voor de criminaliteit onder ons terugkeren.

30	Noten	<i>Criminaliteit en Rechtshandhaving</i> 2004, WODC/CBS, p.412.	239.
	1 Von Hirsch, Andrew. 1976. <i>Doing Justice: The Choice of Punishments</i> ; Report of the Committee for the Study of Incarceration. New York: Hill & Wang.	6 Dishon et al. 1999; Warr, 2005; Gifford-Smith et al. 2005; Cho et al. 2005.	11 Zie www.intervict.nl : Van Dijk, J.J.M., van R. Manchin en J.N. van Kesteren (2007), <i>The Burden of Crime in the EU — A Comparative Analysis of the European Survey of Crime and Safety (EUCS)</i> 2005, Brussels, Gallup-Europe.
	2 F.Kuitenbrouwer, NRC, 17 oktober 2006.	7 De recidive voor de totale groep was overigens zo'n 70 procent.	12 Ierland, Luxemburg, Griekenland en Hongarije deden voor het eerst mee en in België was de criminaliteit gestegen.
	3 M. Moerings (2003), <i>Straffen met het oog op veiligheid een onderneming vol risico's</i> , Oratie, Universiteit Leiden, p.6.	8 A.Th.J. Eggen & W.van der Heide (2005), op.cit.	13 Een methode die door veel organisaties in ons land wordt gehanteerd, zoals het NIBUD, CBS, SCP en Trimbos instituut.
	4 M. Moerings (2003), idem, p.13	9 K.Wittebrood & P.Nieuwebeerta (2006), 'Een kwart eeuw stijging in geregistreerde criminaliteit: vooral meer registratie, nauwelijks meer criminaliteit', <i>Tijdschrift voor Criminologie</i> , vol. 48. no. 3, 227-24310. Idem, p.231-	
	5 Eggers en van der Heide (2005),		

- 14 J. Junger-Tas (1996), Youth and Violence in Europe, in *Studies in Crime & Crime Prevention*, vol. 5, no. 1, 31-59. M. Fitzgerald, A. Stevens & Ch. Hale (2005), *Review of Knowledge on Juvenile Violence*, Univ. of Kent, European Institute of Social Services.
- 15 Zie ook: President's Commission on Law Enforcement and Administration of Justice (1967), *The Challenge of Crime in a Free Society: A Report*. Washington, D. C., U.S. Government Printing Office; Tonry, M. (1995), *Malign Neglect: Race, Crime, and Punishment in America*. New York, Oxford University Press; Howell, J. C (1997), *Juvenile Justice and Youth Violence*, Thousand Oaks, California, Sage.
- 16 Van Dijk, Manchin en Van Kesteren (2007), op.cit.
- 17 D. Garland (2001), *The Culture of Control — Crime and social Order in Contemporary Society*, Oxford University Press, p.81.
- 18 OECD (1999), *Education at a Glance*.
- 19 *Europese Commissie*, 1999.
- 20 M. Christofferson (1996), *Opvaekst med Arbejdloeshed*, Copenhagen, SFI; Esping-Andersen, G. (2002), A Child-Centred Social Investment Strategy, in Esping-Andersen (ed.) *Why we need a New Welfare State*, New York, Oxford University Press .
- 21 Duncan, G., Yung, J., Brooks-Gunn, J. & Smith, J. (1998), How much does Childhood Poverty Affect the Life Chances of Children, *American Sociological Review*, no. 63, p. 406-423. Danziger, S. & Waldvogel, J. (2000), *Securing the future. Investing in Children from Birth to college*, New York, Russel Sage.
- 22 Garland (2001), op.cit. p.102.
- 23 J.M. Yinger, (1994), *Ethnicity: Source of Strength? Source of Conflict?* Albany, State University of New York Press.
- 24 M. Eisner, (1997), *Das Ende der Zivilisierten Stadt? Die Auswirkungen von Modernisierung und Urbaner Krise auf Gewaltdelinquenz*. Frankfurt/New York, Campus; European Commission (1999), *Social Protection Report*, Brussels, DG V.
- 25 T. R Gurr. (1981), Historical Trends in Violent Crimes: A Critical Review of the Evidence, In *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, vol. 3, edited by Michael Tonry and Norval Morris. Chicago, University of Chicago Press.
- 26 Amerikaans onderzoek heeft aangetoond dat jongeren uit een achterstandsgezin die in een 'midden klasse' wijk opgroeien, of naar een 'mid-denklasse' school gaan, minder delinquent gedrag ontwikkelen dan hun neefjes in een achterstandsbuurt of school.
- 27 Het betreft het Amerikaanse — maar aan onze cultuur aangepaste — 'Communities that Care'. Zie M. Steketee, J. Mak en A. Huygen (2006) *Opgroeien in veilige wijken*, Verwey-Jonker Instituut/Van Gorcum, Assen.
- 28 Het betreft hier Scholing- en trainingprojecten, op grond van de Beginselenwet Justitiële Jeugdinstellingen.

Veiligheid, tot welke prijs? (2)

Moratorium nodig op beveiligingsbranche

RONALD VAN STEDEN

Het aantal particuliere beveiligers in Nederland groeit en bloeit. Beveiligingsbedrijven nemen steeds meer politie(achtige) taken over, inclusief toezicht en handhaving in het publieke domein. Opmerkelijk genoeg gebeurt dit zonder een noemenswaardig debat over de wenselijkheid van dergelijke tendensen. Bovendien ontberen overheden een doortimmerde visie op samenwerking en controle. Hoe zit het met de mogelijke politieke en maatschappelijke consequenties die het vermarkten van veiligheid met zich meebrengt?

Particuliere beveiliging is een branche in beweging. De markt groeit gestaag met 6 à 7 procent per jaar en is constant op zoek naar nieuwe werknemers.¹ Het is daarom niet verwonderlijk dat beveiligers een integraal onderdeel van ons leven zijn gaan uitmaken. In stedelijke ruimten wemelt het van particuliere toezichthouders en ordehandhavers; we komen hen tegen op luchthavens, in winkelcentra of bij grote evenementen, maar ook steeds vaker in wijken, buurten en straten. Deze laatste ontwikkeling kwam op gang nadat bestuurlijke instanties in 2004 expli-

ciet toestemming kregen om 'voor het houden van toezicht in het publieke domein gebruik [te] maken van particuliere beveiligers'.² Het toenmalige kabinet sloot hiermee aan bij al bestaande praktijken van gemeenten die in drukke tijden beveiligingsbedrijven inhuurden en bij de collectieve beveiliging van rijkere wijken in onder meer Wassenaar en Bloemendaal. Tevens zijn beveiligers aangesteld binnen zogenaamde 'overheidsondersteunende diensten'.³ Zij vervullen nu een assisterende rol in detentiecentra, werken als controleurs binnen het parkeerwezen en zijn aangesteld als toezichthouders in of rond het openbaar vervoer.

Omdat de bescherming van rust en orde tot de kerntaken van het openbaar bestuur behoren, zijn deze ontwikkelingen op zijn minst opmerkelijk. Weliswaar is de veiligheid door de eeuwen heen ook de taak is geweest van allerlei groepen burgers zoals schutterijen en nachtwachten (Rawlings, 2003), maar toch zijn we gewend aan een politieorganisatie met legitiem geweldsmonopolie. Veiligheid is immers het publieke goed(e) bij uitstek. De politie vervult een wezenlijke rol bij het geruststellen van burgers en het in stand houden van affectieve gemeenschappen (Loader en Walker, 2001).

Het is des te opmerkelijker dat er tegenwoordig weinig of geen politieke en maatschappelijke aandacht gaat naar de geleidelijke ondergraving van deze beginselen. Er is sprake van een almaar luider wordende 'stille

32

Over de auteur Ronald van Steden is onderzoeker en docent bij de afdeling Bestuur en Organisatie aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is daar verbonden aan de Frans Denkersleerstoel, een onderzoeksprogramma naar thema's rondom 'veiligheid en burger-schap'.

Noten zie pagina 38

revolutie' in de veiligheidszorg nu tal van particuliere, meestal commerciële organisaties politie(achtige) taken gericht op toezicht en handhaving gaan uitvoeren (Shearing en Stening, 1981). Veiligheid wordt vermarkt, zonder dat er een duidelijk debat over de wenselijkheid hiervan plaatsvindt. Er is nauwelijks sprake van politieke discussie over, laat staan kritische reflectie op, particuliere beveiliging.

Deze situatie kan niet zonder gevolgen blijven. De Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie (SMVP, 2006) waarschuwde onlangs dat de overheid haar regie over veiligheidsnetwerken dreigt te verliezen met alle gevolgen van dien. Er staan niets minder dan immanent met veiligheid verbonden principes zoals 'gelijkheid' en 'rechtvaardigheid' op het spel. Het is daarom hoog tijd de sociale en politieke gevolgen die particuliere beveiliging kan hebben kritisch te belichten.

AARD EN OMVANG

De veiligheidsbranche bestaat uit een groot en gevarieerd assortiment van sectoren. Zo zijn er geld- en waardetransporteurs, private rechercheurs, forensische accountants, consultants en fabrikanten van technische producten zoals camera's, sloten en hekken. Het grootste segment bestaat echter uit beveiligers, ook wel 'manbewaking' genoemd. Dit segment kent een verscheidenheid aan specialismen variërend van receptionisten, winkelsurveillanten en mobiele surveillanten tot horecaportiers, evenementenbeveiligers en toezichthouders in het publieke domein. Ze hebben wel een aantal karakteristieken gemeen:

- > zij dragen meestal een uniform;
- > zijn ongewapend, alhoewel het gebruik van honden is toegestaan;
- > hebben zowel private als publieke opdrachtgevers;
- > bieden hun diensten tegen betaling aan;
- > ontleen hun autoriteit aan huisregels of toegangsvoorwaarden.

Tegenover circa 53.000 agenten staan in Nederland momenteel naar schatting ruim

32.000 beveiligers. In 1980 waren dat er nog circa 10.000 (Van Steden, 2004). Vanuit internationaal perspectief kent Nederland een vrij kleine beveiligingsbranche; per 100.000 inwoners zijn er 184 beveiligers actief ten opzichte van gemiddeld 253 binnen de Europese Unie (Van Steden en Sarre, 2007). Niettemin wordt de

Zeker nu de klassieke markten, winkelcentra en bedrijventerreinen, een verzadigingspunt lijken te bereiken, bestaat er behoefte aan nieuwe wingebieden

betekenis van beveiligers voor burgers gestaag groter. Alhoewel precieze gegevens ontbreken, kan gevoelig worden aangenomen dat het aantal uren dat zij op straat doorbrengen een stuk hoger ligt dan bij politiemensen. Hun zichtbaarheid en aanwezigheid is dus omvangrijk (Terpstra, 2007). Brancheorganisatie VPB claimt zelfs dat 's nachts meer private dan publieke surveillancewagens Nederland doorkruisen.

Deze trend zal vermoedelijk doorzetten. Gemeenten vertonen de neiging om de uitvoering van toezichts- en handhavingfuncties uit te besteden. Beveiligers worden als extra 'ogen en oren' naast de politie ingezet. In het geval van grote evenementen opereren zij soms op incidentele basis, maar er is ook wel sprake van structurele afspraken. Tevens krijgen beveiligingsbedrijven toegang tot handhavende functies door het leveren van medewerkers die als Buitengewoon OpsporingsAmbtenaren (BOA's) tegen kleine overlast optreden.⁴ In de woorden van de verantwoordelijke minister: 'De opsporingsbevoegdheid, die potentieel de uitoefening van dwang en geweld inhoudt, blijft in de regel een exclusieve bevoegdheid van de overheid. [De leer moet] zich op bepaalde punten evenwel voegen naar de praktijk. Bij de handhaving

van tal van regels in het publieke domein waarbij het niet gaat om misdrijven, maar om onachtzaamheid, om ergerlijk gedrag jegens medegebruikers van het publieke domein of om inbreuken op regels en algemene particuliere belangen hebben gemeenten in toenemende mate behoefte aan meer toezicht waarbij zonnig dwangmiddelen kunnen worden toegepast'.⁵ De branche speelt gretig op de geboden ruimte in. Zeker nu de klassieke markten, winkelcentra en bedrijventerreinen, een verzadigingspunt lijken te bereiken, bestaat er behoefte aan nieuwe wingebieden.⁶ Het overnemen van (ondersteunende) diensten in het publieke domein vormt dan een logische volgende stap.

SUCCEFACTOREN BEVEILIGINGSBRANCHE

Wat verklaart het succes van particuliere beveiliging? Wetenschappelijke literatuur suggereert diverse overlappende en elkaar ondersteunende oorzaken (Van Steden, 2005). De eerste verklaring betreft de toename van *criminaliteit en onveiligheid*. Deze verklaring ligt schijnbaar voor de hand, omdat het aantal geregistreerde misdrijven tussen 1960 en 2005 is toegenomen van 130.000 tot 1,4 miljoen. Een vertienvoudiging die gecorrigeerd naar bevolkingsgroei een verzesvoudiging van de totale criminaliteit inhoudt. Toch vond de grootste hausse in beveiliging ná 1980 plaats, in een periode dat misdaadcijfers, zij het op hoog niveau, stabiliseerden. Dit brengt logischerwijs met zich mee dat groeiende particuliere beveiliging niet direct samenhangt met de kwantiteit van criminaliteit. Vagere emoties van onzekerheid en onbehagen spelen net zo goed een rol, waardoor de roep om toezicht en handhaving groot blijft (Crawford et al., 2005).

Een tweede serie van verklarende factoren betreft *economische ontwikkelingen*. Het idee is simpelweg dat meer economische groei leidt tot meer bezit. Dat moet beveiligd worden en dus zijn er weer meer financiële middelen nodig om deze beveiliging te bekostigen. Daarenboven willen tal van organisaties klanten trekken, hen een veilig gevoel geven en sympathiek te woord

staan. Naast het aanbrengen van camera's, toegangspoortjes en alarminstallaties bieden particuliere beveiligers dan prima kansen. Het zijn relatief goedkope arbeidskrachten die 'waken over uw en onze eigendommen' en tevens bijdragen aan de *public relations* van hun opdrachtgever.

Een derde, nauw met het voorgaande verbonden, verklaring is de groei van zogenaamde *semi-publieke domeinen* (Shearing en Stenning, 1981). Winkelcentra, bedrijventerreinen, kantorencomplexen, voetbalstadions, pretparken, dierentuinen, megabioscopen, vakantieparken en zo meer worden door grote groepen mensen bezocht, wat om intelligent veiligheidsbeleid vraagt. Eigenaren hebben belang bij een zo aantrekkelijk mogelijke ambiance en huren daarom beveiligers in die gelijktijdig als gastheer (of gastvrouw) en ordehandhaver kunnen optreden.

Ten vierde zijn *kerntakendiscussies* over wat de politie wel, en vooral niet zou moeten doen van belang (Van der Vijver et al., 2001). Ondanks de groei van middelen en personeel worden agenten overvraagd. Hierdoor is de tevredenheid over de politieorganisatie onder burgers afgenomen. Het lukt de politie niet adequaat op te treden tegen criminaliteit en onveiligheid in een samenleving die weinig of geen risico's accepteert. Een gevolg is dat politiemensen anders tegen hun werk aan zijn gaan kijken. Bedrijfsmatig denken toegespitst op prestatiecontracten en *output* heeft zijn intrede gedaan en daarom probeert de politie zich nadrukkelijker op haar traditionele werkteerrein van buurten, wegen en wijken te richten. Dat gaat ten koste van aanwezigheid en zichtbaarheid elders. Eigenaren van winkels en winkelcentra worden daarom gestimuleerd zelf maatregelen te nemen in de vorm van bijvoorbeeld surveillerende beveiligers.

Dit laatste, tenslotte, past in *overheidsbeleid* gericht op het *responsibiliseren*, het meer verantwoordelijk maken van de samenleving. Burgers en organisaties moeten individueel voor beveiligingsmaatregelen zorgen. Tegelijkertijd richt de politie zich op een hardere, meer repressieve aanpak; intensiveren gemeenten toezicht en handhaving in het publieke domein en groeit

het arsenaal van veiligheidsfunctionarissen. Overheidsbeleid twijfelt dus tussen het versterken van de *civil society* en ferm optreden om verloren vertrouwen terug te winnen (Garland, 1996). Daarmee rijst de vraag in hoeverre de overheid particuliere beveiliging in de toekomst verder zal toelaten en stimuleren en hoeveel ruimte de branche krijgt. Terwijl het over niets minder dan veiligheidszorg gaat — een cruciale overheidstaak — wordt hier alleen in zeer beperkte kring over gediscussieerd. Bewustwording van de beschreven verschuivingen richting commerciële aanbieders verdient daarom hoge maatschappelijke en politieke prioriteit.

CONSEQUENTIES

Terwijl het in de politieke arena stil blijft, wordt er binnen internationale academische fora druk gedelibereerd over de voors en tegens van groeiende particuliere beveiliging. Belangrijk uitgangspunt hierbij is de collectieve waarde van veiligheid. Die wordt niet alleen negatief gedefinieerd als afwezigheid van risico's en gevaren, maar ook positief begrepen als vitale basis voor een solidaire samenleving. De discussie gaat over tenminste drie kwesties:

- 1 de professionaliteit en effectiviteit van beveiligers;
- 2 de exclusieve focus van de branche;
- 3 de impact van particuliere beveiliging op de functie en positie van de overheid.

Om te beginnen de eerste kwestie. Beveiligingsbedrijven hebben de laatste jaren zwaar ingezet op kwaliteit en integriteit. De branche kent een breed scala aan opleidingen, trainingen en cursussen. Tegenwoordig is iedere beveiligers wettelijk verplicht een MBO-geaccrediteerd diploma te halen. Daarnaast wordt her en der gewerkt aan doorgroei- en specialisatietrajecten. Allerlei stichtingen, scholen en instituten hebben zich inmiddels op particuliere beveiliging gestort. Voorts probeert de brancheorganisatie VPB door middel van een keurmerk de professionaliteit van haar leden te waarborgen. Ondernemingen die aan bepaalde kwaliteitseisen

aangaande bijvoorbeeld opleiding kunnen voldoen, krijgen een certificaat en met behulp van uitgekende communicatiestrategieën wordt er hard aan het imago van beveiligers geschaafd.⁷

Enige terughoudendheid is echter op zijn plaats. Nog steeds bestaat de branche voor een flink deel uit flexibele parttime krachten die beveiliging er als baantje 'naast' doen. En nog steeds kennen beveiligingsbedrijven een stevig personeelsverloopcijfer van 25 procent.⁸ Bovendien zijn opdrachtgevers niet van zins veel geld aan beveiliging te spenderen, waardoor het aantal *freeriders* hoog is (circa 35 procent) en de continuïteit van veiligheidsarrangementen discutabel blijft.⁹ Hiermee rijzen twijfels over hoe effectief beveiligers zijn. Er wordt veel van hen verwacht, juist omdat klanten voor hun diensten betalen. Toch wijzen critici erop dat burgers de capabiliteit van beveiligers in twijfel trekken.

Ook hier zijn tendensen naar kasteelachtige vinexlocaties en seniorensteden zichtbaar

De invloed van politiemensen op gevoelens van veiligheid en gerustheid wordt bijvoorbeeld veel groter geacht (Crawford et al., 2005). Daarbij komt dat ook de politie het op deze punten moeilijk heeft. Waar assertieve burgers doorgewinterde agenten bekritisieren, zullen beveiligers met een naar verhouding beperkte professionele bagage waarschijnlijk nog meer scepsis wekken.

Een volgend punt betreft de herdefiniëring van veiligheid tot consumptiegoed. Beveiligers gaan zich exclusief op de wensen van hun clientèle richten. Wie betaalt, bepaalt. Dit leidt tot een fundamenteel andere institutionele logica dan gangbaar is bij de politie. Zoals Terpstra (2006) constateert: 'terwijl publieke veiligheidszorg zich wil baseren op waarden als rechtvaardigheid en gelijkheid, lijken mechanismen van

uitsluiting de belangrijkste manier te vormen waarop private partijen met veiligheidsrisico's omgaan'. Auteurs wijzen derhalve op de gevaren van 'exclusieve gemeenschappen' waarbinnen de rijken zich met beveiligers, muren en camera-systemen omringen. In meest extreme vorm versplinteren samenlevingen tot *gated communities* en *no-go areas*, een doemscenario dat zich reeds voordoet in bijvoorbeeld de Verenigde Staten, Zuid-Afrika of Latijns-Amerika. De elite gebruikt daar Hummers en helikopters om van de ene naar de andere veilige haven te hoppen, de politie als ordehandhaver voor de armen achterlatend. Nederland kent wat dit betreft een veel egalere samenleving, maar ook hier zijn tendensen naar kasteelachtige vinexlocaties en seniorensteden zichtbaar.

Tot slot een opmerking over de positie en functie van de overheid. Uit analyses van lokale veiligheidsnetwerken blijkt dat samenwerking tussen politiemensen, particuliere beveiligers en andere veiligheidsfunctionarissen niet altijd vanzelf gaat (Terpstra en Kouwenhoven,

Het is tijd om te stoppen met het welhaast ongemerkt toelaten van privaat toezicht in het publieke domein tot de overheid een klare visie heeft op particuliere beveiliging

36

2004). Soms treden spanningen op, bestaat er onduidelijkheid over wie waarvoor verantwoordelijkheid draagt en is er onvoldoende aandacht besteed aan naar behoren functionerende controlemechanismen. Hierbij komt dat de grenzen tussen 'publiek' en 'privaat' aan het verschuiven zijn. De particuliere beveiligingsbranche wordt vaak complementair geacht aan de politie, omdat de laatste er is voor het openbare domein terwijl de eerste toezicht houdt in bijvoorbeeld

winkels, hotels en kantoorgebouwen. Toch is dit strenge onderscheid in de praktijk niet langer houdbaar. Sterker nog, er treedt verregaande vervaging op. Beveiligers surveilleren ook door buurten en wijken — sommigen worden hier zelfs primair voor aangesteld. Het is daarom cruciaal dat politiekorpsen en gemeenten een voortrekkersrol blijven vervullen ten aanzien van taakgerichtheid, leiderschap, motivatie en transparantie. Het is vraag of de overheid voldoende toegerust is op deze rol. Haar regiefunctie schiet nogal eens te kort (SMVP, 2006).

Minstens zo zorgwekkend is dat de inzet van dwang- en drangmiddelen diffuser wordt. Lag het zwaartepunt bij politie en justitie, thans zien we een spreiding van handhaving en controle. Het is niet ondenkbaar dat gemeenten in ruimere mate (particulier geleverde) Buitengewoon OpsporingsAmbtenaren gaan inzetten voor het tegengaan van kleine overtredingen in het publieke domein. Tegelijk worden beveiligers volop ingezet bij festiviteiten en uitgaansgelegenheden, volgens sommigen als verlengstuk van *zero tolerance* strategieën ter correctie van deviant gedrag (Terpstra, 2006). Vooralsnog blijft het geweldsmonopolie strikt genomen in handen van de overheid. Opsporingsambtenaren, ook als zij van beveiligingsbedrijven komen, krijgen de status van gemeenteambtenaren met alle juridische kaders die daarbij horen. Bovendien mogen stewards, evenementenbeveiligers en portiers niet ingrijpen bij geweldssituaties. De politie blijft altijd op de achtergrond aanwezig.

Tegelijkertijd krijgen burgers te maken met een spectrum van geüniformeerde lieden waarvan sommigen de bevoegdheid tot verbaliseren hebben. Dit kan verwarring oproepen over 'wie' nu 'wat' mag. Het voortschrijden van privaat toezicht in het publiek domein stimuleert bovendien de neiging om de beveiligingsbranche meer slagkracht en dus bevoegdheden te geven. Hiermee raken we aan de principiële kwestie of de overheid haar verantwoordelijkheden niet erg snel uit handen geeft. Politici mogen daar niet licht mee omspringen. Zoals gezegd: veiligheid is een kerntaak van politie en justitie en

geldt als basisvoorwaarde voor een fatsoenlijke en solidaire samenleving.

Samengevat kan de vermarkting van veiligheid negatieve consequenties hebben voor het vertrouwen in de Nederlandse rechtsstaat. Deze ontwikkeling roept veel vragen op: voelen burgers zich gelijk behandeld; blijft het kristalhelder welke functionaris welke bevoegdheden heeft en wie men bij problemen nog waarop kan aanspreken? Laden al die commerciële ordehandhavers niet de verdenking op zich puur voor het belang van hun opdrachtgever te werken? Zijn zij capabel genoeg de juiste beslissingen op het juiste moment te nemen of wekken hun aanwezigheid en afwegingen vooral ergernis en escalatie op? Het zijn prangende kwesties waarover de politiek terdege moet nadenken alvorens de beveiligingsbranche nog meer ruimte te geven.

AANBEVELINGEN

Het is tijd om een pas op de plaats te maken, om te stoppen met het welhaast ongemerkt toelaten van privaat toezicht in het publieke domein tot de overheid een klare visie heeft op particuliere beveiliging. Politici en beleidsmakers moeten met een duidelijk gezichtspunt, een doortimmerd beleidsplan komen. Wetenschappelijke publicaties bieden hiervoor enkele goede aanknopingspunten.

Ten eerste is het de plicht van landelijke, regionale en lokale overheden om te zorgen voor voldoende communicatie en coördinatie. Daarnaast moeten beleidsmakers duidelijker zicht krijgen op de verschillende beveiligingsbedrijven die in hun regio dienst doen. Om daartoe in staat te zijn, moeten zij eerst fors investeren in de regierol van gemeenten en politie. De overheid zal sturing en leiding sterker naar zich toe moeten trekken.

Ten tweede schreeuwt het toezicht op particuliere beveiligers om meer aandacht. Alhoewel bedrijven wettelijk verplicht zijn een klachtenregeling te treffen, is dit bij de meeste burgers onbekend. Betere voorlichting vanuit gemeenten die beveiligingspersoneel inzetten,

is daarom gewenst. Ook is onduidelijk wat er precies met klachten gebeurt. De publiek-private samenwerking in de beveiligingsbranche moet beter in kaart gebracht worden,

Ten derde behoren overheden, als ze beveiligers inhuren, met professionele en integere bedrijven in zee te gaan. Bedrijven die aangeslo-

Alhoewel bedrijven wettelijk verplicht zijn een klachtenregeling te treffen, is dit bij de meeste burgers onbekend

ten zijn bij brancheorganisatie *VPB* verdienen dan de voorkeur. Via een nieuw ontwikkeld kwaliteitskeurmerk controleert de *VPB* aangesloten bedrijven en bedrijven controleren elkaar. Hoewel zowel de doelmatigheid als de doeltreffendheid van dit zelfregulerend initiatief evaluatie behoeven, is enige borging beter dan geen enkele.

Ten vierde heeft iedere burger recht op een vergelijkbare mate van veiligheid en bescherming. Het is onvermijdelijk dat welgestelde groepen extra beveiliging inkopen. De vrije markt staat immers open voor iedereen. Nochtans is het te voorkomen dat bestaande verschillen op de spits gedreven worden door afhankelijkheidsrelaties tussen beveiligers en politieagenten in stand te houden.

Ten vijfde dient het onderzoek naar particuliere beveiliging en veiligheidsnetwerken te worden versterkt. Tot op heden verrichten wetenschappers erg weinig studie naar wat particuliere beveiligers in de praktijk doen, hoe zij met instanties zoals politie en gemeenten samenwerken en hoe bredere arrangementen van toezichthouders en handhavers functioneren. Meer inzicht is dringend noodzakelijk, want niets is tenslotte zo praktisch als goede theorie.

Veiligheid, tot welke prijs? Ronald van Steden *Moratorium nodig op beveiligingsbranche*

Literatuur

- Crawford, A., Lister, S., Blackburn, S. and Burnett, J. (2005) *Plural policing: the mixed economy of visible patrols in England and Wales*, Bristol: The Policy Press.
- Garland, D. (1996) 'The limits of the sovereign state: strategies of crime control in contemporary society', *British Journal of Criminology*, 36 (4): 445-471.
- Loader, I. en Walker, N. (2001) 'Policing as a public good: reconstituting the connections between policing and the state', *Theoretical Criminology*, 5 (1): 9-35.
- Rawlings, P. (2003) 'Policing before the police' in T. Newburn (red.), *Handbook of policing*, Cullompton, Willan: 41-65.
- Shearing, C.D. en Stenning, P.C. (1981) 'Modern private security' in M. Tonry and N. Morris

- (red.), *Crime and Justice (volume 3)*, Chicago: The University of Chicago Press: 193-245.
- SMVP (2006) *Veiligheid als bestuurlijke opdracht*, Dordrecht.
- Steden, R. van (2004) 'Particuliere beveiliging in Nederland: een branche in beweging' in VPB: *Een branche in beweging*, Gorinchem: 13-26.
- Steden, R. van (2005) 'De opkomst van particuliere beveiliging in Nederland: omvang en oorzaken nader bekeken' in J.R. Blad (red.), *Rijzende sterren in het veiligheidsonderzoek*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers: 35-45.
- Steden, R. van en Sarre, R. (2006) 'The growth of private security: trends in the European Union', *Security Journal* (nog te verschijnen).
- Terpstra, J. (2006) 'Veiligheidszorg

- als publiek goed bij een gedeelde verantwoordelijkheid' in L. Gunther Moor and R. Johannink (red.) *Gedeelde verantwoordelijkheid voor veiligheid*, Dordrecht, SMVP: 63-80.
- Terpstra, J. (2007) 'Nieuwe toezicht-houders in de publieke ruimte: geruuststelling, fragmentering en vermarkting' in P. Ponsaers and L. Gunther Moor (red.), *Reassurance policing: concepten en receptie*, Brussel, Politeia: 129-152.
- Terpstra, J. and Kouwenhoven, R. (2004) *Samenwerken en netwerken in de lokale veiligheidszorg*, Zeist: Kerckebosch.
- A.J. en Slobbe, D.F. (2001) *Kerntaken van de politie: een inventarisatie van heersende opvattingen*, Zeist: Kerckebosch.

Noten

- 1 Deze cijfers zijn afkomstig van branchegegevens verzameld door de Vereniging van Particuliere Beveiligingsorganisaties (VPB).
- 2 Ministerie van Justitie, notitie 'particulier toezicht in het publieke domein' (kenmerk 5266617/504), Den Haag, 7 mei 2004.
- 3 Zie bijvoorbeeld de website van Group 4 Securicor: www.g4s.com.
- 4 Dit gebeurt al geruime tijd op kleine schaal. Het bedrijf Parcon levert bijvoorbeeld BOA's voor het tegengaan van kleine parkeerovertradingen.
- 5 Zie voetnoot 2.
- 6 Ontleend aan de *Haagsche Courant* van zaterdag 23 juli 2005. Daarin stelt Hans Duijst, algemeen directeur van Group 4 Securicor, dat de meeste organisaties die dat willen al beveiliging hebben ingehuurd. De beveiligingsbranche heeft met een hevige concurrentieslag te maken en hoopt daarom de overheid voor haar diensten te interesseren.
- 7 Onlangs melde Group 4 Securicor trots dat door ondergetekende onderzoek wordt gedaan naar particuliere beveiliging. '[Dit] is', zo schrijft men, 'best een betekenisvolle ontwikkeling. Wetenschappelijke aandacht voor de rol van particuliere beveiliging impliceert namelijk dat particuliere beveiliging zich een volwaardige, niet weg te denken rol in het Nederlandse veiligheidslandschap heeft veroverd. Dat de sector een zekere volwassenheid heeft bereikt'. (Sensor Special 'Particuliere beveiliging: groeien en grenzen verleggen', 2005).
- 8 Zie voetnoot 1.
- 9 Dit cijfer is afkomstig van Decisio (2004), een beleidsadviesbureau voor overheid en bedrijfsleven.

Veiligheid, tot welke prijs? (3)

Islamistische terreur vergt uitzonderlijke maatregelen

CYRILLE FIJNAUT

Terrorisme en terrorismebestrijding verwekken als vanzelf veel controverses in een samenleving; beide raken nu eenmaal aan haar politieke, culturele en institutionele grondslagen. Dit bleek bijvoorbeeld toen minister van Justitie Donner in november 2004 een wetsvoorstel bekend maakte met het oog op de voorkoming van aanslagen uit vooral islamistische hoek. De wet zou het mogelijk maken om reeds bijzondere opsporingsbevoegdheden te kunnen toepassen of verkennende onderzoeken te kunnen uitvoeren wanneer er slechts ‘aanwijzingen’ van een terroristisch misdrijf zijn en nog geen ‘redelijk vermoeden’ van een strafbaar feit. Vanuit de universitaire wereld, de geschreven pers en de strafrechtsadvocatuur werd onmiddellijk gesteld dat een dergelijke aanpassing van het strafrecht de zoveelste aanslag op de rechtsstaat vormde. Een dergelijke wijziging zou immers in strijd zijn met artikel 8 van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens: de bescherming van de privacy ten opzichte van de overheid. Ook zou het wetsontwerp met zich meebrengen dat mensen die in het geheel niet zijn betrokken bij de voorbereiding van terroristische aanslagen, toch in de vangarmen van de strafrechtspiegeling terecht zouden komen.

Over de auteur Cyrille Fijnaut is gewoon hoogleraar aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit van Tilburg

Noot zie pagina 46

Soortgelijke geluiden klonken toen de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie, Remkes en Donner, begin 2006 het wetsvoorstel indienden waardoor — eveneens ter voorkoming van terroristische aanslagen uit met name islamistische hoek — bestuurlijke maatregelen tegen personen kunnen worden getroffen die op grond van hun gedragingen in verband kunnen worden gebracht met terroristische activiteiten of de ondersteuning daarvan. Het wetsvoorstel geeft de ruimte om maatregelen op te leggen die hun vrijheid van beweging inperken: een verbod om zich in, of in de omgeving van bepaalde objecten respectievelijk delen van Nederland op te houden; zich in de nabijheid van een of meer bepaalde personen te bevinden en de plicht zich op bepaalde tijdstippen te melden bij een korpschef van politie.

Het eerste wetsontwerp heeft ondanks de kritiek het Staatsblad gehaald en de betrokken wet van 20 november 2006 is op 1 februari jl. in werking getreden. Het laatste wetsontwerp is op 20 maart jl. met grote meerderheid door de Tweede Kamer aangenomen. Het is nu in bespreking bij de Eerste Kamer. Niettemin is het van belang om hier met name in te gaan op de kritiek betreffende de wet van 20 november 2006 en op de discussie die in een ruimer verband wordt gevoerd over de (strafrechtelijke) terrorismebestrijding in ons land omdat het debat hierover een stuk scherper wordt gevoerd dan dat over de inzet van bestuurlijke maatregelen. En, voeg

ik er maar onmiddellijk aan toe, ik sta om drie redenen op dit punt nogal kritisch tegenover de critici van het vorige en huidige kabinet.

Ook Europa vormt een deel van het territoir waarop radicale islamisten gewelddadig strijd menen te moeten leveren

Ten eerste maken zij het zich naar mijn mening te gemakkelijk door voorbij te gaan aan de aard van wat wel het 'nieuwe' terrorisme wordt genoemd. Ten tweede verliezen zij uit het oog dat het strafrecht voor rechtsstaten een bijzonder legitiem middel is om zich op een rechtmatige en doeltreffende manier te verweren tegen (groepen van) personen die zich met dodelijk geweld tegen haar grondslagen keren. En ten derde geven zij zich geen rekenschap van de belangrijke implicaties die de betrokken herziening van het strafrecht heeft voor andere onderdelen van een rechtsstatelijke aanpak van het 'nieuwe' terrorisme: de werking van de inlichtingendiensten en de inzet van de speciale interventie-eenheden.

HET 'NIEUWE' TERRORISME

40 Sinds de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw is West-Europa geconfronteerd met allereerste vormen van terrorisme: nationalistisch of separatistisch terrorisme in Baskenland en Noord-Ierland, terrorisme van links en van rechts in Duitsland, Italië en Frankrijk, en niet te vergeten het terrorisme bedreven door Palestijnse bewegingen. Acroniemen als ETA, IRA, RAF en PLO klinken velen nog vertrouwd in de oren. En wie ze niet meer kent of wie ze nog niet kende, wordt er vandaag de dag via de nieuwsberichten regelmatig mee geconfronteerd. De heftige discussie in Duitsland over de vrijlating van leden van de RAF of de recente bomaanslag van

de ETA op de parkeerplaats bij een Madrileense luchthaven zijn in eigen land niet ongemerkt voorbijgegaan.

Ondertussen heeft zich echter ook in West-Europa een nieuwe vorm van terrorisme gemanifesteerd: het islamistisch terrorisme. Na 9/11 leefde in West-Europa bij velen nog een tijd het gevoel dat de aanstichters en bedrijvers van dit 'nieuwe' terrorisme het enkel op de Verenigde Staten hadden gemunt. De aanslagen op de stations in Madrid (maart 2004) en Londen (juli 2005) hebben echter eenieder uit de droom geholpen: ook Europa vormt een deel van het territoir waarop radicale islamisten gewelddadig strijd menen te moeten leveren. Wie zich na de eerste mislukte aanslag op het World Trade Center in New York City in 1993 had verdiept in hun ideologie wist dit echter al jaren. Uit tal van berichten bleek immers dat zowel de westersgezinde regimes in het Midden-Oosten als de Verenigde Staten de voornaamste mikpunten waren van islamistische terroristen, maar dat West-Europa zeker niet gevrijwaard zou blijven van hun acties: zie de aanslagen op de metro in Parijs in 1995 en de maar ternauwernood voorkomen aanslag op de kerstmarkt in Straatsburg in 2000.

De — mislukte — aanslagen in de jaren negentig lieten reeds zien dat de gewapende strijd door islamistische terroristen nog meedogenlozer wordt gevoerd dan 'we' in West-Europa gewend waren (en zijn) van onder meer de RAF, de ETA en de (Real) IRA. Dat dit bewust beleid is, kan worden afgeleid uit het zogenaamde Al Qaeda Manual waarvan eind jaren negentig in Manchester door de politie een exemplaar werd gevonden in het kader van een onderzoek naar terroristen van islamistische huize. Hierin wordt immers het volgende credo gepredikt:

'The confrontation that islam calls for with these godless and apostate regimes, does not know socratic debates, platonic ideals nor aristotelian diplomacy. But it knows the dialogue of bullets, the ideals of assassination, bombing and destruction, and the diplomacy of the canon and machine-gun.'

Waar deze strategie concreet toe leidt, is niet alleen gedemonstreerd in New York, Parijs, Madrid en Londen. De vreselijke gevolgen van haar welhaast dagelijkse toepassing zijn overvloedig zichtbaar in Irak. Het 'nieuwe' terrorisme vormt dan ook, alleen al vanwege zijn strategie, ontegenzeggelijk een formidabele uitdaging voor rechtstaten, een uitdaging die niet voorbij is — ook niet voor Nederland. Het dreigingsniveau mag onlangs weliswaar zijn teruggebracht van 'substantieel' naar 'beperkt', de voorstelbare en werkelijke dreiging is echt niet voorbij. Dit blijkt niet alleen uit het Jaarverslag 2006 van de AIVD, maar ook uit het EU Terrorism Situation and Trend Report 2007 dat onlangs werd uitgebracht door Europol.

HET BELANG VAN HET STRAFRECHT

Terrorisme kan meestal niet uitsluitend met strafrechtelijke repressie worden teruggedrongen. Dit is alleen mogelijk in het geval van kleine, maatschappelijk volstrekt geïsoleerde, terroristische groepen. In de jaren tachtig lukte dat bijvoorbeeld met de Cellules Communistes Combattantes (ccc) in België en Action Directe in Frankrijk. Toen de kernleden waren opgepakt, was het afgelopen. In andere gevallen vergt het terugdringen van terrorisme ook beleid op heel andere fronten: politieke, economische, sociale, culturele en militaire. De bestrijding van het terrorisme in Noord-Ierland en Baskenland laat hier geen misverstand over bestaan. Zonder Paas-Akkoord was er in Noord-Ierland nu geen regering waarin extremistische tegenstanders het samen voor het zeggen hebben. Maar ook in gevallen als deze blijft de toepassing van het strafrecht tot op de dag van vandaag onmisbaar. In het geval van het islamistisch terrorisme staat het belang van strafrechtelijk optreden echter geheel buiten kijf: de gewelddadige, niets en niemand ontziende strategie van radicale islamisten laat geen andere keuze.

Het strafrecht is in diverse opzichten zeer belangrijk voor een adequate bestrijding van dit en ander terrorisme.

1. Via strafrechtelijk onderzoek kunnen — al dan niet op aangeven van inlichtingendiensten — terroristen, en in het bijzonder natuurlijk de potentiële aanslagplegers onder hen, tijdig worden geïdentificeerd en via aanhouding worden afgehouden van de (verdere) concretisering van hun gewelddadige voornemens in de vorm van aanslagen.
2. Via de toepassing van voorlopige hechtenis en de oplegging van vrijheidsstraffen kunnen

Rechtsstaten kunnen zich zeker ten overstaan van het 'nieuwe' terrorisme het gebruik van het strafrecht niet ontzeggen

de bedrijvers van terroristische activiteiten met recht en reden voor kortere of langere tijd buiten gevecht worden gesteld.

3. Strafrechtelijk optreden heeft, zoals ook de AIVD in zijn laatste jaarverslag constateert, een ontregelende en ook afschrikwekkende werking op (leden van) de islamistische netwerken die zich op de een of andere manier voorbereiden op gewapende strijd dan wel zich eng verbonden voelen met die strijd.

4. Via strafrechtelijk onderzoek kan niet alleen meer duidelijkheid worden verschaft over wat er werkelijk aan strafbaars is gebeurd maar ook informatie worden gegenereerd die van groot belang is voor zowel nieuw strafrechtelijk onderzoek alsmede voor het verdere werk van inlichtingendiensten, ook met het oog op de voorkoming van (nieuwe) aanslagen.

Rechtsstaten kunnen zich dus zeker ten overstaan van het 'nieuwe' terrorisme het gebruik van het strafrecht niet ontzeggen. Wat meer is: zij zijn op grond van hun eigen beginselen verplicht om zonedig ook dit middel in de strijd te gooien. Artikel 2 van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden verplicht hen ertoe om

ieders recht op leven te beschermen, juist ook ten overstaan van personen die het bewust op het leven van anderen hebben gemunt. In het uiterste geval, als het absoluut niet anders kan, volgt daaruit zelfs de plicht moorddadige belagers van het leven te beroven.

Voor velen is het minder evident dat ook politie en justitie een belangrijke rol kunnen en moeten spelen in de voorkoming van terroristische aanslagen

In zijn uitspraak in de roemruchte zaak *McCann and Others vs. the United Kingdom* stelde het Straatburgse Hof in 1995 echter dat dit laatste door middel van preventief ingrijpen zoveel mogelijk moet worden voorkomen. Ook het leven van terroristen verdient op grond van het zojuist genoemde artikel de nodige bescherming. Het Hof verweet in deze zaak het Verenigd Koninkrijk dat het niet preventief had ingegrepen door *McCann cs* aan de grens met Spanje aan te houden en het zo op Gibraltar had laten aankomen op een dodelijke schietpartij tussen scherpschutters van het Britse leger en deze Noord-Ierse terroristen.

VERSCHILLEN MET HET 'OUDE' TERRORISME

- 42 Deze zaak laat al zien hoe moeilijk het voor rechtsstaten is om zich op een adequate manier te verweren tegen het 'oude' terrorisme. Voor hen is het echter nog moeilijker om zich in strafrechtelijke zin doeltreffend te wapenen tegen het 'nieuwe' terrorisme. Dit vertoont immers op een paar punten belangrijke verschillen met de vele vormen van terrorisme waarmee Nederland en de andere lidstaten van de Europese Unie sedert de jaren zestig vertrouwd zijn geraakt, verschillen die — het kan niet anders — grote

implicaties moeten hebben voor de manier waarop het strafrecht kan worden ingezet.

Het cruciale verschil is het systematisch plegen van grootschalige aanslagen op publieke plaatsen. Waar Italiaanse of Noord-Ierse terroristische groepen in het verleden hooguit incidenteel dergelijke aanslagen pleegden — bijvoorbeeld op het station van Bologna (1980) en in de dorpsstraat van Omagh (1998) — vormen zij voor islamistische terroristen de harde kern van hun strategie. Alleen al gelet op de vele doden en gewonden die dergelijke aanslagen met zich mee brengen, spreekt het voor zichzelf dat — binnen aanvaardbare grenzen — alles in het werk moet worden gesteld om zulke aanslagen tegen te gaan. De ontregeling van het maatschappelijk verkeer die zij onherroepelijk met zich meebrengen en de angst die zij ongetwijfeld in de bevolking verspreiden, vormen twee zeker zo belangrijke redenen om dit na te streven.

Met dit verschil hangt ten eerste nauw samen dat islamistische terroristen, in tegenstelling tot traditionele terroristische groepen in Europa, als zij ergens een omvangrijke aanslag hebben voorbereid de pers of de politie niet waarschuwen, waardoor mensen geen gelegenheid hebben de plek van het naderende onheil te ontvluchten. Hun aanslagen komen als het ware uit het niets. Mede daardoor kunnen zij op grote schaal dood en verderf zaaien. Deze meedogenloze tactiek maakt de noodzaak om zulke aanslagen te voorkomen vele malen groter dan in het geval van de meer behoedzame, meer selectieve, meer op de persoon gerichte tactieken die traditioneel in West-Europa door terroristische groepen worden gehanteerd.

Ten tweede moeten wij in dit verband onder ogen zien dat die noodzaak eveneens wordt vergroot door het feit dat islamistische terroristen bereid zijn om hun leven te geven in de acties die zij uitvoeren. In beginsel zijn het dus zelfmoordterroristen. Hiermee wijken zij zeer af van de terroristen waar West-Europa sedert de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw mee heeft moeten leren leven. De zelfmoord maakt in het

algemeen geen deel uit van hun ideologische repertoire. Integendeel, een deel van hen was en is onder omstandigheden zelfs bereid om met de overheid te onderhandelen over de goede afloop van hun actie — de bezetting van een ambassade, de kaping van een vliegtuig. Deze tactiek komt bij islamistische terroristen echter niet of nauwelijks voor. Zij past eenvoudigweg niet bij hun aanvalsstrategie. De bezetting van de bomvolle schouwburg in Moskou enkele jaren geleden is een van de weinige uitzonderingen.

INLICHTINGEN- EN POLITIEDIENSTEN

Terroristische aanslagen zijn door de overheid slechts te voorkomen als de voorbereiding ervan en de betrokken personen tijdig bij haar bekend zijn. Dat de inlichtingendiensten een belangrijke rol spelen bij het vergaren van informatie over mogelijke aanslagen en hun bedenkers en bedrijvers, spreekt voor veel mensen vanzelf. Voor velen is het minder evident dat ook politie en justitie een belangrijke rol kunnen en moeten spelen in de voorkoming van terroristische aanslagen. Dit ligt niet zo voor de hand omdat veelal wordt gedacht dat het strafrecht in dit verband slechts *ultimum remedium* kan zijn. Dit is echter een belangrijke misvatting, zoals hiervoor werd aangegeven.

Niettemin is juist bij de preventieve strafrechtelijke bestrijding van terrorisme de verhouding tussen de inlichtingendiensten en de politiediensten een bijzonder moeilijk punt. Tot hoever moeten of mogen de inlichtingendiensten gaan en op welk moment kunnen of moeten de politiediensten in actie komen? Deze vraag heeft ook een belangrijke rol gespeeld in de discussie over het eerder genoemde voorstel van minister Donner om de mogelijkheden tot opsporing en vervolging van terroristische misdrijven te verruimen. Deze verruiming houdt in dat niet pas in het geval van een verdenking of redelijk vermoeden van (betrokkenheid bij) een terroristisch misdrijf bepaalde indringende opsporingsbevoegdheden zoals observatie, pseudokoop, opnemings- en onderzoek van com-

municatie en infiltratie kunnen worden toegepast, maar reeds in het geval van aanwijzingen. En hetzelfde is het geval met verkennende onderzoeken: de mogelijkheden zijn vergroot om in een vroegtijdig stadium namen, rekeningnummers en woonadressen te verzamelen van groepen van personen waarbinnen mogelijk een aanslag wordt beraamd. Veel commentatoren waren, zoals gezegd, negatief over dit voorstel. Het zou een uitholling van de rechtsstaat vormen. De schrijver van dit stuk was een van de weinigen die het verdedigde.

Door het vroegtijdig vergaren van informatie worden de kansen om desastreuze aanslagen te voorkomen aanzienlijk vergroot

Mijn eerste argument is dat veel critici ten onrechte volledig voorbijgaan aan de eigen aard van het islamistisch terrorisme. In mijn ogen vormt de onderhavige wijziging van het Wetboek van Strafvordering een passende, want proportionele, reactie op de praktijken van islamistische terroristen. Het vroegtijdig vergaren van, en de vroegtijdige controle op informatie, zonodig via de toepassing van de betrokken bevoegdheden op hun plannen is volstrekt gerechtvaardigd. Zo worden de kansen om desastreuze aanslagen te voorkomen aanzienlijk vergroot.

Een tweede argument is dat de verruiming van deze toepassingsmogelijkheden juist tegengaat wat vele critici vrezen, namelijk de — om het op zijn Duits te zeggen — *Vernachrichtendienstlichung* van het strafproces in Nederland; met andere woorden de vrees dat het strafproces meer en meer wordt beheerst door het werk van de inlichtingendiensten waarvan het optreden per definitie niet goed controleerbaar is voor de strafrechter. Wanneer de politie eerder informatie in kan winnen staat het eventuele gebruik van deze mogelijkheden — anders dan

bij de inlichtingendiensten — immers altijd in het teken van de strafrechtelijke vervolging van degenen die in juridische zin misschien nog geen verdachte zijn, maar die om wat voor reden dan ook zich al wel verdacht lijken te gedragen. Er zou pas een probleem zijn als de politie deze mogelijkheden zou mogen benutten om enkel en alleen haar informatiepositie ten overstaan van zeer bedreigende vormen van terrorisme te versterken; dan zou zij volstrekt buiten haar mandaat treden. De opbouw van een goede informatiepositie is immers de taak van de inlichtingendiensten. En dit desnoods met gebruik-

Inlichtingendiensten kunnen door deze maatregelen vrijelijk en doeltreffend blijven communiceren met buitenlandse zusterdiensten

making van even indringende bevoegdheden als waarover de politie voor een strafrechtelijk doel de beschikking heeft gekregen.

44 Een derde argument is dat de verruiming van de mogelijkheden voor politie en justitie om met behulp van indringende bevoegdheden vroegtijdig potentiële aanslagplegers op het spoor te komen, het grote voordeel heeft dat inlichtingendiensten meer zichzelf kunnen blijven en zich dus niet (hoeven te) ontwikkelen tot verkapte opsporingsdiensten. Zij kunnen zodoende beter hun lange-termijndoel dienen — zoveel en zolang mogelijk ongemerkt blijven volgen wat er gebeurt. Omdat zij in het kader van strafzaken geen inkijk hoeven te geven in hun informatiepositie, kunnen zij bovendien hun werkwijzen en bronnen beter afschermen.

Het feit dat de inlichtingendiensten en politiediensten ten gevolge van de nieuwe wetgeving als het ware meer naast elkaar dan achter elkaar kunnen opereren, brengt wel met zich mee dat hun onderlinge coördinatie moet worden geïntensiveerd. Niet alleen om een

vlotte uitwisseling van informatie over personen en hun mogelijke terroristische activiteiten te bevorderen maar ook om te komen tot een optimale prioriteitsstelling bij de besteding van de beschikbare middelen in de respectievelijke onderzoeken. Hierom zijn enige tijd geleden terecht een Contra Terrorisme Infobox en een Coördinerend Beraad opgericht waaraan — onder het geheimhoudingsregime van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten 2002 — tegenwoordig niet alleen de politie- en inlichtingendiensten maar ook het Openbaar Ministerie en de FIOD-ECD deelnemen.

Overigens is het ook bepaald niet onbelangrijk — juist in het geval van islamistische terroristen die, zoals bekend, zeer grensoverschrijdend opereren — dat de inlichtingendiensten door deze maatregelen vrijelijk en dus doeltreffend kunnen blijven communiceren met buitenlandse zusterdiensten omdat er geen gevaar te duchten valt dat informatie op de een of andere manier moet worden ingebracht in een strafproces. Hierbij moet zowel worden gedacht aan de bilaterale samenwerking met diensten als de Engelse MI5 waarmee de AIVD traditioneel nauwe relaties onderhoudt, maar ook aan de samenwerking in het kader van de Counter Terrorist Group die na 9/11 werd opgericht om de coördinatie tussen de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van de Lidstaten van de EU te bevorderen, en de samenwerking, al dan niet via de Counter Terrorism Unit, in het kader van Europol. Hoe gevoelig deze kwestie ligt, demonstreerde het hoofd van laatstgenoemde eenheid onlangs op een conferentie in Duitsland. Hij verklaarde bij die gelegenheid dat er sinds april 2006 in het Europol Information System geen nieuwe gegevens waren ingevoerd in verband met terrorisme. Kennelijk biedt het onvoldoende waarborgen voor de geheimhouding van gegevens.

SPECIALE INTERVENTIE-EENHEDEN

De ingrijpende herziening van het stelsel van speciale interventie-eenheden in 2005 hing ook samen met de aard van het islamistisch terro-

risme en het belang van een vroegtijdige vergaring van informatie over mogelijke aanslagen uit deze hoek.

In Nederland wordt sedert het begin van de jaren zeventig terrorisme uitdrukkelijk beschouwd als een vorm van misdaad en de bestrijding ervan dus primair als een verantwoordelijkheid van de minister van Justitie en het Openbaar Ministerie. Hiermee staat natuurlijk nog niet vast over welke eenheden zij kunnen beschikken ter aanhouding van verdachten van een terroristisch misdrijf. Tot voor kort ging het hier enerzijds om aanhoudings- en observatie-eenheden (AOE) die zijn ondergebracht bij de regiokorpsen en bij de Koninklijke Marechaussee, anderzijds om de zogenaamde bijzondere bijstandseenheden (BBE) van de politie en krijgsmacht.

Sedert juni 2005 is dit stelsel echter herzien. De AOE en BBE-M (Mariniers) blijven weliswaar beheersmatig onder de verantwoordelijkheid van de regiokorpsen respectievelijk het ministerie van Defensie, maar in het kader van terrorismebestrijding en de aanpak van (ander) grof geweld vallen zij momenteel onder omstandigheden allemaal onder de leiding van een nieuwe overkoepelende dienst, de Dienst Speciale Interventies (DSI) bij het Korps Landelijke Politiediensten (KLPD).

Deze ingrijpende wijziging gaat terug op een rapport van mijn hand uit de lente van 2004 over de organisatie en werking van dit stelsel. Dit rapport is de resultante van een onderzoek op verzoek van de ministers van Justitie, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Defensie. Hun vraag was met name ingegeven door de twijfel of het bestaande stelsel eigenlijk nog wel geschikt was om adequaat te kunnen interveniëren wanneer aanslagen door islamistische terroristen dreigen. Aanslagen dus die voldoen aan de kenmerken die hiervoor werden besproken: buitengewoon destructief, om niet te zeggen catastrofaal van aard, gepleegd zonder waarschuwing vooraf en door personen die bereid zijn zich op te offeren in de strijd. Het rapport werd door minister Donner staatsgeheim verklaard maar de voornaamste conclusies

heeft hij wel meegedeeld aan het Parlement.

Die behelzen enerzijds dat het bestaande stelsel de organisatorische, operationele en personele samenhang tussen de betrokken eenheden miste, die nodig is om in alle denkbare omstandigheden ernstige (terroristische) gewelddaden op een adequate en geïntegreerde manier

Wat kan gebeuren als een stelsel van speciale eenheden niet adequaat functioneert, kan worden afgeleid uit de mislukte 'instap' van de Haagse AOE in een pand in het Laak-kwartier in Den Haag in het najaar van 2004

preventief of repressief te kunnen bestrijden. Anderzijds komen zij erop neer dat de relaties tussen de speciale eenheden en met name de inlichtingendiensten en de opsporingsdiensten niet voldoende waren ontwikkeld voor een doeltreffende en behoorlijke bestrijding van de zeer ernstige (terroristische) geweldsproblemen waarmee de Nederlandse samenleving kan worden geconfronteerd. Daarenboven werd geconcludeerd dat de aansturing van de speciale eenheden veel te complex was georganiseerd om in geval van zeer dreigende situaties adequaat te kunnen beslissen over hun inzet.

De samenhang tussen deze reorganisatie van het stelsel van bijzondere eenheden en de hiervoor besproken herziening van de strafwetgeving ligt welhaast voor de hand. Ten eerste maakt een vroegtijdige informatievergaring door de politie het beter mogelijk om adequaat — dit wil zeggen preventief en met minimaal geweld — te interveniëren met speciale eenheden. De leiding van deze eenheden en onder omstandigheden de staf van de DSI heeft dan immers meer ruimte om volgens de klassieke

beginselen van proportionaliteit, subsidiariteit en zorgvuldigheid de tactiek en de techniek van de interventie uit te stippelen. En ten tweede maakt het feit dat in ernstige gevallen alle eenheden tegenwoordig in één (politie)hand zijn, het veel beter dan vroeger mogelijk om de opzet van de interventie in dergelijke omstandigheden telkens weer af te stemmen op alle nieuwe informatie die binnenkomt. Met andere woorden: de verregaande eenmaking van het stelsel maakt een flexible response mogelijk die er voor 2005 niet was. Wat kan gebeuren als een stelsel van speciale eenheden niet adequaat functioneert, kan enigermate worden afgeleid uit de mislukte ‘instap’ van de Haagse AOE in een pand in het Laak-kwartier in Den Haag in het najaar van 2004. Een nog afschrikwekkender voorbeeld is dat van de aanhoudingseenheid in Madrid die werd opgeblazen toen zij na de meervoudige aanslag op het treinverkeer enkele van de verdachten wilde aanhouden die zich ergens in de stad in een appartement hadden verborgen.

DE EVALUATIE VAN HET BELEID

Alleen al om zulke drama’s te voorkomen is het goed dat het vorige kabinet heeft toegezegd dat over enige tijd zal worden geëvalueerd hoe het stelsel van speciale eenheden momenteel in de praktijk feitelijk werkt.

In aansluiting op deze toezegging is het gepast om tot besluit iets te zeggen over de evalu-

atie van het beleid dat wordt gevoerd om het (islamistisch) terrorisme zo goed mogelijk in toom te houden. Momenteel is er een groot risico dat dit te versnipperd gebeurt. Onlangs hielden twee hoogleraren de organisatie van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding tegen het licht. Binnenkort volgt het stelsel van bijzondere interventie-eenheden — door wie is nog niet bekend. De Commissie van Toezicht betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten heeft recentelijk een rapport uitgebracht over de ct-Infobox en de zogenaamde persoonsgerichte aanpak van mensen van wie een terroristische dreiging uitgaat. En in het wetsvoorstel betreffende de bestuurlijke maatregelen ten aanzien van personen die zich verdacht gedragen, is na drie jaar een evaluatie voorzien.

Gegeven het nauwe verband tussen de instellingen, de organisaties, de voorzieningen en de bevoegdheden die van doen hebben met de bestrijding van (islamistisch) terrorisme ligt het evenwel voor de hand om de evaluatie van het gevoerde beleid in één hand te leggen. Want alleen dan is het mogelijk om dit beleid goed te evalueren, dit wil zeggen tot op het niveau van de concrete voorvallen en de concrete personen. Pas op dit niveau blijkt immers óf het werkt, hoe het werkt, wat er wordt bereikt, welke onbedoelde negatieve gevolgen zich voordoen en waar reparaties moeten gebeuren. De Engelsen zeggen niet voor niets: *the proof of the pudding is in the eating*.¹

46	Noot 1	Wie een voorproefje van een	dergelijke evaluatie wil, leze de rapporten van Lord Carlile of Berriew Q.C. ('independent	reviewer') over de Terrorism Act 2000 en de Prevention of Terrorism Act 2005
	<i>Aanbevolen literatuur</i>	AIVD, Jaarverslag 2006, Den Haag, 2007. Bekke, A en J. de Vries, U bent herkend; aantreden en optreden van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding nctb,	Den Haag, 2007. Carlile of Berriew Q.C., Lord, Second report of the independent reviewer pursuant to section 14(3) of the Prevention of Terrorism Act 2005, London, 2007. Europol, EU terrorism situation and trend report, The Hague,	2007. Fijnaut, C., 'De belangrijke rol van het strafrecht bij de bestrijding van (islamistisch) terrorisme', Themis, 2005, nr. 4, p. 210-215. Zie over de herziening van het stelsel van speciale eenheden de brief van de minister van

Veiligheid, tot welke prijs? Cyrille Fijnaut *Islamistische terreur vergt uitzonderlijke maatregelen*

- Justitie dienaangaande aan de Tweede Kamer: Tweede Kamer, 2004-2005, 29754, nr. 23.
- De Wet van 20 november 2006 tot wijziging van het Wetboek van Strafvordering, het Wetboek van Strafrecht en enige andere wetten ter verruiming van de mogelijkheden tot opsporing en vervolging van terroristische misdrijven, is op 1 februari jl in werking getreden (zie het Koninklijk Besluit daartoe in het Staatsblad (2006, nr. 731).
- De bestuurlijke maatregelen ten aanzien van personen die zich verdacht gedragen, zijn opgenomen in het wetsvoorstel Regels inzake het opleggen van beperkende maatregelen aan personen met het oog op de bescherming van de nationale veiligheid etc., Tweede Kamer, 2005-2006, 30566; Eerste Kamer, 2006-2007, 30566, A.

Veiligheid, tot welke prijs? (4)

Terrorismebestrijding en de rechtsstaat

ALEID WOLFSEN

Nederland is een democratische en sociale rechtsstaat. Dat is een zeer groot goed. In een democratische rechtsstaat kan en mag de overheid niets zonder de nadrukkelijke instemming en goedkeuring van de wetgever. Het handelen van de overheid is ter voorkoming van willekeur op democratische wijze gebonden aan de regels van het recht. Dat is de kern van de rechtsstaat. De hier meest relevante beginselen ter effectuering daarvan zijn:

- > dat regels algemeen, concreet, helder en duidelijk zijn;
- > dat regels voor iedereen gelijkelijk gelden;
- > dat er een onafhankelijke rechterlijke macht is die voor iedere burger toegankelijk is.

Het voorgaande geldt ook — of misschien wel juist — bij de bestrijding van terrorisme.

Anderzijds is het een van de kerntaken van diezelfde overheid om burgers te beschermen tegen onder meer overlast, misdaad, terrorisme, of het omverwerpen van die rechtsstaat. De spanning tussen enerzijds de 'beperkingen' van de rechtsstaat en anderzijds de grote gevaren en bedreigingen van — recent — met name het islamistisch terrorisme komt regelmatig tot uiting. Fijnaut formuleert dat terecht en begrijpelijk als 'een formidabele uitdaging voor rechtsstaten'. Want waar op goede gronden het

meest van de overheid wordt gevraagd, worden de grenzen die daarbij in acht moeten worden genomen het scherpst gevoeld. Over die grenzen kan, mag en moet in een democratie bij voortdurende nagedacht: door de wetgever, door het bestuur en door de betrokken organisaties en specialisten. Die reflectie heeft inmiddels bij herhaling geleid tot wetswijzigingen. Ook op het terrein van het strafrecht.

Dat het strafrecht een belangrijke rol speelt bij het bestrijden van terrorisme, ben ik eens met Fijnaut. Maar de waarschuwing dat we voortdurend scherp moeten blijven bij iedere wetswijziging, ontbreekt in zijn betoog. Fijnaut propageert vol enthousiasme en zonder nuance de inzet en uitbreiding van het strafrecht. Maar het kritiekloos overnemen van alle wetsvoorstellen van de medewetgever, die tevens bestuurder is, is niet zonder gevaar voor ongewenste effecten op het beleid en niet zonder gevaar voor die rechtsstaat zelf.

Ik deel overigens de analyse van Fijnaut dat het 'nieuwe' islamistische terrorisme verschilt van het 'oude' terrorisme. Dat op dit moment met name het salafisme kan leiden tot radicaliseringsprocessen die weer kunnen uitmonden in terroristisch geweld lijkt voldoende vast te staan. We hebben in Nederland de eerste terroristische aanslag al achter de rug: de rampzalige moord op Theo van Gogh.

Waarom mensen radicaliseren of daar ontvankelijk voor zijn en een aantal daarvan uitein-

48

Over de auteur Aleid Wolfsen is de PvdA-justitiewoordvoerder in de Tweede Kamer

Noot zie pagina 52

delijk overgaat tot het plegen van terroristische aanslagen weten we nog steeds niet met volle zekerheid. Daarom is en blijft het werk van de AIVD — het verzamelen van informatie en het signaleren van alles wat in dat kader relevant is — van buitengewoon groot belang. Daarom wordt door vrijwel niemand betwist dat de AIVD een goede informatiepositie moet opbouwen, bijhouden, en in dat kader bevoegdheden nodig heeft.

Maar ook de AIVD moet zich daarbij houden aan de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De AIVD kan op grond van die wet onderzoek doen als er sprake is van een 'ernstig vermoeden' dat iets een 'gevaar vormt voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde, dan wel voor de veiligheid of voor andere gewichtige belangen van de staat'. Een streng, maar tot op heden voldoende royaal criterium. Want zo gauw dat 'ernstige vermoeden' aannemelijk kan worden gemaakt, mag de AIVD bijna alles, behalve in iemands hoofd kijken om de gedachten te lezen. Gedachten zijn vrij.

Informatie verzamelen is overigens niet genoeg. Het is van groot belang dat de AIVD de informatie die hij verzamelt deelt met bijvoorbeeld scholen, internetproviders, de politie en gemeentebesturen. Hoe beter je bent geïnformeerd, hoe beter en effectiever er preventief kan worden gecorrigeerd en opgetreden. En hoe beter je begrijpt waarom iemand radicaliseert, hoe gericht er preventief actie kan worden ondernomen. De meest effectieve aanpak is de preventieve aanpak.

Het belang van die preventieve aanpak wil ik benadrukken, omdat Fijnaut het slechts even en bijna terzijde aanstipt. Bij het tegengaan en bestrijden van terrorisme alleen schrijven over de repressieve kanten bergt het gevaar in zich dat die preventieve en andere aspecten als minder belangrijk zouden kunnen worden aangemerkt, terwijl in mijn beleving het tegendeel het geval is. Juist vanwege die preventieve kant gaan we nooit zonder stevig debat akkoord met nieuwe wetgeving.

Met preventief beleid is echter niet iedereen

af te houden van het gebruik van geweld. Een aanslag begint altijd met ergens een verkeerde gedachte en eindigt — als het tegen zit en preventie niet heeft geholpen — met de voltooide daad...

Om dit laatste te voorkomen, moet de daadwerkelijke uitvoering van die verkeerde gedachten er al vrij snel toe leiden dat de potentiële dader het materiële strafrecht binnenkomt: zeker als er concrete voorbereidingen worden getroffen. Dat ben ik op zich ook al eens met Fijnaut. Hoe zwaarder het delict, hoe eerder de 'aanloop' strafbaar moet zijn. Vandaar dat bij overtredingen alleen de voltooide daad strafbaar is, bij lichte misdrijven al de poging (het begin van uitvoering) en bij de zwaarste misdrijven de nog voor die poging plaatsvindende voorbereidingshandelingen.

Toch zijn er wat mij betreft daarbij grenzen die scherp in acht moeten worden genomen. Zo willen we bijvoorbeeld niet dat mensen door politie of justitie worden lastiggevallen of onderwerp worden van strafrechtelijk onderzoek als er 'alleen maar' sprake is van radicaal gedachtegoed, en niet meer dan dat. Gedachten en opvattingen, hoe radicaal of verwerpelijk ook, zijn nooit strafbaar. Dat de AIVD daar inlichtingen over verzamelt is wél acceptabel en zelfs noodzakelijk. Zoals ook de politie in algemene zin mag en moet letten op radicaliseringsprocessen. Bij het verkrijgen van die informatie mag de politie echter geen strafvorderlijke of andere bevoegdheden of dwangmiddelen toepassen.

Fijnaut richt zich — blijkens zijn inleiding — met name op alle kritiek die er was op de Wet ter verruiming van de mogelijkheden tot opsporing en vervolging van terroristische misdrijven. Hij schrijft dat hij nogal 'kritisch is tegenover de critici', zonder de kritiek van die critici te noemen. Daar gaat teveel de suggestie vanuit dat die critici in algemene zin nut en noodzaak van het strafrecht bij het bestrijden van terrorisme in twijfel trekken. Maar dat is lang niet altijd het geval. Zelf was ik vanaf het begin steeds kritisch-constructief. Mijn kritiek richtte zich met name op de inhoud van de Memorie van Toelichting

bij deze wet, in relatie met de inhoud van een wet die al eerder in de Kamer was aangenomen: de Wet terroristische misdrijven.

Om mijn houding duidelijk te maken, moet ik zeer concreet op dit punt ingaan. Laatstbedoelde wet heeft namelijk de maximumstraffen op een groot aantal misdrijven verhoogd. Dat is prima, ook al zal daar geen enkele afschrikwekkende werking van uitgaan voor potentiële terroristen. Maar in die wet is tevens opgenomen dat het samenspannen tot een terroristisch misdrijf zelfstandig strafbaar wordt. De enkele mondelinge afspraak of overeenkomst om zo'n delict te gaan plegen is al voldoende om veroordeeld te kunnen worden. Nu is het zeker verdedigbaar dat het sluiten van een contract met zo'n gevaarlijk inhoud, strafbaar moet zijn. Dergelijke contracten verplichten de deelnemers namelijk zeer. De maximumstraf voor dit delict is echter zodanig hoog, dat automatisch niet alleen de poging, maar ook *het treffen van voorbereidingen* tot het maken van een afspraak strafbaar is geworden. Dat is allemaal opgenomen binnen het materiële strafrecht.

Hoewel de beeldvorming bij de tegenstanders niet klopt, zijn hun zorgen niet onterecht

50 Ook al klinkt het wat technisch-juridisch, het is toch van belang omdat de strafvorderlijke opsporingsbevoegdheden — die dus moesten worden uitgebreid — vanzelfsprekend pas kunnen worden toegepast als er sprake is van een verdenking: een redelijk vermoeden van schuld aan het plegen van een strafbaar feit, gebaseerd op concrete feiten of omstandigheden. Zoals hiervoor al toegelicht moet er logischerwijs eerst sprake zijn van gedrag dat strafbaar is (het materiële strafrecht) voordat er kan worden opgespoord. Maar hoe verder of eerder gedragingen die nog ver voor de 'voltooide aanslag' liggen al strafbaar zijn, hoe eerder er kan worden opgespoord en ingegrepen.

Na aannahme van de Wet terroristische misdrijven is het dan ook mogelijk geworden sneller ook de meest vergaande opsporingsbevoegdheden toe te passen. Dat kan al als er op grond van concrete feiten of omstandigheden sprake is van een redelijk vermoeden van schuld aan het plegen van voorbereidingshandelingen tot het maken van een afspraak om een terroristisch misdrijf te gaan plegen. Dat gaat al vrij ver, meenden veel critici.

WILLEKEUR

Dan de Wet ter verruiming van de mogelijkheden tot opsporing en vervolging van terroristische misdrijven. Daar kleefden veel zeer uiteenlopende beelden aan. Volgens sommigen zou de rechtsstaat (nog verder) in gevaar komen, er zouden vormen van detentie komen waarbij mensen tot twee jaar zouden kunnen worden vastgezet, zonder dat ze een rechter zien, er zouden stukken kunnen worden onthouden zonder dat je daar ook maar iets tegen zou kunnen doen. Anderen hadden tegenovergestelde verwachtingen: eindelijk zouden politie en justitie snel en adequaat kunnen optreden tegen verdachten van terroristische misdrijven. Dat laatste was en is met name de opvatting van Fijnaut.

Hoewel de beeldvorming bij de tegenstanders niet klopt, zijn hun zorgen niet onterecht. Een gedeelte van de kritiek richtte zich met name op het voorstel om bij de opsporing van terroristische misdrijven de meest vergaande bevoegdheden al te kunnen gaan inzetten bij het bestaan van 'aanwijzingen'. Dat is bedoeld als een lichter criterium dan de 'verdenking'. En in de Memorie van Toelichting stond dat daarmee werd bedoeld dat zelfs moeilijk te verifiëren geruchten of een vage en moeilijk te verifiëren tip al voldoende zouden kunnen zijn om de meest vergaande bevoegdheden in te kunnen zetten. Dat ging ons te ver. Weliswaar had de minister met betrekking tot die bevoegdheden zelf 'gewoon' aansluiting gezocht bij het bestaande systeem van bijzondere opsporingsbevoegdheden en werden er geen nieuwe geïntroduceerd, maar

de drempel voor de inzet werd wel verlaagd. Daar lijkt ook veel voor te zeggen. Je kunt er bij de dreiging van zeer, zeer groot gevaar immers niet snel genoeg bij zijn. Die gedachte is logisch en dus verdedigbaar.

Maar dan moeten we toch terug naar de rechtsstaat. Die komt in gevaar als de overheid zich niet aan de wet houdt. Maar de rechtsstaat kan mijns inziens ook in gevaar komen als we normen zo vaag en dun maken, dat feitelijk *ieder* handelen onder een norm te rubriceren is, omdat die norm te vaag en te algemeen is. Dan verwatert of verdampt de rechtsstaat als het ware. Normen moeten wel enige substantie houden. Een van de beginselen van de rechtsstaat is immers dat regels algemeen, concreet, helder en duidelijk zijn. Die grens leek te worden overschreden.

Tijdens de verder behandeling van die wet is de norm dan ook terecht geconcretiseerd. De minister lichtte aanvullend toe dat van aanwijzingen pas sprake kan zijn 'indien de beschikbare informatie feiten en omstandigheden bevat die erop duiden, dat *daadwerkelijk* een terroristisch misdrijf zou zijn of zal worden gepleegd'. De beslissende factoren om te komen tot die opvatting zouden moeten zijn: betrouwbaarheid, verificerbaarheid en concreetheid. 'Het moet wel om iets concreets gaan', meldt de minister. Bijvoorbeeld het enkel uitwisselen van fundamentalistische ideeën is uiteraard te weinig. Daar ben ik het weer zeer mee eens. Gedachten zijn immers nooit strafbaar en kunnen daarom nooit alleen voorwerp zijn van strafrechtelijk onderzoek. Het heeft geen zin dergelijke wetten met tromgeroef binnen te halen. Als een begrip vaag blijft is de toepassing ervan niet te toetsen. Dan valt als het ware ieder handelen binnen de wet. Dan dreigt willekeur. Een zeer kritische benadering is in dat geval zeer op zijn plaats.

GROEPEN MENSEN

Tot slot de kwestie van de ook door Fijnaut aangesneden taakafbakening tussen de inlichtingendiensten en de politie. Die zou wel eens

problematisch kunnen worden. Politie en OM doen opsporingsonderzoek naar strafbare feiten. De AIVD verzamelt gegevens; niet meer en niet minder. Maar de politie mag vanaf eind vorig jaar al opsporingsonderzoek en verkennende onderzoeken doen als er sprake is van *aanwijzingen* voor het plegen van voorbereidingshandelingen tot het maken van een afspraak om een terroristisch misdrijf te gaan plegen. Terwijl de AIVD pas onderzoek kan doen als er sprake is van een 'ernstig vermoeden' dat iets een 'gevaar vormt voor

Het lijkt me niet juist om strafvorderlijke bevoegdheden alleen maar in te zetten om iets te verstoren

het voortbestaan van de democratische rechtsorde, dan wel voor de veiligheid of voor andere gewichtige belangen van de staat'. Het is kortom niet geheel uitgesloten dat de politie inmiddels al eerder kan starten met een onderzoek dan de AIVD. 'Aanwijzingen' lijkt een dunner criterium dan het 'ernstige vermoeden'. Lastig. De AIVD en het OM moeten meer en beter informatie gaan delen. Maar wie informeert wie?

Toenmalig minister Remkes bevestigde dit beeld in een interview met *Trouw*.¹ Naar aanleiding van de constatering dat de AIVD Mohammed B. als iemand in de marge zag en het OM hem als spil in de organisatie ziet zegt hij daar: 'Het is voor de AIVD een stuk lastiger om informatie te verzamelen dan voor het OM dat ruimere opsporingsbevoegdheden heeft.' En toen was de nieuwe wet nog niet eens van kracht. Het lijkt me dus dat het een belangrijke opdracht voor politie en justitie is om te voorkomen dat de mogelijkheden van deze wet ten koste gaan van de slagkracht van de AIVD.

Voorts dreigt er een serieus probleem nu de politie al zodanig snel kan opsporen dat er nog nauwelijks sprake is van concreet gedrag. Het

wordt zeer lastig om dan vervolgens voor een rechter te bewijzen wat de verdachte precies van plan was. Dat kan weer uitmonden in vrij-spraken, juist omdat iemand al in een zeer vroeg stadium is opgepakt. Het lijkt me niet juist om strafvorderlijke bevoegdheden alleen maar in te zetten om iets te verstoren. Dat leek even de bedoeling, maar is later door de verantwoorde-lijke ministers weer rechtgezet. De ministers Remkes en Donner meldden namelijk in het-

Het veel te lichtvaardig mensen voor de rechter 'slepen' tast bovendien niet alleen het gezag van de rechtspraak aan, maar zou ook het vertrouwen van burgers in het recht en de rechtspraak kunnen aantasten

52 zelfde interview met *Trouw* over het inzetten van het strafrecht bij het zogenoemde verstoren van verkeer en potentieel gevaarlijk gedrag dat 'het strafrecht er eigenlijk niet voor is bedoeld. Maar als het om op basis van informatie van de AIVD ervoor kiest om in actie te komen en iemand voor de rechter sleept, dan heb je een goede kans dat als die dan niet wordt veroordeeld hij in elk geval ook niet kan doen wat hij van plan was.' En: 'Maar op zo'n vrijspraak mag je de AIVD niet aankijken. Soms wordt heel bewust een afweging gemaakt, wordt heel bewust het risico gelopen dat het niet tot een veroordeling komt. Maar dan denken mensen die we als gevaarlijk beschouwen wel dat ze in de gaten worden gehouden. We verstoren hun activiteiten.' Wel stelde het enigszins gerust dat er later in het artikel volgde

dat de bewindslieden wel voor een stevige aanpak van het terrorisme waren, maar toch niet wilden tornen aan het beginsel dat iemand pas mag worden veroordeeld als de rechter vindt dat er sprake is van sluitend bewijs. Kennelijk hadden ze bij die journalist die indruk wel gewekt...

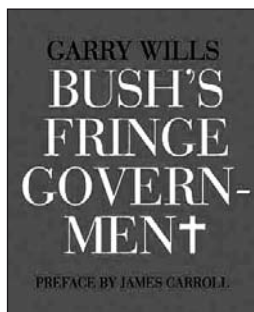
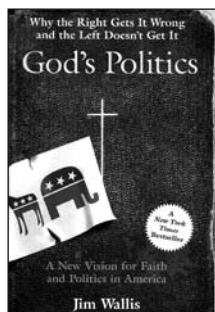
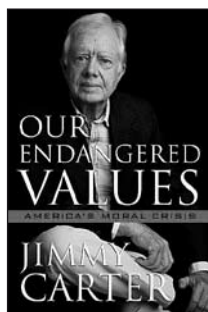
Het strafrecht is echter geen kansspel. Al vind ook ik op zich een stukgelopen strafzaak echt minder ernstig dan een terroristische aanslag. Dat brengt me automatisch weer op het spoor en aan het slot van Fijnaut; 'the proof of the pudding is in the eating'. Toch is een goede en stevige evaluatie noodzakelijk en geboden. Want dit gaat wel degelijk over het creëren van bevoegdheden die de grenzen van de rechtsstaat raken. Dat het recht gewetensvol moet worden afgewogen tegen de grote gevaren van het terrorisme maakt dat niet anders. Makkelijk is dat nooit. Ons zal het toepassen van die bevoegdheden niet snel treffen. Maar we moeten echt voorkomen dat groepen mensen of onze islamitische inwoners, want daar gaat het natuurlijk bijna altijd over, denken dat er op te lichtvaardige wijze en mogelijk zelfs bewust in strijd met de wet, al is het dan voor een hoger doel, gebruik wordt gemaakt van vergaande opsporingsbevoegdheden. Dat mag nooit gebeuren!

Het veel te lichtvaardig mensen voor de rechter 'slepen', zoals het wordt genoemd, tast bovendien niet alleen het gezag van de rechtspraak aan, maar zou ook het vertrouwen van burgers in het recht en de rechtspraak kunnen aantasten; 'Zie je wel, ze (politie, justitie, AIVD, noem maar op) zijn weer toch niets in staat.' We hebben in het belang van de veiligheid van ons allen uiteindelijk ingestemd met deze wetgeving, maar dat verplicht ons zeer goed toe te zien op een gewetensvol gebruik waar nodig en geboden.

Noot

1 *Trouw*, 27 mei 2005.

De Verenigde Staten: een natie onder God

Our Endangered Values: America's Moral Crisis

Jimmy Carter, Simon & Schuster, New York 2005

God's Politics: Why the Right Gets It Wrong and the Left Doesn't Get It

Jim Wallis, HarperCollins Publishers, New York 2005

Bush's Fringe Government

Garry Wills, New York Review Books, New York 2006

RUUD JANSSENS

Op de meeste openbare lagere en middelbare scholen in de Verenigde Staten begint elke schooldag met het afleggen van de eed van trouw aan de Amerikaanse vlag. De eed, ingevoerd in 1892, kent sinds 1954 de toevoeging 'één natie onder God,' oorspronkelijk bedoeld om het verschil met het goddeloze communisme tijdens de Koude Oorlog duidelijk te maken. In 2002 begon

Over de auteur Ruud Janssens is hoogleraar Amerikanistiek aan de Universiteit van Amsterdam en Erasmus Lecturer op Harvard University

de atheïst Michael Newdow een rechtszaak omdat zijn dochter deze eed moest afleggen, die volgens hem het monotheïsme institutionaliseerde, terwijl de Amerikaanse grondwet de vrijheid van religie waarborgt. Het Gerechtshof van Californië stelde Newdow in het gelijk, maar het Hooggerechtshof verklaarde dat Newdow niet de voogdij over zijn dochter had en dat daarom zijn klacht niet rechtsgeldig was. Ondertussen waren veel Amerikaanse politici in het geweer gekomen tegen de uitspraak van het Gerechtshof van Californië. De woordvoerder van het

Witte Huis verklaarde dat president Bush de uitspraak 'belachelijk' en 'fout' vond. De Amerikaanse Senaat sprak met 99 van de 100 stemmen zijn steun uit voor de eed van trouw. In 2005 nam het Huis van Afgevaardigden een wet aan waarin het Hooggerechtshof en andere federale rechtbanken het recht wordt onthouden om uitspraken te doen over de eed van trouw. De senaat heeft nog geen uitspraak over dit wetsvoorstel gedaan.

De discussie over de eed van trouw geeft aan hoe ingewikkeld de relatie tussen religie en overheid is in de Verenigde Staten, ondanks het feit dat er volgens de Grondwet een scheiding van kerk en staat is. Deze discussie is tijdens het presidentschap van George W. Bush in hevigheid toegenomen omdat hij het belang van zijn geloof voor zijn leven en beslissingen benadrukt én vanwege de invloed van religieus rechts op zijn regering. Daarbij gaat het niet alleen om onderwerpen als abortus, euthanasie of homohuwelijk. Het betreft zelfs de vermeende directe invloed van God die sommige Amerikanen menen te zien. Zo verklaarde predikant Pat Robertson, de oprichter van de Christelijke Coalitie, voor de verkiezingen in 2004: 'Ik denk dat George Bush met gemak gaat winnen. Ik weet zeker dat God mij vertelt dat het een overtuigende verkiezingsoverwinning wordt in 2004. De Heer heeft hem gezegend... Het maakt niet uit wat hij doet, goed of slecht.'

Invloed op de politiek

54 Jim Wallis, de auteur van *God's Politics*, wijst er op dat president Bush eveneens regelmatig de begrippen natie, staat en God met elkaar verward. Zo hield Bush een jaar na de aanslagen van 9 september 2001 een rede waarin hij stelde: 'Het Amerikaanse ideaal is de hoop van de gehele mensheid... Die hoop verlicht nog steeds onze weg. En het licht schijnt in het duister. En de duisternis heeft hetzelfde niet begrepen.' Wallis stelt dat het bij deze laatste twee zinnen uit het Evangelie van Johannes gaat om het woord Gods en het licht van Christus en niet om Amerikaanse waarden en normen, en dat het favoriete

gezang van president Bush *A Charge to Keep* niet gaat over een missie om, zoals Bush zegt, alles te doen om het Amerikaanse vaderland te beschermen, maar over een missie voor de glorie van God. Wallis maakt nog meer bezwaar tegen de 'theologie' van Bush met als centrale stelling: 'wij zijn goed, zij zijn slecht.' Hij legt liever de nadruk op de stelling van Jezus dat het niet om de splinter in het oog van een ander gaat, maar om de balk in het eigen oog. Wallis geeft de voorkeur aan de opvatting van een andere Amerikaanse president, Abraham Lincoln, die zei dat het niet ging om de vraag of God aan onze kant staat, maar of wij aan Gods kant staan.

Alleen door de Bijbel nog serieuzer te nemen dan de fundamentalisten doen, kan men ze volgens Wallis verslaan

In West-Europa heeft er sinds de jaren zestig een duidelijke secularisatie plaatsgevonden, terwijl in de Verenigde Staten religie een aanzienlijke rol in het sociale en individuele leven is blijven spelen. Volgens het internationale *World Values Survey* gaat minstens 45 procent van de Amerikanen eenmaal per week naar de kerk, terwijl dat in het Verenigd Koninkrijk voor maar 14 procent van de bevolking geldt en in Frankrijk voor 8 procent. Op de vraag of men in God gelooft antwoordde in 1947 80 procent van de Nederlandse bevolking met 'ja' en in 2001 nog maar 58 procent. In de Verenigde Staten beantwoordde minstens 94 procent van de ondervraagden deze vraag positief, gedurende de hele onderzoeksperiode. Het is daarom niet zo verbazingwekkend dat de drie Amerikaanse boeken die ik hier bespreek niet zozeer de vraag aan de orde stellen of er invloed van religie op de politiek is, maar er vooral op gericht zijn hoe religie invloed op de politiek heeft of hoort te hebben.

Opus dei

Garry Wills is een historicus verbonden aan Northwestern University in Chicago. Hij schrijft voornamelijk over politieke geschiedenis. In 1993 ontving hij de Pulitzer prijs voor zijn *Lincoln at Gettysburg: The Words that Remade America*. Wills, een katholiek, schrijft ook over geloof. Zijn publicatie *Bush's Fringe Government* is een heruitgave van twee lange artikelen die hij schreef voor *The New York Review of Books*. Het tweede artikel is een lovende recensie van het boek van Jimmy Carter. Aangezien ik Carters boek hieronder zelf zal bespreken, laat ik dit stuk buiten beschouwing. In het eerste artikel heeft Wills het vooral over de parallel tussen de regering Bush en Paus Benedictus xvi waarin extreme religieuze opvattingen tot beleid worden gemaakt. Voor zowel Amerikaanse katholieken als evangelisten is het een probleem dat zij in een land leven waarin 65 procent van de bevolking voor abortus is, 58 procent voor stamcelonderzoek is en 82 procent bezwaar maakt als het Amerikaanse Congres en de president proberen in te grijpen wanneer een rechtbank heeft besloten dat een hersendode vrouw na 15 jaar niet meer kunstmatig zal worden gevoed (de Terry Schiavo zaak). De katholiek-evangelistische coalitie ziet dit als de 'cultuur van de dood' die kan leiden tot Gods Wrake en om extreme maatregelen vraagt.

De belangrijkste politieke adviseur en campagneleider van president Bush, Karl Rove, zag kans om via dit soort minderheidsgroeperingen de politieke macht te veroveren en te behouden. Door een aantal extreme minderheden aan zich te binden, mensen die bereid zijn om het intensieve en zware werk te doen tijdens de verkiezingscampagnes, wist Rove genoeg stemmen te veroveren om verkiezingen te winnen — zelfs als het geen absolute meerderheid betrof zoals in de presidentsverkiezingen in 2000. Rove is in staat geweest om lobbyisten, zakenlui en religieuze groeperingen aan zich te binden op terreinen als onderwijs, milieu, het gezin, wapens en overheidsregulering, waarbij geen enkele

groepering de opinie van de meerderheid van de bevolking vertegenwoordigt. Wills stelt dan ook dat de regering Bush niet eens pretendeert voor 'het volk' te spreken of compromissen probeert te sluiten. Op dit punt ziet hij overeenkomsten met het beleid van de Paus. Ook Benedictus xvi weet dat 55 procent van de Amerikaanse katholieken vindt dat vrouwen priester moeten kunnen zijn, dat 63 procent vindt dat priesters moeten kunnen trouwen en dat 72 procent het een slecht idee vindt om politici die voor abortus stemmen te excommuniceren, een beleid dat de Paus toen hij nog kardinaal was uitdroeg. Ook de Paus kiest volgens Wills voor het ondersteunen van extreme groeperingen, zoals Opus Dei, om tegen deze opvattingen in te gaan.

Links-religieus activisme

Wills noemt de namen van vier prominente katholieken die volgens hem kennissen zijn van Karl Rove en invloed uitoefenen in het Witte Huis: Michael Novak (de voormalige ambassadeur van president Reagan bij de Commissie voor Mensenrechten van de Verenigde Naties), George Weigel (het voormalig hoofd van het onafhankelijke Centrum voor Ethiek en Regeringsbeleid), Joseph Fessio (een vriend en voormalig studiegenoot van de Paus) en Richard John Neuhaus — een priester die in 1984 een boek schreef waarin hij pleitte voor meer religie in de politiek (*The Naked Public Square*) en oprichter van het tijdschrift *First Things* over religie, cultuur en politiek. Neuhaus spreekt met Bush over zogenaamde 'cultuur-van-het-leven' onderwerpen, zoals stamcelonderzoek. Bush heeft in een interview met journalisten van religieuze tijdschriften gezegd 'Vader Richard helpt me deze religieuze dingen te benoemen'. Wills stelt vast dat waar vele Amerikanen in de jaren 60 bij het aantreden van de eerste katholieke Amerikaanse president, John F. Kennedy, nog vreesden dat pauselijk dogma's direct aan de Amerikaanse president werden geopenbaard, die vrees in de periode George W. Bush bewaarheid wordt en dat het ook nog beleid is waarmee evangelisten

instemmen. Wills ziet Novak, Weigel, Fessio en Neuhaus als de verbinding tussen twee regimes die vanuit de marge regeren.

Daar waar Wills de nadruk legt op de politieke machinaties in en door de regering Bush, zijn Jim Wallis en Jimmy Carter vooral geïnteresseerd in de kwaliteiten van de argumenten die Bush en de zijnen gebruiken. Zij willen de meerderheid van de Amerikanen activeren om in actie te komen tegen het regeringsbeleid. Wallis is een Evangelistische dominee, oprichter en directeur van het links-religieuze tijdschrift *Sojourner* en politiek activist. In zijn bestseller *God's Politics: Why the Rights Gets It Wrong and the Left Doesn't Get It* stelt hij dat God niet Republikeins of Democra-

Carter ziet een direct verband tussen de populariteit van de boekenserie Left Behind en het Amerikaans buitenlands beleid in het Midden Oosten

56 tisch is. Wallis is verontrust over het feit dat religieuze Amerikanen daar blijkbaar anders over denken en in groten getale op de Republikeinse partij stemmen: volgens een opiniepeiling stemt 63 procent van de mensen die meer dan één keer per week naar de kerk gaan op de Republikeinen en slechts 37 procent op de Democraten. Aangezien de meeste Amerikanen religieus zijn, is dit een groot probleem voor de laatste partij. Wallis verwijt de Democraten dat zij geloof als een privéaangelegenheid zien en er niet in het openbaar over willen spreken. Hij heeft Martin Luther King Jr. als idool, een politiek leider en gelovig man die zijn religieuze en politieke overtuigingen in zich wist te verenigen. Wallis verwijt de Republikeinen dat zij de Bijbel verkeerd interpreteren. Alleen door de Bijbel nog serieuzer te nemen dan de fundamentalisten doen, kan men ze volgens Wallis verslaan.

Er vallen mij echter twee tegenstrijdigheden in zijn boek op. Wallis stelt dat God geen politieke voorkeur heeft. Maar zijn interpretatie van de Bijbel is wel erg sterk verbonden met de traditionele politieke agenda van de Democraten. Ongetwijfeld heeft Wallis gelijk als hij stelt dat homoseksualiteit maar in enkele verzen in de Bijbel aan de orde komt, terwijl armoede in duizenden verzen voorkomt. Maar als een ware evangelist geeft Wallis aan dat het om zijn interpretatie van de Bijbel gaat en dat religieus rechts niet zozeer een *andere* interpretatie, als wel een *foute* interpretatie heeft. Op deze wijze blijkt God misschien toch eerder een Democraat te zijn. Wallis roept ook op tot links-religieus activisme en schrijft dat politiek en spiritualiteit te lang gescheiden zijn geweest. Daarmee gaat hij volkomen voorbij aan het feit dat religieus rechts spiritualiteit en politiek al geruime tijd zeer succesvol combineert, alleen niet op de manier zoals hij dat graag ziet.

Wapenbezit

Jimmy Carter, de voormalige Amerikaanse president en winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede, koos voor een andere opzet. In zijn boek *Our Endangered Values* stelt hij dat lobbyisten voor het zakenleven en religieuze fundamentalisten het beleid van de huidige Amerikaanse regering bepalen. Hij vindt dit om twee redenen een slechte ontwikkeling. Ten eerste leidt het beleid tot onnodig controverses. Problemen als abortus, doodstraf, wetenschap versus religie, vrouwenrechten, scheiding kerk en staat, homoseksualiteit, Amerikaans buitenlands beleid, terrorisme, nucleaire proliferatie, wapenbezit, milieu en armoede waren al lang belangrijke en controversiële onderwerpen voordat Carter in de jaren 70 president werd. In de visie van Carter kozen politieke leiders er in het recente verleden voor om open discussies over deze onderwerpen mogelijk te maken, probeerden ze overheidsuitgaven en buitenlandse avonturen te beperken en beschermden ze de scheiding van kerk en staat, burgerrechten en privacy van burgers.

Tegelijkertijd hebben fundamentalistische minderheden naar verhouding veel macht. Carter ziet bijvoorbeeld een direct verband tussen de populariteit van de boekenserie *Left Behind*, een hervertelling van de Apocalyps geplaatst in het heden, en het Amerikaans buitenlands beleid in het Midden Oosten: steun voor de oorlog in Irak en steun voor Israël ten koste van de Palestijnen. Carter heeft ook moeite met de neiging van andere gelovigen om wetenschap te gebruiken om het bestaan van God te bewijzen of anders wetenschap aan religie aan te passen. Carter, die als marineofficier nucleaire fysica heeft gestudeerd, ziet wetenschap en geloof als twee naast elkaar bestaande fenomenen. In die zin ziet hij ook een scheiding tussen kerk en staat. Als president was het zijn voornaamste taak om de Grondwet van de Verenigde Staten te beschermen en daarom volgde hij de uitspraken van het Hooggerechtshof over abortus en doodstraf, ook al was hij er zelf van overtuigd dat Christus het beleid in beide gevallen zou afkeuren.

Ten tweede wil Carter er op wijzen dat de discussies over de controversiële onderwerpen de werkelijke problemen niet aan de orde stellen. Carter geeft een aantal voorbeelden om dit idee te illustreren. Wapenbezit leidt er toe dat Amerikaanse kinderen 16 keer zo veel risico lopen om met een vuurwapen vermoord te worden als kinderen in andere geïndustrialiseerde landen. Amerikaanse burgers lopen 19 keer zo veel kans om met een vuurwapen vermoord te worden als in 35 andere rijke landen bij elkaar opgeteld.

Deugden

In plaats van over homoseksualiteit, een fixatie van religieuze fundamentalisten volgens Carter, schrijft hij als het gaat om de waarde van het gezin liever over zijn zorgen betreffende het aantal scheidingen – gemiddeld 25 procent van de Amerikaanse volwassenen is minstens één keer gescheiden. Onder Baptisten is dat percentage 29 en bij mensen tussen 53 jaar en 72 jaar 37. Carter ziet liever dat de staat homoseksuele stellen de-

zelfde rechten geeft als heteroseksuele stellen en dat kerkgemeenschappen maar moeten uitmaken of zij homo's tot het huwelijk toelaten.

Carter is ervan overtuigd dat de deugden die voor een individu gelden uiteindelijk ook voor een supermacht moeten gelden

In het geval van abortus legt Carter de nadruk op voorbehoedsmiddelen. Hij stelt dat het aantal abortussen met 7 per 1000 vrouwen in Nederland en België wereldwijd het laagst is en dat er een directe link is met beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen, garantie op een goede gezondheidszorg en de zekerheid van genoeg inkomen om de basisbehoeften te kopen. Carter klaagt dat het seksuele-voorlichtingsbeleid in de Verenigde Staten gericht is op het voorkomen van seks tussen jongeren en in belangrijke mate niet over voorbehoedsmiddelen of over seks zelf gaat. Dat leidt er toe dat er bij Amerikaanse vrouwen jonger dan 18 jaar tot 5 keer meer zwangerschappen voorkomen dan bij Franse leeftijdgenotes, 7 keer meer abortussen en 70 keer meer gonorrhoe dan bij Nederlandse leeftijdgenotes. HIV/AIDS komt 5 keer zo vaak voor bij Amerikaanse tieners als bij Duitse tieners. Carter maakt er in de context van HIV/AIDS ook bezwaar tegen dat Amerikaanse politici geen geld willen geven aan ontwikkelingshulp waarin gezinsplanning en voorbehoedsmiddelen aan de orde komen. 57

De voormalige president vraagt zich af hoe het toch kan dat dezelfde mensen die uit respect voor het menselijk leven tegen abortus en stamcelonderzoek zijn, wél voor de doodstraf zijn. De aanname dat de doodstraf een afschrikwekkend voorbeeld is dat leidt tot minder moorden wijst Carter af. In de Verenigde Staten komt moord 5 keer zo veel voor als in Europa, waar geen doodstraf is. Dat verschil is er ook binnen

de Verenigde Staten. In Texas vinden de meeste executies plaats, maar het aantal moorden is tweemaal zo hoog als in Wisconsin, de staat die als eerste de doodstraf afschafte. Die verschillen ziet Carter ook in staten die aan elkaar grenzen. Het aantal halsmisdrijven in staten met de doodstraf als Zuid-Dakota, Connecticut en Virginië is hoger dan in staten zonder doodstraf als Noord-Dakota, Massachusetts en West-Virginië. Uiteindelijk stelt Carter dat de Verenigde Sta-

ten als supermacht een andere rol in de wereld dient te hebben. Carter is ervan overtuigd dat de deugden die voor een individu gelden uiteindelijk ook voor een supermacht moeten gelden: je moet je richten op de waarheid, rechtvaardigheid, vrede, vrijheid, mensenrechten, en generositeit. In die zin gaan de drie besproken boeken over hetzelfde onderwerp — alle drie de auteurs missen deze deugden in de huidige Amerikaanse politiek.

Is er leven buiten de orde?

Het wilde vlees. De tomtomisering van de passionele mens
Joep Schrijvers, Scriptum, 2006

GUSTAAF HAAN

Sinds enige tijd zijn in de meeste supermarkten eieren te koop met daarop gedrukt het exacte moment van leggen, in kleine rode cijfertjes. De legmomenten van tien eieren in één doosjes liggen altijd verbazingwekkend dicht bij elkaar, zodat de houdbaarheidsdatum van het doosje als geheel niet lijdt onder één vroege en dus zwakke schakel. Wie zich realiseert welk strak georganiseerd systeem er tussen kip en doosje zit om dat voor elkaar te krijgen, begrijpt onmiddellijk dat het ontroerend zachte donsveertje in ieder doosje machinaal moet zijn toegevoegd om de *productbeleving* van de consument te vervolmaken. We hebben niet een doosje eieren gekocht, we kochten een *emotie*.

Dat besef werkt soms beklemmend, en roept onthutsende vragen op. Hoeveel heeft een ei nog te maken met een *natuurlijk* proces? Welke emoties in het dagelijks leven zijn eigenlijk oprecht en spontaan? Hoeveel ruimte is er in onze maatschappij voor *toeval*?

Precies die beklemming is de basis van *Het Wilde Vlees*, het laatste boek van Joep Schrijvers, auteur van bestsellers als *Hoe word ik een rat?* en *Het maandagmorgengevoel*. Schrijvers laat zien

Over de auteur Gustaaf Haan is projectmedewerker bij de Wiardi Beckman Stichting en redacteur van S&D

hoe onze menselijke emoties stap voor stap ondergeschikt zijn gemaakt aan wat hij de *neologistische orde* noemt: een allesomvattend systeem van sturing en controle dat niet alleen de economie, maar onze maatschappij als geheel en zelfs onze privé-levens beheerst. Die nieuwe orde maakt dat we geloven dat het goed is elkaar en onszelf in de gaten te houden, onze gedragingen en prestaties te monitoren en te evalueren, onze verwachtingen en emoties nauwkeurig te *managen*, te beoordelen en te sturen.

Illustraties van die ontwikkeling zijn overal te vinden. Onze emoties worden bijvoorbeeld gestuurd door middel van reclame en films. Maar ook daarbuiten worden emoties bewust opgeroepen of juist onderdrukt met uitgekend gebruik van kleuren, geuren en smaken. Daarnaast manifesteert de neologistische controledrang zich in de aanleg van steeds gedetailleerder elektronische dossiers in de zorg en het onderwijs, de wildgroei aan beveiligingscamera's in de publieke ruimte, bonuskaartsystemen, internetarchieven, enzovoort. Iedereen controleert alles, en alles controleert iedereen. De neologistische mens controleert zelfs zichzelf.

Het enige, boven alle normen verheven criterium bij die voortdurende controle is *nuttigheid*. De neologistische orde draait om het hebben van

doelen, targets en missies, die zelf verder geen intrinsieke waarde hoeven te hebben. Het gaat er in de huidige maatschappij om dat we altijd naar iets streven, ergens naar op weg zijn. Alles wat we doen moet in dat streven *nuttig* zijn. 'Iets heeft alleen betekenis wanneer het aan iets anders voorafgaat en voorwaarde voor dat andere is. Niet wat er nu is is belangrijk, maar de volgende fase, die is pas belangrijk'.

Schrijvers laat zien hoe werknemers in bedrijven geacht worden Persoonlijke Ontwikkelings Plannen te schrijven, en daarmee *aan zichzelf te werken*. Persoonlijk trainers en coaches zijn blijvend bezig de voortgang van die persoonlijke ontwikkeling te monitoren en te evalueren. Stilstand, tevredenheid of berusting zijn geen geaccepteerde opties. Maar ook buiten werktijd is het streven naar een Verbeterd Ik sacrosanct. Op televisie buitelen de plastisch chirurgen over elkaar om te laten zien hoe blijkbaar onvolmaaktheden eenvoudig kunnen worden gerepareerd. Daarmee maken ze individuele lichaamskenmerken, voorheen een neutraal gegeven, impliciet tot een *probleem*. Iedereen die er niet uitziet als de *gephotoshopte* modellen uit de cosmeticareclame krijgt dus een ideaal om naar te streven. Door dit soort verschijnselen blijft de neologistieke mens voortdurend bezig met het najagen van bepaalde, door het systeem voorgeschreven vormen van geluk.

Onbruikbare bezigheden

60 De neologistieke orde van Schrijvers heeft mechanismen ter beschikking om mensen aan zich te onderwerpen. Behalve uit de voortdurende monitoring bestaan die mechanismen hoofdzakelijk uit *passiestrategieën*: mechanismen om emoties te sturen. De neologistieke orde is het er erg aan gelegen de passies (emoties) van ieder onderworpen individu 'op norm' te houden. Deze *emo-normen* worden op hun beurt bepaald door het nut van een emotie voor de neologistieke orde zelf. Angst en vreugde zijn het belangrijkste. De angst om van een sociale groep te worden uitgesloten is bijvoorbeeld instrumen-

teel voor de dwingende onontkoombaarheid van modetrends. De geur van vers brood in de supermarkt moet ons in een 'vreugdevolle stemming' brengen, en zo aanzetten tot kopen. Muziek op de werkplek brengt vreugde. Anderzijds wordt de rol van emoties als woede en walging juist geminimaliseerd. 'Mijn verwachting', schrijft Schrijvers, 'is dat de walging steeds meer naar de achtergrond zal raken. Je moet tegenwoordig erg je best doen om te kunnen kokhalzen.'

Langzaam maar zeker mondt Schrijvers' analyse uit in een alarmerende conclusie: de *tomtomisering* van de mens heeft in feite alles weg van de vestiging van een totalitair systeem. De controle en sturing dringt immers door tot in alle aspecten van ons leven, en er is geen ontkomen aan. De totalitaire trekken van de neologistieke orde zijn lastig te herkennen omdat ze op een aantal punten afwijken van die van prototypische totalitaire systemen uit bijvoorbeeld films en romans. Zo ligt de neologistieke macht niet bij één centrale actor, in tegenstelling tot de macht van Big Brother in Orwell's 1984 of van Uni in filmtrilogie *The Matrix*. In de neologistieke orde is de macht gedecentraliseerd naar verschillende instanties en individuen. Iedereen controleert wel iemand, al is het maar zichzelf.

Het gevaar van de neologistieke orde is niettemin even groot, misschien zelfs groter. Waar het 'oude totalitarisme' mensen berooft van hun bewegingsvrijheid, berooft de totalitaire neologistieke orde ons van ons *bestaan*. Daarmee bedoelt Schrijvers dat het in de huidige maatschappij niet mogelijk lijkt het leven simpelweg te ondergaan, als een reeks blijde én droevige gebeurtenissen. Voor berustend lijden, voor verwondering of walging is geen ruimte meer. Alles moet immers gericht zijn op verbetering, nuttigheid en voortgang, op weg naar geluk.

Is ontsnappen mogelijk? Jawel. De meest voor de hand liggende maatregel om een meer 'existentieel bestaan' te genieten, is het terugdringen van controle in *meetvrije zones*, te beginnen in het privé-leven. 'Allerlei checklists en metingen die in en rond het huis plaatsvinden dienen verwijderd te worden: geen e-dossiers aanleggen

van alle gezinnen, geen *family statements* formuleren, stoppen met het invullen van testjes in psychologiebladen over je leven, ook geen *reality soaps* meer kijken, de verleiding weerstaan iets uit het privé-leven te 'halen'. Verrassend genoeg ziet Schrijvers daar ook een rol voor religieuze rituelen. Hij noemt dat *onbruikbare bezigheden*, die geen geld, kicks of ervaringen opleveren, maar niettemin zinvol zijn. Door in rust en kleine kring 'het nutteloze te vieren', temperen we de 24-uurseconomie en geven we meer reliëf aan ons leven.

Waarom verwerpelijk?

Het Wilde Vlees is een oprecht pleidooi voor het irrationele, het toevallige en het nutteloze, maar toch overtuigt het niet helemaal. Het sterkste is Schrijvers in zijn typering van de idiotie van onze maatschappij en de waan van de dag. Het boek staat boordevol vermakelijke, knotsgekke voorbeelden van alle vormen die de 'neologistieke orde' aanneemt. Tegelijkertijd is die anekdotiek ook een valkuil. In het voorwoord benadrukt Schrijvers het 'essayistische karakter' van zijn boek, en dat is geen overbodige waarschuwing. Zijn argumentatie neemt de bochten vaak te kort, soms in cruciale passages. Tussen uiteenlopende maatschappelijke ontwikkelingen legt hij zonder omhaal verbanden die allerminst voor zich spreken.

Voorbeelden zijn niet zelden wat gewrongen, waardoor zijn beschrijving van onze maatschappij doorslaat naar een karikatuur. De onuitsproken suggestie is dat het nu misschien allemaal nog niet zo erg is, maar dat de maatschappij zich op de rand van een hellend vlak bevindt waarvan het andere uiteinde naadloos aansluit op nazisme, stalinisme, A Brave New World en 1984. Dat Schrijvers de islam (niet: de politieke islam) tussen de regels door in datzelfde rijtje plaatst, maakt zijn betoog er niet geloofwaardiger op.

Zijn argwaan tegenover de islam illustreert ook de paranoia die in de laatste hoofdstukken overheerst. In alles, maar dan ook alles ziet Schrijvers

de hand van De Orde. Zo raadt hij de lezer aan minder de liefde te bedrijven: 'Seksualiteit is sinds de uitvinding van de pil en de secularisering gedisneyficeerd, opgenomen in de orde van recreatieve ervaringen (...). Een beetje homo heeft een koffer met speeltjes en boekt zijn orgasmes in zijn PDA: zaterdagavond partytime, Viagra bestellen, xTC niet vergeten, slaappleaats regelen, drie keer klaarkomen tussen 01.00 en 03.00 uur.'

Als lezer krijg ik hier het gevoel dat alle dingen die Schrijvers zichzelf wil ontzeggen — soaps kijken, vaak de liefde bedrijven, maar ook: houdbaarheidsdata van producten in de gaten houden — net zo dwingend en beperkend zijn als de hele neologistieke orde bij elkaar. Op die paradox gaat hij niet in.

Ernstiger is dat na al die mooi geformuleerde voorbeelden een echte analyse ontbreekt. De identiteit van de 'neologistieke orde' bijvoorbeeld, blijft tot het einde vaag. In het betoog van Schrijvers krijgt die orde bijna menselijke trekken: de orde *stuurt*, *onderwerpt*, de orde *wil* iets. Tegelijkertijd wordt de orde gevormd door ons, eenvoudige individuen. Is het een soort collectieve wil? Een collectieve wil die anders is dan de som van individuele willetjes, en daar blijkbaar zelfs haaks op staat? Of zijn wij het gewoon zelf, die willen dat op eieren de legdatum gedrukt staat? Willen we niet gewoon graag een veertje in het eierdoosje vinden, en verder streven naar een zo aangenaam mogelijk leven?

Een andere vraag waar de lezer mee blijft zitten betreft de beklemming waarmee ik deze recensie begon. Het gevoel te worden gemanaged is voor mij herkenbaar, net als het onberedeneerde verlangen aan die sturing te ontkomen. De vraag is of dat verlangen te rechtvaardigen is. Wat is er nu precies zo goed of nastrevenswaardig aan irrationaliteit, aan nutteloosheid en toeval? In *The Matrix*, de film die Schrijvers regelmatig als voorbeeld aanhaalt, leven mensen zonder het te weten in een schijnwereld, waarin al hun gewaarwordingen door een computersysteem worden gesimuleerd. De film zou niet de moeite waard zijn als niet drie mensen aan

dat systeem probeerden te ontkomen. Maar de vraag of die drie helden *fijner, waardevoller* of zelfs maar *echter* leven dan de onwetenden in de Matrix, wordt in de film niet beantwoord. Een ander personage kiest ervoor om de ontdekking van de 'echte' werkelijkheid uit zijn geheugen te wissen, en terug te keren naar het voorspelbare, maar gemakkelijke leventje in de nepwereld. Het zal hem een zorg zijn dat de smaak van zijn biefstuk als voorgeprogrammeerde nullietjes en eentjes naar zijn hersens wordt *ge-upload*.

Het is voor de filmmakers niet moeilijk om dit personage neer te zetten als een lafaard en een verrader. Intuïtief is dat ieders oordeel. Interessant wordt het pas als we proberen te achterhalen *waarom* systeem en orde zo verwerpelijk zijn. Het is jammer dat die vraag ook boven het boek van Schrijvers blijft hangen: wat missen we precies als we zijn boek *niet* lezen, de neologistische orde vervolmaken en ons wentelen in genormeerde angst en vreugde?

Op woensdag 20 juni 2007 overleed Bart Tromp, 62 jaar oud, thuis aan een hartstilstand. Zijn plotse dood was een schok voor velen.

In deze speciale editie van *Socialisme & Democratie* — een van de fora waaraan Bart decennialang verbonden was — zijn twee dozijn teksten gebundeld waarin vrienden, collega's en familieleden verschillende kanten van zijn werk en persoon belichten. Achterin is een voorlopig bibliografisch overzicht van zijn oeuvre opgenomen.

Bij de crematieplechtigheid, die in kleine kring werd gehouden op 27 juni in Den Haag, voerden vijf mensen het woord: Barts echtgenote Willemien, zijn dochter Heleen, zijn zuster Greetje en zijn dierbare vrienden Hans Daalder en Richard 't Hart voerden daar het woord.

Op zondagavond 1 juli volgde een openbare en druk bezochte herdenking in de Rode Hoed te Amsterdam, die werd bijgewoond door familie en vrienden, politici van diverse partijen, journalisten, studenten, muziekvrienden, relaties uit de krijgsmacht en collega's uit de wetenschap, van de Wiardi Beckman Stichting en uit de diverse adviesraden waarin Bart zitting had. Op een inleiding van Monika Sie Dhian Ho volgden voordrachten van Job Cohen, Fred van Staden, Felix Rottenberg, Arie van der Vlis, Arendo Joustra, Paul Kalma en — opnieuw — Greetje Tromp en Willemien Tromp. Robbert Baruch las een persoonlijk bericht van Immanuel Wallerstein voor. Er was ook muziek, in de vorm van radio-opnamen uit 2001 waarin Bart zijn favorieten zelf inleidt: twee operafragmenten van Giuseppe Verdi, delen uit een strijkkwartet van Jan Brandts Buijs, een lied van Richard Strauss. De bijeenkomst werd georganiseerd door de wbs in samenwerking met *Elsevier*, *Het Parool*, Instituut Clingendael, het Nederlands Muziek Instituut, de Partij van de Arbeid, de Adviesraad voor Internationale Vraagstukken,

het Nederlands Gesprekscentrum en de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Naast de verhalen die werden verteld bij de uitvaartplechtigheid en in de Rode Hoed, is in deze bundel nog een aantal teksten opgenomen, geschreven door mensen die Bart na stonden: zijn broer Hylke Tromp, Robbert Baruch, Arie de Jong, Willem Minderhout, Ruud Koole, Joop van den Berg, Marnix Krop, Margo Trappenburg, Dick Leutscher, Paul van Velthoven en Eric Goeman.

'Bart Tromp was een monument,' schreef Frans Becker de dag na zijn overlijden op de website van de wbs, 'een eigenzinnige sociaal-democraat met een sterk innerlijk kompas, ongevoelig voor vluchtige modes'. Daarbij was hij een scherpzinnig polemist, een kritische beschouwer van maatschappij en politiek, een wetenschapsman en een liefhebber van de schone kunsten. 'In zijn kritiek kon hij scherp en ongemakkelijk zijn, voor zijn vrienden was hij een hartelijk en charmant levensgezel, die over een sterk geheugen en een grote voorraad anekdotes beschikte.'

Bart zal gemist worden, ook door de redactie van *s&d*. Hij was het wandelende geheugen van ons blad. Aangetreden als redacteur in 1978, was hij bezig aan zijn dertigste jaargang. Zijn vele belangstellingsferen, de uiteenlopende kringen waarin hij zich bewoog (en waaruit hij altijd weer nieuwe *s&d*-auteurs wist te rekruteren, in het bijzonder voor de boekenrubriek), de inhoudelijke en stilistische breedte van zijn oeuvre, zijn krachtige, kleurrijke persoonlijkheid — dat alles laat zich nauwelijks in woorden vatten, zelfs niet in de vierentwintig bijdragen die deze herdenkingsuitgave rijk is.

MARE FABER
Eindredacteur *s&d*

WILLEMEN TROMP-BRATTINGA

Lieve vrienden, deelgenoten in de rouw,

Mijn dochter Heleen en ik willen u allen namens de familie bedanken voor uw aanwezigheid hier. De vele brieven, de rouwbijdragen hier, de bloemen en de uitingen van waardering voor Bart zoals die de afgelopen tijd publiekelijk in kranten en weekbladen naar voren zijn gebracht, doen hem recht.

Bijzondere dank ook voor degenen die deze herdenkingsbijeenkomst samen met *Elsevier*, *Het Parool*, Instituut Clingendael, NMI, PvdA, AIV, NGC en de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam hebben georganiseerd en mogelijk gemaakt. Dank aan Monika, Frans, Robbert, Richard en Anneke.

Aan het eind van mijn verhaal over Bart wil ik de slotfuga laten horen uit de opera *Falstaff* van Giuseppe Verdi. Bart was dol op deze opera, en speciaal op deze uitvoering met Tito Gobbi (als Falstaff) en Rolando Panerai (als Ford). *Falstaff* was de laatste opera die Verdi schreef. Hij was toen tachtig jaar. De stilistische beknoptheid ervan getuigt van groot meesterschap. De inhoud en de muziek zijn één groot loflied op het leven en tegelijk het afscheid daarvan.

Vrienden, mederouwendes,

Wat hield Bart van het leven, en wat was hij gelukkig!

Over de auteur *Willemien Tromp-Brattinga is de echtgenote van Bart Tromp. Dit is de letterlijke tekst van de toespraak die ze hield bij de herdenkingsbijeenkomst op zondag 1 juli in de Rode Hoed.*

Vanaf de gymnasiumtijd waren wij twee verwante zielen, met meer dan veertig jaar een hechte band.

Bart had een sterk rechtvaardigheidsgevoel en hij deed daar iets mee. Hij wist dat de mens zijn verantwoordelijkheid moet nemen, en dat hij — in termen van Kolakowski — deel heeft aan een gemeenschap die de geschiedenis en de toekomst via het eigen korte bestaan omvat.

Onze dagelijkse gesprekken aan de keukentafel waren rijk en nooit saai. De hele wereld kwam ter sprake: kunst, politiek, literatuur. ‘Problemen verdwijnen waar de kopstukken verschijnen’ was bij ons een gevleugelde ironie. Een hechte steun had hij gedurende zijn hele leven van zijn zus, nu nog steeds mijn vriendin Greetje, zijn broer Hylke en van de mensen die door zijn enthousiasme geraakt onze vrienden werden.

En dan onze dochter Heleen. Hij zei vaak tegen mij dat zij het mooiste was wat hem in het leven was overkomen, ‘na natuurlijk jou, lieve pop’. Hij die nooit iets in de krant over zijn privéleven kwijt wilde, vertelde een journalist wat het gelukkigste moment uit zijn leven was. ‘Toen ik mijn dochter uit mijn geliefde geboren zag worden.’

Ik heb hem een paar momenten in zijn leven duidelijk van trots vervuld gezien. Dat was toen hij hier in de Rode Hoed zijn vijfentwintigjarig Parooljubiläum mocht vieren.

Dat was toen zijn dochter de Bousscholteprijs won, met een verhaal dat ze als elfjarige schreef over Homerus.

En van trots was hij vervuld toen ze haar stages regelde en hij haar weblog uit New York

eindelijk durfde te lezen. ‘Nou, ik moet eerlijk zeggen, geweldig. Die redt het wel. En ze kan echt schrijven. Daar moet ze mee doorgaan.’

We deden veel samen. Zeilen, muziek luisteren, discussiëren. Hij liet me meestal zijn stukken van tevoren lezen om commentaar. Bijna altijd waren we het eens. Hij was duidelijk in zijn opvattingen die hij baseerde op zijn feitenkennis en hij besteedde veel werk aan het uitpluizen van de feiten. ‘Er staat mij bij dat ik ergens hierover iets ben tegengekomen’, zei hij dan. Dan praatten wij daarover en plotseling verdween hij om even later terug te komen: ‘Zie je wel, ik had gelijk, het staat in dat boek, ik had dat al in mijn dossier zitten; het klopt precies.’

Er zijn ons foto’s gevraagd van in zijn werkkamer. Zijn werktafel was eigenlijk overal: hij zat met een boek en een pen te lezen, in de kamer, de keuken, soms in de tuin, veelal in gezelschap van zijn lievelingskat en omringd door de prachtigste muziek: Verdi, Bruckner, Schubert, Strauss.

Het uiteindelijk opschrijven van wat hij zo had uitgedacht was bewonderingswaardig en zonder weerga. Hij ging achter zijn typemachine zitten, zijn *yellow legal pad* (als we op vakantie waren) of zijn pc, en de woorden stroomden vervolgens uit. Meestal meteen goed.

Hij had wat je noemt een groot referentiekader en steunde op Shakespeare, Verdi, Adorno, Michels, Marx, Kant, Weber, Macchiavelli, Aron, Popper, Wallerstein, Tolstoj en niet te vergeten Thorstein Veblen en Thomas Hobbes. Net als zijn geliefde kat was hij eigenlijk te groot voor het kattenluik; hij paste daar niet door, hij was van een ander kaliber, hij was van niemand anders dan van zichzelf, vrij en onafhankelijk!

Hij heeft voor zijn oeuvre nooit een prijs gehad.

Zoveel herinneringen, zoveel geschiedenis. Onze deelname aan de studiegroep over de Frankfurter Schule — in het toenmalige progressief-conformistisch klimaat weggezet als elitair — met prachtige teksten van Adorno. De

filosofie-werkgroep over Poppers *Logic of scientific discovery*, en Kant, in een omgeving waar het onderscheid tussen feiten en waarden verdacht was. De kaleidoscoop van ideeën en splintergroepen uit de geschiedenis die zich onbewust daarvan in het heden van de studentenbeweging herhaalden.

Nog verder terug.

Het begin van zijn wetenschappelijke carrière. Zijn afstudeerscriptie in 1969 over de wet van de oligarchisering en de Culturele Revolutie in China. Samen met Greetje zat ik in onze flat te tikken, terwijl bij het ochtendkrieken hij de laatste hand legde aan de tekst die diezelfde ochtend voor elf uur ingebonden op de faculteit moest zijn, wilde hij daar kans maken op een baan. Ik had nog nooit zoiets indringends en schokkends van zijn hand gelezen. Te midden van de euforie, niet alleen in Nederland, over de spontaneiteit, de beloften en de zegeningen van de Culturele Revolutie, had hij ruw het dekzeil weggehaald en de bloedige gruwelijkheid van deze revolutie getoond. En de mechanismen van de politieke facties daarachter geanalyseerd. Het was veront-rustend en briljant.

Zijn bijdrage aan een fatsoenlijke samenleving hield voor hem in dat je juist daarom vanuit je intenties de feiten nauwgezet moet onderzoeken en de moed moet hebben de vaak onuitgesproken modes aan de hand van die feiten publiekelijk aan de kaak te stellen. Hij heeft zich daar altijd aan gehouden. Ongeacht of de *fellow travelers* nu geloven in de Hoogste Macht met de naam Mao, Castro, de Vrije Markt, kapitalisme, populisme, communisme, privatisering, globalisering, of de *War on Terror*.

Zijn dood heeft hij niet geweten of vermoed. De laatste weken hebben we — omdat hij naar Afghanistan zou — veel tijd genomen om in onze tuin te zitten. Daar luisterden wij stil naar de dialoog van de merels die hoog boven de bomen in de avondlucht elkaar urenlang toezongen. ‘Dit is toch eigenlijk de allermooiste muziek. Willemien, wat wonen we hier mooi, en wat zijn we gelukkig.’

Kort voor zijn dood vroeg hij of hij misschien niet sommige dingen anders had moeten doen in zijn leven. Ik zei uit de grond van mijn hart: 'Nee Bart, in godsnaam niet, ik moet er niet aan denken. Meer tijd aan sociale contacten, er zijn genoeg andere mensen die dat doen. Wat jij gedaan hebt is zo waardevol, dat kan niemand anders, er is maar één Bart Tromp.' Hij was zo gelukkig en blij met mijn antwoord, en tot tranen geroerd. Achteraf blijkt dat die tussenevaluatie een eindevaluatie is geweest.

Wij gingen als het maar enigszins kon naar de Zaterdagmatinee. Steeds als we langs Leiden reden, zei hij uit de grond van zijn hart: 'Wat ben ik blij dat ik daar nooit meer heen hoef. Wat een opluchting!' Hij was gelukkig in Clingendael, met de collega's daar en bij de Universiteit van Amsterdam, en altijd blij met zijn studenten; hij deelde graag met anderen zijn kennis en zijn talrijke anekdotes.

Na het verlaten van het onrecht in Leiden bloeide hij helemaal op. Er stond nog zoveel op stapel: een boek over opera, columns over mu-

ziek, nieuwe colleges. Hij had zoveel plannen, we zouden nog zoveel samen doen.

Eergisteren, 29 juni, verscheen het door hem grotendeels herziene boek over Marx (geen simpele herdruk, zoals sommigen schreven). Ter gelegenheid daarvan had hij een feest willen houden bij ons thuis. Hij heeft het boek niet meer gezien. Het is opgedragen aan zijn moeder en zijn dochter.

Nederland zal zijn integere, strijdbare en onafhankelijke scherpzinnigheid missen. Hij deed wat hij vond dat hij moest doen. Hij blijft leven in het werk dat hij geschreven heeft. Hij kan over zijn leven tevreden zijn.

Bart was een verschrikkelijk lieve, zachteardige man. Hij wist dat het leven geleefd moet worden zonder de mogelijkheid om te schuilen bij hogere machten of de verantwoordelijkheid af te schuiven. Hij aanvaardde het leven in al zijn zwartheid en verschrikkelijkheid, in al zijn goedheid, in al zijn schoonheid.

Wij zullen hem overal tegenkomen. Wij zullen hem overal missen.

Bart, wij zullen zorgen dat je trots op ons blijft.

Geleerd als weinigen

HANS DAALDER

Wat een onverklaarbare en onaanvaardbare slag nu een week geleden! Voor Willemien met wie Bart zo hecht verbonden was — en is — sinds de schoolbanken van het Sneker Gymnasium. Voor Heleen, op wie hij zo trots was en die hij zag groeien in de studie van de internationale organisaties en in de stage die zij liep, en loopt, bij de Verenigde Naties. Voor zo velen die hem kenden, en voor de schier ontelbaren die hem lazen, op welk terrein ook. Wat een verlies aan beloften, aan nieuwe schrifturen en activiteiten, gezien de vele plannen die hij weer had. Zoals hij altijd bezig was, niet alleen met het boek waaraan hij moest werken, maar ook met de boeken die hij daarna — en daarna! — wilde schrijven. Weg, afgekapt...

Bart was, ieder weet het, een man van een onbegrijpelijke eruditie. Een van de weinige echte macrosociologen die ons land kent, met een diepe kennis van historische ontwikkelingsprocessen, uitlopend op een wereldsysteem. Grondig kenner van politieke theorieën en ideologieën, die niet aarzelden zich te verdiepen in Hobbes, Marx en de groten in de meer moderne sociale wetenschappen, van wie hij werk en persoon voor velen toegankelijk maakte. Een kenner van de rijke socialistische tradities en de verhoudingen, vroeger en nu, binnen socialistische partijen wereldwijd. Een man bij uitstek deskundig op het terrein van de internationale politiek, diplomatie, bewapening, ontwapening. Een werkelijke autoriteit op het terrein

Over de auteur Hans Daalder is emeritus hoogleraar in de wetenschap der politiek

van de geschiedenis en de gangen van de Nederlandse politiek, maar telkens verrassend weer ook van de politieke verhoudingen binnen andere landen. En op al die terreinen gekenmerkt door helderheid van denken, betrokkenheid, gezond verstand, de waarden die in het geding zijn. Met een duurzame allergie jegens misbruik van macht. Zelf steeds het oog gericht op de rechten van mensen en fundamentele eisen van democratie. En dan spreek ik nog niet over zijn liefde voor kunsten, muziek, zijn leven met opera bovenal.

Bart was een man van de wetenschap, geleerd als weinigen, die tegelijk zich bleef uiten over de talloze zaken die hem bezighielden. Een onvoorstelbaar gretig columnist vol kennis en gezond verstand, vrijwel altijd verrassend, origineel, strijdbaar, waardenvast. En, zo vaak onderschat, de uitzonderlijk creatieve redacteur — van *Maatstaf*, een kwart eeuw lang van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*, van *Socialisme & Democratie* en ook van de uitgave van geschriften van anderen, onder wie zo verschillende mensen als Jacques de Kadt en Willem Drees. Een van de werkelijke intellectuelen van ons land, dat daaraan veel minder rijk is dan velen, die zichzelf intellectuelen wanen, plegen te denken. Om niet te spreken van hen die meenden dat er voor een zo singulier man geen plaats meer was aan de — ik zeg het met plaatsvervangende schaamte: Leidse — universiteit. Al gaf hem dat, op paradoxale wijze, de kans om zich juist ook in de laatste jaren in volle vrijheid te wijden aan alles wat hij deed en wilde doen. In het blij optimisme dat hem weer kenmerkte.

Het lijkt ondenkbaar dat aan dit bruisende leven zo abrupt een einde is gekomen. Niet alleen Willemien, Heleen, Greetje, Hylke staan voor een onbegrijpelijk verlies. Ondanks alle haast die Bart soms had, zijn er immers zo velen in uiteenlopende kringen die, op hoe verschillende

wijzen en terreinen ook, een 'eigen' band met Bart hadden. En ontsteld en verarmd zijn dat hij er niet meer is. Hij had nog zo veel te zeggen.

Hoe rijk ook zouden zijn memoires zijn geweest! Als hij die ooit had willen en kunnen schrijven.

Herinneringen

HELEEN TROMP

Bart was een hele lieve en leuke vader. Een vader op wie ik veel lijk. Een vader die er te kort is geweest. Zeilen was onze gezamenlijke passie, de mooiste herinneringen die ik met hem heb zijn op het water, op de boot. Heel veel gelukkige momenten hebben wij daar doorgebracht. Maar ook de lange gesprekken aan de keukentafel, het zachte gebrom van zijn gepraat als ik in zijn werkkamer wegdoezelde, de uitstapjes die we maakten naar het strand wanneer het hard stormde, de uren die hij in de keuken doorbracht voor zijn zelfgemaakte erwtensoep, de privé-colleges die ik van hem kreeg, zijn sinaasappel-kip, de keren dat hij me naar de opera meenam... Zo ontzettend veel mooie herinneringen.

Een rode draad in ons leven was de opera van Offenbach, *Hoffmanns vertellingen*. Deze opera keek ik toen ik klein was bijna wekelijks, nadat ik in bad was geweest en ik gewikkeld in een grote handdoek op het kleed was gezet door papa. We hadden een videoband van een uitvoering in London Covent Garden met Plácido Domingo uit 1981. Prachtig vond ik dat als kind, en

nog mooier was het wanneer papa de scène van het lied van Kleinzach naspeelde. Alsof het voorbestemd was, kwam ik erachter dat precies dezelfde uitvoering, meer dan twintig jaar na dato, weer in Covent Garden zou worden opgevoerd. Voor mijn 21e verjaardag zijn we met zijn drieën naar Londen gegaan en heb ik mijn jeugdherinnering werkelijkheid zien worden. Ik kan niet uitleggen hoe bijzonder dat moment was, maar ik zal het mijn leven lang koesteren. En papa was stiekem heel trots dat zijn dochter zo'n cadeau had gevraagd.

Het was een voorrecht Bart als vader te hebben. Hij was er trots op dat ik in New York terecht kwam, daar stage liep en gelukkig was. En ik was zo ontzettend trots op hem, en blij dat ik een kind van mijn vader ben. Het was veel te kort, maar ik had deze 24 jaar die we samen hadden voor geen goud willen missen. Twee maanden geleden hebben Bart en ik in New York afscheid van elkaar genomen. Het is verschrikkelijk dat dit achteraf voor altijd is geweest.

Over de auteur Heleen Tromp is de dochter van Bart Tromp

Gelijk à la Veblen

RICHARD 'T HART

In haar ontroerende column in *NRC Handelsblad* naar aanleiding van het overlijden van Bart, refereert Margo Trappenburg ook even aan de vele gezamenlijke terugreizen die wij gedrieën maakten na afloop van *se-D*-redactievergaderingen. Als conversatieonderwerpen noemt ze onder andere 'politieke anekdotes van enkele decennia terug' en 'leuke artikelen die omstreeks 1975 in enig periodiek waren verschenen'. Het jaartal was bij toeval gekozen, maar ik realiseerde me dat mijn eerste 'kennismaking' met Bart juist in dat jaar had plaatsgevonden. Met een vriend had ik het een keer over de problematiek van de Derde Wereld en of die zich liet verklaren in termen van het werk van André Gunder Frank, Johan Galtung of Immanuel Wallerstein, wiens eerste deel van *The Modern World System* net was verschenen. 'Heb jij 't al gelezen?', vroeg ik. 'Nee,' zei hij, 'maar er staat een prachtig interview met Wallerstein in *Vrij Nederland*.' Hij liet me het artikel zien. Het bleek geschreven door Bart Tromp. Ik kende hem niet, maar vroeg meteen: 'Is hij toevallig familie van?' 'Ja, hij is de jongere broer van Hylke.'

10 Vanaf die tijd ben ik Bart publicitair gaan volgen en een paar jaar later kocht ik zijn eerste essaybundel, *De samenleving als oplichterij*. Veel later, in 1987, ontmoette ik hem bij mijn aantreden als medewerker van 'de vakgroep' in Leiden. We raakten al snel bevriend en onze gesprekken werden door Bart vaak gelardeerd met mooie anekdotes, waaronder die uit 1975 van de trip

Over de auteur Richard 't Hart is werkzaam bij Universiteit Leiden, Campus Den Haag

naar Parijs die hij met Jan Stoof maakte om Wallerstein te interviewen. Deze anekdotes waren deels het resultaat van Barts fameuze combinatie van fenomenale belesenheid, gevoel voor humor en een ijzersterk geheugen. Aan de vooravond van zijn verhuizing van Eindhoven naar Den Haag vertelde Bart dat hij een fors gedeelte van zijn boeken uit het speciaal daarvoor gebouwde tuinhuis bij een antiquaar had kunnen slijten. Anders zouden die boeken ook allemaal maar mee moeten verhuizen. In dat geval was het aantal boekendozen de vijfhonderd ruim gepasseerd. Het restant van de boekenverzameling nam nu slechts een kleine negentig procent van de in totaal 535 verhuisdozen in beslag. De verhuysfirma werd geconfronteerd met een verdubbeling van de gebruikelijke hoeveelheid spullen van een gezin met één kind.

In Den Haag leerde ik ook met veel plezier de huiselijke kanten van Bart kennen: bijvoorbeeld als zelfbenoemde en enigszins verstrooide producent/regisseur van het culinaire proces rondom de Kip à la Bart (onder soepele supervisie van Willemien); als vertederde vader van zijn Heleen en, middels een anekdote, als butler van zijn kat Iwan die je na een nachtelijke escapade om zes uur 's ochtends toch niet door het kattenluikje naar binnen kon laten komen. Iwan kon vervolgens overdag recupereren in zijn mand op Barts studeerkamer, die speciaal gevuld was met de perforatieranden van het printerpapier. De printer ratelde veelvuldig, want Bart schreef inspirerend over alles waar hij belangstelling en passie voor had. Zijn wekelijkse *Pa-rool*-column was het meest heilig en een enkele

keer moest er een noodgreep worden toegepast. Zelf maakte ik het mee dat Bart in een Leidse telefooncel onderweg naar een promotie in het Academiegebouw *verbatim* zijn column doorbelde. De impact van die columns en zijn overige werk had ook een niet te onderschatten 'individuele' kant. Dat geldt zeker voor mijzelf, een groot aantal mensen in mijn omgeving en waarschijnlijk vele anderen buiten mijn gezichtsveld. Zo kocht ik jaren geleden bij een antiquariaat de klassieker van Dame Veronica Wedgwood over de Dertigjarige Oorlog. Bij het openslaan van het boek vond ik naast de naam van de vorige eigenaar een door hem uitgeknipte column van Bart over dit boek met daarop de tekst 'bewaren!'.

Bart was een formidabele *public intellectual*, onovertroffen als politiek en sociologisch essayist en de ultieme *Dreadnought* van de serieuze polemiek in Nederland. Hij eindigde het prachtige titelstuk van zijn eerste boek uit 1977 met

een uitspraak die, nu terugkijkend, op een soort omgekeerde voorspelling lijkt. Bart stak daarin de loftrumpet over het werk van de socioloog Thorstein Veblen en stelde dat iemand die *De theorie van de nietsdoende klasse* grondig heeft gelezen het persoonlijke en maatschappelijke leven daardoor eigenlijk niet zal kunnen bekijken zonder zich Veblens vragen te stellen. Dat betekende volgens Bart niet dat Veblen daarmee perse gelijk had. 'Maar ik zou liever honderd keer ongelijk hebben op de manier van Veblen dan één keer gelijk langs de weg van academische serieproducties.'

De ironie is nu dat hij minstens honderd keer gelijk heeft gehad op de manier van Veblen en vooral op zijn eigen manier. We kunnen het gelukkig allemaal nog (her)lezen en samen met de talloze herinneringen biedt dit een vorm van troost die hopelijk met het verstrijken van de tijd iets minder schraal zal worden.

De macht van het woord

GREETJE TROMP

Toen de ene opa van Bart, die los werkman was, tachtig jaar werd, trad de Noodvoorziening voor ouden van dagen, de voorloper van de AOW, in werking. Hij kon met pensioen en gebruikte de centen van Drees onder meer om een bibliotheek van tweedehands boeken aan te leggen. De andere opa van Bart, ook handarbeider, stierf met het Gebed van de Onwetende van de vrijdenker Multatuli op zijn lippen. Hij had op zijn twaalfde jaar al gebroken met wat hij de kerk van Rome noemde, vanwege de sociale misstanden.

De moeder van Bart, die meteen na de lagere school geld moest verdienen, spaarde jarenlang haar loon op, om op haar achttiende een piano te kunnen kopen. De vader van Bart, die de lagere school niet eens mocht afmaken, had — het was ongehoord in Sneek — boekenkasten met boeken erin, van zijn geliefde Dickens tot aan *Mein Kampf*, van de *Vertellingen uit 1001 nacht* tot aan *Ik verkoos de vrijheid* van Kravchenko.

12 Bart wist zich schatplichtig aan zijn afkomst en dat heeft zijn leven getekend. De historische opdracht van de sociaal-democratie, zoals hij dat zo mooi kon zeggen, was niet het realiseren van materiële vooruitgang alleen, maar materiële vooruitgang als voorwaarde voor culturele emancipatie. Hij was vaak een roepende in de woestijn.

Bart werd in Sneek geboren en is altijd van het noorden blijven houden. De weidsheid van de luchten, de meren, het zeilen, de geur van het riet aan de waterkant — Bart heeft er zelf prach-

tig over verteld bij het jubileum van het Fries Genootschap in 2002. Maar waar Bart niet van hield, was geestelijke kleinstedsheid en alles wat daaraan hangt. Hij was daarom erg gelukkig in Den Haag. Hij zat overal vlakbij: het Gergiev-festival, de zaterdagmatinee, het Muziektheater, maar ook ruisende bomen en de branding van de zee — en dat alles zonder de benauwendheid van een gesloten gemeenschap.

Aan bedompte sferen van kleinburgerlijke gezelligheid en groepsvorming had hij een broertje dood. Hij heeft op die manier nooit tot een groep of een club behoord en dus heeft niemand hem ooit kritiekloos kunnen claimen. Vanaf zijn jongste jaren had hij een vrije, onafhankelijke, onderzoekende geest die zich niet aan banden liet leggen. Die geest ontwikkelde ook al vroeg een gevoel voor recht en onrecht. Naar het Burkeaanse gezegde 'het enige dat nodig is om het kwaad te laten overwinnen, zijn goede mensen die niets doen' handelde hij al ver voordat hij kennis had gemaakt met die filosoof. Dat maakte hem niet altijd geliefd maar wel gerespecteerd.

Bart was zijn eigen man. Dat was hij ook in het huwelijk met zijn jeugdliefde Willemien. 'Je moet een mens in zijn wezen laten', was het hoofdmotto van hun verbintenis. En dat is bijna veertig jaar lang aardig gelukt. Hun zielen waren verwant — zeker waar het de schone kunsten betreft, die een overheersende rol in hun leven speelden. Later kwam Heleen erbij, duidelijk een kind van hen beide en Barts oogappel.

Opgegroeid in een middenstandsgezin kende Bart geen kunstmatige scheiding tussen werk en vrije tijd. Hij was altijd bezig met wat hij interes-

Over de auteur *Greetje Tromp is de zuster van Bart Tromp. Ze is als socioloog verbonden aan de rechten-faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.*

sant en belangrijk vond. In een van zijn boeken gebruikt hij een motto van Plato dat hem op het lijf is geschreven: 'Wat een armzalig ding is dat, een mening zonder kennis.' Ik durf mijn ziel en zaligheid eronder te verwedden dat niemand hem ooit op zo'n armzalig ding heeft kunnen betrappen.

Achter de schermen was Bart een grote hulp, steun en toeverlaat voor velen. Hij moedigde mensen aan die het verdienden aangemoedigd te worden, hij adviseerde mensen die de moed hadden om niet voor het eigen belang maar voor de publieke zaak de politiek in te gaan, hij leverde ideeën, hij waarschuwde voor valkuilen, hij maakte zich sterk voor het publiceren van werk dat anders vergeten zou worden. Een van zijn boeken draagt daarom ook de titel *Tegen het vergeten*. Iemand zal die fakkel over moeten nemen.

Als consultant zou hij schatrijk zijn geworden. Maar dat stond dwars op zijn levensovertuiging dat mensen het beste uit zichzelf moeten halen en dat je hun daarbij moet helpen. Voor hem bestond de zin van het leven niet uit de hoogte van je inkomen, maar uit de kwaliteit van je daden en je werk. De valse aantijgingen van de Leidse universiteit hebben hem daarom diep gekwetst.

Bart heeft voor veel mensen deuren opengezet naar werelden die anders onbekend waren

gebleven. Zijn begeestering voor muziek en literatuur was zo aanstekelijk dat velen hem in die werelden volgden. Hij was en bleef een ontdekkingsreiziger en ook hier gold dat hij graag onderschat of onbekend werk met enthousiasme aanpreeft. Opnieuw: tegen het vergeten.

Bart was geen man van grote woorden, meer van het fijne gebaar. Als je hem nodig had, was hij er. Trouw, toegewijd en zo heel erg lief. Maar het woord was belangrijk voor hem: het was zijn rapier, zijn degen en zijn sabel. Hij kon ongeëvenaard en geestig met woorden spelen. Zo noemde hij zich na zijn strategische partijvoorzitterscampagne graag, met twinkelende ogen, 'kandidaat-voorzitter in ruste'.

Deze avond hier in de Rode Hoed zou hem goed gedaan hebben, deze overweldigende aandacht voor iemand die geen belangrijke functionaris was van een grote instelling of onderneming. Hij zou de zaak analyseren en ik denk dat hij tot de conclusie zou komen dat het woord, ondanks de beeldmaatschappij, een niet te onderschatten macht is.

Soms, als we onder elkaar waren, praatten we ook over de dieren die ons leven hadden gedeeld. 'Let us sit down and talk about the death of cats', zei Bart dan, vrij naar Shakespeare.

Nooit meer.

Opgewekt en strijdlustig

MONIKA SIE DHIAN HO

In een interview in *De Gelderlander* werd Bart Tromp ooit gevraagd waar hij het bangst voor was. 'Verlies van geliefden, aantasting van geestelijke vermogens', antwoordde hij. Beide heeft hij niet meegemaakt, maar wat hoog is de prijs. Op woensdag 20 juni vernam ik het ongelofelijke nieuws dat hij op 62-jarige leeftijd was overleden. Hij was zo gelukkig met Willemien in Benoordenhout. Hij was zo trots op dochter Heleen, die stage liep bij de Verenigde Naties in New York. En hij was nog maar net begonnen zichzelf de beperking te gunnen tot zijn favoriete tijdsbesteding: schrijven, lezen en luisteren.

14 We waren vrienden sinds ik begon als universitair docent in Leiden, in 1994. Bart doceerde daar al sinds 1981. Op een van de eerste dagen dat ik naar het Leidse universiteitsgebouw liep vanaf het Centraal Station, haalde hij mij in. Gekleed in een wit linnen pak, dandy schoenen en een Panama-hoed. De motoriek van deze elegante heer was onmiskenbaar die van mijn collega Tromp: opgewekt en strijdlustig. Het was zo'n amusante vertoning dat ik niet anders kon dan hem nafluiten. Dat was natuurlijk ook de bedoeling en zo raakten wij aan de praat.

Hij was zeer geïnteresseerd in de internationale politieke economie, waarvoor ik was betrokken in Leiden. Hij vroeg mij gastcolleges te geven in zijn cursus over mondialisering en wilde daar ooit samen een boek over schrijven.

Over de auteur *Monika Sie Dhian Ho treedt per 1 januari 2008 aan als directeur van de Wiardi Beckman Stichting*

En dat was maar één van zijn vele boekplannen voor de komende jaren. Ik ben altijd in zijn buurt gebleven, vanwege zijn scherpe oordeelsvermogen. Dat oordeelsvermogen steunde op krachtige overtuigingen in combinatie met eruditie en een fenomenaal geheugen.

Hij inspireerde velen door zijn blijvende betrokkenheid bij de sociaal-democratie, ondanks zware kritiek op feitelijk doen en laten van politici van de Partij van de Arbeid. 'Wacht nou maar, er komt altijd nog een beter moment om op te zeggen', bezwoer hij mij. Zijn bijdragen aan het debat, altijd gebaseerd op koersvastheid en kennis, kan de PvdA eigenlijk helemaal niet missen.

NIEUWE BEGINSELEN

In 2004 zag ik als lid van de beginselprogramma-commissie onder leiding van Wouter Bos en Ruud Koole van dichtbij welk belang Barts wetenschappelijke analyse en politieke inbreng konden hebben. Het beginselprogramma van 1977 was verouderd. Ook Bart was voorstander van de opstelling van een nieuwe tekst, omdat hij in een turbulente (electorale) omgeving de noodzaak van een herkenbaar, modern sociaal-democratisch profiel groter dan ooit achtte.

Hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap Willem Witteveen had onze commissie met klem geadviseerd om tenminste een deel van de tekst niet-amendeerbaar te maken. Zo niet, dan zou ons programma het lot ten deel vallen van 'onherstelbare verbetering' door een regen van geaccepteerde amendementen op het partijcongres. Een aanzienlijk deel van onze

commissie was van zijn waarschuwing onder de indruk; Witteveen kon het immers weten, hij was voorzitter geweest van de commissie die er in 2001 niet in geslaagd was om haar concept-beginselprogramma door het congres aanvaard te krijgen.

In 2002 was Barts magnum opus verschenen: *Het sociaal-democratisch programma*, zijn langverwachte proefschrift over de inhoud en totstandkoming van de beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA tussen 1878 en 1977. In de epiloog betoogde hij dat de mislukking van het programma-Witteveen niet te wijten was aan de werking van de partijdemocratie, maar aan een gebrek aan *commitment* van de politieke leiding, openlijke onenigheid in de commissie en een chaotische procedure.

Barts proefschrift stelde ónze commissie in staat om lering te trekken uit het verleden. Aldus werd niet gekozen voor muilkorving van de partijdemocratie, maar juist voor optimaal gebruik ervan via een deugdelijke procedure, namelijk die, welke ook in 1959 werd gevolgd: opstelling door de commissie van een voorontwerp, op basis hiervan een formeel georganiseerde discussieronde en verwerking van de duizenden reacties hierop tot een grondig gewijzigd ontwerp-programma. Zo konden alle leden invloed uitoefenen op de tekst — waaronder vanzelfsprekend een groep rond Tromp — met behoud van coherentie van het programma. Immers, het was de commissie zelf die het gewijzigd ontwerp-programma opstelde. Langs de normale weg van amendering vanuit afdelingen — waaraan in tegenstelling tot de verwachting van Witteveen weinig behoefte meer bestond — en bespreking op het partijcongres kreeg de PvdA in januari 2005 een nieuw beginselmanifest.

HUISWERK

Naast 'partijgenoot' was Bart toch eerst en vooral 'lid' van de Wiardi Beckman Stichting, vrijplaats voor onafhankelijke denkers. Hij introduceerde mij in de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* en de werkgroep Partijpolitieke Processen.

Zijn laatste vijf jaarboeken hebben we samen gemaakt, met Frans Becker en Wim van Hennekeler. Jaarboekvergaderingen vonden doorgaans plaats in de Haagse vestiging van de wbs: Barts favoriete restaurant Garoeda. Het voorgerecht van Bart en enkele mederedacteurs bestond uit een 'kopstoot'. Dan volgde een Indische rijsttafel met verhitte uitwisseling van particuliere historische associaties bij actuele politieke gebeurtenissen. Tegen koffietijd nam eindredacteur Frans Becker dan het heft in handen, om nog snel taken te verdelen voor het volgende jaarboek.

Vanaf het begin heeft Bart mij kopieën gegeven van alle columns die hij schreef, en originelen van alles dat meer dan een column was. 'Hier is eerst je huiswerk', zei hij standaard als wij elkaar ontmoetten. Zo is het begonnen: met een onschuldig mapje 'Bart' in mijn bureaula, naast mijn andere mapjes met correspondentie. Inmiddels is die hele la, en die is één meter diep, gevuld met louter schrijverij van Bart. Daarnaast staat nog zo'n twee meter boekenplank vol met zijn boeken.

Bij het herlezen van die teksten, de afgelopen weken, hoor ik hem de anekdotes zelf vertellen. Bij het luisteren naar opera zie ik hem triomfantelijk de goede uitvoeringen voor mij uit de ramsjbak grissen. En terug ben ik bij het ongelooft.

Een schaterende lach

HYLKE TROMP

Bart ging naar het gymnasium, daarna naar de universiteit en ten slotte werd hij professor. Hij was een ‘man van de wetenschap’, zei hij in een radio-interview met Theo van Gogh. Daarom wilde hij ook geen voorzitter van de PvdA worden. Voor wie zich afvraagt waarom wij alle drie — ikzelf, Bart, Greetje — op het gymnasium terechtkwamen, is hier het antwoord: de schuldlige was onze vader, Bart Tromp (1901-1968).

Onze familiegeschiedenis vormt een schoolvoorbeeld van stijging op de maatschappelijke ladder. Onze grootvader, Hylke Tromp (1868-1965) stond niet op zo’n ladder: hij hing eraan, als ‘los werkman’. Rond 1910 ging hij ergens in Duitsland als *Gastarbeiter* werken. Er waren toen natuurlijk geen sociale voorzieningen, behalve de armenbedeling. Het waren Dickensiaanse tijden. Hylkes zoon Bart heeft daarom de lagere school nooit afgemaakt. Hij moest geld verdienen door achter de hondenkar te lopen. Maar de bovenbazen van de katholieke kerk in Sneek besloten dat hij alsnog zou mogen gaan leren en studeren, op hun kosten. In hoogsteigen persoon vereerden ze Hylke met een bezoek om dat goede nieuws te vertellen. Maar hij heeft hen eruit gegooid, woedend, toen duidelijk werd dat de kleine Bart dan wel missionaris moest worden.

Na een paar jaar kwam Hylke terug uit Duitsland. Zijn vrouw, onze grootmoeder, haalde hem liefdevol binnen met de mededeling: ‘Dou

komst er niet meer uut!’ Hij zou haar meer dan twintig jaar overleven, 97 jaar werd hij. Bart werkte zich intussen op tot een nette middenstander met een eigen zaak. Toen zijn eerste zoon — ik dus — naar een middelbare school kon, besloot hij dat dat de beste moest worden die er was: het gymnasium.

In de jaren vijftig telde het Stedelijk Gymnasium in Sneek in totaal 55 leerlingen. Het was een eliteschool met kinderen van de notaris, de dokter, de bankier, de dominee, de tandarts, de belastinginspecteur, enkele rijke boeren. De opleiding was niet gemakkelijk. In de proefklas van mijn lichting zaten veertig leerlingen, van wie er maar vier het eindexamen zouden halen. Tegen de tijd dat ik mijn diploma op zak had, was het duidelijk dat Bart — die negen jaar jonger was — ook naar het gymnasium moest.

Hij haalde er prachtige cijfers en begon zijn schrijfoefeningen in de schoolkrant, de *Rostra*. Wij woonden toen regelmatig in het huis van mijn andere grootvader en onze kamers lagen daar naast elkaar, zodat we voortdurend elkaars opera’s of symfonieën konden horen. Daar had niemand last van, opa was nogal doof. Maar ik werd ongerust toen ik op een keer een schaterend gelach hoorde. Het bleek dat Bart zijn eigen stukjes uit de *Rostra* aan het herlezen was. Later werd hij veel ernstiger, al bleef de humor op de loer te liggen in alles wat hij schreef.

Na zijn afstuderen aan de universiteit — cum laude — lag het voor de hand dat hij aangesteld zou worden aan de Universiteit van Groningen, waar ikzelf inmiddels hoogleraar polemologie was geworden. Maar dat gebeurde niet. Op een

16

Over de auteur *Hylke Tromp is de broer van Bart Tromp. Hij is emeritus hoogleraar polemologie aan de rechtenfaculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.*

middag kwamen drie studenten bij mij langs om me iets te vragen. Ze maakten deel uit van een sollicitatiecommissie die zich boog over de invulling van een medewerkerspost. Bart was een van de kandidaten. Er bleken bezwaren te zijn. Die hadden te maken met Barts opinie over de oorlog in Vietnam. De regel was in die tijd: wie kritiek heeft op Amerika, is verdacht. Wie niet voor was, was 'dus' tegen. Hetzelfde zien we tegenwoordig als het gaat om Irak.

Die baan in Groningen kreeg Bart dus niet. Elders lukte het wel: in Eindhoven. In 1991 stapte hij over naar Leiden. Hij ging steeds meer schrijven: boeken, columns, recensies, bijdragen. *Wetenschap der Politiek*, een boek dat hij jarenlang had uitgewerkt in zijn colleges en dat uitstekend werd beoordeeld, werd in Leiden echter tot zijn verbijstering uit het curriculum verwijderd (in Groningen en elders is het nog steeds verplicht). Het was het begin van de poging om hem een kopje kleiner te maken, helemaal volgens de Ne-

derlandse traditie: iedereen die zijn kop boven het maaiveld steekt, moet worden weggemaaid. Bart wilde niet inbinden en trok zich terug uit de Leidse universiteit. Hij was al jaren bijzonder hoogleraar in Amsterdam, en het instituut Clingendael was blij hem op te nemen.

Daarna begon het voor hem weer leuk te worden. Ik was intussen met emeritaat gegaan en woonde net als Bart in Den Haag. We vatten het plan op om geregeld samen te gaan tennissen. Maar nadat ik was verrast door een herseninfarct kwam daar niet veel meer van. Toen ik weer wat kon praten, heb ik hem voorgesteld dat ook hij zijn bloeddruk zou laten controleren. Die bleek veel te hoog en hij moest pilletjes slikken. Die leken te helpen. Dit najaar zouden we met zijn drieën — Bart, Greetje en ik — naar Rome gaan. Toen we op het gymnasium zaten, was de door de school georganiseerde Rome-reis onbetaalbaar voor onze ouders. Nu zouden we dat gaan inhalen. Het heeft niet zo mogen zijn.

Hylke (links) en Bart Tromp, voorjaar 1946. Fotograaf: Bart Tromp (1901-1968).

Geheugen van de sociaal-democratie

JOB COHEN

Elf dagen geleden, op 20 juni 2007, werd ik in de Rode Hoed ondervraagd over het burgemeesterschap van Amsterdam. Terloops kwam de uitbundige avond van 1 november 2004 even langs, toen wij hier vierden dat Bart vijfentwintig jaar columnist van *Het Parool* was. Theodor Holman begeleidde zichzelf op de piano bij het zingen van teksten uit het beginselprogramma van de Partij van de Arbeid van 1977. De volgende ochtend werd Theo van Gogh vermoord. Ik had deze herinnering nauwelijks afgesloten, of ik hoorde het bericht van Barts overlijden, geschokt, zoals wij allen.

Heel goed heb ik Bart niet gekend, maar wel lang. Ik herinner me hem als ouderejaars in Groningen, waar hij sociologie studeerde en ik rechten, waar hij geen lid was van een studentenvereniging en ik wel. Toen al was hij actief als schrijver: hij was redacteur van het universiteitsblad *Der Clercke Cronicke*. In mijn herinnering was hij de *Clercke*. Sindsdien is hij eigenlijk niet veranderd: hij is altijd commentator gebleven. En altijd een bijzondere. Commentatoren plegen aan de zijlijn te staan. Bart niet: hij stond middenin het speelveld. Eigenlijk kan dat niet, maar Bart deed het. O ja, op één punt is hij wel veranderd: hij is steeds knapper geworden en steeds veelzijdiger.

Over de auteur Job Cohen is voorzitter van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting en burgemeester van Amsterdam

Bart was een scherpzinnig polemist, een kritisch beschouwer van maatschappij en politiek, een onafhankelijk intellectueel van grote eruditie. Hij heeft zijn talenten voor een niet onaanzienlijk deel gewijd aan de sociaal-democratie in Nederland. Dat was geen toeval, het was, voor hem, noodzaak. Hij heeft daarbij het werk in de vereniging niet geschuwd, als afdelingsvoorzitter en lid van de partijraad en het partijbestuur. Maar zijn natuurlijke habitat was de Wiardi Beckman Stichting, hét forum voor vrij en onafhankelijk debat en centrum van analyse en ideeënontwikkeling. De wv's beschouwde hem als haar Haagse vestiging. Als voorzitter van de werkgroep Partijpolitieke Processen en als auteur en redacteur, jarenlang, van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* en *Socialisme & Democratie* is hij van onschatbare waarde geweest voor analyse, theorievorming en debat in de PvdA.

Bart schuwde de scherpe polemiek niet — het was zijn beproefde stijlmiddel. Hij kon niet anders en hij vond het heerlijk. Maar het ging hem om de inhoud, om zijn standpunten. Die waren dwars. Je kunt je afvragen of dat paste bij Bart, of dat het een gevolg was van de tijd waarin wij leven. Want zijn dwarsigheid was vooral: dwars tegen de tijdgeest in, contra-cyclisch. Helaas waren zijn meningen daardoor niet zelden aan dovemansoren gericht; Cassandra, heb ik hem wel eens genoemd. Neem bijvoorbeeld zijn stellingname — samen met Godfried van Benthem van den Berg — in het begin van de jaren tachtig over

de plaatsing van kruisvluchtwapens in Nederland: dat was tegen alle zere benen van de PvdA die maar te vinden waren. Nuchter, met grote kennis van zaken, een sterk beoordelingsvermogen en tegen het traditionele linkse moralisme in, nam hij stelling in kwesties van internationale politiek. Dat de Partij van de Arbeid een parlementair onderzoek naar de Nederlandse betrokkenheid bij de oorlog in Irak niet heeft doorgezet, was hem meer dan een doorn in het oog.

Een ander voorbeeld: zijn opvattingen over het onderwijs. In 1994, het jaar nota bene dat ik staatssecretaris van hoger onderwijs was, schreef Bart: 'De universiteiten zijn er een sprekend bewijs van dat het onderwijs de *sovjetzone* vormt van de Nederlandse samenleving. Nergens elders doet zich zo'n combinatie van centralisme, bureaucratie, institutionele arrogantie en publiek-bestuurlijk onbenul voor. Nergens elders worden degenen die het feitelijke denkwerk doen, daarin zo belemmerd door "toezichthouders" die ver van de realiteit van dat werk staan.' (*Tegen het vergeten*, p. 231) Over de teloorgang van de kwaliteit van het onderwijs als gevolg van steeds weer nieuwe modes schreef hij niet alleen met vileine pen, maar ook met grote verontwaardiging. Als er meer naar hem — en geestverwanten — was geluisterd, dan was een parlementaire enquête naar de grote onderwijs-hervormingen misschien niet nodig geweest.

BEGINSELEN

Bart Tromp droeg er aan het eind van de jaren zeventig beslissend toe bij dat onze verhouding tot de eigen traditie weer werd hersteld. Samen met Jan Bank en Martin Ros nam hij het initiatief tot het uitgeven van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Er was in hun woorden ergens rond 1966 een brandscherm neergelaten, dat het historisch bewustzijn blokkeerde en het zicht onttrok op de rijke geschiedenis van de socialis-tische beweging in Nederland. En dan niet alleen die van de radicaal-socialistische, maar ook en vooral die van de sociaal-democratische hoofd-stroom. Het eerste jaarboek uit 1979 markeerde

het begin van een serie historische beschou-wingen en biografische portretten van erf-laters van onze beweging, die hebben bijgedragen aan kennis en bewustzijn van ons eigen verleden. Het ging niet om de geschiedenis omwille van de geschiedenis. Het project is geboren uit de behoefte om de ontwikkeling van de politieke theorie te verbinden met historische analyse. Juist de verbinding tussen deze twee vormt het hart van de vijftienvintig jaarboeken waaraan Bart zijn naam heeft verbonden.

In de afgelopen tien tot vijftien jaar heeft Bart zijn aandacht gericht op twee belangrijke thema's voor de sociaal-democratie: de ontwik-keling van de democratie, met name die binnen de Partij van de Arbeid; en de noodzaak van een nieuwe fundering voor sociaal-democratische politiek, ofwel het formuleren van een nieuw beginselprogram. Ook hier opereerde Bart pole-misch en irriteerde hij daarmee leidende eche-lons in de PvdA, ook hier werden zijn bijdragen gevoed door diepe overtuigingen.

Zijn benadering van de partijdemocratie werd ingegeven door de overtuiging dat een politieke partij gebonden hoort te zijn aan constitutionele verhoudingen. Niet een ouderwets verlangen naar de vergaderpartij van de jaren ze-ventig leidde Barts opvattingen — integendeel: daaraan had hij een broertje dood — maar de overtuiging dat democratische omgangsvormen en instituties de enige gezonde basis zijn voor een sociaal-democratische partij. Zo nam hij evenzeer afstand van de overspannen verwach-tingen van de actiep partij uit de jaren zeventig als van de partijvernieuwing in de vroege jaren negentig. Die partijvernieuwing kwam naar zijn idee vooral neer op informalisering van de onderlinge relaties in de partij, waardoor trans-parantie, verantwoording en *checks and balances* verdwenen. Net zo hard verzette hij zich tegen wat hij het 'plebiscitair syndroom' noemde: de combinatie van een campagnepartij, plebisci-taire democratie, een *first-past-the-post* kiesstelsel en ontideologisering, omdat deze combinatie leidt tot de ontmanteling van de autonome en programmatische politieke partij.

De sociaal-democratische beginselen vormen het thema van Barts magnus opus, zijn proefschrift waar hij jaren aan gewerkt heeft, maar dat er dan ook zijn mag. Het besef dat de sociaal-democratie een nieuwe fundering, nieuwe beginselen nodig heeft, loopt als een rode draad door Barts bemoeienissen met de PvdA en de wvS. Op het congres van 1973 verdedigde hij namens de afdeling Eindhoven een van de voorstellen om een nieuw beginselprogramma op te stellen. Toen het er was, in 1977, was hij de eerste om het onder vuur te nemen, sterker nog: om het met de grond gelijk te maken in een uitgave van de wvS uit 1985, *Beginselen ter sprake*. Gezwollen welzijnswerkersproza en opgewarmde socialistische retoriek — wij horen het hem zeggen.

Het program van 1959 was, in zijn woorden, ‘al met al het meest evenwichtige en consistente in de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratische beweging’ geweest (*Jaarboek 17*, p. 58) Het programma van 1977 weerspiegelde de overspannen radicalisering en het expressivisme van de jaren zeventig. De ontwikkeling die de PvdA in de jaren negentig doormaakte liet een tegenovergestelde beweging zien: technocratisering van de politiek en gebrek aan een eigen, zelfstandige koers. ‘Zonder ideologische veren loopt de rode haan in zijn blote kont’, aldus stelling 6 bij Barts proefschrift.

Samen met Thijs Wöltgens en Paul Kalma heeft hij het initiatief genomen om tot nieuwe beginselen te komen — de niet tot zijn proefschrift behorende epiloog legt er getuigenis van af. Hij vond dat ze er moesten komen, maar hij vond ook dat het niet kón: Bart sprak over ‘de

noodzaak en onmogelijkheid’ van een nieuw beginselprogramma. Drie voorwaarden noemt hij: er moet binnen de partij een zekere eensgezindheid zijn gegroeid over de belangrijkste vraagstukken; de opstelling van zo’n programma wordt gedragen door de partijleiding; de intellectuele basis voor het programma is beschikbaar in de vorm van eerder verrichte studies en gevoerde discussies. Het ontbrak, aldus Bart, aan de vervulling van die voorwaarden — en daarom was de beginselenexercitie niet mogelijk. Maar nodig: ja. Na het socialistisch model als radicaal alternatief voor het kapitalisme en het model van het verzorgingsstaatsocialisme was het tijd voor een nieuw perspectief. Om te beginnen was een grondige analyse van het kapitalisme nodig — met hoeveel sardonisch genoegen lanceerde Bart met het twintigste jaarboek over het hedendaags kapitalisme niet die term in het debat. Daarnaast was er behoefte aan een actuele uitwerking van de begrippen vrijheid, gelijkheid en broederschap. Effectief burgerschap, daar zou het om moeten gaan, aldus Tromp al in 1990. (SGD 1990/4, p. 107)

Bart en de sociaal-democratie; hij was er het institutionele geheugen van geworden. Zijn grote verbondenheid met onze beweging, zijn kennis, zijn opvattingen, zijn instincten: wat gaan we dat allemaal missen — samen met zijn scherpe pen en zijn warme persoon, verlegen in grote gezelschappen, sprankelend in kleine. Zonder hem moeten wij verder, maar laten wij dat doen met als motto de titel van zijn boek uit 1997: tegen het vergeten.

Een volstrekt onafhankelijke geest

FRED VAN STADEN

Van Thomas Mann is de uitspraak: 'Alleen datgene dat een begin en een einde heeft is interessant en wekt sympathie'. Sympathie is een te zwakke aanduiding van het gevoel dat ons vanavond hier bindt. Ik had het voorrecht een stuk van Barts rijke en gevarieerde leven op verschillende plaatsen te delen: aan de Leidse universiteit, het Instituut Clingendael, talrijke adviescommissies van Buitenlandse Zaken en Defensie en in de persoonlijke sfeer.

De eerste keer dat ik Bart goed leerde kennen was tijdens een studiereis in de Verenigde Staten. Ronald Reagan was pas aangetreden als president. Met zijn magie van 'good-morning-America' slaagde hij erin de Amerikanen hun zelfvertrouwen terug te geven. Wie echter niet werd aangestoken door het virus van het Amerikaanse optimisme en de 'can-do'-mentaliteit was Bart. Hij vertrouwde mij tijdens de reis eens toe: 'Hoe langer ik hier ben, des te meer voel ik me sociaal-democraat.' Ik was getuige van een zeer principieel debat dat hij voerde aan het Hoover Institute van de Stanford University, een academisch reservaat van overwegend conservatieve Republikeinen. Het ging over de rol van de staat. Geen van de Amerikaanse discussianten kon

Over de auteur Fred van Staden is hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de faculteit rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden. Van 1995 tot 2005 was hij directeur van het Instituut Clingendael in Den Haag.

hem wijsmaken dat de staat een probleem zou zijn als het om het welzijn van individuele burgers ging en de oplossing als het de veiligheid in de wereld betrof.

De laatste keer dat ik Bart vrij intensief meemaakte was bij de voorbereiding van een beleidsadvies over de opkomst van China, dat in april jongstleden gereed kwam. Het gezelschap dat zich aan deze gewichtige taak wijdde was vrij groot. Dit was voor Bart aanleiding schalks op te merken dat hij in de werkgroep eigenlijk de enige echte China-expert was. Tot zijn geloofsbrieven behoorde onder meer een scriptie die hij ooit als student over Mao had geschreven. Bart deed ons weer versteld staan van zijn ongelooflijke kennis, wisselend van de oude keizerlijke dynastieën en de opstand van de Bokseers tot de samenstelling van het Nationale Volkscongres en de vooruitzichten van democratisering. Wie anders dan Bart zou geweten hebben dat Deng Xiaoping op hoge leeftijd al zijn officiële functies had neergelegd, behalve die van erevoorzitter van de Chinese Bridgevereniging?

Tussen beide gelegenheden, onze eerste en laatste uitvoerige ontmoeting, heb ik Bart zien schitteren in intellectuele debatten op hoog niveau, bijvoorbeeld met de Franse diplomaat-geleerde Jean-Marie Guéhenno, de latere onder-Secretaris-Generaal van de VN, over de toekomst van de democratie. En over de ontwikkeling van het wereldsysteem met Immanuel Wallerstein. Wallersteins werkwijze stond voor Bart model:

21

het doorbreken van de zijn inziens kunstmatige scheidingen tussen afzonderlijke disciplines als sociologie, politicologie, economie en geschiedenis. Het tekent Bart dat hij Wallerstein zeer bewonderde, maar ervoor oppaste zijn epigoon te worden.

Met plezier denk ik terug aan een werk van Clingendael over de toekomst van de buitenlandse politiek van Nederland. Bart was een van de auteurs. Met veel vernuft trapte hij mijn eigen Atlantische heilige huisjes in. Maar tegelijk kon hij ook schrijven dat er serieuze argumenten zijn om te pleiten voor toetreding van Nederland tot de vs als 51ste staat. Tenslotte, zo voerde Bart aan, ligt Nederland geografisch niet verder van het Amerikaanse continent dan de 50ste staat, Hawaï, en heeft het oudere historische banden met de Amerikaanse republiek dan Texas, Arizona en Californië — om over het tot 1867 Russische Alaska maar te zwijgen. Toetreding tot de vs zou Nederland voldoende kiesmannen opleveren om de doorslag te geven bij een presidentsverkiezing als die tussen Al Gore en George Bush junior. Als voornaamste prijs die in dit scenario betaald zou moeten worden, beschouwde hij de ontmanteling van de monarchie. Maar, zo schreef hij met de voor hem zo typerende mengeling van ironie en boosheid, daar valt wel een mouw aan te passen, als men in aanmerking neemt hoe Amerika in het verleden met inheemse vorsten en stamhoofden is omgegaan.

22 Ik heb Bart ook zien genieten van de opera in het Amsterdamse Muziektheater. Een majestueuze voorstelling bracht hem in vervoering, maar elke valse noot of een te zwevende stem wekte zijn toorn. De minder ingevoerde toehoorder kon altijd nog troost putten uit Barts woorden dat bij die en die uitvoering van hetzelfde stuk, 71 jaar geleden in Parijs, er veel meer was misgegaan. In de opera als kunstvorm moet hij niet alleen een gesublimeerde vorm van esthetiek hebben gezien, maar ook de ultieme metafoor van het politieke theater: de voortdurende botsing tussen ideaal, opoffering, hartstocht, eerzucht en verraad.

Helaas heb ik Bart ook verstrikt zien raken in de bureaucratische regels van een onderdeel van de oudste universiteit van het land. Hij werd slachtoffer van de kleingeestigheid waarmee sommigen hem daar hebben bejegend. Ik weet dat het een cliché is geworden, maar — staande aan de zijlijn — heb ik in deze onverkwikkelijke affaire steeds moeten denken aan de beroemde woorden van de Gaulle over Sartre: 'Men arresteert geen Voltaire.'

Nu was Bart natuurlijk geen Voltaire, maar een authentiek intellectueel was hij wel, een schaars goed in de Lage Landen. Hij is vaak vergeleken met Jacques de Kadt, wiens vooroorlogse *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* eerst na de oorlog goed op waarde is geschat. Maar Bart blijft een geval apart. Het pleit voor zijn volstrekt onafhankelijke geest dat hij in zijn denken ook figuren toeliet die ideologisch heel ver van hem afstonden, zoals de hevig omstreden Duitse rechtsgeleerde en politiek theoreticus Carl Schmitt. Met zijn ideeën verschaftte Schmitt ontegenzeggelijk munitie aan de nationaal-socialistische staatsleer; het deed aan Barts fascinatie voor diens boek *Der Begriff des Politischen* niets af. Uitdagend herleidde Schmitt politieke handelingen en motieven, het specifiek politieke, tot het onderscheid tussen *Freund und Feind*. Ook Barts sublieme bespreking, zo kort geleden, van het laatste boek van Jacques van Doorn, met diens explosieve these over de nazi's als geslaagde socialisten, laat zien dat hij niet wegliep voor politiek onwelgevallige waarheden.

Velen van ons zijn getroffen door het opmerkelijke contrast tussen de scherpste van Barts pen en de zachtaardigheid van zijn karakter, tussen zijn woede over zoveel onrecht en zijn vrolijkheid over loze pretenties en menselijke ijdelheden. Tijdens zijn te korte leven heeft Bart met zijn werk een imposant intellectueel monument opgericht. Wij zullen dit in ere houden. Maar voor alles herinneren wij ons Bart als een aimabel mens. Om het nog een keer in zijn taal te zeggen, de taal van de opera: 'La commedia è finita!'

Heimwee naar de polemieek

FELIX ROTTENBERG

Partijgenoten,

Als Bart Tromp het woord partijgenoten uitsprak, verscheen er een glimlach op zijn gezicht. Dat was ironie, maar ook een verwijt. Eigenlijk nam hij het niet serieus. Hij gebruikte ook 'sociaal-democraten' of 'broeders, vrienden, vriendinnen'. Ik ging graag luisteren naar Tromp. Wij waren geen vrienden, wij waren kameraden.

Ik neem u mee naar een partijvergadering in 1981. Nicolaas Witsenkade. Aan een grote tafel zit het partijbestuur, met voorzitter Max van den Berg in het midden. Naast hem tweede vice-voorzitter Bram Peper en eerste vice-voorzitter Jaap van der Doef. Bart Tromp, de enige met stropdas, de krijgskunde-expert, altijd op dezelfde plek: aan de kop van de tafel links. Uit zijn tas haalde hij dan een gele markeerstift, een potlood en een vulpen. Verder een net verschenen biografie over Trotski, het laatste nummer van de *Sociologische Gids* en een paar knipsels uit *The Herald Tribune*. Dan trok hij de vergaderstukken uit die tas en natuurlijk het huishoudelijk reglement. Joop den Uyl kwam een half uur te laat binnen, de resten van een broodje cornedbeef in zijn mond proppend. Hij pakte het boek over Trotski en ging op die lege stoel naast Bart zitten. Tromp trok zijn das recht en glom van trots. De partijleider was gearriveerd. Zij spraken over De Kadt, over Van den Berg en eigenlijk over van alles. Den Uyl maakte geheimzinnige aantekeningen in zijn multomap. Deze schrijfsels zullen

Over de auteur Felix Rottenberg is abonnee van s&d en columnist van *Het Parool*

onherroepelijk terugkomen in zijn reeds lang aangekondigde biografie, door Anet Bleich. Wij kijken er reikhalzend naar uit.

Het eerste wat ik de afgelopen tien jaar op donderdagavond deed, was Bart Tromp lezen, in *Het Parool*. Een vast ritueel: met een glas water in de hand, voor het raam staand met uitzicht op de oude stad, me ergeren. Ik ergerde me aan hem, hij ergerde zich aan mij. Maar ik bewonderde hem.

Het fenomenale aan de politiek is dat je het heel soms snapt, meestal niet. Dat maakt politiek zo fascinerend, gekoppeld aan, wat dan heet, 'je idealen'. Een van Barts laatste columns ging over Jacques Tichelaar en Wouter Bos. Het was een vileine, gemene en ook eerlijke en doorzichtige tekst. Deze column gaf me een geheel nieuw inzicht in de verhoudingen aan de top van de PvdA: hoe Tichelaar Bos op de grond smijt, waardoor Bos kan zeggen 'beetje dom' en Tichelaar voorlopig weer adjunct is. Niemand kan zo iets in drie zinnen typeren als Tromp, kenner van de dramaturgie van de opera. Treffend, treffend. Zoals hij over alle modieuze golven in de politiek schreef als geen ander.

Een kenner van dialectiek en polemieek. Om de zes weken, in het ritme van de klassieke muziek, een aanval openen op de onkunde, de universele onkunde, die namelijk logisch is. Door het teveel aan regelgeving en bemoeizucht en het idee dat sturing de praktijk bepaalt, is het onderwijs in Nederland tot een tragisch gebeuren gemaakt waardoor wij, de elite, onze kinderen naar het buitenland sturen. Daar verzetten zij zich tegen, daarin was hij radicaal links. En dan

23

was ik gewoon trots op Bart, ik dacht: 'Je hebt gelijk.' Dan hoorde ik mijn vader. Die nam mij in 1975 mee naar een partijcongres over de NAVO. Op de tribune zaten de gewone leden. Beneden zag je de regenten van Nieuw Links, toen nog in ribfluweel gestoken. Tromp nam positie tegen dat geleuter over 19.000 voorwaarden om misschien uit de NAVO te gaan. Mijn vader zei: 'Die Bart Tromp hè, die gaat tegen de stroom in, dat is eigenlijk een D66-lid.'

Tromp kon ook zuur zijn, cynisch. Van Pim Fortuyn heeft hij niets begrepen, dat kon hij niet. De opstand van de middenklasse van de witte burgerij, het falen van de Nederlandse sociaal-democratie: sommigen signaleerden het, negeerden het, Kok en Melkert voorop, Tromp begreep het niet.

Zijn analyses over de Balkan, toen daar begin jaren negentig chaos heerste, waren juist erudiet en gaven overzicht. Tromp was mijn gids, uw gids. Je hoefde verder niets meer te lezen. Het was ongelooflijk, tot het eind toe: een zo moeilijke materie, om dat allemaal uit elkaar te houden... Hij kon het steeds weer uitleggen. Ik vroeg me af hoe hem dat lukte. Ik heb de woorden geteld. Een column in *Het Parool* mag van de redactie 525 woorden tellen. Maar hij heeft bedongen dat hij er 770 tot zijn beschikking kreeg! Terecht.

Wij zitten hier verenigd in treurnis. Maar we waren en zijn niet verenigd in een partij. Tenminste, zo voel ik het niet. Je bent met elkaar geassocieerd door een geschiedenis, een mentaliteit, door een geheugen met een archief. Tromp was de archivaris van dit archief. Hij kent geen opvolger. Het is een zware verantwoordelijkheid voor de zeer goed uitgekozen nieuwe directeur van de WBS om de opvolging van Tromp op de een of andere manier vorm te geven, opdat de geschiedenislessen over de Nederlandse sociaal-democratie altijd weer van een nieuwe interpretatie worden voorzien.

Bart Tromp kon niet tegen kritiek. Vooruitgeschoven avant-gardisten kunnen dat allemaal niet. Kritiek leren voelen, verwerken. Het is iets onmogelijks. Slechts een enkele politicus kan

het. Kan ik het? Nee. Alleen, ik ben ziek geworden en dat is mijn les geweest. Geen 'geweldige ervaring', maar wel een aanleiding om het leven te relativiseren, om aanvallen te doorstaan.

In zijn laatste levensjaren was ik bevriend met jonkheer Van der Goes van Naters. De voormalige fractieleider vond Bart Tromp een klootzak, maar wel een heel erg interessante klootzak. 'Weet jij of Bart Tromp de geschiedenis van het Franse socialisme eigenlijk wel kent? Ik vermoed van niet. Ik hoor hem nooit over Proudhon, waar het toch allemaal mee begon.' Door Van der Goes heb ik het werk van Léon Blum leren kennen. Hij wees me op een heel belangrijke passage: 'De kunst van de criticaster is altijd hoffelijk om te gaan met zijn tegenstander.' Eigenlijk houd je altijd van je tegenstander, van zijn redeneertrant, van zijn vermogen je te ontregelen, je alert te houden. Dat heeft betekenis. Dat heb ik Bart ook eens gezegd, bij een columnistendiner.

Het was bepaald niet eenvoudig om met Tromp te discussiëren. Dat kwam door zijn verlegenheid. Hij was een studeerkamergeleerde die achter zijn typemachine genoot van zijn kop vol helderheid, van de dreun of tik die hij uitdeelde, die iemand kon slopen. Hij was gefascineerd door de polemiek. Het kwam ook door zijn heimwee, denk ik, naar de polemiek in de tijd van Troelstra. De tijd waarin de sociaal-democratie dreef op de strijd voor algemeen kiesrecht en de voorbereiding van wat Drees de waarborgstaat noemde. Hij had er permanent heimwee naar.

Ik wil tegen zijn dochter Heleen zeggen dat Bart een groot vermogen had om talent te onderscheiden. Op mijn twintigste kreeg ik een brief van de voorzitter van de PvdA-afdeling Eindhoven. Ik had een debat georganiseerd over de 'actiepartij', een belachelijk fenomeen waar ik toen voor was. Tromp schreef mij die brief: 'Geweldige discussie, ongelooflijk. En dát geleid door een jongetje van 20 jaar!' Tikje uitgedeeld, maar het was vooral oprechte steun. Hij hoopte dat ik een leven lang een bijdrage zou kunnen leveren. Hij heeft talloze studenten in wie hij

talent herkende en die verlegen en aarzelend waren, gesteund. Tegen de stroom in.

Ik heb het genoeg gehad om op jonge leeftijd terecht te mogen komen in de kring van de top van de PvdA. Dan word je lid van de familie. Dat was zijn term. Het was voor hem een familie. Velen hebben met mij gezien hoe belangrijk Willemien, zijn vrouw en geliefde, voor hem is geweest. Willemien was niet alleen zijn verbindingsofficier met criticasters en tegenstan-

ders, ze was veel meer dan dat. Daar zijn wij je dankbaar voor. Bart zeker. Dat zei hij ook. Dat maakt dat jullie liefde onvergetelijk is. Daarom zijn deze mensen hier gekomen, om je steun te geven in je verdriet. We zullen Bart allemaal missen, het duurt lang om dit verlies een plaats te geven. Wat onvergetelijk is: zijn bijdrage aan ons aller vermogen om te relativeren, te kritiseren en vooruit te kijken.

Smetteloos wit pak

ARIE VAN DER VLIS

Toen ik op 21 juni 's morgens het nieuws op Teletekst bekeek en daar het bericht las dat Bart Tromp was overleden, was mijn eerste reactie er één van totaal ongelof. Dit kan niet waar zijn. Vervolgens dringen de feiten tot je door en komt het verdriet. Iemand op wie je zeer gesteld bent, is er niet meer. Daarna kwam boosheid. Boos op de wereld. Boos op Mijn Lieve Heer. Waarom moest dit? Ten slotte ook zorg: hoe gaat het met de familie, met Willemien?

De afgelopen week heb ik me vaak de vraag gesteld waardoor de verhouding tussen Bart en mij werd bepaald. Was het Friesland? Bart werd geboren in Sneek, ik iets eerder in Leeuwarden. De spreekwoordelijke Friese stijfkoppigheid en ook onafhankelijkheid waren ons niet vreemd en schiepen dus een band. Was het de kunst? Zoals bekend hield Bart heel erg veel van klassieke muziek en dan vooral van opera. Ikzelf ben een jazzfanaat. In ieder geval gaf dat aanleiding tot enkele intensieve debatten. Ik denk dat we het er in ieder geval over eens waren dat het creatieve in de mens een van de grote wonderen en mysteries van deze planeet is.

26   Onze relatie is vooral bepaald door het werk in de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV), die inmiddels zijn tienjarig bestaan heeft gevierd. Natuurlijk was Bart Tromp daarvoor geen onbekende. Zo was het in de krijgsmacht niet onopgemerkt gebleven dat hij als een van

de weinigen aan de linkerkzijde van het politieke spectrum in het kernwapendebat stelling nam tegen de vredesbeweging en dat hij zich samen met Godfried van Benthem van den Bergh uitsprak tegen nucleaire ontwapening.

In de AIV heb ik Bart leren kennen als iemand met een zeer brede belangstelling en een fenomenaal geheugen. Dat laatste uitte zich vooral in het paraat hebben van anekdotes en citaten, soms over de meest bizarre gebeurtenissen. Het zelf te berde brengen van citaten als Bart in de buurt was, hield grote risico's in, want een correctie had je zo te pakken. De brede belangstelling van Bart uitte zich onder andere in een grote betrokkenheid bij vraagstukken die de internationale veiligheid betroffen. Toen Bart werd gevraagd als voorzitter van de werkgroep over militaire materieelsamenwerking in Europa, keek dan ook niemand verbaasd op. Bart was overigens wel zo slim om een generaal te benoemen tot vice-voorzitter.

Zijn drijfveer bij dit alles was vooral het niet willen accepteren van het onrecht dat helaas nog steeds op vele plaatsen voorkomt. Dat was een van de gespreksonderwerpen tijdens een diner dat we in 2000 in St. Petersburg genoten. Willemien weet het zich ongetwijfeld nog te herinneren. Verder waren daarbij Leonard Ornstein en Koen Koch. Die avond ging het over alles: Rusland, Europa, de NAVO, Srebrenica, et cetera. Ik zal die gebeurtenis nooit meer vergeten.

Het is al vele malen gezegd, zijn columnns waren voor Bart heel belangrijk. Ik zou bijna willen zeggen: voor wie niet. Een van de reizen van de AIV bracht ons naar Londen. 's Avonds aan de

Over de auteur *Arie van der Vlis is generaal buiten dienst, voormalig Chef Defensiestaf en lid van de commissie Vrede en Veiligheid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken*

bar bekende Bart dat hij een probleem had. Hij had het erg druk gehad en nog geen tijd weten te vinden voor het schrijven van een column voor *Het Parool*. En die moest de volgende dag wel de deur uit. We hebben toen een aantal opties besproken. De volgende morgen bij het ontbijt schoof Bart een stuk papier onder mijn neus. Inderdaad, de column. Het onderwerp was totaal anders dan wat de avond tevoren aan de orde was geweest.

Bart heeft in de advieswereld een uniek record gevestigd. Hij was lid van de ADA (Adviesraad voor Defensie-aangelegenheden), de AVV (Adviesraad voor Vrede en Veiligheid) en de commissie Vrede en Veiligheid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken. In 2006 rekende Bart eens uit dat hij inmiddels een vijftientwintigjarig jubileum had opgebouwd. En hij vond dat de voorzitter van de AIV, Frits Korthals Altes, op de jaarlijkse themadag van de AIV daaraan niet mocht voorbijgaan. Om te voorkomen dat de voorzitter het zou vergeten, verscheen Bart op de bewuste dag in een smetteloos wit pak, dat veel opzien baarde. En inderdaad, Frits Korthals Altes heeft Bart uitbundig geprezen.

Eén eigenschap van Bart wil ik met nadruk noemen: ondanks zijn vermogen te discussiëren op het scherp van de snede was hij gewoon een heel aardige man. Het is eerder gezegd, maar dat is niet erg. Zoals een van de secretarissen van de AIV het uitdrukte: 'Je kan niet boos worden op Bart.' Het verklaart mede waarom Bart in de

AIV zo'n belangrijke plaats innam. In de vele werkgroepsvergaderingen voerde hij soms heel prominent het woord en op andere momenten zei hij weinig. Maar als hij wat zei, moest je heel goed opletten.

De laatste twee werkgroepen gingen over China en over de parlementaire besluitvorming bij de inzet van de krijgsmacht. Dat laatste naar aanleiding van het rapport van de commissie Van Baalen. In de werkgroep zaten drie oud-ministers en het werd al snel duidelijk dat we om een aantal noties van staatsrechtelijke aard niet heen konden. Dat gaf aanleiding tot vele debatten. Bart leidde op het cruciale moment de discussie in de goede richting door vast te stellen dat een te grote betrokkenheid van het parlement tijdens de besluitvorming van de regering het buitengewoon moeilijk zou maken om aan het einde van het proces nog tot een onafhankelijk oordeel te komen. U vindt dit aspect nadrukkelijk terug in het rapport.

De laatste keer dat ik Bart heb gesproken was na de inaugurele rede van Ko Colijn aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Bart vertelde dat hij op korte termijn naar Uruzgan zou gaan. Hij keek daar heel erg naar uit. Het heeft niet zo mogen zijn. Te vroeg is hij van ons heengegaan. Margo Trappenburg had in haar column in de NRC gelijk: hij had eigenlijk honderd jaar moeten worden.

Ik wens de familie en in het bijzonder Willemien heel veel sterkte toe.

De boot op koers houden

ARENDO JOUSTRA

Bart Tromp hield van puntjes op de i. Zo was het woord globalisering bij hem verboden. Dat moest mondialisering zijn. En hij schreef de naam Fortuyn altijd met een ij, dus met puntjes op de i en de j. Hij had namelijk gelezen dat Fortuyn volgens het bevolkingsregister officieel zo heette. Het gebruik van de opgepimpte artiestennaam toonde volgens Tromp aan wat voor charlatan Fortuyn was.

Mij kon dit niet veel schelen. Maar voor een artikel in *Elsevier* kreeg ik de kwartierstaat, een soort stamboom, van Joop den Uyl onder ogen en ontdekte dat de y in Den Uyl óók met puntjes moest worden geschreven. Dus zei ik tegen Bart, een beetje om hem te plagen: 'Als je consequent bent, moet je Den Uyl ook met puntjes schrijven.'

Dat vond hij blijkbaar te ver gaan. En voortaan schreef hij Fortuyn, net als ieder ander, weer met een Griekse y. Dat is de enige keer dat hij me, impliciet, gelijk heeft gegeven.

Bart begon als columnist bij *Elsevier* in september 2001, een week na de aanslagen op de Verenigde Staten, en, niet onbelangrijk, drie weken na het vertrek van Fortuyn als columnist. Fortuyn moest vertrekken omdat hij zich kandidaat stelde voor de Tweede Kamer, zoals Tromp pas bij ons kon beginnen toen de strijd om het voorzitterschap van de PvdA was gestreden en hij de actieve politiek weer had verlaten.

De combinatie *Elsevier* en Tromp lijkt misschien vreemd. Maar we kwamen elkaar steeds tegen in het diplomatieke circuit in Den Haag

Over de auteur Arendo Joustra is hoofdredacteur van *Elsevier*

en zo ontstond een band die meer persoonlijk dan politiek was. In de tuin van de Franse ambassadeur vertelde hij dan een anekdote over president Truman, om vervolgens vast te stellen dat het onzinnig was van de lidstaten van de Europese Unie om zich tegen Haider te keren, de winnaar van de verkiezingen in Oostenrijk — een standpunt dat ook was verwoord door *Elsevier* — waarna hij sprak over Henk Sneevliet, de held van mijn opa.

Tromp was erg geïnteresseerd in China en toen ik onlangs een bezoek bracht aan Sjanghai, wist ik dat ik Bart een plezier kon doen door het huis te zoeken waarin op 23 juli 1921 de Communistische Partij van China was opgericht, in aanwezigheid van diezelfde Sneevliet. Ik vond het huis en in het bijbehorende museum hing niet alleen een portret van Sneevliet, maar bevond zich ook een levensgroot wassen beeld van de Nederlander, uiteraard samen met beelden van de dertien Chinese afgevaardigden, onder wie Mao. Terug in Nederland meldde ik dit aan Bart, die karakteristiek reageerde met: 'Geweldig!'

Een column is een essay met haast. En een column moet aan drie voorwaarden voldoen: een feit bevatten dat niemand kent; urgent zijn; een opinie bevatten die 'anders' is. Gezien deze voorwaarden was Tromp een geboren columnist. Hij deed bovendien het meest denken aan zijn Amerikaanse collega's. De Amerikaanse columnist is inhoudelijk, serieus en analyserend — dit in tegenstelling tot Britse en Nederlandse columnisten, die meer exhibitionistisch zijn: de column als egotrip om de lezers te amuseren.

Bij Tromp kreeg je altijd eerst de analyse en

dan de mening. Daarin lijkt hij op Heldring, die afgelopen woensdag, 27 juni, de Anne Vondelingprijs kreeg voor zijn columns in *NRC Handelsblad* en bij die gelegenheid Bart Tromp prees als 'zijn meerdere'. Het verschil tussen Tromp en Heldring is dat Bart uiteindelijk zijn opinie gaf, waar Heldring het vraagteken hanteert.

Het moet direct worden gezegd, erg geliefd was Bart niet bij veel lezers van *Elsevier*. Hij schreef bij ons uitsluitend over internationale politiek. Voor hem een goed excuus om week in, week uit, jaar in, jaar uit de oorlog in Irak te attaqueren en Bush en Blair te beschuldigen van leugens. Dit tot gruwel van veel lezers. De column van Tromp was voor hen dan ook een goede reden om het blad op te zeggen. Dat de redactie in haar eigen commentaren, week in, week uit, jaar in, jaar uit, Blair en Bush prees als de grote bevrijders van Irak, hielp niet. De ergernis was bij deze lezers blijkbaar groter dan de instemming.

De omloopsnelheid van columnisten bij *Elsevier* is wat minder groot dan die bij het televisieprogramma *Buitenhof*; van afscheid nemen was geen sprake. Niet alleen omdat we in 2001 hadden afgesproken een langdurige relatie aan te gaan, maar vooral omdat de columns van Tromp eigenlijk altijd interessant waren. Je kon zijn mening verwerpen, maar zijn argumenten waren minder gemakkelijk terzijde te schuiven. Hij zette je aan het denken en hij confronteerde je met nieuwe feiten. Zijn stukken waren 'een lust van de geest', zoals Tromp zelf eens Hobbes citeerde.

Natuurlijk, iets van contrair om het contrair zijn, had Bart wel. Maar daar is een heel goede verklaring voor. Bart was een zeiler. En als je zeilt en de boot gaat schuin, dan ga je aan de andere kant hangen. Je biedt tegenwicht om de boot zo veel mogelijk in evenwicht te houden. En, zoals de zeilers onder u weten, je houdt daarmee de boot ook op koers. Hij is dus je medestander, niet je tegenstander.

De boot op koers houden — het is een van de vele redenen waarom we Bart zullen missen. Het collectieve geheugen van een natie wordt vaak beheerd door een enkeling. Zo'n enkeling was Bart Tromp. Tegen modieuze nieuwlichterij, altijd terug naar de fundamenten van de democratie, terug naar Bonger, terug naar de staatsinrichting, terug naar de basisprincipes van de internationale politiek.

Dat bleek bijvoorbeeld weer eens uit een van zijn laatste columns, over de legende van Srebrenica. In nog geen zeventhonderd woorden legt hij, met kennis van alle rapporten, van de hele geschiedenis, nog eens precies uit dat Dutchbat er niet was om de *safe areas* militair te beveiligen.

In een reactie op het overlijden van Bart, liet PvdA-leider Wouter Bos weten Tromp te waarderen als 'eigenzinnig, vlijmscherp en een echte lastpak — maar wel "onze" lastpak'. Dat woord 'ons' is, geloof ik, niet op zijn plaats. Tromp was niet van de Partij van de Arbeid. Tromp was mischien van Willemien en Heleen. Maar Tromp was bovenal van zichzelf. Hij was zijn eigen man. Uniek en onvervangbaar.

Hij had zo ongelooflijk vaak gelijk

PAUL KALMA

Na de klap van Barts overlijden, en het eerste, intense verdriet, begin je te beseffen wat het van dag tot dag betekent. In mijn geval: nooit meer Bart aan de telefoon, of bijpraten achterin de tuin; nooit meer een toevallige ontmoeting in Amsterdam ('partijgenoot', zei hij dan, en tikte even aan zijn hoed); nooit meer een pils én een korenwijn bij de s-e-d-vergaderingen; nooit meer eten met z'n vieren.

Maar tegelijkertijd groeit ook de bewondering voor wie Bart was en wat hij deed — en de blijdschap dat je hem hebt gekend. Je realiseert je welke enorme talenten hij had, wat een fantastisch gebruik hij ervan gemaakt heeft en vooral: met hoeveel plezier. Dat helpt misschien, enigszins, tegen het verdriet.

ALTIJD REAGEREN

30 Ik heb Bart bijna dertig jaar gekend. Het begon met een brief die ik van hem kreeg, gedateerd 18 december 1977. Daarin reageerde hij op een bespreking die ik van *De samenleving als plicht* had gemaakt. Kenmerkend voor Bart, want hij reageerde altijd op kritiek. 'Beste Paul, mijn dank voor toezending van je recensie. Je begrijpt dat ik het met lang niet alles wat je schrijft eens ben, en graag beantwoord ik aan je verwachting

Over de auteur Paul Kalma is lid van de Tweede Kamer voor de PvdA en oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting

wat betreft opmerkingen mijnerzijds.' Daarop volgde een uiteenzetting waarom mijn kritiek op onderdelen van het boek toch echt geen hout sneed. En tot slot was er voor de jonge recensent een bemoedigend woord. 'Op blz. 5 blijkt je een aardig instinct aan de dag te leggen, waar je het over het totalitarisme-debat hebt. In het afgelopen semester heb ik over dat thema een aantal colleges gehouden, die ik in het volgende voortzet en waarin inderdaad de verschillende theorieën onder het mes komen. Met vriendelijke groet, Bart Tromp. St. Jorislaan 36, Eindhoven.'

Ik heb hem de jaren daarop veel beter leren kennen en sindsdien lopen ze zo'n beetje door elkaar heen: mijn genegenheid voor de vriend die hij geworden is (met knallende ruzies zo eens in de acht jaar); mijn bewondering voor zijn wetenschappelijke werk (van de nationale en de internationale politiek tot de geschiedenis van het socialisme; van de sociologische en de politieke theorie tot het 'wereldsysteem', in het voetspoor van de economisch historicus Immanuel Wallerstein); en mijn grote waardering (dankbaarheid zeg ik nu) voor al het werk dat hij voor en binnen de Wiardi Beckman Stichting heeft gedaan. Oprichter en redacteur van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Redacteur van s-e-d. Voorzitter van de werkgroep Partijpolitieke Processen. En dat in alledrie de gevallen gedurende 25 jaar of langer.

Hoe ging dat praktisch in zijn werk? Meestal begon het met een paar anekdotes en historische

achtergronden bij de politieke actualiteit. Dan een gezamenlijke bespreking van de laatste misstap van de partijleiding. En net genoeg tijd over om een mooi nummer of een mooie conferentie in elkaar te zetten. Bart was nooit routineus, zocht steeds de scherpte van het debat op, vaak tot ver over de partijgrenzen heen (zoals bij de werkgroep Partijpolitieke Processen). Zijn instelling was: 'frappez toujours', kritiek nooit onbeantwoord laten. 'Bart,' vroeg ik wel eens, 'moet ik daar nu op reageren?' 'Altijd doen, Paul,' zei hij dan, 'al-tijd re-a-ge-ren.' Wilde hij het laatste woord hebben? Zeker, maar hij had vooral plezier in het debat.

Hij genoot ook van de artikelen en boeken die hij schreef — en van wat hij op het programma had staan. En dan de titels. 'Hoe de wereld in elkaar zit.' Zo heette zijn bundel *Parool-columns* uit 2004. Of zijn voornemen indertijd om zijn discussie met de anti-kruisraketten-beweging te beschrijven, met als kop een uitspraak van een tegenstander: 'Dat zijn maar feiten.' Zelfbewust was hij in dat opzicht, en krachtig in zijn opvattingen. Maar hij lachte ook mee als we hem voor de voeten wierpen dat hij columns begon met zinnen als: 'Zoals ik in 1979 al schreef...' En als we hem beloofden zijn verzameld werk ooit onder die titel te zullen uitgeven.

KLEINE-STAPPEN-SOCIALIST

In de vele lovende artikelen van de afgelopen week viel ook de kwalificatie 'lastpak'. Dat was hij soms ook wel, maar het woord doet hem in twee opzichten niet goed recht. Allereerst: hij was niet zozeer lastig, maar hij had een hoge opvatting van de taak van de intellectueel in het publieke debat. Hij stelde een norm, die door velen niet werd gehaald. Zoals ook de vragen en stellingen die hij opwierp, vaak onbeantwoord bleven. Hij was een voorbeeld en zal dat moeten blijven.

In de tweede plaats: hij had zo ongelooflijk vaak gelijk. Om me tot de sociaal-democratie te beperken: destijds in zijn kritiek op het reëel bestaande socialisme en zijn vergoelickers, later in zijn kritiek op de liberalisering van de sociaal-

democratie. Op het ontbreken van een visie op een georganiseerd, sociaal kapitalisme; op het verwateren van onze cultuurpolitiek. Het was niet Bart die veranderde en die zogenaamd heel links werd, maar het was zijn partij die veranderde. Dat is meer mensen overkomen, ook in onze buurlanden. Bart deed wat dat betreft sterk denken aan de Britse oud-minister en schrijver Roy Hattersley — allebei geweldige schrijvers, zeer belezen en met een hekel aan New Labour.

Bij dat alles was Barts politieke houding er een van de reformist, de kleine-stappen-socialist. Maar dat gecombineerd met twee eigenschappen: enerzijds gematigdheid en persoonlijke zachtmoedigheid; anderzijds een realistische, weinig rooskleurige visie op mens en maatschappij. Dat lijkt me ook de ideale combinatie. Zoals het omgekeerde — een hervormingsstreven dat het van keiharde karakters en een utopische *drive* moet hebben — in bepaalde omstandigheden levensgevaarlijk kan zijn.

Barts werk — op intellectueel en op politiek terrein — moet worden voortgezet. Daar zijn, gezien Barts talenten en hoe hij ze gebruikte, veel mensen voor nodig. Maar het moet en het zal gebeuren.

Daarbij zullen we ons de 'public man' (de geëngageerde wetenschapper en intellectueel) en de 'private man' herinneren — en hoe ze in elkaar overliepen. Niet dat Bart er ook maar over piekerde om al het persoonlijke tot politiek te reduceren. Maar persoon en publieke zaak waren bij hem wel op een vanzelfsprekende manier met elkaar verbonden. Bijvoorbeeld in zijn hartstocht voor klassieke opera's, met hun onmiskenbaar politieke kanten. Of in zijn deelname, met Willemien, aan de debatten op de Gentse Zomerfeesten, twaalf jaar lang. Organisator Eric Goeman schreef voor de Vlaamse pers een In Memoriam onder de kop: *No more margaritas*.

En neem zijn motivering, lang geleden, om aan de universiteit te gaan werken. 'Dan kan ik', aldus de wetenschapper met een ongeken- de belezenheid en een ongeken- de productiviteit, 'tenminste 's middags naar de film.' Ook dat was Bart Tromp.

The epitome of a public intellectual

IMMANUEL WALLERSTEIN

I first met Bart Tromp in 1975. He came down to Paris, where I was at the time, to interview me on behalf of a Dutch newspaper about my then new book, *The Modern World-System*. We had an extensive and fruitful discussion about what I was calling world-systems analysis. This was the beginning of a long and rewarding friendship. Later he invited me to Leiden in 1997 to give the Daalder Lecture. And in 2002, we were together in residence at NIAS in Wassenaar.

He was a person of many sides. He was a first-rate political scientist. He was a sophisticated appreciator of high culture, and particularly of his beloved opera. But above all, for me at least, he was the epitome of a public intellectual. He was long active in the PvdA. And he brought to that

activity not only all of his scientific knowledge, but also his very active concern with the difficulties and dilemmas of European social-democracy of the last thirty years. His ability to move comfortably and usefully between the spheres of university and public life served as an example and a model for all of us.

He never seemed to lose hope in the possibilities of a better world even when he was expressing a Gramscian pessimism of the intellect. At this moment, when so much is falling apart, we can ill afford to lose his prudent insight, his perceptive analyses, but most of all his warm political encouragement. We can honor best his memory by trying to emulate his approach to how an intellectual should function in our world.

Over de auteur Immanuel Wallerstein is emeritus
hoogleraar sociologie en als onderzoeker verbonden
aan Yale University

Altijd verantwoordelijkheid nemen

ROBBERT BARUCH

De Talmoed (Gittin 55b-56a) vertelt het verhaal over Kamtza en Bar Kamtza. Een rijke man geeft een feestmaal. Zijn knecht nodigt per ongeluk in plaats van de bevriende Kamtza, de vijand Bar Kamtza uit. Bar Kamtza verschijnt, blij, omdat hij denkt dat het weer goed is tussen hem en de rijke man. Deze wil hem echter niet onder zijn gasten hebben. Omdat Bar Kamtza al aan tafel zit, wil hij niet vertrekken. Hij biedt aan zijn eigen maaltijd te betalen, maar de gastheer wil er niets van weten. Dan biedt Bar Kamtza aan om de helft van het feest te betalen, maar ook daar wil de man niets van weten. Zelfs het aanbod om het hele feest te betalen wordt afgeslagen, en de rijke man laat Bar Kamtza met geweld van tafel verwijderen. Het ergste van het verhaal is dat de machtigen en geleerden van die tijd aan tafel zaten, het zagen en zich er niet tegen uitspraken. Bar Kamtza zag dat, en ging ervan uit dat ze het met het gebeuren eens waren. Dit leidde tot de vernietiging van de Tempel.

Op mijn computer bevinden zich niet veel herinneringen aan Bart. Wij belden — en dan vooral op zaterdagavond, om na te gaan of onze als wekelijks bedoelde squashafpraak van de volgende ochtend, 9 uur, zou doorgaan. ‘Partijgenoot!’ ‘Ah! Partijgenoot! Durf je het aan, morgen?’

Over de auteur Robbert Baruch is voor de PvdA
Dagelijks Bestuurder van de deelgemeente Feijenoord
in Rotterdam

De kiem voor onze vriendschap werd gelegd in 1989. In dat jaar volgde ik als eerstejaars politicologie en bestuurskunde colleges bij Bart. Wij, studenten Pol I of II, noemden hem Cowboy Bart. Zijn colleges waren uitstekend. Later vertelde hij me wel eens dat zijn geheim voor een goed college van McCarthy kwam: ‘First, I tell ’em what I’m gonna tell ’em. Then, I tell ’em. Then, I tell ’em what I’ve told ’em.’ Nadat mijn toenmalige mentrix mij had geadviseerd op te houden met mijn studie (ik had ruzie gekregen met een docent, die, naar later bleek, een relatie met haar had), zocht ik een nieuwe studiebegeleider en dat werd Bart. Inmiddels woonde ik in Den Haag. Regelmatig gaf ik hem een lift naar Leiden in mijn gouden Opel Kadett. Ik volgde een aantal vakken bij hem en het klikte tussen ons. We spraken over kunst, *De Waarheid* (de krant waarvan Bart complete jaargangen op zijn kantoor had liggen en waar ik in heb leren lezen), opera en consequent politiek bedrijven.

Mijn afstudeerscriptie over Vondels *Palamedes* en de zeventiende-eeuwse politieke filosofie schreef ik bij Bart en bij Andreas Kinninging. Mijn scriptie was gebaseerd op methoden en ideeën van Leo Strauss. Enige tijd na mijn afstuderen wilde ik op (beter gezegd: mét) Strauss promoveren. Bart was geen grote fan van Strauss — op zijn boek over Hobbes na — maar hij kon hem wel goed nadoen: ‘Look; it is not ritten zere, and zat is exektly why it is ritten zere!’ Om Strauss beter te begrijpen raadde Bart mij

33

aan om Pirsigs *Zen and the art of motorcycle maintenance* te lezen. Daar kwam Strauss in voor. Om Pirsig beter te begrijpen moest ik motor leren rijden, en zoals veel slimme mensen weten zijn motorrijden en promotie-onderzoek doen twee activiteiten die elkaar vaak uitsluiten. Aangezien Bart mijn promotor (no pun intended) heette te zijn, hadden we een excuus om wekelijks op zondag een visje te gaan eten bij Simonis in Scheveningen. Later werden deze zondagse activiteiten gezonder en gingen we het luie zweet eruit squashen. In squash leer je mensen kennen. Bart speelde om te winnen.

Bart gaf zijn studenten in overweging lid te worden van een politieke partij. Het is immers goed voor studenten politicologie om de politieke praktijk te leren kennen. Ik was al lid geweest van een politieke partij, maar die bestond niet meer. Zo werd ik lid van de Partij van de Arbeid. Ik had een aantal teleurstellende ervaringen op lokale partijbijeenkomsten en werd niet erg actief. Het waren de dagen van de Paarse kabinetten. De kritiek op de Partij van de Arbeid in die tijd was dat de partij zich wel heel erg op sleeptouw liet nemen door de andere partijen en nauwelijks meer herkenbaar was. Daar probeerden de toenmalige partijbesturenden wat aan te doen door te 'vernieuwen'. Het bereik van de partij moest vergroot worden door interessante nieuwtjes op een vooruitstrevende manier aan de man te brengen. De herkenbaarheid moest omhoog door jonge, fris ogende mensen in het nieuws te krijgen en door ervoor te zorgen dat uit alle geleidingen van de maatschappij mensen in vertegenwoordigende lichamen terecht kwamen. Het kandideren in sudokuvorm werd uitgevonden: mannetje-vrouwje-mannetje-vrouwje, alle regio's, etnische afkomsten en seksuele voorkeuren — en vervolgens kijken of de woordvoerderschappen ondergebracht konden worden. Van consistentie of fatsoenlijke politieke discussie was te weinig sprake en er kwamen ook mensen op posten terecht waar ervaring voor nodig was die zij ontbeerden. Mensen als Bart vonden het verschrikkelijk dat met de twee hoofddoelstellingen van een politieke

partij (behoorlijke mensen op vertegenwoordigende posities terecht laten komen en een interessant en relevant programma leveren) zo onzorgvuldig werd omgesprongen.

Toen het begin 2001 duidelijk werd dat Sharon Dijksma kandidaat-partijvoorzitter was, vond hij dat dan ook geen goed idee. Bart stelde zich kandidaat voor het voorzitterschap. Arie de Jong, Willem Minderhout en ik vormden het campagne team. Natuurlijk wilde Bart helemaal geen voorzitter worden. Hij zag zijn kandidatuur vooral als een middel om een aantal zaken aan de kaak te stellen. Het was een enorm leuke tijd: ik reed Bart door heel Nederland om hem in zaaltjes en bij media-optredens te krijgen. Van Barend en Van Dorp (waarvan ik tot dan toe dacht dat het een programma was dat over voetbal ging) tot Buitenhofen een optreden bij Theo van Gogh, die aan het eind van het interview zei dat hij hoopte dat Bart het zou worden. Een keer in de trein kwam Bart er tot zijn ontzetting achter dat ik een aantal boeken die volgens hem ieder ontwikkeld mens gelezen zou moeten hebben (onder andere van Stendhal, Waugh en Nabokov) niet had gelezen. Zo zou ik natuurlijk al helemaal nooit lid kunnen worden van zijn werkgroep Partijpolitieke Processen!

Ruzies grepen Bart aan. Hij had een sterk rechtvaardigheidsgevoel. De periode van het afscheid van Leiden was emotioneel. Niet alleen vanwege hetgeen hem door de technocraten werd aangedaan, maar vooral doordat er velen omheen stonden en niets deden. De funeste werking van de technocratie zonder geweten of verantwoordelijkheid maakte hem vaker boos. Woedend was hij op minister Verdonk die bij de affaire rond het paspoort van Ayaan Hirsi Ali, in 2006, zei dat ze 'nu eenmaal de wet moest uitvoeren'.

Hoewel Bart vond dat een publiek debat publiek gevoerd moest worden, was hij er de man niet naar om zich zomaar publiekelijk in alle discussies te mengen. In een getergde mail over een internetfilmpje met 'Wouters Angels' schreef hij in 2006 aan de toenmalige voorzitter van de Tweede-Kamerfractie: 'Mijn bedrage aan de PvdA-camapgne (...), bestaat eruit, dat ik alle verzoeken

van radio en tv om mijn licht over die campagne te laten schijnen afwijs.' De deskundigen die over elkaar buitelden om het verlies van de PvdA bij verschillende verkiezingen te verklaren, waren hem een gruwel. Vooral als het uitvoerders waren die zich met de inhoud bemoeiden. Want je moet wel een beetje verstand van iets hebben, voordat je erover kan meepraten.

De juiste man op de juiste plaats, consistentie in beleid, bestuurlijke afweging bij de uit-

voering. Altijd: verantwoordelijkheid nemen. Gelukkig zijn die ideeën niet alleen aan hem voorbehouden.

Een van zijn laatste mails aan mij heeft als onderwerp 'morgen niet'. De laatste keer dat we squashten, tien dagen voor zijn dood, won hij alle sets.

Katholiek in ruste, kandidaat-voorzitter in ruste, partijgenoot: rust zacht.

Samen optrekken

ARIE DE JONG

Toen ik Bart Tromp rond 1975 leerde kennen, woonde hij nog in Eindhoven. Hij werkte daar als universitair medewerker op het gebied van de 'sociologie van de gebouwde omgeving' en hij was voorzitter van de plaatselijke afdeling van de PvdA. We werden vrienden toen we allebei deel uitmaakten van de commissie Meerjarenramingen en Partijorganisatie, in het leven geroepen omdat de PvdA als vereniging twee grote problemen had: haar financiële positie was zwak en de partijorganisatie zat verstopt. Let wel, we spreken over de jaren zeventig van de vorige eeuw. In die commissie zaten interessante mensen: Roel in 't Veld trad op als voorzitter, Saskia Stuiveling en Henk Molleman maakten er deel van uit. Ook partijvoorzitter Ien van den Heuvel en de partijsecretaris Gerard Heyne den Bak waren lid. Met hen verkeerde Bart al snel op voet van oorlog.

36 In die tijd schreef Bart een beroemd geworden artikel in *Socialisme & Democratie* ('Socialisme, Organisatie en Democratie', 1976), waarin hij de gebreken in de partijorganisatie van de PvdA overtuigend blootlegde. In het bijzonder de idee van een 'actiepartij' maakte hij met de grond gelijk, omdat die in aanvaring kwam met het parlementaire karakter van de PvdA.

Het jaar 1977 was een keerpunt voor de PvdA. Noch daarvoor, noch daarna boekte de PvdA een

Over de auteur *Arie de Jong was lid van de Tweede Kamer voor de PvdA. Hij is voorzitter van het partij-gewest Zuid-Holland. Samen met Bart Tromp vormde hij vanaf 1980 het presidium van de werkgroep Partijpolitieke Processen.*

dergelijk succes bij Tweede-Kamerverkiezing: 53 zetels. Het was verbijsterend hoe die positie werd verspeeld in een formatieproces van bijna een half jaar. Een vanzelfsprekend lijkende samenwerking met het CDA in een tweede kabinet-Den Uyl was onmogelijk geworden, onder meer door de arrogantie van de macht binnen de PvdA. Na die mislukte formatie — althans, mislukt voor de PvdA — kwamen vlak voor kerst een stuk of acht mensen bij elkaar in de huiskamer van Wouter Gortzak, die directeur was van de Wiardi Beckman Stichting. Sommigen overwogen om hun partijlidmaatschap op te zeggen. Bart zag daar niets in en verleidde de aanwezigen ertoe om als informele gespreksgroep door te gaan en te kijken of we kans zouden zien om de houding en de koers van de PvdA te verleggen.

Na enkele bijeenkomsten die door Bart waren geannonceerd, bleek dat hij niet tegelijkertijd voorzitter en secretaris kon zijn. Vanaf dat moment wierpen we (Bart en ik) ons op als 'presidium' van de 'werkgroep Partijpolitieke Processen', die we lieten koppelen aan de Wiardi Beckman Stichting. Een 'geheim genootschap' was geboren. Samen organiseerden we ongeveer tweehonderd bijeenkomsten en een stuk of drie conferenties. Voortdurend vroegen we ons af welke vraagstukken aangesneden moesten worden, wie daar het beste een verhaal over kon houden (vaak werden die verhalen daarna gepubliceerd), maar ook wie lid moesten zijn van de werkgroep en wie eraan toe was op te hoepelen. De werkgroep was een vrijplaats waar Bart erg van hield: een forum voor open debat, waar mensen elkaar veilig konden bevragen en

daarbij hun ideeën, opvattingen en ergernissen konden uiten.

Af en toe vond Bart het tijd om zelf uit te pakken, dan zette hij bijvoorbeeld uiteen waarom de plebiscitaire democratie strijdig was met de Nederlandse parlementaire cultuur of haar in ieder geval weinig te bieden had, wat de vernieuwingen in de PvdA voorstelden, wat de zin is van verkiezingsprogramma's, wat de betekenis was van paarse samenwerking. Of hij sprak over de neergang van politieke partijen, over cultuurpolitiek, of over de Nederlandse politiek die sinds het optreden van Fortuyn in permanente verwarring leek te zijn.

Bart en ik hebben vaak elkaars artikelen becommentarieerd, waarbij ik werd geconfronteerd met iemand die altijd te veel hooi op zijn vork nam, maar tegelijkertijd kans zag om buitengewoon gedegen inhoudelijke en redactionele adviezen te geven waarvan een artikel veel beter werd. Slechts een enkele keer schreven we samen een artikel. Het beste staat mij een stuk uit 1980 bij. In die tijd was de PvdA om te regeren altijd aangewezen op het CDA (en zijn confessionele voorgangers). Wij schreven een gedegen artikel, waarin we aantoonde dat deze houding strategisch en inhoudelijk ineffectief was. De PvdA zou in onze ogen evenzogoed met de vvd kunnen regeren. Hoewel we instemmende reacties kregen, zou het nog tot 1994 duren voordat de PvdA — mede dankzij D66 — uit de 'anti-vvd-krimp' kwam.

INTELLECTUELE VRIJHEID

Bart liet twee maal blijken politieke ambities te hebben. De eerste keer was begin jaren tachtig. In die tijd werden de PvdA-kandidatenlijsten voor de Tweede en Eerste Kamer nog door elk gewest apart gemaakt. Het was ook de tijd van de 'partijbaronnen'. Bart woonde nog in Eindhoven en wilde wel in de Eerste Kamer voor Brabant-Oost. Vermoedelijk had dat gewest de zeggenschap over één zetel. Bart werd het niet, want hij was, zo zei men — en we hebben daar nog vaak om gelachen — 'geen exponent van de

achterban'. In zijn plaats werd het een ander, van wie wij niet konden beoordelen of die dan wel een dergelijke exponent was. Maar Bart vond het wel jammer.

De tweede keer was bij de voorzittersverkiezing van 2001. Er moest een opvolger komen voor Marijke van Hees, die door haar bestuur was gemangeld. Het leek erop dat de partijtop met Sharon Dijksma een soort machtsgreep wilde plegen. Bart wierp zich ook op als kandidaat en vroeg mij om zijn adviseur te worden. Ik zei hem dat ik daartoe bereid was, onder voorwaarde dat hij zich op een strategisch moment vóór de verkiezing zou terugtrekken. Ik sprak de opvatting uit dat Bart eigenlijk niet geschikt was als partijvoorzitter. Waarop Bart zei: 'Dat weet ik ook wel. Maar ik wil een platform hebben om mijn ideeën over de partij te verkondigen. En ik zal ze lang in spanning laten!' Het liep erop uit, dat Bart zich de avond vóór het congres waar de partijvoorzitter moest worden gekozen, terugtrok ten gunste van Ruud Koole.

In de PvdA was hij vooral een intellectuele criticaster. Overtuigd van zijn onwrikbaar gelijk, had hij er plezier in om ego's door te prikken, inconsistenties bloot te leggen, charlatanerie aan de kaak te stellen. Daar maakte hij niet altijd vrienden mee. Soms kreeg je de indruk dat hij meer werd geduld dan gewaardeerd. Vooral mensen aan de top met een geringe diepgang moesten het ontgelden. Ik riep Bart dan wel eens toe: 'Maar wat moeten ze dan?' Maar veel waardering voor opportunisme en het voldoen aan beeldvorming kon Bart niet opbrengen. De weerstand tegen zijn optreden leidde er eind jaren tachtig toe, dat toen het logisch was dat hij een advies zou schrijven over het politieke landschap in Nederland (ten behoeve van de commissie Strategie), dat aan mij werd gevraagd. Daar kwamen we natuurlijk ook wel uit.

Bart was iemand die intellectuele vrijheid nodig had. Daarom was hij zijn hele loopbaan verbonden aan universiteiten en wetenschappelijke instituten. Maar in de loop van de jaren veranderde het karakter van de universiteit. Van een intellectuele broedplaats, werd ze een

productiebedrijf waar je op een voorgeschreven wijze onderwijs moet geven en artikelen moet produceren. In een recente boekbespreking (*Vrij Nederland*, 23 juni 2007 — dus gepubliceerd na zijn overlijden) schreef Bart over Jacques van Doorn: ‘Van Doorn verliet de academie precies op tijd. Er is geen sprake van dat hij zou hebben gepast in het huidige regime van geestloze prestatiedrift op de vierkante centimeter.’ Voor mijn gevoel ging dit citaat ook over Bart zelf en zijn teleurstelling in de houding van de Leidse academische bestuurders toen ze hem er met succes uit probeerden te werken. Bart voelde zich verraden, al zag hij kans heel behoorlijke afspraken te maken waardoor hij zijn intellectuele vrijheid weer helemaal terughad.

Bart is veel te vroeg gestorven, hij was pas 62 en vol van plannen en ideeën. Dolgraag had ik nog van alles met hem ondernomen, ik had hem nog zo graag willen pesten met sommige van zijn opvattingen, ook als ik het ermee eens was. Ik mis hem zeer.

BART AAN HET WOORD

Ik sluit af met enkele citaten van Bart uit bijeenkomsten van de werkgroep Partijpolitieke Processen. Dat is bijzonder, want zonder toestemming van het presidium mag uit de verslagen van de werkgroep niet geciteerd worden. Deze ene keer heb ik mijzelf daartoe toestemming gegeven, om Bart nog eenmaal aan het woord te laten. Er is als het ware sprake van een gemeenschappelijke tekst: Bart sprak, ik notuleerde.

38 Allereerst volgt hier een aantal fraaie citaten uit bijeenkomsten waarbij Bart een inleiding hield. Daarna presenteer ik het verslag van zijn betoog over ‘hoe de Nederlandse politieke elite en de pers de kluts kwijt zijn’, uit december 2006 — integraal, niet alleen omdat dit verhaal een mooi voorbeeld is van de wijze waarop Bart de politiek analyseerde, maar ook omdat het tot een publicatie van deze gedachten niet meer is gekomen.

‘Zodoende is de partijorganisatie nog steeds niet aangepast en zijn vele van de problemen die in

de zeventiger jaren zijn ontstaan gebleven. Ten tweede hebben we problemen gekregen met onze grootste pretentie, namelijk dat de PvdA zich richt op een rechtvaardige verdelingspolitiek. Dit heeft er onder meer mee te maken dat het de partij niet gelukt is om te gaan met de belangengroependemocratie, die overigens mede tot stand is gekomen door het eigen opereren. Alles bijeen ontbreekt een samenhangend en algemeen aanvaard verhaal over het wat en het hoe van sociaal-democratische politiek. Daarin ligt een hoofdoorzaak van een afnemende aanhang, waarvan bovendien een deel niet te motiveren is om als vanzelfsprekend naar de stembus te gaan.’ (1982: problemen der sociaal-democratie)

‘De vier centrale taken van politieke partijen worden uitgehold. Sterke belangengroepen en steekproefonderzoek staan voor articulatie van belangen en ideeën. De programmatische functie wordt ondergraven door het uit de tijd raken van de centrale beginselen van de politieke hoofdstromen en door verkokering binnen partijen, waardoor met onsamenhangende gedetailleerde programma’s wordt gewerkt. Ook de klassieke mobilisatie wordt uitgehold door de overaandacht voor bereik via de media (televisiedebatten etc.). Omdat het monopolie van de selectie van politici en bestuurders hiermee onevenwichtig wordt geaccentueerd, richt de partijcultuur zich daar geheel op.’ (1988: de neergang van politieke partijen)

‘De rapporten om tot vernieuwing te komen zijn sterk gepreoccupeerd door regeringsmacht in plaats van ideeën. Daarbij mist de PvdA *corporate identity* en de vernieuwingsdiscussie heeft zo’n identiteit niet opgeleverd. Zo is er ook geen goede en afgeronde discussie gevoerd over het rapport van Paul Kalma over de positie van de staat. En over diens stelling dat de aandacht moet verschuiven naar beheer in plaats van verandering. Meeregeren, uit angst, is daarmee een oplossing geworden voor alle problemen. We moeten nu echt deelnemen aan het lands-

bestuur en pas in die positie heeft de partij de ruimte voor vernieuwing. Voorlopig is de vernieuwing echter “gestold” en naar Barts inzicht zal het toetreden tot een kabinet dit beeld bestendigen.’ (1989: de gestolde vernieuwing)

‘Eigenlijk was er maar één missie: de PvdA moet in het kabinet, dan zul je eens wat zien en komt het allemaal wel goed. Maar na twee jaar in het kabinet, vraag je je af: op welke grondslag zou men het *plan Simons* bedacht hebben? (...) Het partijbestuur stelde wederom een commissie in, onder voorzitterschap van Van Kemenade, maar je zou je mogen afvragen of het partijbestuur deze discussie niet geheel op eigen kracht had behoren te trekken. (...) Als ontboezeming wil Bart wel kwijt dat het de vreemdste commissie is die hij in twintig jaar heeft meegemaakt. (...) Het congres van maart wordt een merkwaardig congres. De gang van zaken rond de commissie-Van Kemenade was vreemd: de commissie kwam met aanbevelingen die niet volledig door een commissiemeerderheid werden onderschreven; daarop volgde een standpunt van het partijbestuur dat zonder argumentatie weer afweek van het commissieadvies en dat reeds bij oppervlakkige bestudering blijkt te rammelen.’ (1991: vernieuwing van de PvdA)

‘Behalve als de regering berust op één partij, is het zeker dat een programma nooit wordt uitgevoerd. De opstellers weten dit. Programma’s zijn dan bedoeld om te overtuigen, in verschillende fasen en naar verschillende doelgroepen. Eerst is er de interne functie om de eigen aanhang te motiveren en op dezelfde lijn te krijgen, daarna komt pas de kiezer. Omdat zeker het laatste een fictie is (het programma bereikt nog niet één procent van het electoraat), is het essentieel hoe de pers de inhoud doorgeeft. Daarom is de presentatie aan de pers heel belangrijk. De eerste indruk, dus nog van het concept, is daarbij onverslaanbaar. Want ook de pers (her)leest niet. Of dit ook zo was, toen programma’s nog heel kort waren, weet Bart niet. Maar sinds de toegenomen dikte, lijkt dit een onvermijdelijke

gang van zaken. Dan komt het gebruik in een derde fase, bij coalitieonderhandelingen. Dit vergt dat het programma onderhandelbaar is (zit er wisselgeld in en zijn er compromissen te sluiten?). Zodoende heeft een programma drie fasen met verschillende doelgroepen en deels tegenstrijdige doelen.’ (1993: de betekenis van verkiezingsprogramma’s)

‘Bart meent dat niet zozeer sprake is van een paarse coalitie, maar van een liberaal-kapitalistisch kabinet dat het marktverhaal uit de kabinetten onder leiding van Lubbers verscherpt doorzet en dat de overheidsfinanciën laat bepalen door bureaucratische abstracties in plaats van ideologisch-programmatische denkbeelden. En de PvdA is vervallen tot de lijst-Kok.’ (1995: een jaar Paars en hoe nu verder)

‘Bart houdt eerst de verwachting tegen het licht dat het ontbreken van confessionelen in het kabinet het mogelijk zou maken allerlei ethische kwesties goed te regelen. Naar zijn inzicht is dit in de afgelopen drieëneenhalf jaar helemaal geen zaak geweest.

(...) De volgende verwachting was die van een andere politieke stijl. Dit zou zich vooral moeten uiten in de verhouding tussen het kabinet en de volksvertegenwoordiging, en de mate waarin democratisering bereikt zou worden via hervormingsvoorstellen. In de verhouding tussen kabinet en volksvertegenwoordiging is er niet zoveel veranderd ten opzichte van vroeger; hooguit zou je kunnen stellen dat thans de regeringsfracties door het kabinet worden gecontroleerd (en dat kon toch niet de bedoeling zijn?). De laatste uitwassen van de staatsrechtelijke vernieuwing lijken nu gesmoord te zijn; wellicht komt er nog een correctief referendum met hoge realisatiedrempels. Daarentegen is de noodzakelijk geachte bestuurlijke reorganisatie kapot gepraat, zijn de oplossingen van tafel geveegd, maar is niet de geringste creatieve vooruitgang geboekt.

De derde verwachting betrof, dat de stroperigheid van de politieke besluitvorming zou worden bestreden, dat de bezem er eens door zou gaan.

Bart ziet hierbij twee ontwikkelingen. In de eerste plaats is het poldermodel “ontdekt”, maar dat is eerder de bevestiging van de zo stroperige consensusedemocratie. Hij neemt zelfs een herwaardering waar van het regeringssysteem van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw en haalt aan dat de uitdrukking “op zijn elf en dertigst” te maken had met de besluitvorming in het vroegere Friesland, waar de elf steden en dertig grietenijen eerst tot overeenstemming moesten komen voordat een beslissing kon worden genomen. (...) Afsluitend typeert Bart de politieke stijl van het kabinet als volslagen technocratisch. Beslissingen worden gedefinieerd als het domein van specialisten, waarover de bevolking niet kan oordelen. Gaandeweg is de idee vervaagd, dat in de parlementaire democratie de vertegenwoordigers een inhoudelijk mandaat hebben, op grond van samenhangende programma’s waarover verantwoording kan worden afgelegd; de politici menen echter te beschikken over een volledig en vrij mandaat, op machtsvorming georiënteerd.’ (1998: evaluatie van het — eerste — paarse kabinet)

40 ‘Al met al acht Bart “Derde Weg” een ongelukkige term, die uit niet veel meer te verklaren valt dan de wens een gemakkelijk etiket te plakken op liberaal-sociale ideeën. Een verdere verdieping op de inhoud van het gedachtegoed van de Derde Weg is te vinden in het pamflet voor de Europese verkiezingen, ondertekend door Blair en Schröder (en opmerkelijkwijs dus niet door bv. Jospin en Kok). Ook zijn er nog wat andere geschriften, zoals van Tony Giddens, door hem getypeerd als een “theoretisch socioloog die boeken schrijft aan de hand van wat anderen hebben geschreven”.

Al met al acht Bart de relatie van dit soort geschriften met feitelijke politiek twijfelachtig. Hij kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat de politiek-inhoudelijke betekenis wordt overschaduwd door het gewenste publicitaire effect. Lees bijvoorbeeld het pamflet van Blair en Schröder nauwkeurig; niet alleen is het dan moeilijk om het onderscheid te ontdekken met de neolibe-

ralen, maar pijnlijk is hetgeen ontbreekt in het verhaal. Er is geen analyse van de economische machtsverhoudingen en het politieke antwoord daarop. Er is geen analyse van het functioneren van de democratie en evenmin zijn er opvattingen over de wijze waarop het openbaar bestuur moet functioneren. En dit zijn toch twee onderwerpen die in opvattingen over een nieuwe sociaaldemocratische politiek niet mogen ontbreken!’ (1999: de Derde Weg)

‘Bart had verwacht rond deze tijd [december 2006, AdJ] een hoofdstuk te hebben geschreven voor een boek waarin hij de balans van de afgelopen vijf jaar Nederlandse politiek zou opmaken. Met dat stuk als basis had hij de werkgroep willen uitdagen. Maar hij heeft het erg druk gehad en zodoende staan slechts de contouren van het nog te schrijven hoofdstuk in de steigers. Noodgedwongen kiest Bart ervoor om zijn voorlopige denkbeelden te presenteren en de discussie in de werkgroep te benutten om er een meer gedegen stuk van te maken. Zijn inleiding is gebaseerd op twee met elkaar samenhangende stellingen:

1. Sinds 2002 zijn de Nederlandse politieke elite en de media de kluts kwijt.
2. Dat heeft alles te maken met de misvattingen over wat er zich in 2002 in de Nederlandse politiek afspeelde.

In de reeks van interpretaties van “2002” wordt de kroon gespannen door een psychoanalytische benadering over de behoefte in Nederland aan Pim Fortuyn, welke door psychiaters overigens onzinnig wordt gevonden. De rest bestaat uit populaire toepassingen van de relatieve deprivatietheorie, als dat er van alles mis is in Nederland en dat het wachten was op het ogenblik dat dit “tot uitbarsting” zou komen, en met Pim Fortuyn was het zover. Op deze gedachtegang bestaan talrijke varianten, waarbij die van Gerard van Westerloo een interessante is, omdat die al bijna een kwart eeuw dergelijke stukken schrijft. Zijn stuk over de gefrustreerde trambestuurders, waarmee zijn boek *Niet praten met de bestuurder* (2005) opent, dateert van 1980. Het vervelende

van al deze verklaringen is, dat ze allemaal achteraf zijn geschreven; het zou overtuigender zijn als iemand er vooraf mee was gekomen. En zo moeilijk zou dat toch niet geweest zijn: Pim Fortuyn liet al begin jaren negentig publiekelijk weten premier van Nederland te willen worden en zijn boeken verschenen al jaren voor 2002, maar helemaal niemand nam dat serieus. Het zijn daarom verklaringen van niets.

Het is goed te bedenken dat er in elke samenleving altijd ongenoegen is, overigens van uiteenlopende aard en onderling tegenstrijdig. Jouke de Vries heeft daarvan goede voorbeelden gegeven in zijn boek *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolte van Fortuyn*. Zulke ongenoegens kunnen politiek manifest gemaakt worden, er moet een stem aan gegeven worden. Een goed voorbeeld daarvan was de campagne van het IKV tegen de kernwapens. Het ongenoegen over de dreiging van een kernoorlog werd door het IKV manifest gemaakt, toen er plannen kwamen om nieuwe raketten, de zogenaamde kruisraketten, te plaatsen. Mient Jan Faber, uitvoerend secretaris van het IKV, personifieerde het ongenoegen, gaf een stem aan de weerstand. Al tientallen jaren waren er kernwapens aanwezig in Nederland en veel discussie gaf dat niet. Het IKV organiseerde, samen met Pax Christi, een tegenbeweging en die was buitengewoon succesvol: Nederland heeft nimmer zulke omvangrijke demonstraties gezien.

Een belangrijk punt bij het manifest kunnen maken van “maatschappelijk ongenoegen” is de context waarbinnen dat ongenoegen wordt geplaatst. Juist die context is over het algemeen verwaarloosd of onderschat.

Dit laatste punt wil Bart toepassen op de “gebeurtenissen van 2002”. Dan ziet hij twee structurele factoren: ten eerste het optreden van de paarse kabinetten, waarbij de samenwerking van de tegenpolen PvdA en vvd ervoor zorgde dat ideologische scheidslijnen verwaterden; ten tweede een voortdurend voortgezet beleid waarbij de “verworvenheden van de verzorgingsstaat” ter discussie werden gesteld en

waarbij het niet uitmaakte of het ging om de kabinetten-Lubbers I en II (CDA-VVD), Lubbers III (CDA-PvdA) of Kok I en II (PvdA-VVD, aangevuld met D66), met als gevolg dat het CDA gedurende acht jaar in de oppositie ook geen verhaal had ten opzichte van de beide paarse kabinetten. Maar vooral de samenwerking van PvdA en vvd veroorzaakte het idee dat meningsverschillen in de Nederlandse politiek konden worden opgelost met een zakelijke, zo niet technocratische aanpak. Waarbij het curieus is, dat daarbij vaak wordt gesproken over het optreden van de *BV Nederland*, een *besloten* vennootschap.

Bart wil graag nog wat dieper ingaan op de noodzaak dat er een voor de kiezers duidelijk onderscheid is tussen politieke stromingen. Hij grijpt daarbij terug op het boek van Schattschneider uit 1960, *The Semi-Sovereign People*, waarin deze betoogt dat democratische politiek vergt dat de kiezers zich fundamenteel kunnen onderscheiden in hun keuze voor een politieke partij of leider. In Nederland gold dat tot het begin van de twintigste eeuw voor de these en antithese, later ontstond een duidelijke links-rechts-tegenstelling op sociaal-economisch gebied. Het maakt, volgens Schattschneider, niet uit of het gaat om maatschappelijke tegenstellingen die door politieke richtingen worden opgepikt, of dat politieke partijen tegenstellingen construeren, als ze er maar zijn.

Kijk je naar de laatste twintig tot dertig jaar, dan wordt de maatschappelijke ontwikkeling sterk bepaald door mondialisering en globalisering. Die uit zich op allerlei manieren: het globaliseren van de markt voor ondernemers, migratiestromen, de informatiehuishouding (internet), de ontwikkeling van het toerisme, milieuvraagstukken. In de jaren tachtig zie je in vrijwel alle westerse landen dat politieke bewegingen zich gaan verzetten tegen deze globalisering of onderdelen daarvan. Burgers die hard moeten werken voor hun bestaan, voelen zich bedreigd: hun werk kan worden doorgeschoven naar lagelonenlanden, buitenlanders die zich vestigen in Nederland maken naar hun gevoel de spoeling dun bij allerlei voorzieningen en in

het sociale stelsel. In Nederland is aanvankelijk door de politiek lauwwaarderend op deze ontwikkeling. De Centruumpartij, later de Centrum Democraten, werd te extreem gevonden, en de SP had eerst ook niet veel aanhang.

Dan zijn er wat toevallige factoren. Medio 2001 is het duidelijk dat de paarse samenwerking op zijn eind loopt (zowel vanuit de PvdA als vanuit de VVD wordt gemeld dat het mooi is geweest), maar men vertelt niet wat men dan vervolgens wil gaan ondernemen. Frits Bolkestein en Wim Kok stoppen als leiders van hun partij. Hoewel ze een verschillend afscheid hebben georganiseerd (Frits Bolkestein vertrekt na succesvolle verkiezingen in 1998 en stapt spoedig over naar Europa; Wim Kok kondigt het in augustus 2001 weloverwogen aan en presenteert zijn opvolger), worden beide leiderswisselingen eerst door iedereen toegejuicht, omdat ze zo goed zijn verlopen. De opvolgers, Hans Dijkstal en Ad Melkert, lopen echter zeer snel tegen het probleem aan dat hun geringe profilering elke aantrekkingskracht ontbeert. Ze zaten wellicht ook in een onmogelijke positie: ze hadden geen strijd hoeven leveren om leider te worden, ze moesten de bestaande aflopende samenwerking verdedigen zonder helder te kunnen maken hoe het verder zou moeten. Door het aflopen van paars bleek de ruimte aanwezig voor andere politieke bewegingen.

42 De meest opvallende daarvan was de “leefbaarheidsbeweging”, waarbij het succes op lokaal niveau (Utrecht, Hilversum, Spijkenisse, Oegstgeest, Alkmaar, Amersfoort, Nieuwegein, naast een reeks andere voorbeelden) onder andere door Jan Nagel werd gebundeld tot een landelijke samenwerking met een licht links-liberale inslag, dus zeer bedreigend voor PvdA en VVD. Het wachten was op het moment dat een beweging die bij de raadsverkiezingen bij elkaar rond 20% van de stemmen kon veroveren, een leider kon vinden die deze gezamenlijke kracht kon bundelen op nationaal niveau. Eind 2001 diende die zich aan: Pim Fortuyn, al dertig jaar op zoek naar een partij die hem op de voorgrond wilde zetten, werd de politiek leider van de leef-

baarheidscombinatie die eerst op weg ging om de positie bij de gemeenteraadsverkiezingen te consolideren of zelfs uit te bouwen. In PvdA en VVD had men daar geen oog voor, men stak de energie in de vraag wie van de twee de grootste zou worden en op die manier de premier zou kunnen leveren. Maar paars zat in een voortdurende afbladderende, met als kroon de val van het kabinet [in april 2002], een maand voor de verkiezingen, op een aangelegenheid van jaren eerder, waarbij ook nog eens werd gekozen voor het scenario om terstond na het uitkomen van een lijvig studierapport op te stappen: men ging het debat niet aan en op onbegrijpelijke wijze was er opeens een einde gekomen aan het kabinet. Terwijl parallel werd geruzied over de JSF-aankoop. Paars maakte er in het zicht van de verkiezingen zelf een puinhoop van. En ook het vocabulaire werkte de ontluistering in de hand: de paarse bewindspersonen werden als “regenten” afgeschilderd, er werd veel onzin verkocht over de “kloof” tussen de politiek en het volk.

En hoe ging het verder? De populistische stijl van Fortuyn, het schelden op Den Haag, werd breed overgenomen. Natuurlijk kreeg dit deels andere verschijningsvormen: het niet willen dragen van dassen door mensen als Bos, Rutte en Marijnissen; het bijna in de volle breedte van het politieke spectrum melden dat er tienduizenden ambtenaren gemist kunnen worden (sommige partijen willen zelfs twee maal zoveel beleidsambtenaren afschaffen dan er zijn).

Een ander verschijnsel was het morrelen aan de democratische spelregels. Methode: haal er een onderdeel uit, zoek de populistische variant en maak je niet druk om de samenhang binnen het politieke systeem. Vooral het “direct” kiezen van leiders nam een grote vlucht, totdat zulke incidenten mislukken natuurlijk. Eerst waren er enkele burgemeestersreferenda als aanloopje naar de door sommigen zeer gewenste “gekozen burgemeester”. Na het mislukken van de meeste referenda, wil nu geen enkele gemeenteraad daar nog aan: het levert geen betere burgemeesters op, maar wel veel tweespalt. De PvdA begon met de rechtstreekse verkiezing van de lijsttrek-

ker. Dat gaf een mooie impuls aan de PvdA, maar daarna mislukten vergelijkbare verkiezingen in vvd en D66. In plaats van eenheid achter een geaccepteerde leider leverden de directe verkiezingen grote problemen op; de leiderschapscrisis in de vvd leidde uiteindelijk tot een voortijdige kabinetscrisis en een onmogelijke positie voor de lijsttrekker van de vvd. Een interessante kanttekening is dat de keuze in de vvd ging tussen twee mensen die geen van beiden vanuit parlementaire ervaring opereerden: beiden waren gedropt op een bestuurlijke positie in de politieke arena. Maar het tekent de geringe ervaring van veel leidende politici en het risico dat ze fouten maken is navenant.

Er wordt te sterk gestuurd op opiniepeilingen, en de regering doet daaraan mee. Een triest dieptepunt werd bereikt bij het referendum over wat de Europese grondwet wordt genoemd. Men rekende op basis van een niet-representatieve enquête op een gemakkelijke meerderheid.

Maar, zoals gezegd, niet alleen de politici bleken de kluts kwijt te zijn, want dat gold evenzo voor de media. Journalisten baseren veel van hun opinies op als feiten gepresenteerde uitslagen van opiniepeilingen. Journalisten reduceren politieke richtingen tot de politieke leiders en geven er de voorkeur aan veel te melden over de uiterlijkheden.

Wat Bart niet kan verklaren is waarom politieke partijen zich in dit patroon gevangen laten houden. Die houding is niet alleen wezensvreemd gezien hun doeleinden, maar ook contraproductief. Hij meent dat er in de PvdA onvoldoende aandacht bestaat voor de mate waarin de SP en GroenLinks zich ontwikkelen op de kiezersmarkt. De PvdA is in het spectrum naar rechts opgeschoven om samen met het CDA te gaan regeren, liefst vanuit een meerderheidspositie in het kabinet. De PvdA is daarbij zo scherp doorgeschoven dat er veel ruimte overbleef voor met name de SP. Marijnissen heeft zich in de afgelopen jaren zelfs weten te profileren als oppositieleider. In Barts ogen is Jan Marijnissen een goede politieke ondernemer en heeft Wouter Bos er niets van gemaakt. Even opmerkelijk

vindt hij het dat de vvd, die nu twaalf jaar lang het stempel drukt op het regeringsbeleid, geen kans heeft gezien dat te verzilveren. Blijkbaar heeft Mark Rutte zijn potentiële kiezers niet kunnen overtuigen van gebleken kwaliteit.

Bart heeft zich verbaasd over Balkenende. Die neemt namelijk geen middenpositie in, zoals gebruikelijk is bij leiders van het CDA, maar profileert zich rechts van het midden. Daaruit spreekt politiek ondernemerschap. Opmerkelijk is echter dat Balkenende en het CDA ook na de verkiezingen niet op de middenpositie gingen zitten. De leus van Balkenende ná de verkiezingen was: "Dit zijn onze mensen, dat is ons programma, u zult het ermee moeten doen." Blijkbaar is Balkenende als persoon ongeschikt voor een meer gebruikelijke middenpositie. Overigens wil Bart ook nog wel kwijt dat GroenLinks zijn "rechttervleugel" heeft laten overlopen naar de SP. En naar zijn oordeel bevindt de vvd zich in volle crisis, na de schermutselingen over het leiderschap die na het unaniem verkiezen van Mark Rutte tot fractievoorzitter gewoon doorgingen, maar vooral door het laten lopen van Geert Wilders en het niet hebben van een adequaat antwoord op diens uitdagingen: Wilders is wel geslaagd als politiek ondernemer.

Volgens Bart moet de PvdA de SP nabij houden, in de formatie of in de oppositie. De SP is een succesvolle beweging die de durf heeft tegen de tijdgeest in te gaan. Bovendien heeft die partij geïnvesteerd in haar vertegenwoordigers via twee jaar scholing. Om te voorkomen dat de SP een bedreiging voor de PvdA gaat vormen, geldt: laat de SP niet los. Uit onderzoek van het SCP is gebleken dat driekwart van de Nederlandse bevolking geen vertrouwen heeft in het optreden van het kabinet-Balkenende. Wouter Bos is "gepakt" op de AOW-kwestie, maar er viel nog wel meer te prikken. Naar Barts inzicht weet de PvdA-top nauwelijks wat er onder de bevolking leeft (hij verontschuldigt zich voor dit taalgebruik, je raakt ermee besmet). Dat maakt de PvdA zeer kwetsbaar.

De herkenbaarheid van politici van de PvdA wordt zwaar ondermijnd door de doorstroming.

Als je elke keer de helft van je Kamerleden vervangt, dan kan bijna niemand gezag opbouwen. Meestal komt dat pas na twee perioden. Van de huidige Kamerfractie zijn er nog twee van de lichte 1994, terwijl nog geen derde van de gereduceerde Kamerfractie meer dan vijf jaar anciënniteit heeft. Overigens gaat een dergelijk verhaal tegenwoordig ook op voor CDA, VVD en GroenLinks.

Bart meent dat de PvdA er goed aan doet een onderzoek te vragen naar de kwestie Irak: het

CDA zal verzwakt uit die analyse komen. Maar terugkerend naar de actualiteit, spreekt hij de vrees uit dat de combinatie Balkenende/Bos, uiteraard op een andere manier dan toen, net zo'n mislukking zal worden als de combinatie van Van Agt en Den Uyl in 1981. Toen waarschuwde hij vergeefs en stond hij alleen in het partijbestuur. Nu vreest hij dat hij weer gelijk krijgt.'

(2006: over hoe de Nederlandse politieke elite en de pers de kluts kwijt zijn)

Barts ‘virtú’ in duizend woorden

WILLEM MINDERHOUT

Wil ik iets schrijven over Bart Tromp in duizend woorden? Natuurlijk. Maar wat? Het mag natuurlijk geen hagiografie worden. Het moet persoonlijk zijn. Subjectief. ‘Bart en ik.’ Maar het mag natuurlijk ook niet ontaarden in een soort zelfpromotie: ‘kijk eens hoe belangrijk ik in Barts leven was.’ Misschien een schets van het belang van Bart in mijn leven? Laat ik het proberen.

Als ik Bart tegenkwam, zei hij nooit iets als: ‘Ha, Willem.’ Hij draaide zijn hoofd een beetje naar boven en sprak me, met een lichte twinkeling in zijn ogen, plechtstatig aan met: ‘Partijgenoot!’ Zo nam hij ook de telefoon aan. Voor mijn verjaardag in 2004 kreeg ik van Bart zijn boek *Frisgewassen doedelzak*. ‘Voor Willem. In dank en waardering voor zijn inspanningen voor de socialistische idee’, heeft hij erin geschreven. Twee jaar eerder noteerde hij in *Het sociaal-democratisch programma*: ‘Voor mijn trouwe partijgenoot.’

Ik vatte dat altijd op als ironie, maar wel, denk ik, ironie met een serieuze ondertoon. ‘De Partij’ was belangrijk voor Bart. Te belangrijk om aan willekeurige partijgenoten over te laten.

Over de auteur Willem Minderhout is medewerker van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer en lid van de gemeenteraad in Den Haag. Binnenkort verschijnt van zijn hand een interview met Bart Tromp over opera in ‘Springueren. Het beste uit De Leunstoel’ (Delft: Eburon, 2007).

Zelf zie ik de partij als een vreemde mengeling van verschillende verschijningsvormen van ‘de idee’ van de partij in de hoofden van de leden — een ‘virtueel netwerk van netwerken’, om het postmodern uit te drukken, of wat klassieker als ‘Wille und Vorstellung’. Bij Bart was de partij — gezien zijn nimmer aflatende strijd tegen de verwording van beginsel en organisatie — wellicht zelfs een ‘Platoons Idee’.

Margo Trappenburg verwoordde precies dat gevoel toen ze in *NRC Handelsblad* schreef dat ze van Bart geleerd had ‘dat je als sociaaldemocraat in Nederland lid bent van een imaginaire Partij van de Arbeid, die hemelsbreed verschilt van de reëel bestaande PvdA, en dat je dus als eenvoudig partijlid niet mag worden aangesproken op idiote beslissingen van PvdA-bewindslieden in heden en verleden.’

Achteraf interpreteer ik daarom Barts gebruik van het woord ‘partijgenoot’ bij elke begroeting als een teken dat ik was toegelaten tot zijn ‘virtuele PvdA’. En daar ben ik maar wat trots op! Terzijde: ‘virtueel’ is afgeleid van ‘virtú’ en dat is volgens Machiavelli de politieke energie waarmee de grillige Fortuna tegemoet moet worden getreden. Was dat de reden dat Bart de vleesgeworden Fortuna, ‘Pim’, zo fel attackeerde?

Zijn zus Greetje haalde bij de herdenkingsbijeenkomst voorafgaand aan Barts crematie het citaat van Plato aan dat Bart als motto in de *Frisgewassen Doedelzak* opnam: ‘Maar heb je nooit opgemerkt wat een armzalig ding dat is,

een mening zonder kennis?' Barts meningen waren altijd op kennis gebaseerd. Als praktisch-politicus probeer ik me daaraan te houden, al weet ik dat ik keer op keer faal. Te veel feiten, te weinig tijd.

Toen ik in 1994 GroenLinks verliet en me bij de PvdA aansloot, vroeg ik mij de eerste maanden af of die partij wel echt bestond. Dat was op dat moment nauwelijks het geval, maar ze begon langzaam maar zeker weer een beetje op te krabbelen. Ik besloot mij nuttig te maken voor de sociaal-democratie door — modern, modern! — een website te bouwen. Zo zouden de pg's hun boodschap wereldkundig kunnen maken!

Dit optimistische begin leidde tot een jarenlange wanhopige strijd om 'content', die samengevat kan worden door de verzuchting die ik ooit in de latere elektronische nieuwsbrief *De Rauie Regah* slaakte: 'Wegens het reces vervalt deze keer de rubriek "Geen nieuws uit de fractie".'

In mijn zoektocht naar 'content' dacht ik op een zeker moment aan Bart. Als iemand een stroom kopij op gang kon houden, dan was hij dat wel. Met lood in de schoenen vroeg ik hem of ik zijn gepubliceerde columns op mocht nemen. (Ik had één keer college van hem gehad tijdens een reeks waarin Alfred van Staden ons de beginselen van de Internationale Betrekkingen probeerde bij te brengen, dat was — tot dan toe — de enige 'ontmoeting' geweest.) Hij nodigde me uit aan de Waalsdorperweg voor een zeer onderhoudend gesprek en ik kon Bart op de lijst 'vaste medewerkers' van de *Regah* bijschrijven. Vanaf 1999 zette ik al die columns op een aparte website. Hoewel dat geen geringe aanslag op mijn nachtrust was, deed ik dat met plezier. Niet alleen ontsloot ik Bart voor 'de wereld', op die manier kon ik — als niet *Parool*-lezer — zelf zijn stukjes lezen. Niet iedereen was daar overigens even blij mee. Een column over 'Tineke Netelembos en de Betuwelijn' werd door veel pg's als schandelijk betiteld.

Wat ik wel las, uiteraard, was *se-d*. In die tijd was ik met een aantal vrienden 'gegrepen door de mondialisering'. Met de dikke trilogie van Manuel Castells als basis wilden we de in-

vloed van *the information age* op maar liefst alle aspecten van de Nederlandse maatschappij aan diepgravende beschouwingen onderwerpen. Ik greep daarvoor onder andere terug op Immanuel Wallerstein. Dat leidde tot een stukje over diens boek *Utopistics*. Ik vroeg Bart of dat misschien iets voor *se-d* was. Dat bleek een schot in de roos te zijn. Bart bleek niet alleen een groot Wallerstein-kenner te zijn — dat wist ik destijds niet — het sloot ook goed aan op het jaarboek over 'hedendaags kapitalisme' dat op het punt van verschijnen stond en waarin Bart een fors essay aan Wallerstein wijdde.

In *Socialisme & Democratie*, jrg. 56, nr 7/8, 1999 werd mijn stukje afgedrukt. Ik was zo trots als een aap met zeven staarten. Ik verwachtte applaus en bewondering van mijn partijgenoten vanwege het feit dat ik in dat prestigieuze periodiek was doorgedongen. Dat bleef echter uit. Niemand bleek *se-d* te lezen! Dit intellectuele bolwerk bleek vooral een virtueel bolwerk te zijn. Ik was echter voorgoed voor het schrijven gewonnen.

Er is geen ruimte meer voor de voorzitterscampagne, de achtertuinbijeenkomsten bij Bart met Maarten Hajer en Paul Bordewijk waar het 'alternatieve beginselprogramma' ontstond, Bart en de opera, mijn scherpzinnige ontdekking dat Bart zijn hele schrijvende leven lang de voornaam van Kolakowski verkeerd gespeld heeft, over Willem van de Velde de oude en het collegiaal bestuur en wat al niet. Wordt vervolgd.

Maar nog één ding moet me van het hart. Hoewel alle vergelijkingen mank gaan, is de positie van Bart als commentator en polemist vergelijkbaar met die van Jacques de Kadt. Dat was voor de naoorlogse PvdA geen beletsel om dit lastpak een Kamerzetel aan te bieden. In die tijd hanteerden ze nog niet zulke gesofisticeerde criteria als 'verjonging', 'vernieuwing' en 'gender mainstreaming'. Ze hielden er blijkbaar nog zoiets obsoleets als een kwaliteitsbeleid op na. O tempora, o mores!

De noodzaak van tegenwicht

RUUD KOOLE

Als er iets was waar Bart Tromp zich druk over maakte bij het intern functioneren van de Partij van de Arbeid, dan was het de noodzaak van een evenwicht van machten binnen de partij. Als socioloog wist hij natuurlijk maar al te goed dat het ontbreken daarvan vrijwel zeker leidt tot ongecontroleerde macht van een kleine groep aan de top. Robert Michels had die ‘ijzeren wet’ al aan het begin van de twintigste eeuw blootgelegd. Maar Tromp wist ook dat het pessimisme van Michels’ adagium ‘wie organisatie zegt, zegt oligarchie’ niet altijd bewaarheid hoeft te worden. Seymour Lipset had immers al in het midden van de twintigste eeuw aangetoond dat oligarchievorming voorkomen kan worden, mits binnen een organisatie oppositie tegen de leiding mogelijk is en er een soort intern pluralisme bestaat.

Om interne oppositie mogelijk te maken, is het noodzakelijk dat een partij zich houdt aan de eigen spelregels, zoals die onder meer zijn vastgelegd in de statuten en reglementen. Daarover wordt soms denigrerend gesproken en niet ontkend kan worden dat er wel eens ‘reglementenfreaks’ en ‘kommaneukers’ opstaan, voor wie het hoogste geluk schijnt te bestaan in het citeren van het volgende artikel uit de statuten. Niettemin kan het belang van ‘constitutioneel’

Over de auteur Ruud Koole was voorzitter van de PvdA van maart 2001 tot december 2005. Sinds januari 2006 is hij hoogleraar Nederlandse Politiek aan de Universiteit Leiden. Hij is voorzitter van het interim-partijbestuur van de PvdA van april tot oktober 2007.

denken, zoals ook Tromp het zou noemen, niet worden onderschat. Zonder een ordentelijke partijorganisatie met een zekere organisatorische voorspelbaarheid kan een eventuele interne oppositie zich slecht ontwikkelen en zonder de mogelijkheid van interne oppositie is oligarchievorming onvermijdelijk. Zo moeten procedures transparant zijn, termijnen worden nageleefd en stukken op tijd worden verzonden. Wie daarover smalend spreekt, verdient het op het punt van democratische gezindheid te worden gewantwoord. Vandaar het pleidooi om de partijorganisatie niet te verrommelen en vandaar de weerzin tegen degenen die het niet zo nauw nemen met de formele besluitvormingsstructuur van de partij, omdat dat ‘niet meer van deze tijd’ zou zijn.

KANDIDAAT-PARTIJVOORZITTERS

Deze opvattingen speelden ongetwijfeld een rol bij Tromps besluit om zich in de winter van 2001 kandidaat te stellen voor het voorzitterschap van de partij. De bestuurscrisis in het najaar van 2000, die leidde tot het vertrek van de partijvoorzitter, was de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. Maar kritiek op het gebrek aan ‘constitutioneel denken’ in de partij had hij al veel langer. Hij heeft er menig robbertje over gevochten met Rottenberg toen deze partijvoorzitter was. Daar kwam in 2001 nog bij dat bekend werd dat de selectiecommissie voor het nieuwe partijbestuur iemand uit de Tweede-Kamerfractie als kandidaat-voorzitter naar voren zou schuiven. Dat zou het noodzakelijke

47

interne pluralisme danig reduceren. Dat mocht niet gebeuren!

Met Tromp deelde ik de wenselijkheid van intern pluralisme en machtsevenwicht in de partij. Ook voor mij was de directe aanleiding om mij kandidaat te stellen voor het partijvoorzitterschap in 2001 gelegen in de bestuurscrisis van het jaar daarvoor. En ook ik vond het voordragen van iemand uit de Tweede-Kamerfractie voor het partijvoorzitterschap een *testimonium pauperatis*. De voorzitter van de ledenvereniging diende een eigen gezicht te hebben naast (niet: tegenover) de dagelijkse politieke leiding in Den Haag. En we deelden de opvatting dat de partij een ledenpartij moest zijn en geen campagnepartij, zoals destijds door menig 'adviseur' van de partij werd bepleit. Vol afschuw sprak Tromp over de mogelijke ontwikkeling in de richting van een 'Greenpeace-model' voor partijen; een model waarin campagnevoeren vooropstaat, waarbij leden niets te zeggen hebben en in feite niet veel meer zijn dan donateurs.

Gedeelde opvattingen over de 'democratische ledenpartij', zoals ik het destijds noemde, brachten drie kandidaten voor het partijvoorzitterschap (Tromp, Olij en ikzelf) er in het begin van de campagne voor dat voorzitterschap toe te constateren dat het verstandig zou zijn dat aan het einde van de campagne twee van hen zich zouden terugtrekken ten gunste van degene die op dat moment de grootste kans had om te winnen. We achtten het onwenselijk dat de kandidaat uit de Kamer met bijvoorbeeld 40% van de stemmen op het congres zou winnen, terwijl de stemmen van 60% van de leden die iemand anders wilden, zouden worden verdeeld over de drie andere kandidaten. Het was geen afspraak, maar een droge constatering. Daarna hebben we het er nooit meer over gehad: het sprak gewoon vanzelf. Toen ik op een zinderend congres in maart 2001 met duidelijke cijfers tot partijvoorzitter werd gekozen, nadat Olij en Tromp zich ten gunste van mij hadden teruggetrokken, kon Tromp enige tevredenheid over de gang van zaken niet verbergen: *Getrennt marschieren, vereint schlagen!* Hij schreef er een beschouwing over,

die gemakkelijk kon worden misverstaan als zou er van een minutieus afgestemde actie sprake zijn geweest met Tromp als meesterbrein, terwijl het niet meer dan een onuitgesproken bondgenootschap was geweest.

Voor Tromp betekende de uitslag echter ook iets anders. Voor een democratische partij is het — zoals gezegd — nodig dat de mogelijkheid bestaat om interne oppositie te voeren, maar dat krijgt alleen betekenis als er ook partijleden zijn die bereid zijn die strijd om de macht aan te gaan. Zijn kandidatuur voor het partijvoorzitterschap moet ook in dat licht worden gezien. Want een partij is niet alleen een organisatie die naar politieke macht streeft teneinde in de samenleving zo veel mogelijk van haar idealen te kunnen verwezenlijken, zij is op gezette tijden ook noodzakelijkerwijs het toneel van een interne strijd om de macht. Vandaar het belang van de 'constitutionele organisatie' om die strijd zo fair mogelijk te laten verlopen.

Daarom ook vond Tromp de groep Niet Nix van halverwege de jaren negentig maar slappe hap. Die groep bestond het om te zeggen dat als de door hen bekritiseerde 'oude garde' niet wilde wijken, de leden van Niet Nix de machtsstrijd niet aan zouden gaan. Zij wilden de macht, maar er niet voor vechten! Tromp had er geen goed woord voor over. 'Rottenbergjugend' schreef zijn immer scherpe pen; hier iets te scherp. Zelfs de mislukte poging van de twee voorlieden van Niet Nix, later, om met z'n tweeën partijvoorzitter te worden, bracht Tromp niet op andere gedachten. Hij hekelde het feit dat sommige leden van de groep achter de schermen politieke invloed probeerden uit te oefenen, vaak betaald door de partij, terwijl zij over geen enkel direct of indirect mandaat van de leden beschikten.

Zo scherp als de pen van Tromp kon zijn, zo vriendelijk kon hij zich mondeling uiten. Overigens soms met even venijnig effect. Toen de nieuwe partijvoorzitter Michiel van Hulst bij zijn kennismaking met de wbs-werkgroep Partijpolitieke Processen had opgemerkt dat wat hem betreft zo'n 'elitaire club' als de werkgroep direct mocht worden opgeheven, reageerde

Tromp later (hij was er die keer zelf, bij uitzondering, niet bij geweest) stoïcijns met de mededeling dat hij Van Hulten zou uitnodigen om na diens partijvoorzitterschap lid te worden van deze reeds meer dan 25 jaar bestaande werkgroep. Hij voorspelde daarmee dat de werkgroep langer zou blijven bestaan dan het voorzitterschap van Van Hulten.

MEER LEDENINVLOED

Zijn soms felle kritiek op het functioneren van de PvdA verraadde, ondanks de soms sombere toon, het optimisme van Tromp. Want waarom steeds kritiek blijven leveren als de zaak toch niet ten goede te keren zou zijn? Tromp was in die zin eerder aanhanger van Lipset dan van Michels.

Met het leveren van die kritiek ging hij door na 2001. Nadat de partij overstag was gegaan naar meer invloed van de ledenorganisatie, ging Tromp als een kundig zeiler direct aan de andere kant in de trapeze hangen, omdat de ledeninvloed zijns inziens doorschoot. Hij moest niets hebben van de 'ledenraadplegingen' die vanaf 2002 in de partij zijn ingevoerd om personen als de lijsttrekker en de partijvoorzitter rechtstreeks door de partijleden te laten kiezen. Zijn kritiek op 'plebiscitaire elementen' in de partij was deels een echo van de invloedrijke democratieopvatting van de sociaal-democraat Bonger in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Die had immers gesteld: 'De democratie zal selectionistisch zijn, of niet zijn!' Niet zomaar iedereen moet leider van de partij kunnen worden. Zorgvuldige selectie is nodig en een systeem waarin een slimme campagne doorslaggevender zou zijn dan inhoudelijke en bestuurlijke kwaliteiten past daarin natuurlijk niet.

Maar belangrijker nog vond Tromp het gevaar dat de door de leden aangewezen leiders hun mandaat zouden interpreteren als een vrijbrief om zich vervolgens als een soort monarch een aantal jaren niets van collega-bestuurders of collega-volksvertegenwoordigers aan te trekken. In een van zijn laatste columns in *Het Parool*

schreef Tromp over het rapport van de commissie-Vreeman. Hij was het eens met het zeer kritische relaas van de commissie over de afgelopen campagnes, maar vond dat de commissie nog wel wat verder had mogen gaan op sommige punten. Veel van de geconstateerde misère weet hij aan de rechtstreekse verkiezingen van lijsttrekkers en van de partijvoorzitter.

Op dit punt verschilde ik met hem van mening. Als eerstverantwoordelijke voor de invoering van die 'ledenraadplegingen' heb ik het er verschillende keren met hem over gehad. Ik denk nog steeds dat het goed is dat de partijleden rechtstreeks invloed kunnen uitoefenen op de keuze van de gezichtsbepalende mensen in de partij. In het verleden viel op de selectie van partijleiders immers het nodige aan te merken. De politicoloog Andeweg heeft eens gezegd dat in vergelijking met de aanwijzing van Wim Kok door Joop den Uyl de pauskeuze in het Vaticaan een toonbeeld van democratie was. Coöptatie aan de top kwam regelmatig voor en werd soms gecombineerd met onverkwikkelijke taferelen met 'kroonprinsen'. Bovendien bood de niet-rechtstreekse verkiezing van de lijsttrekker geen garantie dat 'monarchaal' gedrag achterwege bleef.

De rechtstreekse verkiezing van lijsttrekkers en partijvoorzitters is bedoeld om de leden meer invloed te geven, niet om de positie van de gekozen te versterken tot die van een 'monarch' met een eigen hofhouding. Daarom had Bart Tromp wél gelijk dat er in een partij altijd *checks and balances*, machten en tegenmachten, moeten bestaan. Een landelijke lijsttrekker is het politieke gezicht van de partij, zo men wil: de politiek leider. Dat was zo voor de invoering van ledenraadplegingen en is ook nu nog zo. Maar de politiek leider doet het niet alleen. Hij of zij kan invloed proberen uit te oefenen op de kandidatenlijst of op het verkiezingsprogramma, maar het is het partijbestuur dat de concept-lijst of het concept-programma vaststelt en het is het congres dat de definitieve versies vaststelt. Ook dat was vroeger al zo en is nog steeds zo.

Deze *checks and balances* zijn nu in de statuten

en reglementen opgenomen. En in de profielschets voor het nieuwe partijbestuur dat in oktober aantreedt, staat nog eens met zoveel woorden vermeld dat ook een partijvoorzitter niet meer en niet minder is dan een *primus inter pares* in het partijbestuur. Hij of zij moet er bovendien binnen de landelijke partijtop voor zorgen dat het geluid uit de vereniging gehoord wordt en dat de verschillende gremia binnen de landelijke partij (fracties, partijbestuur, smaldeel in het kabinet) hun eigen rol kunnen spelen, ook al is de door de leden aangewezen lijsttrekker de num-

mer 1 van de partij. Ook hier dus de nadruk op *checks and balances*. Tromps niet aflatende commentaar op dit gebied is hieraan niet vreemd. Hij zou deze nadruk zeker gewaardeerd hebben, al zou hij zijn kritiek zijn blijven spuien zolang hij het gevoel had dat niet iedereen de noodzaak van tegenwichten in de partij als vanzelfsprekend ervoer.

Hijzelf gaf de partij altijd intellectueel tegenwicht en dat is nodig om op koers te blijven. Men hoefde het niet altijd met hem eens te zijn, om dat tegengeluid te zullen gaan missen.

‘Ik ben toch niet gek!?’

JOOP VAN DEN BERG

Eén zin spookt op zijn tijd in ieders hoofd rond: ‘Ik ben toch niet gek!?’ Ook bij mij dus, bijvoorbeeld in de jaren zeventig, toen ik columns leverde aan *NRC Handelsblad*. In 1971 was ik, niet meer werkzaam als journalist maar aan de universiteit, lid geworden van de Partij van de Arbeid. Voortdurend was er die vraag: ik ben toch niet gek!? Ik had aldoor de verkeerde opvattingen, vooral op het gebied van defensie en internationale politiek, maar ook als het ging om tactische vragen: het waren de jaren van de ‘meerderheidsstrategie’.

Toen was daar Bart.

Niet de columnist Bart Tromp; die kunst zou hij pas later tot volle wasdom brengen. In die tijd was hij primair schrijver van artikelen en ook van boeken, trouwens. Wat bij mij als een bom insloeg, was zijn uiterst precieze en glasheldere analyse van de PvdA als een organisatie geregeerd door *interest group liberalism* (de term is ontleend aan het werk van de Amerikaanse liberal Theodore Lowi) en zonder de vereiste programmatische samenhang. Het stuk verscheen in 1976 in *Socialisme & Democratie*, het blad dat mij toch al meer dan wat ook in de PvdA hield in die jaren. Wat ik las, gaf beter dan ik zelfs maar had weten te bedenken weer waarom ik bij de partij hoorde en waarom ze mij zo op de zenuwen werkte.

Ik was dus niet gek. Met dank aan Bart.

Als nieuwsgierig schrijver voor kranten

Over de auteur J.Th.J. van den Berg is oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting en emeritus hoogleraar aan de Universiteit Leiden

wilde ik Bart graag persoonlijk leren kennen. Dat gebeurde kort na de verschijning van zijn artikel, in een Amsterdams eetcafé. De verwantschap is sindsdien gebleven en versterkt. Tijdens partijraden en congressen namen wij de tijd voor gesprek, dat ten dele bestond uit kritische ‘evaluatie’ van het zojuist beleefde en ten dele uit hilarische roddel en achterklap. Want ook daar was Bart beter in dan ik. Wat ertoe zal hebben bijgedragen dat wij elkaar ook gingen begroeten op elkaars bruiloften en partijen. Daar bleek mij hoeveel geluk Bart had met zijn scherpzinnige en zielsverwante Willemien.

Toen ik mij in 1981 afvroeg of ik directeur zou willen worden van de wbs, sprak het vanzelf dat ik Bart om raad vroeg. Met nog een bijzonder oogmerk. Stel dat hij belangstelling had voor die functie, dan wist ik wat mij te doen stond: mij terugtrekken. Ik vond hem daarvoor beter geëquipeerd dan mijzelf. Hij legde mij uit niet te hebben gesolliciteerd; hij heeft mij, toen het nodig was, gesteund.

In mijn jaren bij de wbs hebben wij intensief met elkaar opgetrokken, zakelijk en vriendschappelijk: in het partijbestuur, in de redactie van *se-d*, in de werkgroep Partijpolitieke Processen en bij de voorbereiding van een boek over het beginselprogramma van 1977, *Beginnelen ter sprake*. Ik was in staat hem steun te bieden bij voortzetting van zijn belangrijke initiatief, het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*, dat na twee keer verschijnen een zachte dood dreigde te sterven. De Arbeiderspers had het zo deftig uitgegeven dat er geen winst mee viel te behalen. Bij de wbs hebben wij er het jaarlijks

geschenk aan de donateurs van gemaakt, na de vormgeving nogal barbaars te hebben vereenvoudigd. Ik ben daar nog steeds heel tevreden over, omdat recht werd gedaan aan Barts streven de sociaal-democratie haar geheugen terug te geven.

In Leiden, waar wij vanaf 1989 elkaars universitaire collega's werden, hebben wij samen een boek geredigeerd met een aantal van de belangrijkste maar nogal verspreid gepubliceerde artikelen van Hans Daalder, die wij allebei als leermeester hebben beschouwd. Bart wilde bij Daalder promoveren, zoals ik dat in 1983 had gedaan. Het proefschrift over alle Nederlandse sociaal-democratische beginselprogramma's kwam echter maar niet gereed. Uiteindelijk werd zelfs Daalders leeftijdsgrens voor het *ius promovendi* overschreden.

Bart zal niet hebben geweten hoeveel eer hij mij heeft bewezen door mij te vragen de plaats van Hans Daalder als promotor in te nemen. In 2002 kwam het dan toch tot promotie. Juist toen realiseerde ik mij des te sterker, dat ik aldoor meer met de wetenschapsbeoefenaar Tromp te

maken had gehad dan met de columnist, hoezeer ik die ook bewonderde.

In 1996 verliet ik Leiden voor een baan elders. Wij bleven elkaar zien, maar meer sporadisch, tot 2001 toen ik voor een jaar zijn promotor werd. Van te grote afstand nam ik daardoor waar dat het met Bart in Leiden niet goed ging. Ik zag hem als het ware zichzelf afvragen: 'Ik ben toch niet gek!?' Ik heb hem niet van dat gevoel kunnen bevrijden, zoals hij mij er ooit van had bevrijd. Zou het wel zijn gelukt als ik in Leiden was gebleven? Ik maak het mijzelf graag wijs, waarschijnlijk omdat ik Bart een zoveel beter slot van zijn wetenschappelijke loopbaan had gegund. Niet alleen hem trouwens, ook de universiteit van Leiden waaraan ik zelf zoveel dank. Het troost een beetje dat hij ondanks alles een Leidse doctor is geworden.

Er zijn meer mensen dan alleen Bart die in staat zijn gebleken mij het gevoel te bezorgen dat ik niet gek ben. Er is er geen die het zo helder, zo grondig, zo precies en vooral ook zo geestig heeft weten te formuleren. En die er zijn vriendschap geheel gratis bij heeft gegeven.

Schrijven scherpste zijn geest

MARNIX KROP

Elk mens is klein en groot. Zo ook Bart Tromp. Klein was hij in zijn muggenzifterij, in zijn verbetergetke en in zijn op-de-spits-drijverij. Daarmee heeft hij in de loop der tijd menigeen tegen zich in het harnas gejaagd. Groot was Bart in wat men de zonzijden van genoemde ondeugden zou kunnen noemen. Ja, hij was ongelooflijk precies. Ja, hij wees anderen op fouten. Ja, hij kon in een conflict soms moeizaam de weg naar een redelijk vergelijk vinden. Maar dit alles stond vaak in dienst van een niet aflatende, principiële strijd voor intellectuele zuiverheid en politieke zindelijkheid. In dat gevecht, gevoed door een diepgewortelde afkeer van onrecht, bereikte hij soms eenzame hoogten. Daarin was hij groot, zowel in als buiten de PvdA.

Dat laatste onderscheid was voor Bart overigens van betrekkelijke waarde. Zijn keuze voor de sociaal-democratie was niet alleen een politiek besluit om tot de PvdA toe te treden — voor hem de natuurlijke conclusie uit de Nacht van Schmelzer in 1966 — maar ook een moreel gevoede en verstandelijk geschraagde standpuntbepaling. Ellende, ongelijkheid en onrechtvaardigheid moesten bestreden worden en een sociaal-democratische hervormingsstrategie vormde daarop zowel politiek als intellectueel het beste antwoord, zo meende hij. Bart zocht voortdurend het openbare politiek-culturele debat op en liet zich daarin,

Over de auteur *Marnix Krop is Nederlands ambassadeur in Polen. Van 1977 tot 1985 was hij medewerker van de Wiardi Beckman Stichting en van 1985 tot 1994 redacteur van het 'Jaarboek voor het democratisch socialisme'.*

bijna ongeacht het onderwerp, als een kritische maar loepzuivere sociaal-democraat (her-)kennen. Zo heeft Nederland hem steeds ervaren. Hij was een zo mogelijk nog geëngageerder deelnemer aan het debat in de PvdA, dat hij vaak zelf aanzwengelde, zeker wanneer hij vond dat de partij als instrument van sociaal-democratische maatschappijhervorming het slachtoffer dreigde te worden van ondoordachte politiek-tactische strijdmethodes. Bij Bart ging inhoud vaak vóór vorm, wat hem eerder oud-links dan Nieuw Links maakte, maar wat hem lang een 'rechts' imago in de partij bezorgde. Zijn giftigste pijlen bewaarde hij meestal voor zijn tegenstanders in de PvdA, juist omdat de sociaal-democratie hem zo aan het hart ging.

Bart was meer een politiek scribeur dan een schrijvend politicus, ook al zat hij in de partijbestuurvergaderingen waarin ik hem meemaakte veel te schrijven (onder andere aan krantencolumns). Zijn politieke standpunten ontstonden eerder aan het bureau dan in de vergaderzaal. Schrijven scherpste zijn geest en bezorgde hem de precisie van argument en feit, waarmee hij zovelen op de kast kreeg. Voor hem gold ook: 'Schreiben macht frech', de pen maakte hem venijnig. Waar hij in de dagelijkse omgang doorgaans zachtaardig van toon en relativerend van inhoud was, veranderde dat zodra hij op papier stelling had betrokken, vooral als het om personen ging. Een zin als 'dat was vóórdat Maarten van Traa begon te liegen' sloeg eerder op de partijfunctionaris verantwoordelijk voor het PvdA-standpunt inzake kruisraketten dan op de mens in kwestie, maar met wat voordien

53

een vriendschappelijke relatie was is het daarna nooit meer goed gekomen. Het zelf geschreven woord bepaalde in hoge mate Barts denken en doen, meer dan omgekeerd. Wat hij daarbij aan rechtlijnigheid won, verloor hij aan flexibiliteit — een consequentie die hij graag leek te aanvaarden.

De buitenlandse politiek was het terrein waarop Bart en ik het meest gemeen hadden. Na een eerste ontmoeting in Groningen in 1967 of 1968, zorgde het werken voor de *WBS* en *SED* vanaf 1977 en later in de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* voor een intensief contact. Vrede en veiligheid, mensenrechten en de rol van beide in socialistische buitenlandse politiek en internationalisme vormden de rode draad in dat contact, die tot veel onderlinge discussie maar ook tot gezamenlijke artikelen aanleiding gaf. Sociaal-democratische beginselen en idealen ('utopisme') zo goed mogelijk laten rijmen met de wetmatigheden van een op soevereine nationale staten gebaseerd internationaal systeem ('realisme') vormde daarbij ons gemeenschappelijk uitgangspunt en streven. Vrede en veiligheid en ook mensenrechten waren in de jaren zeventig en tachtig vaak voorwerp van externe en ook interne polarisatie. Tegenstellingen werden ermee aangescherpt en identiteiten gekoesterd, eerder dan problemen

opgelost. Veel vrienden hebben Bart en ik met de door ons voorgestane 'genuanceerde' benadering van internationale vraagstukken dan ook niet gemaakt, maar aan onze eigen vriendschapsband heeft dat zeker geen afbreuk gedaan.

Dat voor Bart die band aanvankelijk nog gezinszins vaststond, mag blijken uit een typerend voorval uit het begin van de jaren tachtig. Tijdens een bezoek aan de vliegbasis Leeuwarden van een delegatie van de Adviesraad Defensie Aangelegenheden, waarvan Bart en ik toen beide lid waren, kregen we een demonstratie voorgeschoteld van het niet geringe kunnen van de F-16 straaljager. Ook werd ons een geducht verdedigingswapen getoond: het radargestuurde Goalkeeper-afweergeschut. Bart wilde dolgraag dat ik een foto van hem nam terwijl hij de Goalkeeper bediende, wat ik natuurlijk deed. Maar toen zei hij: 'Nu moet ik ook een foto van jou achter dat ding maken, want dan zijn we voor elkaar niet chantabel!' Het was een jongensachtige opmerking met een serieuze ondertoon. Helemaal te vertrouwen vond Bart me toen kennelijk nog niet. En zo is het gekomen, dat ergens in ons beider archieven nog foto's zijn te vinden van twee linkse 'defensie-intellectuelen' achter een fraai wapensysteem van Hollandse makelij.

Om niet te vergeten.

Ouderwets gezellige vergaderingen

MARGO TRAPPENBURG

Twintig jaar geleden deden we het nog, als wetenschappers. We maakten een blad. We vormden een redactie die eens in de maand of eens in de zes weken bijeenkwam en dan spraken we over binnengekomen kopij. We spraken met bewondering over stukken die iedereen fantastisch vond en die zo in ons blad konden worden geplaatst. We deden een beetje lacherig over stukken die oninteressant waren of heel slecht geschreven en die moesten worden afgewezen — soms door de redactiesecretaris, soms door een van de redacteuren die de auteur in kwestie kende en geacht werd de boodschap op tactvolle wijze over te brengen. En over heel veel stukken discussieerden we: daar zaten sterke en minder sterke punten in en die zouden op een aantal manieren respectievelijk kunnen worden aangezet of gerepareerd. Er waren altijd bijdragen waar het ene redactielid wel iets in zag en het andere niet. Vaak konden we elkaar overtuigen, als we uitlegden wat ons stoorde of boeide in een bepaalde bijdrage. Intussen was het bij zo'n redactievergadering heel gezellig. Je praatte bij met redactieleden die werkten aan andere universiteiten, je wees elkaar op recent verschenen boeken en je brain-

Over de auteur Margo Trappenburg was van 1994 tot 2004 lid van de redactie van *S&D*. Zij is universitair hoofddocent bij de Utrechtse School voor Bestuurs- en Organiseringswetenschappen en bijzonder hoogleraar *Patiëntperspectief aan het Instituut Beleid en Management van de Gezondheidszorg*.

stormde over belangrijke ontwikkelingen en nieuwe onderwerpen waar wel eens een thema-deel van je blad aan zou kunnen worden besteed.

Inmiddels is de redactievergadering bij wetenschappelijke bladen vrijwel uitgestorven. Wetenschappers worden tegenwoordig geacht te publiceren in het Engels in internationale tijdschriften. Die bladen doen niet aan redactievergaderingen. Hun *managing editor* anonimiseert de ingekomen artikelen en stuurt de kopij uit over de hele wereld naar wat bekend staat als 'ter zake kundige anonieme referenten'. Een anonieme referent beoordeelt een anonieme auteur in de eenzaamheid van zijn studeerkamer. Zo moet het tegenwoordig. Het is frappant hoe juist wetenschappers, die over het algemeen veel waarde hechten aan discussie en die regelmatig hun mening over bepaalde boeken, theorieën en methoden van onderzoek bijstellen na een goed debat met vakgenoten, de redactievergadering klakkeloos hebben ingeruild voor de anonieme *peer review*. Veel Nederlandse academische bladen zijn Engelstalig geworden en hebben de redactievergadering afgeschaft, want alleen met *peer review* beoordeling kan je blad worden opgenomen in de citatie-index en als je blad niet in de citatie-index staat, krijgen de auteurs geen punten voor de artikelen die zij in jouw blad publiceren.

Aan de formule van de redactievergadering kleefden natuurlijk ook nadelen. Een daarvan was dat je bijna altijd naar huis ging met huis-

werk. Er was een stuk aangeleverd waar nog veel aan moest gebeuren en in een onbewaakt ogenblik bleek je te hebben toegezegd dat jij daar wel even aan zou gaan werken. Je had lekker zitten filosoferen over themanummers en daarvoor te benaderen auteurs en nu werd van jou opeens een A4-tje verwacht met een uitwerking en waarschijnlijk had je ook nog beloofd dat je enkele potentiële auteurs zou benaderen. Dit soort klusjes maakten dat een overigens aangename redactievergadering toch een vervelende smaak kon hebben.

Het aardige van *Socialisme & Democratie* was dat de redactievergadering ouderwets leuk was, terwijl alle daaruit voortvloeiende klussen met een gerust hart konden worden afgewenteld op de medewerkers in dienst van de Wiardi Beckman Stichting. Deze werden er immers voor betaald, terwijl de overige redactieleden om niet vergaderden, naast hun reguliere werk. De culinaire randvoorwaarden (een term van Bart Tromp) bij s&D waren bovendien vele klassen beter dan bij de gemiddelde redactievergadering, waar je genoeg moest nemen met een kop koffie, een klef broodje en een bord *cup a soup*. En dan kwam er nog bij dat je elke redactievergadering zonder gewetensbezwaren mocht beginnen met het bespreken van blunders van sociaal-democratische politici in binnen- en buitenland, of de laatste roddels uit de campagnestaf en het partijbureau. Al deze onderwerpen hoorden immers tot het reguliere werkteerrein van s&D.

56 Het was geen wonder dat niemand ooit de redactie wilde verlaten. De enige die er echter in slaagde onbeperkt aan te blijven (afgezien van Paul Kalma, die bij de Wiardi Beckman Stichting werkte en dus *hors categorie* was), was Bart Tromp. Daar waren verschillende redenen voor. Ten eerste deed Bart veel meer dan gemid-

delde redactieleden. Hij beoordeelde niet alleen concept-artikelen, hij schreef heel veel zelf, hij begeleidde auteurs, herschreef stukken, hij benaderde auteurs en hij coördineerde jarenlang de boekenrubriek.

Ten tweede was Bart het institutionele geheugen van het blad. Hij herinnerde zich alle mogelijke stukken die jaren geleden in s&D hadden gestaan, met naam, toenaam, context en voetnoten. Hij kende bovendien iedereen die iets was of zou kunnen worden, in of aan de randen van de PvdA en was aldus een bron van suggesties voor eventuele auteurs.

En ten derde hield Tromp de redactie op koers. Bij het filosoferen over potentiële nieuwe redactieleden kwam er altijd een moment waarop Bart informeerde: 'Kan die persoon eigenlijk schrijven?' Doorgaans gevolgd door de mededeling dat hij persoonlijk nog nooit iets van betrokkene had gezien, op zichzelf al een heel veeg teken in het licht van Barts niets ontziende leeshonger.

Jarenlang reisde ik na de redactievergaderingen terug van Amsterdam naar Leiden, met Bart en zijn goede vriend Richard 't Hart. De conversatie tussen beide heren ging steevast over leuke artikelen die omstreeks 1975 waren verschenen in enig periodiek, over politieke anekdotes van enkele decennia terug en over door anderen allang vergeten politieke leiders. Bart onthield niet alleen alles rond s&D en de PvdA, hij had ook een fenomenaal geheugen op allerlei andere gebieden. Het was een gave die met het verstrijken der jaren steeds meer opleverde en alleen al om die reden had hij eigenlijk honderd moeten worden.

Het heeft niet zo mogen zijn. De redactie van s&D zal verder moeten zonder Bart Tromp. Dat doet zij, hopelijk, in zijn geest.

Musicus van het woord

DICK LEUTSCHER

Bart Tromp stond bekend als een briljant socioloog en een magistraal essayist. Zijn beschouwingen in *Elsevier* en *Het Parool* blonken uit door scherpzinnige analyses en een verbazingwekkende feitenkennis. Bij een groot, in de landelijke politiek geïnteresseerd publiek had hij een belangrijke naam opgebouwd door zijn kritiek op het doen en vooral het laten van de PvdA. Hij was een man van een bijna niet te vatten veelzijdigheid.

Zijn intense relatie met de muziek is minder bekend, ondanks zijn optreden voor de radio met korte treffende commentaren bij door hem uitgekozen composities en ondanks de recent begonnen serie over opera in *Openbaar Bestuur*, een tijdschrift met een beperkte lezerskring. Hij stuurde mij alle daar tot nu toe verschenen artikelen toe. Ze waren ideaal geschreven, geschikt voor een geïnteresseerd publiek dat niet werd opgezadeld met alleen voor musici interessante informatie. ‘Volksverheffing’ zouden sociaal-democraten van weleer dit noemen.

Van opera wist Bart bijna alles. Zijn liefde voor dit genre ontwikkelde zich al vroeg. Een ook hem bekende kleine cassette met *highlights* uit Hoffmanns *Vertellingen van Offenbach* met Plácido Domingo en Joan Sutherland ligt hier voor me. Onze muziekdiscussie van dertig, veertig jaar vindt zijn oorsprong in het samen

Over de auteur Dick Leutscher is musicus en publicist (met een bijzondere interesse in avantgarde kunst en sociaal-democratische kunst- en cultuurpolitiek). Hij was enige jaren lid van de toenmalige Raad voor de Kunst.

beluisteren van dit bandje. Ik kon hem vertellen over de vele schandalige bewerkingen die dit Franse meesterwerk in de uitvoeringspraktijk moest ondergaan. Ik attendeerde hem op het in 1937 in het *Exil Verlag* Allert de Lange verschenen boek van Siegfried Kracauer, *Jacques Offenbach und das Paris seiner Zeit*. Bart zette zich graag in voor naar zijn mening veronachtzaamde schrijvers en componisten. Kracauer, als zoveel scribenten een Nazi-slachtoffer, behoorde tot die groep. ‘Tegen het vergeten’ was een van Barts levensmotto’s. Vele belangrijke vondsten in zijn oeuvre zijn aan die nieuwsgierige houding te danken. Walter Benjamin schreef eens een essay over Kracauer onder de titel *Politisierung der Intelligenz*. Zouden wij Barts hele oeuvre — over politiek, wetenschap en kunst — niet onder die noemer kunnen vatten?

In de zestiger en begin zeventiger jaren leerden wij het werk van Adorno en Horkheimer kennen, leden van de Frankfurter Schule. Beiden bewogen zich op terreinen die Bart ook zeer interesseerden: de relatie tussen enerzijds cultuur en kunst en anderzijds maatschappij en politiek. Horkheimer publiceerde in 1941 in Amerika het essay *Art and Mass Culture*. In 1944 schreef hij samen met Adorno *Kulturindustrie, Aufklärung als Massenbetrug*. Deze profetische, bittere analyses van wat ons te wachten stond (we zien het thans vooral op televisie) had Bart ook kunnen schrijven. Men herleze slechts zijn essay *De samenleving als oplichterij*, uit 1978, over de Amerikaanse socioloog Veblen. Als sociaal-democraten nog iets willen redden van wat Veblen ‘the total depravity’ van onze cultuur noemde, het gevangen

57

zijn in de klauwen van marktwerking en neo-liberalisme, dan zou men Tromp opnieuw moeten bestuderen.

Wist ik het een en ander over Offenbach, Bart wist nog veel meer over zijn geprefereerde componist Giuseppe Verdi. Hij kende al zijn opera's, ook de meest onbekende. Vooral de politieke aspecten van vele van Verdi's meesterwerken interesseerden hem zeer. Hij had er een fijne neus voor om in de tekstboeken van die opera's politiek onthullende passages te ontdekken.

Schrijvend over een zo in muziek geïnteresseerde socioloog moet ik wel kort over muzieksociologie spreken. Dat vak is oorspronkelijk vooral een Duitse aangelegenheid geweest.

Veel later volgden talloze angelsaksische publicaties. Belangrijk was natuurlijk de door Bart zo bewonderde Max Weber, die als bijlage bij zijn meesterwerk *Wirtschaft und Gesellschaft* een muzieksociologie publiceerde, waarin hij een vooral op rationalisatie gerichte beschrijving van het muzikale materiaal gaf. Bachs meesterwerk *Das Wohltemperierte Clavier* (1722/1744) is ondenkbaar zonder dit door Weber beschreven rationalisatieproces (de gelijkzwevende stemming) en als zodanig een hoogtepunt van de Europese Verlichting. In dezelfde geest betekende muziek beluisteren voor Bart 'denken in tonen', niet een wegzwijmelen puur op emoties. Hij gaf zijn verstand nooit af bij de garderobe van een concertzaal of operahuis.

De filosoof, socioloog én componist Adorno ging een geheel eigen weg: hij stelde in zijn muzieksociologie de composities zélf centraal. Hoe wordt de structuur daarvan waargenomen? Adorno ontwierp daarbij een passende typologie van luisterhoudingen. Onderaan de scala bevindt zich de luisteraar die muziek alleen maar waardeert als amusement, met het verstand op nul. Bovenaan staat de expert, die niets ontgaat,

met grote muziektheoretische kennis. Dan volgt de 'goede luisteraar'. Hij oordeelt gefundeerd en laat het structurele zwaar wegen. Ik denk dat Bart in die tweede categorie thuishoort. Als musicus kan ik hem geen groter compliment maken.

Heeft de muziek ook invloed uitgeoefend op het schrijven van Bart? Jazeker! De romanticus Robert Schumann bedacht een nieuw genre, *Charakterstück* genaamd, een vooral in de melodie en vorm in kort bestek geconcentreerde muzikale mededeling met een doorwerking, een pointe en een korte afronding. Vele van vooral Barts korte stukken zijn op dezelfde wijze gecomponeerd!

Met de opera eindig ik. Hij had mij verteld dat hij een boek over dit fenomeen wilde gaan schrijven. Wie zou dat beter kunnen dan hij? Enige dagen voor zijn dood vertelde ik hem dat in de *Adorno-Blätter* belangrijke onbekende notities van deze socioloog over opera voor het eerst waren gepubliceerd. 'Adorno-Blätter? Nooit van gehoord!' zei Bart. 'Dan kom ik eindelijk ook eens met iets waar jij nog nooit van gehoord hebt. Ik kopieer ze meteen en stuur je ze toe,' reageerde ik. Kort daarna hoefde het niet meer.

Een kort citaat uit deze notities: 'Eine Theorie der Oper hätte vom Begriff der Leidenschaft auszugehen, wie der Ursprung der Gattung [Monteverdi (1607), D.L.] mit der Affektenlehre von Descartes [1649, D.L.] zusammentrifft.' Passie was ook het kenmerk van Barts vele publicaties. Door zijn betoog werd je altijd meegevoerd als door een spannend muziekstuk. 'Woord of toon?', het oude dilemma van elke operacomponist (prima la musica — poi la parole?), was voor Bart geen probleem. Hij integreerde het ene in het andere. Hij noteerde zijn gedachten met helder verstand en met de oren wijd open. Een musicus van het woord!

Over Marx, Aron en Tromp

PAUL VAN VELTHOVEN

Nooit had ik kunnen vermoeden dat ik over Bart Tromp en zijn werk nog eens een artikel zou schrijven. Bart diende zich in 2002 aan als mijn promotor dankzij de tussenkomst van de bestuurskundige Mark Bovens. Mark had zich ooit bereid verklaard mijn studie naar het werk van de Franse filosoof en journalist Raymond Aron (1905–1983) in methodologisch opzicht te begeleiden, een taak die hij zeer nauwgezet op zich zou nemen, maar in inhoudelijk opzicht achtte hij zich niet capabel genoeg. Bart Tromp had zich tijdens zijn studietijd in de jaren zestig in het werk van Aron verdiept. Diens reputatie was toen groeiende; vooral als zorgvuldig criticus van Marx' theorieën verwierf hij bekendheid. Bart kende zijn belangrijkste werken en had voor *Vrij Nederland* de memoires van Aron enthousiast besproken.

Achteraf bezien is Barts beslissing om mij van dienst te zijn niet moeilijk te verklaren. Aron was in zijn tijd een van de bekendste 'public intellectuals'. Hij was een filosoof en socioloog met een grote staat van dienst en daarnaast een onvermoeibaar journalist die tegen alle ideologische stromen van na de oorlog in koers had gehouden. In de combinatie van wetenschapsman, journalist én robuust onafhankelijk denker die Aron zo kenmerkte, moet Tromp zich zeker hebben herkend.

Ik van mijn kant was blij eindelijk een promotor gevonden te hebben, want helaas zijn

Over de auteur Paul van Velthoven was chef van de opiniepagina van de *Haagsche Courant*. Hij is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

hoogleraren die het Frans machtig zijn tegenwoordig meestal ouder dan zeventig jaar en dan hebben zij niet langer het promotierecht. Maar voor mij als journalist die zich goed thuisvoelt bij de politieke filosofie van de christen-democratie lag het niet zo voor de hand dat ik voor mijn proefschrift zou uitkomen bij zo'n geprotonceerde sociaal-democraat als Bart Tromp. Ik persoonlijk kende weinig PvdA'ers. Ik liet mij leiden door hun reputatie vaak drammers te zijn en meed hen daarom instinctief. Op het eerste gezicht had ik ook niet zo goed begrepen waarom een als liberaal bekend staande denker als Aron zoveel sympathie kon opwekken bij een sociaal-democraat als Bart Tromp. Nu had ik moeten bedenken dat dit liberalisme van Aron vooral een reactie was op de vele kritiekloze communistisch getinte *fellow travelers* in zijn eigen land, die tijdens zijn leven de politieke vrijheid in naam van hooggestemde idealen de nek wensten om te draaien. Vrijheid, die dus ook de vrijheid impliceerde om (totalitaire) leugens aan de kaak te stellen, was een eerste levensbehoefte voor Aron en kwam bij hem vóór elke andere waarde. Met sociaal-democraten had hij trouwens geen enkele moeite, maar des te meer met de socialisten in Frankrijk, die volgens hem in verouderde dogma's waren blijven steken.

In de vele sessies die Bart en Mark een kleine twee jaar lang aan mijn tekstproeven wijdden, moest ik mijn vooroordelen over PvdA'ers fors herzien. Ik heb hun kameraadschappelijkheid buitengewoon gewaardeerd. De partij was niet heilig, er werd heftig gediscussieerd en Bart vertelde me eens dat stemmen op de PvdA, kritisch

59

als hij was, voor hem bepaald geen automatisme was. Met tegenstanders in debat gaan en hen bevragen op hun uitgangspunten — ook Aron zou zich daarin heel wel hebben kunnen vinden.

Naast zijn waardering voor de ‘public intellectuel’ die Aron was, had Bart Tromp zeker nog een reden om zich voor hem te interesseren. Dat was de onnavolgbare wijze waarop Aron zich had beziggehouden met Marx’ inzichten en waarop hij, als afgeleide daarvan, Marx’ vele volgelingen in Frankrijk had bekritiseerd. Zij vonden een marxisme uit waarin Marx zich onmogelijk had kunnen herkennen.

Marx was zeker een van Bart Tromps grootste helden. Ook hier speelt mee, uiteraard met inachtneming van de juiste proporties, herkenning van diens onderscheiden rollen: wetenschapper én geëngageerd waarnemer. Niet voor niets bracht Bart nog maar onlangs een selectie van Marx’ teksten opnieuw op de markt en het mag misschien wel symbolisch heten voor het belang dat hij aan Marx hechtte, dat het laatste werk dat van hem verschijnt een grondige herziening is van het boek over Marx dat hij vijftienvintig jaar geleden schreef. Toen hij van mij hoorde dat er postuum van Aron een nieuw werk over Marx was uitgegeven, vroeg hij mij of ik dat voor hem uit Parijs wilde meenemen.

Ik heb mij vaak afgevraagd welke visie op Marx Bart Tromp er nu precies op nahield. Ik zie hem nog zijn wenkbrauwen fronsen toen ik in mijn boek het oordeel van Aron over Marx had gegeven — of beter gezegd: het antwoord op de vraag die iedereen zich zou moeten stellen, namelijk in hoeverre Marx mede verantwoordelijk draagt voor de totalitaire catastrofes van de twintigste eeuw. Aron gaf op die vraag een zeer genuanceerd antwoord. Het zou de dwaasheid ten top zijn Marx verantwoordelijk te houden voor de wandaden van de bolsjewieken, vond hij. Hij zocht het daarentegen in de economische conclusies die Marx trok uit zijn bestudering van het kapitalisme. Als econoom had Marx volgens hem het meest zijn genie tentoongespreid. Vóór ieder ander had hij door middel van empirisch onderzoek de werking

aangetoond van het negentiende-eeuwse kapitalisme. Dit was ook het voornaamste oogmerk van Marx’ studie geweest, aldus Aron, die daarmee alle pogingen van zijn tijdgenoten om Marx te actualiseren en bij de tijd te brengen van de hand wees. Voor de door Marx voorspelde en gewenste instorting van het kapitalistische stelsel — de grote kladderadatsch — ontbraken in *Das Kapital* de beslissende argumenten. Maar de economische recepten die hij distilleerde ten behoeve van zijn adepten zouden hen op dwaalwegen sturen met verreikende, funeste gevolgen. De zorgvuldige analyticus die het aan beslissende argumenten ontbrak, ontpopte zich tot een propagandist voor een economische politiek die communisten en socialisten in verschillende gradaties in praktijk zouden brengen. Marx zou men vandaag de dag het meeste recht doen, niet door zijn concepten door middel van allerlei trucs te actualiseren, maar door zo onbevangen mogelijk en net zo grondig als hij had gedaan het eigentijdse kapitalisme te bestuderen — aldus Aron. Hij voegde de daad bij het woord en kwam tot andere, bepaald minder onrustbarende conclusies.

Tromp bracht zijn persoonlijke visie op de betekenis van Marx summier tot uiting in een referaat over het werk van Aron dat hij vorig jaar hield op een symposium in Den Haag. Uit dit betoog, *Aron en de verleiding van het marxisme*, dat helaas niet in druk is verschenen, bleek dat zijn kijk op Marx zeker door Aron was beïnvloed. Zo onderschreef hij Arons conclusie dat het Marx te doen was om een analyse van het kapitalistische stelsel in al zijn facetten. Daarmee impliceerde hij dat alle filosofische rimram rond die onderneming waardoor zovelen zich hadden laten begoochelen feitelijk bijzaak was. Maar anders dan Aron hield Bart vast aan de stelling dat dit kapitalisme ook nu zijn kwaadaardige tentakels tentoonspreidt. Dáárom, zo stelde hij, is Marx’ historisch geïnspireerde analyse van blijvende waarde.

Ik ben geneigd deze visie van Tromp toe te schrijven aan het geloof van de oprechte sociaal-democraat die hij was, maar ik deel haar niet.

Immers, het valt niet te ontkennen dat het negentiende-eeuwse kapitalisme waar Marx tegen strijde trok van een heel andere aard is dan het huidige kapitalisme. Om maar iets te noemen: kapitaal en arbeid staan niet meer onwrikbaar tegenover elkaar, maar kunnen vaak juist harmonisch samenwerken en hebben daardoor voor een enorme welvaartsvergroting van de grote massa gezorgd — en niet voor verarming zoals Marx voorspelde. Dat wil zeker niet zeggen

dat het huidige stelsel geen uitwassen kent. Het wil evenmin zeggen dat het marktmodel op elke sector van de samenleving van toepassing moet worden verklaard, zoals nu de politieke koers lijkt te zijn. Aron zou waarschijnlijk hebben gesproken van een ideologie, als hij deze verheerlijking van de markt nog had gekend. Zo'n ideologie vertoont, zoals elke ideologie die consequent wordt doorgevoerd, op zeker moment funeste trekken.

No more margaritas

ERIC GOEMAN

Columnist en PvdA-ideoloog Bart Tromp plots overleden. Het kwam die nacht van 20 juni als een smak in mijn hart aan, toen ik nog even naar het nieuws keek op Nederland 1. Ongeloof, onbegrip, verbijstering, verdriet. Wat is er gebeurd? Hij mailde twee dagen geleden nog, om zijn komst te bevestigen. Hoe zou het met Willemien zijn? Hoe moet Willemien dit verwerken?

Contact met Willem Minderhout. De aarzelende telefoon naar Willemien. Het verhaal over de hartaderbreuk. Welke woorden moet ik vinden om te troosten? Kunnen woorden wel troosten? Bart is weg en we kunnen slechts herinneren en herdenken.

Bart zou ook dit jaar, als altijd, deelnemen aan twee debatten op de Gentse Feesten: een over de toekomst van het socialisme (met o.a. Jan Marijnissen) en een over de ideologische strijd tegen de generatie en de idealen van mei '68 (met o.a. Yves Desmet).

62 Ik moest een persbericht maken voor de Vlaamse pers. De eerste woorden die ik typte: no more margaritas. Misschien was dat te oneerbiedig? Deze woorden deden toch geen recht aan een erudiet intellectueel als Bart Tromp? En toch, naast zijn heldere analyses over Europa, de inval in Irak en buitenlandse politiek, het Wereldsysteem en mondialisering, zijn die margarita's de mooiste herinnering.

Bart Tromp nam de voorbije twaalf jaar tel-

Over de auteur Eric Goeman is coördinator en moderator van politieke debatten bij Trefpunt en Democratie 2000, voorzitter van Democratie 2000 en woordvoerder van Attac Vlaanderen

kens deel aan de politieke debatten van de vereniging Trefpunt op de Gentse Feesten. Bart had mij het werk van Immanuel Wallerstein aangeraden en me wegwijs gemaakt in diens theorie over het Wereldsysteem, hetgeen voor mij als andersglobalist een belangrijke leidraad werd. Maar ook de intellectuele reis die ik maakte, aan de hand van Bart, door het wonderland van het marxisme was een ontdekkingstocht. Bart was totaal niet politiek modieus, sprong nooit mee met de waan van de dag. Het intellectuele onderzoek stond voorop. Vandaar zijn afkeer van het populisme van Fortuyn en de invloed ervan op de politieke elites in Nederland.

Hij was de eerste intellectueel uit Nederland die zijn kennis ten dienste stelde van een populair massafeest als de Gentse Feesten. Samen met zijn vrouw Willemien — die ook geen enkele discussie uit de weg ging — keek hij er altijd naar uit en ze bleven meestal twee of drie dagen in Gent om de sfeer van de stad en de Feesten op te snuiven. Na de debatten trokken we de Gentse binnenstad in. Tijdens een van onze culinaire uitspattingen ontdekten we een gezamenlijke voorliefde voor margarita's en dus voor tequila. Zo raakten we vlug bij het meesterwerk van Malcolm Lowry, *Under the vulcano*, waar Bart direct allerlei anekdotes over wist te vertellen. Over Lowry zelf, over tequila, over waar Lowry begraven was. En natuurlijk kon hij direct de slotzin citeren: 'Iemand gooide een dode hond achter hem aan in het ravijn.' Bart begon direct over de verfilming door John Huston en we ontdekten een gedeelde bewondering voor de acteur Albert Finney. Natuurlijk wist Bart nog dat de film da-

teerde uit 1984, we begonnen over het oeuvre van John Huston en we doken steeds dieper de filmgeschiedenis in.

Bart etaleerde — zonder elitaire trekjes — een fenomenale kennis over ongeveer alle mogelijke onderwerpen: van Mozart tot marxisme, van *film noir* tot de geschiedenis van de scheepvaart, van de Chinese Culturele Revolutie tot de Europese sociaal-democratie, van het maken van wijn tot het Wereldsysteem. Hij bleek een ervaren zeiler, maar ook een begenadigd verteller met een fantastisch geheugen. Elk jaar tijdens de Gentse Feesten werd dat geheugen getest, als we uren praatten over films uit de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw, onze gezamenlijke passie (een van onze spelletjes: ‘welke tien films neem je mee naar een onbewoond eiland?’) — naast het doornemen van de stand van zaken in het Wereldsysteem, het kritisch becommentariëren van de sociaal-democratie en het analyseren van de neoliberale globalisering natuurlijk. Ik laafde me aan deze boom van kennis.

Ik moet hier natuurlijk ‘mondialisering’ schrijven, want daar kon Bart zich vreselijk over opwinden. Hij werd vanaf 1999 in Gent telkens gevraagd om deel te nemen aan debatten over ‘globalisering’. Dan begon hij zijn betoog steevast met een pleidooi voor het gebruik van de term mondialisering. En het jaar daarop opnieuw en dan nog eens. Tot we het leerden. En nu we het geleerd hebben is het te laat. Hij zal ons niet meer kunnen vermanen.

We zullen Bart dit jaar missen op de Gentse Feesten. We zullen het zonder de heldere ideologie van een socialistisch intellectueel moeten stellen. Dat lag me nauw aan het hart: Bart weigerde de ideologische veren van het socialisme af te gooien. Dat was een verademing in tijden van populisme, technocratische arrogantie en volksverlakkerij. We droegen niet altijd dezelfde ideologische veren. Hij zal de mijne wel te links-radicaal gevonden hebben. Maar toch vonden we elkaar in onze kritiek op de ontideologisering van de politiek, want wij hadden tenminste nog veren.

Het plotse overlijden van Bart Tromp op 62-

jarige leeftijd is niet zomaar een groot verlies voor de politieke debatten van Trefpunt, maar vooral het verlies van een zeer beminnelijk man, met een begenadigde pen en een kritische geest, een geëngageerd intellectueel. Een mooi mens, Bart Tromp.

‘No more margaritas’ of ‘margaritas forever’? Ik zal er toch een drinken ter ere van Bart en we zullen hem huldigen met de muziek uit *Simon Boccanegra*, die opera van zijn geliefde Verdi. ‘Plebe! Patrizi! Popolo... Piango su voi.’

Ik wil eindigen met een gedicht van eigen hand dat ik aan Bart en aan allen die hem dierbaar zijn schenk:

*Laten we de harten betoveren
en niet alleen de rede beroeren...*

Alles verkruiemt en beduimelt,
De wereld versplintert,
in burchten van ongeremde arrogantie
en in oorden van troosteloze wanhoop,
temidden de stervende verzorgingsstaat
jagen de brutalen en de sterksten
in naam van de radicale vrijheid,
op de grazigste weiden,
terwijl de dromen van machtelozen en zwakken
worden gesmoord en gebroken,
in de privatisering van verlangens en verwachtingen,
van de menselijke lotsbestemming,
terwijl de overtolligen wegzakken in de modder
reiken de consumptiepaleizen naar de sterren,
als stralende tekens van welvaart,
of zijn het muren van onverschilligheid,
uitkijktorens die nieuwe grenzen trekken,
het angstzweet van de aandelenbeurzen,
waardoor de armsten van de planeet
tot zonevreemd worden geregistreerd,
tot barbaren geficheerd,
post-industrieel afval, gedumpt in vakantiecentra,
het wordt tijd om wakker te worden,
misschien in een volkomen vreemd land,
een land waarin iedereen reiziger wordt,
een land waarin het eigene en het vreemde

onder één dak huizen,
waarin geen verloren paradijzen zijn,
en niemand uit een paradijs wordt verjaagd,
waarbij het private onttroond werd door het
publieke,
en het individuele geluk samenvalt met de
republiek van de verlangens,
het wordt dringend tijd
dat we uit onze dromen projecten weven,

die niet alleen de rede beroeren,
maar ook de harten betoveren,
en al moeten we opnieuw alle hemelen
bestormen,
laten we teruggaan naar de bronnen van
de Verlichting,
en de menselijke waardigheid
teruggeven aan de vertrapte mens.

Het oeuvre van Bart Tromp is zo omvangrijk en veelzijdig dat het opstellen van een inzichtelijke bibliografie een tijdrovende aangelegenheid is. Onderstaande lijst — die tot stand kwam dankzij Hans Daalder, Greetje Tromp en Willem Minderhout — is verre van volledig. Willem Minderhout heeft de taak op zich genomen om het bibliografisch overzicht te completeren. Hier is gekozen voor een indeling in vijf categorieën: 1) boeken van Bart Tromp; 2) door hem geredigeerde, samengestelde en/of ingeleide boeken; 3) door hem geschreven hoofdstukken in boeken van anderen; 4) door Tromp en anderen geredigeerde afleveringen van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* en door hem daarin gepubliceerde artikelen; 5) door hem geschreven bijdragen aan *Socialisme & Democratie*.

1. BOEKEN VAN BART TROMP

- *Karl Marx* (Soesterberg, Aspekt, 2007).
- (met K.G. van Wolferen en J. Sampiemon) *Een keerpunt in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam, Meulenhoff, 2005).
- *Hoe de wereld in elkaar zit. 25 jaar maatschappij, politiek en cultuur* (Amsterdam, Prometheus, 2004).
- *Neergang van de democratie?* (Van Laun-lezing, Leeuwarden, 2003).
- *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (handelseditie dissertatie, aangevuld met epiloog: 'Noodzakelijk maar onmogelijk', Amsterdam, Bert Bakker, 2002).
- *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (diss. Universiteit Leiden, 2002).
- *Tegen het vergeten. Degenstoten en sabelhouwen* (Nieuwegein, Aspekt, 1997).
- *Verraad op de Balkan. Een kroniek* (Nieuwegein, Aspekt, 1996).
- *De wetenschap der politiek. Verkenningen* (Leiden, DSWO Press, 1993; 4^e dr. Amsterdam University Press, 2002).
- *Het einde van de politiek? Met een proloog en een epiloog* (inaugurale rede, Universiteit van Amsterdam; Schoonhoven, Academic Service, 1990).
- *Nederlands cultuurbeleid en de Europese Gemeenschappen. Een beleidsverkenning* (Zeist, Kerckebosch, 1989).
- (rapporteur) *Dreiging uit de lucht? Problemen van de Westeuropese luchtverdediging na het INF-akkoord. Rapport van een studiegroep van de Atlantische Commissie* (Den Haag, Atlantische Commissie, 1988).
- *Een frïsgewassen doedelzak. Essays en kronieken uit de jaren tachtig* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1988).
- *Karl Marx* (Meppel, Boom, 1983).
- *Het falen der nieuwlichters* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1981).
- *De samenleving als oplichterij. Opstellen over sociologie en politiek* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1978).

2. DOOR BART TROMP GEREDIGEERDE, SAMENGESTELDE EN/OF INGELEIDE BOEKEN

- 'Marx nu. Verlost van het communisme', 'Beknopte chronologie', in: *Karl Marx: 'Er waart een spook door Europa.'* Bloemlezing uit het werk van Karl Marx (Amsterdam, Bert Bakker, 2006).
- 'Inleiding', in: Karl Kautsky (vert. Evert van Leerdam), *Hoe de oorlog ontstond* (Nieuwegein, Aspekt, 2001).
- (met M.C. Brands en R. Havenaar red.) *J. de Kadt. De deftigheid in het gedrang. Een keuze uit zijn verspreide geschriften* (Amsterdam, Van Oorschot, 1991).
- (met J.Th.J. van den Berg) 'Inleiding', 'Verantwoording' en redactie van: H. Daalder, *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam, Bert Bakker, 1990).
- (red.) *Literatuur en politiek* (Amsterdam, thema-nummer Maatstaf, Arbeiderspers, 1989).
- (met J.H.L. Löwenhardt, red.) *Voor Sacharov* (Amsterdam, Mets, 1986).
- 'Thomas Hobbes. Een inleiding tot Leviathan' en bibliografie, in: Thomas Hobbes, *Leviathan* (Amsterdam, Boom, 2002 (1985)).
- 'Woord vooraf', in: Jan Zielonka, *Pools experiment. Een visie op de gebeurtenissen van '80-'82* (Leeuwarden, Eisma, 1982).

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- (met D.W. Fokkema, red.) *China op het breukvlak* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1981).
  - 'Eduard Bernstein en het revisionisme', in: Eduard Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1981).
  - (met Dirk Bergvelt, Charlotte van Rappard, red.) *De papieren lente* (Antwerpen, Het Spectrum, 1981).
  - 'Inleiding en verantwoording', in: W. Drees, *Marx en het democratisch socialisme. Politiek-historische beschouwingen* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1979).
3. DOOR BART TROMP GESCHREVEN
HOOFDSTUKKEN IN BOEKEN VAN ANDEREN
- 'Een nieuwe zelfstandigheidspolitiek', in: A. van Staden, P. van Ham, C. Homan, J.Q. Rood, B.A.G.M. Tromp, *De herontdekking van de wereld. Nederlands buitenlands beleid in revisie* (Den Haag, Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael, 2004).
  - 'Problemen van representatieve democratie', in: E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat*, in de reeks 'Verkenningen' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Amsterdam, Amsterdam University Press, 2004).
  - 'Europe: The Asymptote of Political Integration', in: Immanuel Wallerstein (red.), *The Modern World-System in the Longue Durée* (Boulder, London, Paradigm Publishers, 2004).
  - 'Kanttekeningen bij het jaar 2002', in: S. Noorda, H.J. Schoo, B. Tromp, A. Rouvoet & R. Koppelaar en P. Schnabel, *Haagse tegenstrijdigheden. Een jaar verder* (Amsterdam University Press/Salomé, 2003).
  - 66 — 'Een partijloze democratie, of: het einde van de politieke partij', in: Bram Peper, Paul Schnabel, Herman Tjeenk Willink, Bart Tromp, *Haagse tegenstrijdigheden* (Amsterdam, Amsterdam University Press, 2002).
  - 'Europa, Nederland en democratie', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (red.), *Democratie in verval?* (Amsterdam, Boom, 2002).
  - 'De pacificatie van de vredesbeweging', in: H.J. Schoo en Bert Vuijsje (red.), *Scenario 2000. Terugblik op de toekomst* (Amsterdam, Sijthoff, 2000).
  - 'De uitgestelde oorlog', in: A.W.M. Gerritse en J.H. de Wilde (red.), *Aan het slagveld ontsnapt* (Zutphen, Walsburg Pers, 2000).
  - 'Het ontstaan en de ontwikkeling van het statenstelsel', in: Jan Melissen (red.), *Europese diplomatie. In de schaduw van Westfalen* (Assen, Van Gorcum, 2000).
  - 'Onderwijs: de sowjetzone van Nederland', in: Xandra van Gelder en Hans Wansink, *Heimwee naar de HBS* (Amsterdam, De Volkskrant, 1998).
  - B. Tromp, O. Holman, H. Hoen, P. Bergeijk, J.W. van der Meulen, *Nederland en Oost-Europa; theorie en praktijk*, Clingendael Study (Den Haag, Instituut Clingendael, januari 1997).
  - 'Interne partijdemocratie', in: J. Berkouwer en A. Hoogerwerf, *Markt, ongelijkheid, solidariteit: op zoek naar een herkenbare PvdA* (Bajesteh, Meeuw & Co/Syntax publishers, 1996).
  - 'Overlevingskansen van het statenstelsel', in: A. van Staden (red.), *De nationale staat. Onhoudbaar maar onmisbaar?* (Assen, Van Gorcum, 1996).
  - 'Risorgimento, politiek en censuur', in: De Nederlandse opera, *Rigoletto* (Amsterdam, 1996).
  - 'De sturing van het publieke debat', in: *Afstand en engagement. 35 jaar aan het Binnenhof* (Nijmegen, De Gelderlander BV, 1995).
  - 'Geweld en maatschappij in de Dertigjarige oorlog', in: *Dossier Geschiedenis 1994* (Amsterdam, UvA, 1995).
  - 'Europa in het licht der republiek', in: L. Sprangers, A. van Staden en A. Venema (red.), *Een continent op drift. Over de veiligheid van Europa* (Amsterdam, Van Oorschot, 1994).
  - 'Wereldsysteem en moderniteit', in: S.W. Couwenberg, *Westerse cultuur: model voor de hele wereld?* (Kampen, Kok Agora, 1994).
  - 'De loden bal van het ware socialisme', in: Jan Nekkers (red.), *Contouren van vernieuwing. Heroriëntatie in de Partij de Arbeid* (Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/Opleidingsinstituut PvdA, 1992).
  - 'Transatlantische spanningen', in: *Europa en de Verenigde Staten 1992: vijfhonderd jaar na Columbus* (Den Haag, Atlantische Commissie, 1992).
  - 'Het échec van het marxisme', in: Bas van Stokkom (red.), *Voorbij de ideologie?* (Hilversum, Gooi & Sticht, 1991).

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- ‘Anti-democratische stromingen’, in: J.J.A. Thomassen (red.), *Hedendaagse Democratie* (Alphen aan den Rijn, Samsom Tjeenk Willink, 1991).
- ‘Party Strategies and System Change in the Netherlands’, in: Peter Mair and Gordon Smith (red.), *Understanding Party System Change in Western Europe* (London, Frank Cass, 1990).
- ‘Tussen etatisme en sociale democratie: veranderende opvattingen in de PvdA over “staat” en “maatschappij”’, in: A.M.J. Kreukels, J.B.D. Simonis (red.), *Publiek domein. De veranderende balans tussen staat en samenleving. Jaarboek Beleid en Maatschappij* (Meppel, Boom, 1988).
- ‘Drees en het democratisch-socialisme’, in: H. Daalder en N. Cramer (red.), *Willem Drees* (Houten, De Haan/Unieboek, 1988).
- ‘Verantwoordelijkheden van kamerleden en fracties’, in: J.N.J. van den Broek, K. Groeveld en J.A. de Hoog (red.), *Democratie: scheiding der machten* (Den Haag, Telderstichting, 1987).
- ‘Gouden jaren voor het democratisch socialisme’, in: Jan Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950* (Amsterdam, Bert Bakker/Wiard Beckman Stichting, 1987).
- ‘Reflexions on Anti-Americanism and Dutch Social Democracy’, in: Rob Kroes, Maarten van Rossem (red.), *Anti-Americanism in Europe* (Amsterdam, Free University Press, 1986).
- ‘Een continent op drift’, in: G. Benthem van den Berg, Duco Hellema en Herman de Lange (red.), *Europa, eenmaal andermaal. Beschouwingen over veiligheid* (Amsterdam, Jan Mets, 1985).
- ‘Sociologie en de stad’, in: Ton Kreukels, Dick van Zijderveld, Wouter Turpijn (red.), *De stad opnieuw in zicht. Sociaal-wetenschappelijke benaderingen van het verschijnsel ‘stad’* (Amsterdam, Jan Mets, 1985).
- ‘De beginselen van het democratisch socialisme’, in: Bart Tromp e.a., *Beginselen ter sprake. Staatskundige notities nummer 3* (Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1985).
- ‘Democratie: te goed voor de derde wereld?’, in: J.W. Bezemer e.a., *De achtertuin van Nederland. Opstellen over buitenlandse politiek* (Amsterdam, Van Oorschot, 1985).
- ‘Neo-conservatism and the dilemma’s of the left’, in: Rob Kroes (red.), *Neo-conservatism* (Amsterdam, VU uitgeverij, 1984).
- ‘Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de machtspositie van de PvdA’, in: Lo Casteleijn e.a., *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop Den Uyl* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1984).
- ‘Socialisme en defensie. De PvdA en het probleem van oorlog en vrede’, in: E.H. van den Beugel (red.), *Te beginnen bij Nederland. Opstellen over oorlog en vrede* (Amsterdam, Van Oorschot, 1983).
- (met Barbara Tuchman) *Een ezel stoot zich in het gemeen... Regeren in dwaasheid* (De Volkskrant 1983; uitgave van de eerste Van der Leeuw-lezing).
- ‘De sociologie van de stad bij Max Weber’, in: W. Goddijn (red.), *Max Weber. Zijn leven, werk en betekenis* (Baarn, Ambo, 1979).
- (uit het Engels vert., met L. Inberg) Thorstein Veblen, *De theorie van de nietsdoende klasse*, met een inleiding van C. Wright Mills en een nawoord van Th. W. Adorno (Amsterdam, Arbeiderspers, 1974).
- ‘Theodor Adorno’, in: L. Rademaker en E. Petersma (red.), *Hoofdfiguren uit de sociologie 2: modernen* (Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum/Intermediair, 1974).
- ‘Charles Wright Mills’, in: L. Rademaker en E. Petersma (red.), *Hoofdfiguren uit de sociologie 1: klassieken* (Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum/Intermediair, 1974).

4. JAARBOEKEN VOOR HET DEMOCRATISCH SOCIALISME

Bart Tromp vormde, samen met Jan Bank en Martin Ros, in 1979 de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Het doel van het project was het vergroten van de historische en theoretische kennis over de sociaal-democratie in Nederland en het bevorderen van vruchtbaar ideologisch debat. Bart Tromp bleef vijftientig jaarboeken lang een vaste kracht in, zo niet de spil van, de redactie, die verder met enige regelmaat van samenstelling veranderde. In de — anonieme — redactionele inleidingen op de jaarboeken is zijn invloed niet zelden merkbaar aanwezig.

- Frans Becker, Wim van Henneker, Monika Sie Dhian Ho, Bart Tromp (red.), *Rotterdam. Het vijfen-*

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme (Amsterdam, Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting, 2004).
- Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2003).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Transnationaal Nederland. Het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2002).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek van het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2001).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *De toekomst van de democratie. Het eenentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2000).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler en Bart Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1999).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp en Marjet van Zuijlen (red.), *Om de kwaliteit van het onderwijs. Het negentiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1998).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuijlen (red.), *De inrichting van Nederland. Het achttiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1997).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuylen (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1996).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuylen (red.), *Nederland en de wereld. Het zestiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1995).
  - Frans Becker, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1994).
  - Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *De toekomst van de vakbeweging. Het veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1993).
  - Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Oost-Europa en de sociaal-democratie. Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1992).
- De delen 1 tot en met 12 waren nog niet thematisch opgezet. De delen 1 en 2 stonden onder redactie van Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp. Voor de delen 3 tot en met 6 kwam daar Paul Kalma bij. De delen 7 tot en met 12 werden gemaakt door Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp.
- Artikelen van Bart Tromp in de jaarboeken (selectie):
- 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2003).
  - (met Monika Sie Dhian Ho) 'De constructie van politieke democratie. Een gesprek met Arend Lijphart', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *De toekomst van de democratie. Het eenentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2000).
  - 'Hedendaags kapitalisme: wereldsysteemanalyse', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler en Bart Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1999).
  - 'Een eeuw sociaaldemocratische beginselprogramma's in Nederland', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuylen (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het*

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

democratisch socialisme (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiard Beckman Stichting, 1996).

- 'Tweeërlei socialisme', in: Jan Bank, Paul Kalma, Martin Ros en Bart Tromp (red.), *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1984).
- (met Jan Bank en Martin Ros) 'Gesprek met Jacques de Kadt', in: Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1979).

5. SOCIALISME & DEMOCRATIE

Bart Tromp was vanaf april 1978 tot aan zijn overlijden lid van de redactie van *Socialisme & Democratie*, het maandblad van de WBS. Zijn bijdrage bestond uit meer dan alleen het beoordelen van kopij en het aandragen van ideeën voor thema's en auteurs. Hij bestierde jarenlang de boekenrubriek en schreef veelvuldig: beschouwingen, analyses, columns en boekesays. In het volgende overzicht zijn alleen zijn grotere artikelen opgenomen.

Artikelen van Bart Tromp in S&D (selectie):

- 'Vechten overzee: de PvdA en militaire interventies', in: S&D 2007/5, 18-22.
- 'Mondialisering: heel oud en heel nieuw', in: S&D 2006/12, 48-54.
- 'Een Amerikaans imperium?', in: S&D 2006/7&8, 67-74.
- (met P. Bordewijk, M. Hajer en W. Minderhout) 'Inzake beginselen van de Partij van de Arbeid. Alternatief concept-manifest', in: S&D 2004/7&8, 64-74.
- 'Hoe bruikbaar is nog het sociaal-democratisch programma', in: S&D 2003/5&6, 56-63.
- 'Het virus van de plebiscitaire democratie', in: S&D 2002/12, 31-40.
- 'De taak der sociaal-democratie', in: S&D 2002/5&6, 90-95.
- 'De "andere oorlog". Enkele aantekeningen', in: S&D 2001/10, 439-442.
- 'Organisatie en program: de PvdA op een historisch dieptepunt', in: S&D 2001/2, 52-57.
- 'Een partijloze democratie, of: het einde van de politieke partij?', in: S&D 2000&2001/12&1, 544-553.
- 'De ontorechte terechtwijzing van Oostenrijk', in: S&D 2000/3, 135-137.
- 'De toekomst van de Nederlandse defensie', in: S&D 1999/10, 456-460.
- 'De toekomst van de oorlog', in: S&D 1999/7&8, 336-344.
- 'Srebrenica in het groot', in: S&D 1999/5, 207-212.
- 'Geen goed begin van beginseldebat', in: S&D 1999/1, 3-7.
- 'De ritualisering van verkiezingsprogramma's', in: S&D 1997/12, 536-540.
- 'Infrastructuur en het primaat van de politiek', in: S&D 1997/9, 392-395.
- 'Het gewicht van geschreven programma's. Inzake beginselen', in: S&D 1996/10, 583-585.
- 'Het failliet van de vrede-stichters', in: S&D 1996/7&8, 439-443.
- 'Correctie en aanvulling [op 'Inzake partijvernieuwing']', in: S&D 1996/2, 138.
- 'Inzake partijvernieuwing', in: S&D 1996/1, 30-42.
- 'De vloek van Michels. Afscheid van de partijdemocratie', in: S&D 1995/2, 93-95.
- 'Het program!', in: S&D 1993/11, 485-490.
- 'Intellectuelen in soorten', in: S&D 1993/6, 268-272.
- 'Moedwillige deprofessionalisering', in: S&D 1992/4, 153-156.
- 'Partijvernieuwing?', in: S&D 1992/1, 25-32.
- 'Nog meer subsidiëring van politieke partijen?', in: S&D 1991/5, 204-208.
- 'Eduard Bernstein', in: S&D 1990/11, 292-294.
- 'Beginselprogramma: noodzaak en onmogelijkheid', in: S&D 1990/4, 105-108.
- (met G. van Benthem van den Bergh) 'Gedeelde veiligheid' als bezweringsformule', in: S&D 1986/7&8, 223-225.
- (met G. van Benthem van den Bergh) 'Repliek: uitgangspunten voor een Nederlands veiligheidsbeleid II', in: S&D 1986/1, 34-40.
- (met G. van Benthem van den Berg) 'De Partij van de Arbeid en defensie: uitgangspunten voor een Nederlands veiligheidsbeleid', in: S&D 1983/9, 3-15.
- 'Karl Marx als politiek theoreticus', in: S&D 1983/3, 7-10.
- 'Over de Sowjet-Unie en ontspanningspolitiek', in: S&D 1982/6, 229-239.

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- ‘Participatie-democratie en participatie: vermeende oplossingen en echte problemen’, in: *S&D* 1980/4, 159-165.
- (met Michel Korzec) ‘Op mensenrechten mag niet bezuinigd worden’, in: *S&D* 1979/6, 299-306.
- ‘Socialisme, organisatie en democratie’, in: *S&D* 1976/4, 155-172.

Barts beginsel

Het motto van het kabinet, *Samen leven, samen werken*, mag dan anders doen vermoeden, toch viert het individualisme in onze samenleving hoogtij. En dan bedoel ik het methodologisch individualisme. Dat is een stroming — steeds meer de dominante stroming — in de sociale wetenschappen volgens welke het individu het vertrekpunt dient te zijn voor het onderzoek van de samenleving. De hedendaagse analyses van maatschappelijke problemen bieden hiervan tal van voorbeelden. Langdurige werkloosheid is het gevolg van tekortschietende individuele kwalificaties. Steeds meer ziekten en aandoeningen worden toegeschreven aan ongezond gedrag — roken, drinken, te veel en te vet eten. Oudere werknemers haken voortijdig af doordat zij te weinig in hun *employability* hebben geïnvesteerd. Buurten verloederen door het hufterige gedrag van hangjongeren. Zwarte scholen ontstaan wanneer ouders te veel op kleur en te weinig op kwaliteit letten.

Het ‘samen’ van het huidige kabinet zit hem vooral daarin dat het individuen wil helpen, ondersteunen, faciliteren, prikkelen en desnoods dwingen om zich wijzer, verantwoordelijker en fatsoenlijker te gedragen. *Empowerment* heet dat tegenwoordig. Dat is een niet onbelangrijke koerswijziging ten opzichte van de voorgaande kabinetten-Balkenende, die volstonden met de verantwoordelijkheid simpelweg op het bordje van de burger te schuiven. Dit kabinet erkent dat de overheid een belangrijke ondersteunende rol te vervullen heeft. Maar de essentie blijft dat de burgers het uiteindelijk zelf moeten doen. Het is niet voor niets dat participatie van burgers als hoogste doel geldt.

Wat dit participatiestreven onvoldoende onderkent, is dat burgers vaak niet in staat zijn om de maatschappelijk meest gewenste keuze te maken. Dat hoeft geen kwestie van onwil te zijn, maar komt doordat burgers de gevolgen van de

optelsom van alle individuele keuzen niet overzien. Of doordat hun individuele bijdrage aan het collectieve probleem verwaarloosbaar klein is, zodat het nutteloos lijkt om met die gevolgen rekening te houden. Nobelprijswinnaar Thomas Schelling liet al in 1978 in zijn boek *Micromotives and macrobehaviour* zien hoe een lichte voorkeur voor burens van je eigen soort tot volledig gesegregeerde buurten kan leiden. De moderne samenleving staat bol van dergelijke onbedoelde effecten. Als ieder individu een zo hoog mogelijke opleiding nastreeft, zullen werkgevers hun opleidingseisen opschroeven. Als iedereen een huis met een tuintje wil, is er straks in Nederland geen natuur meer over. Als leerkrachten worden afgerekend op het aantal leerlingen dat slaagt, zakt het peil van het onderwijs onherroepelijk.

Waar liberalen slechts individuen zien, hebben sociaal-democraten altijd onderstreept dat individuele mogelijkheden primair worden bepaald door maatschappelijke structuren en instituties. Werkelijke individuele vrijheid was dan ook pas mogelijk als die structuren veranderden. Er zijn weinigen die de PvdA zo consequent en vasthoudend op dit fundamentele beginsel hebben gewezen als Bart Tromp. Hij had het ongetwijfeld veel welsprekender onder woorden gebracht dan ik hier heb gedaan. Helaas zullen we het voortaan zonder zijn kritische oordeel moeten doen. De beste manier om de herinnering aan hem levend te houden is ons telkens weer rekenschap te geven van Barts beginsel: sociale verschijnselen zijn niet te reduceren tot individuele keuzen en gedragingen, maar kunnen pas werkelijk worden begrepen op basis van een gedegen analyse van de maatschappelijke context waarin ze plaatsvinden.

PAUL DE BEER
Redacteur S&D

Draagvlak voor globalisering

In S&D 2007/5 verwijt Robert Went de PvdA dat zij geen structurele analyse heeft gemaakt van globalisering. Hij wil dat de PvdA er duidelijk voor uitkomt dat globalisering niet alleen winnaars oplevert, maar ook verliezers kent, zonder dat dit uitmondt in een fatalistische houding. Ik kan mij in dit laatste punt van Went goed vinden. Zijn oproep tot een breed maatschappelijk debat over globalisering steun ik ook en ik doe graag mijn duit in het zakje.

Economische en technologische katalysatoren zullen het proces van globalisering op gang houden. Lagelonenlanden worden nieuwe industriële grootmachten. Vooral China is inmiddels een belangrijke exporteur van industrieproducten. Daarnaast groeit de rol van opkomende economieën in het internationale dienstenverkeer. Wereldwijde digitalisering maakt het mogelijk om diensten (de analyse van een röntgenfoto bijvoorbeeld) snel van grote afstand te leveren. Taken van Nederlandse werknemers verdwijnen daarmee naar het buitenland. Alle drempels en handelsbelemmeringen zouden verdwenen zijn. Daarom noemt Thomas Friedman in zijn zeer onderhoudende bestseller uit 2005 de wereld 'plat'.

4 Deze ontwikkelingen geven mij geen aanleiding tot pessimisme over onze economie en werkgelegenheid. Nederland behoort tot de meest internationaal georiënteerde economieën ter wereld. In een groeiende wereldeconomie zal dit ons land volop bedrijvigheid blijven opleveren. Wel zullen wij ons meer moeten toeleggen op innovatieve bedrijfsactiviteiten. Dat vraagt om aanpassingen van ondernemers én werknemers. Vele Nederlandse ondernemingen voelen zich in zekere zin gevangen in een economische *race to the top*. Onder druk van de mondiale concurrentie zijn aanhoudende vernieuwing en specialisatie geboden — processen die wij zo soepel

mogelijk moeten laten verlopen. Mensen moeten de ondersteuning krijgen die zij daarbij nodig hebben.

Went wijst er terecht op dat de globalisering aanleiding geeft tot twijfels en zorgen in de Nederlandse samenleving. Mensen ervaren een tweedeling in winnaars en verliezers. Een scheefgroei in de beloningsverhoudingen draagt daaraan bij, evenals een afnemende invloed van werknemers op de strategische koers van hun bedrijf, vooral als dit bedrijf onderdeel uitmaakt van een concern met buitenlandse bestuurders en aandeelhouders. Veel burgers hebben zorgen om hun baan en zijn bang hun zekerheden te verliezen. Volgens mij ligt het antwoord hierop eerst en vooral bij ondersteuning van deze transitie door scholing en een goede sociale zekerheid die zwakkeren in de samenleving beschermt en werklozen voorbereidt op een nieuwe baan.

Zorgen zijn er ook over een mondiale *race to the bottom* op sociaal- en milieugebied. Regelmatig wordt ondernemingen verweten dat zij, vooral in opkomende en ontwikkelingslanden, doelbewust misbruik maken van gebrek aan overheidscontrole, met kinderarbeid en milieuvervuiling als gevolg. Ik ben ervan overtuigd dat Nederlandse bedrijven zich op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen meestal gunstig onderscheiden van de lokale bedrijven in opkomende en ontwikkelingslanden.

Twijfels en zorgen over de gevolgen van globalisering zijn niet typisch Nederlands, maar komen in alle westerse landen voor. Het draagvlak voor open markten als basis voor de globalisering kalft hierdoor af. Dit is niet in ons belang, noch in het belang van arme landen. Hoe zorgen wij ervoor dat mensen vertrouwen houden in hun toekomst en zich niet tegen de globalisering keren?

Geboden is een mondiale economische ontwikkeling die bijdraagt aan duurzaamheid. De 'global governance gap' moet worden overbrugd door de verschillende multilaterale organisaties en verdragen te versterken. Op arbeidsgebied moet zwaarder worden ingezet op handhaving van ILO-verdragen (International Labour Organisation). Milieuver-

INTERVENTIE

dragen als Kyoto (CO₂), CITES (biodiversiteit) en Montreal (ozon) moeten tanden krijgen. De post-Kyoto-onderhandelingen zijn van cruciaal belang voor het klimaat. Op handelsgebied is het van groot belang dat de Doha-onderhandelingen slagen. Een mislukking daarvan zou het multilaterale WTO-handelsstelsel, waaronder bijvoorbeeld het waardevolle geschillenbeslechtingsstelsel, verzwakken.

Ik ben het roerend eens met Robert Went dat handel alléén geen panacee is voor duurzame economische ontwikkeling. Maar géén handel en wél protectionisme en de grenzen op slot is ook de oplossing niet. Zonder productie voor de wereldmarkt is ontwikkeling moeilijk van de grond te krijgen. Neem Ethiopië en Zuid-Korea. Beide landen waren vijftig jaar geleden arme agrarische economieën. Sindsdien heeft Zuid-Korea zich stormachtig ontwikkeld, vooral via de export van consumentenproducten. Ethiopië haakt pas sinds kort aan bij de globalisering en maakt naam als bloemenexporteur. Inmiddels is het land de derde buitenlandse toeleverancier op de veilige van Aalsmeer. De economie en werkgelegenheid in dit arme land profiteren hiervan.

Ik hecht veel waarde aan open economische relaties en aan draagvlak hiervoor. Daarom heb ik als staatssecretaris voor buitenlandse handel de SER om advies gevraagd over de betekenis van globalisering en open markten voor onze economie. Hoe kunnen globalisering en duurzame ontwikkeling beter samengaan? Bijzondere aandacht verdient de reikwijdte van de ketenverantwoordelijkheid van ons internationaal opererend bedrijfsleven, dat wil zeggen de medeverantwoordelijkheid van ondernemingen voor de productieomstandigheden bij hun buitenlandse toeleveranciers. Als Nederlandse bedrijven meer energie steken in hun ketenverantwoordelijkheid, zal dat bijdragen aan betere productieomstandigheden elders.

Ik verwacht dat het SER-advies het maatschappelijk debat over de verschillende vraagstukken rond globalisering flink zal stimuleren. En ik ondersteun de oproep van Went aan het adres van de PvdA om actief en open mee te discussiëren.

FRANK HEEMSKERK

Staatssecretaris van Economische Zaken

Van fouten kun je leren

Ergens op het partijkantoor in Amsterdam moet een stille gang zijn waar de portretten hangen van mensen die voorzitter zijn geweest van een partijcommissie die iets moest melden over de partij zelf. Dus niet van de commissies die een beginselprogramma schreven of de panelen lieten schuiven. Alleen van de commissies die lieten weten wat er fout is gegaan met het een of ander en hoe het beter kan. Daar hangen Jos van Kemenade, Ed van Thijn (in veelvoud), Annie Brouwer, Margreth de Boer en Roel in 't Veld. Maar ook de minder in het oog lopende commissievoorzitters hebben er een portret: Tineke Netelenbos, Edit Hallensleben, Leen Vleggeert en Hans Anderson. En nu hangt Ruud Vreeman er ook. Misschien moet de nieuw verkozen partijvoorzitter eens een werkconferentie uitschrijven met deze mensen.

Waarom begin ik op deze licht badinerende toon, terwijl ik best tevreden ben over het rapport van de commissie-Vreeman? Omdat ik ervan overtuigd ben dat in alle eerdere commissies ook geprobeerd is om te snappen wat er aan de hand was in de PvdA en hoe het nu zat met de interactie tussen de PvdA en haar omgeving. Om een misverstand te vermijden: er is vaak erg goed naar de adviezen van commissies geluisterd! Wel selectief. Sommige rapporten zijn geheel genegeerd. Het rapport van de commissie-Anderson was broddelwerk en heeft geen gevolg gehad. Het rapport van de commissie-Van Kemenade was analytisch erg goed en is mogelijk wat misbruikt door het aantredende voorzittersduo Rottenberg en Vreeman. In een van de rapporten onder leiding van Van Thijn is afgerekend met het trauma van 1977 — nou ja, het was een eerste stap.

Dus hoe moet het nu met het rapport van Vreeman, het 'bericht aan partijgenoten'? Het is voorzien van tien opdrachten (of eigenlijk bijna dertig, want elke opdracht bestaat uit deelopdrachten). Het goede van het rapport is de achterliggende opvatting dat je van fouten moet leren. Dat een analyse van een gang van zaken niet bedoeld is om 'af te rekenen'. Natuurlijk moet je soms scherpe

INTERVENTIE

conclusies trekken. In het rapport krijgen partijvoorzitter Michiel van Hulten, het partijbureau en — voor wie tussen de regels door leest — ook politiek leider Wouter Bos er ongenadig van langs. Maar net als het rapport van de commissie-De Boer uit 2002 draait alles in de eerste plaats om de vraag: hoe verder?

Op dat punt is het rapport niet af. Want het is natuurlijk niet genoeg om aan zoiets vaags als een politieke partij een stel opdrachten mee te geven. Voor wie is elk van die opdrachten bedoeld? Wat moet er dan gedaan worden, door wie, op welke termijn en met welk resultaat? Wie bewaakt al dat werk? De commissie is inmiddels ontbonden, maar ik vind dat ze nog een aanvulling moet maken, als houvast voor de nieuwe partijvoorzitter en het nieuwe partijbestuur.

Het advies moet dus nog geoperationaliseerd worden. Ik schat dat het zeker een jaar of vijf kost om de PvdA weer op een aanvaardbaar peil te krijgen, in die zin dat de partij weer tegen een stootje kan en haar taken behoorlijk vervult. De zaak staat er op dit moment zo slecht voor, dat de maatstaf voor een behoorlijk functioneren niet gevonden kan worden in een goede verkiezingsuitslag: het noodzakelijke programma tot revitalisering van de PvdA is te omvattend en op sommige onderdelen te ingrijpend om snel succes te kunnen verwachten.

ARIE DE JONG

Gewestelijk voorzitter PvdA Zuid-Holland

6 *Calculeren of excelleren*

Over de zesjescultuur aan onze universiteiten is veel te doen. Studenten zouden liever lui dan moe zijn. Of dat terecht is en of studenten vroeger beter presteerden weet eigenlijk niemand, omdat er nooit onderzoek naar is gedaan. Zelf denk ik dat het waarheidsgehalte van deze claim in de praktijk nogal tegenvalt.

Vroeger kon men 'eeuwig' studeren, veel langer dan nu het geval is. Dat studenten van tegenwoordig zich genoodzaakt zien om calculatief

te presteren is niet zo vreemd als je bedenkt dat zij een keuze moeten maken uit vele tijdrovende activiteiten als werken, uitgaan, sporten, buitenschoolse activiteiten en — inderdaad — studeren. Jonge mensen die op zichzelf gaan wonen zien een wereld voor zich opengaan met veel vrijheden en minder ouderlijke controle. Zeker in de eerste twee studiejaar moet menigeen zijn of haar positie hervinden.

Dat niet iedereen even gemotiveerd is, is op zichzelf geen probleem. Wel is het vervelend voor de studenten die willen excelleren, dat veel moderne werkvormen uitgaan van groepsprestaties, zoals het samen schrijven van werkstukken. Het klassieke 'free-rider probleem' treedt dan op: ongemotiveerde studenten zijn geneigd om minder werk te verrichten dan hun meer gedreven collega's, die hun persoonlijke inzet uiteindelijk gewaardeerd zien met een naar verhouding te laag eindcijfer. Zo wordt het moeilijker om bijvoorbeeld cum laude af te studeren. Een probleem is ook dat er een moeras ontstaat van matige studenten die veel begeleiding vragen. Docenten houden daardoor te weinig tijd over om in de behoeften te voorzien van goede studenten die meer uitdaging zoeken. Dat is spijtig voor die studenten, maar ook voor hun docenten, voor wie het natuurlijk veel interessanter is om leergierige mensen te onderwijzen die kritische vragen stellen over de stof dan ongemotiveerde mensen die vooral willen weten of een deadline verschoven kan worden.

Opleidingen zouden meer tijd en middelen moeten krijgen om aparte 'tracks' te organiseren voor excellente studenten. Dat zou verder moeten gaan dan het doen van een enkel deelonderzoekje onder de vleugels van een post-doc of promovendus. Te denken valt aan extra stages, bijzondere specialisatievakken, wellicht zelfs een volledig gefinancierd bonus-studiejaar. Ook zou er serieus gesproken moeten worden over het inrichten van universiteiten of universitaire opleidingen met een A-status.

Veel sociaal-democraten zullen bij een oproep als deze de wenkbrauwen fronsen. Is hier het gelijkheidsideaal niet in het geding? Iedereen moet gelijke kansen krijgen en de universiteit moet

INTERVENTIE

toegankelijk blijven voor iedereen. Maar toegankelijkheid valt prima te regelen. In Nederland zijn we heel goed in staat om op te komen voor de minder fortuinlijken door het inzetten van allerlei potjes en regelingen. Wat ik hoop is dat we eindelijk eens inzien dat het asociaal is dat goede studenten niet worden gestimuleerd om maximaal te presteren en dat zij zich moeten verlagen tot het niveau van anderen die zich niet ten volle willen inzetten. Het recht om je talenten te ontplooiën, ook als je op die manier beter opgeleid raakt dan je collega-studenten, past bij de sociaal-democratie.

VINCENT VAN DER VLIES

*Promovendus en junior-docent planologie,
Radboud Universiteit Nijmegen*

Onstuimig Bulgarije

Boyko Borissov, de populaire burgemeester van Sofia, heeft met zijn centrum-rechtse partij GERB op 20 mei 2007 de eerste Bulgaarse verkiezingen voor het Europees Parlement gewonnen. Met een brede glimlach riep Borissov op verkiezingsavond op tot vervroegde parlementsverkiezingen. Premier Sergej Stanishev, die met zijn socialistische BSP net achter GERB eindigde, vond dat niet nodig. Ahmed Dogan, leider van de etnisch Turkse DPS, hield zich op de vlakte. De DPS is sinds 1990 in elke Bulgaars kabinet vertegenwoordigd, dus Dogan maakt zich niet zo snel druk. GERB en de BSP haalden ieder vijf zetels, de DPS vier, de nationalisten van Volen Siderovs Ataka twee en de NDSV van Simeon Saxecoburgotski (de Bulgaren noemen hem nog steeds 'tsar Simeon') eentje.

De lage opkomst (28,6%) baart menig EU-watcher zorgen. Zijn de Bulgaren na acht jaar moeizame onderhandelingen en hervormingen Europa-moe? Nee, dat is te zwart-wit gesteld. De EU pompt miljarden euro's in Bulgarije, overal in het Balkanland zie je grote borden langs de kant van de weg waarop staat vermeld hoeveel Brussel investeert in de Bulgaarse infrastructuur en gesprekken met Bulgaren gaan vaak over 'geld uit Brussel'.

Het leek wel alsof ná de Europese verkiezingen de politieke strijd pas goed losbarstte. De campagne was mat en lauw geweest, ondanks manshoge posters overal in het land, verkiezings-spotjes en –debatten. De BSP werd geplaagd door schandalen en leek de tol te moeten betalen, maar dat viel mee. Binnen een maand na de verkiezingen waren drie ministers en vijf staatssecretarissen afgetreden. De NDSV viel in twee kampen uiteen. De politieke chaos is veel groter dan verwacht en vervroegde verkiezingen doemen op aan de horizon. Maar in de herfst zijn er al lokale verkiezingen en de Bulgaren lijken niet veel zin te hebben in een derde verkiezingsronde dit jaar.

Niet alleen in politieke zin beleeft het Balkanland een onstuimig begin van het EU-lidmaatschap. Half januari schrokken de Bulgaren met de moord op burgemeester Janko Jankov van het stadje Elin Pelin ruw wakker uit hun Europese droom. In mei werden Alexander Tassev, de voorzitter van voetbalclub in Plovdiv en Dimitar Jankov, zakenman/politicus in Nessebar met geweld om het leven gebracht.

Eind juni verscheen het halfjaarlijkse beoordelingsrapport van de Europese Commissie over Bulgarije en Roemenië. Commissaris Franco Frattini had vooraf laten weten dat het Bulgaarse onderzoek naar de moorden en corruptie van groot belang zou zijn voor het verslag. In een uitzonderlijke *move* had Sofia Brussel om hulp gevraagd, maar Frattini wees dat af. Formeel omdat de Bulgaren hun eigen boontjes moesten doppen, maar in werkelijkheid omdat de EU-commissaris onder druk staat van onder meer Nederland, Frankrijk en Zweden, die vinden dat de Italiaan zijn oren te veel naar Sofia en Boekarest laat hangen. Een afstraffing dreigde derhalve voor de Bulgaren, maar ze kwamen er met een waarschuwing vanaf.

De Bulgaren hebben er alles bij elkaar de handen aan vol om te bewijzen dat hun land een volwaardig EU-lid is. Na acht jaar moeizame onderhandelingen horen ze er op papier helemaal bij en zelf voelen ze zich ook Europeaan. Maar corruptie en georganiseerde misdaad vormen een probleem, zowel in werkelijkheid als in de beeldvorming. Aan de andere kant: ook buiten Bulgarije spelen dat soort

INTERVENTIE

kwesties. Kijk eens naar Italië, nota bene een van de oprichters van de EU. Dat land wordt al sinds jaar en dag beheerst door de mafia. Het lijkt soms alsof we vinden dat een Italiaan wel, maar een Bulgaar niet corrupt mag zijn. In Nederland heeft intussen de parlementaire enquête over de bouwfraude bewezen dat ons bedrijfsleven evenmin altijd schone handen heeft. Aan Den Haag, Rome en Sofia de taak om te bewijzen dat het ook anders kan.

JAN BURUMA

Freelance journalist, woonachtig in Sofia

Een selectieve kruistocht

Wat is de overeenkomst tussen videoclip van de rapper 50 Cent, de virtuele wereld *Second Life* en het spelletje *Manhunt2*? Alle drie liggen ze de laatste tijd zwaar onder vuur van een opmerkelijke gelegenheidscoalitie van PvdA, ChristenUnie en SGP. Zo vindt PvdA'er Jeroen Dijsselbloem dat 'ongewenste beelden' geweerd zouden moeten worden, omdat ze zouden bijdragen aan verkeerde karaktervorming bij jongeren. Zijn redenering is te kort door de bocht. Bovendien sluimert onder de oppervlakte een principiële discussie, die ten onrechte niet wordt gevoerd.

De verontwaardiging van de moraalridders is selectief. De rapclips op MTV vinden ze problematisch, maar niet het NOS Journaal, als dat beelden laat zien van rелschoppers die vlaggen verbranden. *Manhunt2* wordt wel op de korrel genomen, maar niet de kickboks-gala's op SBS, waarbij echte mensen elkaar schoppen en slaan tot er iemand knock-out gaat. De aanname is dat jongeren vooral worden beïnvloed door zaken die binnen hun eigen cultuur vallen.

Nu is het zo dat een groepscultuur wordt gemaakt en gekraakt door mensen binnen de groep. Als jongeren geen behoefte hebben aan bepaalde videoclips en computerspellen is er ook geen markt voor. Met andere woorden, de vraag naar die producten is een uitvloeisel van de jeugdcultuur. Kennelijk worden ze op prijs gesteld. Dat neemt natuurlijk niet weg dat artiesten en iconen invloed

kunnen uitoefenen op jongeren. Maar daar zijn meer factoren in het spel, zoals wat je vriendjes doen en wat voor opvoeding je thuis geniet.

Het is te simpel om te stellen dat groeps- of jeugdcultuur gedrag en karakter van jongeren bepalen. Oorzaak en gevolg moeten ook worden omgedraaid: jongeren bepalen zelf hun cultuur. Waar sprake is van een te losse seksuele moraal of hufferigheid, vraagt dat om een oplossing. Maar wie dit soort problemen als uitgangspunt neemt, ontdekt al snel dat er meer dan één oorzaak aan ten grondslag ligt. Daar zou de aandacht naar uit moeten gaan, in plaats van dat we ons blind staren op specifieke, in het oog springende (sub-)culturele fenomenen.

Bovendien dient er een principiële discussie te worden gevoerd over de vraag of de overheid zich moet inlaten met waardeoordelen over culturele uitingen. Natuurlijk mag je als Tweede-Kamerlid iets op de agenda zetten. Maar daar eindigt de oplossings- en bewijsdrang van Kamerleden meestal niet. In Kamervragen die Dijsselbloem onlangs stelde aan de Minister van Justitie vraagt hij concreet naar de juridische mogelijkheden voor een verbod. Blijken deze er niet te zijn, dan is het voor de wetgever een kleine stap om zelf met een voorstel te komen.

Maar dat zou een stap te ver zijn. Clip voor clip, game voor game zal de overheid of de rechter moeten gaan besluiten of iets toelaatbaar is of niet. 'Mogen mensen dit zien?', luidt dan telkens de vraag. De overheid geeft zich hiermee over aan een soort geesteswetgeving. Een toets op inhoud betekent dat mensen — jong en oud — beperkt worden in de informatie die ze tot zich mogen nemen, ongeacht wat ze daarmee gaan doen.

Kinderen onder de zestien mogen spellen die niet voor hen geënclassificeerd zijn niet kopen. Bij het handhaven van deze leeftijdsgrens moet de politiek het laten. Aan een verbod op zogenaamde ongewenste beelden die gedrag zouden kunnen beïnvloeden moet de overheid haar vingers niet branden. Het echte probleem kan op andere manieren worden opgelost.

RUBEN ZANDVLIET

Voorzitter van de Jonge Socialisten in de PvdA

Huurwaardeforfait omhoog, hypotheekrenteaftrek omlaag

Er is een geleidelijke én effectieve manier om de hypotheekrenteaftrek af te bouwen. Die komt men op het spoor door de ontstaansgeschiedenis van deze aftrekpost te traceren. Frans W. Sluijter legt uit hoe de scheefgroei in het systeem kan worden gecorrigeerd zonder ongewenste nevenverschijnselen op te roepen.

FRANS W. SLUIJTER

De discussie over de wenselijkheid en de onwenselijkheid van een eventuele afschaffing van de aftrekbaarheid van de rente van de hypotheek op de eigen woning, neemt allerlei vormen aan. Politieke partijen onderling en economen van allerlei pluimage discussiëren over de effecten op de woningmarkt, over de 'subsidie' op het bezit van een eigen woning, over de omstandigheid dat die subsidie hoger wordt naarmate de bezitter van een eigen woning in een hogere belastingschaal valt, enzovoort. Er blijkt overeenstemming te bestaan over het ongewenste van een abrupte afschaffing ervan, maar over de wijze waarop een eventuele geleidelijke afschaffing zou moeten plaats vinden, is men het allerminst eens. Intussen is er al een aantal maatregelen getroffen om wat men noemt oneigenlijk gebruik van de aftrekbaarheid te beteugelen. De regelgeving heeft de zaak bepaald niet vereenvoudigd.

Mijns inziens is er echter wel degelijk een

Over de auteur Frans W. Sluijter is emeritus hoogleraar aan de Technische Universiteit Eindhoven en was president-commissaris van Ohra Verzekeringen en Bank Groep

methode denkbaar die zonder veel gecompliceerde regelgeving een zeer geleidelijke afbouw van de aftrekbaarheid mogelijk maakt. Die methode zal ik hieronder toelichten. Het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende IV heeft de discussie over de hypotheekrenteaftrek voor geruime tijd gesmoord, maar beëindigd is ze niet. Al durft het CDA het debat hierover nog steeds niet aan, op een goed of slecht ogenblik zal het toch wel weer opblaaien. Dan is het goed om een werkbaar plan uit de la te kunnen trekken.

DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

De aftrekbaarheid van hypotheekrente is voortgekomen uit een vrij logische redenering, die stamt uit het einde van de negentiende eeuw. Decennialang bestonden inkomstenbelasting en vermogensbelasting naast elkaar. De opbrengsten van investeringen waren belastbaar voor de inkomstenbelasting en de kosten ervan aftrekbaar. Zo is het bij bedrijfsmatige investeringen nog steeds en niemand overweegt om daarin verandering te brengen. De bezitter van onroerend goed diende de huuropbrengst aan

9

te geven als inkomen, ongeacht of hij er zelf in woonde of niet, maar hij kon de kosten van onderhoud en van de rente van het geleende deel van de investering daarop in mindering brengen. In principe is dat voor wat betreft aan derden verhuurd onroerend goed nog steeds zo, zij het dat voor tot het private vermogen behorend onroerend goed nu de forfaitaire regeling geldt van box 3. De vermogensbelasting is verdwenen.

De problemen die voor de belastingdienst uit de oude regeling voortvloeiden waren de volgende. Als iemand in zijn eigen huis woonde, werd hij geacht zichzelf een reële huur in rekening te brengen, die dan na aftrek van de noodzakelijke kosten belastbaar was, zoals ook gold voor de opbrengst van andere beleggingen. Daaronder vielen ook de rente en kosten van de hypothecaire lening, die hij had afgesloten om de aankoop van het onroerend goed in kwestie, naar werd aangenomen gedeeltelijk, te financieren. De aankoop van een eigen woning werd dus beschouwd als een normale investering in onroerend goed en daarmee op een lijn gezet met iedere andere investering in vermogensbestanddelen.

10 Waar ging het fout? De verhuurder bleek voor zichzelf een buitengewoon lieve huisbaas. De huur werd zo laag als maar mogelijk was vastgesteld en vervolgens nam de huisbaas alles wat maar enigszins als onderhoud viel aan te merken voor zijn rekening. De belastingdienst streed een verloren strijd tegen de vindingrijke huisbazen-van-zichzelf die bovendien de belastingrechter vaak bereid vonden om die vindingrijkheid te belonen. Uiteindelijk was van alles aftrekbaar, van binnenschilderwerk tot behangen, van de vervanging van een oliegestookte door een gasgestookte installatie tot en met het onderhoud van de tuin. De belastingdienst moest iedere aangifte nauwkeurig screenen. Dat ging ver. De ambtenaar die de aanslag voorbereidde, moest bijvoorbeeld zorgvuldig nagaan of bij vervanging van een toiletpot niet een witte vervangen was door een gekleurde die iets duurder was dan het vervangen exemplaar. Of de vervanging nodig was, onttrok zich in ieder geval aan zijn beoordeling. Na onderhandeling werd dan een

gedeeltelijke aftrek toegestaan. Dat hier wat aan gedaan moest worden lag voor de hand, al was het alleen maar vanwege de onwerkbaarheid van de situatie.

Bij wijze van oplossing voor deze uit de hand gelopen toestand werd begin jaren zeventig een forfaitaire regeling ingevoerd, waarbij de onderhoudskosten niet meer naar hun werkelijke hoogte in rekening mochten worden gebracht. Aan de hand van de waarde van de eigen woning werd een fictief saldo van huuropbrengst en onderhoudskosten vastgesteld: het huurwaardeforfait. De betaalde hypotheekrente bleef aftrekbaar naar zijn ware hoogte.

Intussen was de hypotheekmarkt ook sterk veranderd. Hypotheeknemers, dat wil zeggen de banken, waren steeds meer bereid om leningen te verstrekken waarvan de hoogte niet zozeer beperkt werd door de waarde van het onderpand, maar meer door het inkomen van de hypotheekgever. Het fiscale klimaat lokte daartoe uit. Mede door de ontwikkelingen op de markt voor koopwoningen ontstond een begrip als overwaarde en de drang die overwaarde voor consumptieve doeleinden te gebruiken.

Zo is ten slotte de huidige toestand ontstaan. Het inkomen uit de investering in een eigen woning is voor vrijwel iedereen structureel negatief geworden. En voor die enkeling die geen gouden dak meer op zijn woning heeft, is uit rechtvaardigheidsoverwegingen nog een bescheiden fiscale tegemoetkoming in het leven geroepen. Uit een in theoretisch oogpunt logische gelijkenschakeling van de fiscale behandeling van alle investeringen is zo een situatie ontstaan die met recht scheefgegroeid mag heten. Corrigeren is echter geen kleinigheid, want de huidige woningmarkt is mede onder invloed van de gegroeide fiscale behandeling tot stand gekomen en de burgers hebben verplichtingen op zich genomen in het volste vertrouwen dat zij van de overheid een gestage lijn in hun fiscale behandeling mochten verwachten en zeker geen maatregelen die de woningmarkt in sterk negatieve zin zouden beïnvloeden. Als er dus gecorrigeerd moet worden, zal dat zeer geleide-

lijk moeten gebeuren, onder voorkoming van externe effecten. Een adiabatisch proces noemt men dat in de thermodynamica.

DE OPLOSSING

Nu wil het geval dat juist de ontstaansgeschiedenis van het probleem inspiratie biedt om de situatie te corrigeren zonder allerlei ongewenste nevenverschijnselen op te roepen die het gevolg zouden zijn van abrupte veranderingen in het fiscale regime. Het doel moet zijn om op termijn te bereiken dat de eigen woning weer precies zo behandeld wordt als een aan derden verhuurde woning. Er moet dus een situatie geschapen worden waarin zonder bezwaar de eigen woning in box 3 geplaatst kan worden. Daarna is het een zuiver politieke keuze of, hoe en in welke mate men nog iets wil doen om met fiscale maatregelen het bezit van een eigen woning te bevorderen.

De essentiële anomalie in het huidige systeem is dat burgers en overheid in een situatie zijn beland, waarin een bepaalde investering blijvend tot een negatieve bron van inkomsten leidt en vervolgens in mindering kan worden gebracht op het overige inkomen van de belastingplichtige. Niemand die bij zijn volle verstand is, investeert zodanig dat hij permanent verlies lijdt op die investering. Maar juist omdat die situatie kunstmatig is, dient deze heel geleidelijk veranderd te worden. Een eerste aanzet is al gedaan door althans de rente van nieuwe hypothecaire leningen ten behoeve van andere doeleinden dan investeren in de eigen woning in beginsel niet meer aftrekbaar te laten zijn. Ook is een regeling bedacht om te voorkomen dat bij verkoop met winst van de eigen woning de winst voor iets anders wordt gebruikt en de nieuwe woning wordt gekocht met een zo hoog mogelijke nieuwe hypothecaire lening. Het systeem wordt hier echter bepaald niet eenvoudiger door.

De werkelijke oorzaak van het permanente negatieve karakter van het 'inkomen' uit een investering in onroerend goed dat men zelf bewoont, is gelegen in de hoogte van het huurwaardeforfeit. Niemand is bereid zijn woning

zodanig te verhuren dat het verschil van bruto huuropbrengst en werkelijke onderhoudskosten uitkomt op het huurwaardeforfeit. Wat ligt dan ook meer voor de hand dan het probleem daar aan te pakken waar het ooit is misgegaan? Een zeer geleidelijke verhoging van het huurwaardeforfeit naar een reële hoogte voldoet aan de eis van adiabatische verandering. Zo is te voorkomen dat de woningmarkt verstoord raakt en dat door abrupte verandering van het fiscale overheidsoptreden de burger het vertrouwen in de overheid verliest. De periode waarin de verandering plaatsvindt, zou zo ongeveer dezelfde lengte kunnen hebben als de periode waarin de ongewenste situatie is ontstaan — al geef ik toe dat dat voor politici een ongewoon lange periode is om vooruit te zien.

Als dan uiteindelijk de situatie is bereikt dat de eigen woning een vergelijkbaar rendement oplevert als een investering in verhuurde woningen, kan de eigen woning zonder bezwaar worden overgeplaatst naar box 3 en heeft men weer alle beleidsvrijheid ten aanzien van het bezit van de eigen woning.

Ongetwijfeld zal het nodig zijn om daar goed over na te denken. Zij die nog geen eigen woning hebben maar dat wel wensen, zijn afhankelijk van de grootte van het effect van afschaffing op de huizenmarkt. Is dat effect uiteindelijk groot, dan gaan zij erop vooruit. Zou het effect klein blijken, dan wordt het financieren van een eigen woning er niet gemakkelijker op. Zeker is dat degenen die al lang geleden een eigen woning hebben gekocht, er wél op achteruit zullen gaan. Tot nu toe konden zij, of hun erfgenamen, een mooie belastingvrije vermogenswinst boeken. Die zal minder worden. Wat bij deze aanpak pure winst lijkt, is dat vermogenden niet meer een lucratieve aftrekpost in box 1 boeken. Daar zeer veel vermogenden in de hoogste schijf zullen vallen, leidt dit tot een grotere rechtvaardigheid. De grootste winst zal echter een behoorlijke vereenvoudiging van het stelsel zijn. Kortom: deze aanpak levert alle voordelen op van de afschaffing van de aftrekbaarheid van de hypotheekrente zonder de nadelen van een abrupte afschaffing.

Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg?

‘Voorwaarts en niet vergeten!’ De frase is bezig aan een revival.

Wouter Bos gebruikte haar bij de presentatie van het rapport-Vreeman, **Diederik Samsom** sluit er zijn bijdrage aan deze s&d mee af. Zijn diagnose: de PvdA bevindt zich in een existentiële crisis. **Pierre Heijnen** hekelt het inhoudelijk tekort in de partij en pleit voor versterking van de formele partijstructuur. Politiek zonder visie is niets waard, vindt **Adri Duivesteijn**. De PvdA moet weer een ideologische hervormingspartij worden.

Doordenk wat solidariteit betekent, adviseert **Marijke Linthorst**.

En zet in op het principe van wederkerigheid.

Thijs Wöltgens raadt het kabinet aan — en zeker ook de PvdA — om het maatschappelijk middenveld te versterken.

‘Durf vertrouwen te hebben in de burger en zijn organisaties.’

Gerrit Voerman gaat na hoe de PvdA zich moet verhouden tot de SP, die ‘zich hult in de sociaal-democratische mantel waarmee de PvdA zich in de jaren zeventig tooide’.

Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg? (1)

De sleutel ligt op de keukentafel

DIEDERIK SAMSOM

De PvdA bevindt zich in een lastig parket. Dat is niet voor het eerst. In 2002 speelden vergelijkbare problemen: een verkiezingsnederlaag, gerommel aan de top. En daarvoor was het zo in 1991 en 1994. Allemaal 'crisisperiodes', die uiteraard keurig werden afgewisseld met hoogtepunten: winst in 1998, een comeback in 2003 en verpletterende winst bij de raadsverkiezingen in 2006.

Maar deze relativering is bedrieglijk. Want onder al die keurig afgewisselde conjuncturele diepte- en hoogtepunten valt een structurele ontwikkeling waar te nemen die pas echt tot nadenken stemt: een gestage groei van de kloof, om niet te zeggen het conflict, tussen de partij en haar achterban.

De commissie-Vreeman, die van het partijbestuur opdracht kreeg om alle oorzaken van de verkiezingsnederlaag op 22 november jl. te onderzoeken, beperkt zich in haar rapport vrijwel volledig tot een analyse van de campagne en de partijorganisatie. Ze gaat nauwelijks in op het onderliggende langlopende conflict tussen partij en achterban. Dat is een gemiste kans. Het herstel van de PvdA begint bij een analyse van juist dit conflict en de mogelijkheden om het te beslechten. Daarover gaat dit artikel.

Wie de trendmatige schommelingen uit alle verkiezingsconjunctuur verwijderd, kan zien dat

Over de auteur Diederik Samsom is lid van de Tweede Kamer voor de PvdA

het begin van de moeilijke periode voor de PvdA samenvalt met de explosie van globalisering, begin jaren negentig. Dat is niet toevallig. De internationalisering van niet alleen de economie, maar ook andere aspecten van het leven, raast sinds de val van de Muur over de wereld en introduceert grote en nieuwe onzekerheden — over baan, veiligheid en toekomst — in het leven van gewone mensen. Oude vormen en gedachten blijken weinig waard. Een eerlijke verdeling van kennis, macht en inkomen is immers veel minder vanzelfsprekend nu kennis, macht en inkomen ongelimiteerd over de wereld kunnen bewegen, verdwijnen uit de traditionele publieke instituties en zich zichtbaar ophopen bij multinationals en een goed verdienende kosmopolitische elite. Deze grote en snelle veranderingen slaan de bodem onder de zekerheden van mensen weg — zozeer dat degenen die vrezende verliezers te worden van de globalisering zich inmiddels allang niet meer uitsluitend aan de sociaal-economische onderkant van de samenleving bevinden, maar tot diep in de Vinex-wijken te vinden zijn.

Het gaat te ver om te stellen dat de PvdA deze ontwikkelingen volledig heeft gemist. De partij was uiteraard niet blind voor haar omgeving. 'Aanpassen aan de veranderingen' werd het devies van de PvdA in de jaren negentig en ze voegde zich daarmee naadloos in het Derde-Weg-denken van haar Engelse zusterpartij. De laatste resten van de strijd tegen het kapitaal

werden ingeruild voor een koers van ‘meebewegen met de markt’. Het ideaal van de verzorgingsstaat werd vervangen door het streven naar een ‘welvaartsstaat’ met minder zekerheden, meer flexibiliteit en een groter beroep op eigen capaciteiten van mensen.

Het leek de perfecte aanpassing van de sociaal-democratie aan de moderne tijd. Tussen 1994 en het eind van de eeuw vierden de sociaal-democraten in Europa grote successen. Maar de Derde Weg bleek smal en vooral zonder vluchtgeuvels of vangrails. Ze nam de onzekerheid en het ongenoegen niet structureel weg. Steeds meer mensen vreesden verliezers te zullen worden van de snelle veranderingen om hen heen. Het ongenoegen openbaarde zich in Nederland in eerste instantie rond het thema integratie, in de Fortuyn-revolte. Daaruit bleek duidelijk dat het onbehagen zich niet tot sociaal-economische thema’s beperkte, maar ook een forse culturele dimensie bevatte — een mix waar juist de sociaal-democraten slecht tegen bestand bleken. De Nederlandse situatie was niet uniek. In Frankrijk bijvoorbeeld voltrok zich eenzelfde deconfiture van de sociaal-democratie tijdens de presidentsverkiezingen van 2002, waar niet de sociaal-democraat Jospin maar de xenofob Le Pen de tweede ronde bereikte.

De oppositiejaren van de PvdA die volgden op de nederlaag in 2002 schiepen ruimte voor bezinning. Maar omdat die nederlaag vooral op het conto van het multiculturele drama werd geschreven, concentreerde de partij zich op dat specifieke vraagstuk. De urgentie sijpelde bovendien al snel weg doordat Wouter Bos onze partij in 2003 weer terug leek te hebben gebracht in het centrum van de macht. Exemplarisch was in dat verband het nieuwe beginselprogramma. Dat bevat weinig echte antwoorden op de groeiende onzekerheid van de grote en groeiende groep ‘moderniseringsverliezers’ in de samenleving. Met name op het gebied van de rol van marktwerking in de publieke sector en vraagstukken van werk en inkomen werd de Derde Weg te krampachtig in leven gehouden. Zo werd de groeiende inkomensongelijkheid

grotendeels vergoelikt en stond het beginselprogramma ‘neutraal’ tegenover marktwerking in de publieke sector. Het gevoel van urgentie dat in onze achterban steeds grotere vormen aannam werd daarmee te weinig vertolkt.

De ruime formuleringen over inkomens en marktwerking in het beginselprogramma staan model voor een PvdA die na een uitgesproken liberale periode onder Paars weer langzaam een wat linksere koers leek te gaan varen, maar die tot op heden overtuigingskracht mist. Het motto

Mensen die worden ontslagen voelen zich niet ‘in between jobs’, die voelen zich ontredder

werd na de Paarse Derde-Weg-jaren weliswaar aangepast — het werd nu: ‘houvast bieden in onzekere tijden’ — maar de PvdA blijft gemengde signalen uitzenden over thema’s die cruciaal zijn voor de houvast die onze achterban zoekt. Op de deelname van de PvdA aan de grote vakbondsdemonstratie op het Museumplein in 2004 volgden al snel ideeën om de vroegpensioenering toch moeilijker te maken. Marktwerking in sectoren als de zorg, thuiszorg, taxi en openbaar vervoer werden schoorvoetend of zelfs met overtuiging gesteund en de boosheid over ongelijkheid van inkomens concentreerde zich vooral op de excessen en niet op de graaicultuur die daar net onder ligt, bij specialisten, notarissen en de vele, vele managers en adviseurs.

Ook ons denken over het arbeidsmarktbeleid is illustratief. Geheel in lijn met het dominante Derde-Weg-denken sloot de PvdA zich aan bij het streven naar voortschrijdende flexibilisering van de arbeidsmarkt, terwijl dat voor vele mensen juist een grote bedreiging vormt. Uiteraard voegden we typische Derde-Weg-elementen toe, zoals betere scholing aan werknemers of een tijdelijk hogere uitkering voor mensen *in between jobs*. Maar deze franje blijkt allerminst het beloofde ‘houvast in onzekere tijden’ te bie-

den. Mensen die worden ontslagen voelen zich niet *in between jobs*, die voelen zich ontredderd. Illustratief voor dit misverstand tussen PvdA en achterban is een scène uit de film *Primary Colors* waarin een Clinton-achtige John Travolta een groep werknemers van een met sluiting bedreigd bedrijf toespreekt. Nee, hij belooft ze geen baan, maar hij zal alles doen om er met scholing en andere maatregelen voor te zorgen dat deze mensen niet tussen wal en schip vallen, zo stelt Clinton/Travolta. Deze scène vertoonde Wouter Bos in 2006 aan de fractie en de partijtop. Zo moest het, betoogde hij vol overtuiging. Maar zo iets mag dan werken in een film, in de harde Nederlandse werkelijkheid vertrouwen mensen die boodschap niet. Te veel onzekerheid. Een te grote gerichtheid op de flexibele, goed geschoolde elite die met plezier van baan naar baan hopt. Te weinig invoelingsvermogen met de stemming aan de keukentafel van werknemersgezinnen, waar onzekerheid overheerst.

Nog een voorbeeld is de gang van zaken rond de Europese grondwet in 2005. De PvdA verkeek zich op de afwijzende grondhouding die mensen innamen tegen verdere Europese integratie. Met goedkeuring en medewerking van onze partij was de grondwet uitgegroeid tot hét symbool van verdere staatsvorming op Europees vlak, compleet met vlag, volkslied, president en ministers. Een overweldigende meerderheid van de Nederlandse bevolking — heus niet alleen de vermeende 'bange onderklasse' — wees deze door de PvdA als vanzelfsprekend uitgedragen ontwikkeling af. Het onbehagen toonde zich hier weer van haar culturele kant. De keukentafel moest niets hebben van de Europese diversiteit waar vooral hoger opgeleide kosmopolieten mee weglieden.

Zo bekeken is het niet verwonderlijk dat we onze achterban er steeds minder van konden overtuigen dat wij het werkelijk meenden met dat 'houvast'. Het voorlopig dieptepunt vormde de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen van november 2006. Het wordt tijd dat we ons realiseren dat een recuperatie van de sociaal-democratie slechts mogelijk is als we mensen

het houvast dat we beloven ook werkelijk gaan bieden. We moeten de verbinding terugvinden met de mensen voor wie we eigenlijk allemaal de politiek zijn ingegaan.

Anders gezegd: we moeten de spagaat tussen de progressieve voorhoede en de kwetsbare achterban weer maken. Waar Beckers en Cupeus in de bundel *Verloren Slag* betogen dat het probleem van de PvdA 'de spagaat' is, ligt de zaak in werkelijkheid precies omgekeerd. Het probleem is juist dat we die spagaat niet meer maken. Het ene been trekt zich terug uit het kamp van de verliezers van de modernisering en

We moeten de verbinding terugvinden met de mensen voor wie we eigenlijk allemaal de politiek zijn ingegaan

het scheelt niet veel of we staan werkelijk met beide benen tussen de goedopgeleide, weerbare mensen die juist zin hebben in een verdere flexibilisering en internationalisering van onze economie. Dat we geen spagaat meer maken, is meer dan een electoraal probleem, het is vooral een existentieel vraagstuk. De missie van de sociaal-democratie is juist het leggen van de verbinding, het organiseren van solidariteit tussen een progressieve kansrijke voorhoede en de mensen die het lastiger hebben om zich staande te houden. Als we dat niet meer met overtuiging doen, maken we onze meest essentiële opdracht niet waar. Dat is veel ernstiger dan twee verloren verkiezingen op rij.

TEGENGAS EN STRIJDBAARHEID

Hoe lossen we dit electorale, maar vooral existentiële probleem op? De oplossing wordt niet gevonden door klakkeloos aan te schuiven bij de keukentafel. Mensen die alle veranderingen die op ons afkomen intuïtief afwijzen, hebben

het bij het verkeerde eind. Verandering is soms gewoon hard nodig. Sommige ingrijpende veranderingen, zoals de verduurzaming van onze economie, toetreding van nieuwe landen tot de Europese Unie (of de komst van arbeiders uit die landen) en een snelle ontwikkeling van Azië en vooral ook Afrika zijn essentieel om de belangrijkste idealen van de sociaal-democratie waar te maken: internationale rechtsorde, duurzaamheid en solidariteit. Dáár toont zich de verbinding met de progressieve voorhoede. Door onverkort over te nemen wat aan er de keukentafel zoal gezegd wordt, zouden we de spagaat niet herstellen, maar slechts van het ene op het andere been hinken.

Maar het is wél hoogstnoodzakelijk dat de PvdA zich strijdbaarder opstelt tegenover de ontwikkelingen die aan die keukentafel zo worden gevreesd en die onze idealen bedreigen. In het verleden heeft dat soort strijdbaarheid veel opgeleverd. Wij hebben gestreden voor de veertigjarige werkweek, voor een goed minimumloon, voor waardevaste pensioenen, voor publiek gefinancierde zorg voor iedereen. Allemaal verworvenheden die onze samenleving een stuk gelukkiger hebben gemaakt. Nu de globalisering die verworvenheden steeds meer onder druk zet, verwachten mensen van ons die strijdbaarheid opnieuw: niet gemakkelijk meebewegen, maar tegengas geven. En daar waar veranderingen nodig zijn, omdat ze andere idealen — zoals wereldwijde armoedebestrijding — dichterbij brengen, dienen we meer dan nu waar te maken dat negatieve effecten daarvan niet neerslaan bij degenen die het moeilijk hebben.

Veel sociaal-democraten zullen zich herkennen in deze strijdbaarheid. Gelukkig maar. Ik pleit dan ook niet voor een radicale kentering in de partijlijn, wel voor een verlegging van de koers en vooral voor een vastberadener opstelling in het waarmaken ervan. De koersverlegging die ik voorsta kan het best inzichtelijk gemaakt worden aan de hand van enkele actuele thema's. Ik kies er twee op sociaal-economisch terrein: marktwerking in de publieke sector en groeiende inkomensverschillen. Het derde

thema dat ik wil belichten belichaamt de culturele kant van ons conflict met de achterban: de doorgeschoten consumptiemaatschappij.

De afgelopen jaren is, vaak met instemming van de PvdA, meer marktwerking ingevoerd in publieke sectoren. Met goede redenen, maar met te weinig oog voor nadelige effecten. Aanbesteding leidt inderdaad tot meer efficiency, maar veelal ook tot afslanking van dienstverlening, slechtere arbeidsvoorwaarden, meer haastwerk, minder toegankelijkheid en meer onzekerheid bij klanten en werknemers. Op de markt gelden geheel andere normen en waarden dan de normen en waarden die belangrijk zijn voor de

Door onverkort over te nemen wat er aan de keukentafel zoal gezegd wordt, zouden we de spagaat niet herstellen, maar slechts van het ene op het andere been hinken

publieke sector. Gelijke behandeling, eerlijke toegang, publieke (democratische) afrekenbaarheid zijn de markt vreemd. Het streven naar efficiency, waartoe de markt compromisloos aanzet, is minder toegesneden op publieke dienstverlening in bijvoorbeeld de (thuis-)zorg dan op de productie van, pakweg, koffiezetmachines. Een fabriek vol mensen die de tijd nemen voor elkaar en zich niet beperken tot het maken van de beste of meest gewilde koffiezetmachines is ten dode opgeschreven. Maar een thuiszorgorganisatie waarin medewerkers de tijd nemen voor klanten en zich niet beperken tot het helpen aantrekken van de steunkousen is volstrekt superieur aan iedere vorm van stopwatchzorg. Juist deze overweging zou ertoe moeten leiden dat de PvdA haar 'neutrale' houding ten opzichte van marktwerking inruilt voor een voorkeur voor een gereguleerde publieke sector waarin marktwerking niet de regel, maar de hoge uitzondering

is. De uitdaging die we onszelf zouden moeten stellen is het realiseren van een beter werkende publieke sector zónder dat we daarvoor de tucht van de markt nodig hebben.

Een tweede actueel thema: de inkomensverschillen. Het mag dan een economische wetmatigheid zijn dat maximale economische groei gebaat is bij een beloningsstructuur waarin prestatieverschillen zich maximaal vertalen in inkomensverschillen, maar wat goed is voor de economie is niet per se goed voor de samenleving. Hoge inkomensverschillen zijn goed voor enkelen, maar slecht voor de bloeddruk van een samenleving als geheel. Hard werken mag beloond worden, maar geen enkele inspanning rechtvaardigt een hoger inkomen dan, zeg, tien maal het minimum. Tinbergen bedacht deze norm vijftig jaar geleden en ze heeft aan waarde niets ingeboet. Juist de sociaal-democratie dient zich voor de realisatie ervan in te zetten. Dat betekent meer dan een potje rituele verontwaardiging over de topinkomens als de jaarverslagen binnenkomen. Dat betekent dat we ons ook uitspreken over en maatregelen nemen tegen het gedrag van de vele managers, medisch specialisten, adviseurs en anderen die zonder blikken of blozen salarissen van meer dan drie ton toucheren. Wie zo sterk profiteert van onze goed toegeruste samenleving mag ook meer afdragen. Geen vergoelijking meer van exorbitante inkomens en geen terughoudendheid tegenover een fors progressiever, eerlijker belastingstelsel.

18 Waar sociaal-economische kwesties nog een relatief eenvoudige, want vrij mechanische, bijstelling van de koers van onze partij vereisen, ligt het heel anders met culturele kwesties. Kan de PvdA eraan bijdragen dat de volstrekt doorgeschoten consumptiemaatschappij tot inkeer komt? En zo ja, met een beroep op welke idealen en met welke middelen wil ze dat dan doen? Ik ben ervan overtuigd dat de mentaliteit van 'I want it all, and I want it now' zich op vele manieren tegen ons en onze idealen keert. Allereerst omdat een ongeremde consumptie op gespannen voet staat met de noodzakelijke verduurzaming van onze samenleving. Ten tweede omdat

de superindividualisering de door ons zo gewenste samenhang in de maatschappij bedreigt. Ego's worden groter, lontjes korter en daarmee wordt de publieke ruimte onplezieriger.

Eenvoudig zal het niet zijn. De PvdA heeft de ontwikkeling van de massaconsumptie juist in gang helpen zetten en met verve bevorderd. Elke arbeider een auto, zo luidde een lang gekoesterde wens die inmiddels is uitgekomen. De kentering in het denken kwam in de jaren negentig. Lang heeft onze sociaal-democratische inborst zich

Hoge inkomensverschillen zijn goed voor enkelen, maar slecht voor de bloeddruk van een samenleving als geheel

verzet tegen elke vorm van ingrijpen in individuele keuzes, maar het wordt tijd dat we elkaar tot de orde roepen. Technologie vermag veel, maar als niemand meer genoeg neemt met minder dan alles, loopt de verwezenlijking van belangrijke idealen — een duurzame samenleving, het verkleinen van internationale welvaartsverschillen — ernstig gevaar. Daar ligt ónze versie van het debat over normen en waarden: niet enkel de burgerfatsoensmoraal van de mannenbroeders, maar de bredere moraal van de sociaal-democratie. Dat mensen zich op straat een beetje fatsoenlijk gedragen is belangrijk, maar het moet ons om meer te doen zijn: het in toom houden van onze persoonlijke behoeften en het rekening houden met diegenen die elders op deze planeet leven of haar na ons zullen bevolken. De tijd is er rijp voor. Onderzoeken tonen aan dat mensen, hoewel ze in de dagelijkse praktijk een vorm van hyperindividualisme bedrijven, snakken naar wat meer bedachtzaamheid en bescheidenheid — voor iedereen welteverstaan, niet alleen voor zichzelf. De afgelopen vijftien jaar schreef de mode voor dat de politiek zich niet met dit soort

zaken moest bemoeien. Nu heeft zij er weer een rol in te spelen, de PvdA voorop.

Is de PvdA in staat om op deze en andere wezenlijke punten haar koers bij te stellen? Kan zij de klassieke spagaat weer maken, maar dan ook echt? Ik ben daar vast van overtuigd. Juist de PvdA heeft in het recente verleden aangetoond als geen ander in staat te zijn om lessen te trekken uit maatschappelijke ontwikkelingen. Na 2002 trokken we ze op het gebied van integratie, na 2005 voor wat betreft Europa. Dat waren twee aspecten van een breder onbehagen dat zich in 2006 helder manifesteerde en waar we dringend een antwoord op moeten formuleren. De razendsnelle internationale ontwikkelingen

die aan dat onbehagen ten grondslag liggen, vergen veel meer van ons dan retoriek over houvast in onzekere tijden. We zullen bereid moeten zijn om dat houvast ook daadwerkelijk te bieden — door de strijd aan te gaan met ongewenste effecten van de globalisering van onze economie, door meer te vragen van degenen die sterk staan in die ontwikkelingen en door op de bres te springen voor wie er zwak in staan. Onze progressieve idealen moeten we zeker niet laten varen, integendeel. We moeten ons realiseren om wie het ons ook alweer allemaal te doen is. 'Voorwaarts en niet vergeten' — een oeroude socialistische strijdkreet blijkt nog steeds zeer actueel.

Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg? (2)

Een dosis georganiseerd wantrouwen is gezond

PIERRE HEIJNEN

De commissie-Vreeman heeft goed werk verricht. Haar rapport analyseert scherp wat er vorig jaar is misgegaan met de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De organisatie, het beeld van de lijsttrekker in de media, de kandidatenlijst, het verkiezingsprogramma — allemaal zaken die de volgende keer beter moeten en die zonder al te grote inspanningen ook beter kunnen. De commissie benoemt behalve deze min of meer incidentele oorzaken voor het verlies ook een aantal meer structurele oorzaken. Deze zijn minder gemakkelijk weg te nemen. Ze hebben betrekking op de inhoud en de partij(-organisatie). Van de commissie mocht in de korte tijd die haar gegeven was niet verwacht worden dat ze deze twee onderwerpen in meer dan alleen algemene zin zou behandelen.

HAPERENDE KOERSBEPALING

20 Naar mijn eigen oordeel heeft de PvdA, verblind als ze was door het electorale drama in 2002 onder invloed van Pim Fortuyn, te weinig aandacht besteed aan de fundamentele oorzaken van de verslechtering van haar electorale positie sinds 1986. Sinds dat jaar zijn nog slechts twee landelijke verkiezingen gewonnen: in 1998 boekte de PvdA winst dankzij de premierbonus en in 2003 dankzij de Wouterbonus. Ik beschouw die suc-

Over de auteur Pierre Heijnen is lid van de Tweede Kamer voor de PvdA

cessen als incidentele ervaringen in een structureel neerwaartse trend.

Tot 1986 was de PvdA onmiskenbaar de partij van de gewone werknemer — tot diep in de middenklasse — en van een belangrijk deel van de progressieve voorhoede. De partij had sterke banden met bonden, buurten en allerhande actiegroepen. Concurrentie was er alleen van de voorgangers van GroenLinks en daar werd dan ook flink strijd tegen gevoerd. Na de ‘overwinningsnederlaag’ in 1986, toen we wel 52 kamerzetels veroverden, maar geen kabinetsdeelname, verlegde de partij haar koers in de richting van het politieke centrum. Op zich was dat begrijpelijk, zeker gezien de frustrerende ervaringen in de oppositie. Noodzakelijk was het ook, gezien de economische ontwikkelingen in de jaren tachtig. Een flink deel van de partij, haar achterban en de aan haar verwante organisaties werd in die koerswijziging echter niet meegenomen. De WAO-crisis van 1992 vloeide rechtstreeks uit deze spanning voort.

De mazzel in 1994 — toen wij flink verloren, maar toch de grootste werden doordat het CDA van Brinkman zwaar inleverde onder invloed van de AOW-kwestie — nam de urgentie weg om fundamenteel stil te staan bij de electorale positie en de koers van onze partij. En dat is zo gebleven tot 2002. Let op, ik bekritiseer niet zozeer de koerswijziging op zichzelf, maar meer het feit dat de partij daarbij onvoldoende is betrokken. Er was geen sprake van een gezonde wisselwer-

king tussen de partijtop en de achterban. Als die er wel was geweest, dan had dat op onderdelen wellicht een wat andere koers opgeleverd, bijvoorbeeld ten aanzien van privatisering en marktwerking in de publieke sector.

De koersbepaling is daarna, zoals ook Vreeman concludeert, ergens halverwege blijven steken. Het beginselprogramma van 2003/2004 heeft dat probleem niet opgelost. Ik herinner me intensief mailverkeer met Wouter Bos over het motto van dat beginselprogramma. Ik vond 'sociale verantwoordelijkheid' een veel betere term dan 'trots' of 'fatsoen'. De partij publiceerde allerlei nota's over kwesties als migratie en de multiculturele samenleving, de activerende verzorgingsstaat, de ordening van de economie in tijden van globalisering, marktwerking in oorspronkelijk publiek domein, het organiseren van solidariteit en burgerschap. Maar wat achterwege bleef, waren stevige discussies breed in de partij, die onze opvattingen niet alleen zouden aanscherpen, maar ze ook van een draagvlak zouden voorzien.

Een van de belangrijkste oorzaken daarvan ligt, naar mijn oordeel, in de stand van de interne partijdemocratie: met het moderniseren van de partij door Felix Rottenberg is ook het een en ander aan verantwoordings- en standpuntencultuur verloren gegaan. Wat verder ontbreekt is een overkoepelend verhaal (hoewel de inleiding van het laatste verkiezingsprogramma een eind in die richting komt), iets wat een verbinding kan vormen tussen het nieuwe beginselprogramma en al die ogenschijnlijk losse thema's — een verhaal dat niet alleen door iedereen gelezen en begrepen wordt, maar ook gevoeld en beleefd. Het gaat niet alleen om het hoofd, maar ook om het hart.

Tegen deze achtergrond kwam de AOW-kwestie vorige zomer niet alleen voor de kiezers, maar ook voor velen binnen de PvdA uit de lucht vallen. Hoewel in verschillende eerdere verkiezingsprogramma's (van ons, maar ook die van de SP!) fiscalisering van de AOW met zoveel woorden was opgenomen, had dat nooit tot intensieve discussies geleid. In het rapport-Vree-

man mis ik een grondige analyse van de vraag of en in hoeverre de campagne en de uitslag te lijden hebben gehad onder deze kwestie. Of was het toch het economisch herstel in de loop van 2006? Het integratievraagstuk, in de vorm van de Turks-Armeense kwestie? De nagalm van het referendum over de Europese Grondwet? Meer

Het inhoudelijk tekort van de PvdA vindt zijn oorsprong niet na de dreun van 2002, maar in al 1986

in het algemeen schieten de analyses van de verkiezingen, ook die in de WBS-bundel *Verloren Slag*, nog tekort als het gaat om het bieden van inzicht in de veranderingen in de motieven van kiezers tussen maart en november 2006: wat bracht mensen ertoe om niet (meer) op de PvdA te stemmen?

Terug naar de hoofdlijn. Ik deel de opvatting van Vreeman c.s. over het 'inhoudelijk tekort' van de PvdA, de onafgemaakte vernieuwing. Maar zoals gezegd ben ik van mening dat dit probleem zijn oorsprong niet vindt na de dreun van 2002, maar al in 1986. Zijn we er sindsdien telkens weer in geslaagd om onze kernwaarden van solidariteit en emancipatie op een juiste wijze te vertalen naar politieke opvattingen en keuzes? Of hebben we steken laten vallen en daarmee een deel van onze vaste aanhang? Ik vrees het laatste.

Veel mensen in onze oorspronkelijke achterban hebben ten koste van hun eigen welbevinden de gevolgen van de immigratie voor hun rekening moeten nemen. Daarbij hebben ze zich te weinig gesteund gevoeld door hun partij. Onze migranten hebben we sinds Fortuyn te weinig in bescherming genomen tegen kwalijke insinuaties, als zij weer eens verantwoordelijk werden gesteld voor terrorisme en voor alles wat er in ons land misgaat bij de integratie van minderheden. Overigens geldt dat niet voor

de partij als geheel: in veel gemeenten hebben PvdA'ers ook na Fortuyn het hoofd koel gehouden en zijn zij niet meegegaan met het multi-culturele-dramadenken. Men kan zelfs stellen dat er inzake vraagstukken van multiculturaliteit sprake is van een permanent intensief debat binnen de PvdA.

Een deel van onze mensen is het slachtoffer geworden van de omslag van een industriële economie naar een diensteneconomie en de crisis van de jaren tachtig. Wij hebben hun onvoldoende perspectief geboden op vervangend werk, bestaanszekerheid en zelfontplooiing. Onze mensen in de zorg en in het onderwijs, die

*Vormden vroeger de partij-
baronnen het centrale zenuwstelsel
van onze organisatie, nu berust de
macht bij een ondoorgrondelijk
netwerk van personen rondom
landelijke, provinciale en
plaatselijke PvdA-politici*

22 zich ondanks de kritiek die van alle tijden is bij ons uiteindelijk het meest thuis voelden, hebben wij evenzeer in de steek gelaten. Denk aan de bezuinigingen in de jaren negentig (salarissen die ver achterbleven bij die in de marktsector), de opeenstapeling van vernieuwingen in het onderwijs, de bureaucratisering. Paradoxaal genoeg was een deel van de bureaucratisering juist een gevolg van het toepassen van marktprincipes in de publieke sector en de introductie van steeds meer verantwoordingsplichten. Modes als *reinventing government* en *VBTV* ('Van beleidsbegroting naar beleidsverantwoording' oftewel 'meten is weten') hebben behalve een paar voordelen ook heel veel nadelen met zich meegebracht.

EEN PARTIJ VAN NETWERKEN

Tot circa 2000 daalde het ledenaantal van de PvdA voortdurend. Hetzelfde lot trof overigens veel andere ledenorganisaties. Sindsdien is het aantal PvdA-leden gestabiliseerd op zo'n 60.000. In mijn eigen stad Den Haag waren in de jaren tachtig meer dan 3000 mensen lid. Eind jaren negentig was dat aantal gehalveerd tot 1600. Nu zijn het er weer zo'n 2000. Dit patroon van groei in het laatste decennium lijkt zich ook in de andere grote steden af te tekenen. Dat zou betekenen dat het ledenaantal vooral in de provincie achteruit is blijven kachelen. Naar verluidt zou de gemiddelde leeftijd van de leden in Drenthe boven de zestig jaar liggen!

De commissie-Vreeman heeft de kracht en zwakte van de partij in de verschillende regio's niet in beeld gebracht. Wat ook ontbreekt is een goede analyse van de ontwikkeling van ons ledenbestand door de jaren heen, uitgesplitst naar beroep, inkomen, leeftijd, sekse, etnische achtergrond, religie, etc. We mogen aannemen dat de groei van het ledental in een aantal steden voor een belangrijk deel is bepaald door de toestroom van Turken, Marokkanen, Surinamers en andere nieuwe Nederlanders. Voor de tweede generatie migranten is de PvdA niet alleen de partij van hun vaders die massaal voor Den Uyl gingen, maar ook de meest uitgesproken emancipatiepartij. Hoe het ook zij, ik beschouw de ontwikkeling en samenstelling van ons ledenbestand als de belangrijkste indicator van de kracht van onze positie. Het lijkt me dat voor een partijbestuur en -bureau permanente analyse van deze gegevens vanzelfsprekend zou moeten zijn. Op basis daarvan kunnen gerichte ledenwerfcampagnes worden georganiseerd.

In de afgelopen twintig jaar is de PvdA veranderd van een organisatie die functioneerde op basis van georganiseerd wantrouwen van de leden ten opzichte van de gekozen en benoemde politici, in een organisatie met veel lossere, vrijblijvende verhoudingen. De formele organisatie uit de jaren tachtig waarin — om met Anton Geesink te spreken — 'de statuten en regle-

menten' het geraamte vormden van de partij, is omgevormd tot een veel informelere organisatie die bestaat uit allerlei netwerken op verschillende niveaus. Vormden in de jaren tachtig de (gekozen) partijbaronnen het centrale zenuwstelsel van onze organisatie, nu berust de macht bij een ondoorgrondelijk netwerk van personen rondom landelijke, provinciale en plaatselijke PvdA-politici. De toegankelijkheid van de partij is onmiskenbaar groter geworden, de kracht van de binding eraan echter veel kleiner.

De formele structuur en werkwijze uit de jaren tachtig had behalve een aantal nadelen (zoals die gebrekkige toegankelijkheid voor nieuwe leden en de doorgesloten macht van de partijbaronnen), twee voordelen ten opzichte van de huidige situatie. In de eerste plaats vormde de formele partijorganisatie een goed tegenwicht tegen de macht van gekozen en benoemde politici die in de aard der zaak nu eenmaal veel sterker met 'de smalle marges' worden geconfronteerd dan gewone leden. De partij hield hen als het ware voortdurend scherp in het vinden van de juiste balans tussen hun verantwoordelijkheid voor het bestuur en hun verantwoordelijkheid voor de idealen en opvattingen van de leden van de partij.

Het proces van partijdebatten is bijna net zo belangrijk als de uitkomsten ervan. Dat vraagt om een strakke, formele opzet

In de tweede plaats bood de partijorganisatie een natuurlijke leerschool voor politiek talent. Wie zich had bewezen in afdeling, gewest, partijraad of congres, kon ook in staat worden geacht goed te functioneren in raad, Staten of Kamer. Ook werd men als vanzelf geschoold in de achtergronden van sociaal-democratische opvattingen. Het belang hiervan moet niet worden onderschat. Ik heb de afgelopen jaren te

vaak meegemaakt dat sociaal-democraten, ook raadsleden, eenvoudig niet op de hoogte waren van de meest elementaire geschiedenis en denkbeelden die onze beweging kenmerken. En dat heeft helemaal niets te maken met de kwaliteit of de etnische achtergrond van betrokkenen, maar alles met het gebrek aan permanente scholing via participatie in de partijdemocratie. Als die naar behoren zou werken, zouden er ook veel minder ROSA-leergangen, Talentenacademies, of hoe die cursussen ook allemaal mogen heten, nodig zijn.

HOE NU VERDER?

De commissie-Vreeman formuleert maar liefst tien aanbevelingen. Daarop valt op zichzelf niet veel af te dingen. Het zijn er wel veel en omdat niet alles tegelijk kan, zal het nieuwe partijbestuur prioriteiten moeten stellen. Hieronder ga ik in op wat naar mijn idee prioriteit moet hebben: passie, inhoud en partij.

(1) De laatste aanbeveling op Vreemans lijst doet een appel op alle politici om duidelijker te laten zien vanuit welke ideologische overtuiging politiek wordt bedreven en om meer gedrevenheid te tonen bij het oplossen van problemen. Deze aanbeveling moeten alle betrokkenen ter harte nemen. Ik ben blij met de kabinetsdeelname van de PvdA omdat die onze politici veel beter in staat stelt om hun passie te laten zien dan in de oppositie mogelijk zou zijn. Zonder anderen tekort te willen doen noem ik hier Plasterk, Aboutaleb, Koenders, Timmermans en Vogelaar als bevlogen politieke bestuurders die mensen aanspreken.

(2) Ook onderschrijf ik de stelling van de commissie-Vreeman dat het inhoudelijke debat over de overkoepelende thema's 'sterk', 'sociaal', 'groen' en 'internationaal' — nader uitgewerkt op concrete beleidsterreinen uiteraard — permanent moet worden gevoerd en georganiseerd, om zo de ideologische gehechtheid binnen de partij te versterken. Onze regeringsdeelname is daarbij eerder een hulpmiddel dan een hinderenis, omdat deze de partij ertoe dwingt het debat

minder vrijblijvend en dus intenser te voeren. Wij moeten daarbij niet bang zijn om verschillen te laten zien, zij het dat het voor de top (bevindspersonen, Kamerleden, etc.) wel past om enige regie te voeren.

Een onderwerp dat bijzondere aandacht verdient is dat van (democratisch) burgerschap, de verhouding van het individu tot de samenleving en omgekeerd. Ik vind dat de PvdA hierop dringend een visie moet ontwikkelen, omdat mensen daar onder invloed van globalisering en individualisering grote behoefte aan hebben, omdat we het thema niet mogen overlaten aan het CDA (waarden en normen) of aan welke andere partij dan ook, omdat onze democratische rechtsstaat niet als vanzelf toekomstbestendig is en omdat in onze visie op (democratisch) burgerschap wel eens de nog ontbrekende elementen besloten zouden kunnen liggen voor een nieuw verbindend verhaal voor de sociaal-democratie. Nu de emancipatie van de werknemer voor een groot deel is gerealiseerd en de solidariteit de afgelopen eeuw ook op een hoger

Terecht wijst de commissie-Vreeman erop dat 'Amsterdam' en 'Den Haag' veel beter moeten samenwerken, zeker in campagnetijd

24 plan is getild, dient de sociaal-democratie in de eenentwintigste eeuw het (gedeelde) burgerschap als derde waarde te omarmen, te bewaken en vorm te geven.

Inhoudelijke debatten moeten niet alleen binnen de partij worden gevoerd, maar ook met externe organisaties die werken vanuit een ideaal (milieu, ontwikkeling, sociaal) en/of een visie (religie) en/of een belang (vakbeweging, midden- en kleinbedrijf, onderwijs, zorg) met aanknopingspunten voor de sociaal-democratie.

De discussie mag niet vrijblijvend zijn, maar moet dienen ter voorbereiding van de besluitvorming over de programma's voor de verkiezingen van 2009 (voor het Europees Parlement) en daarna. Het proces van deze debatten is bijna net zo belangrijk als de uitkomsten ervan. Dat vraagt om een strakke, formele opzet. Voor een deel moet hierbij worden teruggegrepen op oude vormen, zoals getrapte besluitvorming: van afdelingen via gewesten naar congres.

Verder dient ten minste een keer per jaar in iedere afdeling, in ieder gewest en op landelijk niveau een verantwoordingsdebat te worden georganiseerd waarin raadsleden, Statenleden, respectievelijk Kamerleden verslag uitbrengen aan hun achterban. Daar vindt de echte 'koppeling tussen beginselen en beleid' plaats, om met Vreeman te spreken. Daar moet iedere gekozen PvdA'er met de billen bloot. Daar wordt voorkomen dat er een kloof ontstaat tussen enerzijds gekozen en benoemde politici en anderzijds de achterban, zeker als de partij bij dit verantwoordingsproces ook aan haar verwante organisaties en personen betreft.

(3) Het rapport-Vreeman bevat een groot aantal praktische aanbevelingen inzake onder meer rekrutering van politici, scholing van partij kader, hiërarchie in campagnetijd en de organisatie van het landelijk partijbureau. Terecht wijst de commissie erop dat 'Amsterdam' (het landelijk partijbureau plus de neveninstellingen) en 'Den Haag' (de Tweede-Kamerfractie en haar medewerkers) veel beter moeten gaan samenwerken, zeker in campagnetijd. De banden van de neveninstellingen — in het bijzonder het wetenschappelijk bureau, inclusief het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) — met de partij als zodanig moeten worden aangehaald. Over scholing en rekrutering moet de partij op nieuwe, inspirerende manieren gaan nadenken. De aanbeveling van de commissie om de organisatie van het landelijk partijbureau grondig te laten doorlichten is een verstandige. In de huidige situatie bestaat er te veel overlap tussen de werkzaamheden van regiocoördinatie, afdelingsondersteuning, scholing & opleiding en het CLB.

Deze en andere opdrachten snijden hout, dat zeker, maar wat naar mijn idee niet scherp genoeg in het rapport zit, zijn aanbevelingen gericht op het versterken van de partijstructuur als zodanig. Toch is er op dat punt wel degelijk werk aan de winkel. Bovenaan de prioriteitenlijst moet staan: goed functionerende afdelingen. Andere netwerken kunnen interessant zijn, vooral voor mensen die zich relatief kort en vrijblijvend aan een thema of belang willen verbinden. Maar voor mij is het een schrikbeeld dat deze netwerken de afdelingsstructuur nog verder zouden uithollen. Waar afdelingen weg-

Spreek af dat alle PvdA-politici een groter deel van hun vergoeding afstaan aan de partij, ter directe ondersteuning van de afdelingen

vallen, verliest de PvdA haar bereik naar mensen en organisaties in de lokale gemeenschap, is er geen vanzelfsprekend rekruteringsmechanisme meer, maken we ons bij deelname aan gemeenteraadsverkiezingen kwetsbaar voor brokken, vindt onvoldoende integratie van thema's en belangen plaats en kunnen leden het sociaal-democratische verhaal niet doordenken in samenspraak met politieke geestverwanten.

Het is zaak om de bulk van de middelen en de menskracht vanuit het landelijk partijbureau in te zetten op ondersteuning van de afdelingen. Deconcentreer pakweg de helft van de medewerkers over het land. Spreek voor alle gekozen en benoemde PvdA-politici af dat ze een groter deel van hun vergoeding afstaan aan de partij, ter directe ondersteuning van de afdelingen. Laat diezelfde politici verplicht een deel van hun tijd investeren in de partij als zodanig. Laat ons het liefst iedere maand, maar in elk geval minstens twee keer per jaar in ieder dorp of ieder stadsdeel de straat op gaan. Maak de partij zichtbaar.

Laat alle PvdA-politici een wijk, dorp, stadsdeel of stad adopteren. Bied actieve leden scholing aan over het organiseren van een afdeling, over de geschiedenis van de arbeidersbeweging en over onze beginselen.

De herinstructie van getrapte besluitvorming, eerder al genoemd, zou lokale afdelingen en de gewesten een belangrijke impuls kunnen geven. De interne partijdemocratie (informatie, verantwoording, inspraak, democratische controle) zou bovendien gebaat zijn bij een zekere sanering van de wirwar aan 'organen' — nieuwsbrieven, tijdschriften, websites — die de partij en haar neveninstellingen, commissies, platforms en netwerken er momenteel op nahouden. Een slimme schifting zou de toegankelijkheid van partijprocessen enorm bevorderen.

EEN GOUDEN KANS

Het kabinet Balkenende/Bos is het meest linkse kabinet sinds het kabinet-Den Uyl. Lubbers III en Kok I en II waren minder links. Lubbers III omdat onze machtsbasis daarin zwakker was (de ChristenUnie versterkt die thans bij sociaal-economische keuzes) en Kok I en II omdat we toen met de vvd regeerden. Nu is er in de Tweede Kamer zelfs een 'hagelslagcoalitie' die met een beetje goede wil als een linkse meerderheid kan worden beschouwd. Dat is nooit eerder vertoond. Het effect wordt zichtbaar bij menige stemming of debat, bijvoorbeeld inzake het generaal pardon of duurzaamheidsbeleid.

Voor de PvdA lijkt er sprake te zijn van een omgekeerde 'overwinningsnederlaag'. In 1986 wonnen we de verkiezingen, maar verloren we de formatie. In 2006 verloren we de verkiezingen, maar wonnen we de formatie. Meer dan ooit kunnen we het verschil maken voor gewone mensen, in plaats van aan de kant te staan roepen hoe het anders moet. Emancipatie, solidariteit, rechtvaardigheid, tolerantie, burgerschap, duurzaamheid — het zijn voor de sociaal-democratie essentiële waarden die de PvdA nu in concrete maatregelen kan vertalen.

Natuurlijk zal dat moeten worden bevoch-

tend via een permanente politieke strijd binnen en buiten de coalitie. Een kabinet is een verstands- of gelegenheidshuwelijk, geen genegenheidshuwelijk. Onder Paars verdwenen rood en blauw uiteindelijk uit zicht. Daar hebben we van geleerd. Aan de huidige coalitie de opdracht om het groen, rood en geel herkenbaar te laten blijven en tegelijkertijd vruchtbaar samen te

werken. Dat is een moeilijke opgave, maar wel een waar de PvdA vaker voor heeft gestaan. Als we hem dit keer goed volbrengen en intussen het debat over de partij en de inhoud voeren overeenkomstig de aanbevelingen van de commissie-Vreeman, dan gaat de PvdA een gouden toekomst tegemoet.

Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg? (3)

Zonder dromen geen kiezers

ADRI DUIVESTEIJN

Nadat eerst de kaasstolp aan diggelen viel, worden koud vijf jaar later de scherven opgeveegd door de commissie-Vreeman.¹ Maar is met dit rapport werkelijk alles aan kant? Dat is nog maar de vraag.

Waar ik indertijd veel waardering had voor de vlijmscherpe inhoudelijke analyse in het rapport *De kaasstolp aan diggelen*² van de werkgroep politiek-inhoudelijke koers onder leiding van Margreeth de Boer, vind ik het rapport van de commissie-Vreeman in zijn analyse ronduit verhullend. In één paragraaf³ worden in algemene bewoordingen conclusies getrokken over de inhoudelijke koers van de afgelopen vijf jaar. Vervolgens wordt in maar liefst zeven pagina's minutieus verslag gedaan van de verkiezingscampagne en de gedragingen van hoofdrolspelers daarbinnen. Daarmee lijkt de commissie-Vreeman de oorzaak van de nederlaag vooral te zoeken in zaken als gebrek aan regie, een logge campagneorganisatie, verkeerd campagnemateriaal, een verkeerde verdeling van verantwoordelijkheden, een verkeerde tactiek bij het samenstellen van de kandidatenlijst, et cetera. Wat heeft de commissie bewogen om op deze wijze de oorzaken van de verkiezingsnederlaag in 2006 te belichten?

Het was logisch geweest om eerst een evaluatie te maken van wat de partij heeft gedaan met de aanbevelingen van de werkgroep van Margreeth de Boer. In haar rapport werd een aantal

Over de auteur Adri Duivesteijn is wethouder Ruimtelijke Ordening en Wonen in Almere

Noten zie pagina 31

'brandende kwesties' beschreven waarover de partij zich zou moeten buigen. Het ging onder meer om vraagstukken van mondialisering, Europa, immigratie, integratie en emancipatie — stuk voor stuk kwesties die de samenleving in haar volle omvang bezighielden en waarin het de PvdA ontbrak aan duidelijke stellingnamen. De partij moest weer met zichzelf in debat: 'Gebonden aan de verdediging en versterking van een open, pluriforme en actieve samenleving, kunnen de debatten over deze kwesties de ideële kracht voor de sociaal-democratie herwinnen die ze decennia geleden nog bezat. Ze kunnen de sociaal-democratie een klim uit het electoraal-programmatische dal en een duidelijk inhoudelijk profiel tegenover het liberalisme, de christen-democratie en het rechts-populisme bezorgen.'⁴

Had het niet voor de hand gelegen dat de commissie-Vreeman zich had afgevraagd of 'de ideële kracht van de sociaal-democratie' ook daadwerkelijk herwonnen is? En voor zover dat niet het geval is, wat daarvan dan de oorzaken zijn? In haar rapport is vooral van die oorzaken weinig tot niets terug te vinden. En dat is gek, want aan het slot van de Inleiding deinst de commissie er niet voor terug om vernietigende kritiek te geven en vergaande conclusies te trekken over de vernieuwing van de PvdA in de afgelopen vijf jaar: 'De commissie constateert dat de PvdA gebukt gaat onder een onvoltooid proces van inhoudelijke vernieuwing (resultierend in een inhoudelijk tekort), een onduidelijke identiteit en een tekortschietende regie, vooral in campagnetijd.'⁵ En een paar bladzijden verderop,

27

in de al genoemde paragraaf I.1, staat te lezen: 'De oogst werd binnen de partij wel bediscussieerd, maar onvoldoende geïnternaliseerd. Het aanzienlijke intellectuele potentieel in en om de PvdA — onder wetenschappers, praktijkdeskundigen, lokale helden — werd aangeboord, maar niet genoeg. Er werd getornd aan zekerheden, maar tot een nieuwe synthese kwam het niet; de keuzes die werden gemaakt door de commissies en bevestigd door het partijcongres lieten zich niet samenbinden in één duidelijke lijn of richting. Dat maakte het PvdA-standpunt over concrete vraagstukken onvoorspelbaar. Men zou kunnen zeggen dat de nieuwe standpunten (...) niet bezonken in de *hearts and minds* van de partijleden.' De vernieuwing bleef, kortom, 'te veel een papieren exercitie'.⁶

Hoe kan het dat deze paragraaf geen vervolg heeft gekregen in de vorm van een diepgaande analyse van de vraag waaróm de inhoudelijke vernieuwing niet tot stand is gekomen? Hadden die oorzaken niet net zo gedetailleerd beschreven kunnen worden als het reilen en zeilen van de verkiezingscampagne? Naar de achterliggende motivatie kunnen wij alleen maar gissen. De PvdA kan hiermee echter niet volstaan. De partij zal meer moeten doen om vat te krijgen op de werkelijke oorzaken van de nederlaag die ze leed in november.

IDEOLOGISCH VACUÛM

28 Ik ben ervan overtuigd dat de hoofdoorzaak van die nederlaag ligt in het niet-slagen van de inhoudelijke vernieuwing. Verdoofd door gunstige opiniepeilingen vertrouwde men er binnen de PvdA op dat het charismatische leiderschap van Wouter Bos voldoende zou zijn om de partij opnieuw tot regeringsmacht te brengen. Het herwinnen van het premierschap zou daar logisch uit voortvloeien. Toen echter in 2006 'het zoet' de weerzin tegen het kabinet-Balkenende in de samenleving liet verdampen, zag ook de PvdA zich gedwongen om duidelijk te maken wat haar antwoord was op de grote maatschappelijke vraagstukken.

Dat antwoord lag niet besloten in de reeks rapporten over de 'brandende kwesties', al waren die wel met dat doel geschreven. Het AOW-debacle illustreerde bovendien dat de PvdA, als het erop aankomt, bereid is om verworvenheden ter discussie te stellen en op de schop te nemen — net als de kabinetten-Balkenende dat hadden gedaan. Terecht of niet, vergelijkbaar of niet, feit is dat de PvdA daarmee terecht kwam in het kamp

Hoe trots kun je nog zijn op de PvdA als die geen eenduidigheid in haar identiteit kan bieden?

van de 'oude politiek'. Waar het aan ontbrak waren de juiste sociaal-democratische vergezichten die burgers het vertrouwen konden geven dat hun belangen bij de PvdA in goede handen zouden zijn. Het AOW-plan ontbeerde een stevige inbedding in een ideologisch kader. Was die er wel geweest, dan had er een debat gevoerd kunnen worden over de hervorming van een achterhaald stelsel. Nu leek het slechts te gaan om een pragmatische oplossing voor een financieel probleem, dat als gevolg van de vergrijzing zou gaan ontstaan.

Hier wreekt zich het feit dat de PvdA van een sterk ideologische hervormingspartij meer en meer is veranderd in een progressief sociale partij. Ze is een partij geworden die de verhoudingen in de samenleving niet meer fundamenteel ter discussie stelt, maar deze vooral wil corrigeren op sociaal vlak. Daarmee is de PvdA in een ideologisch vacuüm terechtgekomen. Ze is geen echte sociaal-democratische partij meer, noch is ze een progressief liberale partij. Maar wat is ze dan wel? Hoe trots kun je nog zijn op de PvdA als die geen eenduidigheid in haar identiteit kan bieden?

In zijn prikkelende pamflet *De schaamte voor links*⁷ schetst Joost Zwagerman een weinig beemoedigend beeld van de stand van de partij. Zijn

stuk is een treffend statement waarin de vervreemding van linkse kiezers ten opzichte van de PvdA scherp in beeld wordt gebracht. Zwagerman vraagt zich onder meer af waarom de partij zo worstelt met het debat over normen en waarden. Hij hekelt wat hij de 'dat-mag-je-niet-zeggen-cultuur' noemt. Die cultuur tekent het onvermogen van de PvdA om met de dagelijkse realiteit van de veranderende samenleving en de vervaging van grenzen en culturen daarbinnen om te gaan. Het etiket is ook van toepassing op de interne cultuur van de partij: ze schittert in kritische zelfreflectie, maar is niet in staat gebleken om daar op constructieve wijze iets mee te doen. Dat begint al bij het feit dat bepaalde kritiek niet wordt getolereerd. Zwagerman schrijft daarover: 'Dubbel zo beschamend is het dat er in de afgelopen jaren vanuit de eigen gelederen felle en onterechte kritiek is geuit op intellectuelen die verbonden waren aan de PvdA.'⁸ Zijn stelling is dat de politieke richting te veel wordt bepaald door dagkoersen en te weinig door een werkelijk sociaal-democratische agenda voor de lange termijn. Ik kan niet anders dan hem gelijk geven: het ontbreken van een solide en overtuigend hervormingsprogramma heeft de kiezer de lust ontnomen om haar stem aan de PvdA te geven.

URGENTE THEMA'S

Vijf jaar terug zette de commissie-De Boer *the road to be taken* uit: de weg waarlangs de inhoudelijke vernieuwing van de PvdA moest plaatsvinden, de brandende kwesties die bij de kop moesten worden gevat. Onder leiding van Wouter Bos en Ruud Koole is vervolgens een veelvoud aan rapporten verschenen, maar de hervormingsthema's vervaagden. Anno 2007 staat de PvdA opnieuw voor de opgave om te komen tot een inhoudelijke vernieuwing van haar beginselen en vooral tot een vertaling daarvan naar actuele en toekomstige maatschappelijke vraagstukken.

Op dit punt deel ik de opvatting van de commissie-Vreeman dat de PvdA moet inzetten op

een krachtige koppeling tussen beginselen en beleid. Het opstellen van een hervormingsagenda is niet minder dan een levensvoorwaarde voor de PvdA. Wat is de geactualiseerde versie van het sociaal-democratische stelsel waarin wij willen leven? Welke idealen koesteren we, binnen welke kaders kunnen wij deze realiseren?

Wijlen Olof Palme wijst ons de weg. In 1970 formuleerde hij de opdracht van de sociaal-democratie heel scherp: 'Politiek — dat is een

De verbinding tussen fantasie en daadkracht, tussen belang en idee — deze te hervinden, daar gaat het om

kwestie van willen, van iets willen. Sociaal-democratische politiek is veranderingen willen, omdat veranderingen verbeteringen beloven, de fantasie en de daadkracht voeden, dromen en visioenen stimuleren.⁹ In 1986 vulde Den Uyl aan: 'Ideologie is de verbinding van idee, belang en identiteit.'¹⁰ In beide opvattingen staat centraal dat de politiek op de eerste plaats iets wil. Onvermijdelijk verbonden aan dat willen is het hebben van een visie, van toekomstbeelden. Dat toekomstperspectief moet duidelijk in verbinding staan met het heden, de werkelijkheid van alledag. Die verbinding tussen fantasie en daadkracht, tussen belang en idee — deze te hervinden, daar gaat het om.

Een begin van een agenda hiervoor formuleert de commissie-Vreeman. Zij stelt voor om vier thema's tot ruggengraat van het debat te maken: 'sterk (economie, arbeid en ondernemerschap), sociaal (verzorgingsstaat en publieke sector, integratie, grote steden, gelijke kansen), groen (klimaat, energie, ruimtelijke ordening) en internationaal (Europa, trans-Atlantische en Zuid/Noord-verhoudingen)'.¹¹ Daarbij wordt aan drie vraagstukken topprioriteit gegeven: '1) herstel van het vertrouwen in de (semi-)publieke

sector; 2) een adequate rechtsorde van de arbeid en ordening van de economie; 3) de nieuwe sociale kwestie, die draait om de verhoudingen tussen oude en nieuwe Nederlanders'.¹²

De vier hoofdthema's zijn mij te algemeen: wat valt er wel onder en wat niet? De drie uitver-

Sociaal-democraten moeten niet schromen om volmondig te kiezen voor een Europese vlag, grondwet en volkslied

koren vraagstukken vind ik nog te beperkt. De opgave waar we voor staan is om met een zekere *sense of urgency* de actuele thema's te benoemen die onderdeel uitmaken van het discours en van daaruit te komen tot een verbinding van onze beginselen en ons toekomstperspectief met een concreet politiek programma, waar de leden van de PvdA in de praktijk mee aan de slag kunnen. Laat ik ter aanvulling op bovengenoemde vraagstukken drie voorbeelden geven van begrippen waaraan de PvdA opnieuw een ideële en praktische betekenis zou moeten geven: 'nationale identiteit', 'welvaart en uitbuiting' en een 'nationale hervormingsagenda'.

> *Nationale identiteit*. De effecten van mondialisering komen steeds duidelijker in beeld. Dat geldt niet enkel voor Nederland, dat is tekenend voor de wereld. In een interview met *NRC Handelsblad* zegt de Duitse socioloog Ulrich Beck: 'We leven in een werkelijkheid die kosmopolitisch is geworden, waarin grenzen zijn weggefallen en traditionele loyaliteiten en culturele verbanden vervagen.'¹³ In Nederland voeren we intussen een debat over onze nationale identiteit. We juichen voor Jong Oranje als dat Europees kampioen wordt. Negen van de elf spelers die op het veld staan zijn van allochtone afkomst en als het feest losbarst, dragen enkelen van hen de vlag van Suriname rond. Wat nou,

nationale identiteit? Het wordt tijd voor een rehabilitatie van de multiculturele samenleving. Dat begrip is in de afgelopen vijf jaar slachtoffer geworden van de 'dat-mag-je-niet-zeggen-cultuur'. Ook moet een sociaal-democratische partij niet schromen om pro-Europese perspectieven neer te zetten. Dus: volmondig kiezen voor een Europese vlag, grondwet en volkslied.

> *Welvaart en uitbuiting*. Het gaat ons goed in het Westen. Het gaat ons goed, omdat elders in de wereld mensen geen keus hebben en voor hun dagelijks brood tegen lage lonen moeten werken. Dat ervaren wij tegenwoordig als een volstreekte vanzelfsprekendheid. Maar is dat het werkelijk? Is dat wat wij onder internationale solidariteit verstaan? Weten wij wel wat onze rijkdom elders veroorzaakt? Nog niet zo lang geleden werd er in China de schokkende ontdekking gedaan dat er op grote schaal slavernij bestaat. Dat soort praktijken kan niet los worden gezien van de *ratrace* waarop onze 'welvaart' mede is gebaseerd. Vroeger zouden wij ze de uitwassen van het kapitalisme noemen. Hoe noemen we ze nu? Het mag duidelijk zijn dat een voortschrijdende mondialisering en internationale solidariteit niet los van elkaar kunnen worden gezien.

> *Een nationale hervormingsagenda*. Een sociaal-democratische samenleving is een fundamenteel andere samenleving dan een liberale of christen-democratische samenleving. Maar waaruit blijkt dat dan? Geboden is een nationale hervormingsagenda. Hier kan Nederland het verschil maken in Europa, juist door op een aantal terreinen van publiek belang te komen met fundamentele hervormingen. Zo past het sociaal-democraten om het marktdenken in de primaire delen van onze publieke sector te temperen. Gezondheidszorg, onderwijs, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en grondbeleid vragen om een herdefiniëring van de rol van de overheid. Het credo 'meer overheid, minder markt' is niet iets waar een sociaal-democraat zich voor hoeft te schamen. Waar sprake is van schaarste, bestaat geen markt en past het de overheid een rechtvaardige verdeling voor haar burgers veilig te stellen.

De lijst van begrippen kan nog aanzienlijk worden uitgebreid. De verbinding tussen beginselen en handelen, tussen denken en doen is minder moeilijk te leggen dan vaak wordt aangenomen. De PvdA kan haar betekenis enkel herwinnen als zij daadwerkelijk bereid is tot een fundamentele heroriëntatie op haar sociaal-

democratische uitgangspunten. Zo niet, dan zal de PvdA op termijn onherroepelijk opgaan in een progressieve volkspartij. Dat zou een verlies betekenen voor de politiek in Nederland, maar zeker ook voor de internationale sociaal-democratische beweging.

- Noten
- 1 Rapport van de commissie-Vreeman, *De scherven opgeveegd*, Amsterdam: PvdA, 2007.
  - 2 Rapport van de werkgroep politiek inhoudelijke koers, *De kaasstolp aan diggelen*, Amsterdam: PvdA, 2002.
  - 3 Paragraaf I.1, *De dreun en de vernieuwing*.
  - 4 *De kaasstolp aan diggelen*, p. 29.
  - 5 *De scherven opgeveegd*, p. 8.
  - 6 *De scherven opgeveegd*, p.15.
  - 7 Joost Zwagerman, *De schaamte voor links*, Amsterdam: Querido, 2007.
  - 8 *De schaamte voor links*, p. 11.
  - 9 Olof Palme, *Politiek is een kwestie van willen*, Bilthoven: Ambo, 1970.
  - 10 Joop den Uyl, *De toekomst onder ogen*, Amsterdam: Bert Bakker, 1986, p. 33.
  - 11 *De scherven opgeveegd*, p. 28.
  - 12 *De scherven opgeveegd*, p. 10.
  - 13 Interview met Ulrich Beck in *M-Magazine*, *NRC Handelsblad*, september 2006.

Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg? (4)

Partij van de smalle marges

MARIJKE LINTHORST

De verkiezingsuitslag van 22 november 2006 heeft geleid tot verschillende onderzoeken naar het waarom van de nederlaag van de PvdA. De belangrijkste zijn het rapport van de commissie-Vreeman (*De scherven opgeveegd*) en de bundel *Verloren slag* van de Wiardi Beckman Stichting.¹ Beide publicaties wijzen op de diversiteit van de achterban van onze partij, met groepen waartussen het lastig bruggen slaan is. Zo kent de PvdA sociaal-liberalen en klassieke socialisten (*De scherven*) en wordt er gesproken van een spagaat tussen onder meer hoger en lager opgeleiden (*Verloren slag*).

32 Wie constateert dat deze diversiteit het moeilijk heeft gemaakt om een eenduidige boodschap te formuleren voor de verschillende kiezersgroepen in het electoraat — zoals beide rapporten doen — zegt in feite dat het niet duidelijk is waar de PvdA nu eigenlijk voor staat. Ik vrees dat dit klopt. Het belangrijkste probleem met betrekking tot onze verkiezingscampagne was niet het feit dat Wouter geen das droeg, maar dat onze boodschap niet helder was. Het moest beter en socialer, maar hoe we dat zouden aanpakken en wat dat (voor verschillende kiezersgroepen) zou betekenen was niet duidelijk. Tekenend in dit verband was dat mijn dochter, intelligent en tamelijk politiek betrokken, mij kort voor de verkiezingen vroeg: ‘Mam, kun jij me uitleggen waarom ik PvdA zou moeten stemmen?’

De discussie over de ideologische plaatsbepaling van de PvdA in *De Scherven* en *Verloren slag*

Over de auteur Marijke Linthorst is redacteur van S&D
Noten zie pagina 36

sluit aan op eerdere zoektochten in deze richting, zoals de rapporten *Schuivende panelen* en *De kaasstolp aan diggelen*.² In dat laatstgenoemde rapport wordt de oorzaak van de stagnatie in het denken binnen de PvdA geweten aan ‘het gebrek aan gemeenschappelijk gedeelde opvattingen; aan een pluraliteit van meningen die niet door een gezamenlijke *sense of direction* worden gebonden. Deze verdeeldheid uit zich niet zozeer in (...) vleugels binnen de PvdA, maar eerder in een diffuus program met weinig consistentie.’³

Opmerkelijk is dat we op dit punt nauwelijks een stap verder lijken te komen. De commissie-Vreeman constateert weliswaar dat ‘de richtingendiscussie die de afgelopen jaren een tamelijk impliciete rol heeft gespeeld (...) nu in alle scherpste (moet) worden gevoerd’, maar bindt vervolgens in als zij stelt dat deze discussie gevoerd moet worden ‘zonder de ambitie om aan het eind een winnaar uit te roepen. Immers, die diversiteit aan perspectieven zit ingebakken in de grondslagen van de PvdA: dat is wat haar definieert als sociaal-democratische volkspartij.’⁴ Een richtingendiscussie waarbij aan het eind geen winnaar mag worden uitgeroepen zal echter, vrees ik, niet het heldere programma opleveren waar behoefte aan is.

SOLIDARITEIT EN EIGENBELANG

Hoe komt het dat we zozeer de weg kwijt zijn? Met de basisprincipes van onze partij, zoals solidariteit en gerechtigheid, is niets mis. Het probleem is veel meer dat de concrete uitwerking van deze principes in de huidige samenleving

opnieuw overdacht moet worden. De basis van het sociaal-democratisch program is altijd een combinatie geweest van solidariteit en welbegrepen eigenbelang: compassie met het lot dat medeburgers treft, maar ook het besef dat je zelf niet gevrijwaard bent van mogelijke rampspoed. Nu zijn onderlinge waarborgen veel eenvoudiger te geven in een situatie waarin de posities van mensen én de risico's die zij lopen vergelijkbaar zijn. In het begin van de twintigste eeuw was dat het geval. De achterban van de sociaal-democratie bestond uit mannen in loondienst, die voor het overgrote deel kostwinner waren. De risico's die zij liepen waren vergelijkbaar en voor iedereen herkenbaar. Bij ziekte, werkloosheid, invaliditeit en overlijden moest er in een inkomen worden voorzien, zodat gezinnen konden overleven. In die omstandigheid, waarbij ook de lonen niet veel uiteenliepen, vielen solidariteit en eigenbelang min of meer samen. Wat goed was voor de een, was goed voor de ander.

In de huidige samenleving ligt dat ingewikkelder. De salarissen van mensen in loondienst lopen sterk uiteen en er bestaan grote verschillen in leefsituatie. Sommige gezinnen zijn afhankelijk van één inkomen of uitkering, in andere gezinnen komen twee salarissen binnen. Sommige mensen hebben nauwelijks zorgtaken, terwijl anderen die op meerdere gebieden hebben. Kortom, de samenleving is veel complexer en gedifferentieerder dan ze was in de tijd dat de sociaal-democratie in opkomst was. De kernvraag is nu hoe we vorm kunnen geven aan solidariteit, als solidariteit en welbegrepen eigenbelang niet meer automatisch met elkaar samenvallen.

In sommige rapporten, *De kaasstolp* bijvoorbeeld, wordt dit punt wel aangestipt. Dan gaat het vooral om de vraag of en hoe we de middenklasse kunnen blijven verbinden aan de collectieve voorzieningen: 'Hoe moet de PvdA met haar ambitie voor een kwalitatief hoogwaardige, brede en toegankelijke collectieve sector omgaan als daardoor het politieke gevaar dreigt dat de middenklasse zich linksom (belastingver-

hoging) of rechtsom (eigen bijdragen) afkeert van de publieke zaak?'⁵ In deze redenering wordt de middenklasse gezien als een groep die er mogelijk toe verleid kan worden om zich solidair te betonen met de (idealen van de) sociaal-democratie, maar die geen 'natuurlijk' onderdeel van haar achterban vormt. In *Verloren slag* worden de

De middenklasse bestaat voor een groot deel uit mensen die maatschappelijk zijn opgeklommen, mede door de inzet van de PvdA in de afgelopen zestig jaar

journalisten Van Weezel en Ornstein geciteerd, die nog een stap verder gaan: 'De arbeidersklasse van vroeger, de drager van de socialistische idee, heeft plaatsgemaakt voor een conglomeraat van groepen die geen gemeenschappelijk belang meer najagen. Dat is het dilemma van de PvdA: de ouderen, de uitkeringsgerechtigden, de werklozen en de arbeidsongeschikten zijn teleurgesteld dat de partij niet solidair genoeg met hen is. De werkenden, de jongeren, de huiseigenaren en forensen vinden dat de partij nog veel te solidair met de verliezers is.'⁶

Ik denk dat dit een te gemakkelijke en deels onjuiste verklaring is van het probleem waar de PvdA mee worstelt. De middenklasse bestaat voor een groot deel uit mensen die maatschappelijk zijn opgeklommen, mede door de inzet van de PvdA in de afgelopen zestig jaar. Zij zouden de trots van de sociaal-democratie moeten zijn, het bewijs dat de sociaal-democratie ertoe doet. Hoe komt het dat wij deze trots, zo we die al voelen, zo weinig uitdragen? Hoe komt het dat we onze successen niet vieren en vasthouden? De verklaring ligt volgens mij in een volstrekt doorgeschoten gelijkheidsdenken, waarbij *en passant* het belang van de eigen inzet onder tafel is verdwenen.

SMALLE MARGES

In de jaren zeventig studeerde ik politicologie aan de Universiteit van Amsterdam, omgeven door vooral linkse studenten. Tegelijkertijd was ik door omstandigheden samen met een broer en zus verantwoordelijk voor het runnen van ons ouderlijk huisgezin. Mijn vader was ernstig ziek en we leefden van een uitkering. Het was de tijd van het kabinet-Den Uyl. Aan de universiteit hoorde ik mensen meesmuilend praten over de politiek van 'smalle marges' en 'kleine stapjes'. Thuis ervoeren wij aan den lijve het verschil dat die kleine stapjes konden maken. Het was een clash tussen leefsituaties, maar ook tussen zienswijzen, tussen (politieke) culturen. De meeste van mijn medestudenten waren eraan *gewend* om perspectief te hebben. Zij konden het zich permittieren om uitsluitend oog te hebben voor het grote ideaal, terwijl voor mij het perspectief zich juist *ontvouwde* in de kleine stapjes vooruit. Deze tegenstelling culmineerde ten tijde van ons afstuderen. Sommige studenten weigerden

Wie als dubbeltje geboren is, moet een kwartje kunnen worden. Maar dat lukt alleen met doorzettingsvermogen en eigen inzet

34 hun bul te komen halen. Die moest maar opgestuurd worden, het ding stelde toch niets voor. Dat ik trots was op mijn diploma vonden ze maar kleinburgerlijk.

Het was een persoonlijke ervaring, maar een die niet op zichzelf stond in die tijd. Op verschillende terreinen — studiebeurzen, basisinkomen — botsten de opvattingen. Nu staat de geschiedenis van de sociaal-democratie bol van de conflicten tussen reformisten en revolutionairen, misschien is het nooit anders geweest, maar ik herinner me van deze periode vooral het *dédain*. Wie het wereldbeeld van de 'visionairen'

niet deelde was bekrompen of, erger nog, een renegaat. In de kern draaide hun wereldbeeld om een absolute gelijkheid. Zo bepleitten delen van de vakbeweging en de PvdA een inkomensverdeling die uitsluitend bepaald zou worden door behoefte en 'arbeidsoffer' (risico's, tijd en verantwoordelijkheid van het werk): 'We meten niet de prestatie, want die gaat uit van ongelijkwaardigheid: van toevalligheden, zoals afkomst, aanleg, opleiding.'⁷ Dit type denken heeft een behoorlijk stempel op de PvdA gedrukt en ik denk dat hierin de kiem ligt van onze verloren aansluiting met de middenklasse.

Voor mij is de essentie van de sociaal-democratie altijd het uitgangspunt geweest dat afkomst en financiële middelen niet bepalend mogen zijn voor het kunnen ontplooiën van je talenten. Maar je persoonlijke inzet is een factor van een andere orde, die telt wel. Te lang is men in de PvdA uitgegaan van een doorgeschoten gelijkheidsdenken. Hoewel dit denken inmiddels aan betekenis heeft ingeboet, zijn de resten nog steeds voelbaar, met name in die zin dat we geen onderscheid tussen mensen durven maken. Zo stelt *De kaasstolp* over de wao-problematiek: 'Niets doen vergroot het probleem, maar ingrijpen heeft linksom (strengere criteria) of rechtsom (lagere uitkeringen) een prijs in termen van rechtvaardigheid.'⁸ Waarom zouden strengere criteria met name voor links onrechtvaardig zijn? We moeten af van het categorale denken (niet iedere uitkeringsgerechtigde is werkelijk hulpbehoevend) en het belang van hard werken en gemotiveerd zijn opnieuw erkennen. Wie als dubbeltje geboren is, moet een kwartje kunnen worden. Maar dat lukt alleen met doorzettingsvermogen en eigen inzet. Daar moeten we niet alleen de nadruk op leggen, dat mogen we ook best waarderen.

WEDERKERIGHEID

Solidariteit houdt alleen stand als er sprake is van wederkerigheid. Dat betekent in de eerste plaats dat de mensen die een beroep doen op ondersteuning, zelf hun best doen om zo snel

mogelijk (weer) op eigen benen te staan. Het belang hiervan is — in de politiek, maar ook bij de uitkerende instanties — lange tijd onderbelicht gebleven. Als de bereidheid van burgers uit de middenklasse om bij te dragen aan de collectieve sector afneemt, moet de oorzaak naar mijn mening niet worden gezocht in het feit dat die middenklassers van die voorzieningen zelf minder profijt zouden trekken, maar in het feit dat niemand gekke Gerritje wil zijn. Waarom zouden werkenden bijdragen aan een beschaafd uitkeringsniveau als menig uitkeringsgerechtigde het zelf allemaal wel best vindt (en soms met bijklussen tot een hoger inkomen komt dan sommige werkenden)? Wie kan werken moet ook werken, al is dat werk niet voor de volle honderd procent het werk dat je zou willen doen.

In *De wet van wederkerigheid*, het PvdA-rapport over de toekomst van de verzorgingsstaat uit 2005, wordt het belang van de eigen verantwoordelijkheid onderkend: 'Iedere burger heeft een eigen verantwoordelijkheid voor inkomensverwerving en daarmee ook voor het bestrijden van zijn of haar eigen armoede. Die verantwoordelijkheid wordt ingevuld naar eigen vermogen en middelen. Tegenover een uitkering, staat scholing en/of werk. Een uitkering is een investering: tijdens de uitkeringsperiode schoolt iemand zich en doet werk- en leerervaring op, in het bedrijfsleven, bij de overheid of in het vrijwilligerswerk. Daardoor wordt zijn vermogen tot het verkrijgen en behouden van werk steeds groter. In die zin is het recht op een uitkering niet in het verleden opgebouwd, maar wordt dat recht in het heden verdiend.'⁹

Wederkerigheid betekent, in de tweede plaats, dat burgers die het nu goed gaat erop kunnen vertrouwen dat als het ooit nodig is, ook zij een beroep kunnen doen op ondersteuning. Twee kanttekeningen wil ik hierbij maken.

In de gedifferentieerde samenleving die Nederland is geworden, moet opnieuw doorzocht worden wat het niveau moet zijn van de basisvoorzieningen waar iedereen aanspraak op kan maken. Waar zijn eigen bijdragen en aanvullende voorzieningen mogelijk of zelfs

gewenst? Neem, bij wijze van lichtend voorbeeld, onze oudedagsvoorziening. De AOW is er voor iedereen en is voor iedereen gelijk. Wie daaraan onvoldoende denkt te hebben om zijn levensstijl na zijn vijftenzestigste voort te zetten, verzekert zich bij via een pensioenregeling of anderszins. Maar de AOW vormt de basis. Op dezelfde manier zou naar andere voorzieningen gekeken kunnen worden. Een middelbare schoolopleiding wordt algemeen gezien als noodzakelijk om volwaardig in de samenleving

Waar houdt de persoonlijke verantwoordelijkheid op en begint de maatschappelijke verantwoordelijkheid — en andersom?

mee te kunnen doen. Het voortgezet onderwijs, inclusief het MBO, behoort daarom tot de basisvoorzieningen die voor iedereen dremelloos toegankelijk moeten zijn. Voor hogere onderwijsvormen, die vaak ook persoonlijk rendement opleveren, zou een leenstelsel niet onbespreekbaar moeten zijn.

De tweede kanttekening is een lastige. Als mensen een beroep doen op bepaalde collectieve voorzieningen, zou eigenlijk ook gekeken moeten worden naar persoonlijke inzet en motivatie. Tot nu toe kijken we te eenzijdig naar de 'objectieve' situatie waarin iemand zich bevindt en te weinig naar de manier waarop hij of zij daar is gekomen. Moet iemand die geld gespaard heeft in alle gevallen eerst het spaargeld opmaken alvorens hij of zij in aanmerking komt voor een collectieve voorziening? Moet iemand die met gemak voorzorgsmaatregelen had kunnen treffen, te allen tijde een beroep op een collectieve voorziening gehonoreerd zien? Of laat ik een voorbeeld noemen op een geheel ander terrein: moeten studenten voor een studie die een numerus fixus kent loten zonder aanzien des persoons, of mag iemand die voor de derde keer

is uitgeloot rechtstreeks worden toegelaten? Het zijn ingewikkelde vragen, maar ze doen mijns inziens meer recht aan de werkelijkheid dan simpele slogans als 'eerlijk delen' en 'de sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen'.

AAN DE SLAG

Er is werk aan de winkel voor de PvdA. Voor het opnieuw doordenken van onze ideologische uitgangspunten en voor het vertalen van die principes naar concrete politieke standpunten — altijd weer die beroemde 'kleine stapjes' — is het nodige basismateriaal beschikbaar. Over verschillende brandende kwesties (zoals de zorg, de verzorgingsstaat en de publieke dienstverlening) heeft de PvdA rapporten uitgebracht waarin veel verstandige dingen staan. Maar de gedachten in deze rapporten en de mogelijke praktische consequenties van die gedachten zijn nog lang niet tot op het bot uitgediscussieerd.

Solidariteit is in een gedifferentieerde samenleving moeilijker vorm te geven dan in een homogene samenleving. We zullen preciezer

moeten aangeven wat wordt verstaan onder wederkerigheid: wat mogen mensen van elkaar verwachten? Waar houdt de persoonlijke verantwoordelijkheid op en begint de maatschappelijke verantwoordelijkheid — en andersom? Wat is de positie van de middenklasse? Is deze inderdaad steeds minder bereid om mee te betalen aan collectieve voorzieningen als zij daar zelf minder profijt van heeft? Of willen middenklassers — zoals ik geloof — best bijdragen, op voorwaarde dat de mensen die gebruik maken van voorzieningen ook zelf hun verantwoordelijkheid nemen?

Het is de hoogste tijd dat de richtingenstrijd binnen de PvdA in alle scherpte wordt gevoerd. De oproep van de commissie-Vreeman daartoe onderschrijf ik van harte. Maar één correctie wil ik maken. Volgens de commissie hoeft er aan het eind geen winnaar te worden aangewezen. Nou vooruit, maar het debat moet wel een uitkomst hebben. Diversiteit is mooi en waardevol, maar een politieke partij die geen keuzes maakt, kan onmogelijk met een aansprekend verhaal komen.

Noten

- 1 *De scherven opgeveegd. Bericht aan onze partijgenoten*, rapport van de commissie-Vreeman, Amsterdam: PvdA, 2007. *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006*, Amsterdam: Mets & Schilt / Wiardi Beckman Stichting, 2007.
- 2 *Schuivende panelen*, rapport van

- de commissie-Pronk, Amsterdam: PvdA, 1987. *De kaasstolp aan diggelen*, rapport van de commissie-De Boer, Amsterdam: PvdA, 2002.
- 3 *De kaasstolp aan diggelen*, p. 24-25.
- 4 *De scherven opgeveegd*, p. 28.
- 5 *De kaasstolp aan diggelen*, p. 25.
- 6 Geciteerd in *Verloren slag*, p. 39.
- 7 'Breien met een rode draad.

- Nota van de Industriebond FNV', aangehaald in: John Huige en Piet Reckman, Doorn in de vuist. Over democratie, crisis en linkse samenwerking, Odijk: Sjaloorn Odijk, 1978, p. 94.
- 8 *De kaasstolp aan diggelen*, p. 35.
- 9 *De wet van wederkerigheid*, rapport van de commissie-Noten, Amsterdam: PvdA, 2005, p. 26.

Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg? (5)

Herstel het sociaal kapitaal

THIJS WÖLTGENS

Dagelijks schept de politiek voldongen feiten. Dus het kabinet Balkenende IV is al lang en breed geïnstalleerd wanneer de commissie-Vreeman alle scherven van de verloren verkiezingen bijeengeraapt heeft. De lijsttrekker van de PvdA is minister van Financiën en nog steeds politiek leider, ook al omdat de bezetting van de rest van de Kamerlijst weinig aanleiding geeft om alternatieven te zoeken. Je mag hopen dat de partij enkele knopen in de zakdoek aanbrengt om zichzelf bij de volgende verkiezingen te herinneren aan een aantal van Vreemans aanbevelingen. Intussen is het misschien tijd voor een meta-analyse: waarom helpen die voortreffelijke analyses, zoals het rapport-De Boer uit 2002, niet om de volgende verkiezingen te winnen? Het is een bekend gezegde: generaals worden getraind om de vorige oorlog te winnen.

Deze bijdrage draait om wat nodig is om de volgende oorlog wel te winnen, uitgaande van de feitelijke situatie van Balkenende IV. Mijn aanbeveling is simpel. Maak Balkenende IV tot een succes, door het duidelijk een ander kabinet te laten zijn dan de voorafgaande Balkenende-kabinetten. De deelname van de PvdA (en van de ChristenUnie) moet er wezenlijk toe doen. Die deelname creëert een nieuw politiek klimaat. Wat vermeden dient te worden is het scenario-Kok uit de tijd van Lubbers III (1989-1994). Kok was toen — net als Bos nu — vice-premier en minister van Financiën. Vervolgens leed de PvdA haar grootste verkiezingsnederlaag tot dan toe.

Over de auteur Thijs Wöltgens is voorzitter van de redactieraad van S&D

Indertijd bestond er evenwel nog geen dreiging van de SP als reëel alternatief. (Niet de SP, maar D66 was het communicerende vat, maar die partij startte vanuit een naar verhouding veel lager niveau.) Het scenario-Kok zou er in de huidige situatie toe leiden dat de SP de PvdA overvleugelt. Aan de basis van de nederlaag in 1994 lag het feit dat in de ogen van veel linkse kiezers Lubbers III, met de PvdA, de voortzetting was van de eerdere kabinetten-Lubbers, met de VVD. Zoiets mag ons met Balkenende IV niet opnieuw overkomen.

Om dit rampscenario te voorkomen moet Bos alert zijn en het anders-zijn van dit kabinet-Balkenende bewaken. Die alertheid moet niet het karakter krijgen van ingeboren wantrouwen, maar juist van een vertrouwen dat niet beschaamd wil worden. Niemand zit na drie voortijdig beëindigde kabinetten-Balkenende te wachten op een volgende crisisregering. De PvdA heeft belang bij voortdurende van de geest van Beetsterzwaag. Dat ligt bij het CDA, gezien zijn klassieke middenpositie, moeilijker. Maar de klassieke reflex van die partij is tamelijk machteloos zolang de VVD een te klein en verdeeld huis is. Niettemin moet Bos — anders dan Kok destijds — een eventuele crisis niet uit de weg gaan, mits aan drie voorwaarden is voldaan: het crisisonderwerp mobiliseert voormalige SP-kiezers tot steun aan de PvdA, het kan rekenen op begrip bij de ChristenUnie en het onderwerp verdeelt het CDA. Dat laatste is niet eens zo moeilijk, omdat het CDA terug in zijn klassieke keuzepositie de neiging heeft om in een coalitie met de PvdA verder naar rechts te gaan dan het in verkiezingscampagnes wenst te verdedigen.

37

DE ONBETROUWBARE OVERHEID

Het is logisch dat de evaluatie van de verkiezingen door de commissie-Vreeman op min of meer accidentele factoren wijst die de uitkomst beïnvloed hebben: de organisatie, de issues, de performance van personen. Voor de toekomst is het evenwel belangrijker om structurele factoren te identificeren. Een manier om die factoren op te sporen is het maken van een internationale vergelijking. We hebben intussen kennis kunnen nemen van het verloop van de verkiezingen in Frankrijk, Bremen en België. Bij geen daarvan was de sociaal-democratie succesvol. Dat roept de vraag op of er niet gemeenschappelijke oorzaken voor de nederlagen aan te wijzen zijn. Mijn interpretatie van deze verkiezingsuitslagen is dat kiezers behoefte hebben aan gemeenschap, bescherming en zekerheid. En de sociaal-democratie is niet meer de garant van dit drieluk. De sociaal-democratie heeft er met haar hervormingsagenda aan meegewerkt dat veel burgers de overheid als een onbetrouwbare partner zijn gaan zien. Particuliere contracten zijn veiliger dan overheidswetten, die telkens weer 'hervormd' worden. Het verlies van vertrouwen in de overheid raakt juist de sociaal-democratie, die haar vroegere successen immers dankt aan de inzet van de overheid als beschermer tegen de risico's van de markteconomie.

38 Nu is er alle reden om niet te veel van de overheid te verwachten. In het juninummer van *SD* illustreert Josine Junger-Tas hoe een overactivistische overheid het aantal gedetineerden per 100.000 inwoners opjaagt van het laagste in Europa, 49 in 1992, naar de Europese top, 123 in 2004, zonder dat deze explosie ook maar enige bijdrage levert aan een structurele verbetering van de criminaliteitsbeleving. Het strafrecht kan nu eenmaal niet goedmaken wat er aan sociale samenhang verloren is gegaan.

Het is een gemeenschappelijk misverstand van sociaal-democraten en liberalen om, als het over sociale regulering gaat, alleen maar te denken in termen van een tweedeling tussen overheid en markt. Wat de een niet kan, moet de

ander maar oplossen. Een derde mogelijkheid is er niet. In het christelijk sociaal denken is een derde optie wel nadrukkelijk aanwezig: het maatschappelijk middenveld. In de afgelopen decennia heeft dat voortdurend onder ideologische beschieting gelegen. Volgens de intussen weer wijkende tijdgeest heeft het middenveld kartelachtige trekjes, speelt het baas in eigen huis op kosten van de overheid en bewijst het telkens weer de 'ijzeren wet van de oligarchie', waarbij bonzen de achterban onmondig houden.

Natuurlijk is dat niet allemaal onzin, maar het is wel nodig om deze gevaren af te zetten tegen de gevaren die kleven aan die andere twee mogelijkheden voor sociale regulering.

De PvdA heeft belang bij voortduring van de geest van Beetsterzwaag

De nadelen van de overheidsbureaucratie zijn de laatste dertig jaar zo uitvoerig uit de doeken gedaan, dat ik mij ontslagen acht van de plicht om daar nog uitvoerig op in te gaan. De sociale nadelen van ongebreideld marktdenken vergen iets meer toelichting. In de markt zijn de menselijke betrekkingen ruiltransacties. Naarmate het marktdenken meer domeinen in zijn greep krijgt, wordt het individuele 'voor wat hoort wat' (deftig gezegd: financiële prikkels) bepalend voor de intermenselijke verhoudingen. Daarmee graaft de markt zijn eigen graf. Want de doelmatigheid van de marktwerking is in hoge mate afhankelijk van iets wat de markt zelf niet kan verschaffen: vertrouwen. Vertrouwen is onbetaalbaar en het cement van het sociale kapitaal van een samenleving.

Ik meen op allerlei terreinen de herontdekking van het sociaal kapitaal te kunnen waarnemen. In veel steden zie je de terugkeer van straat- en buurtfeesten ter doorbreking van de urbane anonimiteit. Sociale controle is de beste

garantie voor het publiek houden van de publieke ruimte. Veel steden voeren een bewust beleid van ‘verdorpsing’, inclusief de bijbehorende ‘vergroening’. Het ideaal is Bingelrade, waar een slot op de fiets nog altijd niet nodig is.

Een kabinet dat het herstel van het sociaal kapitaal tot zijn missie maakt, beantwoordt het best aan de huidige behoefte van burgers. En dan treft het dat we nu een kabinet hebben onder leiding van drie VU-alumni, die ongetwijfeld allemaal een klap van Kuyper hebben meegekregen. Geef de soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel een hedendaagse vertaling. En maak daarmee duidelijk dat dit kabinet anders is dan Paars en anders dan de vorige edities van Balkenende. PvdA’ers die zich niet herkennen in deze overname van het christelijk-sociaal gedachtegoed zij eraan herinnerd dat de overdracht van publieke of private taken aan het middenveld in de meest letterlijke zin een vorm van socialiseren is. Dit is een inzicht dat een van de voorlopers van de PvdA, de SDAP, al in haar rapport *Nieuwe Organen* (1931) bereikte.

REVITALISERING VAN HET MIDDENVELD

Voor de PvdA is de simpelste manier om het belang van het middenveld te demonstreren het aanhalen van de banden met oude bondgenoten: FNV, VARA, sociale verhuurders en dergelijke. Dat aanhalen van die banden heeft ook inhoudelijke consequenties, zoals volle steun geven aan een omroepbestel waarin de omroepverenigingen een onafhankelijke rol kunnen blijven spelen. Van het grootste belang is de relatie met de FNV. Het moet voor de PvdA een nachtmerrie zijn om in een vergelijkbare situatie terecht te komen als de Katholieke Volkspartij (KVP) tegenover het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) in de jaren zestig. De breuk tussen KVP en NKV heeft de christen-democratie blijvend verzwakt. Hetzelfde staat de PvdA te wachten als we de FNV in de armen van de SP drijven.

Een eerste aanzet tot versterking van de relatie tussen partij en vakbond kan erin bestaan dat we een gezamenlijke visie ontwikkelen op de

onderneming als gemeenschap van meer dan alleen aandeelhouders, uitmondend in wetgeving die de eenzijdigheid van de huidige machtsverdeling in de onderneming corrigeert. Het was de nog jonge Den Uyl die het inbrengen van verschillende belangen en van verschillende belanghebbenden in het ondernemingsbestuur al in de jaren vijftig de moderne invulling van het socialisatie-ideaal noemde. Dat ideaal komt erop neer dat wij al die instellingen — van bedrijven tot politie, van scholen tot verpleegklinieken — die wij de laatste jaren vooral als marktpartijen (en dan vaak ook nog als monopolies) bekeken hebben, opnieuw als gemeenschappen leren zien, die zelf weer onderdeel zijn van een grotere gemeenschap. Dat is de correctie die onder dit kabinet moet plaatsvinden.

Correctie is ook nodig waar schaalvergroting een reële betrokkenheid van stakeholders in de weg staat. Dat lijkt het geval in het onderwijs, de gezondheidszorg en de volkshuisvesting. Het moet mogelijk zijn om in deze sectoren tot een uitruil te komen tussen grotere betrokkenheid van de maatschappelijke omgeving en grotere autonomie (in de zin van minder regels en minder controle). Woningcorporaties moeten weer echte verenigingen worden, schoolbesturen en ouderverenigingen moeten weer dicht bij de klas gebracht worden, de menselijke schaal moet zichtbaar terugkeren in de zieken-, verpleeg- en verzorgingshuizen. Durf het aan om het lager en middelbaar beroepsonderwijs bestuurlijk in handen te geven van het regionale bedrijfsleven, zoals in Duitsland. Daar zijn de ondernemers in een gebied zelf verantwoordelijk voor de opleiding van jongeren en voor opleidingsplaatsen in de bedrijven. In Duitsland hoor je geen klachten ‘dat ze geen hamer kunnen vasthouden’. Zo’n klacht zou immers neerkomen op een zelfverwijt.

Zo vraag ik me ook af waarom we de basisverzekering in de gezondheidszorg niet overdragen aan een ziekenfondsachtig middenveld. Zoals de pensioenfondsen laten zien dat hun uitvoeringskosten aanzienlijk lager zijn dan die van concurrerende verzekeraars, zo zal de sociali-

satie van de uitvoering van het basispakket een einde maken aan verspillende concurrentie en gebrek aan transparantie. Het zou de burgers bovendien een heleboel rompslomp besparen als dat nieuwe ziekenfonds en het pensioenfonds voor hun leden ook de aanvullende verzekeringen mochten regelen (hier zijn de particuliere verzekeraars de vijand van de consument).

Durf het aan om het beroeps- onderwijs bestuurlijk in handen te geven van het regionale bedrijfs- leven, zoals in Duitsland

In het algemeen luidt het devies: durf vertrouwen te hebben in de burger en zijn organisaties. Blaas niet ieder incident op om vervolgens een nieuw korset van regels en controles voor te schrijven. Bestudeer eens de gang van zaken rond de zogenaamde НВО-fraude. De uitkomst van het onderzoek naar de vermeende misstanden rechtvaardigt op geen enkele manier de explosief gegroeide kosten voor overheid en instellingen ten gevolge van dat onderzoek. Hier was sprake van een zeer langgerekte motie van wantrouwen tegen het hoger onderwijs, zoals die ook tot uitdrukking komt in het voortdurend opsplitsen van de geldstromen, met voor iedere stroom weer een ander administratief traject van evaluatie en controle en dus weer meer valkuilen voor zogenaamde 'fraude'.

40

Ik zou wel eens willen weten hoeveel ambtelijke tijd er besteed wordt aan monitoring, evaluatie, controle en inspectie. Tel daar nog eens bij de tijd die burgers en organisaties kwijt zijn aan het invullen van al die formulieren en de correspondentie daarover. Zou het niet doelmatiger zijn om die ambtenaren te verplichten om burgers en organisaties direct te helpen bij het invullen van die papieren? Dan hoeven zij hen in elk geval niet meer te controleren en worden

zij zich er tegelijkertijd van bewust hoe groot het tijdsbeslag is dat met deze controle is gemoeid. Een derde voordeel is dat de burger de ambtenaar als zijn zaakwaarnemer gaat zien. Zeker is in elk geval dat een overheid die bereid is om de administratieve lasten te internaliseren in plaats van af te wentelen op de burger, zelf een groot belang krijgt bij het verminderen van die lasten.

Zo ben ik ervan overtuigd dat de meeste startende en kleine ondernemers met plezier een bescheiden heffing zouden betalen, als zij bij hun Kamers van Koophandel een loket zouden aantreffen dat de door de overheid opgelegde — en voor de betrokkenen vaak volledig branchevreemde — erfdiensbaarheden (inschrijving, btw-nummer, vergunningen) van hen overneemt. Wat voor de betrokkene vaak een eenmalige en ondoorgroendelijke dwangarbeid is, is voor de man achter het loket doorgaans dagelijkse routine. Hier ligt een Pareto-optimale ruil voor de hand. Dat is een ruil die niet alleen door de betrokkene, maar door de hele samenleving als een verbetering ervaren wordt.

Critici hebben volstrekt gelijk als zij erop wijzen dat het middenveld de laatste jaren niet alleen positief in het nieuws is geweest. Hoge salarissen en het inruilen van sociale taken voor commerciële avonturen bewijzen dat het middenveld zichzelf in hoge mate gedesocialiseerd ofwel geprivatiseerd heeft. De discussie over de oorzaken daarvan heeft een hoog kip/ei-gehalte. In elk geval is het gevoerde overheidsbeleid niet onschuldig aan die ontwikkeling. Als je de publieke omroep afhankelijk maakt van kijkcijfers en reclame-inkomsten, moet je niet vreemd staan te kijken als die omroep zich minder gaat onderscheiden van de commerciële omroep. Als je woningcorporaties tot marktpartij verklaart, dan worden het ook commerciële verhuurders en projectontwikkelaars. Als je ziekenhuizen wilt laten concurreren, dan moet je je niet verbazen over concurrerende salarissen.

De grote vraag is of dit soort privatiseringen zich laten terugdraaien. Voor dezelfde vraag stond de politiek aan het begin van de vorige eeuw. Toen waren de volksgezondheid,

de sociale woningbouw, de waterleiding, de vuilnisophaal, het openbaar vervoer en zelfs De Nederlandsche Bank in private handen. Daarna heeft er een socialisatieslag plaatsgevonden door gemeenten, corporaties, ziekenfondsen en zelfs door de staat. Dat heeft goed gewerkt zolang de monopolistische marktmacht van de gesocialiseerde instellingen door interne *countervailing powers* in evenwicht werd gehouden. Als de klanten de leiding kiezen (gemeenteraad, verenigingsbestuur) dan kan de leiding die marktmacht niet uitbuiten zonder haar herverkiezing in gevaar te brengen. Dat evenwicht wordt doorbroken wanneer de leiding zich verzelfstandigt onder het mom van slagvaardig management dat geen democratische procedures kan velen. Herstel van het middenveld begint dus bij herstel van de band tussen leiding en leden.

HET RABO-MODEL VOOR POLITIEK
EN MAATSCHAPPIJ

Ik ben blij dat het woord ‘vernieuwing’ net zo gedevalueerd is als de Beaujolais Primeur. Over ‘bestuurlijke vernieuwingen’ hoor je dan ook niemand meer. Met terugwerkende kracht kun je zien dat die vernieuwingen niets te maken hadden met politieke inhoud of — om dat ouderwetse woord maar eens te gebruiken — met maatschappijhervorming. De zogenaamde staatsrechtelijke vernieuwingen hadden vooral tot doel om de amusementswaarde van het democratisch proces te verhogen. Daar waar zo’n vernieuwing is gerealiseerd — in het gemeentelijk duaal bestel — blijkt zelfs deze pretentie niet waargemaakt te worden. Maar de pretentie zelf is suspect: ze komt neer op de klakkeloze acceptatie van de toeschouwersdemocratie. In deze democratie recenseren de burgers de politieke spelers terwijl zij zich koesteren in de behaaglijke anonimiteit van de tribune. Internet is de superieure vorm daarvan. Journalisten zijn nu niet meer aangewezen op de opinies van de spreekwoordelijke taxichauffeur om de vox populi ten gehore te brengen.

Vergelijk dat eens met de bakermat van de

democratie, de Atheense agora. Daar stond iedere man voor zijn opvatting in en was hij ook bereid om zijn opvatting om te zetten in diensten aan de polis. Het recht om mee te spreken was tegelijkertijd de plicht om mee te doen. Op deze wijze is ook de Nederlandse waterschapsdemocratie ontstaan. Hier is sprake van een wezenlijk andere opvatting van democratie dan de opvatting dat democratie een *beauty contest* is voor een tijdelijk machtsmonopolie, waarbij de jury na gedane zaken zijn handen in onschuld wast. Dat is niet de democratie van Eduard Bernstein, de theoretisch vader van de sociaal-democratie, maar ook niet van Abraham Kuypers of van de katholieke sociale leer. Die pleitten voor een participatiedemocratie. Daarin neemt de burger meer verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijk belang dan de periodieke gang naar de stembus. Die burger is lid van de vakbond, van de oudercommissie, van de buurtvereniging, van de voetbalclub of van het moskeebestuur. Door de ontzuiling is de aandacht en waardering voor deze participerende burger

*De ‘Rabo-isering’ van onze
collectieve sector past perfect
bij de zo gewenste ‘verdorpsing’
van ons land*

uit het politieke gezichtsveld verdwenen — niet alleen bij liberalen en socialisten, maar ook in de christen-democratie. Het vorige kabinet-Balkenende schoffeerde sociale partners, de pensioenfondsen, de omroepverenigingen, de SER en vele andere organisaties uit het middenveld. De oude Abraham Kuypers zou dan ook niet zuinig geweest zijn met zijn ‘architectonische kritiek’.

Misschien is het goed om eens naar een niet-politiek voorbeeld te kijken, de Rabobank. Deze bank is een gedecentraliseerde coöperatieve organisatie, waarbij de hoogste macht in principe bij de leden ligt. Er zijn ongetwijfeld momenten

geweest waarop de leiding ernstig twijfelde aan de slagvaardigheid van het coöperatieve model in de confrontatie met de commandostructuur van de concurrenten. Intussen is zij weer heel gelukkig met haar leden. Het lidmaatschap bindt de klanten en de door de leden gekozen besturen zitten veel dicht op de markt (zij representeren de markt) dan de beste professionele marketeer. Het gaat de Rabobank goed en haar coöperatieve structuur behoedt haar voor ongewenste indringers.

Het kabinet-Balkenende IV, vrucht van de inspanningen van oud-Rabo-topman Wijffels, zou zich met zijn strategische doelen en beleidskeuzes kunnen spiegelen aan dit model. Overigens heeft het model enkel toekomst als een slagvaardige Europese Unie ons weet te beschermen tegen de mondiale dominantie van het Angelsaksische aandeelhouderskapitalisme (en wij de EU ervan weten te overtuigen dat het middenveld iets anders is dan alleen maar een marktpartij). Maar dat de Rabo-isering van onze collectieve sector perfect past bij de zo gewenste 'verdorpsing' van ons land lijkt mij evident.

TERUG NAAR DE OUDE PVD A

42 Tussen Banning en Bos is het pad van de PvdA versmald. Banning, oprichter van de PvdA, was een ouderwetse boekensocioloog met — typisch voor ons land — een theologische achtergrond. De breedheid van zijn visie werd in de jaren veertig en vijftig nog niet gehinderd door methodologisch opgezette sociologische onderzoeken, die nadien — tot grote vrolijkheid van Jan Blokker — de ene gemeenplaats na de andere zouden produceren. Na Den Uyl, die een kwalitatieve Keynesiaan was met een sociologische antenne à la Galbraith, is het discours gereduceerd tot de omvang van de publicaties van het Centraal Planbureau. Als je wilt weten wat onze partij echt wil, laat je dan niet misleiden door de

tekst van het verkiezingsprogramma, maar lees de doorrekening ervan door het CPB.

Het economisch discours is echter te beperkt. Het methodologisch individualisme van de economie weet zich geen raad met het sociale. Economen zijn naar hun aard niet in staat om de individuele voorkeuren waar zij van uitgaan te vertalen naar collectieve voorkeuren. Zij zijn geneigd het sociale (cultuur, tradities, regels en instellingen) als belemmeringen voor de marktwerking te beschouwen. In hun ogen komen individuele voorkeuren alleen via ongehinderde marktwerking tot hun recht. Ziehier in een notendop het verschil tussen de rapportages van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en die van het CPB. Het SCP meldt ons sinds jaar en dag dat het Nederlandse volk behoefte heeft aan gemeenschap, bescherming en zekerheid. Het CPB meldt ons sinds jaar en dag dat het collectieve, de bescherming en de zekerheid de marktwerking en daarmee de individuele voorkeuren juist frustreren.

Intussen ligt er een berg aan onderzoeken waaruit blijkt dat individuele keuzes helemaal niet autonoom tot stand komen, maar bepaald worden door de maatschappelijke omgeving. Zelfs de veelgeroemde individualisering is niet een individueel, maar een maatschappelijk verschijnsel. Het beïnvloeden van de maatschappelijke omgeving is daarom vaak doeltreffender dan het bevorderen van de naadloze effectuering van de individuele voorkeuren. En in die maatschappelijke omgeving spelen instituties een grote rol. Voor sociologen is een instituut (een instelling of regel) gestold vertrouwen, sociaal kapitaal. Dat kapitaal is schaars geworden. Herstel het vertrouwen, zo luidde de boodschap van de kiezers — ook in de richting van de PvdA. Wouter Bos moet laten zien dat de nieuwe PvdA weer de oude is. En juist de zittende coalitie, deze curieuze reïncarnatie van rooms-rood, biedt daarvoor de beste kansen.

Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg? (6)

Ten strijde tegen de eigen geest

GERRIT VOERMAN

‘Hoe moet de PvdA zich verhouden tot haar concurrenten op rechts en op links, in het bijzonder de SP?’¹ De commissie-Vreeman stelt de brandende vraag wel, maar beantwoordt die niet. In het onderstaande zal ik als buitenstaander — die noch lid is van de PvdA, noch van de SP, maar beide partijen wel beroepsmatig volgt — een poging doen om een antwoord te geven.

Het is niet de eerste keer dat ik in de gelegenheid ben gesteld om aan te geven op welke wijze de PvdA het beste de SP tegemoet kan treden. In 1994, nadat de SP bij de gemeenteraadsverkiezingen van zeventig naar 126 zetels was gegaan en twee maanden later met twee zetels haar debuut in de Tweede Kamer had gemaakt, vroeg de redactie van *Lokaal bestuur* mij om mijn gedachten hierover op een rij te zetten.² ‘Welke houding dient de PvdA nu tegenover deze concurrent aan te nemen?’, zo vroeg ik mij af. Het antwoord dat volgde, mag ter relativering dienen van mijn aanbevelingen in deze bijdrage: ‘Om te beginnen dient het succes van de SP niet te worden overschat. De electorale opmars van de SP mag dan klinken als een klok, maar ze moet ook weer niet overdreven worden.’ Op dat moment was dat een terechte opmerking, aangezien de PvdA 1.761 zetels in de gemeenteraden bekleedde en 37 in de

Tweede Kamer, en de SP 126 respectievelijk twee. Anno 2007 is het advies een understatement van de eerste orde: volgens recente opiniepeilingen is de SP momenteel net zo groot als de PvdA. Wie had dit kunnen voorzien?

In het onderstaande zal eerst een verklaring worden gegeven voor de uitzonderlijke electorale opmars van de SP. Daarna komt de vraag aan de orde hoe de PvdA zich tegenover de SP zou kunnen opstellen.

HET SUCCESVERHAAL VAN DE SP

Als verklaring voor het electorale succes van de SP in 1994 noemde ik destijds drie onderling met elkaar samenhangende factoren: activisme, populisme en anti-PvdA-sentiment. Tot op zekere hoogte zijn deze determinanten anno 2007 nog steeds van toepassing. Wel kon er al snel één aan worden toegevoegd die ten tijde van het parlementaire debuut nog niet zo zichtbaar was: het authentiek overkomende optreden van partijleider Jan Marijnissen (dat hier groten-deels buiten beschouwing blijft). Recentelijk is er nog een nieuw element bijgekomen: de sociaal-democratisering van de SP, waarmee zij aan electorale aantrekkingskracht — zeker onder de kiezers van de PvdA — heeft gewonnen.³

43

Over de auteur Gerrit Voerman is hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen

Noten zie pagina 50

> *Activisme*. Het de SP zo kenmerkende activisme kan vanuit haar ontstaansgeschiedenis verklaard worden. De partij stamt af van de

maoïstische oppositie in de Communistische Partij van Nederland (CPN), die rond het midden van de jaren zestig werd geroyeerd. Tot het einde van de jaren zeventig richtte de SP zich op Mao en China. Toen zij vervolgens de maoïstische retoriek overboord zette, bleef zij zich in haar strijd tegen het kapitalisme op de zogeheten 'massa-lijn' van Mao Tse-toeng oriënteren. Dit leerstuk verplichtte de revolutionairen goed te luisteren naar het volk, zo leerde Mao in het *Rode Boekje*: '(...) neem de denkbeelden van de massa, verander ze door studie in geconcentreerde en samenhangende denkbeelden, breng ze weer onder de massa en propageer en verklaar ze en beproef de juistheid van deze denkbeelden in de door de massa gevoerde acties.' Aan deze opdracht van Mao gaf de SP uitvoering door het oprichten van 'massa-organisaties' en het opzetten van allerlei acties in wijken en bedrijven tegen concrete misstanden als huurverhogingen, milieuvervuiling en dergelijke. In 1978 richtte de partij de nog altijd bestaande 'SP-Hulp- en Informatiedienst' op, waarbij iedereen (ook niet-partijleden) terecht kan met juridische vragen met betrekking tot bijvoorbeeld huisvesting, uitkeringen of belastingen. Deze directe, op de buurt gerichte belangenbehartiging en persoonlijke advisering betaalde zich bij de raadsverkiezingen uit: in gemeenten waar de SP actief was, wist de partij doorgaans tot de gemeenteraad door te dringen.

44 Tot op de dag van vandaag is de SP niet alleen in de volksvertegenwoordigende lichamen, maar ook daarbuiten actief — veel meer dan de andere politieke partijen. Op een aantal fronten voert de partij campagne, zoals bijvoorbeeld tegen het gebruik van asbest, de marktwerking in de zorg, de aantasting van de Biesbosch, de verminderde dienstverlening van de Nederlandse Spoorwegen of de plezierjacht. De leden van de SP lijken meer dan die van de andere partijen bereid om de handen uit de mouwen te steken: in een onderzoek dat de partij in 2005 onder haar leden hield, bleek dat maar liefst 42 procent zich voor de partij wilde inzetten.⁴ Actuele vergelijkbare cijfers van de PvdA zijn niet

voorhanden. Uit het laatst gehouden, uit 1999 daterende ledenonderzoek blijkt evenwel dat gemiddeld twintig procent van de leden tot vijf uur per maand voor de partij in de weer is en vijftien procent meer dan vijf uur.⁵ Al met al komt het erop neer dat ruim eenderde van de PvdA-leden actief is, wat minder is dan het SP-percentage.⁶ In de PvdA betekent dat 'actief zijn' overigens vooral het bekleden van bestuursfuncties en veel minder het participeren in buitenparlementaire acties, zoals bij de SP veel het geval is.

De leden van de SP lijken meer dan die van de andere partijen bereid om de handen uit de mouwen te steken

Het relatief grote potentieel van actieve leden is één van de sterke punten van de SP. Haar mobilisatievermogen — waarvan ze opnieuw een proeve gaf in de referendumcampagne tegen de Europese grondwet in 2005 — maakt andere partijen wel eens jaloers. Door de grotere participatie van haar leden is de maatschappelijke zichtbaarheid van de SP veel groter dan die van de PvdA en de andere partijen, die hun bekendheid vrijwel uitsluitend danken aan hun politiek-parlementaire werkzaamheden. De ouderwets aandoende inzet van vrijwilligers combineert de SP met een uiterst professioneel gebruik van haar media, zoals fraai vorm gegeven drukwerk en speciaal opgezette websites.

> *Populisme.* Naast het activisme heeft de SP sinds haar oprichting ook een populistische trek gekend. Ook dat kenmerk zat in het maoïstische concept van de massa-lijn besloten. De SP beschouwde zich als de 'stem des volks', die beter dan de gevestigde politieke elite in staat was te weten wat er onder de volksmassa's leefde. Deze pretentie stelde op haar toepassing van de massa-lijn. De SP bewoog zich naar eigen zeggen

in de massa 'als een vis in het water', waardoor zij — in tegenstelling tot de wereldvreemd geworden gevestigde partijen — contact had met en kennis kon nemen van de wil van het 'gewone' volk (lange tijd wilde dat zeggen: de arbeiders). Uitgangspunt voor de activiteiten en de opstelling van de SP was de in de wijken en buurten gepeilde mening van de 'gewone' man — of althans de perceptie die de SP daarvan had. Deze mening werd daarna min of meer tot richtsnoer voor verder handelen verheven. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in toentertijd gerucht makende brochures over feminisme (1980) en gastarbeid (1983).

De SP was van meet af aan zeer beducht voor stellingnames die haar van de bevolking konden isoleren. De partij voerde slechts uit wat het volk eiste, want 'het gaat er niet om wat wij vinden, maar wat de mensen van ons willen', zo zei Marijnissen al in 1974. Deze instelling vormt tevens de verklaring voor het enorme aanpassingsvermogen van de SP op ideologisch en programmatisch terrein in de afgelopen decennia, dat uiteindelijk resulteerde in de sociaal-democratisering van de partij.⁷ Op cruciale momenten in haar geschiedenis was de partij bereid afstand te doen van opvattingen die een barrière konden vormen voor het winnen van nieuwe aanhang. Dat was bij de reeds genoemde demaoïsatie aan het einde van de jaren zeventig het geval, en opnieuw in de periode rond 1990. In de jaren tachtig was de electorale steun van de SP op lokaal niveau steeds toegenomen, maar bij de Tweede-Kamerverkiezingen kwam zij adem tekort. Toen in 1989 de landelijke doorbraak opnieuw uitbleef, besloot de SP tot een nieuwe lijn. Het beeld van lokale actiepartij moest worden ingeruild voor een helder nationaal profiel. Verder schrapte het partijcongres na de ondergang van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie in 1991 het begrip marxisme-leninisme, omdat het te veel verwarring zou wekken. Volgens Marijnissen, die inmiddels partijvoorzitter was geworden, was 'het etiket langzamerhand als een molensteen om onze nek gaan hangen. Wil de SP ook na het jaar 2000 nog betekenis

hebben, dan moeten we dat nu aanpassen'.⁸

Het populisme van de SP was op twee niveaus werkzaam. In de eerste plaats werkte het zoals beschreven in op de politiek-ideologische koers van de partij. De neiging van de SP om nauwe aansluiting te houden of te vinden bij delen van de samenleving leidde ertoe dat de partij zo nodig haar beginselen ingrijpend aanpaste. Daarnaast was de populistische oriëntatie van invloed op haar electorale opstelling. Dit bleek overduidelijk bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994, toen de SP met haar tegen de gevestigde partijen gerichte campagne — 'stem tegen, stem SP' — eindelijk tot het parlement doordrong. Ook in 1998 deed de partij onder dit motto aan de Kamerverkiezingen mee. In 2002 heeft de SP haar electorale strategie ingrijpend gewijzigd. Omdat de partij in een aantal gemeenten wethouders leverde en zich ook op landelijk niveau voor het dragen van regeringsverantwoordelijkheid uitsprak, ruilde zij de

De afgelopen tijd ondernam de SP bewuste pogingen om het erfgoed van de PvdA naar zich toe te trekken

negatieve, tegen de 'Haagse' politiek gerichte campagneleus 'stem tegen' in voor het positieve 'stem voor, stem SP'. Toch is de SP dankzij haar acties tegen allerlei misstanden en haar verzet tegen de Europese grondwet in 2005 het karakter van 'protestpartij' niet kwijtgeraakt. Dat zal ook niet de bedoeling zijn, omdat de partij zich hiermee sterk onderscheidt van de andere politieke partijen.

> *Sociaal-democratisering.* De populistische inslag van de SP deed zich in de jaren negentig op ideologisch niveau opnieuw gelden. Na Mao en Lenin zette de partij in de loop van dat decennium ook Marx als boegbeeld overboord.

Het socialisme van de SP kreeg in deze periode geleidelijk aan een sterkere morele invulling. In plaats van het gemeenschapsbezit van de productiemiddelen kwam de trits menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid van mensen, en solidariteit tussen mensen centraal te staan. Tegelijkertijd verdween het begrip 'socialisme' als zodanig naar de achtergrond; in het verkiezingsprogramma van 1994 kwam de term in het geheel niet meer voor. Deze veranderde invulling en positie van het socialisme werd in 1999 vastgelegd in een nieuw beginselprogramma, *Heel de mens* geheten. Volgens toenmalig partijsecretaris Tiny Kox was de aanpassing bedoeld 'om een brug te slaan naar mensen die in het verleden wellicht goede gronden hadden om zich niet bij ons aan te sluiten'.⁹

De PvdA schiet er niets mee op om haar politieke concurrent te negeren of af te branden

46 In *Heel de mens* werd het socialisme door de SP niet langer gedefinieerd als de uitkomst van een objectief, wetmatig historisch proces; het was voor haar zelfs niet meer een richtinggevend perspectief. De partij stelde expliciet dat het socialisme geen blauwdruk was voor een toekomstige samenleving, noch een 'heilsprophetie' die volstond met de belofte dat het achter de horizon allemaal beter was. De SP beschouwde zichzelf nog wel als op weg naar een 'beter wereld', maar stapte af van het bepalende leerstuk van het socialisme dat de rechtvaardige maatschappij zou zijn bereikt wanneer de productiemiddelen waren vergemeenschappelijkt. Doordat het socialisme van de SP niet langer materieel bepaald was, maar een meer moreel en ethisch karakter kreeg, werd het electorale potentieel van de partij in beginsel groter. Stemmen op de SP betekende niet langer instemmen met een marxistische zienswijze (al zal lang niet iedere

kiezer zich dit hebben gerealiseerd), maar het delen van bepaalde waarden en normen.

Deze laatste ideologische facelift leidde tot de sociaal-democratisering van de SP. De partij streeft, zoals gezegd, niet langer de socialisatie of planning van de productie na, maar versterking van de sociale verzorgingsstaat en regulering van de markt, met iets meer overheidsinvloed dan tegenwoordig. Daarbij komt dat de SP de parlementaire democratie principieel heeft aanvaard. Deze positie is kenmerkend voor de naoorlogse sociaal-democratie.¹⁰ De SP zelf is het overigens met deze aanduiding feitelijk eens: 'Met het typeren van de SP als sociaal-democratisch is (...) niets mis, mits de aanduiding sociaal-democratisch+ is', aldus Kox, momenteel voorzitter van de Eerste-Kamerfractie van de SP.¹¹

> *Anti-PvdA-opstelling.* Of de partij nu maoïstisch, leninistisch of marxistisch was, de SP heeft de PvdA altijd heftig bekritiseerd.¹² De voorbeelden daarvan liggen voor het oprapen ('Partij van de Afbraak'). Als volbloed bestuurderspartij met soms regenteske trekken was de PvdA natuurlijk kwetsbaar voor de populistische kritiek van de activistische SP.

Ook de 'sociaal-democratische' SP richt haar pijlen op de PvdA. Het lijkt een paradox, maar dat is het niet, omdat de SP zich geenszins identificeert met de hedendaagse sociaal-democratie (in haar ogen is de PvdA tegenwoordig hooguit sociaal-liberaal), maar met haar verschijningsvorm uit de jaren zeventig en daarvoor. De afgelopen tijd ondernam de SP bewuste pogingen om het erfgoed van de PvdA naar zich toe te trekken. Zij plaatste zichzelf in de sociaal-democratische traditie van Troelstra, Drees en Den Uyl. Het door de laatste geleide kabinet werd in de jaren zeventig door de SP verketterd, maar kan nu op waardering en bewondering rekenen — zoals van Ronald van Raak, voormalig directeur van het Wetenschappelijk Bureau van de SP en tegenwoordig lid van de Tweede Kamer: 'Het kabinet-Den Uyl is er (...) in geslaagd om te investeren in onderwijs en sociale zekerheid. (...)

Den Uyl was geliefd. (...) Zijn politiek van kleine stapjes ging steeds gepaard met een perspectief op een betere toekomst.¹³

WAT TE DOEN?

De combinatie van activisme, populisme, aanpassingsvermogen, sociaal-democratisering en anti-PvdA-sentiment vormt in belangrijke mate de verklaring van het succes van de SP. Niet te veronachtzamen is verder, zoals vermeld, de rol van Marijnissen. De partijleider komt authentiek over, is een scherp debater en een gewiekst oppositievoerder die zich gretig als het morele geweten van de PvdA opwerpt. Aan de andere kant is ook de opstelling van de PvdA van belang geweest. Zij is zich sinds de jaren tachtig aanzienlijk gematigder en pragmatischer gaan opstellen, mede doordat ze van 1989 tot 2002 regeringsverantwoordelijkheid droeg. De trek van de PvdA in de richting van het politieke midden bood de SP electorale mogelijkheden, die deze partij zeer professioneel heeft uitgebuit. Het van oorsprong maoïstische splintergroepje heeft het ver gebracht: van paria in de Nederlandse politiek tot een partij die momenteel wat betreft kiezers- en ledenaanhang weinig meer onderdoet voor de PvdA.

Evensal de PvdA werd dus ook de SP gematigder en pragmatischer — niet langer socialistisch, maar geleidelijk aan meer sociaal-democratisch, zij het nog altijd wel radicaler dan de PvdA. Het vervagen van de ideologische verschillen met de SP maakt de opstelling van de PvdA er niet eenvoudiger op. Welke houding dient de PvdA nu tegenover deze concurrent aan te nemen? Het komt mij voor dat een drietal zaken van belang is: het normaliseren van de onderlinge betrekkingen, de integratie van de SP in het politiek-bestuurlijke systeem en een heldere profilering van de PvdA tegenover de SP (zoals die partij dat omgekeerd ook tegenover haar doet).

> *Normaliseren.* In de eerste plaats zou de PvdA de relaties met de SP moeten normaliseren. In het verleden kostte het onderhouden van

gewone betrekkingen de partij de grootst mogelijke moeite, hetgeen ook wel verklaarbaar was gezien de campagne die de SP van meet af aan tegen de PvdA voerde. De in 1994 aangetreden fractievoorzitter Jacques Wallage erkende 'als één van de weinigen' in de Tweede-Kamerfractie de betekenis van de opkomst van de SP, aldus

Men moet niet denken dat zodra de SP bestuursverantwoordelijkheid draagt, haar electorale positie zal afkalven

fractiegenoot Bert Middel achteraf. 'Hij waardeerde met name Jan Marijnissen.' Wallages in 1998 aangetreden opvolger Ad Melkert had 'helemaal niets (...) met de SP, die hij ten onrechte als een stelletje politieke agitators beschouwde'.¹⁴ Onder Melkerts leiding werd de SP genegeerd, wat overigens niet betekende dat er in het geheel geen samenwerking mogelijk was. Middel kreeg van zijn fractievoorzitter 'meermalen' de ruimte om met de SP zaken te doen. Na het aantreden van Wouter Bos in de herfst van 2002 verbeterde de verstandhouding aanmerkelijk. Dat beide partijen nu in de oppositie zaten en gezamenlijk het sociaal-economische beleid van de centrum-rechtse kabinetten-Balkenende bestreden, zal daaraan mede ten grondslag hebben gelegen. De verkiezingscampagne van de SP in het najaar van 2006 was veel minder tegen de PvdA gericht dan campagnes uit het verleden, ongetwijfeld vanwege de wens van Marijnissen om samen met de PvdA en GroenLinks te gaan regeren.

Nu de PvdA in de regering zit en de SP in de oppositie, is de kans evenwel groot dat de animositeit weer toeneemt. Als onderdeel van een centrum-linkse regeringscoalitie is de PvdA kwetsbaar voor aanvallen uit de hoek van de SP, ook al is die kritiek niet meer socialistisch van inhoud maar 'sociaal-democratisch+'. Een voorbeeld was het prijsschieten van de SP op Bos

als minister van Financiën tijdens het Kamerdebat over de topinkomens in april van dit jaar. De sterk in het nadeel van de PvdA gewijzigde onderlinge krachtsverhoudingen en de daarmee gepaard gaande gevoelens van frustratie zouden ook olie op het vuur kunnen gooien. Toch lijkt het verstandig dat de PvdA voorkomt dat de relaties weer zo gespannen raken als in de tijd van Melkert. De partij schiet er niets mee op om een politieke concurrent als de SP te negeren of af te branden wanneer die er wel op uiterst succesvolle wijze in slaagt in te breken in de eigen electorale aanhang — nog even los van de

De PvdA moet zich profileren vanuit het geloof in de eigen partij en het eigen program. Over een fusie met de SP beginnen getuigt van weinig zelfvertrouwen

vraag of de PvdA überhaupt om de SP heen kan, gezien het aantal Kamerzetels dat deze partij tegenwoordig bezet. Het verleden heeft bewezen dat een tactiek van negeren niet werkt, of zelfs averechts uitpakt. Het uitsluiten van de SP door de PvdA heeft zonder meer in het voordeel van de partij van Marijnissen gewerkt, doordat het door de SP gekozen positie van buitenstaander bevestigde en versterkte.

48 De SP is een politieke factor van betekenis geworden, of de PvdA dat nu leuk vindt of niet. Het is beter daarover niet (meer) krampachtig te doen maar dit als een feit te aanvaarden, zoals partijleider Bos doet: 'Tegenover die hopeloze bangheid kies ik voor zelfvertrouwen, assertiviteit en normalisering van onze verhouding tot de SP. Dat betekent allereerst het onderkennen van de verwantschap. Plus de erkenning van het feit dat wat we ook denken van het "nee"-karakter van de SP, proteststemmen beter aan de linkerkant terecht kunnen komen dan aan de rechterzijde.'¹⁵

> *Integreren.* In het verlengde van het normaliseren van de onderlinge betrekkingen ligt het integreren van de SP in het openbaar bestuur. Zoals hierboven reeds werd aangegeven, is de SP lange tijd niet uitgeweest op het dragen van bestuursverantwoordelijkheid. Dit paste immers niet in haar opstelling als protestpartij die zich afzette tegen het politieke establishment. Tegenwoordig ligt dat anders. De populistische strategie van het protest tegen de gevestigde politieke orde is weliswaar niet geheel verdwenen (zie bijvoorbeeld de campagne tegen de Europese grondwet), maar daarnaast is de bereidheid om mee te besturen sterk toegenomen. Sinds een jaar of tien maakt in een groeiend aantal gemeenten de SP deel uit van het college van burgemeester en wethouders. In 1996 kreeg de SP in haar bakermat Oss de eerste wethouders. Na de raadsverkiezingen in 1998 traden de Socialisten in drie gemeenten tot het college toe; in 2002 in acht en in 2006 in twintig. In zeventien daarvan werkt de SP samen met de PvdA.

De PvdA zou de verdere integratie van de SP in het politieke bestel moeten bevorderen door haar sterker bij het bestuur te betrekken — niet alleen op gemeentelijk niveau, maar ook in de provincies. De PvdA is als vanzelfsprekende bestuurderspartij in de gelegenheid om dat proces te bevorderen. De onderhandelingen over de samenstelling van de colleges van Gedeputeerde Staten dit voorjaar zijn wat dat betreft een gemiste kans geweest. Misschien waren de programmatische eisen van de SP buitensporig, of wilden de andere partijen niet met de traditionele horzel in hun pels samenwerken. Hoe het ook zij: de SP staat in alle provincies buitenspel, terwijl zij de winnaar van de Statenverkiezingen was. Deze bestuurlijke marginalisatie kan alleen maar bijdragen aan het outsider-imago dat de partij electoraal nooit windeieren heeft gelegd. Dat regeringssamenwerking er na de Kamerverkiezingen van 2006 niet in zat, lag voor de hand: wat men ook van het CDA mag vinden, het is begrijpelijk dat die partij er weinig trek in had om zich in een kabinet te laten overvleugelen door de PvdA en de SP.

Overigens kan de PvdA zich beter niet bij voorbaat rijk rekenen door te denken dat zodra de SP bestuursverantwoordelijkheid draagt, haar electorale positie zal afkalven. In vijf van de acht gemeenten waar de SP in 2002 wethouders had gekregen, boekte de partij bij de raadsverkiezingen van maart 2006 winst.¹⁶ In drie van die gemeenten ging de SP er zelfs een kwart (Doesburg) tot een derde (Heerlen, Boxmeer) op vooruit. Opvallend was dat in de twee gemeenten waar de partij verlies leed, de teruggang aanzienlijk was: bijna een derde (in Schijndel) tot een kwart (in Oss).

> *Profileren*. Normaliseren en integreren betekent niet dat de PvdA zich niet zou mogen onderscheiden van de SP, integendeel. In *De scherven opgeveegd* merkt de commissie-Vreeman enkele keren op dat de PvdA zich te weinig heeft geprofileerd ten opzichte van haar radicalere concurrent. De inhoudelijke vernieuwing zou te veel een 'papieren exercitie' zijn geweest, met als gevolg dat in de Haagse politiek de verschillen tussen beide partijen te weinig uit de verf kwamen. Tijdens de verkiezingscampagne was er geen duidelijk overzicht van de programmatistische meningsverschillen beschikbaar voor de lokale activisten, terwijl die verschillen in de ogen van de PvdA wel degelijk bestonden — 'op het vlak van interne partijdemocratie, Europa, de toekomst van de verzorgingsstaat en integratie van minderheden'.¹⁷

Het kan zijn dat deze houding van de PvdA nog voortkomt uit haar vroegere reflex de SP te negeren. 'De afgelopen jaren maakten we de fout het debat met de SP onvoldoende te zoeken', zo erkende partijleider Bos onlangs.¹⁸ Wijs is dat niet. De PvdA dient juist haar verschillen met de SP helder te accentueren. Haar meer gematigde opvattingen op een aantal terreinen — of verdergaande, zoals bijvoorbeeld met betrekking tot de Europese integratie — moet de partij niet maskeren, maar markeren. Het is beter dat de PvdA zelf, op zakelijke en offensieve wijze, aangeeft waarom zij andere keuzes maakt dan de SP, dan dat zij het initiatief aan de partij van Ma-

rijnissen overlaat en vervolgens moet reageren. Het is daarbij van belang dat de PvdA over een heldere, binnen de partij breed gedragen maatschappijvisie beschikt. Daaraan ontbreekt het echter nogal. Wellicht is dit een onhaalbare eis, gezien de verschillen tussen de sociaal-liberale, meer op het politieke midden georiënteerde stroming en de klassiek sociaal-democratische linkervleugel. Bij voorkeur zou de opstelling van de PvdA tegenover de SP homogeen en consistent moeten zijn, niet alleen op programmatisch terrein, maar ook op strategisch vlak. Dat wil zeggen dat in ieder geval in de partijtop (partijvoorzitter, politiek leider) geen verdeeldheid mag voorkomen over de vraag naar samenwerking met de SP in de regering.

De PvdA zou zich idealiter moeten profileren vanuit het geloof in de eigen partij en het eigen program. Het getuigt bijvoorbeeld van weinig zelfvertrouwen om over een fusie van PvdA en SP te beginnen — nog los van het feit dat zo'n organisatorisch samengaan uiterst onwaarschijnlijk is tussen twee partners waarvan de een in mineur verkeert en de ander in een *winning mood*. 'De PvdA moet niet als een konijn in de lichtbak van de SP kijken, maar haar eigen koers uitzetten', aldus Lodewijk de Waal, oud-voorzitter van het FNV.¹⁹ Bij die assertiviteit hoort ook dat de PvdA zich weert tegen de pogingen van de SP om zichzelf in de sociaal-democratische traditie te plaatsen en de huidige PvdA daaruit te verbannen.

SLOT

Vergeleken bij 1994 is de situatie waarin de PvdA zich nu bevindt, aanzienlijk serieuzer en complexer. Destijds kon de PvdA de winst van de SP nog bagatelliseren, nu is de partij van Marijnissen een niet te loochenen machtsfactor geworden. Destijds kon het enorme verlies van de PvdA nog als een eenmalige gebeurtenis worden gezien, nu is duidelijk dat dit een voorbode was van de teloorgang van de traditionele hegemonie van de PvdA op de linkerzijde van het politieke spectrum. Destijds was de SP in

veler ogen een extreme partij die je links kon laten liggen, nu hult de partij zich in de sociaal-democratische mantel waarmee de PvdA zich in de jaren zeventig tooide. De PvdA moet nu ten strijde trekken tegen haar eigen geest — en dat is niet eenvoudig.

Te lang heeft de PvdA de SP genegeerd — niet alleen binnen, maar ook buiten de Tweede Kamer. Het is opvallend dat in de twee partijrapporten die zijn gewijd aan de zware electorale nederlaag van mei 2002, de SP in feite geheel buiten beschouwing is gebleven.²⁰ Kennelijk was de PvdA meer onder de indruk van het rechtse populisme van Pim Fortuyn dan van het linkse populisme van Jan Marijnissen. In het rapport van de commissie-Vreeman is dit wel anders. Uitgebreid komt de SP aan bod, maar wat het antwoord van de PvdA moet zijn, blijft in het vage. Dat is wel te begrijpen. In de eerste plaats is het altijd bijzonder lastig voor een traditionele bestuurderspartij als de PvdA die het compromis moet zoeken, om zich te verdedigen tegen een meer radicale ‘flankpartij’, een ideologische satelliet die om de partij heencirkelt en haar vanuit alle hoeken onder vuur kan nemen. Het verweer wordt helemaal moeilijk wanneer die flankpartij een politiek radicale opstelling combineert met ideologische gematigdheid. Met andere woorden: een ‘socialistische’ SP is door de PvdA eenvoudiger te weerstaan dan een sociaal-democratische SP.

Vergeleken bij 1994 is het nu dus nog moei-

lijker geworden om de vraag te beantwoorden welke houding de PvdA tegenover de SP dient aan te nemen. Toch zijn er wel enkele elementen aan te geven die deel uitmaken van het antwoord. De PvdA zou moeten kiezen voor een meer ontspannen omgang met de SP (hoe moeilijk dat momenteel ook is, nu de ene partij in de regering zit en de andere in de oppositie), al was het maar om haar concurrent de kans te ontnemen zich als outsider op te werpen. Deze normalisatie van de verhoudingen betekent dat de SP niet als een vijand wordt gezien, maar als een concurrent. Deze herwaardering kan de basis vormen voor meer samenwerking tussen de PvdA en de SP, die tot nu toe maar moeizaam van de grond komt (zie de provinciale collegevorming). Een sterkere integratie van de SP in het openbaar bestuur zal gevolgen hebben voor de buitenstaandersrol die zij graag speelt (waarmee niet gezegd is dat meer bestuursverantwoordelijkheid per definitie een electorale prijs heeft — en waarom zou dat moeten, als SP-wethouders een goede prestatie leveren? De ervaring in een — weliswaar klein — aantal gemeenten wijst uit dat de SP wethoudersschappen en kiezerswinst weet te combineren). Binnen het kader van die genormaliseerde relatie dient de PvdA zich op zakelijke wijze te profileren en zo het gevecht om de kiezer met de SP aan te gaan. ‘Durf te strijden, durf te winnen’, aldus een uitspraak van Mao die lange tijd als ondertitel het SP-ledenblad *Tribune* sierde.

- 50
Noten 1 Commissie-Vreeman, <i>De scherven opgeveegd. Een bericht aan onze partijgenoten</i>, Amsterdam: PvdA, 2007, p. 28. 2 Gerrit Voerman, ‘PvdA hoeft SP-succes niet gelaten te accepteren’, in: <i>Lokaal bestuur</i>, 18 (1994), 6 (juni), p. 4-7. 3 Zie voor die laatste factor in het bijzonder Gerrit Voerman en Paul Lucardie, ‘De sociaal-	democratisering van de SP’, in: Frans Becker en René Cuperus, red., <i>Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006</i>, Amsterdam: Mets & Schilt / Wiardi Beckman Stichting, 2007, p. 139-164. 4 www.sp.nl/partij/leden (25 juni 2007). 5 Joop van Holsteyn en Ruud Koole, ‘Wie zijn eigenlijk de leden van de PvdA? Een onderzoek’, in: <i>SE-D</i>, 57 (2000), no. 2,	p. 93-104; 98. In de groep van meer dan vijf uur ‘zitten raadsleden en andere min of meer voltijds in of namens de partij actieve partijleden’. 6 Een vergelijking tussen de SP en de PvdA is moeilijk omdat niet duidelijk is hoe de vraag was geformuleerd die de SP-leden voorgelegd kregen. 7 Zie Voerman en Lucardie, <i>op.cit.</i>, p. 145-150. 8 <i>Trouw</i>, 26 oktober 1991.

Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg? Gerrit Voerman *Ten strijde tegen de eigen geest*

- 9 *NRC Handelsblad*, 25 september 1999.
- 10 Zie ook Bart Tromp, Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977, Amsterdam, 2002.
- 11 E-mail Tiny Kox, 12 februari 2007.
- 12 Zie bijvoorbeeld Gerrit Voerman, 'Een partij voor "gewone mensen"'. Bij het parlementaire debuut van de SP', in: *Politiek & Cultuur*, 54 (1994), 2 (apr.), p. 3-9; en idem, 'Rode veren. De ideologische overeenkomsten en verschillen tussen PvdA en SP'. in: Roodkoper. Tijdschrift voor cultuur, religie en politiek, 7 (2002), 2 (apr.), p. 8-12.
- 13 Ronald van Raak, *Het rijke rooie leven. Verhalen over socialisme in Nederland*, Soesterberg: Aspekt, p. 88.
- 14 Bert Middel, *Politiek handwerk*, Amsterdam: Meulenhoff, 2003, p. 184.
- 15 *De Volkskrant*, 14 april 2007.
- 16 In de negende gemeente, Brunsum, deed de SP in 2006 niet aan de verkiezingen mee.
- 17 Commissie-Vreeman, *De scherven opgeveegd*, p. 15, 19, 24.
- 18 *De Volkskrant*, 14 april 2007.
- 19 *NRC Handelsblad*, 7 april 2007.
- 20 Zie Werkgroep 'Politiek inhoudelijke koers', *De kaasstolp aan diggelen. De PvdA na de dreun van 15 mei*, Amsterdam: PvdA, 2002; en Werkgroep 'Organisatie en politieke cultuur', *Onder een gesloten dak groeit géén gras. Voor de leden, de nieuwe leden, politieke vertegenwoordigers en sympathisanten van de PvdA*, Amsterdam: PvdA, 2002.

Reflecties op de Eerste Kamer

Op 12 juni jongstleden werd de nieuwe Eerste Kamer geïnstalleerd. Drie vertrekkende senatoren en één die blijft, laten hun licht schijnen over het instituut waar zij menige dinsdag hebben doorgebracht. **Willem Witteveen** weegt de twee Kamers: hoe kan de ene representatiever en de andere deliberatiever worden gemaakt?

Frans Leijnse betoogt dat decentrale kandidaatstelling de kracht van de PvdA-senaatsfractie zou versterken.

Waarom wil de partij daar niet aan? **Erik Jurgens** biedt een kijkje in de wondere wereld van de wetgevingstechniek — waarin een senator soms grote volharding aan de dag moet leggen.

Ed van Thijn blikt terug op de avond die zijn naam kreeg: 'Tot mijn stomme verbazing blijkt niemand een derde termijn te willen. D66 niet. Geen van de andere fracties.

Zelfs de minister niet. Ik krijg het woord voor een stemverklaring...'

**EEN PERSOONLIJK
VERZOEK. STEM VOOR
DE EUTHANASIEWET!**

STICODS
Blijft om even daver

Naam: *C. Breijer*

Woonplaats: *Amersfoort*

Handtekening: *C. Breijer*

AAN DE LEDEN VAN DE
EERSTE KAMER DER STATEN GENERAAL

POSTBUS 20017

2500 EA DEN HAAG

Voldoende
frankeren

**EEN PERSOONLIJK
VERZOEK. STEM VOOR
DE EUTHANASIEWET!**

*vanzelfsprekend moet er
de eerbied zijn, dat
niemand misbruik van
de wet kan maken. 202.*

Naam: *H.A. SMIT-AFFENZER*
3019 AK, Benschoten 14

Woonplaats: *Zwolle*

Handtekening: *H.A. Smit-Affenz.*

AAN DE LEDEN VAN DE
EERSTE KAMER DER STATEN GENERAAL

POSTBUS 20017

2500 EA DEN HAAG

Voldoende
frankeren

**EEN PERSOONLIJK
VERZOEK. STEM VOOR
DE EUTHANASIEWET!**

Naam: *C.D. Weder*

Woonplaats: *Fussum*

Handtekening: *C.D. Weder*

AAN DE LEDEN VAN DE
EERSTE KAMER DER STATEN GENERAAL

POSTBUS 20017

2500 EA DEN HAAG

Voldoende
frankeren

Spiegels van macht en onmacht

WILLEM WITTEVEEN

Een paar jaar geleden luidde de Algemene Rekenkamer de noodklok over het openbaar bestuur. Op vele beleidsterreinen was sprake van een kloof tussen beleid en uitvoering. De wetgevers wisten niet wat er gebeurde bij de ambtelijke diensten die wetten en regels uitvoeren en ze vroegen er ook niet naar. Burgers hadden steeds minder houvast aan geldende regels. Het rapport mondde uit in een oproep aan het parlement om iets te doen aan deze misstand die het hart van de democratie raakt. Hoe kan de politiek het primaat claimen, de koers van maatschappelijke ontwikkelingen willen aangeven of zelfs maar bijsturen, als men niet weet wat er met mooie plannen en in ernst bedoelde regels gebeurt?

54 Nu toonden zich de grote verschillen tussen de twee kamers van het parlement. In de Tweede Kamer vond een kort, oppervlakkig, symbolisch debat plaats waarin ritueel schuld werd bekend en dat werd afgerond met het uitspreken van goede voornemens waar een dag later niemand meer op terug kwam. De Eerste Kamer stelde een eigen onderzoek in, hield een hoorzitting, bracht een rapport uit en hield een uitvoerig debat met de regering. Dat leidde tot een met algemene stemmen aangenomen motie-Van Thijn die de regering opriep om voortaan bij elke wet

alvast de commentaren van de uitvoeringsinstaties mee te sturen. De regering heeft dit verzoek consequent verkeerd begrepen en tot op heden is er niets veranderd.

Het is verleidelijk om in deze kleine scène de kracht van de senaat tegenover de zwakte van de Tweede Kamer te plaatsen. De senaat is dan op zijn best als het over de wetgeving gaat, over de lange termijn, de structurele vragen, de behoeften van de praktijk en — vreemd genoeg — vaak ook de wensen van burgers. De Kamer laat zich meeslepen door telkens wisselende actualiteiten en is niet in staat grote bestuurlijke kwesties consequent aan te pakken. Vaak is het beeld echter omgekeerd. We kunnen de zwakte van de senaat dan afmeten aan de kracht van de Kamer. De Kamer wordt bijvoorbeeld op onmiskenbaar democratische wijze samengesteld: op verkiezingsavond is meteen bekend wie er precies door de kiezers zijn gekozen. Dat gaat bij de senaat wel even anders. Wie erin komt wordt bepaald door sollicitatiecommissies en partijbesturen, niet door de persoonlijke voorkeur van de kiezers (dat zijn in dit geval de leden van de Provinciale Staten). Al zijn het in theorie nog steeds vrije en geheime verkiezingen, als deze kiezers iets anders willen dan de leiding van hun partij en zij een lager geplaatste kandidaat met voorkeursstemmen aan een zetel helpen, ontstaat er grote heibel. De samenstelling van de senaat lijkt meer op een ballotage voor een nogal nette club dan op een democratisch proces.

Over de auteur Willem Witteveen was van 1999 tot 2007 lid van de Eerste Kamer voor de PvdA. Een verkorte versie van dit artikel verscheen eerder in NRC Handelsblad.

PARADOXEN VAN MACHT EN ONMACHT

In de acht jaar die ik als lid van dit exclusieve gezelschap op het Binnenhof heb doorgebracht is het me opgevallen dat de Eerste en de Tweede Kamer elkaar spiegelende instituten zijn. Hun macht en hun onmacht illustreren een wederzijdse afhankelijkheid.

Laten we eerst de senaat eens nader onder de loep nemen. Die heeft niet het politieke primaat, dat is duidelijk. Sterker, nergens wordt het politieke primaat van de Tweede Kamer zo zwaar gevoeld als in de senaat. Toch heeft de Eerste Kamer wel degelijk een functie: zij moet een politiek en juridisch oordeel uitspreken over de kwaliteit van de wetten. Meer nog dan de Tweede Kamer (die staatsrechtelijk gezien een even sterke verantwoordelijkheid heeft als medewetgever) wordt de Eerste Kamer geacht na te gaan of een wetsvoorstel technisch goed in elkaar zit, of het nuttig is voor de maatschappij, of het praktisch zo kan werken dat het zijn doelen bereikt, of het in overeenstemming is met de Grondwet en met internationale verdragen, of het voldoet aan alle eisen van de democratische rechtsstaat.

Als de senaat veel werk maakt van deze wetgevende verantwoordelijkheden ontstaat er een probleem: activisme door de senaat is moeilijk te rijmen met het politieke primaat van de Kamer. Het zijn vaak juist de door de Tweede Kamer aangenomen amendementen die de toets van de kritiek door de Eerste Kamer niet kunnen doorstaan. Als een wet in de Eerste Kamer wordt afgestemd, heeft de Tweede Kamer daar meestal geen vrede mee. De senaat bevindt zich, kortom, in een paradoxale situatie. Doet zij haar wetgevende werk goed, dan leidt dit onherroepelijk zo nu en dan tot het afstemmen van een wetsvoorstel, wat aan de overzijde als een onvergeeflijke zonde wordt gezien. Laat zij wetten waar serieuze mankementen aan zijn onbekommerd passeren, dan is het huis helemaal te klein: de Eerste Kamer heeft weer eens zitten slapen. Het is dus nooit goed.

Deze machtsparadox gaat echter alleen op

voor zover de senaat in de openbaarheid treedt. En dat is een zeldzaamheid. In de dagelijkse praktijk is het werk van de senaat iets waarvoor zo weinig belangstelling bestaat bij media en publiek dat het waarachtig zo lijkt te zijn dat je een staatsgeheim het best kunt bewaren door het hardop uit te spreken in de Eerste Kamer. Toch wordt daar wel degelijk politieke macht uitgeoefend. Er worden toezeggingen afgedwongen, nouvelles uitgelokt. Er worden op voorhand wetsinterpretaties gegeven waar de praktijk en de rechter houvast aan zullen hebben. Op uiteenlopende manieren blijken handig opererende senatoren wel degelijk invloed te kunnen

Nergens wordt het politieke primaat van de Tweede Kamer zo zwaar gevoeld als in de senaat

hebben. Hier doet zich een tweede paradox voor: de invloed die de senaat in de beslotenheid, buiten het zicht van de camera's, blijkt te hebben neemt de vorm aan van publieke deliberatie over het algemeen belang. Omdat er toch niemand meeluistert, blijken ministers vaak bereid toezeggingen te doen. Sinds kort houdt de Eerste Kamer daarvan een openbare registratie bij op haar website (www.eerstekamer.nl).

Hoe is, in vergelijking hiermee, de positie van de Tweede Kamer? In de spiegel van de machtsparadoxen die de senaat beheersen, zien we opeens dat ook de Kamer in een enigszins tegenstrijdige situatie verkeert. De ideologie van het politieke primaat brengt de volksvertegenwoordigers ertoe te menen dat zij gemachtigd zijn om op eigen initiatief vergaande veranderingen aan te brengen in ieder wetsvoorstel, eventueel na vluchtige consultatie met een of andere achterban of na met enkele lobbyisten te hebben gesproken. De wetten die zo tot stand komen zijn vaak niet meer dan machtswoorden op erg geduldig papier. Bij de uitvoering kunnen de regels in allerlei opzichten gewijzigd

worden en ook door lagere regelgeving die zich aan het zicht van het parlement onttrekt kan er materieel en procedureel zeer veel veranderen. De volksvertegenwoordiger heeft geen zicht op de problemen die de wet in de praktijk zal ontmoeten, op onbedoelde effecten, op strategieën om de wet te ontduiken of op werkwijzen die ontwikkeld worden om erkende problemen in de regelgeving praktisch te omzeilen. Selectieve handhaving en gedoogbeleid doen de rest. Van almachtige wettenmaker verandert de volksvertegenwoordiger zo in een onmachtige toeschouwer die moet aanzien dat de praktijk een ander spel speelt dan in het politieke theater is overeengekomen. De macht van de wetgevende vergadering is buiten Den Haag niet meer dan een factor in allerlei afwegingen.

SPIEGELENDEN INSTITUTIES

De twee kamers van het parlement hebben ook in hun machtsparadoxen met elkaar te maken. Het probleem van de Eerste Kamer is het probleem van de Tweede Kamer, maar dan in spiegelbeeld. Kijk nog eens naar de Eerste Kamer, die een wezenlijke politieke functie moet vervullen: de kwaliteitscontrole op de wetgeving. Gevangen in de conventie die het politieke primaat bij de Tweede Kamer legt, oefent de Eerste Kamer deze politieke functie aarzelend, soms zelfs zwalkend uit. Bezien vanuit de maatschappij — die belang heeft bij goede wetten — stelt de Eerste Kamer voortdurend te lage eisen of neemt zij de kwaliteitscontrole onvoldoende ernstig. Dat komt onder meer doordat zij enkel over de ingrijpende sanctie van verwerping van een wetsvoorstel beschikt. Die sanctie gaat in veel gevallen te ver. Het is vaak onverstandig om een complete wet te verwerpen vanwege bezwaren tegen een onderdeel; te grote belangen zouden daardoor worden geschaad. De Eerste Kamer zou ook minder drastische maatregelen moeten kunnen nemen (nu is het alsof je een gereedschapskist hebt met alleen een pistool erin).

De positie van de Tweede Kamer is een heel andere. Zij moet alle politieke functies gelijk

uitoefenen: meeregeren, het bestuur controleren, wetgeven, de hoofdlijnen van het beleid bepalen, de burgers vertegenwoordigen, politieke actualiteiten verwerken. Hoe moet dat allemaal tegelijk verwezenlijkt worden? In de praktijk laat de Tweede Kamer de regering het voortouw nemen. Er wordt pas meegeregeerd als de regering een nieuw beleidsplan ontwikkelt. De controle vindt plaats als er een probleem

Hoe maken we van de Tweede Kamer een publiek domein waar burgers hun eigen vragen en zorgen, hun eigen redeneringen, hun eigen taal herkennen?

blijkt te zijn — reactief dus, gericht op beleid uit het verleden (er bestaat zelfs een ware obsessie met schuldvragen onder de noemer van de ministeriële verantwoordelijkheid). Ook heeft de Tweede Kamer veel houvast aan het werk van de media, die van de Haagse politiek een waar schouwspel maken. De vertegenwoordiging van de burgers komt doorgaans neer op het aanklaarten van problemen die in de media al lang zijn gesignaleerd.

Regering en media nemen het parlement zo een moeilijke taak uit handen: het bepalen van de eigen prioriteiten. De Tweede Kamer loopt aan de leiband van de regering en wordt gedreven door de actualiteit. Ze moet de regering ter verantwoording roepen, maar staat zelf telkens ter discussie. Gevangen in de ideologie van het politieke primaat probeert de Kamer krampachtig om alle politieke functies tegelijk uit te oefenen. Er is geen rangorde in te bespeuren, alles is even belangrijk, alles is naar de waan van de dag zelfs het allerbelangrijkste. Er worden veel wetten behandeld, maar ook veel vragen gesteld, veel moties ingediend, veel interpellaties gehouden. Er loopt altijd wel een parlementair

onderzoek of enquête. De lat wordt niet te laag, maar juist te hoog gelegd: wie zo veel moeilijke dingen tegelijkertijd perfect moet doen, kan alleen maar falen.

Door de Eerste en Tweede Kamer als elkaar spiegelende instituten te beschouwen, zien we meteen ook dat het weinig zinvol is om het probleem en de oplossing bij slechts één van de twee neer te leggen. De paradoxen van macht en onmacht zijn het probleem van de beide kamers gezamenlijk; zij zijn er — om het in modieus bestuurskundig jargon uit te drukken — de ‘probleemeigenaren’ van. De vraag is dus niet: hoe begrenzen we de macht van de Eerste Kamer? Of: hoe vergroten we het machtsbereik van de Tweede Kamer? De cruciale kwestie is hoe we het functioneren van twee elkaar in hun positie en macht spiegelende instituten, die samen het parlement vormen, tegelijkertijd kunnen versterken.

En die kwestie valt weer in twee vragen uiteen. Hoe maken we de Tweede Kamer deliberatiever? En hoe maken we de Eerste Kamer representatiever? Het wordt hoog tijd dat we in het publieke debat over de parlementaire democratie een stap verder komen dan rituele oproepen om de Eerste Kamer af te schaffen of om de Tweede Kamer nog meer taken nog intenser te laten vervullen. Alleen door twee kamers met een eigen profiel, een eigen werkwijze en een eigen verantwoordelijkheid goed met elkaar te laten samenwerken, scheppen we een krachtig parlement dat regering en ambtenarij (daar berust nu het échte politieke primaat...) tegenspel kan bieden.

RECEPT VOOR EEN KRACHTIGER PARLEMENT

Hoe maken we van de Tweede Kamer een publiek domein waar burgers hun eigen vragen en zorgen, hun eigen redeneringen, hun eigen taal herkennen? Ik zie de volgende mogelijkheden:

- > sluit alleen een regeerakkoord op hoofdlijnen en voor de eerste twee jaar van een kabinetsperiode (daarna zijn de omstandigheden te sterk veranderd om het nog zinnig te laten zijn); maak de

- fractiediscipline tot een veel zwakkere binding;
- > weersta de verleiding om mee te regeren; voer daarom minder commissieoverleg over onderdelen van het beleid en stel hierin niet de ambtelijke agenda of de prioriteiten van organisaties maar de problemen van burgers centraal;
- > ga als politiek leider van een partij niet in de regering zitten;
- > bepaal voor elk groot onderwerp (zorg, veiligheid, onderwijs etc.) ieder jaar in het parlement de hoofdlijnen van het beleid op basis van door eigen onderzoek verkregen informatie; bepaal zelf tijd en tempo van de beleidscyclus;
- > bouw de derde woensdag van mei om tot een jaarlijks wederkerend festijn van echte beleidscontrole;
- > stel minder schriftelijke vragen, want deze zijn een poging tot meeregeren;
- > maar stel meer mondelinge vragen in een uitgebreid en serieuzer vragenuur (elke dag); houd ook regelmatig hoorzittingen over maatschappelijke problemen.

Dit zijn allemaal mogelijkheden die haalbaar zijn en waarvoor hooguit het Reglement van Orde moet worden aangepast, iets waar de Tweede Kamer zelf over gaat. Daarnaast is er ook een wijziging denkbaar waarvoor de Grondwet moet worden gewijzigd: het aantal leden van de Kamer terugbrengen van 150 naar 100. Een dergelijke reductie zou een impuls geven

Idealiter wordt de Eerste Kamer rechtstreeks gekozen door de gehele kiesgerechtigde bevolking

57

tot een meer generalistische werkwijze, meer debatten op hoofdlijnen, minder intern gericht vergaderwerk in fracties en commissies, meer beschikbaarheid voor publieke discussie buiten het Binnenhof.

Dan de Eerste Kamer, wat zou daarmee moeten gebeuren? De senaat is door zijn op wetgeving gerichte werkwijze wel tot deliberatie

geneigd, maar voldoende representatief is hij niet. De waarde en de betekenis van de debatspraktijken in de senaat zouden fors toenemen als de leden echte volksvertegenwoordigers met een achterban zouden zijn, in plaats van door een politieke partij geselecteerde functionarissen. De oplossing voor het probleem ligt dus voor de hand. Idealiter wordt de Eerste Kamer rechtstreeks gekozen door de gehele kiesgerechtigde bevolking. Op het stembiljet voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten zou

Het terugzendrecht laat de eigen functie van de twee kamers intact, terwijl er toch een verbinding tussen beide wordt gelegd

ruimte gereserveerd kunnen worden voor een aantal provinciale kandidaat-senatoren. Maar omdat een dergelijke directe verkiezing het primaat van de Tweede Kamer in gevaar brengt, zal dit voorstel het nooit halen. Er is ook een minder ingrijpende mogelijkheid om de Eerste Kamer representatiever te maken. Maak er een vertegenwoordiging van vertegenwoordigers van. Laat de Eerste Kamer samenstellen door alle vertegenwoordigende organen in ons politieke systeem — dus door de verzamelde leden van de gemeenteraden, de Provinciale Staten, de Tweede Kamer en de Nederlandse fracties in het Europees parlement.

58

De voordelen zouden groot zijn. Wetgeving heeft vaak betrekking op de bestuurlijke taken van alle overheden en op kwesties van coördinatie tussen bestuurslagen. De leden van vertegenwoordigende lichamen vormen een groep kiezers die goed in staat zijn om de kwaliteiten van het wetgevende werk van de senaat inhoudelijk te beoordelen. De senatoren zullen gekozen worden door een mondige achterban. De verkiezingen worden vrijer en opener als het

aantal kiezers toeneemt. Het zal moeilijker zijn voor de diverse partijorganisaties om zo veel kiezers in het gareel te houden. Er zullen zich politieke processen ontwikkelen in de relatie tussen kiezers en gekozenen. Wellicht zullen senatoren campagne moeten gaan voeren voor hun herverkiezing. Of er ontstaan zelfs op de Eerste Kamer gerichte politieke partijen of fracties. Voor de media zouden deze nieuwe politieke processen interessant zijn. Burgers zullen zich ook rechtstreeks tot de Eerste Kamer gaan richten (iets wat nu overigens al gebeurt met medisch-ethische kwesties en gemeentelijke herindelingen).

Als de Eerste Kamer op deze manier meer geworteld raakt in de andere fora van de politiek, heeft dit ook een positief effect op de wetgevingskwaliteit. Het wordt makkelijker voor politici om hun visie op problemen rond wetgeving onder de aandacht van de nationale wetgever te brengen. Voor de senaat wordt het eenvoudiger om zicht te krijgen op de effectiviteit en de handhaafbaarheid van wetgeving en vooral op de vraag of wetgeving wel iets nuttigs bijdraagt aan de bestuurlijke praktijk.

TOT SLOT: HET TERUGZENDRECHT

Het zou dus goed zijn om de Eerste en de Tweede Kamer meer complementair te organiseren. Maar dat is niet voldoende. Er moeten ook betere verbindingen over en weer worden gelegd. Dat kan door de senaat het terugzendrecht te geven. Wetten die om een of andere reden niet door de beugel kunnen, bijvoorbeeld omdat er uitvoeringsproblemen te verwachten zijn, kunnen dan worden teruggestuurd naar de Tweede Kamer. In een nieuwe commissie voor de wetgeving zouden die wetten dan nog eens op hun merites kunnen worden onderzocht, waarna de Tweede Kamer ze verder afhandelt.

In een eerdere discussieronde over het bestaansrecht van de senaat, ten tijde van het kabinet-Kok II, kwam minister De Vries met precies dit voorstel voor de dag. Dat in zijn model het laatste woord bij de Tweede Kamer zou komen te liggen, leidde tot weinig enthousiasme bij de

Eerste Kamer. Dat de Eerste Kamer überhaupt wetten zou kunnen terugzenden, leverde naar verluidt juist gemopper op in kringen van de Tweede Kamer. Het voorstel bleef ergens in de schriftelijke gedachtewisseling hangen. Het zou echter zo weer opgepakt kunnen worden. Overigens is er ook een variant denkbaar die misschien minder weerstand oproept. Een wetsvoorstel dat wordt teruggezonden zou dan niet meteen naar de Tweede Kamer gaan voor afhandeling, maar naar een gemengde commissie van Kamerleden en senatoren die over een oplossing moeten onderhandelen.

In beide varianten laat het terugzendrecht de eigen functie van de twee kamers intact, terwijl er toch een verbinding tussen beide wordt

gelegd. In de huidige praktijk blijken de kamers al te gescheiden te opereren. Politieke partijen slagen er slechts zelden in om hun Kamerleden met hun senatoren te laten samenwerken. Er is sprake van afstand en antagonisme, niet van contact en samenwerking. De prijs die het parlement als geheel daarvoor betaalt is dat zij een geringere democratische invloed en controle op regering en bureaucratie uitoefent dan wenselijk is. De nationale machtsbalans is voortdurend scheef. En dat is iets waar ook de burgers van een democratie zich zorgen over moeten maken. Alleen een in twee kamers krachtig werkzaam parlement kan zowel leiding geven aan de bestuurlijke macht als haar zo nodig ter verantwoording roepen.

Bericht uit de illegaliteit

FRANS LEIJNSE

Wie de roekeloosheid begaat zich voor de Partij van de Arbeid in de Eerste Kamer te laten kiezen, moet niet klagen over de staat van gebenedijde illegaliteit waarin hij vervolgens komt te verkeren. Onze partij meent immers al sinds de jaren zeventig dat de Eerste Kamer moet worden afgeschaft en men zendt dus alleen afgevaardigden naar deze verdoemde plek omdat die er nu eenmaal is. Is dat consequent? Begrijpt de kiezer hier iets van? Welnee. Vandaar dat nog in 2005, een jaar waarin het denken toch al behoorlijk ver is voortgeschreden, een partijcommissie wederom de afschaffing van de Eerste Kamer voorstelt, overigens om deze te laten vervangen door een Kamer van Reflectie. Waarna het partijcongres, nauwelijks een jaar later, één van onze schaarse politieke zwaargewichten precies plaatst waar hij hoort: op een prominente plek in de Eerste Kamer. Consequent? Welnee. Maar dat is ook in het geheel niet de bedoeling. De afschaffing van de Eerste Kamer is een van die louter verbale radicalismen waaraan sociaal-democraten zich af en toe overgeven bij ontstentenis van een echt links programma.

60 Een Eerste-Kamerlid van de PvdA behoort daarover niet te klagen. Vandaar dat iedere dinsdag een vrolijk clubje van rond de vijftien geharde sociaal-democraten gewoon zijn werk doet. En dat dat werk belangrijk is, daar twijfelt niemand aan. De Eerste Kamer is immers alles behalve de *quantité négligeable* die men er aan gene zijde van het Binnenhof zo graag van

gemaakt zou hebben. Integendeel, een recente peiling aan dezelfde gene zijde laat zien dat voor de opheffing van de Eerste Kamer zelfs in de Tweede Kamer geen eenvoudige meerderheid meer te vinden is, laat staan de benodigde tweederde meerderheid. En terecht, want in de parlementaire controle op de regering speelt de Eerste Kamer een belangrijke rol. De bewaking van de kwaliteit van wetgeving en uitvoering lijkt bij de Eerste Kamer vaak in betere handen dan bij de Tweede. Minder haast, minder detailzucht en ijdeltuiterij, meer dagelijkse voeling met de samenleving en minder invloed van de ambtenarij zorgen ervoor dat de Eerste Kamer niet zelden met verrassende nieuwe gezichtspunten komt. En, politiek gezien illegaal of niet, daar was die Kamer nu net voor bedoeld.

POLITIEK OF NIET?

Toen de Eerste Kamer in het voorjaar van 2005 de Grondwetwijziging strekkende tot schrapping van de burgemeestersbenoeming uit de constitutie in tweede lezing verwierp, was de commotie groot. Bijna viel het kabinet. Sommige staatslieden en geleerden meenden dat de Eerste Kamer zijn boekje verre te buiten was gegaan en zich 'ongrondwettig' had gedragen. Binnen de PvdA waren sommigen van oordeel (ik noem uit mededogen geen namen) dat omdat de fractie hier de partijleiding had weerstaan, maar overigens niet het partijprogramma en de uitkomst van een recente ledenraadpleging, er sprake was van een nieuw 'regentendom' — een opvatting die enigszins onlogisch overkomt,

Over de auteur Frans Leijnsse is sinds 2003 lid van de Eerste Kamer voor de PvdA

aangezien regenten normaliter de trouwste steunpilaren van de heersende leiding zijn.

Na die gedenkwaardige avond zijn er twee dingen gebeurd. Van de gekozen burgemeester is niets meer vernomen. De partijen die het hardst schande riepen over de opstelling van de PvdA-fractie in de Eerste Kamer hebben dit ge-

Onder critici tekent zich een soort consensus af: de Eerste Kamer heeft bestaansrecht indien en voor zover zij zich niet met politiek inlaat

wichtige onderwerp vervolgens met de grootste voortvarendheid van de politieke agenda afgevoerd. De Democraten van '66 wisten al binnen een week te melden dat dit 'kroonjuweel' van hun politieke missie geen kroonjuweel meer was en dat het evenzeer als de verantwoordelijke minister in de toekomst heel wel gemist kon worden. De liberalen toonden vooral opluchting dat dit hinderlijke thema uit beeld verdwenen was. En de christen-democraten waren al direct van mening dat de PvdA-fractie weliswaar schandelijk had gehandeld, maar dat overigens de Kroonbenoeming van de burgemeester beter in de Grondwet gehandhaafd kon blijven. Van de zelfbenoemde radicale anti-regenten in de PvdA werd niets meer vernomen. Er heerste dan ook geen enkele verwondering toen het in februari 2007 aantredende christen-sociale kabinet-Balkenende IV aan de hele burgemeestersbenoeming geen woord meer vuil maakte. En zo hoort het ook. Omdat de leden van de Eerste Kamer in hun missie geloven, haasten zij zich niet en vinden zij het geen enkel probleem om eerst voor rotte vis te worden uitgemaakt, om later stilzwijgend hun gelijk te krijgen.

Een tweede gevolg van het feitelijk van de agenda afvoeren van de direct gekozen burgemeester was dat de discussie over het bestaans-

recht van de Eerste Kamer weer eens oplaaide. Een van de meest gehoorde bezwaren was dat hier politiek bedreven was, terwijl de senaat daarvoor niet bedoeld zou zijn. Door af te wijken van de opvatting van een meerderheid van de Tweede Kamer, daarbij andere standpunten te huldigen dan de verwante fracties aan gene zijde, anders te stemmen dan bij de eerste lezing (iets wat voor meer dan één fractie gold), een belangrijk element uit het regeerakkoord te verwerpen, bij implicatie de coalitie onder spanning te zetten, etc. zou de Eerste Kamer zich hebben overgegeven aan politiek spel. En dat hoort niet, zo was de boodschap, het politiek bedrijven moet zij overlaten aan de Tweede Kamer.

Hoewel ook deze stelling tamelijk onlogisch overkomt — waarom wordt er in de Eerste Kamer dan eigenlijk over wetgeving gestemd? — heeft dit thema maandenlang gespeeld op de opiniepagina's van de kwaliteitskranten. Bij wijze van voorlopig hoogtepunt tekent zich onder de critici nu een soort consensus af, die wil dat de Eerste Kamer bestaansrecht heeft indien en voor zover zij zich niet met politiek inlaat. Met andere woorden: alleen als zij enkel op technische wetskwaliteit let en geen besluiten neemt die een politieke betekenis hebben, als zij kortom uitsluitend aan reflectie doet, achteraf en zonder consequenties, dan heeft de Eerste Kamer recht van bestaan.

Deze opvatting roept de vraag op wat 'politiek' eigenlijk is. De Grondwet bevat geen bepalingen waaruit het non-politieke karakter van de Eerste Kamer voortvloeit. De senaat heeft bepaalde rechten, zoals het recht tot aanneming of verwerping van wetsvoorstellen en het recht van enquête. En er zijn ook rechten uitdrukkelijk niet voor de Eerste Kamer, zoals het recht van amendement en het recht van initiatief. Maar daarmee houdt het op. In het kader van zijn taak behandelt de Eerste Kamer dezelfde wetsvoorstellen als de Tweede Kamer, zij houdt beleidsdebatten met de regering en dwingt af en toe een wijziging van het voorgenomen beleid af. Dat is dus pure politiek, zij het niet van dezelfde soort als de politiek die de Tweede Kamer bedrijft.

Mogelijk heeft de Grondwetgever voor ogen gestaan dat de democratie ermee gediend zou zijn wanneer aan weerszijden van het Binnenhof op uiteenlopende wijze politiek bedreven werd. Een veelzijdig volk vergt een veelzijdige vertegenwoordiging.

KANDIDATEN ALS DOMINOSTEENTJES

Een van de interessante paradoxen in het debat rond de Eerste Kamer is dat politieke partijen die vinden dat deze Kamer wel gemist kan worden of dat zij in ieder geval geen politiek zou moeten bedrijven, een zeer gepolitiseerde kandidaatstellersprocedure kennen. Men zou verwachten dat de PvdA bijvoorbeeld, in een poging om het politieke karakter van de Eerste Kamer in te perken, in haar fractie met name onbelangrijke dorpspolitici zou laten figureren. Of dat ze zou kiezen voor niet al te politiek georiënteerde professoren dan wel rechtsgeleerden, om het accent op reflectie en wetstechniek te versterken. Als je als partij van mening bent dat de Eerste Kamer geen bestaansrecht heeft als politiek lichaam, en misschien wel helemaal niet, dan is het toch logisch om naar dit orgaan zo niet *non-entities* dan toch wel *non-politici* af te vaardigen? De getrapte verkiezing van de Eerste Kamer door de Provinciale Staten bijt niet met dat streven: de provincie zal uit zichzelf weinig 'Haagse politici' afvaardigen.

62 Maar voor die voor de hand liggende weg is niet gekozen. In plaats van de verkiezing van senatoren rustig aan de leden van de Provinciale Staten over te laten heeft de PvdA, net als andere partijen, een verfijnd systeem ontwikkeld om de samenstelling van de fractie centraal te kunnen beheersen. De lijsttrekker wordt via een algemene ledenraadpleging gekozen. Dat leidt een paar maanden later tot de idiote situatie dat de nieuwgekozen fractie weliswaar (zoals het hoort) haar eigen voorzitter kiest, maar daarbij nauwelijks om de door de partijleden aangewezen lijsttrekker heen kan — geen democratisch hoogtepunt. De kandidaten voor de rest van de lijst worden geworven door een kandidaatstel-

lingscommissie, dezelfde die de lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen opstelt. Zij houdt een aantal gespreksrondes en doet dan een voorstel aan het partijbestuur. Dit legt de conceptlijst, al dan niet na wijzigingen aangebracht te hebben, voor aan het partijcongres. Dat stelt de lijst vast. Na de Statenverkiezingen wordt een strikte instructie opgesteld voor alle Statenleden van de partij. Daarin staat dat zij geen voorkeursstem mogen uitbrengen en dat zij op de lijsttrekker van de PvdA moeten stemmen. Volgen alle Statenleden nauwgezet die instructie, dan wordt het aantal op de PvdA uitgebrachte stemmen gemaximaliseerd en komen de bovenste veertien, vijftien kandidaten in de Eerste Kamer.

*Het blijft een vreemde vertoning
dat democratisch gekozen
Statenleden van hun partij een
streng opdracht krijgen om hun
stem uit te brengen op een
bepaalde kandidaat*

Op de uitkomst van dit proces en de afwegingen van de kandidaatstellingscommissie wordt steevast veel kritiek geleverd — en helaas niet ten onrechte. Zo bestaat de indruk dat er meer gelet wordt op de uiterlijke kenmerken van de lijst dan op de competenties en deskundigheden die een PvdA-senaatsfractie werkelijk nodig heeft. Ook wil het zeer geregeld voorkomen dat Statenleden zich uit balorigheid niet aan de steminstructie houden en hun stem uitbrengen op voorkeurskandidaten, doorgaans uit de eigen provincie. Wordt bekend dat dit in een enkel geval zal gebeuren, dan gaan ook in andere provincies Statenleden voorkeursstemmen uitbrengen om 'hun' kandidaat veilig te stellen.

Dit leidt er vrijwel iedere keer toe dat regionale kandidaten die verder naar achter op de lijst zijn gezet in de Kamer komen ten koste van

door de partij hoger geplaatst en dat de lijstvolgorde duchtig door elkaar wordt geschud. Zo haalde de PvdA bij de Eerste-Kamerverkiezingen van dit jaar veertien zetels, waarvan er nu één wordt bezet door de nummer 17 van de lijst. Nummer 14 is zo eerlijk geweest om de Statenleden in zijn provincie een persoonlijke voorkeursactie te ontraden, zodat hij nu buiten de Kamer valt. Was zo'n actie wel gevoerd en met succes, dan waren niet de nummers 13 of 12 gesneuveld, want die waren reeds door hun eigen Statenleden via voorkeursstemmen rechtstreeks gekozen. Het was nummer 11 geweest die buiten de boot zou zijn gevallen. De voorkeursactie voor deze kandidaat had namelijk net te weinig stemmen opgeleverd voor rechtstreekse verkiezing. Zou die actie iets beter zijn opgezet, dan was nummer 10 gesneuveld, die overigens net als nummer 14 zijn eigen Statenleden een voorkeursactie ten strengste had ontraden.

Dat kan men allemaal in meer of mindere mate betreuren of toejuichen, het gebeurt hoe dan ook iedere vier jaar en niet alleen bij de PvdA. In het verleden heeft de VVD krasse staaltjes van voorkeursacties meegemaakt en nu ook de SP en het CDA. Te voorspellen valt dat na het gedoe van 2007 in 2011 ten minste de PvdA-gewesten Groningen, Noord-Holland en Gelderland opnieuw voorkeursstemmen zullen uitbrengen: om een eigen onverkiesbare kandidaat toch rechtstreeks in de Kamer te brengen, of om een verkiesbaar staande kandidaat veilig te stellen. In dit dominospel is één actie voldoende om een hele keten op gang te brengen. Hier is dus de vraag niet hoe men voorkeursstemmen kan voorkomen (ja, door de Eerste Kamer op te heffen natuurlijk, maar dat zal niet lukken), maar waarom men voor een decentrale verkiezing in vredesnaam een centrale kandidaatstelling heeft ontworpen.

HOE HET VROEGER GING

Die vraag klemt des te meer als we een eindje teruggaan in de geschiedenis van de sociaal-democratie. Het wordt wel eens vergeten, maar

tot 1994 had de PvdA zelfs voor de verkiezingen van de Tweede Kamer een gedecentraliseerde, regionaal bepaalde kandidaatstelling. De lijsttrekker werd landelijk door het partijcongres aangewezen, maar vanaf plaats 2 werden de lijsten per kieskring of gewest vastgesteld door de gewestelijke vergaderingen. Sommige gewesten hanteerden daarbij strikt het principe dat kandidaten in de provincie moesten (gaan) wonen, andere maakten er een gewoonte van om talent van elders aan te trekken en geen punt te maken van zijn of haar vestigingsplaats. De fractie in de Tweede Kamer die zo tot stand kwam, representeerde een redelijk evenwichtige mix van landelijke en regionale perspectieven en belangen.

Tegen de achtergrond van de grote hang naar 'Leiderschap' en 'Regie' die de tijdgeest aan het begin van de jaren negentig kenmerkte, is dit systeem overboord gezet. Na de publicatie van

Een rechtstreeks mandaat voor bestuurders legitimeert krachtdadig optreden en andere vormen van autoritair leiderschap die zich niet laten remmen door parlementaire controle

het rapport van de commissie-Van Kemenade (1991) en via het voorzitterschap van het duo Rottenberg/Vreeman heeft de partijleiding een extreem negatieve analyse van de partijdemocratie in de PvdA ingang weten te doen vinden. Er zouden te veel zwakke regionale kandidaten in de Tweede Kamer komen, de partijtjagers zouden te veel te zeggen hebben, kwaliteit zou niet tellen en wie maar veel folderde voor afdeling en gewest kwam vanzelf in de Kamer. Van dit alles bestonden ongetwijfeld voorbeelden. Jawel, maar die waren er ook van het tegendeel: gewestelijke grootheden die het in de landelijke

politiek voortreffelijk deden. Niettemin zag de partijleiding kans om de partijdemocratie grotendeels op te heffen en de selectie van kandidaten voor politieke functies geheel in handen te leggen van Haagse en Amsterdamse ‘professionals’.

Na de eerste gecentraliseerde kandidaatsstellingsronde in 1994 bestond de helft van de fractie uit Amsterdammers en sindsdien is de oververtegenwoordiging van randstedelingen een onveranderlijk gegeven, evenals die van ex-ambtenaren, mediagenieke schoonheden en lie-

Na de wilde jaren zeventig en tachtig wilde men in de PvdA vooral krachtig leiding geven — aan van alles en nog wat, maar niet aan ‘het denken’ of andere ‘ideologische veren’

den die de Kamer vooral beschouwen als opstap naar een mooie functie elders. De kwaliteit van de Tweede-Kamerfractie is niet waarneembaar toegenomen — om het op zijn allervriendelijkst te zeggen — en continuïteit, netwerk- en ervaringsopbouw zijn al geruime tijd volledig zoek. Wat daarbij enorm is afgenomen, is de directe verantwoording van PvdA-Kamerleden in de richting van partijleden en kiezers, evenals hun zichtbaarheid in en verbondenheid met de lokale en provinciale politiek. Wat ook is afgenomen is de participatie van het partij kader in nationale politieke discussies. Misschien kan de commissie-Vreeman zich, nu haar rapport over de recente verkiezingsnederlagen er ligt, eens buigen over een analyse van het échec van de centrale kandidaatsstelling. En misschien verklaart zo’n analyse wel een deel van die nederlagen: wie de voeling met zijn eigen partij kader en leden kwijt is, raakt vanzelf ook de voeling met de kiezer kwijt.

HOE DIRECTER, HOE BETER?

Maar dit allemaal terzijde. Wat ons hier bezighoudt is de wonderlijke beslissing van de PvdA (en andere partijen) om in dezelfde beweging ook de kandidaatsstelling voor de Eerste Kamer te centraliseren. Dit valt alleen te begrijpen als men de Eerste Kamer beschouwt als een bijwagen van de Tweede Kamer: een politiek orgaan dat zo veel mogelijk schuil moet gaan achter de plek waar de ‘echte politiek’ gemaakt wordt. Of wanneer men, zoals in de PvdA nogal de gewoonte is, er alles aan wil doen om de controle van de partijleiding over de gekozen vertegenwoordigers zo groot mogelijk te maken (in naam van de ‘regie’). Maar wie kijkt naar de democratische legitimatie en de verkiezingswijze van de Eerste Kamer komt niet op het idee de kandidaatsstelling te centraliseren. Het blijft immers een vreemde vertoning dat democratisch gekozen vertegenwoordigers (want dat zijn Statenleden) van hun partij een strenge opdracht krijgen om hun stem uit te brengen op een bepaalde door die partij geselecteerde kandidaat.

Nu lijkt dit gebrek aan respect voor democratische organen in Nederland epidemisch te zijn geworden. Het is, mede onder de slechte invloed van D66, in het Nederlandse politieke debat gebruikelijk geworden om de legitimiteit van de gekozen volksvertegenwoordiging te relativiseren. Directe verkiezing of beslissing door het volk wordt dan als de enige echte vorm van democratische legitimatie beschouwd. Zo is een door de leden gekozen lijsttrekker natuurlijk veel democratischer dan een door de fractieleden uit hun midden gekozen fractievoorzitter. Zo staat een door de leden direct gekozen partijvoorzitter op een eenzaam democratisch voetstuk tegenover zijn door het congres aangewezen partijbestuur (een voetstuk waar men dan ook gemakkelijk afvalt). Zo babbelt iedereen elkaar na dat een rechtstreeks gekozen burgemeester natuurlijk veel democratischer is dan een die door de gemeenteraad is aangewezen. Of dat de op advies van de Tweede Kamer benoemde formateur een ondemocratische figuur

is, die nodig vervangen moet worden door een gekozen functionaris. Zo is Nederland ook een onvergelykbaar democratischer land dan de meeste van onze Europese burens, want wij hebben het nieuwste Europees verdrag immers in een referendum aan het volk voorgelegd (met voorspelbare fatale afloop) en kom daar bij de Duitsers, Belgen, Engelsen en andere bekende anti-democraten maar eens om. Overigens zullen wij deze al te democratische vergissing natuurlijk niet herhalen.

Kort na het Eerste-Kamerdebat over de Grondwetwijziging burgemeestersbenoeming van 22 maart 2005 heeft Bart Tromp er in een helder artikel in *NRC Handelsblad* (2 april 2005) op gewezen dat directe legitimatie van bestuurders ook als een vermindering van de democratie kan worden gezien. Met de directe volkslegitimatie van bestuurders wordt immers de controlemacht van de vertegenwoordigende democratie uitgehold. Een gekozen bestuurder kan zich tegenover de volksvertegenwoordiging beroepen op zijn eigen mandaat en daarmee democratische controle ontlopen. Met een gekozen burgemeester verliest de gekozen gemeenteraad aanzienlijk aan macht: het hoofd van de gemeente heeft nu een eigen, separaat mandaat van het volk en zal zich van de volksvertegenwoordiging minder aantrekken. Met thematische referenda wordt de integrale afweging van maatschappelijke belangen en prioriteiten, waartoe volksvertegenwoordigers zijn geroepen, doorkruist en beperkt.

Wie de parlementaire democratie maar traag, stroperig, inefficiënt en weinig daadkrachtig vindt — een mode die tamelijk wijd verbreid, maar daarom nog niet minder autoritair gekleurd is — doet er inderdaad verstandig aan bestuurders van een eigen rechtstreeks mandaat te voorzien. Dat legitimeert krachtadig optreden en andere vormen van autoritair leiderschap die zich niet laten remmen door parlementaire controle. In dit spel laten de vertegenwoordigende organen een flinke veer. Of dit democratisch deficit wordt gecompenseerd door de grotere directe invloed van het volk op de benoeming

van bestuurders is een kwestie van appreciatie. Objectief lijkt dit zelden het geval.

Vanuit het hier geschetste gezichtspunt wordt het bestaan van de getrapte gekozen Eerste Kamer wel gezien als een ongewenste inperking van het democratisch mandaat van de direct gekozen Tweede Kamer. Dit is een verkeerde

Dissidentie wordt geïnstitutionaliseerd in de geïsoleerde positie van enkelingen en verliest zijn kracht als bepalende factor achter politieke kritiek en factievorming

voorstelling van zaken. De Eerste Kamer wordt dan wel niet rechtstreeks door het volk gekozen, maar zij blijft een (deel van de) volksvertegenwoordiging in de volste zin van het woord. In de Staten-Generaal bestaan twee verschillende manieren om het volk te vertegenwoordigen naast elkaar, zonder dat de Grondwet de één in democratisch opzicht superieur verklaart aan de ander.

Dit samenwonen van uiteenlopende democratische legitimaties binnen de vertegenwoordigende democratie is iets fundamenteel anders dan de substitutie van parlementaire legitimatie door bestuurderslegitimatie waarvan sprake is bij directe verkiezing van functionarissen, referenda en volksraadplegingen. Hier is geen sprake van een uitholling van het vertegenwoordigend mandaat van de Tweede Kamer, maar eerder van een aanvulling daarvan en versterking daarvan. Noch is er sprake van een grotere directe legitimering van bestuurders. Integendeel, de controle op de bestuurders wordt door het bestaan van twee kamers met deels gelijke, deels complementaire controlebevoegdheden versterkt. Dat is ook de reden waarom in vrijwel alle beschaafde buitenlanden het parlement uit twee kamers bestaat. Alleen

in Nederland schijnt die situatie bij sommige grote partijen tot verkramping te leiden.

Voor wat betreft de kandidaatstelling voor de Eerste Kamer rijst dus de vraag waarom die gelijk zou moeten zijn aan die voor de Tweede Kamer. Wie erkent dat uit een getrapte verkiezing door de direct gekozen leden van de Provinciale Staten een even krachtig democratisch mandaat ontstaat als uit een directe verkiezing door het volk, zal toch aan het verschillende karakter van deze mandaten aandacht willen schenken. Dit verschil in karakter, en niet de

Leiders zijn voornamelijk met zichzelf bezig, al hun zinnen beginnen met 'Ik'

vermeende onder- of bovenschikking van het democratisch mandaat van de Eerste Kamer aan dat van de Tweede Kamer, hangt samen met de verschillende wijze van opereren van de beide kamers en vraagt om een andere wijze van samenstellen van fracties. Decentrale kandidaatstelling via de provincies en gewesten ter voorbereiding op de verkiezing van de senaat door de Provinciale Staten zou de basis scheppen voor een zelfstandig en zelfbewust functionerende PvdA-fractie. Waarom wil men daar in de partij niet aan?

DE GEVREESDE ONAFHANKELIJKHEID

66

Sinds het verscheiden van Joop den Uyl lijkt het leiderschap van de PvdA in toenemende mate gepreoccupeerd te zijn met een angst om de controle over de gebeurtenissen in het algemeen en die in de partij in het bijzonder te verliezen. De opkomst van de *control freaks* en hun spin-doctors, bekend uit de internationale politiek, heeft ook de Nederlandse sociaal-democratie niet onberoerd gelaten. Dat heeft onder meer te maken met het ontstaan, eind jaren tachtig, van

een nieuwe leiderschapscultuur in bestuur, management en politiek.

De generatie van de *babyboomers* (die om naspeurlijke redenen door de huidige leiding van de PvdA meer dan wat ook gewantwoord wordt) is opgegroeid in de jaren vijftig en zestig toen het drama van de vorige leiderschapscultuur nog vers in het geheugen lag. Woorden als 'leider' en 'leiderschap' waren in die tijd verdacht en niet alleen in hun Duitse vertaling. De parlementaire democratie werd verdedigd met hartstocht (*Leidenschaft*) en gepersonaliseerde politieke leiding (*Führung*) werd gezien als iets uit een niet zo verheffend recent verleden. De generatie die in die jaren opgroeide, ontwikkelde een goed gevoel voor de autoritaire en anti-democratische aspecten van persoonlijk politiek leiderschap. Grote politieke leiders konden in die tijd heel wel opstaan, mits er aan hun democratische legitimatie maar niets ontbrak. Dat de Britten in 1946 Churchill bedankten voor zijn politiek leiderschap tijdens de oorlog en Attlee ('that little man', aldus Churchill) kozen tot hun minister-president werd gezien als het sterkste bewijs dat de parlementaire democratie zonder politieke leidersfiguren kan. Adorno liet begin jaren vijftig in een groot onderzoek zien dat de behoefte aan persoonlijk 'leiderschap' onderdeel is van een autoritaire persoonlijkheidsstructuur, die hoog scoort op de zogeheten F(ascisme)-schaal.

Meer dan wat ook heeft deze historisch gefundeerde afkeer van persoonlijk politiek leiderschap geleid tot de democratische experimenten van de jaren zestig en zeventig. Die hadden natuurlijk ook zo hun grens en het is dan ook niet verwonderlijk dat eind jaren tachtig een tegenbeweging op gang kwam. De sociaal-economische crisis deed de roep om 'sterk leiderschap' herleven, er moest immers nodig 'krachtig ingegrepen' worden, anders ging het land of de economie (in rijtjes als deze wordt de democratie, opmerkelijk genoeg, zelden genoemd) naar de verdommenis. Binnen de PvdA werd van een conceptueel-intellectueel en ideologisch leiderschap (Den Uyl) overgeschakeld op een soort management dat met name op beheer-

sing van processen en benoemingen was gericht (Kok enz.). Na de wilde jaren zeventig en tachtig wilde men nu vooral krachtig leiding geven — aan van alles en nog wat, maar niet aan ‘het denken’ of andere ‘ideologische veren’. Later heeft deze geïndividualiseerde leiderschapscultuur zich geleidelijk aan gemengd met elementen van modern narcisme: een sterke gerichtheid op persoonlijke beeldvorming, uiterlijkheden, vorm, individuele roem en affectie. De cultus rond Pim Fortuyn is hier slechts een sprekend voorbeeld van, het verschijnsel is veel algemener. Alle grote politieke partijen hebben een klap van deze molen meegekregen: de vvd, de sp en de PvdA nog het meest, het CDA het minst.

Democratie en georganiseerde tegenspraak worden in deze cultuur niet als constructief gezien. Het leiderschap moet zo veel mogelijk onverdund aan het volk worden overgebracht. Er is dan ook steeds minder behoefte aan een brede subtop van politieke figuren die het leiderschap van de partij zouden kunnen uitdragen. Om bij het volk erkenning te vinden wil de politieke leider zich niet verlaten op de herkenbaarheid van een brede groep collega's: er zijn voor de leider geen collega's, alleen sergeanten. Het ligt in deze cultuur voor de hand dat de partijleider zich omringt met betaald voetvolk dat zijn communicatie met het publiek verzorgt en dat zo veel mogelijk afstand creëert tot al diegenen die op grond van een democratische legitimatie invloed op het leiderschap zouden kunnen claimen, zoals volksvertegenwoordigers en gekozen partijfunctionarissen. De bejegening die onze vorige partijvoorzitter, toch een gekozen functionaris, als campagneleider mocht ondergaan (en waaruit hij terecht de consequenties heeft getrokken) is in dat opzicht exemplarisch.

Wie er wel eens een eigen opvatting op nahoudt, verdwijnt in het moderne politieke klimaat al snel naar de marge, tenzij die opvatting op zichzelf al zo futiel is dat men zich vanzelf in de marge bevindt. Dissidentie wordt geïstitutionaliseerd in de geïsoleerde positie van enkelingen en verliest zijn kracht als bepalende factor achter politieke kritiek en factievorming.

Politieke strijd en democratische controle, die een aanslag zijn op het zelfbeeld van de leiding ('geen regie'), worden vervangen door een vrijblijvende debatcultuur, die fungeert als si-

Centrale partijregie is de belangrijkste oorzaak van de algehele 'vergrijzing', de 'vermiddelmatiging' en de vlucht in onbelangrijke details van het parlementaire bedrijf

mulatie voor de legitimatie van het leiderschap. Leiders zijn voornamelijk met zichzelf bezig, al hun zinnen beginnen met 'Ik'. Coterieën van afhankelijke adviseurs worden belangrijker dan door leden en kader verkozen vertegenwoordigers. Onafhankelijkheid van geest wordt een incurant artikel.

AUTHENTICITEIT ALS POLITIEKE DEUGD

In dit klimaat ligt het niet erg in de rede om een Eerste-Kamerfractie via een ongeregisserd proces te vullen met onafhankelijke geesten. Gezien de bevoegdheden die dit orgaan nog altijd heeft en die het zich maar niet laat afnemen, zou dat wel eens een gevaarlijk mengsel kunnen opleveren. Centrale kandidaatstelling is een probaat middel om de binding van aankomende Eerste-Kamerleden aan de partijleiding te verzekeren en de discipline ten opzichte van de Tweede-Kamerfractie er op voorhand in te prenten. Veelvuldig overleg met 'de overkant' helpt daarbij ook, evenals enige voelbare druk van de partijleiding bij tijd en wijle. Wat men vooral lijkt te vrezen is onafhankelijkheid van geest en een zelfstandige politieke afweging.

Maar daarmee is niet alles gezegd. De politiek in het algemeen lijdt immers aan een gebrek

aan herkenbaarheid. Burgers zien prangende maatschappelijke spanningen nauwelijks terug in het politieke debat en beschouwen het parlement als eenheidsworst. Meer 'uitgesproken partijen' (Rouvoet) die zich tegen de consensus van de politieke macht afzetten, winnen electorale steun. De gevestigde partijen staan voor de vraag hoe zij het maatschappelijke debat ook in eigen kring kunnen laten opbloeien. Door het loslaten van de regie, zou ik zeggen, als dat niet teveel gevraagd is. Centrale partijregie is immers de belangrijkste oorzaak van de algehele 'ver-

De Eerste Kamer kan een plek zijn waar het regeerakkoord niet geldt en waar de ambitie om de partijleiding te behagen weldadig afwezig is

grijzing', de 'vermiddelmatiging' en de vlucht in onbelangrijke details van het parlementaire bedrijf. Niets is zo schadelijk voor het geloof van het volk in de parlementaire democratie als een schouwspel van gekozen vertegenwoordigers die keer op keer het hoofd buigen voor het machtswoord van hun partijleiders.

68 Dat burgers zich door geïndividualiseerd leiderschap en strakke politieke regie niet van hun *Politikverdrossenheit* laten afbrengen blijkt — het is in zekere zin een bewijs uit het ongerijmde — ook uit het herhaalde electorale succes van Jan Peter Balkenende. Ons land heeft in geen jaren een leidend politicus gekend die zo nadrukkelijk op belangrijke momenten niet *in control* is en die ook niet de indruk wil wekken dat hij dat wel is. Of een politicus die zo nadrukkelijk niet gevoelig is voor de vorm of de wijze van overkomen en die zijn opvallende presentatiefouten consequent blijft volhouden. Kortom, van alle leidende Nederlandse politici is Balkenende verreweg de meest authentiek-onhandige, de minst

gelikte en de minst zichtbaar door voorlichters en spindoctors gemodelleerde. We moeten teruggaan tot Van Agt en Den Uyl om even gave exemplaren van deze soort te vinden. Maar juist de authenticiteit van hun beperkingen, de nadrukkelijke afwezigheid van het masker van de daadkrachtige leider en het ontbreken van iedere ambitie in die richting, maakt deze politici zo aantrekkelijk voor de burger. Dit zijn mensen van vlees en bloed, geen producten van de communicatie-industrie.

De Eerste Kamer is bij uitstek de plek waar de grote politieke partijen, zonder acuut gevaar voor het leiderschap-van-de-dag, zouden kunnen experimenteren met onafhankelijkheid en authenticiteit. Laat de verstikkende politieke regie eens los en kijk of dat het politieke debat verlevendigt, of het de beleidsvorming complexer en dus veelzijdiger maakt, of het de inhoud weer een ruimere plek geeft dan de vorm of het prestige. En kijk of daarmee de politieke moedeloosheid van de burger slinkt. De leiders vrezten het, hun adjudanten adviseerden ertegen, maar daarom juist.

De Eerste Kamer zou een plek kunnen zijn waar op basis van onafhankelijk denken vernieuwende politieke- en beleidsformaties ontstaan. Waar de coalities kunnen wisselen al naar gelang de politieke inzichten. Waar standpunten kunnen worden gewijzigd op grond van argumenten. Waar het echte maatschappelijk-politieke debat nog gevoerd wordt en ook consequenties heeft. Kortom, de Eerste Kamer kan een plek zijn waar het regeerakkoord niet geldt en waar de ambitie om de partijleiding te behagen weldadig afwezig is. Zo'n plek zou een zeer welkom antidotum vormen tegen de heersende leiderschapscultuur én tegen het afnemend vertrouwen in de parlementaire democratie.

Een partij die vindt dat de Eerste Kamer geen bestaansrecht heeft, maar die overigens wel een Kamer van Reflectie wil instellen, zou er alles aan moeten doen om de huidige senaat deze vorm te geven. De meest voor de hand liggende strategie is dan om de fractie van deze partij te vullen met kandidaten die vooral gekend zijn

om hun reflexief vermogen. Dat zijn dus vrije denkers, die niet al te vast zitten aan geharnaste partijstandpunten, die niet vanzelfsprekend loyaal zijn aan de leiding van het moment en die een flinke maatschappelijke ervaring koppelen aan de neiging tot vasthoudendheid waar het ideeën betreft. Een type authentieke lastpakken, kortom, dat zelf wel bepaalt wanneer fractie- en partijdiscipline moeten gelden en wanneer deze gemist kunnen worden. En om te voorkomen dat de grote regisseurs van de partijcentrale

weer hun eigen uniform en gedenatureerd model van zo'n lastpak aan de kandidaatstelling opleggen, decentraliseert zo'n partij de werving van kandidaten naar de gewesten. De diversiteit binnen de senaatsfractie en haar onafhankelijkheid zouden daar zeer mee gediend zijn. En op termijn zal zo'n aanpak bijdragen aan het oplossen van de crisis in het vertrouwen van burgers in de partijpolitiek in het algemeen en in het leiderschap van sommige politieke partijen in het bijzonder.

Hoe de regering hardnekkig de Grondwet overtrad

ERIK JURGENS

Het speelde in 1998. Er waren toen nog vol-
doende juristen in onze senaatsfractie om col-
lega's die daarom vroegen, bij te staan bij het na-
pluizen van de juridische fitnesses van een wets-
voorstel. Kees Zijlstra behandelde de belangrijke
Telecommunicatiewet. Ik vond daarin, terwijl ik
aspecten van wetgevingstechniek bekeek, een
artikel 18.2. Daarin gaf de wetgever een bijzon-
dere bevoegdheid aan de regering. Deze mocht
via een algemene maatregel van bestuur (AMVB)
uitvoering geven aan richtlijnen van de Euro-
pese Gemeenschap, zelfs als deze regels in strijd
zouden zijn met de Nederlandse wet. De minis-
ter zou hetzelfde mogen doen, maar dan via een
ministeriële regeling.

70 Hoezo, dacht ik, kan een lagere regelgever dan
afwijken van de wet? Delegatie van nadere regel-
geving aan lagere regelgevers is op zichzelf een
normale zaak. Je hebt bijvoorbeeld een Waren-
wet die de hoofdzaken aangeeft en AMVB's die de
kwaliteitseisen die aan waren worden gesteld in
meer detail uitwerken. Een AMVB kan bepaalde
zaken ook aan de minister overlaten, vooral als
het gaat om kleinigheden die snel kunnen ver-
anderen. Maar die lagere regels kunnen nooit in
strijd zijn met de wet. Als dat wel zo was, zouden
burgers bij de rechter terecht kunnen om die la-
gere regeling ongeldig te laten verklaren.

Over de auteur Erik Jurgens was van 1995 tot 2007
lid van de Eerste Kamer voor de PvdA

Noten zie pagina 76

Waarom deed de regering dit? In de telecom-
municatie verandert de techniek met de dag.
Er worden dan ook steeds nieuwe Europese
richtlijnen uitgegeven om die ontwikkelingen
bij te benen. Telkens bij wet die richtlijnen in
Nederlandse regelgeving omzetten zou te veel
tijd kunnen kosten. Vandaar deze vondst: de
regering voert ze zelf in. Als die regeringsregels
botsen met de wet, dan gelden ze toch. Later
wordt de wet dan wel aangepast.

Dat lijkt handig, maar het kan niet. Artikel
81 van de Grondwet zegt: 'De vaststelling van
wetten geschiedt door de regering en de Staten-
Generaal gezamenlijk.' En dus door niemand
anders. Dat staat er om parlementaire zeggen-
schap over wetten te waarborgen. De wetgever
kan dus niet zelf de bevoegdheid om wetten te
maken en te wijzigen doorgeven aan andere re-
gelgevers. Wel om nadere regels te stellen, zoals
gezien, maar alleen voor zover deze niet strijden
met de wet zelf.

Onze fractie kwam met dit probleem in het
Verslag. De regering vond in haar antwoord
dat het best kon. Sterker nog, bij enkele andere
wetten van Verkeer en Waterstaat was het al
gebeurd! Toen was er blijkbaar in de senaat geen
jurist bijgehaald (laat staan dat de Tweede Kamer
erop gelet had, terwijl ze toch een hoop assi-
stentie hebben, die collega's van ons daar aan de
overzijde). De senaat ging niet door de knieën.
Als we al iets fouts hadden laten passeren, dan
was dat geen reden om het nog eens te doen. Als

de betreffende bepaling in de Telecommunicatiewet zou blijven staan, dan zou de senaat een novelle eisen die haar eruit zou verwijderen. Een novelle? Een nieuw wetsvoorstel dat eerst nog de Tweede Kamer passeert en het voorliggende voorstel corrigeert, dat de senaat intussen gewoon laat liggen.

De regering koos eieren voor haar geld. Zij beloofde dat, als de senaat het wetsvoorstel zou aanvaarden zoals het er lag, zij artikel 18.2 niet in werking zou laten treden. En zo geschiedde.¹

BRIEF EN MOTIE

Maar daarmee was het probleem waarmee de regering zat nog niet opgelost: hoe kunnen verplichtingen uit Europese richtlijnen snel in onze wetgeving worden opgenomen? Daarom bood de minister van Justitie op 12 augustus 1999 de Tweede (!) Kamer een brief aan, waarin was opgenomen het kabinetsstandpunt inzake ‘versnelde implementatie van EG- en andere internationale besluiten’. De tekst was opgesteld in de Interdepartementale Commissie Europees Recht (ICER) en daarna voorgelegd aan de Raad van State.² Er werden maatregelen in aangekondigd om ‘het buiten werking stellen’ en ‘vervangen’ van wetsteksten via lagere regelingen aan banden te leggen. Maar dat zoiets niet onconstitutioneel was, hield de regering vol.

Toen de Tweede Kamer op 17 februari 2000 de notitie met de regering besprak, gaf niemand er blijk van te weten dat ze was uitgelokt door overwegende bezwaren van de kant van de senaat op grond van art. 81 GW.³ De stukken van de senaat rond de Telecommunicatiewet waren kennelijk niet bestudeerd. Men heeft aan de overzijde nauwelijks zicht op wat de senaat doet.⁴ De conclusie van het overleg was dan ook dat de Tweede Kamer geen problemen constateerde. Voor de senaat lag dat anders. Naar aanleiding van dezelfde notitie werd tijdens het jaarlijkse Europadebat op 28 november 2000 een motie-Jurgens cum suis (die ‘sui’ waren de leden Hirsch Ballin van het CDA, Kohnstamm van D66 en De Wolff van GroenLinks) voorgesteld. Een week later, op

5 december, werd de motie met bijna algemene stemmen aanvaard.⁵ De tekst luidde zo:

‘de kamer, gehoord de beraadslaging over de brief van de regering d.d. 12 augustus 1999 inzake “Versnelde implementatie van EG- en andere internationale besluiten”;

overwegende dat de regering een speciale procedure noodzakelijk acht voor een snelle implementatie van bepaalde voor Nederland bindende besluiten, met name besluiten genomen in het kader van de Europese Unie;

van oordeel, dat gebruik van een dergelijke procedure uitzonderlijk behoort te blijven;

van mening dat de implementatie van EU- (c.q. EG-)besluiten in een normaal constitutioneel proces zou moeten plaatsvinden;

verzoekt de regering bij de voorbereiding van de Grondwetswijziging 2002 een proeve te betrekken

- waarbij het lidmaatschap van Nederland van de Europese Unie in de Grondwet wordt erkend,
- en regels worden geformuleerd voor implementatie van EU-besluiten in de Nederlandse wetgeving,
- waarbij de betrokkenheid van de Staten-Generaal ook bij een versnelde procedure is verzekerd.’

Wij dachten inderdaad, hoopvol als wij waren, dat het een en ander al geregeld kon worden bij de Grondwetsherziening van 2002.

ADVIES, STILTE EN RECIDIVE

De regering wilde echter eerst over de motie-Jurgens c.s. een staatsrechtelijk advies inwinnen bij de juridische faculteiten van de Rijksuniversiteit Utrecht en de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Deze grondige studie, het rapport-Besselink c.s., verscheen in mei 2002.⁶ Het advies gaf de senaat gelijk en kwam met voorstellen voor aanpassing van de Grondwet. Daarna volgde een oorverdovende stilte die maar liefst vijf jaar zou aanhouden. Meer dan eens vroeg de

senaat of zij nu eindelijk eens het standpunt van de regering mocht ontvangen (normaal gesproken gebeurt dat binnen een jaar). Op 19 februari 2003, dus negen maanden na het verschijnen van het rapport, stelde ik schriftelijke vragen aan de minister. Deze antwoordde op 6 maart 2003 dat het nieuwe kabinet maar voor beantwoording zorg moest dragen. Dat heeft Balkenende II/III niet gedaan. Nog op 22 januari 2007 verzocht de vaste commissie van Binnenlandse Zaken van de senaat aan Balkenende IV om nu eindelijk eens haar standpunt kenbaar te maken. Het ging nota bene mede om de vraag of ons lidmaatschap van de EU niet in de Grondwet moest worden opgenomen. Dat is geen kleinigheid.

Erger nog dan het uitblijven van een antwoord, was het feit dat er nieuwe wetsvoorstellen bleven binnenkomen die de gewraakte procedure eenvoudig herhaalden. In arren moede richtte de senaat zich tot de minister van Justitie. Die is immers — zie zijn brief van 12 augustus 1999, hierboven genoemd — verantwoordelijk voor de kwaliteit van de regelgeving. Zijn departement voert de redactie over de *Aanwijzingen voor de regelgeving*.⁷ Dit handboek moeten ambtenaren hanteren bij het ontwerpen van wets teksten. Daarin stond — en staat nog altijd — Aanwijzing nr 34: ‘In een hogere regeling wordt in beginsel niet toegestaan dat deze bij lagere regeling wordt gewijzigd.’

72 Geef je deze regel een letterlijke en strenge uitleg, dan staat er dat het principieel niet kan. Maar in ons spraakgebruik is de tussenvoeging ‘in beginsel’ gek genoeg gaan betekenen ‘in het algemeen, maar uitzonderingen zijn mogelijk’. In een toelichting op deze Aanwijzing stelde de regering dan ook dat de wetgever bevoegd was om — bij uitzondering weliswaar — een lagere regelgever bevoegd te verklaren om in de wet inhoudelijke wijzigingen aan te brengen. Ik acht dit, zoals gezegd, constitutioneel onjuist. De wetgever kan niet zijn eigen uitsluitende bevoegdheid (op grond van art. 81 GW) om formele wetsteksten te maken vervolgens aan lagere regelgevers toekennen. Hij heeft geen *Kompetenz Kompetenz*, zoals onze oosterburen dat kernachtig uitdrukken.

Ook de regering vond deze wijze van wetgeven eigenlijk minder wenselijk. Waarom? Omdat ‘een dergelijke constructie leidt tot onoverzichtelijke regelgeving’. Om het plat te zeggen: uit het *Staatsblad* moet men kunnen opmaken hoe de tekst van de wet luidt. Als de regering of een minister de tekst van de wet mag wijzigen, dan klopt dat niet meer. Deze praktische argumentatie bleef de minister van Justitie volhouden, zonder het principiële argument te onderschrijven.

De wetgever kan niet zelf de bevoegdheid om wetten te maken en te wijzigen doorgeven aan andere regelgevers

Met dit meningsverschil over de vraag waaróm de techniek onwenselijk was kon de senaat wel leven, mits de regering ophield dit type kwalijke bepalingen in wetsvoorstellen op te nemen. Maar omdat Aanwijzing 34 het goed vond, bleven sommige departementen het gewoon doen.⁸ Justitie kon ze niet tegenhouden (over eenheid van het regeringsbeleid gesproken!). Diverse malen moest de senaat ingrijpen en de regering dwingen om de desbetreffende bepaling niet in werking te laten treden. Bij een wetsvoorstel waar grote politieke druk achter zat, bleek dit laatste soms niet mogelijk. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de WIA, de wet die de gevolgen van arbeidsongeschiktheid op een nieuwe wijze regelde. Wachten op een novelle was toen ondoenlijk. De bewindsman van Sociale Zaken, De Geus, gewezen op onwenselijke opdrachten aan de lagere wetgevers in de WIA, debiteerde een parlementair novum. Hij verwees voor een antwoord op de vraag of de gewraakte bepalingen wel in overeenstemming waren met de Grondwet naar zijn collega Pechtold van Binnenlandse Zaken, die in het kabinet immers over Grondwetszaken ging.⁹

Had minister De Geus niet zelf een eed afgelegd om getrouw te zijn aan de Grondwet, zo vroegen wij hem? Wat de zaak extra erg maakte, was dat de wia niets te maken had met versnelde implementatie van Europese besluiten. De gewraakte techniek was, als de vogelgriep, nu ook in andere wetsgebieden doorgedrongen.

Het meest recente geval, eind 2006, was de nieuwe Geneesmiddelenwet. Artikel 80 daarvan luidde in het voorstel: 'Bij ministeriële regeling kunnen in verband met de vooruitgang van de wetenschap of de techniek ter zake van geneesmiddelenbewaking regels worden gesteld die afwijken van dit hoofdstuk [van deze wet, EJ]'. De senaat eiste met succes dat het artikel niet in werking zou treden.

Een eerder wetsvoorstel, van minister Brinkhorst van Economische Zaken¹⁰, wilde deze techniek zelfs structureel maken op het gebied van de Elektriciteitswet, de Gaswet, de Postwet en ... de Telecommunicatiewet. Toen dat aan het licht kwam, vroegen de cda-woordvoerder en ik informeel aan onze geestverwanten in de Tweede Kamer om hier toch eens goed naar te kijken. Het goede aan dit wetsvoorstel was dat de regering beloofde om tevoren, tijdens de vaststelling van de richtlijnen in Brussel, grondig overleg te plegen met het parlement. Dat was grote winst voor de parlementaire betrokkenheid. Maar de consequentie was wel dat de gewraakte techniek hier toegepast zou mogen worden, omdat het parlement dan immers bij de voorbereiding van zo'n 'wetswijziging' was betrokken. De vraag is overigens of gebruik van die techniek, bij zulk goed vooroverleg met het parlement, nog nodig is. Een gewone wetswijziging is dan immers ook snel door de beide Kamers te jassen.

Het is ongebruikelijk dat leden van de senaat zich bemoeien met een wetsvoorstel dat nog bij de Tweede Kamer ligt. Even ongebruikelijk is het wanneer een minister in zijn communicatie met de Tweede Kamer rechtstreeks opvattingen van de Eerste Kamer weerspreekt. Precies dit deed minister Brinkhorst van Economische Zaken bij de behandeling van het genoemde wetsvoorstel met een brief¹¹ waarin hij inging op de motie-

Jurgens. Ik vond dat we de minister van repliek moesten dienen. De senaatscommissie van Justitie achtte het echter ongepast om zich tot de bewindsman te richten inzake een brief die hij had geschreven aan de Tweede Kamer. Dat heb ik op 18 mei 2006 uiteindelijk dan maar zelf gedaan.

Intussen had de Tweede Kamer van haar kant ook voor een novum gezorgd. De vaste commissie van Economische Zaken had een onderzoek gelast naar het wetsvoorstel van Brinkhorst en het lid J.J. van Dijk benoemd tot rapporteur. Zijn rapport verscheen op 14 januari 2005.¹² Hij

Met een meningsverschil over de vraag waaróm de techniek onwenselijk was kon de senaat wel leven, mits de regering ophield dit type kwalijke bepalingen in wetsvoorstellen op te nemen

suggereerde alternatieven voor de gewraakte methode. Het komt niet vaak voor dat een Kamercommissie op deze manier een rapporteur benoemt. Dat dat nu wel gebeurde, had te maken met het voortdurende aandringen vanuit de senaat bij de collega's aan de overzijde om dit wetsvoorstel niet op deze manier te laten passeren. Vanwege al het gedoe trok Balkenende IV het wetsvoorstel uiteindelijk maar in. Hoeveel eenvoudiger zou het niet zijn geweest als de regering na 2000 gewoon de motie-Jurgens had uitgevoerd en dus niet meer met zulke bepalingen in wetsvoorstellen was komen aanzetten.

NIEUWE BELOFTES, NIEUWE MOTIE

Intussen was er wel van alles gebeurd, ook al leek het geen effect te hebben. Tot twee keer toe had de senaat gedebatteerd met minister van Justitie Donner: op 1 februari 2005 en op 14

maart 2006. Justitie was namelijk actief geworden. Bij de schriftelijke behandeling in de senaat van de wijziging van de Mediawet¹³ — waar het probleem zich opnieuw voordeed — had de regering heroverweging toegezegd van het kabinetsstandpunt uit 1999 inzake snelle implementatie van Europese richtlijnen.

In een brief¹⁴ d.d. 27 juli 2004 stuurde minister Donner — ditmaal aan de Eerste Kamer, reden waarom de Tweede Kamer er verder geen aandacht aan heeft besteed! — een ‘heroverweging van het kabinetsstandpunt m.b.t. de wen-

Van de overzijde kreeg de senaat helaas nauwelijks steun — en dat terwijl de Tweede Kamer aanstootgevende artikelen kan weg-amenderen

selijkheid van bijzondere wettelijke bepalingen voor het waarborgen van tijdige implementatie’. Het nieuwe standpunt was mede gebaseerd op een bijgevoegd advies van de Raad van State. Die notitie leidde weliswaar tot de conclusie dat zeer grote terughoudendheid was vereist bij de toepassing van Aanwijzig 34, maar niet tot wijziging daarvan. De regering hield vol dat art. 81 GW deze wijze van delegeren *contra legem* (in strijd met de wet) niet verbood, al was met het oog op de overzichtelijkheid van de wetgeving terughoudendheid geboden. In het debat op 1 februari 2005 wist de minister de senaat niet te overtuigen. Ik mocht toen namens de hele Kamer het openingswoord spreken — een situatie die vaker voorkomt in de senaat, waar de tegenstelling tussen coalitie- en oppositiepartijen bij zaken als deze meestal geen rol speelt. De minister beloofde nog eens te kijken naar Aanwijzig 34. Er zou ruim twee jaar overheen gaan voordat daar iets van zou blijken.

Minister Donner vroeg opnieuw om een stu-

die, een rechtsvergelijkend onderzoek dat werd verricht door de hoogleraren W. Voermans en B. Steunenberg van het E. M. Meijers Instituut van de Universiteit Leiden. Hun rapport, *De omzetting van Europese richtlijnen: Instrumenten, technieken en processen in zes lidstaten vergeleken* werd aangeboden aan de Tweede (!) Kamer op 14 november 2005.¹⁵ De minister concludeerde dat uit het onderzoek bleek ‘dat voor de implementatie van EG-richtlijnen de bestaande wetgevingssystematiek alleszins bruikbaar [was], en dat hiervoor in beginsel geen bijzondere delegatiebepalingen met of zonder mogelijkheid tot afwijking van de wet [behoefden] te worden ontwikkeld of toegepast’. Dat was klare taal.

Over dit advies sprak de Tweede Kamer zich niet uit. De senaat deed dat wel. Zij wijdde op 14 maart 2006 haar zoveelste debat aan het onderwerp. Dit leidde tot een motie van de hele senaat, een tweede motie-Jurgens c.s.¹⁶ Na een beknopt overzicht van de hele voorgeschiedenis is het dictum: ‘(...) verzoekt de minister te bevorderen dat op korte termijn in de *Aanwijzingen voor de regelgeving* een duidelijke formulering wordt opgenomen dat een delegatie van wetgevende bevoegdheid bij wet aan een lagere regelgever, welke die lagere regelgever machtigt om af te wijken van de wet in formele zin, niet is toegelaten.’

Zo, dat had acht jaar gekost. Er was inmiddels een andere minister van Justitie gekomen, Hirsch Ballin. Het toeval wilde dat hij in november 2000, toen als lid van de senaat, de eerste motie-Jurgens c.s. had ondertekend.

FINALE

Daar de initiatiefnemer van de twee moties-Jurgens per 11 juni 2007 na twaalf jaar de senaat zou verlaten, vonden de commissies van Justitie en Binnenlandse Zaken dat nog één poging moest worden ondernomen om de kwestie af te sluiten. In een plenair debat op 15 mei 2007 zou de minister van Binnenlandse Zaken, Ter Horst, eindelijk antwoord moeten geven op de voorstellen in het advies-Besselink c.s. uit 2002

en zou de minster van Justitie, Hirsch Ballin, de tekst moeten leveren van een gewijzigde Aanwijzing 34 voor de regelgeving.

Negen jaar lang had de senaat zich eensgezind, met consistentie en volharding gebogen over dit aspect van de kwaliteit van de wetgeving. Dat is op zichzelf al bijzonder. Van de overzijde kreeg de senaat daarbij helaas nauwelijks steun — en dat terwijl de Tweede Kamer aanstootgevende artikelen kan weg-amenderen en de senaat niet. Deze ervaring levert een sterk argument op voor invoering van het recht van de senaat om wetsvoorstellen met commentaar en wijzigingsvoorstellen terug te sturen naar de Tweede Kamer. Wat mij betreft worden ze daar dan verder afgedaan. Het recht dat de senaat heeft om wetsvoorstellen te verwerpen is in de praktijk meestal te zwaar en wordt daarom zelden gebruikt. De kwaliteit van wetgeving wordt door een recht van terugzending sterk bevorderd. Veel onvolkomenheden die bij de behandeling in de senaat blijken kunnen dan door de Tweede Kamer worden gecorrigeerd.

Het debat op 15 mei leverde niet een aankondiging tot Grondwetswijziging op, zoals Besselink c.s. hadden voorgesteld. Tegen de eensgezinde senaat in hield de brief van Binnenlandse Zaken van 24 april¹⁷ vol dat de gewraakte methode grondwettig was. De argumentatie was

Het gevoelen in het debat kon het best worden weergegeven met de Mokumse uitdrukking: ‘Ik moet het nog zien, zei blinde Maupie...’

zo gebrekkig dat de senaatscommissie van Binnenlandse Zaken op 8 mei om een aanvullende motivering vroeg. De brief van Justitie, gedateerd 11 mei¹⁸, was bevredigender. Die bevatte de tekst van een gewijzigde Aanwijzing 34/34a,

plus een overzicht van alle wetten waarin de gewraakte methode al was toegepast. De nieuwe Aanwijzing zou deze methode van wetgeving moeten uitbannen.

Het gevoelen van de senaat in het debat kon nochtans het best worden weergegeven met de Mokumse uitdrukking: ‘Ik moet het nog zien, zei blinde Maupie...’ Dit leidde ertoe dat de gedachtewisseling werd afgerond met een derde — en zeker de laatste — motie-Jurgens c.s.. Na een overzicht van de voorgeschiedenis sinds 1998¹⁹ sloot de motie als volgt af:

‘– vaststellende dat inmiddels wetsvoorstellen de Kamer blijven bereiken waarin de gewraakte bepalingen voorkomen, laatstelijk in de Geneesmiddelenwet,
– gehoord het voornemen van de Kamer om wetsvoorstellen, waarin de gewraakte bepalingen voorkomen, *niet meer te aanvaarden* [cursief EJ],
– dringt er bij de regering op aan om deze vorm van wetgeving niet meer te gebruiken.’

De motie werd met algemene stemmen aangenomen.²⁰ Mevrouw Ankie Broekers-Knol sprak in haar stemverklaring namens de vvd-fractie, op 22 mei, van een Binnenhof-trilogie: ‘2000: Jurgens waarschuwt, 2006: Jurgens ‘strikes again’, 2007: Jurgens’ laatste schot.’

De eerste testcase deed zich luttele dagen later voor. Op 13 juni stuurde de minister van Economische Zaken, Van der Hoeven, een Nota van wijzigingen naar de Tweede Kamer, bij een wetsvoorstel inzake ‘informatie-uitwisseling ondergrondse netten’. Onder verwijzing naar de derde motie-Jurgens trok zij artikel 46, lid 2 van dit wetsvoorstel in.²¹ Zij zei daarover: ‘De bepaling is als noodvoorziening voor onvoorziene uitvoeringsproblemen in het wetsvoorstel opgenomen en zou vermoedelijk nooit toegepast hoeven te worden.’ Dus het waren toch weer niet de bezwaren van een eensgezinde Eerste Kamer die de doorslag gaven?

- Noten
- 1 Stbl. 26.11.1998, nr.664, art. 1 j. Bij een latere wet is 18.2 geschrapt. Art. 18.1 bleef overigens staan. Daarin staat de bevoegdheid tot het maken van experimenteerbepalingen bij AMVB, 'die kunnen afwijken van het bij of krachtens deze wet bepaalde'. Ik had 18.1 in het vuur van onze competentiestrijd met Verkeer en Waterstaat blijkbaar onvoldoende benadrukt, naast het verdergaande 18.2.
- 2 26 200 VI, nr 65.
- 3 Aanwezig waren onder anderen de minister van Justitie Kort-hals Altes en de Tweede-Kamerleden Balkenende, Rehwinkel (sinds 12 juni 2007 lid van de senaat) en Van Middelkoop.
- (Verslag algemeen overleg 26 800 VI nr 59)
- 4 Dat men aan de overzijde geen zicht pleegt te hebben op wat de senaat doet, kan ik op basis van mijn eigen ervaringen als lid van de Tweede Kamer (1972-1975 en 1990-1994) bevestigen.
- 5 26 200 VI nr 65, EK 37b.
- 6 L.F.M. Besselink e.a., *De Nederlandse Grondwet en de Europese Unie*, Groningen, 2002.
- 7 Uitgave ministerie van Justitie, vierde druk, 2004.
- 8 Soms werd de dwaling tijdig gesignaleerd. Staatsecretaris Van Geel (Milieu) gedroeg zich geheel correct toen hij op 27 februari een wetsvoorstel (25 991) introk omdat dit voorstel de gewraakte techniek bij milieubeheer wilde invoeren.
- 9 Handelingen Eerste Kamer 20 december 2005, p. 13-620.
- 10 29 474, ingediend 16 maart 2004.
- 11 Brief van 20 april 2006, 29 474, nr 13.
- 12 29 474, nr 7.
- 13 28 476, ek nr 189b.
- 14 29 200 vi F.
- 15 21 109, nr 159.
- 16 21 109 A.
- 17 26 2000 vi, nr 65 A.
- 18 21109 B.
- 19 Een gedetailleerd overzicht van de gang van zaken in die negen jaar, drie A4'tjes lang, is toegevoegd aan de Handelingen van 15 mei 2007.
- 20 21 109 D.
- 21 30 475, nr 24.§

Reflecties op de Eerste Kamer (4)

Het fiasco van de fopburgemeester

ED VAN THIJN

Dinsdagavond 22 maart 2005. Plaats van handeling: de antichambre van de Eerste Kamer. Het is vijf voor elf. Het debat over de gekozen burgemeester is, na de tweede termijn van de minister, voor de derde maal geschorst. Boven alles uit klinkt de snerpende bel die aangeeft dat de beraadslagingen zullen worden hervat. De spanning is om te snijden. In de antichambre — die in de jaren van Wiegel nog rooksalon werd genoemd, maar die tijd komt nooit meer terug — verdringen zich in een ruimte die niet veel groter is dan een kleedkamer van een amateurvoetbalclub tientallen journalisten, fotografen, partijfunctionarissen, voorlichters, spindoc-tors, Tweede-Kamerleden, Eerste-Kamerleden en minstens acht cameraploegen. Het is één kluwen van elkaar verdringende mensen, apparaten, kabels en flitsende lichten waar ik mij een weg doorheen moet banen, op weg naar het spannendste moment van de dag: de stemming. ‘Meneer van Thijn, meneer van Thijn, meneer, Van Thijn, Van Thijn, meneer...’ Links, rechts, voor me, achter me, overal zie ik de vragende ogen van bekende tv-journalisten. ‘U hoort het zo,’ roep ik. ‘Zo dadelijk... zo... dadelijk.’ Ik probeer in beweging te blijven. Voor de ingang van de vergaderzaal wordt mij de toegang versperd door vier grote camera’s. ‘Wij moeten er om 11 uur uit,’ hoor ik Ferry Mingelen roepen. Ik word

bij mijn arm gepakt. Een stevige greep. Een man als een klerenkast probeert mij mee te slepen. Ik weet niet waarheen. Naar één van de camera’s? Naar de ingang? Is het een omroepmedewerker? Of een bodyguard? Of iemand met slechte bedoelingen? Ik word kwaad. ‘Laat mij los,’ roep ik. ‘Laat mij erdoor!’ Ik ruk me los. De menigte wijkt uiteen. ‘Rustig,’ maant een collega die achter me loopt. ‘Je bent live in beeld.’ Ik betreed de vergaderzaal en neem mijn plaats in, dicht bij het spreekgestoelte waarop ik zo dadelijk een stemverklaring zal afleggen. ‘Het wordt een ja,’ zegt Jan Terlouw tegen Jeroen Pauw in de studio. ‘Waarom zou hij anders zo chagrijnig zijn?’ (Ik zag de beelden ’s nachts in de herhaling.) ‘Ik denk het ook,’ zegt Pauw, pal voordat hij van hogerhand wordt weggedraaid om plaats te maken voor het NOS-journaal. Een medialogica die niemand begrijpt. Het werd dus nee.

STILTE VOOR DE STORM

Hoe anders waren de omstandigheden tijdens het beleidsdebat op 17 februari 2003 toen ik het woord mocht voeren over de plannen van de ministers van Binnenlandse Zaken en voor Bestuurlijke Vernieuwing, Remkes en De Graaf. Aanwezig: de beide ministers, een handjevol woordvoerders, een enkele plichtsgetrouwe senator, wat soufflerende ambtenaren. En geen enkele journalist.

De perstribune is uitgestorven, zoals altijd.

Over de auteur Ed van Thijn was van 1999 tot 2007 lid van de Eerste Kamer voor de PvdA

De turbulentie van de medialogica is aan onze plechtstatige vergaderzaal voorbijgegaan. De Eerste Kamer is een *chambre de reflection* en dat heeft per definitie geen nieuws waarde. Bij ons heerst de rust van het kerkhof. Het is een bekend gezegde dat gevoelige staatszaken het best in de Eerste Kamer kunnen worden geopenbaard. Geen haan die ernaar kraait.

Het belangrijkste onderwerp dat ik aansnijdt is de voorgenomen centralisatie van het politiebestedel. Ik stel vast dat deze haaks staat op het actieprogramma 'De andere overheid', dat juist draait om een verdere decentralisatie. De tijd van *top-down* beleid is voorbij. In de toekomst moeten verantwoordelijkheden zo laag mogelijk in de organisatie worden gelegd. Beleid moet zo dicht mogelijk bij de burgers worden gemaakt.

De Eerste Kamer is een 'chambre de reflection'. Bij ons heerst de rust van het kerkhof

Medeoverheden (de gemeenten) en *civil society* moeten meer invloed krijgen op de beleidsontwikkeling. Hoe kunnen deze contrasterende plannen op één en hetzelfde departement ontwikkeld worden? Praten deze ministers wel eens met elkaar? En hoe denkt de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing eigenlijk over deze greep naar de macht van zijn collega?

78 Ik maak een bruggetje naar de gekozen burgemeester. Is het niet toevallig dat uitgerekend op het moment dat de burgemeester wellicht gekozen gaat worden zijn verantwoordelijkheid voor de politie wordt uitgekleden? Jarenlang werd immers het verzet tegen de gekozen burgemeester ingegeven door het feit dat hij nu eenmaal de belangrijkste gezagsdrager is — een macaber argument dat ik altijd bestreden heb: waarom zou een gekozen bestuurder per definitie een wekeling zijn? En een benoemde een mannetjesputter? Ik vraag minister De Graaf met grote

nadruk of de centralisatie van de politie niet een te hoge prijs is om dat ene kroonjuweel, dat met de dag minder glinstert, binnen te halen. Is hij niet bezig zich te verstrikken? Ik waarschuw dat hij voor wat deze Kamer betreft niet op een *walk-over* moet rekenen.

In hun beantwoording klampen de beide ministers zich angstvallig aan elkaar vast. Nee, ze spreken niet met twee monden. Nee, hun beleidsvoornemens staan niet haaks op elkaar. Ja, ze zijn wel degelijk op elkaar afgestemd. De Graaf wil zich niet over het politiebestedel uitspreken, omdat dat geen onderdeel van zijn portefeuille vormt. Hij verwijt mij dat ik dat onderwerp er met de haren bijsleep. En Remkes betoogt dat de soep nooit zo heet gegeten zal worden. Wat er ook gebeurt: de lokale inbedding van de politie staat niet ter discussie en het gezag van de burgemeester zal blijven zoals het is.

De ministers vinden dat ik voor de muziek uitloop. Het wachten is op het evaluatierapport van de commissie-Leemhuis dat in het najaar zal verschijnen. Tot die tijd houden ze alle opties open. 'Ook de optie van centralisatie?', vraag ik. 'Alle opties,' zegt Remkes. 'Geldt dat ook voor de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing?', vraag ik. 'Vanzelfsprekend,' zegt deze. 'In dat geval,' zeg ik in tweede termijn, 'moet ik u medelen dat ik mijn fractie zal adviseren onze medewerking aan het debat over de Grondwetsherziening pas te geven als het rapport van de commissie-Leemhuis is verschenen.' 'Ook als een Kamermeerderheid daar anders over denkt?', vraagt GroenLinkser Platvoet via de interruptiemicrofoon. 'Ook dan,' zeg ik, mij realiserend dat dit een wel erg beladen uitspraak is. Bij een Grondwetsherziening in tweede lezing — met de eerste lezing waren wij al in een vorige periode akkoord gegaan — heeft de oppositie een *blocking vote*, maar dat is een erg zwaar middel om in te zetten. Ik vraag me af of mijn fractie daar — achteraf — mee zal instemmen. Maar ja, wie niet horen wil moet voelen. En bovendien: de krant zal het niet halen. Al had ik hier een kanon afgeschoten, dan nog zou dat in de media onopgemerkt zijn gebleven. Een rustig idee.

EEN STRATEGIENOTITIE

De fractie reageert positief op de strategienotitie die ik na het beleidsdebat en voor de verdere schriftelijke behandeling van de Grondwetsherziening indien. In deze notitie breng ik een koppeling aan met het politiedossier, iets wat 'aan de overzijde', in de Tweede Kamer, tot nu toe nog niet is gebeurd. Het gaat niet aan, betoog ik, om de Grondwetsherziening per se voor de zomer te willen afhandelen terwijl de evaluatie van het politiebestedel pas na de zomer beschikbaar komt. Waarom is dat zo belangrijk? Omdat, als de voortekenen niet bedriegen, overwogen wordt om de beheersrol van de burgemeester terug te dringen. De centralisatie staat voor de deur. Het ministerie van Justitie zit al jaren op deze toer en ziet nu haar kans schoon. Wat er in feite gebeurt is dat de vermaatschappelijking van de politie, een verworvenheid van de laatste decennia, goeddeels ongedaan wordt gemaakt en dat de inbedding van de politie in het gemeentelijk bestel op de tocht komt te staan. Voor de positie van de burgemeester betekent dit dat hij niet versterkt uit de strijd komt — wat volgens De Graaf de inzet is van de herpositionering — maar verzwakt. Ik stel voor de afhandeling van het wetsontwerp aan te houden tot alle kaarten op tafel liggen.

Dat betekent dat wij de druk van de meerderheid om tot snelle behandeling over te gaan moeten weerstaan. Die druk wordt ook opgevoerd door het feit dat de Tweede Kamer pas tot de behandeling van het wetsontwerp tot invoering van de gekozen burgemeester wil overgaan als vaststaat dat de Eerste Kamer de Grondwettelijke belemmeringen heeft opgeruimd. Ik vind dit een oneigenlijke gang van zaken. Tweede én Eerste Kamer hebben elk een eigen verantwoordelijkheid. Het is staatsrechtelijk onaanvaardbaar dat de Tweede Kamer haar schaduwen vooruit werpt op de gang van zaken aan de overzijde. Er bestaat niet zoiets als een recht op anticipatie. Wij wensen gevrijwaard te blijven van dwangbevelen.

Dat staat los van onze opvatting over de variant die nu op tafel ligt. Ongeacht onze voorkeur — rechtstreekse verkiezing van de burgemees-

ter of verkiezing door de gemeenteraad — moeten wij niet voor onze beurt praten. Die keuze komt de Tweede Kamer toe. In beide gevallen is deconstitutionalisering van de benoeming door de Kroon nodig. Daarom zou het goed zijn als voorkomen zou kunnen worden dat deze in de Eerste Kamer strandt. Maar we hoeven niet tot

Thom de Graaf gaat onbekommerd op campagne om de rechtstreeks gekozen burgemeester aan de man te brengen alsof die het 'Staatsblad' al heeft gehaald

elke prijs mee te werken aan een geforceerde invoering van een onvoldragen voorstel in 2006. Het zou van wijsheid getuigen om de horizon te richten op 2010.

Met dit mandaat ga ik de schriftelijke voorbereiding in. Pogingen om de inbreng voor het voorlopig verslag uit te stellen mislukken jammerlijk. De meerderheid in de senaatscommissie wenst vaart te maken en toont geen begrip voor onze wens om te wachten tot alle (politie-)kaarten op tafel liggen. En, zoals altijd als er grote politieke belangen op het spel staan, beslist ook in de Eerste Kamer de meerderheid. Ook daar is democratie de helft plus één. Blijkbaar realiseert niemand zich dat in dit geval de oppositie niet tandeloos is.

De inhoudelijke vragen die we in het voorlopig verslag neerleggen worden per omgaande beantwoord. Dat is ook niet zo moeilijk, omdat de minister tot in twee instanties blijft volhouden dat de toekomst van het politiebestedel niet aan de orde is.

Met volle zeilen wordt een ramkoers ingezet. De datum voor het debat wordt vastgesteld op 22 maart 2006. Punt uit. Van enige laveerkunst is geen sprake.

Aan de vooravond van het debat gaat Thom de Graaf onbekommerd op campagne. Hij huurt een bus en gaat zigzag het land door om de rechtstreeks gekozen burgemeester aan de man te brengen alsof die het *Staatsblad* al heeft gehaald. In verschillende talkshows lopen kandidaten zich warm. Ik zie bekende gezichten: Henk Westbroek, Jan Nagel, Klaas Wilting, Rob Oudkerk, Bram Peper. Die laatste kondigt aan een adviesbureau te zijn begonnen voor kandidaat-burgemeesters die de fijne kneepjes van het vak wilden leren. In de week voor het debat zal ik hem nog tegenkomen op het Boekenbal en hem feliciteren met zijn initiatief. 'Dat is een lange-termijninvestering,' zeg ik spottend. Hij kijkt mij vol ongelooft aan.

OVERLEG OP HOOG NIVEAU

In de weken voorafgaand aan het debat ben ik, samen met fractievoorzitter Noten, enkele malen te gast bij Wouter Bos — een eer die mij nog niet eerder te beurt is gevallen. De gesprekken, vijf in totaal, verlopen in een plezierige sfeer. Ik vind het alleszins begrijpelijk dat Bos de gang van zaken rond dit gevoelige dossier goed in de gaten wil houden. Hij heeft kennisgenomen van mijn strategienotitie, die wij puntsgewijs be-

Zelf merk ik op dat ik vooral zwaar til aan de voorgenomen centralisatie van de politie. Wouter zegt mijn zorgen te delen

80

spreken. Hij maakt geen geheim van zijn hoop dat de Eerste-Kamerfractie uiteindelijk, net als de Tweede-Kamerfractie heeft gedaan (minus Klaas de Vries, nota bene de indiener), vóór de Grondwetwijziging zal stemmen, omdat deze hoe dan ook nodig is voor een democratisering van de burgemeestersbenoeming. De PvdA mag onder geen beding de indruk wekken tegen be-

stuurlijke vernieuwing te zijn. 'Ik moet het wel kunnen uitleggen,' zegt Wouter.

Hij kan zich vinden in mijn streven om pas tot stemming over te gaan als het kabinet duidelijkheid heeft geschapen over de toekomst van het politiebesteding. Tegelijkertijd benadrukt hij dat het belangrijk is dat de Eerste Kamer haar positie gebruikt om De Graaf tot concessies te bewegen omtrent de 'snelkookpanprocedure' van overhaaste, algehele invoering van de rechtsreeks gekozen burgemeester. Hij wijst erop dat de Tweede Kamer een motie heeft aangenomen om een *big bang* — massaal ontslag van alle burgemeesters — te vermijden. Balkenende heeft daarover ook een kritische opmerking gemaakt. De Graaf heeft toegezegd te zullen bewegen. Wouter raadt Han Noten aan om daarover contact op te nemen met de minister en zal zelf ook pogingen in het werk stellen. Zelf merk ik op dat ik vooral zwaar til aan de voorgenomen centralisatie van de politie. Wouter zegt mijn zorgen te delen, hij zal zich er binnenkort over uitspreken.

Een dag later vind ik in mijn e-mail een 'afsprakenlijst'. Daarin worden de bezwaarpunten, waaronder de snelkookpanprocedure en de veranderende zeggenschap over het korpsbeheer, opgesomd. Mijn aandacht wordt getrokken door de mededeling dat het eerste punt het belangrijkste is en dat met name daarover zal worden onderhandeld. Ik mail per omgaande terug dat voor mij het tweede punt het zwaarste weegt. Wouter antwoordt dat De Graaf wat dat betreft moeilijk nog kan bewegen, maar dat op dit punt gemakkelijker resultaten zijn te boeken als er inzake de overhaaste invoering gas wordt teruggenomen. Hoe dan ook, wat overeind blijft staan is dit: 'Als De Graaf op dat punt niet beweegt ligt de EK-fractie op ramkoers.' Maar ook staat er: 'Er worden nu nog geen conclusies getrokken. Er wordt ruimte gemaakt voor tijdig overleg met Bos en Koole mocht een en ander zich in deze richting ontwikkelen. EK-fractie zal Bos/Koole op dit punt niet verrassen.'

Tien dagen voor het debat stuur ik, zoals gebruikelijk, mijn concept-speech naar de fractie met een afschrift naar Bos. De sfeer tijdens de

fractievergadering is geladen. De tekst wordt met algemene stemmen goedgekeurd, maar er ontstaan meningsverschillen over het vervolgtraject. Een grote meerderheid stemt in met een ramkoers, een kleine minderheid kondigt aan onder geen beding tegen de Grondwetsherziening te zullen stemmen.

Diezelfde middag is er voor het eerst ook een (formeel) overleg met de voorzitters en woordvoerders van de fracties van GroenLinks en de SP. We speculeren over mogelijke concessies van Thom de Graaf. Er circuleren geruchten over een gedifferentieerde invoering van de rechtstreeks gekozen burgemeester: introductie in de grotere gemeenten (met meer dan 50.000 inwoners) zou een eerste stap worden in een onomkeerbaar proces. Zwart op wit hebben we dat voornemen echter niet. Ik weet op dat moment nog niet dat deze tegemoetkoming (aan het CDA overigens, niet aan ons) ook opgevoerd is in een gesprek met Han Noten. Die heeft daarover niet gerapporteerd en doet dat ook nu niet. We besluiten een motie voor te bereiden over een eventuele pilot in een beperkt aantal grote steden plus een motie over de onwenselijkheid van een centralisatie van het politiebestedel. We zullen, afhankelijk van de reactie van een Kamermeerderheid de deur niet in het slot gooien, maar spreken wel af dat het 'samen uit, samen thuis' zal zijn en dat wij elkaar niet zullen verrassen.

Op vrijdag 18 maart gaat de telefoon. Thom de Graaf aan de lijn. 'Wat zou je ervan vinden als ik morgen langs kwam?', vraagt hij. 'Je bent meer dan welkom,' reageer ik. 'Ik had je al veel eerder verwacht.'

De volgende dag komt Thom inderdaad op bezoek. We zijn allebei gespannen, maar begroeten elkaar hartelijk. Persoonlijk — dat mag ik nu wel zeggen — heb ik altijd een zwak voor hem gehad. Onze eerste kennismaking vond plaats toen ik voor de tweede keer aantrad als Minister van Binnenlandse Zaken. Hij was toen directeur Politie op het departement en hield zich vooral bezig met de bestrijding van voetbalvandalisme — een onderwerp dat ook mij aan het hart ging.

Later kreeg ik met hem te maken als vice-voorzitter van de commissie-Van Traa die een enquête hield naar de IRT-affaire die mij, evenals Hirsch Ballin, vrij kort na mijn aantreden de kop kostte. Ik was blij met hun rapport waarin ik met zoveel woorden als burgemeester werd gerehabiliteerd. Alle indianenverhalen die later de

Bij het afscheid heeft Thom nog een laatste wens. 'Als een tegenstem niet te vermijden is, vraag ik: beul, maak het kort.' Als de deur dichtvalt heb ik buikpijn

ronde zouden doen, zoals 'Van Thijn heeft nog een appeltje te schillen met De Graaf' en 'Zijn stemgedrag inzake de deconstitutionalisering was een revanche voor 1994', waren volstrekt uit de lucht gegrepen.

Ik ben blij met Thoms komst en geef daar ook uiting aan. Aan het begin van het gesprek markeren we ons speelveld. Ik kondig aan dat, indien er geen duidelijke concessies van zijn kant komen, een tegenstem bijna niet te voorkomen zal zijn. 'Ik heb een duidelijk mandaat van mijn fractie en kan daarover in dit stadium niet marchanderen.' Thom verklaart dat hij ook weinig manoeuvreerruimte heeft. 'De coalitie houdt de teugels kort, zeker als het over de politie gaat.' Ik probeer een uitweg te vinden in de procedure. 'Laten we de stemming uitstellen tot na het debat in de Tweede Kamer, dan weten we tenminste allebei waar we het over hebben.' Thom vindt dat onbespreekbaar. 'De kans is groot dat de Tweede Kamer dan niet eens aan het debat begint, om constitutionele redenen.' Kondig dan aan dat je na het Tweede Kamerdebat alsnog een nieuw voorstel tot herziening van de Grondwet zal indienen, zodat we in ieder geval 2010 halen. Daar zullen wij geen bezwaar tegen kunnen maken. Onze bezwaren gelden de snelle invoering

in 2006. 'Dan verlies ik mijn geloofwaardigheid,' zegt hij, 'dat doe ik niet.'

Als hij aanstalten maakt om te vertrekken doe ik nog één aanbod. 'Laten wij in ieder geval in de schorsing van het debat opnieuw onder vier ogen praten.' Hij zegt dat te zullen overwegen. Bij het afscheid heeft hij nog een laatste wens. 'Als een tegenstem niet te vermijden is, vraag ik: beul, maak het kort.' Als de deur dichtvalt heb ik buikpijn.

DE OUDSTE LES

In het weekend blijft het onrustig. De media komen met voorbeschouwingen en speculaties. *Het Parool* heeft zich het diepst ingegraven en ontwikkelt tien scenario's. Een ervan is een

*Het echte debat is bij voorbaat door het regeerakkoord gesmoord.
Van alle smaken is er nog maar één aan de orde, namelijk die van de minister*

82 'visioen' van fractievoorzitter Noten: een kabinetscrisis. Hij liet zich dat tot ieders verbazing ontvallen aan het slot van de Algemene Beschouwingen in november. Het haalde alle kranten, wat heel opmerkelijk is voor zo'n stoffig debat in de Eerste Kamer. Sindsdien was het woord in onze kring taboe — zozeer dat ik er met al mijn ervaring geen seconde meer aan heb gedacht. Het scenario dat mij het meest aanspreekt is dat van uitstel van invoering tot 2010. Eerst moet de minister een garantie geven dat de burgemeester korpsbeheerder blijft. 'Die kwestie ligt heel principieel,' schrijft *Het Parool*.

In de meeste andere kranten is het beeld zorgeloos. De PvdA-fractie zal dreigende taal spreken, maar uiteindelijk niet tegenstemmen. Bos wil dat niet en hij voert de regie, aldus de bladen.

De spindoctors hebben hun werk gedaan. Intussen krijg ik reeksen mailtjes vanuit de partij. Vrijwel alle gewesten, op zaterdag in vergadering bijeen, hebben, vaak met algemene stemmen, een beroep op de senaatsfractie gedaan om haar poot stijf te houden. De rechtstreeks gekozen burgemeester ligt, zoals ook uit ons programma blijkt, slecht bij de achterban. 2010 zal al een hele dobber worden.

Op zondagavond belt een medewerkster van Wouter Bos: of ik maandagochtend langs wil komen in Den Haag voor een laatste afstemming. Ik heb daar weinig trek in. Maandagmiddag wordt in de Amsterdamse Beurs van Berlage een NIOD-tentoonstelling over het oorlogskind geopend, waar ook een vitrine is gewijd aan mijn wederwaardigheden. Ik stel voor dat Wouter bij mij langs komt. Hij woont tenslotte ook in Amsterdam en beschikt bovendien over een chauffeur. Ik niet.

Maandagochtend komt Wouter langs. 'Wat gaan we doen?', vraagt hij. 'Ik hoorde van Thom dat de lucht nog niet geklaard is.' 'De posities over en weer zijn duidelijk,' zeg ik. 'Heb je mijn concept-speech gelezen?' 'Ja,' zegt hij. 'Heb je nog commentaar?', vraag ik. 'Moet ik nog iets veranderen?' 'Nee,' zegt hij. 'Het is een goed verhaal zo. Maar daarna begint het pas.' 'I know,' zeg ik. Ik loop al een klein tijdje mee. Ooit was ik Wouters voorganger. Ik weet precies waar hij op uit is. Maar hij zegt het niet.

'Blijf bewegen,' adviseert hij. 'Kom met voorstellen, houd het initiatief. We mogen niet alleen maar nee zeggen.' 'En het is niet erg dat deze voorstellen kansloos zijn?', vraag ik, doelend op de omstandigheid dat wij vanuit een minderheidspositie opereren. 'Nee,' zegt hij. 'Als we onze goede wil maar tonen.'

Tijdens de opening van de tentoonstelling moet ik heftig omschakelen. Een tijdmachine van zestig jaar, heen en terug. In 'mijn' vitrine — er zijn er twaalf — liggen brieven die ik als kind geschreven heb en dierbare voorwerpen uit die tijd. Een video vertelt het verhaal. Nog tijdens de openingsspeeches fluistert mijn buurvrouw, een oud-minister van D66: 'Wat gaat er morgen

gebeuren?' Beleefd fluister ik terug dat dat allerm minst zeker is als Thom de Graaf niet beweegt. Ze maakt een aantekening.

Ik neem in gedachten mijn bijdrage in eerste termijn door. Ik ben best trots op de metafoor waarmee ik ga beginnen en die ontleend is aan *Gilgamesh*, een theatervoorstelling die ik kort geleden heb bijgewoond. Het verhaal speelt in Mesopotamië, het huidige Irak, drieduizend jaar voor Christus, en gaat over een koning die wanhopig op zoek is naar onsterfelijkheid. Die vindt hij natuurlijk niet. Na drie uur prachtig en spectaculair toneel valt het doek. De koning is dood. Het is het oudste verhaal in de literatuur. En de oudste les: onomkeerbare processen bestaan helemaal niet. Ook niet in de politiek.

IN ALLE VROEGTE

Het debat van dinsdag 22 maart begint ongebruikelijk vroeg: om negen uur in de ochtend. Dat is een ramp op zich. Om op dat tijdstip het spreekgestoelte te beklimmen en alle risico's van de spits te vermijden moet je al om zeven uur aanrijden. Ik heb de slaap nog in mijn ogen. Dat vroege uur is niet gepland omdat al bij voorbaat een ellenlang debat wordt verwacht. Integendeel. De spreektijden zijn tevoren bekend en de kaarten lijken geschud. Nee, de werkelijke reden is dat er nóg een belangrijk debat geagendeerd staat, over de ruimtelijk-economische ontwikkeling in Nederland. Daarbij zijn maar liefst zes bewindslieden betrokken. Dat debat begint om twaalf uur en zal tot vijf uur voortduren. Pas daarna zal Thom de Graaf de Kamer van repliek dienen in het burgemeestersdebat.

Mijn *Gilgamesh*-verhaal is, zeker op dat vroege uur, als boter aan de galg. Er kan bij niemand een lachje af, zelfs geen twinkeling. Thom de Graaf kijkt strak voor zich uit. Alvorens mijn bezwaren uiteen te zetten maak ik, ten overvloede, duidelijk dat het debat over de modaliteiten van de gekozen burgemeester niet hier maar aan de overzijde wordt gevoerd. Wij spreken slechts over het schrappen van de benoemingswijze uit de Grondwet, waarvan de

PvdA-fractie in eerste lezing een voorstander was. Maar sindsdien zijn de omstandigheden drastisch veranderd. Was de deconstitucionalis-

We eten een ijsje bij de Italiaanse ijskar op het Binnenhof. Maken foute grappen met collega's die, net als wij, met de ziel onder de arm lopen

sering aanvankelijk bedoeld om een vrije keuze van de wetgever mogelijk te maken, daarvan is inmiddels geen sprake meer. Het echte debat is bij voorbaat door het regeerakkoord gesmoord. Van alle smaken is er nog maar één aan de orde, namelijk die van de minister. Het is de vraag of de Eerste Kamer met zo'n dichtgeschroeiende procedure, die haaks staat op de oorspronkelijke bedoeling van de wet, kan leven, zeker als die ook nog de bedoeling heeft om via een onomkeerbaar proces volgende kabinetten voor volgendon feiten te plaatsen. Onze bezwaren tegen dit wetsontwerp hebben alles te maken met de kerntaak van de Eerste Kamer, namelijk het toetsen van wetsontwerpen aan eisen van zorgvuldigheid, consistentie en uitvoerbaarheid.

Ik wijs er met name op dat wij het tempo van uitvoering te krap bemeten vinden, zeker in die gemeenten die nog worstelen met de invoering van de dualisering. Alleen al het feit dat bij invoering in 2006 kandidaten slechts enkele weken de tijd krijgen om zich te profileren, past niet bij het belang van het ambt waar het hier om gaat. Ik zeg te begrijpen dat ook de Tweede Kamer daar zorgen over heeft, gezien haar afwijzing van de *big bang*. Ik nodig de minister uit in dit debat meer duidelijkheid te verschaffen over de fasering die hem thans voor ogen staat. In welke categorie van gemeenten wordt de gekozen burgemeester nu daadwerkelijk ingevoerd? En wie ontspringen de (stoelen-)dans in 2006?

Hoe dan ook is mijn fractie van mening dat invoering in 2006 sterk ontraden moet worden.

Maar ons voornaamste bezwaar betreft de ontbrekende samenhang met de op handen zijnde reorganisatie van de politie. Ik klaag mijn nood over het feit dat de minister deze samenhang zo lang heeft ontkend. Al sinds februari 2004 weet hij dat dit voor ons een zwaarwegend punt is. De minister is recentelijk bij de schriftelijke voorbereiding wel op onze bezwaren ingegaan, maar laat weten dat hij geen voorschot kan en mag nemen op de uitkomsten van de evaluatie van het politiebestedel door de commissie-Leemhuis. Eventuele herzieningen zullen ook pas in een volgende kabinetsperiode aan de orde komen. Als dat zo is, dan is dat voor de PvdA-fractie een reden te meer om ook de invoering van een gekozen

Als Noten zegt dat er nog een afspraak staat met Wouter Bos, dat hij op enig moment in de fractie zou kunnen verschijnen, is het huis te klein

burgemeester tot een volgende kabinetsperiode uit te stellen. Waarom nu wel een onomkeerbaar proces in gang zetten dat per definitie volgende kabinetten bindt wat de burgemeester betreft en tegelijkertijd nalaten om uitspraken te doen over een toekomstig politiebestedel, terwijl beide dossiers nauw samenhangen?

84

Ik neem mijn plaats weer in, verbaasd over het feit dat ik niet eenmaal geïnterrumpeerd ben. Het debat verloopt sowieso rimpelloos. We zijn zelfs een half uur eerder klaar dan gepland.

SPANNING EN VERVELING

Een vrije middag! Hoe om te gaan met een vrije middag als je midden in een beladen debat zit en stijf staat van de adrenaline? Het eerste half uur

valt nog wel mee. Thom de Graaf en ik poseren wat houderig voor enkele fotografen. Verder is er nog weinig pers aanwezig. Een enkele diepgraver die het dossier al weken volgt en werkt aan een reconstructie vraagt wat ik denk van het verdere verloop. Dan is er nog de wekelijkse lunch in de Noenzaal, waar de verschillende fracties aan verschillende tafels zitten. Ik mag veel complimenten in ontvangst nemen. Ook van collega's die, zoals bekend, anders zullen (moeten) stemmen dan wij.

Maar dan slaat de grote verveling toe. De stukken nog eens doornemen? Alsjeblieft niet, ik kan ze niet meer zien. Andere dossiers dan? De krant? Een boek? Ik moet er even niet aan denken. Dan schiet Willem Witteveen mij aan: 'Erik en ik gaan naar het Mauritshuis. Daar is een prachtige expositie. Ga je mee?' Ik denk bliksemsnel na. 'Ja, waarom eigenlijk niet? Ik kom eraan.'

De expositie heet *Un trompe l'oeil* en is inderdaad leuk om te zien. Ik werp een blik op de verschillende schilderijen, maar hoe mooi ook, er is er niet één die mij treft. Ik heb een concentratieprobleem. Binnen een half uur staan we weer buiten. We eten een ijsje bij de Italiaanse ijskar op het Binnenhof, bekend van de formatiebesprekingen. Maken foute grappen met collega's die, net als wij, met de ziel onder de arm lopen en vervloeken de collega's die in de vergaderzaal bezig zijn met hun debat over de Nota Ruimte. Geen haar op ons hoofd die eraan denkt erbij te gaan zitten en te luisteren naar dit gepraat in en over de ruimte. Op elke andere dag van het jaar zou ik beseffen dat dit onderwerp maatschappelijk meer relevantie heeft dan het onze.

Om klokslag vijf uur zitten we weer in onze bankjes. Aan de orde is het antwoord van de minister. De Graaf begint met een aardige grap over Gilgamesh. 'De vergelijking gaat mank,' zegt hij, 'Als ik het goed begrijp is in het oorspronkelijke verhaal Gilgamesh vijfeneenhalve meter hoog, had hij een borstomvang van twee meter, was hij voor tweederde god en voor eenderde mens en had hij bovendien

de schoonheid van de zonnekoning. Moet ik nog meer zeggen?’ ‘Wat een bescheidenheid!’ roep ik vanaf mijn plaats. Maar al snel wordt het bittere ernst. De minister houdt een diepgravend, staatsrechtelijk goed onderbouwd verhaal over de tienjarige geschiedenis van het onderhavige wetsontwerp en de gescheiden verantwoordelijkheden van Grondwetgever en wetgever. ‘De vraag of de wijziging van de Grondwet wenselijk is, dient wat mij betreft per definitie op zijn eigen merites te worden beoordeeld,’ zegt hij.

Ik interrumpeer: ‘U kunt dat wel willen scheiden, maar waarom heeft u dat dan niet gedaan? Nog voordat dit voorstel in behandeling kon worden genomen heeft u een voorstel ingediend tot rechtstreekse verkiezing van de burgemeester waarin u de rest van het spectrum volledig heeft dichtgespijkerd. In feite heeft u zelf een onwenselijke vermenging veroorzaakt, die een vrij debat over deze kwestie onmogelijk maakt, of we hier nu staan als Grondwetgever of als wetgever of als wat dan ook.’

Na uitvoerige beantwoording van vragen van constitutionele aard, opgeworpen door de fracties van CDA, VVD en GroenLinks — inzake effecten op de dualisering, de rolverdeling met de raad, de wens tot reconstitucionalisering — komt De Graaf toe aan de invoeringsvarianten. Hij blijft een voorkeur houden voor invoering ineens, maar zegt moeilijk heen te kunnen om de politieke realiteit dat in de Tweede Kamer gevraagd is om een fasering. Hij denkt nu aan invoering in een beperkt aantal grotere gemeenten. Voor het overgrote deel van de gemeenten zal de invoering dan pas in 2010 plaatsvinden. Preciezer dan dat kan hij niet zijn, ook niet na een reeks van interrupties. De exacte omvang van het aantal gemeenten wil hij afkaarten met de Tweede Kamer. Een op zich begrijpelijk standpunt.

Ik krijg een ingeving. Vaak komt dat niet voor tijdens een debat, maar ik betrap mijzelf erop dat ik probeer een uitweg te vinden. ‘Kunnen de gemeenten niet zelf mede bepalen of ze aan zo’n verkiezing toe zijn?’ De Graaf vindt dat

een interessante suggestie maar dan bovenop wat het kabinet zich voorneemt. Hij overziet de portee van het voorstel niet onmiddellijk. Dat is begrijpelijk, want het komt uit de lucht vallen. Maar had hij dit voorstel opgepakt als een serieuze variant, dan zou de PvdA-fractie onmogelijk nog tegen de Grondwetswijziging

‘Bij de huidige gang van zaken, zal ik mijn fractie moeten adviseren om haar steun aan de Grondwetsherziening te onthouden.’ Als ik mijn plaats weer inneem, kun je een speld horen vallen

hebben kunnen stemmen. (Later zou De Graaf in interviews zijn verbazing uitspreken over het feit dat dit punt niet tijdens ons zaterdagoverleg aan de orde was gekomen. Nu voelde hij zich overvallen.)

In het vervolg van zijn betoog gaat de minister uitvoerig in op de door ons uitgesproken vrees dat een gekozen burgemeester mede als gevolg van een verdere centralisatie van het politiebesteding zijn beheerstaken zou kunnen verliezen. Hij legt uit dat de lokale inbedding van de politie niet ter discussie staat, dat aan het gezag van de burgemeester niet zal worden getornd, maar dat, als het om het beheer gaat, de evaluatie van de commissie-Leemhuis moet worden afgewacht. De introductie van de gekozen burgemeester zal op de uitkomst hiervan geen invloed (mogen) hebben. De zeggenschap van de burgemeester over het veiligheidsbeleid — hij prefereert dit woord boven de begrippen beheer en gezag — zal hoe dan ook blijven bestaan. Wat ook de uitkomst van de evaluatie zal zijn en hoe ook het regeringsstandpunt zal komen te luiden, in deze kabinetsperiode zal dat niet meer leiden tot afrondende wetgeving.

FRACTIE OP RAMKOERS

Tijdens de één uur durende schorsing, van 18.30 tot 19.30 uur, tref ik de PvdA-fractie in een geladen stemming. De meeste leden zijn teleurgesteld over het antwoord van de minister. Vooral mijn twee mede-Mauritshuisbezoekers, kenners van het staatsrecht, hebben geen goed woord over voor de zogenaamde toezeggingen inzake de gefaseerde invoering en inzake de zeggenschap over de politiek. Van moties onzerzijds over deze onderwerpen, zoals min of meer afgesproken in het overleg met GroenLinks en de SP, wil men niet weten. De kans is te groot dat de minister deze moties naar zich toehaalt zodat we onmogelijk nog een vuist kunnen maken. Nee, de fractie ligt op ramkoers.

Leden van de D66-fractie bestoken mij met briefjes: ‘Wat wil je nu precies? Waar ligt voor jou de grens?’ Op alle briefjes schrijf ik 2010

86 Als Noten zegt dat er nog een afspraak staat met Wouter Bos, dat hij op enig moment in de fractie zou kunnen verschijnen, is het huis te klein. Er wordt op gewezen dat de belangstelling van de pers het laatste uur sterk is toegenomen. Het is ondenkbaar dat de komst van Bos onopgemerkt zou blijven. Dat kan alleen maar schade opleveren. Als wij op koers blijven, komt zijn regiefunctie ter discussie te staan. Als wij zwichten, rijzen er vragen over onze onafhankelijkheid. Nee, onze fractievoorzitter is gemachtigd om het verdere contact met Bos te onderhouden.

In het daaropvolgende overleg met onze linkse bondgenoten wordt teleurgesteld gereageerd op ons besluit om geen moties in te dienen. Het blijkt dat ook Leo Platvoet de hete adem van zijn fractievoorzitter in de nek voelt. Net als Wouter Bos heeft ook Femke Halsema erop

aangedrongen om het initiatief in eigen hand te houden en alle opties open te houden. Platvoet is met name geïntrigeerd door mijn voorstel bij interruptie om de vraag of al in 2006 tot invoering kan worden overgegaan bij de gemeenten te leggen. Daar zouden wij in tweede termijn nader op moeten ingaan.

Op weg naar de vergaderzaal wensen verschillende fractiegenoten mij sterkte toe. Het zal, verwachten zij, er nu feller aan toegaan dan in eerste termijn. Er zal ongetwijfeld veel geïnterrumped worden. Als ik de vergaderzaal betreed, zie ik dat de tribunes afgeladen vol zijn. Ook de perstribune is volledig bezet, een ongekend fenomeen. Een hele batterij televisiecamera's volgt mij naar het spreekgestoelte. Ik begrijp dat vanaf dit moment het debat live wordt uitgezonden.

Ik improviseer mijn tweede termijn. Om te beginnen hekel ik de onomkeerbaarheid van het proces dat de minister in gang wil zetten. Nog voordat het inhoudelijke debat in de Tweede Kamer heeft kunnen plaatsvinden, liggen er al panklare voorstellen gereed. Ik noem dat fnuikend voor het democratisch gehalte van het debat. Er zijn twee punten waarop ik nader inga. Allereerst de fasering. Ik betreur het dat wij daarvan geen duidelijk beeld hebben en dat wij ons oordeel moeten baseren op een modaliteit die we niet kennen. Met grote nadruk stel ik de vraag aan de orde waarom het oordeel over de meest gewenste modaliteit niet aan de gemeenten kan worden overgelaten. Wat is daar eigenlijk op tegen als wij bezig zijn met democratische vernieuwing? Het tweede punt betreft de politiebevoegdheid van de te kiezen burgemeester. De minister heeft hier gegoocheld met woorden, maar het gaat in politieland toch echt om gezag én beheer. De aankondiging dat in deze kabinetsperiode de wettelijke vormgeving van een reorganisatie van het politiebestedel niet zal worden afgerond, stelt ons niet gerust. Wij willen niet dat een volgend kabinet ook op dit punt voor het blok wordt gezet. Al met al vinden wij het verkieslijk om de introductie van de gekozen burgemeester, in welke variant dan ook, in een

rustiger tempo voor te bereiden en deze bestuurlijke vernieuwing niet in 2006, maar in 2010 in te voeren.

‘Op dit moment,’ zo sluit ik af, ‘bij de huidige gang van zaken, zal ik mijn fractie moeten adviseren om haar steun aan de Grondwetsherziening te onthouden.’ Als ik mijn plaats weer inneem, kun je een speld horen vallen. Opnieuw geen felle interrupties. Opnieuw kon ik praktisch ongestoord uitpraten. Niemand van de coalitiepartners steekt een hand uit voor de minister die nu al een aangeslagen indruk maakt. Interrupties komen er pas echt tijdens het betoog van Leo Platvoet die, zoals afgesproken, met nadruk wijst op mijn voorstel om de keuze aan de gemeenten te laten.

DIT IS HET MOMENT!

Na een nieuwe schorsing volgt om 21.35 uur de dupliek van de minister. Deze keer gaat hij uitvoerig in op de onomkeerbaarheid van het proces. Hij ontkent dat er bij een fasering sprake zal zijn van een automatisme. Als in 2006 in een aantal gemeenten de burgemeester wordt gekozen, betekent dat nog niet dat dit vier jaar later ook in alle andere gemeenten gebeurt. De wetgever heeft dan alle vrijheid om daar nog naar te kijken en kan ook terugkomen op eerdere besluitvorming en deze nader aanpassen.

Ik spits mijn oren. Op het eerste gehoor lijkt me dit een substantiële tegemoetkoming. Minder blij ben ik met de reactie op mijn voorstel om de invoering in 2006 afhankelijk te maken van de gemeenten zelf. De Graaf is daar geen voorstander van. Hij vindt dat dit een verantwoordelijkheid moet zijn van de nationale wetgever. Het zou wel erg vreemd zijn als de gekozen burgemeester wel in Amsterdam maar niet in Rotterdam wordt ingevoerd, afhankelijk van de vraag of de gemeenteraad dat een goed idee vindt. Dan gaan andere, politieke, overwegingen een rol spelen.

Over de politiebevoegdheid is hij nu duidelijker dan in eerste termijn. Er moet in de komende jaren geen afbreuk worden gedaan aan

de positie van de korpsbeheerder. Verder kan niet worden vooruitgelopen op de uitkomst van de evaluatie van het politiebestedel. Ik spring op: ‘Dat moet u wel doen. Dat kan ook niet anders, want dit is het moment. Dit is het moment! Nu moeten wij hom of kuit bieden. Nu moeten wij ons standpunt bepalen! Jammer voor de com-

Ik heb er de pest over in. Al decennialang ben ik een vurig pleitbezorger van de gekozen burgemeester en ik weet wat ik over mijzelf afroep met een tegenstem. Maar ik heb geen keus

missie-Leemhuis, maar dan lopen we maar vooruit op de evaluatie. Als u dat niet wilt, moeten we de besluitvorming opschorten tot de evaluatie is afgerond. Dat wil u ook niet.’ De Graaf zegt dat de positie van de korpsbeheerder ongetwijfeld aan de orde zal komen bij de volgende kabinetsformatie: ‘(...) En daar ben ik niet bij’.

TWEE DEUREN VERDEROP

Hij is er ook niet bij als tijdens de schorsing van het debat — van 22.01 tot 22.55 uur — er onder hoogspanning nog allerlei vormen van overleg plaatsvinden. Dat zou het moment zijn geweest, het moment dat ik op zaterdag had aangeboden. Alsnog het voorstel omarmen dat de linkse drie in tweede termijn hebben gedaan? Alsnog de stemming uitstellen tot na de publicatie van het rapport-Leemhuis over het politiebestedel? Of in ieder geval tot na het debat in de Tweede Kamer over de modaliteiten van invoering?

Leden van de D66-fractie bestoken mij met briefjes: ‘Wat wil je nu precies? Waar ligt voor jou de grens?’ Op alle briefjes schrijf ik 2010. Maar van echt overleg is geen sprake. Thom de Graaf

zelf zit nota bene maar tweede deuren verderop.

In de fractievergadering begin ik met een lichtpuntje. De Graaf heeft gas teruggenomen op het punt van onomkeerbaarheid. Opnieuw zijn het de rechtsgeleerden die mij met beide benen op de grond zetten. Dat is toch geen tegemoetkoming? Hij heeft alleen uitgelegd hoe het proces van wetgeving in de praktijk werkt. Dat staat in alle leerboekjes. Er is geen ontkomen aan. Een grote meerderheid — waartoe ook ik behoor — spreekt zich ten slotte uit voor een tegenstem. De minderheid sluit zich daarbij aan. Iedereen erkent het belang van een gesloten front bij dit heikele debat.

Ik meld deze uitkomst in het overleg van de linkse drie. Ook hier worden de geleerden

Vice-premier Brinkhorst spant de kroon: 'Eens een rat, altijd een rat.' De aardappel rolt bijna uit zijn keel

88 gesloten. Op dat moment wordt de deur open gerukt en stuift een opgewonden figuur de commissiekamer binnen. Het is Ruud Koole, onze partijvoorzitter. 'Wat gaan jullie doen? Toch niet tegenstemmen? Dat is rampzalig!' Hij trekt een blocnote, de pen in aanslag. Laten we een tussenoplossing verzinnen. Ik leg in alle rust uit dat dit een gepasseerd station is en dat zijn binnenkomst in deze vergadering — hij beseft pas geleidelijk dat wij niet onder partijgenoten zijn — valt in de categorie 'pijnlijke gebeurtenissen'. Dan begeef ik mij naar de vergaderzaal onder de omstandigheden zoals beschreven aan het begin van dit verhaal.

GEEN DERDE TERMIJN

De vergadering wordt om klokslag 22.55 uur heropend. Een nacht van Van Thijn zal het niet worden. Ik heb besloten om geen derde termijn

te vragen. Ik heb geen enkele armslag gekregen om het debat nog een andere wending te geven en ik herinner mij het verzoek van Thom de Graaf, 'beul, maak het kort'. Ik heb er wel de pest over in. Al decennialang ben ik een vurig pleitbezorger van de gekozen burgemeester en ik weet wat ik over mijzelf afroep met een tegenstem. Maar ik heb geen keus. Déze gekozen burgemeester zou — wellicht zonder duidelijke politiebevoegdheden — een schertsfiguur zijn.

Tot mijn stomme verbazing blijkt niemand een derde termijn te willen. D66 niet. Geen van de andere fracties. Zelfs de minister niet. Ik krijg het woord voor een stemverklaring: 'Mijn fractie heeft de balans opgemaakt. Er waren twee springende punten. Op het tweede punt, dat van het beheer van de politie, heeft de minister naar tevredenheid geantwoord. Op het eerste punt, het onomkeerbaar proces hebben wij problemen behouden. Wij hebben voorgesteld om in de eerste fase in 2006 de keuze aan de gemeenten te laten. Dat is afgewezen. Als wij nu goed wegen wat er is gezegd, is de situatie zo dat in 2006 x gemeenten, waarschijnlijk 25 of meer, de gekozen burgemeester ontvangen, of zij dat nu willen of niet. In 2010 wordt de tweede tranche doorgevoerd, tenzij — dat is altijd zo bij wetgeving — de wetgever tussentijds besluit om het toch anders te doen. Uiteindelijk gaat de gekozen burgemeester door in twee tranches in de periode 2006 tot 2010. Ik heb uitgelegd, met tal van argumenten, dat wij met deze gedwongen route waarbij de wetgever niet meer vrij is niet kunnen leven. Wij stemmen dus tegen de herziening van de Grondwet op dit punt.'

De voorzitter stelt even later vast dat het wetsontwerp met 31 leden tegen en 42 voor is verworpen omdat de vereiste tweederde meerderheid niet is gehaald. Om 23.10 uur is de vergadering is afgelopen.

FOUT

Onmiddellijk daarna worden mij — begrijpelijk, gelet op de loskomende emoties — de ergste verwijten naar het hoofd geslingerd.

‘Regentengedrag’, zeggen de fractievoorzitters van CDA en VVD, terwijl hun fractieleden mij, de een na de ander, om de hals vliegen. Bij D66’ers staat het schuim op de lippen. ‘Judasgedrag’, sist een bijbelkenner. ‘Rood gespuis’, roept een socialistenvreter. Maar vice-premier Brinkhorst spant de kroon: ‘Eens een rat, altijd een rat.’ De aardappel rolt bijna uit zijn keel. Het woord dat al vaker in de geschiedenis is gebruikt, komt bij mij hard aan. De premier zelf noemt mij, als gold het een nieuwe zuivering, ‘fout’. Die beladen term neemt hij de volgende dag in het debat in de Tweede Kamer gelukkig terug, op verzoek van Femke Halsema.

Die dag brengt ook veel fanmail, met name vanuit de eigen partij. Plus een uitnodiging van

Barend en Van Dorp voor de volgende avond. Maar daar zie ik, na hem eerst aanvaard te hebben, van af na een telefoontje van de politie dat ik serieus bedreigd word en dat er verscherpt gesurveilleerd zal worden. Onder die omstandigheden lijkt het mij raadzaam om even uit het nieuws te stappen. Het komt dan ook goed uit dat Wouter Bos mij belt en aanbiedt om bij Barend en Van Dorp mijn plaats in te nemen. Een grotere eer is nauwelijks denkbaar.

Die avond zie ik met eigen ogen dat Bos ‘het goed kan uitleggen’. Dat was van meet af aan zijn grootste wens. ‘Je kunt de mensen toch niet op een fopburgemeester laten stemmen,’ hoor ik hem zeggen. En zo is het maar net.

De vele schaduwzijden van de humanitaire oorlog

Humanitaire interventie en soevereiniteit. De geschiedenis van een tegenstelling

Duco Hellema & Hilde Reiding (red.), Boom, Amsterdam 2005

A bed for the night. Humanitarianism in crisis

David Rieff, Simon & Schuster, New York 2002

PIETER SMIDT VAN GELDER

90 Soedan 2007. Sinds het uitbreken van het conflict in Darfur zijn tweehonderdduizend mensen vermoord en twee miljoen anderen op de vlucht geslagen, al dan niet naar de buurlanden. De roep om een humanitaire interventie klinkt steeds luider. Een keur aan beroemdheden, van Mia Farrow tot George Clooney en Brad Pitt, bepleit een VN-troepenmacht, liefst een robuuste. Tot voor kort verzette Soedan zich met succes tegen de komst van blauwhelmen, zich beroepend op zijn soevereiniteit.

Over de auteur Pieter Smidt van Gelder werkt voor de VN in Centraal-Afrika

Noten zie pagina 95

Rwanda 1994. In vier maanden tijd worden naar schatting achthonderdduizend mensen met messen en houwelen de dood ingejaagd. De wereld staat erbij en kijkt ernaar. Kofi Annan, op dat moment de hoogste verantwoordelijke binnen het Department of Peace Keeping Operations (DPKO) van de VN, grijpt niet in.

Het lijkt allemaal zo eenvoudig. Als ergens ter wereld een genocide uitbreekt of dreigt uit te breken, als de mensenrechten op grote schaal worden geschonden, dan moet 'de internationale gemeenschap' ingrijpen. Alle staten dragen verantwoordelijkheid voor wereldvrede en veiligheid. Dat het in werkelijkheid zo eenvoudig niet ligt, wordt belicht in twee veelbesproken

publicaties: *Humanitaire interventie en soevereiniteit. De geschiedenis van een tegenstelling* onder redactie van Duco Hellema en Hilde Reiding en *A bed for the night. Humanitarianism in crisis* van David Rieff.

RAZENDE ROELANDERIJ

In veel opzichten zijn de boeken elkaars tegenpolen. Het eerstgenoemde, dat is geschreven door een groot aantal — voornamelijk Utrechtse — historici en juristen, heeft een historische, actuele en casuïstische invalshoek. Het tweede is een product van de praktijkman Rieff, een Amerikaanse journalist die gewoond en gewerkt heeft in Bosnië, Rwanda, Kosovo en Afghanistan en die veel van dichtbij heeft meegemaakt. Het lezen van zijn boek is geen prettige bezigheid. Dat komt door de oncomfortabele waarheden, door de wat schreeuwerig moralistische toon en doordat Rieff geen oplossingen biedt voor problemen die hij constateert.

Eerst maar eens de waarheden die hij heeft genoteerd. Sinds de jaren negentig zijn media, humanitarisme, militarisme en de VN met elkaar verstrengeld geraakt. Onder de vlag van bescherming van de mensenrechten en het (verder) voorkomen van humanitaire crises wordt soms militair ingegrepen in een conflict. Vervolgens springen niet-gouvernementele organisaties (NGO's) in en gaan aan het werk onder de paraplu van de VN en soms zelfs onder militaire regie. De media spelen — samen met de NGO's — een belangrijke rol bij het bekend maken van het conflict bij het westerse publiek en het op de politieke agenda krijgen ervan.

Wat is hier mis mee? Wel, in de kern bestaat er geen 'humanitair' antwoord op humanitaire crises, betoogt Rieff. Zo'n crisis willen voorkomen of stoppen klinkt als een nobel streven, maar in de praktijk kan dat doel alleen langs militaire weg worden bereikt. En dat betekent, altijd en overal, dat er onschuldige burgerslachtoffers vallen (in eufemistische termen: *collateral damage*). Bovendien, wie consequent wil zijn in dit humanistische mensenrechtenpleidooi,

committeert zich de facto aan een eindeloze rij altruïstische oorlogen in verre uithoeken van de wereld. Daartoe zijn machtige, rijke landen (de vs, Frankrijk, Groot-Brittannië) helemaal niet bereid. Zo krijgt interventie per definitie iets willekeurig.

Dat westerse regeringen niet staan te springen om in elke crisis op te treden, hoeft bepaald geen verwondering te wekken. Militair ingrijpen kost veel geld en energie en gaat altijd gepaard met verliezen aan eigen kant. De beschikbare middelen zijn per definitie beperkt en ook het geduld en het begrip van het publiek dat deze oorlogen — want daar hebben we het

Een humanitaire crisis willen voorkomen of stoppen klinkt als een nobel streven, maar in de praktijk kan dat doel alleen langs militaire weg worden bereikt

over — moet financieren en steunen zijn eindig. Sterker nog, de gemiddelde burger weet weinig tot niets van de zoveelste brandhaard in de wereld waar volgens de humanitaire activisten op stel en sprong ingegrepen moet worden. Een crisis moet eerst bekendheid krijgen, voordat het publiek enige interventie steunen zal. Daarbij concurreren verschillende crises om aandacht. Op Amerikaanse nieuwszenders duurt een gemiddeld item over het buitenland anderhalve minuut, in Europa staan er zo'n drie minuten voor. Hoe kan men in zo'n tijdspanne de context schetsen van een onbekend land, het conflict, de strijders, de inzet? Tegen deze achtergrond is het eigenlijk een wonder dat er af en toe wél geïntervenieerd wordt.

Tot zover klinkt Rieffs betoog tamelijk sterk. Minder overtuigend is hij wanneer hij de NGO's (met name de Amerikaanse, in mindere mate de Franse) ervan langs geeft. *Frappez, frappez*

toujours, lijkt zijn motto. Ja, ook ontwikkelingswerk is een markt waarin geconcurrereerd moet worden om aandacht en geld van een westers publiek. En dus is het belangrijk om gezien en gehoord te worden, succes te claimen en van falen anderen de schuld te geven. Maar — en dit punt sneeuwt onder in Rieff's razende roelande-rij — NGO's doen veel en goed werk. Hun medewerkers zijn veelal jonge mensen die comfort en een luxe leven opgeven in ruil voor interessante werkervaring en een vrij goed salaris, maar ook ontberingen en gevaar.

De kritiek van Rieff is bovendien niet consistent. Amerikaanse NGO's zouden niet deugen omdat ze te veel als een verlengstuk van Washington fungeren, terwijl hij de Fransen juist verwijt dat ze te vaak een onafhankelijk tegengeluid willen laten horen. Rieff lijkt een geromantiseerd beeld van NGO's te koesteren, een idee van organisaties zoals ze wellicht ooit in de jaren vijftig en zestig hebben gefunctioneerd. Nergens legt hij uit hoe NGO's zich dan wel zouden moeten opstellen, hoe ze zich zouden kunnen ontworstelen aan de symbiose van media, VN en machtige regeringen. Rieff's impliciete kritiek als zouden alle humanitaire actoren huns ondanks als brandstof functioneren voor het in stand houden van conflicten, krijgt in zijn boek geen onderbouwing. Hij verwijt humanitaire en mensenrechtenactivisten geen heldere maatstaf te hanteren, maar biedt die zelf evenmin. Dit alles maakt *A bed for the night* lang geen prettig boek. Niettemin is het noodzakelijk leesvoer voor allen die zich bezighouden met geopolitieke en humanitaire crises.

92

PROBLEMATISCHE TERMEN

In de heldere inleiding van *Humanitaire interventie en soevereiniteit* zetten de redacteuren de lijnen uit. De studie stelt zich expliciet ten doel 'de beginselen die ten grondslag liggen aan het fenomeen humanitaire interventie te confronteren met de rivaliserende beginselen van soevereiniteit, niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden en het daarmee nauw verbon-

den geweldsverbod'.¹ Humanitaire interventie wordt hierbij opgevat als een militair ingrijpen (dit in tegenstelling tot andere vormen van inmenging als diplomatieke pressie of een economische boycot) zonder toestemming van de desbetreffende doelstaat. Vredesmissies vallen daardoor buiten de definitie, omdat in dat geval het betrokken land toestemming geeft (denk aan Cyprus). Verschillende schrijvers benadrukken dat de praktijk van humanitaire interventie gevoelig is voor misbruik en dat humanitaire interventies menselijk leed teweegbrengen, in plaats van dat ze lijden altijd onmiddellijk verzachten.

Terminologische problemen komen uitgebreid aan de orde. Terecht benadrukt Hellema in zijn bijdrage de problematische kanten van het concept 'internationale gemeenschap'. De term suggereert een overeenkomst tussen de normen en ideeën van de belangrijkste spelers op het wereldtoneel (wie zijn dat eigenlijk?) die vaker schijn dan werkelijkheid is. Bovendien is er sprake van een impliciet moreel element, dat als verschillende (machtige) spelers voorstander van een bepaalde interventie zijn, het gewapende ingrijpen een grotere legitimiteit zou hebben. De universele autoriteit waaraan de term internationale gemeenschap appelleert, bestaat in de praktijk niet.²

Ook het begrip 'humanitaire interventie' is misleidend. Zo'n interventie is een oorlog, op zijn best een met humanitaire doeleinden (Baehr en Flinterman) of een 'humanitair geïnspireerde militaire inmenging' (Malcontent). Dat westerse politici het liever over humanitaire interventies dan over oorlog hebben, verbaast niet. Maar zelfs als humanitaire motieven expliciet gebruikt worden ter rechtvaardiging van een gewapend ingrijpen, is er dikwijls ook sprake van andere beweegredenen.

Juridisch lijkt het allemaal vrij eenvoudig. Het soevereiniteitsbeginsel houdt in dat elke staat binnen zijn eigen grondgebied rechtsmacht heeft. Dit brengt non-interventie met zich mee: in beginsel onthouden andere staten zich van bemoeienis. Zulks houdt intussen niet

in dat humanitaire interventies nooit toegestaan zouden zijn. Het gebruik van geweld voor humanitaire doelen is geoorloofd als er een besluit van de Veiligheidsraad aan ten grondslag ligt: als deze concludeert dat grootschalige schendingen van de mensenrechten of het internationaal humanitair recht een bedreiging vormen voor de internationale vrede en veiligheid en militair optreden daarom geboden is. Belangrijk is overigens dat onder deze omstandigheden een interventierecht weliswaar bestaat, maar dat van een interventieplicht nooit sprake is.

Dit alles biedt een zeker kader voor het denken en handelen, maar ook niet meer dan dat. Baehr en Flinterman concluderen dan ook

Eindeloze bloedige beelden en onblusbare inferno's zouden een zekere mate van apathie en onverschilligheid in de hand kunnen werken

terecht dat er 'behoefte is aan een herijking van de traditionele begrippen soevereiniteit en non-interventie'.³ De problemen zijn het grootst op praktisch niveau. Want stel dat de Veiligheidsraad niet tot een besluit kan komen (iets wat tijdens de Koude Oorlog — en in feite ook nog daarna — vaker wel dan niet het geval was), wat dan? Hoe groot was de rechtmatigheid van de NAVO-bombardementen op Servische doelen tijdens het Kosovo-conflict? En hoe zit het met het ingrijpen van de 'coalition of the willing' in Irak?⁴

Anders dan Rieff doet in zijn boek, schetst Malcontent in zijn bijdrage aan de bundel van Hellema en Reiding een genuanceerd beeld van de rol van de media. Enerzijds kunnen beelden en berichten over menselijk lijden tot deelname aan een humanitaire interventie bewegen ('push'). Anderzijds kunnen media ertoe bijdragen dat een bepaalde missie uiteindelijk

niet wordt voortgezet ('pull'). Eindeloze 'bloedige beelden en onblusbare inferno's' zouden tenslotte een zekere mate van apathie en onverschilligheid in de hand kunnen werken. Uiteindelijk is het effect moeilijk meetbaar en bij een beslissing tot beëindiging van een missie spelen ook altijd binnenlandse politieke overwegingen en druk vanuit het parlement mee. Malcontent concludeert dan ook dat 'de mogelijkheden van de moderne massamedia om als een zelfstandige en onafhankelijke actor staten tot humanitaire interventies in andere soevereine staten te bewegen, dan wel dergelijke interventies te blokkeren, veel kleiner [zijn] dan vaak wordt verondersteld'.⁵ Pas bij 'policy uncertainty', een situatie van weinig politieke eensgezindheid, het ontbreken van helder omschreven doelen en hiermee samenhangende gebrekkige informatie aan de maatschappij over de daadwerkelijke (im-)materiële kosten van een interventie, is de media-invloed relatief groot.⁶

Wat helaas ontbreekt in *Humanitaire interventie en soevereiniteit* is een slothoofdstuk om de verschillende lijnen die in de hoofdstukken zijn uitgezet, bijeen te binden. Zo blijven de elementen en ideeën uit het historische, het actuele en het casuïstische deel enigszins in de lucht hangen. Daarmee laat de bundel, hoe lezenswaardig ook, de interessantste vraag onbeantwoord: wanneer is een interventie gerechtvaardigd? Moet er een genocide gaande zijn of is een 'op uitbreken staan' al voldoende? Hoe groot moet de schaal zijn waarop mensenrechten geschonden worden? Als elementaire mensenrechtenschending het criterium is, dan zou de EU strikt genomen de VS binnen kunnen (of zelfs moeten) vallen om de gevangenen van Guantánamo te bevrijden. Dat gebeurt natuurlijk niet. Evenmin is ooit overwogen gewapend te interveniëren in Tsjetsjenië.

EEN ONVOLMAAKTE WERELD

Waarschijnlijk moet de conclusie, deprimerend maar realistisch, luiden dat bij het al dan niet humanitair interveniëren ook (of juist...) altijd ele-

menten van macht, hypocrisie en opportuniteit een rol spelen. Nu eens wordt er ingegrepen en rechtvaardigen politici, ook als er in werkelijkheid sprake is van gemengde motieven, de interventie door te wijzen op de humanitaire ramp die zich aan het voltrekken is. Dan weer blijft een interventie achterwege, terwijl moeilijk te bepalen is waarom nu van een humanitaire ramp geen sprake zou zijn.

Het beeld is gemengd. In de achtertuin van Europa (Kosovo, Bosnië) werd relatief snel ingegrepen. Maar de grootste brandhaarden bevinden zich in Afrika. De meeste VN-missies en de eerste onderzoeken van het Internationaal Strafhof richten zich op dat continent. Het rijke Westen intervenueert in de arme resten. *Plus ça change, plus c'est la même chose?* Zover zou ik niet willen gaan. Maar wie de lijn volgt van het pacificeren van wilde volken door de Romeinen via beschavingsmissies van Europese landen tot humanitaire interventies onder VN-vlag, neemt niet alleen veranderingen waar, maar ook een merkwaardige historische continuïteit.

Neem nu de oncomfortabele overeenkomsten tussen de Volkenbond en de VN. Van Ginneken schrijft over de situatie in het interbellum: 'Collectieve veiligheid [werkte] alleen als alle grote mogendheden gezamenlijk tegen een vijand optrokken.'⁷ En: 'Internationaal overeengekomen regels konden naar believen nageleefd worden: internationale supervisie bestond alleen op papier en op het overtreden van de regels stonden geen sancties.'⁸ Hoe anders of identiek is de situatie nu? De VN, het product van de Tweede Wereldoorlog, is een exogene organisatie die zo sterk is als de lidstaten willen dat ze is. Er is geen sprake van een geheel dat boven de samenstellende delen staat.

Het is dan ook niet vreemd dat er tijdens de Koude Oorlog geen humanitaire interventies met een stempel van de Veiligheidsraad plaatsvonden, ook al zouden ze op humanitaire gronden verdedigbaar geweest zijn in onder meer Biafra (Nigeria 1967-1970), Angola en het Cambodja van Pol Pot (1975-1979).⁹ De teleurstelling in onze tijd, die van de veronderstelde 'nieuwe

wereldorde', schuilt waarschijnlijk in het feit dat de situatie er sinds het einde van de Koude Oorlog niet veel beter op is geworden.

Als elementaire mensenrechtenschending het criterium is, dan zou de EU strikt genomen de vs binnen kunnen (of zelfs moeten) vallen om de gevangenen van Guantánamo te bevrijden

Het is belangrijk ons te realiseren dat sinds de Tweede Wereldoorlog de meerderheid van de conflicten draait om binnenlands geweld. Zeker, landen hebben recht op respect voor hun soevereiniteit. Maar tegelijkertijd hebben zij die de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens hebben ondertekend — en dat zijn ze bijna allemaal — vrijwillig een deeltje van hun soevereiniteit afgestaan en de deur opengezet naar internationale controle en een zeker *droit de regard*.

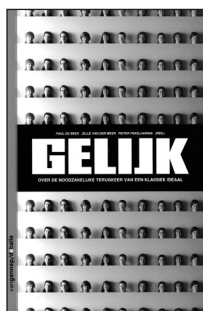
Hier openbaart zich de eigenaardigheid van internationaal recht. Enerzijds heeft het recht een theoretische dimensie: het is een samenstel van regels. Anderzijds omvat het recht een praktisch machtsmoment: die regels moeten afdwongen kunnen worden, desnoods met geweld. Waar het internationale recht overloopt van het eerste element, laat het tweede, die afdwingbaarheid, in hoge mate te wensen over. Daarbij is de hiërarchie tussen het recht op soevereiniteit en de verplichting tot het respecteren van de mensenrechten geen uitgemaakte zaak. Willen we ernstige schendingen werkelijk een halt kunnen toeroepen, dan moeten we toewerken naar een constellatie waarin de plicht tot het respecteren van de mensenrechten en het recht om schendingen aan de kaak te stellen, prevaleren boven het recht op soevereiniteit. Nieuw is dat allemaal niet. Hugo de Groot zei het

al: het gebruik van geweld tegen een andere staat is rechtmatig als die staat zijn burgers op zo'n wrede wijze behandelt dat daarmee het geweten van de gemeenschap van staten wordt geschokt.

Voorlopig blijven in onze wereldwanorde de criteria voor wat een 'humanitaire ramp' is en wat 'gerechtvaardigd en proportioneel ingrijpen' betrekkelijk vaag. De humanitaire oorlog blijft een problematisch concept. Intussen mag het feit dat in een land of regio niet is ingegrepen, nooit misbruikt worden als argument voor het afzien van interventies elders. Oftewel, zoals twee auteurs in de Nederlandse bundel gelaten, maar terecht, opmerken: 'In een onvolmaakte wereld zal men genoeg moeten nemen met onvolmaakte oplossingen'.¹⁰ En daar kan geen (semi-gepensioneerde) filmster wat aan veranderen.

Noten

- 1 Hellema en Reiding, *Humanitaire interventie en soevereiniteit*, p. 7.
- 2 Hellema, 'Humanitaire interventie en de verbreiding van democratie', in: Hellema en Reiding (2005), p. 183-184.
- 3 Baehr en Flinterman, 'Humanitaire interventie. De huidige stand van zaken', in: Hellema en Reiding (2005), p. 133.
- 4 Het is overigens sterk de vraag of de door de vs geleide interventie in Irak (2003) onder de definitie valt. Het ingrijpen werd niet (in de eerste plaats) gerechtvaardigd met een beroep op humanitaire motieven; de aanwezigheid van massavernietigingswapens en de link tussen Saddam en Al Qaida speelden de hoofdrol.
- 5 Malcontent, 'De CNN factor. Humanitaire interventie en de macht van de massamedia', in: Hellema en Reiding (2005), p. 155. Ook bij bekende voorbeelden als de Nederlandse missie in Srebrenica begin jaren negentig en het Amerikaans ingrijpen op Haïti in 1994 wordt de invloed van de media dikwijls overschat. Heeft de overheid eenmaal het besluit tot interventie (of non-interventie) genomen, dan blijkt de speelruimte van de media gering.
- 6 Een mooi voorbeeld hiervan vormt de Britse opstelling in de 'Oosterse kwestie' tussen 1875 en 1878. In een interessante casestudie beschrijft De Graaff hoe de Britse premier Disraeli en zijn minister van Buitenlandse Zaken het voortdurend oneens waren. Een heldere politieke lijn ontbrak. Dit liet veel ruimte open voor media en pressiegroepen.
- 7 Van Ginneken, 'Staatsraison en Volkenbond. Het interbellum', in: Hellema en Reiding (2005), p. 91. Als voorbeelden van gevallen waar volgens toentertijd vigerend internationaal recht ingegrepen had moeten worden, maar dit niet gebeurde, noemt de auteur: Italië in het Abessijnse conflict, de Japanse agressie tegenover China en de Duitse annexatie van verschillende buurlanden.
- 8 Van Ginneken, p. 87.
- 9 De voorbeelden komen uit Baudet, 'Soevereiniteit en humanitaire interventie. Theorie en praktijk in de Koude Oorlog', in: Hellema en Reiding (2005), p. 105-122. Eerstgenoemd conflict, waarbij de Nigeeriaanse overheid bewust het wapen van de hongeringzette tegen de opstandige provincie, vormde de aanleiding tot de oprichting van MSF (als afsplitsing van ICRC), daar zij niet langer wilde zwijgen over de 'genocide'. Volgens Rieff kan achteraf bezien niet gesproken worden van genocide (Rieff, 2002, p. 81-85).
- 10 Baehr en Flinterman, in: Hellema en Reiding (2005), p. 131.

Duivelse dilemma's in een wereld vol ongelijkheid

Gelijk. Over de noodzakelijke terugkeer van een klassiek ideaal
 Paul de Beer, Jelle van der Meer en Pieter Pekelharing (red.),
 Van Gennep/de Balie, Amsterdam 2006

DIK WOLFSON

96 In de bundel *Gelijk* is een zestal essays samengebracht over de belangrijkste aspecten van het gelijkheidsideaal, met een inleiding en een uitlui door de redacteurs. In het eerste essay laat Waslander zien hoe het honoreren van talent, inzet en motivatie uiteindelijk maatgevend blijkt voor de verdeling van kansen in het onderwijs. In de onderste regionen van het bestel ligt het accent op het halen van een startkwalificatie. Daarbij wordt de invloed van herkomst en sociale omgeving zo veel mogelijk gecompenseerd. De ervaring leert dat je daarmee niet vroeg genoeg kunt beginnen en dat leerlingen hun achtergrond hoe dan ook in hun hele schoolloopbaan met zich meedragen, alleen al in de keuzes die ze maken uit verschillende leerwegen. Op weg naar het hoger onderwijs verliest de gelijkheid het bovendien gaandeweg van de maatschappelijke efficiency, die de winnaars nog een extra zetje geeft ter wille van het concurrentievermogen in een mondialiserende economische omgeving. Zo blijkt het vertoog

van de kenniseconomie 'verborgen krenkingen' in te houden voor diegenen die niet zo goed kunnen meekomen, een effect waar de politiek niet goed raad mee weet.

Muffels bespreekt hoe het arbeidsmarktbeleid met gelijke kansen omspringt. Springerig, inderdaad, in een afspiegeling van opeenvolgende regeringscoalities. De oliecrises van de jaren zeventig en de geleidelijke mondialisering van het economisch verkeer hebben duidelijk gemaakt dat baanzekerheid niet meer te geven is en dat werk een kwestie is geworden van flexibiliteit, permanent bijleren en inzetbaarheid. Intussen wisselen in het beleid de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid en de publieke inspanning voor scholing en bemiddeling elkaar af, al naar gelang de liberalen of de sociaal-democraten het voor het zeggen hebben. Muffels verwijst naar het communitarisme om de inbreng van de christen-democratie hier een eigen ideologisch gezicht te geven. Daar hield men echter de kerk in het midden, althans tot Balkenende wat meer succesvol op de veranderende tijdgeest wist mee te liften, met zijn pleidooi voor waarden, normen en burgerschap.

De toonzetting van Buijsen en Den Exter over de gezondheidszorg verbaast mij wat. In die sector bestaat een mooie en sterke traditie van

Over de auteur Dik Wolfson was werkzaam voor het IMF en het ministerie van Financiën. Hij was lid van de WRR, de SER en de Eerste Kamer.

Noten zie pagina 99

verdeling naar behoefte, met onbeperkte toegang en gelijke behandeling, ongeacht individuele draagkracht. Dat is des te meer van belang omdat de gezondheid en levensverwachting van mensen met lagere inkomens achterblijven bij die van welgestelden. Terecht waarschuwen de auteurs ervoor dat het nieuwe zorgverzekeringsstelsel wat knabbelt aan de randen van die solidariteit, maar ze gaan mij te ver als ze het recht op gezondheid verabsoluteren, zonder dat daar een eigen verantwoordelijkheid tegenover zou mogen staan. We zien niet af van een korting op de rechten van mensen die onverantwoorde risico's nemen omdat dat hun goed recht zou zijn, maar omdat we zo'n onderscheid niet weten te maken zonder onaanvaardbare inbreuken te doen op de private levenssfeer. Ook die overweging kenmerkt een fatsoenlijke samenleving, maar dat neemt niet weg dat rechten zonder plichten uitlokken tot uitvretergedrag.

Veldheer en Wittebrood bewandelen nieuwe wegen met hun onderzoek naar de ongelijke geografische en sociale verdeling van slachtofferschap en criminaliteit. Leeftijd, geslacht, etniciteit, leefstijl en inkomen verklaren die ongelijkheid. Soms zijn die risico's bewust 'ingecalculiseerd', in een wat uitbundig uitgaansleven bijvoorbeeld. Problematischer zijn sociale situaties (leeftijd of een krappe portemonnee) waar je niet aan kunt ontsnappen. Daar ligt dan een duidelijke taak voor de overheid. Zelfgekozen criminaliteitsrisico's leveren interessante parallellen op met de eigen-schuld-dikke-bult-problematiek in de gezondheidszorg, maar hier zijn de dilemma's minder duivels. Zo mag je best eisen aan stellen aan de organisatoren van grote evenementen, om maar een bijvoorbeeld te noemen.

Van Bijsterveld en De Goede hebben het over het verschil tussen onderscheid en discriminatie op identiteitsgevoelige gronden, zoals geslacht of ras. Onderscheid maken kan noodzakelijk zijn om in maatwerk en proportionaliteit recht te doen aan verschillen tussen mensen. Daar is niets mis mee, zolang het een legitiem doel dient en zich laat motiveren in termen van redelijkheid en doeltreffendheid. De auteurs waar-

schuwen met klem en goede redenen tegen een gelijkheidscultuur die uit angst voor het verwijf van discriminatie eenheidsworst produceert en voorbijgaat aan de veelvormigheid van wensen en noden in de moderne samenleving. In die geest bepleiten ze een bestuurlijke houding die differentiatie en variëteit als uitgangspunt hanteert en niet als te overwinnen hindernissen.

Als klap op de vuurpijl levert Robert van der Veen een doorwrocht betoog over de relatie

Terecht waarschuwen de auteurs ervoor dat het nieuwe zorgverzekeringsstelsel wat knabbelt aan de randen van die solidariteit, maar ze gaan mij te ver als ze het recht op gezondheid verabsoluteren

tussen de rijke en de arme landen. De armste veertig procent van de wereldbevolking wordt gevormd door de twee miljard mensen die moeten rondkomen van minder dan twee dollar per dag. Vergelijk dat eens met de pakweg honderd-duizend dollar per dag die de Raad van Bestuur van ABNO-AMRO dit jaar onderling aan extra's te verdelen heeft. Of reken eens uit wat u en ik per dag te verteren hebben. Dat alles plaatst de voorafgaande hoofdstukken uit *Gelijk* in een ander licht. Rijke staten bekommeren zich nauwelijks om arme burgers buiten hun landsgrenzen. Er is sprake van een formele gelijkheid tussen soevereine staten, maar in de praktijk wordt de autonomie van de minder machtigen onevenredig beperkt en worden de voordelen van samenwerking — bijvoorbeeld in de internationale handel — ongelijk verdeeld. Er worden wat kleine stappen gezet op het gebied van de mensenrechten en er wordt mondjesmaat zwaar geclausuleerde hulp voor de allerarmsten beloofd (maar niet altijd gegeven). Dat is het dan wel. Een somber, maar getrouw beeld.

Tegenprestaties

Het is goed dat dit boek geschreven is. Het is toegankelijk, het vraagt geen voorkennis en het bevat voor elk wat wils en wat nieuws. De belangrijkste sectoren worden gedekt. Ik had graag nog wat over de zorg en de Wet maatschappelijke ondersteuning (wmo) willen horen, maar ik ruil dat thema graag in voor dat van de verdeling van slachtofferschap, waar terecht eindelijk eens aandacht aan wordt geschonken. In hun uitlui stellen de redacteurs vast dat de feitelijke verdeling van opleiding, gezondheid, veiligheid, werk en inkomen ongelijk is en selecteert op sociaal-economische achtergrond. Verder constateren ze dat de aanpak van de ongelijkheid is verschoven van het verkleinen van verschillen naar mensen 'mee willen laten doen' en dat talenten te gemakkelijk als 'eigen verdiensten' worden gezien. Ze pleiten dan ook voor een terugkeer naar een klassiek sociaal-democratisch ideaal waarin het verkleinen van verschillen weer centraal komt te staan. Daartoe sluiten ze aan bij de Nobelprijswinnaar economie Amartya Sen, die benadrukt dat mensen verschillen in hun vaardigheden om kansen ook werkelijk in resultaten om te zetten en dat de overheid daar een compenserend beleid op zou moeten voeren.

Dat is allemaal mooi en het geeft een warm gevoel van binnen. Maar ik mis, zoals zo vaak in politiek geïnspireerde betogen, de aandacht voor de uitvoering. Het verkleinen van verschillen vraagt om maatwerk — het in vergelijkbare mate verschillend behandelen van individuele gevallen. Hoe richt je dat in? Hoe weet je wat mensen werkelijk willen en wat hun beperkingen zijn? Hoe voorkom je oneigenlijk gebruik van voorzieningen door mensen die de hele hand pakken als je ze een vinger geeft? Valide vragen, althans voor sociaal-democraten die de gelijkheid moeten verdedigen tegen al diegenen die daar niet aan willen. Daarom stel ik ze hier aan de orde.

Het openbaar bestuur moet moeilijke afwegingen maken tussen doelmatigheid, eerlijk delen, houdbaarheid en individuele vrijheid, als

criteria voor een fatsoenlijke inrichting van de maatschappij. Daarbij stuit je op zoveel hoofden, zoveel zinnen en op onbedoelde aanspraken. Verdelingsbeleid wordt geplaagd door asymmetrische informatie, het ervaringsfeit dat de ontvanger meer weet over zijn of haar eigen situatie dan de verstrekker, althans zolang je — bij de uitvoering van de bijstandswet bijvoorbeeld — de privacy wilt respecteren door geen tandenborstels te tellen op de wastafel.

Hoe los je dat op? Door aan de andere kant van het probleem te beginnen: bied mensen scholing en begeleiding om uit de bijstand te komen, maar vraag daarvoor dan wel een op maat gesneden inspanningsverplichting, rekening houdend met hun kennen en kunnen, in maatwerk. Wie niet kan, hoeft niet. Wie niet wil,

Het verkleinen van verschillen vraagt om maatwerk — het in vergelijkbare mate verschillend behandelen van individuele gevallen. Hoe richt je dat in?

krijgt een sanctie, want al te goed is buurmans gek. Rechtszekerheid wordt geboden door persoonsgebonden budgetten en tweede opinies, door cliëntenvertegenwoordiging en, ten slotte, doordat de uitkering vaststaat voor als het niet lukt. Wat is er mis met passend werk bieden, met mee laten doen in plaats van een uitkering verschaffen? Niets, je eigen brood verdienen maakt minder afhankelijk. Is het vragen van een tegenprestatie 'marktwerking'? Welnee, de ondersteuning komt voor rekening van de gemeenschap en de tegenprestatie wordt bepaald onder politieke regie; professionele dienstverleners leveren maatwerk aan de hand van politieke richtlijnen, met ruimte om gemotiveerd daarvan af te wijken ('pas-toe-of-leg-uit').

Wérkt het? Jazeker, de werknemersverze-

keringen en de nieuwe bijstandswet werken al volgens dit transactiebeginsel. Daar kost het reïntegratiebeleid € 0,7 miljard per jaar, met een opbrengst van € 1,8 miljard. Dat levert een maatschappelijk rendement op van maar liefst 164% en dat kan nog omhoog gaan naarmate de reïntegratietechnieken verbeteren.¹ Wie meer wil weten over dit model, verwijs ik naar mijn opstel in de afscheidsbundel bij het emeritaat van de Tilburgse econoom Ad Kolnaar.² Daarin ga ik tevens in op het laatste — en weer prachtige — boek van de Amerikaanse rechtsfilosoof Martha Nussbaum, dat de auteurs van *Gelijk* nét niet meer mee konden nemen en dat inmiddels

ook in het Nederlands verschenen is.³ Ja, ik weet dat je in een recensie niet naar eigen werk mag verwijzen, maar het is voor het goede doel.

Noten

- 1 L.M. Kok, red., *Kosten en baten van integratie*, Amsterdam, SEO, 2006.
- 2 D.J. Wolfson, 'Verdeling in de economische politiek', in: J. Donders e.a., red., *Adagio. Macro Economische Dynamiek en Sociale Zekerheid*, Leeuwarden, Stecomset, 2007, p. 247-265.
- 3 M.C. Nussbaum, *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, Amsterdam, Ambo, 2006.

Het isolement van de Duitse socialisten

Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie
J.A.A. van Doorn, Mets & Schilt, Amsterdam 2007

GER VERRIPS

Prof. J.A.A. van Doorn heeft vele jaren studie en overdenkingen gewijd aan het socialisme en deze met een indrukwekkende publicatie kunnen afsluiten die ongetwijfeld zal prikkelen tot vervolgstudies door anderen.

Zijn waardering voor het socialisme heeft hij op niet mis te verstane wijze verwoord: 'Het was de intelligentste tegenspeler van het liberalisme en de krachtigste tegenstander van het kapitalisme. Het heeft de vermaatschappelijking van het staatsbestel bevorderd en de emancipatie van de arbeid helpen afdwingen. Het diende als toeverlaat van de massa van de ontrenten en als eerste woordvoerder van de arbeiders in hun strijd voor een menswaardig bestaan. De beweging promoveerde een verbazingwekkende intellectuele activiteit die tal van nieuwe wetenschappelijke inzichten opleverde. En niet als minste verdienste: socialistische initiatieven dwongen vrijwel alle andere grote ideologieën tot reageren en niet zelden tot imiteren en reformeren.' Hij stelt er tegenover: 'De socialistische wereld die werd voorgezegd is niet gekomen. Wat de toekomst nog brengen zal is ongewis, maar wat het heden zegt, is zonder meer duidelijk: de socialistische uil, zo hij nog vliegen kan, vliegt in de schemering.'

Over de auteur Ger Verrips is schrijver

Van Doorns kritische terugblik is gericht op Duitsland — 'het historische hartland van het socialisme, lange jaren centrum van de internationale sociaal-democratische beweging en onbetwistbare braintrust van het progressieve denken' en op de schokkende ondergang van de Duitse sociaal-democratie in de vroege jaren dertig van de vorige eeuw. Op de jaren waarin het de *National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei* gelukte aan de macht te komen en de onbegrensde dictatuur van haar *Führer* Adolf Hitler tot stand kwam, wat de opmaat werd voor de grootste oorlogsrampen die zich tot dusver in Europa hebben voorgedaan.

Bestuurlijk onvermogen

Van Doorn weet de geschiedenis van de socialistische beweging in Duitsland met haar vele theoretische debatten in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw helder en met sail-lante, weinig bekende details in een overtuigend patroon zeer leesbaar samen te vatten.

In de kern draait zijn betoog om de spanning tussen de internationalistische opvattingen van de socialisten en het sterk groeiende Duitse nationalisme. De conservatieven beschouwden de socialisten als *Vaterlandslose Gesellen*, die

gedreven werden door een internationalisme dat afbreuk deed aan het aanzwellende streven naar een groot en machtig, expanderend Duitsland. Hun partij werd enige jaren verboden. Het zo ontstane isolement werkte in de SPD vervreemding van de politieke werkelijkheid en verstarring in de eigen rijen in de hand. Op cruciale momenten als het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 en de beëindiging ervan in 1918, na de Duitse capitulatie, evenals bij de inrichting van de eerste republiek in Duitsland en het bestuur ervan onder uiterst moeilijke omstandigheden, bleek de sociaal-democratie, aanvankelijk met rond de veertig procent van de stemmen de grootste partij in het land, niet bij machte adequaat op te treden.

Zodra de aanstokers van de oorlog in 1914 voorzagen dat de nederlaag van het Duitse keizerrijk onvermijdelijk was geworden, ontlieden zij lafhartig hun verantwoordelijkheden en lieten het afhandelen van de capitulatie en het vredesverdrag — en de wanorde, verbittering en ellende in het land — over aan de republikeinse regering, die bemand was door sociaal-democraten. Nadat deze akkoord hadden moeten gaan met het verlies van grote grensgebieden en omvangrijke herstelbetalingen aan de overwinnaars, zoals werd vastgelegd in het Verdrag van Versailles, werden ze er bovendien met tomeloze demagogie van beschuldigd verantwoordelijk te zijn voor de Duitse nederlaag.

De SPD, tot dan toe zonder regeringservaring, was in die periode buitengewoon kwetsbaar. Ze miste in 1918 ongeveer alles wat nodig was om een nieuw regiem op poten te zetten (allround politici, diplomatieke en militaire ervaring, financieel inzicht, juridische expertise) en werd het doelwit van de groeiende revanchistische stromingen in het land. (p.34) Ze wist de opmars van antidemocratische revanchisten van rechts in de zogeheten Republiek van Weimar niet te keren, noch de daarop aansluitende machts-greep van de nationaal-socialisten te verijdelen.

Vanaf 1933, toen Hitler eenmaal aan de macht was, kon het korte bestaan van de democratische republiek worden afgedaan als een ongelukkig

intermezzo tussen het Tweede en het Derde Rijk — de ‘veelzeggende benamingen die suggereerden dat de continuïteit in de Duitse geschiedenis was hersteld’. (p. 27)

Noodzakelijk internationalisme

Van Doorn werpt belangrijke vragen op. Volgden de nazi's een koers die veel Duitsers in de sociaal-democratie hebben gemist? Heeft de SPD-leiding te weinig oog gehad voor de ‘geciviliseerde vormen van nationaal of Duits socialisme’? Heeft een en ander er niet toe geleid dat het nationaal-socialisme de kans kreeg het Duitse volk voor zich te winnen? Zijn antwoord op de vraag waarom de sociaal-democratie tekortschoot luidt: ‘Haar socialisme was geen Duits socialisme’. En: ‘Het nationaal-socialisme, zou men kunnen zeggen, voltooidde de geschiedenis van het Duitse socialisme door identiek te worden met Duitsland.’ (p. 271) Daar passen wel enige kanttekeningen bij, want de beperkingen die Van Doorn zich heeft moeten opleggen in deze studie roepen een beeld op waarin enkele niet onbelangrijke aspecten worden gemist.

Van Doorn besteedt meer aandacht aan het theoretische gedachtegoed van de socialistische beweging in Duitsland dan aan het doen en laten en de overwegingen van de politiek verantwoordelijke leiders van de sociaal-democraten toen zij voor praktische problemen stonden bij het leiding geven aan de partij en aan de jonge Duitse republiek. Zij moesten positie kiezen in grilliger en verrassender vraagstukken dan in de doctrinaire discussies aan de orde waren. Het gevolg is dat in Van Doorns boek belangrijke bijzonderheden over de keuzes en het optreden van de SPD-leiding, zowel in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog als rond de beëindiging ervan, buiten beeld blijven.

Bovendien hanteert Van Doorn de term socialisme zoals ze gangbaar was in haar beginperiode, toen in Duitsland deterministische verwachtingen de doorslag gaven en de uitwerking van humanistische en democratische waarden en de ontwikkeling van morele visies

in de socialistische idealen minder aan de orde kwamen. Daardoor mist men in zijn op zichzelf overtuigende uiteenzettingen wel eens aanduidingen van de wereld van verschil die altijd is blijven bestaan tussen het Duitse democratisch socialisme en het Duitse nationaal-socialisme. Rassenhaat, revanchisme en voorbereiding op oorlog behoorden van begin af aan tot de voornaamste doeleinden van de nazi's — ze waren en zijn nooit te rijmen met de traditionele doelstellingen van recht en vrijheid voor allen en de democratische en humanistische idealen die de socialistische beweging inspireerden. Al biedt Van Doorn wel belangrijke en zinvolle correcties en nuances op gangbare beelden van de Hitlerdictatuur, de vervolging van democratische socialistische tegenstanders — en andere politieke tegenstanders — ook in de jaren 1933-1939, in de aanloop naar de oorlog, blijven ten onrechte buiten beeld.

De socialistische beweging heeft als eerste in de geschiedenis het internationalisme op de agenda geplaatst, Van Doorn schrijft er met waardering over. Maar soms lijkt het erop alsof hij dit essentiële gedachtegoed van de sociaal-democratie als mislukt en irrelevant beschouwt. Intussen leven we in een wereld waarin vrijwel geen enkel belangrijk sociaal en politiek vraagstuk kan worden opgelost zonder goede internationale samenwerking — niet alleen binnen Europa — en ligt herbezinning op het internationalisme juist weer voor de hand. De tot dusver teleurstellende resultaten zijn geen reden tot opgeven en vergeten maar tot nader onderzoek en nieuwe initiatieven. Het is jammer dat Van Doorn in zijn respectabele studie aan deze aspecten te weinig is toegekomen.

Hogerop komen

Onlangs stelde minister Ter Horst van Binnenlandse Zaken 28 miljoen euro beschikbaar voor programma's om radicalisering onder (rechts-extremistische en islamitische) jongeren tegen te gaan. Een uitstekend initiatief, al was het maar omdat een van de oorzaken van radicalisering lijkt te liggen in het feit dat kinderen zich buitengesloten voelen in de samenleving. Daar zouden wij, radicalisering of niet, iets aan moeten willen doen.

Tot mijn verbazing blijkt in het Amsterdamse stadsdeel Slotervaart een deel van het geld besteed te gaan worden aan trainingen voor leerkrachten over de islam. Zij moeten geïnformeerd worden over kernbegrippen, verschijningsvormen, politieke en apolitieke stromingen. Nu heeft iedereen die zich wil verdiepen in de islam — of in het jodendom, het reformisme, het christendom, voor mijn part het holisme — mijn zegen. Maar laten we niet de illusie koesteren dat dit plan zal helpen tegen radicalisering.

Wat helpt wel? Een van de belangrijkste oorzaken van de gebrekkige participatie van jongeren uit achterstandsgroepen is het uitblijven van 'gesprek' tussen professionals (zoals leerkrachten) en anderen die bij deze jongeren betrokken zijn (zoals hun ouders). Kennis van de religie die een gezin aanhangt is voor een leraar geen *voorwaarde* om respectvol met ouders en kinderen in gesprek te gaan. Zulke kennis is ook geen *garantie* dat het überhaupt tot zo'n gesprek zal komen.

Als er iets is waar ouders en leerkrachten het over eens zijn, dan is het dat zij willen dat 'hun' kinderen succesvol zijn in de maatschappij. Alleen weten beide partijen van elkaar vaak niet welke voorwaarden en belemmeringen zij daarvoor zien. Over het einddoel zijn ze het eens, maar in de praktijk gaan ze zelden bij elkaar te rade.

Bij de presentatie van de plannen in Slotervaart werd een mooi voorbeeld gegeven van hoe het ook kan. Een zesjarig meisje had tegen haar leerkracht gezegd: 'Juf, ik mag hier niet naar kijken, want er komen varkens in beeld. Dat zijn onreine dieren! Als je daarnaar kijkt, ga je branden in de hel.' De directeur van de school deed het enig juiste: hij ging bij de ouders op bezoek om te vragen hoe het zat. Die bezworen hem dat hun dochter deze opvatting niet van hen had.

Meestal gaat het anders. Te vaak wordt gehandeld op basis van veronderstellingen. Doet een kind iets wat buiten de maatschappelijke norm valt? Dat zal het dan wel van huis uit hebben meegekregen. Komen ouders niet naar een informatieavond? Kennelijk zijn ze niet geïnteresseerd. Krijgt een kind straf op school? De leerkracht heeft zeker een hekel aan hem.

Een extra probleem is de beperkte tijd die kinderen gegund wordt op weg naar een diploma. Wat is er mis mee als een kind dat begint met een achterstand wat langer over zijn schoolloopbaan doet dan andere kinderen, als het op die manier zijn talenten kan ontplooien?

Radicalisering ga je niet tegen door je te verdiepen in een geloof, maar door jongeren serieus te nemen, hoge verwachtingen van hen te koesteren en hun de mogelijkheid te geven om hun ambities te realiseren. Dat betekent: investeren in het contact tussen ouders en leerkrachten en het scheppen van méér mogelijkheden voor leerlingen om, desnoods met een omweg, hogerop te komen. Laten we daar ons geld aan uitgeven.

MARIJKE LINTHORST

Redacteur s&d

Toppers en managers

Ronald Plasterk wil het onderwijs teruggeven aan de leraren. 'Zij moeten verlost worden van de uitdijende kaste van managers die de docenten de afgelopen jaren steeds meer buitenspel heeft gezet', betoogt de minister van Onderwijs in een interview in *Vrij Nederland* (30 juni 2007). Het is een stelling die ik van harte onderschrijf.

De afstand tussen managers en docenten is veel te groot geworden, zoals onder meer tot uitdrukking komt in de salarissen. In juni publiceerde het ROC waar ik werk zijn jaarverslag voor 2006. Daarin staat de bezoldiging vermeld van de drie heren van het college van bestuur: samen ontvingen zij 737.500 euro. Een docent verdient gemiddeld zo'n 40.000 euro bruto per jaar. Het signaal dat van dit enorme verschil uitgaat is funest: onderwijs geven is onbelangrijk, de leraar is een loser. Word manager en je wordt rijk!

4 Onze bestuurders veranderen de maatschappelijke opdracht van de school en geven allerlei randverschijnselen prioriteit. Met steeds weer nieuwe modes komen ze. Op dit moment is het domeinenverhaal in zwang: het beroepsonderwijs (zowel HBO als MBO) moet worden georganiseerd in domeinen. De maatschappelijke en pedagogische opdracht van het onderwijs is in de hoofddoelstellingen van de school niet meer terug te vinden. Onderwijskundigen van allerlei adviesbureaus hebben hieraan meegewerkt door een situatie te scheppen waarin de individualiteit van de leerling centraal staat (het competentiegerichte leren). De waarde van kennis en de rol van de leraar trekken zij onophoudelijk in twijfel.

Management en leraren werken in twee totaal verschillende werelden. In het personeelsblad wordt in Jip-en-Janneketaal en met behulp van grote foto's (onder andere van de bestuurders zelf) uiteengezet hoe docenten over hun school moeten denken. Doel: het beheersen van de beeldvorming. Deze

aanpak getuigt van de opvatting dat de bestuurder om gehoord en erkend te worden de lof van zijn eigen voortreffelijkheid moet zingen. Dat onze managers er niet in slagen om de onderwijsgeveden van die voortreffelijkheid te overtuigen, bewijzen de uitslagen van de medewerkerstevredenheidsonderzoeken: telkens weer scoort het hoogste management bij de docenten zwaar onvoldoende.

In het verlengde van de beschreven bestuursstijl ligt de grote nadruk op toppers en uitblinkers. Er worden avonden in de schouwburg georganiseerd om de 'helden' — in feite gewone, goede leerlingen — van onze school toe te juichen. Brochures met toppers, prijzen voor uitblinkers, het kan allemaal niet op. Deze pseudo-gebeurtenissen wekken de indruk dat onze bestuurders het helemaal van de fanfare moeten hebben. Docenten mogen tussen het publiek zitten en meeklappen.

Wat ontbreekt in deze bestuursstijl van 'personalisering' en 'evenementisering' is aandacht voor het verhaal van grote groepen (allochtone) leerlingen en voor het verhaal van de docenten. Voor zover het hoogste management belangstelling heeft voor het onderwijs, gaat het om topconcepten zoals dat van het Johan Cruijff College of samenwerking met vips uit het bedrijfsleven. Dat is wrang, aangezien het overgrote deel van de ROC-leerlingen bestaat uit jongeren die het niet gemakkelijk hebben. Schoolbestuurders reduceren de sociale problematiek tot individuele keuzes en gedragingen van de leerlingen. Voor een analyse van de maatschappelijke context waarin dat gedrag tot stand komt en wat dat betekent voor docenten bestaat nauwelijks interesse.

Om de onderwijssector aantrekkelijk te maken voor huidige én toekomstige docenten is het noodzakelijk om de salarissen van de leraren te verhogen en die van de topmanagers te verlagen. Verder is inspraak in het beleid van de school van het grootste belang: docenten moeten het gevoel hebben dat het hun school is waar ze voor werken. De meeste onderwijsgeveden hebben een

INTERVENTIE

HBO- of universitaire opleiding, maar hun denkkracht wordt niet gebruikt. Beleidsmatig zijn ze buitenspel gezet. Daarom: geef leraren een stem in het beleid van de scholen. Niet via vrijblijvende dialogen of debatten waar bestuurders minzaam luisteren naar de opinies van hun medewerkers, maar via formeel georganiseerde discussierondes en verwerking van de uitkomsten daarvan tot actieprogramma's. Minister Plasterk, geef het onderwijs terug aan de leraren en geef scholen managers die naast hun docenten staan!

EVELIEN POLTER

Docent aan een ROC

Brede wetenschap, smal onderwijs

Het huidige onderwijs aan economische faculteiten geeft een te smal beeld van de interacties tussen economie, staat, politiek en maatschappij. Als het doel is om kritische academici met een gedegen maatschappelijke vorming af te leveren, schiet dit onderwijs ernstig tekort.

Mijn eigen academische carrière heeft mij langs twee binnenlandse en vier buitenlandse universiteiten gevoerd. Mijn ervaringen aan deze economische faculteiten hebben een beeld geschapen van eenzijdig economisch onderwijs. Neem nu de manier waarop een onderwerp als het minimumloon wordt besproken. Wat studieboeken daarover zeggen komt hierop neer: invoering van een minimumloon zorgt ervoor dat de markt zijn equilibrium niet kan bereiken, er wordt een gat gecreëerd tussen het aanbod van en de vraag naar arbeid. Dit veroorzaakt werkloosheid en economisch verlies — *deadweight loss*, in vaktaal. De sociale dimensies van de maatregel komen meestal niet aan bod en waar ze wel worden genoemd komen ze er bekaaid vanaf.

Een tweede voorbeeld is de behandeling van de samenhang tussen welvaart, efficiëntie en verdeling. Welvaart wordt gemeten aan de hand van het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking. Onderwerpen als ongelijkheid en sociale gerech-

tigheid blijven onderbelicht. Graadmeters van ongelijkheid van inkomen, zoals de Gini-coëfficiënt, schitteren door afwezigheid. Grote denkers als John Rawls worden weggezet met een paar zinnen in het laatste hoofdstuk. Tot de verplichte examenstof behoort dergelijke materie zelden. Het denken over het evenwicht tussen efficiëntie en ongelijkheid wordt in studieboeken afgedaan als een debat in de kantlijn. Het credo 'a rising tide lifts all boats' regeert.

De economische wetenschap is rijk aan verschillende benaderingen en laat dit soort debatten dan ook zeker niet links liggen. Waar komt die bias in het onderwijs dan vandaan? Volgens mij moet de verklaring worden gezocht in het idee dat economisch onderwijs een positieve en geen normatieve benadering zou moeten hebben. Aangezien onderwerpen als verdeling en ongelijkheid op het hellende vlak tussen positief en normatief liggen, worden deze angstvallig vermeden. De economie is echter geen afgesloten maar juist een integraal deel van de samenleving; ze speelt een belangrijke rol in de totstandkoming van sociaal kapitaal en sociale cohesie. Maar omdat deze *output* zo goed als onmeetbaar is, valt die niet in te passen in de mooi sluitende neoklassieke modellen die studenten worden voorgeschoteld.

Ik ben het eens met het uitgangspunt dat er afstand moet bestaan tussen wetenschap en maatschappij. Maar als dit resulteert in het verwaarlozen van belangrijke elementen van een wetenschap in het onderwijs, rijst de vraag waar dit onderwijs precies op aanstuurt. In het universitair onderwijs zou mijns inziens meer aandacht moeten worden besteed aan de dwarsverbanden tussen economie, staat, politiek en maatschappij. Meer dan nu het geval is moet het onderwijs inzicht geven in wat ons eigen sociaal-economisch model nu eigenlijk inhoudt. Met zo'n bredere vorming creëer je kritische en betrokken studenten die de Nederlandse kenniseconomie tot grotere hoogten kunnen helpen opstuwten.

Ik betoog hier niet dat de antwoorden die het huidige economische onderwijs aanbiedt pertinent fout zijn. Ik wil alleen benadrukken dat niet zozeer de antwoorden maar de vragen centraal zouden

INTERVENTIE

moeten staan. Economie is geen exacte wetenschap, dus verschillende ‘waarheden’ kunnen naast elkaar bestaan. Universiteiten hebben tot taak om deze verschillende visies op studenten over te brengen, zodat die daar zelf een mening over kunnen vormen. Maak van economie weer een kritische en creatieve opleiding, niet louter een exercitie in het reproduceren van bestaande ideeën.

RENÉ ROLLINGSWIER

Stagiair bij de WBS

Een opgetuigde affaire

Na een maand of twee moeten de pro's en contra's over het demonstratief geloofsafvallige PvdA-gemeenteraadslid Ehsan Jami, zijn fans, tegenstanders, adviseurs en controleurs, zijn kwetsen of zijn kwetsbaarheid, en de beschermwaardigheid van zijn meningsuiting en van hemzelf, toch wel in drie-, vier-, of tienvoud in interviews, rapportages en commentaren zijn uitgemolken. Als dit wordt opgeschreven is het eind augustus. De uitverkoop en de komkommertijd lopen op hun einde. Tijd voor een paar opmerkingen achteraf.

Een van de typerende verschijnselen bij kwesties als de affaire-Jami is de scherpte waarmee de reacties erop in tweeën uiteenvallen: verontwaardigde ondersteuning en grenzeloze generalisatie tegenover nauwkeurige beoordeling en terugbrengen tot zijn essentie, politiek-publicitaire uitbuiting van alle heisa versus goede trouw bij het reageren op de feiten. Het huidige politieke en publicitaire klimaat is blijkbaar dusdanig verhit dat elk incident een afkoelingsperiode vergt om het opgestookte vuur te doven.

Waar vuur is, is rook. Zoals wel vaker bij affaires die zich lenen voor het mobiliseren van publieke verontwaardiging, blijken de feiten op de keeper beschouwd niet allemaal even scherp, de schurken iets minder schurkachtig en de helden minder heldhaftig — de hele toestand wat minder ernstig dan het zich in de media aanvankelijk liet aanzien. Is er wel écht ‘gemarteld’, ‘gefraudeerd’, ‘benadeeld’ of ‘ontrecht’? Daarna volgen er schie-

lijk terugtrekkende bewegingen: de redactionele commentaren worden wat voorzichtiger en nog nietszeggender dan te doen gebruikelijk en publiciteitsbeluste opinieleiders iets omzichtiger en terughoudender dan in hun primaire reacties. Zo ging het ook de afgelopen maanden.

Een jonge man van Iraanse komaf, politiek actief voor de Partij van de Arbeid, is wel of niet van huis uit mohammedaans, wel of niet ‘onder curatele gesteld’ door goedwillend klungelende partijgenoten na een aantal drieste kwalificaties van de islam, wel of niet ‘in elkaar geslagen’ door snode moslim-fundamentalisten, wel of niet door zijn partij in de steek gelaten. Dat alles blijkt zo langzamerhand meer niet dan wel het geval te zijn. Zo wordt na een tijdje een, niet geheel onschuldige, affaire tot zijn ware proporties teruggebracht.

Na alle commotie zijn ook de reacties of het uitblijven ervan bij de oppositie vermeldenswaard. Mark Rutte, met de hete wind van het PvdE-extremisme, de Ayaan-aanbidders en de Verdonk-factie in zijn nek sloot het PvdA-gemeenteraadslid in zijn armen. En de linkse oppositie, normaal gesproken nooit te beroerd om bij monde van Jan Marijnissen en Femke Halsema een prompte en duidelijke stellingname uit te dragen, liet de uitverkoop nu even voorgaan — en de koopjesjacht over aan de woordvoerders van het rechtse geweten der natie.

Eén ding blijft mij daarbij storen: de gretigheid en opzettelijkheid waarmee van tal van kanten de Partij van de Arbeid de verantwoordelijkheid voor de affaire-Jami en zijn oplossing krijgt toegeschoven. Daaraan zit een fundamentele, zelfs historische kant.

De PvdA maakt als sociaal-democratische doorbraakpartij deel uit van een stroming die wortelt in socialistische en liberale beginselen. Zij komt op voor arme, onrechte, welvarende, domme, knappe, gewone, artistieke en intellectuele burgers, ‘autochtoon’ of ‘allochtoon’. En ze bepleit en praktiseert solidariteit en gelijkheid van kansen tussen al die groepen. Dat kan niet anders dan tot gematigdheid en genuanceerdheid, compromissen en verzoeningsbereidheid leiden. Soms ook tot ergerlijke onduidelijkheid of halfheid, die haar dan ook op kritiek komt te staan.

INTERVENTIE

Velen zijn er als de kippen bij om de geweldadige bejegening van een demonstratief geloofsafvallig PvdA-gemeenteraadslid toe te rekenen aan de politieke partij die zij wantrouwen of verfoeien. De kwestie-Jami en de ondubbelzinnige reactie erop van de partijvoorzitter en de politiek leider — categorisch afwijzen van geweld, pal staan voor de vrijheid van geloofs- of ongeloofsbeleving en van de vrijheid van meningsuiting ook dáárover — gaat niet onder de sociaal-democratische erfzonde gebukt, hoe graag sommigen dat ook willen doen geloven.

Als je per se kritiek wilt leveren op de leiding van de PvdA in deze zaak, ligt het meer voor de hand vast te stellen dat die zich nog onvoldoende heeft verweerd tegen het misbruik van een opgetuigde affaire dan te klagen dat zij een telefoontje aan een afgetuigde partijgenoot achterwege zou hebben gelaten.

KEES KOLTHOFF

Voormalig lid van het partijbestuur en de Tweede-Kamerfractie van de PvdA

Kippenhok

‘PvdA-prominent steunt ex-moslims’, kopt het ochtendblad van 14 augustus. Die prominent, Jos de Beus, laat weten dat het steunen van het comité van afvallige moslims ‘dwars door partijpolitiek heen-gaat’ en ‘geen speeltje mag zijn van neo-conservatieven’. Daar kan men het alleen maar mee eens zijn. Alleen had De Beus het nog wel wat scherper mogen zeggen: bedoeld comité moet buiten de politiek blijven. Aan dat gezonde inzicht heeft het ontbroken, zowel bij het comité als bij de PvdA. Wat heeft deze zich onnodig in de hoek laten drijven!

De oprichting van het comité van Ehsan Jami is een levensbeschouwelijk initiatief, niet meer en niet minder. Daarbij past geen (partij)politieke begeleiding of patronage. Sinds mensenheugenis is dat het uitgangspunt in Nederland, maar in onze tijd raakt alles wat door de islam is aangeraakt blijkbaar meteen gepolitiseerd. Het zou nogal merkwaardig, ja onwenselijk, zijn als de politieke top van Nederland — de fractievoorzitters in de

Tweede Kamer zijn uitgenodigd voor een plaats in het steuncomité — zich zo direct met dit onderwerp zou inlaten. Hier ligt een taak voor de ‘civil society’ — denk aan levensbeschouwelijke organisaties of gezaghebbende geestelijke leiders en professoren. Als we geloof en politiek gescheiden houden, dan ook graag scheiding van geloofsafval en politiek.

Nu zouden de initiatiefnemers kunnen tegenwerpen dat het hun (ook) gaat om de veiligheid en zo nodig de bescherming van de door hun voormalige geloofsgemeenschap verstoten ex-moslims. Daar mag ‘de politiek’ toch op worden aangesproken? Maar de zorg voor veiligheid is al een normale staatstaak in een land als het onze. Niets nieuws onder de zon dus. Het nieuwe van het comité zou eruit moeten bestaan dat het de moslimgemeenschap in Nederland overhaalt tot tolerantere gedachten jegens geloofsafvalligen. Dat is geen politiek, maar een levensbeschouwelijk of cultureel doel.

Dat ze zelf het middelpunt werd van onrust en controversie heeft de PvdA in hoge mate aan zichzelf te wijten. Van meet af aan had ze moeten laten weten principieel geen rol te zien voor een politieke partij in of rond het afvalligencomité. Een algemene steunbetuiging aan het doel van het initiatief had volstaan, onder verwijzing naar de eigen beginselen. Coördinatie met partijgenoot Vogelaar van Integratie (waarom niet?) had tot een onderzoek kunnen leiden naar de aard en de omvang van het probleem rond geloofsafval. Allemaal ter zake.

Maar nee, binnen de kortste keren was de PvdA een kippenhok: initiatiefnemer Ehsan Jami moest worden afgehouden van wilde dingen en iedereen, van cineast Terstall tot diverse Kamerleden, bemoeide zich ermee. Alle lastige tactische en psychologische vragen die het comité zichzelf had behoren te stellen, ontploften in het sociaal-democratische gezicht. Ja, zo haal je als politieke partij onnodig alle sores naar je toe. De multiculturele samenleving, de islam, het lukt de PvdA maar niet om een consistent handelingsrepertoire te ontwikkelen. Op naar het volgende incident?

PIETER NIEUWENHUIJSEN

Freelance journalist

De noodzaak van een nieuwe economische politiek

In de vorige eeuw maakte Nederland een ongeken­de economische ontwikkeling door. Maar die storm gaat liggen en wat rest is een briesje, voorspelt **Paul de Beer**. Pogingen om het groeitempo op peil te houden zijn gedoemd te mislukken.

Is dat erg? Nee, we zijn al rijk genoeg. ‘Het streven naar kwantitatieve groei moet plaatsmaken voor een beleid gericht op kwalitatieve groei.’ Die omslag komt neer op niets minder dan een paradigmawisseling.

Jaap van Duijn vult in hoe in ons volle, verzadigde en vergrijzende land een ‘economisch beleid nieuwe stijl’ eruit zou kunnen zien. Terwijl aan het spectrum van overheidstaken niets verandert, zal bezuinigen ‘een absolute betekenis krijgen’: én-én wordt óf-óf. Tot de centrale aandachtspunten voor beleid moeten behoren: natuur, milieu, de markten voor arbeid en ruimte, economische dynamiek en conjunctuurschommelingen.

Flip de Kam buigt zich over onze overheidsfinanciën.

8 Bij ongewijzigd beleid in de komende decennia zullen de collectieve uitgaven een steeds groter beslag leggen op het bruto binnenlands product. Dat noopt tot lastige keuzes.

De Kam doet een voorzet voor ‘een door linkse idealen geïnspireerd bezuinigingsbeleid’ en lastenverzwaring ‘op een manier die recht doet aan het uitgangspunt dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen’.

ouderen

30

km/h

De noodzaak van een nieuwe economische politiek (1)

Minder groei, minder welzijn?

PAUL DE BEER

10 Nederland maakte, net als de rest van de rijke westerse wereld, de afgelopen honderd jaar een ongekende economische ontwikkeling door. In een eeuw tijd werd de totale productie 24 maal zo groot en het welvaartsniveau per hoofd van de bevolking achtmaal zo hoog (zie tabel 1). De belangrijkste drijvende kracht hierachter was de technologische ontwikkeling. Mechanisering en automatisering resulteerden in een explosieve groei van de productiviteit. In 2000 produceerde een arbeidskracht in een uur tijd gemiddeld dertien maal zoveel als in 1900. Tevens maakte de technologie de introductie van een breed scala aan (consumptie)goederen mogelijk, waarvan men in de voorgaande eeuwen niet eens had kunnen dromen — simpelweg omdat ze nog moesten worden uitgevonden: telefoon, radio, tv, cd-speler, stofzuiger, wasmachine, koelkast, computer, auto, vliegtuig et cetera. In 1935 was er één auto op iedere vijftig volwassen Nederlanders, inmiddels is dat één auto per twee volwassenen. In 1972 had nog slechts 17 procent van de huishoudens een diepvriezer, nu beschikt ruim twee derde van de huishoudens hierover; het percentage huishoudens met een kleurentelevisie groeide in dezelfde periode van 14 naar 98. Magnetron, videorecorder en pc bestonden in 1972 nog niet; inmiddels beschikken minimaal

twee op iedere drie huishoudens hierover.

Nauw gerelateerd aan de stormachtige technologische ontwikkeling waren ingrijpende veranderingen op tal van andere terreinen — waarbij het vaak moeilijk is vast te stellen wat oorzaak en wat gevolg was. De snelle welvaartsgroei ging gepaard met een sterke bevolkingsgroei, die voortvloeide uit een demografische transitie, waarbij eerst het sterftecijfer sterk daalde en de levensverwachting steeg en pas later het geboortecijfer daalde. Het aantal sterfgevallen per duizend inwoners daalde in het eerste kwart van de twintigste eeuw scherp van 18 naar 10, om daarna nog licht verder te dalen tot ruim 8. Het gemiddelde kindertal per vrouw zakte aanvankelijk veel geleidelijker, van 4,5 in 1900 naar 3,2 in 1964, om na de introductie van de pil in tien jaar tijd te halveren tot 1,6 en vervolgens op dat lage niveau te stabiliseren. Als gevolg hiervan verdrievoudigde de Nederlandse bevolking in de twintigste eeuw van ruim vijf naar zestien miljoen personen, hetgeen de verachtvoudiging van de welvaart per hoofd van de bevolking des te indrukwekkender maakt.

Massaal trok de bevolking van het platteland naar de steden. Er ontwikkelde zich een volwassen kapitalistische economie, gebaseerd op het principe van particulier eigendom van productiemiddelen en het marktmechanisme, maar tevens op ordening, regulering en bijsturing door de overheid. De economische betekenis van de overheid nam sterk toe, enerzijds door omvang-

Over de auteur Paul de Beer is bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam en redacteur van S&D

rijke infrastructurele projecten (auto-, spoor- en waterwegen, industrieterreinen, water-, gas-, elektriciteits- en telecommunicatienetten), anderzijds door de opbouw van een verzorgingsstaat met omvangrijke overdrachtsuitgaven en een uitgebreid systeem van publieke dienstverlening (onderwijs, gezondheidszorg et cetera). De collectieve uitgaven liepen op van tien procent van het bruto binnenlands product in 1900 naar 45 procent momenteel. Dit alles ging samen met al even indrukwekkende sprongen

voorwaarts op het terrein van burgerrechten en politieke rechten: persvrijheid, invoering van algemeen kiesrecht, gelijkberechtiging van alle maatschappelijke groepen (vrouwen, gelovigen, etnische minderheden).

Veel andere landen maakten in de twintigste eeuw een vergelijkbare ontwikkeling mee: eerst in Europa, Noord-Amerika en Oceanië, later ook in Azië en Zuid-Amerika. Alleen aan Afrika is de welvaartsgroei grotendeels voorbijgegaan. Ingrijpende verschuivingen in de internationale

Tabel 1. Gemiddelde jaarlijkse groei in procenten

periode	bbp ^a	bevolking	arbeidsproductiviteit ^b	welvaartsniveau ^c
1900-'10	3,2	1,4	1,9	1,8
1910-'20	3,1	1,5	3,6	1,5
1920-'30	4,4	1,4	2,9	2,9
1930-'39	1,5	1,2	0,8	0,3
1939-'50	2,0	1,3	1,0	0,7
1950-'60	4,6	1,3	3,7	3,3
1960-'70	5,2	1,3	4,4	3,8
1970-'80	2,9	0,8	3,6	2,1
1980-'90	2,3	0,6	2,0	1,7
1990-2000	3,2	0,6	1,6	2,5
2000-'05	1,2	0,5	1,4	0,7
1900-2000				
1900-2000	3,2	1,1	2,6	2,1
1815-1900	1,4	1,0	–	0,4
totale groei				
1900-2000	2276	210	1155	667
1815-1900	217	130	–	38

a) reëel bruto binnenlands product

b) reëel bbp per arbeidsuur

c) reëel bbp per hoofd van de bevolking

Bron: CBS (Statline, *Historische reeksen. Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999*); bewerking door de auteur

arbeidsverdeling resulteerden in veel intensievere internationale economische relaties (overigens na een sterke terugval direct na de Eerste Wereldoorlog) en in een toenemende onderlinge afhankelijkheid van nationale economieën.

Het belang van deze ongekende economische ontwikkeling in de twintigste eeuw kan onmogelijk worden overschat. Dat geldt ook voor het belang ervan voor de sociaal-democratie. Niet

Men kan zich afvragen of verdere consumptiegroei nog veel bijdraagt aan het welzijn van de bevolking

alleen valt de geschiedenis van de sociaal-democratie — niet toevallig — grotendeels met deze periode samen, de indrukwekkende resultaten die zij in deze eeuw boekte, zouden zonder die snelle economische ontwikkeling niet mogelijk zijn geweest. Denk aan de sterke verhoging van het levenspeil, de verbetering van de leef- en werkomstandigheden, de invoering van tal van sociale voorzieningen en de verlenging van de onderwijsdeelname.

DIE TIJD KOMT NOOIT MEER TERUG

12 Hoewel het onmogelijk is de economische ontwikkeling in de komende honderd jaar te voorspellen, lijkt wel vast te staan dat deze niet zo stormachtig zal zijn als in de afgelopen honderd jaar. Sterker nog, er zijn goede redenen om aan te nemen dat we de komende decennia een overgang zullen doormaken naar een economische ontwikkeling die niet langer wordt gekarakteriseerd door sterke kwantitatieve groei, maar door kwalitatieve verdieping en verbreding: van een ongekende storm naar een weldadige bries.

Deze stelling zal bij de wat oudere lezer herinneringen oproepen aan de beroemde uitspraak van toenmalig minister-president Joop den Uyl ten tijde van de eerste oliecrisis

in 1973: 'Die tijd komt nooit meer terug.' In een toespraak met dezelfde titel kort voor de verkiezingen van 1977 lichtte Den Uyl toe dat hij vooral om drie redenen verwachtte dat de hoge groeicijfers van de decennia na de Tweede Wereldoorlog niet meer terug zouden keren, namelijk 'de verzadiging met consumptiegoederen, de fundamentele schaarste aan energie en grondstoffen en het geringe tempo van de bevolkingsgroei' (Den Uyl 1988: 223). Daarnaast noemde hij de groei van het aandeel van de collectieve sector in de economie als een remmende factor.

Met uitzondering van de eerste factor heeft de analyse van Den Uyl dertig jaar later nog weinig aan relevantie ingeboet. Ten aanzien van 'de verzadiging met consumptiegoederen' was Den Uyl echter te pessimistisch — of was hier de wens de vader van de gedachte? Zoals aan het begin van dit artikel is geschetst, heeft er de afgelopen decennia juist een enorme verbreiding van nieuwe consumptiegoederen plaatsgevonden. Wel kan men zich afvragen of deze consumptiegroei nog veel bijdraagt aan het welzijn van de bevolking. In het verlengde van Den Uyls analyse zie ik zeker vier redenen waarom de tijd van hoge economische groei niet meer zal terugkeren.

Krimpende bevolking

Allereerst bevinden de meeste rijke (Europese) landen zich momenteel in een overgangsfase van een groeiende naar een stabiele of zelfs krimpende bevolking, als gevolg van de sterke daling van het geboortecijfer. Het CBS verwacht dat de Nederlandse bevolking tussen 2000 en 2035 nog slechts met een dikke miljoen personen (zeven procent) zal groeien, om daarna te krimpen. Zelfs als de welvaartsstijging per hoofd van de bevolking zich onverminderd voortzet — hetgeen onwaarschijnlijk is — komt het structurele groeicijfer van de economie al snel een procentpunt lager uit dan in de voorbije eeuw, toen de bevolking met gemiddeld ruim één procent per jaar groeide. De stabilisering, gevolgd door krimp van de bevolkingssomvang doet zich in de meeste Europese landen voor. Naar verwachting zal de bevolking van de Europese Unie tot

2025 nog slechts met twee procent (tien miljoen personen) groeien om daarna in omvang af te nemen. Na 2043 zakt het inwonertal van de EU volgens de prognose onder het huidige aantal (bron: Eurostat). In de meeste Oost- en Midden-Europese lidstaten daalt de bevolking momenteel al. Alleen een omvangrijke immigratie vanuit niet-Europese landen of een forse stijging van het geboortecijfer — waarvoor vooralsnog geen aanwijzingen zijn — zou kunnen voorkomen dat deze prognose bewaarheid wordt.

Negatieve ecologische gevolgen

In de tweede plaats zal de fysieke en ecologische houdbaarheid steeds meer beperkingen opleggen aan voortgaande kwantitatieve groei. Weliswaar maken de uitputting van energiebronnen, milieuvuiling, klimaatverandering en ruimtegebrek verdere economische groei voorlopig niet onmogelijk, de benodigde maatregelen om emissies en grondstoffengebruik te beperken, alternatieve energiebronnen te ontwikkelen en te exploiteren en ons te beschermen tegen een stijgende zeespiegel zullen de komende eeuw wel een steeds groter beslag op onze economische activiteiten leggen.

Zoals we de afgelopen eeuw een groeiend deel van ons inkomen zijn gaan besteden aan publieke voorzieningen — onderwijs, gezondheidszorg, sociale zekerheid — om de voorwaarden te creëren voor en de risico's te beperken van een ontwikkelde kapitalistische economie, zo zullen we de komende eeuw een steeds groter deel van onze productiecapaciteit moeten aanwenden om de negatieve ecologische consequenties van de economische ontwikkeling te beperken en zo de duurzaamheid ervan te bewerkstelligen. Doordat deze activiteiten op zichzelf niets toevoegen aan de productiecapaciteit, remmen zij het groeivermogen van de economie.

Het beperkte nut van meer scholing

In de derde plaats is er onder de bevolking steeds minder verborgen talent dat kan worden aangeboord om de kwaliteit van het arbeidsaanbod te verhogen. De sterke productiviteitsstijging in

de twintigste eeuw was, naast de technologische ontwikkeling, mede te danken aan de stijging van het opleidingsniveau. In 1900 ging slechts één op de twintig kinderen tussen de twaalf en negentien jaar naar school, tegenwoordig volgt 92 procent van deze leeftijdsgroep een dagopleiding. De langere onderwijsdeelname heeft ertoe geleid dat het aanwezige talent onder de bevolking steeds beter wordt benut.

Hoewel het ongetwijfeld mogelijk is het opleidingsniveau van de bevolking verder te verhogen — zo stelt de regering zich ten doel dat de helft van de bevolking naar het hoger onderwijs gaat, waar dat nu nog slechts 35 procent is — is het de vraag of dit nog veel zal bijdragen aan de arbeidsproductiviteit. Hoe belangrijk een opleiding ook is voor de individuele kansen op de arbeidsmarkt, er zijn aanwijzingen dat de (economische) meeropbrengst hiervan gering

De mogelijkheden om de arbeidsproductiviteit met behulp van scholing te verhogen, slinken

is. Naarmate het gemiddelde opleidingsniveau hoger is en meer mensen over een aantal basisvaardigheden (rekenen, lezen, schrijven) beschikken, wordt het steeds meer het relatieve opleidingsniveau (dat wil zeggen het niveau ten opzichte van anderen) dat ertoe doet en niet het absolute niveau. Daarom is het twijfelachtig of een verdere stijging van het opleidingsniveau voor de economie als geheel nog veel toegevoegde waarde heeft (vgl. De Beer 2007). Anders gezegd: de mogelijkheden om de arbeidsproductiviteit met behulp van scholing verder te verhogen, worden kleiner.

Toename arbeidsintensieve diensten

Een vierde factor waardoor de aard van de economische ontwikkeling in de eenentwintigste eeuw zal verschillen van die in de twintigste

eeuw is de verschuiving van materiële naar immateriële productie. De technologische ontwikkeling veroorzaakte in de vorige eeuw een zeer sterke stijging van de productiviteit in de landbouw en industrie. Deze maakte het mogelijk om onze materiële welstand enorm te verhogen en tegelijkertijd een steeds groter deel van de beroepsbevolking in de dienstensector tewerk te stellen. In 1900 werkte nog twee derde van de beroepsbevolking in de landbouw of nijverheid, honderd jaar later werkt drie kwart in de dienstensector. Hoewel ook daar de productiviteit dankzij automatisering fors is gestegen — en ongetwijfeld zal blijven stijgen — kan deze geen gelijke tred houden met die in de traditionele productiesectoren.

De trendmatige economische groei zal deze eeuw één à twee procentpunten lager liggen dan in de vorige eeuw

14 Door voortgaande productiviteitsstijging in de traditionele sectoren zal steeds meer werk verschuiven naar die delen van de dienstensector waar de productiviteitsstijging haast per definitie gering is: zorg, welzijnswerk, onderwijs, onderzoek, bestuur. Dit zal de gemiddelde productiviteitsstijging en dus ook de reële welvaarts­groei remmen (de zogenoemde 'ziekte van Baumol'; zie ook de bijdrage van Flip de Kam aan dit nummer). Een rekenvoorbeeld geeft een indruk van de grootte van dit effect. Aangenomen dat de gemiddelde productiviteitsstijging per bedrijfstak (berekend over de periode 1980-2000) en het aandeel van iedere bedrijfstak in de totale nationale productie de komende halve eeuw gelijk blijven, zal de werkgelegenheid zich steeds meer concentreren in sectoren waar de productiviteit maar weinig stijgt. Als gevolg daarvan zal de gemiddelde productiviteitsstijging terugvallen tot

0,5 procent per jaar — dat is erg weinig, vergeleken met de stijging van 1,9 procent per jaar in de periode 1980-2000. De vertraging van de productiviteits­groei zou de economische groei dan met bijna 1,5 procent per jaar remmen.

GROEI, WELVAART EN WELZIJN

Als gevolg van de stagnerende bevolkings­groei, de fysieke grenzen die de milieubelasting en de schaarste van energie en grondstoffen aan de groei stellen, de uitputting van het verborgen talent onder de bevolking en het groeiende aandeel van arbeidsintensieve diensten die weinig productiviteits­verhoging toelaten, moeten we ervan uitgaan dat de trendmatige economische groei in de eenentwintigste eeuw zeker één en misschien wel twee procentpunten lager zal liggen dan in de voorbije eeuw. Dat lijkt misschien niet zo'n groot verschil, maar een procentpunt minder groei per jaar betekent dat het bruto binnenlands product (bbp) na honderd jaar 63 procent kleiner is dan het anders zou zijn geweest. Bij twee procentpunten minder groei is het bbp zelfs 86 procent kleiner. Dit neemt niet weg, dat het bbp bij een gemiddelde groei van één procent per jaar in een eeuw tijd toch nog altijd met 170 procent toeneemt.

Hoe zorgelijk is het als het tempo van economische groei in de eenentwintigste eeuw zo ver terugvalt? Allereerst dient men zich te realiseren dat de groei van het bruto binnenlands product, die wordt gehanteerd als maatstaf voor economische groei, een zeer onvolmaakte maatstaf is voor de reële welvaarts­groei (vgl. Van den Bergh 2005). Zoals al vaak is opgemerkt meet het bbp alleen de geldwaarde van de goederen en diensten die op de markt worden verhandeld of door de overheid worden geleverd. Enerzijds blijven hierdoor tal van waardevolle zaken buiten beeld die niet voor geld worden verhandeld. Dit geldt bijvoorbeeld voor alle vormen van onbetaalde arbeid: huishoudelijk werk, kinderverzorging, mantelzorg en vrijwilligerswerk. Anderzijds worden negatieve bijeffecten van formele productie en consumptie eveneens buiten beschou-

wing gelaten. Hierbij gaat het onder meer om geluidsoverlast, milieuvervuiling, verlies van natuur en toenemende werkdruk. Sterker nog, de kosten die we maken om deze negatieve effecten te beperken, zoals voor geluidsschermen langs wegen of bescherming van de natuur, tellen juist in positieve zin mee in het economische groeicijfer. Hoewel de negatieve bijeffecten van economische groei lastig in geld zijn uit te drukken, staat wel vast dat de reële welvaarts­groei beduidend kleiner is dan het officiële groeicijfer doet vermoeden.

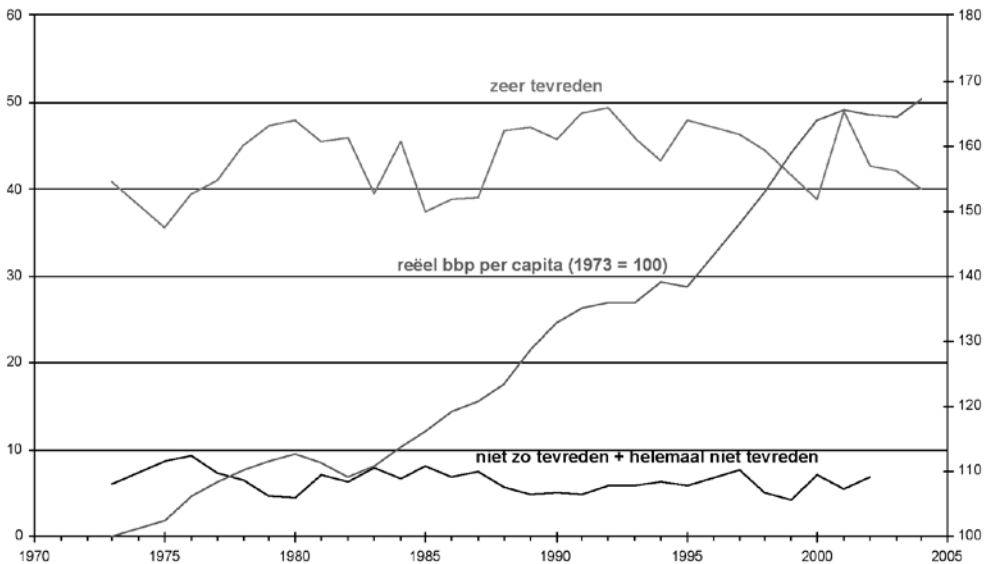
Zo bezien hoeft een afname van het groei­tempo dus niet per se een afname van welvaarts­groei te betekenen. Let wel, dit impliceert geenszins dat minder economische groei automatisch gepaard gaat met *minder* negatieve bijeffecten. Het betekent slechts dat er geen een-op-een­relatie bestaat tussen economische groei en welvaarts­groei.

Een tweede reden waarom minder economische groei niet per se zorgen hoeft te baren is

dat welvaarts­groei — zelfs als deze wordt gecor­rigeerd voor de bovengenoemde neven­effecten — niet hoeft te resulteren in een hoger welzijn en meer geluk van de bevolking. Tussen 1973 en 2004 is het aandeel van de bevolking dat zeer tevreden is met zijn leven gelijk gebleven op veertig procent, hoewel het bbp per hoofd van de bevolking in die periode met bijna zeventig procent is toegenomen (zie figuur 1). Ook het deel van de bevolking dat niet tevreden is, is in deze periode per saldo niet veranderd. Economische groei lijkt derhalve geen noemenswaardig effect te hebben op het welzijn van de bevolking.

Voor dit verschijnsel, dat zich ook in andere rijke landen voordoet, zijn verschillende ver­klaringen geopperd (zie bijvoorbeeld Layard, 2005). Een van de belangrijkste verklaringen lijkt te zijn dat het geluk van mensen, naarmate zij rijker zijn, voor een steeds groter deel wordt bepaald door hun relatieve positie. Zo heeft iemands relatieve inkomen — zijn inkomen vergeleken met het inkomen van anderen met

Figuur 1. (On)tevredenheid met het leven en gemiddeld inkomen

Bron: CBS (Statline) en Europese Commissie (Eurobarometer)

wie hij zichzelf vergelijkt — een groter effect op zijn geluk dan het absolute inkomensniveau. Anders gezegd: het gaat vooral om de rang die men inneemt op de ‘inkomensladder’, en niet om de hoogte van het inkomen als zodanig. Dat het relatieve inkomen er meer toe doet dan het absolute inkomen, komt onder meer door het groeiende belang van zogenoemde positionele goederen (de term is in 1976 geïntroduceerd

Het vooruitzicht van een structureel lagere economische groei hoeft geen angstvisioen op te roepen

door Fred Hirsch). Positionele goederen zijn goederen die in absolute zin schaars zijn, dat wil zeggen dat we de hoeveelheid ervan niet of nauwelijks kunnen vergroten zonder de waarde ervan te verminderen. Voorbeelden hiervan zijn huizen aan zee en in de natuur, ‘oude meesters’, maar vooral alle zaken die status opleveren, variërend van merkkleding tot een topfunctie in het bedrijfsleven. Als we eenmaal in onze basisbehoeften (voeding, kleding, huisvesting) hebben voorzien, richten we ons steeds meer op positionele goederen, waar we een groeiend deel van ons inkomen aan uitgeven. Maar omdat positionele goederen per definitie schaars zijn, leidt dit vooral tot hogere prijzen en niet — op geaggregeerd niveau — tot meer welzijn. Terwijl voor individuele personen de prikkel om positionele goederen na te jagen sterker wordt, levert dit voor de samenleving als geheel meer irrationeel en verspillend gedrag op (vgl. De Beer, 2004).

DOEMBEELDEN

Omdat economische groei — in de zin van groei van het bruto binnenlands product — een gebrekkige maatstaf is voor reële welvaartsgroei

en omdat groei van de hoeveelheid goederen en diensten die we consumeren weinig meer bijdraagt aan ons welzijn en geluk, hoeft het vooruitzicht van een structureel lagere economische groei geen angstvisioen op te roepen. Ook als de mogelijkheden voor economische groei niet zouden verminderen, zou er alle reden zijn om het belang van economische groei te relativeren. Hiermee wil ik niet zeggen dat we blij moeten zijn met een lagere groei of dat nulgroei beter is dan een positief groeicijfer. Het gaat erom dat het groeicijfer simpelweg geen goede indicator is voor de kwaliteit van het bestaan.

De meeste politici en beleidsmakers vrezen echter ernstige gevolgen van een structurele vertraging van het economische groeitempo. Economische groei is de smeerolie van het overheidsbeleid. Een tijdelijke terugval van de groei tijdens een economische recessie heeft al veel ongunstige gevolgen — stijgende werkloosheid, koopkrachtdaling — en vraagt vaak pijnlijke maatregelen — bezuinigingen, een oplopend begrotingstekort. Het vooruitzicht van een structureel lagere groei in de komende decennia roept al snel het doembeeld op van blijvend hoge werkloosheid, geleidelijk afkalvende welvaart en de noodzaak van permanente bezuinigingen. De Amerikaanse econoom Benjamin Friedman stelt in zijn boek *The moral consequences of economic growth* (2005) zelfs dat een gestage economische groei een noodzakelijke voorwaarde is voor het behoud van de democratische rechtsstaat, sociale mobiliteit, gelijke kansen en tolerantie. Komt de groei tot stilstand, dan zal een harde strijd ontbranden om de verdeling van de schaarse middelen, waarin de moraal het eerste slachtoffer is en de zwaksten het onderspit delven.

Er bestaat dan ook een brede consensus dat we er alles aan moeten doen om dit doemsce­nario af te wenden. Dit wordt helder verwoord in de *Tripartiete beleidsinzet* die het kabinet en de sociale partners op de Participatietop van 27 juni 2007 zijn overeengekomen: ‘Het is van belang het niveau van de economische groei op peil te houden. Een bestendige economische groei, ook

op de (middel)lange termijn, is nodig voor het kunnen opvangen van de kosten van de vergrijzing, het financieel gezond maken van de overheidsfinanciën en het vergroten van het welvaartsniveau. Daarnaast biedt bestendige economische groei ook mogelijkheden voor groei van werkgelegenheid en daarmee mogelijkheden om te participeren op de arbeidsmarkt.’ (p.1)

Om de economische groei ‘op peil te houden’ zal men voldoende tegenwicht moeten bieden aan de factoren die het groeitempo structureel drukken. Ter compensatie van het stagneren van de groei van de potentiële beroepsbevolking van 15- tot 64-jarigen kan worden getracht de arbeidsparticipatie te verhogen door niet-werkenden te ‘activeren’, door deeltijders te stimuleren meer uren te gaan werken en desnoods door arbeidskrachten uit het buitenland aan te trekken. Maar het effect hiervan zal beperkt zijn. Zo heeft de SER de ambitie geformuleerd om de arbeidsparticipatie in Nederland tot 2040 te verhogen van de huidige 72 procent naar 80 procent. Aangezien de beroepsbevolking in deze periode met acht procent krimpt, zal die verhoging maar net voldoende zijn om het totale aantal werkenden op peil te houden. Zelfs deze forse verhoging van de arbeidsparticipatie zal de komende decennia dus geen noemenswaardige bijdrage leveren aan de economische groei.

Het overheidsbeleid vertoont veel kenmerken van groeiverslaving

Het alternatief is om de productiviteit aan te jagen. Velen hebben hoge verwachtingen van de effecten van de ICT-revolutie op de productiviteit. Sterker nog, sommigen zien de technologische ontwikkeling zelfs als een bedreiging voor de werkgelegenheid, doordat deze veel werk overbodig zou maken. De cijfers in tabel 1 laten echter zien dat in de periode waarin de computertechnologie wijdverbreid raakte — vanaf de jaren tachtig — de jaarlijkse productiviteitsstij-

ging in Nederland is afgenomen. Hoewel sommigen menen dat de echt grote effecten van de toepassing van ICT nog moeten komen, zijn er vooralsnog geen concrete aanwijzingen dat deze productiviteitssprong aanstaande is. De Amerikaanse expert Robert Gordon (2000) stelde een aantal jaar geleden zelfs dat de grootste winst van ICT al in de jaren zeventig en tachtig is geboekt en dat computers inmiddels zo goedkoop zijn geworden dat ze steeds minder efficiënt worden ingezet. Iedere volgende generatie computers en software voegt minder toe aan de voorgaande. Toegegeven, deze opvatting is omstreden, maar er is zeker geen reden om alle toekomstige heil van de technologische ontwikkeling te verwachten.

NAAR EEN NIEUW ECONOMISCH BELEID

Het lijkt verstandiger te accepteren dat de economische groei de komende decennia werkelijk structureel kleiner zal zijn dan we de afgelopen decennia gewend waren. Verwoede pogingen om het groeitempo op peil te houden zullen uiteindelijk op desillusies uitlopen, die de overheid telkens weer zullen dwingen haar beleidsvoornemens aan te passen aan de tegenvallende economische ontwikkeling.

Welbewust een beleid ontwikkelen op basis van geringe of zelfs afwezige economische groei is echter iets waarmee we, behalve in crisissituaties, geen ervaring hebben. Het overheidsbeleid vertoont juist veel kenmerken van groeiverslaving. Bij kabinetsformaties gaat vaak de meeste aandacht uit naar de verdeling van de financiële ‘ruimte’ die op grond van CPB-ramingen de komende vier jaar beschikbaar zal komen — en waarop de ‘autonome’ groei van een aantal bestedingscategorieën, zoals de zorguitgaven, al in mindering is gebracht.

Als er echter geen ruimte te verdelen is, zal het strijdtoneel zich verplaatsen naar de verdeling van de lopende uitgaven. Meer publieke middelen voor het ene doel betekent automatisch minder voor het andere (zie de bijdrage van De Kam). Op veel beleidsterreinen is verbe-

tering echter bijna synoniem aan méér. Betere zorg wordt gelijkgesteld aan meer artsen en meer verpleegkundigen. Minder files zijn alleen te realiseren met meer (of bredere) wegen en meer openbaar vervoer. Beter onderwijs vereist meer onderwijzend personeel. Terugdringing van criminaliteit en overlast vraagt meer blauw op straat. Verlaging van de werkloosheid vergt meer banen. Enzovoort.

Een paradigmawisseling in het overheidsbeleid komt niet vanzelf tot stand

Als we ook bij een veel geringere economische groei de kwaliteit van het bestaan in ons land willen verhogen, zullen we afstand moeten doen van de gelijkstelling 'meer = beter'. We moeten op zoek naar mogelijkheden om met evenveel middelen meer kwaliteit te creëren. Het streven naar kwantitatieve groei moet plaatsmaken voor een beleid gericht op kwalitatieve groei.

18 De aanpak van files moeten we dan niet langer zoeken in vergroting van de vervoerscapaciteit van het particuliere of het openbare vervoer, maar in vermindering van de vervoersbehoefte, bijvoorbeeld door telewerk te stimuleren of door mensen ertoe te bewegen dichter bij hun werk te gaan wonen. Verbetering van de volksgezondheid vraagt dan eerder om investeringen in preventie (bijvoorbeeld een gezondere leefstijl) dan in curatieve zorg, volgens het aloude principe dat voorkomen beter is dan genezen. Werkloosheid kan dan het beste worden bestreden met het oude recept van arbeidstijdverkortung en herverdeling van werk.

Nederland is anno 2007 zo'n ongekend welvarend land, dat het perspectief dat die welvaart tussen 2000 en 2040 niet nog eens met 33 tot 121 procent per hoofd van de bevolking zal stijgen, zoals het CPB in zijn meest recente

langetermijnprognoses voorzag (Huizinga en Smid 2004: 35), geen reden tot zorg zou moeten zijn. In feite zijn we inmiddels zo rijk dat we het ons kunnen permitteren om ons niet meer druk te maken over een verdere vergroting van de rijkdom, maar ons beter kunnen richten op de zin en de kwaliteit van het bestaan. Minder economische groei biedt dan juist ook voordelen, zoals (relatief) minder ruimtebeslag voor wegen en bedrijven, minder files, geluidsoverlast en vervuiling, minder stress en meer vrije tijd. Jaap van Duijn geeft in zijn bijdrage aan deze *SED* aan hoe het economische beleid in de eenentwintigste eeuw eruit zou kunnen zien. Als we kwantitatieve groei willen ombuigen naar kwalitatieve groei, wat betekent dit dan voor de gewenste verandering in de economische structuur, voor het innovatie-, scholings- en arbeidsmarktbeleid?

Een ombuiging van kwantitatieve naar kwalitatieve groei vereist een zodanige omslag in het overheidsbeleid — je zou zelfs van een paradigmawisseling kunnen spreken — dat we er niet gerust op kunnen zijn dat deze verandering vanzelf tot stand zal komen als het economische groeitempo geleidelijk terugzakt. Zo is het haast onvermijdelijk dat bepaalde overheidsuitgaven — in het bijzonder voor de *AOW* en de gezondheidszorg — als gevolg van de vergrijzing blijven stijgen. Als de overheidsinkomsten door de lagere economische groei minder stijgen, zal dit ofwel een beperking van andere uitgaven ofwel hogere belastingen of meer eigen bijdragen nodig maken. En dat niet eenmalig, maar van jaar tot jaar gedurende meerdere decennia. In zijn bijdrage aan het themablok analyseert Flip de Kam hoe de overheidsfinanciën zouden moeten inspelen op het einde van de periode van gestage economische groei.

Ruim anderhalve eeuw geleden schetste de Britse econoom en filosoof John Stuart Mill het wenkende perspectief van wat hij de 'stationary state' noemde (in zijn *Principles of political economy* uit 1848). Naar zijn mening was het Verenigd Koninkrijk in die tijd al zo rijk, dat een verdere groei van de welvaart niets meer zou toe-

voegen aan het welbevinden van de bevolking. Verdere groei zou er vooral toe bijdragen dat 'the trampling, crushing, elbowing, and treading on each other's heels, which form the existing type of social life' zich onverminderd zouden voortzetten. Een stationaire economie zou daarentegen de voorwaarden scheppen om de kwaliteit van het bestaan te verbeteren. Zijn woorden hebben anno 2007 nog niets aan actualiteit verloren. Het is dan ook niet meer dan passend dit artikel met een citaat van Mill te eindigen:

'It is scarcely necessary to remark that a

stationary condition of capital and population implies no stationary state of human improvement. There would be as much scope as ever for all kinds of mental culture, and moral and social progress; as much room for improving the Art of Living, and much more likelihood of its being improved, when minds ceased to be engrossed by the art of getting on. Even the industrial arts might be as earnestly and as successfully cultivated, with this sole difference, that instead of serving no purpose but the increase of wealth, industrial improvements would produce their legitimate effect, that of abridging labour.'

Literatuur

- Beer, Paul de (2004) 'Meer welvaart maakt niet gelukkig', in: A. Witteveen, T. Korver en H. Achterhuis (red.), *Arbeid, tijd en flexibiliteit*, Schiedam: Scriptum Management, p. 33-45.
- Beer, Paul de (2007) 'Worden we wijzer van meer onderwijs?' in: Erik de Gier & Fred Huijgen (red.), *Het arbeidsbestel binnenste-buiten*, Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis, p.71-88.
- Bergh, J.C.J.M. van den (2005) 'BNP, weg ermee!', in: *ESB* 18 november '05, p.502-505.
- CBS (2001) *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999*, Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek/Rijksuniversiteit Groningen.
- Friedman, Benjamin M. (2005) *The moral consequences of economic growth*, New York: Alfred A. Knopf.
- Gordon, Robert J. (2000) *Does the 'new economy' measure up to the great inventions of the past?* NBER Working Paper 7833, Cambridge (MA): NBER.
- Hirsch, Fred (1976) *Social limits to growth*, Londen: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Huizinga, Free, en Bert Smid (2004) *Vier vergezichten op Nederland. Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, CPB bijzondere publicatie 55, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Layard, Richard (2005) *Happiness. Lessons from a new science*, London: Allen Lane.
- Meadows, Dennis (1972) *Rapport van de Club van Rome. De grenzen aan de groei*, Aula-boeken 500, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Mill, John Stuart (1848), 'Of the Stationary State', in: *Principles of Political Economy, Book IV, Chapter VI* (<http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/prin/index.html>).
- Tripartiete beleidsinzet (2007) Akkoord van de Participatietop, 27 juni '07, bijlage bij TK 29544, nr. 94.
- Uyl, J.M. den (1988) 'Die tijd komt nooit meer terug', in: *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (tweede druk), Amsterdam: Bert Bakker/Wiardi Beckman Stichting, p.220-238.

De noodzaak van een nieuwe economische politiek (2)

Overheidsbeleid in een verzadigd, vergrijzend land

JAAP VAN DUIJN

Wij weten niet anders meer, maar een waarnemer van vijftig jaar geleden zou zich hogelijk verbazen over het veelvuldig gebruik van het woord 'groei' in vrijwel iedere beschouwing over de economische ontwikkeling van een land, een bedrijfstak of een onderneming. De groeivoet is met afstand het meest gehanteerde kengetal om een economie te beschrijven, met het inflatiepercentage — dat zelf ook weer een groeivoet is — als goede tweede. Over niveaus weten we veel minder dan over de procentuele verandering van die niveaus. Zo is algemeen bekend dat de Chinese economie al vele jaren met ongeveer tien procent per jaar expandeert, maar van het feitelijke welvaartsniveau van Chinezen, in relatie tot dat van ons, hebben we weinig weet.

De focus op groei bestaat bij zo goed als alle deelnemers aan het economische verkeer: bij werknemers, die denken aan loonstijgingen; bij ondernemers, die de groei van de winst per aandeel als voornaamste *target* formuleren; en niet te vergeten bij de overheid, die groei gelijk stelt aan 'the rising tide that lifts all boats', het smeermiddel dat alle leuke dingen voor de mensen mogelijk maakt en dat voorkomt dat er echt moet worden gekozen.

Het was niet altijd zo. In economische ver-

handelingen uit de jaren vijftig komt het woord 'groei' niet voor. In mijn eerste economieboek, het *Repertorium van de Sociale Wetenschappen, deel 3, Economie* uit 1959, gaat het over 'de nationale welvaart en de fluctuaties daarin' — dus over niveaus, niet over groeivoeten. De fluctuaties rond de niveaus vormen de conjunctuurbewegingen. Op de Nederlandse Economische Hogeschool werd het vak conjunctuurleer gedoceerd. Pas in de loop van de jaren zestig werd conjunctuurleer vervangen door groeitheorie.

In de jaren vijftig, toen de groeivoet van het bruto binnenlands product (bbp) gemiddeld vijf procent per jaar was, maar gestage expansie niet vanzelfsprekend werd gevonden, sprak niemand over economische groei. In de jaren zeventig, toen het groeitempo al was gehalveerd, meenden beleidsmakers dat ze nog konden kiezen en werd er gesproken over 'selectieve groei'. Nu bedraagt in onze regio de structurele groeivoet niet meer dan circa 1,5 procent, maar wordt iedere discussie over economische ontwikkeling in termen van groeivoeten gevoerd. Met andere woorden: toen de groei hoog was, spraken we er niet over, maar nu hij laag is, weten we niet beter dan alles in groeitermen te vervatten.

FLUCTUATIES IN ARBEIDSPRODUCTIVITEIT

Vanuit de aanbodzijde van de economie bezien is de economische groei van een land het product van de groei van de beroepsbevolking en

Over de auteur Jaap van Duijn is oud-hoogleraar in de economie en de beleggingsleer. Van 1983 tot 2005 was hij werkzaam bij Robeco, als lid van de Raad van Bestuur en als chief investment officer.

de groei van de arbeidsproductiviteit. De laatste factor is belangrijker dan de eerste. Zelfs in Nederland, dat in de afgelopen honderd jaar een grotere bevolkingsgroei kende dan welk ander Europees land ook, heeft de toename van de bevolking — met als afgeleide de beroepsbevolkingsgroei — minder dan één procentpunt per jaar aan de groei van de economie bijgedragen. Bovendien doen 'meer handen' het inkomen per hoofd niet stijgen. Voor dit laatste is een toename van de arbeidsproductiviteit nodig, de echte bron van welvaartsstijging.

Sinds de jaren vijftig is de groei van de arbeidsproductiviteit geleidelijk afgenomen, met een dal in de jaren negentig en een opleving in het huidige decennium. Van 4,4 procent productiviteitsstijging tijdens de conjunctuurcyclus 1949-'56 zijn we gezakt naar 2,2 procent gedurende de eerste zes jaar van de eenentwintigste eeuw. Er zijn drie verklaringen voor dit verloop. De eerste is dat de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog een relatief sterke productiviteitsgroei tijdens de wederopbouwjaren mogelijk maakten. Nederland kon bij die wederopbouw, net als andere West-Europese landen, profiteren van de nieuwste technologieën. Om die reden maakte Europa na de oorlog een inhaalslag ten opzichte van de Verenigde Staten.

Toen de groei hoog was, spraken we er niet over. Nu hij laag is, weten we niet beter dan alles in groeitermen te vervatten

De tweede verklaring wordt gevormd door innovaties die samenhangen met de vierde Kondratieff-cyclus, die van de petrochemie (opgaande fase: 1948-1973), en de vijfde Kondratieff-cyclus, die van de digitale revolutie (opgaande fase begon rond 1992). De opgaande fasen van deze lange golven of cycli gaan gepaard met versnelingen in de productiviteitsgroei. Dit verklaart

waarom na de lage productiviteitsgroei in de jaren na 1973 er in de loop van de jaren negentig — en dan met name vanaf 1995 — weer een acceleratie in de productiviteitsgroei optrad.

De derde verklaring voor de geleidelijke afname van de groei van de arbeidsproductiviteit is de al even geleidelijke transitie van onze volkshuishouding van een industriële naar een diensteneconomie. Bij veel vormen van dienstverlening is het moeilijk of zelf onmogelijk om productiviteitsstijgingen te realiseren (zie ook de bijdragen van De Beer en De Kam aan dit nummer van *SED*).

NULGROEI IN ZICHT

De bovenstaande ontleding van ons groeipotentieel is nuttig, omdat zij laat zien waar de aanknopingspunten voor beleid liggen, zo politici voortgaande economische groei al belangrijk blijven vinden. Het eerste aangrijpingspunt is het nog onbenutte, of niet meer benutte, potentieel van onze beroepsbevolking. Het tweede zijn de mogelijkheden om de productiviteit van die beroepsbevolking verder te verhogen. In beleidstermen: het eerste gaat over arbeidsmarktparticipatiebeleid, het tweede over onderwijs- en innovatiebeleid.

Een berekening op de achterkant van een sigarendoos laat zien dat het Nederlandse bbp tien tot vijftien procent hoger zou uitvallen als onze arbeidsmarktparticipatie op hetzelfde niveau zou liggen als die van Zwitserland. Dat zou het geval zijn als er hier evenveel mensen zouden werken, als die mensen per week even lang zouden werken en als die mensen ook tot dezelfde leeftijd zouden doorwerken als in Zwitserland, dat net als Nederland een hoogwelvend land is.

Voor wat betreft de arbeidsproductiviteit bestaat er een gat tussen de West-Europese landen, inclusief Nederland, en de Verenigde Staten. Sinds het midden van de jaren negentig is de arbeidsproductiviteit in de vs met circa één procent per jaar meer gestegen dan die in West-Europa. Dit duidt erop dat Amerikanen veel meer productiviteitsgroei uit de digitale

revolutie hebben weten te destilleren dan wij. Het is mogelijk dat Europa op dit punt nog een inhaalslag kan maken ten opzichte van de vs, maar dat zal dan snel moeten blijken.

Behoudens eenmalige inhaalslagen, op het punt van arbeidsmarktparticipatie en het benutten van de mogelijkheden die de informatietechnologie biedt, zal de groei van de Nederlandse economie structureel gaan afnemen. De potentiële beroepsbevolking — mensen tussen de 18 en 65 jaar — begint dit jaar te slinken, terwijl de kerngroep van de beroepsbevolking — mensen tussen 25 en 45 jaar — al sinds 1998 daalt. Op termijn zal het aantal handen dus afnemen.

Immigratie is niet de sleutel tot de oplossing van de groei problemen

Daar komt bij dat het in een steeds meer door diensten gedomineerde economie (74 procent van het Nederlandse bbp wordt geproduceerd door de dienstensector) moeilijker en moeilijker wordt om productiviteitsstijgingen te realiseren, terwijl tegelijkertijd de productiviteitseffecten van de digitale revolutie uitgewerkt raken.

22 Voor de komende tien jaar verwacht ik voor Nederland een gemiddelde groei, met conjuncturele fluctuaties daaromheen, van 1,5 procent. Hierbij ga ik uit van een per saldo stabiele beroepsbevolking. De economische groei wordt dan bepaald door de productiviteitsgroei, waarvan ik denk dat gemiddeld 1,5 procent nog haalbaar zal zijn. In de periode daarna zal de macro-economische groei vanwege een dalende beroepsbevolking afnemen. Groei rond nul procent, dus stagnatie, wordt dan waarschijnlijk.

Met opzet is in het bovenstaande niet ingegaan op immigratie als mogelijkheid om het perspectief van nulgroei af te wenden. Berekeningen hebben laten zien dat vele miljoenen immigranten nodig zijn om de vergrijzing en de lage geboortevoten, die de oorzaak van de afne-

mende beroepsbevolking zijn, te ontlopen. Omdat immigranten ook weer ouder worden, zijn voortdurend nieuwe immigranten nodig om het effect van de vergrijzing tegen te gaan. De aantallen die dan resulteren zijn absurd hoog. Het is volstrekt duidelijk dat in een overbevolkt land als Nederland immigratie niet de sleutel is tot de oplossing van de groei problemen. We zullen zelf, op eigen kracht, een uitweg moeten vinden.

SCHAARSE ARBEID

Een wezenlijk gevolg van de ophanden zijnde krimp van de beroepsbevolking is dat de zorg of er wel voldoende banen zullen zijn geleidelijk naar de achtergrond verdwijnt. Decennialang heeft het werkgelegenheidsbeleid hoog op de politieke agenda gestaan. Altijd was er weer diezelfde vraag: hoe zorgen we ervoor dat er werk is voor de Nederlandse beroepsbevolking? De bedreigingen waren talrijk en ze leken ook nooit te verdwijnen: 1) de sterke aanwas van de bevolking, waardoor er jaarlijks zo'n veertig- tot vijftigduizend banen bij moesten komen; 2) de internationale concurrentie, waardoor er werk naar landen verdween waar de lonen lager waren; 3) de technologische vooruitgang, waardoor mensen door machines werden vervangen; 4) de schommelingen van de internationale conjunctuur, waardoor werknemers in ieder geval tijdelijk hun baan verloren.

Begin jaren vijftig adviseerde de Nederlandse regering aan burgers om te overwegen hun geluk elders te beproeven. Indië was verloren gegaan en er was in eigen land onvoldoende werk om alle monden te vullen. In de jaren zeventig werd de *chip* als een werkgelegenheidsbedreiging gezien. Vanaf de jaren tachtig kwamen de programma's om werknemers vervroegd met pensioen te sturen en kortere werkweken te laten maken. Tegenwoordig is er de zorg om de langdurig werklozen, die inmiddels meer dan de helft van het totale aantal werklozen uitmaken.

Er is maar één korte periode geweest waarvan gesteld kan worden dat de doelstelling van volledige werkgelegenheid ook daadwerkelijk werd

gerealiseerd: de jaren zestig. In de periode 1960 tot en met 1966 bedroeg de gemiddelde werkloosheid 1,1 procent. Dit waren de jaren dat Nederland gastarbeiders van elders aantrok om de nood op de arbeidsmarkt te lenigen. Nog maar tien jaar eerder had premier Drees zijn landgenoten opgeroepen om te emigreren wegens een tekort aan ruimte en arbeidsplaatsen in Nederland. Overigens, toen Drees zijn oproep deed was de werkloosheid lager dan nu en woonden er in Nederland tien miljoen mensen in plaats van de huidige 16,4 miljoen.

Demografische ontwikkelingen, in concreto het met pensioen gaan van de geboortegolf-generatie en de lage geboortevoten van de afgelopen kwart eeuw, zorgen ervoor dat arbeid dé schaarse productiefactor wordt. Kapitaal is overvloedig aanwezig, maar arbeid wordt schaarser en schaarser. Het zou nog kunnen zijn dat met het afnemen van het aanbod van arbeid ook de vraag ernaar zal dalen, maar dat is niet waarschijnlijk. Al eerder werd gewezen op de beperkte mogelijkheden tot productiviteitsverbetering in een diensteneconomie. Arbeid zal dus niet zo gemakkelijk worden vervangen door machines, al zal schaarste aan arbeid zeker een belangrijke impuls vormen voor het doorvoeren

De gebrekkige aansluiting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt is een groot probleem

van arbeidsbesparende innovaties, bijvoorbeeld in de zorg. Een tweede reden voor schaarste op de arbeidsmarkt is dat de economische groei in andere delen van de wereld dan West-Europa — met name Azië — nieuwe mogelijkheden voor de export van onze producten kan betekenen. Nederlandse bedrijven moeten kansen dan uiteraard wel weten te benutten.

De bovengenoemde argumenten zijn macro-economisch van aard. Vanuit dat perspectief

redenerend kan men stellen dat volledige werkgelegenheid gemakkelijk haalbaar moet zijn. Een probleem schuilt evenwel in de gebrekkige aansluiting tussen vraag en aanbod op de Nederlandse arbeidsmarkt. De vacatures van het bedrijfsleven en de overheid kunnen lang niet allemaal vervuld worden vanuit de bestaande arbeidsreserve. De slecht functionerende arbeidsmarkt zou een van de belangrijkste aandachtspunten van beleidsmakers moeten zijn. Ik kom hier nog op terug.

VAN ÉN-ÉN NAAR ÓF-ÓF

Omdat het denken in groeitermen van zo recente datum is, moet het niet moeilijk zijn om economisch beleid te formuleren voor een economie die niet meer als vanzelfsprekend groei vertoont. Eerdere generaties beleidsmakers waren ook niet gewend om bij alle beleidsplannen die ze maakten alvast een bepaalde groei van de nationale economie in te boeken. Die gewoonte is van recente datum.

De klassieke economen onderscheidden vier categorieën van overheidstaken: 1) de zorg voor het bestuur (regering en parlement); 2) openbare orde en veiligheid (politie en rechtspraak); 3) defensie; 4) de uitvoering van publieke werken (zoals de vervoersinfrastructuur). Dit zijn de collectieve behoeften waarin marktpartijen niet op adequate wijze kunnen voorzien.

Aan deze klassieke taken zijn later de zorg voor onderwijs en sociale voorzieningen toegevoegd. Ook dient de overheid volgens de moderne opvatting een goede werking van de economie te bevorderen door middel van mededingingsbeleid, structuurbeleid en conjunctuurbeleid. De speelruimte voor het laatste is met de komst van de euro sterk verminderd. Nu het monetaire beleid is overgedragen aan Frankfurt, kan alleen het wapen van het budgettaire beleid nog worden ingezet om het conjunctuurverloop te beïnvloeden.

Alle hierboven genoemde overheidstaken kunnen net zo goed worden toegepast op een economie die niet groeit, als op een die wel

gestaag expandeert. Wat wel verandert, is dat beleidsmakers niet langer zullen kunnen denken in varianten van meer (wat meer meer of wat minder meer), maar zullen moeten wennen aan de gedachte dat het inzetten van meer middelen voor één doel inhoudt dat aan andere doelen in absolute termen minder zal kunnen worden besteed. Bezuinigen zal een absolute betekenis krijgen, anders dan tot dusver het geval was. Het 'én-én', dat politici graag verkopen, zal vervangen worden door 'óf-óf'.

In nominale termen zal een en ander uiteraard afhangen van de mate van inflatie in de economie. Hoewel prijsstabiliteit waarschijnlijk wel een van de doelstellingen van economische politiek zal blijven, krijgen politici belang bij een zekere mate van inflatie. Immers, als de economie niet langer groeit omdat de volumina niet meer toenemen, is het voor hen wel prettig als kiezers toch nog enige nominale expansie getoond kan worden, ook al komt deze voornamelijk voort uit prijsbewegingen.

ZES DOELSTELLINGEN

24 Waar zou het economische beleid bij een scenario van naar nul tenderende groei zich op moeten richten? Naar mijn opvatting zouden dit de doelstellingen moeten zijn: 1) het handhaven van voldoende economische dynamiek in de economie; 2) het bestrijden c.q. opheffen van de negatieve welzijnseffecten die samenhangen met ons hoge materiële welvaartsniveau; 3) het bevorderen van activiteiten die bijdragen aan een schoon milieu, respectievelijk het tegengaan van activiteiten die milieuvervuילend zijn; 4) het beter op elkaar laten aansluiten van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt; 5) het beter op elkaar laten aansluiten van vraag en aanbod op de markt voor ruimte; 6) het reduceren van de conjuncturele schommelingen in het bbp.

Deze doelstellingen zijn gebaseerd op drie belangrijke uitgangspunten: dat de hoge materiële welvaart in Nederland maakt dat er nauwelijks behoefte is aan nog meer 'spullen'; dat de inkomensverdeling in ons land een van de minst

ongelijkmatige ter wereld is; en dat Nederland een overbevolkt land is, waarin ruimte het meest schaarse goed is geworden.

Economische dynamiek

In iedere economie, of deze op geaggregeerd niveau nu groeit of niet, bestaan expanderende en krimpende activiteiten. Ook toen onze economie nog sterk groeide, nam de consumptie van margarine jaar in jaar uit af. De schoenenindustrie is al jaren een krimpende bedrijfstak. De sigarenindustrie is vrijwel verdwenen. Bij nulgroei houden het aantal groeiende en krimpende activiteiten elkaar in evenwicht; bij positieve groei zijn er meer van de eerste dan van de laatste. Waar het om gaat, is dat ook in een stagnerende economie nog veel dynamiek kan bestaan. Het beleid zou erop gericht moeten zijn om die dynamiek door middel van innovatiestimulering te bevorderen. Innovatiebeleid veronderstelt de aanwezigheid van eersteklas universiteiten.

In het overbevolkte Nederland is ruimte het meest schaarse goed geworden

Over twee sectoren zal de Nederlandse overheid zich weinig zorgen hoeven te maken, omdat die vanzelf wel blijven groeien: de zorgsector en de zakelijke dienstverlening. De werkgelegenheid in elk van deze sectoren is nu al groter dan die in de industrie en de landbouw en visserij samen. De oorzaak van de groei van de zorgsector is ook een van de oorzaken van de stagnatie van de economie, te weten de vergrijzing. De bloei van de zakelijke dienstverlening hangt samen met een andere oorzaak van de toekomstige nulgroei: de verzaadiging en de rijkdom van een land dat weinig impulsen meer heeft om nog meer materiële welvaart te accumuleren. In zo'n land wordt beheren belangrijker dan ondernemen. De sector zakelijke dienstverlening

levert veel beheersactiviteiten, waaronder het beheer van vermogens.

Het bevorderen van de dynamiek zal zich meer moeten richten op innovaties in productiesectoren: informatie- en communicatietechnologie, chemie, logistiek, de intensieve glastuinbouw, levensmiddelentechnologie — sectoren waarin Nederland kan voortbouwen op zijn sterke kanten. Het vasthouden van kennisintensieve activiteiten in eigen land is van grote betekenis. Hier is de toegevoegde waarde immers het grootst en zo kunnen we het ons veroorloven om het loonpeil hoog te houden. Interessant is dat in een land als Japan, dat omringd wordt door technologisch vooraanstaande landen met loonniveaus die lager liggen dan in Japan, het standaardwerk voor IT-producten wordt uitbesteed, maar dat de finale assemblage, waarmee de echte toegevoegde waarde wordt gecreëerd, in eigen land geschiedt. Op die manier wordt ook de eigen, unieke kennis beschermd. Outsourcen hoeft dus geen probleem te zijn, mits het hoogwaardige werk in eigen land kan worden gedaan.

Ruimte, landschap en natuur

Met het verwerven van meer materiële welvaart is in de afgelopen veertig jaar ook ontzaglijk veel verloren gegaan. Ruimte, natuur, het open landschap, stilte — het zijn schaarse goederen geworden. Omdat Nederland in 1950 al een relatief dichtbevolkt land was en het in de halve eeuw daarna nog eens de sterkste bevolkingsgroei van alle Europese landen te verwerken kreeg, is het probleem van de ‘nieuwe schaarste’ hier veel nijpender dan elders. Het ruimtegebrek en het verlies aan landschappelijk schoon zijn belangrijke emigratieredenen geworden.

De ironie van onze materiële welvaart is dat we veel van het waardevolle dat verloren is gegaan — het typische Nederlandse cultuurlandschap dat zich vanaf de ontginningen van de tiende en latere eeuwen heeft gevormd — voor altijd kwijt zijn. Al het geld dat we bezitten is niet voldoende om het terug te halen. De vele inspanningen om de natuur in ons land weer

enigszins op peil te brengen — de aanwijzing van twintig Nationale Landschappen, de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), de Europese vogelbeschermingsgebieden, Natura 2000 — zijn niet meer dan lapmiddelen. Bovendien botst de implementatie van deze plannen met de groeiambities van bedrijven en van lokale en regionale besturen. Zo ligt de uitvoering van de EHS jaren achter op schema.

Outsourcen hoeft geen probleem te zijn, mits het hoogwaardige werk in eigen land kan worden gedaan

Toekomstige kabinetten zullen met kracht op de ingeslagen weg voort moeten gaan om de balans tussen het materiële (‘de spullen’) en het immateriële (de beleving van ruimte, de natuur, het landschap) te herstellen. Het gevoel van urgentie dat door de debatten over klimaatverandering teweeg is gebracht, zou daarbij dankbaar benut moeten worden.

Milieu

Behalve negatieve ruimtelijke effecten heeft materiële economische groei ook negatieve milieueffecten: uitstoot van broeikasgassen, luchtvervuiling, bodemverontreiniging, uitputting van energiebronnen, et cetera. In Nederland wordt de noodzaak van een adequaat milieubeleid breed erkend en er is draagvlak voor. We worden echter ook geconfronteerd met de effecten van milieubedrijf in andere landen en daarom zal het probleem niet snel minder ernstig worden — zeker niet gezien de explosieve economische groei in Aziatische landen, waar de prioriteit meer bij materiële groei dan bij een schoon milieu ligt.

In de context van lage groei kunnen milieubelastingen overigens een steeds interessantere bron van inkomsten worden. De vraag naar milieubelastende activiteiten blijkt vaak zo sterk te zijn, dat deze als min of meer prijsinelastisch

kan worden beschouwd. Dat houdt in dat de belastingcomponent in de prijs steeds verder kan worden verhoogd.

Arbeidsmarkt

De gebrekkig functionerende arbeidsmarkt behoort een van de belangrijkste aandachtsgebieden van het Nederlandse economische beleid te zijn. De mismatch tussen vraag en aanbod is nu groter dan ooit. De vraag van werkgevers mag men als gegeven beschouwen. Alleen de overheid in haar rol van werkgever zou nog enige sturing kunnen aanbrengen in het soort

Als we een recessie blijven definiëren als ‘minstens twee achtereenvolgende kwartalen van mingroei’, dan staan ons nog heel wat recessies te wachten

vacatures dat zij vervuld wil hebben, maar het lijkt niet wenselijk om de overheidsvraag als arbeidsmarktinstrument in te zetten. Hoogstens kan de overheid als werkgever een rol spelen in het kader van het conjunctuurbeleid.

De onvervulde vraag naar arbeid bestrijkt het hele spectrum van de arbeidsmarkt. Er is onvoldoende bètatalent om onderzoeksposities bij universiteiten en onderzoeksinstituten en in het bedrijfsleven te vervullen. Hiervoor moeten al hoogopgeleide buitenlanders gerekruteerd worden. Er zijn onvoldoende vakmensen op alle mogelijke terreinen: van chauffeurs tot IT-personeel, van mensen in de haven tot schilders en timmerlieden. En er zijn onvoldoende mensen bereid om laaggeschoold werk te verrichten. De tekorten zijn inmiddels groter dan het tekort aan de spreekwoordelijke aspergesteker. Nederlanders zijn steeds minder bereid om werk te doen dat als zwaar of vuil wordt aangemerkt. Dat laat men liever aan buitenlanders over.

De oplossing voor dit bijzondere welvaartsprobleem — mensen willen vooral ‘leuk’ werk doen en of er vraag is naar de kwalificaties die een bepaalde opleiding verschaft wordt als minder belangrijk beschouwd — ligt voor een deel in de kwaliteit en kwantiteit van onderwijs en professionele scholing. Maar voor een misschien wel belangrijker deel ligt de oplossing in een minder vrijblijvende houding van overheidsinstanties ten aanzien van de onderwijsplicht, van het verlaten van de school zonder diploma, van de vrijheid van studiekeuze, van de relatie tussen arbeidsmarktqualificatie en het recht op een uitkering, van het kunnen weigeren van bepaald werk, van het recht op een werkloosheidsuitkering en dergelijke.

Het is tamelijk bizar dat een land met een werkloosheidscijfer dat de laatste jaren heeft gevarieerd tussen driehonderdduizend en een half miljoen, een beroep wil doen op buitenlanders om vacatures te vervullen. Voor de goede orde: het gaat thans vooral om buitenlanders die afkomstig zijn uit landen die in 2004 tot de Europese Unie zijn toegetreden en die nu zelf kampen met ernstige tekorten aan vakmensen. Die vakmensen zitten namelijk hier. Het is vanuit Europees perspectief natuurlijk veel belangrijker dat deze landen zich met hun eigen mensen naar een hoger welvaartsniveau kunnen bewegen, dan dat wij ons voordeel doen met hun geschoolde personeel. Wat er nu gebeurt is ‘beggar thy neighbour’-nieuwe stijl.

Ruimtelijke ordening

Niet alleen onze arbeidsmarkt werkt slecht, ook aan onze ruimtemarkt valt veel te verbeteren. Veel werknemers moeten een uur of langer reizen om op hun werk te komen. Groeikernen (Hoorn, Hellevoetsluis) zijn volgebouwd zonder dat de planners rekening hielden met het woon-werkverkeer dat deze nieuwbouwwijken zouden produceren. Tweeverdieners werken dikwijls op verschillende locaties en zoeken dan vaak een woning met een ‘centrale’ ligging, met als gevolg dat beide partners moeten reizen. De locaties waar de woningen zijn, zijn vaak niet de

locaties waar de banen zijn. Kortom, de ruimtelijke ordeningen van werken en wonen zijn in Nederland niet op elkaar afgestemd.

Het probleem van de verkeersstromen kan zich voor een deel oplossen zonder dat de overheid daar beleid op loslaat. Het is verbazingwekkend hoe weinig bedrijven nog gebruikmaken van de mogelijkheid hun werknemers te laten telewerken. Het is zo mogelijk nog verbazingwekkender hoe Nederlanders zich in de weekenden geheel vrijwillig in files storten. Recreërend leggen zij meer kilometers af dan voor woon-werkverkeer. Dit betekent dat de overheid vooral niet te veel geld en energie moet stoppen in de aanleg van nieuwe snelwegen. Iedere nieuwe verbinding lokt weer extra verkeer uit, net zolang totdat de files ook de nieuwe weg hebben bereikt.

Werknemers vinden hun woonplaats veelal belangrijker dan hun werkplaats. De files nemen ze dus op de koop toe. Toch zouden de verschillende overheden kunnen bevorderen dat de woningbouw zich (nog) meer concentreert in de streken en steden waar de banen zijn. Nu is het gemakkelijker om weer een aangrenzende polder vol te bouwen dan om (her)bouwplannen in de binnensteden te realiseren. Met de vergrijzing in aantocht is het echter veel beter om meer woningen binnen de steden te bouwen, dan nieuwe woonwijken aan de randen neer te zetten.

Conjunctuurschommelingen

In een economie die gemiddeld over de conjunctuurcyclus nulgroei vertoont, wordt conjunctuurbeleid weer belangrijk. Immers, een groeigemiddelde van nul impliceert jaren van negatieve groei — iets wat in het verleden hoogstzelden gebeurde. Als we een recessie blijven definiëren als minstens twee achtereenvolgende kwartalen van mingroei (wat overigens ook nu al een slechte definitie van een recessie is), dan staan ons nog heel wat recessies te wachten. Het zou dan helpen als de conjuncturele uitslagen via budgettair beleid gemitigeerd kunnen worden. De vraag is of regeringen ook de facto in staat zijn de output-schommelingen te reduceren. In de praktijk heeft budgettair beleid dikwijls procyclisch gewerkt. Het meest recente voorbeeld is het beleid van het kabinet-Balkenende II.

Een ding is zeker: economisch beleid in een welvarend, vol, verzadigd en vergrijzend land zal wezenlijk anders van aard moeten zijn dan het economische beleid van een land dat de ontwikkelingsgang naar hoge materiële welvaart nog wil maken. De komende twintig, dertig jaar zullen een totaal andere economische politiek moeten laten zien dan die waaraan we in de afgelopen halve eeuw gewend zijn geraakt.

De noodzaak van een nieuwe economische politiek (3)

Bezuinigingen én belastingverhoging zijn onvermijdelijk

FLIP DE KAM

Bij voortzetting van het huidige financiële beleid in de komende decennia zullen de collectieve uitgaven flink oplopen in verhouding tot het bruto binnenlands product. Dit is een rechtstreeks gevolg van de vergrijzing van de bevolking in combinatie met een hoogstwaarschijnlijk minder uitbundige economische groei.

De Partij van de Arbeid ontkomt er niet aan om zich te bezinnen op de vraag hoe deze uitdaging het beste kan worden gepareerd: via een door linkse idealen geïnspireerd bezuinigingsbeleid of door de collectieve lasten te verhogen op een manier die recht doet aan het uitgangspunt dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen.

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn de uitgaven van de overheid en voor de sociale verzekeringen lange tijd onafgebroken gestegen. In de jaren 1950-'52 besloegen de collectieve uitgaven in Nederland 29 procent van het bruto binnenlands product. Drie decennia later was de collectieve-uitgavenquote ruimschoots verdubbeld, tot 62 procent.

Deze markante stijging van de uitgavenquote ging gepaard met oplopende collectieve lasten — belastingen en premies voor de sociale verzekeringen. Bovendien toonde de begro-

ting vanaf de tweede helft van de jaren zeventig omvangrijke tekorten, waardoor overheids-schuld en rentelasten in de jaren tachtig sterk toenamen.

Rechts stelt de zaken graag zo voor, dat de collectieve uitgaven onder regie van de PvdA tomeloos zijn opgelopen, waarna vvd en cda de ondankbare taak hadden 'puin te ruimen'. Deze voorstelling van zaken mist iedere grond. Inderdaad is de uitgavenquote tijdens het bewind van het kabinet-Den Uyl (1973-'77) sterk gestegen, dit overigens met instemming van de christelijke partijen (kvp en arp) en d66, die destijds mede regeringsverantwoordelijkheid droegen. Maar sinds het eind van de jaren tachtig heeft de PvdA zich als regeringspartij sterk gemaakt voor een beleid dat de uitgavenquote terugbracht tot het peil van halverwege de jaren zeventig. Sociaal-democraten zijn er dus — dit in afwijking van de gangbare beeldvorming — niet op uit dat de overheid een voortdurend toenemend deel van het nationaal inkomen confisceert voor de bekostiging van bevlogen idealen.

De snelle stijging van de uitgavenquote tussen het midden van de jaren vijftig en het begin van de jaren tachtig zou zijn vergemakkelijkt door de uitzonderlijk sterke economische groei in die periode, zo wordt wel gedacht. Van een vast verband tussen het groeitempo van de economie en het beloop van de uitgavenquote is evenwel geen sprake.

Over de auteur Flip de Kam is hoogleraar Economie van de Publieke Sector aan de Rijkuniversiteit Groningen

Noten zie pagina 40

STIJGENDE COLLECTIEVE UITGAVEN:
OP ZOEK NAAR EEN VERKLARING

Economen hebben veel gespeculeerd over mogelijke oorzaken van de sterke uitbreiding van de collectieve sector in de loop van de twintigste eeuw. Daarnaast is empirisch onderzoek gedaan. In de literatuur worden verschillende invloeden genoemd die de collectieve uitgaven opstuwden: 1) de 'ziekte' van Baumol; 2) het gedrag van politici en bureaucraten, het ageren van persiegroepen en onze politieke instituties; 3) het 'vliegwieltje' van Kessler.

Bij de verklaring van de expansie van de collectieve sector krijgt de analyse van de Amerikaanse econoom William Baumol tegenwoordig veel aandacht.¹ Hij signaleert dat de verbetering van de arbeidsproductiviteit in dienstverlenende sectoren achterblijft. Dit maakt diensten verleend door de overheid steeds duurder in verhouding tot veel andere producten.

In Nederland had de uiteenlopende productiviteitsontwikkeling in de marktsector en de collectieve sector in de jaren zestig en zeventig inderdaad een opwaarts effect op het peil van de collectieve uitgaven. In de jaren tachtig was haar invloed tijdelijk uitgeschakeld, omdat de schaal-salarissen bij de overheid en in de zorgsector werden bevroren. Sinds het begin van de jaren negentig speelt de Baumol-factor weer een rol. De ambtenarensalarissen stijgen min of meer in lijn met de cao-lonen in de marktsector, omdat overheidsorganisaties anders te veel problemen zouden krijgen bij het werven van personeel.

Heel andere verklaringen voor de oplopende collectieve uitgaven komen uit de koker van politieke economen. Zij wijzen op het gedrag van politici en bureaucraten, de invloed van belangengroepen en de rol van politieke instituties.

Diverse auteurs veronderstellen dat kiezers met steeds nieuwe uitgavenstijgingen akkoord gaan, omdat zij de prijs van collectieve voorzieningen te laag inschatten. Aanhangers van de theorie van de belasting- en schuldillusie stellen dat burgers de prijs van hogere overheidsuitgaven onderschatten, omdat zij zich onvoldoende

bewust zijn van de hogere belastingen die zij daarvoor nu of in de toekomst moeten betalen. Als gevolg van deze illusies worden te veel overheidsvoorzieningen voortgebracht.

Politici zouden er bovendien doelbewust op uit zijn om bij de kiezers levende illusies te versterken. Kandidaten streven ernaar om bij verkiezingen zo veel mogelijk stemmen te behalen, zodat zij aan de macht komen of blijven. Een

Aanhangers van de theorie van de belasting- en schuldillusie stellen dat burgers de prijs van hogere overheidsuitgaven onderschatten

uitgavenverhoging levert extra stemmen van belanghebbenden op. De daarvoor noodzakelijke belastingverhoging kost echter stemmen. Dit stemmenverlies kan worden beperkt door de belastingen zo te heffen dat individuen niet beseffen hoeveel zij betalen. Belastingillusies worden bevorderd door inhoudingen op het loon en de heffing van belastingen die in de prijzen zijn begrepen, zoals de omzetbelasting (btw) en milieuheffingen. Bekostiging van overheidsuitgaven met behulp van leningen leidt tot schuldillusie. Door te lenen hoeven politici de rekening niet meteen aan de kiezers te presenteren. Hierbij is verondersteld dat burgers zich onvoldoende realiseren dat leningen nu leiden tot hogere belastingen in de toekomst, omdat de rente-uitgaven gaan stijgen.

Het functioneren van ambtelijke diensten wordt in de literatuur eveneens als mogelijke verklaring voor uitgavenstijgingen genoemd. Bureaucraten en hun bewindslieden zouden eropuit zijn hun eigen budget te maximaliseren — dit met warme instemming van Kamerleden die het desbetreffende sectorbelang behartigen (landbouw, cultuur, zorg). Dit stuwt het totale uitgavenpeil op.

Recent onderzoek richt zich op de invloed van politiek-institutionele factoren. Uit dit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat landen die hun parlement kiezen via het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en die vaak uitsluitend via coalitievorming kunnen worden geregeerd, een in verhouding hoger uitgavenpeil kennen.² Ook de kleur van de regering heeft invloed op de omvang van de overheid. Linkse regeringen geven de voorkeur aan een grotere collectieve sector, maar zij zorgen tegelijk ook voor hogere belastingontvangsten. Omvang en groei van het tekort staan hierdoor los van de politieke kleur van de zittende regering.

De tot nu toe behandelde theorieën richten zich primair op het vinden van verklaringen voor een voortgaande groei van de collectieve sector. Zij bieden geen verklaring voor de daling van de collectieve-uitgavenquote na het midden van de jaren tachtig. De Nederlandse econoom Kessler zette een redenering op die groei én krimp van de collectieve sector probeert te ver-

Toen de PvdA in 1989 weer ging regeren, voegde zij zich zonder veel voorbehoud naar het in gang gezette krimpbeleid voor de collectieve sector

klaren.³ Neem aan dat de collectieve uitgaven door de 'ziekte' van Baumol en acties van politici en pressiegroepen voortdurend toenemen, zonder dat werknemers bereid zijn de daaruit voortvloeiende stijging van de collectieve lasten te accepteren. Slagen zij erin de hogere collectieve lasten af te wentelen, doordat extra looneisen worden gehonoreerd, dan stijgen de arbeidskosten. De te duur geworden arbeid heeft uitstoot van werknemers tot gevolg.

Zij die in het bedrijfsleven niet (langer) aan de slag kunnen, komen veelal in aanmerking

voor een uitkering of een baan in de collectieve sector. Hierdoor nemen de overheidsuitgaven en de collectieve lasten extra toe — het 'vliegwiel'. Is het beleid daarentegen gericht op bevordering van de werkgelegenheidsgroei in de marktsector, via lastenverlichting en afslanking van de overheid, dan kan een zichzelf versterkend proces in de andere richting op gang komen. Dankzij de werkgelegenheidsgroei vinden meer mensen een baan. Dus dalen de uitkeringslasten en daarmee het collectievelastenpeil, zeker wanneer het internationale economische klimaat meezit.

DE PVDA EN HET FINANCIËL- ECONOMISCHE BELEID

In de Kessler-analyse werkt een eenmaal in gang gezette expansie van de collectieve sector gemakkelijk als vliegwiel, waardoor het evenwicht tussen de collectieve sector en de private sector verstoord raakt. In de zienswijze van de meeste economen was dit in ons land het geval in de periode 1965-'85. Het sinds 1982 door achtereenvolgende kabinetten gevoerde beleid was gericht op sanering van de overheidsfinanciën. Vanaf het begin van de jaren tachtig zijn tal van maatregelen genomen, waardoor het vliegwiel werd afgeremd en vervolgens langzamerhand de andere kant op ging draaien. Beleidsmakers waren er destijds in grote meerderheid van overtuigd (geraakt) dat het roer om moest, om te voorkomen dat de vaderlandse economie steeds dieper zou wegzakken.⁴ Het daarop gevolgde herstel van het economisch draagvlak verklaart mede dat de collectieve sector in de periode 1984-2000 spectaculair is gekrompen. Aan het begin van deze eeuw was het beslag vanuit de collectieve sector — in 1982-'83 nog 62 procent van het bbp — teruggebracht tot 46 procent van het bbp.

In perioden dat de PvdA in de oppositie was, heeft de fractie in de Tweede Kamer zich heftig verzet tegen nogal wat maatregelen die de regering nam om de groei van de collectieve uitgaven in te dammen. Toen de sociaal-democraten in 1989 — na zeven jaar oppositie — weer regeringsverantwoordelijkheden aanvaardden,

voegden zij zich echter zonder veel voorbehoud naar het in gang gezette krimpbeleid voor de collectieve sector. Bewijs voor deze stelling leveren de in tabel 1 opgenomen cijfers.

De tabel maakt onderscheid tussen twee perioden waarin de PvdA deel uitmaakte van de regeringscoalitie (1973-'77 en 1990-2002)⁵ en twee perioden waarin de partij in de oppositie zat (1978-'89 en 2003-'07)⁶. In verband met doorloopeffecten van eerder ingezet beleid zijn als vergelijkingsjaren gekozen: 1973, 1978, 1990, 2002 en 2007. Tabel 1 toont voor elk van de vier tussenliggende perioden de verandering in het niveau van de totale collectieve uitgaven (onderste regel) en van acht afzonderlijke uitgavencategorieën.

Tijdens het bewind van het kabinet-Den Uyl steeg het beslag vanuit de collectieve sector van 45,8 tot 54,3 procent van het bbp. Bijna de helft van deze stijging valt toe te schrijven aan de uitgaven voor sociale zekerheid. Zij is mede een gevolg van de recessie na de eerste oliecrisis. Onder de kabinetten-Van Agt I en II liepen de overheidsfinanciën volledig uit het roer. In 1980 leverde minister van Financiën Andriessen (CDA)

zijn portefeuille in, uit diepe onvrede met de weigering van Van Agt en vice-premier Wiegel (vvd) om krachtdadig de tering naar de nering te zetten. Het gevolg: in 1982 waren de collectieve uitgaven opgelopen tot 62 procent van het bbp en toonde de begroting een tekort van meer dan 6 procent van het bbp.

De kabinetten-Lubbers I en II maakten een begin met de daadwerkelijke opschoning van de overheidsfinanciën, dit overigens met assistentie van de sociale partners (Akkoord van Wassenaar uit 1982). Zeven jaar lang voerde de PvdA vergeefs oppositie tegen het uitgestippelde saneringsbeleid. Aan het eind van de jaren tachtig staat de uitgavenquote nog altijd op 56 procent van het bbp. In de daarop volgende twaalf jaar zijn de sociaal-democraten mede verantwoordelijk voor beleid dat resulteert in een scherpe daling van de quote tot 46 procent van het bbp in 2002. Daarmee zijn we terug bij het uitgavenpeil waarmee het kabinet-Den Uyl in 1973 begon!

Aan het begin van deze eeuw neemt het aantal uitkeringsontvangers in verhouding tot het aantal werkenden weer toe, en stokt de groei van de werkgelegenheid. Een belangrijke verklaring

Tabel 1. Peil en samenstelling van de collectieve uitgaven (veranderingen per periode, in procenten van het bbp)^a

	1973-'77	1978-'89	1990-2002	2003-'07
Openbaar bestuur/veiligheid	1,3	-0,1	0,8	-0,9
Defensie en infrastructuur	0	-0,7	-0,8	-0,2
Onderwijs	0,6	-1,0	-0,6	0
Collectieve gezondheidszorg	0,8	1,4	1,0	1,8
Sociale zekerheid	4,0	-1,3	-5,6	-0,1
Subsidies voor bedrijven	0,9	0,2	-1,9	-0,4
Rente	0,5	2,6	-3,0	-0,6
Internationale samenwerking	0,6	0,7	-0,1	0,3
Totale collectieve uitgaven	8,5	1,8	-10,2	0

31

a) Door afrondingen wijkt het totaalcijfer in de eerste en de vierde kolom iets af van de som van de veranderingen bij de acht deelsectoren. Bron: Centraal Planbureau (stand CEP 2007)

ligt bij de opnieuw sterk gestegen arbeidskosten (door krapte op de arbeidsmarkt). In 2003 schendt ons land de norm voor het begrotingstekort, dat volgens een onderlinge afspraak van de eurolanden niet groter mag zijn dan 3 procent van het bbp. De voor tekortverkleining onvermijdelijke bezuinigingen en lastenverzwaringen verscherpen de economische neergang. Pas in de loop van 2005 krabbelt de nationale economie op. In de afgelopen jaren steeg de uitgavenquote aanvankelijk weer enkele punten, maar voor 2007 voorziet het Centraal Planbureau hetzelfde uitgavenpeil als in 2002 is gerealiseerd.⁷

Tot nu toe is aandacht besteed aan het beloop van de totale collectieve uitgaven. De ruimte ontbreekt om uitgebreid in te gaan op uitgavenmutaties op elk van de acht in tabel 1 onderscheiden beleidsterreinen. Slechts een enkele kanttekening. Op één beleidsterrein — te weten de collectief gefinancierde gezondheidszorg — stijgen in alle vier perioden de uitgaven als aandeel van het bbp onafgebroken door. Verder vallen in de periode 1990-2002 op: het geïncasseerde vredesdividend⁸, de aanzienlijke vermindering van subsidies voor bedrijven en — bovenal — de sterke daling van de uitgaven voor sociale zekerheid. Tevens blijkt dat de kabinetten-Lubbers III en Kok I en II geweldig hebben geprofiteerd van de vermindering van de overheidsschuld en de sterk gedaalde rentevoet.

DE COLLECTIEVE SECTOR ALS MAMMOET-TANKER

De veronderstelling ligt voor de hand dat — in aanvulling op de eerder besproken verklaringen — een flinke groei van het bbp de uitbreiding van de collectieve sector vergemakkelijkt. Wanneer de doorsnee inkomenstrekker ieder jaar opnieuw meer te besteden heeft, zal hij allicht eerder bereid zijn om een toenemend deel van zijn stijgende koopkracht af te staan voor de bekostiging van collectief georganiseerde en gefinancierde voorzieningen.⁹ Toch vindt deze veronderstelling slechts in beperkte mate steun in de cijfers. Tabel 2 vat de relevante ontwikkelingen sinds 1950 samen.

De hoogste economische groei werd geboekt in de jaren vijftig en zestig. Desondanks loopt de uitgavenquote in de jaren vijftig met minder dan 4 procent van het bbp op. De ervaringen in de jaren zestig lijken de positieve samenhang tussen economische groei en een grotere collectieve sector wél te bevestigen. Daarna raakt dit verband echter zoek. In de jaren negentig was de economische groei (gemiddeld 3,2 procent per jaar) hoger dan in de jaren zeventig (gemiddeld 2,9 procent). Toch toonde de collectieve sector in de jaren zeventig een nadien nooit vertoonde expansie met 14 procent van het bbp, terwijl de jaren negentig getuige waren van een ongeëve-

Tabel 2. Economische groei en omvang van de collectieve sector

Periode	Groei bbp ^a	Verandering uitgavenquote ^b
1950-'60	4,6	3,9
1960-'70	5,2	10,9
1970-'80	2,9	14,2
1980-'90	2,3	-1,8
1990-2000	3,2	-11,1
2000-'07	1,6	0,9

a) gemiddelde jaarlijkse bbp-groei in procenten

b) verschil uitgavenquote begin en eind van elke periode in procenten bbp

Bron: Centraal Planbureau (stand CEP 2007)

naarde krimp met 11 procent van het bbp. Nooit in de afgelopen zes decennia was de economische groei zo gering als in de eerste zeven jaren van deze eeuw, maar de uitgavenquote is weer een fractie opgelopen.

Het cijferbeeld uit tabel 2 valt goed te interpreteren. Meerjarige vertragingen lijken een essentiële rol te spelen. De collectieve sector is wel vergeleken met een mammoettanker. Het duurt lang voordat de koers een aantal graden is verlegd.

In de sobere wederopbouwjaren waren beleidsmakers aanvankelijk terughoudend bij het aanvatten van nieuwe overheidstaken en het toekennen van extra aanspraken aan de burgers. Zij herinnerden zich nog levendig de ervaringen van de depressiejaren en de ontberingen van de oorlog. Het voeren van een expansief overheidsbeleid lag niet direct in de rede. Wanneer de snelle welvaarts groei beklijft, komt er meer aandacht voor uitbreiding van de sociale zekerheid. De invoering van enkele volksverzekeringen, met name de Algemene Ouderdomswet (1957), is tekenend voor het toekennen van nieuwe aanspraken. Tevens groeit in de jaren zestig de aandacht voor manifestaties van ‘publieke armoede’ (schrale, collectief tot stand gebrachte voorzieningen), die schril afsteekt tegen de toenemende particuliere welvaart die tot uiting komt in het snel groeiende bezit van auto’s en andere duurzame consumptiegoederen. Politieke partijen van links tot rechts maken zich nu sterk voor de uitbouw van de verzorgingsstaat.

Het kabinet-Den Uyl staat zonder twijfel voor het hoogtepunt van deze ontwikkeling. De laagste sociale uitkeringen worden opgetrokken tot het bedrag van het netto minimumloon. Er komen miljarden extra beschikbaar voor onder andere het onderwijs en de sociale woningbouw. De oliecrisis van 1973-’74 vormt een welkome aanleiding om aan de nationale bestedingen via hogere overheidsuitgaven een extra impuls te geven. Beleidsmakers hebben op dat moment onvoldoende oog voor de gevolgen van de snelle expansie van de collectieve sector. Als gevolg van de sterke stijging van de collectieve lasten neemt

de koopkracht van veel huishoudens jarenlang minder toe dan zij wensen. Door aanvullende looneisen te stellen — die werkgevers gezien de krapte op de arbeidsmarkt veelal honoreren — worden de hogere collectieve lasten voor een belangrijk deel afgewenteld op de kapitaalverschaffers. Die kruik gaat zolang te water, totdat hij barst. Structurele zwakheden van de economie komen aan het licht wanneer na de tweede

Nooit in de afgelopen zes decennia was de economische groei zo gering als in de eerste zeven jaren van deze eeuw, maar de uitgavenquote is weer een fractie opgelopen

oliecrisis (1979-’80) bij onvermijdelijke saneringen in het bedrijfsleven vele honderdduizenden arbeidsplaatsen verloren gaan. De schrikbarende groei van het aantal uitkeringsontvangers stuwt de collectieve uitgaven en de belasting- en premiedruk vervolgens op (het vliegwiel van Kessler), waardoor de overheidsfinanciën dreigen vast te lopen. Het vergt vervolgens ruim vijftien jaar om de koers van de mammoettanker bij te sturen.

Aan het eind van de jaren negentig lijkt het saneringsproces bij de overheidsfinanciën te zijn voltooid. De uitgavenquote is dan teruggezakt tot 46 procent van het bbp en de begroting toont in 1999 en 2000 voor het eerst in dertig jaar een overschot. De roep om meer geld voor collectief gefinancierde voorzieningen zwelt aan. In zijn nadagen voert het kabinet-Kok II de collectieve uitgaven op, mede als verweer tegen aantijgingen van de politieke komeet Fortuyn dat ‘paars’ van de openbare dienstverlening een puinhoop heeft gemaakt. Bij een zeer geringe economische groei loopt de uitgavenquote in de periode 2002-’05 iets op, terwijl de koopkracht

van doorsnee huishoudens vermindert.¹⁰ Vervolgens trekt de bbp-groei aan tot 3 procent per jaar, bij weer oplopende spanningen op de arbeidsmarkt.

TOEKOMSTBEELDEN

Drie jaar geleden publiceerde het Centraal Planbureau een studie met vier scenario's voor de economische ontwikkeling tot 2040.¹¹ De gemiddelde bbp-groei ligt in deze toekomstbeelden tussen 0,7 en 2,6 procent per jaar. Een zo grote bandbreedte noopt — nog afgezien van alle onzekerheden die aan zulke exercities eigen zijn — tot bescheidenheid bij het uitspreken van verwachtingen over de economische groei op lange termijn. Toch lijkt de kans groot — gelet op de zich aftekenende ontwikkeling van het arbeidsaanbod en de te verwachten beperkte verbetering van de arbeidsproductiviteit — dat in de eerstkomende twintig à dertig jaar de economische groei trendmatig niet hoger dan 0,5 à 1 procent per jaar zal liggen.

Vanzelfsprekend laat een zo geringe bbp-groei de overheidsfinanciën niet onberoerd. Economische groei oliet onderhandelingen over de financiële fundering van regeerakkoorden en de jaarlijkse begroting. Naarmate de groei van het bbp verder vertraagt, zullen onderhandelingen over de overheidsfinanciën in de toekomst stroever verlopen.

34 Terwijl de financiële speelruimte vermindert, staan de collectieve uitgaven de komende decennia onder aanhoudende opwaartse druk. Allereerst door al genoemde oorzaken: achterblijvende productiviteit, het streven naar budgetmaximalisatie van politici en bureaucraten, en de aandrang van pressiegroepen. De vergrijzing van de bevolking drijft de uitgaven verder op, tenminste wanneer het bestaande beleid ongewijzigd wordt voortgezet.

Het Centraal Planbureau heeft de gevolgen van de verwachte demografische veranderingen voor uitgaven en ontvangsten van de collectieve sector in kaart gebracht. Zonder nadere maatregelen liggen de collectieve uitgaven in 2040

meer dan 7 procent van het bbp hoger dan nu het geval is (tabel 3). Deze uitgavenstijging komt volledig voor rekening van de vergrijzing. Tegen het einde van de jaren dertig slokt de AOW bijna 9 procent van het bbp op; nu is dat minder dan 5 procent. Ouderen zijn grootgebruikers van zorgvoorzieningen. De uitgaven voor de collectief gefinancierde gezondheidszorg lopen op tot meer dan 13 procent van het bbp; op dit moment claimen de zorguitgaven minder dan 9 procent van het bruto product. Voor sommige andere uitgaven is tegen 2040 in verhouding minder geld nodig.

Niet alleen de collectieve uitgaven, ook de ontvangsten van de overheid nemen toe. De

Naarmate de groei van het bbp verder vertraagt, zullen onderhandelingen over de overheidsfinanciën stroever verlopen

schatkist blijkt ook van de vergrijzing te profiteren. De groeiende groep ouderen beschikt over steeds betere aanvullende pensioenen. Hogere inkomens en bestedingen van ouderen doen de belasting- en premieopbrengst met meer dan 4 procent van het bbp toenemen. Sommigen stellen daarom dat de vergrijzing geen problemen voor de overheidsfinanciën oproept. De hogere uitgaven voor de AOW vallen immers precies weg tegen de extra opbrengst van belastingen en sociale premies. Wie zo redeneert, winkelt selectief in de cijfers van het planbureau, door ten onrechte de sterke stijging van de collectieve uitgaven voor de gezondheidszorg buiten beschouwing te laten.

Worden alle collectieve uitgaven in aanmerking genomen, en blijven de belasting- en premietarieven ongewijzigd, dan loopt het tekort op de begroting op tot meer dan 5 procent van het bbp in 2040. Om haar groeiende tekorten te

kunnen financieren, moet de overheid steeds meer geld lenen op de kapitaalmarkt. Na 2020 gaat de schuld van de overheid snel stijgen. In 2040 staat de schuldquote (nu: 47 procent van het bbp) al op 74 procent van het bbp.

Het planbureau benadrukt de vele onzekerheden die aan de uitgevoerde exercitie kleven. Daarom presenteert het tevens varianten, die laten zien hoe gevoelig de uitkomsten zijn voor de gekozen veronderstellingen. Alle varianten kennen dezelfde majeure tekortkoming: de studie veronderstelt dat het huidige overheidsbeleid ongewijzigd wordt voortgezet. Op dit uitgangspunt van ongewijzigd beleid maakt het CPB echter enkele belangrijke inbreuken, die het beeld van de overheidsfinanciën (nodeloos?) versombereren.¹² De uitgaven vallen hoger uit door de veronderstelling dat de uitkeringen meegroeien met de verdiende inkomens en niet slechts de cao-lonen volgen. De belastingontvangsten vallen lager uit door de veronderstelling dat het tarief van de inkomstenbelasting, behalve voor de inflatie, ook wordt gecorrigeerd voor de reële inkomensgroei. Bij een consistente aanpak — die lagere uitgaven en hogere belastingontvangsten oplevert — zou het begrotingstekort dus kleiner uitvallen dan nu wordt gepresenteerd. Daar staat echter tegenover dat bij de becijferingen geen rekening is gehouden met de kostenverhogende invloed van de ‘ziekte’ van Baumol. We zullen het moeten doen met de cijfers in tabel 3.

De overheidsfinanciën zijn beter houdbaar naarmate een groter deel van de potentiële beroepsbevolking economisch actief is: belastingen en sociale premies brengen meer op, terwijl minder geld nodig is voor sociale uitkeringen en inkomensafhankelijke toeslagen. Het CPB gaat bij zijn vooruitberekeningen al uit van een geleidelijk verder toenemende arbeidsparticipatie. Langs deze weg zijn houdbare overheidsfinanciën dus hoogstwaarschijnlijk niet te verzekeren. Daarvoor zijn andere ingrepen — bezuinigingen, lastenverzwaring — onvermijdelijk.

Niet iedereen is hiervan overtuigd. Sommigen achten het mogelijk dat de overheid in de komende decennia haar begrotingstekort en schuld laat oplopen. Tegen 2040 ligt het tekort dan in de buurt van de 5 procent van het bbp (tabel 3, regel 3). Daarmee worden Europese afspraken over een maximumtekort van 3 procent van het bbp geschonden. Een kleine lidstaat als Nederland komt daar niet mee weg.¹³ Ernstiger is dat de rentelasten bij dit scenario sterk oplopen en andere uitgaven — onder andere voor gezondheidszorg en de AOW — dreigen weg te drukken. Om de verzorgingsstaat in stand te houden ligt het veeleer in de rede om te streven naar overschotten op de begroting.¹⁴ De rentelasten drukken dan minder zwaar en bij een gelijkblijvende collectievelastendruk is meer geld beschikbaar om vergrijzingsgevoelige regelingen in stand te houden.

Tabel 3. Overheidsfinanciën, 2006-2040 (procenten van het bbp)

	2006	2011	2020	2040	mutatie
1. Collectieve uitgaven	47,8	47,7	49,3	55,0	+7,2
waarvan • AOW	4,7	5,3	6,6	8,8	+4,1
• gezondheidszorg	8,8	9,3	10,3	13,1	+4,3
2. Opbrengst belastingen/sociale premies	46,1	47,9	48,1	50,0	+3,9
waarvan op inkomen/bestedingen ouderen	3,7	4,1	5,4	7,8	+4,1
3. Begrotingstekort (1 – 2)	-1,7	0,2	-1,1	-5,1	-3,4

Bron: Caspar van Ewijk e.a., *Ageing and the sustainability of Dutch public finances*, Den Haag: Centraal Planbureau, 2006, p. 81

In de CPB-projectie staat de uitgavenquote in 2040 op 55 procent van het bbp. Uitgaande van een gewenst overschot op de begroting van zeg 1 procent van het bbp, is het dan nodig het collectievelastenpeil tot 2040 op te schroeven tot 56 procent van het bbp. Alleen in de jaren tachtig lagen de ontvangsten van de collectieve sector op een min of meer vergelijkbaar peil, maar toen kon de overheid nog profiteren van royaal vloeiende aardgasbaten. Die bron van inkomsten is over 35 jaar opgedroogd. Dit betekent dat belastingen en sociale premies zouden moeten stijgen tot een niet eerder vertoond niveau. Het vlieg-wiel van Kessler begint dan met toenemende snelheid in de verkeerde richting te draaien.

Bij een in verhouding geringere economische groei dan waaraan wij gewend zijn geraakt, valt daarom in de komende decennia niet te ontkomen aan steeds nieuwe bezuinigingsoperaties, zeker wanneer ook nog middelen voor nieuw beleid nodig zijn, zoals voor extra investeringen in de waterhuishouding van Nederland.

BEZUINIGINGEN

36 Bezuinigen is lastiger dan het lijkt. De rente-uitgaven en de afdrachten aan de Europese Unie liggen bijvoorbeeld vast. De salarissen van overheidspersoneel en werkers in de zorg kunnen niet (veel) achterblijven bij loonsverhogingen in de marktsector. Anders kunnen werkgevers in de collectieve sector onvoldoende bekwame medewerkers werven, zeker op een rap krapper wordende arbeidsmarkt. Op deze post valt alleen te bezuinigen door personeelsreducties bij de overheid. Ook bij een nog slechts licht groeiende economie valt het nauwelijks te verdedigen dat de sociale uitkeringen achterblijven bij de stijgende cao-lonen. Hier zijn alleen besparingen mogelijk door de groei van het aantal uitkeringsontvangers te beperken, bijvoorbeeld door de AOW-leeftijd stapsgewijs te verhogen. Wat verder?

Geen enkele politieke partij heeft goed uitgewerkte bezuinigingsplannen achter de hand. Dit wekt geen verwondering, want zulke plannen kosten in de regel alleen maar stemmen.

Bij het nadenken over mogelijke bezuinigingen hebben linkse partijen nog een extra handicap. Een groot deel van de actieve leden staat op de loonlijst van collectief gefinancierde instellingen of ambieert een loopbaan bij de overheid (studenten). Deze partijgangsters ervaren voorgestelde bezuinigingen op de overheidsuitgaven doorgaans als snijden in eigen vlees. Een flink deel van hen gelooft oprecht dat brandende maatschappelijke problemen doeltreffend kunnen worden aangepakt wanneer de overheid daarvoor maar extra financiële middelen uittrekt: méér geld voor onderwijs, voor jeugdzorg, voor kinderopvang, voor ouderenzorg, voor het milieu, voor armoedebestrijding... Ombuiging van bestaande uitgaventrends in deze sectoren is bijkans onbespreekbaar.

Nu het 'vredesdividend' is geïncasseerd en onze infrastructuur dreigt te bezwijken onder toenemende verkeersstromen, valt op de uitgaven voor de nationale defensie en voor de aanleg van nieuwe infrastructuur — twee traditionele posten — ogenschijnlijk niet veel meer te besnoeien. De financiële verantwoording van het PvdA-verkiezingsprogramma voor de periode 2008-'11 vermeldt in deze sfeer slechts 0,4 miljard euro. Meer dan een derde van de totale beoogde ombuigingen van 4,9 miljard euro wordt gezocht in een vermindering van het ambtelijk apparaat (1,7 miljard). Of dit technisch haalbaar is, staat te bezien. De ideeënarmoede is zo groot, dat 1 miljard euro bijeen wordt gesprokkeld via maatregelen die in feite geen uitgavenvermindering inhouden: een heffing op vliegverkeer van buitenlandse maatschappijen, de verkoop van grond aan particulieren ('de-socialisatie').¹⁵

Gezien de vooruitzichten voor de overheidsfinanciën op de lange termijn, zal de PvdA er niet aan ontkomen kritisch te kijken naar een groot aantal tot nu toe in sociaal-democratische kring nagenoeg onbespreekbare bezuinigingsmogelijkheden. Slechts een paar voorbeelden.

Met subsidies voor het openbaar vervoer zijn de komende tijd jaarlijks vele miljarden euro's gemoeid. Toch vallen de toenemende onbereikbaarheid van de Randstad en fileproblemen niet

via verbetering van het openbaar vervoer op te lossen. Rantsoenering van de beschikbare wegcapaciteit door een voldoende hoge kilometerheffing in te voeren, levert geld op dat — anders dan de meeste politieke partijen willen — niet volledig voor uitbreiding van de infrastructuur hoeft te worden ingezet. De aanleg van een snelle trein naar het Noorden van Nederland is overbodig. De bestaande verbinding voldoet. De frequentie waarmee bussen, trams en treinen buiten de spitsuren rijden, kan zonder groot bezwaar worden teruggebracht. Verder moeten scholieren en studenten via het tarievenbeleid worden geprikkeld om veel vaker de fiets te nemen. Zonder dat het de overheid iets kost gaat dit bovendien de toenemende bewegingsarmoede van jongeren tegen.

In het onderwijs is de afgelopen jaren ruim een half miljard euro gespendeerd om de klassen in het basisonderwijs te verkleinen. De effectiviteit van deze maatregel is nooit aangetoond. Ligt het niet meer voor de hand de met klassenverkleining gemoeide middelen te gebruiken om leraren en scholen meer naar geleverde prestaties te belonen? Het collegegeld voor studenten in het hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs kan omhoog. Afgestudeerden hebben groot persoonlijk profijt van een voltooide studie: zij genieten later in doorsnee een aanzienlijk hoger inkomen. Hun eigen bijdrage in de financiering van het onderwijs kan daarom omhoog en worden afgestemd op de kosten van de opleiding en de behoeften van de arbeidsmarkt.¹⁶

In de gezondheidszorg valt een kostenbesparing te bereiken door eveneens vaker eigen bijdragen te vragen, vooral bij laagdrempelige voorzieningen zoals de huisarts en bij voorgeschreven medicijnen. Niets wijst erop dat zulke 'remgelden' (die de consumptie afremmen) in landen waar ze verschuldigd zijn de volksgezondheid schaden. Mensen met een zwakke gezondheid hoeven niet bang te zijn dat de zorg die zij echt nodig hebben onbetaalbaar wordt. Sinds 2006 keert de Belastingdienst een zorgtoeslag uit aan iedereen die in verhouding tot zijn inkomen hoge zorguitgaven heeft. Die regeling

kan worden aangevuld.

Vroeger waren bezuinigingen op de defensie-uitgaven een vaste post in 'tegenbegrotingen' van de PvdA. Zolang Nederland buitensporige ambities koestert om in verre landen mee te helpen bij de strijd tegen het terrorisme en bij de wederopbouw van door oorlogsgeweld getroffen gebieden, zal eerder méér dan minder geld voor land- en luchtmacht nodig zijn. Op de defensie-

Geen enkele politieke partij heeft goed uitgewerkte bezuinigingsplannen achter de hand

begroting valt echter — passend in een PvdA-traditie — nog veel te bezuinigen door onze ambities, in navolging van bijvoorbeeld België, beter af te stemmen op de bescheiden rol die ons land op het wereldtoneel past.

Al jaren is een vast aandeel van het bbp (0,8 procent) bestemd voor ontwikkelingssamenwerking (os). De doeltreffendheid van nogal wat ten laste van deze post gefinancierde projecten is twijfelachtig.¹⁷ Omdat het os-budget automatisch meegroeit met het bbp en niet-bestede middelen terugvloeien in de schatkist, proberen de betrokken minister en zijn ambtenaren ieder jaar het gehele budget voor ontwikkelingssamenwerking weg te zetten ('decemberkoorts'), zonder afdoende toetsing van nut en noodzaak van de afzonderlijke uitgaven. Door projecten kritischer te toetsen, kan hoogstwaarschijnlijk met een geringer budget worden volstaan, zonder dat de effectieve hulpinspanning van ons land hieronder lijdt.

LASTENVERZWARING

Linkse partijen hebben de naam tuk te zijn op belastingverhoging. De programma's die PvdA, SP en GL opstelden met het oog op de Kamerverkiezingen in november 2006 leren evenwel

iets heel anders. De PvdA wenste de collectieve lasten in de periode 2008-'11 gelijk te houden, de toemaatsocialisten en GroenLinksers beloofden zelfs een belastingverlichting van 1 miljard euro.¹⁸ Later in deze eeuw moeten de linkse partijen dit uitgangspunt hoogstwaarschijnlijk loslaten, omdat het bezwaarlijk is om de overheidsfinanciën uitsluitend via bezuinigingen op orde te houden. De lastendruk op arbeid kan bezwaarlijk omhoog. Dit maakt het voor werkgevers duurder om personeel aan te trekken, zodat de werkgelegenheid minder toeneemt. En werknemers houden van hun brutosalaris netto minder over. Zo krijgen zij een financiële prikkel om minder arbeid aan te bieden. Het gevolg is een (nog) geringere economische groei dan zich voor de komende decennia toch al aftekent.

Alle grote politieke partijen in ons land wensen de belastingmix daarom in dezelfde richting te veranderen.¹⁹ Het aandeel van belastingen op vermogen en winst en dat van de milieuheffingen dient toe te nemen, ten koste van het

De PvdA moet kritisch kijken naar een groot aantal tot nu toe bijkans onbespreekbare bezuinigingsmogelijkheden

38 aandeel van de belastingen op arbeid. Bij deze operatie stuiten politici op ideologische en economische grenzen. CDA en VVD afficheren zich graag als de meest ondernemersvriendelijke partijen en aarzelen daarom de belastingdruk op vermogen en winst al te sterk op te voeren. PvdA, SP en GL voelen zich daarbij minder gremd. Ook links is zich er echter van bewust dat vermogen en winst 'mobiele' heffingsgrondslagen zijn. Wordt de belastingdruk te hoog opgevoerd, dan zullen vermogende particulieren en ondernemingen met wisselend succes proberen aan de greep van de fiscus te ontsnappen door gebruik te maken van belastingbesparende con-

structies, dan wel — in het uiterste geval — door naar elders te verhuizen. Zulke gedragsreacties stellen grenzen aan de mogelijkheden van een linkse belastingpolitiek.

Dit geldt ook voor hoge milieuheffingen, die de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven uithollen wanneer zij in andere landen niet worden geheven. Bovendien drukken milieuheffingen voor huishoudelijke vervuilers het zwaarst op gezinnen met lagere inkomens. Juist voor linkse partijen stelt dit grenzen aan de nagestreefde 'vergroening' van het belastingstelsel, ook al kunnen huishoudens met lage inkomens compensatie krijgen door de inkomensheffing te verlagen.²⁰

Bij een onvermijdelijke verzwaring van de collectieve lasten dienen linkse partijen de belastingen meer dan nu het geval is naar draagkracht over de bevolking om te slaan, door a) het draagkracht karakter van de inkomensheffing te versterken en b) heffingen op winst en op bezit en overgang van vermogen te verzwaren. Behalve door het aandeel van vermogensbelastingen uit te breiden, kan de belastingmix worden omgeroerd door een grotere plaats in te ruimen voor ecotaksen en accijnzen op goederen waarvan het gebruik de volksgezondheid schaadt.²¹ Elk van deze drie voorstellen verdient een korte toelichting:

Draagkracht karakter inkomensheffing versterken
Sinds de belastingherziening van 2001 worden inkomsten, afhankelijk van hun aard, belast in een van drie 'boxen'. Het tarief voor inkomsten uit werk en eigen woning in box 1 is progressief. Voor inkomsten uit vermogen in box 2 en box 3 geldt een vast tarief. De eis van belastingheffing naar draagkracht brengt met zich mee dat het boxenstelsel vervalt en dat alle in een gegeven jaar genoten inkomsten voortaan weer samen worden belast tegen een progressief tarief. De terugkeer naar zo'n 'synthetische' inkomstenbelasting, waarbij ter bepaling van de heffingsgrondslag eerst de inkomsten uit alle bronnen worden samengevoegd, doet de opbrengst van de inkomensheffing volgens een ruwe schatting met 2 miljard euro toenemen.

De heffingsgrondslag van de inkomensheffing²² is in de loop van de jaren geërodeerd doordat voortdurend nieuwe vrijstellingen en aftrekposten zijn ingevoerd. De meeste van deze tegemoetkomingen worden vooral door hogere inkomensgroepen geclaimd. Hierdoor bijt het progressieve tarief minder door. Het schrappen van zulke tegemoetkomingen doet de opbrengst van de inkomensheffing met miljarden euro's toenemen. Een belangrijke meeropbrengst wordt gevonden door de fiscale behandeling van het eigenwoningbezit en van de opbouw van aanvullend pensioen aan te passen.

Particuliere vermogens en daaruit getrokken inkomsten zijn zeer scheef verdeeld. Inkomsten uit vermogen worden sinds 2001 echter niet langer progressief belast. Bovendien blijven veel bij de verkoop van effecten en onroerende zaken behaalde vermogenswinsten thans onbelast. Hierdoor kan de top van het bedrijfsleven in het verleden toegekende bonusaandelen bijvoorbeeld zonder bijheffing verzilveren. Dat is niet fair. Een euro vermogenswinst geeft net zo goed extra koopkracht als een euro salarisverhoging, waarvan de fiscus 40 tot 50 procent opeist. Invoering van een vermogenswinstbelasting met een vast tarief van 40 procent maakt de inkomstenbelasting eerlijker.

Verder valt bijna 4 miljard euro vrij te spelen door de bestaande tegemoetkoming voor kostwinners en het verlaagde tarief van de eerste en de tweede schijf voor 65-plussers geleidelijk af te schaffen.

Inkomstenbelasting en premies voor de drie volksverzekeringen worden al sinds 1990 over dezelfde grondslag geheven. AOW, AWBZ en ANW kunnen als onderdeel van deze operatie worden gefiscaliseerd door op de premie voor deze regelingen het etiket 'inkomstenbelasting' te plakken.

Heffingen op vermogen verzwaren

Het is mogelijk om het aandeel in de belastingmix van heffingen op het bezit en de overgang van vermogen te vergroten. Hier valt in het bijzonder te denken aan een verhoging van het

successierecht en van het tarief van de vennootschapsbelasting tot 30 procent. Bij dit tarief vervalt de bestaansreden van de speciale winstvrijstelling voor ondernemers uit het midden- en kleinbedrijf die hun zaak drijven in de vorm van een eenmanszaak. De opbrengst van de winstbelastingen kan door deze maatregelen toenemen met 3 miljard euro.

Meer groene belastingen?

De belastingmix verandert ook door het aandeel van de consumptiebelastingen op te voeren. Eco-taksen zijn in veel gevallen het meest geschikte instrument om bedrijven en gezinnen attent te maken op de noodzaak zuinig en zorgvuldig met onze leefomgeving om te gaan. De energiebelasting — voor kleingebruikers van aardgas al 15 cent per kuub — spoort gezinnen aan geld te investeren in betere woningisolatie en de thermostaat van de cv wat lager te zetten.

Linkse partijen tonen zich voorstander van tal van nieuwe heffingen, zoals op verpakkingen. Zulke heffingen hebben weliswaar een hoge symboolwaarde, maar ze helpen niet erg en brengen in verhouding tot de uitvoeringskosten betrekkelijk weinig op. Het is veel doeltreffender om de tarieven van bestaande belastingen op te schroeven, vooral die op het gebruik van energie in het algemeen en die op het autogebruik in het bijzonder. Hoe eerder een forse kilometerheffing wordt ingevoerd, hoe beter. De opbrengst hiervan moet worden toegevoegd aan de algemene middelen, en niet exclusief worden gereserveerd voor aanleg en onderhoud van (spoor)wegen.

OPDRACHT AAN DE PVDA

De kans lijkt groot dat in de eerstkomende twintig à dertig jaar — gelet op de zich aftekenende ontwikkeling van het arbeidsaanbod en de te verwachten beperkte verbetering van de arbeidsproductiviteit — de economische groei trendmatig niet hoger dan 0,5 à 1 procent per jaar zal liggen. Terwijl de financiële speelruimte vermindert, staan de collectieve uitgaven de ko-

mende decennia onder aanhoudende opwaartse druk door de achterblijvende productiviteit in de collectieve sector, het streven naar budget-maximalisatie van politici en bureaucraten, en de aandrang van pressiegroepen. De vergrijzing van de bevolking drijft de uitgaven verder op, tenminste wanneer het bestaande beleid ongewijzigd wordt voortgezet.

De toekomst van de verzorgingsstaat is geënd met een overschot op de begroting. Om de overheidsfinanciën op orde te houden valt op

wat langere termijn niet te ontkomen aan een combinatie van tamelijk ingrijpende bezuinigen op bestaande uitgaven en een afgetekende verhoging van het belastingpeil. De PvdA zou er daarom goed aan doen kritisch naar een groot aantal tot nu toe in sociaal-democratische kring bijkans onbespreekbare bezuinigingsmogelijkheden te kijken. Bij de te verwachten verzwaring van de collectieve lasten dienen linkse partijen die (meer dan nu het geval is) naar draagkracht over de bevolking om te slaan.

Noten

- 1 Zie over de ‘ziekte van Baumol’ ook de bijdragen van De Beer en Van Duijn in deze aflevering van s&D.
- 2 Roger D. Congleton en Birgitta Swedenborg (ed.), *Democratic Constitutional Design and Public Policy. Analysis and Evidence*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 2006, p. 25.
- 3 G.A. Kessler, ‘De crisis van de verzorgingsstaat’, in: D.J. Wolfson e.a. (red.), *Overlevingskansen van de verzorgingsstaat*, Preadviezen 1981 Vereniging voor de Staathuishoudkunde, Leiden/Antwerpen: H.E. Stenfert Kroese, 1987, p. 81-143.
- 4 Zie voor een historisch overzicht en indringende analyses: A. Knoester (red.), *Lessen uit het verleden, 125 jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde*, Leiden/Antwerpen: H.E. Stenfert Kroese, 1987, p. 277-484; J. van Sinderen (red.), *Het sociaal-economisch beleid in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990, deel 4 en 5.
- 5 Het betreft het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en de kabinetten-Lubbers III (1989-1994), Kok I (1994-1998) en Kok II (1998-2002). De kortstondige deelname van de PvdA aan het kabinet-Van Agt II (1981-1982) is in de analyse verwaarloosd, omdat zij nauwelijks blijvende sporen in de overheidsfinanciën heeft achtergelaten.
- 6 Het betreft de kabinetten-Van Agt I (1977-1981), Van Agt III (1982), Lubbers I en II (1982-1989), en Balkenende I, II en III (2002-2007).
- 7 De tijdelijke stijging van de uitgavenquote tussen 2002 en 2007 hangt in belangrijke mate samen met de invoering van de basisverzekering tegen ziektekosten. Ook vijf miljoen vroeger particulier verzekerden vallen vanaf 2006 onder de Zorgverzekeringswet. Zvw-gefinancierde zorguitgaven en Zvw-premies tellen mee als collectieve uitgaven, respectievelijk collectieve lasten.
- 8 De term ‘vredesdividend’ slaat op de verlaging van de defensieuitgaven die mogelijk werd door de val van de Berlijnse Muur (1989) en de daarop gevolgde ontspanning in Europa.
- 9 Die voorzieningen vergroten de koopkracht (beschikingsmacht over goederen en diensten) van wie er profijt van hebben, maar nog afgezien van eventuele herverdelingseffecten blijft een kardinaal verschil dat via de overheid verstrekte voorzieningen (afgezien van de sociale uitkeringen) geen vrij besteedbaar inkomen opleveren.
- 10 Het beloop van de collectieve uitgavenquote (collectieve uitgaven/bbp x 100) is gevoelig voor de stand van de conjunctuur door het ‘noemereffect’: bij gelijkblijvende collectieve uitgaven (in de teller van de breuk) daalt de quote sneller, naarmate de groei van het bbp (in de noemer van de breuk) hoger is.
- 11 Free Huizinga, Bert Smid, *Vier vergezichten op Nederland. Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, Den Haag: Centraal Planbureau, 2004.
- 12 C.A. de Kam, ‘Smalle marges lijken breed genoeg’, in: *Tijdschrift voor Overheidsfinanciën* 38(2), p. 89.
- 13 Zoals bekend menen de Duitse en Franse regering dat de grens voor het tekort onder omstandigheden niet voor hun land is geschreven, een positie die zij in Brussel tot nu toe met succes hebben verdedigd.
- 14 Flip de Kam, ‘De vette jaren’, in: Henk Don e.a., *Schuld en solidariteit*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 2000, p. 37-39.

De noodzaak van een nieuwe economische politiek De Kam *Bezuinigingen én belastingverhoging onvermijdelijk*

- 15 CPB, *Keuzes in kaart 2008-2011*, Den Haag: Centraal Planbureau, 2006, p. 145.
- 16 Door een hoger collegegeld neemt het aandeel van de private financiering in de bekostiging van het hoger onderwijs toe, zodat met minder collectieve financiering kan worden volstaan.
- 17 L. B. M. Mennes, 'Ontwikkelingssamenwerking', in: C. A. de Kam en A. P. Ros (red.), *Jaarboek Overheidsfinanciën 2004*, Den Haag: Sdu, 2004, p. 149-176.
- 18 Flip de Kam, *Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek*, Amsterdam: Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting, 2007, p. 287.
- 19 De analyse van fiscale beleidsvoornemens van de grote politieke partijen is gebaseerd op het 'dekkingsplan' uit de verkiezingsprogramma's voor de periode 2008-'11.
- 20 Van een verhoging van de heffingskorting (met een gelijk bedrag voor alle inkomenstrek- kers) profiteren lagere inkomensgroepen in verhouding het meest.
- 21 Ontleend aan: Flip de Kam, *Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek*. Amsterdam: Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting, 2007.
- 22 Inkomensheffing = inkomstenbelasting plus premies voor drie volksverzekeringen (AOW, ANW en AWBZ).

‘Ben je al bezig de SDAP te hervormen?’

Tallose brieven schreef ‘Stuuf’ Wiardi Beckman aan zijn goede vriend Marinus van der Goes van Naters. Na de dood van die laatste, in 2005, werd een deel ervan teruggevonden in een doosje op de zolder van zijn huis. Gerrit Voerman plaatst het geschrevene in een politiek-historisch kader. Wat hebben deze twee markante intellectuelen betekend voor de sociaal-democratie in Nederland?

GERRIT VOERMAN

Op 15 juni jl. verscheen *En die twee jongens zijn wij*, een verzameling brieven die Herman Bernard (Stuuf) Wiardi Beckman in de periode 1919-1934 schreef aan zijn hartsvriend Marinus van der Goes van Naters.¹ Het brievenboek vertelt — weliswaar van één kant — het intieme verhaal van twee betrokken jongeren, die zich al vroeg een positie in de top van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) ten doel stelden om die partij een ander aanzien te kunnen geven. Aan de hand van de brieven, in combinatie met de op schrift gestelde herinneringen² van Van der Goes van Naters, is het mogelijk de opgang van het tweetal in de SDAP te schetsen en in het bijzonder een beeld te geven van de wijze waarop zij zich met het socialisme en hun partij verbonden voelden.

De egodocumenten — de ‘comtemporaine’ brieven nog meer dan de autobiografie, die im-

Over de auteur Gerrit Voerman is hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen

Noten zie pagina 50

mers een constructie achteraf is — bieden een inblik in het persoonlijke leven van het duo en in de manier waarop zij de ‘politiek’ opvatten en beleefden.³ In de brieven van Beckman en de herinneringen van Van der Goes, zoals beiden hierna korthedshalve zullen worden aangeduid, wordt onder meer zichtbaar hoe radicalisme verkeert in gematigdheid, verheven idealen vermengd raken met ambities, en engagement kan botsen met de als ruw ervaren omgangsvormen binnen de SDAP. Boek en brieven zeggen niet alleen veel over hun auteurs, maar ook over de cultuur van de partij waartoe die behoorden.

DE BEKORING VAN DE REVOLUTIE

Het behoort tot de ironie van de geschiedenis dat Beckman en Van der Goes, die in de jaren dertig zo’n belangrijke rol zouden spelen bij de omvorming van de SDAP van een semi-revolutionaire klassenpartij naar een ondubbelzinnig democratische volkspartij, zich aan het einde van de Eerste Wereldoorlog tot het socialisme en tot de SDAP aangetrokken voelden — juist van-

wege het revolutionaire klimaat in die tijd, en in het bijzonder door de revolutiepoging van de sociaal-democratische partijaanvoerder Pieter Jelles Troelstra. Helaas vertellen de brieven van Beckman ons weinig over hun politieke initiatiefase, aangezien de eerste gepubliceerde brief pas van mei 1919 dateert. Over de denkbeelden en beweegredenen van het jeugdige tweetal in de herfst van 1918 — Beckman was toen veertien en Van der Goes zeventien — vermeldt laatstgenoemde meer in zijn autobiografie. Hieruit blijkt duidelijk de enorme impact van deze tijd waarin 'de kronen over straat rolden'.

De jonge Beckman en Van der Goes pasten de term 'bolsjewiek' in positieve zin op zichzelf toe

In de eerste plaats voelde het duo zich in 1917 sterk betrokken bij de Oktober-revolutie in Rusland. Van der Goes schrijft dat hijzelf en andere generatiegenoten 'niet negatief konden staan tegenover de Sovjetunie en de toch in hoge mate constructieve figuur van Lenin... In 1925 voelden wij nog veel voor de Russische revolutie', zo voegt hij eraan toe.⁴ Gezien zijn grote invloed op Beckman in de beginjaren van hun vriendschap, zoals die zeer sterk uit de brieven naar voren komt, lijkt het niet al te gewaagd om te veronderstellen dat zijn jongere vriend eveneens sympathiek stond ten aanzien van het Sovjet-experiment. Wat daar ook voor pleit is dat Beckman en Van der Goes aan het begin van de jaren twintig de term 'bolsjewiek' in positieve zin op zichzelf toepasten: 'Je schreef me laatst eens of ik nog wel "bolsjewiek" was, hoef ik je daarop eigenlijk nog antwoord te geven? 't Is waar dat ik er thuis weinig meer over praat, maar dat neemt niet weg dat ik zeker kan zeggen dat ik meer bewust "bolsjewiek" (zoals wij die term dan opvatten!) ben, dan ooit', aldus Beckman in mei 1922.⁵ Hiermee is vanzelfsprekend niet gezegd dat zij volbloed

leninisten waren, maar het op deze wijze gebruiken van het begrip 'bolsjewiek' lijkt wel te duiden op een zekere affiniteit met de Sovjet-Unie — in ieder geval stootte de term hen niet af, in tegenstelling tot vele andere sociaal-democraten uit die tijd.

Ook door gebeurtenissen dichterbij huis werd de revolutionaire geestdrift van het jeugdige tweetal aangewakkerd. De politieke woelingen in Duitsland in november 1918 — het optreden van de communist Karl Liebknecht, de oprichting van arbeiders- en soldatenraden, het vertrek van keizer Wilhelm en de uitroeping van de republiek, de sociaal-democratische machtsovername — brachten hen in vervoering. 'Wiardi Beckman en ik waren er helemaal weg van', zo noteerde Van der Goes in zijn autobiografie.⁶

BEKERING TOT HET SOCIALISME

Nadat de Duitse keizer het veld had geruimd, veronderstelde SDAP-leider Troelstra dat de revolutie niet bij Zevenaar halt zou houden. Ook in Nederland was een revolutionaire situatie ontstaan. Troelstra riep de arbeiders ertoe op de macht te grijpen. 'Verzuimt het oogenblik niet, grijpt de macht, die u in den schoot wordt geworpen... Wij maken een revolutie omdat het kan en moet.'⁷ Al snel zag hij in dat hij zich vergist had. Tot een omwenteling kwam het in Nederland niet. Troelstra's illusies leidden wel tot het eerste contact tussen Van der Goes en Beckman, die beiden op het Stedelijk Gymnasium in Nijmegen zaten. Op het schoolplein had Beckman het voor Troelstra opgenomen; hij sprak 'over Schaper-socialisten, die bezadigd en wijs waren, maar die de toekomst niet hadden, en Troelstra-socialisten, die de geest van de tijd begrepen'.⁸ Van der Goes was het roerend met hem eens, waarmee hun decennialang onderhouden vriendschap begon — 'het socialisme heeft ons samengebracht en samengehouden'.⁹

Na het einde van de Eerste Wereldoorlog met al zijn verschrikkingen hadden Van der Goes en Beckman beiden, zoals zovele jongeren, het

gevoel dat er een nieuwe tijd zou aanbreken. Gezamenlijk maakten zij de overgang naar het socialisme. In dit proces speelde de SDAP-leider een cruciale rol: 'het was Troelstra die mijn ogen opende', aldus Van der Goes. Samen met Beckman had hij in mei 1919 — elk een rode tulp in het knoopsgat gestoken — een optreden van de sociaal-democratische partijleider in de Vereniging in Nijmegen bezocht: 'Ik zal

'Het socialisme heeft ons samen-gebracht en samengehouden'

het nooit vergeten! Hij hield een vlammeende redevoering... We hadden beiden het historisch besef dat we aan het begin stonden van nieuwe verhoudingen in Nederland en een verandering in de mensen.¹⁰ Beckman schreef in de zomer van 1927, nadat Troelstra een beroerte had gehad, over diens aantrekkingskracht aan een vriendin: 'Eén keer hebben Dub (Van der Goes, GV) en ik hem nog maar hooren spreken in 1919, maar ook zonder dat zouden we onder de fascinerende invloed van zijn geniale persoon, van zijn heldenfiguur zijn gekomen... Je hoeft maar weinig met proletariërs te hebben gesproken om te weten dat hij, en hij alleen voor de massa het symbool van 't Socialisme is.'¹¹

We stuiten hier op het typische bekeringsmoment dat in nogal wat sociaal-democratische egodocumenten van voor de Tweede Wereldoorlog kan worden teruggevonden.¹² Troelstra zelf bijvoorbeeld schetste in zijn *Gedenkschriften* op haast sacrale wijze zijn wording tot socialist: lange tijd had hij gedood in de duisternis, maar na het horen van de stem van de arbeiders zag hij het licht — zoals Saulus op de weg naar Damascus. Met zijn bekering nam hij 'het zware eikenhouten kruis van den Christus... op de schouders'.¹³ De autobiografieën van andere prominenten als Floor Wibaut en Willem Drees zijn veel meer ingetogen en sober, maar ook daarin wordt het moment dat de persoon

toetreedt tot de partij met gevoel voor drama beschreven: als een bijna existentiële daad, als de apotheose van een lang bewustwordingsproces. Zo beschreef Drees de 'onvergetelijke indruk' die de eerste socialistische vergadering die hij bijwoonde, op hem had gemaakt. Naar aanleiding van deze bijeenkomst schreef Adama van Scheltema later een gedicht voor Troelstra bij diens vijftigste verjaardag. Drees haalt de strofe aan, waarin de dichter tot de SDAP-leider spreekt: 'Weet gij alles nog? Neen, dát toch niet, — de volle zaaiershanden weten niet waar elk duiz'lig zaadje valt.' Nuchter voegde Drees hieraan toe: 'Er viel een zaadje ook in mij.'¹⁴

Referenties naar de betekenisvolle en zingende functie van de partij zijn vaak ook onderdeel van dit ritueel in de sociaal-democratische egodocumenten. Zo identificeerde Troelstra zich geheel met de mede door hem opgerichte SDAP: 'mèt haar en voòr haar strijdende, haar tot een werkelijke politieke partij vormende, is de tijd door mij aan haar dienst gewijd mijn geluk en glorie geworden'.¹⁵ De partij was voor hem een gemeenschap van gelijkgestemden; op vele plaatsen in zijn autobiografie getuigde hij van de bijzondere band met zijn achterban die hij bij vele gelegenheden ervoer. Ook voor Drees had de toetreding tot de SDAP iets bijzonders; het betekende 'voor mij niet slechts het lid worden van een Nederlandse partij, maar het deel gaan nemen aan een grote internationale beweging van historische betekenis'.¹⁶

TWEESLACHTIGE HOUDING TEGENOVER DE PARTIJ

Het valt op dat Van der Goes en Beckman eigenlijk van meet af aan ambivalent stonden tegenover de partij; ze lijken zich meer aangesproken te voelen door het socialistische ideaal dan door de socialistische organisatie. Toen Van der Goes gevraagd werd wanneer hij tot de SDAP was toegetreden, antwoordde hij: 'Voor mijn gevoel was ik eigenlijk al lid sinds de toespraak van Troelstra.'¹⁷ Zijn formele aansluiting deed kennelijk minder ter zake. De indruk bestaat dat dit

ook bij Beckman het geval is. Statutair kon hij pas op zijn achttiende lid worden van de SDAP, dus vanaf 4 februari 1922, maar in dat jaar hintte hij in geen enkele van zijn vele brieven aan Van der Goes op zijn nieuw verworven partijlidmaatschap.

Het kan zijn dat hier de ervaringen van Beckman en Van der Goes binnen de Praktische Idealisten Associatie (PIA) doorwerken, waartoe zij vanaf het oprichtingsjaar 1918 behoorden. Zoals de naam al tot uitdrukking brengt, was deze jongerenorganisatie uitgesproken idealistisch en gericht op maatschappelijke vernieuwing. Deze club kende een 'ongebruikelijke organisatievorm', aldus historicus Ger Harmsen, 'uit afkeer van de gewone gang van zaken in partijen en verenigingen'.¹⁸ Over de bijeenkomsten van de Associatie was Beckman lyrisch. 'Zeg, jongen, vond jij die PIA-landdag ook zo ongelooflijk fijn. Noch in een kamp, noch op een vorige landdag heb ik het ooit zo fijn gevonden', zo schreef hij Van der Goes in december 1922.¹⁹

De partijcultuur van de SDAP vormde hiermee een behoorlijk contrast, als we mogen afgaan op wat het duo daarover zelf te zeggen had. 'Op de bijeenkomsten van de Nijmeegse SDAP-afdeling moest je een harde huid hebben', aldus Van der Goes in een interview, 'voor een groot deel kwamen er querulanten en fanatiekelingen.' De afdelingsvoorzitter — van beroep stuka-doorsbaas — peperde hem steeds het standsverschil in, door hem in de vergaderingen altijd als 'meneer' in plaats van als 'partijgenoot' Van der Goes aan te spreken. In de regel was men 'met uiterst kleinzielige dingen bezig', zo vond Van der Goes. Tot zijn genoegen hielden 'de intellectuele leden... discussieavonden over boeiender zaken'. Dat de afdeling vooral door toedoen van een minderheid zo'n 'ruziemakend zootje' was, werd door hem en zijn echtgenote — die ook partijlid was — wetenschappelijk verklaard: 'Wij zagen dit alles als een uiting van het door Marx geanalyseerde "vervreemdingsproces" en we hebben er nooit over gepeinsd om dáárom uit de partij te lopen'²⁰ — waarmee hij aangeeft dat het wel een mogelijkheid was geweest. Veel

meer dan door de partij werd Van der Goes geraakt door de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), een wat elitair gezelschap van sociaal-democratische jongeren dat een eigen levensstijl cultiveerde. Zijn echtgenote was een van de leidsters van de Nijmeegse afdeling van de AJC, 'en de invloed die daarvan op ons leven uitging, is *onmetelijk*', aldus Van der Goes.²¹

Beckman kon in zijn brieven eveneens schamperen over het partijleven van de SDAP, met zijn soms ruwe omgangsvormen. Zijn eerste ledenvergadering in de afdeling Den Haag vi 'was om misselijk te worden', maar dat kon nog worden toegeschreven aan het optreden van de partijoppositie.²² De 'algemene verkettering' van Roel Stenhuis, de voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), viel hem echter ook erg tegen.²³ Volgens zijn biografie Johan Wijne voelde Beckman zich na zijn verhuizing naar Amsterdam in december 1931 evenmin thuis in de 'partij sfeer' van de hoofdstad.²⁴

Beckman schamperde over het partijleven van de SDAP, met zijn soms ruwe omgangsvormen

Het is tekenend dat de enige keer dat Beckman zich in zijn brieven vol vuur uitspreekt over onderlinge saamhorigheid en gemeenschapsgevoel (afgezien van de passages over de PIA), het niet over de partij gaat, maar over een internationaal congres van socialistische jongeren dat in mei 1926 in Amsterdam werd gehouden. Hij is hierop aanwezig namens de afdeling Leiden van de Bond van Sociaal-Democratische Studentenclubs (SDSC). Over dit congres schrijft Beckman: 'met duizenden samen optrekken achter de vaandels is meer dan "ontroerend"; ontroering zou hier een te *persoonlijke* emotie zijn, terwijl werkelijk het persoonlijke ganselijk verdwijnt en je je alleen nog maar één heel klein deeltje weet van de massa.'²⁵ Zijn geestdrift wordt ech-

ter niet alleen gewekt door het samenzijn met gelijkgestemde studenten, maar ook door ideologische thema's. Enthousiast schrijft hij over de ontdekking van 'de grootheid en grootsheid van het theoretisch socialisme'. En over een cursus van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling over het sociaal-democratische beginselprogramma raakte hij in vervoering: 'schitterend, geweldig, soms haast boeiender en ontroender dan het mooiste kunstwerk'.²⁶ Opnieuw spreekt hij weer van ontroering, een emotie die hij in zijn brieven nooit in verband brengt met de partij.

EEN MISSIE IN DE SDAP

Van der Goes en Beckman waren intellectuelen. Ze hadden gestudeerd en aan het begin van de jaren dertig zouden beiden ook promoveren. Ongetwijfeld zal de omgang met arbeiders in de SDAP hun niet altijd eenvoudig zijn afgegaan — zeker de wat verlegen Beckman had hier moeite mee. Daar kwam nog eens bij dat hun sociale afkomst de afstand vergrootte: Van der Goes van Naters was van adel en Wiardi Beckman kwam uit de goeude, welgestelde burgerij. In hun dubbele namen kwam hun gedistingeerde, bevoorrechte, burgerlijke milieu tot uitdrukking. Zij waren beschaafde patriciërs en bepaald geen proletariërs. Het tweetal was eerder tot het socialisme bekeerd dan dat het een arbeider had

'We zullen nog vaak naar Den Haag worden geroepen; de laatste keer, om er te blijven'

46

gesproken. 'Omdat we zelf eigenlijk niet één arbeider kenden, wilden we er na Troelstra's redevoering graag één ontmoeten', aldus Van der Goes. Via via lukt het ze in contact te komen met een arbeidersvrouw: 'Stuuf en ik waren dolgelukkig haar te spreken'.²⁷

In het besef dat zij geen deel uitmaakten van de arbeidersklasse, hadden de twee de nei-

ging de arbeiders te romantiseren. In mei 1926 schreef Beckman aan Van der Goes 'dat de vernieuwing van de wereld van onderen op moet komen'. Half spottend, half serieus vervolgde hij: 'Tegenover deze elite van het proletariaat zijn wij, zwakke, aarzelende, ethisch-redenerende zonen van de ondergaande klasse, de zwakken en de geleiden!'²⁸ Toch stelde Beckman zich in de praktijk niet afwachtend op. Volgens Wijne beschouwde hij Van der Goes als 'een belangrijk man voor de partij'²⁹ en zijn brieven wekken de indruk dat Beckman zo ook naar zichzelf keek. In ieder geval werkten beiden er doelbewust aan om zich een invloedrijke positie te verwerven om de partij te veranderen. 'Ben je al bezig de SDAP te hervormen? Ik heb wel verbazende zin je, met mijn bescheiden krachten, een handje te komen helpen', schreef Beckman in mei 1924 aan Van der Goes.³⁰ Twee jaar later liet hij weten: 'Zoals je ziet neemt de invloed van onze fractie — die van ons tweeën — snel toe; we zullen nog vaak naar Den Haag worden geroepen; de laatste keer, om er te blijven'.³¹

Beckman deed zijn best zich te onderscheiden binnen de SDAP, omdat 'de mensen in de partij je zo beter leren kennen'.³² Hij vond dat Van der Goes daar ook aan moest werken; 'je kunt nooit te vroeg met naam-maken beginnen', zo hield hij zijn oudere vriend voor.³³ Wat was nu de reden voor Beckmans geldingsdrang? Ten dele had die een negatieve voedingsbron: de kwaliteit van het kader van de SDAP liet in zijn ogen nogal te wensen over. In november 1929 noteerde hij: 'Heus, als je de personen ziet die op de centrale plaatsen hier in het Westen komen, zie je dat de Partij ook hier niet aan overmaat van krachten lijdt...; maar als wij er... allemaal wegblijven en *Het Volk* in handen laten van de "intelligente kantoorbedienden", die er volgens een ingewijde nu het cultureel peil bepalen, is dat dan goed?'³⁴

Een jaar later drukte Beckman Van der Goes op het hart 'dat je per se tijd houdt voor eigen werk en studie, daarvoor moet je zorgen. Niet alleen omdat de beweging dat in de eerste plaats van ons nodig heeft — van wie zou zij het anders

krijgen — maar ook omdat dáár onze kracht ligt. Als we ons op het kritieke moment niet daarop kunnen beroepen, worden we door een vloed van min of meer bekrompen vakbondsbestuurders weggespoeld; zoals het nu al in de Duitse partij gebeurt'.³⁵

Beckman wilde de partij niet overlaten aan middelmatige journalisten en beperkte vakbewegingsbonzen, maar zelf actief invloed uitoefenen. In juni 1928 schreef hij aan een oude schoolvriend 'dat het zeker in het belang van de maatschappij in haar geheel is dat die [socialistische] arbeidersbeweging onder haar leiders wetenschappelijk-onderlegde personen met kennis van, en zoo mogelijk inzicht in, historie en economie telt'.³⁶ Het leidt geen twijfel dat de historicus Beckman zichzelf en de jurist Van der Goes als kandidaten voor een dergelijke rol beschouwde — hierboven heb ik daar al op geduid. Hiermee zette Beckman echter wel de eerder door hem gepropageerde ondergeschiktheid van de intelligentsia aan de proletarische elite op zijn kop.

PARTIJHERVORMING

Over de precieze inhoud van de missie van het tweetal is Beckman in zijn brieven minder concreet, maar hun program laat zich wel afleiden uit het geschrevene. Van der Goes en Beckman hadden zich bij de SDAP aangesloten met een ideaal dat sterk was gevormd door de al eerder genoemde Praktische Idealisten Associatie (PIA): de opbouw van een nieuwe wereld. Anders dan aanhangers van het doctrinaire socialisme zagen zij die betere samenleving niet als de gedetermineerde uitkomst van de historische ontwikkeling; onder invloed van de 'historisch-idealistische' PIA had in ieder geval Beckman weinig op met het historisch materialisme. In december 1922 schreef hij dat 'ze ook in SDAP-kringen beginnen in te zien, dat er, zonder andere mensen, niets goeds te bereiken is, hoe ze eerst willen werken aan geestelijke ontwikkeling en innerlijke verdieping'.³⁷ Waar de eerste generatie Nederlandse sociaal-democraten zich vooral oriën-

teerde op haar meer dogmatische en collectivistisch denkende Duitse geestverwanten, richtten Beckman en Van der Goes zich sterk op de door hen geadoreerde Franse socialist Jean Jaurès, die in de strijd voor het socialisme meer plaats inruimde voor het individu en zijn idealen.

Hoewel er meer bewonderaars van Jaurès in de SDAP waren, zoals Willem Banning en Henk Brugmans, lijkt er van een dissidente fractie geen sprake te zijn geweest: het tweetal zocht — althans, die indruk wekken de brieven — geen

Vijftien jaar nadat de twee vrienden met hun idealen tot de SDAP waren toegetreden, bereikten zij het centrum van de macht

medestanders en vormde geen interne pressiegroep, zoals in de jaren zestig zou gebeuren rond Nieuw Links in de PvdA, dat zich sterk afzette tegen de partijleiding. Van der Goes en Beckman hoefden zich niet af te zetten tegen de partij-elite: in plaats van zich in te vechten, werden zij eenvoudigweg gecoöpteerd.

Beiden vielen al snel op bij de top van de SDAP en na de bemiddeling door de nieuwe partijleider Johan Willem Albarda — die in 1925 Troelstra was opgevolgd — kregen zij verantwoordelijke functies aangeboden. Van der Goes werd in 1926 tweede secretaris van de partijcommissie 'Nieuwe Organen', die zich moest buigen over de staatkundige opvattingen van de sociaal-democratie. Beckman werd in maart 1928 — net 24 jaar oud — de persoonlijk secretaris van Troelstra, en moest de voormalige partijleider assisteren bij het schrijven van diens memoires. Als gevolg van de verslechterende gezondheid en, in mei 1930, het overlijden van Troelstra had Beckman een groot aandeel in het laatste deel van diens *Gedenkschriften*.

Het is opnieuw ironisch dat Beckman, die ruim tien jaar eerder als jongen op het Nijmeegse

schoolplein geestdriftig de revolutiepoging van Troelstra had verdedigd tegenover de gematigden, nu — ongetwijfeld door voortschrijdend inzicht — tekende voor een sterke nuancering van die onderneming.³⁸ Aan het hoofdstuk over Troelstra's corporatistische opvattingen in het laatste deel werkte overigens ook Van der Goes — die zich op dit terrein als een 'epigoon' van de SDAP-leider beschouwde³⁹ — mee, zodat beiden een belangrijke bijdrage leverden aan het beeld dat de door hen nog altijd zeer bewonderde partijoprichter en -aanvoerder van zichzelf wilde achterlaten.⁴⁰

Zo'n vijftien jaar nadat de jeugdige Van der Goes en Beckman met hun idealen tot de SDAP waren toegetreden, bereikten zij — geprotégeerd door hun leermeester Albarda — het centrum van de macht in de partij. Nadat Beckman de autobiografie van Troelstra had voltooid, werd hij assistent-hoofdredacteur van *het Volk*,

In plaats van een marxistische invulling kreeg het socialisme een meer moreel karakter; het werd een 'gezindheid'

en in 1937 politiek hoofdredacteur. Hij was al aan het begin van de jaren dertig in het vizier geweest voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer, maar nu werd hij naast zijn betrekking bij de partijkrant tevens lid van de Eerste Kamer.

48 Van der Goes had in 1932 een uitnodiging van Albarda — die in hem 'één der toekomstige bekwame leiders' zag — afgewezen om zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer.⁴¹ In 1937 stelde hij zich wel verkiesbaar. Eenmaal verkozen werd hij meteen tweede fractiesecretaris. Van der Goes en Beckman waren nu beiden in de gelegenheid om hun stempel te drukken op de ideologische ontwikkeling van de SDAP. Ze namen in 1933 zitting in de door Albarda geleide 'commissie tot vergelijkend onderzoek van poli-

tieke systemen', en in 1935 in de eveneens door Albarda voorgezeten programcommissie tot herziening van de sociaal-democratische beginselverklaring (waarvan Beckman op voorstel van Albarda één van de secretarissen werd).⁴²

In de programcommissie werden Beckman en Van der Goes nadrukkelijk uitgenodigd vanwege hun vernieuwingsgezindheid.⁴³ Zij zouden Albarda niet teleurstellen en een belangrijke bijdrage leveren aan de door hem gewenste transformatie van de SDAP. Een van belangrijkste aspecten daarvan betrof de omvorming van de klassenpartij die de SDAP altijd was geweest tot een volkspartij — uitgaande van de gedachte dat niet alleen de arbeidersklasse maar ook middenstanders, kleine boeren en andere beroepsgroepen slachtoffers van het kapitalisme waren. Deze verbreding moest de sociaal-democraten nieuwe perspectieven bieden. Al sinds haar oprichting verkeerde de partij op landelijk niveau in een politiek isolement, maar bij de Kamerverkiezingen van 1933 leek zij bovendien haar electorale plafond te hebben bereikt.

Daarnaast aanvaardde de SDAP, mede onder invloed van de onheilspellende opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland, principieel de parlementaire democratie en de rechtsstaat. Van de bekende regel uit de Internationale — 'de staat verdrukt, de wet is logen' — werd afscheid genomen. De SDAP bekeerde zich tevens tot de Nederlandse natie, die zij beschouwde als drager van tradities van geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid. Als bewijs voor haar nieuwe nationale geaardheid aanvaardde de partij ook de landsverdediging en de nationale symbolen bij uitstek, zoals de constitutionele monarchie, de vlag en het volkslied — 'onder impuls van jongere intellectuelen als Brugmans, Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman', aldus de politicoloog Peter Jan Knegtman, die de transformatie van de SDAP uitgebreid te boek heeft gesteld. 'Met deze nationale inslag in hun denken sloten zij aan bij... de "tijdsgeest": alom werd gezocht naar de nationale volksgemeenschap verbindende elementen en symbolen'.⁴⁴

Kort en goed: de SDAP verzoende zich ondub-

belzinnig met de natie, de democratie en de rechtsstaat. Het begrip socialisme kreeg daarbij een bredere invulling, zoals die Beckman en Van der Goes min of meer voor ogen had gestaan. Het socialisme was niet meer het wetmatige resultaat van een historisch proces, noch was het exclusief verbonden met één maatschappelijke groepering — de arbeidersklasse. In plaats van een marxistische invulling kreeg het een meer moreel karakter; het socialisme werd een 'ge-zindheid'.⁴⁵

Vanaf dit punt was het niet ver meer naar de Partij van de Arbeid. Al snel zou Beckman een lans breken voor de vorming van een brede volkspartij, en in 1940 zou hij daartoe een concreet voorstel doen.⁴⁶ De komst van de PvdA zou hij echter niet meemaken; vlak voor het einde van de Tweede Wereldoorlog kwam hij om in het concentratiekamp Dachau. Zijn geest hing wel boven de oprichting van de PvdA. 'Het is of Beckman, gestorven in 1945, aan de vernieuwing van 1946 actief heeft meegedaan. De kracht van de Idee!', aldus zijn kompaan Van der Goes.⁴⁷ Deze laatste was actief betrokken bij de totstandkoming van de PvdA en werd de eerste voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de nieuwe partij.

DE DERDE LEIDER?

'Onze grondbeginselen zijn niet aangetast; zij kregen slechts een nieuwe vorm'.⁴⁸ Met deze woorden leidde Beckman de behandeling in van het ontwerpbeginselprogramma op het congres van de SDAP in de winter van 1937. Het is natuurlijk altijd verstandig om bij ingrijpende veranderingen de continuïteit tussen het vroegere en het komende te benadrukken. In het geval van Beckman ging het echter om meer dan dat: met Van der Goes belichaamde hijzelf de overgang van de oude naar de nieuwe SDAP.

Geïnspireerd door de revolutiepoging van de impulsieve, offensieve Troelstra hadden zij zich na de Eerste Wereldoorlog tot het socialisme bekeerd en zich bij de partij als lid aangemeld. Onder de hoede van de voorzichtige en be-

dachtzame Albarda konden zij vooraanstaande posities in de partij innemen, van waaruit zij in de jaren dertig een belangrijke bijdrage leverden aan de transformatie van de SDAP. Begonnen als ongeduldige Troelstra-socialisten waren zij veranderd in zo niet bezadigde, dan toch wel bedaarde en beheerste Schaper-socialisten. Zo bezien verbinden Beckman en Van der Goes de fase van de oprichting en consolidatie van de radicale arbeiderspartij met de periode van de gematigde, brede volkspartij. Daarbij deden

'Het is of Beckman, gestorven in 1945, aan de vernieuwing van 1946 actief heeft meegedaan. De kracht van de Idee!'

zij hun best om hun grote inspirator Troelstra niet kwijt te raken, maar hem te liëren aan de veranderende SDAP door zijn revolutiepoging van haar scherpe trekjes te ontdoen. Zo schreef Beckman in 1938 dat de vroegere partijleider in de spanning van die dagen weliswaar onverstandige woorden mocht hebben gesproken, maar dat Troelstra 'ook in de grootste opwinding... geen minuut de democratische beginselen [heeft] vergeten of willen loslaten'.⁴⁹

Dat Beckman en Van der Goes geestdriftig hebben bijgedragen aan de canonicatie van Troelstra in de Nederlandse sociaal-democratie is geen wonder; door zijn persoon waren ze immers voor het socialisme gevallen. Het was liefde op het eerste gezicht. Tegenover de SDAP als organisatie stond het tweetal aanmerkelijk ambivalent — de partijleden bleken minder fijnbesnaard dan de intellectuele idealisten in de PIA. Vanuit hun bevoorrechte maatschappelijke positie daalden de patriciërs Beckman en Van der Goes af naar de arbeiders, zonder zich ooit geheel met hen te kunnen vereenzelvigen — zeker Beckman niet. 'Hun bijdrage aan de hervorming van de SDAP was theoretisch van aard, hun

benadering van het socialisme intellectueel', zo merken de bezorgers van Beckmans brieven — Mireille Berman en Marijke Halbertsma-Wiardi Beckman — op.⁵⁰

Dat voor hen beiden ondanks hun sociale komaf een vooraanstaande positie in de arbeiderspartij was weggelegd, lijkt voor Beckman en Van der Goes iets vanzelfsprekends te zijn geweest, hetgeen zal samenhangen met de meritocratische geneigdheid die juist in de hogere kringen te vinden was. En dat beiden vooraan stonden bij de vernieuwing van de SDAP, kan te maken hebben gehad met hun tot op zekere hoogte door herkomst en ervaring bepaalde minder vergaande identificatie met het partijleven.

Hun hooggestemde idealen waren niet vrij van persoonlijke ambities. Overtuigd van zijn capaciteiten ging Beckman er al op jonge leeftijd van uit dat hij met Van der Goes een prominente rol in de partij zou gaan spelen. Of beiden zich bekwaam genoeg achtten om te worden gekroond tot de derde leider van de Nederlandse sociaal-democratie — na Troelstra en Albarda — is niet duidelijk. Intellectueel gezien waren ze er ongetwijfeld voor gekwalificeerd. Van der Goes kwam als fractievoorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA dicht in de buurt van het partijleiderschap, maar zag de politiek en bestuurlijk zeer ervaren en door velen — zij het minder door hem — gerespecteerde Drees voor

zich staan.⁵¹ Aan Van der Goes' geschiktheid kan bovendien getwijfeld worden gezien zijn solistische inslag en zijn opvliegende en soms onbeheerste natuur — 'sanguïnisch', in zijn eigen woorden. Hij had een 'onmogelijk driftig karakter' en kon nogal persoonlijk uit de hoek komen, hetgeen bijdroeg aan zijn gedwongen vertrek als fractievoorzitter in 1951.⁵²

Wat Van der Goes aan temperament te veel had, lijkt Beckman tekort te zijn gekomen. Hij was weinig spontaan, verlegen — zeker in de omgang met arbeiders — en maakte een stugge indruk op mensen, aldus zijn biograaf Wijne.⁵³ Beckman schreef in september 1928 aan Van der Goes dat de leiders van de sociaal-democratie moesten worden beoordeeld op 'bekwaamheid en proletarisch sentiment', waarbij hem kennelijk het voorbeeld van Troelsta voor ogen stond.⁵⁴ Het eerste had Beckman zeker, het laatste minder — ook vergeleken bij Drees, die weliswaar in politiek opzicht evenmin al te meeslepend en gepassioneerd was, maar die wel als uitgesproken partijman vergroeid was met de SDAP en de socialistische traditie.⁵⁵ Zonder enige twijfel zou Beckman, als hij niet gestorven was, na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke kandidaat zijn geweest voor het partijleiderschap; misschien zou hij inderdaad naar 'Den Haag' zijn gegaan om daar te 'blijven'.

- 50
Noten 1 H. B. Wiardi Beckman, <i>En die twee jongens zijn wij. Brieven aan M. van der Goes van Naters</i>. Ingeleid en bezorgd door Mireille Berman en Marijke Halbertsma-Wiardi Beckman, Amsterdam: Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting, 2007. 2 M. van der Goes van Naters, <i>Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw</i>, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1980, 23. Zie ook: "Ik geloof onvoorwaardelijk in de vooruitgang". Marinus	van der Goes van Naters, 21-12-1900, Nijmegen, Gelderland', in: Steffie van Oord, <i>Eeuwelingen. Levensverhalen van honderdjarige in Nederland</i>, Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2002, p. 170-193. 3 Zie Gerrit Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron van de politieke cultuur', in: Hans Renders, red., <i>Het leven van een doodsbericht. Necrologie & biografie</i>, Amsterdam: De Bezige Bij, 2005, p. 119-139. 4 <i>Ibidem</i>, p. 46-47.	5 Brief 1 mei 1922, in: Wiardi Beckman, <i>En die twee jongens zijn wij</i>, p. 103. 6 Van der Goes van Naters, <i>Met en tegen de tijd</i>, p. 23. 7 H. J. Scheffer, <i>November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging</i>, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1968, p. 100-101. 8 Van der Goes van Naters, <i>Met en tegen de tijd</i>, p. 26. 9 M. van der Goes van Naters, 'Beckman's gave leven', in: <i>Socialisme en Democratie</i>, 3 (1946), 7-10; p. 7. 10 Van Oord, "Ik geloof onvoor-

- waardelijk in de vooruitgang", p. 175; zie ook Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, p. 27.
- 11 Johan S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman. Patriciër en sociaal-democraat*, Amsterdam/Brussel: Thomas Rap, 1987, p. 54.
  - 12 Zie Henk te Velde, 'De biografische paradox van socialistische bewegingen', in: Renders, red., *Het leven van een doodsbericht*, 60-74; en Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk'.
  - 13 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*. Dl. 1: *Wording*, Amsterdam: Querido, 1927, p. 267.
  - 14 W. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1962, 20; zie ook F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires*, Amsterdam: Querido, 1936, p. 101.
  - 15 Troelstra, *Wording*, p. 8.
  - 16 W. Drees, *Neerslag van een werkzaam leven*, Assen: Van Gorcum, 1972, p. 9.
  - 17 Van Oord, "'Ik geloof onvoorwaardelijk in de vooruitgang'", p. 179.
  - 18 Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Assen: Van Gorcum, 1961, p. 240.
  - 19 Brief 20 december 1922, in: Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, p. 130.
  - 20 Citaten afkomstig uit Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 44-45; en Van Oord, "'Ik geloof onvoorwaardelijk in de vooruitgang'", p. 179-180.
  - 21 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, p. 45.
  - 22 Brief 29 april 1928, in: Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, p. 171.
  - 23 Brief 29 september 1928, in: *idem*, p. 176.
  - 24 Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*, p. 73.
  - 25 Brief 25 mei 1926, in: *idem*, 151. Het is opmerkelijk dat Beckman volgens zijn biograaf Wijne niet echt geliefd zou zijn in de kringen van de SDSC; zie Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*, p. 42.
  - 26 Brief 20 december 1928, in: *idem*, p. 182.
  - 27 Van Oord, "'Ik geloof onvoorwaardelijk in de vooruitgang'", p. 176.
  - 28 Brief 25 mei 1926, in: Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, p. 151.
  - 29 Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*, p. 42.
  - 30 Brief 22 mei 1924, in: *idem*, p. 147.
  - 31 Brief 25 mei 1926, in: *idem*, p. 151.
  - 32 Brief 10 januari 1928, in: *idem*, p. 160.
  - 33 Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*, p. 52.
  - 34 Brief 20 november 1929, in: *idem*, p. 201-202.
  - 35 Brief 19 december 1930, in: *idem*, p. 237.
  - 36 Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*, p. 19. De kanttekeningen die Beckman vervolgens bij deze uitspraak maakt, hebben niet betrekking op de strekking van dit citaat.
  - 37 Brief 20 december 1922, in: Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, p. 131.
  - 38 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*. Deel 4: *Storm*, Amsterdam: Querido, 1931, p. 162-248 (hoofdstuk 'November 1918').
  - 39 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, p. 47.
  - 40 Troelstra, *Storm*, 312-345 (hoofdstuk 'Het politieke systeem').
  - 41 Peter Jan Knegtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939*, Stichting Beheer IISG: Amsterdam, 1989, p. 116.
  - 42 Helaas correspondeerde Beckman in deze tijd zeer weinig met Van der Goes, misschien omdat zij elkaar nu frequenter zagen. Daarnaast ontstond er in deze periode (het midden van de jaren dertig) een verwijdering tussen beide vrienden; volgens Van der Goes zou Beckman 'volkomen in de ban' zijn geraakt van partijvoorzitter Vorrink, een 'onintellectuele krachtfiguur'. Het tweetal zou samen 'alvast tweemanskabinetten (vormen) "voor als het volk een beroep op hen zou doen"'. Tegen het einde van de jaren dertig zou Van der Goes weer meer contact hebben met Beckman, zij het 'niet zo persoonlijk als vroeger'. Zie Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, p. 91-92 en p. 105.
  - 43 Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977*, Amsterdam: Bakker, 2002, 203-205; Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*, p. 84.
  - 44 Knegtmans, *Socialisme en democratie*, p. 253.
  - 45 Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, p. 241.
  - 46 *Idem*, 240; zie ook H.B. Wiardi Beckman, 'Vijf en twintig jaar staatkundig leven', in: Ir. J.W. Albarda. *Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse*, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1938, p. 61-79.
  - 47 Geciteerd door Mireille Berman en Marijke Halbertsma-Wiardi Beckman, 'Inleiding', in: Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, p. 26.
  - 48 Geciteerd door Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, p. 212.
  - 49 Wiardi Beckman, 'Vijf en twintig jaar staatkundig leven', p. 63. Het is merkwaardig dat Wiardi

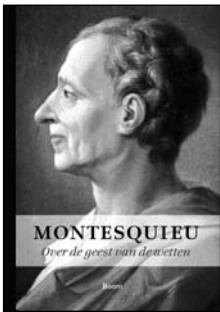
Beckman als bewijs hiervoor verwijst naar de *Gedenkschriften* van Troelstra, waarvan hij het betreffende vierde deel waarin '1918' aan de orde komt, zelf mede had geschreven. Van der Goes bagatelliseerde later het optreden van de SDAP-leider in november 1918 nog sterker: 'Men spreekt altijd over "de vergissing van Troelstra", omdat hij heeft gezegd dat er in Nederland vanzelf een soort stille revolutie zou komen; daar is vreselijk veel misbruik van gemaakt. Troelstra heeft niets

anders willen zeggen dan dat de ongelijkheid in de wereld tot grote veranderingen zouden leiden, wat later ook gebeurd is!' Zie Van Oord, "'Ik geloof onvoorwaardelijk in de vooruitgang'", p. 175.

- 50 Berman en Halbertsma-Wiardi Beckman, 'Inleiding', p. 33. Ze voegen er terecht aan toe: 'wat niet hetzelfde is als emotioneel'.
- 51 Jelle Gaemers, *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1886-1940*, Amsterdam: Balans, 2006, p. 497-498.
- 52 Van der Goes van Naters, *Met*

en tegen de tijd, p. 41. Hij schrijft dat zijn vrouw zegt 'dat ik alleen dáárom nooit een hartinfarct heb gehad, omdat ik alle ergerissen met veel woede en g.v.d.'s van mij afgooi'. Zie ook p. 151 en p. 154.

- 53 Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman*, p. 67-68.
- 54 Brief 29 september 1928, in: *idem*, p. 177.
- 55 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002, p. 168.

Pleidooi voor het recht op eigenheid

Over de geest van de wetten

Montesquieu, Boom, Amsterdam 2006

MARIN TERPSTRA

In 1748 verschijnt van de hand van Charles Louis de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu, een lijvig werk met als titel *De l'Esprit des lois*. Het boek is zijn levenswerk. Montesquieu, zoals de naam luidt waaronder hij bekend is geworden, heeft ervaring als bestuurder en politicus. Hij is onder andere president van het parlement van Bordeaux. Ook reist hij veel rond in Europa, waar hij kennis maakt met verschillende gewoonten, staatsvormen en wetten. Belezen is hij ook. Dit alles vindt zijn neerslag in dit encyclopedische werk. De inzet ervan is aan te tonen dat er geen universeel goede wetgeving bestaat, hoogstens een grondregel waaraan alle wetgeving moet voldoen. Die grondregel verwijst naar de 'geest' van goede wetgeving: het feit dat ze past bij de omstandigheden van een land, zijn bevolking en zijn mentaliteit. Het ene land of volk heeft andere wetten nodig dan een ander land of volk. Dit geldt voor de grondwetten (de staatsinrichting), maar ook voor allerlei bijzondere wetten.

In het licht van de huidige uniformering van wetgeving binnen de Europese unie die ook

Over de auteur Marin Terpstra is universitair docent bij het Centrum voor Ethiek van de Radboud Universiteit Nijmegen

nog eens gepaard gaat met uitbreiding van het aantal deelnemende landen, lijkt dit boek van Montesquieu dus uitermate actueel. Onlangs verscheen een integrale vertaling van dit pronkstuk uit de achttiende eeuw: *Over de geest van de wetten*. Voor de vertaling, de aantekeningen en het nawoord tekende Jeanne Holierhoek. Zij maakte van het Franse origineel een goed leesbare tekst, in prachtig en statig Nederlands. Uitgeverij Boom nam de moeite het boek ook nog eens schitterend vorm te geven — met maar liefst twee leeslinten. Boom wilde voorheen nog wel eens verkorte uitgaven van filosofische werken uitbrengen, maar heeft inmiddels gelukkig voor een andere koers gekozen.

Een vermetele exercitie

Over de geest van de wetten is op het eerste gezicht een boek boordevol sociologische hypothesen. De schrijver geeft een overzicht van de verbanden die bestaan, of in ieder geval zouden behoren te bestaan, tussen de staatsvorm (een despotisch, monarchistisch, aristocratisch of democratisch bewind), de wetten en de omstandigheden. Ook die omstandigheden worden systematisch onderscheiden: karakter en geschiedenis van de bevolking, de verhouding tussen de standen, kli-

53

maat, bodemgesteldheid, omvang van de bevolking, soorten bedrijvigheid, zeden, godsdienst, enzovoort. Zo ontstaat een soort flora en fauna van politieke ordeningen.

In theorie zou Montesquieu's schematische aanpak als voorbeeld kunnen dienen voor een analyse van verbanden in onze eigen tijd. Maar het feitenmateriaal en de verbanden die Montesquieu zelf in overvloed biedt, hebben uiteraard aan betekenis ingeboet. De wetenschappelijke waarde van dit werk is beperkt. De Franse *esprit* is merkbaar aanwezig. Bij gelegenheid argumenteert de schrijver uitvoerig, maar vaak vertrouwt hij op zijn eigen ervaring. Soms is de onderbouwing ronduit grappig, zoals wanneer hij een verband tussen wetgeving en klimaat wil schetsen. Montesquieu gaat dan als volgt te werk. Men neemt een schapentong, laat de helft daarvan bevriezen en bestudeert dan onder een microscoop het verschil tussen de papillen op de ene en andere helft van de tong. In bevroren toestand krimpen de papillen, anders staan ze open. Daaruit volgt dan voor hem dat zintuiglijke prikkels in een koud klimaat minder gemakkelijk worden waargenomen. Mensen in een warm klimaat daarentegen hebben meer last van hun zintuigen en zijn daardoor ook sneller opgewonden. De wetgeving zal dan ook anders moeten zijn, willen de kwalijke gevolgen van een klimaat worden tegengegaan. Zo bewijst Montesquieu het verband tussen klimaat en volkskarakter. Dat alles kan dan worden ondersteund met voorbeelden uit alle windstreken: 'Een Rus moet worden gevild om hem iets te laten voelen.'

54 Montesquieu moge dan van adel zijn en het *ancien régime* ondersteunen, uit zijn boek blijkt ook de geest van de *Encyclopédie*, het grote project van de Franse Verlichtingsdenkers. We zitten in het tijdperk van de Rede, dat is duidelijk. Een land moet worden bestuurd op grond van kennis van zaken. Wetenschap is nodig om de politieke orde niet alleen doelmatiger in te richten, maar bovenal milder te maken — ruimte voor vrijheid te scheppen. Maar het is ook een Verlichting die een parodie op zichzelf is: ama-

teuristische proeven en een geweldige verzameling uit reisverslagen en eigen waarnemingen gehaalde vooroordelen. Alle begin is moeilijk. Tegenwoordig is de sociologische literatuur over de verbanden tussen allerlei zaken in de maatschappij niet meer te overzien, hoewel het de vraag is of deze een eenduidig beeld van de menselijke wereld oplevert. Niettemin zou men wensen dat er weer eens iemand zou verschijnen met de vermetelheid van de baron.

Goddelijke scheppingsorde

Maar gaat het Montesquieu wel om het aanleggen van dossiers voor wetgevers en beleidsmakers? Achteraf gezien kan men zeggen dat zijn werk de overgang inluidt van de politieke filosofie naar de sociologie zoals die in de negentiende eeuw zal ontstaan. De gedachtewereld van Montesquieu zelf wortelt echter nog geheel en al in het denken van voorafgaande eeuwen. Mijns inziens heeft zijn werk een ander oogmerk dan het achterhalen van empirische wetmatigheden en verbanden. Al het materiaal dient slechts ter illustratie van een ander, traditioneler verhaal. Ik zou Montesquieu eerder plaatsen in de lange reeks van geschriften over *politieke wijsheid*. Dan blijven we ook dichter bij de titel: het gaat om de geest, niet om de stoffelijke werkelijkheid van de wetgeving. De geest verwijst naar het soort van theorie die we vandaag nog kennen als *Intelligent Design*: achter de werkelijkheid schuilt een plan, gemaakt door een oneindig meesterbrein. De wereld waarin wij leven lijkt op een 'goddelijke scheppingsorde'. Montesquieu doet meer dan lippendienst bewijzen aan het heersende christendom. Zijn godsvoorstelling is eerder deïstisch dan theïstisch. De idee van God als schepper en wetgever is aanwezig in het 'metafysische' schema dat aan het hele boek ten grondslag ligt.

De kern van deze metafysica is *orde*: dat is de 'geest' waarover hij spreekt. Dit begrip verwijst naar de mogelijkheid van een evenwichtige samenhang tussen de bijzondere omstandigheden van een bepaald land en de wetgeving van dat land met alles wat daarbij hoort (wetgevers,

rechters, bestuurders, uitvoerders). Sommige landen zullen door hun bijzondere aard eerder naar een democratie en de daarbij horende wetgeving neigen, andere landen door hun bijzondere aard naar een aristocratie of een monarchie. Helaas zijn er ook landen die noodzakelijkerwijs een despotisch regime oproepen. Men kan zich voorstellen dat een combinatie van klimaat, bodemgesteldheid, traditionele godsdienst en zeden (bijvoorbeeld een sterke nadruk op trouw aan de stam met zijn stamhoofd) tot een volk leidt dat alleen met harde hand in toom is te houden en zonder deze dwang in een oorlog van ieder tegen ieder vervalft. Wie daar een democratie wil stichten, beschikt niet over veel politieke wijsheid. Zo kan men de centrale gedachte achter *Over de geest van de wetten* samenvatten.

Deze gedachte komt ook tot uiting in Montesquieu's pleidooi voor politieke vrijheid. Hij kijkt met bewondering naar de staatsinrichting van Engeland met zijn scheiding van machten en zijn parlementaire traditie, niet omdat hij daarin een universeel model ontwaart, maar omdat men er daar min of meer in geslaagd is een politieke orde in te richten die bij het land (en zijn standen) past. Het gaat erom dat de wetgeving een land of een volk geen onnodig geweld aandoet: dat is mildheid van de wet en dat is politieke vrijheid. Van onvrijheid daarentegen is sprake wanneer de wetgeving te ver doorschiet of juist tekortschiet: te veel wetten, te strenge wetten, te weinig wetten, niet adequate wetten, enzovoort. De wetenschap van de omstandigheden is dus nodig om de politieke wijsheid van het vinden van het evenwicht, van de orde, de passende wetgeving, handen en voeten te geven.

Maakbaar Europa

Is deze politieke wijsheid inmiddels achterhaald? Of wordt zij vandaag de dag juist node gemist? Ik schat dat beide het geval zijn. Het is duidelijk dat wetgeving tegenwoordig in verregaande mate verkaveld is en bovendien vaak instrumenteel wordt opgevat in het kader van beleidsplannen of politieke gevechten. Er is nau-

welijks meer iemand die het geheel kan overzien en de samenhang kan reconstrueren — om van enige centrale regie nog maar te zwijgen. Wetgeving dient een veelheid aan heterogene doeleinden en kan zich al lang hebben losgezongen van de karakteristieken van een land. Die onevenwichtigheid kan kwalijke gevolgen hebben, zo zou Montesquieu voorspellen. Als die gevolgen evenwel uitblijven en het blijkt mogelijk de geest van de wetten buiten beschouwing te laten, dan is Montesquieu's beroemde idee weerlegd. Er is dan geen gegeven orde die als een realistische norm bepaalt welke wetgeving kans van slagen heeft.

Een experiment met wetgeving 'zonder geest' vinden we nu in Europees verband, waar wetten worden uitgevaardigd die voor alle lidstaten gelden en doorgaans boven de nationale wetgeving gaan. De band tussen wetten en plaatselijke omstandigheden, volksaard, lokale en nationale geschiedenis enzovoort, wordt losser of zelfs geheel verbroken. Dan moet de vraag gesteld worden: zal dit experiment slagen of uiteindelijk hopeloos stranden op de harde feiten van de klimatologische, geologische, economische, etnische en religieuze verscheidenheid binnen het almaar uitdijende Europa? Krijgt Montesquieu gelijk of niet?

Mocht deze praktijk van wetgeving succesvol blijken, dan is de geloofwaardigheid van de maakbaarheid van de samenleving toegenomen. De politieke wijsheid van Montesquieu vertelt ons echter dat er grenzen zijn aan die maakbaarheid. Wie van de orde afwijkt, wie zondigt of tegen de aard van een land ingaat, gaat onherroepelijk ten onder. Met 'God' (of hoe men de uiteindelijke stichter van orde ook wil noemen) valt niet te spotten. Juist op dit punt ligt echter de intellectuele afstand die ons van Montesquieu scheidt. Hoe modern en verlicht hij ook aandoet met zijn stortvloed aan empirisch materiaal, de boodschap is 'middeleeuws'. Die is een late echo van het scholastieke natuurrecht dat zegt dat er in de natuur van de dingen (en de verbanden daartussen) een grondslag voor recht kan worden gevonden.

Verscheidenheid of uniformiteit

Wat Montesquieu ook deelt met de wijsheids-traditie in het politieke denken is het belang dat hij hecht aan politieke deugd, oftewel aan het publieke optreden van mensen, het gedrag dat burgers vertonen in de openbare ruimte. Dat gedrag moet worden gevormd. Ook deze vorming kan geen andere maatstaf hebben dan de orde die moet bestaan tussen de aard van mensen en de concrete politiek die gevoerd wordt om deze aard aan te passen aan de maatschappelijke orde. Een driftig volk behoeft, zoals gezegd, een strengere hand dan een gematigde bevolking. In dit licht moge het duidelijk zijn dat men volgens Montesquieu de keuze van levensstijl niet aan de enkelingen kan overlaten. De vrijheid die hij bepleit, bestaat hoogstens in de gematigdheid die vereist is om mensen tot deugdzame burgers om te vormen. Meer dwang dan strikt noodzakelijk is, werkt veeleer contraproductief. In deze zin is zijn boek een waardevolle bijdrage aan een belangrijk politiek twistpunt vandaag de dag. Is een ordelijke samenleving mogelijk wanneer we onverschillig blijven ten aanzien van de manier waarop mensen leven, een onverschilligheid die voortkomt uit het beginsel dat ieder mens vrij moet zijn om zijn eigen weg naar het geluk te zoeken? Of is een samenleving alleen mogelijk wanneer alle mensen worden 'opgevoed' tot burgers met de passende deugden?

56 De deugzaamheid die Montesquieu voor ogen staat, zou blijken uit talloze uitweidingen, zal de hedendaagse lezer niet altijd met instemming begroeten. Bezield is de baron in belangrijke mate door de geschriften van antieke Romeinse aristocraten, voor wie de bijna religieuze toewijding aan de staat maatgevend is. Kern van de burgerdeugd is de eerbied voor de overgeleverde instellingen en wetten. Liefde voor het vaderland, zijn gewoonten en regels, is het hoogste goed. Dat deze burgerdeugd de bestaande standensamenleving dient, wordt door de schrijver geenszins verbloemd. In het denken van Montesquieu over de natuurlijke orde die de

staatsinrichting en het publieke leven behoort te bepalen, past ook uitstekend dat er een onderscheid bestaat in mensesoorten: naar ras, geslacht, klimaat, bron van levensonderhoud, godsdienst enzovoort. Zo kunnen we lezen dat bewoners van Afrika in tegenstelling tot de Europeanen wel geschikt zijn om als slaven te dienen. Een ander terugkerend thema: vrouwen dienen bovenal het voorbeeld van goede seksuele zeden te belichamen. Zodra vrouwen zich vrij (lees: losbandig) gaan gedragen, stort het morele bouwwerk ineens. De vrouwen maken dat mannen het pad der deugd volgen of juist het verkeerde pad op gaan. Kortom, een juiste rangorde tussen mensen en de daarbij horende gedragsregels dienen in de maatschappelijke orde en de wetgeving te worden vastgelegd. Onderscheid moet er zijn, volgens de baron.

Deze bijzonderheden in zijn betoog verwijzen ons naar een meer algemeen en hoogst actueel vraagstuk. Welke politieke houding moeten wij aannemen tegenover de ontwikkeling in de richting van een wereldmarkt, een mondiale politieke en juridische orde, een globale cultuur? Montesquieu kan zeker worden gezien als een man van de globalisering: hij had een verhouding tot de wereld als geheel. Zijn antwoord op de vraag is echter niet die van het hedendaagse neo-liberalisme. Volgens hem is er vooral een grote verscheidenheid in de wereld. Daarbij hoort geen universeel politiek en juridisch model. De vrijheid die Montesquieu verdedigt, is het recht op eigenheid. De neo-liberale vrijheid daarentegen berust op een formeel gelijkheidsbegrip dat alles universeel uitwisselbaar maakt. Geld is het symbool van deze gelijkheid, de wereldmarkt die alles tot handelswaar terugbrengt de verwerkelijking ervan. Montesquieu geeft blijk van gedegen economische kennis in enkele hoofdstukken uit zijn boek. Maar de werkelijkheid van het neoliberale universalisme lag buiten zijn voorstellingsvermogen. De toekomst zal uitwijzen of hierin de kracht of de zwakte van zijn werk ligt.

Bericht uit de Europese achterkamers

Europese mandarijnen. Achter de schermen van de Europese Commissie
Derk-Jan Eppink, Lannoo, Arnhem 2007

DORETTE CORBEY

‘Brussel’ wordt bevolkt door goedbetaalde ambtenaren die steeds maar weer nieuwe regeltjes bedenken. De bureaucratie is er aan de macht, en die is bedillig en doof voor de wensen en opvattingen van het volk. Dit bekende beeld werd onlangs nog eens bevestigd door niemand minder dan de Duitse eurocommissaris Günther Verheugen. Hij liet in een interview weten dat Europese ambtenaren te veel macht hebben en dat hij als politicus eigenlijk voortdurend tegen hen moet opboksen.

Klopt dit beeld? Derk-Jan Eppink beschrijft in *Europese mandarijnen* zijn persoonlijke ervaringen in het Brusselse. De Europese Commissie, die door Eppink steeds ‘de Prinses’ wordt genoemd, heeft het recht van initiatief, kan met wetsvoorstellen komen en bewaakt de uitvoering van regels. Naast de voorzitter zijn er 26 leden, één uit elke lidstaat. Gezamenlijk beslissen zij over nieuwe wetsvoorstellen. Elke commissaris is verantwoordelijk voor een beleidsterrein. Daarvoor beschikt hij over een strikt hiërarchisch georganiseerd ambtelijk apparaat en over een kabinet met enkele naaste medewerkers voor de politieke ondersteuning,

Over de auteur Dorette Corbey is lid van het Europees parlement voor de PvdA

het schrijven van toespraken en het onderhouden van de relaties met andere commissarissen. Derk-Jan Eppink was werkzaam als lid van het kabinet van Frits Bolkestein. In totaal werken er ruim 22.000 ambtenaren in Brussel, waaronder 753 Nederlanders.

Eppink schetst hoe Bolkestein dapper probeert politicus te zijn. Dat lukt wel, maar het is niet makkelijk. De ambtelijke tegenmacht is groot. Ambtenaren zetten alles op alles om te voorkomen dat hun commissaris uit zijn rol valt en politieke uitspraken doet die niet passend zijn, omdat ze op een of andere manier ingaan tegen de heersende mening of tegen de eenheid van de Commissie. Bolkestein is een paar keer ‘onbesuisd’ geweest, onder meer met zijn opmerkingen over immigratie en zijn afkeer van federalisme. Dat druiste inderdaad in tegen de heersende mening. Zo onderscheidde hij zich van zijn collega’s, maar hij bleef er ook een buitenstaander door.

Ongeschreven wetten

Waarom is het in Brussel zo moeilijk om politicus te zijn? Cruciaal is het zogenoemde college-systeem: alle commissarissen zijn verantwoordelijk voor hetzelfde — uiteraard pro-

Europese — beleid dat uitgedragen moet worden. Ambtenaren vormen de constante factor, de meesten blijven jarenlang in dienst van ‘de Prinses’. Commissarissen blijven meestal slechts vijf jaar aan en willen in die tijd allemaal hun politieke stempel op Europa drukken. Dat wordt door de ambtelijke top vooral gezien als een risico — vandaar de ongeschreven wet dat een commissaris een volle agenda moet hebben. Een commissaris die niets te doen heeft, gaat zich als een politicus gedragen: hij gaat problemen agenderen en met voorstellen komen om ze op te lossen. Dat hebben de ambtenaren liever niet, aldus Eppink. Een andere wet is om de commissaris nooit alleen te laten — zeker niet in gesprekken met journalisten of parlementariërs.

Derk-Jan Eppink heeft een levendig verhaal geschreven: zijn boek leest als een trein. Met een flinke dosis zelfgenoegzaamheid maakt hij de lezer deelgenoot van zijn avonturen, zijn streken, zijn successen en zijn miskleunen af en toe. Hij schrijft vaak met venijn, vooral als het gaat over (vrouwelijke) parlementariërs. In het Europees parlement (‘de moeder aller parlementen’) ondervond hij tegenwind: Bolkestein werd er niet altijd gewaardeerd. Na een jaar vond Eppink het noodzakelijk om een charmeoffensief te beginnen. Zijn zorgvuldig geregisseerde campagne bleek echter niet bestand tegen het Duitse front dat van links tot rechts in het geweer kwam tegen Bolkesteins richtlijn inzake bedrijfsovernames. Uiteindelijk wees een nipte meerderheid van het parlement die richtlijn af.

58 Meer succes had het team Bolkestein/Eppink in de pers. Eppink beschrijft hoe hij er als een soort Chinese mandarijn in slaagde om journalisten naar zijn hand te zetten en de pers te gebruiken om voorstellen door de Commissie te loodsen: op de dag dat ze moet beslissen over een voorstel van Bolkestein staat het plan — dankzij een lekkende Europese ambtenaar — als voldongen feit én voorzien van een positieve ‘spin’ in de *Financial Times*. De tegenstanders is de wind uit de zeilen genomen.

Wie zich niet te veel stoort aan de zelfgenoegzaamheid van de schrijver heeft met *Europese*

mandarijnen een betere inleiding op het functioneren van de EU in handen dan met menig studieboek. Eppink beschrijft hoe Europese topambtenaren zorgen voor stabiliteit en continuïteit. Zij doen hun werk vanuit een vaste Europese overtuiging. De Europese Unie heeft klinkende resultaten behaald op het gebied van de interne markt, milieubeleid, regionaal beleid, sociale maatregelen, enzovoort. Een van de werkzame krachten is de zogenoemde communautaire methode. Kenmerkend daarvoor is een voortdurende verdeel- en heerspolitiek en besluitvorming in achterkamers. De dienstenrichtlijn bijvoorbeeld werd binnen de Europese Commissie nauwelijks op politiek niveau besproken; het voorstel werd ambtelijk afgehandeld. Of neem de postrichtlijn. Deze had meer tegenstanders dan voorstanders, maar kwam er via de achterdeur toch doorheen. De communautaire methode leidt met kleine stappen tot een ‘ever closer Union’. Buiten Brussel neemt de waardering hiervoor af. En dat leidt weer tot onbegrip bij de ambtenaren die zich dagelijks inspannen voor de kleine stappen die de Europees integratie vooruit duwen: ‘Waar de regeringsleiders zich hullen in grote woorden, doet de Prinses het lastige werk: zij schaaft, schrobt en boent voor Europa.’ Onder de Europese mandarijnen bestaat dan ook veel onbegrip over de afwijzing van het grondwettelijk verdrag in Nederland en Frankrijk.

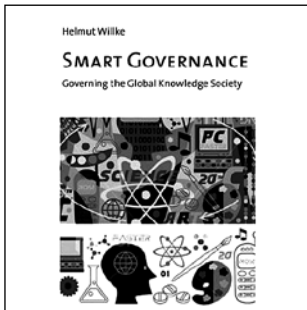
Meer politiek

Welke conclusie moeten we uit het boek van Eppink trekken? Wat is de rol van ambtenaren in Europa en hebben ze inderdaad te veel macht? Het wantrouwen in Nederland over het grote aantal Europese functionarissen wordt wel bestreden met het argument dat de gemeente Alkmaar meer ambtenaren telt dan de hele Brusselse bureaucratie. Eppink toont overtuigend aan dat het gelijk van het getal niet het gelijk van de praktijk is. Topambtenaren hebben wel degelijk grote invloed op de voorstellen van de Commissie. Maar hun invloed op de uitkomst

van het proces moet ook weer niet overdreven worden. Ambtenaren zijn zelf onderwerp van beïnvloeding door lobbyisten en van machtsuitoefening door lidstaten. In de Europese achterkamers is niet iedereen even gelijk. De mening van grote landen en van grote bedrijven telt zwaarder dan die van de kleinere. Daar veranderen ambtenaren weinig aan. Ook in relatie tot de pers en het parlement is de invloed van de mandarijnen beperkt. Het Europees parlement steekt geregeld een spaak in het wiel door voorstellen van de Commissie te amenderen of te verwerpen. Zo werd het politieke gevecht rondom Bolkesteins dienstenrichtlijn glansrijk gewonnen door de linkerkant van het parlement. De richtlijn werd te liberaal bevonden en is door het parlement fors gewijzigd.

Eppink overdrijft hier en daar. Maar zijn analyse snijdt wel hout en dat roept de vraag op hoe het beter kan in Brussel. De communautaire methode kan niet langer verdedigd worden met een verwijzing naar mooie resultaten uit het verleden. In de toekomst moet in Europa meer

politiek worden bedreven. Bolkestein was een commissaris met een duidelijk politiek profiel. Dat werd niet altijd gewaardeerd binnen de Commissie (en helaas ook niet binnen het parlement). Voor de herkenbaarheid en de legitimiteit van de Europese politiek zou het beter zijn als alle eurocommissarissen vanuit hun eigen politieke kleur en op basis van een politiek programma hun voorstellen zouden schrijven. Het programma van de Commissie zou dan de politieke samenstelling van het Europees parlement moeten weerspiegelen. Dat is de meest effectieve manier om de ambtelijke overmacht te doorbreken en om de herkenbaarheid van de Europese politiek te vergroten. Als het herziene Europese verdrag in werking treedt, wordt de Europese Commissie kleiner waardoor er minder ambtelijke coördinatie nodig is en er meer ruimte ontstaat voor een politiek op hoofdlijnen. Dat biedt veel kansen om Europa verder te politiseren. Hopelijk kunnen we dat vanaf 2009 doen op basis van een linkse meerderheid in het Europees parlement!

Leren om te sturen

Smart governance. Governing the global knowledge society
Helmut Willke, Campus Verlag, Frankfurt en New York 2007

MARIJN MOLEMA

Staatsinrichting en het functioneren van onze democratie zijn het onderwerp van een debat zonder einde. Niet zonder reden. In de discussie leren wij kritisch kijken naar de inrichting van de overheid, die voortdurend moet worden aangepast aan nieuwe omstandigheden. Genuanceerde meningen zijn van groot belang voor dit proces van permanente aanpassing. Helaas ontbreken die maar al te vaak. De opgeblazen kritiek op 'overtollige bestuurslagen' of het achteloze gefoeter op 'de bureaucratie' leren dat wel-doordachte argumenten van constructief belang zijn voor debat.

Weldoordacht is het laatste boek van Helmut Willke. Deze Duitse socioloog begint zijn bijdrage met een statement dat het niet gaat om 'meer' of 'minder' overheid: men moet streven naar een *slimme* overheid. Organisaties uit het politieke leven en het openbare bestuur moeten intelligent worden. Intelligente organisaties zorgen ervoor dat overheidsbesluiten meer op basis van kennis worden genomen. We kunnen deze goede raad moeilijk volgen zonder inzicht in de inspiratiebronnen van Willke.

Over de auteur Marijn Molema is promovendus aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

Kennis en samenleving

Al tijdens zijn rechtenstudie bekritiseerde Willke de rigide werking van wetten. Wetten zijn onveranderlijk totdat politici besluiten dat ze verouderd zijn. Maar in een samenleving die zich in een snel en heftig transformatieproces bevindt, kunnen politici niet alle veranderingen bijhouden. De geweldige complexiteit van onze moderne samenleving kan niet worden beheerst met normatieve regels. Het herzien of ontwikkelen van wetten is namelijk een ingewikkelde en tijdrovende procedure.

Willke liet zich inspireren door de sociologische systeemtheorie van de Duitse socioloog Niklas Luhmann, waarmee hij zijn kritiek aanscherpte. Politiek wordt hierin opgevat als een systeem dat functioneert temidden van andere systemen, zoals de economie of de wetenschap. Tot die systemen behoren organisaties met eigen manieren van werken, die het politieke systeem maar beperkt kan beïnvloeden. Politici kunnen wel een wet uitvaardigen, maar het is de vraag of hiermee het doel waarmee de wet is ontwikkeld ook daadwerkelijk wordt bereikt. Het politieke systeem is altijd afhankelijk van de mate waarin een wet andere (zelfsturende) systemen kan beïnvloeden. De sturingskracht

ervan is, kortom, per definitie beperkt.

Vanuit dit vertrekpunt begon Willke zijn zoektocht naar een nieuwe theoretische basis voor de politiek. In een stroom van publicaties hamert hij voortdurend op realisme: wij verwachten zoveel van de staat dat zijn resultaten per definitie teleurstellen. Tegelijkertijd schuift hij het populaire pleidooi voor meer marktwerking terzijde. Het neoliberale gedachtegoed neigt tot blindheid voor de grote problemen die armoede, werkloosheid en milieuvervuiling geven.

Hoe kan de politiek dergelijke 'systeemrisico's' bestrijden? Daarvoor is allereerst deskundigheid vereist. Het politieke systeem dat invloed wil uitoefenen op onze samenleving moet allereerst fundamentele kennis van haar subsystemen hebben. Politieke instellingen en bestuurlijke organisaties moeten expertise bezitten om maatschappelijke processen te kunnen beïnvloeden.

Willke situeert expertise als een politieke kerncompetentie in een samenleving waarin kennis een steeds grotere rol speelt. Deze 'Wissensgesellschaft' verschilt van hetgeen de industriële samenleving wordt genoemd. Cruciaal is het feit dat kennis in verhouding tot de andere productiefactoren arbeid, grond en kapitaal een steeds grotere rol speelt. Een eerste vereiste voor de totstandbrenging van producten als computers of diensten als consultancy is deskundigheid.

De contouren van de kennismaatschappij werkt Willke verder uit aan de hand van invloedrijke bijdragen uit de Amerikaanse managementtheorie. Hij leunt stevig op de idee van 'symbolic analysts' van R. Reich. In de nieuwe economie worden kenniswerkers steeds belangrijker: 'denkers' die voortdurend informatie verzamelen en data verwerken. Willke haalt J. Quinn aan, met zijn idee van organisaties die een unieke set van intellectuele of dienstverlenende vaardigheden bezitten, zodanig dat zij 'intelligent' genoemd kunnen worden. Op de achtergrond speelt steeds de gedachte dat organisaties over lerend vermogen beschikken, een notie die Willke ontleent aan C. Argyris en D. Schön.

Global governance

Het typeert de schrijver dat hij al deze lijnen weet samen te brengen bij het thema van *global governance*: Willkes polemische en breeddenkende beschouwingen richten zich voortdurend op de actuele vraagstukken van onze tijd. Zoals hij zelf al aangeeft, zijn internationale vraagstukken een goede testcase voor een leervaarde overheid. Dat heeft twee redenen. Ten eerste verliest de nationale overheid haar controle over grensoverschrijdende vraagstukken, zodat onze traditie van de representatieve democratie per definitie wordt uitgedaagd. Voor iemand die het functioneren van wetten aan de kaak stelt, levert dat een interessant spanningsveld op. Ten tweede gaan internationale vraagstukken gepaard met zeer ingewikkelde materie. Het is juist deze complexiteit — en het politieke streven om hiermee om te gaan — die het vertrekpunt van Willkes denken vormt.

Ook het voorbeeld is mooi gekozen: toezicht op financiële instellingen. Het is van oudsher de overheid die banken, pensioenfondsen en verzekeraars controleert op de risico's die zij nemen. Afzonderlijke faillissementen kunnen andere financiële instellingen in hun val meesleuren en het vertrouwen in het financiële systeem schaden. In de hedendaagse economie wordt het toezicht ernstig bemoeilijkt doordat geldstromen de hele wereld over vliegen. De verschillende valuta en vormen waarin kredieten worden verhandeld, maken het internationale financiële systeem bovendien zeer abstract. Nationale overheidsinstanties kunnen dit uiterst complexe samenspel nooit volledig begrijpen of doorzien.

Willke laat zien hoe verschillende financiële organisaties in onderlinge samenwerking toch voortdurend meer kennis ontwikkelen. Steeds gaat het om een forum waarin verschillende financiële instellingen expertise uitwisselen, zoals het *Basel Committee on Banking Supervision*. Hierin werken centrale banken uit dertien verschillende landen samen aan een nieuwe standaard voor de supervisie op banken. Deze heeft geen formele status maar functioneert als een

richtlijn die toch invloed uitoefent op het financiële systeem. De standaard dankt zijn invloed aan de kennis en expertise van de commissie.

Democratie vs. meritocratie?

De inzet van kennis en expertise als bron van legitimiteit druipt op het eerste gezicht in tegen onze politieke traditie waarin de meerderheid beslist, gerepresenteerd door volksvertegenwoordigers die op democratische wijze zijn gekozen. Het op kennis baseren van politieke beslissingen brengt ons al snel bij de 'expertculturen' van de Duitse filosoof J. Habermas, waarin de wereld van vrije deliberatie en uitwisseling van argumenten wordt gekaapt door slimmeriken die deskundig zijn op een bepaald gebied.

Een andere kritiek zou kunnen aansluiten bij het werk van de politicus zelf. Volgens de Groningse geschiedfilosoof F. Ankersmit draait dat werk om het 'ordenen van complexiteit'. Zijn politieke visie is bij gebrek aan één uniforme waarheid slechts een representatie van de werkelijkheid, waartoe kiezers zich meer of minder aangetrokken voelen. Hiermee strijdt Ankersmit, net als Habermas tegen de meritocratie; de staatsorde waarin ieders invloed wordt toegekend naar rato van zijn expertise.

Willke dekt zich op overtuigende wijze in

tegen de bezwaren, door te stellen dat de representatieve democratie niet in strijd hoeft te zijn met overheidsbeslissingen waarin expertise een grote rol speelt. Net als democratische beslissingen is kennis onderhevig aan een permanent proces van verwerping, herziening en verbetering. Bovendien heeft Willke zowel de geschiedenis als het heden aan zijn zijde. Zo is ook bij de oude Grieken, de bakermat van onze staatsinrichting, een mengeling van democratie en meritocratie terug te vinden. Wijze mannen deden er hun invloed gelden. Van ons huidige bestel maken tal van consultants, wetenschappelijke raden en adviesorganen deel uit.

Willkes betoog over het 'grensoverschrijdende leren' is waardevol op theoretisch niveau. Maar op praktisch niveau tekent zich een dwingende vraag af: hoe kunnen wij de principes van een lerende overheid tot in de haarvaten van ons politieke systeem laten doordringen? Willkes abstracte beschouwing, die wortelt in soms ongreepbaar sociologisch denken, laat de lezer geïnspireerd, maar vol vraagtekens achter. Dat is nu eenmaal de functie van theoretische beschouwingen; het aanzetten tot weldenkendheid. In deze activiteit kunnen we ons laten aanmoedigen door Willkes lijfspreuk: 'Die Empirie kann sich nichts vorstellen, was nicht vorher theoretisch gedacht ist.'

Cultuur, migratie & religie

PAUL DE BEER

Waarom vrijheid van godsdienst uit de grondwet kan

LODEWIJK VAN OORD

De belofte van het nieuwe multiculturalisme

PIETER NIEUWENHUIJSEN & JAN BEERENHOUT

Nederland immigratieland

10
2007

S&JD

POLITIEK WETENSCHAP ESSAY

REDACTIE

Mare Faber (*eindredacteur*)
Paul de Beer
Rutger Claassen
Gustaaf Haan
Maarten Hajer
Paul Kalma (*secretaris*)
Marijke Linthorst
Annemariëke Nierop (*bureauredacteur*)

REDACTIERAAD

Thijs Wöltgens (*voorzitter*)
Greetje van den Bergh
Edith Hooge
Daniël Roos
Paul Tang
Willem Witteveen
Liesbet van Zoonen

REDACTIEADRES

Wiardi Beckman Stichting
Postbus 1310
1000 BH Amsterdam
telefoon (020) 551 21 55
telefax (020) 551 22 50
e-mail SenD@pvda.nl
internet www.wbs.nl

De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar SenD@pvda.nl
(als bijlage in Word).

UITGEVER

Uitgeverij Boom
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

ABONNEMENTEN

Bel (0522) 237 555 of mail bdc@bdc.boom.nl
voor een abonnement of kennismakingsnummer.

De abonnementsprijs bedraagt € 77,50 per jaar.
Studenten / aio / oio of JS-abonnement: € 37,50.
Instellingen binnenland: € 142,50.
Particulieren en instellingen buitenland: € 149,-.
Losse nummers € 9,50.
Een abonnement kan op elk gewenst moment
ingaan. Opzeggen kan tot één maand voor het
einde van de jaargang.

Administratie
Boom Distributiecentrum
Postbus 400
7940 AK Meppel
telefoon (0522) 237 555
telefax (0522) 253 864

Vormgeving
Jaap Swart (*lay-out*)
René van der Vooren (*omslag & basisontwerp*)

Vereniging
Uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

© 2007 Uitgeverij Boom, Amsterdam
ISSN 0037-8135

Niets uit deze uitgave mag worden
vermenigvuldigd en/of openbaar
gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Alles behalve de inhoud

Er komt geen tweede referendum over Europa. Ik heb daar een dubbel gevoel over. 'Wie A zegt, moet B zeggen', vond Jacques Tichelaar nog in juni. Welnu, dan moet hij dus B zeggen. Door pas ná het advies van de Raad van State een beslissing te nemen, kan de PvdA haar opstelling bovendien moeilijk verdedigen als een compromis volgend uit de coalitieonderhandelingen. Wat overblijft is een beeld van angst voor de kiezer en slappe knieën binnen de coalitie.

Toch overheerst bij mij de opluchting. Ik hoef me niet te verdiepen in het nieuwe verdrag. De totale inhoud van het vorige heeft me ook nooit helder voor ogen gestaan, hoe graag ik me ook liet voorlichten. In 2005 was mijn ja-stem gebaseerd op het vage gevoel dat Europa uiteindelijk wel iets goeds is. In het stemhokje las ik de vraag die gesteld werd nog maar eens en dacht: 'Ik hoopte dat ú dat zou weten.' Ik werd betrokken bij een beslissing die ik mijzelf niet toevertrouw — alsof een piloot de passagiers vraagt welke route hun het beste lijkt.

Met het uitschrijven van een referendum laat de politiek de burger in de steek. Niet voor niets bestaat er een relatie tussen de breedte van coalities en de inzet van referenda. Zie Zwitserland, waar de regering al jarenlang rechts, midden en links omvat. Elke vorm van leiderschap wordt in het overleg gesmoord en keuzes over de meest uiteenlopende zaken belanden bij de kiezer. Het resultaat is een conservatief landje dat zich internationale passiviteit kan permitteren omdat andere landen de geopolitieke kastanjes uit het vuur halen.

Maar het is nog erger. In *s&d* 2007/5 beval Jan Lunsing strategieën aan, gegrond in eigen onderzoek, om volksraadplegingen te winnen. 'Verzwak de tegenstander', stond er. 'Houd de

media in de gaten.' Opmerkelijk genoeg ontbrak de strategie: 'Doe een voorstel dat goed is voor het land, de stad of de kiezers.' Kennelijk wordt de uitslag van een referendum bepaald door alles behalve de inhoud van de kwestie die voorligt. Lunsing betoogt dat zelfs een raadpleging over zo iets concreets als de inrichting van de Grote Markt in Groningen niet draait om wat mensen werkelijk willen.

Dat valt wel te verklaren. Om te weten wat ze willen, moeten kiezers de consequenties van de verschillende opties die voorliggen helder overzien. Een maquette of tv-spot bekijken, dat kan iedereen. Maar vragen over de kosten van een voorstel in verhouding tot de baten, tot andere gewenste uitgaven en tot alternatieve oplossingen vereisen al snel een diepgaande studie. Die moeite nemen hardwerkende Nederlanders doorgaans niet. Die hebben wel wat beters te doen.

Referenda worden bepaald door wat mensen denken te willen, gestuurd door de kleurenfolders van voor- en tegencampagnes. Waarom het nee-kamp het daarbij gemakkelijker heeft, is een interessante vraag. Het zou aardig zijn om de kiezer nu de vraag voor te leggen: 'Moet Nederland het Europese verdrag *afwijzen*?' Maar de kwestie van de Europese integratie is te belangrijk om nog eens in handen van campagnebureaus te worden gelegd. Lunsings artikel bevestigt de loosheid van de gedachte dat een referendum vertolkt wat de kiezer wil. Jammer dat hij verzuimde de enig juiste conclusie te trekken: doe ons nooit meer een referendum aan!

GUSTAAF HAAN
Redacteur *s&d*

Koopkrachtgezever

Gaan debatten in de Tweede Kamer nog ergens over? Terwijl de huidige coalitie met zijn keuze voor investering in de publieke sector op lovenswaardige wijze breekt met het neoliberale aftakelingsbeleid van de kabinetten Balkenende-I, II, IIIa en III bis, ging de politieke discussie tijdens de Algemene Beschouwingen nauwelijks over de doelmatigheid van de voorgestelde plannen. Nee: als vanouds werd er vooral gesteggeld over koopkrachtplaatjes, waarbij ditmaal de Hardwerkende Nederlander als nieuwe held was ontdekt.

Dat die plaatjes steeds minder over de werkelijkheid zeggen, omdat vrijwel niemand meer een leven lang precies dezelfde baan in dezelfde schaal bij dezelfde werkgever heeft, werd weer eens vergeten. Verandering van werk of van echtelijke staat, een kind erbij of juist uit huis, een dag meer of minder werken, een verhuizing van koop- naar huurwoning of van Randstad naar provincie, dan wel omgekeerd, inclusief bijbehorende vaste lasten voor gas en licht, zijn in de praktijk van aanzienlijk grotere invloed op iemands reëel besteedbare inkomen dan alles wat men in Den Haag verzint. Desondanks maakte PvdA-fractie leider Tichelaar zich ernstige zorgen over de zeer forse inkomensachteruitgang van 0,25% — ja, u leest het goed: een kwart procent! — voor de middenklasse; hij bezwoer dat er compenserende maatregelen moesten komen, maar trok die keutel, toen hij niet voor financiële dekking bleek te kunnen zorgen, onder veel hoongelach van de oppositie in.

Het bontst maakte die oppositie het overigens zelf, vooral ter rechterzijde, waar VVD en PVV elkaar met hun infantiele materialisme in het behagen van de *Telegraaf*-achterban poogden te overtreffen. Zonder de geijkte taalkundige clichés gaat zoiets niet, en zo werd vanzelfsprekend ook een bepaalde bisschop weer als boeman ten tonele gevoerd, waarmee het Gewezen Orakel van Diever al in de

prehistorie van het kabinet-Den Uyl, toen de huidige voorman der liberalen net op de kleuterschool na A ook B had leren zeggen, bij De Mensen In Het Land (de verre voorouders van de Hardwerkende Nederlanders van heden) de nodige doelpunten had gescoord. Rutte: 'Dit sinterklaaspakket doet niets voor de koopkracht van de burgers.' Dat hij zelf met voortgaande massale 'lastenverlichting' nog veel meer voor Sinterklaas wil spelen, zei hij er niet bij.

Speciaal de verbale incontinentie van Wilders bleek nieuwe hoogten te hebben bereikt. 'De burger', zo meldde hij pathetisch, alsof de tabak-, alcohol- en benzineverslaafde SUV-rijder nu echt het water tot aan de lippen stond, 'snakt naar koopkrachtverbetering.' Veel burgers snakken er ongetwijfeld ook naar om miljonair te worden, de Postcodeloterij praat hen wekelijks aan dat dat er na storting van een tientje ook vrijwel zeker in zit, en sommige landgenoten lopen inmiddels zelfs naar de rechter wanneer hun dit basale mensenrecht vervolgens toch blijkt te kunnen worden ontzegd.

Wie de voorgestelde belastingmaatregelen beziet, moet zich eerder afvragen of zij wel *genoeg* zoden aan de dijk zetten, als daarmee gedragsverandering wordt beoogd. 11 Euro erbij voor een vliegticket: dat verschil is na aankomst in den vreemde niet veel meer dan de prijs van een middelmatige pizza in een onbeduidend dorpsrestaurant. Dat beetje meer bieraccijns? De met elke anti-kartelregeling strijdige houdgreep waarin monopolist Heineken de horeca houdt, jaagt de prijs kunstmatig heel wat verder omhoog.

Of neem die 3 cent extra op de benzineprijs: zo lang er op grote schaal auto's gekocht worden die niet 1 op 16 maar 1 op 6 rijden, en de eigenaren dus kennelijk van gekkigheid niet weten wat ze met hun geld moeten beginnen, dient de coalitie zich van zulke Zogenaamd Kromliggende Burgers niets aan te trekken. Het zijn meestal dezelfde zeuren over de kwaliteit in de zorg en het onderwijs, maar kennelijk verwachten dat die gratis geleverd

INTERVENTIE

wordt. De Nederlander wil voor een dubbeltje op de eerste rang en wordt met dit egocentrische wereldbeeld nu gretig door vvd en pvv bediend. Hulde aan het kabinet als het de komende jaren aan dit *Gesundes Volksempfinden* weerstand durft te bieden.

Niemand heeft het bovendien over de grootste plotselinge prijsstijging van de afgelopen maand: die van een brood. Daar is in één keer geen *twee*, maar *twintig* procent bijgekomen. In vroeger eeuwen was zo'n stijging ruimschoots voldoende voor een revolutie — denk aan de Franse met de mars van de vrouwen van Parijs naar Versailles, toen Marie Antoinette als oplossing voor het broodtekort opperde: 'maar dan eten ze toch gewoon gebakjes?' Het feit dat wij, anders dan de uitgehongerde Fransen toen, ook dat laatste gezien de toenemende obesitasproblematiek allang massaal doen, en dat kennelijk niemand nu vanwege het fors duurder worden van zulke primaire levensbehoeften nog in opstand komt, zegt iets over onze onmetelijke rijkdom en maakt de rechtse klaagzang over fiscale overbelasting van de in hun suv rondtuffende middenklasse tot benepen gezever.

THOMAS VON DER DUNK
Cultuurhistoricus en publicist

Onder de Haagse stolp

Kan een parlement een volk vertegenwoordigen dat van niets weet? Op vrijdag 14 september kregen de fractievoorzitters hoogstpersoonlijk de miljardennota uitgereikt, om zich op zaterdag in het partijleven te storten: Mark Rutte ging naar het waterschapscongres over Rita Verdonk, Jacques Tichelaar naar het Politiek Forum. Op maandag kwamen, naar ik aanneem, de fracties bijeen (met een paar uittreksels?), want het coalitie-overleg (wat gaan we samen veranderen?) moet die avond of dinsdag tijdens de rijtoer hebben plaatsgevonden. Na de openbaring van de stukken renden de fractieleiders van het ene naar het andere praatprogramma. En op woensdag begonnen de Algemene Beschoouwingen.

De meeste Nederlanders wisten nog nauwelijks wat de regering had voorgesteld, of het was al veranderd. Hoe zou de inkomenstoets op de kinderbijslag uitwerken? Hoeveel zouden bezitters van echt dure huizen moeten bijklussen? Flip de Kam gaf op zaterdag 22 september — drie dagen na de Algemene Beschoouwingen — een antwoord: circa 10.000 euro extra voor een bezitter van een huis van 2 miljoen, mits in de hoogste belastingsschijf van 52%. Veel eerder waren de kranten niet in de gelegenheid om hun lezers over dit soort zaken te informeren. Individuen noch maatschappelijke organisaties konden hun visie op de miljardennota vormen, laat staan die naar buiten brengen. Het parlement beslist in *splendid isolation*.

Zo gaat het al jaren. Het PvdA-congres had er in 2003 genoeg van en vroeg de fractie ervoor te zorgen dat er weer circa twee weken tijd kwam tussen Prinsjesdag en de Algemene Beschoouwingen, opdat personen en organisaties (zoals het eigen Politiek Forum) hun mening konden geven. Wouter Bos antwoordde direct dat het moeilijk zou worden en dat bevestigde hij twee jaar later toen er op het congres opnieuw naar werd gevraagd.

Een vooraanstaand Kamerlid was deze zomer opener: 'En de regering zeker twee weken vrij spel geven!' Toen begon ik me af te vragen of ik niet te nostalgisch was naar het opgewekte partijleven in de jaren '70 en '80, toen het partijbestuur de maandag vóór Prinsjesdag een concept-resolutie opstelde, die we op woensdag of donderdag ontvingen, om na meer of minder uitgebreid overleg in de afdeling op vrijdagavond een druk bezochte gewestelijke vergadering te hebben, die strenge opdrachten verstrekte over welke aanscherpingen op zaterdag in de partijraad moesten worden bevochten. (Ja, dit is een vertekening, want meestal hadden we echt twee weken de tijd, zodat de meningen van vakbonden en andere lobbyclubs daadwerkelijk meetelden.)

Die Haagse stolp is ergerlijk, een aantasting van de democratie. Maar als anderen het wel best vinden, zal ik niet meer zeuren.

WOUTER KONING
PvdA-lid

Laat leden stemmen over inhoud

Sinds een jaar of vijf wordt in de PvdA het instrument van de ledenraadpleging gebruikt. Meer dan tien jaar lag het ongebruikt in de gereedchapskist van de reglementen, tot het door toenmalig voorzitter Ruud Koole werd ingezet om na het aftreden van Ad Melkert een nieuwe politiek leider te laten kiezen. Dat leverde toen niet alleen Wouter Bos op als lijsttrekker voor de verkiezingen van januari 2003, maar vooral ook nieuw elan voor de partij.

Dit succes inspireerde tot het organiseren van meer ledenraadplegingen, ook bij andere partijen. In de PvdA kregen we raadplegingen voor lijsttrekkers bij gemeentelijke en provinciale verkiezingen, voor leden van het Politiek Forum, voor de partijvoorzitter en voor de lijsttrekkers bij de verkiezingen voor de Tweede en Eerste Kamer. Ook de vvd en D66 organiseerden ledenraadplegingen, met het politiek leiderschap als inzet. Dat beviel niet al te best: in de strijd raakten de partijen verscheurd en van nieuw elan is moeilijk te spreken.

Wat valt hieruit te leren? Kennelijk biedt de PvdA meer dan andere partijen een geschikte omgeving voor een openbare competitie om het leiderschap. Tot op heden hebben de verliezers zich heel sportief en correct gedragen; ze hadden er geen moeite mee de winnaar te feliciteren. Maar niet alle PvdA-ledenraadplegingen waren succesvol. Soms was de opkomst te laag om serieus genomen te worden (bij het Politiek Forum ging het om 3% — nee, dit is geen tikfout). Verder bleken velen het onbevredigend te vinden om te moeten kiezen tussen kandidaten die ze niet goed genoeg kenden om een oordeel te kunnen vellen.

Bij het partijvoorzittersreferendum van september jongstleden ging de strijd tussen zeven kandidaten. Het zouden er nog meer zijn geweest als het interim-partijbestuur een aantal mensen niet duidelijk had kunnen maken dat het voorzitterschap zwaarder is dan ze dachten. Via een reeks debatten in het land bereikten de zeven ongeveer tweeduizend mensen rechtstreeks. Het overgrote

deel van de leden moest een keuze maken op basis van de bij het stembiljet gevoegde folder plus wat ze in de krant over de kandidaten konden lezen.

Jan Pronk leek favoriet. Hij was de enige bekende kandidaat, maar ook een controversiële — wat hij nog aandikte door Balkenende een leugenaar te noemen. Alom was te merken dat veel mensen vóór of juist tégen hem wilden stemmen. Maar als je hem niet wilde, wie dan wel? De andere zes kandidaten waren relatief onbekend en sommigen hadden nauwelijks iets in de partij gepresteerd. De enige vrouw, Lilianne Ploumen, werkte zich langzamerhand op naar de positie van uitdager van Pronk. Dat deed ze behendig, met een boodschap die hierop neerkwam: 'Ik heb dezelfde opvattingen als Jan Pronk, maar ik ben beter geschikt als bindend leider.' Met de hakken over de sloot versloeg ze hem — waarschijnlijk geholpen door zijn eigen controversiële optreden — en zo kreeg de PvdA een nieuwe voorzitter.

Ruim vijftien jaar geleden was ik het die het instrument van de ledenraadpleging bedacht. Ik maakte deel uit van een commissie die de statuten en reglementen van de partij volledig op de schop nam (daarin zat trouwens ook de legendarische reglementenkenner en secretaris van het toen nog bestaande gewest Den Haag, Wiebke de Jong). Ik vond het jammer dat het instrument van de ledenraadpleging jarenlang ongebruikt bleef, want ik had hoge verwachtingen van de mogelijkheden die het bood inzake politiek-inhoudelijke kwesties: een ledenraadpleging leek mij een goede manier om een breed partijdebat over een belangrijk onderwerp af te ronden. Zoiets is één keer gebeurd — toen het ging over de aanstelling van burgemeesters, waarbij de Kamerfractie leek te gaan afwijken van de koers die in het verkiezingsprogramma was bepaald — maar verder is de ledenraadpleging alleen maar in de mode gekomen als selectiemethode bij partijvacatures.

Het wordt tijd dat de PvdA de ervaringen die zijn opgedaan gaat evalueren. Ik neem een voorschot op de conclusies. Ten eerste, het instrument moet veel selectiever worden ingezet. Ten tweede, er moet meer energie worden gestoken in informatievoorziening ten behoeve van de leden die moeten

INTERVENTIE

stemmen. En tot slot, het zou een goede zaak zijn als we in de PvdA wat vaker over een politiek onderwerp een intern debat aangaan om dat dan via een ledenraadpleging af te sluiten met een helder standpunt.

ARIE DE JONG

Voorzitter PvdA-gewest Zuid-Holland

De mouwen opgestroopt

Sinds de vorming van Balkenende-IV heeft de PvdA het vertrouwen van het volk meer dan eens beschaamd. Iedereen kent het rijtje zo langzamerhand uit het hoofd.

In de coalitieonderhandelingen werd het 'keiharde' punt van het onderzoek naar de Nederlandse rol bij de oorlog in Irak weggegeven — te makkelijk, in de ogen van velen. Zowat daags na zijn beëdiging als minister van Financiën weigerde Wouter Bos om het exorbitante gegraai door topmanagers aan te pakken. In Utrecht werd het burgemeestersreferendum tot een poppenkast gedegradeerd: een keuze tussen PvdA of PvdA. En onlangs gooide de Tweede-Kamerfractie olie op het vuur door een referendum over het nieuwe Europese verdrag te blokkeren. In de argumentatie was niet de inhoud van het verdrag, maar het advies van de Raad van State leidend. Geen grondwettelijk karakter? Dan geen referendum. Dat de Europese Unie door het nieuwe verdrag socialer, slagvaardiger en democratischer wordt, haalt de media nauwelijks. Wil de PvdA Europa wel dichter bij de burger brengen?

Kan het nog goed komen tussen de PvdA en haar kiezers? Ja. Maar dan zal er toch echt uit een ander vaatje moeten worden getapt. De PvdA moet de mouwen opstropen en een onderscheidend geluid laten horen in het kabinet. Het partij-ideologisch belang moet prevaleren boven het coalitiebelang. Wouter Bos moet ophouden met proberen een 'onpartijdige' minister van Financiën te zijn. Als politiek leider van de PvdA moet hij in het kabinet de sociaal-democratische idealen waarborgen. Gaan de topinkomens nu eindelijk aangepakt

worden? Hebben we het lef om binnen de partij opnieuw de hypotheekrenteaftrek ter discussie te stellen? Zijn we in staat om de ontslagbescherming overeind te houden? Wat dat laatste betreft: het kan en mag niet zo zijn dat werkgevers personeel om bedrijfseconomische redenen zomaar kunnen ontslaan en dat voor werknemers de gang naar de rechter bijna onmogelijk wordt gemaakt.

'De PvdA maakt het verschil' - met dat doel stapten we in het kabinet. En het is waar. Zie de pardonregeling, niet generaal wel genereus, waardoor migranten die al geruime tijd in Nederland verblijven alsnog een verblijfsvergunning krijgen. Zie de uitkeringsverhoging voor volledig arbeidsongeschikten. Zie het besluit tot intrekking van de huurliberalisering, dat voorkwam dat de huren van twintig procent van de huurwoningen werden vrijgegeven. Nu die huren slechts voor de inflatie gecorrigeerd mogen worden, resulteren de laagste huurverhogingen in vijftientig jaar. Ook de Miljoenennota laat zien dat er van de sterkste schouders meer wordt gevraagd, nu vermogen zwaarder wordt belast. De werkgelegenheid wordt gestimuleerd door arbeid lager te belasten. De extra heffingen die het milieu ten goede komen zijn een goede zaak.

Het begin is er. Nu de rest nog. We moeten trouw zijn aan onze idealen, anders zijn we knettergek!

DÉSIRÉE GEERTS

Voorzitter PvdA Den Haag

SJOERD HAUPTMEIJER

Marketing manager bij Zwitserleven

Toen tegen, nu tegen

Er komt geen referendum over het nieuwe Europese verdrag. Dat is slecht nieuws voor de tegenstanders, want in de Tweede Kamer is de meerderheid voor dat verdrag. Daar heeft men er begrip voor dat je maar één keer kunt heronderhandelen, en dat Nederland daarbij veel heeft binnen gehaald. Niemand kan het nieuwe verdrag nog als

INTERVENTIE

de geboorteakte van een Europese superstaat aanmerken. Dat doet de fanatieke Europeanen in GroenLinks en D66 pijn, al roepen zij niet op om tegen het nieuwe verdrag te stemmen.

Maar zij willen wel een nieuw referendum, net als veel PvdA-leden dat graag hadden gezien. Terwijl de SP/PVV-coalitie dat wil in de hoop op een nieuwe afwijzing, verwachten de voorstanders van een referendum in PvdA, D66 en GroenLinks dat nu een meerderheid vóór zal stemmen. Dat lijkt mij overmoed.

Volgens een eerste peiling van Maurice de Hond zou 25% van de tegenstemmers uit 2005 nu vóór stemmen en 5% van de voorstemmers uit 2005 tegen. Weeg je dat met de feitelijke uitslag uit 2005, dan zou nu 52% vóór stemmen, en 48% tegen. Dat is een meerderheid, maar geen erg solide, zeker niet als je je realiseert dat in 2005 vlak voor het referendum een sterke verschuiving optrad ten gunste van het 'nee'.

Kiezers zullen ook niet erg onder de indruk zijn wanneer dezelfde politici die vorige keer de Europese Grondwet verdedigden, nu vertellen dat in het nieuwe Europese verdrag de bezwaren tegen de Grondwet zijn weggenomen, zeker niet wanneer de beroeps-Europeanen en masse vertellen dat er juist niets veranderd is. De verdediging van het nieuwe verdrag zou daarmee vooral de taak van Plasterk en Rouvoet worden, maar die moeten om geloofwaardig te blijven tegelijkertijd hun meer algemene bezwaren tegen de gang van zaken binnen Europa handhaven.

Net als in 2005 zouden veel kiezers zich niet laten leiden door wat er nu precies in het verdrag staat, maar door hun algemene oordeel over de Europese integratie. Heimwee naar de gulden en afschuw van een Turks lidmaatschap spelen dan een grotere rol dan de voordelen van een kleinere Europese commissie. Ook allerlei nieuwe kwesties roepen de vraag op of we met de Europese integratie wel op de goede weg zijn:

> Door de Wet op de Maatschappelijke Opvang zijn gemeenten het werk Europees gaan aanbesteden. Zo zijn veel huishoudelijke hulpen hun dienstverband kwijtgeraakt. Zij mogen nu als alfahulp gaan werken.

> Door de liberalisering van de Europese postmarkt is TNT niet meer in staat de postbodes een behoorlijk salaris te betalen.

> Anders dan de deskundigen ons voorhielden, leidt de toetreding van Oost-Europa wel degelijk tot een grote instroom van werknemers, vooral uit Polen. Dat verslechtert de arbeidsmarktpositie van laaggeschoolden, leidt tot huisvestingsproblemen, en heeft ook nog nadelige gevolgen voor de dienstverlening in Polen zelf.

> Treffen deze ontwikkelingen vooral de lager betaalden, die in 2005 toch al in grote meerderheid tegen stemden, nu wordt ook het kader van ABN AMRO bedreigd. Twee jaar geleden was men daar nog blij dat Europa het mogelijk maakte AntonVeneta over te nemen. Nu ergert men zich er bij ABN AMRO groen en geel aan dat Europa beschermingsmaatregelen verbiedt.

> Intussen zien we in de binnensteden steeds meer zielige Roemeense kindertjes op een viooltje spelen om geld op te halen voor hun ouders, zonder dat gemeentebesturen daar iets tegen kunnen doen.

> Er is nu ook een conflict tussen de Nederlandse regering en de Europese Commissie over de publieke omroep. Als het aan Neelie Kroes ligt houden we in Nederland alleen commerciële omroepen over.

> En dan het milieu. Daar maakten de Europese regeringsleiders laatst nog van die mooie afspraken over. Maar de praktijk is dat de Europese Commissie maatregelen neemt om energie en vliegen goedkoper te maken, terwijl spaarlampen voorlopig duur blijven vanwege de importhellingen.

Helpt het dan als het nieuwe verdrag meer parlementaire controle op de Europese besluitvorming mogelijk maakt? Volgens de vice-president van de Raad van State gebruiken Kamerleden de huidige mogelijkheden al onvoldoende. Een referendum over het nieuwe verdrag geeft de kiezer een prima mogelijkheid daar een signaal over af te geven: tegen.

PAUL BORDEWIJK
Publicist

Over snijbloemen en sociaal-democratie

Willen de ware sociaal-democraten opstaan? Die vraag zingt rond nu de concurrentie op links serieuze vormen heeft aangenomen. Maar zoeken naar het wezen van het socialisme is een zinloze exercitie, betoogt Piet de Rooy. ‘Wie het kameleontische karakter van de sociaal-democratie miskent, zal weinig anders ontwaren dan verloren illusies.’ Juist de ‘uitvinderswerkzaamheid’ van illustere voorgangers zou politici van vandaag moeten inspireren.

PIET DE ROOY

In deze dagen zijn velen op zoek naar hun identiteit. Om het wezen van het eigen gedachtegoed vast te stellen, zo is dan de hoop, is het nuttig om het eigen verleden te onderzoeken. Tegen een dergelijke manoeuvre is een kwarteeuw geleden al eens krachtig gewaarschuwd door Ernst Kossmann:

‘[...] men veronderstelt een politieke kern, een innerlijk, zichzelf gelijkblijvend politiek principe dat als een pantserwagen langs de wegen van de geschiedenis rijdt [...]. Met majesteitelijke zelfverzekerdheid beweegt in deze voorstelling de pantserwagen van het wezenlijke principe zich voort, onverschillig voor de schijn dat dit principe ‘links’ zou zijn wanneer het door ‘rechts’ wordt aangevallen of ‘rechts’ wanneer aan de linkerzijde vijanden opdoemen. Niet het principe immers verandert maar het landschap waar het doorheen rijdt, de tegenstand, het weer of de kwaliteit van de wegen.’¹

Over de auteur Piet de Rooy is hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam

Noten zie pagina 15

Het voordeel van een dergelijke voorstelling is evident: ze suggereert een stabiele traditie die vertrouwen wekt. Maar de nadelen springen ook nogal in het oog. Een dergelijke exercitie is meestal een nogal doorzichtige zoektocht naar een ‘bruikbaar verleden’, zo niet een voortzetting van een politieke discussie met historische wapens. Bovendien wordt bij een dergelijke zoektocht naar het ‘wezen’ doorgaans een betrekkelijk abstract soort ideeëngeschiedenis bedreven. Vooral in het socialisme is men daar nogal bedreven in, daar immers heerst van oudsher een overdreven voorkeur voor iets wat ‘theorie’ wordt genoemd. Het is waarschijnlijk een erfenis van Hegel. Toen een student eens tijdens diens college enkele feiten naar voren bracht die op gespannen voet stonden met een schitterende theorie, merkte deze leermeester van Marx op dat dit vooral jammer was voor de feiten.

In dat opzicht is de dissertatie van Bart Tromp over de partijprogramma’s van de Nederlandse sociaal-democratie interessant.² Het meest opvallende kenmerk van deze programma’s bleek te

zijn dat ze niet zozeer een koers uitzetten, maar dat de theorie de praktijk volgde. Doorgaans werd een moeizame verandering vastgelegd; ze waren met andere woorden al verouderd op het moment dat ze feestelijk werden gepresenteerd.

Een interessant voorbeeld biedt de oude SDAP: in 1894 begonnen als een revolutionaire partij, laat ze die revolutie eigenlijk stilaan vallen. Dat werd door andere partijen erkend, het leidde in 1913 tot een uitnodiging om aan een kabinet deel te nemen. Wie schetst ieders verbazing als Troelstra in 1918 min of meer een revolutie uitroept en vervolgens in de partij nog meer geliefd

De grootste successen van de vroege sociaal-democratie werden niet aan Marx ontleend, maar aan het progressief liberalisme

10 is dan vóór deze terugkeer naar ‘oude vormen en gedachten’ — en dat op een theoretisch centraal punt in de ideologie. En eigenlijk was de situatie nog wonderlijker. Want de SDAP zag en presenteerde zichzelf wel als proletariëerspartij, maar was dat niet, simpelweg omdat er nauwelijks proletariërs waren. De industrialisatie van Nederland was laat op gang gekomen en voltrok zich slechts traag. Henriëtte Roland Holst weet hieraan het verschijnsel dat de arbeidersbeweging zo slecht ontwikkeld was en het socialisme vooral ‘een gevoelsbeweging’ was.³ Aanvankelijk bestond de SDAP dan ook vooral uit een voorhoede binnen de burgerij, die begaan was met het lot van de arbeidersbevolking en op zoek naar een achterban. En die zou pas vanaf 1910 toestromen, vooral als gevolg van de actie voor algemeen kiesrecht.

Bij een analyse van de ontwikkelingsgang van de sociaal-democratie is het dan ook verstandig om niet zozeer allerlei ideologische strijdpunten als maat te aanvaarden — dat wa-

ren doorgaans niet veel meer of minder dan de wapens waarmee men elkaar intern en extern te lijf ging — maar de vooronderstellingen daarachter. Dan valt op dat de sociaal-democratie in Nederland niet zozeer door Marx werd beïnvloed, maar eerder past in een manier van denken die door Saint Simon (1760-1825) werd ontwikkeld.⁴

GEEN WOORDEN MAAR DADEN

Saint Simon constateerde de opkomst van een industriële productiewijze, waarmee naar zijn inzicht een nieuwe fase in de geschiedenis was aangebroken. Een dergelijke productiewijze berustte immers op een ver doorgevoerde arbeidsdeling, die weer tot gevolg had dat mensen meer dan ooit afhankelijk werden van elkaar. Om dit in goede banen te leiden was een sterke staat nodig, die het sociale en economische leven strak onder controle hield. Alleen zo kon het schamele lot van het overgrote deel van de bevolking verbeterd worden. De leiding van de staat moest daarbij niet in handen worden gelegd van praatzieke parlementariërs, maar van bankiers en ingenieurs. Dat waren bij uitstek de mensen die hun positie niet te danken hadden aan geboorte, maar aan hun vermogen tot rationeel en planmatig optreden. In dit meritocratisch elitisme viel evenveel welwillendheid te bespeuren als gebrek aan vertrouwen in de volkssoevereiniteit. Het is deze opvatting over politiek die te ontwaren valt achter de twee meest indrukwekkende prestaties van de vroege sociaal-democratie: de gemeentepolitiek en het Plan van de Arbeid.

De gemeentepolitiek werd in de traditionele theorie niet erg op waarde geschat — een onderhoudend muziekje in de wachtkamer totdat de Internationale zou ‘heerschen op aard’. Dit muziekje was overigens gecomponeerd door de vooruitstrevend-liberalen, die het leven van de moderne stedelingen aantrekkelijker wensten te maken door een aantal nutsfuncties (gas, water, tram, telefoon) tot publieke diensten te verheffen. Ook wilden ze de arbeidsvoorwaarden

van het snel in omvang groeiende gemeentepersoneel op niveau brengen om daarmee een voorbeeld te geven aan particuliere ondernemingen (dit was een belangrijk onderdeel van wat de ‘moreele politiek’ werd genoemd). Vanaf de Eerste Wereldoorlog zouden de sociaal-democraten dit programma krachtig ter hand nemen. Tal van wethouders en nog meer hoofdambtenaren en gemeentelijke directeurs van de nutsbedrijven (waaronder nogal wat ingenieurs) verhoogden de kwaliteit van het dagelijks leven, maar bleven intussen bezwerend uitroepen dat dit beleid geen socialisme was.

Bij het Plan van de Arbeid (1935) valt een vergelijkbaar verschijnsel op. Tot twee keer toe werd in het rapport opgemerkt dat het hier niet ging om socialisme, maar om een pragmatisch antwoord op de ellendige crisis en de diep invretende werkloosheid. Ook hier werd een liberale gedachte uitgewerkt (Keynes) en ook hier was sprake van een plan met een sterke achtergrond in rationeel en planmatig denken (de wiskundige en econometrist Tinbergen en de ingenieur Hein Vos). Hoewel het Plan zelf niet onmiddellijk veel effect had, zou het na 1945 de basis vormen voor de wederopbouw en voor het dichterbij brengen van ‘bestaanszekerheid’ voor de bevolking.

De grootste successen kwamen dus niet voort uit datgene wat beschouwd werd als de eigen theorie, het wetenschappelijk socialisme, zoals dat na Marx door Kautsky was verkondigd. Ze werden in plaats daarvan ontleend aan het progressief liberalisme en bijna verontschuldigend voorgesteld als tijdelijke noodmaatregelen, door de omstandigheden afgedwongen. Wellicht verklaart dat ook dat binnen de partij deze successen aanvankelijk slechts matig op waarde werden geschat. De SDAP werd in een politiek isolement gehouden door de Rooms-Katholieke Volkspartij en zag, toen zelfs in de crisisjaren geen electorale winst werd gemaakt, alleen in een deelname aan een kabinet nog uitkomst. Dat zou de mogelijkheid bieden zichzelf te presenteren als een partij die de bevolking veel goeds te bieden had, wat zich vanzelf zou vertalen in

verkiezingswinst. Geen woorden maar daden, kortom — dat werd gezien als de enige realistische koers.

TUCHT EN ASCESE

Dat brengt ons op de Doorbraak. Deze poging om uit de kluisters van de verzuiling te komen valt te beschrijven als een mislukking en als een succes. In eerste instantie was het een mislukking. Sterk geïnspireerd door Banning nam men in de nieuwe Partij van de Arbeid religie en levensbeschouwing serieus; dat was de grond voor het politiek handelen, daar kwam de opdracht vandaan om waarlijk mens te zijn en samen te werken in het naderbij brengen van een werkelijke gemeenschap.⁵ Op die manier stilerde de PvdA zich als een partij die op minstens zo’n hoog ethisch niveau stond als de confessionele partijen, waardoor de verzuiling vanzelf aan legitimiteit zou verliezen.

Daarmee rees echter wel het probleem dat die sterker geworden ethische fundering de ideologische duidelijkheid verminderde: de ‘gezind-

Wat de PvdA van Drees aantrekkelijk maakte was het samengaan van het ingenieurs- en het gezindheidssocialisme

heid’ van waaruit politiek bedreven werd was belangrijker dan de inhoud van het politieke streven. Maar bovenal: het werkte niet. Bij de eerste verkiezingen in mei 1946 werd gerekend op 35 à 40 (van de honderd) zetels, het werden er 29 — nog minder dan de samenstellende delen van de PvdA in 1937 hadden behaald. De teleurstelling van die dagen tekent nog steeds de geschiedschrijving.

Zo blijft onderbelicht hoe groot het succes op wat langere termijn was. In deze jaren trad de PvdA immers tot de regering toe en die periode

zou tot 1958 voortduren. Wat de partij voor velen aantrekkelijk maakte was de combinatie van het Saint-Simonistische optreden van de bewindslieden — hoewel Drees zijn Marx aanzienlijk beter kende dan Troelstra — en de stijl en retorica die door Banning werden gepersonifieerd, met andere woorden: het samengaan van het ingenieurs- en het gezindheidssocialisme.

Die stijl en retorica sloten wonderwel aan op een aantal essentiële trekken in de overlevingscultuur van grote delen van de bevolking. Daarin was de langjarige ervaring neergeslagen van schamelheid en benardheid: niet vergeten mag worden dat in de crisisjaren de helft van de arbeidersklasse met werkloosheid was geconfronteerd, om over de ellende van de oorlogsjaren maar te zwijgen. Die overlevingscultuur was gebaseerd op een drietal elementen: onderlinge solidariteit, een natuurlijk rechtvaardigheidsgevoel en het handhaven van respectabiliteit.⁶ Tegelijkertijd stond deze cultuur ook voor een scherpe markering van de eigen groep ten opzichte van de buitenwereld. In eigen kring gold een fatsoenlijk gezinsleven als bewijs van respectabiliteit, met een grote afstand tussen de generaties, een scherp uit elkaar houden van het functioneren van mannen en vrouwen en een hoge drempel tussen het eigen gezin en de buitenwereld.

12 Deze cultuur paste prachtig in het kader van de wederopbouwstemming, de jaren van ‘tucht en ascese’.⁷ Dat verklaart ook waarom de jaren vijftig, die enerzijds zo’n opvallende moderniseringsslag te zien gaven, anderzijds zo’n brede waardering vertoonden voor de traditionele waarden en normen van een klassieke arbeiderscultuur. Deze waardering was overigens voor een deel gebaseerd op een misverstand bij de middenklasse, die dacht dat deze cultuur voortvloeide uit het Nederlandse volkskarakter, dan wel het resultaat was van eigen overtuigingsarbeid — het fameuze ‘beschavingsoffensief’ — en die zich daarbij te weinig realiseerde dat hier sprake was van de voortzetting van een historische traditie van tucht en ascese.⁸ Hoe het ook zij, Drees was de bijna volmaakte verpersoonlijking van dit alles.

ZELFVERKENNING

Aan het samengaan van het ingenieurs- en gezindheidssocialisme zou een einde komen. Zowel van rechts als van links werd de aanval ingezet op de verbinding daartussen: tucht en ascese, controle en zelfcontrole. Om de verbijsterende snelheid van dat proces te illustreren: in 1960 was *Het Vrije Volk* de grootste krant van Nederland, zeven jaar later was deze vrijwel ten onder gegaan; in diezelfde periode werd *De Telegraaf* verreweg de grootste.⁹ Dit beeld valt aan te vullen met de successen van commerciële omroepinitiatieven, zoals Veronica en Tros. De ‘dekolonisatie van de burger’, waar Hofland het indertijd over had, leidde dan ook vooral tot de ontwikkeling van de liberalen tot een volkspartij, voor het eerst in hun geschiedenis.¹⁰ Niet de PvdA, maar de vvd profiteerde van de ontzuiling. Tucht en ascese werden, bij een snel groeiende welvaart, niet langer als deugden voorgesteld, maar ingeruild voor het ‘gewoon jezelf zijn’.

Aan de linkerzijde vond een even fnuikend proces plaats: het personalistisch socialisme van Banning werd steeds smaller en gericht, een pleidooi voor ‘zelfverkenning’; de eigen verantwoordelijkheid maakte steeds meer plaats voor het recht op zelfexpressie. Dit proces werd

Tucht en ascese werden, bij een snel groeiende welvaart, ingeruild voor het ‘gewoon jezelf zijn’

voltooid door Nieuw Links, dat wel veel warmte afgaf, maar weinig licht verspreidde. In de weekbladen verschenen berichten over het vertrek van de laatste arbeider uit de partij. Over Drees werd nog slechts meewarig gesproken.¹¹

In de jaren zestig en zeventig werd dit uiteenvallen niet betreurd, integendeel, het werd bevorderd door een sterke herideologisering. Deze vond zijn uitdrukking in het vermaarde programma van 1977. Opvallend was dat waar

in alle voorgaande programma's het begrip gemeenschap een centrale plaats had ingenomen, dit nu geheel ontbrak, net als een discussie over de onvermijdelijke spanning tussen de idealen van zelfontplooiing en individualisme enerzijds en die van solidariteit en gelijkheid anderzijds. Daarmee was de band met het verleden losgelaten en werd er geen richtsnoer ontwikkeld voor de problemen van de toekomst. Naarmate het minder lukte om 'onomkeerbare' stappen af te dwingen om de Nederlandse samenleving te 'hervormen', werd de discussie verplaatst naar een veel overzichtelijker terrein: het buitenland.¹² Voor een klein land heeft het buitenland namelijk het grote voordeel dat het effect van eigen inzichten en streven vaak zo slecht zichtbaar is. In het licht van latere ontwikkelingen is het ook interessant om nog even te wijzen op een commentaar van Tinbergen op dit programma van 1977. Het was hem opgevallen dat wel uitvoerig werd gesproken over de bescherming van de burger tegen de willekeur van de overheid, maar dat er niet werd gerept van de noodzaak allerlei vormen van vandalisme, terrorisme en criminaliteit te bestrijden.¹³

Het is niet geheel duidelijk welke ideologische veren door Wim Kok nog konden worden afgeschud. Wellicht was die stelling van hem vooral een manier om te zeggen dat de partij zich moest losmaken van de martelende vraag: ben ik wel links genoeg?¹⁴ Zoals in de jaren dertig de SDAP zich slechts door deel te nemen aan een kabinet dacht te kunnen ontworstelen aan het isolement en de interne verlamming die daarvan uitging, zo werd ook de deelname aan het kabinet Lubbers-Kok als redding voor de partij gezien. Dat was aanvankelijk een pijnlijke operatie, aangezien de partij zich daar verstandelijk wel op had voorbereid met behulp van een berg rapporten, maar zij er mentaal nauwelijks aan toe was.

Interessant is dat Kok tal van elementen terugbracht die eerder voor succes hadden gezorgd: het ingenieurssocialisme, met een sterke nadruk op de verbetering van de infrastructuur (Betuwelijn) en een Europees financieel en eco-

nomisch beleid (euro), maar ook sporen van het gezindheidssocialisme (zijn hartenkreet over de exhibitionistische zelfverrijking, zijn ondersteuning van het waarden- en normendebat). Met de opvatting dat er in een 'steeds meer "individualiserende" samenleving steeds meer behoefte [zal] bestaan aan het vaststellen van wat ons gemeenschappelijk dient te binden', kwam ook de gemeenschap terug in het discours.¹⁵ Daarbij kwam nog dat de persoonlijke stijl van Kok — onhandig met de computer, bij voorkeur

Het is niet geheel duidelijk welke ideologische veren Wim Kok nog kon afschudden

in windjack op de fiets — aan Drees deed denken (een mariakaakje bij de thee; het driedelig kostuum bij strandbezoek).¹⁶ Overigens kwam ook de duur van de kabinetsdeelname onder Kok vrijwel overeen met die onder Drees.

En opnieuw viel deze combinatie van soorten socialisme daarna uit elkaar, vooral omdat deze keer de Saint-Simonistische bedrijfsstijl van het ingenieurssocialisme bezweek onder de vernietigende aanval van het populisme. Onder aanvoering van Fortuyn werd de term 'manager' tot een scheldwoord verheven en de bijpassende politiek verworpen als regentesk achterkamertjesgedoe.

ZONDIG PRAGMATISME?

Zelfs als de analyse tot nu toe zeer eenzijdig is, dan nog blijft overeind staan dat het niet verstandig is naar 'het wezen' van de sociaal-democratie te zoeken. Er is geen 'gelijkblijvend wezen' van deze stroming: het meest kenmerkende is juist de voortdurende poging — met vallen en opstaan — mee te bewegen met de tijd. Dat is het kameleontische karakter van de sociaal-democratie, waar Van Doorn in 1992 op gewezen

heeft.¹⁷ Wie dat karakter miskent zal weinig anders ontwaren dan verloren illusies.¹⁸ Op die manier blijft — politiek gesproken — de PvdA zichzelf ook meteen op achterstand plaatsen ten opzichte van bijvoorbeeld de Socialistische Partij. Ook al is die partij de afgelopen jaren in allerlei essentiële standpunten nogal opgeschoven, ze kan succesvol claimen links te zijn, omdat ze meer elementen uit het verleden vasthoudt dan de PvdA.

Op die manier wordt 'links' ééndimensionaal, een positie op de simpele lijn van links naar rechts. Het veelvormige socialisme wordt ingesnoerd tot een beperkt aantal opvattingen, afwijkingen daarvan worden bijna vanzelf stappen op de brede weg van het zondig pragmatisme. Dat proces van insnoering is al eens exemplarisch voorgedaan door Marx. In het *Communistisch Manifest* erkent Marx dat er verschillende vormen van socialisme zijn. Hij onderscheidt drie varianten: het reactionaire socialisme (met drie ondersoorten), het conservatieve of bourgeois-socialisme en het kritisch-utopisch socialisme. En alledrie zijn onjuist.¹⁹ Te betreuren valt dat het marxisme in de negentiende eeuw de overhand heeft weten te verwerven en de andere varianten van links als amuses heeft afgeserveerd. Daarmee ontstond een eendimensionaal links met het marxisme als hoofdscheidsrechter. Het resultaat was een verschijnsel dat Marx zelf eens aanduidde als de 'Kommunistenstolz der Unfehlbarkeit'. Met behulp daarvan werd het onderscheid tussen politiek en geschiedenis opgeheven, tot schade van de geschiedenis én de politiek.

14 Vooral de kritiek van Marx op de derde variant is achteraf gezien interessant. De kritisch-utopisch socialisten, waartoe onder meer Saint Simon werd gerekend, hadden volgens Marx allerlei essentiële verhoudingen en ontwikkelingen wel door — zoals de groeiende tegenstelling tussen de klassen, 'alsook de werkzaamheid van de ontbindende elementen in de heersende maatschappij zelf' — maar zij maakten de fout te zoeken naar 'een sociale wetenschap, naar sociale wetten' om de ellendige gevolgen van de

industriële ontwikkeling te beteugelen. De aanhangers wilden goed doen, de levenspositie van alle leden van de maatschappij verbeteren, maar juist dat stempelde hen tot utopisten. Want een werkelijke verbetering zou slechts in en door de 'historische zelfwerkzaamheid van het proletariaat' bereikt worden, aldus Marx. In de loop der tijden zijn we erachter gekomen dat deze zelfwerkzaamheid niet in alle opzichten een succes is geweest. Een werkelijke verbetering in de levenspositie van de gehele gemeenschap werd daarentegen vooral bereikt in de traditie van wat Marx smalend de 'uitvinderswerkzaamheid' van de utopisten noemde.

Ten slotte nog het volgende. Het zoeken naar het 'wezen' van het socialisme is doorgaans een barre exercitie. Soms is het een poging om de sociaal-democratie een schuldgevoel aan te praten — wat vaak nog lukt ook — gevoegd bij een poging om snijbloemen te herplanten: actuele

Het meest kenmerkende van de sociaal-democratie is de voortdurende poging mee te bewegen met de tijd

problemen worden benaderd met de idealen van vroeger, in de verwachting dat nieuwe bloei optreedt. Soms is het ook een retorische stijl-oefening, waarbij fundamentele veranderingen in theorie en praktijk van het socialisme worden voorgesteld als nieuwe loten aan eenzelfde stam. In dat licht doen sociaal-democraten er verstandig aan alleen nog over het 'wezenlijke' van het socialisme te spreken als zij eerst acht slaan op de oorspronkelijk zo grote variëteit van dit verschijnsel, op de gelaagdheid in deze emancipatiebeweging die in de politiek bescherming zocht tegen de amorele hardheid van de economie. Daarbij zou bedacht kunnen worden dat de politiek alleen bescherming kan bieden als er voortdurend aan nieuwe beschermings-

constructies wordt gewerkt. En ten slotte zou deze 'uitvinderswerkzaamheid', even utopisch als rationeel, met enige regelmaat in een politiek programma kunnen worden neergelegd, niet om een oude wereld te behouden, maar om een nieuwe te winnen.

Dit artikel is gebaseerd op een voordracht die Piet de Rooy hield op 30 augustus 2007 bij de fractiedagen van de PvdA. Hij bedankt M.C. Brands, Meindert Fennema en Jos de Beus voor hun commentaar op een eerste versie ervan.

Noten

- 1 Ernst Kossmann, 'Progressiviteit en conservatisme in de Westeuropese staat' in idem, *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987), 27.
- 2 Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma, 1878-1977* (Amsterdam 2002).
- 3 Henriette Roland Holst, *Kapitaal en Arbeid in Nederland* (Amsterdam 1902), 6-7.
- 4 Overigens heeft Saint Simon niet alleen het socialisme, maar ook het liberalisme beïnvloed. Quack schreef al over hem dat hij als een 'hervormer der maatschappij (...) de sociale grondslagen der samenleving [wenste] te reorganiseeren: — zelfs kan men slechts in dat opzicht hem tot de socialisten rekenen, niet wanneer men 't woord socialist in zijn enge, gangbare beteekenis wil opvatten'. H. P.G. Quack, *De socialisten*, deel II [1887], (Amsterdam 1921), 12.
- 5 Wat als onderstroom in de jaren dertig op gang was gekomen, werd nu tot hoofdstroom gepromoveerd. Zie over de opkomst van het 'gezindheidsocialisme': C. H. Wiedijk, *Koos Vorink*.

- Gezindheid — veralgemening — integratie. Een biografische studie (1891-1940)* (Groningen 1986).
- 6 Deze gedachtegang is sterk gestimuleerd door Frank van As, *De geruisloze ondergang van het Nederlands socialistisch ethos* (Amsterdam, doctoraalscriptie antropologie UvA, november 2006).
  - 7 J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)' in P.W. Klein en G.N. van der Plaat (red.), *Herrijzend Nederland* ('s-Gravenhage 1981), 125-158.
  - 8 Een aantal elementen van deze analyse zijn overigens geformuleerd door J. A. A. van Doorn, *De proletarische achterhoede* (Meppel 1954).
  - 9 Oplagecijfers:

	1960	1970	1980
Vrije Volk	315.000	272.830	-
Telegraaf	291.600	574.500	734.700
Volkskrant	161.800	190.700	236.900

Bron: Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad* (Amsterdam 1996), 203.
  - 10 H. J. A. Hofland, *Tegels lichten* (Amsterdam 1972).
  - 11 De titel van een boekje was enigszins liefkozend bedoeld,

- 12 Frank Zuidam, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2001).
- 13 Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 314-315.
- 14 Blokker heeft al eens gewezen op de tragiek van deze kwestie: 'de trein naar Finland Station stopt altijd in Sloterdijk'. Jan Blokker, *Ben ik eigenlijk wel links genoeg?* (Amsterdam 1974), 42.
- 15 Wim Kok, *We laten niemand los* (Amsterdam 1995), 29.
- 16 Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam 2005).
- 17 J. A. A. van Doorn, 'Het socialisme als kameleon' in idem, *De draagbare Van Doorn* (red. Gerry van der List) (Amsterdam 1996), 245-259.
- 18 Ton Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies. Sociaaldemocratie in Nederland* (Breda 1994).
- 19 Het gaat hier om hoofdstuk III van het *Communistisch Manifest*.

Cultuur, migratie en religie

Het multiculturele-dramadebat is een langlopend feuilleton. Dit nummer van s&d levert drie bijdragen aan de discussie.

Mag de overheid religieuze voorschriften interpreteren?

Nee, zegt **Paul de Beer**. Toch is dat wat zowel voor- als tegenstanders van een boerka- of Koranverbod eisen.

De PvdA moet weigeren partij te kiezen in kwesties van geloof en haar politieke standpunten op andere gronden baseren.

Lodewijk van Oord meent dat aanzwellende kritiek op het 'liberaal nationalisme' kansen biedt voor een multiculturalisme nieuwe stijl. Verschillende visies op het goede leven kunnen naast elkaar bestaan, dubbele loyaliteiten zijn geen probleem. 'Wie in zijn culturele vrijheid wordt beperkt, verdient steun en bescherming.'

Pieter Nieuwenhuijsen en **Jan Beerenhout**, tot slot, pleiten ervoor om het vertoog te verleggen van integratie en islam naar immigratie.

Kiezen voor Nederland is kiezen voor moderniteit, alles draait om burgerschap. Waar eindigt diversiteit en begint assimilatie? Geboden is 'een heldere consensus over wat immigranten en niet-immigranten in het maatschappelijk leven van elkaar te verwachten hebben'.

Waarom vrijheid van godsdienst uit de grondwet kan

PAUL DE BEER

Wie had tien jaar geleden kunnen vermoeden dat we ons anno 2007 druk zouden maken over het dragen van een hoofddoekje, het geven van een hand, een verbod op de Koran en een plaats voor het creationisme in biologielessen? Na jaren van afwezigheid is het geloof weer helemaal terug op de politieke agenda.

Sommigen beschouwen het zelfs als de meest prangende kwestie waarover de politiek een oordeel moet vellen. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid vond het onderwerp belangrijk genoeg om er de afgelopen jaren diverse rapporten en verkenningen aan te wijden (zoals *Geloven in het publieke domein* en *Dynamiek in islamitisch activisme*). De Wiardi Beckman Stichting organiseerde vorig jaar een conferentie over het thema geloof en politiek, waarvan in s&D 2006/7-8 verslag werd gedaan.

18 In de massamedia bestoken fervente aanhangers van een strikte scheiding van kerk en staat en degenen die voor het geloof meer ruimte in het publieke domein bepleiten, elkaar over en weer met scherpe verwijten. De eerste groep — door hun tegenstanders wel als verlichtingsfundamentalisten aangeduid — wil een verbod op het dragen van hoofddoekjes in publieke functies, een algeheel verbod op het dragen van de boerka en geen overheidssubsidies

voor imamopleidingen. Sommigen onder hen pleiten voor het afschaffen van het bijzonder onderwijs of willen zelfs de Koran verbieden. De tweede groep vindt dat de overheid religies voorzover nodig moet ondersteunen vanwege de belangrijke rol die zij in de samenleving vervullen. Zij willen religieuze symbolen juist niet verbannen uit publieke functies of het publieke domein en vinden dat de overheid faciliteiten moet bieden voor het opleiden van geestelijk voorgangers en voor het bouwen van gebedshuizen (kerken, moskeeën).

Ondanks de heftigheid van de strijd tussen beide groepen, ondanks het feit dat zij op vrijwel alle punten lijnrecht tegenover elkaar staan, zijn zij het in één opzicht roerend met elkaar eens: beide vinden dat de overheid partij moet kiezen in hun strijd. Die strijd gaat er immers om dat de overheid ofwel de ruimte voor gelovigen om zich in de publieke ruimte (en zeker in staatsaangelegenheden) te manifesteren strikt beperkt — naar het Franse voorbeeld van de *laïcité* — ofwel dat de overheid die ruimte juist vergroot.

In dit artikel betoog ik dat *beide* benaderingen de overheid dwingen een oordeel te vormen over het geloof. Dit brengt de scheiding van kerk en staat in gevaar en moet daarom worden afgevoerd. De overheid zou zich juist volstrekt niet met het geloof moeten bemoeien door zich er simpelweg niet over uit te laten.

Over de auteur Paul de Beer is redacteur van s&D

Noten zie pagina 24

RELIGIE IS ONDEFINIEERBAAR

Als de overheid een duidelijke positie tegenover het geloof wil innemen, zoals beide tegenpolen in het debat dus bepleiten, dan dient zij een helder beeld te hebben van wat een godsdienst of religie is en waar deze voor staat. Dat is zo evident dat vrijwel niemand erbij stilstaat. We hebben het voortdurend over de islam, het christendom en het jodendom alsof het zonneklaar is wat we ermee bedoelen. Weliswaar is er voortdurend discussie over wat de ware aard van de islam is, maar zo'n discussie is alleen zinvol als er zoiets als een 'ware islam' bestaat. Feitelijk is het echter allerm minst helder wat een geloof is en vooral waar een geloof voor staat. Waarom beschouwen we christendom, jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme als godsdiensten, maar astrologie, new age, geloof in kabouters en

Een discussie over de ware aard van de islam is alleen zinvol als er zoiets als een 'ware islam' bestaat

de satanskerk niet? En hoe zit het met scientology, winti en holisme? Op grond waarvan kun je eigenlijk bepalen of iets een godsdienst is? Dat de gelovigen zelf geen moment aan hun geloof twijfelen is daarvoor in ieder geval onvoldoende bewijs, want dat geldt niet minder voor een overtuigd astroloog.

In het algemeen kunnen gelovigen hun geloof aan drie bronnen ontleen, namelijk (1) persoonlijke openbaring, (2) de interpretatie van een heilig boek, en (3) de navolging van een leermeester of profeet. Geen van deze criteria leent zich voor wetenschappelijke toetsing. Een persoonlijke openbaring is per definitie niet te toetsen, een heilig boek is alleen heilig voor degenen die het als de grondslag van hun geloof beschouwen (waarmee we in een cirkelredenering belanden) en een leermeester of profeet ontleent zijn gezag hetzij aan datzelfde heilige

boek, hetzij aan het geloof van zijn volgelingen. Kortom, elk van deze bronnen van geloof ontleent zijn overtuigingskracht aan de twee andere, maar tezamen berusten zij op niets.

Daarmee verschilt religieuze kennis wezenlijk van wetenschappelijke kennis, die immers bij uitstek openstaat voor wetenschappelijke toetsing en kritiek (al houden niet alle wetenschappers zich daar altijd aan). Om een positie te kunnen innemen tegenover het geloof moet de overheid zich dus baseren op uitgangspunten die zich principieel niet lenen voor objectieve toetsing.

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat de overheid gewoon kan uitgaan van de bestaande consensus in de samenleving. Weinigen zullen in twijfel trekken dat christendom, jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme religies zijn, terwijl bijna niemand dit vindt van astrologie en het geloof in kabouters. Een dergelijke benadering is niet erg bevredigend, omdat een geloof met weinig aanhangers dan veel minder kans heeft om door de overheid erkend te worden dan een wijdverbreid geloof. Dat staat op gespannen voet met het uitgangspunt dat de overheid alle godsdiensten op dezelfde manier tegemoet moet treden — een stelling die iedereen, met uitzondering van islambestrijders als Geert Wilders, lijkt te onderschrijven.

OP GLAD IJS

Belangrijker is echter dat het beroep op consensus tekortschiet als de overheid ook een opvatting moet hebben over wat religies voorschrijven. En dat is onvermijdelijk om de (gelijke) behandeling van religies materiële betekenis te geven. Als de overheid positie kiest ten aanzien van een geloof, geeft ze per definitie een interpretatie aan dat geloof.

De discussie over het hoofddoekje is hiervan een goede illustratie. Hier staan twee opvattingen lijnrecht tegenover elkaar. Sommigen willen het dragen van een hoofddoek in alle functies toegestaan vanwege de vrijheid van godsdienst. Anderen stellen juist dat vrouwen

in een publieke functie, zoals ambtenaren, geen hoofddoek mogen dragen omdat dit strijdig is met de scheiding van kerk en staat. Beide partijen beschouwen de hoofddoek primair als religieus symbool. De eerste beroept zich erop dat het dragen van een hoofddoek voor islamitische vrouwen een religieuze plicht is. De laatste ziet de hoofddoek als een (ongewenste) uiting van een islamitische geloofsovertuiging. Dat de islam vrouwen voorschrijft om een hoofddoek te dragen is echter allerm minst een uitgemaakte zaak. Veel gelovige moslima's dragen immers geen hoofddoek en geven daarmee aan dit niet als een (zwaarwegende) religieuze plicht te beschouwen. En niet iedereen die een hoofddoek draagt doet dit vanwege de religieuze betekenis ervan (publiciste Naema Tahir sprak eens van een 'duizenddingendoekje').

Staat de overheid het dragen van een hoofddoek in een publieke functie toe vanwege de godsdienstvrijheid, dan kiest zij partij voor degenen die stellen dat de islam de hoofddoek voorschrijft. Maar ook als de overheid het dragen van een hoofddoek voor ambtenaren verbiedt vanwege de scheiding van kerk en staat, geeft zij een eigen interpretatie aan de islam door het hoofddoekje als een religieus symbool te beschouwen. Daarbij doet zich de paradoxale situatie voor dat de overheid zich juist *vanwege* de strikte scheiding van kerk en staat

overheid dan af op de overtuiging van de moslima in kwestie. De consequentie hiervan is dat ieder individu zelf bepaalt of bepaalde kleding en versierselen een religieuze betekenis hebben. Welke absurde consequenties dit kan hebben bleek begin dit jaar toen een man een identiteitsbewijs verkreeg waarop hij als clown was geportretteerd, omdat hij claimde dat dat zijn levensovertuiging was.¹ Als de overheid afgaat op de persoonlijke overtuiging van de gelovige, dan kan zij in feite geen enkel beroep op de vrijheid van geloof (of levensovertuiging) afwijzen. Een hoofddoekje verschilt dan in niets van een kruisje of een sterrenbeeld. En omgekeerd, als het ambtenaren zou worden verboden een religieus symbool als een hoofddoek te dragen, zouden individuele ambtenaren zich kunnen verweren met het argument dat zij hun hoofddoek *niet* vanwege hun geloof dragen. Kortom, dit zou tot volstrekte willekeur leiden.

In de huidige praktijk ontloopt de overheid dit probleem vaak door de interpretatie aan de rechter over te laten. Een berucht voorbeeld hiervan is de rechterlijke uitspraak over de uitlatingen van de Rotterdamse imam El Moumni in 2001 dat homoseksualiteit een ziekte is die schadelijk is voor de samenleving. De rechter sprak El Moumni vrij van discriminatie op grond van de vrijheid van godsdienst. In zijn overweging stelde het hof dat de 'uitlatingen zijn aan te merken als een weergave van een in de islamitische godsdienst verankerde geloofsopvatting van verdachte. Gezien de in de grondwet en internationale verdragen verankerde vrijheid van godsdienst stond het verdachte vrij zijn op zijn geloofsovertuiging stoelende opvattingen omtrent homoseksualiteit uit te dragen.'²

Dit oordeel baseerde het hof mede op twee getuige-deskundigen die bevestigden dat El Moumni zijn uitlatingen kon baseren op de Koran. De rechter begaf zich hiermee op glad ijs. Zoals ik al opmerkte kan een beroep op een heilig boek geen enkele aanspraak maken op objectiviteit bij de beoordeling van een geloof. En op grond waarvan zou de rechter — al dan niet

Bronnen van geloof lenen zich niet voor objectieve toetsing

20

gedwongen ziet een eigen oordeel te vormen over wat wel en wat niet tot het islamitisch geloof behoort. Dezelfde redenering geldt *mutatis mutandis* voor het dragen van een keppeltje, een kruisje, een tulband, enzovoort.

Kan de overheid dit dilemma niet ontlopen door zich te beroepen op het oordeel van de gelovige zelf? In plaats van zelf te bepalen of het dragen van een hoofddoek als een islamitisch voorschrift moet worden beschouwd, gaat de

aan de hand van geraadpleegde deskundigen — een concrete interpretatie aan zo'n heilig boek moeten geven?³

BELEID ZONDER GELOOF

Het voorgaande laat feitelijk maar één conclusie toe, namelijk dat de overheid zich dient te onthouden van elke interpretatie van een geloof. Geloofsinterpretaties zijn een puur persoonlijke, individuele zaak, waarin de overheid zich op geen enkele manier dient te mengen. Een logische consequentie hiervan is dat het geloof geen enkele rol dient te spelen in het overheidsbeleid en dus ook niet in de wetgeving. Wat dit concreet zou betekenen kan worden geïllustreerd aan de hand van een aantal actuele kwesties.

Om te beginnen het hoofddoekje. Als het voor de overheid irrelevant is of een hoofddoek een religieus symbool is, kan dit feit ook geen rol spelen bij het toestaan of verbieden van het dragen van een hoofddoek in een publieke functie. Een verbod op het dragen van een hoofddoekje kan dan niet worden gebaseerd op de scheiding van kerk en staat, maar bijvoorbeeld wel op algemeen geldende kledingsvoorschriften voor ambtenaren in een publieksfunctie. Maar die voorschriften zouden dan evengoed betrekking hebben op het dragen van een keppeltje, een naveltruitje of een piercing. Als de overheid het dragen van een hoofddoek wel toestaat, zou dit niet vanwege de vrijheid van godsdienst moeten zijn, maar omdat zij speciale kledingsvoorschriften voor ambtenaren niet nodig of wenselijk acht. Een logische keuze is dan om in die functies waarin ambtenaren nu een uniform dragen om zich duidelijk te onderscheiden als vertegenwoordigers van het wettige gezag (denk aan politieagenten en rechters) een hoofddoek — of enige andere afwijkende kleding — niet toe te staan, maar in andere functies wel.

Voor een boerkaverbod in de openbare ruimte valt veel te zeggen, omdat een boerka het onmogelijk maakt om iemand te herkennen en te identificeren. Wie een dergelijk verbod wil

bestrijden zou zich in ieder geval op andere argumenten moeten beroepen dan dat het om een religieuze uiting gaat. Niettemin oordeelde de Amsterdamse rechtbank op 24 mei 2007 in een zaak tegen de gemeente Diemen dat het dragen van een boerka geen grond kan zijn om een moslima een bijstandsuitkering te weigeren, zelfs als dit de kans op werk vermindert, aangezien 'het kledingstuk (...) voor haar (de bijstandont-

Geloof dient geen enkele rol te spelen in overheidsbeleid en wetgeving

vanger — pdb) een rechtstreekse uitdrukking is van haar godsdienstige overtuiging'.⁴ Ook in dit geval zou het bij de beslissing irrelevant moeten zijn *waarom* iemand een boerka draagt.

Als het om discriminerende uitlatingen gaat, zoals die van El Moumni, maar bijvoorbeeld ook die van toenmalig RPF-Kamerlid Leen van Dijke, die in 1998 homo's met dieven vergeleek, is er geen reden deze met een ander criterium te beoordelen dan de vrijheid van meningsuiting. Het onbevredigende van de rechterlijke uitspraak in de zaak van El Moumni was niet dat deze werd vrijgesproken, maar dat dit gebeurde op grond van de vrijheid van godsdienst in plaats van de vrijheid van meningsuiting. Dat suggereert immers dat een niet-moslim voor dezelfde uitspraak wel veroordeeld zou zijn.

Hoe dient in dit licht het pleidooi te worden beoordeeld van Geert Wilders in *de Volkskrant* van 8 augustus jl. om de Koran te verbieden? Zowel Wilders als zijn criticasters beroepen zich in belangrijke mate op het religieuze karakter van de Koran. Wilders schreef over 'de fascistische islam, de zieke ideologie van Allah en Mohammed zoals neergelegd in de islamitische *Mein Kampf*: de Koran'.⁵ In reactie hierop gaf minister Ella Vogelaar als eerste argument waarom het kabinet de Koran niet zal verbieden: 'In Nederland hebben we godsdienstvrijheid'.⁶ Wederom

zou de enige relevante vraag moeten zijn of de Koran — net als de Bijbel en trouwens ook *Mein Kampf* — onder de vrijheid van drukpers valt. Het antwoord daarop kan eigenlijk alleen maar bevestigend zijn. Hoezeer men bepaalde passages in deze boeken ook verafschuwt, als dat een reden zou zijn om ze te verbieden, dan zou er van de vrije pers in Nederland weinig overblijven.

Er is geen enkele reden om een speciale regeling te treffen voor een ‘halalhypothec’

22 Een andere actuele kwestie betreft de vraag of de overheid steun moet verlenen aan het opzetten van een imamopleiding. Voor ‘verlichtings-fundamentalisten’ is dat natuurlijk uitgesloten, omdat het strijdig is met de scheiding van kerk en staat. Anderen zien het daarentegen als een goede mogelijkheid om de gematigde islam in Nederland een steuntje in de rug te geven en te voorkomen dat er radicale imams uit het buitenland (moeten?) komen. Als godsdienst voor de overheid irrelevant is, dient deze vraag echter op geheel andere gronden te worden beantwoord, namelijk op basis van de criteria die ook voor andere (hogere) opleidingen gelden. Bij een hogere beroepsopleiding gaat het er vooral om of er op de arbeidsmarkt behoefte bestaat aan de betreffende beroepskwalificaties en -competenties. Gezien het tekort aan imams lijkt dit zeker het geval te zijn. Voor een academische imamopleiding (zoals de *vu* die wil aanbieden) is echter geen ruimte, omdat het onmogelijk om een *wetenschappelijke* studie kan gaan. Dit geldt overigens niet minder voor bestaande masteropleidingen voor predikant (aan de *vu*) en voor het pastoraat (aan de *UvT*), waarvan het wetenschappelijke karakter evenzeer betwistbaar is.

Een kwestie van geheel andere aard is die van de ‘halalhypothec’. Minister Bos antwoordde op 23 juli jl. op kamervragen dat het ministerie

van Financiën onderzoekt ‘hoe de markt voor islamitisch bankieren in Nederland verder tot ontwikkeling kan worden gebracht’.⁷ Een van de mogelijke belemmeringen voor islamitisch bankieren is dat een zogenoemde halalhypothec geen rentebetaling kent omdat die in strijd zou zijn met de sharia, en dus ook geen hypotheek-renteaftrek. Zou een dergelijke halalhypothec niet dezelfde gunstige fiscale behandeling moeten krijgen als de ‘gewone’ hypotheek? Nee, er is voor de overheid geen enkele reden om een speciale regeling te treffen voor een door religieuze motieven ingegeven hypotheekvorm. Nog afgezien van de hypocrisie om rente wel, maar hypotheekrenteaftrek niet verwerpelijk te vinden, betreft het immers opnieuw een kwestie waarbij de overheid zich een oordeel zou aanmeten over wat de islam voorschrijft. Veel Nederlandse moslims schijnen overigens geen enkel probleem te hebben met het betalen van hypotheekrente.

Bovenstaande voorbeelden zouden het vermoeden kunnen doen rijzen dat mijn betoog alleen consequenties heeft voor de opstelling van de overheid tegenover de islam. Dit is zeker niet het geval. Ik wijs hiervoor op het bestaande verbod op ‘smadelijke godslastering’ (art. 147 WvS), waarbij sprake is van uitlatingen op ‘voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze’. In hetzelfde artikel is sprake van een verbod op het bespotten van een ‘bedienaar van de godsdienst’ en het beschimpen van aan een eredienst gewijde voorwerpen. Voor de overheid zou het volstrekt irrelevant moeten zijn of iemand die bespot wordt of iets dat beschimpt wordt — op zichzelf al een merkwaardig fenomeen — een godsdienstig karakter heeft. Het valt dan ook toe te juichen dat de Tweede Kamer, naar het zich laat aanzien met steun van de PvdA, voornemens is om dit artikel te schrappen.

VRIJHEID VAN GODSDIENST

Wie bovenstaande redenering onderschrijft, ontkomt niet aan de vraag wat nog de rol is van artikel 6 van de grondwet, dat de vrijheid van

godsdienst en levensovertuiging garandeert. Wordt die vrijheid niet al voldoende gewaarborgd door de drie erop volgende artikelen betreffende de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging en de vrijheid van vergadering? Als artikel 6 hieraan iets toevoegt, roept dit de vraag op welke rechten burgers op grond van hun godsdienst of hun levensovertuiging hebben die anderen *niet* hebben. Wat hierop ook het antwoord moge zijn — en ik zou eerlijk gezegd geen zinnig antwoord kunnen bedenken — het zou onvermijdelijk strijdig zijn met artikel 1 van de grondwet dat bepaalt dat gelijke gevallen gelijk worden behandeld en dat discriminatie — onder andere op grond van godsdienst! — niet is toegestaan.

Dat in de grondwet godsdienst en levensovertuiging steeds in één adem worden genoemd, lost het probleem overigens niet op. Integendeel, het betekent dat de overheid zich ook nog een oordeel moet vormen over wat

Wat is de toegevoegde waarde van artikel 6? Welke rechten hebben gelovige burgers die anderen niet hebben?

als een levensovertuiging geldt (volgens Van Dale een 'beginsel waarnaar men zijn leven inricht'), waarvoor zij zo mogelijk nog minder houvast heeft dan bij een godsdienst. Want waarom zouden racisme, fascisme, pedofilie, en ga zo maar door, niet alle als levensovertuiging kunnen gelden? Nu kan men tegenwerpen dat deze 'levensovertuigingen' overduidelijk strijdig zijn met andere grondrechten, die niet zomaar terzijde kunnen worden geschoven. Het probleem is evenwel dat ook een beroep op de vrijheid van godsdienst meestal pas wordt gedaan als die vrijheid op gespannen voet staat met andere grondrechten (zoals het verbod op discriminatie).

De toegevoegde waarde van de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing kan hooguit zijn gelegen in de ruimte die zij burgers biedt om zich in bepaalde gevallen te beroepen op gewetensbezwaren. Het belangrijkste voorbeeld daarvan was lange tijd het recht om militaire dienst te weigeren op grond van gewetensbezwaren. Sinds de dienstplicht is afgeschaft spelen gewetensbezwaren in de praktijk nog slechts incidenteel een rol. Gedacht kan nog worden aan de gemoedsbezwaren tegen verzekeringen omdat deze in strijd zouden zijn met 'Gods voorzienigheid'. Op grond hiervan kunnen mensen ontheffing krijgen voor de verplichte sociale verzekeringen (in ruil hiervoor betalen zij dan overigens wel een premieervangende belasting). Het is echter de vraag of een grondwetsartikel over de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing nodig is om het in specifieke situaties mogelijk te maken voor gewetensbezwaarden om een uitzondering te maken op een algemeen geldende regel.

Tot slot, voor de discussie over artikel 23 van de grondwet, de vrijheid van onderwijs, heeft bovenstaande beschouwing geen directe implicaties. Daarin wordt immers niet naar het geloof verwezen als grond om een school op te richten — dat kan even goed om pedagogisch-didactische redenen zijn, denk aan Dalton-, Jenaplan- en Montessorischolen. Wel zou het goed zijn als in de discussie over het handhaven of schrappen van artikel 23 de vrijheid van godsdienst niet te pas en te onpas als argument zou worden aangevoerd.

DE ROL VAN DE PVDA

De Partij van de Arbeid staat al geruime tijd onder druk om duidelijker positie te kiezen in het debat tussen 'verlichtingsfundamentalisten' en 'multiculturalisten' — of welke termen men ook voor beide kampen wil gebruiken. Vaak lijkt er slechts een keuze te zijn tussen twee uitersten: je ondertekent de steunverklaring voor het comité van ex-moslims van Ehsan Jami of anders accepteer je de onderdrukking van afvallige moslims.

Je verbant religieuze symbolen uit het publieke domein of je beschouwt iedere beperking op het dragen van een hoofddoek of boerka als een onaanvaardbare schending van de vrijheid van godsdienst. Sommigen proberen een middenweg te bewandelen: ze pleiten voor (overheids-) steun voor gematigde en liberale moslims en voor het opzetten van een imamopleiding⁸ of ze suggereren dat de islam op den duur zal kunnen gaan behoren tot ons culturele erfgoed (PvdA-minister Ella Vogelaar).

Door dergelijke standpunten in te nemen raken sociaal-democratische politici echter al snel verstrikt in ingewikkelde en onontwaaerbare religieuze kwesties. Waarom zou de

PvdA zich moeten uitspreken over het al dan niet joods-christelijk-islamitische karakter van onze beschaving? Waarom zou zij partij moeten kiezen voor de gematigde stromingen binnen de islam? Waarom zou zij een specifieke opvatting moeten hebben over het hoofddoekje? Ik pleit ervoor dat de PvdA principieel weigert zich over deze zaken uit te laten, omdat ze niet tot de verantwoordelijkheid van de politiek behoren. Pas wanneer grondrechten als de vrijheid van meningsuiting of het non-discriminatiebeginsel in het geding komen, is het zaak dat politici van zich laten horen. Dan blijven er nog genoeg lastige kwesties over om het hoofd over te breken.

Noten

- 1 NRC *Handelsblad*, 25 januari 2007.
- 2 Uitspraak van het Gerechtshof 's-Gravenhage (LJN: AF0667), 18 november 2002 (<http://www.rechtspraak.nl>).
- 3 Zie voor een uitvoeriger beschouwing over de rol van de rechtspraak Petra Jonkers, 'Hoe zal de rechter dat oplossen? Lastige kwesties rond godsdienst', in: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein*, WRR-Verkenningen, Amsterdam: Amsterdam University Press, p.473-505.
- 4 Uitspraak van de Rechtbank Amsterdam (LJN: BA6917), 24 mei 2007 (<http://www.rechtspraak.nl>).
- 5 Geert Wilders, 'Genoeg is genoeg: verbied de Koran', in: *de Volkskrant*, 8 augustus 2007.
- 6 Reactie minister Vogelaar op uitspraken Wilders over verbieden Koran, 8 augustus 2007 (<http://www.vrom.nl/pagina.html?id=32271>).
- 7 Ministerie van Financiën, Antwoorden op Kamervragen islamitisch bankieren, 13 juli 2007 (http://www.minfin.nl/nl/actueel/kamerstukken_en_besluiten,2007/07/FM07-1577.html).
- 8 Zie bijvoorbeeld PvdA-Tweede Kamerlid Jeroen Dijsselbloem, 'Overheid moet liberale moslims steunen', in: *de Volkskrant*, 6 september 2007.

De belofte van het nieuwe multiculturalisme

LODEWIJK VAN OORD

Toen Hans Janmaat, fractievoorzitter van de Centrum Democraten, in 1996 verklaarde de multiculturele samenleving te willen afschaffen, werd hij door het gerechtshof in Arnhem veroordeeld tot twee maanden voorwaardelijk en een boete van 7500 gulden. De rechter besliste dat Janmaats uitspraak neerkwam op 'discriminatie van in Nederland aanwezige etnische minderheden', een vonnis dat door de Hoge Raad werd bekrachtigd.¹

Een kleine vier jaar later publiceerde Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* zijn essay over het multiculturele drama.² Het debat dat hij hiermee instigeerde zou de publieke opinie over multiculturaliteit in Nederland radicaal veranderen. Als gevolg van deze omwenteling — noem het een revolutie — is de veroordeling van Janmaat haast onvoorstelbaar geworden. De afgelopen jaren tuimelden publicisten van diverse pluimage over elkaar heen om in steeds scherpere bewoordingen de eens zo gekoesterde idee van de multiculturele samenleving naar de prullenbak te verwijzen.

Het debat was ongewoon fel en veel deelnemers leken maar wat uit de heup te schieten. Zo stelde Afshin Ellian in alle ernst dat multiculturalisme in Nederland zou leiden tot de ont-

wikkeling van de eerste Europese Gazastrook.³ Sylvain Ephimenco schreef op hoge toon dat het tijd werd om 'definitief af te rekenen met een illusoir concept, een schimmig droombeeld' dat alleen maar geleid had tot 'slachtofferisme' bij allochtonen.⁴ De gedachte dat de multiculturele samenleving een illusie is, had Ephimenco ontleend aan SCP-voorman Paul Schnabel, die al in 1999 in een meer afwogen analyse tot de conclusie kwam dat er in de praktijk nauwelijks sprake is van culturele synthese tussen autochtone en allochtone Nederlanders. Multiculturaliteit 'is geen realistische optie en het is zelfs geen wenselijke optie', aldus Schnabel, die vervolgde met een pleidooi voor aanpassing en assimilatie.⁵

Ook politici roerden zich, maar de debatten in het parlement voegden inhoudelijk weinig toe aan hetgeen elders al te berde was gebracht. De agenda van politiek Den Haag leek vooral een afspiegeling van wat er in de media en aan de borreltafel zoal werd gezegd. Zoals GPV-leider Gert Schutte het in april 2000 in de Tweede Kamer verwoordde: 'Het is ongetwijfeld goed dat debatten die in de samenleving plaatsvinden ook hier plaatsvinden.'⁶

De moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh stelden het debat op scherp. Ook de opkomst, ondergang en transatlantische wederopstanding van Ayaan Hirsi Ali droegen bij aan de discussie, die intussen steeds rommeliger werd. Het multiculturele debat concentreerde zich steeds meer op de islam, religieus extremisme

Over de auteur Lodewijk van Oord doceert *Geschiedenis van het Midden-Oosten en Conflictstudies* aan het *United World College of the Atlantic in Wales*

Noten zie pagina 29

en terrorisme. Genuanceerde geluiden waren in die discussie niet erg welkom. Gematigde bijdragen zoals die van Geert Mak en Ian Buruma werden frontaal aangevallen door het squadron van publicisten dat het debat in eerste instantie had aangezwengeld.

Wie de hele discussie in ogenschouw neemt, moet concluderen dat die buitengewoon verwarrend is. Nu monden debatten over cultuur al snel uit in spraakverwarring, zeker als wordt

Jarenlang was in het Nederlandse overheidsbeleid diversiteit een doel op zich

nagelaten dit problematische containerbegrip eerst goed af te bakenen. Cultuur, tenslotte, ‘means whatever we use it to mean’.⁷ Het gevolg is dat velen de neiging hebben om zodra de term valt op zoek te gaan naar hun woordenboek.⁸ Zonder een helder kader en een systematische aanpak ontstaat al snel een conceptuele chaos, waarin het mogelijk wordt dat iemand de Randstad met de Gazastrook verwacht.

De meest inzichtelijke bijdrage aan het debat kwam, in dit verband, van de filosoof Jos de Mul, die betoogde dat de *multiculti*'s en de *monoculti*'s dezelfde fundamentele analysefout maken: ze beschouwen cultuur als ‘een homogeen, in zichzelf besloten en onveranderlijk geheel van tradities, normen en waarden’.⁹ In welke cultuur we geboren worden is volstrekt toeval, maar culturele tradities zijn geen gevangenschappen waarin we levenslang opgesloten zitten, aldus De Mul. Bovendien lenen en kopiëren culturen voortdurend van elkaar, wat elke ‘authentieke’ cultuur per definitie al multicultureel maakt.

Volgens het ‘liberaal nationalisme’, de normatieve politieke filosofie die het Nederlandse debat domineert, kan een liberale democratie alleen succesvol worden ingericht als de burgers in een samenleving een gemeenschappelijke culturele identiteit delen.¹⁰ Hoewel veel liberaal

nationalisten met Benedict Anderson zeggen dat nationale identiteiten *constructies* zijn, vinden ze deze imaginaire constructies wel van groot belang voor het garanderen van sociale cohesie binnen een staat. Het is dan ook noodzakelijk dat de grenzen van politieke eenheid samenvallen met die van nationale eenheid. De staat moet zich actief inzetten om de nationale identiteit te beschermen en binnen de samenleving te verspreiden. Kwesties als de angst voor een Europese superstaat en initiatieven om te komen tot een historische canon en een Nationaal Historisch Museum zijn aan de hand van het liberaal nationalisme goed te duiden.

Opvallend is dat het liberaal nationalisme in toenemende mate van replek wordt gediend. Er lijkt sprake te zijn van een trendbreuk. Met name de agressieve toon van sommige islamcritici wordt steeds meer als een probleem gezien.¹¹ Misschien maakt deze omslag in het debat het mogelijk om te komen tot een herwaardering van het multiculturele vraagstuk. Dit is nodig, want zoals ik in dit artikel zal betoegen is de multiculturele samenleving een vanzelfsprekend gevolg van de keuzevrijheid van burgers in een volwassen democratie.

TWEE PERSPECTIEVEN

Het ideaal van de multiculturele samenleving kan twee verschillende vormen aannemen. De eerste variant beschouwt culturele diversiteit als iets waardevols in zichzelf. Dit is de vorm van multiculturaliteit die in Nederland jarenlang populair was. Verscheidenheid werd een doel op zich, hoewel die diversiteit zich in de praktijk voornamelijk uitte in randverschijnselen als het culinaire aanbod en de wereld van de kunsten. Binnen deze invulling van multiculturaliteit worden ‘verschil’ en ‘behoud van eigen identiteit’ waardevolle principes. De diversiteit in de samenleving wordt gekoesterd en iedereen die kan aantonen anders te zijn dan de anderen kan om die reden overheids-subsidie krijgen. Dit beleid ter discussie stellen was jarenlang taboe: kritische meningen werden al snel als discriminerend beschouwd.

Waarom juist deze vorm van multiculturaliteit werd omarmd kan wellicht worden verklaard vanuit de Nederlandse verzuilingstraditie waarin mensen uit verschillende zuilen grotendeels langs elkaar heen leefden. Echter, op een situatie waarin culturele groepen een naar binnen gekeerd karakter tonen en betrekkelijk geïsoleerd ten opzichte van elkaar staan, is het begrip multiculturalisme eigenlijk niet van toepassing. Zo'n samenleving is 'pluraal monocultureel'.

Een voorbeeld. In mijn studietijd werkte ik als suppoost in Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden. Onder aanmoediging van staatssecretaris Rick van der Ploeg (PvdA) probeerden culturele instellingen meer allochtone bezoekers te trekken. De Lakenhal wilde niet achterblijven en organiseerde op een zondag een intercultureel festival waarbij het Iraanse levenslied centraal stond. Er was Iraans eten en Kader Abdolah kwam voorlezen. Honderden Iraniërs togen die dag naar Leiden. Ons, de suppoosten, viel het op dat niemand belangstelling had voor de schilderijen van Rembrandt, Jan van Goyen en

Er is niets benoembaar fundamenteels dat in geen enkele beschrijving van de Nederlandse cultuur mag ontbreken

Lucas van Leyden. De bezoekers kwamen niet voor het museum, ze kwamen voor elkaar. Een ouder echtpaar met Leidse tongval verscheen aan de kassa en wilden weten wat er precies aan de hand was. De caissière legde uit dat er een dag voor Iraniërs georganiseerd was, maar dat ze gewoon de collectie konden bezichtigen. Niet gecharmeerd van luide Perzische muziek besloot het echtpaar een andere keer terug te komen.

Critici van het pluraal monoculturalisme zoals dat in Nederland jarenlang in het overheidsbeleid tot uitdrukking kwam, hebben op

hoofdpijnen gelijk. Bepaalde groepen zullen in dit model minder kansen hebben dan anderen om zich te ontplooien en een solide plaats in de samenleving te verwerven. Cultureel conservatisme en een gebrek aan culturele mobiliteit hangen ermee samen.

Veel meer potentie heeft een alternatieve visie op multiculturalisme. Aanhangers van die tweede variant zijn niet geïnteresseerd in het cultiveren van verschil. Eerder leggen zij de nadruk op de mogelijkheden voor individuele burgers om in vrijheid redelijke keuzes te maken.¹² Het begrip culturele vrijheid werd gepopulariseerd in het *Human Development Report 2004* van de Verenigde Naties. Het wordt hierin gedefinieerd als de ruimte die mensen hebben om hun eigen identiteit te bepalen en hun leven waardevol in te richten, zonder te worden uitgesloten van belangrijke zaken zoals onderwijs, gezondheidszorg en de arbeidsmarkt.¹³

In dit perspectief wordt culturele diversiteit gewaardeerd voorzover ze gekoppeld is aan ontwikkeling en emancipatie, vooral van individuele leden van minderheidsgroepen. Mensen moeten kunnen kiezen of zij de cultuur van de groep waarin zij geboren zijn omarmen of verwerpen. Een moslima die door haar familie gedwongen wordt om een hoofddoek te dragen wordt in haar culturele vrijheid geschonden. Voor de moslima die gedwongen wordt haar hoofddoek af te leggen, bijvoorbeeld omdat ze als griffier bij een rechtbank werkt of omdat de openbare school waar ze leerling is het dragen ervan niet toestaat, geldt hetzelfde. In de praktijk zullen velen ervoor kiezen om een deel van de cultuur waarin ze geboren worden te behouden, een ander deel aan te passen en weer een ander deel te verwerpen. Deze constellatie van keuzes leidt tot wat Jos de Mul interculturele vibraties noemt.

Hieruit volgt dat elke culturele constructie, ook de Nederlandse, een samensmelting van verschillende tradities en invloeden is. Een cultuur is geen solide ding op zich, maar een mentaal bouwwerk. Voor de een bestaat *de* Nederlandse cultuur uit dijken, polders en

deltawerken, voor een ander uit Sinterklaas, Koninginnedag en HEMA-worst, en voor weer een ander uit euthanasie, homohuwelijk en coffee-shops. Een grote gemene deler is er niet, overlap wel. De Nederlandse cultuur volgens persoon A lijkt een beetje op die van persoon B en die van B lijkt weer wat op die van C. Maar het verband tussen A en C hoeft niet per se duidelijk te zijn. Voor essentialisme is hier geen plaats, er is niets benoembaar *fundamenteels* dat in geen enkele beschrijving van de Nederlandse cultuur mag ontbreken.

Het beknotten van culturele vrijheid is immoreel en ineffectief

Culturele vrijheid is om verschillende redenen van belang. Het VN-rapport stelt dat gedwongen aanpassing immoreel is, een mens moet vrij zijn om binnen de grenzen van de wet te zijn wie hij of zij wil zijn. Het beknotten van culturele vrijheid is bovendien ineffectief: uiteindelijk neemt de spanning in de samenleving er alleen maar door toe, niet af. Een ander argument benadrukt dat culturele vrijheid essentieel is voor de sociale en economische emancipatie en ontwikkeling van burgers uit met name minderheidsgroepen. Het VN-rapport sluit wat dit betreft nadrukkelijk aan bij het denken van de met de Nobelprijs gelauwerde econoom Amartya Sen, die deze gedachte uitwerkte in zijn boek *Development as Freedom*.¹⁴ Hierin beargumenteert hij overtuigend dat culturele onvrijheid in wezen een vorm van armoede is.

DE VRIJHEID CENTRAAL

Keuzevrijheid is in een democratische samenleving een groot goed — daarover is bijna iedereen, links en rechts op het politieke spectrum, het eens. Vooral waar het gaat over de inrichting van het eigen leven en de vormgeving van de individuele identiteit, is persoonlijke autonomie

van het grootste belang. In een plurale, multi-etnische staat zal dit keuzebeginsel automatisch leiden tot een multiculturele samenleving. Deze samenleving is geen doel op zich, maar een logisch gevolg van de verschillende keuzes die burgers maken. Je zou dus kunnen spreken van 'geïndividualiseerd multiculturalisme'.¹⁵

Als burgers in een samenleving vrij zijn en in staat om persoonlijke afwegingen te maken, is dat een goed teken: de mate van culturele vrijheid zegt iets over het ontwikkelingsniveau van een land. Cultureel conservatisme krijgt geen kans, aangezien de keuzes die mensen maken voortdurend zullen leiden tot culturele interactie en ontwikkeling. Cultuurverschillen hoeven niet met allerlei kunstgrepen van overheidswege bevorderd te worden.

De overheid heeft evengoed een actieve rol te spelen. Kritisch onderwijs kan jongeren laten kennismaken met de diversiteit van de samenleving en hen leren hoe ze hun persoonlijke culturele vrijheid kunnen uiten. Elke vorm van segregatie in het onderwijs moet hard worden bestreden. Degenen die in hun vrijheid beknott worden door hun familie of culturele groep dienen door de samenleving gesteund en zonodig beschermd te worden. Dit geldt zowel voor de autochtone gereformeerde jongen die niet kan uitkomen voor zijn homoseksuele geaardheid als voor de allochtone moslima die een relatie met een niet-moslim wil aangaan. Culturele vrijheid is niet alleen een zaak voor minderheden, maar noodzaak voor elke persoon die het eigen leven vorm wil geven en coauteur wil zijn van de eigen identiteit. Dit is een zinvoller richtsnoer dan het oude adagium 'behoud van eigen identiteit'.

Het culturele vrijheidsprincipe kan van pas komen bij het innemen van een standpunt in actuele politieke kwesties. Geloofsafval is een belangrijk individueel recht. Een comité dat ex-gelovigen wil steunen is in principe lovenswaardig, zeker als het individuen helpt die een religie verlaten die in de praktijk weinig ruimte laat voor apostasie. Aan de andere kant verdienen al diegenen die de keuze maken om religieus te blijven of te worden dezelfde respectvolle be-

handeling. Elke individuele keuze die in vrijheid gemaakt wordt en die de vrijheid van anderen niet schendt, dient door de overheid gerespecteerd en waar nodig gesteund en beschermd te worden.

Liberaal nationalistes zijn bang dat een gebrek aan consensus over de kernwaarden van een samenleving uiteindelijk tot desintegratie zal leiden. Het voortbestaan van plurale, tegenstrijdige opvattingen over het goede leven zien zij als een probleem. Om het tij te keren pleiten zij voor het stimuleren van een sterke, collectieve identiteit. Het blijft onduidelijk waar die nationale identiteit precies uit moet bestaan en hoe een moderne democratie haar precies moet uitdragen. In een tijd waarin steeds meer burgers sceptisch zijn over de overheid zal elke vorm van nationale uitdragerij al snel als staatspropaganda worden opgevat. Om samen te kunnen leven is bovendien geen harde collectieve identiteit *nodig*. Van burgers hoeft niet verlangd te worden dat ze een zwart-witte, eenduidige loyaliteit uitspreken. De samenleving is niet in gevaar als er tijdens een interland Nederland-Marokko enkele Nederlandse allochtonen voor Marokko juichen. Een volwaardige democratie ontleent haar kracht juist aan de manier waarop zij omgaat met het ontbreken van een uniforme identiteit.

We zullen moeten leren samenleven met

mensen met wie we het over essentiële waarden wezenlijk oneens zijn. Zolang deze andersdenkenden geen inbreuk maken op de autonomie en de culturele vrijheid van anderen — hun eigen jongvolwassen kinderen niet uitgezonderd — moeten we deze andersdenkenden vooral anders laten denken. Wij kunnen niet verwachten dat onze persoonlijke visie op het goede leven door elke medeburger gedeeld wordt. Essentiële meningsverschillen zijn misschien hinderlijk, maar niet ontoelaatbaar.

Het enige forum van eenheid dat door de overheid actief bevorderd moet worden is het publieke debat zelf.¹⁶ Dat debat moet meer zijn dan een afspiegeling van de stand van de samenleving. Idealiter werkt het andersom: door het gesprek groeit de sociale cohesie. Communicatie leidt tot *communio*.¹⁷ Dat lukt alleen als het debat niet gestoeld wordt op verankerde waarheden en essentialistische grondbeginselen. Een loopgravenstrijd zoals die zich in Nederland de laatste jaren afspeelt, waarin het naar elkaar luisteren en van elkaar leren taboe is, brengt ons geen stap verder. Wie het publieke debat bovendien met geweld wil ontregelen — fysiek of verbaal — diskwalificeert zichzelf. Er is maar een uitweg: het debat voeren op basis van de veronderstelling dat we niet precies weten *wat* de politieke waarheid is, maar wel *waar* die meestal te vinden is: ergens in het midden.

Noten

1 Hoge Raad (strafkamer) 18 mei 1999, nr. 108 960. In: <i>Nederlandse Jurisprudentie</i> 1999/634 (Janmaat). 2 Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama'. In: <i>NRC Handelsblad</i>, 25 januari 2000. 3 Afshin Ellian, 'Leve de monoculturele rechtsstaat'. In: <i>NRC Handelsblad</i>, 30 november 2002. 4 Sylvain Ephimenco (2004), <i>Het land van Theo van Gogh. De multiculturele desintegratie</i>. Amster-	5 dam/Antwerpen: Houtekiet, p. 37 en 47. 6 Paul Schnabel (1999), <i>De multiculturele illusie. Een pleidooi voor aanpassing en assimilatie</i>. Utrecht: Forum, p. 8. 7 Regeling der Werkzaamheden Tweede Kamer over fractievoorzittersdebat integratie minderheden, dinsdag 4 april 2000. 8 R. Keesing (1974), 'Theories of culture'. In: <i>Annual Review of Anthropology</i> 3: 73-97, <i>aldaar</i> 73. 9 Aldus Kwame Anthony Appiah (2005), <i>The Ethics of Identity</i>.	10 Princeton: Princeton University Press, p. 114. 11 Jos de Mul, 'Het vlietend "thuis." Interculturele vibraties'. In: <i>NRC Handelsblad</i>, 27 februari 2004. 12 Het standaardwerk hierover is nog steeds Yael Tamir (1993), <i>Liberal Nationalism</i>. Princeton: Princeton University Press. Zie ook Helder de Schutter (2007), 'Eén volk? Deliberatieve democratie, nationalisme en multiculturalisme'. In: Raf Geenens & Ronald Tinnevelt (red.), <i>De stem</i>

- van het volk. *Democratie als gesprek*. Leuven: Lannoo Campus, p. 139-163.
- 11 Margreet Fogteloo, 'Drama? Welk drama? De gunstige ontwikkeling van het multicultureel debat'. In: *De Groene Amsterdammer*, 8 juni 2007. Sjoerd de Jong, 'Wie de westerse cultuur wil verdedigen, matigt zijn toon'. In: *NRC Handelsblad*, 8 september 2007.
- 12 Amartya Sen (2006), *Identity and violence. The illusion of destiny*. London: Allen Lane, p. 150.
- 13 *Human Development Report 2004. Cultural liberty in today's diverse world*. New York: United Nations Development Programme.
- 14 Amartya Sen (1999), *Development as freedom*. New York: Anchor Books.
- 15 Dick Pels (2005), *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een Nieuwe Politiek*. Amsterdam: Anthos.
- 16 Helder De Schutter (2007), p. 143.
- 17 Zie Stefan Paas (2007), *Vrede stichten. Politieke meditatie*. Zoetermeer: Boekencentrum, p. 23.

Nederland immigratieland

PIETER NIEUWENHUIJSEN & JAN BEERENHOUT

De multiculturele samenleving, de islam en de PvdA: gezellig wil het maar niet worden. Zeker, de koers van de partij is met de jaren realistischer geworden. Vrijblijvend beleid heeft plaatsgemaakt voor een eisenpakket van inburgering en gedwongen taalles. Problemen worden scherper benoemd. De bijstellingen werden opgetekend in het rapport van de commissie-Patijn (2005) en vervolgens door een partijcongres gecanoniseerd.¹ Maar koersvast is de PvdA daarmee allerminst. Keer op keer vormt ze het middelpunt van ‘multiculturele’ incidenten en dorpsruzijs met steeds hetzelfde patroon: de partij heeft haar multiculturele agenda onvoldoende op orde, raakt onzeker en herbevestigt aldus het beeld van stuurloosheid.

Begin 2006 merkte Wouter Bos op dat het de PvdA inzake het vraagstuk van de multiculturele samenleving aan zelfvertrouwen ontbreekt.² Dat was geen woord te veel gezegd. In de aanloop naar de Kamerverkiezingen raakte de campagne ontregeld door de onbeholpen aanpak van de Armeense kwestie. Na de formatie liet de partij zich overrompelen door Geert Wilders’ aanval op de dubbele nationaliteit van twee van haar staatssecretarissen. Het geloofsconvenant rond de bouw van een moskee dat de

Over de auteurs Pieter Nieuwenhuijsen is freelance journalist. Jan Beerenhout was vanaf 1964 professioneel betrokken bij de werving, opvang en begeleiding van Turkse gastarbeiders. Van 1972 tot 1992 was hij voorpostambtenaar van de gemeente Amsterdam in de Indische Buurt.

Noten zie pagina 40

Amsterdamse lokale overheid — op initiatief van PvdA-bestuurders — sloot met Milli Görüs, was terecht omstreden. In haar eerste grote interview zorgde minister voor Integratie Ella Vogelaar voor verwarring met speculaties over de komst van een ‘joods-christelijk-islamitische’ cultuur in Nederland.³ En dan was er het zomertheater rond de oprichting van een comité voor ex-moslims door partijlid Ehsan Jami, dat de PvdA-top bijna tot een zenuwinzinking bracht. ‘De partijleiding is in lichte paniek’, oordeelde de Maleisische islamhervormer Farish Noor, die onlangs bij de partij op bezoek was.⁴

Deels is wat we hier zien de tragedie van de gematigde koers. Als het gaat om een zo hitsig geworden thema als de multiculturele samenleving doen de gematigden het niet gauw goed, in de ogen van velen. Maar juist dan komt het erop aan te beschikken over een helder en consistent handelingsrepertoire. De PvdA is paniekerig waar je haar zelfbewust in de voorhoede zou mogen verwachten. De emancipatie van kwetsbaren in de samenleving is altijd haar historisch project geweest. Bovendien, geen partij heeft een zo groot aandeel allochtonen onder haar kiezers, actieve leden en gekozen bestuurders, met name in de grote steden. In de woorden van cineast en partijlid Eddy Terstall: ‘De PvdA heeft tachtig procent van de actieve allochtonen in de achterban. Dat is het speelveld. Rechtse politici kunnen veel roepen, maar die zitten op de tribune. Als bij de PvdA de slag naar moderniteit kan worden gemaakt, is de maatschappelijke winst enorm.’⁵

Een mooi toekomstbeeld, maar intussen

verharden zich de interculturele betrekkingen. Oude en nieuwe Nederlanders staan in veel opzichten als vreemden tegenover elkaar. Of je er nu het Jaarrapport Integratie van het SCP, CBS en WODC⁶ op naslaat of het veelbesproken onderzoek van Motivaction⁷ uit 2005, de wederzijdse vervreemding slaat je in het gezicht. Recenter onderzoek van datzelfde Motivaction levert weliswaar een iets gematigder beeld op, maar een grote meerderheid blijft afwerend staan ten opzichte van allochtonen — iets waarvan volgens de onderzoekers overigens al sinds het einde van de jaren zeventig sprake is.⁸ En ook de terugkeer van het individuele geluksgevoel onder Nederlanders, waarvan het SCP onlangs melding maakte, geldt nog niet voor de multiculturele samenleving.⁹

De PvdA is paniekerig waar je haar zelfbewust in de voorhoede zou mogen verwachten

32 Dat immigratie met fricties gepaard gaat, is geen nieuws. Maar dat in Nederland — net als in sommige andere Europese landen — die fricties aanleiding geven tot regelrechte crisisgevoelens, moet een bijzondere achtergrond hebben. Ten minste vier factoren spelen hier een rol. De eerste is tijd. In een relatief korte periode van enkele decennia moest een omvangrijke stroom immigranten worden verwerkt. De daaraan verbonden problematiek is te laat onderkend, ook al uit onervarenheid met het fenomeen immigratie. Mondialisering is de tweede factor. Moderne transport- en communicatiemiddelen maken het migranten mogelijk om nauwe banden met hun thuisland in stand te houden, wat de constructie van hybride identiteiten in de hand werkt en processen van aanpassing en assimilatie afremt. De derde factor is de manifestatie, ook in Nederland, van de politieke islam. In zijn meest extreme vorm verbindt die een orthodoxe

religieuze interpretatie aan een strategie van geweld, gericht op vernietiging of ontregeling van de samenlevingen en instituties van de ‘ongelovigen’.¹⁰ Ten slotte is in Nederland ook de hoge bevolkingsdichtheid een drukkende factor.

NAAR EEN NIEUW VERTOOG

In dit maatschappelijke klimaat bestaat behoefte aan een ‘groot verhaal’ dat uitstijgt boven het huidige, onvruchtbare discours, met zijn fixatie op de islam — een discours waarin men elkaar voortdurend de maat neemt op basis van voorin genomen standpunten. Uitgedaagd door de wet van de stimulerende achterstand zou de PvdA in een dergelijk vertoog moeten helpen voorzien en wel langs de volgende lijnen.

Het multiculturele debat moet worden verzakelijkt. Het verloopt nu te emotioneel, te ‘theologisch’ ook, waar het de islam betreft. Het onderwerp ligt als een open zenuw in de Nederlandse samenleving. Deze emotionaliteit vindt zijn oorsprong in het gemoraliseer dat de opkomst van de multiculturele samenleving van oudsher heeft begeleid. Gold in de jaren tachtig en negentig — en niet alleen bij ‘links’ — de moraal dat multiculturaliteit puur een verrijking was, vandaag domineert het vertoog van de door multiculturaliteit bedreigde nationale identiteit.¹¹ De PvdA moet afstand nemen van het gemoraliseer van zowel vóór als na Fortuyn. Ze moet zich, in de beste linkse tradities, laten leiden door maatschappijanalyse.

Of de multiculturele samenleving een verrijking is of juist een bedreiging, is niet de juiste vraag. Ze is niet een ‘doel’ of een ‘gevaar’, maar de feitelijke toestand waarin wij verkeren, een gevolg van een proces van mondialisering dat in ons deel van de wereld zijn uitdrukking heeft gevonden in omvangrijke migratiestromen uit niet-westerse landen en culturen. De nuchtere constatering dat Nederland in het laatste kwart van de vorige eeuw een immigratieland is geworden — er wonen hier nu 1,7 miljoen mensen van niet-westerse afkomst — moet het vertrekpunt vormen voor een analyse van de demografische

en culturele veranderingen die ons land door-
maakt. Het maatschappelijke discours moet wor-
den losgewrikt uit het verkeerde spoor waarin
het zich bevindt. Integratie- en islamvertogen
moeten plaatsmaken voor een immigratiever-
toog: een verhaal over de betekenissen en impli-
caties van immigratie en de praktische, morele
en politieke vragen die daaraan zijn verbonden
— met bovenaan de lijst de kwestie: hoeveel di-
versiteit kan een samenleving verdragen of ver-
werken en wat vraagt dit van alle betrokkenen?

Vanuit het immigratieperspectief kunnen de
opgelopen spanningen en emoties rond onze
multiculturele samenleving worden geduid als
een botsing tussen (de noodzaak van) sociale
cohesie en (de legitimiteit van) culturele di-
versiteit. Historisch gezien is dit een alleszins
herkenbaar spanningsveld: elk land met om-
vangrijke immigratie uit andere culturen krijgt
ermee te maken. De enige realistische uitweg
uit dit spanningsveld — een die de sociaal-
democratie dus zou moeten uitdragen — is
verzoening, vanuit het inzicht dat in een samen-
leving als de onze diversiteit alleen kan existe-
ren bij een verzekerde mate van sociale cohesie.
Maar hoe krijgt die co-existentie op vreedzame
basis vorm in het ongemakkelijke maatschappe-
lijke klimaat van vandaag?²¹²

Twee groepen zijn hier geadresseerd. Aan de
ene kant de immigrant. Van hem mag worden
verlangd dat hij de consequenties trekt uit zijn
stap tot immigratie naar het moderne Neder-
land: door respect te tonen voor het land van zijn
keuze, dat hem nieuwe kansen biedt, en door
zich in te spannen om een volwaardig burger in
de Nederlandse samenleving te worden. Binnen
deze context mag immigranten alle ruimte wor-
den gelaten voor de beleving van hun oorspron-
kelijke cultuur en identiteit.

De tweede groep zijn de witte Nederlanders
die de pijn voelen, of zeggen te voelen, van de
multiculturele samenleving en die daarom wan-
trouwig aankijken tegen alles wat zweemt naar
culturele diversiteit. Het gaat om de grote groep
vaderlanders — vooral stedelingen uit de lagere
middenklasse, aangevuld met sympathisanten

van elders — die meer dan gemiddeld de last
heeft moeten dragen van de massa-immigratie
uit vreemde culturen. De pijn van deze groep,
een onrustig politiek potentieel, zal een serieuze
plaats moeten krijgen in de beschouwingen.
Veel van deze verontruste burgers tonen zich
vatbaar voor politieke entrepreneurs die de

Het multiculturele debat moet worden verzakelijkt. Het verloopt nu te emotioneel, te 'theologisch' ook, waar het de islam betreft

afkeer van immigratie — en van de islam in het
bijzonder — weten te politiseren: gisteren For-
tuyn, vandaag Wilders. Dat er politiek nogal wat
op het spel staat, is recent weer eens gebleken
uit de felle botsingen rond de positie van Rita
Verdonk die de vvd dreigen te verscheuren. Het
is de hoogste tijd dat de volkspartijen van het
politieke midden een stevige, coherente visie
ontwikkelen op de problemen van de multicul-
turele samenleving — een die aansluit op hun
traditie en ideologie — op straffe van verdere
afbrokkeling van het politieke midden.

HET WREDE PARADIJS

Ayaan Hirsi Ali sloeg eens tijdens een Kamer-
debat de spijker op de kop, toen zij opmerkte:
'Integratie gaat niet zonder een immigratie-
mentaliteit.' Maar zo'n mentaliteit lijkt in
Nederland nog altijd ver weg.

Migratie is van alle tijden. Het is een univer-
seel en kosmopolitisch verschijnsel: mensen
verplaatsen zich naar elders in de hoop op een
beter bestaan. Een dergelijke stap roept associ-
aties op met moed, doorzettingsvermogen en
opwaartse mobiliteit. Zo beschouwd verdient
het begrip een plaats met stip in de vocabulaire
van de sociaal-democratie. Landverhuizers
durven hun vertrouwde omgeving en cultuur

achter te laten en in te ruilen voor het nieuwe en onbekende. Alle immigranten ondergaan dit proces en hoe groter het culturele verschil, hoe groter de pijn. Veelzeggend is de titel van een indringend boek over de belevenissen van Friese emigranten uit de vorige eeuw: *Het wrede paradijs*.¹³ In hun hart, zo blijkt, waren velen liever thuisgebleven. (De flaptekst: 'Wat een moed en wanhoop. Wat een levens.')

Voor een zuiver immigratiediscours is het zaak in te zien dat het land van aankomst en de immigrant een gedeeld belang hebben bij diens succes: naarmate hij beter slaagt, draagt hij meer

De tegenpool van de vrije, positieve keuze voor migratie naar Nederland is de exit-optie

bij aan de samenleving. Die samenleving heeft er dus belang bij om het beste uit de immigrant naar boven te halen en om hem te verwelkomen in zijn hoedanigheid van aspirant-burger. Dit gedeelde belang is het impliciete sociale contract tussen beide partijen. Om van zijn landverhuizing een succes te maken zal de immigrant eraan moeten werken om in zijn nieuwe land een volwaardig burger te worden: door de taal te leren en kennis van het land te vergaren, door te leven naar de wetten van het land en door een bestaan op te bouwen en zo bij te dragen aan de nationale economie. De verstandige immigrant doet dit alles niet alleen uit welbegrepen eigenbelang, maar ook uit respect voor het land van zijn keuze dat hem nieuwe kansen biedt.

Voor de immigrant die een niet-westerse land verruilt voor een moderne westerse samenleving geldt dat zijn immigratie impliciet een keuze is voor moderniteit. Hij moet zich er dus van bewust zijn dat hij een belangrijk deel van zijn culturele bagage dient achter te laten, op straffe van een gebrekkig maatschappelijk functioneren in het nieuwe land. Veel problemen in Europese multiculturele samenlevingen vinden hun oor-

sprong in het feit dat decennialang werd nagelaten om immigranten dit duidelijk te maken.

Voor post-koloniaal schuldgevoel is geen aanleiding. Immigranten hebben uit vrije wil een positieve keuze voor Nederland gemaakt. Zij dienen de consequenties van die stap onder ogen te zien. Dat geldt voor hoogopgeleide kennismigranten, maar evengoed voor huwelijksmigranten en voor de 'gastarbeiders' van de eerste generatie. In de jaren zestig en zeventig opteerden die voor betere toekomstkansen in Nederland, waar toen een tekort aan laaggeschoolde arbeidskrachten heerste. Een zekere nuance van het begrip 'vrije wil' is natuurlijk best op zijn plaats, als we bedenken dat voor deze mensen armoede, honger of uitzichtloosheid dikwijls de drijfveren tot migratie zijn geweest. Maar ook dan geldt: immigratie is een keuze. Zelfs voor de minst vrijwillige onder de immigranten, de asielmigrant, is dat ten principale niet anders. Is deze eenmaal toegelaten tot Nederland, dan is ook op hem het immigratievertoog van toepassing.

De tegenpool van de vrije, positieve keuze is de 'exit-optie'. Daags na de moord op Theo van Gogh stelde de Amsterdamse wethouder Ahmed Aboutaleb een moedige en belangrijke daad. In de Alkabir Moskee las hij de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap de les: 'Wie niet met de Nederlandse samenleving mee wil doen, kan beter zijn koffers pakken.' Daar was geen woord Arabisch of Berbers bij. Met deze uitspraak doorbrak Aboutaleb een taboe — en niet alleen in immigrantenkringen. Is het niet de hoogste tijd dat de exit-optie een normaal gespreksonderwerp wordt in immigrantenkringen, ter wille van de zuiverheid en de consistentie in het discours? Wie de Nederlandse samenleving afwijst — iets wat helaas niet ongebruikelijk is onder invloed van fundamentalisme en de politieke islam — kan niet goed in onze maatschappij functioneren, wordt al gauw een probleem voor zijn omgeving en mag zichzelf de vraag stellen of hij niet in het 'verkeerde' land woont. Niemand is verplicht om in Nederland te wonen.

Om misverstanden te voorkomen: de hier geïntroduceerde exit-optie is niet bedoeld als

nadrukkelijke uitnodiging voor een enkele reis Rabat, maar als *discursief* gegeven. Louter het feit van het bestaan van een exit-optie kan mensen helpen om anders aan te gaan kijken tegen hun verblijf in Nederland.

ETIKETTEN

Durf en ondernemingszin zijn eigenschappen die in onze cultuur hoog staan aangeschreven, maar die we nauwelijks associëren met 'onze' immigranten. Hoe komt dat? Toen in de jaren zeventig en tachtig traditionele industrieën in Nederland het loodje legden, kwamen veel laaggeschoolde gastarbeiders in de problemen. In plaats van dat er een beroep werd gedaan op hun bewezen doorzettings- en improvisatievermogen, kregen ze het etiket van achterstandsgroep opgeplakt, niet in de laatste plaats in de minderhedennota's van de overheid. Het sociale vangnet zou voor velen een valkuil blijken. Veel immigrantengezinnen belandden in een isolement en hun problemen stapelden zich op.

In onze sociale verzorgingsstaat, die achterblijvers het liefst zo snel mogelijk wil laten klimmen op de maatschappelijke ladder, heeft de continue focus op de lage sociaal-economische positie van immigranten een contraproductief effect gehad: van origine ondernemende mensen werden afhankelijk gemaakt, wat hun groei naar volwaardig burgerschap frustreerde. Het goedbedoelde streven naar gelijkheid, stelt de historicus Leo Lucassen, ging in de praktijk hand in hand met de etikettering van immigranten als allochtonen, 'een symbolisch onderscheid dat gemakkelijk leidt tot het praktisch buitensluiten van hele volksgroepen'. De samenleving maakt zich grote zorgen om hun sociale achterstand, maar 'ergert zich mateloos aan het feit dat zij nog steeds niet zijn zoals wij. Daarmee lijkt het streven naar gelijkheid juist in zijn tegendeel te verkeren. Temeer daar ook kinderen van migranten in deze duivelskring gevangen worden gehouden.'¹⁴ Vandaar dat we van het stigmatiserende etiket allochtoon af zouden moeten, zowel in onze beleidstaal als in het dagelijks spraakgebruik.

Voortaan spreken we van immigranten. Een immigrant (of zijn nazaat) met de Nederlandse nationaliteit is een Turkse Nederlander of een Marokkaanse, een Kaapverdiaanse enzovoort. Deze aanduidingen kunnen overigens in de loop der tijd hun betekenis verliezen, afhankelijk van de voorkeuren van de betrokkenen zelf.

Last but not least: juist ook voor de zogeheten 'tweede generatie' die zelf de keus voor Nederland niet heeft gemaakt, is het immigratievertoog van grote betekenis. Deze nazaten van immigranten zijn in Nederland geboren of tenminste hier opgegroeid. Veel van de problemen

Het immigratievertoog kan een nieuw licht werpen op het familieverhaal, waaraan de 'tweede generatie' trots en zelfbewustzijn mag ontleenen

die voortvloeien uit de huidige multiculturele samenleving concentreren zich rond deze generatie. Vaak liggen aan die problemen een hybride identiteitsbesef en een negatief zelfbeeld ten grondslag. Juist het immigratievertoog kan een nieuw licht werpen op het familieverhaal, waaraan de tweede en volgende generaties trots en zelfbewustzijn mogen ontleenen: dankzij de durf en de inzet van hun (voor)ouders krijgen zij ont-plooiingskansen die in het land van herkomst dun gezaaid zijn. Dit verhaal kan voor deze groep fungeren als een moreel kompas: waarom zijn wij hier, wat mag ik van de Nederlandse samenleving verwachten en welke eisen worden er aan mij gesteld?

DE PIJN VAN WITTE NEDERLANDERS

Sociale cohesie — onderlinge verbondenheid en vertrouwen, het delen van taal, geschiedenis en waarden — is een thema dat momenteel sterk

de aandacht trekt in de vaderlandse politiek; het kleurt zelfs het motto van het kabinet-Balkenende IV. In lijn daarmee wordt de politieke agenda van de minderhedenproblematiek gedomineerd door integratie 'met drang en dwang'. Van de PvdA, die in haar beginselprogramma de vrijheidsidee vooropstelt, mag overigens worden verwacht dat ze ook de grenzen van dwang tot aanpassing in het oog houdt.

Voor culturele diversiteit bestaat momenteel in Nederland en andere Europese landen heel wat minder waardering: velen ervaren het fenomeen als een bedreiging van de nationale identiteit. Het is verleidelijk om hier de vergelijking te maken met 'oudere' immigratielanden. Wat dan opvalt is dat deze volkeren in de regel een veel multicultureler zelfbeeld hebben dan de Europese. Neem de volgende uitspraak van

Er is niet zozeer behoefte aan een 'Rotterdamwet', maar aan een 'Wassenaarwet'

George W. Bush: 'Immigrants have made this country more American, not less American.'¹⁵ Hij beschouwt immigratie en de daaraan verbonden diversiteit dus niet als een bedreiging van de nationale identiteit, integendeel. Diversiteit wordt in Amerika gezien als iets wat sterk heeft bijgedragen aan het succes van het land. Dat neemt overigens niet weg dat ook de Amerikaanse immigratiegeschiedenis zijn conflicten kent.

36 Zo leidde de komst van katholieken uit Ierland en Italië in het protestantse Amerika van de negentiende eeuw tot veel ressentiment jegens immigranten.¹⁶

In Nederland is de meest fervente bestrijder van culturele diversiteit de PvdA van Geert Wilders. Het pleidooi van deze partij voor een 'verbod' op culturele diversiteit vindt veel weerklank in de publieke opinie. Deze ideeën zijn echter even onwerkbaar als moreel inacceptabel. Aan de andere kant van het spectrum houden

zich de multiculturalisten op. Maar zij vergeten dat een samenleving meer moet zijn dan een optelsom van zogenaamd gelijkwaardige culturen en dat diversiteit alleen kan bestaan bij voldoende sociale cohesie.

Wil de PvdA haar status van volkspartij overeind houden, dan zal zij gehoor moeten geven aan de zorgen van de grote groep Nederlanders die diversiteit associëren met een bedreiging, niet met een verrijking. Zeker voor de pijn van burgers uit de lagere middenklasse die onevenredig zwaar de maatschappelijke lasten van de immigratie hebben moeten dragen, moet begrip worden opgebracht. Velen van hen zijn afkomstig uit buurten die veranderden in etnische concentratiewijken. Lijdelijk moesten zij toezien hoe zij van hun biotoop werden 'berooft', terwijl de overheid passief bleef. Tegen het ontstaan van concentratiewijken is nooit iets ondernomen, terwijl een politiek van integratie en aanpassing pas heel laat op gang kwam.

Het ongenoegen van deze mensen afdoen als xenofob of racistisch zou unfair zijn. De overheid is eerder schatplichtig aan deze burgers: zij moet helpen ervoor te zorgen dat zij vertrouwen krijgen in een toekomst met meer diversiteit dan in het Nederland waarin zij zijn opgegroeid. Hiertoe kunnen concrete maatregelen worden genomen op met name drie terreinen: de ruimtelijke segregatie, de angst voor de islam en de alledaagse wrijvingen en conflicten die voortvloeien uit de multiculturele samenleving.

EEN PAKKET MAATREGELLEN

Het interessante nu is dat op al die drie terreinen de belangen van bezorgde witte Nederlanders parallel blijken te lopen aan die van immigranten. Er is dus een pakket maatregelen denkbaar waarmee beide groepen tegelijk kunnen worden bediend.

Neem, ten eerste, de concentratie van migranten in bepaalde buurten met goedkope huurwoningen. Die pakt zowel voor henzelf als voor de oude bewoners zeer slecht uit. Immigrant en Nederlanders blijven vreemdelingen

voor elkaar. Voor de weinige witte Nederlanders die resteren in pakweg Utrecht-Kanaleneiland of Amsterdam-Slotervaart is er alle reden om zich ontheemd te voelen in hun buurt. De segregatie wordt ook in het onderwijs pijnlijk zichtbaar. Alle partijen hebben, kortom, groot belang bij een voortvarende politiek van deconcentratie.

Koopwoningen bouwen in probleemwijken zal niet voldoende zijn. Wil de beoogde deconcentratie opschieten, dan zou ook de methodiek van woningtoewijzing binnen de (sociale) huursector in de beschouwingen moeten worden betrokken. Verder moeten randgemeenten bij de grote steden veel meer sociale huurwoningen gaan bouwen. Er is niet zozeer behoefte aan een 'Rotterdamwet' (minder draagkrachten weren uit bepaalde stadswijken), maar aan een 'Wassenaarwet' (de woningmarkt van rijke randgemeenten openbreken voor mensen uit grootstedelijke probleemwijken). Het regeerakkoord van Balkende-IV biedt hiervoor trouwens een aanknopingspunt. Waar blijft het urgentiebesef van de minister voor Integratie, die ook Wonen in haar portefeuille heeft? Het zou een vertrouwenwekkende maatregel van de eerste orde kunnen zijn.

Het tweede fenomeen waarover zowel oude als nieuwe Nederlanders zich met recht zorgen maken zijn de rafelranden van de islam: fundamentalisme en ideologische radicalisering. Bij veel witte Nederlanders zit de schrik er flink in, terwijl de aanwezigheid van de radicale politieke islam een zware hypotheek legt op de positie van alle moslims in onze samenleving, inclusief gematigden en liberalen. Moslims en niet-moslims hebben er groot belang bij dat de onrust hierover afneemt. Vertrouwenwekkende maatregelen zijn: een duidelijke morele oordeelsvorming door overheid en politiek, zonder maren en mitsen, en het energiek verdedigen van de rechtsorde waar deze wordt bedreigd.

Dan het derde domein: de alledaagse spanningen tussen assimilatie en diversiteit. Zolang de grens tussen beide in de praktijk onhelder en controversieel blijven, zal de maatschappelijke vrede ondermijnd blijven. Meer duidelijkheid,

precisie en publieke consensus over de vraag wat immigranten en niet-immigranten van elkaar mogen verwachten, zijn dringend geboden. Alleen langs die weg kan het maatschappelijk vertrouwen in de multiculturele samenleving worden hersteld. In een vrije samenleving die

Een boerka dragen en toch een uitkering incasseren? Zoiets getuigt van een dubbele moraal

ruimte laat voor diversiteit moet duidelijk zijn hoe ver de individuele vrijheid strekt en waar voor de immigrant het domein van de assimilatie begint. Cruciaal is hier het onderscheid tussen privéleven en burgerschap. In het particuliere domein is ieder individu in principe vrij; hier geldt de soevereiniteit in eigen kring. De zaak ligt anders waar het gaat om de rol van de immigrant als burger in de samenleving.

Het spreekt voor zich dat eenieder de plicht heeft om zich aan alle wetten en regels te houden, inclusief internationale verdragen. Dat punt is ononderhandelbaar: assimilatie is hier de norm. Inbreuken op de rechtsorde uit naam van culturele of religieuze diversiteit worden niet geaccepteerd. Nu dienen zich binnen de ruimte die de wet biedt talloze kwesties aan die aanleiding zijn tot meningsverschillen. Waar van immigranten wordt verwacht dat zij 'meedoen' in de samenleving door conventies na te volgen, verdedigen zij een weigering daartoe nogal eens met een beroep op cultuur of religie — in de praktijk meestal de islam. Het gaat dan om zaken als weigeren om het andere geslacht de hand te schudden, meisjes verbieden om samen met jongens aan schoolzwemmen of schoolreisjes mee te doen, het dragen van boerka's in de publieke ruimte en het afwijzen van een mannelijke arts door een vrouwelijke patiënt. Scholen, zorginstellingen en uitkeringsinstanties staan hier in de frontlinie, maar de controverses spelen veel breder in de samenleving.

De reacties hierop vanuit de Nederlandse samenleving zijn tot dusver meestal weinig eensgezind of consistent. Instellingen gaan conflicten vaak maar uit de weg uit respect voor het recht op eigenheid of om geen gedonder te krijgen (want wie de poot stijf houdt loopt een goede kans ongelijk te krijgen bij de Commissie Gelijke Behandeling). Maar er zijn goede redenen om hier de confrontatie niet uit de weg te gaan.

Om te beginnen, er is een patroon. Alle voorbeelden die zojuist werden genoemd gaan over meer dan omgangsvormen alleen, ze raken aan de kwestie van de gelijkheid tussen de seksen en de zelfstandigheid van de vrouw. Hier is dus een van onze grondrechten in het geding. De uitoefening daarvan mag door sociale dwang niet worden gefrustreerd.¹⁷ Het tweede argument: wie in het maatschappelijke verkeer volhardt in een orthodox-religieuze houding blokkeert voor zichzelf de weg naar volwaardig burgerschap. Zo zal een weigering om mensen van het andere geslacht de hand te schudden in veel functies en beroepen tot problemen leiden; iemands kansen op succes op de arbeidsmarkt worden erdoor geschaad. Tot slot: een inflexibele houding getuigt niet van veel respect voor Nederland als de ontvangende samenleving die de immigrant vele mogelijkheden biedt. Een boerka dragen en toch een uitkering incasseren? Zoiets getuigt van een dubbele moraal en dat is iets wat de samenleving niet hoeft te accepteren.

BURGERSCHAP BOVEN RELIGIE

38 De religie — of preciezer: de islam — is het multiculturele debat in Nederland steeds meer gaan beheersen. Is het de klassieke vaderlandse neiging om culturele conflicten religieus te duiden die zich hier laat gelden? Hoe het ook zij, Nederland lijkt zich de laatste jaren al te veel te hebben verloren in politiek getheologiseer over de merites van de islam. Wij pleiten ervoor om deze manier van denken en debatteren te verruilen voor een nieuw vertoog, het immigratievertoog, met een bijbehorend handelingsrepertoire voor politiek en samenleving. Daarin moet niet het

geloof van immigranten en hun nakomelingen centraal staan, maar hun gedrag — oftewel: hun burgerschap.

Laten we een voorbeeld nemen aan de Amerikanen. Een Nederlandse diplomaat in Washington karakteriseert de situatie daar als volgt: 'Typerend is dat in het integratieproces van de islam geen aanpassing wordt gevraagd, wel van de islamitische immigrant in zijn hoedanigheid als aspirant-Amerikaan. Het idee dat het wel aan de islam zal liggen als moslims niet integreren, heeft in de vs nog geen voet aan de grond gekregen.'¹⁸ De stelling dat de maatschappelijke aandacht moet uitgaan naar het gedrag van burgers en niet naar hun geloof staat haaks op de in Nederland aan populariteit winnende

Niet het geloof van immigranten en hun nakomelingen moet centraal staan, maar hun gedrag: hun burgerschap

gedachte dat de overheid of politieke partijen gematigde stromingen binnen de islam zouden moeten steunen. Dit misverstand leidde onder meer tot het eerder genoemde geloofsconvenant in Amsterdam: de lokale overheid en de betrokken geloofsgemeenschap spraken af dat de te bouwen Westermoskee een liberale koers zou gaan varen.

Waar overheid en politiek zich wél reken-schap van moeten geven zijn de maatschappelijke implicaties van de geloofsuitoefening door burgers. Waar een religie impact heeft op het maatschappelijk leven kan het wel degelijk nodig zijn dat de politiek een moreel standpunt inneemt. Die impact kan positief of negatief zijn.

Zo kan voor (nakomelingen van) migranten die veel van hun culturele bagage in het thuisland hebben moeten achterlaten, de beleving van hun oorspronkelijke religie een bijzondere betekenis krijgen. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de

bloei van het kerkelijk leven in het multiculturele Amsterdam Zuid-Oost en de wederwaardigheden van Nederlandse Australiërs die — hoewel zij in hoge mate geassimileerd raakten — veelal het gereformeerde geloof bleven koesteren, met preken en psalmen in de moedertaal. De vrijheid om het eigen geloof te beleven kan blijkbaar de kans op succesvolle immigratie vergroten. Mensen ruimte bieden voor geloofsbeleving kan daarom lonend zijn. Uit sociaal-psychologisch onderzoek onder jonge moslima's in Nederland is gebleken dat hun arbeidsmotivatie toeneemt naarmate ze ervaren dat hun cultureel-religieuze achtergrond meer wordt gewaardeerd.¹⁹ Zo beschouwd is er alle reden om bijvoorbeeld soepel om te gaan met verzoeken om gebedsruimtes op de werkvloer of om rekening te houden met religieuze feestdagen.

Aangenomen dat deze dynamiek een bredere geldigheid heeft, hoe ver kan de overheid dan gaan in het faciliteren ervan? Die vraag speelt bijvoorbeeld wanneer gemeenteraden hun houding ten opzichte van geloofsgemeenschappen moeten bepalen — vaak een gevoelig punt. Ons staatsbestel laat geen ruimte voor rechtstreekse overheidssteun aan kerken of moskeeën, maar een bestuurlijk steuntje in de rug hoeft werkelijk niet bezwaarlijk te zijn: denk aan het treffen van voorzieningen in bestemmingsplannen of het vinden van gebouwen of locaties. Lokale overheden doen niet anders als het gaat om het aantrekken van bedrijvigheid, kunstinstellingen of evenementen — en dan heet het goed bestuur.

De impact van religie op het functioneren van mensen in de samenleving kan echter ook negatief uitpakken. Waar dat het geval is, kan een morele stellingname door politieke partijen, dus ook door de PvdA, noodzakelijk zijn. Zoals hierboven al werd betoogd moet religieus gemotiveerd publiek gedrag dat strijdig is met Neder-

landse kernwaarden en grondrechten, dat individuen belemmert in hun ontplooiing als burger of dat van weinig respect getuigt voor de Nederlandse samenleving, niet worden getolereerd. Daar waar sprake is van dergelijk maatschappelijk onacceptabel gedrag, moeten overheid en

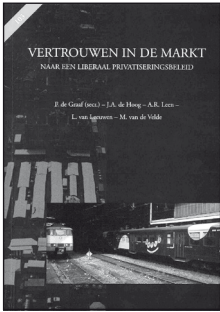
Duurzame bestrijding van de radicale politieke islam vraagt om een tegenideologie: die van de vrije samenleving

politiek tegenwicht bieden door duidelijke en consistente morele standpunten in te nemen inzake waarden als de vrijheid van het individu en de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Het is van groot belang dat de overheid een heldere consensus uitdraagt over wat immigranten en niet-immigrant in het maatschappelijk leven van elkaar te verwachten hebben.

Een nog scherpere grens moet worden getrokken daar waar radicalisering zich vertaalt in concrete bedreigingen voor de rechtsorde. Dan is het uiteraard aan de bevoegde instanties om hier energiek tegen op te treden. Het radicalisme van de politieke islam is tot ideologie gestolde religie: afwijzing van het Westen, onverdraagzaamheid, verzet tegen aanpassing. Duurzame bestrijding van dit verschijnsel vraagt om een tegenideologie: die van de vrije samenleving. Moslims zouden ervan doordrongen moeten zijn dat juist de vrije samenleving hun alle kansen biedt tot religieuze expressie, meer dan in welk islamitisch land ook, Marokko en het 'seculiere' Turkije inbegrepen. Of, zoals een Nederlands-Turkse voorman het ooit formuleerde: 'Hier kan ik als moslim vrijer ademen dan in Turkije.'

Noten

- 1 *Integratie en immigratie: aan het werk!*, Amsterdam: PvdA, 2005.
- 2 Zie *de Volkskrant*, 3 december 2005. Aanleiding was een rel in Rotterdam, waar de PvdA-lijsttrekker zich geschaard had achter een opmerking van de lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam, die in brede kring als moslimvijandig werd opgevat. De PvdA-lijsttrekker werd teruggefloten door politiek leider Wouter Bos.
- 3 Zie *Trouw*, 14 juli 2007.
- 4 Zie *de Volkskrant*, 3 september 2007.
- 5 Zie *de Volkskrant*, 12 juni 2007.
- 6 SCP, CBS en WODC, *Integratie 2005*, Den Haag: SCP, september 2005.
- 7 In 2005 deed Motivaction een onderzoek in opdracht van de gemeenschappelijke regionale dagbladen (GPD) onder 1020 Nederlanders. Volgens dit onderzoek denkt de helft van de Nederlanders zeer negatief over de islam en vreest men de invloed ervan op de Nederlandse samenleving.
- 8 Zie 'Land dat langzaam ontspant', in: *de Volkskrant*, 23 juni 2007.
- 9 SCP, *De sociale staat van Nederland*, Den Haag: SCP, 2007.
- 10 P.H.A. Frissen, *De staat van verschil*, Amsterdam: Van Gennep, 2007, p. 38-39.
- 11 P.H.A. Frissen, *ibid.*, p. 38.
- 12 De verzoeningsthese werd eerder ontwikkeld in een verklaring van het Diversity Within Unity Platform, een transatlantisch podium voor reflectie op de multiculturele samenleving (een initiatief van Amitai Etzioni's Communitarian Network). Tot de Nederlandse ondertekenaars van de verklaring behoort Ernst Hirsch Ballin.
- 13 Hylke Speerstra, *Het wrede paradijs*, Amsterdam: Contact, 2000.
- 14 Leo Lucassen en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*, Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- 15 Uitspraak gedaan tijdens een verkiezingstoespraak in 2004. Zie: *Verzoening van cohesie en diversiteit*. *Cityjournal* nr. 8, Den Haag: Nicis Institute, 2007, p.11.
- 16 Voor een uitvoerige beschrijving van de Amerikaanse immigratiegeschiedenis, zie: Frans Verhagen, *The American Way. Wat Nederland kan leren van het meest succesvolle immigratieland*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2006.
- 17 Zie ook; Jolande Withuis, 'Apartheid van seksen is ongewenst', in: *de Volkskrant*, 4 augustus 2007.
- 18 Patrick de Vries, 'Moslims in het land van de "founding fathers"', in: *SE-D* 2006/1-2, p. 69.
- 19 De onderzoeker, Belle Derks, concludeert dat immigranten het meest succesvol zijn als ze niet alleen de waarden van hun nieuwe land overnemen, maar ook (sommige van) die van het oude land behouden. Ze hebben dan vaker werk, leren de taal beter, voelen zich prettiger en zijn gezonder. Derks meent dat zo ook de dubbele nationaliteit goed valt te verdedigen. Zie: 'Tweede cultuur is goed', in: *NRC Handelsblad*, 12 maart 2007, pag. 3.

Meer markt? Ken uw klassieken

Vertrouwen in de markt. Naar een liberaal privatiseringsbeleid
 F. de Graaf, J.A. de Hoog, A.R. Leen, L. van Leeuwen, M. van de Velde,
 Teldersstichting, Den Haag 2007

PIET JONKER

Privatisering is uit. Schiphol gaat niet naar de beurs en de netwerken van elektriciteit en gas en de drinkwaterbedrijven blijven stevig in handen van de lokale overheden. Ook marktwerking in de zorg slaat niet aan: in plaats van keuzevrijheid en onzekerheid hebben mensen liever een gegarandeerd zorgniveau.

De Teldersstichting ziet met lede ogen aan hoe het liberale ideaal aan glans verliest. Om de zaken op een rij te zetten bracht zij *Vertrouwen in de markt* uit. De titel zegt het al, het rapport is eerst en vooral een lofzang op de markt: de markt geeft vrijheid, ruimte voor spontaan ondernemerschap, maakt gebruik van de kennis van velen en zorgt voor doelmatigheid. Overheidsproductie daarentegen zorgt voor bureaucratie, remt maatschappelijke ontwikkelingen en stelt specifieke lobbygroepen in staat om hun deelbelangen door te drukken ten koste van het algemene belang. Ook vanuit een ethische invalshoek is er volgens de schrijvers van het rapport veel voor te zeggen om de markt alle ruimte te geven. Immers, als er niets te kiezen

Over de auteur Piet Jonker is directeur van Duinwaterbedrijf Zuid-Holland. Van 1982 tot 1994 was hij wethouder te Amsterdam.

Noten zie pagina 44

valt, dan wordt het mensen wel heel gemakkelijk gemaakt om hun verantwoordelijkheid te ontlopen.

Er blijken echter omstandigheden denkbaar waarin zelfs liberalen voorstanders zijn van overheidsproductie. *Vertrouwen in de markt* geeft daarvoor een toetsingskader. Echt van harte gaat het niet, het kader leest vooral als een afvalrace die als doel heeft om zo min mogelijk overheidsproductie over te houden.

Particulier belang

In het rapport worden heel verschillende vraagstukken langs dezelfde meetlat gelegd. Of het nu gaat om het al dan niet afstoten van het staatsaandeel in DSM of om de manier waarop de jeugdzorg of de volkshuisvesting moet worden georganiseerd, het ijkpunt is of een maatregel leidt tot meer vrijheid van of meer onderdanigheid aan de overheid. Volgens deze methode wordt de afhankelijkheid van pc-gebruikers van Microsoft tot vrijheid gerekend¹ en het vaststellen van maximumtarieven in de gezondheidszorg tot bevoogding door de overheid. De meeste mensen zullen het toch echt omgekeerd ervaren.

Overheidsinterventie is volgens de liberalen *alleen* een optie als de belangen van individuen

hierdoor duidelijk beter worden gediend dan in een situatie zonder interventie.² Om te toetsen of dit het geval is, worden zes criteria aangedragen. Als een essentieel product wordt aangeboden (eerste criterium) of als sprake is van een monopolist (tweede criterium) kunnen individuele belangen in het gedrang komen, zo wordt gesteld. In deze situatie is het echter nog niet zeker dat de overheid het beter zal doen dan de markt. Een centrale planner zal, aldus de opstellers van het rapport, alleen wat goeds kunnen doen voor de belangen van personen als die vrij homogeen (derde criterium) en statisch (vierde criterium) zijn. Maar zelfs als deze vier hordes zijn genomen, moeten er nog beperkingen worden opgelegd aan overheidsinterventie. Het doel moet zijn om die interventie zo veel mogelijk te richten op een goede behartiging van de private belangen (vijfde criterium) én er moet altijd sprake zijn van een volledig vrije toetreding (zesde criterium).

Dit betekent dat het profijtbeginsel maximaal moet worden toegepast. Alleen als de verbruiker de kosten volledig betaalt, heeft een nieuwe toetredster tot de markt een kans om een alternatief te bieden. Bovendien moet er zo veel mogelijk gekozen worden voor particuliere uitvoering, zodat de overheid zo weinig mogelijk in de verleiding wordt gebracht om andere belangen dan het particuliere voorop te stellen. Met afschuw wordt in dit verband de dividendbetaling door Nuon aan de provincie Gelderland genoemd. Dat geld wordt immers voor 'nuttige' projecten gebruikt, terwijl er gekozen had moeten worden voor lagere tarieven. Uitvoering door de overheid komt alleen in aanmerking als er geen keuze tussen verschillende particuliere uitvoerders mogelijk is.

Praktijkvoorbeelden

Het rapport past dit denkkader toe op drie casussen: telecom, spoor en drinkwater. Bij het toetsen van die eerste sector struikelt men over de derde en vierde horde. De behoeften van de verschillende marktpartijen zijn zo divers en de

ontwikkelingen zo dynamisch dat de overheid niet in staat zal zijn om iets nuttigs bij te dragen. Vol afkeuring wordt het voorbeeld genoemd van de OPTA die een kortingsactie van KPN Telecom verbood omdat daardoor de gedecreterde minimumtarieven werden ontdoken. Die minimumtarieven waren bedoeld om nieuwkomers op deze deelmarkt een kans te geven. Daar hebben de auteurs van *Vertrouwen in de markt* geen boodschap aan. Zij stellen dat het de overheid toch niet lukt om 'bestendige concurrentie' te organiseren en dat daarom gekozen had moeten worden voor het consumentenbelang van een (tijdelijke) korting. De conclusie is dan ook dat de overheid zich maar beter geheel uit de telecomsector kan terugtrekken.

Voor de spoorsector komt de conclusie wat moeizaam tot stand. Terugtrekking door de overheid lijkt voor de hand te liggen; er is immers concurrentie genoeg voor het vervoer per spoor door het verkeer over weg en water. Maar de liberalen hebben aarzelingen, want is een goed functionerende spoorsector niet een voorwaarde voor een goed functionerende, welvarende samenleving? De oplossing wordt gevonden in een splitsing. De NS moeten geheel worden geprivatiseerd en zouden ook geen enkele subsidie meer mogen krijgen, terwijl de overheid wel eigenaar moet blijven van het spoorwagennet, dus van ProRail. De kosten van het gebruik van het spoorwagennet zouden, net als de kosten van het gebruik van het wegennet, volledig door de gebruikers moeten worden opgebracht: het profijtbeginsel. Het rapport laat de keuze tussen een 'modern tolstelsel' of (verhoging van) de brandstofaccijns open, wat opmerkelijk is, gelet op het voortdurende verzet van de vvd-kamerfractie tegen zowel de congestieheffing als 'het kwartje van Kok'. Opmerkelijk is ook dat de Teldersstichting zich alleen uitspreekt over het personenvervoer per spoor. De vraag of de conclusies ook gelden voor het goederenvervoer (Betuwelijn) wordt buiten beschouwing gelaten.

De drinkwatersector, ten slotte, passeert alle zes de horden. Drinkwater is een essentieel product en een natuurlijk monopolie. Iedereen

heeft goed drinkwater nodig, en de technische ontwikkelingen zijn niet zo dynamisch. Een keuze tussen particuliere uitvoerders is niet goed denkbaar en het profijtbeginsel kan worden toegepast. Er zit dus niets anders op dan om hier de overheid het werk te laten doen.

Liberale leidsmannen

In het rapport wordt liberalisme gelijkgesteld aan geloof in de markt. De grote voorbeelden zijn Thorbecke en Thatcher, die beiden de rol van de overheid zo veel mogelijk wilden beperken. Tussen die twee zit, historisch gezien, de periode van forse uitbouw van de overheidssector. Het rapport is er nogal vaag over wie daarvoor hebben gezorgd. Aan het einde van de negentiende eeuw waren het echter vooral de liberale politici die ervoor pleitten om sommige zaken via overheidsproductie te regelen. Het bekendste voorbeeld is de Amsterdamse wethouder Treub, die veel moeite stak in de overname door de gemeente van particuliere bedrijven voor gas, water, licht en tramvervoer. Treub werd er zeer populair mee, ook onder het liberale electoraat, en bracht het tot minister van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Het was voor de liberalen van die tijd volstrekt duidelijk dat de overheid meer moest doen dan zorgen voor goede wetgeving en veiligheid. Het algemeen belang was ermee gediend als iedereen toegang had tot goed drinkwater, ook de armen, want alleen dan kon iets worden gedaan aan de epidemieën van cholera en tyfus. Algemene beschikbaarheid van stadsgas en elektriciteit zorgden ervoor dat ook kleinere bedrijven en ambachtslieden gebruik konden maken van moderne verlichting en krachtwerktuigen. Zonder een goed openbaar vervoer konden de grote steden niet functioneren. De particuliere eigenaren van nutsbedrijven hadden alleen oog voor de feitelijk aanwezige koopkrachtige vraag en weigerden om te investeren voor niet-koopkrachtige en toekomstige vraag. Dat kon volgens de liberalen van die tijd de overheid veel beter — en de geschiedenis heeft hun gelijk gegeven.

Degenen die er, zoals de schrijvers van dit rapport, voor pleiten om die ontwikkeling terug te draaien, hebben toch wel de plicht te bewijzen dat we in dat geval niet ook weer de oude problemen terugkrijgen. Het is eenzijdig om de risico's van overheidsproductie (neiging tot ondoelmatigheid, overinvesteringen en minder klantgerichtheid) breed uit te meten en het, in sommige omstandigheden, falen van particuliere productie te bagatelliseren. Het is precies om die reden dat velen nu zo sceptisch zijn geworden over het fenomeen marktwerking.

Europa

Een ander opmerkelijk gemis in het rapport is de Europese dimensie. Velen zien de Europese Unie als de drijvende kracht achter de invoering van marktwerking voor tal van vroegere overheidstaken. Dat is echter geen noodzakelijk gevolg van de versterking van de Europese samenwerking, maar een beleidskeuze. Al in het Verdrag van Rome (1957) kwam de bepaling voor dat de bevordering van de concurrentie niet zo ver mocht gaan dat 'de diensten van algemeen economisch belang' in hun functioneren zouden worden bedreigd. Deze diensten mochten dus, als dat nodig was, in een economische machtspositie (monopolie) worden geplaatst en daarvoor gold het verbod op staatssteun niet.

Door het Verdrag van Amsterdam (1997) werd een artikel toegevoegd aan het EG-verdrag dat verwijst naar de plaats die de 'diensten van algemeen economisch belang' innemen in de gemeenschappelijke waarden van de Unie en de rol die zij vervullen bij het bevorderen van sociale en territoriale samenhang. Dit artikel is de juridische kapstok geweest voor een reeks van Europese richtlijnen gericht op meer marktwerking bij de nutsvoorzieningen. De gedachte was dat deze diensten daardoor beter zouden gaan functioneren. Het Europees parlement heeft er bij herhaling op aangedrongen om dit artikel meer letterlijk te nemen en te komen tot beleid dat overal in de Europese Unie een gelijk niveau van verzorging garandeert. Dit heeft echter nog

niet tot veel geleid. Het meest recente wapenfeit is een maximumtarief voor mobiel bellen in een andere lidstaat.

De discussie over het Grondwettelijk Verdrag leidt ertoe dat het debat nu vooral gaat over de vraag of besluiten over het al dan niet invoeren van marktwerking op Europees niveau of op nationaal niveau genomen moeten worden. De tegenstanders van meer Europese samenwerking maken dankbaar gebruik van de weerzin tegen meer marktwerking door de nationale lidstaat aan te prijzen als een dam tegen de voortdurende Brusselse druk voor meer marktwerking. Het zou echter logischer zijn om eerst eens over de zaak zelf te discussiëren: laten we de 'diensten van algemeen economisch belang' zo veel mogelijk aan de markt over of zijn er ook publieke belangen in het geding?

Een nadeel van Europese verdragen is dat er nooit definities worden gegeven. Wat is nu eigenlijk een 'dienst van algemeen economisch belang'? Wat is de afbakening met enerzijds een normaal bedrijf en anderzijds een overheidsdienst? De Europese Commissie speelt vaak een een-tweetje met het Europese Hof om de grenzen op te rekken. Dit heeft zeker bijgedragen aan het heersende negatieve beeld van de Europese

samenwerking die voortdurend nieuwe terreinen betreedt, daar marktwerking wil invoeren en lang niet altijd met een geweldig resultaat. De discussie hierover ontbreekt in het rapport van de Teldersstichting en dat is jammer, want op andere gebieden slaagt het er wel in om helder te formuleren en duidelijke keuzes voor te leggen.

Noten

- 1 Opmerkelijk is dat in het rapport, in navolging van Hayek, met grote terughoudendheid wordt gesproken over het aanpakken van particuliere monopolies. Het bestrijden daarvan en het reguleren van markten wordt niet nodig gevonden. 'De overheid dient er slechts voor te zorgen dat er geen hinderpalen zijn tot de markt toe te treden en dat er vrije prijsvorming is. Het gaat erom vrijheid te behouden en uit te breiden teneinde individuen in staat te stellen zich moreel te gedragen en te ontwikkelen.' (p. 26)
- 2 Het rapport wijst de zogenoemde publieke-belangen theorie af. Deze theorie stelt dat overheidsinterventie in marktprocessen gerechtvaardigd is als die processen inefficiënt of onrechtvaardig zijn (de markt faalt dan) en daardoor het publieke belang schaden. De auteurs vinden dit geen goede benadering, omdat het op die manier te gemakkelijk wordt om tot overheidsinterventie over te gaan.

Reuring, geen revolutie

Handleiding voor de toekomst. Een manifest van Lux Voor

Marc den Hertog & Marcel Duyvestijn (red.), Bert Bakker, Amsterdam 2007

JOB VAN AMERONGEN

In december 2004 werd 'Lynx Voor' geboren. Het platform van progressieve twintigers en dertigers uit verschillende politieke partijen werd later omgedoopt tot 'Lux Voor'. Een logische keuze. 'Lynx' riekt immers erg naar 'links' en dat links niet per definitie progressief is hadden de initiatiefnemers goed begrepen.

Die initiatiefnemers leerden elkaar kennen via de hoofdstedelijke Partij van de Arbeid. Onder de vlag van Lux Voor organiseerden zij een aantal buitengewoon interessante debatten over verschillende thema's, met (progressieve) politieke vernieuwing als leidraad. In maart 2006 haalde Lux Voor de voorpagina van *de Volkskrant*. In het artikel werd verwezen naar een discussiebijdrage in het katern *Het Betoog* onder de pakkende titel 'Niet links, niet rechts, wel progressief'. Later volgde nog de publicatie 'Ontplooiing van de wieg tot het graf', ook in *de Volkskrant*. De discussiebijeenkomsten en krantenartikelen stemden verwachtingsvol. Ze maakten nieuwsgierig naar het boekendebuut van Lux Voor, getiteld *Handleiding voor de toekomst. Een manifest van Lux Voor*.

Het boek valt tegen. De meeste bijdragen zijn niet goed geschreven: ontoegankelijk proza, te

veel beeldspraak. Dat is opvallend, omdat een van de doelstellingen van Lux Voor bestaat uit het leggen van verbindingen tussen mensen uit verschillende sociale klassen en met diverse culturele achtergronden. Als je die doelstelling serieus neemt, is het voor iedereen begrijpelijk overbrengen van een boodschap een vereiste. Het gehamer op het belang van 'verbinden' roept vragen op over de praktische levensinvulling van de mensen van Lux Voor. Hoe ziet hun vriendenkring eruit? Is die zo gemêleerd als hun eigen theorieën voorschrijven? Aan welke maatschappelijke initiatieven — behalve het organiseren van debatten — doen zij mee om daadwerkelijk 'te verbinden'? Het was aardig geweest om daar iets over te lezen, maar iedere verwijzing ernaar ontbreekt.

Wel prozaïsch verantwoord zijn de verbindende bijdragen van Marcel Duyvestijn. Duyvestijn beheert de website van de Amsterdamse afdeling van de Partij van de Arbeid en heeft daar een interessante vrijplaats voor debat van gemaakt. Hij leidt de drie thema's van het boekje — de ontplooiingsstaat, politiek tweestromenland en identiteit — in op een manier die naar meer smaakt. Het vervolg stelt echter teleur, ook in inhoudelijk opzicht. De verschillende essays zijn weinig vernieuwend. Hoewel ruim dertig

45

Over de auteur Job van Amerongen is politicoloog

mensen van verschillend politiek pluimage hun naam aan het boek verbonden hebben, komt de sociaal-democratische visie (te) prominent naar voren.

In de bijdrage over de ontplooiingsstaat staat de ongelijkheid in het krijgen van kansen centraal. Tweede-Kamerlid Mei Li Vos en het Amsterdamse raadslid Michiel Mulder, beiden lid van de PvdA, leggen in de context van het adagium van Joop den Uyl 'spreiding van kennis, macht en inkomen' de nadruk op het eerste. De verzorgingsstaat verzorgt niet zozeer te veel, er worden verkeerde keuzes gemaakt. Naar de mening van de auteurs blijven 'we' — de progressieve beweging? — te zeer hangen in de wens om 'meer' (hogere uitkeringen, handen af van de wao, enzovoort). Ook in deze bijdrage wordt de noodzaak om te verbinden benadrukt. Te veel mensen leven langs elkaar heen en er moet worden gebroken met het groepsdenken. Een loffelijk streven. Maar hoe het moet worden gerealiseerd, vernemen we niet. Ook de scherpe aanzet — 'de verzorgingsstaat leidt (soms) tot inactiviteit' — wordt niet nader uitgewerkt. En juist hier hadden de 'nieuwe progressieven' zich kunnen onderscheiden van klassiek links.

Onder de kop 'Naar een slagvaardig bestuur' bepleit Lux Voor een aantal hervormingen van het huidige politiek-bestuurlijke systeem. Hun voorstellen — een kiesdrempel van vijf procent, een gekozen minister-president, voorverkiezingen over het leiderschap binnen de verschillende politieke partijen — leiden ongetwijfeld tot meer reuring in het politieke landschap, maar een breuk met de klassieke links/rechts-tegenstelling zal er niet uit volgen. Wie die tegenstelling wil inruilen voor een strijd tussen

'progressief' en 'conservatief' — en daar moet het inderdaad om gaan in de politiek, ook volgens Lux Voor! — doet er beter aan progressieve geesten uit verschillende politieke partijen te verzamelen in een Progressieve Volkspartij. Eenvoudig zal dat niet zijn, maar zeker is dat zo'n initiatief een conservatieve tegenreactie zal uitlokken. Het resultaat — een twee- of desnoods driepartijensstelsel — zou pas echt inbreuk maken op de bestaande politieke verhoudingen. Maar daar willen de mensen van Lux Voor jammer genoeg dan weer niet aan.

De bijdrage over het derde thema, 'identiteit', kenmerkt zich vooral door een pleidooi voor actieve tolerantie. In het integratiedebat zouden we ons, aldus Lux Voor, een meer verbindend taalgebruik en een meer verbindende toon eigen moeten maken. Jeroen de Lange mag in een aantal pagina's een ideologische onderbouwing geven voor zijn werk als beleidsambtenaar van de gemeente Amsterdam. Initiatieven als 'Wij Amsterdammers', het 'Huis van de Islam' en versterking van het stadspatriottisme — 'We zijn toch allemaal Amsterdammers?!' — komen voort uit deze visie. Het is het klassieke, degelijke verhaal van Job Cohens 'de boel bij elkaar houden'. Ook hier geldt dat het 'nieuwe Nederland' al voor een aanzienlijk deel is gerealiseerd — en dus niet zo nieuw meer is. Het ontbreekt de nieuwe progressieven overigens aan durf om hardop een restrictief toelatingsbeleid te bepleiten, terwijl dat een belangrijke voorwaarde is voor het handhaven c.q. versterken van de broze solidariteit.

De vooruitstrevende vernieuwingsbeweging Lux Voor toont zich vooralsnog te weinig vernieuwend. Een gemiste kans.

BANNINGPRIJS 2008 — THEMA: ZEKER WETEN!

Is onzekerheid een voorwaarde voor het open democratische debat? Of heb je juist zekerheden nodig (bijvoorbeeld die van een heilig boek zoals Bijbel of Koran) om politiek te kunnen handelen? Is jouw levensovertuiging alleen maar een persoonlijke inspiratiebron of heeft zij ook gevolgen voor je mening over de samenleving en de politiek?

Schrijf een essay over dit onderwerp en maak kans op publicatie in *Socialisme & Democratie* plus een geldprijs van € 1000 of € 250. Alle prijswinnaars worden uitgenodigd in het panel bij een publiek debat in het Woodbrookershuis te Barchem.

Deelnemers zijn niet ouder dan 35 jaar. Stuur je essay (maximaal 2000 woorden) uiterlijk 31 december 2007 naar banningprijs@zingeving.net, o.v.v. naam, geboortedatum, adres, telefoonnummer en studierichting of beroep.

Voor meer informatie over het thema en de Banningprijs, zie: www.zingeving.net

► **RUGGENGRAAT VAN ONGELIJKHEID**
Beperkingen en mogelijkheden om ongelijke onderwijskansen te veranderen

Jaap Dronkers

In *Ruggengraat van ongelijkheid* analyseert Jaap Dronkers — op basis van zijn uitgebreide kennis van het wetenschappelijk onderzoek op dit gebied — nauwkeurig welke factoren ongelijkheid in het onderwijs bevorderen. Hij onderwerpt de sociaal-democratische onderwijspolitiek aan een nader onderzoek en stelt vast dat deze bepaald niet altijd heeft bijgedragen aan het verminderen van ongelijkheid. Dronkers formuleert op grond van zijn bevindingen zeven aanbevelingen voor een onderwijsbeleid dat meer succesvol is.

U kunt *Ruggengraat van ongelijkheid* bestellen bij de Wiardi Beckman Stichting/PvdA. Bestelnummer 704, prijs € 12,50. Surf daarvoor naar de virtuele boekwinkel op www.pvda.nl.

3 COLUMN **GUSTAAF HAAN**

4 INTERVENTIE

THOMAS VON DER DUNK Koopkrachtgezever

WOUTER KONING Onder de Haagse stolp

ARIE DE JONG Laat leden stemmen over inhoud

DÉSIRÉE GEERTS & SJOERD HAUPTMEIJER De mouwen opgestroopt

PAUL BORDEWIJK Toen tegen, nu tegen

9 **PIET DE ROOY** Over snijbloemen en sociaal-democratie

Cultuur, migratie & religie

18 **PAUL DE BEER** Waarom vrijheid van godsdienst uit de grondwet kan

25 **LODEWIJK VAN OORD** De belofte van het nieuwe multiculturalisme

31 **PIETER NIEUWENHUIJSEN & JAN BEERENHOUT** Nederland immigratieland

---

BOEKEN

41 **PIET JONKER** F. de Graaf et al., *Vertrouwen in de markt—Naar een liberaal privatiseringsbeleid*

45 **JOB VAN AMERONGEN** Marc den Hertog & Marcel Duyvestijn (red.), *Handleiding voor de toekomst—Een manifest van Lux Voor*

sq&d JAARGANG 64 NUMMER 10 2007

MAANDBLAD VAN DE WIARDI BECKMAN STICHTING

WETENSCHAPPELIJK BUREAU VAN DE PARTIJ VAN DE ARBEID

Boom Tijdschriften

Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl

FRANS BECKER & PAUL KALMA

«Ruimte» op de kaart

WIL ZONNEVELD ROOS VERMEIJ & WILLEM MINDERHOUT CO VERDAAS
MAARTEN HAJER MARGRIET MEINDERTSMA PETER NOORDANUS

S&TD

POLITIEK WETENSCHAP ESSAY

11/12

2007

REDACTIE

Mare Faber (*eindredacteur*)
Paul de Beer
Rutger Claassen
Gustaaf Haan
Maarten Hajer
Paul Kalma (*secretaris*)
Marijke Linthorst
Annemarieke Nierop (*bureauredacteur*)

REDACTIERAAD

Thijs Wöltgens (*voorzitter*)
Greetje van den Bergh
Edith Hooge
Daniël Roos
Paul Tang
Willem Witteveen
Liesbet van Zoonen

REDACTIEADRES

Wiardi Beckman Stichting
Postbus 1310
1000 BH Amsterdam
telefoon (020) 551 21 55
telefax (020) 551 22 50
e-mail SenD@pvda.nl
internet www.wbs.nl

De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar SenD@pvda.nl
(als bijlage in Word).

UITGEVER

Uitgeverij Boom
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

ABONNEMENTEN

Bel (0522) 237 555 of mail bdc@bdc.boom.nl
voor een abonnement of kennismakingsnummer.

De abonnementsprijs bedraagt € 77,50 per jaar.
Studenten / aio / oio of JS-abonnement: € 37,50.
Instellingen binnenland: € 142,50.
Particulieren en instellingen buitenland: € 149,-.
Losse nummers € 9,50.
Een abonnement kan op elk gewenst moment
ingaan. Opzeggen kan tot één maand voor het
einde van de jaargang.

Administratie
Boom Distributiecentrum
Postbus 400
7940 AK Meppel
telefoon (0522) 237 555
telefax (0522) 253 864

Vormgeving
Jaap Swart (*lay-out*)
René van der Vooren (*omslag & basisontwerp*)

Nederlands
uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

© 2007 Uitgeverij Boom, Amsterdam
ISSN 0037-8135

Niets uit deze uitgave mag worden
vermenigvuldigd en/of openbaar
gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Links en de kerk

Onlangs publiceerde de *VPRO Gids* een interview met Klaas Hendrikse, een dominee uit Zeeland die ervan overtuigd is dat God niet bestaat, maar die wel in hem gelooft. Hij schreef er een boekje over en kreeg talloze journalisten over de vloer. Zolang kerken vasthouden aan zelfgemaakte karikaturen van geloof zullen ze aanhang verliezen, zegt Hendrikse, die zijn collega-atheïsten overigens verwijt dat hún denken al even karikaturaal is.

Iemand die te pragmatisch in elkaar steekt om in karikaturen te vervallen is de burgemeester van Amsterdam, tevens humanist. Op 30 oktober jl. was hij te gast in een Doperscafé in de doopsgezinde Singelkerk. Hij putte er uit stellingen die hij eerder al in *S&D* debiteerde (2006/7-8). Zo zei hij dat als religies ons een spiegel voorhouden, zichtbaar kan worden dat sommige 'verworvenheden', zoals pornografie en vrije drugs, het koesteren niet waard zijn.

Het is een standpunt dat veel partij- en generatiegenoten, al bewonderen zij de bestuurder Cohen, ongemakkelijk op hun stoel doet schuiven. Religie als morele inspiratiebron? Die hadden we toch vaarwel gezegd? Is het, juist nu de orthodoxie zich in nieuwe gedaanten manifesteert, niet gevaarlijk om te flirten met kerk en geloof?

Nee, zegt de burgemeester. Ontmoeting, gesprek, het kopje thee in de moskee — zonder dat gaat het niet. Geloofsgemeenschappen, ook christelijke, moeten weten waar ze voor staan. In de Singelkerk citeert hij Schelto Patijn: laat ze het evangelie krachtiger verkondigen.

Dat hoeft geen synoniem voor 'bekeren' te zijn. Op zondag staat op deze plek Henk Leegte op de kansel. Sinds 2001 houdt hij bijbelkringen voor beginners. Die zijn een hit, vooral onder hoogopgeleiden van de *nrc.next*-generatie. Zij zijn op zoek naar kennis, Leegte wil 'de verhalen er weer onder schuiven'. Sommige kringdeelnemers ziet hij terug bij de zondagsdienst, velen ook niet.

'Al vijfhonderd jaar mag men hier álles denken,' zegt Leegte fier. Tegenwoordig hoef je om progressief te zijn niet meer naar de kerk, om conservatief te zijn zijn trouwens ook niet. Een hele generatie die het cultuurgood van verhalen en rituelen nog overgeleverd kreeg, soms in knellende verbanden, brak ermee. Hun kinderen mogen eigen keuzes maken. Maar hoe doe je dat, vraagt Leegte zich af, met een gapend gat in je *Bildung*?

Zijn bijbelkringen zijn een micro-illustratie van de spiegel van Cohen. Neem Pieter, een vriendelijke eindtwintiger, arbeidsjurist aan de Zuidas. In zijn werk is hij scherp. 'Als ik op de ontslaglijst van een bedrijf dat reorganiseert iemand zie van vijftien, weet ik: die komt niet meer aan de bak. Maar in het belang van het bedrijf ga ik dan toch keihard onderhandelen.' Wat vindt Pieter in de bijbelkring? 'Oude verhalen worden gekoppeld aan maatschappelijke issues. Milieu, armoede, de omgang met elkaar. Daar denk ik dan over door.'

Sociale betrokkenheid doet ertoe, maar: werk is werk. Het is niet de logica van de bloemenkinderen van weleer. In de *sixties* en *seventies* was Pieter er niet mee weggekomen.

Maar tijden veranderen. Terwijl de ene dominee in Middelburg een heruitgevonden geloof verkondigt en de andere in Amsterdam de bijbel uitpluist, onderzoeken de politieke partijen van het midden hun wortels — zeker ook de sociaal-democratie. Hoe de uitwassen van het kapitalisme in te tomen, de solidariteit tussen rijk en arm te redden, kansarmen te verheffen? Hoe beleid met beginselen te verbinden? Neerbuigend doen over andermans hang naar bezinning getuigt van kortzichtigheid. De verhalen, we moeten ze er weer onder schuiven.

MARE FABER
Eindredacteur *S&D*

Illusie Uruzgan

Idealisten zijn in de eerste plaats realisten, aldus wijlen Bart Tromp in de nieuwe defensienota van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA, *In dienst van Nederland, in dienst van de wereld*. Maar idealisten vergeten dat gebod nogal eens. Hoe dat werkt beschreef Jaap Burger heel precies in zijn dagboek, op 1 juni 1940. Hij had er grote behoefte aan om de nachtmerrie te ontkennen. Maar hij deed het niet. Hij bleef een realist.

Nu sturen wij jonge mensen naar Afghanistan om Uruzgan stabiel te maken. Het was er aardig stabiel voordat we er kwamen, maar toen zat er een foute regering en die is er nu niet meer. Nu is het er instabiel. Daarom, zegt men, moeten we er blijven totdat het weer stabiel is.

Op een PvdA-ledenvergadering stelde ik dat in de geschiedenis nog nooit een leger een guerrilla-oorlog heeft beëindigd op een voor de PvdA aanvaardbare wijze. Van Heutz heeft in Atjeh gewonnen door dorpen plat te branden en massamoorden te plegen. Stalin organiseerde volksverhuizingen en strafkampen. Een guerrillastrijder is tussen het volk als een vis in het water, schreef Mao. Als je het water weghaalt, stikt hij. Dat gaan wij niet doen in Uruzgan. En dus gaan we verliezen.

Hoewel. Onlangs noemde Van Creveld, militair wetenschapper uit Israël, in *NRC Handelsblad* één gebied waar de guerrilla na dertig jaar strijd, zonder dat de overheid een schrikbewind gevoerd had, het hoofd in de schoot legde: Noord-Ierland. Als Afghanistan net zo'n geval kan zijn, moeten we daar dus minimaal dertig jaar blijven. Dat land valt met Noord-Ierland niet te vergelijken, zegt u? Allicht niet! Het is in Afghanistan nog vele malen moeilijker. Daar zit een volk dat al eerder oorlogen voerde tegen wereldmogendheden — en won. Daar zit een volk dat zich kan verenigen in het geloof. Daar zit een volk dat niet kan lezen en schrijven en dat gewend is aan geweld. Daar zijn bergen die oneindig

veel vluchtplaatsen bieden. Daar zijn buurlanden die er belang bij hebben dat er geen pro-westers regime komt en die politiek totaal niet stabiel zijn. Afghanistan is groter. Het heeft een voor onze soldaten volstrekt vreemde cultuur. Ja, Noord-Ierland was een eitje vergeleken met Afghanistan.

Wij gaan daar niet dertig jaar vechten. Dus gaan we verliezen. En dus kunnen we beter nu vertrekken dan over tien jaar. Dat heb ik allemaal gezegd in die PvdA-vergadering. Niemand bestreed mijn argumenten en toch hielden mijn opposenten vast aan hun stelling: we moeten blijven. Drie keer probeerde ik de discussie te openen over de vraag of we konden winnen. Telkens was het antwoord dat we moesten blijven om de bevolking te helpen. Het was een plicht. Het moest. De PvdA is internationaal solidair. Zelfs een Tweede-Kamerlid dat meepraatte kwam geen centimeter verder dan dat de bevolking geholpen moest worden.

Hannah Ahrendt zei eens dat als een oorlog begint, de doelen verschuiven. Ze worden vaag. Ook nu gebeurt dat. We gaan helpen, maar hoe? Democratie en mensenrechten brengen? Scholen openen? Vuilnisbakken plaatsen? Ziekenhuizen bouwen? De corruptie afschaffen? Wat is ons doel? Voordat de eerste troepen vertrokken, stelde de PvdA, bij monde van Wouter Bos, twee eisen: tussen Enduring Freedom en de ISAF moest een scherpe scheiding bestaan én de missie moest kans van slagen hebben. Eerder had Bert Koenders afgedwongen dat de missie niet langer zou duren dan twee jaar en dat het een opbouwmissie zou worden.

Nu blijkt dat er niet wordt opgebouwd, dat de missie niet in twee jaar is geslaagd en dat niemand het van ons wil overnemen. Nu blijkt dat behalve wijzelf niemand in Afghanistan het verschil ziet tussen Enduring Freedom en ISAF. Nu wordt beweerd dat we dat allemaal van tevoren wisten. Heeft Koenders ons zitten voorliegen? Ik waag het te betwijfelen. Maar die discussie wil ik niet eens aangaan. We leven nú en we moeten nu opnieuw kijken of de missie kans van slagen heeft.

INTERVENTIE

Als ik stel dat we gaan verliezen, reageren mijn partijgenoten daar niet inhoudelijk op. Ik begrijp hun verlangen om de arme Afghanen te helpen, maar het is een illusie. De werkelijkheid is dat we daar twaalf militairen voor niets hebben laten sterven. We kunnen de Afghanen niet redden van de verschrikkelijke Taliban. Afghanistan is geen maakbare samenleving.

Dat velen van ons, net als Burger destijds, de behoefte voelen om de nachtmerrie te ontkennen is begrijpelijk. Natuurlijk willen we helpen. Maar kunnen we dat? Een idealist moet ook een realist zijn.

JAN R. LUNSING

Redacteur Uruzgan@home.nl

De kleur van de burgemeester

De PvdA heeft het moeilijk met burgemeestersbenoeringen. Eerst wordt in Deventer partijgenoot James van Lidt de Jeude opgevolgd door cu-lid Heidema, hoewel er in de raad een progressieve meerderheid is. Het leidt tot grote woede binnen de partij en fractievoorzitter Jos Peirey treedt af. Die woede bij de PvdA leidt dan weer tot onvrede bij andere partijen, want door de eigen teleurstelling niet onder stoelen of banken te steken ver-raadt de PvdA-fractie hoe men heeft gestemd. Bovendien, wat is dat voor arrogantie om per se een burgemeester van de eigen partij te willen hebben?

Dan is Leeuwarden aan de beurt. Hier wordt Ferd Crone voorgedragen door de gemeenteraad. Volgens anonieme bronnen wordt daarmee afgeweken van het meerderheidsadvies van de vertrouwenscommissie: PvdA en GroenLinks zouden de politieke richting van Crone het zwaarst hebben laten wegen. Of dat waar is weten we niet, want dit soort stemmingen is vertrouwelijk. Maar het zou betekenen dat de PvdA in Leeuwarden gedaan heeft wat men in Deventer heeft nagelaten: stemmen op basis van de politieke richting van de kandidaten. Hier geen woede bij de PvdA-achterban, wel bij anderen.

En dan komt Utrecht. Daar wordt een referendum gehouden, dus de raad moet twee kandidaten aanwijzen. Laten die nu allebei lid zijn van de PvdA. Kennelijk liet men zich in Utrecht leiden door de persoon van de kandidaten, niet door hun politieke richting. Maar ook dit leidde tot wrevel en het referendum mislukte. Alweer treffen de verwijten de PvdA: dat is niet de partij die zoveel kwaliteit in huis heeft, maar de partij die kandidaten van andere partijen heeft tegengehouden, ook al bezet de PvdA in Utrecht maar 14 van de 45 raadszetels.

Er heerst kennelijk grote verwarring over de vraag of bij de selectie van burgemeesters hun politieke kleur relevant is. Dat komt doordat de burgemeester verschillende rollen vervult. Hij is het lokale equivalent van zowel het staatshoofd als de minister-president, de voorzitter van de Tweede Kamer en de vice-president van de Raad van State.

Zien we de burgemeester vooral als de lokale premier, dan doet zijn politieke kleur ertoe, net als die van de wethouders. Dit is het perspectief van de burger: de politieke kleur van kandidaten fungeert als een soort merknaam. De opkomst is hoger naarmate de kandidaten meer van elkaar verschillen en bij een analyse uitgesplitst naar stembedistrict zie je dat kandidaten meer stemmen krijgen naarmate er in het district ook meer op die partij wordt gestemd. Zijn het twee kandidaten van dezelfde partij, dan blijft het akelig stil in het stemlokaal.

Raadsleden zien vooral de andere rollen van de burgemeester. Zij beschouwen de eerste wethouder van de grootste collegepartij als de politieke leider van het college. Dan gaat het dus om de persoonlijke capaciteiten van de burgemeester, niet om zijn politieke kleur. De burgemeester telt niet mee bij de verdeling van de posten in het college over de coalitiepartijen en moet bij zijn benoeming de steun hebben van zoveel mogelijk fracties.

Er is ook nog het perspectief van de burgemeesterslobbyisten in de Tweede Kamer. Die proberen zoveel mogelijk burgemeesters van de eigen partij benoemd te krijgen. Zij zeggen zelfs dat een gemeente 'van kleur verschiet' wanneer er een burgemeester van een andere politieke richting komt. Dat is een grove overschatting van het belang van de burgemeester, van wie we juist verwachten dat

INTERVENTIE

hij zich boven de partijen opstelt. De functie van burgemeesterslobbyist gaat terug tot de tijd dat het kabinet bij zijn voordracht aan de Koningin niet gebonden was aan de uitspraak van de gemeenteraad. Nu dat wel zo is, zou voor de Tweede Kamerfractie de politieke samenstelling van het burgemeesterskorps evenmin een punt moeten zijn als de politieke kleur van de wethouders financiën of de gemeentesecretarissen.

Het voortbestaan van de functie van burgemeesterslobbyist roept wantrouwen op: is de intentie werkelijk om gemeenten zelf te laten beslissen? Dat wantrouwen is door de gang van zaken in Utrecht flink gevoed. Bestond er een stilzwijgende afspraak dat de PvdA Utrecht zou krijgen? En maakte dat het mogelijk dat Verdonk Rotterdam werd beloofd wanneer ze uit de Kamer zou gaan? Om dat soort praatjes uit de wereld te helpen zou de functie van burgemeesterslobbyist moeten verdwijnen.

Tegelijkertijd moet er duidelijkheid komen over de positie van de burgemeester. Als hij vooral technisch voorzitter en procedurecoördinator is, moeten we de burger met zijn benoemingsprocedure niet lastigvallen. Maar als hij vooral minister-president is, moet zijn aanstelling voortvloeien uit de raadsverkiezingen en gelden voor dezelfde periode als die van de wethouders. De burgemeester moet dan ook meetellen bij de verdeling van de zetels in het college. Laat zoiets nu al in het PvdA-verkiezingsprogramma staan.

PAUL BORDEWIJK

Publicist

6 Leesmoeders maken het verschil

De afgelopen jaren is er veel discussie geweest over de wildgroei van het management in het onderwijs en de tweedeling tussen witte en zwarte scholen. In die discussie is opmerkelijk weinig aandacht besteed aan de vrijwilligersarbeid die op scholen wordt verricht. Toch is het niet overdreven te stellen dat zonder de onbetaalde inspanningen van ouders

een basisschool niet goed kan functioneren, of alleen tegen hogere kosten, met nog meer management. Waar de inzet van ouders groot is, kan die de kwaliteit van een school sterk verhogen.

Op twee (overwegend witte) scholen, een Montessori- en een openbare school, heb ik de inzet van vrijwilligers geïnventariseerd en afgezet tegen de inzet van betaalde arbeid. Voor dat laatste cijfer heb ik het aantal klassen vermenigvuldigd met 36 uur per week maal 40 weken per jaar. Daarbovenop komen nog de uren van de (onder)directeur en eventueel die van de conciërge.

Uit de cijfers blijkt niet dat deze twee scholen gebukt gaan onder een topzwaar management — het aandeel van de directie in de betaalde uren is ongeveer 10%. Verreweg de grootste post van vrijwilligersinzet, ongeveer 40 procent, betreft de tussen-de-middag-opvang. De overige posten betreffen de inzet van ouders op excursies, bij sportdagen en schoolreizen, in de medezeggenschapsraad en de ouderraad, bij sint- en kerstfestiviteiten, voor het beheer van het documentatiecentrum en de schoolbibliotheek, het plastificeren en restaureren van boeken en spellen, het uitpakken, controleren en ordenen van jaarbestellingen, de luizencontrole, het onderhoud van het schoolplein en de taken van was-, klassen- en knutselouders.

Op de Montessorischool bedraagt de totale inzet 2400 uur, wat neerkomt op 60 uur per week, oftewel anderhalve fulltime baan! Op de openbare school, die bijna twee keer zoveel leerlingen telt, bedraagt de totale inzet 2300 uur, ofwel 57,5 uur per week. Zoals uit bovenstaande waslijst mag blijken is het vrijwilligerswerk zeer divers, elke activiteit vergt weer andere vaardigheden. Ouders zijn ook nog eens zeer flexibel inzetbaar. Dit soort flexibele arbeid is op de markt niet te koop en veel activiteiten die nu plaatsvinden zouden zonder de inzet van ouders geen doorgang kunnen vinden.

De verhouding tussen onbetaalde en betaalde inzet van arbeid is op de Montessorischool 1:5 en op de openbare school bijna 1:8. Dat verschil kan voor een deel worden verklaard uit schaalvoorwaarden van de openbare school: aan de ouderraad bijvoorbeeld worden daar niet meer uren besteed. Het verschil wordt echter nadrukkelijk ook bepaald

INTERVENTIE

door het feit dat sommige activiteiten op de ene school wel en op de andere niet plaatsvinden. Het werk van de leesmoeders op de Montessorischool is daarvan het beste voorbeeld: wekelijks komen er acht om kinderen extra aandacht te geven bij het verwerven van leesvaardigheden.

Zoiets werkt natuurlijk door in de kwaliteit van een school. Hoewel de vrijwilligersactiviteiten altijd slechts een aanvulling zijn op het reguliere onderwijs, kan het effect op de kwaliteit van een school vergelijkbaar zijn met dat van (vrijwillige) ouderbijdragen. Ik ken bijvoorbeeld een school die zijn zeer hoge ouderbijdrage deels gebruikt om een extra vakdocent Frans aan te stellen.

Hier dient de vraag zich aan: mógen ouderbijdragen of vrijwilligersinzet mede de kwaliteit van scholen bepalen? Zoals bekend is de vvd verklaard voorstander van het vergroten van de rol van ouderbijdragen in de financiering van het onderwijs. De SP, aan de andere kant van het politieke spectrum, wil de ouderbijdrage eerst maximeren en vervolgens afbouwen.

Wat de vrijwilligersinzet betreft is er een dilemma: enerzijds is het heel mooi als ouders zoveel tijd in een school willen steken, anderzijds dreigen verschillen in die inzet tussen scholen de tweedeling in het onderwijs te versterken — zeker als steekproefsgewijs zou blijken dat het vrijwilligerswerk op grote of zwarte scholen stelselmatig achterblijft bij dat op witte of kleinere scholen. Enige bezinning op deze tot nu toe veronachtzaamde bron van sociale ongelijkheid lijkt niet overdreven.

LOEK GROOT

UHD Economie van de publieke sector, Universiteit Utrecht

Kijkje achter de schoolpoort

Het 'kijkje achter de voordeur' is populair in de politiek. De recente misdragingen van jongeren in Amsterdam-West vormden voor wethouder Lodewijk Asscher een extra aanleiding om hun thuissitu-

atie onder de loep te nemen. Veel van deze jongeren volgen onderwijs, maar hoe er in hun scholen wordt opgevoed, daar bemoeit de overheid zich niet mee.

Waarom wel ouders op hun opvoedplicht aanspreken — terwijl dit wettelijk geen overheidstaak is — en scholen hun gang laten gaan? Het antwoord is gemakkelijk te geven. Dat komt omdat bestuurders en politici zich liever niet bemoeien met hoe het er op scholen aan toegaat. Dat beschouwen ze als de verantwoordelijkheid van de schoolbesturen. En die schoolbestuurders op hun beurt willen geen pottenkijkers van de gemeente 'achter de schoolpoort'.

Na de dodelijke steekpartij op het Technisch College in stadsdeel Slotervaart op 11 oktober jl. legde het gemeentebestuur de nadruk op het belang van registratie van geweldsincidenten. Op de school waar ik werk, ook in Amsterdam-West, wordt al een registratiesysteem gebruikt. Daarnaast is leerlingen en personeel in verschillende onderzoeken gevraagd naar hun veiligheidsbeleving. Daaruit blijkt dat het veiligheidsgevoel van leerlingen de afgelopen twee jaar is gedaald en dat met name conciërges en ander ondersteunend personeel slachtoffer zijn van gepest en discriminatie.

Het probleem is: wat te doen met geregistreerde incidenten en onderzoeksresultaten? Veiligheidsbeleid gaat over poortjes bij de ingang, politie in en om de school, duidelijke sancties bij overtredingen. Nu hangen dat soort zaken meer af van toevalligheden en persoonlijke voorkeuren dan van weloverwogen beleid. In het onderwijs bestaan geen algemeen geldende afspraken over wat er gebeurt als een leerling een vechtpartij uitlokt of een beledigend filmpje plaatst op een website als GeenStijl (zes procent van de leraren in het voortgezet onderwijs krijgt te maken met zulke filmpjes, zo blijkt uit onderzoek van de FNV Onderwijsbond). Er zijn ook geen algemene afspraken over wat er gebeurt als leerlingen mobiele telefoons stelen van klasgenoten of hasj roken op het schoolplein. De ene school verwijdert de leerling, een andere gaat over tot schorsing voor langere tijd, een derde doet helemaal niets. Het komt voor dat leraren worden gedwongen om agressieve leerlingen na een incident terug te nemen in de klas, zonder dat er sancties zijn opgelegd.

INTERVENTIE

Als het om veiligheidsbeleid gaat handelen schoolleiders vaak intuïtief. Zonder landelijke afspraken zijn docenten, ondersteunend personeel en leerlingen aan hun grillen overgeleverd. Via het onderwijs bijdragen aan de opvoeding van leerlingen kan alleen in een veilige school. De maatschappij kan de zorg daarvoor niet overlaten aan schoolbestuurders in hun ivoren torens. Nodig zijn heldere afspraken op politiek niveau en een gezamenlijk, breed gedragen veiligheidsbeleid.

EVELIEN POLTER

Beleidsmedewerker ROC Amsterdam, lid Politiek Forum

Scheve verhoudingen

Bij de verkiezingen voor de Eerste Kamer, op 7 maart 2007, deed zich iets bijzonders voor. Niet minder dan vijf senatoren van vijf verschillende partijen werden met voorkeurstemmen gekozen. Ik denk dat je tientallen jaren terug moet gaan om dat totaal aan 'voorkeurzetels' bij elkaar te schrapen.

Waar de unieke uitslag op wijst weet ik niet. Afnemende loyaliteit aan partijen? Afkalving van hun gezag? Het idee dat een zetel persoonlijk bezit is? Intussen is het toenemen van het aantal voorkeurstemmen geen goede ontwikkeling. Een handjevol Statenleden kan besluitvorming dwarsbomen waaraan — via kandidaatstelling, afdelingsvergaderingen en congressen — duizenden partijleden te pas zijn gekomen.

De partijen die dit, anders dan de SP, sanctieloos gedogen, roepen voor een volgende gelegenheid volstrekt uit de hand lopend stemgedrag van Statenleden over zich af. De wet staat het immers toe en de partij gedooft het! En geef hun eens ongelijk. Was ik nu Gronings Statenlid geweest, dan had ik spijt dat ik op de nummer één en niet op de Groningse senator Jan Hamel gestemd had. Zijn zetel ging verloren doordat een andere kandidaat met voorkeurstemmen werd gekozen. 'Volgende keer voorkomen we dat, door ook op onze eigen man te stemmen', zou ik denken. Maar als dat in alle provincies zo gaat, is het resultaat een onvoorstelbare chaos van onvoorspelbare omvang.

Voorkeurstemmen zijn een groot goed. Van mij mogen ze bij alle verkiezingen meer gewicht krijgen dan ze nu hebben, behalve bij die voor de Eerste Kamer. De mogelijkheid tot het uitbrengen van een voorkeurstem bij senaatsverkiezingen dient uit de Kieswet te worden geschrapt.

ADRIAAN VAN VELDHUIZEN

Voormalig PvdA-senator

Rode geiten en bokken

Gaat de PvdA in een stad als Zaandam het licht uitdoen van de sociaal-democratie zoals wij die al zo lang kennen en die zo imposant zichtbaar wordt in 125 jaar sociaal-democratie. 60 jaar Rode Zaan, het boek van Anton Schuurman? Staat die traditie op de tocht? Of maken we een frisse doorstart?

Dat de vertrouwde sociaal-democratie niet als vanzelfsprekend voort zal gaan, wordt vandaag de dag pijnlijk zichtbaar. Ik doel dan op de splitsing die zich onder onze ogen voltrekt, de splijting van de sociaal-democratie in twee helften: de PvdA en de SP. Als we er niet razendsnel het goede antwoord op vinden, dan is die splijting binnenkort een feit.

Dan wordt de grens tussen PvdA en SP een waterscheiding tussen meer sociaal-liberaal georiënteerde en meer traditionele sociaal-democraten. Dan dreigt een uit elkaar drijven van hoog- en laagopgeleiden, een splitsing tussen mensen die iets te fanatiek voor Europa en de multiculturele samenleving zijn en mensen die daar iets te fanatiek tegen zijn. Een nare splitsing ook tussen migranten en witte arbeiders, tussen grote steden en provincie, tussen het Noorden en het Zuiden van Nederland.

Sommige partijgenoten leggen zich bij deze ontwikkeling neer. Dat zeggen ze niet hardop, maar je ziet dat ze niet in de allerhoogste staat van paraatheid verkeren. Ik ken te veel mensen die hun neus ophalen voor de populistische instincten van de SP. Die vinden ze ordinair of ze beschouwen ze louter als laffe angst voor verandering. Ze denken er niet over om die opvattingen serieus nemen, laat staan er concessies aan te doen. Ze vinden het eigenlijk wel prima dat in de PvdA nu eindelijk eens de gei-

INTERVENTIE

ten en de bokken van elkaar gescheiden worden, even los van de vraag wie dan de geit of de bok is.

Zelf hoor ik bij een andere groep PvdA'ers, bij de groep die wakker ligt van de dreigende splitsing van de sociaal-democratie. Mijn stelling is dat er met die splitsing iets vitaals in onze maatschappij op het spel staat. Die scheuring staat voor iets groters. Laat ik het zo zeggen: de krachten die op de PvdA inwerken, zijn de krachten die op Nederland als geheel inbeuken. Als we niet oppassen is het uiteenvallen van de sociaal-democratie een voorafschaduwing van het uiteenvallen van de samenleving als geheel.

De breuk binnen de achterban en het electoraat van de PvdA staat, zo vrees ik, voor het uiteenvallen van Nederland in kansrijken en kansarmen, in toekomstoptimisten en toekomstpessimisten. Onder heftige druk van globalisering, massamigratie, europeanisering en de elitaire kenniseconomie worden de kaarten opnieuw geschud. Met nieuwe winnaars en verliezers, met nieuwe tegenstellingen en grotere ongelijkheid. Misschien ondergaan we zelfs wel een sluipende Amerikanisering van Europa.

Veel mensen hebben het sterke gevoel niet meegevoerd te worden in al die veranderingen. Er zal best een heleboel hervormd, veranderd en gemoderniseerd moeten worden in Nederland. Maar waar we, als sociaal-democratie, als PvdA, ronduit in aan het falen zijn is om mensen, gewone mensen, het gevoel te geven dat het er in dat grote veranderingsproces fair en rechtvaardig toe gaat. Dat is een verhaal van vertrouwen en leiderschap.

De PvdA is na de periode-Den Uyl te veel opgegaan in de gevestigde orde, in het beleids- en bestuursestablishment. Voorheen stond links altijd met één been in officieel-bestuurlijk Nederland en met één been daarbuiten (actiegroepen, vakbeweging). Plat gezegd: vroeger streefden we een andere samenleving na om de wereld beter en rechtvaardiger te maken. Nu moet alles anders — van deskundigen, van Europa, van het Centraal Planbureau — om mee te kunnen in een veranderende wereld die ons juist onrechtvaardiger toeschijnt. Met het verliezen van Den Uyls temperamentvolle uitspraak 'maar die andere samenleving die komt er toch', zijn we een deel van onze ziel, van ons politieke bloed kwijtgeraakt.

Politiek is misschien wel vooral management van angst en hoop. Als je dat niet goed doet, dan lok je het populisme als het ware uit. En dat is gevaarlijke maatschappelijke springstof. Het zou toch verdomme niet zo moeilijk moeten zijn om het tij te keren: het CDA is de partij van de kerkganers; de VVD is de partij van Wassenaar; de SP is als organisatie *au fond* een autoritaire partij die de Franse communistische PCF als zusterpartij heeft en Hugo Chávez van Venezuela steunt. De PvdA is, zo gezien, toch eigenlijk onomstreden de gewone-mensenpartij van Nederland, van mensen die het een beetje sociaal en solidair willen houden in ons land, ook in veranderende omstandigheden.

En daar is niets populistisch aan: het gaat er helemaal niet om mensen naar de mond te praten. Wij, SDAP en PvdA, zijn nooit echt een partij *ván* het volk geweest, maar we werden wel altijd vertrouwd als partij *vóór* het volk. Dat vertrouwen staat nu op het spel. De PvdA moet er alles aan doen — al regerend, via een nieuw wervend verhaal, met de beste mensen — om weer een brede verbindings-schakelpartij te worden tussen toekomstoptimisten en toekomstpessimisten, lageropgeleiden en hoogeropgeleiden. De PvdA is de partij van de solidaire meerderheid, *die solidarische Mehrheit*, zoals de Duitse SPD dat sinds haar laatste partijcongres noemt. Daar moet toch een fantastisch toekomstprogramma voor te maken zijn, de herstart van een bezielde PvdA, te beginnen in Zaanstad.

Ik hoop dat er op enig moment een nieuwe tsaar Peter op werkbezoek komt in Zaanstad. Dat zal nu waarschijnlijk geen tsaar, maar eerder een nieuwe Chinese keizer zijn. Die zou dan moeten ontdekken hoe het modelstad Zaanstad is gelukt om een creatieve economie voor hoog- en laagopgeleide mensen tot stand te brengen, een sterke sociaal-democratische stad in een veranderende wereld, waar toekomstoptimisme niet alleen is weggelegd voor de *happy few*.

RENÉ CUPERUS

Medewerker WBS

Deze tekst werd op 24 november 2007 uitgesproken bij de PvdA-afdeling Zaanstad.

Schrappen van artikel 6 maakt ons een gidsland voor dictaturen

THIJS WÖLTGENS

In het oktobernummer van s&d schreef Paul de Beer dat hij de grondwet wil vereenvoudigen (s&d 2007/10, p. 22-23). Artikel 6, dat de vrijheid van godsdienst garandeert, kan volgens hem worden geschrapt. Andere grondwetsbepalingen — over de vrijheid van vereniging en vergadering, alsmede de vrijheid van meningsuiting (de artikelen 7, 8 en 9) — bevatten voldoende waarborgen voor religieuze vrijheid. Artikel 6 is dus overbodig en daarmee rijp voor een rituele slachting met Ockhams scheermes.

Het pleidooi van De Beer is niet helemaal nieuw. Ruim een jaar geleden deed Patrick van Schie van de liberale Teldersstichting al een soortgelijke oproep in *Christen Democratische Verkenningen*, onder de kop 'Liberalen: tijd rijp voor afschaffing van religieuze privileges'. Die titel maakt duidelijk dat het niet alleen om de overbodigheid van artikel 6 gaat.

10 In de rechtspraak fungeert een beroep op artikel 6 van de grondwet kennelijk anders dan een beroep op de artikelen 7, 8 en 9. De Beer illustreert dit verschil door te verwijzen naar het volgens hem 'beruchte' oordeel van de Rotterdamse rechter over de imam El Moumni, die homoseksualiteit een schadelijke ziekte had genoemd. In deze botsing van twee grondrechten — het non-discriminatiebeginsel en de godsdienstvrijheid — koos de rechter voor de godsdienstvrijheid. De Beer vraagt zich af of de rechter bij een

Over de auteur Thijs Wöltgens is voorzitter van de redactieraad van s&d

beroep op de vrijheid van meningsuiting tot dezelfde conclusie, vrijspraak, was gekomen.

In de ogen van De Beer en Van Schie plaatst artikel 6 van de grondwet godsdienstige verenigingen en religieuze uitingen in een bevoorrechte positie. Volgens hen moet de overheid deze verenigingen en uitingen niet anders toetsen dan 'gewone' verenigingen en publieke meningen. Impliciet is, in deze redenering, het 'gewone' dus iets wat buiten de sfeer van de religie ligt. Dat is typisch zo'n onderscheid dat je alleen kunt maken als je van buitenaf naar godsdienst kijkt. Als je zelf godsdienstig bent, dan is het gewone, het dagelijks leven, nu juist een integraal onderdeel van je religieus levensontwerp.

Juist om dat probleem te omzeilen koos Rawls voor zijn 'overlapping consensus' van 'reasonable comprehensive doctrines' binnen een staat: de grootste gemene deler van alle redelijke levensovertuigingen is de maatstaf voor het recht op deelname aan de publieke discussie. Maar hoe bepaal je wat redelijk is? Ben je redelijk omdat je de consensus deelt of ben je redelijk op gronden die onafhankelijk zijn van de consensus? Ik denk dat die redelijkheid maar op één manier kan worden vastgesteld: redelijk is een opvatting die de mensenrechten eerbiedigt.

In eerste aanleg zijn mensenrechten de natuurlijke rechten waarover alle mensen altijd en overal beschikken. Ze zijn universeel, want ze beschermen de waardigheid van elk mens. Ze vormen het fundament van het recht, dat we geleidelijk ontdekken, zoals een wiskundige

axioma's pas ontdekt nadat hij ze heeft gebruikt. Een mensenrecht bestaat dus al voordat het in een wet is opgenomen. Codificatie van mensenrechten is legalisatie van iets wat ook zonder codificatie al legitiem was. En zo'n codificatie is altijd maar een benadering van het legitieme, dat ik natuurrecht zou willen noemen.

Intussen heeft deze benadering al in veel rechtsdocumenten haar weerslag gevonden. Op 10 december 1948 proclameerden de Verenigde Naties de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Voor de rechtsrealiteit is het Europese Verdrag van de Rechten van de Mens nog belangrijker. Daarnaast zijn de mensenrechten opgenomen in de constituties van de meeste democratische landen. Nergens ontbreekt daar de vrijheid van godsdienst.

Er zijn nog genoeg andere landen waar deze vrijheid niet wordt erkend. De islamitische theocratie van Iran definieert zijn burgers als moslim. Binnen dat kader is er geen bezwaar tegen de vrijheid van vergadering of vereniging. De Chinese Volksrepubliek wil zelf de katholieke bisschoppen benoemen. Katholiek zijn mag, maar wel conform de regels van de staat. Beide landen zullen het initiatiefwetsontwerp-De Beer/Van Schie met vreugde begroeten. Zeker als zij weten dat dit initiatief komt van een land dat zich er grondwettelijk toe verplicht heeft om de internationale rechtsorde te bevorderen.

Ik vraag me af of Paul de Beer zich realiseert welke revolutionaire kracht er voor religieus homogene landen schuilt in de universele erkenning van de godsdienstvrijheid. Op kleine schaal zagen we dat in Ierland, op grote schaal wachten we dat af in de islamitische wereld. De scheiding van kerk en staat betekent dat je ook

als ongelovige een normaal staatsburger kunt zijn. Als ik atheïst was in een wereld waarin negentig procent van de bevolking religieus is, dan zou ik een fel voorstander zijn van godsdienstvrijheid: dat is ook de vrijheid om niet godsdienstig te zijn.

Het afschaffen van het recht op godsdienstvrijheid leidt tot een staatskerk, al is het een atheïstische — zoals voorheen in het Oostblok. De loyaliteit aan de staat krijgt dan voorrang boven de eigen levensovertuiging. Volgens velen is dat pas echte integratie. Maar het is veel gemakkelijker om loyaal te zijn aan een staat die je

Grondrechten zijn geen instrument dat je op basis van een nutsaldo wel of niet inzet

levensovertuiging respecteert. Op dat punt kunnen we veel van de Verenigde Staten leren.

Kortom, ik zie niet welk probleem door het schrappen van artikel 6 van de grondwet wordt opgelost — de rechter moet nog steeds een afweging maken tussen grondrechten — terwijl ik wel zie dat Nederland zo tot een gidsland wordt voor theocratieën en dictaturen. Het ultieme misverstand waar De Beer aan ten prooi valt is dat grondrechten een instrument zijn dat je op basis van een nutsaldo wel of niet kunt inzetten. De gedachte is dat de rechtsstaat bepaalt wat een grondrecht is. Het is echter precies andersom. De grondrechten, in dit geval de godsdienstvrijheid, bepalen of we een rechtsstaat zijn.

Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl

‘Twee dingen goed begrijpen’

Op 24 december is het twintig jaar geleden dat Joop den Uyl overleed. Een hartstochtelijk politicus was hij, maar dat niet alleen. Frans Becker en Paul Kalma analyseren het werk van de theoreticus Den Uyl, grondlegger van ‘het derde grote paradigma van de sociaal-democratie in Nederland’ met als motto ‘om de kwaliteit van het bestaan’. Met die intellectuele erfenis moet de PvdA nu haar voordeel doen. ‘Het benutten van smalle marges betekent niet alleen afremmen (van overspannen verwachtingen), maar ook aanjagen.’

FRANS BECKER & PAUL KALMA

Een historicus die op de schouders van Drees gaat staan en de horizon van de toekomst afzoekt naar sociaal-democratisch leiderschap, stuit onvermijdelijk op het lange silhouet van Wim Kok. Is hij niet dikwijls door zijn tijdgenoten beschouwd als ‘de Drees van nu’, de sobere sociaal-democratische bestuurder die als rechtmatig opvolger van de staatsman van de jaren vijftig mag gelden?

12 Als men zo te werk gaat, dreigt men de gedrongen gestalte van Joop den Uyl over het hoofd te zien. Misschien komt die neiging voort uit ongemak over de jaren zestig en zeventig, die nu — even of voorgoed — uit de gratie zijn. Hoe het ook zij: zo wordt een van de meest bepalende politici en denkers van de naoorlogse sociaal-democratie ten onrechte genegeerd.¹ De jaren

Over de auteurs Frans Becker is waarnemend directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Paul Kalma is lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid.

Noten zie pagina 24

zestig, het symbool van het linkse levensgevoel, mogen dan verguisd worden, zij vormen wel de periode waarin het fundament werd gelegd voor wat lange tijd het sociaal-democratisch paradigma is geweest.

Dan gaat het niet om de in het oog springende strovuurtjes van Nieuw Links, de berendans van Van der Louw of de bijna-afschaffing van de NAVO. Dan gaat het om de geschriften van Joop den Uyl: zijn bijdragen aan *Socialisme e/ Democratie* en de rapporten van de Wiardi Beckman Stichting waarin hij de hand had. Als wij het decennium wat oprekken (‘de lange jaren zestig’), dan gaat het om artikelen als *Fundamentele democratisering* uit 1957, *Armoede in de welvaartsstaat* (1965) en *De smalle marge van democratische politiek* (1970), om het belangrijke rapport *De hervorming van de onderneming* (1959) en om een dun rapport met de uiterst saaie ondertitel *De besteding van de groei van het nationaal inkomen*, te weten: *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963).

Den Uyl, zo luidt onze stelling, heeft — uiteraard samen met anderen, maar toch — het derde grote paradigma van de sociaal-democratie in Nederland geformuleerd. Na het marxistisch reformisme van de eerste fase van de Nederlandse sociaal-democratie volgde in de jaren dertig een fundamentele heroriëntatie, met als belangrijkste dragers een groep jonge SDAP'ers die afscheid namen van de exclusieve nadruk op de arbeidersklasse, van de verwachting dat de totstandkoming van een socialistische maatschappij een radicale breuk met de bestaande samenleving zou betekenen en van de historisch-materialistische opvatting dat die socialistische samenleving er noodzakelijkerwijs zou komen.

Met het Plan van de Arbeid uit 1935 en het nieuwe beginselprogramma van 1937 werd een nieuw uitgangspunt geformuleerd: een ethisch socialisme, een democratisch socialisme dat stapsgewijs de bestaande maatschappij zou hervormen en ordenen, een klassenoverstijgend socialisme, een socialisme dat paste in de nationale traditie. Het Plan van de Arbeid vatte de doelstelling van de sociaal-democratie in één frase samen: 'bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil voor iedereen'. Het kon de basis vormen voor de succesvolle periode-Drees waarin een sobere verzorgingsstaat en een stabiliserende economische politiek een groeiende welvaart evenwichtiger spreidden.

Het programma van Den Uyl verzet opnieuw de bakens — noodzakelijk omdat, in zijn eigen woorden, de 'totstandkoming na de oorlog van de welfare state, de sociale verzorgingsstaat, [...] in belangrijke mate de inlossing van socialistische programs uit de interbellaire periode [betekende]'.² Hij zoekt naar een nieuw profiel, een nieuwe grondslag voor sociaal-democratische politiek. Die grondslag vindt hij in een geactualiseerd begrip van vrijheid en in een herdefiniëring van maatschappelijke gelijkheid, in democratisering als tegenwicht voor oncontroleerbare macht — niet in de laatste plaats in het bedrijfsleven — en in een combinatie van zakelijkheid en hartstocht voor de politiek.

'Om de kwaliteit van het bestaan' zal la-

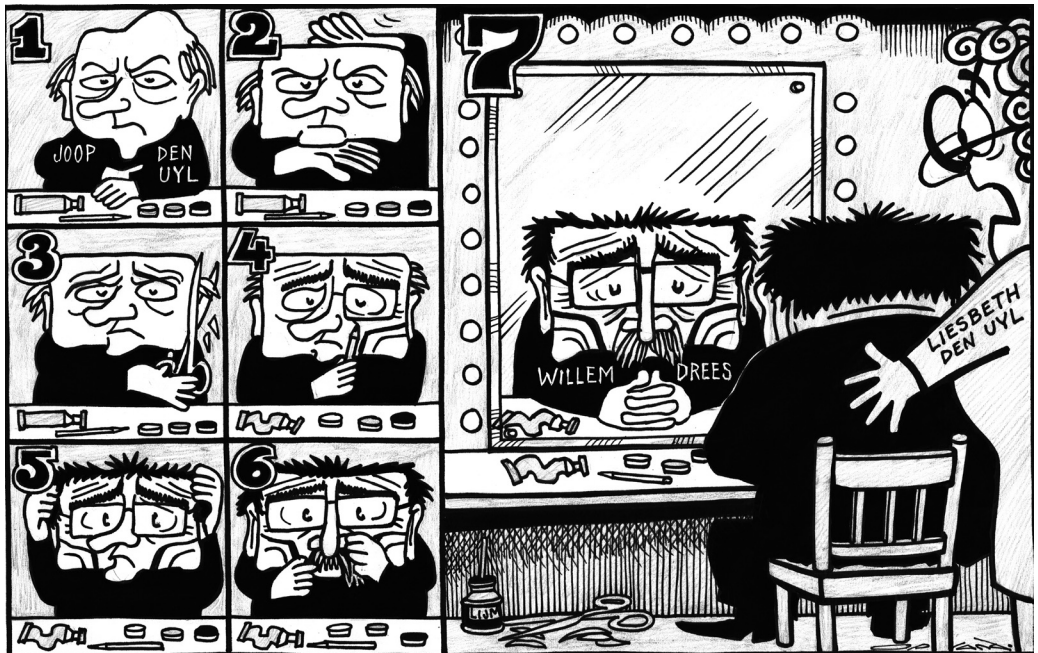
ter het motto van dit cultuurpolitiek getinte programma worden. Dit artikel gaat over dat nieuwe paradigma, de doorwerking ervan in de Nederlandse sociaal-democratie — en wat het voor de huidige PvdA kan betekenen.

POLITICUS EN DENKER

Het is twintig jaar geleden dat Joop den Uyl overleed. Wie de herdenkingsbijeenkomst op 30 december 1987 in de Nieuwe Kerk in Amsterdam bijwoonde zal de indrukwekkende, emotionele sfeer zijn bijgebleven. Het afscheid getuigde van de speciale band die tussen Den Uyl en zijn geestverwanten in en rondom de Partij van de Arbeid was gegroeid. Iets van die band klinkt nog altijd door, zoals wanneer PvdA-politici laten weten dat Joop den Uyl voor hen een bron van inspiratie is. Maar over welke Den Uyl hebben zij het? Dat zij zijn werk kennen, laten zij niet blijken. Alleen 'de boel bij elkaar houden' is een regelmatig geciteerde passage uit een essay van zijn hand — uit 1986. Het gedachtegoed van Den Uyl lijkt in de huidige PvdA geen grote rol te spelen. Ten onrechte, zo menen wij.

Den Uyl zoekt naar een nieuw profiel, een nieuwe grondslag voor sociaal-democratische politiek

Den Uyl was veel meer dan een hartstochtelijk politicus — al was hij dat ook. Ed van Thijn, zelf ook niet wars van hartstocht voor de politiek, plaatste hem in 1987 in het rijtje erflaters van Jan en Annie Romein. Een erflater van de Nederlandse sociaal-democratie was hij in elk geval. Maar hoe Den Uyl verder te typeren? Op de cover van het speciale herdenkingsnummer van het PvdA-blad *Voorwaarts* staat een bekende foto van hem: een beetje verlegen, een heel licht relativerend lachje om de lippen, een indringende blik — gereserveerd en ook belust op kennismaking. Op de achterkant een foto die

© Opland, c/o Beeldrecht, Amsterdam 2007

van achteren is genomen, tijdens een toespraak, waarin de spanning van de woorden weerspiegeld wordt in de licht gebogen schouderpartij.

14 Een mandarijn in de politiek was Den Uyl niet. Hij hield van tegenspraak en deed er zijn voordeel mee. Hij was de partijbestuurder die doorvergaderde tot iedereen toef, de zondige reformist die de politiek van de kleine stappen verdedigde in een klimaat van radicalisering. Hij was de politicus die niet alleen worstelde met zijn politieke tegenstanders maar ook met zijn eigen partij — zoals vereeuwigd in de kleine meesterwerken van tekenaar Rob Wout (Opland) — en die de PvdA intussen twee grote verkiezingsoverwinningen bezorgde. Hij was de minister-president in een legendarisch kabinet, daarna de soms wanhopige verzetsstrijder tegen een nieuwe tijdgeest. De politicus die geliefd en gehaat was. 'Tijdens mijn oppositieperiode '67-'73, als ik dan op het kathedraal stond, dan hoorde ik de KVP-ers sissen, opgewonden, woede, echte, grote woede. Ik was de belichaming van het kwade, het socialisme, de linkse macht.'³

Den Uyl behoorde tot een politiek-programmatische tussengeneratie: tussen de vooroorlogse generatie van mannen als Burger en de generatie van Nieuw Links in. Deze laatste stroming zou lange tijd, met haar radicale en expressieve politiek, het geschiedbeeld van de sociaal-democratie na de periode-Drees bepalen. De opvattingen van Den Uyl stonden soms diametraal tegenover die van Nieuw Links, maar uiteindelijk wist hij deze vernieuwingsbeweging te incorporeren en een brug te slaan tussen de PvdA en de sociale bewegingen van de jaren zeventig — al ging dat niet zonder verlies aan consistentie. In 1970 schreef hij: 'De opkomst van nieuwe maatschappijkritiek heeft de socialistische partijen gedwongen zich opnieuw rekenschap te geven van het soort van samenleving dat zij tot stand willen brengen.'⁴

Het intrigerende is echter dat Den Uyl al lang voordat Nieuw Links zich aandeede, bezig was het sociaal-democratische denken te moderniseren — en wel op een wijze die in een aantal opzichten op de latere kritiek van Nieuw Links

vooruitliep. In de late jaren vijftig en de jaren zestig was hij de programmatische expeditieleider van de PvdA — bezig om een nieuw profiel en een eigentijdse positionering te vinden voor de sociaal-democratie. Hij wilde overspannen verwachtingen temperen, maar had tegelijkertijd een scherp oog voor de gevestigde belangen en gewoonten die maatschappijhervorming in de weg staan. Hij waarschuwde dikwijls voor een herleving van behoudende krachten in economie en politiek en keek in dat opzicht ook zelfkritisch naar de PvdA.

'Niets dodelijker voor een linkse partij,' schreef hij in 1951, 'dan consolidatie van het verkrege, zonder zich af te zetten voor de toekomst. In dat afzetten ligt het bestaansrecht van een progressieve partij — voor de rest zorghuus de conservatieven wel.'⁵

TEGEN DE RITSELMAATSCHAPPIJ

Tegen welk politiek decor moeten wij de denkebeelden van Den Uyl plaatsen? Allereerst worden zijn opvattingen sterk bepaald door de totalitaire dreiging, in de jaren vijftig die van het communisme. Zijn afkeer daarvan is groot, sterk en doorvoeld: Den Uyl personifieert de anti-communistische traditie van de Nederlandse sociaal-democratie.

Van ideologisch socialisme houdt hij niet, wel van maatschappijanalyse; niet van utopieën, wel van pragmatisch reformisme, geleid door een maatschappijvisie. 'Het doen wat de hand vindt om te doen, zonder te geloven in de heilstaat of "het" socialisme, met een diepe bevrediging in het geluk de kleine taken te kunnen volvoeren is een winst van de bezettingsjaren.' Maar dit '[...] is slechts één kant van de medaille. Werkelijkheidsaanvaarding en concrete hervormingsarbeid kunnen niet zonder perspectief.'⁶ Het reformisme van Den Uyl had tegelijkertijd een radicale component: verzet tegen ondoorzichtige machtsconcentraties en een gemakzuchtig consumentisme.

Van invloed zijn verder de economische groei, de toenemende welvaart en de totstandko-

ming van de verzorgingsstaat, zij het een sobere. Opgericht om de politieke, sociale, culturele en economische rechten van de arbeidersbevolking te verwezenlijken, dreigt de sociaal-democratie in de naoorlogse periode ten onder te gaan aan

'Niets dodelijker voor een linkse partij dan consolidatie van het verkrege, zonder zich af te zetten voor de toekomst'

de vervulling van haar eigen ideaal. De welvaartsstaat is niet alleen de gelukkige uitkomst van een historische ontwikkeling, maar ook een krachtig bleekmiddel voor het rode vaandel. Wat is de taak van vakbeweging en partij in tijden van voorspoed en overvloed? Is er meer reden voor onbehagen dan voor emancipatie? Den Uyl ziet het als zijn taak om de sociaal-democratie een nieuw profiel, een aansprekend programma te bezorgen.

Ten slotte zijn daar de politieke ontwikkelingen en verhoudingen in het Nederland van na de oorlog. Na de bevrijding kwam er geen hervervorming van de oude partijen in een links en een rechts blok tot stand — de Doorbraak is in die zin mislukt. In het versplinterde partijenlandschap bleef coalitievorming nodig, met alle 'ondoorzichtigheid' van dien. Deze onduidelijkheid werd nog eens vermenigvuldigd in de spreekwoordelijke achterkamertjes. Den Uyl sprak — in een lezing die hij kort voor zijn overlijden hield voor de geschiedeniskring van de Wiardi Beckman Stichting — van een politiek systeem van belangenverstrengeling, waar beginselen nauwelijks enige kans kregen. 'Er is geen ritselmaatschappij geweest als de jaren vijftig.'⁷

Het ergste voor Den Uyl was matheid in de politiek, lethargie. Die trof hij eind jaren vijftig, begin jaren zestig in overvloed aan, ook in de PvdA: 'Het dieptepunt van de naoorlogse democratie van de jaren vijftig,' zei hij op de

voornoemde wbs-bijeenkomst, 'heb ik altijd gevonden, dat we op de wbs de dag voordat de partijraad werd gehouden, op ons eigen houtje gingen rondbellen naar de burgemeesters van een aantal plaatsen in het land of zij in godsnaam een vraag wisten te bedenken om de volgende dag te stellen, omdat anders Burger weer zijn speech hield en er niemand zou zijn in de partijraad die zijn vinger opstak en zou zeggen dat het zo verschrikkelijk was. Het was inderdaad volkomen uitgehoud.'⁸

RADICAAL REFORMISME

Het programma van Den Uyl mag dan niet in één groot meesterwerk zijn samengebundeld, het vormt wel degelijk een samenhangend geheel, dat aan de hand van zijn essays en wbs-rapporten te reconstrueren valt. De begrippen vrijheid, gelijkwaardigheid, democratisering en de kwaliteit van het bestaan vormen er de kern van.

Het overheersende perspectief in de West-Europese sociaal-democratie van de jaren vijftig, toen de naoorlogse hoop op een fundamentele breuk met het kapitalisme was vervlogen en de economie zich begon te herstellen, was dat van het 'revisionisme'. Het streven naar socialisatie van de economie verdween definitief naar de achtergrond; de gemengde economie ('markt voor zover mogelijk, planning voor zover noodzakelijk') werd tot praktisch ideaal verheven. Dit programma was voor de PvdA en haar zusterpartijen ook een middel om hun imago te verbeteren, om de vooroordelen jegens de sociaal-democratie ('demagogisch', 'arbeiders- en vakbondsclub') weg te nemen en zich als een club van competente bestuurders te presenteren.

Den Uyl was niet gemakkelijk bij dit gezelschap in te delen. Hij loopt in 1959 voorop bij de pogingen om socialisatie van de productiemiddelen uit het programma van de PvdA te schrappen en is wat dat betreft een echte revisionist. Maar hij blijft, anders dan zijn collega-ideologen elders in Europa, uitermate kritisch over het bestaande sociaal-economische systeem. En hij

vreest dat de hervormingsdrift in Nederland is uitgewoed vóór ze goed en wel op gang is gekomen. Den Uyls radicale reformisme stoelt vooral op zijn opvatting van egalitarisme. Ontplooiing, aldus Den Uyl, veronderstelt de notie van *gelijkwaardigheid* in die zin dat de minstbegaafde een gelijke mogelijkheid heeft tot ontplooiing naar zijn aard als de meestbegaafde.

Hij benadrukt de ongelijkheid in bezit en macht die, ondanks de naoorlogse sociale hervormingen, nauwelijks verminderd is en die de opwaartse mobiliteit belemmert. Er is nog steeds sprake van een 'vervaarlijke' geslotenheid van de top laag, constateert hij. Vooral op het gebied van kennis en opleiding is de macht ongelijk verdeeld. 'De werkelijkheid van de machtsvorming in onze maatschappij is,' aldus Den Uyl, 'dat van de thans aan bod zijnde generatie 85 pct. niet meer dan lagere school heeft gehad. Afgezien van een kleine minderheid van begaaf-

Vrijheid, gelijkwaardigheid, democratisering en de kwaliteit van het bestaan — de kern van het programma van Den Uyl

den en energieken onder hen, doet deze 85 pct. niet mee, behalve bij de stembus.⁹ Hij pleit voor meer investeringen in publieke voorzieningen, het onderwijs voorop, omdat een hoger scholingspeil de openheid van de samenleving zal vergroten.

Het antwoord op de beslotenheid van de elite en de beperkte mogelijkheden voor verticale mobiliteit zoekt Den Uyl daarnaast in *vérgaande democratisering*. Waar macht wordt uitgeoefend, moet macht gecontroleerd worden. Dat heeft bij hem betrekking op het politieke systeem in engere zin (doorzichtigheid van bestuur en verantwoordingsplicht van bestuurders; een heldere keuze tussen een regerings- en oppositieblok; het verkleinen van de afstand tussen kiezer en

© Opland, c/o Beeldrecht, Amsterdam 2007

gekozene; directe participatiemogelijkheden voor burgers), maar ook op 'het doortrekken van een nog onvoltooide politieke democratie in andere sectoren van de samenleving'.¹⁰

Hij gebruikt het begrip ook in een bredere betekenis, namelijk waar sociale mobiliteit en zeggenschap samenkomen: daar waar het lukt om 'doorstroming en democratische wisselwerking [...] in onze geïnstitutionaliseerde maatschappij' te versterken. 'Fundamentele democratisering', noemt hij dat, in navolging

van de Duits-Engelse socioloog Karl Mannheim. 'Het individu, verdrongen door de organisatie, eist grotere speelruimte,' schrijft Den Uyl in 1957. Dat individu verzet zich 'tegen de sociale zekerheidsstaat, die hem gemakkelijk gaat vervelen, hij stort zich in "the age of participation" op alles wat de welvaartsstaat binnen zijn bereik brengt, hij stoot zich aan allerlei vormen van collectivisme. Alleen als we hem de kans geven verantwoordelijkheid te dragen, zal hij niet revolteren.'¹¹

De derde grondslag van Den Uyls programma betreft *de beïnvloeding en coördinatie van de economie*. Hij acht internationale ordening van die economie belangrijker dan de aloude socialisatie. Zo'n ordening is onmisbaar omdat de vrije markt, aan zichzelf overgelaten, allerminst garanties biedt voor de hoge economische groei die ook Den Uyl wenselijk acht. Minstens zo belangrijk is een rechtvaardiger welvaartsverdeling in de wereld. Aanzienlijke ontwikkelingshulp is nodig; ontwikkelde landen zullen bereid moeten zijn om hun economische structuur aan te passen en hun markten open te stellen. Met deze benadering bevindt Den Uyl zich in de jaren zestig in de voorste linies van de West-Europese sociaal-democratie, die voor het overgrote deel sterk nationaal gericht is.

Daarnaast legt Den Uyl veel nadruk op de 'hervorming van de onderneming'. In het gelijknamige WBS-rapport uit 1959 worden voorstellen gedaan om werknemers bij het bestuur van grote ondernemingen te betrekken en het interne toezicht te binden aan het belang van alle betrokken partijen (stakeholders, zouden we tegenwoordig zeggen). Het kapitaal moet niet zozeer, zoals het socialisatie-denken bepleit, worden afgeschaft, maar het moet zijn dominantie worden ontnomen. 'Vindt men, dat, zoals nu nog steeds het geval is en wat naar mijn overtuiging het sterkste, overgebleven kenmerk van de kapitalistische maatschappij is, waaruit wij zijn gekomen, de kapitaalbezitters de arbeid moeten organiseren, of kiest men ervoor, dat de arbeid het kapitaal zal organiseren?'¹²

18

VRIJHEID EN CULTUUR

Maar er zit ook een andere, culturele kant aan Den Uyls kapitalisme-kritiek. Waar het in ons economische systeem (en in de naoorlogse Keynesiaanse conjunctuurpolitiek) draait om groei en werkgelegenheid, stelt hij, op basis van een opkomende welvaart, vragen over de aard van die groei en de aard van het werk. En hij constateert dat consumptievraagstukken in de toekomst steeds belangrijker zullen worden.

Het kapitalisme produceert veel luxe en weelde, maar laat behoeften aan onderwijs, zorg, huisvesting, culturele ontplooiing onbevredigd. Tegenover private rijkdom staat publieke armoede.

'In de geduldige cijfers van het nationale inkomen,' zegt hij in 1963, 'telt de elektrische tandenborstel evenzeer als de verpleeghulp, de reclame-uitgaven voor het definitieve kalmeringsmiddel evenzeer als de entreprijzen voor de schouwburg, het commissarissentantième evenzeer als de blindenrente. Groei van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking op zichzelf is geen waarborg voor het welzijn, voor de verbetering van de kwaliteit van het bestaan. [...] In onze maatschappij is het grote probleem niet het economische vraagstuk meer, hoe de machine draaiende te houden onverschillig wat er uit komt, maar het politieke vraagstuk, hoe de produktie zo goed mogelijk af te stemmen op het algemeen welzijn.'¹³

Een sturende en stuwende staat vond Den Uyl onontbeerlijk, maar hij was geen volbloed etatist

Collectieve bestedingen verdienen voorrang boven particuliere uitgaven, zo luidt Den Uyls conclusie, die hij uitwerkt in het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*. Op die publicatie komen we nog terug. Hier willen we de bijzondere plaats benadrukken die deze consumptiekritiek inneemt in Den Uyls eigenzinnige cultuursocialisme. Dat legde, behalve op zakelijkheid en egalitarisme, ook veel nadruk op *vrijheid*. Den Uyl is geen doorgewinterde gemeenschapsdenker. Hij keert zich tegen 'de maniakken van de geforceerde gemeenschapsvorming' en bestrijdt dat er een teveel aan individualisme zou zijn. 'Ik geloof van dat laatste geen woord. Er is juist een pijnlijk gebrek aan individualisme, aan mensen, die het eigen leven volgens eigen keuze vorm geven.'¹⁴

Den Uyls vrijheidsopvatting komt goed tot uitdrukking in een reeks debatten over de toe-

komst van het socialisme die in 1953 in *Socialisme en Democratie* worden gepubliceerd. In het voetspoor van Jacques de Kadt kiest hij voor een socialisme dat het vrijheidsbeginsel voorop zet. Vrijheid, een zo gelijk mogelijk verdeelde welvaart, beschaving: daar is het volgens hen beiden om te doen. Maar vrijheid waartoe? Zijn er niet hogere doelen te stellen? Op die vraag formuleert Den Uyl een antwoord waarin, denken wij, de kern van zijn cultuursocialisme aan het licht komt. 'Zoals het socialisme in de vorige eeuw tot taak heeft gehad, onrust en "begeerte" te wekken waar aanvaarding en berusting bestonden, toen vooral gericht op het sociale en economische, zo geldt dit thans voor het culturele.'

Met andere woorden: keuzevrijheid is volgens Den Uyl geen gegeven, zoals liberalen denken, maar moet steeds weer door mensen zelf worden uitgebreid en vormgegeven — tegen de verdrukking in van commercialisering, gevestigde instituties en structuren en vooral ook de macht der gewoonte.¹⁵

Valt deze nadruk op vrijheid wel te verenigen met die andere opvallende constante in het denken van Den Uyl, de grote nadruk die hij legde op de rol van de overheid? 'De wet is de moeder van de vrijheid,' zei hij de Engelse socialist Richard Tawney nogal eens na. Een sturende en stuwende staat is onontbeerlijk. Maar Den Uyl was — bij de overdreven nadruk die hij in de jaren tachtig nog wel een op overheidsplanning kon leggen — geen volbloed etatist. Zijn sturingsdrift werd in toom gehouden door (men kan ook zeggen: was in tegenspraak met) zijn streven naar betrokkenheid van burgers en naar democratisering, naar wat later 'spreiding van macht' zou gaan heten.

Den Uyl was evenmin een technocraat. Voor hem stond planning in dienst van democratische politiek. En politiek stond in het teken van de ontwikkeling en de overbrugging van maatschappelijke conflicten. In de jaren tachtig zou hij politiek omschrijven als de sfeer waarin 'belangen (worden) aangevochten, vaak met fatsoenlijke, soms met onfatsoenlijke middelen'. In de politiek 'hopen zich spanningen op,

die meestal onverwacht tot uitbarsting komen. Daarin wordt onrecht aangericht en recht gedaan. Daarin wordt strijd geleverd, gewonnen en verloren.' Politiek draait niet alleen om fraaie (partij)politieke visies, maar 'ook en vooral [om]

'Op basis van een aanvaarding van een gestegen levensstandaard streeft de sociaal-democratie naar een verbetering van de manier van leven'

die momenten in de toekomst waarin de koppeling van belang en idee, van verwachting en teleurstelling mensen in beweging zet, revoluties ontketent en de maatschappij verandert.¹⁶

OM DE KWALITEIT VAN HET BESTAAN

Het zwaartepunt van Den Uyls programma vormt het begrip 'kwaliteit van het bestaan'. Het was de titel van een rapport uit 1963 van de Wiardi Beckman Stichting (waarvan Den Uyl toen directeur was), het was ook de verzamelnaam van een reeks wbs-publicaties over onder meer wonen, gezondheidszorg, onderwijs en verkeer en vervoer én het werd de titel van het verkiezingsprogramma van de PvdA uit genoemd jaar. Het begrip vormt de kern van het nieuwe profiel van de PvdA dat Den Uyl ontwierp voor een socialisme in tijden van welvaart. Het gaf richting aan het optreden van de PvdA in het kabinet-Cals/Vondeling en in de daaropvolgende oppositieperiode en aan het kabinet-Den Uyl. De resten ervan zwerven nog steeds door de PvdA, gefragmenteerd en versplinterd, zonder ooit door een nieuw samenhangend paradigma te zijn vervangen.

De kern van de gedachtegang in *Om de kwaliteit van het bestaan* is dat maatschappelijke ongelijkheid en maatschappelijke onvrijheid in

© Opland, c/o Beeldrecht, Amsterdam 2007

20 belangrijke mate bestreden kunnen worden met overheidsvoorzieningen. Uitgangspunt daarbij vormde de constatering dat in de naoorlogse jaren de private welvaart sterk was gegroeid, maar dat de publieke voorzieningen daarbij waren achtergebleven. In de woorden van het wbs-rapport: 'De zich ontwikkelende samenleving kenmerkt zich door disharmonieën. Er is een grote ongelijkheid in de verdeling van het particulier beschikbare inkomen [...] enerzijds en dat, beschikbaar voor gemeenschappelijke voorzieningen anderzijds. De welvaartsstaat, waarin de

overheid streeft naar volledige werkgelegenheid en de bestaande verdeling van het inkomen zich handhaaft kan geen eindstation zijn.'¹⁷

'Als we,' aldus Den Uyl op het congres van de PvdA in 1963, waarin uitgebreid aandacht wordt besteed aan het rapport, 'spreken over de kwaliteit van het bestaan, dan bedoelen we daar niet anders mee dan het *aanleggen van socialistische maatstaven* van vrijheid en gelijkwaardigheid aan een samenleving, die over het technisch vermogen en de economische kunde beschikt om op steeds grotere schaal goederen

en diensten te produceren.¹⁸ De politieke vorm waarin deze opgave zich voordoet, is de beslissing over de besteding van de welvaarts-groei. Wie krijgt het meeste in handen? Hoe wordt de groei het rechtvaardigst verdeeld? En op welke manier draagt de toenemende welvaart het beste bij tot vergroting van het levensgeluk, gelijkheid van kansen, de oplossing van het sociale vraagstuk in wereldverhoudingen, het scheppen van nieuwe schoonheid — kortom, tot de kwaliteit van het bestaan? Dat zijn vragen die Den Uyl opwerpt. Voorrang voor gemeenschappelijke voorzieningen, zo stelt hij, wordt door socialisten naar voren gebracht, omdat zij door meer en beter onderwijs, door voorzieningen ten behoeve van bejaarden, door subsidies aan de gezondheidszorg, door aanleg van sport- en recreatiegebieden de gelijkwaardigheid bevorderen.

De oorsprong van deze gedachtegang is te vinden in artikelen van Den Uyl in de jaren vijftig. Een beslissende invloed had het werk van de Canadees-Amerikaanse econoom Galbraith. 'Dat

Veel van Den Uyls opvattingen kunnen een sociaal-democratie die naar haar identiteit op zoek is van groot nut zijn

gaat terug,' vertelde Den Uyl later, 'op 1958,'59, een zaterdagmiddag, toen ik in de Leidsestraat liep en daar de boekhandel van K.J. Bas binnen liep. Met de trefzekere hand die men op die leeftijd nog heeft begaf ik mij naar de boekenkast en zag een nieuw Amerikaans boek van John Kenneth Galbraith, *The Affluent Society*, en schafte mij dat boek aan. [...] Dat boek heeft veel indruk op mij gemaakt en is in zekere zin mede aansprakelijk voor de totstandkoming van *Om de kwaliteit van het bestaan*.¹⁹ Het bezorgde Den Uyl destijds de bijnaam 'Uylbraith'.

Galbraith heeft in een inleiding bij de tweede druk van zijn boek nog eens aangegeven waar het hem om te doen was. Het Keynesianisme, zo luidde de overtuiging in de jaren vijftig, zou groei en werkgelegenheid kunnen stabiliseren en daarmee alle maatschappelijke en economische vraagstukken kunnen oplossen. Maar, aldus Galbraith, 'increased production is not the final test of social achievement. [The book] challenged the very foundation of Keynesian policy with its nearly total emphasis on the expansion of economic output and income'.²⁰ Juist in dit opzicht sluit *Om de kwaliteit van het bestaan* aan bij het werk van Galbraith en bij dat van de Engelse cultuursocialist Tawney. Den Uyl: 'Op basis van een aanvaarding van een gestegen levensstandaard streeft de sociaal-democratie naar een verbetering van de manier van leven.'²¹

De krachtige doorwerking van *Om de kwaliteit van het bestaan* is niet in het minst te verklaren uit het feit dat de auteur ook de politicus was die er in de jaren zeventig praktisch vorm aan kon geven. Voor Den Uyl ging het immers niet om de cultuurkritische gezindheid alleen: 'In de politiek, dus in het proces van machtsvorming [dient] zij vertaald te worden in termen van omvorming van maatschappelijke instellingen en van bestuurlijke ordening om terzake te zijn.'²² Voor zijn kabinet vormde het rapport de grondslag. In een terugblik in 1987 stelt hij: 'Maar als u zegt dat het kabinet-Den Uyl zich meer heeft gebaseerd op denkbeelden uit *Om de kwaliteit van het bestaan* dan op denkbeelden van Nieuw Links, dan heeft u volkomen gelijk. [...] Ik moet er alleen bij vermelden dat al drie maanden na het aantreden van dat toenmalige kabinet de wereldoliecrisis zich voordeed, die natuurlijk erg veel verwachtingen en berekeningen omver heeft gegooid.'²³

CONCLUSIE

In dit artikel hebben we de volle nadruk gelegd op Den Uyls opvatting over politiek en op het sociaal-democratisch programma dat hij in de jaren vijftig en zestig ontwikkelde. We besteed-

den nauwelijks aandacht aan zijn latere, prominente rol in de Nederlandse politiek. Zo bleven de open, conflictueuze regeringsstijl die het kabinet-Den Uyl introduceerde en de politieke energie die het uitstraalde buiten beschouwing, net als de tamelijk beperkte successen die het boekte. Onbesproken lieten we de sterke kanten van de politicus Joop den Uyl, maar ook zijn zwakke — zoals zijn inschikkelijkheid tegenover zijn eigen partijraad in 1977, die hem, na een daverende verkiezingsoverwinning, zijn tweede kabinet kostte.

Het effectief benutten van smalle marges betekent niet alleen afremmen, maar ook aanjagen

Wat voor de praktische politicus geldt, geldt ook voor de theoreticus Den Uyl. De door hem bepleite heroriëntatie van de sociaal-democratie, kende, zoals we zagen, tegenstrijdigheden en onbedoelde effecten. Maar de prestatie die hij leverde is er niet minder om. Hij sneed het programma van de PvdA toe op veranderde sociaal-economische en culturele verhoudingen en zette zijn partij op een nieuw, vruchtbaar spoor. Als het werk van Den Uyl, twintig jaar na zijn overlijden, nog altijd indruk maakt, dan is dat niet alleen vanwege de passie waarmee hij politiek bedreef, maar ook vanwege zijn vermogen tot maatschappijanalyse en vanwege het nieuwe type hervormingspolitiek dat in *Om de kwaliteit van het bestaan* tot uitdrukking kwam.

22

Maar het gaat er niet alleen om Den Uyl de vooraanstaande plaats in de partijgeschiedenis te geven die hem toekomt. Veel van zijn opvattingen zijn nog altijd uitermate relevant en kunnen een sociaal-democratie die naar haar identiteit op zoek is (en niet alleen in Nederland) van groot nut zijn — met name in twee opzichten. De PvdA moet, om een bekende uitdrukking van Den Uyl zelf te gebruiken, 'twee dingen goed begrijpen':

1) Voor de sociaal-democratie blijft het reformistische uitgangspunt van de kleine stappen en de smalle marge essentieel. Zoals Den Uyl het als oppositieleider in de Tweede Kamer uitdrukte: 'Muizen hebben kleine pootjes, maar zeer lange staarten! Wat een beleidsombuiging en een alternatief van beperkte betekenis kan lijken, is, goed begrepen, een wending. Waar de [...] mogelijkheden om van de ene dag op de andere de steven te wenden beperkt zijn, [is] de optiek van waaruit dit gebeurt, beslissend en [kan] dat [...] precies het verschil uitmaken tussen uitzichtloosheid en het openen van een perspectief.'²⁴

Dat veronderstelt wel dat er een duidelijke opvatting bestaat over hoe die marges benut gaan worden, over de algemene richting die de sociaal-democratie uit wil. Inderdaad: 'de optiek is beslissend'. En daaraan ontbreekt het in veel opzichten in de PvdA en in andere sociaal-democratische partijen in Europa. Het sluiten van compromissen is zonder twijfel een wezenskenmerk van democratische politiek en cultuur, maar als politieke koers is het niet voldoende. Dan gaat het ook om duidelijkheid over de richting en de inhoudelijke achtergrond van waaruit die compromissen gesloten worden.

Daar komt nog iets bij. Het effectief benutten van smalle marges betekent niet alleen afremmen (van overspannen verwachtingen), maar ook aanjagen: maatschappelijke macht mobiliseren en een scherp oog houden voor de gevestigde belangen en gewoonten die maatschappijhervorming in de weg staan. Het veronderstelt een extern perspectief, een partij die met één been in de beleidswereld staat, maar met het andere in de maatschappij. Welnu, de PvdA is, zoals al vaak is vastgesteld, te veel met beide benen in de wereld van beleid en bestuur terechtgekomen. En het is de SP die in dat opzicht de traditionele rol van de sociaal-democratie dreigt over te nemen.²⁵

2) Ook in inhoudelijk opzicht kan de PvdA van vandaag met het programma van Den Uyl haar voordeel doen. Dat geldt om te beginnen voor

© Opland, c/o Beeldrecht, Amsterdam 2007

zijn opvattingen over de georiënteerde markteconomie. Den Uyl kon nog wel eens in ouderwetse retoriek over sturing van de economie vervallen. Maar zijn visie op de grote onderneming als machtsfactor van betekenis die op de effecten van haar handelen moet worden aangesproken — van buitenaf en van binnenuit — is buitengewoon actueel. De sociaal-democratie heeft het vraagstuk van de economische orde, geagendeerd met de terugkeer van een hard, speculatief kapitalisme, de afgelopen periode

danig uit het oog verloren. Ze zou de historische ervaring waarop Den Uyl steunde, opnieuw ter harte moeten nemen, namelijk dat een vrije, aan zichzelf overgelaten markteconomie een even gevaarlijke utopie is als haar tegendeel, de afschaffing van het privé-bezit.

Daarnaast vraagt Den Uyls analyse van *private rijkdom en publieke armoede* opnieuw onze aandacht. Zijn opvattingen daarover raakten vanaf de tweede helft van de jaren zeventig uit de mode. De collectieve sector was een last voor

het economisch herstel geworden. Maar de kern van zijn redenering bleef valide: dat publieke voorzieningen een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de realisering van sociaal-democratische doelstellingen. Inmiddels gaat het met de private welvaart weer buitengewoon goed. Publieke voorzieningen blijven daarbij in kwaliteit achter, deels door desinvesteringen in het verleden, deels als gevolg van onbezonnen hervormingsdrift. De publieke sector staat bovendien onder druk van marktwerking en commercialisering.

In sommige voorzieningen zal meer geïnvesteerd moeten worden. Maar belangrijker dan uitbreiding zijn toegankelijkheid en verbetering van kwaliteit. In plaats van op financiële prikkels en marktwerking te vertrouwen, zal de publieke sector het vooral moeten hebben van adequaat opgeleide, gemotiveerde en toegewijde professionals, in combinatie met de door Den Uyl zo krachtig bepleit fundamentele democratisering. Zoals de progressieve Britse denktank IPPR in een recent rapport laat zien, kunnen 'procedural fairness' en 'co-production' sleutelelementen zijn bij het vormgeven van een brede, kwalitatief hoogwaardige publieke sector, waar de voorrang van publieke boven particuliere consumptie tot uitdrukking komt.²⁶

In het verlengde daarvan ligt, ten slotte, de cultuurpolitiek waarvan Den Uyls werk doortrok-

ken is. Zijn opvattingen kunnen de sociaal-democratie, die in dit opzicht verarmd is geraakt, opnieuw inspireren. Het gaat daarbij niet alleen om de toerusting van mensen voor zelfstandigheid en waarlijke keuzevrijheid, maar ook om het gebruik dat wij van onze sterk gestegen welvaart maken — en niet alleen voor eigen land en eigen regio. 'In de wereldpolitieke verhoudingen wordt de aard van de verworvenheden van de welvaartsstaten in de eerste plaats bepaald door de mate waarin deze verworvenheden dienstbaar kunnen worden gemaakt aan rechtvaardiger verhoudingen in de wereld.'²⁷

De kracht van Den Uyls benadering van de politiek was dat hij nauw contact bleef houden met economische en maatschappelijke ontwikkelingen; dat hij nieuwsgierig bleef naar empirische toetsing van gevestigde standpunten (die van hemzelf inbegrepen) en naar opvattingen tegengesteld aan de zijne; dat hij beleid in een breder politiek kader plaatste, in wat tegenwoordig een groot verhaal, een *narrative* heet. Daardoor krijgt beleid betekenis en dienen overheidsinterventies een welomschreven politiek doel, in plaats van uit te draaien op management van de publieke sector volgens de laatste mode. Er is geen enkele reden om het tijdperk-Den Uyl te romaniseren, maar een klein beetje heimwee hebben we wel — heimwee naar Den Uyl.

Noten

24	1	Zie bijvoorbeeld Piet de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', in: <i>SE-D</i> 2007/10, p. 9-18.	3	Ischa Meijer, 'De veteraan', in: <i>Intermagazine</i> 3 (september 1982) 9, p. 18.	7	J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan. Een postume voordracht.' Onder redactie van Dick Benschop en Aad Blok', in: <i>SE-D</i> 1995/2, p. 60.
	2	J.M. den Uyl, 'Fundamentele democratisering', in: J. de Kadt, J.M. den Uyl en A. Vondeling, <i>Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat. Een toetsing van de naoorlogse ontwikkeling aan socialistische normen</i> , Wiardi Beckman Stichting 1957, p.5.	4	J.M. den Uyl, 'Socialisme en nieuwe maatschappijkritiek', in: J.M. den Uyl, <i>Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek. Met een inleiding van M. van Rossem</i> , Amsterdam 1988, p. 175.	8	Ibidem.
			5	J.M. den Uyl, 'In de spiegel van Labour's teruggang', in: <i>SE-D</i> 1950/5, p.293.	9	Den Uyl, 'Fundamentele democratisering', p. 10.
			6	J.M. den Uyl, 'Theorie en beweging', in: <i>Inzicht en uitzicht</i> ,	10	Handelingen Tweede Kamer 1967, Buitengewone Zitting, p. 47.
					11	Den Uyl, 'Fundamentele democratisering', p. 12.

- 12 Handelingen Tweede Kamer 1968-1969, p. 236.
- 13 Verslag van het negende congres van de Partij van de Arbeid, gehouden op 17, 18 en 19 januari 1963, in het gebouw van de Dierentuin, te 's Gravenhage, Amsterdam z.j., p. 66.
- 14 J.M. den Uyl, 'De volgende tien jaren', in: *SE-D* 1961/5, p. 388.
- 15 Zie uitvoeriger: P. Kalma, 'Het revisionisme van J.M. den Uyl', in: *SE-D* 1997/12, p. 507-529.
- 16 J.M. den Uyl, 'Een toekomstverkenning', in: J.M. den Uyl, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek*, Amsterdam, 1986, p. 33-34.
- 17 *Om de kwaliteit van het bestaan. I. De besteding van de groei van het nationaal inkomen*, Amsterdam 1963, p. 11-12.
- 18 Congresverslag 1963, p. 63. Cursering in het origineel.
- 19 Den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan' (zie noot 7), p. 51.
- 20 J.K. Galbraith, *The Affluent Society*, Harmondsworth 1974 (2^e druk), p. 21.
- 21 J.M. den Uyl, 'Labour op zoek naar zichzelf', in: *SE-D* 1961/9, p. 671.
- 22 Geciteerd door P. Kalma, 'Het revisionisme van J.M. den Uyl', in: *SE-D* 1997/12, p. 528.
- 23 Den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan' (zie noot 7), p. 58.
- 24 Den Uyl tijdens de Algemene Beschouwingen van 1971, Handelingen Tweede Kamer 1971-1972, p. 318.
- 25 Zie René Cuperus, *Rode geiten en bokken*, p.7 van dit nummer van *SE-D* (2007/11-12).
- 26 Carey Oppenheim en Lisa Harker, 'The vision thing', in: *Public Finance* 2 november 2007 (<http://www.ippr.org/articles/?id=2924>). Zie ook Richard Brooks (red.), *Public Services at the Crossroads*, IPPR 2007.
- 27 J.M. den Uyl, 'De kwaliteit van het bestaan', in: *Inzicht en uitzicht*, p. 118.

‘Ruimte’ op de kaart

In 2008 treedt de nieuwe Wet ruimtelijke ordening in werking. Dat wordt een ramp, zegt **Maarten Hajer**, tenzij Rijk en provincie eindelijk eens gaan sturen op inhoud. Dat ons landschap verrommelt ligt aan de bestuurscultuur, meent **Wil Zonneveld**. Hogere overheden verzuimen om lagere aan te sturen.

Vier experts reageren. **Roos Vermeij** wil dat Den Haag kleur bekent: in planologische sleuteldebatten moet het ‘ja’ of ‘nee’ zijn. Neem bezwaren serieus, adviseert **Margriet Meindertsma**. Bestuurders op alle niveaus laten zich aan de markt te veel en aan burgers te weinig gelegen liggen. Volgens **Co Verdaas** overvleugelt de focus op het halen van de procedurele eindstreep juist het inhoudelijke denkwerk. Gewenst is slagvaardig bestuur. Boter bij de vis, zegt **Peter Noordanus**: laat het Rijk een investeringsstrategie voor de lange termijn formuleren. Allen onderschrijven twee conclusies. Niet het bestuurlijk planstelsel moet op de tekentafel, maar Nederland. En vooral: Rijk en provincies moeten hun regietaak durven waarmaken.

INFORMATIE

Cardo

'Ruimte' op de kaart (1)

Eerherstel voor de planologie

MAARTEN HAJER

Begin jaren negentig zocht de gemeente Amsterdam een nieuwe locatie voor muziekcentrum De IJsbreker. Het oude gebouw aan de Weesperzijde was charmant, maar te krap en te bedompt en de buurt klaagde over geluidsoverlast. Na talloze andere opties kwam een locatie op de kade aan het IJ ter sprake. Niemand zag er wat in, behalve directeur Jan Wolff en een handvol anderen. Het Oostelijk havengebied was nog nauwelijks bebouwd, alleen op het KNSM-eiland was een begin gemaakt. De locatie aan het IJ was bovenal winderig, nat en kil.

Vijftien jaar later is het Muziekgebouw aan 't IJ een begrip. Ook het BIMhuis is erin opgegaan. Het Muziekgebouw ligt midden in de stad, met meer dan veertigduizend mensen in de directe omgeving, naast een tramverbinding met het splinternieuwe IJburg.

De geschiedenis van het Muziekgebouw is de planologie in het klein. Planologen hebben moeten vechten om de stad te overtuigen van de juistheid van de investering op deze locatie. Vijftien jaar lang dreigde de begroting te worden uitgekleeft zodat alleen een nieuw gebouw zou worden gerealiseerd, adequaat en volgens de regels van het Bouwbesluit, maar met kraak noch smaak. Nu staat er een *landmark* met een ruime hal die vele functies vervult, waar mensen afspreken en waar televisie-opnamen worden gemaakt. Het Muziekgebouw aan 't IJ is de stap in de hink-stap-sprong van het centrum van Amsterdam naar het Oostelijk havengebied.

Over de auteur Maarten Hajer is redacteur van S&D

Noten zie pagina 36

Planologie is: voortdurend vooruitkijken. Nu dingen laten om straks dingen te kunnen doen. Nu dingen doen om straks een goede ruimtelijke organisatie van maatschappelijke activiteiten te garanderen. Planologie vraagt om analytisch vermogen en verbeeldingskracht. Het is een kwestie van reserveren, verbinden, vernieuwen.

In onze steden verstaan we die kunst. Het Muziekgebouw kwam er bij de gratie van een vasthoudende dienst Ruimtelijke Ordening en een bestuurlijke erkenning van de bredere betekenis van culturele investeringen in de stad. De vernieuwing van het hart van Almere, waar een heel stadscentrum werd aangepast aan de uitdagingen waar de groeiende stad zich voor gesteld ziet, de transformatie van de Rotterdamse Kop van Zuid, maar ook de herstructurering van de naoorlogse wijken in Amsterdam en Den Haag: het zijn — ook in internationaal perspectief — operaties van een ongekend niveau.

In de stad werkt het. Maar het gaat mis op het regionale en nationale (of 'strategische') schaalniveau. Daar liggen grote planologische uitdagingen, maar ontbreekt het aan planologie. Er wordt niet consequent meer vooruitgedacht. Nodig is eerst en vooral een visie op de ontwikkeling van het land. In het verlengde daarvan moet ook de bestuursstructuur worden verbeterd.

In dit artikel kijk ik naar de ruimtelijke agenda die thans op nationaal niveau is geformuleerd. Ik leg daar een meer substantiële sociaal-democratische strategie naast, om ten slotte in te gaan op de vraag hoe die politiek-bestuurlijk kan worden gerealiseerd.

EXIT 'LEGE NOTA'

Het beleidskader voor de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland is neergelegd in de Nota Ruimte van het vorige kabinet. Dit beleidsstuk, bekend van het sturingsprincipe 'decentraal wat kan, centraal wat moet', verdient het om te worden herinnerd als de 'lege nota'. Het Rijk liet namelijk na te zeggen welke taken centraal moeten worden aangestuurd en legde veel taken neer bij lagere overheden, die daar nauwelijks voor zijn geëquipeerd.

Wat betekent dat concreet? De meest waardevolle landschappen worden beschermd door ze tot 'nationaal landschap' te bestempelen en er vervolgens het 'ja, mits' principe op los te laten: ontwikkeling mag plaatsvinden mits de kwaliteit van het landschap er niet door wordt aangetast. Daarmee zijn alle schotten feitelijk uit het systeem en stroomt ontwikkeling als vanzelf naar de mooiste plekjes. Omdat bestuurders ook nog eens kampen met een cultuur van onzekerheid over 'wat ze nog mogen vinden' halen ze telkens bakzeil als een lagere overheid of een projectontwikkelaar met plannen komt.

Het laatste juridische incident in dit verband was de bouw van het *resort* De Wijde Aa, midden in het Groene Hart. De Raad van State vond geen rechtstitel om de bouw van deze zesenvertig vakantiewoningen midden in veenweidegebied onwettig te verklaren. Waarom? Omdat Rijk en provincie alleen in vage termen hadden aangeduid wat de waarde van het gebied was. Dit zal niet het laatste incident blijken dat is terug te voeren op ondoordacht beleid: we krijgen de komende jaren nog een reeks van rekeningen gepresenteerd.

Inmiddels worden de contouren van het beleid van Jacqueline Cramer zichtbaar. In de Memorie van Toelichting bij de begroting voor 2008 staat te lezen dat vrom twee hoofdpogingen voor het Rijk onderscheidt: het aanpakken van de verrommeling van het landschap en een klimaatbestendige inrichting van het land.

Klimaatverandering noopt inderdaad tot strategisch ruimtelijk beleid. Een land dat voor meer dan eenderde beneden NAP ligt, waar meer dan

de helft van het bruto nationaal product onder zeeniveau wordt verdiend en waar de hoogtepunten van onze cultuurgeschiedenis wiebelen op palen die rusten op wat zandlaagjes in het veen — zo'n land moet wel gericht bezig gaan met de klimaatverandering.

Het aanwijzen van verrommeling als object voor strategisch beleid lijkt vooral ingegeven door politieke opportuniteit. De burger herkent het verschijnsel en het is goed dat het aandacht

Om weg te komen van de nihilistische Nota Ruimte is een nieuw kader nodig

krijgt. Maar als planologisch thema is het tamelijk dun. De planologie richt zich op de best denkbare organisatie van de ruimte en daar is esthetiek slechts één aspect van. Bovendien is nog niet duidelijk hoe die verrommeling concreet kan worden aangepakt. Komt er inderdaad een strenger sturingsregime voor de meest waardevolle gebieden? Welke verantwoordelijkheden trekt het Rijk hier naar zich toe? Of gaat het Rijk vooral de provincies en gemeenten stimuleren om hun taken beter uit te voeren?¹

Om weg te komen van de nihilistische Nota Ruimte is een nieuw kader nodig. De wrr leverde tien jaar geleden een simpel onderscheid aan, dat daarvoor als basis kan dienen.² We hebben een *afwegingskader* nodig dat gaat over de inhoud van ons beleid en een *afwegingsstructuur* die betrekking heeft op de bestuurlijke organisatie. Op beide dimensies kunnen handreikingen aan het beleid worden gedaan.

AFWEGINGSKADER: VIER PRINCIPES

In een drukke delta is ruimtelijke ordening niet 'links' of 'rechts', maar domweg noodzakelijk. Dit werd dit voorjaar nog eens mooi geïllustreerd toen de projectontwikkelaars, verenigd in

de NEPROM, de kat de bel aan bonden en waar-schuwden voor de sluipmoord op het landschap. Het ontbreken van regulering vertaalt zich in negatieve economische effecten (files) en aantasting van culturele en maatschappelijke waarden. Goede ruimtelijke ordening daarentegen creëert juist waarde en nieuwe kansen. Dit alles neemt niet weg dat er wel degelijk sociaal-democratische accenten in de ruimtelijke ordening kunnen worden gezet. Vier principes laten zich onderscheiden: duurzaamheid, economische

Via cultuurhistorisch bewustzijn en de wens om mooie nieuwe dingen toe te voegen kreeg sociaal-democratische cultuurpolitiek ruimtelijk gestalte

groei, ruimtelijke rechtvaardigheid en sociale en culturele mobiliteit.

Duurzaamheid is het streven de wereld beter of tenminste niet slechter achter te laten dan je hem hebt aangetroffen. Het is een kwestie van solidariteit tussen de generaties: maatschappelijke intelligentie moet worden aangewend voor verbetering van de positie van degenen die na ons komen.

30 Economische groei is voor sociaal-democraten nooit een doel op zich. Groei kan, ten eerste, alleen in verbinding met duurzaamheid worden gezien. Een 'ecologische modernisering' waarbij economie en ecologie samen opgaan is een prachtig ideaal, maar dat er een spanning tussen beide bestaat is evident. Vandaar dat het verstandig is om voorzichtig te zijn met een samentrekking tot 'duurzame economische groei'. Economische groei moet, ten tweede, resulteren in een rechtvaardigere verdeling van welvaart.

Vroeger kreeg het principe van ruimtelijke rechtvaardigheid vorm via regionale investeringsubsidies en via ontmoedigingsbeleid in

gebieden die onder hoge druk stonden (zoals het Groene Hart). Regionale investeringen (Eemshaven, decentralisering van de Rijksdienst naar Maastricht, Apeldoorn en Groningen) hebben niet gebracht wat we ervan hoopten. Tegenwoordig bestaat de neiging om juist te versterken wat het al goed doet. Dat betekent dat de Randstad boven aan de prioriteitenlijst wordt gezet: 'sturen met de markt'. Maar steeds dringt zich, op verschillende schaalniveaus, de vraag op naar ruimtelijke rechtvaardigheid.

Wat is bijvoorbeeld het antwoord op de demografische krimp in Zeeuws Vlaanderen en Noord-Oost Groningen? Laten we het daar leeglopen? Of, op een lager schaalniveau: wat willen we met de Zuidvleugel van de Randstad waar de ontwikkeling achterblijft ten opzichte van de dynamische Noordvleugel? Of, ultimo, streven we naar een menging van bevolkingsgroepen op wijkniveau zoals de Vierde Nota Extra ('Vinex') voorschreef? Of zijn er andere manieren om rechtvaardigheid in de stad ruimtelijk na te streven?

Sociaal-democraten staan voor het streven om kwetsbare groepen in de gelegenheid te stellen zich te ontwikkelen c.q. te klimmen op de maatschappelijke ladder. Vandaag de dag huldigen we hierbij meer dan voorheen het principe van 'voor wat, hoort wat': van burgers mag ook wat worden gevraagd. Sociale mobiliteit gaat over verbetering van welvaartsniveaus, culturele mobiliteit over het verbreden van de mentale horizon van mensen — een cruciaal streven voor een partij die emancipatie hoog in het vaandel draagt. In het verleden kreeg de sociaal-democratische cultuurpolitiek vaak ruimtelijk gestalte, enerzijds via cultuurhistorisch bewustzijn, anderzijds via de wens om mooie nieuwe dingen toe te voegen.³

Zo beschouwd pasten de architectuur van de Amsterdamse School en het wereldberoemde Amsterdams Uitbreidingsplan van de jaren dertig in een sociaal-democratische stadspolitiek. Ook recente stadsuitbreidingen als het Haagse Ypenburg en Amsterdamse IJburg zijn uitdrukkingen van de wens om architectuur en

stedebouw te vinden die passen bij de veranderende samenleving. In dezelfde traditie van voortbouwen en vernieuwen passen de heel bewuste landschapontwikkeling in de IJsselmeerpolders en de mooie ruimtelijke inpassing van de Deltawerken.

RIJK EN PROVINCIES AAN DE BAK

Sociaal-democratische ruimtelijke ordening werd van oudsher primair op twee niveaus bedreven: het lokale bestuur ('wethouderssocialisme' was vaak gericht op volkshuisvesting en ruimtelijke ordening) en het Rijk. Die politiek viel niet zomaar in te passen in het Nederlandse stelsel voor ruimtelijke ordening, dat op liberale leest is geschoeid. Aanvankelijk was het enige juridisch bindende plan het gemeentelijke bestemmingsplan. Later veranderde dat. Het huidige stelsel biedt meer ruimte voor bindende kaders, deels via een 'planhiërarchie' waarbij hogere overheden richting geven aan plannen van lagere, deels via 'bindende beleidsuitspraken' waarin het Rijk ruimtelijk beleid voorschrijft.

Op dit moment ondergaat het ruimtelijk beleid een grote verandering. In 2006 is samen met de Nota Ruimte de nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening (Wro) aanvaard. Deze wet, die medio 2008 van kracht zal worden, is wel getypeerd als de wet 'met de kleine lettertjes'. Hoewel gemeenten meer ruimte wordt gelaten dan voorheen, biedt de wet aan Rijk en provincie de mogelijkheid om bepaalde bevoegdheden naar zich toe te trekken. In de praktijk kan dat echter alleen als bestuurders in een vroeg stadium precies weten wat ze willen.

Hier grijpen visie en bestuur dus direct in elkaar. In onze gedecentraliseerde eenheidsstaat kan een dergelijke zware bestuurlijke ingreep door een hogere overheid natuurlijk alleen worden gedaan op basis van een buitengewoon overtuigend verhaal. Wat er gebeurt als die visie niet tijdig en met volle overtuiging wordt uitgedragen illustreert het gesteggel rond de Leidse Rijngouwewijl.

Naar mijn idee kan een sociaal-democratische ruimtelijke politiek prima uit de voeten met de nieuwe Wro, onder één strenge voorwaarde: de inhoud van de ruimtelijke ordening moet terug op de agenda. Het is simpel. Als Rijk en provincies de komende tijd geen inhoudelijke beleidskaders formuleren, dan staat niets de gemeenten in de weg bij het maken van eigen afwegingen. Is er reden de lokale politiek in dit opzicht te wantrouwen? Ja. De ontakeling van de bestuursapparaten op het gebied van ruimtelijke ordening heeft de laatste jaren bij met name kleinere gemeenten ongelooflijke vormen aangenomen. Van wethouders weten we dat ze kwetsbaar zijn voor druk van buitenaf. Dat is des te sterker het geval wanneer capabele ambtelijke projectleiders ontbreken. En dat is de situatie.

Het Rijk moet durven kiezen. In de uitvoering speelt de provincie een cruciale rol

In het nieuwe stelsel komt zo een cruciale rol te liggen bij de provincies. Die zullen heldere beleidskaders moeten opstellen om juridisch in staat te zijn om beleidsintenties van lagere overheden te corrigeren en in de uitvoering bij te sturen. Niet nodig? Misschien toch wel als we denken aan de aanleg van nieuwe bedrijventerreinen, uitbreidingslocaties, recreatieparken of grootschalige winkelcentra. Geconstateerd moet worden dat hier een reuze taak ligt, terwijl de planologische capaciteit de afgelopen jaren juist sterk is teruggelopen.

Joop van den Berg memoreerde in zijn *memoriam* voor Ad Geelhoed diens dictum 'besturen is leed toebrengen'.⁴ Geelhoed doelde op de noodzaak om scherpe keuzes te maken. In een sociaal-democratisch ruimtelijk beleid vertaalt dit dictum zich in het gericht inzetten op gewenste ontwikkelingen en het blokkeren van ongewenste. Het Rijk moet durven kiezen en in de uitvoering speelt de provincie een cruciale rol.

OP WEG NAAR DE RANDSTAD

In 1958 verscheen *Het Westen en overig Nederland*. Het rapport was de onderlegger voor de eerste officiële nota over de ruimtelijke ordening uit 1960. Het Westen heet nu de Randstad en nog steeds liggen daar de kernvragen van ruimtelijk beleid. Maar aan visie ontbreekt het ten enenmale. De Randstad is het object van bestuurlijk gehannes. Bestuurders roepen om het hardst om aandacht, maar de ene keer als ‘Holland 8’ met een pleidooi voor de vorming van een Randstadprovincie en dan weer vanuit Amsterdam met een keuze om zich primair te richten op de ontwikkeling van de Noordvleugel (Haarlem/Amsterdam/Almere/het Gooi).

Hier wordt een denkfout gemaakt. Immers, de Randstad bestaat niet, ze is een planologisch *Leitbild*. Wie er in die termen over nadenkt, zal aansturen op ontwikkelingen die op termijn tot de vorming van een Randstad zullen leiden. Dat vraagt om gerichte investeringen en reserveringen: investeringen in met name woonmilieus, infrastructuur en landschapskwaliteit; reserveringen voor klimaatbestendigheid en toekomstige verstedelijking. Wat thans ontbreekt is de koppeling tussen die elementen. Het streven is om integratie tot stand te brengen via het investeringsprogramma MIRT (Meerjarenplan Investering Ruimte en Transport), maar telkens weer blijkt dat kwaliteitsimpulsen voor landschap en woonmilieu in de begroting worden weggedrukt door sectorale transportinvesteringen.

32 *De Randstad bestaat niet, ze is een planologisch ‘Leitbild’*

Wat is het verschil? Wie de Randstad ziet als iets bestaands wil de huidige stedelijke kernen met duur hoogwaardig openbaar vervoer verbinden (het ‘rondje Randstad’). Hij wil keuzes maken tussen steden alsof die nú reeds een sociaal, economisch en cultureel samenhangend geheel vormen. Onderzoek wijst uit dat dit niet het geval is.

De bulk van het woon-werkverkeer is nog altijd regionaal. Daar ligt dan ook de allereerste uitdaging. De druk op de Amsterdamse woningmarkt is zo gigantisch dat werknemers als vanzelf de stad worden uitgeperst, de Noordvleugel in. Maar op een goed moment is het werk niet meer te befetsen en tramlijnen houden, uitzonderingen daargelaten, bij de gemeentegrenzen op.

Het kabinet pronkt met het beeld van de Randstad als ‘duurzame en concurrerende Europese topregio’. Het eerste dat dan moet gebeuren is de ontwikkeling van een fijnmazig regionaal netwerk van snel openbaar vervoer dat is afgestemd op bestaande en nieuwe woon- en werklocaties. Er komt een moment dat weginfrastructuur geen soelaas meer biedt. Wereldwijd bestaat er ook geen metropolitane ‘topregio’ (en al helemaal geen ‘duurzame’) die werkt zonder een dergelijk stelsel.

Intussen is in ons land de situatie, na decennia van gedraai, ronduit dramatisch. We worden overvoerd met berekeningen van de kosten van de files. Wat ons te doen staat is het berekenen van de sociale, ecologische en economische kosten van het ontstaan van een groter *daily urban system* in bredere zin. Om die kosten te verkleinen moeten werken en wonen via ruimtelijke ordening dichter bij elkaar worden gebracht. Dat hoeft niet altijd ‘ruimtelijk’, het kan ook in tijd.

Doelen als duurzaamheid, economische ontwikkeling en ruimtelijke rechtvaardigheid vereisen het omdenken van het mobiliteitsvraagstuk. Misschien mogen we van geluk spreken dat het aangekondigde ‘Urgentieprogramma Randstad’ wordt getrokken door vervoersminister Eurlings (sic). Inzake de innovatie van onze vervoersorganisatie staan we in Nederland al jaren stil. Het enige wapenfeit is de Zuidtangent die Haarlem met Schiphol verbindt: een busbaan die ooit misschien rails krijgt.

De uitdaging is om in te zetten op het verbeteren van regionale verbindingen. Het bijpassende concept is tien jaar geleden al uitgedacht door de Rijksplanologische Dienst: de ‘netwerkstad’. In de eenentwintigste eeuw is het niet meer zinvol om vast te houden aan het oude

beeld van stadsuitbreidingen via concentrische cirkels. Stadscentra zijn nu knopen in een groter netwerk van plekken die in samenhang moeten worden gezien. Zie hier een taak voor verstandige en doortastende bestuurders.

Een voorbeeld: Schiphol wil uitgroeien tot Airport City. Amsterdam ontwikkelt de Zuidas. Tegelijkertijd voltrekt zich een explosieve stedelijke ontwikkeling in de oksel van de A10-West en de A4: de Riekerpolder. Nu is het nog zo dat al deze initiatieven in isolement tot uitvoering worden gebracht. Hoogstens worden er afspraken gemaakt opdat Schiphol niet concurreert met de Zuidas. Wat een kansen zou het bieden als het hele gebied van Schiphol tot en met de Zuidas gefaseerd aangepakt zou worden als één ontwikkelingscorridor, inclusief een goed functionerende as van openbaar vervoer.

Voor inspiratie kunnen we in Kopenhagen terecht. Net als Amsterdam is dat een stad met een subliem 'vingervormig' verstedelijkingsmodel: het groen dringt tot diep in de stad door. In Kopenhagen wordt nu een Airport Corridor op basis van sterk openbaar vervoer gekoppeld aan zeer intensief grondgebruik, met aan het eindpunt de nationale luchthaven. Steeds is het devies: planmatig werken. Op deze schaal produceert de markt slechts goedkope gebouwen. Het is aan de overheid om ontwikkelingen te sturen en te geleiden.

Onlangs presenteerde Schiphol een futuristisch plan dat het mogelijk zou maken om op de bestaande locatie door te groeien. Het illustreert hoezeer de luchthaven zucht onder het gebrek aan strategische visie bij de overheid. Het Rijk zou moeten bepalen wat het wil met de luchthaven, uiteraard in samenspraak met betrokkenen, in plaats van het initiatief bij anderen te laten. Eindeloze groei van Schiphol op de bestaande locatie is helemaal niet wenselijk. Laat de PvdA het alternatief van een tweede luchthaven op de kaart zetten. Lelystad komt daarvoor in aanmerking. Zo ontstaat lucht en verbetert de relatieve ligging van andere landsdelen dan de Randstad. Om deze 'overloop' op termijn mogelijk te maken, moet nú ruimte worden gere-

serveerd. En opnieuw is hoogwaardig openbaar vervoer onmisbaar. Strategisch ruimtelijk beleid zou de corridor aan de Amsterdamse Zuidas nu al met Almere en Lelystad verbinden.

Strategische visie vereist bestuurlijke vernieuwing. Mijn stelling is dat de erkenning van de strategische betekenis van mobiliteit het beste kan worden geoperationaliseerd via

Laat de PvdA het alternatief van een tweede luchthaven op de kaart zetten — in Lelystad

een regionalisering van de vervoerspolitiek: de regionale vervoersautoriteit moet terug op de agenda.⁵ Het stuitende gehannes met de Randstadrail (die overigens alleen in de Zuidvleugel zal rijden, als ie eens een keertje in de rails blijft) onderstreept de noodzaak daarvan nog maar weer eens. De regionale vervoersautoriteit is een vorm van functioneel bestuur, op afstand gecontroleerd door gemeenten en provincie. Hier valt een wereld te winnen.

De Noordvleugel en Zuidvleugel zijn precies dat: vleugels van de Randstad, concepten die in elkaars verlengde liggen en die richting kunnen geven aan beleidsbeslissingen van bestuurders. Over een jaar of vijftien zal het vleugelconcept zichzelf overbodig gemaakt hebben. Dan werken we verder aan de Randstad.

NATIONALE PARKEN: DE ZAAK OP SLOT

Wie praat over een duurzaam Nederland kan niet enkel denken vanuit steden en infrastructuur. Dat een succesvolle, innovatieve regio vraagt om een aantrekkelijk ommeland is zonneklaar. Willen we de Randstad werkelijk tot een Europese topregio maken, dan moeten we op die schaal omgevingskwaliteit kunnen garanderen. Dat betekent mooi groen onder handbereik (parken, al dan niet gecombineerd met sportterreinen) en aantrekkelijke natuur op korte afstand.

Het planologische denken binnen de PvdA geschiedt van oudsher hoofdzakelijk vanuit het ‘rood’ (van de stad), terwijl het CDA vanuit het ‘groen’ denkt. Ook in het huidige kabinet bezet de PvdA VROM, terwijl het CDA met minister Verburg LNV in handen heeft. Gelukkig hebben de ministeries elkaar ontdekt. Verburg wil zich hard maken voor ‘groene steden’. Dat is een prima idee, maar het komt er wel op aan om op de juiste schaal te werken. Groen is meer dan een plantsoen in de buurt, hoe belangrijk ook.

Het is tijd om de mooie delen van het Groene Hart te beschermen door er nationale parken van te maken

Neem de Zuidvleugel. Hier is onder het Vinex-bewind⁶ een grote koek van laagbouw ontstaan. De ‘groenblauwe slinger’ die bedacht was om de openheid van het gebied te behouden is nu op sommige plaatsen zo smal dat je eroverheen kunt pissen, zo constateerde de uitvinder van het concept onlangs onthutst.

34 De Randstad en het Groene Hart waren van oudsher een conceptuele tweeling. Het Groene Hart was de ‘contramal’ voor de verstedelijking van de Randstad. De afgelopen jaren is deze koppeling volledig ingestort. Terwijl de grote steden en hun randgemeenten het recht op verdere verstedelijking claimden, transformeerde het Groene Hart van binnenuit. Ondanks alle beleidsintenties voltrok de verstedelijking zich daar in een tempo hoger dan het Nederlandse gemiddelde. Behalve om woningbouw ging het om de aanleg van kassen, om distributiebedrijvigheid en infrastructuur.

Nu keert de wal het schip. Wat er over is van onze waardevolle landschappen verdient een veel actiever, veel stringenter beschermingsbeleid. De zaak op slot? Ja, precies. Het is tijd om de mooie delen van het Groene Hart te beschermen

door er ‘nationale parken’ van te maken. Hetzelfde geldt voor onze andere landschappen van (inter)nationale betekenis, zoals het rivierenlandschap, de stuwwallen en de Waddenzee.

De verontwaardiging die dit idee van actieve landschapsbescherming oproept — ook in sociaal-democratische kring — is merkwaardig. Ga maar na: een beleid dat is gericht op economische groei en innovatie zal, indien succesvol, steeds meer ruimtedruk oproepen. Al decennialang groeit de mobiliteit harder dan de economie. Dit vertaalt zich telkens weer in uitbreidingen van infrastructuur en doorsnijdingen van het landschap. Nederland is een regio van postzegelformaat die ook nog eens in een vlakke ligt. Alles groeit hier als vanzelf naar elkaar toe. Wat blijft er dan over?

Vergelijk ons land eens met Engeland. Daar wordt een *Green Belt Directive* overwogen, met als kernelement dat elke ontwikkeling in een groene zone die groter is dan duizend (!) vierkante meter bij voorbaat geldt als ‘inappropriate’ en derhalve moet worden voorgelegd aan de minister.

De bestuurlijke strategie die in Nederland wordt gevolgd doet denken aan die oude spotjes van ‘Roken moet mogen’. Mensen werden aangespoord tot samenwerking onder het motto: ‘We komen er samen wel uit.’ In de planologie blijkt die methode net zo min te werken als bij het reguleren van het roken. Het systeem van ‘rood voor groen’ (hier een plukje huizen om daar wat groen te kunnen behouden) heeft niet gewerkt, zo wordt inmiddels door velen toegegeven.

Het alternatief zou een variant kunnen zijn op de natuurbescherming in de vs: in een groot *national forest* geldt een mild beschermingsregime, terwijl de kern ervan wordt gevormd door een *national park* dat strikt wordt beschermd. Vertaald naar de Nederlandse context levert dat een ‘nationaal landschap’ op genaamd het Groene Hart, met daarbinnen een aantal ‘nationale parken’. De Nieuwkoopse plassen, de polders ten noordwesten van Zoetermeer, de Rottemeren: ze hebben zo’n restrictief regime nodig.

Beschermen is meer dan het plaatsen van een bord. Het kabinet heeft aangekondigd het bouwen in nationale landschappen aan regels te willen onderwerpen. Voor de kern van die gebieden (de 'nationale parken') voldoet die sturingsmaatregel niet. Wie die delen wil beschermen moet sturen met geld. Vroeger had LNV de wCL-gelden ('waardevolle cultuurlandschappen'). Nog steeds is er wat geld beschikbaar voor de EHS, de natuurgebieden van de 'ecologische hoofdstructuur'. VROM en LNV moeten samen optrekken en in brede politieke kring moet het besef postvatten dat landschap geld waard is.

Het dubbelconcept zoals dat hier wordt voorgesteld laat overigens best ruimte voor ontwikkeling. De inrichting van het hele Groene Hart zou opnieuw moeten worden doordacht. Tenslotte stelt het klimaat ook nieuwe eisen aan dit gebied, dat geplaagd wordt door bodemdaling. In specifieke gevallen zou de eis van klimaatbestendigheid op innovatieve manieren kunnen worden gekoppeld aan nieuwe woonmilieus en nieuwe vormen van recreatie.⁷

Het hoefijzer van de Randstad is een unieke vorm. We kunnen er 's werelds eerste Groene Metropool van maken. Maar durven we dat? Op de doelstelling van culturele mobiliteit sluit die ambitie aan. Waar in de nationale parken de

Planologie is verworpen tot zielloos en flets procesmanagement

strategie puur op conserveren gericht zou moeten zijn, zou het ideaal van een Groene Metropool in andere delen om geheel nieuwe accenten vragen. Daar is nog een grote slag te maken.

Vroeger probeerde het Rijk door aankoop en bescherming van strategisch gelegen gebieden te voorkomen dat steden aan elkaar groeiden ('bufferzones'). We danken er diverse recreatiegebieden aan. Wanneer we nu voor de Randstad het *Leitbild* van Groene Metropool gaan hante-

ren, dan zullen we daar anders mee om moeten gaan. Bufferzones als het gebied tussen Haarlem en Amsterdam of Midden-Delfland moeten een zelfstandige betekenis krijgen. Stadssocioloog Arnold Reijndorp pleit ervoor om dergelijke gebieden tot grote metropolitane stadsparken te ontwikkelen. Daar zou nu direct op moeten worden ingezet om er over vijftien jaar de eerste vruchten van te kunnen plukken.

Iets soortgelijks geldt voor de bufferzones in het gebied tussen Den Haag en Schiphol. Binnen de context van het 'Randstedelijke vleugeldenken' krijgt dit middengebied nauwelijks aandacht. Zo wordt een grote kans over het hoofd gezien. Het proces waarin Den Haag uitgroeit tot een centrum van mondiaal recht en bestuur speelt zich in wezen af op de as Den Haag/Schiphol. Zolang Den Haag alles binnen de gemeentegrenzen wil houden, wordt die bloei geblokkeerd. Strategisch beleid zou daar verandering in kunnen brengen — iets wat prima kan samengaan met een behoud van het groene karakter.

GEEN TIJD TE VERLIEZEN

Ruimtelijk beleid heeft een merkwaardige eigenschap: je ziet de opbrengst van wat je doet pas jaren later. Dat wordt wel het 'boeggolfeffect' genoemd. In die zin is de bestrijding van de verrommeling van het landschap een politiek riskante keuze: over drie jaar wordt minister Cramer afgerekend op het beleid van haar voorgangers. Maar er kleeft nog een aspect aan die tijdsdimensie van het ruimtelijk beleid: er moet op een schaal worden gedacht die onder burgers en collega-bestuurders nauwelijks leeft.

Juist daarom is het van belang om nu profiel te ontwikkelen op een toekomstgerichte agenda. Er moeten duidelijke keuzes worden gemaakt: om kansen te pakken, om waardevolle gebieden te behouden, om actief in te zetten op nieuwe stedelijke milieus en op duurzame verbindingen. Vóór alles is het nodig dat de inhoud van de planologie als zodanig weer op de kaart komt. Planologie is al te zeer verworpen tot zielloos

en flets procesmanagement. Denkend vanuit sociaal-democratische principes keren we bij de inhoud terug. De discussie over visie, doelen en strategie moeten we nú voeren.

Met dank aan Wil Zonneveld voor waardevolle suggesties.

Noten

- 1 Zie het artikel van Wil Zonneveld in deze s&d.
- 2 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Ruimtelijke Ontwikkelingspolitiek*, Rapporten aan de Regering, nr. 53, 1998.
- 3 Zie Maarten Hajer en Femke Halsema (red.), *Land in Zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke ordening*, Amsterdam: WBS/Bert Bakker, 1997. Over de manier waarop ruimtelijke politiek kan bijdragen aan emancipatie zijn ook veel behartigenswaardige dingen gezegd in *Stad en Stijging*, VROM-raad, 2006.
- 4 Zie s&d 2007/6, p. 8-11.
- 5 Deze werd midden jaren negentig afgeschoten toen er nog werd gestreefd naar een stadsprovincie.
- 6 De afkorting Vinex verwijst naar de Vierde Nota Extra (1994), waarin grootschalige woningbouwlocaties werden aangewezen.
- 7 Zie bijvoorbeeld het spannende plan *Nieuwe dorpen voor het Groene Hart* van bureau VISTA voor het Innovatienetwerk (2007).

'Ruimte' op de kaart (2)

Een mooi Nederland volstaat niet

WIL ZONNEVELD

Nederland 'verrommelt', zo heet het. Het is een begrip dat even populair is als ongrijpbaar. Waar wordt rommel neergelegd? Wat voor soort rommel? Gaat het louter om individuele bouwwerken en opstallen of kunnen ook complete, tegen bestaande stads- en dorpskernen geplakte woonwijken tot hedendaagse planologische rommel worden gerekend? Wie bepaalt wat rommel is en waarom? De metafoor klinkt aardig, want dreigend. Maar waarom wordt hij thans zo vaak gebruikt? Is de ruimte van Nederland zo verzadigd geraakt dat elke toevoeging wel een planologische fatsoensnorm lijkt te overschrijden? Of wordt het aantreden van een nieuwe regeringscoalitie aangegrepen om een liberaal nationaal planningsregime, geesteskind van het vorige kabinet, in diskrediet te brengen? Is wat nu geafficheerd wordt als planologische rommel inderdaad het gevolg van de Nota Ruimte?

In deze bijdrage zal ik niet alle vragen beantwoorden die zich laten stellen, maar zeker wel de laatste. Verrommeling breng ik in verband met 'orde', de orde waar ruimtelijke ordening op gericht is: rommel is het tegenovergestelde van orde. Om te beginnen richt ik de blik op de wortels van de Nederlandse ruimtelijke ordening die, inderdaad, voor een belangrijk deel terug-

gaan tot de wens om wanorde te voorkomen. Dan zal blijken dat wat onder orde verstaan kan worden meer omvat dan esthetiek, meer dan het ruimtelijk beeld. Ik zal — in vogelvlucht — de *track record* schetsen van het Nederlandse ordeningsstelsel als het gaat om het geleiden van wanorde. Ik houd een aantal sleutelconcepten uit de Nota Ruimte tegen het licht en stel de vraag of die aan de basis liggen van de vaak kleinschalige fenomenen die tot verrommeling worden gerekend. Vervolgens geef ik een aantal suggesties hoe om te gaan met allerlei ruimtelijke ontwikkelingen die door de mazen van het huidige planstelsel schieten.

DE WORDING VAN DE WRO

In een vlak land is het goed bouwen. Ook in het deels zompige Westen van het land is het geen kunst om het ene na het andere bouwwerk op te richten. En met een vlakke horizon, niet onderbroken door heuvel of berg zoals in menig buitenland, is van alle kanten goed zichtbaar wat er gebouwd wordt. Het Nederlandse stelsel van ruimtelijke ordening ontleent zijn bestaansrecht voor een belangrijk deel aan de wens om het bouwen te geleiden. De Nederlandse ruimte is daarbij in de eerste helft van de vorige eeuw uitgeroepen tot een publieke ruimte, een ruimte waarbinnen beperkingen gesteld mogen en moeten worden aan eigendomsrechten, met name aan het recht om te bouwen.

37

Over de auteur Wil Zonneveld is senior-onderzoeker stedelijke en regionale ontwikkeling aan de Technische Universiteit Delft, Onderzoeksinstituut OTB

Noten zie pagina 44

Dit is niet zonder slag of stoot gegaan. Landschaps- en natuurbeschermers hebben zich, samen met juristen en stedenbouwkundigen (zonder tussen-n overigens: stedenbouwers creëren geen steden maar plekken), sterk gemaakt om een plan- en beleidsstelsel van de grond te

Menig lokaal bestuurder is geboren met een baksteen in de buik

tillen dat uiteindelijk alle overheidsniveaus is gaan omvatten. Allereerst kregen gemeenten de mogelijkheid om ruimtelijke plannen op te stellen. Maar aangezien menig lokaal bestuurder geboren is met een baksteen in de buik — om een Vlaamse planologische uitdrukking te gebruiken — zouden provincies het recht moeten krijgen om, via streekplannen, gemeenten in het gareel te houden. Althans, dat was een dringende wens van de voorvechters van actieve overheidsinmenging in ruimtelijke ontwikkeling, waarvan velen van sociaal-democratische huize waren. Zij moesten echter lang wachten, aangezien de Haagse wetgever van dit soort provinciaal centralisme aanvankelijk niet gediend was. Nog veel minder was de wetgever gecharmeerd van het idee dat de nationale overheid

actief zou gaan optreden, iets wat door menig planoloog van het eerste uur (we zitten nog in het interbellum) werd geopperd: de schaal van het land en de onstuimigheid waarmee ruimtelijke ontwikkeling zich voltrok maakten volgens hen een heus Nationaal Plan noodzakelijk.

Het voert te ver om hier de hele geschiedenis van de Nederlandse ruimtelijke ordening uit de doeken te doen. Om een lang verhaal kort te maken: uiteindelijk is een nationaal ruimtelijk ordeningsstelsel gecreëerd, een in wezen licht stelsel dat aan elk overheidsniveau bepaalde bevoegdheden geeft, zonder dat de ruimtelijke plannen van de ‘hogere’ overheden (Rijk, provincie) bindend zijn voor de ‘lagere’. Dit is het stelsel van de Wet op de Ruimtelijke Ordening (wro) dat in 1965 van kracht werd. De wetgever vond het passend bij de structuur van Nederland als gedecentraliseerde verzorgingsstaat om de bevoegdheid voor het opstellen van een plan dat de burger bindt uitsluitend neer te leggen bij de gemeente: het lokaal bestemmingsplan. Gemeenten moesten weliswaar goedkeuring vragen aan het provinciaal bestuur, maar de oorspronkelijke wro was toch sterk decentraal georiënteerd.

NA 1965: PAPIER VERSUS PRAKTIJK

De wro is inhoudsloos: het is een louter procedurele wet die geen inhoudelijke principes bevat

---

Ruimtelijke ordening in Nederland

38

In 1901 vormden de Gezondheidswet en de Woningwet een eerste uitdrukking van overheidsaandacht voor ruimtelijke ordening. Aanzetten tot een ‘nationaal stedenbouwkundig plan’ volgden, maar pas na de oorlog kwam het van concretisering. In de **(Eerste) Nota inzake de Ruimtelijke Ordening** (1960) stond spreiding centraal: de concentratie in gebieden als de Randstad diende te worden afgeremd en achtergebleven landsdelen werden gestimuleerd. Tussen de grote steden van de Randstad werden bufferzones aangewezen.

De **Wet op de Ruimtelijke Ordening (wro)** van 1965 introduceerde het instrument van de planologische kernbeslissing (PKB). Lagere overheden (waterschappen, provincies, gemeenten) moesten hun streek- en bestemmingsplannen in overeenstemming brengen

over goede ruimtelijke ordening. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de *Bundesraumordnungsgesetz* van onze oosterburen. Maar de nationale overheid heeft wel een mening over de gewenste ruimtelijke inrichting van het land en verwacht ook dat deze wordt gerespecteerd. Vrijwel gelijk met het van kracht worden van de WRO pakte de regering uit met het ontegenzeggelijk mooiste en sterkste ruimtelijke plan uit de geschiedenis: de befaamde Tweede Nota (1966). Voor heel Nederland bevatte deze nota een schets van een goed geordende stedelijke inrichting in het jaar 2000, gebaseerd op het concept van gebundelde deconcentratie en dat van het stadsgewest, een predicaat dat werd gebruikt als aanduiding voor de ruimtelijk uiteengelegde, maar toch goed gestructureerde stad ‘in nieuwe vormen’. Ja, de medewerkers van de jonge Rijksplanologische Dienst zaagden zelfs een kamergrote maquette bij elkaar.

Rond die tijd begon de stedelijke structuur van het land al behoorlijk te vervagen door opkomende suburbanisatie. In de jaren vijftig was er nog niet zoveel aan de hand. Bouwmaterialen waren schaars, dus in het wilde weg bouwen was er niet bij. Lonen werden kort gehouden en slechts een enkeling kon zich een auto veroorloven. Geen van de voorwaarden voor een grootschalige ‘verrommeling’ van de ruimte was aanwezig. Dit veranderde drastisch in de jaren zestig: de distributie van bouwmaterialen werd

niet meer gereguleerd en de teugels van de geleide loonpolitiek werden gevierd waardoor een eengezinswoning in een dorpsomgeving voor velen binnen bereik kwam.

Midden jaren zestig zaagden de medewerkers van de jonge Rijksplanologische Dienst een kamergrote maquette van Nederland bij elkaar

De makers van de Tweede Nota onderkenden dit. Ze accepteerden dat mensen buiten wilden wonen (zo heette dat toen) maar vonden wel dat de trek ordelijk moest verlopen. Steden mochten niet door ongebreidelde suburbanisatie worden uitgehold, maar moesten hun stedelijkheid bewaren. Evenmin mocht het Nederlandse open landschap verloren gaan. Grote open ruimtes moesten behouden blijven. De oplossing werd gevonden in overloopcentra, waarin de suburbanisatie gebundeld moest worden. Principes en concepten over het aanzien van de ruimte werden aldus vervlochten met die over het functioneren van de ruimte. In planologische vaktaal: het ging niet enkel om de kwaliteit van ruimtelijke patronen, maar ook over die van ruimtelijke

---

met deze kernbeslissingen. De **Tweede Nota Ruimtelijke Ordening** (1966) draaide om ‘gebundelde deconcentratie’: de bevolkingsgroei zou worden opgevangen in enkele door het Rijk aangewezen grote en middelgrote (groei)kernen aan de rand van de Randstad.

39

De **Derde Nota Ruimtelijke Ordening** (1980) wees groeisteden aan (o.a. Groningen, Breda, Zwolle en Amersfoort). In deze nota klonken de ervaringen van de oliecrisis door en de impact van het rapport van de Club van Rome uit 1973. Veel aandacht was er voor energiebesparing en mobiliteitsbeperking.

De **Vierde Nota Ruimtelijke Ordening** (1987) brak definitief met het beleid van spreiding en gebundelde deconcentratie. De strijd tegen suburbanisatie werd ingezet met grootschalige stadsvernieuwing. Het streven was een ‘compacte stad’ voor wonen, werken en recreëren. Via strategische investeringen in ‘sleutelprojecten’ en een beleid van A-, B- en

structuren. Tot de notie van orde behoorden ook beginselen over ruimtelijke rechtvaardigheid, zoals Maarten Hajer in zijn bijdrage aan deze *s&d* benadrukt, maar dit spoor volg ik hier niet — dat is een verhaal apart.

De werkelijkheid pakte anders uit. In twee opzichten kon aan de deconcentratie geen weerstand worden gebonden, zoals onder meer Glasbergen en Simonis in hun befaamde proefschrift uit 1979 aantoonde.¹ Gemeentebesturen werden in hun uitbreidingswoede onvoldoende door provincies aan banden gelegd. Het stelsel van toelatingsplanologie dat de wro in wezen is, werkte dus niet goed. De afstand van het provinciale tot het gemeentelijke bestuur bleek onvoldoende te zijn om ‘nee’ te zeggen tegen dorpsuitbreidingen. Gemeentebesturen trokken zich niet veel aan van de principes en concepten van het Rijk: een mooi uitbreidingsplan vond men al ordelijk genoeg. De meeste provinciale bestuurders legden bij voorbaat het hoofd in de schoot.

Bovendien slaagde de nationale overheid er zelf niet in om de suburbanisatie te kanaliseren. De Tweede Nota sprak optimistisch van de realisatie van overloopcentra om een geordend verloop van het buiten wonen te faciliteren, maar de Rijksoverheid deed niet veel om deze centra daadwerkelijk te creëren — Zoetermeer is een uitzondering. Van lieverlee begonnen provinciebesturen, zoals dat van Noord-Holland, grijze

overloopcentra aan te wijzen. Castricum is daar een voorbeeld van; niet eens een slechte keuze want gelegen aan een spoorlijn op minder dan dertig minuten reizen van Amsterdam. Maar de dominante trend was dat provinciale besturen uitgingen van een groei van individuele gemeenten naar rato van het inwonertal.

De geschiedenis wijst uit dat de ambities van (nationale) ruimtelijke ordening indertijd alleen kans van slagen hadden gehad als aan twee voorwaarden was voldaan: een goed en consequent gebruik van het toelatingsinstrumentarium (van de wro dus) in combinatie met wat vandaag de dag ontwikkelingsplanologie heet.

Hoe het verderging is bekend. Vanaf de jaren zeventig begon de Rijksoverheid zelf als ontwikkelaar op te treden door, in samenwerking met lagere overheden, het groeikernenbeleid uit te voeren. Het werd vooral een volkshuisvestingsoperatie. Vanuit het oogpunt van ruimtelijke structuur bleek de locatie van veel groeikernen ongelukkig uit te vallen: de meeste groeikernen groeiden vooral in termen van aantallen woningen, niet qua werkgelegenheid, waardoor forensisme over langere afstand een hoge vlucht nam.

Naast deze nationale ontwikkelingsplanologie (groeikernen zouden worden opgevolgd door Vinex-locaties) begon de nationale overheid meer werk te maken van toelatingsplanologie. In de loop der jaren werden de ambities om restricties op te leggen aan ruimtelijke ontwik-

---

C-locaties moest dit op een duurzame manier worden bereikt. Doelstellingen: mobiliteit beperken, natuurgebieden behouden en energie besparen.

40

De groeiende behoefte aan bouwlocaties leidde tot de **Vierde Nota Extra (Vinex)** in 1990. Tot 2005 zouden binnen de vier grote stadsgewesten in de Randstad 200.000 nieuwe woningen verrijzen. De Vinex-wijken werden — om het streven naar de compacte stad niet helemaal te verlaten — dicht bij de grote steden en langs transportassen van openbaar vervoer gebouwd.

De **Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening**, *Ruimte maken, ruimte delen*, waarvan deel 1 uitkwam in 2000, moest het ruimtegebruik in Nederland in goede banen leiden. Tot 2030 zou 200.000 hectare — ongeveer de provincie Zuid-Holland — extra ruimte nodig zijn voor ‘rode functies’ als wonen, werken en verkeer. Het agrarisch grondgebruik moest

keling (vooral woningbouw) steeds groter.

De volgende stap was de Vierde Nota Extra alias Vinex (1990), de nota die aanleiding gaf tot het meest restrictieve planningsregime uit de geschiedenis van de nationale ruimtelijke ordening. Zo kreeg het Groene Hart op de kaart grenzen van de magnitude van een planologische kernbeslissing (PKB) — dat wil zeggen: door het parlement vastgesteld. Het land werd overdekt met een stelsel van restrictieve gebieden waarbij, gegoten in ambtelijk-planologisch

De conceptuele versmalling tot ‘Mooi Nederland’ is gevaarlijk omdat VROM zich hiermee in een niche laat wegdrücken

proza, een onderscheid werd gemaakt tussen Rijksrestrictieve gebieden en provinciale restrictieve gebieden. Het verschil is onder meer dat de sturing op ruimtebeslag (ruimte voor *stedelijke* doeleinden) in gebieden uit de eerste categorie diende te gebeuren via contouren die provinciale besturen op streekplankaarten moesten aangeven, terwijl zij in gebieden uit de tweede categorie het ruimtebeslag zelf mochten bepalen.

VERROMMELING ANNO 2007

Als we voor het gemak even aannemen dat de verhalen over de verrommeling van Nederland kloppen, dan moet vooral naar de werking van de Vierde Nota Extra gekeken worden. De Nota Ruimte is als planologische kernbeslissing pas in de loop van 2006 in werking getreden. Dus wat nu in termen van verrommeling gebeurt, heeft weinig tot niets te maken met de nieuwe sturingsfilosofie van de Nota Ruimte en alles met plannen en projecten die in de pijplijn hebben gezeten onder het Vinex-regime. Hoogstens kan worden gesproken van anticipatie op de denkbeelden van de Nota Ruimte, met zijn grotere nadruk op het bieden van planologische en feitelijke ‘ruimte voor ontwikkeling’, zoals de suggestieve ondertitel luidt.

Als het gaat om planologische ‘rommel’ moet vooral bedrijfsbebouwing het ontgelden, met name die in de vorm van linten langs hoofd- en snelwegen. Een studie van het Ruimtelijk Planbureau laat zien dat in dit opzicht de bermten van menige autosnelweg danig aan het opbloeien zijn geraakt.² Naar het schijnt — de VROM-raad heeft het bekeken — zit bij al die wild geplande bedrijfsterreinen, maar ook woonwijkjes en recreatiecomplexen niets illegaals. Al dit bouwen heeft zich dus voltrokken volgens de regels van de WRO en heeft uiteindelijk de goedkeuring kunnen wegdragen van de provincie(s). Welk

---

met 475.000 hectare verminderen. Er werd rekening gehouden met een groeiende behoefte aan ruimte voor natuur, recreatie en vooral — vanwege bodemdaling en klimaatverandering — voor water. ‘Netwerkverstedelijking’, ‘rode en groene contouren’ en ‘meebewegen met water’ waren opvallende instrumenten. Vanwege de val van het tweede kabinet-Kok kreeg de Vijfde Nota nooit de status van een officieel vastgestelde beleidsnota.

In de **Nota Ruimte** (2006), *Ruimte voor ontwikkeling*, is veel van het inhoudelijke kader van de Vijfde Nota overgenomen. Doelen: a) de Nederlandse concurrentiepositie versterken, b) krachtige steden en een vitaal platteland bevorderen, c) ruimtelijke waarden en veiligheid borgen. De ontwikkelingsplanologie — het samen met stakeholders ontwikkelen van een bepaald gebied op grond van een gezamenlijk visiedocument — staat centraal. Deze breuk met de traditionele toelatingsplanologie (in plannen aangeven ‘wat mag en

mechanisme is hier werkzaam? Zoals gezegd, wat de laatste jaren is verrezen is tot stand gebracht onder de vlag van Vinex, de Rijksnota met zijn assertief klinkende concepten als restrictieve gebieden, bundelingsgebieden en compacte stad. Nu zijn dat, ruimtelijk gesproken vrij grofmazige concepten, terwijl bedrijfslinten langs snel- en hoofdwegen tamelijk kleinschalige elementen zijn die zich met grootschalige concepten niet laten vatten. Uiteindelijk zijn het gemeenten die dit soort ontwikkelingen op hun grondgebied toelaten, gemeenten die ervoor zorgen dat de ontwikkeling van bedrijfsbebouwing zich qua oppervlakte drie keer zo snel voltrekt als de groei van het oppervlak voor wonen.

Wat te doen? Eerst moet het probleem goed worden gedefinieerd. Hierboven is al benadrukt dat de discussie over verrommeling te sterk de nadruk legt op het ruimtelijk beeld, op de verschijningsvorm van stad en land. Opgeschrikt door verhalen over het falen van de nationale overheid heeft vrom ook het beleidsantwoord in onjuiste termen gesteld. Duurzame ruimtelijke inrichting wordt in de nieuwste begroting van het departement aangeduid als ‘Mooi Nederland’. Het is een predicaat dat iets te veel doet denken aan de opschriften van vergeelde, kromgetrokken ansichtkaarten onder in de draaimolens van sjofele toeristenwinkels. De conceptuele versmalling is gevaarlijk omdat vrom zich hiermee in een niche laat wegdrucken.

In het kader van ‘Mooi Nederland’ gaat vrom zich met nationale panorama’s bezighouden op een, als de schijn niet bedriegt, tamelijk vrijblijvende wijze. Maar waarom enkel vrom en niet ook Verkeer & Waterstaat en Economische Zaken? In de jaren dertig was het een verkeerswegenverordening die goeddeels een halt toeriep aan de oprukkende lintbebouwing. Waarom zouden er geen planologische belemmeringszones langs hoofdwegen in het leven geroepen kunnen worden? Tenslotte heeft het ontstaan van bedrijfslinten langs het wegennet wel degelijk gevolgen voor de verkeersafwikkeling. Eigenlijk is het zonde dat een jaar of tien geleden het corridorconcept is doodverklaard, het concept dat een verband legde tussen infrastructuur, verstedelijking en economische ontwikkeling. Het was vooral het ministerie van vrom dat ervoor zorgde dat dit concept in de ban werd gedaan, beducht als men was voor bedrijfsontwikkeling langs doorgaande wegen. Zo is maar weer eens bewezen dat het betere de vijand is van het goede.

Infrastructuur heeft een ruimtelijk structurende werking, die een vorm van lineair denken vereist die verwant is aan de stroomgebiedenbenadering die thans opgeld doet in het waterbeheer. In zo’n verkeersstromenbenadering passen ‘dijken’ (lees: belemmeringen tegen bebouwing), maar ook gebieden waar bebouwing en stedelijke activiteiten mogen ‘binnenstromen’. Het

---

wat niet mag’) was al in de Vijfde Nota aangekondigd. Andere uitgangspunten van de Nota Ruimte zijn decentralisatie, deregulering en uitvoeringsgerichtheid.

42

Ter vervanging van de wro uit 1965 treedt op 1 juli 2008 een nieuwe **Wet Ruimtelijke Ordening (Wro)** in werking (een product van het vorige kabinet, gepubliceerd in het *Staatsblad* in november 2006). De Wro schrijft voor dat Rijk, provincies en gemeenten strategische beleidsdocumenten opstellen over ruimtelijke ontwikkelingen. Deze ‘structuurvisies’ vervangen planologische kernbeslissingen (Rijk), streekplannen (provincie) en structuurplannen (gemeente). Beleidsdoelen worden geconcretiseerd in bestemmingsplannen die door gemeenten worden opgesteld, tenzij provincie of Rijk die taak voor een specifieke ontwikkeling of een bepaald gebied naar zich toetrekt.

Met dank aan Willem Minderhout

is een benadering die dwars door sectorale en bestuursafbakening heengaat. Op nationaal niveau betekent dit minimaal een samenwerking tussen de drie ruimtelijke departementen: VROM, V&W en LNV. Zo’n samenwerking zou enorm veel vruchten kunnen afwerpen bij bijvoorbeeld de verdere uitwerking van de Stedenbaan, een plan dat stedelijke ontwikkeling wil afstemmen op de bereikbaarheid van knooppunten en spoorwegstations, iets wat investeringen in het openbaar vervoer met zich meebrengt. Nu is dit concept nog te veel een Zuid-Hollands concept, met weinig rugdekking van het Rijk.

PROVINCIES: PRO-ACTIEF STUREN

Verder is het nodig om een aantal cruciale ruimtelijke concepten helder uit te werken. In het kader van de nieuwe sturingsfilosofie achter ruimtelijke ordening is het bundelingsbeleid goeddeels overgedragen van het Rijk naar de decentrale overheden. Dat is in de huidige Nota Ruimte ook wel te merken. De aanduiding van bundelingsgebieden op РКВ-kaarten³ in deze nota, gelijkend op de vloeistofprojecties uit de jaren zestig, heeft weinig te betekenen. Hetzelfde geldt voor de achterliggende beleidslijn. Zo is de doelstelling om ‘de verhouding tussen de binnen deze gebieden gebundelde en de daarbuiten verspreide verstedelijking’ ten minste gelijk te laten blijven tamelijk nietszeggend. In feite wordt beweerd dat de status quo ook wel goed is. Bovendien: de verhouding zou zich dan in theorie wel gunstig kunnen ontwikkelen, maar uiteindelijk gaat het om de concrete ruimtelijke structuur en het feitelijke ruimtelijke patroon zoals zich dat op maaiveld manifesteert. De discussie over verrommeling, met alle onduidelijkheden die eraan kleven, laat immers zien dat het gaat om hele concrete ruimtelijke patronen en ruimtelijke interventies: kassen op de ene plek, megastallen op een andere, hier een bedrijfslint, daar een vakantiebungalowpark.

Voor de ruimtelijke inrichting van Nederland is het concept van het bundelingsgebied dus nagenoeg betekenisloos. Toch zou het veel

te ver voeren als de nationale overheid in detail gaat bepalen hoe het bundelingsbeleid gestalte zou moeten krijgen. Een maquette van de gewenste ruimtelijke inrichting van het land, zoals die uit 1966, is wat al te driest. Maar vooral van de provincies kan en mag worden verwacht dat zij duidelijkheid geven over hoe op dit schaalniveau invulling wordt gegeven aan het bundelingsconcept. Sterker nog: de minister zou dit moeten eisen.

Het is dan van belang om vooruit te kijken en wel in de richting van de beïnvloedingsmogelijkheden die de nieuwe Wet ruimtelijke ordening — die in 2008 in werking treedt — zal gaan bieden. Eigen aan de nieuwe Wro is dat Rijk en provincie pro-actief moeten leren denken en sturen. Dat geldt vooral de relatie tussen provincies en gemeenten, aangezien het provinciale recht van goedkeuring van lokale bestemmingsplannen komt te vervallen. In plaats

Kassen op de ene plek, megastallen op een andere, hier een bedrijfslint, daar een vakantiebungalowpark

daarvan kunnen provincies juridisch bindende algemene regels (verordeningen) vastleggen, waarmee bij de opstelling van bestemmingsplannen rekening moet worden gehouden. Bij zo’n fundamenteel vraagstuk als bundeling, eigenlijk de harde kern van ruimtelijke ordening *tout court*, ligt het voor de hand dat provincies doortastend gebruik zullen gaan maken van dit instrument. Maar dan moeten provincies dus wel duidelijk een beeld hebben én geven van waar welke ontwikkelingen echt niet (meer) kunnen, waar onder welke voorwaarden nog wel het een en ander mogelijk is en waar van planologische belemmeringen geen sprake zal zijn. En dat alles dusdanig verwoord en in kaart gebracht dat, mochten er conflicten uitbreken, de bestuursrechter voldoende houvast heeft om tot een beslissing te komen.

Zullen provincies straks anticiperend te werk gaan? Ik heb aarzelingen. De meeste provincies hebben, als het om sturing van ruimtelijke ontwikkeling gaat, geen indrukwekkende *past performance*. Dus moet het Rijk (i.c. de minister) goed bezien hoe de regels van de nieuwe Wro gebruikt kunnen worden om die provincies uit hun lethargie te halen.

Waar het op aankomt is het doorbreken van de cultuur van toelaten en gedogen die Glasbergen en Simonis meer dan een kwart eeuw geleden haarscherp hebben onthuld en die nog steeds heerst. Al die bloeiende bermen, al die ontwikkelingen die veel beter op andere locaties hadden kunnen plaatsvinden zijn geacommodeerd via het huidige ruimtelijke ordeningsstelsel.

DE BARRICADEN OP!

Tot slot enkele woorden over ‘het vak’, de wereld van ontwerpers en onderzoekers waar ook ik bij hoor. Wie de vakbladen, prijsvragen, tentoonstellingen, manifestaties, lezingen, boeken en ga zo maar door wil bijhouden moet niet alleen over veel geld beschikken, maar vooral over veel tijd. Er wordt een zeer levendig en permanente discussie gevoerd binnen grote vakgemeen-

schappen, gadeslagen door een betrekkelijk omvangrijk geïnteresseerd publiek.

Toch staat de ruimtelijke ordening in het veld er helemaal niet zo goed voor. Dat is een merkwaardige paradox. Het lijkt erop dat naarmate

De minister moet bezien hoe de regels van de nieuwe Wro gebruikt kunnen worden om de provincies uit hun lethargie te halen

het buiten guurder wordt, de *professional* meer de beschutting zoekt van de verbeelding gevat in woord en beeld, in boek en geschrift. Het activisme dat zo kenmerkend is voor de vakgemeenschap in Vlaanderen is hier ver te zoeken.

Deze bijdrage opende met een terugblik, met een omzien naar de wortels van onze ruimtelijke ordening. Een activistische vakgemeenschap, met in haar gelederen veel sociaal-democraten, heeft zich toen sterk gemaakt voor een goede ruimtelijke inrichting van Nederland. Een dergelijk activisme is vandaag de dag nog steeds hard nodig.

Noten

- 44
- 1 Glasbergen, P. en Simonis, J.B.D. (1979), *Ruimtelijk beleid in de verzorgingsstaat. Onderzoek naar en beschouwing over de (on)mogelijkheid van een nationaal ruimtelijk*
  - 2 Hamers, D. en Nabielek, K. (2006), *Bloeiende bermen. Verstedelijking langs de snelweg*, Rotterdam/Den Haag: NAi Uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.
  - 3 ‘РКВ’ staat voor planologische kernbeslissing, een instrument dat in 1965 met de WRO werd geïntroduceerd. Zie pagina 38, het overzicht ‘Ruimtelijke ordening in Nederland’.

Vier reacties op Hajer en Zonneveld

Stevig beleid voor drassig land

Stelling: Tussen 'landelijk' en 'stedelijk' moeten scherpe lijnen lopen. Haagse keuzes in de ruimtelijke ordening creëren de context voor vervoers- en sociaal beleid.

ROOS VERMEIJ & WILLEM MINDERHOUT

Op 16 april 2002 zou de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening van vrom-minister Jan Pronk worden behandeld in de Tweede Kamer. In plaats daarvan trad het kabinet-Kok II af vanwege de kwestie Srebrenica. De contouren van de Fortuyn-revolte tekenden zich af. Het na de verkiezingen van 15 mei 2002 gevormde kabinet-Balkenende I streefde een breuk na met alles wat naar Paars zweemde. De Vijfde Nota verdween in het luchtledige.

Deze merkwaardige breuk in de Nederlandse politiek leidde tot een ongekende richtingloosheid in onze ruimtelijke ordening. Ook de Nota Ruimte — in mei 2005 aangenomen door de Tweede Kamer en in januari 2006 door de Eerste Kamer — heeft daaraan geen einde gemaakt.

Wellicht zijn velen het vergeten, maar de Partij van de Arbeid stemde tegen deze Nota met als voornaamste argument dat een ruimtelijke hoofdstructuur ontbrak. Ik deel de mening van Maarten Hajer dat het een lege nota is. De titel,

Over de auteurs Roos Vermeij is woordvoerder ruimtelijke ordening voor de PvdA in de Tweede Kamer. Willem Minderhout is inhoudelijk medewerker van Roos Vermeij.

Noten zie pagina 48

Ruimte voor ontwikkeling, geeft aan dat dat ook precies de bedoeling is. De nota past in het streven van de eerste kabinetten-Balkenende om te breken met 'staatsdirigisme' en 'maakbaarheid'. De maatschappelijke krachten moesten hun 'eigen verantwoordelijkheid' nemen, ook in de ruimtelijke ordening.

In mijn eerste jaar als lid van de Tweede Kamer is het mij opgevallen dat deze denktrant nog altijd dominant is. Die afstandelijke houding in het politiek-bestuurlijke debat over de ruimtelijke ordening stoort mij mateloos, omdat zo'n instelling het maken van noodzakelijke keuzes in de weg staat.

Op een vraag of ons ruimtelijk-ordeningsbeleid niet moet worden aangepast aan klimaat-scenario's componeert ook het huidige kabinet holistische bezweringsfrases als: 'We zullen de gevolgen van klimaatverandering voor de ruimtelijke ordening en het waterbeheer tijdig en actief moeten bezien. Naast de inspanningen om de mate van klimaatverandering te vermindere[n] legt het kabinet daarom een hoge prioriteit bij het vroegtijdig realiseren van een klimaatbestendige inrichting van Nederland.'¹ Wat moet je als volksvertegenwoordiger nu beginnen met dit soort proza? Kunt u mij ook zeggen wat u precies gaat doen?

WIE?

Niet-kiezen en risico’s mijden maken deel uit van het gedragspatroon van veel politici in Den Haag en in den lande. We willen natuurlijk niet de indruk wekken dat we ons niets aantrekken van de stevige kritiek uit de samenleving ‘om er iets aan te doen’. Het resultaat is dat we van alles en nog wat een beetje doen.

Als het om ruimtelijke ordening gaat, wordt de roep vanuit de samenleving intussen steeds luider. In landelijke kranten worden hele debatreeksen aan de verloedering van het landschap gewijd. Ook de private sector, die juist van ons politici ‘ruimte voor ontwikkeling’ gekregen had, wil meer overheidsaandacht. Het bedrijfsleven ziet in dat door gebrek aan regie ruimtelijke waarden verloren gaan die het zelf niet kan produceren.

Misschien is juist doordat het Rijk het nu al weer zo’n vijf jaar laat afweten de betrokkenheid van veel mensen bij hun directe omgeving zo ongelofelijk groot geworden. Het feit dat de overheid wel degelijk een rol heeft te vervullen in de ruimtelijke ordening komt nu duidelijk aan het licht. Maar welke rol moet dat zijn? Om dat te bepalen moeten we de draden uit het verleden oppakken.

Het bedrijfsleven ziet in dat door gebrek aan regie ruimtelijke waarden verloren gaan die het zelf niet kan produceren

46

In 2001 was ik lid van een PvdA-commissie onder voorzitterschap van Bram Peper. Bij de perspresentatie van onze notitie, getiteld *Open land en groene steden*, zei Peper onder meer: ‘De Vijfde Nota van Pronk is indrukwekkend als je ziet wat er allemaal in staat. Minder richtinggevend als je ziet wat er de komende decennia op ons afkomt. Daarvoor zijn steviger richting-

wijzers nodig.’ We wilden het vormverlies te lijf gaan, aangeduid als amorfisering (ik weet niet of de term verrommeling al was uitgevonden). De strategie die de commissie formuleerde is nog steeds bruikbaar, de richtingwijzers van toen verdienen het om te worden afgestoofd.

In de ruimtelijke ordening van Nederland moeten landelijke en stedelijke gebieden nauwkeurig worden begrensd, ‘grijze’ balansgebieden moeten worden vermeden. De vakantieburgalows in het Groene Hart die Maarten Hajer noemt laten zien dat veel gebieden, zelfs Nationale Landschappen, in feite grijs zijn geworden. Dat heeft er onder meer mee te maken dat we niet in staat zijn om de kernkwaliteiten van een te beschermen gebied juridisch adequaat te formuleren.

Het is een verantwoordelijkheid van het Rijk om een helder ruimtelijk beeld te ontwikkelen van waar de grenzen tussen landelijk en stedelijk lopen. Tot een ‘gefiguurzaagd Nederland’, zoals in de jaren zestig bij de befaamde Tweede Nota (zie het artikel van Wil Zonneveld in deze s&D), hoeft het niet te komen. Maar een strak kader is wel degelijk nodig. Daarbinnen kan dan ontwikkelingsplanologie met een duidelijke richting tot wasdom komen.

Gebiedsautoriteiten onder verantwoordelijkheid van de provincies moeten binnen dit kader de uitvoering van het beleid in handen krijgen. Om dit te realiseren zou de minister van VROM, als coördinerend bewindspersoon, vérgaande bevoegdheden moeten krijgen. Zij is het immers die de provincies op het juiste spoor zet en zo nodig aanwijzingen geeft. In het licht van de nieuwe Wro zullen we goed moeten nadenken over de vraag hoe deze ambitie in de praktijk gestalte kan krijgen.

WAT?

Belangrijker nog dan de mogelijkheid om te sturen, is een notie van de richting waarin je wilt sturen. Dit zijn de keuzes die ik voorsta:

> *Verdichting, verdichting en verdichting*. Dat wil zeggen: het bundelen van woningbouw in

en rondom het stedelijk gebied. Ten tijde van de commissie-Peper was 'Stedenland Plus' het leidende idee binnen de PvdA. Dat 'Stedenland' sloeg op een strikte scheiding tussen stad en land (de benadering van de compacte stad). De 'Plus' sloeg op een zeer beheerste ontwikkeling van corridors, bijvoorbeeld langs lijnen van openbaar vervoer. Dit uitgangspunt heeft niets aan waarde ingeboet, zij het dat de commissie voor vraagstukken van mobiliteit te weinig oog had. In het licht van het MIRT² kan ruimtelijke ontwikkeling het echter niet zonder een visie op mobiliteit stellen. Die mening wordt breed

De minister van VROM zou vérgaande bevoegdheden moeten krijgen om de provincies op het juiste spoor te zetten

gedeeld. Zo stelt Adri Duivesteijn, wethouder in Almere, de verdere ontwikkeling van voorzieningen om aan de mobiliteitsbehoefte tegemoet te komen als voorwaarde voor ruimtelijke ontwikkeling — een verstandige zet.

> *Ruimtelijke ordening is het integrale kader.* In Den Haag wordt veel afgewacht en onderling bediscussieerd. Het gevolg is dat bij het invullen van de woningbouwopgave de mogelijkheden en onmogelijkheden van de infrastructuur leidend zijn. Dat is vreemd als het om nieuwe locaties gaat. Verdichting moet gepaard gaan met doordachte stedenbouwkundige plannen en super-ov-systemen. Ingrepen om tot gebiedsontwikkeling te komen — of het nu om de bouw van een muziekcentrum gaat of om de aanleg van een woonwijk — hebben consequenties voor de sociale omgeving en omgekeerd.

> *Klimaat, water en 'groen' zijn hoofdzaken, geen bijzaken die moeten worden 'meegenomen'.* In het land van de ingenieurs is praktisch alles mogelijk, maar niet alles is wenselijk. Drijvende

huizen of kassen, veilig buitendijks bouwen — onze mogelijkheden voor 'adaptatie' kennen geen grenzen. Tegelijkertijd wil niemand risico's lopen en is de neiging groot om bij de geringste overlast naar de overheid te wijzen. De politiek moet keuzes maken. Ons klimaat, grote rivieren en drassige veenbodems vormen een wankele natuurlijke basis. Stevigheid in het beleid moet die zwakte compenseren.

POLITIEKE MOED

De combinatie van deze drie punten — een focus op verdichting, een integrale benadering en een leidende ('structurerende') rol voor water, klimaat en groen — dwingt ons tot scherpte. We moeten grote bouwprojecten in gebieden met een hoog risico een halt durven toeroepen. We moeten zeer strikte regels durven opleggen aan gebieden waar een conserverend regime gewenst is, zoals het Groene Hart.

Dat de ruimtelijke-ordeningsopgave in de Randstad een lastige is, zal niemand ontkennen. Hajers suggestie om de beleidsmatige aandacht vooral op de Noord- en Zuidvleugel te richten vind ik verstandig. Naast die beide 'vleugels' zou ik Utrecht als een derde zelfstandig te ontwikkelen regio rond een open Groene Hart willen onderscheiden.

Op de Randstad moeten we ons niet blindstaren. Amsterdam is de belangrijkste kern van Nederland op velerlei gebied, maar buiten die stad — zelfs buiten de Randstad — gebeurt ook genoeg dat aandacht verdient. Ontwikkelingen in hoogdynamische regio's als Gelderland en Brabant blijken zich steeds minder van de landsgrenzen aan te trekken (al blijven die hinderlijk in de praktijk). We moeten stoppen met navelstaren en onze blik naar buiten richten. Nederland is geen eiland, dat is het ook nooit geweest.

De te ontwikkelen corridors om reëel bestaande stedelijke netwerken optimaal te laten functioneren tekenen zich duidelijk af. Wat we nog missen is dat strakke nationale planningskader met een open oog voor grensoverschrij-

dende relaties, een uitgekiende investeringsstrategie en de wil en de mogelijkheid om die strategie ook in daden om te zetten.

Ik zet mij ervoor in om een dergelijke slagvaardige ruimtelijke politiek van de grond te krijgen, juist nu de PvdA regeringsverantwoordelijkheid draagt. Ik kan daarbij voortbouwen op het werk van mijn voorgangers Adri Duivesteijn en Co Verdaas. De kracht van Duiveste-

Op de Randstad moeten we ons niet blindstaren. Daarbuiten gebeurt ook genoeg dat aandacht verdient

ijn ligt in zijn wijde blik. Zie bijvoorbeeld zijn pleidooi in *Rubiks Ruimte*³, waarin hij — aan de hand van een uitgekiend plan voor de Haarlemmermeer waarin wonen, glastuinbouw, bedrijventerreinen en Schiphol gecombineerd worden — de stelling betreft dat door slim te ontwerpen de schaarse ruimte optimaal gebruikt kan worden. Verdaas’ lessen betreffen vooral de manier waarop beslissingen over de aanleg van infrastructuur genomen zouden moeten worden. Zijn ‘zevensprong’ — eerst de ruimtelijke ontwikkelingen in kaart brengen; dan mogelijkheden voor prijsbeleid overwegen; dan bezien wat er te winnen valt met mobiliteitsmanage-

ment, inzet van openbaar vervoer en een betere benutting van de bestaande infrastructuur; en pas daarna een besluit nemen over aanleg of reconstructie van (weg)infrastructuur — wordt tegenwoordig alom met de mond beleden, maar zelden goed in de praktijk gebracht.

Visie genoeg dus. We moeten toewerken naar een veel preciezere kaart van te ontwikkelen gebieden. Als woordvoerder ruimtelijke ordening maak ik graag gebruik van iconen om richting te geven aan het debat. Juist onder de noemer ‘waar bemoeit Den Haag zich mee?’ zeg ik ‘ja’ tegen de vele ontwikkelingen die ik voorbeeldig vind voor de ordening van de ruimte van Nederland. Een volmondig ‘ja’ tegen de ontwikkeling van de Kanaalzone in Apeldoorn, een lastige maar mooie binnenstedelijke opgave. ‘Ja’ tegen de bouwopgave in Almere. ‘Ja’ tegen de plannen om Almere en Amsterdam als dubbelstad te ontwikkelen en dus ‘ja’ tegen de mega-investering die daar straks moet worden gedaan in de weg en het openbaar vervoer.

Aan de andere kant vind ik dat wij, Haagse politici, ook ‘nee’ moeten durven zeggen. ‘Nee’ tegen een nieuw bedrijventerrein in de Hoeksche Waard dat bijzondere zichtlijnen om zeep helpt. ‘Nee’ tegen het bouwen in de Zuidplaspolder op een ondergrond die de boeren daar dik water noemen. En zo zijn er meer voorbeelden. Ordenen is kiezen. De keuze van de PvdA voor een sociaal en duurzaam Nederland moet ook tot uitdrukking komen in de wijze waarop wij onze ruimte inrichten.

- 1 Jacqueline Cramer, minister van Ruimte en Milieu, *Reactie op motie Van Bochove en Depla over de ruimtelijke gevolgen van een worst-case klimaatscenario*, 2 november 2007.
- 2 Het Meerjarenprogramma

Infrastructuur, Ruimte en Transport (MIRT) streeft naar samenhang tussen enerzijds grote ruimtelijke projecten (zoals de verdere ontwikkeling van nationale landschappen, de Noord- en Zuidvleugel van de Randstad en locaties als Almere, Zuid-Oost Brabant en

Noord-Limburg) en anderzijds infrastructuur en (openbaar) vervoer.

- 3 Adri Duivesteijn, Staf Depla, Harm Evert Waalkens, *Rubiks ruimte. Naar een andere combinatie van stad, glas en land in de Deltametropool*, Den Haag, 21 maart 2002.

Zet burgers niet buitenspel

Stelling: Politici op alle bestuurslagen bekommeren zich meer om stagnerende projecten dan om duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit.

MARGRIET MEINDERTSMA

Het liberaal ideologische uitgangspunt van 'ontwikkelingsplanologie' gekoppeld aan de sturingsfilosofie 'decentraal wat kan, centraal wat moet' — dat zijn de hoofdbestanddelen van de Nota Ruimte die op 17 januari 2006 door de Eerste Kamer werd aangenomen, overigens met een tegenstem van de PvdA. Dit beleidsstuk vervangt de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening, waarin Jan Pronk strenge rode, groene en blauwe contouren schetste met als doel: krachtige centrale sturing in het ruimtelijk beleid. 'Inhoudsloos' noemen Maarten Hajer en Wil Zonneveld de Nota Ruimte en ik ben dat met hen eens.

Ontwikkelingsplanologie is het toverwoord waarvan markt en overheid zich bedienen om versnelling van economische ontwikkelingen en woningbouwprojecten te bewerkstelligen. Toelatingsplanologie is het tegenovergestelde: dat is gebaseerd op normatief denken over wat gewenst is op de ene plek en minder gewenst op een andere plek. Met de Nota Ruimte is dit ordeningsprincipe achterhaald verklaard. Veel 'moet kunnen' en het eigen initiatief van partijen wordt gestimuleerd.

Dat is dom en jammer. Wie trots is op de schoonheid van onze relatief goed bewaarde dorps- en stadsgezichten en kwalitatief redelijk geordende (rivieren)landschappen zou door-drongen moeten zijn van het belang van een ruimtropolitiek die duidelijke keuzes maakt op

nationaal niveau en die aldus in een ruimtelijke hoofdstructuur voorziet. Ook de ingrijpende ruimtelijke veranderingen die ons land de komende decennia te wachten staan als gevolg van de mondiale klimaatverandering en een doordenking van de gevolgen van het Europese beleid geven aanleiding om tot een samenhangende en slimme strategische visie op de ruimtelijke inrichting van ons land te komen.

Dat kan niet anders dan op centraal niveau plaatsvinden, onder de verantwoordelijkheid van de enige echte minister van ruimtelijke ordening. Waar sectorale belangen botsen, is het aan vrom om de weg te wijzen en wel aan de hand van een geëxpliciteerd afwegingskader, dat gaat over de inhoud van beleid en niet enkel over de structuur van de besluitvorming, zoals ook Maarten Hajer in zijn bijdrage aan deze s&D constateert.

PIJLER 1: EEN HELDER AFWEGINGSKADER

Sociaal-democratisch ruimtelijk beleid dient te berusten op twee pijlers. Ten eerste, een robuuste langetermijnvisie op ruimtelijke ontwikkeling, gebaseerd op aansprekende 'waarden'. Ten tweede, heldere spelregels, ook met betrekking tot inspraak van burgers.

Om met het eerste, die visie, te beginnen: mijns inziens zou een sociaal-democratisch afwegingskader voor ruimtelijk beleid heel goed kunnen berusten op de vijf basisprincipes die de wrr in 1998 formuleerde in haar rapport *Ruimtelijke Ontwikkelingspolitiek*: concentratie

49

Over de auteur Margriet Meindersma is lid van de Eerste Kamer voor de PvdA

Noten zie pagina 54

van verstedelijking en openhouden van het buitengebied, ruimtelijke samenhang, ruimtelijke differentiatie, hiërarchie in de mate van verstedelijking en ruimtelijke rechtvaardigheid. Die principes hebben in tien jaar niets aan actualiteit verloren.

Politiek bedrijven zonder visie leidt tot opportunisme en klakkeloos inspelen op belangen van marktpartijen

Bij het verder invullen van het afwegingskader zou de minister van VROM zich onder meer moeten laten inspireren door goed onderzoek als *Nederland later*, een publicatie van het Milieu en Natuur Planbureau.² Dergelijk toegepast onderzoek kan van onschatbare waarde zijn. Momenteel staat de rol van onafhankelijke planbureaus en adviesraden ter discussie. Dat is iets waar we ons vanuit het belang van een goed functionerende democratie die krachten en tegenkrachten nodig heeft zeer tegen moeten verzetten — maar dit terzijde.

50 Vanuit een perspectief van duurzame ontwikkeling en vanuit verschillende invalshoeken schetst *Nederland later* een fascinerend beeld van de keuzes die gemaakt kunnen en moeten worden inzake de fysieke inrichting van Nederland. Terecht wordt in het nieuwe Regeerakkoord een sterke nadruk gelegd op samenhang, zo stelt het rapport, want voor een duurzame ontwikkeling van de fysieke levenssfeer is de relatie tussen ruimtelijke ordening van wonen en werken, natuur en landschap, infrastructuur en energie cruciaal. De auteurs schetsen belangrijke dilemma's die voortvloeien uit conflicterende belangen. Vervolgens trachten zij de diverse sectorale invalshoeken ('kijkrichtingen') te combineren en te vertalen naar een nieuwe kaart van Nederland. Overigens sluit deze MNP-studie naadloos aan op twee moties die zijn aangenomen bij het

geïntegreerde beleidsdebat over ruimtelijke-economische ontwikkeling in Nederland dat in maart 2005 werd gehouden in de Eerste Kamer.³

Het expliciteren van afwegingskaders is veel meer dan een vingeroefening voor beleid, het is pure noodzaak. Het voorkomt al te gemakkelijk roldenken vanuit de eigen bestuurlijke of politieke functie en maakt argumenteren noodzakelijk. Ook binnen de PvdA wordt over de ruimtelijke inrichting van Nederland verschillend gedacht: dat debat dient in alle openheid te worden gevoerd. Politiek bedrijven zonder visie — op welke bestuurslaag dan ook: lokaal, regionaal, provinciaal, nationaal — leidt tot opportunisme en klakkeloos inspelen op selectieve belangen van marktpartijen. In dat verband is het prima dat door amendering van de Wet op de ruimtelijke ordening in de Tweede Kamer (Verdaas/Bochove) de verplichting tot het maken van een structuurvisie op alle overheidsniveaus is toegevoegd: het is nu wettelijk verplicht om een strategische ruimtelijke visie voor het eigen grondgebied te ontwikkelen.

PRINCIPES IN PRAKTIJK GEBRACHT

Maarten Hajer formuleert in zijn artikel een viertal basisprincipes voor sociaal-democratisch ruimtelijk beleid die enigszins afwijken van het — in mijn ogen zeker zo waardevolle — vijftal van de WRR waarnaar zojuist al verwezen werd. Ik neem Hajers viertal als uitgangspunt en schets welke spanningen het toepassen daarvan in de praktijk kan opleveren.

Ten eerste, *duurzaamheid*. Ruimtevervragende ontwikkelingen moeten worden afgewogen tegen schadelijke gevolgen op middellange en lange termijn voor de Nederlandse en de wereldbevolking. Duurzaamheid betreft meer dan natuur en milieu. Relevant zijn ook de gevolgen van ruimtelijke ontwikkelingen voor de fysieke en geestelijke volksgezondheid. In de alledaagse praktijk van ruimtelijk beleid staan duurzaamheid en economische groei vaak op gespannen voet met elkaar. Daarvan zijn vele voorbeelden te geven. Denk aan de bouw van scholen op plek-

ken met een luchtkwaliteit die niet aan de Europese normen voldoet.

Slechte lucht veroorzaakt in Nederland een vroegtijdige sterfte van 18.000 personen per jaar, zo heeft onderzoek uitgewezen.⁴ Toch roepen bestuurders van allerlei politieke kleuren (ook de PvdA), gesteund door marktpartijen en werkgeversorganisaties, om ont koppeling van milieunormen en ruimtelijke ordening — dit om de aanleg van wegen en de bouw van woningen en scholen en andere voorzieningen zogenaamd niet te frustreren. Dat is een ontkenning van de integrerende rol die ruimtelijke ordening hoort te spelen en een miskenning van de noodzaak om samenhang aan te brengen tussen de verschillende ‘kijkrichtingen’ en daarbinnen een belangenafweging te maken. Nederland is het enige land in Europa waar de koppeling tussen ruimtelijke ordening en milieुरichtlijnen gestalte heeft gekregen. Dat is iets om trots op te zijn. We kunnen hierin als voorbeeld dienen voor de rest van Europa, maar zo wordt dat door bouwende en bestuurlijk Nederland niet gezien. De stemmen om tot ont koppeling te komen winnen aan kracht. Opvallend is dat burgers zich intussen wél druk maken over hun gezondheid en die van hun kinderen en dat zij daarvoor in beweging komen.

Het tweede principe dat Hajer noemt is *economische groei*. Daar is uiteraard niets op tegen, als die groei tenminste leidt tot werk voor zoveel mogelijk mensen en samengaat met een rechtvaardige verdeling van de welvaart, waar we ons collectief voor verantwoordelijk achten. In de praktijk wordt het argument van economische groei echter al te vaak misbruikt — op alle overheidsniveaus — om bepaalde ruimtelijke ontwikkelingen versneld af te dwingen, zonder dat de effecten en neveneffecten van die ontwikkelingen van enige fatsoenlijke argumentatie, onderzoek en discussie voorzien zijn.

Zo kan het gebeuren — het voorbeeld komt uit de praktijk — dat een gemeentebestuur enthousiast wordt over het initiatief van een projectontwikkelaar die een omvangrijk complex gestapelde woningen wil bouwen voor hogere inkomens op een plek in een dorp waar veel van

de huidige bewoners recreëren met een prachtig uitzicht op het water. De grond levert de gemeente geld op en de nieuwe bewoners zullen de omzet van de middenstand en dienstverlening in het dorp doen stijgen. Lastig dilemma voor de sociaal-democratische wethouder en raadsfractie of toch niet? In dit concrete geval was het besluit binnenkamers al genomen voordat dat de bewoners van het dorp het in de gaten hadden. En dat is helaas geen uitzondering. Er was ook niet afgewogen of er in dit dorp niet beter sociale huurwoningen konden worden gebouwd dan dure huurwoningen, gelet op discussies over het tegengaan van sociale segregatie in de naburige stad.

Tot slot, *ruimtelijke rechtvaardigheid* en *sociale en culturele mobiliteit*. Deze twee principes zijn prima te koppelen. Sociaal-democraten zijn van mening dat ruimtelijke segregatie voorkomen moet worden. Waar die toch ontstaat, bijvoorbeeld in de 41 probleemwijken die minister Vo-

De koppeling tussen ruimtelijke ordening en milieुरichtlijnen is iets om trots op te zijn

gelaar heeft geïdentificeerd, is speciale aandacht nodig. Als we uitsluiting en segregatie serieus willen tegengaan, dan zullen de ruimtelijke implicaties van deze stellingname moeten doorwerken op hogere schaalniveaus: in de regio en op uitbreidingslocaties. De inrichting van Vinex-locaties, waar overigens in algemene zin minder mis mee is dan sommige deskundigen veronderstellen, had als ongewenst neveneffect dat ze vooral de middengroepen aantrokken, terwijl de lagere sociale klasse achterbleef in de oude stadswijken, die daardoor eenzijdiger van samenstelling werden. Het doordenken van ruimtelijke keuzes, inclusief sociaal-culturele effecten, lijkt zo eenvoudig, maar wordt weinig zichtbaar in praktijk gebracht.

Om een voorbeeld te noemen, Meerstad is een ruimtelijk zeer interessante nieuwe uitbreidingslocatie nabij de stad Groningen, waar van de tienduizend geplande nieuwe woningen slechts duizend gebouwd gaan worden.⁵ Stel dat in de Vogelaarwijken van de 90 procent vaak zeer goedkope sociale huurwoningen er 20 procent vervangen worden door duurdere woningen. Dan zal de nieuwbouw in de regio en op de grotere uitbreidingslocaties toch zeker 50 procent betaalbare sociale huur- en koopwoningen moeten bevatten, om enerzijds plekken te creëren voor de mensen die weg moeten uit oude wijken en anderzijds een al te eenzijdige bevolkingssamenstelling op de nieuwe locaties tegen te gaan (het begrip eenzijdigheid slaat niet alleen op ‘weinig kansrijk’). Sociaal-democratische wethouders van de oude stempel waren van mening dat op de mooiste plekken ruimte gereserveerd moest worden voor de bouw van goedkope woningen voor de laagste inkomensgroepen. Die uitspraken hoor ik niet zo vaak meer, vermoedelijk omdat de grondopbrengsten voor goedkope woningen lager zijn dan die voor duurdere woningen. Dat trekt dus een wissel op de inkomsten van het gemeentelijk grondbedrijf en/of op de dekking van een dure exploitatieopzet van het gehele gebied.

Ruimtelijke rechtvaardigheid slaat overigens ook op de verschillen in het ontwikkelingsperspectief van de verschillende delen van ons land. Achterstand door krimp in de veenkoloniën hoort bijvoorbeeld evengoed op de Rijksagenda te staan als het ontwikkelen van het noordelijk deel van de Randstad tot een gebied met internationale uitstraling.

52

PIJLER 2: DUIDELIJKE SPELREGELS

Wil Zonneveld constateert in zijn bijdrage aan deze *seD* dat de ‘verrommeling’ die zich in Nederland steeds zichtbaarder voordoet ontstaan is onder het oude regime van de toelatingsplanologie. Ten dele lag de oorzaak bij gemeentebesturen (en provincies), die onvoldoende in staat bleken om ‘nee’ te zeggen tegen dorpsuitbreidingen

en bedrijventerreinen langs de snelwegen. Daar kwam bij dat de strategische visie in de Vierde Nota te eenzijdig gericht was op het creëren van monofunctionele grootschalige woonmilieus en te weinig aandacht schonk aan de gevolgen daarvan voor de mobiliteit. Deze analyse van Zonneveld onderschijf ik volledig.

Toch kan de conclusie niet anders luiden dan dat op nationaal niveau het afwegingskader moet worden vastgesteld waaraan lagere overheden hun ruimtelijke besluiten moeten toetsen. Binnen een robuust kader waarin enerzijds is vastgelegd wat zeker beschermd moet worden en waarin anderzijds een aantal globale hoofdprincipes worden geformuleerd, moet voor gemeentelijke en provinciale overheden voldoende ruimte overblijven om eigen keuzes te maken. Dat dat soms verkeerde keuzes zullen zijn is onvermijdelijk.

Sociaal-democratische politici — op welk bestuursniveau dan ook — moeten de visie en het lef tonen om scherpe afwegingen te maken in het ruimtelijk beleid, in samenspraak en samenwerking met de eigen inwoners. Veel burgers zijn oprecht geïnteresseerd in hun leefomgeving. Zij willen en kunnen daarover meepraten. Juist in de sfeer van de ruimtelijke processen worden burgers echter eerder als hindermacht dan als gesprekspartners beschouwd. Te veel gericht zijn op besturen zonder de mensen voor wie je het doet erbij te betrekken vergroot de kloof tussen overheid en samenleving. De PvdA is al te zeer een bestuurderspartij geworden. Van gerichtheid op het samenspel met de eigen inwoners — burgers en hun organisaties — valt vaak weinig te bespeuren. Ik ben het eens met Barry Needham⁶ die bij herhaling heeft gewaarschuwd voor de dubbele petten van gemeentebestuurders. Zelf economisch belanghebbende zijn bij grondtransacties en grotere projecten leidt tot verwaarlozing van een andere belangrijke taak van het gemeentebestuur: eigen inwoners een stem geven, hun signalen opvangen en de rechtsbescherming serieus nemen.

Oproepen om wetten te veranderen dan wel af te schaffen opdat de kring van belang-

hebbenden die bezwaar kunnen maken tegen ruimtelijke plannen wordt ingeperkt past in de trend van ‘daadkrachtig besturen’ en ‘flink doorpakken’. Van alles wordt geoorloofd geacht, desnoods een *lex specialis* of loskoppeling van milieunormen en ruimtelijke-orderingsprocessen. Ik ben het daar niet mee eens. Ik vind dat veel bestuurders de schuld van vertragingen ten onrechte bij bezwaarmakers en de Raad van State leggen, terwijl zij naar hun eigen rol in de voorbereidingsprocessen niet kijken. Als de gemeente Utrecht niet vergeten was om een monumentenvergunning aan te vragen bij de sloop op het Vredenburg ter voorbereiding van een groot-schalige herstructurering van Hoog Catharijne, dan zou de bouw niet zijn stilgelegd. Het gaat niet aan om de bezwaarmaker die deze tekortkoming heeft ontdekt nu te blameren. Oorzaak en gevolg mogen niet worden omgedraaid.

Ik zou ertoe willen oproepen om in een vroeg stadium van de besluitvorming over projecten tot een betere afweging van inhoudelijke belangen te komen. Onderzoek moet die verschillende belangen goed in kaart brengen. Burgers, maatschappelijke organisaties en marktpartijen dienen vroegtijdig bij dat proces betrokken te worden. Vervolgens moet in alle openbaarheid een afweging worden gemaakt. Die kan niet anders dan gebaseerd zijn op de bestaande wet- en regelgeving inzake onder meer luchtkwaliteit en geluidhinder. Als het waar is wat medewerkers van het Milieu en Natuurplanbureau mij uitlegden, namelijk dat de meettechniek voor luchtkwaliteit te gecompliceerd en te gedetailleerd is, dan moet aan die onderzoeksmethodiek iets worden gedaan. Maar wat absoluut onacceptabel is, is schuiven met vastgestelde normen rond luchtkwaliteit (en, tot op zeker hoogte, geluidhinder) in de buurt van gevoelige bestemmingen als wonen, scholen en ziekenhuizen.

Ik constateer dat er een tweedeling is ontstaan. Aan de ene kant zijn er de plannenmakers, bestuurders, hun adviseurs en direct betrokken partijen. In betrekkelijke beslotenheid maken zij plannen, die zij op doorgaans weinig transpa-

rante wijze ter besluitvorming voorleggen. Vervolgens staan ze verbaasd als er bezwaren rijzen en er kritiek worden geuit op hun keuzes. Aan de andere kant staan burgers — individuen en steeds vaker ook grotere organisatieverbanden — die zich in toenemende mate zorgen maken over hun gezondheid en die van hun kinderen. Zij willen gehoord worden en meepraten. Bestuurders en andere partijen zou er alles aan gelegen moe-

Ten onrechte leggen veel bestuurders de schuld van vertragingen bij bezwaarmakers en de Raad van State

ten zijn om de kloof met burgers te overbruggen. Het is hun werk om een visie te ontwikkelen, die om te zetten in plannen en die plannen uit te voeren, maar dat alles doen zij niet voor zichzelf, zij doen het voor de samenleving — voor die burgers dus. Juist daarom zouden zij die burgers met liefde een belangrijke rol moeten laten spelen aan de voorkant van het beleidsproces.

Tot op heden gebeurt het geregeld dat als in de loop van een project blijkt dat plannenmakers verkeerde keuzes hebben gemaakt, zij evengoed doorgaan op de ingeslagen weg. Het eindrapport van het parlementaire onderzoek naar grote bouwprojecten onder voorzitterschap van Adri Duivesteijn⁷ kan ik iedereen aanraden. Dogmatisch vasthouden aan zogenaamd onomkeerbare besluiten levert alleen maar frustraties op bij alle partijen.

Onze democratische rechtsstaat moeten we koesteren, met alle vertraging die er af en toe uit wetten en regels kan voortvloeien. Ik hoop van harte dat de keuzes van overheden inzake de ruimtelijke inrichting van ons land meer samenhang gaan vertonen en dat er in sommige gebieden weloverwogen en bij herhaling ‘nee’ gezegd gaat worden tegen verdere bebouwing.

Noten

- 1 Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek, Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid, SDU 1998.
- 2 Rapport Milieu en Natuurplanbureau met als subtitel *Tweede Duurzaamheidsverkenning*, deel *Fysiske Leefomgeving Nederland*, juli 2007.
- 3 In de motie-Lemstra wordt de regering verzocht om in aansluiting op de Nota Ruimte te werken aan een integrale lange-termijnvisie voor de nationale stedelijke netwerken en de Randstad. In de motie-Meindertsma wordt de regering verzocht om EU-beleid te vergaren, te bundelen en te vertalen in de beleidsconsequenties ten aanzien van de ruimtelijke ordening in ons land.
- 4 Zie publicaties van het Milieu en Natuurplanbureau (www.mnp.nl) en van de gezamenlijke GGD's.
- 5 Zie www.meerstad.nl.
- 6 Barry Needham is hoogleraar Ruimtelijke Ordening aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Naar zijn oordeel luidt de typisch Nederlandse consensuspolitiek tot onduidelijkheden over de verdeling van verantwoordelijkheden, alsook de dubbele belangen die gemeenten vertegenwoordigen (iets wat in landen als Groot-Brittannië en de VS ondenkbaar is).
- 7 *Grote projecten uitvergroot, een infrastructuur voor besluitvorming*, 15 december 2004. Alle aanbevelingen uit dit onderzoeksrapport zijn door het parlement overgenomen, maar nog niet uitgevoerd.

Stop de verkruiemeling

Stelling: De ruimtelijke inrichting van Nederland heeft te lijden onder een gebrek aan slagkracht bij bestuurders en een te sterke focus op procedures.

CO VERDAAS

54 De discussie over centrale of decentrale ruimtelijke ordening heb ik altijd een onzinnige gevonden. Dat vond ik als Tweede-Kamerlid en dat vind ik ook als gedeputeerde ruimtelijke ordening in Gelderland. Niet dat het irrelevant is wat er door welke overheid wordt besloten of nagelaten, integendeel. Maar het motto 'decentraal wat kan, centraal wat moet' uit de Nota Ruimte (2005) is volstrekt inhoudsloos als je niet tevens definieert wát er dan centraal moet en decentraal kan. Het motto leidt af van de in mijn ogen enige relevante discussie: voor welke opgaven staat Nederland? Welke politieke keuzes maken we over waar en hoe we willen wonen, werken,

Over de auteur Co Verdaas is gedeputeerde ruimtelijke ordening in de provincie Gelderland

onzelf verplaatsen en ontspannen? Wat hebben we daarvoor over en wie kan daaraan op welke wijze bijdragen?

WAAR VROM VERZAAKT

Het voeren van een voortgezette stelsel discussie over centrale of decentrale ruimtelijke ordening is de slechtste dienst die je een Mooier Nederland kunt bewijzen. Steeds luider klinkt de roep — binnen en buiten de Tweede Kamer — om strengere regels en strakkere sturing. De Nota Ruimte en de nieuwe Wet ruimtelijke ordening zouden mede oorzaak zijn van de voortschrijdende verrommeling van ons landschap. Dit is een armzalige analyse die getuigt van beperkte denkkracht. Terecht merkt Maarten Hajer elders

in deze *s&d* op dat ruimtelijk beleid een lange doorlooptijd kent: je ziet de opbrengst pas vele jaren later. Ergo, de veronderstelde hedendaagse verrommeling kan eenvoudigweg niet het gevolg zijn van een nota van drie jaar oud en een wet die, nota bene, op zijn vroegst medio 2008 van kracht wordt.

Niet het wettelijk stelsel is het probleem, maar de plannen en projecten die met de wet in de hand zijn en worden gerealiseerd. Voor zover de decentralisatie van de ruimtelijke ordening in Nederland is doorgeslagen, valt dat eerst en vooral *vrom* te verwijten: dat ministerie verwaarloost al jaren de regietaak die het binnen het wettelijk stelsel toebedeeld heeft gekregen.

Dringend geboden is een serieuze discussie over de ook door Hajer in zijn artikel genoemde bovenregionale opgaven op (middel)lange termijn. Het debat over ruimtelijke ordening is geworden tot een functioneel debat. Zoals ik staatssecretaris Schultz van Verkeer en Waterstaat ooit hoorde verzuchten: ‘Ik ga niet over een mooie kust, alleen over een veilige.’ Hoeveel ik ook verwacht van het *MIRT* (Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport), minister Eurlings praat vooral over het oplossen van files. De ‘R’ van ruimte lijkt in zijn transportplannen nog geen vaste voet aan de grond te hebben gekregen, terwijl infrastructuur en mobiliteit natuurlijk nooit een doel op zichzelf kunnen zijn. Ik mis *vrom* in dat debat: daar zou de regie moeten liggen over de vraag waar en op welke wijze in bereikbaarheid geïnvesteerd wordt. Een ander voorbeeld: *vrom* zou het initiatief van de Stichting Nederlands Cultuurlandschap moeten omarmen. Nu is het vooral het ministerie van *LNV* dat zich daarvoor inzet. Nog een voorbeeld: de ruimtelijke inpassing van energienetwerken en transportleidingen wordt bepaald door het ministerie van Economische Zaken terwijl ook hier *vrom* leidend zou moeten zijn.

Het is, kortom, geen kwestie van ‘centraal of decentraal’, het gaat vooral om het tegengaan van versnipperde sectorale keuzes, het creëren van samenhang en het definiëren en organiseren van opgaven op het juiste schaalniveau.

DRIE KERNPROBLEMEN

Een puur decentrale ruimtelijke ordening kan logischerwijze niet bestaan. Ruimtelijke ordening is een aangelegenheid die particuliere of lokale belangen per definitie overstijgt: het gaat om het afwegen van verschillende belangen en ruimteclaims op een hoger schaalniveau, vanuit de overtuiging dat dit voor het geheel een beter resultaat oplevert. Zoals The Beatles samen betere muziek hebben gemaakt dan de vier leden individueel ooit hadden kunnen doen, zo is het ook met ruimtelijke ordening: een optelsom van individuele wensen levert niet de beste ruimtelijke compositie op. Dat wordt een kakofonie.

Sturing is dus onontbeerlijk. Een Ecologische Hoofdstructuur, een hoogwaardig netwerk van openbaar vervoer in de Randstad, een overloop van Schiphol en andere bovenregionale opgaven komen nooit van de grond als Rijk en/of provincie daar geen regie op voeren. Wie regionale bedrijventerreinen wil ontwikkelen krijgt dat alleen voor elkaar als er elders strak geknepen wordt. Ruimtelijke ontwikkeling van het ene gebied is vaak een kwestie van ‘neen’ zeggen tegen ontwikkelingen op andere plaatsen.

Dit ogenschijnlijk centralistische uitgangspunt verdraagt zich prima met het idee dat zaken als het maar even kan op een zo laag mogelijk niveau georganiseerd moeten worden. Als er dan eens iets misgaat, moeten hogere overheden de reflex onderdrukken om lagere overheden en particuliere initiatiefnemers alle ruimte tot improvisatie te ontnemen. Dergelijk ingrijpen zal hun presteren eerder schaden dan stimuleren.

Op papier is het eenvoudig, waar gaat het mis in de praktijk? De ontwikkeling en uitvoering van ruimtelijk beleid in Nederland gaat gebukt onder drie fundamentele problemen. Om te beginnen is er het bestuurlijk onvermogen om vraagstukken in onderlinge samenhang op te pakken. Iedereen heeft momenteel de mond vol van de ‘verrommeling’ van ons land — ook Hajer en Zonneveld — terwijl dat begrip allerm minst eenduidig te definiëren valt. Is een welbewust gepland bedrijventerrein langs een

snelweg rommel of gaat het vooral over zaken die sluipenderwijs tot stand zijn gekomen? Intussen blijft een aantal wezenlijke en duidelijk identificeerbare opgave liggen. Hoe kan dat? Er is alle reden tot ergernis. Terecht wijst Hajer op de onmacht om van de Randstad een Europese topregio met omgevingskwaliteit te maken. Op een lager schaalniveau gaat het om de ontwikkeling van Almere in relatie tot een hoogwaardige ov-verbinding over het IJmeer. Eigenlijk is het een gotspe dat zo'n verbinding er nog niet ligt. Het zou de drager onder de gewenste ruimtelijke ontwikkeling van de Noordvleugel moeten zijn. Deze onmacht wordt mede veroorzaakt door de sterk gegroeide complexiteit van het ruimtelijk beleid in zowel bestuurlijk, maatschappelijk als juridisch opzicht. Werken aan de hand van een consistente visie wordt steeds lastiger. Hoe spannend ik de gedachte van Hajer over een A4-corridor ook vind, welke bestuurder wil zich hier nog aan branden nu alleen al de verbreding van de A4 door de Raad van State onderuit is gefietst?

Opgaven verkruiemelen, perspectieven verkruiemelen, bestuurlijke verantwoordelijkheden verkruiemelen

56 Ruimtelijk beleid is in Nederland steeds meer
verworden tot passen en meten, onderhandelen,
puzzelen, het overwinnen van risico's en het
slechten van barrières, terwijl het toch vooral
zou moeten gaan over het beschermen van
kwetsbare belangen als natuur, rust en ruimte,
in combinatie met het in samenhang afwegen
van de verschillende harde ruimtelijke claims.
Dat is het tweede basisprobleem. Ook in mijn
bestuurlijke praktijk merk ik dat steeds meer
energie, creativiteit en middelen gaan zitten in
het zorgvuldig doorlopen van het proces opdat
de eindstreep gehaald wordt in plaats van in

inhoudelijke afwegingen en het maken van een
goed ontwerp. Zo worden veel zaken vanuit een
bepaalde vanzelfsprekendheid onderzocht zon-
der dat daardoor de uitkomst verandert. Je zou
je kunnen afvragen of dat een juiste inzet van
belastinggeld is.

Intussen is het voor burgers steeds minder
duidelijk wie zij op welke ruimtelijke ontwikke-
ling nog kunnen aanspreken: gemeente, regio,
Rijk of provincie of wellicht toch de projectont-
wikkelaar? Als gevolg van het ontbreken van
een helder ruimtelijk perspectief en de nadruk
op procedures vragen veel mensen zich af: waar
leidt het allemaal toe? Wanneer is het nu einde-
lijk eens genoeg?

EEN LINKSE AGENDA

Bestuurlijke onmacht, overmatige aandacht
voor procedures, ondoorzichtige besluitvor-
ming en gedeelde verantwoordelijkheden: het
zijn cruciale thema's die achter het begrip ver-
rommeling schuilgaan en die dringend om een
antwoord vragen. Ik spreek dan ook liever over
verkruiemeling: opgaven verkruiemelen, perspec-
tieven verkruiemelen, bestuurlijke verantwoor-
delijkheden verkruiemelen.

Een op sociaal-democratische leest geschoeide
ruimtelijke ordening draait niet om stelsels of
processen, maar om inhoud: beleid zonder visie
stelt kwetsbare belangen in de waagschaal. Mijn
eigen Gelderse agenda is dan ook niet gericht op
de vraag of ik wel of geen verordening ga maken
onder de nieuwe Wet ruimtelijke ordening,
maar op het creëren van perspectief (waar gaat
het heen met onze provincie?), het doorbreken
van bestuurlijke onmacht en het serieus nemen
van zorgen en ergernissen van burgers. Tot de be-
langrijkste agendapunten behoren de volgende:
> Om te beginnen laat ik inventariseren waar
verouderde bestemmingsplannen een plano-
logisch risico op nieuwe rommel in zich dragen.
Dat is een ambachtelijke klus die niets van doen
heeft met een begrip als ontwikkelingsplano-
logie en waar ik de krant nooit mee zal halen,
maar die een basis legt onder al het andere wat

ik wil. Alle provincies zouden hetzelfde moeten doen, al is het maar om Den Haag te laten zien dat ze alert zijn en iets oppakken waar niemand zich de afgelopen jaren verantwoordelijk voor heeft gevoeld.

> Daarnaast worden er voorbereidingen getroffen voor een streekplanherziening bedrijventerreinen. De precieze uitkomsten van het onderzoek zijn nog niet bekend, maar duidelijk is wel dat het regime van de toekomst een combinatie zal moeten zijn van blokkeren en stimuleren: op de ene locatie verdient herstructurering of zelfs nieuwbouw van bedrijventerreinen de voorkeur, terwijl elders ontwikkelingen worden tegengehouden.

> Voor de ontwikkeling van de Ecologische Hoofdstructuur zal ik niet aarzelen om inpassingsplannen te maken en om zo nodig tot onteigening over te gaan. In Nederland associëren we ‘ontwikkelen’ te veel met rood (steden, infrastructuur) en nog veel te weinig met groen (landschappen, natuur) en blauw (water).

In de ruimtelijke ordening zijn belangrijke keuzes te maken. De politieke kleur van bestuurders hoort daarbij verschil te maken: links beleid levert andere ruimtelijke ontwikkelingen op dan rechts beleid. Maar dat verschil wordt alleen zichtbaar als we de discussie verleggen van het stelsel naar de inhoud: waar willen we heen met Nederland? Dát is de vraag waar we ons over moeten buigen. Kruimelend verdergaan is simpelweg geen optie.

Tot slot een relativerende opmerking: na elk buitenlands bezoek constateer ik dat ons land de internationale vergelijking qua orde en regelmaat nog steeds prima kan doorstaan. Nederland ligt er goed geordend en keurig aangeharkt bij. Het adagium ‘rule and order’ (Faludi en Van der Valk) zit ons blijkbaar in de genen, zelfs al maken we er in de ogen van velen een rommel-tje van. Maar redenen om genoegzaam achterover te leunen hebben we allerm minst, gezien de opgaven waar we voor staan.

In nota's kun je niet wonen

Stelling: ‘Decentraal wat kan, centraal wat moet’ pakt goed uit, mits het Rijk zijn financiële verantwoordelijkheid neemt én overheden en marktpartijen soepel samenwerken.

PETER NOORDANUS

57

De insteek van dit themablok van s&D, ‘plano-logie terug op de kaart’, veronderstelt dat de nationale ruimtelijke ordening de weg kwijt is. De bijdrage van Maarten Hajer suggereert dat dat (mede) het geval is doordat lokale bestuurders

— vooral die van kleinere gemeenten — geen ruggengraat hebben. Redenerend vanuit mijn publiek/private achtergrond en sociaal-democratische roots, permitteer ik me enkele kanttekeningen bij beide veronderstellingen en geef ik mijn visie op de sociaal-democratische ruimtelijke agenda voor de komende periode.

Over de auteur Peter Noordanus is voorzitter van de hoofddirectie van AM Vastgoed

Het is een beetje wrang dat het failliet van de nationale ruimtelijke ordening wordt aangekon-

Noten zie pagina 60

digd net op het moment dat het inzicht doorbreekt dat per saldo en in weerwil van kritiek van een weerbarstig deel van het architectenvolk de Vinex-operatie redelijk succesvol is verlopen¹ en, bovendien, diverse nationale sleutelprojecten stáán, dan wel uitgevoerd worden. We zijn in Nederland slecht in het koesteren van onze successen. Wie een blik over de grens werpt, moet constateren dat op cruciale thema’s als ‘bundeling versus spreiding’, stedelijke vernieuwing en inclusieve planvorming Nederland het niet slecht doet.

Wethouders met een gebrek aan ruggengraat? Daar hebben we verkiezingen voor

In andere opzichten komen we minder goed voor de dag. Als het gaat om op openbaar vervoer georiënteerde ruimtelijke planning in grootstedelijke gebieden, haalt ons land de middenmoot niet. En in op economische groei gerichte planvorming zijn we ronduit slecht. Daarin worden we voorbijgestreefd door tal van Europese en niet Europese regio’s.

58 Je kunt je afvragen waar dat aan ligt. Hajer is van mening dat het ‘falen’ van de ruimtelijke ordening met name wordt veroorzaakt door een gebrek aan lokale bestuurskracht, het ontbreken van een nationale agenda met duidelijke keuzes en een daarbij behorend institutioneel bestuurlijk arrangement. Op het punt van de bestuurlijke organisatie baseert hij zijn betoog op het WRR-advies over ontwikkelingsplanologie uit 1999, dat in zijn artikel wordt gereduceerd tot een algemeen pleidooi voor recentralisatie en het voorstel voor creatie van een functionele bestuursvorm in (vleugels van) de Randstad voor het (openbaar) vervoer.

Ik vind dat daar de kernkwestie niet ligt. Het grote vraagstuk is de absentie van het Rijk bij de financiële verantwoordelijkheid voor de am-

bities die in de Nota Ruimte zijn geformuleerd. Eerst daarna is de institutionele kant aan de orde. Een ruimtelijke agenda voor de toekomst van Nederland kan niet anders dan een agenda in *co-makership* zijn, waarin gezamenlijke overheden mét marktpartijen de geformuleerde ambities tot verwezenlijking brengen.

EEN ZINNIG MANTRA

Het adagium ‘decentraal wat kan, centraal wat moet’ is niet nieuw. Sinds de introductie van de oorspronkelijke WRO in 1965 is dit het dominante systeemkenmerk geweest. Ik herken het in meer algemene zin als organisatiefilosofie in bedrijven — ook in het mijne. Het past bij het zoeken naar democratische legitimatie voor ruimtelijke besluiten en het bewerkstelligen van draagvlak voor ruimtelijke plannen. Kortom, met dat adagium is niets mis, ook niet vanuit sociaal-democratisch perspectief. Het pejoratieve beeld dat Hajer schetst van wethouders met een gebrek aan ruggengraat doet niet ter zake. Daar hebben we verkiezingen voor. Wie zou politiek bestuur in de ruimtelijke ordening willen inruilen voor anonieme centrale ambtelijke technocratie?

Wel is het waar, zoals ook Hajer en Zonneveld constateren, dat de Nota Ruimte naliet om goed te definiëren wat wél object van nationale besluitvorming moet zijn. Behalve uit apenliefde voor de decentrale overheden zou deze nihilistische opstelling best eens kunnen voortvloeien uit het idee dat het claimen van verantwoordelijkheid ook een financiële betrokkenheid oplevert. En op een investeringsvisie voor de lange termijn heb ik de afgelopen kabinetten niet kunnen betrappen.² Voor mij zit daar de kern.

Net als Hajer vind ik dat provinciale besturen in de ruimtelijke ordening krachtiger, consequenter en pro-actiever moeten optreden. Wie wil lezen hoe dat moet worden vormgegeven, pakt het advies van de commissie-Geelhoed³ — ik mocht daar lid van zijn — er nog maar eens bij: de sleutel ligt bij een qua taken meer gefocusde en meer op uitvoering gerichte provincie. Remkes gooide het rapport ten onrechte in de

prullenbak. Onze minister Ter Horst moet het daar morgen weer uithalen, vooral ook omdat de kans op andere bestuurlijke hervormingen die voor een goede ruimtelijke ordening wenselijk zijn nihil is. Zie bijvoorbeeld het afserveren van het rapport-Kok⁴ inzake de Randstad bij de start van Balkenende IV, overigens bij een duidelijk gebrek aan steun in de eigen PvdA-kring.

NATIONALE RUIMTE-AGENDA

Waar moet het Rijk zich — gegeven het mantra 'decentraal wat kan, centraal wat moet' — de komende tijd op gaan richten? Vooralsnog ontbreekt een heldere koers. Het idee van een 'nationale ruimtelijke hoofdinfrastructuur' (Nota Ruimte) is een abstractie. Ambities inzake de strijd tegen de verrommeling en de bescherming van nationale panorama's (Memorie van Toelichting bij de begroting voor 2008) geven onvoldoende richting. De notie van klimaatbestendig ontwikkelen, tot slot, kan op zichzelf geen programma behelzen, hoogstens een dimensie toevoegen aan een groter plan. Dat plan zou naar mijn mening langs de volgende lijnen moeten worden opgebouwd:

1. Nederland moet veel nadrukkelijker aansluiting zoeken bij transeuropese (transport-) netwerken en de bijbehorende dienstenknooppunten en logistieke centra ontwikkelen;
2. In dit kader is een hogesnelheidslijn tussen Amsterdam en Duitsland van evident belang. Het besluit, in 2001, om de aanleg daarvan af te blazen moet worden herzien. Een dergelijke verbinding zou fungeren als structuurdrager voor de economische ontwikkeling van ons land.
3. De Randstad moet vanuit een Noord- en een Zuidvleugel worden opgebouwd om uiteindelijk één geheel te gaan vormen (zie het artikel van Hajer).
4. In de Noordvleugel krijgt een dubbelstad Amsterdam/Almere gestalte en wordt werk gemaakt van de ecologische reparatie van het IJsselmeer.
5. Diezelfde Randstad kent twee 'natuurlijke' kwaliteitsdragers: het Groene Hart en de Hol-

landse kust. De kern van het Groene Hart dient restrictief te worden beschermd. De randen ervan moeten worden ontwikkeld volgens een parkstad-scenario, om aldus de verrommeling ('groen' wordt 'rood') een halt toe te roepen. Bij de ontwikkeling van de Hollandse kust ('groen-blauw') moeten de recreatieve mogelijkheden en de groene kwaliteit worden versterkt.

6. In het zuiden moet verbetering van het openbaar vervoer de *backbone* vormen van de verdere ontwikkeling van 'Brabantstad'.⁵ In combinatie hiermee moet op landschapsvorming actief worden ingezet.

7. In 2004 besloot het kabinet om regionale subsidies aan de drie noordelijke provincies af te bouwen onder het motto 'Noord-Nederland op eigen kracht'. Onder die vlag moet de ontwikkeling van dit landsdeel zich verder voltrekken. Een HSL-verbinding wordt pas weer denkbaar op het moment dat aansluiting bij het Europese treinenetwerk (Bremen, Hamburg) verzekerd is.

Nederland moet veel nadrukkelijker aansluiting zoeken bij transeuropese (transport-) netwerken

8. De Ecologische Hoofdstructuur (EHS)⁶ moet versneld worden afgemaakt. In de waardevolste gebieden moet een verscherpt beschermingsregime worden geïntroduceerd.

9. Het Meerjarenprogramma Vitaal Platteland (MVP)⁷ moet worden aangevuld met een inzet op landschapsvorming, waar nodig gekoppeld aan sanering van agrarische bedrijvigheid door middel van een nieuwe generatie 'groen-door-rood'-projecten;

10. In sterke steden moet worden geïnvesteerd via een nieuwe serie sleutelprojecten op functieveranderingslocaties zowel voor economische revitalisatie als voor de vervulling van de woningbouwopgave.

SOCIAAL-DEMOCRATISCH GEHALTE

Bij de implementatie van het geschetste tienpuntenprogramma horen twee zaken leidend te zijn: integrale gebiedsontwikkeling en duurzame/klimaatbestendige ontwikkeling. Het programma moet gezien worden als een sociaal-democratische agenda. Zo is de inzet op sterke steden bedoeld om de stad als emancipatiemachine en brandpunt voor *empowerment* aan de praat te houden. Ook regionale rechtvaardigheid speelt een rol: het Rijk moet meer nastreven dan het sterke sterker maken. Verder wordt ingezet op duurzaamheid (onder meer via het bewerkstelligen van een *modal shift* op het gebied van mobiliteit: van auto naar openbaar vervoer) en een evenwicht tussen behoud en ontwikkeling. Meer in het algemeen schuilt het sociaal-democratische karakter in de volgende drie zaken:

> *Perspectief op lange termijn*. Ik verwacht van de sociaal-democratie geen *short track skating* en ‘klein beleid’, maar heldere, concrete ambities in een langetermijnperspectief. Precies daar zit ook de kern van de ruimtelijke ordening.

> *Focus op uitvoering*. Met opzet heb ik de tien punten heel concreet geformuleerd. Het geheel appelleert aan het maakbaarheidsgen dat met het wethouderssocialisme in de sociaal-democratie (hopelijk nog) zit ingebakken. In nota’s kun je niet wonen en van doelstellingen en onhelder uitgelijnde concepten wordt Nederland niet mooier.

> *Investeringscommitment*. Het programma vergt een langjarig investeringscommitment in de ruimtelijke structuur van ons land. Dat is het punt waarop de sociaal-democratie zich de komende tijd zou moeten onderscheiden, juist

nu zo duidelijk wordt dat de centrum-rechtse kabinetten-Balkenende, door aanbodeconomen geleid, in hun drang tot strak budgetteren verga-ten om voldoende te investeren in de ruimtelijk-economische structuur, de infrastructuur en de kwaliteit van onze steden.

Duidelijk mag zijn dat het programma als geheel per definitie *co-makship* vergt tussen Rijk, provincies en gemeenten én samenwerking met marktpartijen. Het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport (MIRT) biedt ruim voldoende aanknopingspunten daartoe. Waar het op aankomt, is het met elkaar verzoenen van twee zaken: enerzijds de aan de ruimtelijke ordening inherente noodzaak om bij gebiedsontwikkelingen langjarig financieel te plannen, anderzijds de terechte eisen die worden gesteld aan fatsoenlijk begrotingsbeleid.

Zolang de rijksoverheid ruimtelijke investeringen niet als kapitaalgoederen ziet, maar ze direct uit de lopende begroting wil betalen, zal het behelpen blijven. Rekening houdend met dit onhandige uitgangspunt heeft de initiatiefgroep ‘ruimtelijke investeringen’ — een regenboog-coalitie van lokale en provinciale bestuurders, bestuurders van bedrijven en non-profit instellingen — onlangs suggesties voor oplossingen gedaan. Korthedshalve volsta ik met een verwijzing naar het in oktober jongstleden gepubliceerde rapport, getiteld *Investeren in ruimtelijke kwaliteit*.⁸ Als de aanbevelingen uit dit rapport serieus worden genomen, komt de planologie terug op de kaart. En nog belangrijker: Nederland zal er een stuk mooier en toekomstbestendiger van worden.

60

Noten

1 *Evaluatie Verstedelijking VINEX 1995 tot 2005. Uitgave VROM 7036, januari 2007.*

2 Het ICES-3 project van het kabinet-Kok II is een laatste poging daartoe. Die strandde bij de coa-

litiewende naar Balkenende I en is nooit meer opgepakt.

3 In 2002 bracht de commissie-Geelhoed in opdracht van het Interprovinciaal Overlegorgaan (IPO) een rapport uit onder de titel *Op schaal gewogen, het regionaal bestuur in de 21ste eeuw*.

4 Advies van de Commissie Versterking Randstad (januari 2007), gericht aan minister Remkes (BZK), minister Wijnsemius (VROM) en de Holland Acht, het samenwerkingsverband van de vier betrokken provincies en grote gemeenten.

- 5 Brabantstad is het samenwerkingsverband van de steden Breda, Eindhoven, Helmond, 's Hertogenbosch en Tilburg en de provincie Noord-Brabant.
- 6 De EHS is een netwerk van gebieden in Nederland waar de natuur voorrang heeft. De term werd in 1990 geïntroduceerd in het Natuurbeleidsplan van het

- ministerie van LNV.
- 7 Het beleid uit de Nota Ruimte is nader uitgewerkt in vier andere nota's, waaronder de Agenda voor een Vitaal Platteland (AVP). (De andere drie zijn de Nota Mobiliteit, de Nota Gebiedsgerichte Economische Perspectieven en het Actieprogramma Ruimte en Cultuur).

- De doelstellingen uit de AVP zijn gepreciseerd en van financiële middelen voorzien in het Meerjarenprogramma Vitaal Platteland (MJP).
- 8 *Investeren in ruimtelijke kwaliteit* is een publicatie van NEPROM en De Vernieuwde Stad (Voorburg, oktober 2007).

Te mooi om waar te zijn

Mens, waar ben je?

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 2006

HERMAN NOORDEGRAAF

Met het rapport *Mens, waar ben je?* beoogt het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een bijdrage te leveren aan het politieke denken binnen deze partij door het mensbeeld dat leidend is voor de christen-democratie te verkennen en te verdiepen. Het rapport stijgt uit boven de alledaagse politiek en het concrete beleid. In zekere zin is *Mens, waar ben je?* een vervolg op het CDA-standaardwerk *Publieke gerechtigheid*.¹

62 Alvorens op de inhoud in te gaan onderstreep ik, met de schrijvers van het rapport, het belang van de behandeling van mensbeelden, ook voor de alledaagse politiek. Deze beelden spelen daarin immers impliciet of expliciet een rol, bijvoorbeeld in economische modellen, in de visie op onderwijs en zorg, in het waarom en waartoe van economische groei, in managementstrategieën et cetera. Ik herken hierin de vraag die een van de grondleggers van de PvdA, de predikant W. Banning, steeds weer met kracht naar voren bracht: 'Wat dunkt u van de mens?' Banning verstond onder politiek 'de vormgeving aan maatschappelijke krachten onder leiding van zedelijke normen'. Die zedelijke normen zag Banning

Over de auteur Herman Noordegraaf is voorzitter van het *Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging*

Noten zie pagina 64

weer in het geestelijke leven besloten liggen en in de daarin vervatte mensbeschouwingen.²

Gezien het belang van deze benadering zouden diegenen die zich niet aangesproken weten door de christelijke geloofstraditie zich niet moeten laten afschrikken, maar zich juist moeten laten uitdagen om het rapport te lezen teneinde hun visie te scherpen. Ik las het rapport uit congenialiteit. Staande in dezelfde geloofstraditie als de auteurs kan ik een aantal principiële lijnen die zij van het mensbeeld schetsen, onderschrijven. Mens-zijn is altijd in relatie tot anderen en alleen in relatie tot anderen kunnen mensen hun roeping realiseren. Mensen willen waarden realiseren als rechtvaardigheid, solidariteit en verantwoordelijkheid. Daarmee wordt — het is een bekend christen-democratisch thema — zowel het individualistische liberalisme als het collectivisme afgewezen.

De menselijke maat

Het rapport spreekt, net als Banning dat deed, over de mens als persoon. Mensen kunnen verantwoordelijkheid dragen omdat zij nooit volledig door de omstandigheden bepaald zijn. Ik kan ver in die redenering meegaan. Dat geldt ook — al zou ik het genuanceerder formuleren

— het verzet tegen een autonomie-opvatting waarin zo'n sterke nadruk ligt op eigen individuele keuzevrijheid dat anderen niet in beeld komen. Een politieke stroming als de sociaal-democratie, waarvoor solidariteit zo wezenlijk is, kan mijns inziens niet anders dan een relationeel vrijheidsbegrip voorstaan: wij dienen ons het lot van anderen aan te trekken en ons bij onze keuzen niet alleen te laten leiden door de vraag of we anderen al dan niet schaden, zoals bepaalde varianten in de liberale ethiek betogen. Ook als we anderen geen schade berokkenen behoren wij betrokken te zijn bij anderen, vooral bij degenen die gebrekkige levensmogelijkheden hebben. De titel *Mens, waar ben je?* verwijst naar deze vrijheid in relaties en naar deze verantwoordelijkheid: met deze woorden riep God de mens ter verantwoording toen hij voor het eerst gezondigd had (Genesis 3:10). De vraag correspondeert met de vraag die God stelt aan Kaïn nadat die zijn broer Abel gedood heeft: 'Waar is je broer?' (Genesis 4:9)

De opgave waar de politiek voor staat is om die verantwoordelijkheidsbeleving en de daarbij horende ontplooiing van talenten te ondersteunen. Hier zien de auteurs van het rapport een belangrijke rol weggelegd voor het maatschappelijk middenveld. De vraag naar 'de menselijke maat' beschouwen zij als de voornaamste heden-daagse sociale kwestie. Het middenveld moet weer aansluiting vinden bij burgers, nu die door ontwikkelingen als globalisering en ontzuijing meer op zichzelf teruggeworpen worden. Het rapport bepleit geen revitalisering van het oude verzuilde middenveld — die tijd is voorbij. In plaats daarvan moeten instituties mogelijk gemaakt worden die mensen toerusten voor duurzame participatie. In het rapport wordt dit onderbouwd met beschouwingen over allerlei waarden, met name de menselijke waardigheid.

Sociale ongelijkheid

Mijn bezwaar tegen het rapport is dat het te onproblematisch is, te rimpelloos. Het is te mooi om waar te zijn. Leven we niet in een wereld met

grote machtsverschillen en belangenconflicten? Een paar maal verwijst het rapport naar werk van Richard Sennett, ter illustratie van de flexibilisering die het mensen moeilijk maakt om een consistent levensverhaal te ontwikkelen. Typerend is echter dat die fundamentele antropologische inzichten veel te weinig worden geplaatst in de analyse van wat diezelfde Sennett het nieuwe kapitalisme noemt. Op analyses als de zijne wordt nauwelijks ingegaan; het rapport blijft hangen in de sfeer van ideeën.

Vooral de verstatelijking wordt bekritiseerd. Veel minder kritiek is er op de penetratie van markt en marktdenken in vrijwel alle terreinen van het leven, ook in de publieke sector. Op dit punt is het rapport onevenwichtig. Zou 'de mythe van de zelfontplooiing' waar de auteurs zich bijna tot vervelens toe tegen keren, niet mede daardoor op zijn minst gestimuleerd worden? De ontwikkelingen in de markt en de publieke sector worden niet als zodanig ter discussie gesteld, terwijl de suggestie wordt gewekt dat het middenveld negatieve ontwikkelingen moet compenseren door wel een integratiekader te bieden.

Een punt dat daarmee samenhangt is de forse kritiek op het gelijkheidsdenken. Dat denken, zo wordt gesteld, heeft geleid tot een 'armzalige gelijkheid', waarbij mensen hun rechten claimen bij het collectief (dit wordt vooral de sociaal-democratie aangewreven), maar vervolgens niet meer omkijken naar mensen in nood. Ook zou het gelijkheidsdenken geen recht doen aan de ongelijkheid tussen mensen (bedoeld wordt: diversiteit). Dit wordt geponeerd in een wereld met toenemende ongelijkheid tussen arm en rijk, met hardnekkige ongelijkheden op de arbeidsmarkt, in de zorg en in het onderwijs. In plaats daarvan zou juist — met verdiscontering van de kritiek die op het oude gelijkheidsdenken mogelijk is — de relevantie van het gelijkheidsstreven beklemtoond moeten worden!³

Het rapport onderschat de invloed van sociale structuren en verhoudingen en belandt daarmee ongewild in de stroom van meritocratisch denken over persoonlijke verantwoordelijkheid in de zin van persoonlijke verdienste.

Een voorbeeld is de wijze waarop het sociaal-democratische streven naar gelijke kansen in het onderwijs wordt afgeserveerd: 'De mens is kennelijk vooral een sociaal wezen dat door omgevingsfactoren wordt bepaald. Spelen karaktereigenschappen als doorzettingsvermogen niet een veel sterkere rol? Of beter gezegd, zijn aanleg, milieu en prestatie in de persoonlijkheid van mensen niet veel meer verweven?'⁴ Onvoldoende wordt onderkend dat systematische verschillen tussen sociale groepen een rol spelen en dat de achterblijvers het nog moeilijker krijgen als hun positie wordt toegeschreven aan persoonlijk falen. Het rapport had hier veel kritischer moeten zijn over hedendaagse invullingen van individuele verantwoordelijkheid en persoonlijke keuzen, over wat de arbeidssocioloog Erik de Gier 'de achterkant van de activerende participatiemaatschappij' noemt.⁵

Steeds wordt gesproken in termen van 'we', 'de mens' en 'mensen', zonder dat de auteurs veel differentiëren naar verschillen in posities. Bij de behandeling van het bijbelse gerechtigheidsbegrip wordt terecht betoogd dat in het Oude Testament de ware koning zich inzet voor de armen, maar wat ontbreekt is een aanduiding van wat dat voor het heden zou kunnen betekenen. Het 'delen met mensen in nood' wordt, wederom volkomen terecht, gezien als het hart van de joodse en christelijke moraal. Maar beperkt dat zich tot individueel handelen of omvat het ook herverdelingsmaatregelen? Wie zijn trouwens die 'we' die worden opgeroepen tot delen?

64 Diverse tradities

Te onproblematisch is ook het begrip middenveld en de opvatting dat het streven naar rechtvaardigheid en duurzaamheid bijna vanzelfsprekend hiermee samenhangt. Het maatschappelijk middenveld omvat organisaties die zeer van elkaar verschillen voor wat betreft zowel hun doelstellingen als hun structuur en functioneren (die overigens niet per definitie participatiebevorderend zijn, zoals het rapport wel signaleert). Zijn organisaties die zich keren

tegen de 'Bos-belasting' bezig met het bevorderen van duurzaamheid?

Hoewel globalisering als een van de oorzaken wordt aangewezen van wat de auteurs zien als de belangrijkste sociale kwestie van onze tijd — het op de tocht staan van de menselijke maat — wordt niet duidelijk hoe via het maatschappelijke middenveld een brug kan worden geslagen tussen burgers en wereldwijde ontwikkelingen. De relaties waarin mensen staan zijn wereldwijd en strekken zich ook uit naar toekomstige generaties. Een aanduiding hoe micro-, meso- en macroniveau al dan niet op elkaar kunnen ingrijpen, was wenselijk geweest. Ook op dit punt is het rapport te onproblematisch en gaat het niet in op wat het zelf als het kernprobleem beschouwt.

Tot slot nog het volgende. De opmerking in het rapport dat onze democratische traditie uit diverse levensbeschouwelijke tradities voortkomt, is op zich geen bijzondere. Wel bijzonder is de explicitering die volgt: '... met name de joodse, christelijke en humanistische, en gaandeweg ook de islamitische'⁶. Wij noteren graag deze steun aan minister Vogelaar.

Noten

- 1 *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*, Houten, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990. De uitgave is destijds uitvoerig besproken door J. Th. J. van den Berg in *SE-D* 1991/10.
- 2 W. Banning, *Wat dunkt u van de mens?*, Arnhem, Van Loghum Slaterus 1936; idem, *De dag van morgen*, Amsterdam, Ploegsma 1945, p. 131.
- 3 Vgl. Paul de Beer e.a., *Gelijk. Over de noodzakelijke terugkeer van een klassiek ideaal*, Amsterdam, Van Gennep 2006 (besproken in *SE-D* 2007/7/8 door Dik Wolfson).
- 4 *Mens waar ben je?*, Den Haag, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2006, p. 82.
- 5 Erik de Gier deed deze uitspraak in zijn oratie op 1 maart 2007 (zie: www.ru.nl) en in een interview in *NRC Handelsblad* op 16 juni 2007.
- 6 *Mens waar ben je?*, Den Haag, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2006, p. 35.

Huiswerk voor linkse fiscalisten

Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek
 Flip de Kam, Mets & Schilt / Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 2007

PAUL TANG & JOHAN VAN GILST

Op de vraag wie de staat betaalt, is een eenvoudig antwoord te geven: wij allemaal. Iedereen betaalt immers directe en indirecte belastingen en draagt op die manier via de Belastingdienst geld af aan de schatkist. Zo'n antwoord is echter al te simplistisch, want de een draagt veel meer af dan de ander en sommigen ontvangen meer van de staat dan anderen.

In *Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek* beantwoordt Flip de Kam de vraag dan ook genuanceerder. Hij geeft een goed overzicht van het huidige Nederlandse belastingstelsel op hoofdlijnen, met oog voor relevante details. Zijn talent om een complex onderwerp als belastingen voor een breed publiek begrijpelijk te maken heeft hij bij het schrijven van dit boek optimaal benut. Theorie en praktijk worden op een prettige manier gecombineerd. Zoals de ondertitel duidelijk maakt, is het boek vooral een pleidooi voor een progressief belastingstelsel: het principe van draagkracht moet sterker en consequenter worden doorgevoerd,

Over de auteur Paul Tang is financieel en fiscaal woordvoerder voor de PvdA in de Tweede Kamer.

Johan van Gilst is financieel-economisch medewerker bij de Tweede-Kamerfractie van de PvdA.

Noot zie pagina 67

vindt De Kam. Het duurt steeds even eer hij bij deze wens belandt; als een advocaat die pas na een zorgvuldige voorbereiding en uiteenzetting aan zijn slotpleidooi begint, staat hij zichzelf steeds pas in de laatste paragraaf van elk hoofdstuk toe om zijn eigen visie op het belastingstelsel te geven.

De Kam richt zijn pijlen consequent op regelingen die gunstig uitpakken voor de hoge inkomens. Bekende voorbeelden hiervan zijn de fiscale subsidies voor het pensioensparen (de zogenoemde omkeerregel) en de eigen woning (de hypotheekrenteaftrek). Het huidige kabinet is van plan om deze subsidies voor de hoogste inkomens in te perken. Zo is in het Belastingplan 2008 voorgesteld om de maximering van het eigen-woningforfait op een miljoen euro los te laten. De voorstellen van Flip de Kam zijn echter rigouzeuzer. Ze leiden tot een drastisch ander stelsel van belastingen, waarin het principe dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen duidelijker zichtbaar is.

Zo pleit hij ervoor om het feitelijke rendement dat mensen uit hun vermogen halen (rente, waardestijging) te belasten. Met de huidige forfaitaire rendementsheffing belast de Belastingdienst een fictief rendement van vier procent, waar vervolgens dertig procent belas-

ting over geheven wordt. Als dit systeem wordt losgelaten en het feitelijke rendement wordt belast, vervalt — zo stelt De Kam — de noodzaak van de scheiding tussen de verschillende soorten inkomens in boxen. Met dit voorstel keert hij zich tegen de parsee staatssecretarissen die hun handtekening hebben gezet onder de laatste grootschalige belastingherziening in 2001: Willem Vermeend en Wouter Bos.

Herverdeling van (levens)inkomen

De Kam is van mening dat de verkiezingsprogramma's van de verschillende politieke partijen, van SP tot VVD, weinig uiteenlopen waar het de belastingen betreft. Zijn eigen voorstellen laten zien dat met een handvol duidelijke ingrepen er meer te kiezen valt. Veel vragen laat hij echter onbeantwoord, juist als gevolg van zijn praktische benadering van het onderwerp.

Zo kijkt De Kam steevast naar de verdeling van huidige inkomens, maar niet naar de verdeling van inkomens over een hele levensloop. Dat is niet terecht, want herverdeling via het belastingstelsel is vaak niet meer of minder dan schuiven in de tijd: subsidies (toeslagen) als aan het begin van de loopbaan het inkomen laag is, belastingheffing als aan het einde van de loopbaan het inkomen hoog is. Voor de herverdeling van levensinkomens is de sociale zekerheid (bijstand, arbeidsongeschiktheids- en werkloosheidsverzekeringen) dan ook beduidend belangrijker dan het belastingstelsel. Zou bij de inrichting van het belastingstelsel het levensinkomen niet belangrijker moeten zijn?

66 Maar ook bij de gebruikelijke invulling van het begrip ongelijkheid — de verdeling van huidige inkomens — zijn vragen te stellen. Levert een groter verschil tussen werken en niet-werken meer ongelijkheid op of juist minder, als de werkgelegenheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt daardoor groeit? Verder noemt De Kam een lastenverschuiving van de heffing op arbeid naar de heffing op vervuiling of consumptie wel, maar levert hij hier nauwelijks commentaar bij. Dragen dergelijke verschuiv-

gen dan niet bij aan een hogere werkgelegenheid en daarmee aan een eerlijker belastingstelsel? Waarschijnlijk wel.

De doorwerking van belastingen op de werkgelegenheid en de economie krijgt van De Kam niet meer dan stiefmoederlijke aandacht. Die keuze is gevaarlijk. Belastingen zijn niet te beoordelen zonder zulke effecten in ogenschouw te nemen. Ik noem drie voorbeelden. Neem de overdrachtsbelasting (bij de verkoop van bestaande huizen) die De Kam overeind wil houden. Hij ziet over het hoofd dat volgens actuele inschattingen het aantal transacties op de huizenmarkt met meer dan de helft zou toenemen als deze belasting zou verdwijnen. De overdrachtsbelasting blijkt voor veel mensen een belangrijke reden te zijn om niet naar een nieuw huis op zoek te gaan, ook al zou een verhuizing hen dichter in de buurt brengen van werk, familie of vrienden of aansluiten bij een nieuwe gezinssituatie of levensfase.

De Kam stelt ook voor om de subsidies op speur- en ontwikkelingswerk (RO&O) af te schaffen, waarschijnlijk gedreven door de diep gewortelde afkeer van subsidies die zo kenmerkend is voor economen. Maar hij gaat eraan voorbij dat die subsidies wel degelijk tot meer speur- en ontwikkelingswerk leiden en dat hieraan belangrijke positieve externe effecten voor de economie als geheel verbonden zijn. Keer op keer blijkt uit onderzoek dat het maatschappelijk rendement van dergelijke uitgaven hoog is en dat bedrijven nog te weinig investeren in onderzoek en ontwikkeling.

Een derde discutabele stelling die De Kam betreft is de stelling dat de toptarieven in de belastingssystemen van de verschillende Europese landen omlaag zijn gegaan door onderlinge concurrentie. Dergelijke concurrentie kan alleen ontstaan als mensen met hoge inkomens op grote schaal de keuze van het land waar zij zich vestigen laten afhangen van de hoogte van het toptarief. In de praktijk is de migratie binnen Europese landen al niet hoog, laat staan die tussen Europese landen. Het belastingtarief is zelden een argument om te verhuizen en

doorslaggevend is het al helemaal niet. Slechts een handjevol veelverdieners kiest voor België in plaats van Nederland. Migratie is echt niet de aanleiding geweest voor het verlagen van ons toptarief van 72% naar 52%. Nee, de reden daarvoor was de wens om de prikkel tot werken groter te maken.

Duidelijke visie

Een belangrijker probleem dan het ontbreken van een doorwerking van sommige belastingmaatregelen in *Wie betaalt de staat* is de traditionele aanpak die De Kam voorstaat. Zijn denken past helemaal in de sociaal-democratische traditie die aanstuurt op een eerlijker belastingstelsel. Dat klinkt even fijn als dromerig. Het is toch geen boude uitspraak dat een linkse meerderheid niet in het verschiet ligt? Daarom zou het zo aardig zijn als linkse economen met rechtse argumenten zouden komen om het belastingstelsel te veranderen: voorstellen doen niet omdat ze 'eerlijk' zijn, maar omdat ze 'verstandig' zijn. Dat zou een politiek van progressieve belastingen een ander aanzien en meer overtuigingskracht geven.

Zulke argumenten liggen voor het grijpen. Ooit schreven CPB-onderdirecteur Casper van Ewijk en anderen — in de kroeg, bij wijze van grap — eens tien redenen op waarom progressieve belastingen doelmatig zijn.¹ Een van die redenen heeft sindsdien alleen maar aan kracht gewonnen. Uit onderzoek naar geluk en geld komt naar voren dat persoonlijke tevredenheid nauwelijks afhangt van het absolute niveau van het eigen inkomen, maar met name wordt

bepaald door de relatieve verhouding tussen het eigen inkomen en dat van anderen. Dit bevestigt het idee dat we in een tredmolen zitten: we jagen elkaar op. Belastingen zetten een rem op deze tredmolen en voorkomen dat we door-draaien.

Misschien is een ander, niet-traditioneel aanzien van progressieve belastingpolitiek wel een wensdroom. Belangrijker is dan ook de huiswerkopdracht die Flip de Kam de linkse partijen opgeeft. Hij vraagt de Partij van de Arbeid in het bijzonder om een duidelijke, structurele visie op een progressieve belastingpolitiek. Die visie moet voorkomen dat de PvdA dan weer het een, dan weer het ander vindt — een populair verwijt dat, aldus De Kam, niet geheel terecht is. Hij haalt het PvdA-verkiezingsprogramma van 1986 aan, waarin al wordt gepleit voor het fiscaliseren van volksverzekeringen als de AOW — de 'Bosbelasting' van vandaag. Een heldere visie op belastingpolitiek moet ook voorkomen dat de opvattingen van de PvdA niet verder reiken dan een heffinkje hier of een aftrekpostje daar. Politici, ook linkse, hebben de neiging om belastingregelingen op te tuigen als kerstbomen.

De huiswerkopdracht van Flip de Kam moet de PvdA zeker aanvaarden. Bij het uitvoeren ervan zal zijn boek ongetwijfeld steeds binnen handbereik liggen, zodat de proeve met een dikke voldoende kan worden afgerond.

Noot

- 1 Ewijk, C. en B. Jacobs, R.A. de Mooij en P.J.G. Tang (2003), 'Tien doelmatigheidsargumenten voor progressieve loon- en inkomstenbelasting', in: *Tijdschrift voor Openbare Financien*, jrg. 35, nr. 1, p.30-35.

De simpele wereld van Frissen

De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid
P.H.A. Frissen, Van Genneep, Amsterdam 2007

PAUL DE BEER

Het gelijkheidsstreven is niet alleen het meest onderscheidende maar ook het meest omstreden beginsel van de sociaal-democratie. Gaat het om gelijkheid of om gelijkwaardigheid? Om gelijke uitkomsten of gelijke (levens)kansen? Hoe verhoudt gelijkheid zich tot dat andere belangrijke sociaal-democratische beginsel, vrijheid? Is gelijkheid te verzoenen met eigen verantwoordelijkheid? Staat meer gelijkheid niet op gespannen voet met economische doelmatigheid? Met deze en andere lastige vragen worstelt de sociaal-democratie al decennialang.

Een intelligente kritiek op het gelijkheidsbeginsel kan voor sociaal-democraten dan ook een welkome hulp zijn bij het aanscherpen van de eigen opvatting. Helaas schiet het nieuwste boek van de Tilburgse bestuurskundige Paul Frissen, *De staat van verschil*, hierin zeer tekort. Frissens 'kritiek van de gelijkheid' is zeer fundamenteel. Slechts terloops gaat hij in op bekende klachten over een te ver doorgeschoten gelijkheidsstreven dat een rem zet op de economische dynamiek, afhankelijkheid bevordert en eigen verantwoordelijkheid ondermijnt. Het is Frissen om een wezenlijker punt te doen: gelijkheid is zo fundamenteel strijdig met de bestaande wer-

kelijkheid, die zich immers kenmerkt door alom aanwezige verschillen en ongelijkheid, dat het ideaal van gelijkheid 'een totalitaire droom' is.

In de wereld van Frissen zijn er twee opties: ofwel alles en iedereen is gelijk en dat leidt onontkoombaar tot neerwaartse nivellering, (middel)matigheid, verschraling en verstarring, ofwel alles en iedereen is ongelijk, verschillend en dat is een bron van creativiteit, dynamiek, cultuur en schoonheid. Als je de tegenstelling zo formuleert, kun je natuurlijk moeilijk anders dan de zijde van Frissen kiezen. Dat geen twee mensen gelijk zijn is echter zo'n triviale observatie dat die onmogelijk de essentie van een zinnige gelijkheidskritiek kan vormen.

Iedereen die voor (meer) gelijkheid pleit, zal erkennen dat er grote verschillen tussen mensen zijn en dat het niet alleen onmogelijk, maar ook onwenselijk is om al deze verschillen weg te nemen om mensen letterlijk gelijk te maken. In sociaal-democratische kring heeft het gelijkheidsstreven juist altijd ten dienste gestaan van het ontplooiingsideaal. Gegeven de verscheidenheid in aanleg en voorkeuren van mensen leidt ontplooiing onvermijdelijk tot grote verschillen. Meer dan een halve eeuw geleden pleitte Joop den Uyl in het PvdA-rapport *De weg naar vrijheid* (1951) al voor 'gelijke ontwikkelingskansen'

68

Over de auteur Paul de Beer is redacteur van S&D

(p. 28) en 'gelijke kansen voor een ieder tot ont-plooiing van de persoonlijkheid in de gemeenschap' (p. 13), een gelijkheid die 'niet uitloopt op eenvormigheid, maar op een grotere, andere en natuurlijker verscheidenheid dan onze samenleving thans kent' (p. 264). Die boodschap is daarna in uiteenlopende bewoordingen in tal van andere rapporten en programma's herhaald.

Toch adresseert Frissen zijn scherpe kritiek op het gelijkheidsstreven primair aan de sociaal-democratie. Hij wijdt er een afzonderlijk hoofdstuk aan, waarin hij volstaat met een paar obligate verwijzingen naar recente publicaties van Paul Kalma, Wouter Bos en de Britten Diamond en Giddens (als representanten van de Derde Weg). Maar het is hem natuurlijk ook niet te doen om een serieuze beoordeling van het sociaal-democratische gelijkheidsbeginsel. De sociaal-democratie fungeert slechts als stropop om zijn giftige pijlen op af te vuren.

Misschien is het opmerkelijkste aan Frissens meer dan driehonderd pagina's omvattende litanie nog wel dat hij niet de moeite neemt om het begrip gelijkheid helder te definiëren. Uit de omvangrijke literatuur over gelijkheid weten we dat er vele, sterk uiteenlopende interpretaties van gelijkheid bestaan. De filosoof en econoom Amartya Sen heeft opgemerkt dat in feite iedereen vóór gelijkheid is, maar dat mensen sterk verschillen in het soort gelijkheid dat zij nastreven. Het gaat volgens Sen dus niet zozeer om de kwestie 'voor of tegen gelijkheid', maar om 'wat voor gelijkheid'.

Frissen heeft aan dergelijke subtiliteiten geen boodschap. Weliswaar erkent hij dat er verschillende interpretaties van gelijkheid bestaan: gelijkheid van startposities, gelijkheid van kansen, gelijkheid van aanspraken en voorzieningen, gelijkheid van uitkomsten (p. 59-61), maar voor hem is dat allemaal een pot nat. Gelijkheid is niet het een of het ander, maar alles tegelijk en dat maakt de zaak des te erger.

Overigens is zelfs Frissens radicale anti-gelijkheidsopvatting niet voldoende om de stelling van Sen dat iedereen voor een of andere interpretatie van gelijkheid is, te ontkrachten. Op pagina 184 geeft hij toe: 'De enige vorm van materiële

gelijkheid die te verdedigen valt is de gelijkheid voor de wet. Die leidt niet tot egalitarisme als we deze beperken tot de klassieke grondrechten die de negatieve vrijheid beschermen.' Een logische vraag — een die Frissen niet beantwoordt — is waarom deze vorm van gelijkheid wel 'te verdedigen valt' als alle mensen ongelijk zijn.

Het werkelijk interessante vraagstuk inzake het gelijkheidsstreven is welke verschillen tussen mensen we moeten en kunnen reduceren — wat iets anders is dan hen volledig gelijkmaken — opdat zij meer gelijke kansen krijgen om zich te ontplooien, wat ertoe leiden zal dat in andere dimensies de (zelfgekozen) verscheidenheid juist groter wordt, om het in Den Uyls woorden te formuleren. Wie op die vraag een antwoord zoekt zal bij Frissen niet eens het begin van een antwoord vinden. Dat past nu eenmaal niet in zijn postmoderne, relativistische wereldvisie waarin de maatschappij gefragmenteerd is en alle opvattingen evenveel waard zijn, simpelweg omdat ze volstrekt onvergelykbaar zijn.

Alle waarden en betekenissen zijn contextueel, dat wil zeggen volledig afhankelijk van de omstandigheden, meent Frissen. 'Waar is wat werkt', schrijft hij (p. 203), maar hij verzuimt aan te geven hoe je kunt vaststellen óf iets werkt als je geen enkele vaste grond onder de voeten hebt om de uitkomst te beoordelen. Het enige doel van de politiek is volgens hem om alle (minderheids)waarden te beschermen tegen de dominantie van de meerderheid. Maar als al die waarden volstrekt particularistisch zijn en geen enkele aanspraak op universaliteit kunnen maken, waarom is het dan essentieel om ze te beschermen? Frissen geeft toe dat hij daarvoor slechts een esthetisch argument heeft: 'Het differentiedenken is een esthetische politieke theorie. Het streeft niet naar morele fundering of begronding en al evenmin naar een hiërarchie van verschillende waarden. Het is ten aanzien van differenties indifferent in die zin dat het niet kiest.' (p. 181) Feitelijk zegt Frissen hier dat zijn opvatting over (on)gelijkheid een kwestie van smaak is. Mijn smaak is het in ieder geval niet.

COLUMNS

- Politiek theater, Maarten Hajer, nr. 1/2
- Vrijgeest Kalma, Thijs Wöltgens, nr. 3
- Historische lessen, Bart Tromp, nr. 4
- De paradox van een permanente crisis, Paul de Beer, nr. 5
- Schoonheid en commercie, Rutger Claassen, nr. 6
- Barts beginsel, Paul de Beer, nr. 7/8
- Hogerop komen, Marijke Linthorst, nr. 9
- Alles behalve de inhoud, Gustaaf Haan, nr. 10
- Links en de kerk, Mare Faber, nr. 11/12

THEMA'S

- Linkse keuzes voor de eeuw van de energie, nr. 1/2
- De contramine van Kalma, nr. 3
- Formatiebespiegelingen, nr. 4
- Het internationale profiel, nr. 5
- Veiligheid, tot welke prijs?, nr. 6
- Verder na Vreeman. Wie wijst de PvdA de weg?, nr. 7/8
- Reflecties op de Eerste Kamer, nr. 7/8
- In Memoriam Bart Tromp 1944-2007 (bijzondere uitgave, verschenen bij nr. 7/8)
- De noodzaak van een nieuwe economische politiek, nr. 9
- Cultuur, migratie en religie, nr. 10
- 'Ruimte' op de kaart, nr. 11/12

ARTIKELEN

- Amerongen, Job van.
  - Klaas onder de boom, nr.1/2, p.4
- Baruch, Robbert
  - Altijd verantwoordelijkheid nemen, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 33-35
- Becker, Frans
  - It's Iraq, stupid, nr.6, p.5-6 (zie ook Cuperus, René)
  - 'Twee dingen goed begrijpen'. Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl, nr. 11/12, p. 12-25 (zie ook Kalma, Paul)
- Beer, Paul de
  - Begrijp behoudzucht, nr.1/2, p.5-6
  - Het profijt van de middenklasse, nr. 3, p. 26-34
  - Minder groei, minder welzijn?, nr. 9, p. 10-19

- Waarom vrijheid van godsdienst uit de grondwet kan, nr. 10, p. 18-24
- Beerenhout, Jan
  - Nederland immigratieland, nr. 10, p. 31-40 (zie ook Nieuwenhuijsen, Pieter)
- Berg, Joop van den
  - Kabinet op zwakke pootjes, nr. 4, p. 10-15
  - In memoriam Ad Geelhoed, nr. 6, p. 8-11
  - 'Ik ben toch niet gek!?', bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 51-52
- Berkvens, Arjen
  - Nationalisme en rode rozen, nr.6, p.4-5
- Bordewijk, Paul
  - Moderniseringsverliezers zijn we allen, nr.5, p.5-6
  - Toen tegen, nu tegen, nr.10, p.7-8
  - De kleur van de burgemeester, nr.11/12, p.5-6
- Buruma, Jan
  - Onstuimig Bulgarije, nr.7/8, p.7-8
- Claassen, Rutger
  - Kindertijd. Pleidooi voor een dertigjarige werkweek, nr. 1/2, p. 57-67
- Cohen, Job
  - Laveren tussen traditie en vernieuwing. Over Stuuf, Joop en Paul, nr. 3, p. 58-62
  - Geheugen van de sociaal-democratie, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 18-20
- Colijn, Ko
  - Buitenland: best belangrijk, nr. 5, p. 23-30
- Cuperus, René
  - It's Iraq, stupid, nr.6, p.5-6 (zie ook Becker, Frans)
  - Rode geiten en bokken, nr.11/12, p.8-9
- Daalder, Hans
  - Geleerd als weinigen, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 7-8
- Dekker, Fabian
  - Arbeidsmarkt nog flexibeler, nr.6, p.7-8
- Driel, Pieter van
  - Energie-agenda PvdA vol foute keuzes, nr.3, p.9-10
- Duijn, Jaap van
  - Overheidsbeleid in een verzadigd, vergrijzend land, nr. 9, p. 20-27
- Duivesteyn, Adri
  - Zonder dromen geen kiezers, nr. 7/8, p. 27-31
- Dunk, Thomas von der
  - Bondgenootschap der nee-stemmers, nr.4, p.5-6

REGISTER SOCIALISME & DEMOCRATIE 2007

- Moedwillige verblinding, nr.6, p.6-7
- Koopkrachtgezever, nr.10, p.4-5
- Elzinga, Douwe Jan
  - De plebiscitaire democratie past niet bij Nederland, nr.1/2, p.8-13
- Est, Rinie van
  - Energie in de poldermix, nr.1/2, p.43-50 (zie ook Verbong, Geert)
- Faber, Mare
  - Bosnisch Bartlehiem, nr.1/2, p.5
- Fijnaut, Cyrille
  - Islamistische terreur vergt uitzonderlijke maatregelen, nr.6, p.39-47
- Geerts, Désirée
  - De mouwen opgestroopt, nr.10, p.7 (zie ook Hauptmeijer, Sjoerd)
- Giebels, Lambert J.
  - Proeve van een poldermodel, nr.4, p.16-21
- Goeman, Eric
  - No more margaritas, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p.63-64
- Groot, Loek
  - Leesmoeders maken het verschil, nr.11/12, p.6-7
- Hajer, Maarten
  - Een braakliggend beleidsterrein, nr.3, p.5-6
  - Verbijsterend, nr.3, p.13
  - Eerherstel voor de planologie, nr.11/12, p.28-36
- Halsema, Femke
  - Emancipatie en eigen schuld, nr.3, p.40-44
- Hamans, Camiel
  - Nationalistisch sentiment, nr.5, p.4
- Hart, Richard 't
  - Gelijk à la Veblen, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p.10-11
- Hauptmeijer, Sjoerd
  - De mouwen opgestroopt, nr.10, p.7 (zie ook Geerts, Désirée)
- Heemskerck, Frank
  - Draagvlak voor globalisering, nr.7/8, p.4-5
- Heijnen, Pierre
  - Een dosis georganiseerd wantrouwen is gezond, nr.7/8, p.20-26
- Hooge, Edith
  - Paternalisme op maat gevraagd, nr.3, p.45-48
- Jansen, Fred
  - Stop de windmolens, nr.1/2, p.32-36 (zie ook Zwerver, Saïd)
- Jong, Arie de
  - Macht en tegenmacht in de Partij van de Arbeid. Over de praktijk van de partijdemocratie, nr.4, p.22-31
  - Van fouten kun je leren, nr.7/8, p.5-6
  - Laat leden stemmen over inhoud, nr.10, p.6-7
  - Samen optrekken, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p.36-44
- Joustra, Arendo
  - De boot op koers houden, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p.28-29
- Junger-Tas, Josine
  - Ruimte scheppen voor een ander strafrechtelijk beleid, nr.6, p.22-31
- Jurgens, Erik
  - Hoe de regering hardnekkig de Grondwet overtrad, nr.7/8, p.70-76
- Kalma, Paul
  - Het verwaarloosde kapitalisme, nr.3, p.49-58
  - Hij had zo ongelooflijk vaak gelijk, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p.30-31
  - 'Twee dingen goed begrijpen'. Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl, nr.11/12, p.12-25 (zie ook Becker, Frans)
- Kam, Flip de
  - Bezuinigingen én belastingverhoging zijn onvermijdelijk, nr.9, p.28-41
- Kolthoff, Kees
  - Haagse mateloosheid, nr.3, p.7-8
  - Een opgetuigde affaire, nr.9, p.6-7
- Koning, Wouter
  - Onder de Haagse stolp, nr.10, p.5
- Koole, Ruud
  - De noodzaak van tegenwicht, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p.47-50
- Krop, Marnix
  - De wonderbaarlijke terugkeer van Nederland in Europa, nr.3, p.19-25
  - Schrijven scherpte zijn geest, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p.53-54
- Leijnse, Frans
  - Bericht uit de illegaliteit, nr.7/8, p.60-69
- Leutscher, Dick
  - Musicus van het woord, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p.57-58
- Linthorst, Marijke
  - Hoe de zorg wordt uitgedeed, nr.3, p.6-7
  - Partij van de smalle marges, nr.7/8, p.32-36

REGISTER SOCIALISME & DEMOCRATIE 2007

- Lunsing, Jan R.
- Hoe win je een referendum, nr. 5, p. 31-41
  - Illusie Uruzgan, nr.11/12, p.4-5
- Meer, Caroline van der
- Tegen de tweedeling tussen huurders en kopers, nr. 1/2, p. 14-21 (zie ook Norder, Marnix)
- Meindersma, Margriet
- Zet burgers niet buitenspel, nr. 11/12, p. 49-54
- Minderhout, Willem
- Barts 'virtú' in duizend woorden, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 45-46
  - Stevig beleid voor drassig land, nr. 11/12, p. 45-48 (zie ook Vermeij, Roos)
- Nieuwenhuijsen, Pieter
- Make-over voor de provincie, nr.4, p.4-5
  - Kippenhok, nr.9, p.7
  - Nederland immigratieland, nr. 10, p. 31-40 (zie ook Beerenhout, Jan)
- Noordanus, Peter
- In nota's kun je niet wonen, nr. 11/12, p. 57-61
- Norder, Marnix
- Tegen de tweedeling tussen huurders en kopers, nr. 1/2, p. 14-21 (zie ook Meer, Caroline van der)
- Oord, Lodewijk van
- De belofte van het nieuwe multiculturalisme, nr. 10, p. 25-30
- Polter, Evelien
- Daddy knows best, nr.5, p.7
  - Toppers en managers, nr.9, p.4-5
  - Kijkje achter de schoolpoort, nr.11/12, p.7-8
- Reehuis, Guido
- Energie is niet het enige dat Rusland en Europa bindt, nr. 1/2, p. 51-56 (zie ook Wiersma, Jan Marinus)
- Rollingswier, René
- Brede wetenschap, smal onderwijs, nr.9, p.5-6
- Rooy, Piet de
- Over snijbloemen en sociaal-democratie, nr. 10, p. 9-16
- Rottenberg, Felix
- Beschermheer van de originaliteit, nr. 3, p. 16-18
  - Heimwee naar de polemiek, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 23-25
- Samsom, Diederik
- Verantwoorde energie: duurzaam, degelijk, democratisch, nr. 1/2, p. 24-31
  - De sleutel ligt op de keukentafel, nr. 7/8, p. 14-19
- Sie Dhian Ho, Monika
- Opgewekt en strijdlustig, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 14-15
- Sluifster, Frans W.
- Geen angst voor kerncentrales, nr. 1/2, p. 37-42
  - Huurwaardeforfait omhoog, hypotheekrenteaftrek omlaag, nr. 7/8, p. 9-11
- Staden, Fred van
- Een volstrekt onafhankelijke geest, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 21-22
- Steden, Ronald van
- Moratorium nodig op beveiligingsbranche, nr. 6, p. 32-38
- Steenvoorden, Eefje
- Actieve solidariteit, nr.5, p.6-7
- Tang, Paul
- Solidariteit berust op wederkerigheid, nr. 3, p. 35-39
- Thijn, Ed van
- Het fiasco van de fopburgemeester, nr. 7/8, p. 77-89
- Top, Bart
- Naturalisatie en recht, nr.3, p. 4-5
- Trappenburg, Margo
- Ouderwets gezellige vergaderingen, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 55-56
- Trommel, Willem
- Stop de nieuwe schoolstrijd, nr.3, p.11-13
- Tromp, Bart
- Codewoord 'progressief', nr.1/2, p.7
  - Bedroevend resultaat, nr. 3, p. 8-9
  - Vechten overzee: de PvdA en militaire interventies, nr. 5, p. 18-22
- Tromp, Greetje
- De macht van het woord, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 12-13
- Tromp, Heleen
- Herinneringen, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 9
- Tromp, Hylke
- Een schaterende lach, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 16-17
- Tromp-Brattinga, Willemien
- In memoriam Bart Tromp, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 4-6
- Veldhuizen, Adriaan van
- Scheve verhoudingen, nr.11/12, p.8
- Velthoven, Paul van
- Over Marx, Aron en Tromp, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 59-61
- Verbong, Geert

REGISTER SOCIALISME & DEMOCRATIE 2007

- Energie in de poldermix, nr. 1/2, p. 43-50 (zie ook Est, Rinie van)
- Verdaas, Co
  - Stop de verkruiemeling, nr. 11/12, p. 54-57
- Vermeij, Roos
  - Stevig beleid voor drassig land, nr. 11/12, p. 45-48, (zie ook Minderhout, Willem)
- Vlies, Vincent van der
  - Calculeren of excelleren, nr. 7/8, p. 6-7
- Vlis, Arie van der
  - Smetteloos wit pak, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 26-27
- Voerman, Gerrit
  - 'Ben je al bezig de SDAP te hervormen?', nr. 9, p. 42-52
  - Ten strijde tegen de eigen geest, nr. 7/8, p. 43-53
- Wallerstein, Immanuel
  - The epitome of a public intellectual, bijzondere uitgave In memoriam Bart Tromp, p. 32
- Went, Robert
  - Geen gezicht: de PvdA en globalisering, nr. 5, p. 10-17
- Wiersma, Jan Marinus
  - Energie is niet het enige dat Rusland en Europa bindt, nr. 1/2, p. 51-56 (zie ook Reehuis, Guido)
- Willigen, Niels van
  - Cyprus in het kwadraat, nr. 3, p. 10-11
- Witteloostuijn, Arjen van
  - Het aandeelhoudersdrama, nr. 6, p. 12-19
- Witteveen, Willem
  - Spiegels van macht en onmacht, nr. 7/8, p. 54-59
- Wolfsen, Aleid
  - Terrorismebestrijding en de rechtsstaat, nr. 6, p. 48-52
- Wöltgens, Thijs
  - Herstel het sociaal kapitaal, nr. 7/8, p. 37-42
  - Schrappen van artikel 6 maakt ons een gidsland voor dictaturen, nr. 11/12, p. 10-11
- Zandvliet, Ruben
  - Een selectieve kruistocht, nr. 7/8, p. 8
- Zonneveld, Wil
  - Een mooi Nederland volstaat niet, nr. 11/12, p. 37-44
- Zoonen, Liesbet van
  - Vaderlijke willekeur, nr. 4, p. 6-7
- Zwerver, Saïd
  - Stop de windmolens, nr. 1/2, p. 32-36 (zie ook Jansen, Fred)

BOEKESSAYS

- Beer, Paul de, nr. 5, p. 42-47
  - Geoffrey Brennan en Philip Pettit, *The economy of esteem. An essay on civil and political society*
  - Herbert Gintis, Samuel Bowles, Robert Boyd en Ernst Fehr (red.), *Moral sentiments and material interests. The foundations of cooperation in economic life*
  - Julie A. Nelson, *Economics for humans*
- Boutellier, Hans, nr. 1/2, p. 68-73
  - Theodore Dalrymple, *Leven aan de onderkant. Het systeem dat de onderklasse instandhoudt*
  - Theodore Dalrymple, *Beschaving, of wat ervan over is*
  - Theodore Dalrymple, *Drugs. De mythes en de leugens*
- Bruggen, Koos van der, nr. 4, p. 32-40
  - Peter Singer, *Eén wereld. Ethiek in een tijd van globalisering*
  - Kok-Chor Tan, *Justice without borders. Cosmopolitanism, nationalism and patriotism*
  - Gert Verschraegen en Ronald Tinnevelt (red.), *Internationale rechtvaardigheid. Over politiek en ethiek in een mondiaal tijdperk*
- Janssens, Ruud, nr. 6, p. 53-58
  - Jimmy Carter, *Our endangered values. America's moral crisis*
  - Jim Wallis, *God's politics. Why the right gets it wrong and the left doesn't get it*
  - Garry Wills, *Bush's fringe government*
- Smidt van Gelder, Pieter, nr. 7/8, p. 90-95
  - Duco Hellema en Hilde Reiding (red.), *Humanitaire interventie en soevereiniteit. De geschiedenis van een tegenstelling*
  - David Rieff, *A bed for the night. Humanitarianism in crisis*

FILMESSAY

- Verbeeck, Georgi
  - Florian Henckel von Donnersmarck (regie), Max Wiedermann en Quirin Berg (productie), *Das Leben der Anderen*, nr. 4, p. 41-46

BOEKBESPREKINGEN

- Amerongen, Job van
  - Marc den Hertog en Marcel Duyvestijn (red.), *Handleiding voor de toekomst. Een manifest van Lux Voor*,

- nr. 10, p. 43-44
- Beer, Paul de
- Martha Nussbaum, *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, nr. 3, p. 63-66
  - P.H.A. Frissen, *De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid*, nr. 11/12, p. 68-69
- Berg, Jan-Jaap van den
- Klaartje Peters, *Het opgeblazen bestuur. Een kritische kijk op de provincie*, nr. 5, p. 48-50
- Coninck, Heleen de
- Al Gore, *Een ongemakkelijke waarheid. Het gevaar van het broeikas-effect en wat we eraan kunnen doen*; Tim Flannery, *The weathermakers. The history and future impact of climate change*, nr. 1/2, p. 84-86
- Corbey, Dorette
- Derk-Jan Eppink, *Europese mandarijnen. Achter de schermen van de Europese Commissie*, nr. 9, p. 57-59
- Gilst, Johan van
- Flip de Kam, *Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek*, nr. 11/12, p. 65-67 (zie ook Tang, Paul),
- Haan, Gustaaf
- Joep Schrijvers, *Het wilde vlees. De tomtomiserings van de passionele mens*, nr. 6, p. 59-62
- Hollanders, David
- Leo Stevens, *Fiscale fascinatie. Fiscaal beleid 2006*, nr. 4, p. 47-49
- Jonker, Piet
- F. de Graaf et al., *Vertrouwen in de markt. Naar een liberaal privatiseringsbeleid*, nr. 10, p. 41-42
- Molema, Marijn
- Helmut Willke, *Smart governance. Governing the global knowledge society*, nr. 9, p. 60-62
- Noordegraaf, Herman,
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Mens waar ben je?*, nr. 11/12, p. 62-64
- Pels, Dick
- Nationale Conventie, *Hart voor de publieke zaak. Aanbevelingen van de Nationale Conventie voor de 21ste eeuw*; Burgerforum Kiesstelsel, *Met één stem meer keus. Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel*, nr. 3, p. 67-70
- Stokkom, Bas van
- Barry Schwartz, *The paradox of choice. Why more is less*;
  - Bart Snels (red.), *Vrijheid als ideaal*;
  - Menno Hurenkamp en Monique Kremer (red.),
- Vrijheid verplicht. Over tevredenheid en de grenzen van keuzevrijheid*, nr. 1/2, p. 77-80
- Tang, Paul,
- Flip de Kam, *Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek*, nr. 11/12, p. 65-67 (zie ook Gilst, Johan van)
- Terpstra, Marin
- Montesquieu, *Over de geest van de wetten*, nr. 9, p. 53-56
- Tonkens, Evelien
- Kirsten Emous, *De loden mantel. Zorg en verzorging in Nederland*, nr. 1/2, p. 74-76
- Verrips, Ger
- J.A.A. van Doorn, *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie*, nr. 7/8, p. 100-102
- Witteveen, Willem
- Herman van Gunsteren, *Vertrouwen in democratie. Over de principes van zelforganisatie*; Bas van Stokkom, *Rituelen van beraadslaging. Reflecties over burgerberaad en burgerbestuur*, nr. 4, p. 50-54
- Wolfson, Dik
- Paul de Beer, Jelle van der Meer en Pieter Pikelharing (red.), *Gelijk. Over de noodzakelijke terugkeer van een klassiek ideaal*, nr. 7/8, p. 96-99
- Zijderveld, Anton C.
- Frans Becker, Wim van Hennekeker en Menno Hurenkamp (red.), *Vier jaar Balkenende. wbs Jaarboek 2006*, nr. 1/2, p. 81-83

OP ZOEK NAAR PROGRESSIEF AMERIKA
— WBS JAARBOEK 2007

Er is een goede kans dat in november 2008 een Democraat de Amerikaanse presidentsverkiezingen wint. Als de Democraten ook de meerderheid behouden in de Senaat en het Huis van Afgevaardigden, kan dat een door velen als broodnodig geziene politieke verandering inluiden. Wat valt er precies te verwachten van een wisseling van de macht?

In *Op zoek naar progressief Amerika* schetsen vooraanstaande Amerikaanse wetenschappers en publicisten de onhoudbare polarisatie in de vs onder Bush. Zij schrijven onder meer over de ideeënoorlog tussen linkse en rechtse denktanks, de rol van de media in de politiek, de positie van de vakbeweging, de noodzaak van het creëren van een verzorgingsstaat, immigratie en de kernwaarden van Amerika, godsdienst als inspiratiebron voor progressieve politiek en de buitenlandse politiek van Washington.

Op zoek naar progressief Amerika biedt achtergrondinformatie waarmee u de Amerikaanse verkiezingen met kennis van zaken zult kunnen volgen.

Redactie: Frans Becker, Menno Hurenkamp & Michael Kazin.
Teake Zuidema, woonachtig in Pittsburgh, maakte een fotoreportage over wat eens Steel City heette.

U kunt *Op zoek naar progressief Amerika* bestellen via de webwinkel van de PvdA op www.pvda.nl. Bestelnummer 742, prijs € 25,-.

- 3 COLUMN MARE FABER
- 4 INTERVENTIE
JAN R. LUNSING Illusie Uruzgan
PAUL BORDEWIJK De kleur van de burgemeester
LOEK GROOT Leesmoeders maken het verschil
EVELIEN POLTER Kijkje achter de schoolpoort
ADRIAAN VAN VELDHUIZEN Scheve verhoudingen
RENÉ CUPERUS Rode geiten en bokken
- 10 POLEMIEK
THIJS WÖLTGENS Schrapen van artikel 6 maakt ons een
gidsland voor dictaturen
- 12 FRANS BECKER & PAUL KALMA 'Twee dingen goed begrijpen'
— Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl
-
-

'Ruimte' op de kaart

- 28 MAARTEN HAJER Eerherstel voor de planologie
- 37 WIL ZONNEVELD Een mooi Nederland volstaat niet
- 45 ROOS VERMEIJ & WILLEM MINDERHOUT Stevig beleid voor drassig land
- 49 MARGRIET MEINDERTSMA Zet burgers niet buitenspel
- 54 CO VERDAAS Stop de verkruiemeling
- 58 PETER NOORDANUS In nota's kun je niet wonen
-
-

BOEKEN

- 62 HERMAN NOORDEGRAAF Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Mens waar ben je?*
- 65 PAUL TANG & JOHAN VAN GILST Flip de Kam, *Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek*
- 68 PAUL DE BEER P. H. A. Frissen, *De staat van verschil — Een kritiek van de gelijkheid*
- 71 REGISTER S & D 2007

S&D

JAARGANG 64 NUMMER 11/12 2007

MAANDBLAD VAN DE WIARDI BECKMAN STICHTING

WETENSCHAPPELIJK BUREAU VAN DE PARTIJ VAN DE ARBEID

Boom Tijdschriften